university of groningen

umcg

University of Groningen

Groningen, een stad apart

van den Broek, Jan

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

Link to publication in University of Groningen/UMCG research database

Citation for published version (APA):
van den Broek, J. (2007). *Groningen, een stad apart: over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. [s.n.].

Copyright
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment.

Take-down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): http://www.rug.nl/research/portal. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Download date: 09-10-2026

Groningen, een stad apart

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Groningen, een stad apart

Over het verleden van een eigenzinnige stad
(1000-1600)

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 12 april 2007
om 16.15 uur

door

Jan Frans Joseph van den Broek
geboren op 1 december 1945
te 's Hertogenbosch

Promotores:
Prof.dr. D.E.H. de Boer
Prof.dr. P. Kooij

Beoordelingscommissie:
Prof.dr. J.H.A. Lokin, Rijksuniversiteit Groningen
Prof.dr. H.F.K. van Nierop, Universiteit van Amsterdam
Prof.dr. Y.B. Kuiper, Rijksuniversiteit Groningen

Inhoud

Vooraf XIII

Inleiding 1
Dik en dun, hoog en laag en andere tegenstellingen

1 Groningen, een stad apart 13
Over afstand en de effecten ervan

1.1 Groningen en zijn heren: op de bres voor autonomie 16
1.1.1 *Koning, bisschop en 'universitas in Groninge'* 17
1.1.2 *Jaren van chaos* 29
Een onbetrouwbare stad 30
1.1.3 *Onder Habsburg* 31
1.1.4 *Nieuwe heren* 36
1.1.5 *Domheid, eigenbelang en kennis van zaken* 36
1.1.6 *Algemeen belang* 39
1.1.7 *Politiek en management* 44

1.2 Groningen en zijn buren: centraliteit en dominantie 46
1.2.1 *Een heerloos land* 48
1.2.2 *Een substituut-heer* 53
1.2.3 *Samen tegen vreemden* 56
1.2.4 *Stapelrecht* 63
1.2.5 *De stadsjurisdicties en Westerwolde* 67
Het Gorecht of Gericht van Selwerd 67
Het Oldambt 68
Westerwolde 70
1.2.6 *Drenthe en Westerlauwers Friesland* 73

1.2.7 *De zestiende eeuw* ... 76
Strijd om de macht ... 76
Opnieuw: onder Habsburg ... 83
1.2.8 *Metropolis totius Frisiae – Metropool van heel Friesland* ... 90
Johan Rengers van Ten Post (1542-1626) ... 93
1.2.9 *Gedwongen vereniging* ... 96
1.2.10 *Een halve provincie* ... 98

1.3 Groningen en de Groningers: 'Volksrepubliek Groningen' ... 99
1.3.1 *Theorie* ... 99
1.3.2 *Volkssoevereiniteit; wankelen tussen democratie en oligarchie* ... 103
1.3.3 *Opkomst van de vorstenstaat* ... 108
1.3.4 *Oligarchie en volksinvloed in Groningen* ... 113
1.3.5 *Een hoofdrol voor het volk* ... 118
Jaargelders eruit ... 125
1.3.6 *Een echt volksoproer* ... 125
Jacobijnen en de orthodoxie ... 128
1.3.7 *Een blik achterom* ... 134
1.3.8 *Continuïteit en vernieuwing* ... 136
Drie regelingen ... 137
1.3.9 *Een 'verstoorde en verbaesede warrelt'* ... 139
'Evangelischen' in actie ... 141
1.3.10 *De wereld op zijn kop* ... 142
1.3.11 *De Groningse staat* ... 144
Burgemeesters en raad ... 145
Gezworen meente ... 145
Oude raad, 'olde borgerie', 'wijsheid' en 'mene achte' ... 146
Gilden ... 147
Burgerregiment ... 150
Gelijkenis met Münster ... 151
1.3.12 *Van volksrepubliek tot gereformeerde oligarchie* ... 152
1.3.13 *Bernhard Alting over 'oudt en nieu'* ... 156
1.3.14 *Macht en waarheid* ... 157
Zoeken naar zekerheid ... 163
1.3.15 *Een bolwerk van de Vrijheid en het Weten* ... 165

1.4 Besluit ... 167

Noten 168
Bijlage 1 202
Bijlage 2 203

2 Groningens eerste parel 205
Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)

Bernhard Alting achterna 205

2.1 Het Gorecht 206

2.1.1 *De kerk van Utrecht en de villa Cruoninga* 206
2.1.2 *De grafelijkheid* 207
2.1.3 *Het gebied* 208
2.1.4 *Ontginningen, rechten en schenkingen* 212
Domeinen en hun herkomst 216
2.1.5 *De eerste fase* 216
Hemmerwolde 219
Inkomsten en ooievaars 220
2.1.6 *De tweede fase* 222
2.1.7 *De oostzijde* 224
2.1.8 *De westzijde tot aan de Drentselaan/Peizerweg* 231
Pishorn 235
Akerk en Utingekluft 237
Kraanland 241
2.1.9 *Omkijken* 250
2.1.10 *De westzijde noordelijk van de Drentselaan/Peizerweg* 251
Twee Westerstadshamrikken 255
Kronkels en afgravingen 260
Washuis en Wasingehuis 261
2.1.11 *Een eerste poging tot reconstructie* 263
Van Drentse A tot Reitdiep 263
Lijnen trekken 269
Nieuwe grenzen 274
Penningsdijk 279
Monomawalde-Dorkwerd 280
2.1.12 *Selwerd* 282

2.2 Groningen en het Gorecht 285
2.2.1 *Bisschoppen en ridders* 285
Threntawalda 289
Stapelrecht 291
2.2.2 *Burchten, dorpen en belastingen* 292
Omstreden grenzen en burchten 296
Burchten en wegen 303
2.2.3 *Een tweede poging tot reconstructie* 304
2.2.4 *Een vacuüm gevuld* 306
2.2.5 *De prefect en de stad* 306
Een stukje Oosterstadshamrik 309
2.2.6 *Groningen grijpt zijn kans* 315
Gorecht – Gericht van Selwerd 317
2.2.7 *Frederik van Blankenheim* 318
2.2.8 *David van Bourgondië* 319
2.2.9 *Verraad en onderwerping* 320
Een openlijke vijand 323
Belastingen 329
2.2.10 *Onder het Bourgondisch-Habsburgse huis* 332
Een sterke positie 333
2.2.11 *In de plaats van de bisschop* 334
Groningen en Appingedam 336
Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre 338
2.2.12 *Twijfel* 339
2.2.13 *Burgers als heren* 343
2.2.14 *Vrijdom van de jaartax* 345
2.2.15 *Andere plichten en lasten* 348

2.3 1594: Reductie 349
‘Drentsche bulle’ en ‘Friesche koe’ 350

Noten 353
Bijlage: Lijnen onder Noorddijk 394

3 Groningen en de voorbijvaart van Emden
Hoe Groningen een voorrecht en Nederland de Eems verloor 399

Inleiding 399

3.1 Het tol- en voorbijvaartsrecht van Emden 401
3.1.1 *Het begin* 401
3.1.2 *De Eems: een oude Friese handelsroute* 403
3.1.3 *Hamburg* 407
3.1.4 *Ulrich Cirksena wordt graaf in Oost-Friesland* 409
3.1.5 *Een ambitieus project* 411
3.1.6 *Het Emder stapelrecht* 413
3.1.7 *Edzard van Oost-Friesland* 415
3.1.8 *Groningen onder de hertog van Gelre* 417

3.2 Van 1543 tot de Rijksdag van Augsburg (1548) 418
3.2.1 *Groningse protesten* 418
3.2.2 *Getuigenverklaringen* 421
3.2.3 *Nieuwe klachten* 422
3.2.4 *De partijen zoeken het hogerop* 424
Gravin Anna's 'Polizeiordnung' van 1545 en Emden 425
3.2.5 *Koninklijk bezoek* 426
3.2.6 *Gesprekken zonder resultaat* 427
3.2.7 *De regering komt in actie* 429
3.2.8 *Escalatie* 431
3.2.9 *Verschuivende belangen* 432
3.2.10 *Groningen doet een nieuwe poging* 434
3.2.11 *Een mooi stuk* 435

3.3 Van de Rijksdag te Augsburg tot 1558: nog eens tien jaren touwtrekken 439
3.3.1 *Complicaties* 439
3.3.2 *Syndicus Herman Abbring reist voor het eerst naar het Hof* 440
3.3.3 *Een nieuwe poging tot onderhandelingen* 443
3.3.4 *Abbrings tweede dienstreis naar Brussel* 444
3.3.5 *De landvoogdes schrijft nog eens aan gravin Anna (november 1549)* 447
Andere zaken 448
3.3.6 *Conferentie te Appingedam* 448
3.3.7 *Er gebeurt niets* 454

3.3.8 *De proef op de som* ... 456
3.3.9 *Opnieuw naar Brussel* ... 461
3.3.10 *Oostfriezenjacht* ... 466
3.3.11 *Het conflict spitst zich nog verder toe* ... 468
3.3.12 *De Oostfriezen klagen in Brussel* ... 469
3.3.13 *Groningen moet toegeven* ... 471

3.4 De Eems 1558 - heden; een overzicht ... 477
3.4.1 *Tot aan de Westfaalse vrede* ... 477
Emden in 1555 ... 479
3.4.2 *Van de Westfaalse vrede tot heden* ... 482

3.5 Terugblik en besluit ... 485
3.5.1 *Groningen en de centrale regering* ... 485
3.5.2 *De vragen blijven* ... 486
3.5.3 *Wie had/heeft er gelijk?* ... 488
De voorbijvaart ... 488
De soevereiniteit over de Eems ... 490

Noten ... 496
Bijlage: Goochelen met akten ... 512

4 Dansen om de bruid
Staatse plannen om Groningen te veroveren (1587) ... 517
4.1 *Verraad en Reductie* ... 517
Groningen en Holland ... 521
4.2 *Verwarring en wanhoop* ... 522
4.3 *De situatie in het noorden* ... 523
4.4 *Een gruwelijke ervaring* ... 525
4.5 *Willem Lodewijk heeft een plan* ... 527
4.6 *Verraad en ander leed* ... 529
4.7 *Van Leicester moet de redding komen* ... 532
Over trouw en politiek ... 535
4.8 *Gezantschappen* ... 536
4.9 *Het 'plan-Julsing'* ... 539
Diederik Sonoy (1529-1597) ... 541
4.10 *Een kans voor Willem Lodewijk* ... 543

4.11 *Plan de campagne* 547
4.12 *Wat er van de plannen terecht kwam* 558
4.13 *De gevolgen* 563
4.14 *Verraad, spin en de neus van Cleopatra* 568

Noten 571
Bijlage: **Het 'plan-Julsing'** 582

Transcriptie 582
Vertaling 587

Tot besluit 595

Gebruikte afkortingen 602

Literatuur 604

Enkele termen toegelicht 617

Index 621

Aantekening bij de kaarten en plattegronden 653

Zusammenfassung 654

Vooraf

Voilà de achteloze vrucht van wat ik deed met veel plezier,
mijn wakker liggen in de nacht en wat me zomaar aan kwam waaien.
A.S. Poesjkin, *Jevgeni Onegin*, inleiding

Dit boek is grotendeels te beschouwen als een nevenproduct van mijn werk in het voormalige gemeentearchief van Groningen. Bij het beschrijven van de oude stedelijke administratie ontdekte ik allerlei onvermoede verbanden tussen afzonderlijke bronnen, stuitte op thema's die nodig nader onderzocht zouden moeten worden en moest meer dan eens vaststellen dat eerdere interpretaties – waaronder ook die van mijzelf – onjuist waren. Ook kwamen vele feiten en flarden van verhalen aan het licht, die niet in een archiefinventaris of toelichting passen, maar toch te aardig zijn om als losse aantekeningen te blijven rondslingeren. Omdat ik mijn handen vrij wilde krijgen voor een groot onderzoek naar de lotgevallen van Stad en Lande in de jaren 1580-1594, besloot ik eerst mijn bureau op te ruimen en enkele vondsten die ik tijdens mijn inventarisatiewerk had gedaan, uit te werken tot teksten die gepubliceerd konden worden. Dit boek is het resultaat van dat besluit.

De verhalen over de ruzie tussen Groningen en Emden ('Groningen en de voorbijvaart van Emden') en over Willem Lodewijks plan voor een aanslag op Groningen ('Dansen om de bruid') zijn opgebouwd rond brokjes geschiedenis die vanzelf tevoorschijn kwamen bij het beschrijven en ordenen van oude documenten. Ook het stuk over het Gorecht ('Groningens eerste parel') vloeit voort uit het gewone archiefwerk. Het gaat uiteindelijk terug op de analyses die ik lang geleden maakte van de oudste oorkonden in het stadsarchief, en op de ideeën die destijds bij me opkwamen bij het bestuderen van plattegronden van het betrokken gebied.

Omdat deze drie opstellen weinig onderlinge samenhang vertoonden, wilde ik een inleiding schrijven die als een gemeenschappelijk kader zou kunnen dienen. De bedoeling was om in kort bestek de algemene indrukken over het Groninger verleden vast te leggen, die ik heb opgedaan in de loop van de vele jaren waarin ik me beroepshalve met die geschiedenis heb bezig gehouden. Het was me echter al gauw duidelijk dat ik mijn ideeën niet geloofwaardig over het voetlicht zou kunnen brengen zonder op zijn minst aan te geven waarop ze gebaseerd zijn. Zo kwam er in plaats van de beoogde beknopte schets een lijvige studie tevoorschijn, die wel hier en daar verwijst naar de drie andere stukken, maar eigenlijk op zichzelf staat ('Groningen, een stad apart').

Mijn vrouw Susan heeft al mijn teksten gelezen voordat ik ze aan deskundigen voorlegde. Ze heeft er in het bijzonder voor gewaakt dat ik mij begrijpelijk uitdruk. Wie veel geleerd proza leest, vergeet maar al te gemakkelijk dat vakmensen een geheimtaal ontwikkelen waarmee ze ongewild zichzelf en hun domein afschermen van de rest van de wereld. Haar vraagtekens en opmerkingen hebben me gedwongen zoveel

mogelijk formuleringen te gebruiken die ook niet-historici wat zeggen. Ze heeft me bovendien geholpen bij een drietal grote en ook belangrijke klussen: het opsporen van tikfouten, het samenstellen van de index en het aanbrengen van de kruisverwijzingen. Ook onze dochter Heleen leverde een bijdrage door het bewerken van een aantal illustraties.

Henk Kampen, een van mijn collega's bij de Groninger Archieven, heeft een essentieel aandeel gehad in de totstandkoming van dit boek. Ook hij heeft een aantal afbeeldingen bewerkt, maar zijn belangrijkste bijdrage bestaat uit de vele kaarten en schetsen die hij heeft gemaakt. In het bijzonder mijn verhaal over het Gorecht zou onbegrijpelijk zijn zonder zijn kaartjes. Voor het tekenen ervan heeft hij niet alleen zijn talenten en vaardigheden ter beschikking gesteld, maar ook een zo groot aantal uren van zijn vrije tijd, dat ik me bij de gedachte daaraan erg ongemakkelijk voel. Het vergde talloze discussies en aanpassingen alvorens we voor mijn soms vage bedoelingen een 'tekenbare' vorm vonden. Zonder Henks geduld, inzet en goede smaak zou dit boek niet half zo fraai geworden zijn als het nu is.

Jelte Duister en Arjan Velvis van de afdeling Geoinformatie van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen hebben interesse getoond voor mijn interpretatie van het nu bijna verdwenen landschap rondom de oude stad Groningen. Aan hen is het te danken dat ik ook enkele uitsneden uit de moderne stadsplattegrond kon opnemen.

De archeologen Jaap Boersma en Gert Kortekaas hebben de eerste versie van het stuk over het Gorecht kritisch gelezen en van commentaar voorzien. Arend Huussen, Dick de Boer en Pim Kooij deden me vele waardevolle suggesties aan de hand en hebben prikkelende vragen gesteld. Deze noopten me in sommige gevallen tot aanvullend onderzoek, in andere tot het schrappen van al te drieste zijsprongen, tot het herzien van een aantal frivole formuleringen en tot het verduidelijken van wat ik eerder wat in het vage had gelaten. Mijn teksten hebben hierdoor aanzienlijk aan kwaliteit gewonnen. De Boer en Kooij hebben mij erop gewezen dat ik mijn opstellen ook anders kon zien dan als de losse en terloopse bijproducten waarvoor ik ze zelf hield. Vooral aan hun opmerkingen is het te danken dat mijn boek een begin en een einde heeft en ook enige interne samenhang vertoont. Prof.dr. Y.B. Kuiper, prof.dr. J.H.A. Lokin en prof.dr. H.F.K. van Nierop hebben op verzoek van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen kennis genomen van mijn manuscript en daarover advies uitgebracht. In Aurich zorgden Willem Kuppers en, door zijn toedoen, ook Hajo en Monika van Lengen ervoor dat het Duits van mijn *Zusammenfassung* ophield vertaald Nederlands te zijn. Tijdens de laatste fase van voorbereiding heb ik ook van enkele leden van de redactiecommissie van de Groninger Historische Reeks nog goede raad gekregen. Allen, genoemd en ook ongenoemd, die op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan het totstandkomen van dit boek, dank ik voor de tijd en aandacht die ze aan mijn producten hebben willen spenderen.

Omdat ik zoveel aan anderen te danken heb, is het niet overbodig te benadrukken dat de tekortkomingen van dit boek alleen mijzelf aan te rekenen zijn. Het gaat daarbij niet alleen om eventuele feitelijke onjuistheden, maar ook om andere punten die, afgezet tegen deze of gene standaard, als zwak of irrelevant kunnen worden aangemerkt. Sommige hangen samen met wijzigingen die ik heb aangebracht nadat mijn tekst door anderen was gecontroleerd, andere zijn het gevolg van mijn eigenwijsheid, die mij in een aantal gevallen ertoe bracht af te wijken van de adviezen die ik kreeg. Zo heb ik niet alle invallen, min

of meer lukrake verwijzingen en uitweidingen geschrapt die men in een strikt wetenschappelijk werk liever niet ziet. De reden daarvoor is dat ik, bij alle hang naar precisie, toch ook graag in de buurt wilde blijven van mijn oorspronkelijke, meer onbevangen opzet: 'mijn bureau opruimen', de lezer deelgenoot maken van de bonte wereld die ik in de Groninger archiefbronnen aantrof, iets laten proeven van de nabijheid van het verleden die ik zelf dagelijks ervoer, en aandacht vragen voor de relaties die ik zie tussen lokale incidenten en ontwikkelingen van langere adem en hoger niveau. Vooral bij dat laatste heb ik keuzes gemaakt en perspectieven gehanteerd die nauw samenhangen met mijn eigen belangstellingssfeer. Daarbij heb ik in het voorbijgaan onderwerpen aangestipt die een veel gedegener behandeling verdienen dan waartoe ik hier in staat was. Het gevolg daarvan is dat er, ondanks alle kneed- en slijpwerk dat ik mede naar aanleiding van de opmerkingen van anderen aan mijn teksten heb verricht, uiteindelijk toch nog zoveel 'achteloosheid' in dit boek is overgebleven, dat Alexander Poesjkins kokette, maar wel sublieme verzen boven dit voorwoord geheel en al van toepassing zijn.

Ik dank de directie van de Groninger Archieven voor de ruimte die ze Henk Kampen gaf om mij te helpen en voor de royale mogelijkheden die ze mijzelf biedt om af te maken waar ik ooit mee begonnen ben. Verder ben ik dankbaarheid verschuldigd aan de redactie van de Groninger Historische Reeks en de besturen van de Stichting Groninger Historische Publicaties en de Stichting Erven A. de Jager, die publicatie van mijn boek in de genoemde reeks mogelijk maakten. Tenslotte bedank ik de Bestuursdienst en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen en het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, die door hun financiële bijdragen de nodige kleur in deze uitgave hebben gebracht.

Groningen, februari 2007

Inleiding

Dik en dun, hoog en laag en andere tegenstellingen

Met handigheid en geduld kan men de bijzaken vinden die nodig zijn om de hoofdzaak op papier te krijgen.
Vrij naar Günter Grass, *Die Blechtrommel*

'De Denker' (*Le Penseur*) is een van de bekendste scheppingen van de Franse beeldhouwer Auguste Rodin (1840-1917). De sculptuur kwam tot stand in 1880 en was bestemd voor een fronton boven de 'Hellepoort', onderdeel van een nieuw te bouwen museum voor decoratieve kunsten te Parijs.

Iedereen kent *Le Penseur* van de Franse beeldhouwer Auguste Rodin: een man die, het hoofd met de rechterhand ondersteunend, diep in gedachten verzonken op een soort blok zit. De Britse filosoof Gilbert Ryle (1900-1976) publiceerde in 1968 een studie waarin hij zich verdiepte in de vraag wat die denker eigenlijk aan het doen is. Wat wil het zeggen wanneer iemand gedachten denkt?[1]

Over het denken over het denken wil ik het hier niet hebben. Ryle begint zijn overwegingen echter met enkele observaties die van belang zijn wanneer het over het interpreteren van gebeurtenissen en informatie gaat. Hij stelt ons voor te denken aan twee jongens die met hun rechteroog knipperen: een enkele kleine beweging maar. Bij de ene jongen is het een onwillekeurig trekje met het ooglid, bij de andere een knipoogje dat bedoeld is als teken van verstandhouding voor een 'medeplichtige'. Op een foto of op film is het verschil niet te zien. Toch is dat verschil fundamenteel: in het eerste geval heeft de beweging geen betekenis, in het tweede geval wel. Daarmee zijn we er echter niet. Het teken, waarvan bij de tweede jongen sprake is, kan geïmiteerd worden door iemand die helemaal geen verstandhouding met een ander wil uitdrukken, maar enkel doet alsof. Het is ook mogelijk dat iemand dit doen-alsof van te voren voor

de spiegel oefent zonder dat er een ander bij is. En dan heb je ook nog de mogelijkheid dat iemand een acteur nadoet die een personage speelt dat doet alsof hij een knipoog geeft of een vuiltje in zijn oog heeft. Enzovoorts. Het is duidelijk: zelfs zoiets simpels als een trekje met een ooglid kan op verwarrend veel manieren geïnterpreteerd worden. Toch is de eenvoudigste beschrijving ervan – Ryle noemt dit een 'dunne beschrijving' (*thin description*) – steeds hetzelfde. Pas wanneer we alles weten van de achtergronden en de context, hebben we kans erachter te komen hoe we dit minuscule beweginkje moeten opvatten. We hebben daarvoor een rijstebrijberg aan gegevens nodig die op zichzelf oninteressant zijn. Ryle heeft het daarom over een 'dikke' beschrijving' (*thick description*), waarbij we in het achterhoofd moeten houden dat het bijvoeglijk naamwoord *thick* ook 'dom', 'suffig' of 'saai' betekent.[2]

Heel verrassend is deze observatie eigenlijk niet. Iedereen weet wel dat de werkelijkheid vaak anders is dan ze lijkt, dat je zo'n knipoog op verschillende manieren kunt opvatten en dat overal dubbele bodems verscholen kunnen zitten. Om oude stukken te kunnen beschrijven moet een archivaris soms uitvoerig onderzoek doen. Hij moet vragen beantwoorden als: 'Wat is dit voor een document, welke letters lees ik hier en wat betekent deze tekst? Is dit een origineel of een kopie? Of is dit stuk misschien vals? Waar en door wie is het geschreven en met welk doel? Hoe komt het dat het bewaard is gebleven en dat ik het hier en nu in deze samenhang aantref?'

Wanneer het lukt om antwoord op deze vragen te geven, zijn we al een heel eind op weg naar de 'dikke' beschrijving van Ryle en kunnen we proberen vast te stellen welke de plaats van het betreffende stuk in het archief zou moeten zijn. Het zal overigens duidelijk zijn dat zo'n 'dikke' beschrijving niet te vatten is in één of een paar regels tekst. Wie van één enkele bron alle aspecten wil analyseren en vastleggen, die eventueel relevant zouden kunnen zijn, produceert al gauw een onafzienbare berg informatie. Het is vervolgens de vraag wie hiermee iets opschiet, want van een hanteerbare 'beschrijving' kan in zo'n geval natuurlijk niet gesproken worden. De stelling dat radicale kritiek ten grondslag zou moeten liggen aan alle historische arbeid, is in theorie misschien wel juist, maar wat heb je daaraan wanneer er in de praktijk niet mee te werken valt? Wie in redelijke tijd resultaat wil zien van zijn naspeuringen, moet zich laten leiden door zijn eigen kennis en gevoel, afgaan op het gezag van de onderzoekers die hem zijn voorgegaan en vertrouwen op de vakkundigheid van de archivarissen die de bronnen hebben beschreven. Dat is nu zo en het is ook nooit anders geweest. Toch is het goed om ons te realiseren dat Ryle 'eigenlijk' gelijk heeft en dat zelfs ogenschijnlijk basale 'gegevens' vaak niets anders zijn dan interpretaties van interpretaties en dat ons daarom de uiterste terughoudendheid past bij het presenteren van onze historische bevindingen.

De beschrijvingen van archiefstukken waarop historici zich beroepen zijn meestal niet meer dan 'dun' en hun plaats in de systematiek van de archiefinventaris is ook soms enigszins arbitrair. Dat is geen gevolg van de beroerde kwaliteit van onze archivarissen. Het ligt voor een deel aan de complexiteit van de werkelijkheid waarmee we te maken hebben en voor de rest aan de haast die we hebben om resultaten te boeken. Laat ik een concreet (maar verzonnen) archiefstuk als voorbeeld nemen. Een 'dunne' beschrijving ervan luidt:

5343. Brief van Margaretha van Parma aan het stadsbestuur van Groningen.
14 februari 1565.
Ongedateerd afschrift. 1 stuk.

Uit een beschrijving als deze weten we niet waar het stuk over gaat, waar en wanneer het precies is geschreven (in Brussel werd de zogenaamde 'Paasstijl' gebruikt, zodat de brief ook wel uit 1566 in plaats van 1565 kan dateren) en waarvoor het heeft gediend. Nadere bestudering brengt aan het licht dat de landvoogdes in deze tekst verschillende punten aan de orde stelde: de functie van de hoofdmannenkamer (het college dat in Groningen zowel gewestelijke rechtbank als bestuursorgaan was), de heffing van belastingen in de Ommelanden, de verhouding tussen Groningen en Appingedam en het stapelrecht. Ze wendde zich in dit schrijven niet alleen tot burgemeesters en raad, maar ook tot de taalmannen van de gezworen meente en de bouwmeesters van de gilden. Het stuk is geen origineel, maar een kopie met een kleine letter 'd' in de linkerbovenhoek en een gaatje linksonder. Na veel gezoek blijkt dat het document in 1571 (voor de tweede keer?) gebruikt is als bijlage bij een memorandum dat een stedelijk gezantschap te Brussel heeft ingediend. De gezanten mochten, zo staat te lezen in de instructie die ze meekregen, niets zeggen over Appingedam, de hoofdmannenkamer of de belastingen in de Ommelanden. Ze hadden alleen opdracht het Groningse standpunt over het stapelrecht te verdedigen. In de lijst van bewijsstukken die het gezantschap moest meenemen, staat het document vermeld, maar in de inventaris die in de zeventiende eeuw van het stadsarchief is opgemaakt, vinden we deze kopie beschreven temidden van originele stukken die helemaal niets met het stapelrecht te maken hebben, maar alles met de verhouding tussen Stad en Ommelanden in staatkundige zin.

Wat moet de inventarisator doen in een geval als dit? Afgezien van de vraag hoever hij moet gaan met het opnemen van bijzonderheden in zijn beschrijving, is er het probleem van de plaatsing van de beschrijving in de archiefinventaris. Dat is een serieus probleem, want zeker bij een 'dunne' beschrijving is de plaats in de inventaris een belangrijke indicatie voor de inhoud en functie van een stuk informatie. Toewijzing aan een rubriek suggereert samenhang met de andere daarin opgenomen stukken en zet, net zoals de beschrijving zelf, onderzoekers op een spoor. Verkeerde plaatsing maakt informatie onvindbaar. Voor het denkbeeldige archiefstuk in kwestie is een zinvolle redenering op te zetten die plaatsing in de rubriek 'Ingekomen brieven' rechtvaardigt. Maar andere, even zinvolle redeneringen leiden tot toewijzing aan de rubrieken 'Verhouding met de regering te Brussel', 'Staatkundige inrichting van het gewest Stad en Lande', 'Relaties met de Ommelanden', 'Gezantschappen', 'Economie' of 'Stapelrecht'. Zelfs de rubriek 'Interne organisatie' komt in aanmerking in verband met het opmerkelijke feit, dat in dit geval ook de gezworen meente en de vertegenwoordigers van de gilden door de landvoogdes werden aangesproken.

Hoe men met een geval als deze fictieve brief omgaat, hangt af van het gezichtspunt dat men inneemt. Het stuk is een schakel in vele verschillende verhalen; de keuze voor één van de vele gezichtspunten verdoezelt de andere en blokkeert de verhalen die vanuit die andere perspectieven te vertellen zijn.

Wat over een simpele brief gezegd kan worden, gaat op voor elke gebeurtenis. Ook de beschrijving daarvan is onlosmakelijk verbonden met het gezichtspunt vanwaaruit men kijkt, de context van het waarnemen en de achtergrond en intenties van de waarnemer. Niet alleen *beauty is in the eyes of the beholder*, alles ontleent zijn betekenis aan waarnemende mensen in een concrete, aan tijd en plaats gebonden situatie. Wat Brusselse regeringspersonen recalcitrant en 'onredelijk' gedrag noemden, was voor de Groninger stadsbestuurders in de zestiende eeuw niets anders

dan het vasthouden aan de rechten die de keizer zelf had beloofd te zullen respecteren. Het verwijt van particularisme aan Groningen en andere steden in de zogenaamde 'landprovincies' past in die versie van het verhaal over de opstand tegen Filips II, waarin een verondersteld 'Nederlands nationaal algemeen belang' de norm is. Hetzelfde verwijt mist evenwel elke grond wanneer we ons verplaatsen in de situatie van die steden en hun burgers. Wat patriottisme is, hangt af van wat men als zijn vaderland ziet. De Ommelander heren vonden de stad Groningen een parasiet met imperialistische neigingen, terwijl de stadsbestuurders meenden alleen maar de rechtmatige positie van de stad, haar burgers en ingezetenen te verdedigen; de grote Ommelander hoofdelingen streefden ernaar de maatschappelijke rol te spelen waarop zij meenden recht te hebben, maar in de ogen van de Groningers kon verwezenlijking van hun ambities alleen maar uitlopen op de ondergang van de stad.

Vier studies

Het proberen te begrijpen van archiefbronnen is zo ongeveer het meest basale niveau van de geschiedbeoefening. Hierboven hebben we gezien hoe moeilijk het soms is precies te vatten waar het in die oude stukken om gaat en wat ze betekenen. Een goed begrip ervan vergt kennis van vele details die met elkaar de omstandigheden vormden die heersten in de tijd waarin de bronnen zijn ontstaan. Er gaapt vaak een groot gat tussen wat we in de bronnen vinden en dat wat we van het verleden weten. Dat maakt het ook zo lastig om, als je zelf meent te hebben begrepen wat er staat, hierover met anderen te communiceren. Je moet heel veel achtergrondinformatie en toelichting geven om de toehoorder of lezer duidelijk te maken, waarom een bepaald document nu eigenlijk zo bijzonder is. Tien tegen één dat de ander al heeft afgehaakt voordat je aan de *pointe* toe bent. Dat is extra jammer, omdat het juist de authentieke bronnen zijn die een lezer het gevoel kunnen geven direct contact te hebben met het verleden en de mensen van toen. In de vier studies die in dit boek zijn opgenomen, heb ik geprobeerd om die grote afstand tussen bron en geschiedverhaal zoveel mogelijk te overbruggen en een koppeling tot stand te brengen tussen de kleine wereld die men in een lokaal archief aantreft enerzijds en de meer herkenbare, dus grote, historische lijnen anderzijds.

Het eerste stuk, 'Groningen, een stad apart', behandelt enkele kernthema's uit de Groninger stadsgeschiedenis. Het verhaal gaat uit van de gedachte dat de perifere ligging van de stad Groningen ten opzichte van Utrecht, Brussel en Den Haag, de machtscentra waarmee zij die in de loop van de eeuwen te maken heeft gehad, van invloed moet zijn geweest op haar ontwikkeling. Groningen lag voor een aantal landsheren (al dan niet *in spe*) gewoon te ver weg. Ook nadat Groningen zich gedwongen had gezien hogere gezagsdragers te aanvaarden, hadden de regeringen van machtige heren als Karel V en Filips II grote moeite hun zeggenschap in Stad en Lande in praktijk te brengen. Deze omstandigheid heeft niet alleen de ontwikkeling van Groningen beïnvloed, zij heeft ook haar uitwerking gehad op de aard van de stad en op de houding en denktrant van de Groningers. Deze effecten worden in een drieluik besproken. Het eerste luik gaat over de opmerkelijke hang naar autonomie van de stad en het succes waarmee de Groningers lange tijd hun onafhankelijkheid hebben kunnen handhaven. Het centrale deel behandelt de centrale positie die de stad innam ten opzichte van haar omgeving en de dominantie die zij daarover verwierf. Een belangrijke factor hierbij was dat niet alleen de stad Groningen zelf feitelijk 'heerloos' was, maar

dat ook in de wijde omgeving geen enkele landsheer erin geslaagd is een deugdelijke overheidsorganisatie op te bouwen. De Groningers en hun buren moesten daarom zelf de samenwerkingsverbanden scheppen die nodig waren om de optredende problemen het hoofd te bieden. Het beruchte Groninger 'stapelrecht' passeert de revue, en ook de verschillende vormen worden behandeld waarin Groningens relaties met de omliggende landschappen gestalte kregen: samenwerking op basis van verbonden met de 'klassieke' Ommelanden en Westerlauwerse partners, overheersing ten aanzien van de 'stadsjurisdicties' Gorecht en Oldambt. Het derde deel tenslotte gaat over de interne organisatie van de stad Groningen. Het ontbreken van een effectief hoger gezag heeft, zo meen ik te kunnen vaststellen, ook tot gevolg gehad dat in Groningen opmerkelijk lang sprake is geweest van pre-moderne 'communale' structuren, die gekenmerkt werden door een grote invloed van de ingezetenen op de koers die de stadsbestuurders volgden. De verovering van Groningen door Willem Lodewijk en Maurits in 1594 maakte een eind aan de politieke betekenis van 'het volk' en leidde ertoe dat ook in deze stad het bestuur in handen kwam van een elitaire oligarchie.

'Groningens eerste parel' gaat over de vraag hoe het komt dat de stad Groningen de overheidsrechten over het Gorecht heeft verworven. Alvorens ik aan het beantwoorden van die vraag toekom, probeer ik vast te stellen hoe de grenzen van dit gebied tot stand zijn gekomen. En passant komen dan enkele lijnen (letterlijk!) voor de dag die een nieuwe kijk openen op de geschiedenis van dit gebied en op de belangen die hier in de late middeleeuwen in het geding kunnen zijn geweest. De meest opmerkelijke punten hierin zijn de hypothesen over de herinrichting van de ruimte in de directe omgeving van Groningen, over de functie van de burchten die rond de stad hebben gelegen en over de rol die de Ommelander Friezen hebben gespeeld bij de 'bevrijding' van de jonge stad uit de macht van haar landsheer, de bisschop van Utrecht, en zijn vertegenwoordigers ter plaatse. De zwakte van de bisschop als wereldlijk vorst heeft ertoe geleid dat Groningen de overheidsrechten in het Gorecht in handen kon krijgen. Na een verwarrende episode waarin verschillende landsheren poogden zich van de stad meester te maken, lukte het de Groninger stadsbestuurders om van keizer Karel V de formele bevestiging te krijgen van hun zeggenschap over het Gorecht. Sindsdien voerde de stad het bestuur over dit gebied. Later, in de eerste helft van de zeventiende eeuw, zou het bezit van dit overheidsgezag haar een gunstige uitgangspositie bezorgen bij de ontsluiting en het in exploitatie nemen van de hoogveengebieden die zich aan de zuidoostelijke flank van het Gorecht uitstrekten.

'Groningen en de voorbijvaart van Emden' vertelt het verhaal van een langdurig conflict tussen de steden Groningen en Emden. In de loop van de vijftiende eeuw raakte Groningen meer dan voorheen betrokken bij de gebeurtenissen in het Eemsgebied. Ook groeide de reeds bestaande belangstelling van de stedelingen voor Westfalen, dat via de Eems gemakkelijk toegankelijk was. In het begin van de zestiende eeuw werden te Emden echter maatregelen ingevoerd die in Groningen beschouwd werden als onwettige handelsbelemmeringen. Het Groninger stadsbestuur kreeg de centrale regering der Habsburgse Nederlanden te Brussel zover, dat ze maatregelen nam die bedoeld waren om de Oostfriezen tot het intrekken van de gewraakte maatregelen te dwingen. Zolang er voor 'Brussel' ook andere motieven waren om belangstelling te hebben voor Oost-Friesland, mocht Groningen hopen dat het uiteindelijk zijn zin zou

krijgen. Politieke ontwikkelingen op veel hoger niveau leidden er evenwel toe dat de aandacht van de regering voor de kwestie in het verre noorden verslapte. De Oostfriezen maakten handig gebruik van de veranderde situatie en wisten van de keizer een officiële bevestiging te krijgen van hun zeggenschap over de Eems. Het gevolg ervan was niet alleen dat de Groningers onderworpen bleven aan het Emder stapelrecht, maar ook dat het dispuut over de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland nog steeds niet is geëindigd.

In 'Dansen om de bruid' tenslotte behandel ik een vrijwel onbekende episode uit de Nederlandse opstand tegen Filips II. De stad Groningen stond in de jaren 1580-1594 aan de kant van de koning en Groningerland en Drenthe dienden als uitvalsbasis voor *raids* van het koninklijke leger in Westerlauwers Friesland. Daar waren de Staatsgezinden weliswaar de baas, maar de bevolking had nog allerminst eensgezind voor de Opstand gekozen. Onder de gereformeerden die uit Groningen en de Ommelanden waren verbannen of uitgeweken, bestond weinig waardering voor de Staten-Generaal. Ook de Friese stadhouder Willem Lodewijk werd door hen gewantrouwd. Net zoals de Friese gereformeerden stelden ze hun hoop op koningin Elizabeth van Engeland en de graaf van Leicester. Willem Lodewijk wilde echter laten zien dat het hem ernst was en dat hij daadwerkelijk tegen de Spaanse koning wilde en kon optreden. In de vroege herfst van 1587 ondernam hij een poging om Groningen door middel van een list te veroveren en liet daarvoor een gedetailleerd plan opstellen. Dat de onderneming mislukte was niet te wijten aan een gebrekkige voorbereiding, maar aan de onverwacht hoge waterstand bij Niezijl, die op het beslissende moment de opmars van het Staatse leger verhinderde.

Zoals ik in het voorwoord al aangaf, is het eerste verhaal, 'Groningen, een stad apart', als laatste geschreven en is het bedoeld om verband aan te brengen tussen de thema's van de andere stukken. Door het schetsen van enkele hoofdlijnen wilde ik laten zien dat situaties en gebeurtenissen die elders in een waterstaatkundige, bestuurlijke, economische of militaire context gedetailleerd worden behandeld, ook in politieke en chronologische zin op hun plaats vallen. Deze wisseling van perspectief maakt duidelijk dat elk stukje historische informatie deel uitmaakt van vele verhalen: elk feit en elke gebeurtenis is een punt waarin verschillende verhaallijnen elkaar kruisen. Het gevolg van deze werkwijze is dat verschillende bronnen, gebeurtenissen en personen meer dan eens ten tonele worden gevoerd. Het zal duidelijk zijn: het gaat hier niet om doublures die eigenlijk vermeden hadden moeten worden, maar om een noodzakelijk gevolg van de veelheid van facetten, gezichtspunten en relaties die van belang zijn voor ons begrip van het verleden. Overigens heb ik in vele gevallen echte herhalingen kunnen voorkomen door het aanbrengen van verwijzingen over en weer.

Leiden en lijden

Het idee van kruisende verhaallijnen brengt een ander beeld in gedachten: dat van 'schering en inslag' die samen een weefsel[3] vormen. De thema's van 'Groningen, een stad apart' zou men kunnen zien als de schering waar de andere stukken als inslag doorheen zijn gevlochten. Het blijft een gebrekkige beeldspraak, want met zijn twee dimensies mist een weefsel niet alleen de factoren diepte en tijd, maar ook alle andere die nodig zijn voor het beschrijven van de realiteit zoals we die beleven. Ons voorstellingsvermogen, gevormd als het is door onze drie-dimensionale visuele waarneming, schiet daarvoor tekort. Deson-

danks kent de grote romanliteratuur schitterende voorbeelden van schrijvers die erin zijn geslaagd een overtuigende voorstelling op te roepen van de manier waarop een samenleving en de individuen daarin zich door tijd en ruimte bewegen.

Maar hoe fraai en succesvol ook, meer dan ontoereikende benaderingen zijn ook deze literaire meesterwerken niet. Lev Nikolajevitsj Tolstoj vond het nodig een wijdlopige theoretische epiloog toe te voegen aan zijn roman *Oorlog en Vrede*. Dit majestueuze boek gaat over Napoleons poging om Rusland te veroveren, een thema van wereldhistorisch formaat. Tolstoj beschrijft echter niet alleen de handelingen en gedachten van de helden en de gebeurtenissen die bij dat niveau horen, hij schenkt evenzeer aandacht aan het handelen van 'gewone mensen', aan het landschap, aan de levensverhalen van personages die door de loop van de gebeurtenissen met elkaar in aanraking werden gebracht. De ogenschijnlijke overdaad aan zijlijnen en onbelangrijke details in zijn roman helpt ons om ons 'thuis te voelen' in de wereld die hij oproept. Juist door de vele, alledaagse, kleinigheden wordt die wereld overtuigender en ondersteunt ze de gedachten die de schrijver tot uitdrukking wil brengen.[4]

Het feit dat Lev Nikolajevitsj zijn roman aanvulde met zoveel bladzijden theorie wijst erop dat hij niet helemaal tevreden was met het product van zijn fantasie. Hij voelde blijkbaar dat zijn verbeeldingskracht en verhalende talent tekort schoten om helemaal duidelijk te maken waar het hem om ging. Men zou kunnen opmerken dat Tolstoj niet bekend staat als een groot wijsgeer, dat hij met zijn wat bozige betoog zelfs afbreuk doet aan wat hij in zijn roman met zijn machtige panorama's en intieme *close-ups* eigenlijk al overtuigend had laten zien, en dat hij zich daarom beter bij zijn stiel had kunnen houden: het vertellen van verhalen. Toch werpt hij een gedachte op waarvan het zinvol is om haar ook in de context van Groningens geschiedenis aan te stippen.

Het gaat mij om zijn verzet tegen de opvatting dat de loop van de geschiedenis bepaald wordt door de bekende leidende figuren. De geschiedenis is voor Tolstoj geen maaksel van 'grote mannen'. Voor hem is het juist omgekeerd: de grote leiders die we uit de geschiedenisboekjes kennen, zijn in hun doen en laten afhankelijk van 'de gebeurtenissen'. Zo samengevat klinkt deze gedachte misschien overdreven en simplistisch. Ze brengt echter wel een manier van kijken in herinnering die moderne mensen dreigen te vergeten, ofschoon zij, als ik het goed zie, voor een goed begrip van het verleden onmisbaar is. Ze wijst ons op de grote dosis passiviteit, het in hoge mate 'pathische' karakter van het bestaan en het menselijk handelen,[5] de onderlinge afhankelijkheid en het in elkaar grijpen van alles wat er is, hoog en laag, groot en klein, verleden en heden, regie en gebeuren, de wisselwerking van ambitie en traditie.

Lijdzaamheid is niet 'in'. Wij leven in een tijd waarin we eraan gewend zijn dat 'alles mogelijk is', dat we de loop van de gebeurtenissen kunnen plannen en dat we onze omgeving naar onze wensen kunnen inrichten. Daarvoor maken wij beleid. Vaak komt daarvan, op de keper beschouwd, niet zo heel veel terecht, maar dat stimuleert ons alleen maar om nog meer beleid te maken. Wij zitten *in the driver's seat* en deze positie bepaalt ook de manier waarop we naar het verleden kijken. Ons beeld van het verleden is druk bevolkt met handelende personages die allerlei doelen bereiken of dat juist niet doen en waarvan we dan zeggen dat ze 'falen'. We veronderstellen ook doelgericht gedrag bij figuren van wie we eigenlijk helemaal niet weten wat ze wilden en konden. We menen hun gedachten en wensen te kunnen reconstrueren uit hun handelingen en, vooral, uit de positieve resultaten daarvan. Ik vermoed dat dit vaak te

modern gedacht is. De successen die wij vanuit onze ervaring als resultaten van doelbewust handelen interpreteren, waren soms helemaal geen nagestreefde doeleinden, maar 'gebeurden' min of meer bij toeval of, zoals de tijdgenoten meestal zeiden, 'door het ingrijpen van God zelf'. We vergeten dan ook, dat er heel veel soortgelijk handelen is geweest dat zonder effect gebleven is en zich daarom aan onze waarneming of belangstelling onttrekt. In de wereld die ik in de bronnen aantref, geldt voor beide soorten handelingen, de succesvolle en de niet-succesvolle, dat ik de mensen meer zie reageren op gebeurtenissen, dan dat ze plannen maken voor de toekomst. Ze werden meer voort*geduwd* door de gebeurtenissen dan voort*getrokken* door wenkende perspectieven.

Ruggelings vooruit

Zoals gezegd valt het ons niet gemakkelijk dit te zien. Vèr vooruit kijken en doelgericht ingrijpen zijn voor ons doodnormaal en noodzakelijk. Overheden voeren een economische politiek en, zo zou men kunnen denken, dat is altijd zo geweest. Dat is niet juist. Alleen al het bestaan van een begrip als 'economisch beleid' is afhankelijk van condities die niet altijd hebben bestaan. Het veronderstelt niet alleen het technisch vermogen tot ingrijpen, een algemeen verbreid geloof in de veranderbaarheid van de wereld en een op de toekomst gerichte blik, maar ook het voorhanden zijn van technieken en methoden om kansen behoorlijk af te wegen en de verwachte effecten van alternatieven in te schatten.

Wie in de archieven van de stad Groningen uit de zestiende eeuw en ook nog wel uit latere tijd op zoek gaat naar indicaties voor een toekomstgerichte manier van denken, zal er verrassend weinig vinden. Dit moet samenhangen met de grondhouding vanwaaruit de stedelijke overheid in die tijd zichzelf en haar eigen handelen zag. De eerste taak van het stadsbestuur was de bescherming en verdediging van de samenleving aan het hoofd waarvan het zich geplaatst wist. Zijn beleid was niet gericht op het veranderen van de wereld, het wilde haar in de eerste plaats houden zoals ze was. Daaraan hadden de heren doorgaans hun handen vol, want zowel binnen als buiten de stadsmuren deden zich allerlei ontwikkelingen voor waarvan men maar moest afwachten of ze op den duur gunstig zouden uitpakken. Bestuurders moesten voortdurend alert zijn op nieuwe bedreigingen voor hun eigen positie en die van hun onderzaten.

De wezenlijk conservatieve aard van de samenlevingen in het verleden, waarin het handhaven van het oude vertrouwde nood- en hoofdzaak was, komt fraai tot uiting in de taal. Ik denk aan uitdrukkingen als het Latijnse *res novas agere* ('nieuwe dingen doen') en, in het Middelnederlands, aan de specifieke betekenis van woorden als *nije vonden* en 'nieuwigheden'. In de antieke wereld was 'nieuwe dingen doen' een eufemisme voor 'revolutie plegen', 'nije vonden' zijn smerige of arglistige streken en 'nieuwigheden' zijn veranderingen in de bestaande situatie die alleen al op grond van hun nieuwheid afgewezen moeten worden. Onze voorouders waren van nature achterdochtig ten aanzien van alles wat nieuw en ongewoon was. Ze beoordeelden alles met de maatlat van het verleden: het voorbeeld van de 'vereerde voorolderen' was de richtsnoer voor hun handelen.[6] Men vocht zich nog liever dood om het oude te behouden, dan dat men zich in een ongewis avontuur stortte. Ook een 'modern' denkend man als de zeventiende-eeuwse stadssyndicus dr. Bernhard Alting is uitgesproken conservatief en citeert niet voor niets in zijn bekende *Pilaren en Peerlen* tot tweemaal toe de uitspraak van Claudianus, dat het beter is te hebben bewaard wat men gevonden heeft, dan op zoek te zijn geweest naar iets nieuws.[7]

Hiermee wil niet gezegd zijn dat onze voorouders alleen maar met de rug naar de toekomst stonden, helemaal niet vooruit keken en nooit iets veranderden om een begeerd doel te bereiken. Het gaat mij alleen om de prioriteiten die ze stelden, de modaliteit en de schaal van hun denken en handelen. Anders dan vandaag, nu het nieuwe de norm en verandering noodzakelijk is, het bestaande node wordt geduld en het oude veronachtzaamd, stonden vroeger behoud en continuïteit steeds op de eerste plaats en kwam verandering op de tweede. Zelfs wat ons voorkomt als veranderingsgezindheid of revolutionair gedrag, werd door de tijdgenoten eerder in termen van behoud gezien. Ongeacht hun verschillende achtergrond zien we dit bij een drietal hervormingsgezinden uit de zestiende-zeventiende eeuw: de Groninger stadssecretaris Johan Julsing, de Ommelander boer Abel Eppens en de Westfaalse jurist Johan Althusius.[8] Voor hen is de kerkhervorming of de opstand tegen de koning van Spanje geen verandering of revolutie, maar een herontdekken van de Waarheid die uit het zicht was geraakt, en een noodzakelijk herstel van de oude orde. Die oude orde was de norm waarvan de wereld in de praktijk was afgeweken, met het gevolg dat de hele samenleving was ontspoord en Gods toorn opgewekt.

Deze manier van denken is ons vreemd. Wij beschikken over gereedschappen en machines die grootschalige ingrepen mogelijk maken en ons dienovereenkomstig 'groot' doen denken. Omdat onze voorouders die niet hadden was hun reikwijdte en perspectief onvergelijkelijk veel beperkter dan wat ons vertrouwd is.

Temidden van zoveel passiviteit en kleinschaligheid lijkt het plan dat Willem Lodewijk in 1587 maakte om Groningen te overmeesteren een opmerkelijke uitzondering.[9] Maar dit is niet meer dan schijn. Willem Lodewijks opzet was van operationele aard, hetgeen wil zeggen dat zijn plan was opgesteld voor een onderneming die in tijd en plaats begrensd was. De opstellers ervan meenden de situatie te kunnen overzien en alles in de hand te hebben wat voor het welslagen van de plannen nodig was. Men kan bewondering hebben voor de zorgvuldigheid waarmee deze onderneming werd georganiseerd, maar iets bijzonders was ze niet. De schaal ervan paste probleemloos in de mogelijkheden waarover de zestiende-eeuwers beschikten. Opmerkelijker dan dit tactische plan was Willem Lodewijks strategie, die voorzag in een stapsgewijze insluiting van de stad Groningen en die hij vanaf 1587 tot 1594 consequent heeft gevolgd. Dat we juist hier, in een militaire context, dit voorteken van 'moderne' planning zien, hoeft overigens ook geen verwondering te wekken. Oorlogen nopen tot het mobiliseren van alle beschikbare hulpbronnen en het concentreren van alle aandacht en inspanningen op beperkte doelstellingen. Nog altijd schept de oorlog een situatie die vernieuwing begunstigt, niet alleen op technologisch gebied, maar ook in organisatorisch en *managerial* opzicht.

Niveaus

Het is een platitude om te zeggen dat Groningen en de Groningers steeds hebben gehandeld in een tastende dialoog met hun omgeving, dat ze daarbij gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden die de situatie van het moment hun bood en dat via een soort natuurlijk selectieproces succesvol gedrag werd bevestigd en gestimuleerd. Daar is niets Gronings aan, want het kan van alle levende organismen worden gezegd, waaronder ook mensen en Groningers. Toch is het niet verkeerd om ook in het geval van de stad Groningen en haar omgeving de aandacht te vestigen op het 'biologische' karakter van deze inter-

acties. Van bovenaf bekeken heeft het geheel wel wat weg van een ecologisch systeem. Hoe hoger men het niveau van beschrijving kiest, hoe minder de mensen zelf, hun plannen en initiatieven er toe doen: het is het systeem dat leeft en zichzelf in stand houdt. Pas wanneer we enkele niveaus afdalen, komen we weer uit bij individuen die bewust ingrijpen in hun omgeving en ook hun verantwoordelijkheid onderkennen.

Er is eigenlijk geen verschil in de manier waarop mensen met hun natuurlijke en politieke milieu omgaan: ze moeten zich aanpassen aan de veranderende omstandigheden, maar de handelingen die ze daartoe verrichten roepen zelf ook weer onvoorziene gevolgen op. Vaak zien we in de menselijke activiteit niet veel meer dan pogingen om onheil af te wenden of om van de nood een deugd te maken. Exploitatie van veen leidt tot bodemdaling en wateroverlast, de aanleg van dijken ('zijdwendes' of 'zuidwendingen') moet overstromingen voorkomen, maar schept ook de mogelijkheid om tot dusver onbegaanbaar broekland te ontwateren, waarbij de dijken als toegangswegen dienen. Wateroverlast kan ook worden bestreden door bestaande waterlopen te kanaliseren of om te leggen. Ook nu weer treden gevolgen op waarvan we niet weten of men ze heeft beoogd of voorzien: nieuw land komt beschikbaar voor agrarisch gebruik en er ontstaan watergangen die als scheepvaartverbinding kunnen dienen (Drentse A/Reitdiep, Schuitendiep). Wanneer deze ingrepen elders opnieuw tot wateroverlast leiden, worden nieuwe kanalen gegraven of sluizen gebouwd die op hun beurt ook weer bedoeld of onbedoeld bevorderlijk zijn voor het handelsverkeer (Damsterdiep). Vervolgens leidt dit weer tot uitbreiding van de stapelpretenties, confrontaties met rivalen en allerlei politieke ontwikkelingen. Elk stapje creëerde een nieuwe situatie met nieuwe problemen en mogelijkheden die tot handelen dwongen of uitnodigden. Terugkijkend zien we verbanden die er voor de tijdgenoten niet waren en komen we in de verleiding *design* te vermoeden waar het niet heeft kunnen bestaan.[10]

In de 'dialoog' met externe machtsfactoren zien we hetzelfde. Wanneer de onafhankelijke positie van de stad werd bedreigd – de meeste Groningers, van sledemenner of schuitenschuiver tot raadsheer of burgemeester, waren er rotsvast van overtuigd dat hun voortbestaan en welvaart afhingen van de autonomie van hun stad – kon men kiezen voor de confrontatie of voor een poging het beste te maken van de nieuwe situatie, waarbij desnoods ook nog wat concessies konden worden gedaan. De eerste optie werd zoveel mogelijk vermeden – tenzij men zich sterk genoeg voelde – , de tweede was de regel. Elke keuze die werd gedaan veroorzaakte een cascade van nieuwe situaties en keuzemomenten, waarin we steeds dezelfde richtinggevende factor zien: het naar overleven strevende belang van de stedelijke gemeenschap die Groningen heette. Waar geen ordenende macht van hogere rang was, moesten stedelingen en plattelanders zelf de gevaren bestrijden die hun belangen bedreigden. De verbonden tussen de stad en de Ommelander landschappen waren dan ook niet zozeer pogingen om een gezamenlijke toekomst in de steigers te zetten, als wel uitdrukking van de aan den lijve ondervonden behoefte zich te verdedigen tegen allerlei vormen van ontwrichting.

De vier studies in dit boek gaan over geschiedenis op wat men soms 'microniveau' noemt, maar wat misschien beter 'nano-' of zelfs 'pico-niveau' zou kunnen heten.[11] Wellicht zullen sommigen van oordeel zijn dat hier sprake is van geen enkel niveau. Het gaat hooguit om rimpelingen in het oppervlak van de stroom van gebeurtenissen, om onopvallende en ogenschijnlijk weinig belangrijke details: het verloop

van een oproer in 1457 ('Groningen, een stad apart'), dijken, waterloopjes en andere landschapselementen die allang zijn opgeofferd aan groei en vooruitgang of op dit moment worden uitgewist ('Groningens eerste parel'), stapjes in een juridische strijd die is verloren ('Groningen en de voorbijvaart van Emden') en de planning van een militaire operatie die op een mislukking is uitgelopen ('Dansen om de bruid'). Het lijkt allemaal futiel of van een ontmoedigende vergeefsheid. De geschiedenis bestaat echter niet uit louter grootse ondernemingen, successen en glorie. Juist in de machteloosheid van mensen in hun confrontatie met grotere machten – de natuur, machtige buren, de grote politiek, 'de loop van de dingen' – treedt aan het licht waarom het hun eigenlijk ging, wat ze belangrijk vonden om voor te vechten en waar de grenzen lagen van hun mogelijkheden.

NOTEN

1 Het artikel van Gilbert Ryle, 'The thinking of thoughts. What is 'Le penseur' doing?', is voor het eerst in 1968 gepubliceerd in de serie *University Lectures* van de universiteit van Saskatchewan. Het is later als hoofdstuk 37 opgenomen in: Gilbert Ryle, *Collected papers*. 2 dln. (Londen 1971).

2 Ook de antropoloog Clifford Geertz knoopte in het eerste hoofdstuk van zijn boek over de interpretatie van culturen aan bij het hier bedoelde artikel van Ryle (Clifford Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973) 9).

3 Het woord 'tekst' is niet bij toeval afgeleid van het Latijnse woord *textus*, dat 'weefsel' of 'structuur' betekent.

4 Zie ook de beschouwing over *le quotidien* in Roland Barthes, *Le plaisir du texte* (Parijs 1973).

5 Het oeuvre van de zeer Brabantse denker Cornelis Verhoeven (1928-2001) is doortrokken van deze gedachte. Zie voor een karakteristieke beschouwing in deze geest zijn essay 'De toekomst als norm', in: Cornelis Verhoeven, *Omzien naar het heden* (Utrecht 1968) 39-66.

6 De positieve waardering van het nieuwe heeft niet alleen te maken met de ontwikkeling van wetenschap en techniek en met de vooruitgangsgedachte, die daar weer het gevolg van is. Zij past ook bij de notie van de democratie die zich na de Franse Revolutie over Europa verbreidde. In tegenstelling tot de aristocratie heeft het volk – althans vóór de opkomst van het negentiende-eeuwse nationalisme, dat in hoge mate romantisch en artificieel was – geen geschiedenis en ook geen historische belangen die verdedigd moeten worden. Een man als Alexis de Tocqueville, de Franse graaf die in het begin van de negentiende eeuw in Amerika ging kijken hoe het democratische voorland van Europa eruit zag, wijst in zijn *De la démocratie en Amérique* meer dan eens op de samenhang tussen democratie en veranderingsgezindheid.

7 Zie Bernhard Alting, *De Pilaren ende Peerlen van Groningen* (Groningen 1648) dedicatie en 12. Het betreffende vers is afkomstig uit Claudianus' lofrede over het consulaat van Stilicho, boek 2 verzen 326-327, en luidt in het origineel: *Plus est servasse repertum quam quaesisse novum.* Zie over Bernhard Alting ook (onder meer) pp. 103, 156 evv. en 163. Het spreekt voor zich dat het conservatisme dat ik hier op het oog heb, niets te maken heeft met een politieke keuze. De neiging tot behoud kwam voort uit existentiële noodzaak.

8 Zie Jan van den Broek, ed. en vert., *Het geheime dagboek van Johan Julsing*, Groninger Bronnenreeks 2 (Assen 2006) en hieronder, hoofdstuk 4.9 *Het 'plan-Julsing'*, J.A. Feith en H. Brugmans, eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, twee dln. (Amsterdam 1911) en E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: Over de moderniteit van de Nederlandse opstand', in: *Geschiedenis is als een olifant* (Amsterdam 2005) 112-130, hier 123; oorspronkelijk verschenen in: L. Brummel e.a., *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann t.g.v. zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als bibliothecaris der gemeente Rotterdam* (Den Haag 1958) 79-98. In het vervolg wordt naar de kroniek van Abel Eppens verwezen met de letters AE.

9 Zie 'Dansen om de bruid', hieronder, pp. 517 evv.

10 Op dit niveau van beschrijving is er geen verschil met het proces van natuurlijke selectie. 'Iets wat achteraf vooruitgang lijkt in de richting van een vèr verwijderd doel, is altijd een incidenteel gevolg van vele generaties van kortetermijn-selectie' (Richard Dawkins, *The blind watchmaker* (New York 1986) 50).

11 Het spreken over niveaus kan danig verwarrend zijn. Zo heeft Geoffrey Parker het, schrijvend over het handelen van de hertog van Parma, over het 'micro-niveau' (Geoffrey Parker, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659* (Cambridge 1972, nieuwe editie 2004) 90). Hij kan dat doen omdat hij in de bewuste context zijn focus gericht heeft op het beleid van de koninklijke regering in Spanje. In dat verband is het doen en laten van de gouverneur-generaal in Brussel niet meer dan 'micromanagement'. Voor wie zich, zoals schrijver dezes, op een veel lager niveau bevindt, opereert de hertog van Parma op duizelingwekkende hoogte. Toch is de hele verticale ruimte tussen de hertog van Parma en het stadsbestuur van Groningen gevuld met geschiedenis, met spontane gebeurtenissen en het zinvol handelen van mensen. Meer nog: het is op deze lage niveaus dat de zwakte van 's konings beleid aan het licht kwam en waar het mislukte.

1 Groningen, een stad apart

Over afstand en de effecten ervan

Alles wat bestaat wordt mede bepaald door zijn plaats in de ruimte. Dat geldt ook voor steden. Of nederzettingen zich ontwikkelen tot marktplaats, centrum van rivier- of zeehandel, bestuurszetel of industriestad hangt in hoge mate af van hun situering. Een beschouwing over de geografische plaats van een stad kan een perspectief bieden dat helpt bij het interpreteren van de verschijnselen die zich in de loop van haar ontwikkeling hebben voorgedaan en biedt mogelijkheden tot vergelijking met steden waarop eenzelfde etiket kan worden geplakt. Niet voor niets beginnen stadsgeschiedenissen vaak met een beschrijving van het geografische decor.

Ook met Groningen is dat het geval. Wanneer de geschiedschrijver al geen beeld schetst van de kale en onherbergzame, door ijzige windvlagen geteisterde vlaktes van de periode na de laatste ijstijd, dan is het eerste *shot* toch wel dat van een Drents dorpje dat idyllisch gelegen is op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug, aan weerszijden waarvan twee stroompjes zeewaarts kronkelen. Dit is ook het beeld dat zestiende- en zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers als Johan Rengers van Ten Post en Ubbo Emmius oproepen. Groningen is een grensplaats, waar gebieden aan elkaar raken die zich niet alleen onderscheiden door hun verschillende fysisch-geografische structuur, maar ook in etnisch opzicht van elkaar verschillen.[1] De kleilanden in het noorden worden bewoond door een Friese bevolking, de zandgronden in het zuiden door mensen van Saksische herkomst. Deze bevolkingen hadden hun eigen zeden en gebruiken, en spraken verschillende talen en dialecten. Rengers wijst erop welke gevolgen de ligging van Groningen had voor de functie van deze plaats. Groningen werd de plek waar mensen uit de omgeving en kooplieden van verder weg elkaar ontmoetten en handel konden drijven. De negentiende- en twintigste-eeuwse literatuur beschrijft niet alleen het fysisch-geografische milieu, maar heeft ook oog voor de omliggende gebieden, die de basis waren van Groningens bestaan en tegelijk ook het verzorgingsgebied vormen dat vanuit Groningen wordt bediend. Van het grote aantal auteurs die dit thema min of meer uitvoerig ter sprake hebben gebracht, noem ik bij wijze van voorbeeld slechts H.A. Wijnne, J. Huizinga ('Groningen als spin in een web'), H.J. Keuning, P. Kooij en M. Schroor.[2]

Minder aandacht is er tot dusver geweest voor een derde aspect van Groningens ligging, dat toch van groot belang is geweest voor zijn ontwikkeling. Ik doel op de fysieke afstand tussen Groningen en de opeenvolgende machtscentra: Utrecht, Arnhem, Dresden, Brussel, Den Haag en in toenemende mate opnieuw Brussel. Het relatief grote aantal kilometers dat stad en gewest Groningen scheidt van de plaatsen waar de beslissingen werden en worden genomen, heeft niet alleen praktische gevolgen gehad, maar heeft ook altijd geleid tot een grote 'psychologische'

afstand. Groningen was altijd in meer dan één betekenis 'ver weg' en beleidsbepalers hebben er altijd minder aandacht aan besteed dan aan regio's dichter bij hen in de buurt.[3]

In het tweede deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* is over het thema van Noordnederlands 'afgelegenheid' niet veel meer te vinden dan de opmerking dat afstand een 'wat al te simpele' verklaring is voor een afwijkend ontwikkelingspatroon.[4] In de late middeleeuwen bestond echter een traditie volgens welke de Friese landen – waartoe ook Groningen en de Ommelanden gerekend werden – een groot en machtig, maar vooral afgelegen, ontoegankelijk en dus sprookjesachtig rijk waren.[5] In de zestiende eeuw wisten de Groningers en de bewoners van het omringende platteland dat de afgelegenheid van hun gebied ook politieke consequenties had. Sprekend over de vervolging van hervormingsgezinden halverwege de zestiende eeuw, wijst een anonieme kroniekschrijver erop, dat men daarvan in het noorden eigenlijk nauwelijks last had. De plakkaten joegen deze en gene misschien wel wat schrik aan, maar uitgevoerd werden ze niet of nauwelijks. De autoriteiten ontkenden gewoon dat er ketters waren en het 'Bourgondische hof' in Brussel was te ver weg om te kunnen ingrijpen. Bovendien genoten 'deese Vriesche landen' op grond van de met hen afgesloten verdragen veel meer vrijheid dan de overige Nederlanden.[6]

Ook vandaag de dag, in onze tijd van vliegtuigen, internet, e-mails, wereldomspannende economische netwerken en financiële globalisering, is afstand een factor van betekenis. De inschatting van culturele, politieke, geografische en economische afstand met de daaraan verbonden hindernissen en de daaruit voortvloeiende kosten en risico's is van beslissende invloed op het *marketing*beleid van internationaal opererende ondernemingen.[7]

Het is jammer dat in de literatuur tot dusver zo weinig aandacht is gewijd aan het hier als derde genoemde aspect van Groningens situering in de ruimte, want er zijn redenen om aan te nemen dat de cascade van uitvloeisels ervan het speelveld voor het menselijk handelen veel sterker heeft ingeperkt dan men misschien zou denken. Ik geloof zelfs dat 'afstand' hèt sleutelbegrip is in de geschiedenis van Groningen. Wie goed kijkt, ziet in de geschiedenis van stad en gewest overal de directe en indirecte effecten van dit gegeven. Het zou daarom prachtig zijn wanneer eens een serieuze poging zou worden gedaan om het verleden van Stad en Lande en hun wijdere omgeving vanuit de gezichtshoek van de geografische en psychologische afstand te interpreteren. Het hierna volgende heeft niet de pretentie zo'n studie te zijn. De bedoeling ervan is tweeërlei: ik wil (1) voorstellen om het Groninger verleden wat meer te beschouwen vanuit het perspectief dat ik hier op het oog heb, en (2) enkele aanzetten geven voor nader onderzoek in de bedoelde richting.

In zijn boek over het gebied van de Middellandse Zee ten tijde van Filips II heeft Fernand Braudel boeiende beschouwingen gewijd aan de moeilijkheden die geografische afstanden opleverden voor de bestuurders van zestiende-eeuwse staten. 'In die tijd is afstand altijd en overal de vijand. Hij put mensen, staten en vooral grote rijken uit. Verlamd door de ruimte moeten ze nederlagen incasseren aan de uiteinden van hun territoir, in de brede randgebieden waarover ze nauwelijks of geen macht kunnen uitoefenen en waar hun zwakte aan de dag treedt.'[8] Wie vanuit een centrum controle wil uitoefenen over gebeurtenissen in de periferie heeft inderdaad een groot probleem. Maar voor wie zelfstandig zijn gang wil gaan is het juist plezierig wanneer er geen machtige pottenkijkers in de buurt zijn. Afstand heeft zowel voordelen als nadelen, en het is alleen het perspectief van de beschouwer, de

in het geding zijnde belangen of de tot norm der dingen verheven afloop van de gebeurtenissen, die bepaalt of iets al dan niet 'gunstig' is geweest. Dicht bij het vuur zitten betekent meer dan anderen profiteren van de gunst van hogere machten, maar ook een grotere kans om door hun toorn getroffen te worden.

Hoe dit ook zij, de perifere ligging van Stad en Lande en de geringe belangstelling die dit gewest van zijn heren genoot, hebben de Groningers en de bewoners van de Friese kustgebieden meer dan anderen gedwongen om hun zaken zelf te regelen en hebben hun tegelijk de ruimte gegeven om dat ook werkelijk te doen.[9] Beide factoren hebben bovendien Groningens hang naar onafhankelijkheid – men zou het ook eigengereidheid kunnen noemen – versterkt.[10]

Sinds bestuurders het als hun taak zien de wereld te veranderen hebben zij altijd gedacht ook het psychologische probleem te kunnen oplossen door het verbeteren van de infrastructuur: nu zijn het nieuwe snelwegen, spoorlijnen en zweeftreinbanen die de afstand tussen Holland en Groningen moeten verkleinen. Maar het is de vraag of die opzet echt zal lukken: zolang het geld vooral in de Randstad wordt verdiend, het beleid daar wordt gemaakt en Nederland een wat kneuterig en in zichzelf gekeerd landje is, zal Groningen erg ver weg blijven. Ik heb de spreekwoordelijke afgelegenheid van Groningen nooit beter weergegeven gezien dan in de cartoon die Nico Visscher maakte naar aanleiding van de ruimtevlucht van Wubbo Ockels in 1984.[11]

Cartoon van Nico Visscher bij de ruimtevlucht van Wubbo Ockels in 1984.
De tekening verscheen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van maandag 6 augustus 1984 en is later opgenomen in: Lammert Doedens, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993] 59.

Groningens afgelegenheid heeft deze plaats in meer dan één opzicht tot een aparte stad gemaakt. *A parte* is Latijn en betekent 'terzijde'. Op basis van die oorspronkelijke betekenis kunnen wij het woord 'apart' niet alleen gebruiken om er dingen mee aan te duiden die afgelegen of afgezonderd zijn, maar ook om de eigenaardigheid van iets aan te geven.

Tegenwoordig valt het met de eigenaardigheid van Groningen wel mee. Ook de afgelegenheid telt niet meer zo zwaar als vroeger, zij het dat ze een niet te onderschatten factor blijft. In de periode waarover de hier gebundelde studies handelen was Groningen echter wel degelijk een stad die in verschillende opzichten afweek van hetgeen in dominante Nederlandse gewesten als Brabant en Holland gebruikelijk was. En afgelegen was ze zeker. Alle reden dus om Groningen een aparte stad te noemen.

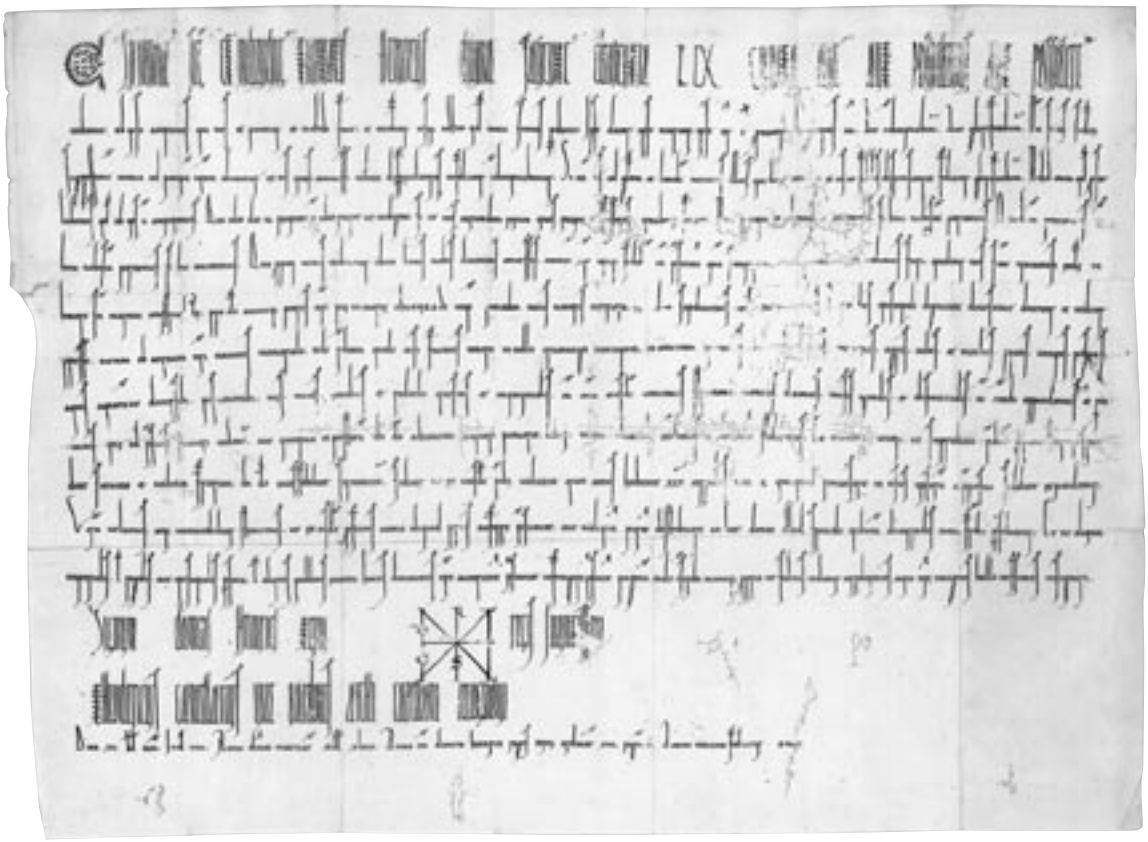
In dit hoofstuk wil ik op een min of meer schetsmatige manier laten zien welke uitwerking Groningens 'apartheid' of afgelegen ligging direct of indirect heeft gehad op de externe relaties van de stad en op haar interne structuur. Het eerste thema is dat van Groningens verhouding tot de stadsheer, die gekenmerkt wordt door een opmerkelijk lang volgehouden en succesvol streven naar autonomie. Het tweede betreft Groningens verhouding met de omgeving, die kan worden beschreven in termen als dominantie en centraliteit. Het derde thema tenslotte, de interne organisatie van de stad, vertoont als meest opvallende trek het langdurige voortbestaan van wat door sommigen wordt aangeduid als middeleeuws 'communalisme'.

1.1 Groningen en zijn heren: op de bres voor autonomie

Voor alle duidelijkheid zij voorop gesteld: zelfstandigheid is geen Groningse specialiteit. Integendeel. Autonomie, in welke vorm of mate dan ook, is een essentieel kenmerk van de middeleeuwse en vroegmoderne stad. Steden beschikten over een eigen 'recht'. Dat wil zeggen dat ze niet onderworpen waren aan het landrecht dat op het platteland en in de daar gelegen nederzettingen gold.[12] Het is mijn bedoeling in het navolgende de ontwikkeling van Groningen als zelfstandige stad in grote lijn te volgen en daarbij aan te tekenen waar of in welk opzicht de in Groningen gerealiseerde autonomie afwijkt van die welke we van elders kennen.

Voor degene die in de middeleeuwen de konings- of keizerstroon bezette, waren de enorme afmetingen van het Heilige Rijk en dienovereenkomstige afstanden tussen de belangrijke centra een probleem: hoe valt zo'n enorm gebied in de praktijk te beheersen? Als we ons werkelijk in deze vraag willen inleven, moeten we onze huidige voorstelling van de staat vergeten. Wij zijn gewend dat de (centrale) overheid zich met alle mogelijke aspecten van het leven bemoeit en dat het hele land overdekt is met een dicht netwerk van overheidsinstanties. Daarvan was in de middeleeuwen geen sprake. De staat (het Rijk) was meer een idee dan een voor elk individu waarneembare werkelijkheid. Deze toestand leende zich niet voor grote en veelomvattende ambities van de heerser. De vorst liet zijn onderdanen daarom vrijwel geheel met rust en stond hun toe hun leven te leiden volgens de gebruiken waaraan zijzelf en hun volksgenoten al generaties lang gewend waren. Maar ook voor een heerser met beperkte ambities waren de afstanden groot. De interne samenhang van het Rijk bestond uit een netwerk van persoonlijke relaties: de vorst legde stukjes van zijn hoge gezag in handen van vertrouwde personen, meestal lokale en regionale groten die, in ruil voor hun nieuwe waardigheid, taken en rechten, trouw zwoeren aan de koning. De aldus met koninklijk gezag beklede leenmannen gaven delen van de verkregen macht door aan vertrouwelingen op een lager niveau, die hetzelfde ook nog weer herhaalden. Zo ontstond een piramide van relaties die het hele rijk omvatte.

Het beeld van de piramide is wat vorm en relaties betreft weliswaar passend, maar een statischer bouw-

De giftbrief van koning Hendrik III.

Aan het vierde deel van zijn *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, dat in 1830 bij J. Oomkens te Groningen verscheen, voegde R.K. Driessen deze lithografische facsimile toe van de akte van 21 mei 1040, waarbij koning Hendrik III een landgoed in de villa Cruoninga aan de kerk van Utrecht schonk. Deze kopie is, in de woorden van Driessen, 'onder het opzigt van den Heer Substituut Archivarius De Jonge, door den kundigen Abrahams vervaardigd' (Driessen, *Monumenta* iv 859, noot a).

werk dan een piramide is moeilijk voorstelbaar. Dat statische aspect moeten we echter proberen los te laten wanneer we aan het middeleeuwse koningschap denken. De koning had immers geen vaste residentie en was voortdurend met zijn hele hofhouding en verdere aanhang op reis langs de verschillende steunpunten van zijn rijk. Ook deze voortdurende verplaatsingen zorgden voor enige samenhang tussen de onderdelen ervan of schiepen althans een illusie van eenheid en samenhang.

1.1.1 Koning, bisschop en 'universitas in Groninge'

Wanneer we vernemen dat koning Hendrik III in 1040 aan de bisschop van Utrecht een landgoed in Groningen schenkt met de bijbehorende grafelijk-

heid, past deze schenking in het hierboven geschetste model. Eerder was Drenthe (met inbegrip van Groningen) in handen geweest van de hertog van Lotharingen, maar het is niet erg waarschijnlijk dat die ook in het afgelegen noordelijke deel van zijn territoir het rijksgezag effectief heeft kunnen vertegenwoordigen. Door de schenking van 1040 werd het net van gezag zeker in geografische zin verder verfijnd: Groningen lag in ieder geval minder ver van de bisschopszetel van Utrecht. Maar in de praktijk bleek ook de afstand tussen Groningen en Utrecht te groot. Bovendien voltrokken zich hier zoveel ontwikkelingen die bemoeienis van 'hogerhand' nodig maakten, dat de bisschop niet in staat was hieraan leiding te geven door tijdelijke vertegenwoordigers of door de boodschappers die hij stuurde. Zo past ook de benoeming, halverwege de twaalfde eeuw, door bisschop Hartbert van zijn broer Leffard tot zijn permanente vertegenwoordiger in Groningen (*prefect*) in het piramidemodel.[13]

Wanneer de omstandigheden dat vereisten, bleef de bisschop zich ook zelf nog wel met het noordelijke deel van zijn gebieden bemoeien, maar hij werd daarbij ernstig gehinderd door de afstand en de ontoegankelijkheid van deze streken. Drenthe was vanuit het zuiden alleen benaderbaar via de Bisschopsberg tussen Steenwijk en Havelte en langs Hulsvoorde tussen Dalen en het in oorsprong Sallandse Coevorden. Voor de rest was het gebied afgesloten door moerassen die vrijwel het hele jaar door ondoordringbaar waren. Toen de Drenten zich tegen zijn gezag verzetten, lukte het de bisschop wel een groot leger bij elkaar te krijgen, maar hij slaagde er niet in om hiermee de opstandelingen tot de orde te roepen. Erger nog, zijn leger werd in de pan gehakt en samen met vele van zijn ridders vond hij een smadelijke dood in het moeras bij Ane (1227). In Groningen stonden de prefect en zijn helpers aan de kant van de bisschop, maar ook hier hadden de vertegenwoordigers van 'Utrecht' met heftige oppositie te maken en kwam het tot strijd en verwoesting.

Korte tijd later, in de jaren dertig van de dertiende eeuw, lukte het de toenmalige bisschop wel om de Drenten tot inkeer te brengen, maar zijn succes was niet blijvend (1234). Halverwege diezelfde dertiende eeuw veranderde ook de situatie in Groningen. Ook hier bleken de vertegenwoordigers van het bisschoppelijke gezag zich niet te kunnen handhaven. De kroniek van Wittewierum noemt twee groeperingen, de Gelkingen en de Papelingen, die zich reeds in 1242 gewapenderhand verzetten tegen de prefect.[14] Toen deze oppositie de overhand kreeg, hoefde de prefect weliswaar niet helemaal het veld te ruimen, maar hij raakte wel een flink deel van zijn zeggenschap kwijt. Degenen die daarvan profiteerden waren lokale figuren en – vooral – diegenen uit de Friese Ommelanden die van de Groninger markt gebruik maakten (1250-1251). De bisschop kon daar niets tegen doen. Enkele jaren later mislukte ook een poging van de bisschop om de dorpen van Drenterwolde – het ten oosten van de Hunze gelegen deel van het 'Utrechtse' gebied – tot gehoorzaamheid te dwingen (1259).

Overigens waren Drenthe en Groningen niet de enige streken die buiten het bereik van de bisschop van Utrecht lagen. Ook het gebied dat we later Overijssel zijn gaan noemen, lag zover weg dat hij er geen effectief gezag kon handhaven.[15]

Alvorens verder in te gaan op de verhouding tussen de bisschop en zijn stad in 'het hoge noorden', is het nuttig om enige aandacht te schenken aan een stukje politieke theorie. Hierboven heb ik de middeleeuwse staat met een piramide vergeleken. We hebben gezien hoe de relaties binnen deze piramide in het verticale vlak liggen: macht en bescherming dalen vanaf de top naar beneden, verantwoording en trouw gaan

van onder naar boven. Het kan echter ook andersom: de macht kan vanaf de basis naar boven worden gedelegeerd, waarna de nieuwe machtsdragers verantwoording naar beneden moeten afleggen. Bovendien moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat er op verschillende niveaus ook relaties in het horizontale vlak ontstaan.

Ofschoon ze beide van één en hetzelfde vertrekpunt uitgaan, staan de 'dalende' en 'klimmende' vormen van machtsdelegatie lijnrecht tegenover elkaar en sluiten ze elkaar strikt genomen uit.[16] Dat gemeenschappelijke uitgangspunt is de wetenschap dat God zelf de bron is van alle macht. Volgens de ene visie is Gods macht overgegaan op de keizer die boven alles staat. Van de keizer is alle wereldlijke macht op aarde afhankelijk. De keizer staat boven de wetten (hij is *legibus solutus*, 'van de wetten los'), hij is zelf de levende wet (*lex animata*). De andere visie staat daar tegenover: Gods almacht openbaart zich in de natuur en krachtens de natuur zijn het de mensen zelf die over hun samenleving gaan. Ze kunnen die zeggenschap geheel of gedeeltelijk overdragen aan personen van hun keuze. De eerste visie wordt in verband gebracht met het laat-Romeinse keizerschap, de tweede met antieke opvattingen over volksoevereiniteit en oud-Germaanse gewoonten. Sommigen houden deze theorieën strikt gescheiden en huldigen ook de opvatting dat de *top down* visie in de tijd vooraf is gegaan aan de *bottom up* visie.[17]

Wat men in theorie netjes kan scheiden blijkt in de praktijk moeilijker uit elkaar te houden. Het is hier niet de plaats om over dit thema veel verder uit te weiden. Ik moet de verschillende visies op de macht evenwel noemen, omdat we ze nu en ook verderop in dit betoog nog tegenkomen. We stuiten erop wanneer we de oudste oorkonde ter hand nemen, waaruit een bepaalde vorm van lokale organisatie in Groningen blijkt. Deze tekst vermeldt een begrip dat niet goed kan worden besproken zonder gebruik te maken van de beide 'verticale' visies op de macht, en stelt tegelijkertijd ook de relaties in het horizontale vlak aan de orde. Ik doel hier op het woord *universitas*, dat we aantreffen in een oorkonde van 14 november 1245. De akte betreft de verkoop door een zekere Alfgerdis en haar zonen, 'onze *cives* (burgers)', van goederen aan het onder Helpman gelegen klooster Essen.[18] De 'wij' die het stuk doen uitgaan, zijn de *aldermans* en *universitas* in Groningen. Op dit moment interesseert ons vooral het begrip *universitas*, op de *aldermans* kom ik verderop nog te spreken.

Vooral onder Duitse invloed zou de jongere literatuur over het oude Groningen de indruk kunnen wekken dat we de *universitas* als een echte organisatievorm moeten zien en dat het woord *universitas* vooral 'gemeenschap van stadsburgers' betekent.[19] Omdat hier gemakkelijk misverstanden kunnen ontstaan, is het goed enkele regels aan dit begrip te wijden. In principe betekent het woord *universitas* niet meer dan een *veelheid* die een *eenheid* is geworden,[20] als zodanig wordt gezien en ook als zodanig optreedt. Het woord *universitas* zelf zegt niets over de reden waarom het hiermee aangeduide collectief tot stand is gekomen, noch over de aard van de band die de leden ervan met elkaar verbindt of over de vraag ten opzichte van wie of wat het zich als een eenheid gedraagt. In de praktijk kan het daarom gaan om personen die in eenzelfde plaats wonen, mensen die eenzelfde ambt vervullen of eenzelfde broodwinning hebben. Het feit dat ze als eenheid optreden en hun eigen regels maken kan men zien als een blijk van machtsvorming in het horizontale vlak.

De middeleeuwse juristen die deze horizontale verbanden een plaats probeerden te geven in hun geleerde constructies, wisten er eigenlijk niet goed raad mee. Theoretisch en logisch gezien konden ze niet

bestaan. Ze pasten weliswaar in de antieke traditie van volkssoevereiniteit die sinds het einde van de twaalfde eeuw werd opgepikt, maar botsten met het even eerbiedwaardige idee dat macht van bovenaf gedelegeerd wordt.[21] De *universitas* was dus bij uitstek de plaats waar de dalende en de klimmende visies op de macht op elkaar stuitten. Zoals men van rechtsgeleerden kan verwachten, omschreven zij het begrip *universitas* in juridische zin. Voor hen onderscheidt deze 'veelheid als eenheid' zich door het bezit van bepaalde *rechten*: het collectief beschikt over rechten die de individuele leden ervan niet hebben en het heeft ook ten opzichte van de buitenwereld een eigen juridische positie. De theoretici losten het probleem van de elkaar uitsluitende modellen van machtsvorming op door vast te stellen, dat de *universitates* erkenning behoefden van het competente 'hogere gezag'. Daarmee sloten ze aan bij de praktijk die ze om zich heen waarnamen. Vorsten gingen vaak over tot het erkennen van de collectieven, die zich spontaan hadden gevormd. In vele gevallen gebeurde dat echter willens nillens: de vorst zag zich genoodzaakt een situatie te accepteren die hij weliswaar ongewenst en ook ongepast achtte, maar waartegen hij in de praktijk niets kon doen.[22]

Het zegel van Humsterland toont de kerken van Oldehove, Niehove en Saaksum.
Afbeelding uit het *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, plaat VI.

Pierre Michaud-Quantin heeft voor zijn studie over de *universitas* vele wetsteksten, beschouwingen en commentaren van middeleeuwse juristen en oorkondenboeken uit heel West-Europa bestudeerd. Hij deelt mee dat de door hem gebruikte teksten en documenten uitwijzen dat voor het ontstaan en de organisatie van een collectief inderdaad een handeling nodig was van een hogere macht, wereldlijk of geestelijk, en dat die hogere machten, als ze eenmaal hadden ingestemd met de vorming van een *universitas,* deze nauwgezet en 'van nabij' in de gaten hielden, benauwd als ze waren voor verdere inbreuken op hun soevereine rechten, 'klaar om met gestrengheid in te grijpen wanneer ze meenden daarin bedreigd te worden'.[23]

Een ander beeld rijst echter op wanneer we naar de middeleeuwse bronnen uit Noordoost-Nederland kijken. Ik noem hier enkele voorbeelden van het gebruik van het woord *universitas* in deze regio. Het randschrift van het zegel van het landschap Humsterland luidt S<IGILLUM> VNIVERSITATIS TERRE VMERKE, hetgeen betekent: 'zegel van de *universitas* van het land Humerke'.[24] Een dergelijk randschrift treft men ook aan op het landszegel van Vredewold.[25] Wanneer de *raadsheren* en *gezworenen* (*consules ac jurati*) van Fivelgo en de *buren* (*cives*) van Appingedam[26] in 1308

de bisschop van Utrecht erop wijzen dat de markten in Groningen onveilig zijn en dat kooplieden beter naar de markt van Appingedam kunnen komen, beloven ze dat kooplieden die vanwege een handelsconflict in gijzeling zijn genomen, op bepaalde voorwaarden zullen worden vrijgelaten. Met deze belofte gaan ze een verplichting aan die het hele landschap Fivelgo bindt. Ook hier wordt het collectief van alle Fivelgoers aangeduid met de woorden *universitas terre nostre* ('het collectief van ons land').[27] Hetzelfde zien we met betrekking tot Drenthe. Er zijn vele oorkonden bewaard gebleven waarin sprake is van de *universitas terre Threntie*, de '*universitas* van het land Drenthe'.[28] Tenslotte wil ik wijzen op de *universitas clericorum Drentie* ('de *universitas* van geestelijken van Drenthe') en de *universitas gretmannorum in Ostergo* ('de *universitas* van grietmannen in Oostergo').[29]

We mogen zonder meer aannemen, dat we in deze voorbeelden te maken hebben met collectieven die zichzelf als een rechtspersoon zagen en waarbinnen aparte, eigen regels golden. Van enige erkenning door 'competente autoriteiten' is evenwel niets bekend. Wellicht hechten we teveel waarde aan de theorie, wanneer we formele erkenning als een noodzakelijke voorwaarde zien voor het bestaan en het functioneren van een *universitas*, en hebben we te weinig oog voor de praktische zin die ook de middeleeuwers zelf aan de dag legden wanneer ze op moeilijke problemen stuitten. Daar waar men wèl een zelfstandig collectief zag optreden, maar niets bekend was van een formele erkenning, moest men, zo hebben de juristen wellicht geredeneerd, aannemen dat de competente vorst *de facto* de betreffende *universitas* had geaccepteerd, zodat men toch kon spreken van een rechtsgeldige situatie. Zeker wanneer een collectief in de praktijk al lange tijd onafhankelijk gedrag vertoonde, waren middeleeuwse juristen geneigd een dergelijk gebruik als rechtmatig te zien. Het lijkt erop dat zij de op schrift vastgelegde wetten van het Rijk als gelijkwaardig zagen met plaatselijk geldende gewoonten; maar zeker voor de lokale regelgeving was de gewoonte de eerste en belangrijkste rechtsbron.[30] Ook een man als Guillaume d'Auvergne was praktisch ingesteld: hij beschouwde alle inwoners van Parijs als een collectief, omdat ze allemaal in dezelfde plaats woonden. Over rechten repte hij daarbij niet. Een dergelijke opstelling blijft veel dichter bij de oorspronkelijke betekenis van het woord *universitas*: veelheid als een eenheid gezien, ongeacht de aard van de onderlinge band en de juridische status van het collectief.[31]

Hoe dit alles ook zij, uit de aangehaalde voorbeelden blijkt dat het beslist niet alleen stadsbewoners waren die een *universitas* vormden.[32] Mogelijk is in al deze gevallen, waarbij zeker ook de *universitas in Groninge* moet worden meegenomen, sprake geweest van een soort 'genootschap', bestaande uit personen die zich door het zweren van een onderlinge eed aaneengesloten hadden en waarin 'burgergemeenschap en geloofsgemeenschap samenvallen'.[33] Voor zover ik kan zien bevatten de genoemde documenten echter geen concrete aanwijzingen daarvoor. We weten dat er sinds de elfde eeuw overal sprake was van vredesgenootschappen. Het wezenlijke element hierin was de eed die alle deelnemers zwoeren om de vrede te bewaren. Wie de eed brak kon door de anderen worden vervolgd. De samenhang en orde in de middeleeuwse samenleving berustten voor een groot deel op aldus geknoopte netwerken van bezworen verplichtingen. Het is aannemelijk dat ook de inwoners van Groningen zich tot een dergelijk genootschap hebben aaneengesloten. Maar er zijn ook andere omstandigheden denkbaar, die de Groningers tot samenwerking en het formuleren van eigen spelregels hebben genoopt. Ik denk hierbij aan de eisen die het beheer van gemeenschappelijke landerijen en de ontginning

van woeste grond in de omgeving stelden, en misschien ook aan de oppositie tussen vrije Groningers enerzijds en degenen die tot de verschillende hofkringen behoorden anderzijds.

Daar waar het woord *universitas* niet gevolgd wordt door een zelfstandig naamwoord dat een bepaalde categorie van personen aanduidt, moeten we daar zoiets als 'volberechtigde of "meetellende" inwoners (burgers of buren) van een rechtskring' bij denken.[34] Zolang andere en vooral duidelijkere aanwijzingen ontbreken, lijkt het verstandig om het begrip *universitas* op te vatten als 'de totaliteit' of 'het geheel' van de betrokken personen en verder elke suggestie omtrent de aard en status van dit collectief te vermijden. Omdat het hier om niet meer dan kleine nuances gaat, suggereert men door het gebruiken van een term als 'genootschap' misschien al meer formele institutionele structuur dan er in werkelijkheid was.[35]

Over de manier waarop Groningen in de dertiende eeuw werd bestuurd weten we vrijwel niets met zekerheid. Latere gegevens en vergelijkingen met gebeurtenissen en toestanden elders maken aannemelijk dat er, deels in samenwerking met de vertegenwoordiger van de bisschop en deels in oppositie tegen diens gezag, geleidelijk een vorm van lokaal zelfbestuur is ontstaan. Zoals ik hierboven reeds aangaf, is er in het oude Groningen, naast de koninklijke (later Utrechtse) bezittingen en de hof van het klooster Werden, waarschijnlijk ook ruimte geweest voor vrije hofsteden. Als dat inderdaad het geval is geweest, mag men aannemen dat er naast de hoforganisaties nog minstens twee andere vormen van lokale samenwerking zijn geweest: (1) een soort dorpsbestuur, bestaande uit de eigenaren van hofsteden van een bepaalde omvang, dat de gemeenschappelijke gronden (de marke) beheerde en andere gezamenlijke belangen behartigde, en (2) een samenwerkingsverband van kooplieden die gebruik maakten van Groningens gunstige ligging, zich hier gevestigd hadden en elkaar hulp hadden beloofd bij de uitoefening van hun risicovolle *métier*, bij het onderhouden van contacten met vreemdelingen en het maken van reizen in den vreemde.[36]

Van enige invloed van de bisschop of zijn vertegenwoordigers op deze ontwikkeling blijkt niets, maar ook overigens tasten we in het duister over de manier waarop in Groningen een stedelijke raad als rechts- en bestuurscollege tot stand is gekomen.

Toen in het begin van de veertiende eeuw hevige onlusten uitbraken binnen Groningen trad de bisschop van Utrecht wel op als vredestichter.[37] Een van de strijdende partijen werd toen aangeduid als 'die van de Herestraat' en bestond uit aanhangers van prefect Ludolf van Gronebeke. Deze groepering kan daarom als de 'Utrechtse' partij worden gezien. Hun tegenstanders vormden de 'Westerpartie' en stonden aan de kant van de stedelijke raad. Uit niets blijkt dat bisschop Gwijde van Avesnes de partij van 'heer Ludolf' als 'de zijne' zag en de 'raadspartij' als zijn tegenstanders. De bisschop lijkt in 1310-1311 te zijn opgetreden als een onpartijdige scheidsrechter. Hij noemde Groningen niet eens 'onze stad', ofschoon hij dat als hoofd van het Sticht toch echt wel had kunnen doen. Maar wie hieruit de conclusie zou willen trekken dat Groningen in het begin van de veertiende eeuw al helemaal onafhankelijk is, vergist zich. In zijn uitspraak van 3 februari 1310 gebood de bisschop de Groningers om het bestaande stadsrecht aan te vullen met enkele bepalingen die moesten voorkomen dat er opnieuw soortgelijke onlusten zouden uitbreken. Dit wijst erop dat hij wel degelijk in de positie was om de stedelingen aanwijzingen te geven. De bisschop gaf niet alleen opdracht om wetten in het stadboek op te nemen, hij gaf ook aan wat de inhoud ervan

moest zijn: degenen die doodslag pleegden, brand stichtten of kerken schonden moesten ter dood worden gebracht.[38]

In de Groninger geschiedschrijving wordt een passage in de uitspraak die de bisschop op 3 februari 1310 deed in die zin geïnterpreteerd, dat hij bij deze gelegenheid de stedelijke raad als stadsbestuur erkende en toestond dat deze bij meerderheid van stemmen kon besluiten tot het uitvaardigen van nieuwe wetten. Ik doel hier op de bepaling die in parafrase als volgt luidt: 'Wat de meerderheid van de raad overeenkomt geldt als besluit en blijft van kracht. De minderheid moet zich daarbij aansluiten, wanneer de raad gekozen is en de eed heeft afgelegd'.[39]

Ik vrees dat men met de genoemde interpretatie wat meer leest dan er eigenlijk staat.[40] Afgezien daarvan lijkt het idee dat de raad bij deze gelegenheid de 'wetgevende bevoegdheid' verwierf of bevestigd kreeg, wat al te simplistisch en in ieder geval minder goed te passen bij wat we verder over de toenmalige toestand weten. Uit de tekst valt niet af te leiden of de bisschop een aanwijzing in algemene zin bedoelde te geven of alleen de hem voorgelegde ruzies op het oog had. Om het onderscheid tussen beide interpretaties duidelijk te maken kan het wellicht helpen, wanneer we het geval naar de hedendaagse situatie transponeren. De vraag luidt dan: vond de bisschop dat de Groninger raad zoiets moest zijn als de Tweede Kamer die algemene regels of wetten maakt, of moest de raad een rechtbank zijn die in het onderhavige conflict moest vaststellen wat er precies was gebeurd?

Zelfs als we met zekerheid zouden kunnen aantonen dat de eerstgenoemde interpretatie de juiste is, blijft het nog de vraag of we in dat geval mogen spreken van het toekennen of erkennen van 'wetgevende bevoegdheid' zonder meer. We zouden dan toch de vraag moeten stellen of de bedoelde bevoegdheid wel van algemeen bestuurlijke aard was. Het is immers ook mogelijk dat ze alleen in strafrechtelijke zin gold, of dat dit onderscheid er niet toe deed.

Ik vermoed dat het de bisschop in 1310 vooral ging om de beëindiging van de conflicten die het functioneren van de stedelijke gemeenschap en de Groninger markt in gevaar hadden gebracht, en dat hij in zijn uitspraak heeft willen aangeven dat de raad hierin de rol van rechtbank zou moeten spelen. Deze opvatting vindt steun in de woorden 'wanneer de raad gekozen is en de eed heeft afgelegd'. Deze slaan zonder twijfel op de raadsverkiezing die volgens traditie op 8 februari 1310 gehouden zou worden, slechts enkele dagen na de formulering van deze uitspraak. Blijkbaar wilde de bisschop dat de nieuwe raad die binnenkort zou worden gekozen de 'waarheidsvinding' ter hand zou nemen in de nog openstaande vragen en dat dit lichaam daarin bij meerderheid van stemmen zou besluiten. De minderheid (in de raad) zou zich moeten schikken naar de mening van de meerderheid. In dezelfde richting wijst een passage uit een stuk van 7 november 1310, waarbij de bisschop zijn uitspraak nader preciseerde.[41] Indien de meerderheid van de raad tot de vaststelling zou komen dat enkele leden van heer Ludolfs partij schade hadden toegebracht aan de Westerpartij 'of de gemeente',[42] zou Ludolf deze moeten vergoeden vóór 6 december 1310.

Wanneer deze interpretatie juist is, werpt zij een interessant licht op de achtergrond van de conflicten die Groningen in het begin van de veertiende eeuw geteisterd hebben. Door te bepalen dat de raad de competente rechtbank was voor *alle* Groningers, hief hij de uitzonderingspositie op van de prefect en zijn 'dienstmannen'.[43] In lijn met de feodale traditie hadden de prefect of burchtheer en zijn helpers een aparte juridische status gehad. Zij vormden een eigen rechtskring met eigen gewoonten ('hofrecht') en een eigen rechtbank ('hofgerecht') onder leiding van de prefect zelf.[44] Ze waren dus niet onderworpen

aan het stadsrecht van Groningen en de uitspraken van de stedelijke rechters. Als gevolg van deze *status aparte* hadden zij handelingen kunnen verrichten die indruisten tegen de belangen van de andere Groningers zonder zich te hoeven verantwoorden voor de raad. We mogen aannemen dat ze dat ook werkelijk hebben gedaan en dat dit tot ernstige conflicten heeft geleid, tot aan gewapende strijd toe.[45] Vanuit dit perspectief bekeken doen de gebeurtenissen van deze jaren zich voor als een voor de hand liggende fase in een ontwikkeling, waarvan we ruim een halve eeuw eerder het begin hebben gezien. Ik doel op de verovering van de stad door de verenigde Ommelander Friezen in het jaar 1251, als gevolg waarvan paal en perk werd gesteld aan de invloed van de prefect en zijn 'mannen' binnen de stad en de stadstafel.[46]

Ook al ging het in 1310 dan niet om de 'wetgevende bevoegdheid' van de raad zonder meer, de ingreep van de bisschop was er niet minder gewichtig om. Hij maakte een einde aan de standenrechtspraak in Groningen, zorgde ervoor dat de stadsbevolking van Groningen een juridische eenheid werd en heeft de status van de raad aanzienlijk verhoogd. Het is niet uitgesloten dat de bisschoppelijke uitspraak het uitgangspunt is geweest voor verdere strafwetgeving door de raad. Het is echter ook mogelijk dat ze niet meer is geweest dan een bevestiging van een ontwikkeling die al eerder was begonnen. Hetzelfde geldt voor de aanwijzing dat de raad bij meerderheid van stemmen moest beslissen. In de rede die hij in 1929 hield bij de aanvaarding van het rectoraat van de Groningse universiteit, heeft Gosses erop gewezen dat het halverwege de dertiende eeuw algemeen gebruikelijk was om rechtsgedingen bij meerderheid van stemmen te beslechten.[47] Als dat juist is, kan de betreffende passage in de uitspraak van 1310 opgevat worden als een bevestiging van een praktijk die zich in Groningen al had gevestigd, maar die door één of meer partijen niet werd gerespecteerd. Onduidelijk blijft ook of de raad rond 1300 reeds over de exclusieve beslissingsbevoegdheid beschikte ten aanzien van andere regelgeving dan die op het terrein van het strafrecht. Ofschoon concrete aanwijzingen hiervoor ontbreken, vermoed ik dat hij op het terrein van stadsinrichting en -beheer te maken had met oudere vormen van overleg, waarin alle 'meetellende' inwoners [48] van Groningen recht van spreken hadden. Ik denk aan de vergadering van gerechtigden in de marke, aan klufts(=wijks)gewijze bijeenkomsten, het koopmansgilde en misschien ook aan een soort 'algemene volksvergaderingen'.[49] Samen vormden deze 'overleggen' de instanties via welke het collectieve gevoelen van de Groningers tot uitdrukking kon worden gebracht.[50]

Over de vraag wanneer de raad precies de status van centraal en overkoepelend orgaan heeft bereikt, tasten we in het duister. De veronderstelling is geopperd dat hij vanaf 1318 zelfstandig optrad.[51] Uit de hierboven genoemde akte van 1245 blijkt dat er ook halverwege de dertiende eeuw al een orgaan bestond dat als hoofd van de Groninger samenleving kon optreden, zij het dat het dat niet geheel zelfstandig deed.[52] We hebben gezien dat de betreffende oorkonde is uitgegaan van de *aldermans et universitas* ('de "oldermannen" en het collectief') van Groningen. Het ligt voor de hand te denken dat met 'oldermannen' de oude en ervaren inwoners bedoeld worden wier kennis en oordeel in de besluitvorming de doorslag gaven en die daarom de aangewezen personen waren om de gemeenschap te leiden en te vertegenwoordigen. Men zou zelfs een parallel kunnen zien met het oude Rome. Ook daar was – althans in de republikeinse tijd – de leiding van de staat in handen geweest van een lichaam dat 'Senaat' heette. Deze benaming duidt erop dat dit orgaan oorspronkelijk

een vergadering van oudere heren is geweest. De woorden *senatus* en *senator* hebben immers dezelfde wortel als *senex* of *senior*, dat 'grijsaard' of 'oudere' betekent. In deze gedachtengang zouden de Groningse 'aldermans' dus wel eens dezelfde rol kunnen hebben gespeeld als de *senes* of *seniores* in het antieke Rome, zeker als we weten dat in latere teksten de woorden *senatus* en *senator* ook in Groningen de gebruikelijke Latijnse equivalenten zijn van de Germaanse termen 'raad' en 'raadsheer'.[53]

Ook al lijkt deze interpretatie op het eerste gezicht plausibel, ik vermoed dat de parallel niet opgaat. Wanneer met 'aldermans' oudere Groningers werden bedoeld die op grond van hun ervaring een leidinggevend college vormden, zou de geestelijke die deze oorkonde in het Latijn vastlegde eerder het gewone woord *seniores* hebben gebruikt. Verder: als dit college halverwege de dertiende eeuw in de volkstaal al 'raad' werd genoemd, zou hij hen wellicht als *consiliarii* ('raadmannen') hebben aangeduid, een woord dat we in andere akten wel tegenkomen. Ik denk dus dat de bedoelde heren een functie bekleedden waarvoor de schrijver geen passende Latijnse vertaling kon bedenken en dat we hier dus te maken hebben met een echte 'technische term'. Een 'alderman' is een 'alderman' en geen wijze grijsaard of raadsheer *avant la lettre*.[54]

De vraag is dan natuurlijk wat precies de functie was van iemand die in het Fries 'alderman' heette en in de Saksische tongval 'olderman' werd genoemd. Een exact antwoord op die vraag is bij gebrek aan bronnen niet te geven. We weten alleen dat 'olderman' later de titel was van de voorzitter van het Gildrecht – het lichaam dat beschouwd wordt als de erfgenaam en voortzetting van het oude koopmansgilde – , dat de landeigenaren van de beide stadshamrikken werden voorgezeten door 'oldermannen' en dat we dezelfde term tegenkomen als benaming voor de voorzitters van de Groninger ambachtsgilden. Het vermoeden dringt zich op dat de *aldermanni* van 1245 de voorzitters en woordvoerders zijn geweest van de verschillende groeperingen waarin de Groningers waren georganiseerd en waarbij zowel geografische criteria als gelijke maatschappelijke functies voor de onderlinge band en gemeenschap van belangen hebben gezorgd. Ik doel hier uiteraard op de verbanden die ik hierboven voorlopig als 'overleggen' heb aangeduid.

Nog een laatste punt moet naar aanleiding van de bisschoppelijke bemoeienis met Groningen in 1310-1311 worden aangestipt. Dat is het feit dat er in deze tijd al een geschreven stadsrecht ('stadboek') blijkt te bestaan.[55] Wat de oorsprong is geweest van deze verzameling van rechtsregels is onbekend. Van Zwolle, een andere Stichtse stad, weten we dat bisschop Wilbrand van Oldenburg voor het stadsrecht heeft gezorgd. In 1230 verleende hij de Zwollenaren het stadsrecht dat reeds in Deventer gold. Waar dat vandaan kwam is onbekend. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de bisschop van Utrecht iets met het Groninger stadsrecht te maken heeft gehad. In ieder geval bestaat daarvoor niet de geringste aanwijzing. Groningen is een van de weinige oude en belangrijke steden die niet kunnen bogen op een van hogerhand verleend stadsrecht. Verondersteld is wel dat Groningen reeds algemeen als stad werd erkend nog voordat stadsrechtverleningen 'in de mode kwamen'.[56] Voor bisschop Gwijde van Avesnes was het eigen recht van Groningen blijkbaar een gegeven. Niettegenstaande de strafrechtelijke bepalingen die de bisschop in het Groninger stadboek opgenomen wilde zien, is de tekst van zijn uitspraak van 1310 zeker te beschouwen als een impliciete erkenning van Groningens autonomie.[57]

Anders dan in Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland, waar de landsheren zich duidelijk afgebakende rechten ten opzichte van de steden voorbehielden,[58]

bemoeide de Utrechtse bisschop zich, voor zover bekend, niet met de gang van zaken in zijn stad in het hoge noorden. Hoe dun de lijn tussen Groningen en Utrecht was, wordt duidelijk uit een akte van 28 oktober 1344. Daarbij verklaarde bisschop Jan van Arkel dat de inwoners van Groningen, Go en Wold[59] over oude privileges beschikten en bevestigde deze. Het is een summier stuk dat slechts vier punten omvat en dat door vrijwel alle latere bisschoppen ongewijzigd is bevestigd.[60] Twee van de vier punten hebben betrekking op de verplichtingen van de bisschop als kerkelijke autoriteit: hij moet een deken aanstellen ter behartiging van de geestelijke jurisdictie en ervoor zorgen dat in het betrokken gebied op gezette tijden ceremonies voltrokken kunnen worden die aan een geestelijke met de rang van bisschop zijn voorbehouden. De andere twee punten betreffen de verhouding in wereldlijke zaken: de inwoners van Groningen, Go en Wold mogen niet buiten hun gebied voor het gerecht worden gedaagd (*jus de non evocando*) en de bisschop is verplicht om diezelfde inwoners naar vermogen te beschermen en verdedigen, zowel binnen als buiten het Sticht Utrecht. De beide laatste punten zijn van het grootste belang, zeker wanneer men daarbij bedenkt dat daar van de kant van 'de Groningers' vrijwel niets tegenover stond. Het landschap Drenthe en de stad Groningen stelden in een gezamenlijke verklaring alleen dat ze vanouds – onder zekere voorwaarden – verplicht waren de bisschop in elk schrikkeljaar een bepaald bedrag te betalen, de zogenaamde *precaria*. Ze zeiden deze betaling verschuldigd te zijn 'wegens zekere privileges van vrijheden die ons zijn verleend en door de bisschoppen in acht zijn genomen en ook in de toekomst in acht genomen moeten worden'.[61]

In combinatie met het ontbreken van bisschoppelijke bemoeienis met de benoeming van stedelijke ambtsdragers maakte het *jus de non evocando* Groningen tot een in juridisch opzicht nog zelfstandiger eenheid, waarbinnen de raad de hoogste instantie was. Ook ten aanzien van de bescherming waarop Groningen mocht rekenen (de stad en haar inwoners konden zich veilig weten onder 'Sint Maartens mantel') is er geen sprake van symmetrie. Wie iemand in bescherming neemt doet er verstandig aan op te letten, dat zijn beschermeling zich niet in gevaarlijke situaties begeeft, en neemt maatregelen om dit zoveel mogelijk te voorkomen. Dat laatste kan het beste door van hem gehoorzaamheid te vragen. Het is juist dit model van bescherming in ruil voor gehoorzaamheid dat ten grondslag ligt aan het feodalisme. Van enige huldiging, beloften van trouw en gehoorzaamheid of andere formele erkenning van de bisschop als landsheer door de Groningers is echter niets bekend. Groningen werd dus ook voor wat betreft haar externe relaties volledig de vrije hand gelaten. De stad hoefde bij het uitkiezen van haar vrienden en vijanden geen rekening te houden met de bisschop en kon zich alleen door haar eigen belangen laten leiden. Wat ze ook deed, de bisschop was verplicht te stad te helpen. In het volgende deel van dit hoofdstuk zullen we nagaan wat dit voor Groningens relaties met de naaste omgeving betekende.

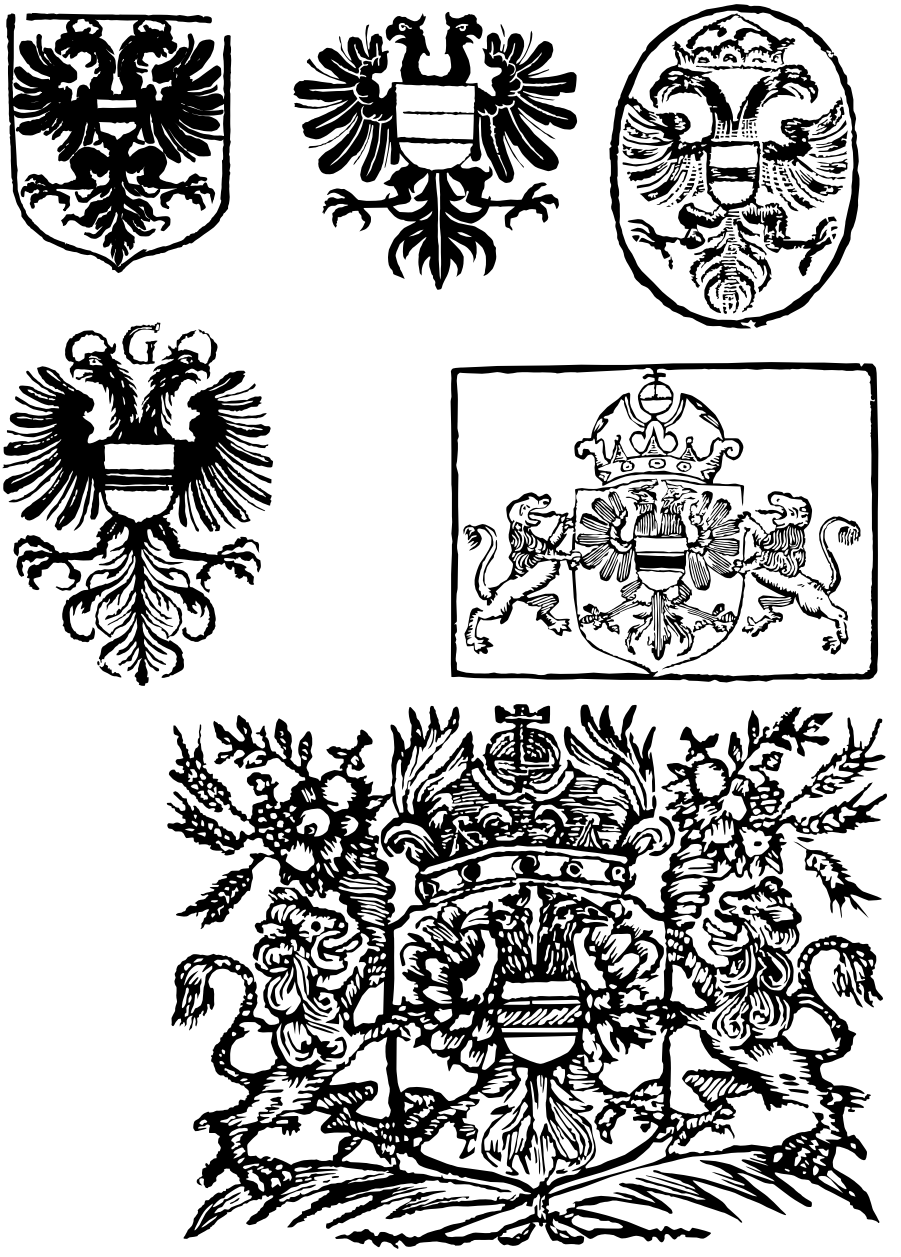
Wel bleef 'Utrecht' in de veertiende en vijftiende eeuw nog inkomsten trekken uit zijn bezittingen en rechten in het noorden. Maar de grote afstand maakte de inning daarvan lastig. Dat maakte het Utrechtse domkapittel ook met zoveel woorden duidelijk toen het in 1392 zijn rechten aan de stadsbestuurders verpachtte. Dezen zetten met deze rechtshandeling een laatste stap op de weg naar feitelijke onafhankelijkheid, want hierdoor kregen ze de jurisdictie in de stad, in de stadstafel en in het Gorecht in handen en waren ze af van de bisschoppelijke ambtenaar die daarin nog altijd een zekere rol speelde. Vanaf het genoemde jaar was het Groninger raadhuis de zetel van

alle overheidsgezag in de stad zelf en haar directe omgeving. De bisschop was alleen nog in naam landsheer en ergens ver weg was er ook nog een keizer van wie alle wereldlijk gezag uitging.

Bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) nam geen genoegen met de situatie die hij bij zijn aantreden aantrof. Hij wilde van het Sticht een echt vorstendom maken en probeerde stelselmatig de rechten te herwinnen die zijn voorgangers hadden verspeeld.[62] Ook van de Groningers eiste hij dat ze hem als landsheer zouden huldigen (1400). De stad en de stedelingen waren inmiddels zozeer aan hun vrijheid gehecht geraakt, dat ze deze eis als een vijandelijke daad beschouwden: 'Eerdere bisschoppen hebben dit nooit van ons gevraagd, dus ook u hebt niet het recht om dit te doen!' Met deze reactie nam Frederik van Blankenheim geen genoegen en trok ten strijde tegen zijn onwillige stad. Hem bleek echter al spoedig dat de Groningers drie geduchte bondgenoten hadden: de afgelegenheid van hun stad, de sterke ligging ervan en de Ommelander Friezen. Om verkeerstechnische en logistieke redenen kon het leger van bisschop Frederik in 1401 de stad alleen van de zuidzijde benaderen. Van een omsingeling kon dus geen sprake zijn. Dat betekende dat de Groningers niet veel meer hoefden te doen dan de weinig meer dan een halve kilometer lange zuidflank van hun stad verdedigen. Daarbij kregen ze ook nog hulp van Ommelanders, die net zoals de Groningers zelf, niets moesten hebben van inmenging in hun zaken. De belegerden zaten veilig achter de zuidelijke stadsmuur. Ze konden een belegering zonodig tot in het oneindige volhouden, omdat ze vanuit het noorden onbeperkt konden worden bevoorraad. De belegeraars daarentegen waren ver van huis en moesten in het schrale Drenthe aan eten zien te komen. Het was dan ook geen wonder dat de bisschop zijn onderneming moest opgeven. Enkele jaren later werd de ruzie met de bisschop bijgelegd. Daarbij verloor de stad wel haar zeggenschap over het Gorecht, maar wist voor het overige haar onafhankelijkheid te behouden.[63] Ze bleef ook weigeren de bisschop als landsheer te huldigen en hem trouw te zweren.

Als gevolg van de politieke gebeurtenissen die samenhangen met de strijd tussen Schieringers en Vetkopers en waarin zich naast Hollandse, Stichtse, Westerlauwers Friese, Oostfriese en Ommelander belanghebbenden ook de keizer zelf mengde, kreeg bisschop Frederik in 1419 uiteindelijk toch zijn zin.[64] Alle Groningers ouder dan twaalf jaar moesten trouw zweren aan de bisschop. Voor het overige mocht Groningen van de bisschop zijn voorrechten houden; hij liet de stad ook de vrije hand in haar relaties met de omgeving en zegde haar de bescherming toe, die hij als landsheer verschuldigd was te bieden.

Achteraf werd duidelijk dat de Groningers voor niets bang waren geweest. De officiële erkenning van de bisschop als landsheer deed in de praktijk niets af aan Groningens zelfstandigheid. Ze verhinderde ook niet de opkomst van het idee dat Groningen eigenlijk een 'vrije rijksstad' was; als het erop aan kwam, erkende het stadsbestuur alleen de keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie boven zich en handelde daar ook naar. Het gaf blijk van zijn vermeende hoge status door zich te bedienen van een stadszegel waarop naast het oude wapenschild van de prefectenfamilie ook een rijksadelaar stond afgebeeld. Ook op de stedelijke munten verscheen rond 1430 dit rijkssymbool. Groningen wilde niet onderdoen voor Friesland, dat zich in 1417 door keizer Sigismund onafhankelijk had laten verklaren.[65] Zoals eerder aangekondigd zal ik in het tweede deel van dit hoofdstuk nader ingaan op de manier waarop de stad Groningen van de haar geboden vrijheid gebruik maakte om haar relaties met de Ommelanden en

De dubbelkoppige rijksadelaar is een prominent onderdeel van het stadswapen van Groningen.
Afgebeeld is een keuze uit de vele verschillende versies van het Groninger stadswapen die in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikt werden door de drukkers Cornelis en Johannes Barlinckhoff, Frans Bronkhorst, Gesina Elama, Gerard Ketel en Hans Sas.
Afbeelding samengesteld door Henk Kampen.

andere streken naar eigen inzicht in te richten. Hier kunnen we er al op wijzen dat de stad deze vrijheid ook benutte om met verder weg gelegen partners verdragen te sluiten zonder dat de bisschop zich daarmee bemoeide. Zo kwam het tot overeenkomsten met Hamburg (1437 en 1439), Bremen (1443, 1444 en 1451), Oldenburg (1451) en de Oostfriese hoofdeling en latere graaf Ulrich Cirksena (1459).

Toen in de jaren zestig van de vijftiende eeuw een spion van de Bourgondische hertog naar het noorden reisde om hier poolshoogte te nemen, rapporteerde hij dat het onduidelijk was hoe het met Groningen zat. Er waren mensen die zeiden dat de hertog er de baas was, anderen dachten dat de stad onder Utrecht viel, maar het kon ook nog wel anders zijn. 'Feit is', zo meldde de rapporteur, 'dat de Groningers aan niemand gehoorzamen'.[66]

1.1.2 Jaren van chaos

Rond 1500 heerste een verwarde situatie die in dit verband slechts in grove trekken behoeft te worden geschetst.[67] In deze periode probeerden overal in West-Europa de vorsten hun landen tot echte staten om te vormen.[68] De opkomst van deze 'moderne' vorstendommen ging ten koste van de steden, hoezeer die ook tegenstribbelden en probeerden vast te houden aan hun oude rechten en vrijheden. Ook Groningens zelfstandigheid werd ernstig bedreigd. Anders dan vele andere steden wist de stad zich haar belagers van het lijf te houden. Daarbij gaf opnieuw haar sterke militaire ligging de doorslag. In het tumult van deze jaren werd het de Groningers duidelijk dat de bisschop van Utrecht niet in staat was zijn belofte waar te maken en de stad niet tegen haar vijanden kon verdedigen. Erger nog, in 1506 bleek zelfs dat hij gemene zaak maakte met de hertog van Saksen, die sinds het jaar 1498 niet alleen Groningens machtspositie in het noordelijk kustgebied bedreigde, maar ook een einde wilde maken aan de onafhankelijkheid van de stad. Voor het Groninger stadsbestuur was dit het sein om zich van de relatie met de bisschop ontslagen te achten. Hetzelfde motief zou veel later, in 1581, door de Staten-Generaal worden aangevoerd om koning Filips II als landsheer af te zweren: de koning was zijn verplichtingen jegens zijn onderdanen niet nagekomen, die hij gehouden was te beschermen 'als een vader syne kinderen ende een herder syne schapen'.[69] En net zoals later de Staten-Generaal zich gerechtigd achtten om in plaats van de koning van Spanje een andere 'Prince' te kiezen, zo besloten de Groningers in 1506 om Edzard Cirksena, graaf in Oost-Friesland, als beschermer aan te nemen in plaats van de bisschop. De Groningers gaven aan de Oostfriese graaf verre de voorkeur boven de hertog van Saksen. De laatste beschouwden ze als een echte vreemdeling, terwijl graaf Edzard zo'n beetje als 'eigen' gold. Vele families in Oost-Friesland en Groningerland waren aan elkaar verwant en er bestonden ook vele andere betrekkingen tussen beide gebieden: Oostfriezen beschikten over landerijen en renten in Groningerland en omgekeerd was dat ook het geval. Graaf Edzard, wiens ambities eigenlijk niet pasten bij de bescheiden statuur van Oost-Friesland, was er maar wat trots op dat hij nu het grote en machtige Groningen als zijn hoofdstad mocht beschouwen. Het kostte hem dan ook geen moeite de stedelingen verder zoveel mogelijk met rust te laten en hen ook hun rechten te laten behouden.

Toch betekende het overdragen van de 'overicheijt' aan Edzard van Oost-Friesland wel degelijk een breuk met het verleden. Generaties lang waren de afgelegenheid van de stad Groningen, haar situering die haar gemakkelijk te verdedigen maakte, het geduchte burgerleger en de sterke verdedigingswerken de garanties geweest voor de onafhankelijkheid

Een onbetrouwbare stad

Door de herhaalde wisselingen van landsheer verwierf de stad zich de naam onbetrouwbaar te zijn. Zij zou een landsheer slechts zolang trouw blijven als het haar uitkwam. Wanneer de politieke situatie veranderde liet ze haar heer als een baksteen vallen. De Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga, die het nooit heeft kunnen verkroppen dat Groningen graaf Edzard van Oost-Friesland in 1514 als landsheer aan de kant had gezet, legt op het jaar 1537 – dit moet 1536 zijn – de Groningers de volgende woorden in de mond:[73]

'Woill an, wilt jo nicht anders gescheen,
So wille wy unse zegell noch eenmaell uptehen.
Wy hebbent mitten 4 bisschupen van Utrecht vorsocht,
Dat muchte wy woill erste hebben anders bedocht;
Grave Edzardt vorloesde uns ock van den hertoch van Sassen,
Do wy in der stadt nicht vele hadden to brassen,
Wy weren graven Edzardt und de bisschupe alle mit loeffte und eede vorpflichtet,
De zegell und brieve darup gemaket legen dat nicht.
De in dussen hutigen dach noch sindt vorhanden,
Unseren kinderen to groten schanden.
Noich hebbe wy hertoch Karell geswaren vor unsen heren,
Wy willen nu noich tom sovenden maell den hoyken na dem winde keren.
An heer Jurgen Schenck, den stridtbarn man,
Wille wy laten vorhoeren, wat troest he uns geven kan.
Koene wy em dan beswiken,
So scall he by nachte wegen des huises van Burgundien in unse stadt slyken.'[74]

Een tekst als deze is illustratief voor het beeld dat de tijdgenoten van het trotse Groningen en zijn politiek hadden. Vooral de laatste regel laat zien hoe de machtsverhoudingen – naar de zienswijze die men de Groningers toedichtte – werkelijk lagen: het is Groningen dat hier de lakens uitdeelt en koel berekent wat voor voordeel het kan trekken uit een onderwerping aan het Bourgondische huis. Alleen als dat positief uitvalt en 's keizers vertegenwoordiger bereid is zich voor de gek te laten houden (zodat de stadsbestuurders de werkelijke macht kunnen houden) mag hij wel stiekem even in de stad komen (om te doen alsof hij hier in naam van Karel V de baas speelt).[75]

van Groningen en de Ommelanden. Niet voor niets beroemde de stad zich erop de *arx Frisiae* (bolwerk van Friesland) te zijn.[70] Zolang de Groningers zelf hadden kunnen bepalen wie wel en wie niet hun stad binnen mocht, was hun autonomie onaantastbaar geweest. Het betekende daarom nogal wat dat Groningen graaf Edzard toestond een burcht binnen de stadsmuren te bouwen om daarin zijn eigen soldaten te leggen. Maar ook deze keer pakte het voor de Groningers gunstig uit: graaf Edzard liet zijn hoofdstad in de praktijk haar gang gaan en werd verder zozeer in beslag genomen door de woelingen van zijn tijd dat er van het voeren van een eigen beleid en het opleggen van zijn wil weinig terecht kwam. Enkele jaren later viel graaf Edzard door de mand. Ook hij kon geen serieus weerwerk leveren tegen de formidabele krachten die in Noordwest-Europa om de macht streden. De grote tegenstrever van de Bourgondiërs en hun Saksische bondgenoten, de Gelderse hertog Karel van Egmond, verbond zich met de koning van

Portret van Karel V (1500-1558).
Karel van Habsburg was een zoon van Filips de Schone en Johanna van Aragon. Zijn grootvader, Maximiliaan van Oostenrijk, was door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië de eerste Habsburger aan het hoofd van de Bourgondische Nederlanden. Karel was zes jaar oud toen hij dezelfde positie aanvaardde, in 1516 werd hij koning van Spanje en in 1519 kozen de Duitse keurvorsten hem tot keizer van het Duitse Rijk, de vijfde met de naam Karel. In 1536 erkenden ook Stad en Lande Karel van Habsburg als hun heer. Omdat hij aan het hoofd stond van de Bourgondische erflanden en de expansiepolitiek van zijn voorgangers in het Bourgondische huis voortzette, noemden de tijdgenoten hem 'Karel van Bourgondië'. Karel bleef heer van Stad en Lande tot zijn terugtreden als erfheer der Nederlanden in 1555.
Gravure door J.F.C. Reckleben. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879). Groninger Archieven, THAG 4246.

Frankrijk. Groningen en Edzard moesten nu kiezen: hun heil zoeken bij de hertog van Saksen en daardoor in de Bourgondische invloedssfeer terechtkomen, of aansluiting zoeken bij de Gelderse hertog en via hem in het Franse kamp opgenomen worden. Het werd de tweede optie (1514).[71] Of graaf Edzard de Groningers van hun eed van trouw heeft ontslagen is onzeker. De Groningers zeiden later van wel, de Oostfriezen ontkenden het.

Dat de Groningers voor Karel van Gelre kozen hing samen met de overweging dat deze vorst bereid was hun weer een grote dosis vrijheid te laten. Hij stemde er bij voorbaat mee in dat de stad zich van haar eed aan hem ontslagen zou mogen achten als hijzelf of zijn erfgenamen niet in staat zouden zijn de toegezegde bescherming te geven. De hertog zei zelfs geen kasteel in de stad te willen hebben.[72] Dat had de Groningers als muziek in de oren geklonken en gaf hun het idee dat de oude tijden zouden gaan herleven. Maar ook de 'Gelderse periode' duurde niet erg lang: ruim twintig jaar later raakte Karel van Gelre zo in het nauw dat hij wèl een burcht binnen de Groninger stadsmuren eiste. Deze eis, bovenop allerlei andere narigheden die de stadjers door toedoen van de hertog hadden moeten beleven, gaf de doorslag. Samen met enkele Ommelander heren zochten burgemeesters en raad van Groningen uit eigen beweging contact met wat zijzelf het 'Bourgondische' kamp noemden, en dat nu werd aangevoerd door Karel van Habsburg. Sinds 1517 stond deze als keizer Karel V ook aan het hoofd van het Duitse Rijk.

1.1.3 Onder Habsburg

Karel V nam tegenover Groningen dezelfde houding aan als tegenover Overijssel, acht jaren tevoren, toen hij de privileges van de ridderschap, steden en landen erkende en beloofde deze te zullen bescher-

men.[76] Hij liet ook Stad en Lande al hun rechten en vrijheden behouden, beloofde bescherming en eiste ook geen burcht binnen de muren van Groningen of een garnizoen in de stad. Hij kwam de Groningers zelfs nog verder tegemoet: hij zou geen sterkten in de omgeving bouwen zonder instemming van het stadsbestuur en de forten die er waren, zou hij laten afbreken. Tegenover dit alles stond eigenlijk niet meer dan dat Stad en Lande hun vorst jaarlijks *f* 12.000 zouden betalen ter dekking van de kosten die hij zou moeten maken voor de bescherming van zijn onderdanen en hun rechten.

Het in 1536 gesloten tractaat tussen Groningen met de Ommelander heren enerzijds en Karel V anderzijds ontzegde – althans in de Groninger interpretatie – de Bourgondisch-Habsburgse regering te Brussel elk recht op inmenging in de interne aangelegenheden van Stad en Lande. De Groningers vertoonden bovendien de neiging te 'vergeten' dat ze Karel hadden gehuldigd in zijn kwaliteit van 'hertog van Brabant, graaf van Holland en erfheer van Friesland en Overijssel' – kortom als landsheer, en niet als keizer. Dat laatste was voor hen veel aantrekkelijker, want de keizer was niet meer dan een soort symbolisch hoofd van het Duitse Rijk van wie in de praktijk weinig gevaar voor Groningens autonomie te duchten zou zijn.[77] Dezelfde gedachtengang had in 1528 ook de IJsselsteden ertoe gebracht een poging te doen om Karel van Habsburg als keizer te huldigen en niet als graaf van Vlaanderen en hertog van Brabant.[78]

Deze situatie wijkt sterk af van de manier waarop 'Brussel' met sommige andere steden omging. Elders in de Nederlanden was het al eeuwenlang gebruikelijk dat de vorst of zijn regering de stadsbestuurders benoemde of een belangrijke vinger in de pap had bij hun aanstelling. Naarmate het gezag van de vorst toenam, bemoeide hij zich ook meer met het interne en externe beleid van de steden in zijn gebied. Met steden die zich niet goedschiks naar het regeringsbeleid voegden werd korte metten gemaakt. Zo had de stad Gent al een halve eeuw eerder kennis gemaakt met de harde hand van Maximiliaan van Oostenrijk, die toen aan het hoofd stond van het graafschap Vlaanderen. Toen Gent niet wilde voldoen aan zijn geldeisen en in opstand kwam, brak een conflict uit (1488) dat vier jaar later eindigde met een klinkende overwinning van Maximiliaan en een diepe vernedering voor de rebelse stad. Talrijke Gentse notabelen werden verbannen of terechtgesteld en vreemde huursoldaten herstelden de orde. In 1540 zou Karel V Gent nogmaals hardhandig laten zien wie er de baas was.[79] Diezelfde Karel V had in 1528 ook in Utrecht – hij had die stad zojuist onder zijn vleugels genomen – het bestuur laten herinrichten. Daarbij was de bestuurlijke en juridische autonomie van de stad de nek omgedraaid. Niet langer waren het de Utrechtse gilden die via getrapte verkiezingen de magistraten aanwezen; voortaan koos de stadhouder als vertegenwoordiger van de centrale regering het stadsbestuur en ook de schout werd regeringsambtenaar. Deze was niet alleen hoofd van de politie, maar zat ook de schepenbank voor en was aanwezig bij de vergaderingen van de andere stedelijke colleges.[80] Aan de verandering van het gezag werd kracht bijgezet door de bouw van een groot kasteel op het Catharijneveld, dat de naam Vredenburg kreeg.[81] Het spreekt voor zich dat de stad Utrecht ook niet langer in staat was een eigen 'buitenlands beleid' te voeren.

Karels ingrepen in Utrecht en Gent zijn saillante voorbeelden van een ontwikkeling die in het vroegmoderne Europa de normale was.[82] De opkomst van de vorstenstaat werd in feite gedragen door een vreemde combinatie van middeleeuwse eerzucht en 'moderne' ontwikkelingen. Landsheren die als middeleeuwse ridders hun collega-vorsten in aanzien en roem wilden overtreffen, streefden naar uitbreiding

van hun territoir en vergroting van hun heerschappij. Dat laatste wil zeggen: zij probeerden zowel de reikwijdte als de intensiteit van hun bemoeienis met de gang van zaken in hun gebied te vergroten. Deze doelen stonden uiteraard niet los van elkaar. Het hoge doel van eer en roem voor zichzelf en het eigen 'huis' was niet te realiseren zonder vergroting van het territorium en dit laatste was slechts mogelijk wanneer de vorst volledeger dan vroeger ooit het geval was geweest de in zijn gebied voorhanden middelen kon inzetten om zijn doeleinden te bereiken. Daartoe was het weer nodig het verzet te breken van lagere organen die zich niet voor dit vorstelijke karretje wilden laten spannen. Als begeleidend verschijnsel van dit proces ontwikkelden zich nieuwe voorstellingen over het wezen van de staat en de vorstenmacht. Naar de traditionele zienswijze was het overheidsgezag nooit meer geweest dan een verzameling losse en afzonderlijk verworven rechten, waarvan de (hoge) rechtspraak de kern vormde.[83] Geleidelijk vormde zich nu het beeld van een uniform en alomvattend staatsgezag binnen de grenzen van een vorstendom. Aanknopend bij de terminologie van de theoretische beschouwing in de paragraaf over 'Koning, bisschop en "universitas in Groninge"' kunnen we zeggen dat het *top down* of 'afdalende' principe het won van de andere mogelijkheden van machtsvorming.[84] In het Romeinse recht geschoolde ambtenaren in dienst van de vorstelijke regeringen zorgden voor de praktische uitwerking van de nieuwe inzichten.[85] Zo groeide stap voor stap een absolutistisch model, waarin alle overheidsgezag aan de top van de staat was geconcentreerd. Een absolute vorst kon geen autoriteiten naast zich dulden. Zelfstandig, niet van bovenaf gedelegeerd gezag was onverenigbaar met het principe van de absolute macht. Autonome of half-autonome stads- of gewestelijke besturen konden niet blijven bestaan.

Wat Karel V met Groningen en – in minder uitgesproken mate – ook met Overijssel deed, past niet in dit beeld. De vraag naar het waarom van deze uitzondering is eenvoudig te beantwoorden: de regering was niet in staat om zich intensief met dit afgelegen gebied te bemoeien en vond het ook niet belangrijk genoeg om er veel aandacht aan te besteden. In weerwil van zijn pretenties was het staatsapparaat in deze tijd eigenlijk nog maar in opbouw, het gezag van de centrale regering had zich nauwelijks gevestigd en was verre van stabiel. Het drong ook niet ver door buiten de centra van waaruit ze regeren moest.[86] Het gevolg hiervan was dat er grote verschillen waren al naar gelang men de afzonderlijke gewesten bekijkt. De greep van de regering was het sterkst in de dynamische, stedenrijke en economisch sterke gewesten Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland.[87] Hoe verder men daar vandaan kwam, hoe zwakker de invloed van 'Brussel' was. Een regeringsdelegatie die in 1537 naar Stad en Lande kwam om de situatie te bezien, kwam tot de conclusie dat de keizer hier geen enkele jurisdictie had.[88] Niet alleen in 1536, maar gedurende de hele zestiende eeuw ontbrak het in de Noordoostelijke Nederlanden aan de infrastructuur die nodig was om een staat goed te kunnen besturen. Om dat effectief te kunnen doen moet er een netwerk zijn van steunpunten van betrouwbare instanties die voldoende greep hebben op hun omgeving. Mensen, geld en goederen moeten veilig kunnen worden verplaatst. Er moeten voldoende mogelijkheden zijn om ambtenaren en andere gezagsdragers te controleren en zonodig te corrigeren. Hoe groter de afstanden, hoe ingewikkelder en uitgebreider het net moet zijn, niet alleen in de breedte, maar ook in verticale, hiërarchische zin.

Dit alles ontbrak vrijwel geheel in Groningen, haar jurisdicties Gorecht en Oldambt, Drenthe en de Ommelanden. De enige vertegenwoordiger van

de Nederlandse regering te Brussel was de ambtenaar die 'luitenant' (plaatsvervanger) genoemd werd: een jurist die als plaatsvervanger van de stadhouder de Hoofdmannenkamer voorzat en als zodanig betrokken was bij de rechtspraak en het bestuur over de Ommelanden. De vier 'hoofdmannen' die naast hem in dit college zitting hadden waren oud-burgemeesters van Groningen. Met de stad zelf had de regeringsambtenaar helemaal niets van doen. Van een effectief netwerk van regeringsambtenaren was geen sprake: de naaste collega's van de luitenant zaten op flinke afstand van Groningen. In Leeuwarden waren er de rentmeester en het Hof van Friesland, en in Coevorden en Lingen zaten elk een drost annex burchtheer. Dat was alles.

Zoals gezegd maakte ook het gebrek aan belang van de noordelijke en oostelijke gewesten voor de Nederlandse regering deel uit van het antwoord op de vraag waarom Groningen (en Ommelanden) hun autonomie konden behouden. Het mag dan zo zijn dat de regering in Brussel een tijdlang geïnteresseerd is geweest in de gebeurtenissen in het Overeemse, de meeste aandacht werd toch opgeëist door brandende kwesties dichter bij huis, zoals de oorlogen met Frankrijk, de relatie tussen de Bourgondische Nederlanden en het Duitse Rijk en, later, de opstand in – voornamelijk – de dichtbevolkte zuidelijke gewesten en de westelijke kustprovincies. In al deze grote zaken speelde Groningen geen of slechts een geringe rol.[89]

Bij de motieven die Karel V er in 1536 toe gebracht hebben dit gebied aan zijn erflanden toe te voegen, heeft ongetwijfeld ook de overweging een rol gespeeld dat hij de sterke vesting Groningen als het ware in de schoot geworpen kreeg. Hij hoefde er nauwelijks oorlog voor te voeren en het bezit van dit gebied kostte hem niets. Door de Groningers hun privileges te laten houden en hen verder niet lastig te vallen hoopte hij erop te kunnen rekenen dat ze hun sterke stad voor zichzelf en dus ook voor hem zouden verdedigen. De verwerving van Groningen betekende dus niet alleen een fraaie afronding van zijn landen, maar bezorgde hem ook een sterke 'hoektoren' voor zijn defensie en een handige uitvalsbasis voor het geval er nog eens acties gevoerd moesten worden in de richting van Oost-Friesland en de Scandinavische landen.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat de Brusselse regering niet heeft geprobeerd haar gezag ook in het noorden te vestigen en dat ze niet de illusie zou hebben gehad daartoe in staat te zijn. Met grote regelmaat vaardigde 'Brussel' richtlijnen (toen plakkaten genoemd) uit over allerlei onderwerpen: verordeningen op de waarde van het geld, aanwijzingen voor het optreden tegen landlopers, de bestrijding van zeeroverij, export van voedingsmiddelen, de vervolging van ketters enzovoort. In Groningen werden deze stukken wetgeving – terecht – gezien als evenzovele pogingen van de regering om zich te mengen in zaken die alleen de stad (of de Ommelanden) aangingen. Indien burgemeesters en raad met de inhoud van een richtlijn instemden, gingen ze wel tot afkondiging over, zij het op eigen naam en al dan niet met de vermelding dat het voorschrift van de koning afkomstig was. Als de Brusselse maatregel niet spoorde met de oude gewoonten of het beleid van de heren op het raadhuis, legde men het stuk naast zich neer of stuurde het terug. Het spreekt voor zich dat er in de hogere regionen van de Habsburgse staat weinig waardering voor deze eigenzinnigheid was: stadhouder Aremberg liet zich eens ontvallen de Groningers maar een 'lastig soort mensen' te vinden.[90]

Had Brussel niet veel aan Groningen, omgekeerd trok de stad ook niet zoveel profijt van haar machtige maar verre landsheer. In de twisten tussen de stad en

de Ommelanden moesten de stadhouder en de centrale regering hun uiterste best doen om een wankel evenwicht te bewaren tussen beide partijen. Het gevolg was dat geen van beide tevreden was. Van hulp vanuit Brussel tegenover externe tegenstanders – de door Karel V toegezegde bescherming – was weinig tot niets te merken. Ook in de ruzie over de 'voorbijvaart' van Emden die in de jaren veertig de verhouding tussen Groningen en de Oostfriese havenstad beheerste, kon de centrale regering niet echt veel voor Groningen betekenen. Als gevolg van de gebeurtenissen in de grote Europese politiek kon ze haar beloften uiteindelijk niet waarmaken.[91]

De heren van Groningen hebben gedurende de hele zestiende eeuw zoveel mogelijk hun autonome koers gevolgd, zij het dat Alva's strafmaatregelen in de jaren 1567-1576 ook Stad en Lande troffen. In deze periode was de vrije raadskeur opgeheven, de stad had de sleutels van de stadspoorten moeten inleveren bij stadhouder Karel van Brimeu,[92] en ze had moeten toestaan dat een garnizoen binnen de stadswallen werd gelegerd. Verder moesten de inwoners van Stad en Lande de kosten dragen van een dwangburcht, die op bevel van Alva aan de zuidzijde van de stad werd gebouwd om henzelf onder de duim te houden. Aan deze smadelijke episode kwam een eind doordat in het verre zuiden de katholieke en protestantse gewesten elkaar vonden in hun afwijzing van de vreemde troepen (Pacificatie van Gent, 1576). Nadat de soldaten van het Waalse garnizoen in maart 1577 uit Groningen waren vertrokken, bleven Stad en Lande berooid achter. De tweedracht tussen beide leden van het gewest brak weer in alle hevigheid los en leidde tot een zo goed als volledige breuk in de jaren 1579-1580. De felste anti-Groningse Ommelander heren steunden de opstand tegen Filips II en tekenden de Unie van Utrecht, de stad koos voor de Spaanse koning en hield, met de al dan niet afgedwongen steun van de Ommelander bevolking, aan die lijn vast totdat Willem Lodewijk van Nassau en zijn jongere neef Maurits in juli 1594 de sterke stad na een belegering van twee maanden tot overgave dwongen.

In de jaren die aan de 'Reductie' van 1594 vooraf gingen groeide in Groningen de ontevredenheid over de koning van Spanje. In 1580 had de katholieke meerderheid haar toevlucht gezocht bij Filips II, de machtigste vorst van de toenmalige wereld, maar in de loop van de jaren was gebleken dat zelfs deze grote machthebber niet in staat was Groningen passende bescherming tegen zijn vijanden te bieden. In de periode 1580-1594 speelde bij de beleidsmakers ten Hove op de achtergrond voortdurend de – uitermate realistische en door de praktijk steeds meer gesteunde – overweging mee dat op de lange weg van Brussel naar Groningen mensen, geld en goede bedoelingen gemakkelijk verloren konden gaan. Dat besef ondermijnde hun bereidheid om hun schaarse middelen in te zetten ter redding van de bedreigde stad.

De Brusselse regering was noch in staat Groningen te beheersen, noch kon zij de stad beschermen. Het leidde ertoe dat de Groningers deden wat ze in zulke situaties altijd hadden gedaan: zoeken naar een nieuwe beschermer. In de verdeeldheid van die jaren – de meest toonaangevenden onder de protestantse stadjers waren verbannen of uitgeweken, de katholieken beheersten het Groninger raadhuis – kan het geen verbazing wekken dat ze op verschillende paarden wedden. Alles liever dan hun stad in handen te laten vallen van de Ommelands-gezinde Staten-Generaal probeerden enkele protestantse Groningers de soevereiniteit over hun stad over te dragen aan koningin Elizabeth van Engeland, terwijl hun katholieke stadgenoten de hertog van Brunswijk als landsheer wilden aannemen. De neiging tot onafhankelijkheid en de herinnering aan de vermeende status van 'vrije

rijksstad' zat de Groningers zozeer in het bloed, dat de katholieke jurist Cornelius Kempius in zijn boekje over de 'Oorsprong, ligging, aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen uit het verleden' (1588) niet kon nalaten te vermelden, dat de Groningers 'ook nu nog een duidelijke hang naar het Rijk aan de dag leggen'. Een opmerkelijke uitspraak van een man die te boek staat als een van de trouwste aanhangers van de koningsgezinde partij in het Groningse.[93]

1.1.4 Nieuwe heren

Ook de protestantse burgemeesters en raadsheren die na de Reductie van 1594 op het kussen kwamen, volgden zoveel mogelijk de lijn van hun roomse voorgangers in het ambt en verdedigden de stedelijke autonomie met hand en tand. Ook zij zagen in de nieuwe overheid eerst en vooral een beschermer van de stedelijke vrijheden en zelfstandigheid. Tegelijkertijd was er ook bij die nieuwe overheid continuiteit: net als voor de koninklijke regering in Brussel was het bezit van de vesting Groningen ook voor de Republiek der Verenigde Provincies vooral van militair-strategische betekenis. Legers van de Spaanse koning konden via de Nederrijn en Münsterland buiten Staats gebied om naar het noorden komen en de Republiek vanuit het oosten aanvallen. Wanneer dit zou gebeuren liepen Friesland en daarmee vooral de oostelijke oever van de Zuiderzee gevaar, met alle daarvan te verwachten gevolgen voor de handelsvaart van Amsterdam en Hollands Noorderkwartier. Tegen die dreiging was het bezit van een sterk Groningen een goede garantie.

Artikel 3 van het Tractaat van Reductie bepaalde dat Groningen zijn vrijheden en privileges mocht behouden.[94] Dit klinkt alsof er niets veranderde en dat was ook uitdrukkelijk de bedoeling. De overwinnaars wilden Groningen en de Groningers niet al te hard voor het hoofd stoten. Hetzelfde tractaat bevatte echter ook een paar punten die wel degelijk inbreuk maakten op de oude situatie. Zo bepaalde artikel 6 dat in Groningen en de Ommelanden alleen de gereformeerde religie mocht worden uitgeoefend. Pijnlijk was ook dat er een Staats garnizoen binnen de stad gelegerd zou worden en dat de stedelingen zelf de kosten ervan moesten betalen (artikel 7). Duidelijk werd aangegeven waarvoor die troepen nodig waren: ze dienden ter verdediging van de Republiek en de stad (de bescherming tegen externe bedreigingen) en om de rust in de stad te verzekeren. Dat laatste was zeker noodzakelijk, gezien het feit dat de Groningers in meerderheid de Staten vijandig gezind waren en dus onder de duim gehouden moesten worden. Nieuw was ook dat van de Groningers nu ook een bijdrage verwacht werd in de financiering van het bestuur op Unie-niveau (artikel 9) en, bijzonder ingrijpend, dat de stadhouder invloed kreeg op de keuze van de stadsbestuurders (artikel 18). Op dit punt zal ik in het derde deel van dit hoofdstuk nader ingaan.

1.1.5 Domheid, eigenbelang en kennis van zaken

De moeizame manier waarop de aansluiting van Groningen bij de Republiek in zijn werk is gegaan, anders gezegd: hoe de bestuurders van de stad Groningen stukje bij beetje hun traditionele zelfstandigheid hebben moeten opgeven, is onderwerp geweest van verschillende studies. Helaas doet geen van de beschikbare publicaties recht aan de lange duur van het proces en aan de complexiteit en diepgang van de problematiek.[95] Wat men in deze en andere publicaties over soortgelijke gevallen node mist is een verklaring voor de hardnekkigheid waarmee stadsbestuurders vasthielden aan de stedelijke autonomie. Het lijkt erop dat alle geschiedschrijvers de achtergrond van

die houding kennen en ervan uitgaan dat ook hun lezers weten waar die halsstarrigheid vandaan komt. In ieder geval vinden ze het niet de moeite waard om de achtergronden van het fenomeen bloot te leggen. Het kan ook zijn – en dat is waarschijnlijker – dat het tot voor kort niet echt opportuun werd gevonden om zich te verdiepen in de weerstand tegen het totstandkomen van de Republiek. De behoefte aan een verklaring is echter des te groter, naarmate de bestaande historische literatuur nadrukkelijker probeert aan te tonen hoe heilzaam – en begrijpelijk – het is geweest dat al die kleine zelfstandige eenheden plaats moesten maken voor een groter bestuurlijk geheel.

Hoe komt het dan, zo moeten we ons afvragen, dat de tijdgenoten zo dom zijn geweest dat ze niet de voordelen hebben gezien van het opgaan in een groter staatkundig verband en van het onderworpen zijn aan een centrale regering? Hoe is het mogelijk dat ze, door deze houding aan te nemen, zelf een obstakel zijn geweest voor de weldadige ontwikkeling die de geschiedenis voor hun stad in petto had?[96] Onder die bestuurders waren toch ook ontwikkelde heren die wisten wat er in de wereld omging? Of hebben ze allemaal willens en wetens uit puur eigenbelang aan hun positie willen vasthouden? Dat dit de achtergrond moet zijn geweest van het verzet, is een indruk waaraan de argeloze lezer zich nauwelijks kan onttrekken. De hier gestelde vragen zijn niet zo gemakkelijk te beantwoorden, temeer omdat er ook nog weer andere vragen onder liggen. Zo gaan we er gemakshalve van uit dat een lid van de stedelijke elite 'er belang bij had' om deel uit te maken van het stadsbestuur, maar wanneer we er even bij stilstaan realiseren we ons al gauw, dat we hierover eigenlijk nauwelijks iets met zekerheid weten. Wat voor belang hadden burgemeesters en raadsheren eigenlijk bij het bekleden van hun hoge functies?

Wanneer men zijn fantasie de vrije loop laat, kunnen er allerlei voordelen in beeld komen die het aantrekkelijk zouden kunnen maken om een bestuursfunctie te vervullen. Eervol was het ambt zeker en het bracht vast ook wel, direct en indirect, stoffelijk gewin. In de bewaard gebleven bronnen vindt men weinig over de achtergronden van de stadsbestuurders, laat staan over hun houding ten opzichte van hun ambt.[97] De toespelingen die notoire vijanden van de stad maakten op zelfverrijking door sommige ambtsdragers, kunnen een feitelijke achtergrond hebben, maar zijn principieel onbetrouwbaar. Wantrouwen was in de gepolariseerde zestiende eeuw algemeen en daarbij passen ook beschuldigingen van allerlei aard. In de weinige mij bekende gevallen waarin we iets horen over de manier waarop men tegen hoge ambten aankeek, is eerder sprake van de lasten die deze met zich meebrachten dan van de voordelen die ze opleverden. Zo werd Joachim Ubbena in februari 1580 – hij was toen ongeveer 60 jaar – voor de zoveelste maal tot raadsheer en burgemeester gekozen, maar excuseerde zich met de mededeling dat hij het te druk had met zijn eigen zaken. Het zittende stadsbestuur nam hiermee geen genoegen en wees Ubbena erop dat het niet aanging 'het algemeen belang te vergeten of te veronachtzamen omwille van particuliere zaken'.[98] In 1584 probeerde hij opnieuw onder een verkiezing uit te komen[99] en zes jaar later deed hij dat nog eens. Ubbena, die in 1590 hoofdman moest worden, beriep zich op 'algemene zwakte, een slecht gezicht en gehoor'. Ook 'het verstand' zou minder worden. Na een week of wat tegenstribbelen accepteerde Ubbena zijn verkiezing toch.[100] Tenslotte ondernam hij in 1594 nog als lid van een gezantschap van Stad en Lande de gevaarlijke en vermoeiende reis naar Brussel om een ultieme poging te doen de regering te bewegen tot het sturen van hulptroepen. Vanwege zijn zwakke gestel moest hij echter geregeld verstek laten gaan bij de besprekingen.[101]

Het is voor een enkeling zo goed als onmogelijk een systematisch onderzoek in te stellen naar de persoonlijke motieven van lokale gezagsdragers, men kan er hooguit bij toeval op stuiten.[102] Ik ben dan ook niet in staat om op de hierboven opgeworpen vragen een algemeen geldend en ook nog verifieerbaar antwoord te geven. Het lezen van talloze archiefbronnen heeft bij mij alleen een beeld doen oprijzen, dat me reden geeft het hierboven weergegeven citaat over de verhouding tussen algemeen en particulier belang serieus te nemen: het ambt van stadsbestuurder was veeleisend maar eervol, en een gewetensvol burger was het aan zijn stand verplicht om een benoeming te accepteren. Het missen van persoonlijke voordelen was geen acceptabel excuus, de gekozene werd geacht zijn persoonlijke belangen ondergeschikt te maken aan het algemeen belang, hetgeen in dit geval wil zeggen: het belang van de stad als geheel. De bewoordingen waarmee de stadssecretarissen Egbert Alting (katholiek) en Johan Julsing (protestant) in voorkomend geval bij het overlijden van burgemeesters of andere hoge functionarissen de overledene karakteriseren, getuigt vaak van grote waardering en respect. Zelfs een uitgesproken tegenstander van de stad, de Ommelander protestant Abel Eppens, kan een enkele keer waardering opbrengen voor een Groninger burgemeester. Een man als Derck Schaffer – toegegeven, hij was een geloofsgenoot van Eppens en had het niet slecht met de Ommelanden voor – wordt door hem 'zeer vermaard, bij het volk geliefd en ernstig' genoemd. Eppens roemt zijn genuanceerde opstelling in de kwestie tussen Stad en Lande. 'Hij was een van de oudsten, voornaamsten en verstandigsten.'[103]

Wanneer er redenen zijn om vraagtekens te zetten bij de veronderstelling dat kortzichtigheid en eigenbelang de motieven zijn geweest voor de Groningse neiging naar onafhankelijkheid, moeten we de mogelijkheid onder ogen zien dat de heren in het raadhuis oprecht van mening zijn geweest dat zijzelf de enigen waren die gerechtigd en in staat waren het Groningse schip van staat te besturen.

Wat het recht betreft konden ze zich beroepen op het tractaat van 1536. De belofte van Karel V (en later zijn zoon Filips II) dat hij de rechten en vrijheden van Stad en Lande zou respecteren en beschermen liet echter wel verschillende interpretaties toe. In de praktijk leken de professionele juristen van de Brusselse regering onder deze rechten en vrijheden het liefst het reeds bestaande positieve recht te willen verstaan. De landsheer zou deze bestaande wetten en regelingen weliswaar intact laten, maar gerechtigd zijn om dit 'corpus' zijnerzijds met nieuwe wetgeving aan te vullen. Op basis van deze interpretatie bleef er voor de centrale regering genoeg te regeren over. De Groningers en Ommelander heren daarentegen stelden zich op het standpunt dat hierdoor het allerbelangrijkste recht onder de tafel werd gewerkt: de vrijheid van Stad en Lande om juist zelf, zonder aanwijzing of inmenging van wie dan ook, wetten en verordeningen vast te stellen en af te kondigen. Van dat basisrecht hing alle wetgeving af.[104]

Het spreekt voor zich dat de Groningers zich niet zomaar van deze positie lieten afbrengen. Er zijn in de bewaard gebleven protocollen verschillende plaatsen aan te wijzen, waarin we tussen de regels door kunnen lezen dat de heren van Stad en Lande ervan overtuigd waren dat alleen zijzelf in staat waren dit gewest te besturen. Expliciet heb ik die gedachte aangetroffen in het verslag van een woordenwisseling die op 15 januari 1556 plaatsvond tussen luitenant Maarten van Naarden, de door de centrale regering benoemde voorzitter van de Hoofdmannenkamer, en enkele vertegenwoordigers van Stad en Lande, onder wie burgemeester dr. Johan Sickinge en syndicus dr. Hiëronymus Verrutius. Het onderwerp van het dispuut doet hier niet ter zake, het gaat mij al-

leen om de manier waarop het verliep. 'Tijdens deze woordenwisseling wonden enkele aanwezigen zich hevig op, want het leek erop dat de luitenant op een slinkse manier probeerde ons aller vrijheid, tradities en goede gewoonten buitenspel te zetten. De luitenant nam daarop zelf het woord, op een grievende en spottende toon, zoals we van hem gewend zijn. Hij vroeg wat voor bewijzen de heren van Stad en Lande dan wel niet hadden voor die oude tradities en goede gewoonten, hij kende ze in ieder geval niet. Daarop diende dr. Sickinge hem op strenge toon van repliek: "Met uw onwetendheid hebben Stad en Lande niets te maken. U bent een vreemdeling die nog maar dertien of veertien jaar geleden hierheen is gekomen. U hebt steeds alle beloften van de keizer en de koning verdraaid naar uw eigen inzichten en daarmee tweedracht gesticht en ergernis gewekt. U wilt vaak niet eens weten wat u voor een goede uitvoering van uw taken juist wel zou moeten weten. Wij, bestuurders van Stad en Lande, die hier geboren zijn en uit families stammen die van generatie op generatie hier gewoond hebben en altijd samen dit gebied hebben bestuurd, wij hebben die kennis van zaken wel en moeten die ook hebben. Wij hebben niets te maken met uw arrogante en eigengereide praatjes."'[105] Wat Sickinge hier naar voren brengt is dus: 'Wie niet over gedegen kennis beschikt van de plaatselijke verhoudingen en van de manier waarop deze samenleving geworden is tot wat ze nu is, kan Stad en Lande niet besturen. Een vreemdeling die van niets weet, zal als een olifant door de porseleinkast banjeren en de bevolking tegen zich in het harnas jagen. De kans daarop is extra groot omdat veel van die zo belangrijke informatie niet op papier is vastgelegd. Ze behoort tot het "collectieve bewustzijn" van de lokale bevolking en haar leiders. Wij willen gerespecteerd worden en u laat door uw manier van doen en uitspraken zien dat u dat respect niet kunt of wilt opbrengen.'

De gevoelens en overwegingen waarvan deze woorden getuigen komen ook eenentwintigste- eeuwers niet onbekend voor. We zijn dagelijks getuige van centraliserende ontwikkelingen in het openbaar bestuur, de overheidsdienst en het (grote) bedrijfsleven. 'Hogerhand' haalt taken en bevoegdheden van lagere niveaus weg en concentreert ze op een hoger niveau in de organisatie. Het doel klinkt steeds uitermate rationeel: het gaat om grotere efficiency, betere sturing en scherpere controle. Of dat doel bereikt wordt is niet zeker. Wel zeker is dat lokale kennis verloren gaat, de afstand tussen 'boven' en 'beneden' toeneemt, de salarissen 'boven' groeien en 'beneden' verbittering en vervreemding zich verbreiden. Even bekend komt ons ook het optreden voor van managers, die er, net zoals Maarten van Naarden, prat op gaan niet over vakkennis te beschikken en hun ouderwetse ondergeschikten op de ziel trappen met hun stelling dat inhoudelijke kennis het 'runnen van de toko' alleen maar in de weg staat.

1.1.6 Algemeen belang

In dit verband rijst de vraag of de bestuurders van Stad en Lande, en in het bijzonder geleerde mensen zoals dr. Johan Sickinge, dan niet inzagen dat er belangen waren die de Groningse overstegen? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Toch is het de moeite waard een poging daartoe te doen, omdat hieraan, zoals gezegd, in de historische literatuur weinig tot geen aandacht wordt geschonken. Overigens is dit begrijpelijk: hoe graag historici zich ook bij hun onderzoek laten leiden door vooraf geformuleerde vraagstellingen, uiteindelijk zijn ze voor hun antwoorden allemaal afhankelijk van de bronnen en bepaalt de beschikbaarheid daarvan in belangrijke mate de richting van hun onderzoek. Omdat het vooral de archieven van hogere en centrale overheidsorganen

zijn die zo goed toegankelijk zijn dat ze zich relatief gemakkelijk laten bestuderen, is de blikrichting van vele onderzoekers noodgedwongen *top down*. Die van de schrijver van deze regels is andersom: vanuit de lokale samenleving 'naar boven'.

De eerste opmerking die dan gemaakt moet worden is eenvoudig, maar wel van wezenlijke betekenis: datgene wat doorgaans wordt aangeduid als bovenregionaal 'algemeen belang', speelt, voor zover waarneembaar, geen rol in de belevingswereld van een perifere gemeenschap als de Groningse. In de praktijk viel er voor de overweldigende meerderheid van de Groningers helemaal niet te kiezen tussen een dergelijk algemeen belang enerzijds en lokale of particuliere belangen anderzijds. Als er al sprake is van onderscheid in belangen, dan moet men dat op het lokale niveau zelf zien. Het algemeen belang was dat van de plaatselijke samenleving, de stad Groningen of eventueel Stad en Lande samen. Wanneer Groningers het over de *res publica* of 'de staat' hadden, bedoelden ze doorgaans de stad met haar directe omgeving en de stadsjurisdicties. Het is onhistorisch om hierin zoiets als 'kortzichtigheid' te zien of dit verschijnsel het denigrerende etiket 'particularisme' op te plakken. Voor de middeleeuwse of vroegmoderne Groninger was de stad zijn natuurlijke *habitat*. De stad met haar tradities, rechten en zekerheden was het milieu waarin hij kon leven, de buitenwereld was nauwelijks relevant. Alleen als lid van deze beschermende gemeenschap kon hij zich ook buiten de stadspoorten wagen. Wie buiten de veiligheid van een stedelijk collectief als het Groningse wilde leven, moest òf economisch onafhankelijk zijn òf de protectie van machtige heren genieten.[106] Voor het gros van de Groningers was de stad Groningen niet minder dan hun wereld. Daarin genoten alle stedelingen, van welke staat en positie ze ook waren, de bescherming van de 'stadsvrede', die gedragen werd door de eed die alle burgers elkaar zwoeren.[107] De stad, de stedelijke gemeenschap en alles wat daarbij hoorde bood de meeste Groningers alles wat ze voor het leven nodig hadden; het was een compleet *universum.* Ze vonden er veiligheid, middelen van bestaan, sociale zekerheid en onderlinge hulp. Ook wanneer ze zich in den vreemde waagden, waren ze van hun stad afhankelijk. Juist dan was hun burgerschap een verzekeringspolis en juridisch vangnet. De geslotenheid en fundamentele homogeniteit van de stadsgemeenschap konden misschien ook wel eens als een knellend keurslijf worden ervaren, maar de overgrote meerderheid van de stedelingen zal daarvan geen last hebben gehad. De meeste stadjers zullen zich op hun gemak hebben gevoeld binnen de beperkte horizon die hun wereld omringde.

Hoe zou, gelet op deze achtergrond, bij deze mensen de gedachte kunnen opkomen dat er – afgezien van het zieleheil – hogere doelen zouden kunnen zijn dan het ongestoorde voortbestaan van de stad; dat er een 'algemeen belang' was dat de belangen van hun stad Groningen, hun universum, oversteeg? Hoe zouden ze vertrouwen moeten hebben in de goede bedoelingen van vreemden die niet tot de eigen vertrouwde wereld behoorden, mensen wier ouders en familie men niet kende en die men niet kon controleren of corrigeren omdat ze niet tot de eigen rechtskring behoorden?[108]

Vreemdelingen, en zeker ambtenaren van hogere regeringsorganen, riepen wantrouwen op. Dat gold aan het einde van de zestiende eeuw niet alleen voor katholieke Groningers jegens vertegenwoordigers van 'Brussel', maar ook voor gereformeerde Ommelanders jegens de functionarissen, militair of civiel, die namens de centrale organen van de jonge Republiek optraden. Dat wantrouwen was geen psychologische afwijking of een blijk van een gebrekkige ontwikkeling, maar een houding die het gevolg was van dagelijkse concrete ervaringen. Juist doordat de staat zo

zwak was en een effectief overheidsnetwerk ontbrak, stonden functionarissen van welke aard en denominatie ook bloot aan permanente en levensgrote verleidingen van machtsmisbruik en corruptie. Vrijwel niemand kon daaraan weerstand bieden en iedereen wist dat. In de praktijk was iedereen gewoon op zijn eigen voordeel uit, de mooie verhalen over het landsbelang of 'het gemene best' dienden alleen maar als rookgordijn waarachter functionarissen vrijelijk hun gang konden gaan.[109]

Het lijkt erop dat een systematische stedelijke administratie pas laat op gang gekomen is.[110] Pas vanaf het midden van de zestiende eeuw zijn er dagelijkse notities die ons inzicht geven in de gewone gang van zaken en soms ook iets van de beweegredenen van mensen doen vermoeden. Afgezien van de tegenstellingen op levensbeschouwelijk gebied lijken er in de stad Groningen twee partijen te zijn. De eerste bestond uit mensen die strikt wensten vast te houden aan Groningens 'rechten' jegens de Ommelanden en voorstander waren van een harde lijn tegen opponenten, inclusief het gebruik van geweld. Daartegenover stonden degenen die meenden dat een confronterend beleid eerder schade zou aanrichten dan voordeel brengen. Zij pleitten voor samenwerking tussen Stad en Lande en het bij de tijd brengen van de oude verbonden van 1473 en 1482.[111] Deze mensen waren zich bewust van het bestaan van een belangenhiërarchie. Zij begrepen dat de stad Groningen niet kon bestaan zonder een welvarend en tevreden Ommeland, hetgeen impliceerde dat er boven het pure lokale niveau een hogere laag moest zijn waarop de belangen van zowel de Stad als die van de Ommelanden gearticuleerd konden worden en waar Stad en Lande een gezamenlijk beleid konden uitstippelen. De krachtsverhouding tussen beide partijen lijkt aan schommelingen onderhevig te zijn geweest, maar over het algemeen zijn het de *hardliners* geweest die hun zin hebben kunnen doorzetten. Ze steunden daarbij op de sentimenten van de lagere regionen van de stadsbevolking: de sledemenners en schuitenschuivers, kleine ambachtslieden en neringdoenden voor wie het stapelrecht de kurk was waarop ze dreven. Deze mensen kwamen niet of nauwelijks buiten de poorten en ook hun mentale gezichtsveld reikte niet verder dan de stadswallen, de stadstafel of hooguit de zuidgrens van het Gorecht. In het derde deel van dit hoofdstuk zal ik proberen aannemelijk te maken dat de invloed van 'het volk' in het Groningen van vóór de Reductie uitzonderlijk groot is geweest, zeker in vergelijking met andere steden in de Nederlanden. In tal van belangrijke zaken was de magistraat genoodzaakt zich te verzekeren van de steun van 'de massa'. Het kan niet anders of dit heeft ook de stadsbestuurders met een ruimere blik aanzienlijk in hun bewegingsvrijheid beperkt.

Er waren natuurlijk ook geleerde Groningers, mensen die aan 'buitenlandse' universiteiten hadden gestudeerd en kennis hadden gemaakt met andere zeden en culturen. Velen van hen hadden ook belangrijke functies bekleed in particuliere of overheidsdienst en kennis gemaakt met andere manieren van denken en overleg, andere gezagsverhoudingen en vormen van bestuur en organisatie. Zodra zij echter als ambtenaar of bestuurder toetraden tot het Groningse bestuursapparaat waren ook zij verantwoordelijk voor de stedelijke samenleving in haar geheel, konden ook zij zich niet onttrekken aan de eigenaardigheden van de Groningse constellatie – inclusief de buitensporige macht van het gewone volk – en waren ook zijzelf en hun gezinnen afhankelijk van Groningens veiligheid en welvaart. Daar komt nog iets wezenlijks bij: als ontwikkelde mensen met buitenlandse ervaringen en kennis van de verhoudingen in de 'hogere regionen' kenden zij de motieven en werkwijzen van

adellijke topambtenaren en juridisch geschoolde bureaucraten. Ze wisten hoe groot de kloof was tussen de ambities van dat ambtelijk apparaat en zijn reële mogelijkheden. Ze wisten ook dat de centrale regering geen rekening hield met de subtiliteiten van de lokale verhoudingen en begrepen dat hierdoor wezenlijke belangen van vele duizenden mensen in het gedrang konden komen.[112] Tenslotte beschikten ze zelf over de juridische wapens waarmee ze aanvallen vanuit Brussel konden pareren. Het waren daardoor juist de geleerde bestuurders en ambtenaren die ervoor gezorgd hebben dat Groningen zijn autonomie zolang heeft kunnen behouden.

Elders in de Nederlanden bestonden tussen de steden hechte betrekkingen die de kiem van de latere Statenvergaderingen vormen. Dit was bijvoorbeeld in Holland en Overijssel het geval.[113] Daar was in de loop der generaties het idee ontstaan van een belangengemeenschap die het lokale niveau oversteeg. Omdat het in de genoemde streken om min of meer gelijkwaardige partners ging, was de situatie daar niet te vergelijken met die in Stad en Lande, waar de stad steeds de dominante factor was. Ook het lidmaatschap van een ooit zo machtig, maar in de zestiende eeuw vooral vanwege zijn oude luister gerespecteerd verbond als de Hanze, lijkt in Groningen nauwelijks geleid te hebben tot het gevoel dat hier 'hogere belangen' in het spel waren. Het enige 'algemene belang' dat er werkelijk toe deed was een gemeenschappelijk aangehangen geloofsovertuiging. In de loop van de zestiende eeuw werd dit een steeds belangrijker factor. De aanhangers van een en dezelfde godsdienst vormden een onzichtbare gemeenschap, ongeacht de plaats waar de individuele belijders zich bevonden. Katholieke en gereformeerde Groningers konden en moesten zich identificeren met hun geloofsgenoten elders. In het bijzonder voor de gereformeerden gold dat de ene, eeuwige en onaantastbare waarheid die zij ontdekt hadden, beleden moest kunnen worden. De noodzaak om de vrijheid daartoe te verkrijgen en de heilige plicht om vervolgens de wereld overeenkomstig die waarheid in te richten, schiepen een belangengemeenschap die lokale en zelfs nationale grenzen overschreed. Zo kon het gebeuren dat er door de gebeurtenissen in het verre Holland en de andere Nederlandse gewesten voor de Groninger gereformeerden een gevoel van verbondenheid met die gebieden ontstond dat voordien bij gebrek aan gemeenschappelijke belangen nooit had kunnen bestaan. Deze nieuwe gemeenschap was er echter een van gelovigen, niet een van steden of stadsbesturen.[114] Zolang de aanhangers van de gereformeerde confessie niet meer dan een kleine minderheid vormden, bestond deze vorm van 'algemeen belang' alleen voor individuele gelovigen en afzonderlijke christelijke gemeenten en speelde ze geen rol in de bepaling van het beleid van de lokale overheden.

Voor een stadsbestuur als dat van Groningen, waar de meerderheid van de bevolking vermoedelijk niet zo erg in godsdienstzaken was geïnteresseerd, bestond dan ook geen enkele reden om zich in te spannen voor het welslagen van de opstand die in het verre zuiden en westen van de Nederlanden aan de gang was. Alleen gereformeerd-gezinde leden van de magistraat zagen het belang ervan, maar zij konden hun katholieke of indifferente collega's niet op sleeptouw nemen. Het kwam de Groningse stadsbestuurders te staan op het verwijt particularisten van de ergste soort te zijn. Aardig is dat het verwijt van collectief egoïsme van alle kanten kwam: Ommelanders, Staatsen en Spaansgezinden waren eensgezind in hun kritiek op Groningen. De uitgeweken gereformeerde Ommelander boer Abel Eppens wist dat de stad niet uit aanhankelijkheid aan Filips II diens kant had gekozen, maar gemakkelijk aan grondstoffen voor de

Portret van Willem van Oranje (1533-1584).
Gravure naar een schilderij dat Michiel van Mierevelt (1567-1641) maakte naar een overigens onbekend portret door Cornelis de Visscher (1521-1586).
Uit: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, 21 dln (Amsterdam 1729-1766), dl 7.

stedelijke bakkers en brouwers wilde komen en erop uit was de Ommelanden te onderdrukken.[115]

Aan de kant van de Nederlandse rebellen beriep men zich graag op Willem van Oranje zelf, die het Groningse particularisme krachtig aan de kaak stelde. Toen een Gronings gezantschap in 1579 naar Antwerpen kwam om steun te werven voor de Groningse positie in de ruzie met de Ommelanden, verweet de prins van Oranje zijn bezoekers dat de stad Groningen tot dusver geen enkele positieve bijdrage geleverd had aan de opstand. Hij wilde weten of ze nu misschien gekomen waren om te vertellen dat Groningen toch zijn streven naar een 'religievrede' steunde, dat het zich wilde aansluiten bij de Unie en ook bereid was bij te dragen aan de financiering van de opstand. Hij vroeg hen op de man af of ze ook geld hadden meegebracht. Toen het antwoord ontkennend luidde en de Groningers zeiden niets te kunnen besluiten zonder de Ommelander heren, werd de prins kwaad en viel uit: 'Jullie lijken wel een ruziemakend stel. Houdt daarmee op totdat we de vijand het land hebben uitgewerkt.'[116]

Ook de Spaanse stadhouder Francisco Verdugo wist dat de stad Groningen in 1580 niet voor de koning van Spanje had gekozen uit liefde voor Filips II of het katholicisme. In zijn memoires tekende hij aan dat de Groningers hun ommezwaai alleen gemaakt hadden omdat hun tegenstanders, de Ommelanders, 'de gunst genoten van de Staten, de prins van Oranje en de graaf van Rennenberg'. Deze laatste werd – aldus Verdugo die dit verhaal van Rennenbergs personeel had gehoord – door de Groningers zo slecht behandeld dat hij ziek werd en stierf. 'Ze matigen zich een volkomen gezag aan en hebben altijd weinig respect gehad voor de bevelen van Zijne Majesteit en zijn gouverneurs.' 'Ofschoon ze keizer Karel V, loffelijker gedachtenis, en de koning, onze heer, trouw hadden gezworen als hun erfheren, wensten ze de koning slechts als hun beschermheer te beschouwen die ze *f* 12.000 per jaar moesten betalen, maar met wie ze verder niets te maken hadden. Ik zeg dit opdat men hun manier van doen begrijpt.'[117]

1.1.7 Politiek en management

De archiefvorming in de stad Groningen mag dan laat op gang gekomen zijn, zodra we over dagelijkse aantekeningen van de secretarissen beschikken en over de correspondentie die het stadsbestuur voerde, dreigt de onderzoeker ook meteen te verdrinken in een zee van details. Slechts met moeite vallen er patronen te ontdekken in de manier waarop particulieren, functionarissen en gezagsdragers reageerden op de gebeurtenissen die zich in en rond de lokale samenleving voordeden. Ze traden daarbij op uit eigen beweging of ter uitvoering van een hun opgelegde taak. Het woord 'machtsuitoefening' is niet het eerste begrip dat daarbij in gedachten komt. Om dit handelen en de daarachter liggende beweegredenen te begrijpen is het van belang aandacht te besteden aan de *management*-aspecten ervan. Wat waren de doelen die men nastreefde, zowel de uiteindelijke als de tussenliggende, hoe was de uitgangspositie van waaruit men vertrok, wat waren de 'kritische succesfactoren', de informatie waarover men kon beschikken, de problemen die men kon tegenkomen en de middelen die konden worden ingezet? Een dergelijke manier van kijken kan, wanneer de bronnenoverlevering niet al te grote gaten vertoont, op lokaal niveau tot goede resultaten leiden. Ook op het hogere niveau is deze vorm van onderzoek vruchtbaar gebleken. Het boek dat Geoffrey Parker schreef over het leger van Filips II en de problematiek van de troepenverplaatsingen is hiervan een goed voorbeeld.[118]

De zestiende eeuw was een tijd van grote veranderingen. Bevolkingsgroei, technische ontwikkelingen in de nijverheid, expansie van de handel, toenemende functionele en sociale differentiatie en mobiliteit, verbeteringen in het geldverkeer en de communicatiemiddelen, toename van de geleerdheid plus de verspreiding (door drukwerken) en de toepassing daarvan (opkomst van ambtenarenstand), groeiende ambities – en eisen – van de vorsten, het opkomen van de vorstenstaat, ontdekkingen van landen en rijkdommen overzee, religieuze nieuwlichterij, dit alles en nog veel meer zette de wereld op zijn kop en stichtte verwarring. Het schiep situaties die, afhankelijk van het perspectief van de beschouwer, zich voordeden als nieuwe problemen die opgelost moesten worden of als kansen voor ontplooiïng.

Ernst Kossmann heeft gewezen op het verband tussen de genoemde ontwikkelingen en de groei van de staatsmacht in dezelfde periode en stelde vast dat hiermee ook een verdelingsprobleem ontstond. Wie moest de nieuw ontstane macht gaan uitoefenen? Vervolgens gebruikte Kossmann deze constatering als opmaat voor een behandeling van het dispuut tussen degenen die een monarchaal absolutisme voorstonden en de aanhangers van enigerlei vorm van volkssoevereiniteit.[119] Het bedoelde artikel van Kossmann gaat over politieke theorie en het spreekt daarom vanzelf dat de schrijver de materie 'van bovenaf' bekijkt en zijn stof in een juridische en politieke toonaard of *modus* behandelt. Er is echter, zoals aangegeven, ook een meer neutrale modus denkbaar om dezelfde feiten te beschrijven. Men zou kunnen spreken van een *managerial mode.* Het is niet alleen mogelijk om deze 'management-modus' toe te passen, het lijkt me ook nodig. Een dergelijke vorm van beschrijving correspondeert naar mijn smaak beter dan de juridische of politieke met de manier waarop mensen in de praktijk gebeurtenissen en toestanden benaderen. Niet iedereen immers bekijkt nieuwe feiten vanuit een rechtsgeleerd standpunt of met de ogen van iemand die erop uit is ze te gebruiken voor de uitbreiding van zijn macht.

De toenemende complexiteit van de wereld en de technische ontwikkelingen maakten dat met het toenemen van het aantal taken (*challenges* zo men wil)

er tegelijkertijd ook meer mogelijkheden kwamen om ze aan te pakken. De vraag die zich herhaaldelijk voordeed was: wie doet wat en hoe? Het ligt voor de hand dat degene die het eerst met een probleem werd geconfronteerd daarvoor ook een oplossing bedacht en in de praktijk toepaste, vooropgesteld dat hij daartoe in staat was. Zo is het altijd gegaan en zo heeft ook het takenpakket van een lokaal bestuur als dat van Groningen zich in de loop van de eeuwen spontaan en in wisselwerking met de buitenwereld gevormd. Van een ambitieuze hogere of centrale overheid kan men verwachten dat ze geneigd is nieuwe taken te zien als evenzovele mogelijkheden om haar invloed en zeggenschap uit te breiden. Wanneer ze erin slaagt nieuwe taakvelden aan zich te trekken en zich meester te maken van nieuwe bevoegdheden leidt dit, zeker wanneer het haar ook nog lukt om het daarvoor benodigde apparaat zichzelf te laten financieren, tot een uitbreiding van het overheidsnetwerk dat een betere greep op het vorstendom mogelijk maakt. In de praktijk leidt deze gang van zaken tot concurrentie: meestal komt de centrale overheid pas op een idee wanneer er lokaal al oplossingen zijn gevonden en beleid is gemaakt.

Het onderscheid tussen de politieke en de management-modus is van belang, omdat eenzelfde verschijnsel tot verschillende gevolgen kon leiden, afhankelijk van de modus waarin men ermee omging. Zo zien we dat, bij ontstentenis van een sterk staatsapparaat, nieuwe taken in Groningerland doorgaans op een pragmatische manier werden aangepakt en dat de machts- en rechtsvraag daarbij niet of nauwelijks aan bod kwam. Pogingen van de regering om er achteraf toch de vinger achter te krijgen stuitten dan op verzet. Men kan hierbij denken aan zaken als het toezicht op de verspreiding van onwelgevallige drukwerken, het optreden tegen ketters, de bestrijding van zeeroverij en landloperij, het zetten van bakens op de kust en het betonnen van scheepvaartroutes, de aanleg van versterkingen. 'Brussel' zag hier taken en wilde ze binnen haar sfeer trekken. Pogingen van de centrale regering om langs deze weg haar greep op het land te versterken werden in voorkomend geval voorzien van een ideologische onderbouwing. In een stad als Groningen was men echter gewend zaken als deze zelf op een pragmatische en niet-ideologische manier op te lossen. In de eerste van de hierboven genoemde gevallen was naar Gronings inzicht de 'openbare orde' in het geding, niet de orthodoxie of een of andere staatsideologie. In de andere ging het de stad niet zozeer om de uitoefening van macht, maar om de nuchtere noodzaak om te doen wat uit nautische, economische of defensieve overwegingen gedaan moest worden. Net zoals in Brussel had ook in Oost-Friesland, waar eveneens een gravenhuis met machtambities heerste, de regering de neiging om praktische zaken van een juridische saus te voorzien. Zo kon de beveiliging van de Eems binnen de sfeer van de vorstenmacht getrokken worden en een rol spelen in de ideologie van het territoriale vorstendom (1558).[120] En zelfs in Westerlauwers Friesland, waar 'de staat' zich steviger had gevestigd dan in het Groningse, konden juristen de op pragmatische gronden door de Groningers uitgevoerde betonning van de Scholbalg tot een 'zaak' verheffen.[121]

De verschillen in benadering (en dus ook: de verschillende mate waarin de centrale regering erin slaagde de traditionele pragmatische denk- en handelwijze van het lokale bestuur uit te schakelen) zijn het rechtstreekse gevolg van het feit dat de greep van 'Brussel' op de Nederlandse lappendeken niet overal even sterk was. In de economie kent men het principe van de *increasing returns*: succesvolle producten doen de vraag ernaar groeien, zodat concurrerende producten uit de markt worden verdrongen. Wanneer dit principe ter sprake komt wordt steevast de bijbel

geciteerd: 'Want een iegelijk die heeft, dien zal gegeven worden, en hij zal overvloedig hebben; maar van dengene, die niet heeft, van dien zal genomen worden, ook dat hij heeft.'[122] Onder verwijzing naar dit principe en de daarin werkzame *feedback loops* zou men de veronderstelling kunnen wagen dat, *other things being equal*, de greep van de regering op die gebieden die ze al stevig in haar macht had sterker had moeten worden, terwijl hij in de periferie, waar ze weinig te zeggen had, eerder de neiging moet hebben gehad nog verder te verslappen. Zoals bekend bleven 'de dingen' allerminst gelijk: de opstand tegen Filips II heeft de gang van zaken zodanig verstoord, dat de genoemde veronderstelling een slag in de lucht moet blijven.

Wel kan vastgesteld worden dat de centrale regering in Brussel weinig tot geen positieve *feedback* vanuit Groningen kreeg en dat het stadsbestuur zich bewust was van het gevaar daarvan. Burgemeesters en raad wisten dat de belangen van hun stad niet hoog op het prioriteitenlijstje van de Brusselse bureaucraten stonden, maar hadden wel hun steun nodig, al was het alleen maar om Groningens positie in het dispuut met de Ommelander heren overeind te kunnen houden. In de laatste jaren die aan de Reductie vooraf gingen waren ze vooral benauwd voor het ontstaan van een negatief 'Groningen-beeld', omdat dit de autoriteiten ten Hove ervan zou kunnen weerhouden zich voor Groningen in te spannen. Ook stadhouder Verdugo heeft zich in een overspannen bui wel eens laten ontvallen dat Groningen helemaal 'geen hulp waard was'.[123] Het lijdt geen twijfel dat signalen als deze de Groningse stadsbestuurders hebben gesterkt in hun overtuiging dat ze er, als puntje bij paaltje kwam, toch helemaal alleen voor stonden en dat er geen enkele reden was om op 'hogerhand' te vertrouwen. Hiermee zijn we weer terug bij het uitgangspunt: Groningen was en bleef zowel in fysieke als in psychologische zin ver weg en de opmerkelijke zelfstandigheid van de stad kan daarvan niet los worden gezien.

1.2 Groningen en zijn buren: centraliteit en dominantie

In het vorige deel van dit hoofdstuk heb ik Cornelius Kempius aangehaald, die in de jaren tachtig van de zestiende eeuw schreef dat het stadsbestuur van Groningen zich nog altijd nauw verwant voelde met het Duitse Rijk, in weerwil van het feit dat de stad al zo'n halve eeuw deel uitmaakte van de Habsburgse monarchie.[124] Het citaat diende om te illustreren hoe zwak de band was tussen Groningen en de koninklijke regering in Brussel, en hoe levendig de herinnering aan de tijd dat Groningen met enige reden kon pretenderen een vrije Rijksstad te zijn. Kempius was in 1516 te Dokkum geboren als zoon van een smid, bezocht in Groningen de Sint Maartensschool en studeerde vervolgens rechten in Keulen. Na 1540 keerde hij terug naar Groningen. In de jaren na 1580 tot zijn dood in 1589 was hij een van de meest getrouwe aanhangers van de koningsgezinde overheid in Stad en Lande. Zijn trouw aan het katholicisme en de koning was de reden waarom men graag een beroep op hem deed wanneer opdrachten moesten worden uitgevoerd waarbij doortastendheid van groter belang was dan compassie. Zo trad hij op tegen geestelijken die zich verzetten tegen de rekatholisering, vorderde hij in de Ommelanden belastingen in ten behoeve van het koningsgezinde bewind, zorgde er voor de inkwartiering van koninklijke troepen en confisqueerde goederen van Ommelander edelen en eigenerfden die vanwege hun geloof of anti-Groningse houding het land waren ontvlucht.[125] Het spreekt voor zich dat de slachtoffers van zijn activiteiten geen goed woord voor hem over hadden en hem als een verrader beschouwden.

DE ORIGINE,
SITV, QVALI-
TATE ET QVANTITATE
FRISIAE, ET REBVS A FRISIIS
olim præclarè geſtis,
LIBRI TRES:
IN QVIBVS MVLTA SCITV
digna, & hactenus incognita, tum ex patriæ annalibus, partim excuſis, partim manudeſcriptis, tum etiam ex probatis exterarum gentium hiſtoriis vigilanti cura, diligentiq; ſtudio eruta, proponuntur.
AVTHORE M. CORNELIO KEMPIO
Dococmienſi Friſio.
EX LITERARVM STVDIIS IMMORTALITAS ACQVIRITVR
COLONIAE AGRIPPINAE
Excudebat GOSVINVS CHOLINVS,
Anno M. D. LXXXVIII.

Titelpagina van Cornelius Kempius' *De origine, situ,....* De uit Dokkum afkomstige katholieke jurist Cornelius Kempius was een van de trouwste en ijverigste aanhangers van de koningsgezinde partij in Groningerland. Zijn boekje 'Over de oorsprong, ligging, aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen uit het verleden' zag in 1588 te Keulen het licht.

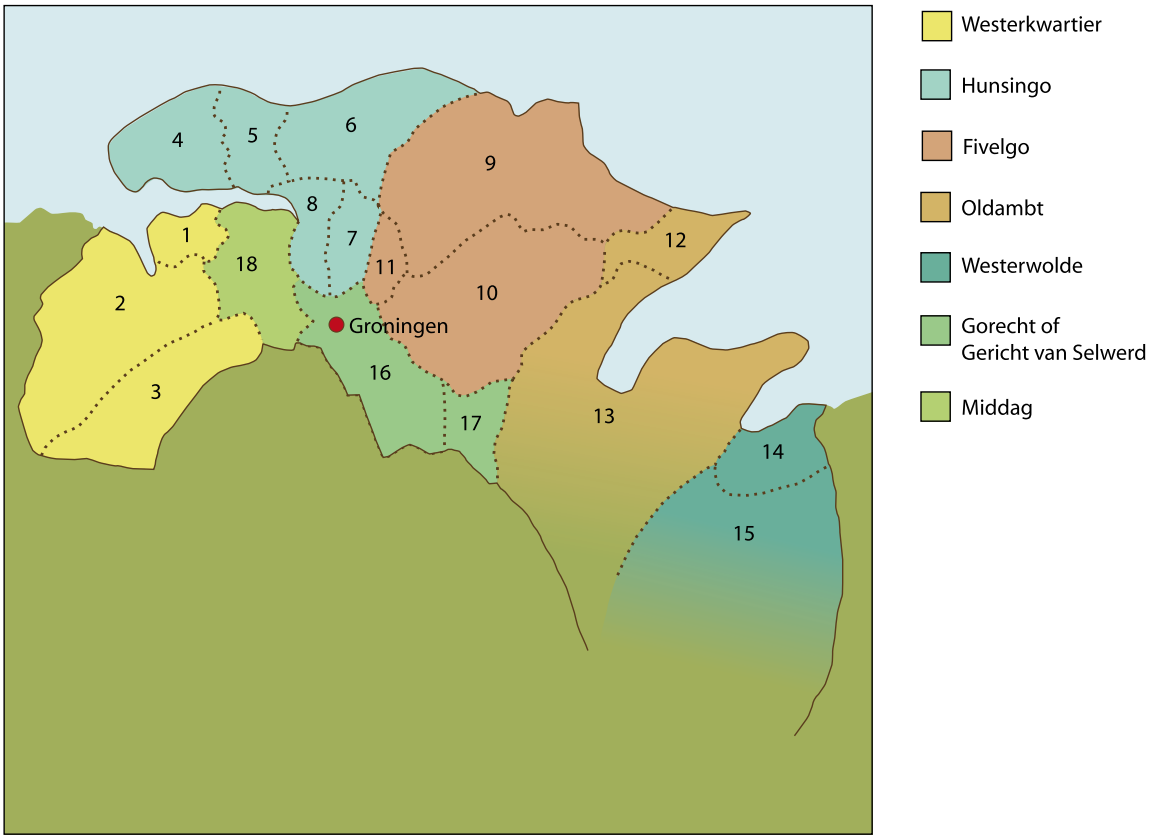
Kempius' boek, waaraan ik het genoemde citaat ontleende, verscheen in 1588 te Keulen onder de titel *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis* ('Over de oorsprong, de ligging, de aard en omvang van Friesland en de roemrijke daden der Friezen in het verleden')[126] en bevatte nogal buitensporige lofprijzingen op de stad Groningen en haar koningsgezinde magistraat. Volgens Kempius was Friesland na de tijd van Karel de Grote door gebrek aan een sterk centraal gezag ten onder gegaan in een poel van partijstrijd en chaos, maar de stad Groningen had haar uiterste best gedaan om de leiding op zich te nemen 'ten behoeve van de katholieke godsdienst en het welzijn van de staat'. In de 'opdrachtbrief' die hij, gedateerd op 21 oktober 1586, aan zijn tractaat vooraf deed gaan en waarin hij zijn werk opdroeg aan het stadsbestuur, prees hij Groningen: 'Alle geleerden zijn het erover eens dat de stad Groningen vanwege haar ouderdom boven andere Friese steden moet worden geprezen en omwille van haar eminentie een koninklijke residentie en metropool van heel Friesland dient genoemd te worden. U, heren van het stadsbestuur, zijt de nazaten van de degenen die deze stad vele eeuwen lang hebben geregeerd en in tijd van oorlog en vrede hun best hebben gedaan om vrijheid en eendracht te bewaren en die zich hebben ingespannen om niet alleen het stukje Friesland dat aan de stedelijke zeggenschap ondergeschikt is,[127] maar geheel Westerlauwers Friesland aan het gezag van deze rijk bloeiende stad te onderwerpen. Destijds beleefde uw Republiek zijn hoogste bloei met al haar rijkdommen en oude instellingen, zodat ze met recht de metropool van heel Friesland werd genoemd, boven alle steden in voorspoed schitterde en groot gezag had bij de Westerlauwerse Friezen, die uw voorvaderen met moed en groot gezag onderwierpen. Toen was er geen stad die de vergelijking met Groningen kon doorstaan en was er niet één die roemrijker of meer gesierd was door haar wetten en oude privileges.' Verderop in zijn tractaat doet Kempius het nog eens dunnetjes over: 'Groningen is de metropool van heel Friesland en Drenthe, want het vormt het middelpunt van het hele Friese gebied en is het rijkst aan allerlei handelswaar. Deze stad is vanouds onafhankelijk geweest, ze was een vrije Rijksstad en had ruime zeggenschap in Westerlauwers Friesland. Het grootste deel van Friesland, Oostergo, was aan Groningen gehoorzaam.'[128]

Ik heb Cornelius Kempius uitgebreid aan het woord gelaten om een indruk te geven van zijn pluimstrijkerij en om een aantal elementen de revue te laten passeren die hier aan de orde moeten komen. Op een van de punten die hij noemt, de onafhankelijkheid van de stad, ben ik hierboven uitvoerig ingegaan. In het hiernavolgende komen Groningens relaties met zijn omgeving aan de beurt.

1.2.1 Een heerloos land

Het afgelegen Groningen was al vroeg 'heerloos'. Maar niet alleen Groningen was ver weg, datzelfde gold niet minder voor de Friese landen ten noorden van de *stert van Drentlant* waarop Groningen lag. Ook Westerlauwers Friesland was een perifeer gebied. In de twaalfde en dertiende eeuw was er geen geregeld grafelijk gezag in deze streken. Daar waar nog wel sprake was van enig landsheerlijk gezag, was dat zwak. Zulk gezag was er vóór die tijd wel geweest, maar over de aard en intensiteit daarvan kan weinig met zekerheid worden gezegd. Genoemd worden de graven van Werl, de Brunonen uit Saksen, de graven van Zutphen en Holland en, uiteraard, de bisschop van Utrecht.[129]

Voor het ontbreken van een sterk landsheerlijk gezag in het noordelijk kustgebied vindt men in de literatuur verschillende verklaringen. De suggestie

De Ommelander landschappen en de stadsjurisdicties met hun onderdelen.

1 Humsterland
2 Langewold
3 Vredewold
4 de Marne
5 Halfambt
6 Oosterambt
7 Innersdijk
8 Ubbega
9 Fivelgo
10 Duurswold
11 Vierendeel
12 Klei-Oldambt
13 Wold-Oldambt
14 Reiderland
15 Wedde en Westerwolde
16 Gorecht of Gericht van Selwerd
17 Uitbreiding van het Gorecht na de ontsluiting van de venen in de zeventiende eeuw (Hoogezand-Sappemeer)
18 Middag

Het ten westen van het Reitdiep gelegen Middag maakte in de middeleeuwen deel uit van het landschap Hunsingo. Later werd het tot het Westerkwartier gerekend.
Kaart getekend door Henk Kampen.

dat deze 'afwijkende ontwikkeling' het gevolg is van de omstandigheid dat de machthebbers ver in het binnenland zetelden, wordt door Wilfried Ehbrecht als 'te simpel' bestempeld. Hij heeft daarmee ongetwijfeld gelijk. Volgens deze auteur zijn 'de oorzaken veeleer te zoeken in het sedert de Noormannentijd door de streek zelf bereikte ontwikkelingspeil op sociaal-economisch gebied dan in een min of meer door het Rijk ondersteund machtscomplex van adellijke heersers'. Deze twee situaties, zo lijken we uit Ehbrechts betoog te moeten opmaken, sluiten elkaar uit. Hij legt echter niet uit waarom dat zo was, zodat we toch blijven zitten met de vraag waarom zich in de Friese landen niet zo'n 'machtscomplex' kon ontwikkelen, terwijl dat elders in het Rijk de normale situatie was. Aan de factor afstand wijdt hij verder geen aandacht.[130] Wanneer ik hier opnieuw de aandacht vestig op de afgelegenheid van het kustgebied als richtinggevende factor, dan doe ik dat niet omdat ik het gewicht in twijfel zou trekken van de andere overwegingen die in de literatuur worden aangevoerd. Het gaat echter niet aan om bij alle aandacht voor die andere factoren het inderdaad simpele feit onvermeld te laten dat grote afstanden (en de bijzondere fysisch-geografische eigenschappen van het kustgebied) aspirant-landsheren voor grote praktische problemen stelden, ook al zijn deze moeilijkheden in de bronnen niet zo duidelijk gedocumenteerd.[131]

Het ontbreken van sterke landsheren maakte dat de Friese 'landgemeenten'[132] hun zaken zelf moesten en konden regelen. Daarbij speelden hoofdelingen en kloosteroversten een belangrijke rol. Wanneer zich problemen voordeden die de grenzen van het eigen gebied overstegen, had men de keuze uit twee opties: men kon proberen de veroorzaker van het probleem met geweld uit te schakelen of een overeenkomst met hem te sluiten. Uit de kronieken die ons over de gebeurtenissen in de dertiende eeuw inlichten, weten we dat beide manieren van 'probleemoplossing' in praktijk werden gebracht. In sommige gevallen werden beide methoden ook tegelijk toegepast. Een sprekend, en voor ons onderwerp zeer belangrijk, voorbeeld daarvan is de strijd die de landgemeenten Hunsingo en Fivelgo, bijgestaan door het Oldambt, gezamenlijk hebben ondernomen tegen Groningen en die tot gevolg heeft gehad dat de ridders uit de stad moesten verdwijnen en hun huizen van hun weerbare karakter ontdaan werden (1250-1251).[133] De samenwerking tussen Hunsingo en Fivelgo is hierbij opmerkelijk. Deze landgemeenten hadden maar liefst tweeëntwintig jaar lang met elkaar op voet van oorlog geleefd. Ze hadden echter besloten de strijdbijl te begraven om zich met des te meer kans op succes op de gezamenlijke vijand te kunnen storten. Bijzonder is ook dat de Ommelander Friezen op de een of andere manier verbonden zijn geweest met een deel van de Groninger bevolking zelf.[134] Uit de legpuzzle van losse feiten komt het beeld naar voren van een poging van Groningers en 'Ommelanders' om hun gezamenlijke belangen veilig te stellen tegen inbreuken daarop van de 'Utrechtse' partij, de prefect en zijn 'mannen'. Het is de eerste keer dat we deze coalitie in actie zien. Dit patroon zal zich in de twee volgende eeuwen regelmatig herhalen.

Het is in dit verband niet noodzakelijk alle verbonden te bespreken die Groningen op eigen gezag en zonder enige inmenging van de bisschop van Utrecht of zijn vertegenwoordigers met partners in de heerloze streken in zijn omgeving sloot. Van belang is slechts de constatering dat de afwezigheid van effectief overheidsgezag de bevolking van de Friese Ommelanden en de stad Groningen dwong tot en ruimte gaf voor het zelfstandig zoeken naar oplossingen voor de problemen die zich voordeden. De aard van die problemen is in de loop van de jaren aan veranderingen

onderhevig geweest, al zijn er ook constanten in te ontwaren. Aanvankelijk waren het vooral de handel en de kooplieden die beveiligd moesten worden. Het goede functioneren van het handelsverkeer stond aan twee grote gevaren bloot. Waar geen duidelijk overheidsgezag voor orde zorgde, hadden overvallers in principe vrij spel. Dezen vormden een constante bedreiging voor de kooplieden wanneer ze met hun goederen op weg waren van en naar de marktplaats. Bovendien ontbrak een gemeenschappelijk landrecht waaraan alle betrokkenen onderworpen waren. Dit had tot gevolg dat onenigheden gemakkelijk konden uitgroeien tot gewelddadige conflicten. Juist de handel bood daar alle gelegenheid toe, want goederen werden vaak op krediet geleverd. Wanneer opzettelijk bedrog of misverstanden tot conflicten leidden, werden deze 'opgelost' door arrestatie van de betrokkenen of beslaglegging op zijn goederen, hetgeen op haar beurt weer represailles uitlokte. De eerste verbonden die Groningen met zijn omgeving sloot waren erop gericht dit soort praktijken tegen te gaan.

De overigens niet gedocumenteerde alliantie op grond waarvan de Ommelander Friezen in 1250-1251 hun gewapende actie tegen de stad ondernamen, was ongetwijfeld gebaseerd op het gemeenschappelijke belang dat een deel van de Groningers en de Ommelander Friezen hadden bij een ongestoord functioneren van de Groninger markt. Hetzelfde belang klinkt door in de oudste overeenkomst die bewaard gebleven is: het 'vredesverdrag' (*federa ac pacta pacis*) dat de burgers van Groningen in 1258 met Fivelgo sloten.[135] Soortgelijke overeenkomsten, met ten dele identieke bewoordingen, werden in 1283 en 1287 gesloten met het Klei- en het Wold-Oldambt.[136] Afgesproken werd dat handelaren over en weer niet meer vanwege onbetaalde schulden gevangen genomen zouden worden of beroofd. Geschillen zouden voortaan via gerechtelijke weg worden opgelost. Datzelfde is het doel van de afspraken die Groningen in 1317 en 1318 maakte met Westerlauwerse partners als de stadsbesturen in Leeuwarden en Dokkum en het landschap Oostergo.[137]

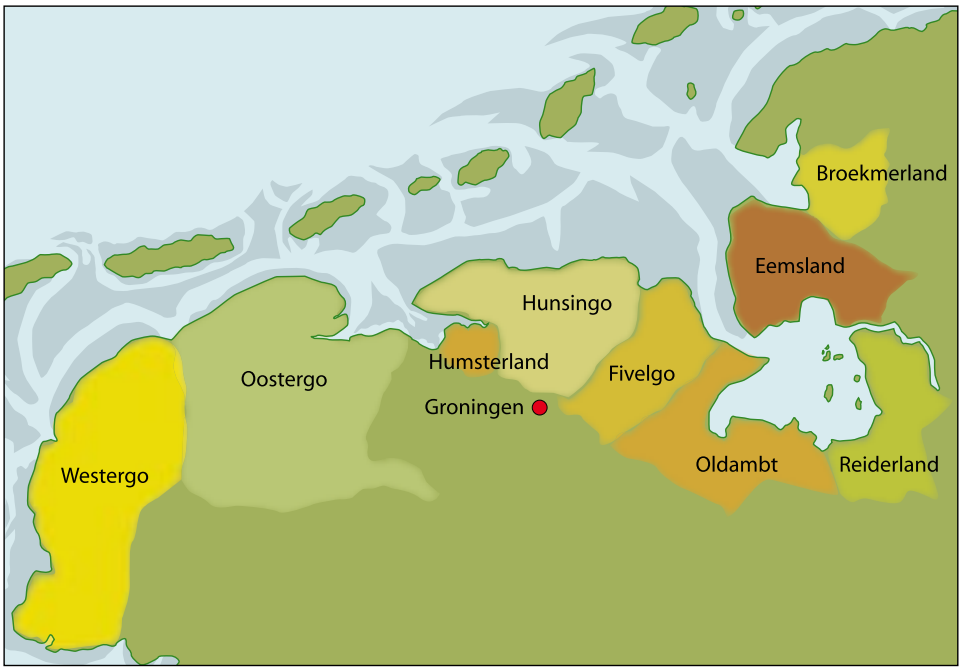
In deze vroege verdragen is van enig gezag van Groningen buiten het eigen stadsgebied geen sprake. In het verdrag met Fivelgo is de stad zelfs duidelijk de zwakste partij. Gelijkwaardigheid tussen de partners lijkt ook te bestaan wanneer Groningen in 1291 en 1339 een defensief verbond sluit met Drenthe.[138] Het gaat dan om de bescherming van wederzijdse ingezetenen en onderlinge bijstand tegen vijanden van buitenaf. Tenslotte is ook in waterstaatszaken geen sprake van een dominante positie van de stad. Toen in het jaar 1321 Groningen, Hunsingo en Fivelgo afspraken maakten over het leggen van een sluis in de Hunze deden ze dat als gelijkwaardige partners.[139]

In het tweede kwart van de veertiende eeuw was de stad gebrouilleerd met zowat al haar buren. Er werd gevochten en over en weer werden verliezen geleden. De vrede werd hersteld door een scheidsrechterlijke uitspraak die op 30 juni 1338 werd gedaan door kloosteroversten, hooggeplaatste geestelijken en leken uit Westerlauwers Friesland, de Friese landen tussen Eems en Lauwers en Drenthe. De akte waarin de uitspraak van de scheidsrechters is vastgelegd, bevat een aantal bijzonderheden die licht werpen op de functie die de stad Groningen toen ten opzichte van de Friese landen vervulde en op de mogelijke aanleiding tot de strijd.[140] Ofschoon de precieze achtergrond van de vijandschap duister blijft, lijkt het erop dat ook conflicten van economische aard een rol hebben gespeeld. Te denken valt aan gesjoemel met maten en gewichten, aan- en verkoop van goederen en het geldverkeer. Dit blijkt uit de bepaling dat de Groningers in het vervolg bij het leveren van goederen aan Friezen en Drenten de maten en gewichten moeten hanteren die dezen ook zelf gebrui-

ken wanneer ze goederen ter markt brengen. Verder zouden de Groningers de regels van de markthandel in acht moeten nemen en geen goederen aan- of verkopen buiten de markt om. Tenslotte moesten ze zich onthouden van list en bedrog bij het hanteren van zilveren en gouden munten. Net zoals een kleine eeuw tevoren lijkt er ook nu weer een gedeelte van de Groninger bevolking te zijn geweest die met dit soort praktijken de woede van de buren had opgewekt. Daarop wijst de bepaling dat opnieuw enkele steenhuizen, zes in getal, van hun weerbare karakter moest worden ontdaan. Mogelijk zijn deze vijandschap en partijvorming vergelijkbaar met de conflicten, die aan het begin van de veertiende eeuw geleid hebben tot de ingreep van bisschop Gwijde van Avesnes en die ik hierboven heb besproken.[141] In dat geval zou de regeling van 1338 een nieuwe fase kunnen zijn in de geleidelijke uitschakeling van de bijzondere positie van de prefect, zijn 'mannen' en hun opvolgers.[142] Ook in een ander opzicht komt de situatie van 1338 overeen met die in 1251. Opnieuw blijken de Friese landschappen groot belang te hebben bij de stad, een belang dat ze deelden met de hun welgezinde stadjers zelf. We kunnen dit opmaken uit de bepaling dat de Groningers een stuk van de stenen stadsmuur moesten afbreken. Het ging om een gedeelte van de noordelijke muur, vanaf de Ebbingepoort tot de Boteringepoort. Ook de poortgebouwen zelf moesten worden gesloopt. In plaats daarvan mochten de Groningers een houten muur met dito poorten oprichten. Van deze maatregel heet het in de tekst dat ze genomen werd *ob honorem Frisonum*, 'ter ere van de Friezen'. Het Latijnse woord *honor* had in de middeleeuwen een scala aan betekenissen, waarvan de klassieke, 'eer', er slechts één is. We mogen aannemen dat we ook in dit geval het woord 'eer' in een pregnante zin moeten verstaan en dat er gewoonten of rechten van de Friese Ommelanders in het geding waren, waaraan geen afbreuk kon worden gedaan zonder dat dezen zich in hun eer aangetast moesten voelen. Groningen was vanuit militair en economisch oogpunt voor hen zozeer van belang, dat zij zich gerechtigd moeten hebben gevoeld zekere aanspraken op deze plaats te hebben. Omdat ze de sterk gelegen stad nodig hadden als een bolwerk tegen indringers van buitenaf, hadden ze geen enkel belang bij een totale ontmanteling van de vestingwerken. Tegelijk wilden ze zelf wel ongehinderde toegang tot de stad en haar markt houden. De noordzijde van de stad was voor aanvallers vanuit het zuiden zo goed als onbereikbaar en liep daardoor het minst gevaar door 'vreemden' te worden aangevallen. Aan die zijde volstond daarom een min of meer symbolische veste. Eventuele twijfel aan de juistheid van deze interpretatie van deze bepaling verdwijnt wanneer we even verderop lezen dat de Groningers samen met de Friezen op de bres zullen staan voor 'de vrijheid der Friezen' en deze zullen beschermen 'tegen welke heren dan ook'. Al met al kunnen we vaststellen dat de Ommelander Friezen in 1338 voor de tweede keer in de geschiedenis de stad Groningen hebben bedwongen.

Voor zover mij bekend bevat deze uitspraak ook de eerste vermelding van het feit dat het Groninger raadhuis zal dienen als de plaats waar afgevaardigden van de Ommelander landgemeenten en Drenthe, samen met de abten van Aduard en Wittewierum en de burgemeesters van de stad, jaarlijks bijeen zullen komen om besluiten te nemen over muntzaken 'al naar gelang het nut van de omgelegen landen het vereist'.[143]

Enkele tientallen jaren later leek Groningen de reguliere vergaderplaats te worden voor vertegenwoordigers van alle landschappen uit de noordelijke kuststreken, de zogenaamde Friese Zeelanden. Op 9 september 1361 waren de rechters van Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo, het Oldambt, Reiderland, Eemsland en Brokmerland ter ver-

De Friese landschappen die in 1361 het verbond van de Upstalboom hernieuwden.
Op 9 september 1361 kwamen de rechters van Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo, het Oldambt, Reiderland, Eemsland en Broekmerland ter vergadering bijeen in Groningen, samen met kloosteroversten en andere geestelijken. Ze besloten het legendarische verbond van de Upstalboom te hernieuwen, dat hun voorgangers met elkaar waren aangegaan ter bevordering van de rust in de Friese landen en ter verdediging van de Friese vrijheid. De stad Groningen was voor deze 'Friese Zeelanden' een centrale plaats bij uitstek.
Kaart getekend door Henk Kampen.

gadering bijeen in Groningen, samen met prelaten en andere geestelijken. Zij besloten bij deze gelegenheid de bepalingen te hernieuwen die hun voorgangers ooit hadden opgesteld. Ook de rechters van andere Friese landen die zich hierbij zouden willen aansluiten ten bate van de Friese vrijheid, zouden erdoor gebonden zijn. Het ging om de regels van het legendarische verbond van de 'Upstalboom'. Een van de bepalingen die werden vastgesteld hield in dat de verschillende Friese Zeelanden jaarlijks in de week na Sint Jan de Doper afgevaardigden naar Groningen zouden sturen om daar over gemeenschappelijke zaken te beraadslagen en niet naar huis terug zouden keren alvorens overeenstemming zou zijn bereikt.[144] Of van de gemaakte afspraken iets terecht is gekomen weten we niet.[145]

1.2.2 Een substituut-heer[146]

Vanaf het midden van de veertiende eeuw wordt het gebruik van de Friese taal in de Ommelanden geleidelijk verdrongen door dat van een Nederduits dia-

lect. Verondersteld wordt dat dit vooral het gevolg moet zijn geweest van de hegemonie van de stad Groningen.[147] Van een *politiek* overwicht over haar Friese partners is echter in alle tot dusver besproken verbonden en verdragen geen sprake geweest. Wel is duidelijk dat de stad voor heel Drenthe en de Ommelanden een bijzondere positie innam als handelscentrum en, in het bijzonder voor de Ommelander Friezen, ook als militair bolwerk.

Een andere gemeenschappelijke trek van de besproken overeenkomsten is dat ze golden voor gehele gemeenschappen en niet slechts voor gedeelten ervan. We hebben gezien dat het ontbreken van landsheerlijk gezag in de Friese landen ruimte gaf voor het zelfstandig aangaan van allianties. Tegelijkertijd echter had deze situatie tot gevolg dat conflicten ongehinderd konden voortwoekeren en tot onbeheersbare vetes uitgroeien. De onplezierige keerzijde van de 'Friese vrijheid' was dat chaos en rechteloosheid bij tijd en wijle hoogtij vierden. De veertiende eeuw zag het ontstaan van partijschappen die de Friese landschappen verscheurden. Grote heren ('hoofdelingen') bestreden elkaar en werden bij het uitvechten van hun vetes bijgestaan door legertjes volgelingen. Wie niet op eigen kracht zijn tegenstander de baas kon worden, zocht steun bij machtige buren of grote heren verder weg.

In de tweede helft van de veertiende eeuw was de stad Groningen met haar strijdmacht van gewapende burgers een partner die gewicht in de schaal kon leggen in de Ommelander partijstrijd. De eerste keer dat we de stad in deze rol zien optreden doet zich voor in 1366, wanneer een verdrag van vrede en vriendschap tot stand komt tussen Groningen en enkele heren in Humsterland.[148] Het is dus niet de *hele* landgemeente of *terra* van Humsterland die met Groningen pacteert, maar slechts een aantal van de grote heren daar. De betrokken Humsterlandster heren zagen de stad als een militaire macht die hen tegen hun rivalen beschermen kon, en verklaarden dat de Groningers gebruik zouden mogen maken van de goederen en versterkte huizen die zijzelf in Humsterland bezaten, zowel wanneer de Groningers die bij hun eigen acties nodig zouden hebben als in de gevallen dat zij, heren in Humsterland, de stedelingen te hulp zouden roepen. Ze beloofden die sterkten ook niet in andere handen te zullen overdragen zonder toestemming van de stadjers. Verder beloofden ze personen die naar Groningen onderweg waren of daarvandaan kwamen zoveel mogelijk te zullen beschermen.

Een opmerkelijke belofte was dat zij eventuele geschillen met inwoners van andere Friese landen ter beslechting aan de burgemeesters van Groningen zouden voorleggen. Die moesten dan de tegenpartij zover zien te krijgen dat zij de aangeboden genoegdoening accepteerde of zich zou schikken naar de Humsterlandster eisen. De heren van Humsterland beloofden dat zij zich in dit soort gevallen zouden onderwerpen aan de beslissingen die de burgemeesters zouden nemen.

Tegenover deze beloften stond van de kant van de stad de toezegging dat het Groninger burgerleger ten strijde zou trekken tegen degenen die weigerden zich aan een door de burgemeesters geveld oordeel te onderwerpen. De Groningers zouden dit soort operaties op eigen kosten en risico uitvoeren, maar wanneer er doden of gewonden zouden vallen, moesten de Humsterlandster heren wel het rechtmatige 'weergeld'[149] betalen. Omgekeerd zouden ook de Humsterlandsters op eigen kosten de stad bijstaan.

Uit de bepalingen van deze overeenkomst blijkt dat er geen volledig evenwicht meer is tussen de verdragspartners. Er is wel sprake van bescherming en hulp over en weer en ook het gebruikelijke punt van de beveiliging van het handelsverkeer maakt weer deel uit van de overeenkomst. Maar tegelijkertijd is het duidelijk dat Groningen de sterkste partner is.

Geheel nieuw is de rol die het stadsbestuur krijgt in de beslechting van geschillen tussen Ommelanders onderling. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we gezien, dat de bisschop van Utrecht zo lichtzinnig was de stad Groningen bescherming toe te zeggen zonder daadwerkelijk controle te kunnen uitoefenen over het externe beleid van de stad. Hierdoor liep hij het risico tegen zijn wil in conflicten verzeild te raken waarmee hij in feite niets te maken had.[150] Het stadsbestuur was op zijn beurt voorzichtiger bij het toezeggen van zijn steun. De rol die het voor zich opeiste bij het beslechten van onderlinge geschillen tussen Ommelander Friezen, moet worden gezien als een instrument om controle uit te oefenen over de handel en wandel van zijn bondgenoten en als garantie dat de stad niet zonder goede reden bij gewapende conflicten zou worden betrokken.

Het is niet bekend of deze overeenkomst in de praktijk gevolgen heeft gehad. Zeker is wel dat we dezelfde of soortgelijke bepalingen tegenkomen in een verdrag dat Groningen in 1378 met het hele landschap Hunsingo, het klooster Aduard en de kerspelen van Middag sloot en waarbij het landschap Fivelgo zich op 11 november 1382 aansloot.[151] Het doel van deze verdragen was de beteugeling van de partijstrijd in de Ommelander landschappen, die behalve de vrede ook het vrije verkeer van mensen en goederen bedreigde. Bepalingen over de manier waarop beschuldigingen over en weer moeten worden behandeld vormen daarom een belangrijk onderdeel van de tekst van het verdrag. De stad beloofde haar partners het burgerleger te zullen inzetten tegen degenen die zich niet aan de afspraken wensten te houden. Maar ook deze keer toonde het stadsbestuur zich voorzichtig. In gevallen dat de gewapende Groninger burgers in de Ommelanden zouden interveniëren moesten de Ommelander partners voor de duur van de operaties gijzelaars in de stad stellen. Dit zou de Ommelanders ervan weerhouden zonder gegronde reden een beroep te doen op de stedelingen en ook voorkomen dat ze tijdens de operaties van koers veranderden.

De overeenkomsten die Groningen later in het jaar 1378 sloot met (opnieuw) het klooster Aduard, Humsterland en Hunsingo zijn te beschouwen als nadere uitwerkingen van de principes die hierboven zijn genoemd.[152] In het bijzonder werd hierin vastgelegd hoe groot de militaire inzet zou zijn wanneer het tot wederzijdse hulp zou komen. De opgegeven aantallen strijders geven ons een idee van de schaal van de gewapende conflicten die in deze tijd speelden. De Groningers beloofden hun Ommelander partners te zullen bijstaan met 100-200 man, terwijl van Ommelander kant minimaal 60 man werd toegezegd, 'half to voete ende half to peerde'. Nieuw is in deze overeenkomst de bepaling dat onderlinge conflicten tussen Ommelanders aan het stadsbestuur van Groningen zullen worden voorgelegd en dat de stedelijke autoriteiten daarin recht zullen doen 'naar landrecht', in dit geval het Hunsingoër recht. Vanuit de Ommelanden werd het bestuur van de stad dus gezien als een instantie aan wie de toepassing van de Friese rechten kon worden toevertrouwd. Overigens is het ook in deze periode dat we voor het eerst de benaming 'Ommelanden' tegenkomen. De term wordt gebruikt in een akte van 26 september 1386, waarin enkele Westerlauwerse landschappen afspraken maken met de stad Groningen 'mitten ghemenen Ummelanden' over de beteugeling van de partijstrijd en beloven mee te zullen doen met een gezamenlijke actie tegen Onno Onsta.[153]

Er zijn uit deze vroege tijd geen blijken bewaard gebleven van de rol die de Groninger stadsbestuurders op grond van deze bepalingen hebben kunnen spelen bij de beslechting van geschillen tussen Ommelander Friezen onderling. De eerste schriftelijke overblijfselen van stedelijke bemoeienis met de Ommelander

rechtspraak zijn een tweetal vonnissen, die gezamenlijk door burgemeesters en raad in Groningen en Ommelander rechters gewezen zijn. Ze dateren van 1379 en 1392.[154] In de loop der jaren nam de samenwerking tussen het stadsbestuur en de Ommelander rechters vaste vorm aan. De vergadering van Groninger stadsbestuurders en rechters ('redgers') uit Fivelgo en Hunsingo werd 'Oosterwarf' genoemd, die van het stadsbestuur samen met rechters ('grietmannen') uit Vredewold, Langewold, Humsterland en Middag heette 'Westerwarf'. We zijn gewend de activiteiten van de warven te zien vanuit een juridische invalshoek. Dat is niet verkeerd, zolang we ons er maar van bewust zijn dat men destijds nog geen onderscheid maakte tussen juridische en bestuurlijke taken. De warfheren beslechtten op hun bijeenkomsten in de stad dus niet alleen geschillen, maar traden ook op als wetgevers of bestuurders. In die hoedanigheid stelden ze regels vast die golden voor alle ingezetenen van het betrokken gebied (de zogenaamde 'warfsconstituties'). In de loop van de vijftiende eeuw spitste de competentie van de warven zich toe op de behandeling van Ommelander zaken in hoger beroep, nadat deze in eerste instantie voor een plaatselijke Ommelander rechter hadden gediend.[155]

Ook ten behoeve van de geestelijke rechtspraak moest de stad Groningen de 'sterke arm' leveren. De inwoners van de Ommelanden waren in geestelijke zaken verantwoording schuldig aan de bisschop van Münster, die zich hier liet vertegenwoordigen door een officiaal. De geestelijke rechtspraak vond plaats op de 'seend' – het woord is een verbastering van *synode* – , die op gezette tijden en op vaste plaatsen ('seendstoelen') werd gehouden.[156] In de praktijk lukte het echter niet om veroordeelde personen daadwerkelijk tot gehoorzaamheid te brengen. In 1407 kwamen de rechters en het Groninger stadsbestuur overeen dat de stad in voorkomend geval zou helpen het geestelijk gezag te handhaven. Van de opgelegde boete zou de stad eenderde deel krijgen.[157]

Het bewaren en zonodig herstellen van de vrede is de belangrijkste taak van een landsheer. Binnen de muren van een stad was dit de taak van het stadsbestuur.[158] De landsheer dient de condities te scheppen die het zijn onderdanen mogelijk maakt hun gewone leven te leiden. De middelen die hij daartoe heeft zijn de rechtspraak en 'de sterke arm' waarmee hij onwilligen kon bedwingen. In de verdeelde en heerloze wereld van de Friese Ommelanden was de stad Groningen de enige instantie die voor beide kon zorgen. Ze werd uiteindelijk door alle Ommelander landschappen als zodanig erkend. Op grond hiervan kon zich de gedachte ontwikkelen dat het stadsbestuur van Groningen zoiets was als een 'substituutlandsheer' voor de Ommelanden en konden burgemeesters en raad een eeuw later zelf spreken over 'de regering' die zij over de Ommelanden uitoefenden. Een echte landsheer zorgt evenwel niet alleen voor de interne vrede. Hij zorgt er ook voor dat vijanden van buitenaf op afstand blijven en geen kans krijgen de rust te verstoren. Ook voor deze taak was de stad Groningen toegerust door haar sterke ligging, haar grachten, muren en torens en haar burgerleger. Het was nog niet nodig geweest om daadwerkelijk aanvallers van buitenaf te weerstaan, maar dat rekening gehouden werd met de mogelijkheid dat dit wel eens nodig zou kunnen zijn, blijkt uit de regeling die in 1338 was getroffen. Bij die gelegenheid werd duidelijk dat de Ommelander Friezen de stad zagen als het bolwerk der Friese vrijheid.

1.2.3 Samen tegen vreemden

Hierboven heb ik erop gewezen dat de rivaliserende hoofdelingen de neiging hadden de hulp in te roepen van een 'grote broer'. De stad Groningen was

in 1366 zelf zo'n grote broer geweest voor enkele Humsterlandster heren. Nu de stad met zowat alle Ommelander landschappen in verbond stond, moesten hoofdelingen die hogerop wilden, proberen steun van buitenaf te krijgen. Een goede kans deed zich voor toen oorlog uitbrak tussen de Hollandse graaf Albrecht van Beieren en de Friezen. De graaf wilde de rechten tot gelding brengen die zijn voorgangers op Friesland hadden verworven. Voor hem hield Friesland niet bij de Lauwers op: ook de Ommelanden, de stad Groningen en het gebied tussen Eems en Jade hoorden erbij.[159] Allerlei hoofdelingen in de Friese landen die niet tevreden waren met de situatie, probeerden goede vrienden te worden met de graaf. Ze droegen hem hun goederen op en kregen die van de graaf in erfleen terug (1398). Door deze handeling werden zij 'leenman' van een echte landsheer en werden zij in plaats van gewone particuliere personen dragers van een stuk overheidsgezag. Ze zullen de Hollandse graaf hebben voorgehouden dat die met hun steun zonder veel moeite de Friese landen zou kunnen onderwerpen. Ook later zien we bij herhaling dat vreemde machthebbers door ambitieuze lokale heren met geflatteerde verhalen verleid worden om in de Friese zaken in te grijpen. De ambities en het gedrag van deze Hollandsgezinde hoofdelingen – in Westerlauwers Friesland noemde men hen 'Vetkopers' – stuitten uiteraard op tegenkanting van de andere hoofdelingen in de Friese landen (de 'Schieringers'), en ook de stad Groningen moest er niets van hebben. Zij schaarden zich gezamenlijk onder de banier van de Friese vrijheid.

Ubbo Emmius schrijft dat hij in het archief van de stad een oorkonde gezien heeft van 22 september 1381. In dit stuk, dat nu niet meer voorhanden is, was een verdrag vastgelegd tussen de stad Groningen enerzijds en Oostergo, Westergo en alle andere Friezen anderzijds.[160] Het doel ervan was de verdediging van de gemeenschappelijke vrijheid tegen 'vreemde heren' en 'partijzuchtige edellieden'. Mochten de vrijheidlievende Friezen het onderspit delven in de strijd, dan zouden de stedelingen hun poorten voor hen openzetten, zodat ze zich in de stad in veiligheid zouden kunnen brengen. De Hunsingoër en Fivelgoer hoofdelingen die zich niet bij dit verbond zouden willen aansluiten, zouden als oproerlingen beschouwd worden en tot gehoorzaamheid gedwongen. Bij deze oorkonde was een tweede overeenkomst gevoegd van dezelfde dag en dezelfde verdragspartners, waarin bepalingen stonden over de manier waarop partijen elkaar zouden bijstaan, over maatregelen ter bevordering van de rechtszekerheid en het voorkomen van veten, en over vergaderingen van de bondgenoten. Ze zouden jaarlijks op de zondag na Pinksteren in Groningen bijeenkomen om gemeenschappelijke zaken te behandelen en alles te bespreken wat zou kunnen leiden tot het verbreken van de eendracht. Het jaar daarop, op 11 november 1382, hebben dezelfde partners, onder nadrukkelijke vermelding van de Hunsingoërs, Fivelgoërs en andere Ommelanders, dit verdrag nog eens aangevuld en voor zeven jaar bevestigd, waarna het in Groningen van het raadhuis is afgekondigd.[161]

Korte tijd later – we hebben het eerder gezien – trad met Frederik van Blankenheim in Utrecht een bisschop aan die zich ten doel stelde zijn wereldlijk gezag in het Sticht te herstellen. Ook zijn rechten op de stad Groningen wilde hij tot gelding brengen. De vrijheid van de stedelingen liep dus gevaar.[162] Met zijn aanspraken op Groningen leek de bisschop een concurrent te worden van Albrecht van Beieren. Het lukte de heren echter een conflict te vermijden. Op 19 november 1399 sloten ze een overeenkomst waarin ze de koek verdeelden. De bisschop zou bemiddelen tussen de graaf en zijn weerspannige onderdanen in Westerlauwers Friesland en de graaf zou de bis-

schop de vrije hand laten in de stad Groningen en de Ommelanden.[163]

Het lukte deze 'zuderse heren' echter niet Friesland en de Ommelanden te onderwerpen. Wat de oorzaak van deze mislukking was, wordt in de standaardliteratuur niet met zoveel woorden duidelijk gemaakt. De Hollandse pogingen om in het noordelijk kustgebied voet aan de grond te krijgen lijken echter een typisch geval van *overstretch*, waarbij ook de fysieke afgelegenheid van het gebied een belemmerende rol heeft gespeeld. Deze factor moet des te zwaarder hebben geteld omdat de steun die de Vetkopers aan de graaf hadden toegezegd, in de praktijk niet bleek op te wegen tegen de vrijheidswil en eensgezindheid van de Schieringers.[164]

Ook de poging van bisschop Frederik van Blankenheim om Groningen door middel van een belegering te bedwingen mislukte (1401). Dit laatste mede doordat de stadjers hulp kregen van hun Ommelander bondgenoten.[165] Het was de eerste keer dat Groningen zijn waarde als 'plegtanker der Friesche Vrijheid'[166] in de praktijk had kunnen bewijzen.

De pogingen van 'buitenlandse' heren om met hulp van autochtone medestanders vat te krijgen op het noordelijke kustgebied mochten dan mislukt zijn, de partijstrijd was hiermee niet geëindigd. Al gauw doken ook weer andere aspirant-veroveraars op, die op hun beurt ook weer partijgangers in de Ommelanden wierven. In het eerste kwartaal van de vijftiende eeuw zien we hoe de Oostfriese heren Keno to Broke, Focko Ukena en Keno's zoon Ocko to Broke hun geluk in de omgeving van Groningen beproefden en dat ook de Hollandse graaf zich weer in Friesland meldde. Dat ook van deze pogingen niets terecht kwam, was mede het gevolg van het feit dat de stad Groningen er vanaf 1428 in slaagde het verzet tegen de vreemde heren effectief te organiseren en ook verder de leiding nam in de Ommelander zaken. Dit lukte niet meteen. Het eerst had de stad succes met Humsterland, Vredewold, Langewold en Middag (het Westerkwartier). Op 4 augustus 1428 sloten burgemeesters en raad en 'gemeente' van Groningen met de hoofdelingen en 'meenten' van de genoemde landschappen een verbond voor tien jaren, dat tot doel had de onderlinge samenwerking te bevorderen en vijanden van buitenaf te weerstaan, en waaraan andere landschappen zich zouden kunnen aansluiten.[167]

De tekst van dit verdrag is veel uitgebreider dan die van de eerdere overeenkomsten en bevat bijzonderheden die het vermelden waard zijn. Om te voorkomen dat dit verhaal al te zeer uitdijt beperk ik me tot de meest saillante details en de elementen waaraan men kan zien dat met dit verbond een nieuwe fase in de samenwerking tussen de stad en haar omgeving is aangebroken. Dat de verdediging van de eigen gewoonten en vrijheid tegen buitenlandse machthebbers een van de hoogste prioriteiten was, bewijst het feit dat dit punt als een van de eerste wordt vermeld. De verdragspartners beloofden elkaar te zullen bijstaan om alle 'Dudesche' en 'Zudersche' heren[168] buiten te houden, zich niet in afzonderlijke gewapende conflicten te zullen storten en ook geen buitenlandse heren te hulp te zullen roepen. Ter bestrijding van de gezamenlijk te maken kosten zou een gemeenschappelijke kas worden ingesteld. Om deze te vullen zou geen belasting worden geheven, maar alle boeten die zouden worden opgelegd wegens overtreding van de overeengekomen rechtsregels zouden in de kas worden gestort. Men moet zich deze kas voorstellen als een kist met evenzoveel sloten als er verdragspartners waren. De kist kon alleen geopend worden wanneer alle partners hiervoor met hun eigen sleutel aantraden. Niet bepaald is waar de kist kwam te staan, maar het ligt voor de hand te denken dat dit Groningen was.

Over het algemeen ademt de verdragstekst een sfeer van gelijkwaardigheid van de partners, maar voor wat het militaire element betreft bedong het stadsbestuur toch weer de nodige garantie. Ook in dit verbond wordt afgesproken dat de Ommelander partners in het geval van gewapende conflicten gijzelaars zullen stellen en dat het stadsbestuur die vervolgens te Groningen in 'een nette herberg' zal onderbrengen.

Ook ten aanzien van de rechtspleging werd een nieuwe stap gezet: men sprak af dat Ommelanders die hun recht niet bij plaatselijke rechters konden halen, een beroep zouden kunnen doen op de landswarf in de stad. Viermaal per jaar zouden dergelijke gezamenlijke zittingen van Ommelander rechters en Groninger magistraten worden gehouden. Om praktische redenen – Groningerland was in de wintertijd zo goed als onbegaanbaar – zouden de warven alleen in het zomerhalfjaar, van Midvasten tot Sint Maarten in de Winter (11 november), plaatsvinden. Voor zover mij bekend komen we hier voor het eerst in een verdragstekst de 'hoofdmannen' tegen die namens de stad op deze warven zouden optreden en samen met de Ommelander rechters de agenda voor deze bijeenkomsten zouden opstellen. Uit andere bronnen weten we dat deze functionarissen – het waren meest oud-raadsheren of oud-burgemeesters van de stad – al eerder samen met het stadsbestuur en de Ommelander rechters oordelen velden in Ommelander zaken.[169] Later gingen de hoofdmannen een afzonderlijk college vormen: de 'Hoofdmannenkamer'. Dit lichaam hield het hele jaar door zitting en sprak dus ook recht buiten de warven om. Het beperkte zich tot beroepszaken van min of meer routinematige aard, zoals kleine geldvorderingen. Daarnaast behandelde het kwesties tussen stedelingen en Ommelanders en ook wel puur Ommelander zaken, wanneer de betrokken partijen zich aan zijn competentie onderwierpen. De bevoegdheden van de Hoofdmannenkamer namen in de loop van de jaren geleidelijk toe naar aard en omvang.[170]

Het verdrag van 1428 is een groot succes geweest. Op 5 september 1434 traden Fivelgo en een deel van Hunsingo (het Halfambt) toe, en in 1436 volgden de andere 'ambten' van Hunsingo (de Marne op 16 augustus en Oosterambt op 12 november).[171]

Het verbond van 1428 met de landschappen van het Westerkwartier was in feite een uitbreiding van een twaalf jaar eerder – in 1416 – gesloten overeenkomst, waarin behalve de Oosterlauwerse landschappen Humsterland, Langewold en Vredewold (het Westerkwartier), ook het Westerlauwerse Achtkarspelen met de stad afspraken had gemaakt ter verzekering van vrede en vrijheid.[172] Deze voor een periode van tien jaar gesloten overeenkomst was in haar soort de eerste die Groningen met een Westerlauwerse partner aanging. Na afloop van de overeengekomen tien jaar (in 1426 dus) werd ze hernieuwd. Het bijzondere van deze hernieuwing was dat Hunsingo en Fivelgo van deze gelegenheid gebruik maakten om toe te treden en dat afgesproken werd gemeenschappelijke warven te Aduard te houden.[173] Iets dergelijks was ook in 1425 gebeurd, toen de stad, het Westerkwartier en het Westerlauwerse Opsterland een soortgelijk verbond sloten, met de mogelijkheid om gezamenlijke warven te houden in het Drentse Roden.[174] Het ging in de overeenkomsten van 1416, 1425 en 1426 echter om de regeling van interne kwesties en de rechtshandhaving, niet over een defensief verbond tegen externe vijanden, zoals dat van 1428, 1434 en 1436.

In de loop van de volgende decennia volgden nog vele andere overeenkomsten tussen de stad Groningen en Westerlauwerse partners, waarbij het ging om de interne en onderlinge vrede, de rechtszekerheid en het houden van gezamenlijke warven.[175] In de jaren zestig ging ook in de relatie met de Westerlauwerse

partners het element van de defensie tegen vreemde heren meespelen. In 1461 en 1467 maakte Groningen met Opsterland en Kollumerland afspraken over het gezamenlijk oprichten en bemannen van versterkingen in die gebieden. De leiding zou in handen zijn van een door Groningen aangestelde officier ('kastelein').[176] Deze verbintenissen kunnen niet los worden gezien van de ambities van hertog Filips de Goede van Bourgondië, die sinds 1433 ook de graafschappen Holland en Zeeland bestuurde. Als graaf van Holland wilde ook hij de oude Hollandse rechten op Friesland tot gelding brengen en hij zette dan ook concrete stappen in die richting. Een snelle Bourgondische machtsontplooiïng in de hele Nederlanden leek aanstaande, toen 's hertogen bastaardzoon David in 1456 bisschop van Utrecht werd en daardoor ook in het bezit kwam van de wereldlijke macht over het Nedersticht, Overijssel, Drenthe en Groningen. Filips kwam echter niet verder dan de verovering van Overijssel. Zijn zoon Karel de Stoute zette deze lijn voort. Uit het rapport van de eerder genoemde spion die in deze tijd rondkeek in het noordelijk kustgebied,[177] moet het aan het Bourgondische hof duidelijk zijn geworden dat het niet zo eenvoudig zou zijn dit gebied te onderwerpen. De elkaar bestrijdende hoofdelingen zorgden daar voor een chaotische toestand. Er waren in de Ommelanden weliswaar enkele edellieden die op de hand van de hertog waren,[178] maar de stad Groningen moest niets van hem hebben. Het zou verder, aldus de spion, moeilijk zijn die stad te veroveren. 'Groningen is een stad die met één flank gelegen is op harde bodem. De stedelingen hebben van hun stad een sterke vesting gemaakt en zijn nog dagelijks bezig met de versterking ervan, want ze "gruwen" van de hertog'.[179]

Dat de Groningers in deze jaren inderdaad bezig waren met de versterking van hun stad weten we ook uit de kronieken. In 'de kroniek van Johan van Lemgo'[180] lezen we dat men in 1469 begonnen is met de versterking van de zuidzijde van de stad en dat dit gebeurde uit angst voor de Bourgondische hertog. Van hem werd verteld dat hij Groningen zou willen aanvallen. Bij het graven van de gracht kregen de Groninger burgers hulp van vele honderden inwoners van het Oldambt, het Gorecht en de Westerkwartierster 'ambten' Langewold, Vredewold en Humsterland.

Portret van Karel de Stoute (1433-1477).
Gravure door J.F.C. Reckleben. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879).
Groninger Archieven, THAG 4244.

Deze gravers werden niet betaald, maar kregen tijdens de werkzaamheden gratis kost en inwoning bij de burgerij.[181] De geldende overeenkomsten tussen de stad en het Westerkwartier bevatten geen bepalingen op grond waarvan de inwoners van dat gebied verplicht waren om hier de helpende hand te bieden. Ze deden dit op verzoek van het stadsbestuur en – naar alle waarschijnlijkheid – omdat zij zich bewust waren van de betekenis die Groningen als bolwerk ook van hun eigen vrijheid had.[182]

Tot dusver had de stad haar verbonden gesloten met afzonderlijke Ommelander landschappen of onderdelen daarvan. De dreiging die van Karel de Stoute uitging zorgde ervoor dat al deze partners (met uitzondering van Vredewold) elkaar in 1473 in één groot samenwerkingsverband vonden: de stad Groningen, Hunsingo (Halfambt, Marne, Middag en Oosterambt), Fivelgo (Westerambt, Oosterambt en Duurswold) en Westerkwartier (Humsterland en Langewold).[183] Overigens is het niet zo, dat de Ommelander landschappen optraden als één partij. Omdat de genoemde partners als zelfstandige rechtspersonen optreden[184] is het alleen voor het gemak dat men over dit verdrag spreekt als over een verbond tussen Stad en Ommelanden. Het verbond werd op 6 augustus 1473 voor een periode van tien jaar gesloten en vervolgens op 23 december 1482 voor de duur van nog eens veertig jaar verlengd.[185] Uiteindelijk zou het bijna honderd jaar lang de basis vormen van de samenwerking tussen Groningen en Ommelanden.[186] De tekst ervan is voor een belangrijk deel gelijkluidend aan het hierboven besproken verdrag dat Groningen in 1428 met Vredewold had gesloten en waarbij zich later ook het klooster Aduard en de landschappen Fivelgo en Hunsingo hadden aangesloten. Begrijpelijkerwijs nam ook deze keer de verdediging tegen 'Duitse en Zuiderse heren' weer een prominente plaats in. De verdragspartners beloofden elkaar naar vermogen te zullen helpen om dergelijke heren 'buiten onze landen en stad te houden', net als 'alle anderen van buiten, die onze landen of stad of mensen ten onrechte willen beschadigen en afbreuk willen doen aan onze vrijheid'.

Het is niet nodig om opnieuw alle bepalingen – negentien in getal – te behandelen. Enkele ervan zijn hierboven al aangeduid: maatregelen ter verbetering van de rechtszekerheid, het houden van warven en het beroep daarop, spelregels bij gezamenlijk militair optreden, inclusief opnieuw het stellen van gijzelaars in de stad, en het buiten dit verdrag om binnenhalen van buitenlandse bondgenoten. Van wezenlijk belang is echter een drietal punten die qua inhoud afwijken van de andere en die als het ware achter de tekst van 1428 zijn geplakt.

Het zijn bepalingen die tot doel hebben de positie van de Groninger handelaren en bierbrouwers veilig te stellen en op die manier ook de positie van de stad Groningen als economisch centrum van het noordelijke kustgebied te verzekeren. Het gaat om een verbod op de uitvoer van inlands geteeld graan, een verbod op het tappen en verkopen in de Ommelanden van bier dat niet in Groningen gebrouwen is, met uitzondering van kleine hoeveelheden voor eigen gebruik, en, tenslotte, het verbod om in de Ommelanden bier te brouwen anders dan voor eigen gebruik. Vaak worden deze bepalingen in verband gebracht met het Groninger stapelrecht. Het zijn protectionistische maatregelen ten behoeve van de Groninger gilden en het brouwersgilde in het bijzonder. Deze corporaties oefenden grote invloed uit op het beleid van het stadsbestuur.[187] Over de achtergrond en betekenis van deze economische bepalingen in een verdrag dat verder hoofdzakelijk van militaire en juridische aard is, kan verschillend worden gedacht. In de zestiende eeuw zouden deze artikelen evenzo-

vele stenen des aanstoots worden in de relatie tussen de stad en de Ommelander heren. Deze omstandigheid heeft ertoe bijgedragen dat we de opneming van deze artikelen zijn gaan zien als een eenzijdig door de stad Groningen aan de arme Ommelanders opgelegde dwangmaatregel.[188] Het is echter de vraag of dat beeld correct is. Niemand is thans in staat om een verantwoorde inschatting te maken van wat de Ommelander landschappen in 1473 'inleverden' toen ze ermee accoord gingen dat deze bepalingen in het 'Grote Verbond' van 1473 werden opgenomen. Het kan inderdaad zijn dat een oppermachtig stadsbestuur deze regels eenvoudig heeft gedicteerd en dat de Ommelanders maar hadden te slikken. Het zou echter onjuist zijn de mogelijkheid uit te sluiten dat de Ommelanders het als een gering offer beschouwden dat ze graag brachten om de sterke stad aan zich te binden en daardoor hun eigen veiligheid te verzekeren.

Hoezeer de opdringende Bourgondische macht in deze tijd het politieke denken beheerste, blijkt wel uit de omstandigheid dat in hetzelfde jaar 1473, waarschijnlijk kort na het tot stand komen van het verbond dat hierboven is behandeld, ook een poging is gedaan steun te zoeken bij Oost-Friesland. Er is een ontwerp bewaard gebleven van een verdragstekst waarin Groningen en Ommelander landschappen ter ene zijde en gravin Theda van Oost-Friesland samen met enkele hoofdelingen en de 'meente' van Oost-Friesland ter andere zijde afspraken maakten om het opdringende Bourgondië het hoofd te bieden. Als de hertog van Bourgondië en Brabant, graaf van Holland, Zeeland, Henegouwen enzovoorts of iemand anders namens hem partijen zou willen overvallen, zouden de partners elkaar bijstaan met 1000 man. Partijen beloofden ook niet buiten elkaar om met de hertog een vergelijk te zullen treffen.[189]

Karel de Stoute streefde niet alleen naar uitbreiding van zijn landen, maar wilde ook onafhankelijk worden van de Franse kroon – als hertog van Bourgondië was hij leenman van de koning van Frankrijk. Eigenlijk wilde hij ook het Duitse keizerschap verwerven voor zijn huis. Tijdens de onderhandelingen die Karel in de herfst van 1473 met keizer Frederik III te Trier voerde, was de laatste bereid om 's hertogen landen – voor zover deze althans tot het Duitse Rijk behoorden – tot een koninkrijk te verheffen onder de naam van Bourgondië of Friesland. Karel zou dit koninkrijk dan wel moeten besturen als leenman van de keizer. De hertog weigerde een dergelijk koningschap te aanvaarden. Hij wenste alleen genoegen te nemen met volledige onafhankelijkheid, of tenminste uitzicht te krijgen op de Duitse keizerskroon.[190] Nadat Karel de Stoute het aanbod van de keizer had afgewezen, kon deze laatste weer vrij over Friesland beschikken. Zo kwam het dat het gezantschap van Stad en Lande, dat begin 1474 in Andernach zijn opwachting maakte bij het keizerlijke hof, te maken kreeg met een hun welwillend gestemde keizer. Op 19 januari 1474 bevestigde Frederik III dat de Friese landen tussen Eems en Lauwers rechtstreeks onder het Duitse Rijk ressorteerden en verleende hij zijn goedkeuring aan het verbond dat de Ommelanden met de stad Groningen tegen alle buitenlandse heren hadden gesloten.[191]

Zoals bekend dreef de donderwolk van de Bourgondische dreiging over. Karel de Stoute slaagde er wel in Gelre te veroveren, maar daarna kreeg hij het zo druk met andere zaken dat hij geen aandacht meer kon besteden aan het verre Oversticht en het noordelijk kustgebied.[192] Toen de hertog vervolgens in 1477 voor Nancy sneuvelde konden Groningers en Ommelanders opgelucht adem halen. Gebleken was dat Stad en Lande zelfs buiten het bereik van een mach-

tig heer als de Bourgondische hertog hadden weten te blijven. De Friese vrijheid was voorlopig gered en Groningen kon zich met recht het bolwerk der Friezen noemen. De stad was door toedoen van de Ommelander landschappen zelf en ook door haar eigen beleid uitgegroeid tot het enige militaire, juridische en economische centrum van betekenis in een wijde omtrek.

1.2.4 Stapelrecht

Hierboven is enkele malen melding gemaakt van het Groninger stapelrecht. Dit 'recht' is eeuwenlang de vorm geweest waarin Groningens economische dominantie over zijn omgeving zich vertoonde. In het vervolg zullen we zien dat het de verhoudingen met de Ommelanden zwaar zou gaan belasten. Het was een van de belangrijkste redenen voor de breuk, die in 1575 een einde maakte aan de samenwerking tussen Stad en Ommelanden op basis van het 'grote verbond' van 1482. Omdat er veel onduidelijkheid en misverstanden bestaan over de herkomst en de inhoud van het stapelrecht is het noodzakelijk hieraan enige aandacht te besteden.[193]

We hebben gezien dat de laatste bepalingen van het verbond van 1473 (en 1482) erop gericht waren de positie van de stad Groningen als economisch centrum te versterken. Men beschouwt ze daarom als een uitbreiding van het Groninger stapelrecht, zoals we dat kennen uit het zogenaamde 'Oldermansboek'. Dit Oldermansboek is een verzameling regels die de interne verhoudingen onder de Groninger kooplieden regelde en waarvan een deel uit de dertiende eeuw stamt. Het boek ontleent zijn naam aan de titel die de voorzitter van het latere 'Gildrecht' droeg. Dit college was wellicht een overblijfsel van het genootschap, waarin oudtijds alle Groninger kooplieden (de 'ghemene coepman') verenigd zijn geweest.[194] Het fungeerde als gildebestuur en sprak recht in kwesties tussen kooplieden onderling en tussen handelaren en schippers die voor het vervoer van handelsgoederen zorgden. Daarnaast stelde het regels vast voor de lakenhandel, zorgde voor een zekere bescherming van zijn leden op handelsreizen en handhaafde de Groninger stapel.

Om handel te mogen drijven in de Ommelanden moest een koopman zich bij het Gildrecht laten inschrijven.[195] Deze regel kan niet los worden gezien van de monopoliepositie van de Groninger markt voor wat betreft de handel in Ommelander producten, die op haar beurt weer een direct gevolg was van de ligging van de stad op het noordelijk uiteinde van de Hondsrug. Wie vanuit het zuiden naar de Friese Ommelanden wilde moest, of hij wilde of niet, langs Groningen.[196] In eerste aanleg – dat wil zeggen zolang de Ommelanden van de landzijde nagenoeg alleen via Groningen toegankelijk waren geweest – had de genoemde bepaling vooral het karakter van een onderlinge afspraak gehad. Alle handel in Ommelander producten liep via de Groninger markt, degenen die zich hiermee bezig hielden, moesten allen lid zijn van de club en het was de leden ervan verboden om vreemdelingen te helpen wanneer die toch in de Ommelanden aan koophandel probeerden te doen.[197] De bedoeling van deze regel is duidelijk: door lid te worden van het Groninger koopmansgenootschap onderwierp men zich aan de voor alle leden geldende regels, hetgeen de kans op valse concurrentie verminderde.[198] Doordat alleen ingezetenen van Groningen het lidmaatschap van het Gildrecht konden verwerven, betekende de regel dat Groningen niet alleen de centrale marktplaats voor Ommelander producten was en bleef, maar ook de zetel van allen die met die gebieden handel dreven. Handelaren die van elders kwamen en 'Friese' producten wilden opkopen, moesten dat op de Groninger markt doen, omdat

– zoals het 'Oldermansboek' het formuleerde – de gezamenlijke kooplieden 'de stapel of hoogste markt van alle goederen in Friesland te Groningen gelegd' hadden.[199]

De stapelregel heeft dus een dubbele strekking: ze is in eerste instantie een *onderlinge* afspraak van de Groninger kooplieden om alle handel in Ommelander waren uitsluitend via de markt te Groningen te laten lopen, maar verbiedt tegelijk ook vreemdelingen om buiten Groningen om handel te drijven in Ommelander producten. Het ging de Groninger kooplieden niet om het verhinderen van de uitvoer over zee van Ommelander producten door Ommelanders zelf. Zover reikte hun invloed niet, gesteld al dat ze ambities in die richting zouden hebben gehad. De leden van het Groninger koopmansgilde spraken alleen af dat ze zelf geen gebruik zouden maken van andere handelsroutes buiten Groningen om en dat ze ook vreemdelingen zouden beletten dat te doen. Gelet op de uitgestrekte moerassen die de Friese kustgebieden van de 'harde' Drentse bodem aan weerzijden van de Hondsrug scheidden, bestonden er ook nauwelijks alternatieve routes. Toch noemt het Oldermansboek er twee, niet toevallig in de nabijheid van de stad. Ten westen van de Hondsrug was het onder gunstige omstandigheden mogelijk om vanuit de buurt van Roden via moerassen, poelen en kleine stroompjes – het moerasland in de buurt van Leek – naar Vredewold, Langewold, Humsterland of Middag te komen. Aan de oostzijde van de Hondsrug kon men vanaf de vaste bodem bij Zuidlaren met schuiten over de rivier de Hunze naar het noorden varen, of via 'de Knijpe' de landweg over Kropswolde bereiken en daarlangs naar Fivelgo komen.[200]

De oudst bekende tekst waarin de Groninger stapel wordt omschreven gaat er dus van uit dat alleen *Groninger* kooplieden handel mochten drijven in Ommelander producten en bepaalde dat deze handel alleen via de Groninger markt diende te lopen. De hierboven beschreven bepalingen in de 'grote verbonden' van 1473 en 1482 daarentegen bonden niet de Groningers, maar de Ommelanders en waren gericht tegen economische activiteiten in de Ommelanden. Ik ben geneigd om deze artikelen niet te beschouwen als een aanvulling op de oudste stapelregel, maar als een uitbreiding van andere gewoonten die al sinds mensenheugenis in acht genomen werden, maar nooit zijn opgeschreven.[201] Uit de conflicten die in de zestiende eeuw de verhouding tussen de Stad en de Ommelanden bedierven, weten we dat de Ommelanders zich vooral tekort gedaan voelden door de verplichting hun waren alleen in Groningen ter markt te brengen. Het ging toen dus niet zozeer over het verbod voor *vreemdelingen* om 'Friese waren' te verhandelen buiten Groningen om, maar om het feit dat de *Ommelanders zelf* niet meer met hun producten mochten doen wat ze wilden. Dat dit geen zestiende-eeuwse nieuwigheid was – zoals gesuggereerd wordt door een man als Johan Rengers van Ten Post – , maar een inderdaad al lang bestaande gewoonte, blijkt uit het al eerder geciteerde spionageverslag dat Willem Salomons halverwege de jaren zestig van de vijftiende eeuw voor de hertog van Bourgondië maakte. We lezen daarin dat de Groningers aan de Ommelanders – de spion betitelde de laatsten alvast als onderdanen van de hertog – de verplichting hadden opgelegd al hun koren, beesten, boter en kaas in Groningen ter markt te brengen. Ze hadden ook bepaald dat de Ommelanders alleen het bier mochten drinken dat ze uit de stad haalden.[202]

Zoals gezegd vinden we deze regels nergens in enig verdrag vastgelegd. Dat betekent evenwel niet dat ze niet bestonden.[203] Hierboven hebben we gezien dat het halverwege de dertiende eeuw juist de functie van Groningen als marktplaats was, die de landschappen Hunsingo, Fivelgo en Menterne ertoe bracht om de

stad in te nemen en de prefect en zijn helpers een toontje lager te doen zingen. Misbruiken en verstoring van de vrije handel behoorden ook in 1338 tot de motieven die de Ommelanders de strijd hadden laten aanbinden tegen fraudeurs in de stad. Dit alles wijst erop dat Groningen in die tijd een zeer grote betekenis had voor de Ommelander bevolking. We mogen ook nog wel een stap verder gaan en veronderstellen dat de Ommelanders in hoge mate afhankelijk waren van de Groninger markt en gewoon waren om hun producten – of althans de grote massa daarvan – daar af te zetten. Dat er daarnaast wellicht ook nog wat via andere wegen, zoals over zee, geëxporteerd werd, doet in dit verband weinig ter zake. Het spreekt voor zich dat de oude gewoonte om producten in Groningen ter markt te brengen alleen kon ontstaan en in zwang blijven in die Ommelander landschappen, waarvan de bevolking de Groninger markt gemakkelijk kon bereiken. We mogen dus aannemen dat de inwoners van het oostelijk deel van Fivelgo en ook die van het Oldambt zich niet of nauwelijks in Groningen vertoonden. Zij waren op de Eems georiënteerd. Voor het Oldambt gold bovendien dat het door ontoegankelijke veengebieden geheel van Groningen geïsoleerd lag.

In de verdragen die de stad Groningen met Ommelander landschappen sloot, werden vanaf het eerste begin afspraken gemaakt die de algemene strekking hadden het handelsverkeer en het functioneren van de Groninger markt te bevorderen. Ofschoon in deze akten het woord 'stapel' of 'stapelrecht' niet voorkomt, meen ik dat deze teksten verstaan moeten worden tegen de achtergrond van de hierboven beschreven gewoonte.[204] In de oudste verdragen waren bepalingen opgenomen die moesten voorkomen dat ruzies tussen handelaren zouden leiden tot onbeheersbare vetes. Later beloofden de – Ommelander – verdragspartners actief te zullen optreden om reizende kooplieden tegen overvallers te beschermen. De eerste uitdrukkelijke vermelding van de Groninger stapel in een overeenkomst met Ommelander partners vinden we pas in een akte van 9 augustus 1434, waarbij de Fivelgoër hoofdelingen Hayo en Bolo Ripperda zich met de stad Groningen verzoenden.[205] De beide Ripperda's beloofden bij deze gelegenheid onder meer dat ze de Groningers zouden helpen bij het handhaven van 'de stapel van allerlei koopwaren die te Groningen is gelegd' en hen daarbij niet zouden hinderen.[206] Het is zinvol wat nader in te gaan op de achtergrond van de vijandschap tussen de Ripperda's en de stad Groningen, omdat dit ook enig nieuw licht werpt op de ontwikkeling van het stapelrecht.

De oorspronkelijke stapelregel was vooral een intern-Groningse regel geweest, zij het dat de Groninger kooplieden ook hadden afgesproken vreemde concurrenten uit de Ommelanden te zullen weren. Dit weerspiegelde de destijds heersende situatie, waarin de Groninger handelaren de enigen waren die in Ommelander producten handelden en slechts een enkele vreemdeling het wel eens waagde om hetzelfde buiten Groningen om te doen. De ontwikkeling van de handel stond echter niet stil: er kwamen andere transportmiddelen en handelsroutes en ook vreemde kooplieden zullen in grotere getale belangstelling hebben gekregen voor het noordelijk kustgebied. Om Groningen de exclusieve marktplaats voor Ommelander producten te laten blijven was het niet langer voldoende om de eigen handelaren aan hun verplichtingen te houden. Het werd zaak actief op te treden tegen vreemdelingen die buiten de Groninger markt om handel dreven in de Ommelanden. De stedelingen konden dit doen op grond van de centrale positie die hun stad innam en haar groeiende macht. De oudste schriftelijke blijken van het weren van vreemde kooplieden uit de Ommelanden dateren uit de jaren 1416, 1434, 1435 en 1436.[207] Deze stukken

hebben in de zestiende eeuw gediend om de ouderdom van het stapelrecht aan te tonen.

Dit nieuwe, actieve en meer *naar buiten* gerichte stapelbeleid werd een twistappel, toen in het begin van de vijftiende eeuw een nieuwe handelsroute tot stand kwam. Het gebruik daarvan kon in de praktijk zowel ten voordele als ten nadele van Groningen uitpakken. Met deze nieuwe route doel ik op het Damsterdiep, dat bij Delfzijl, tegenover Farmsum en in het rechtsgebied van de Ripperda's, in de Eems uitmondde. Als gevolg van allerlei ingrepen in de rivieren bij de stad konden de zogenaamde stadshamrikken hun overtollige water niet meer op het Reitdiep lozen. Het gevolg daarvan was dat de landeigenaren in die gebieden zich genoodzaakt zagen aansluiting te zoeken bij het Scharmer zijlvest, dat op de Eems uitwaterde. Men groef daarom een nieuwe watergang tussen het stadsgebied enerzijds en de Delf anderzijds, die vanaf Ten Post oostwaarts kronkelde en via de Delf-zijl in de Eems uitmondde (1424).[208] Hierdoor ontstond ook een nieuwe vaarroute – het Damsterdiep – en kwam tegelijkertijd ook het gebied van Eems en Dollard voor het eerst binnen de directe invloedssfeer van de stad Groningen en haar markt te liggen.[209] Voor de Groningers was er in principe geen verschil tussen sluikhandel via routes aan weerszijden van de Hondsrug en handel via Delfzijl. Het stadsbestuur meende dat de bepaling van het Oldermansboek ook in het geval van het Damsterdiep en Delfzijl analoog kon worden toegepast.

De Groningers stuitten hierbij wel op een paar problemen. In de eerste plaats waren daar de hoofdelingen van Farmsum, de Ripperda's, wier medewerking bij de handhaving van het stapelrecht natuurlijk niet zou kunnen worden gemist. Bovendien was er ook nog het feit dat hier in het oostelijk deel van Fivelgo een geheel andere situatie heerste dan in de buurt van de stad zelf. Voor dit deel van de Ommelanden was Groningen allerminst een natuurlijk economisch centrum. Integendeel, de natuurlijke omstandigheden hadden de inwoners van dit gebied aan de Eems altijd naar het oosten doen kijken. De bevolking van het Fivelgoër Oosterambt en het Oldambt hadden altijd handel kunnen drijven met vreemde kooplieden die vanuit Westfalen, uit Emden of van overzee vrije toegang tot deze gebieden hadden gehad en ook zijzelf hadden zelf actief de export bedreven. Nu met de Groningers via het Damsterdiep ook hun stapelgewoonten op het toneel verschenen, moesten deze door de Fivelgoërs beschouwd worden als ongefundeerde pretenties. De hoofdelingen en lokale bevolking hadden de keus tussen een vorm van samenwerking met de Groningers en verzet. Op grond van hetgeen we uit latere jaren weten, lijkt het erop dat in ieder geval de hoofdelingen op de Ripperdaborg te Farmsum zich sterk genoeg geacht hebben om Groningen te durven weerstaan. In ieder geval kwam het in het begin van de jaren dertig van de vijftiende eeuw tot een treffen tussen de stad Groningen en de hoofdelingen Hayo en Bolo Ripperda. Het conflict kostte het leven aan een vooraanstaand Groninger burger, Willem Wicheringe, en de Ripperda's werden daarvoor verantwoordelijk gehouden.[210] Kort daarna moesten dezen toch buigen voor de Groningers. Bij de akte van verzoening (9 augustus 1434) werd onder meer bepaald, dat partijen elkaar in het vervolg zouden steunen, dat de Ripperdaborg te Farmsum door Groningen als een militair steunpunt mocht worden gebruikt en dat de hoofdelingen zouden helpen bij het handhaven van het Groninger stapelrecht.[211] We mogen aannemen dat sindsdien ook vanuit dit deel van de Ommelanden landbouwproducten in Groningen ter markt werden gebracht.[212]

Of er in de vijftiende eeuw veel tegenstand tegen de Groninger stapeldwang is geweest valt niet te zeggen, maar erg waarschijnlijk is het niet. Hier-

boven is gewezen op de oudste getuigenissen van het Groninger stapelrecht.[213] Het gaat hierbij zonder uitzondering om gevallen waarin *vreemde* kooplieden de stapelregels hadden overtreden. Zo er in deze tijd al dwangmaatregelen tegen Ommelanders zijn genomen, dan is daarvan in elk geval geen spoor meer terug te vinden. Ik vermoed echter dat er in de vijftiende eeuw vanuit de Ommelander landschappen niet of nauwelijks serieus verzet is geweest tegen de monopoliepositie die Groningen vanouds had als natuurlijke stapelplaats voor Ommelander producten. Dat deze ongeschreven gewoonte op den duur toch tot openlijke conflicten kon leiden, ligt voor de hand. Ongetwijfeld zullen ook in de vijftiende eeuw stemmen opgegaan zijn die op het vreemde en 'oneerlijke' van deze situatie hebben gewezen. Het feit dat de Bourgondische spion melding maakte van de stapeldwang, doet vermoeden dat hij in contact is gekomen met – ontevreden – zegslieden die hem hierop hebben gewezen. Zeker is ook dat men met de uitbreiding van het stapelbeleid tot in oostelijk Fivelgo een gevaarlijke richting had ingeslagen. In later tijd zou Appingedam zich bij herhaling verzetten tegen de Groninger pretenties. Nog veel erger werd dit toen de Groningers, steunend op hun militaire overwicht en van mening dat hun economische politiek ook los van gunstige natuurlijke omstandigheden kon worden geïmplementeerd, zich in de Westerlauwerse partijstrijd stortten en ook daar hun stapelrecht wilden opleggen. In een van de volgende paragrafen zal ik op dat avontuur ingaan. Hier kan alvast een versje geciteerd worden waaruit men kan proeven dat de Groningse stapeldwang in het zo ver van de stad gelegen Westerlauwers Friesland als een ongerijmde dwingelandij werd beschouwd:

> 'Oeck most men ghien gueden (=goederen) vercopen
> Men most eerst nae Groninghen daermede lopen.'[214]

In de paragraaf over de Habsburgse periode zal ik nader ingaan op de betekenis die het stapelrecht als factor in Groningens dominantie over zijn omgeving heeft gespeeld.[215]

1.2.5 De stadsjurisdicties en Westerwolde

In het voorgaande heb ik de relaties besproken tussen de stad Groningen en de Ommelander landschappen Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier. Zoals we gezien hebben waren dit zelfstandige 'landgemeenten' die hun eigen gewoonten hadden en zichzelf bestuurden. De leiders ervan hebben in de loop van de jaren verdragen gesloten met de stad Groningen omdat ze, naar we mogen veronderstellen, aannamen dat hiermee de belangen van hun 'gemeenten' het beste gediend waren. Binnen de grenzen van de huidige provincie Groningen vinden we nog drie andere landschappen waarmee de stad andersoortige betrekkingen onderhield. Het gaat hier om de 'stadsjurisdicties' Gorecht, ook wel Gericht van Selwerd genoemd, Oldambt en Westerwolde. Met het woord 'stadsjurisdicties' wordt tot uitdrukking gebracht dat de stad Groningen de overheidsrechten over deze gebieden uitoefende: het stadsbestuur zorgde voor de rechtspraak, benoemde de ambtenaren die voor het dagelijks bestuur zorgden en stelde de regels vast waaraan de bevolking zich moest houden. Ondanks deze overeenkomstige status zijn deze gebieden van een sterk uiteenlopende aard en hebben ze elk ook lange tijd een afzonderlijke geschiedenis gehad.

Het Gorecht of Gericht van Selwerd

Het Gorecht is, net zoals de nederzetting Groningen zelf, oorspronkelijk een deel van Drenthe geweest, lag hoog op het noordelijke puntje van de Hondsrug en omvatte ook stroken laagland ter weerszijden

daarvan. Er woonde een Saksische bevolking. Als onderdeel van Drenthe behoorde het gebied zowel in kerkelijke als in wereldlijke zin tot het Sticht Utrecht. Over de manier waarop Groningen de overheidsrechten over het Gorecht heeft verworven, gaat de studie 'Groningens eerste parel'.[216] Daarom kan ik mij hier beperken tot de opmerking dat het stadsbestuur er in 1392 voor het eerst in slaagde de rechtsmacht over dit gebied in handen te krijgen. Dit duurde echter niet lang. In 1405 moest het zijn zeggenschap al weer opgeven omdat bisschop Frederik van Blankenheim de Utrechtse rechten wilde herstellen. Ruim een halve eeuw later bracht geldgebrek de toenmalige bisschop David van Bourgondië ertoe de overheidsrechten over het Gorecht aan Groningen te verpachten. Sindsdien beheerde de stad dit gebied als haar eigen heerlijkheid, zij het dat haar zeggenschap ten tijde van Edzard van Oost-Friesland en Karel van Gelre gering of zelfs nihil was (1506-1536). Het bezit van de overheidsrechten op dit gebied zou de stad in het begin van de zeventiende eeuw een uiterst gunstige uitgangspositie bezorgen bij de organisatie van de exploitatie van de venen in de buurt van het Sappemeer en, vervolgens, de inrichting van de veenkoloniën die daar ontstonden.[217]

Het Oldambt

Het Oldambt hoorde aanvankelijk tot de 'Friese Zeelanden' en was net zo 'heerloos' als de andere Friese landschappen. Door de inbraak van de Dollard viel het in twee geheel van elkaar gescheiden delen uiteen die pas later, naarmate het verdronken land geleidelijk door indijkingen werd teruggewonnen, weer aan elkaar groeiden. Het noordelijke deel ervan lag aan de oever van de Eems en telde niet meer dan vijf kerkdorpen: Groot en Klein Termunten, Woldendorp, Borgsweer en Wagenborgen. Dit gebied, dat in het noorden en westen aan Fivelgo grenst, bestond grotendeels uit vruchtbaar kleiland, maar was permanent blootgesteld aan overstromingsgevaar. De oudst bekende benaming ervan is 'Menterne', later werd de streek meestal Klei-Oldambt genoemd en soms ook 'het Kleine Oldambt'.

Het zuidelijke deel van het Oldambt was groter en ook anders van karakter. Het telde aanvankelijk acht kerspelen, waarvan de meeste namen erop wijzen dat we hier te maken hebben met een veengebied: Finsterwolde, Oostwold, Midwolda, Noordbroek, Zuidbroek, Meeden, Eexta en Scheemda. Men noemde dit gebied 'Menterwolde', later sprak men meestal over het Wold-Oldambt. Toen werden er ook drie dorpen toe gerekend die eerder tot het oude landschap Reiderland hadden behoord, dat grotendeels in de Dollard was verdwenen: Beerta, Winschoten en Westerlee.

De oudste relatie tussen Groningen en dit gebied dateert van het einde van de dertiende eeuw. Toen sloot Groningen verdragen met de gemeenten van Menterne en Menterwolde ter beveiliging van het handelsverkeer.[218] Naar de aard van deze handel en ook naar de route die de kooplieden hierbij gebruikten kunnen we slechts gissen. Dat geldt ook voor de gebeurtenissen van de daarop volgende eeuw. We weten dat het Oldambt een van de Friese landschappen was die in 1361 te Groningen de regels van de 'Upstalboom' hernieuwden.[219] Het lijkt erop dat de Groningers pas rond 1400 grote belangstelling kregen voor het Oldambt. De inwoners van dat gebied riepen toen de hulp in van de andere Friese landen en de stad tegen hun eigen hoofdelingen.[220] Na de mislukte pogingen van Albrecht van Beieren en Frederik van Blankenheim om ook Groningen en de Ommelanden te veroveren,[221] namen de Groningers de burchten in van de hoofdelingen die de Hollandse partij hadden gesteund. Daartoe behoorden ook de

borgen van Eelt Gockinga te Zuidbroek (Wold-Oldambt) en Menno Houwerda te Termunten (Klei-Oldambt).[222]

Iets dergelijks gebeurde enkele tientallen jaren later opnieuw. In de eerste decennia van de vijftiende eeuw werden de Friese landen door partijstrijd geteisterd. Tegenover elkaar stonden een coalitie waarvan de stad Groningen en de Ommelanden deel uitmaakten, en een groep hoofdelingen in de streken rond de Dollard, die werden gesteund door Bourgondië en de bisschop van Münster.[223] De achtergrond van deze partijkeuze lijkt duidelijk: al eerder hebben we gezien dat Groningen en de Ommelander landschappen zich in deze tijd schrap zetten tegen de Hollandse (Bourgondische) heren en hun medestanders.[224]

Ofschoon de hoofdelingen aan de Eems meenden te kunnen rekenen op de hulp van de stad Hamburg – deze had in 1431 van het Oostfriese Emden een soort voorpost gemaakt – moesten zij na 1434 toch buigen voor de stad Groningen. Hierboven hebben we gezien dat de Ripperda's in het Oostfivelgoër Farmsum zich in 1434 met Groningen verzoenden en hun borg als steunpunt aan de stad ter beschikking moesten stellen. Toen de hoofdelingen van Farmsum hun verzet tegen Groningen hadden opgegeven durfden ook de kerspelen in de buurt de kant van de stad te kiezen. Zo kwam het in het jaar 1435 tot een serie overeenkomsten tussen Groningen en afzonderlijke kerspelen in oostelijk Fivelgo, waarna ook een aantal Oldambtster dorpen en het Reiderwolder Winschoten volgden.[225] Ook de Ripperda's zelf sloten zich hierbij aan.[226] Uit het verdrag tussen de stad en de Oldambtster kerspelen, blijkt dat de betrokken partijen rekening hielden met de mogelijkheid dat er een verbond gesloten zou kunnen worden tussen het Oldambt als geheel en de stad Groningen. Dat een dergelijk verdrag niet tot stand kwam, was het gevolg van de weigering van de grootste hoofdelingen van het Oldambt, Eylco Houwerda in Termunten (Klei-Oldambt), en Eppo Gockinga in Zuidbroek (Wold-Oldambt) om zich gewonnen te geven.

Enkele jaren later, in 1438, slaagden de Groningers er echter in Houwerda's borg in Termunten te veroveren. In een voorlopige overeenkomst werd bepaald dat 'Eylco ter Munten' zijn huis met bijbehorende rechten en 200 grazen land aan de stad Groningen in pand zou afstaan.[227] Burgemeesters en raad van Groningen namen de borg in Termunten ook daadwerkelijk in gebruik en droegen het beheer ervan op aan Lodewijk ('Loech') Horneken. Horneken kreeg bij die gelegenheid ook het gebruik van 100 grazen land, alsmede de dijken en de rechten die daarop vielen in Reiderland en het Oldambt (1444).[228] Loech Horneken kan hiermee beschouwd worden als de eerste 'ambtman' of drost van het Oldambt.

Rond dezelfde tijd moeten de Groningers ook Eppo Gockinga op de knieën hebben gekregen. Ze maakten zich meester van zijn borg te Zuidbroek en de sterke toren die hij in Bellingwolde bezat.[229] Dat Eppo Gockinga een machtig man was, blijkt wel uit het feit dat hij in 1429 samen met andere dijkrechters van Reiderland een bevel kon laten uitgaan aan de inwoners van het Gorecht om mee te helpen bij het herstel van de Reiderdijken. Dit gebeurde in de periode dat de stad Groningen geen zeggenschap had over het Gorecht. Zij had de overheidsrechten over dat gebied in 1405 weer aan de bisschop van Utrecht moeten teruggeven. [230]

Of het Groninger stadsbestuur zich op grond van deze gebeurtenissen en de in verband daarmee gesloten overeenkomsten gerechtigd achtte de Oldambten te besturen, is niet duidelijk. Gelet op de formulering die gebruikt is in de akte waarbij Lodewijk Horneken werd aangesteld tot kastelein en ambtman in

Termunten lijkt het me niet waarschijnlijk. Overheidsrechten (en -plichten) waren in deze tijd nog nauw verbonden met landbezit, zodat we mogen aannemen dat Horneken slechts op grond van het aantal grazen land dat hij beheerde, een aandeel had in de 'heerlijkheid' van het Klei-Oldambt. Het is dan ook de vraag of de stad van meet af aan eenzijdig regelingen aan de Oldambtsters heeft opgelegd.

Net zoals het geval was met de Ommelander landschappen werd ook voor de Oldambtsters beroep van plaatselijke rechters op Groningen mogelijk. Daarvan is voor het eerst sprake nadat Eppo Gockinga in 1444 was overleden en de stad zijn rechten had overgenomen. Wellicht is de vorm daarvan gelijk geweest aan die welke voor de Ommelanders gold en hadden in de 'Oldambtster warf' plaatselijke rechters samen met hun stedelijke collega's zitting.[231]

Zeker is in elk geval dat het Oldambt ook in 1454 nog als een zelfstandig landschap kon optreden. Op 20 mei van dat jaar maakten de stad Groningen en de Ommelanden enerzijds en het Oldambt anderzijds afspraken over de dijken tussen Finsterwolde en het klooster Palmar, dat even ten zuiden van Reide was gelegen en omstreeks die tijd door de oprukkende Dollard is verzwolgen.[232] In de tekst worden zelfs nog de '*hoofdelingen*, rechters en mene meente van het Oldambt' als verdragspartner genoemd, net zoals men zou verwachten bij een 'gewoon' Ommelander landschap. We hebben boven echter gezien dat het Oldambt niet meer van de partij was toen in 1473 de stad en de Ommelanden samen een defensief verbond sloten tegen buitenlandse heren en meteen ook de grondslag legden voor verdere samenwerking op rechterlijk en bestuurlijk gebied.[233] Het lijkt niet al te gewaagd te veronderstellen dat het stadsbestuur in de loop van de tweede helft van de vijftiende eeuw geleidelijk de touwtjes volledig in handen heeft genomen. Hoe het proces precies in zijn werk is gegaan, is echter niet duidelijk. Een zekere behoefte aan rechtvaardiging voor het eigen optreden kan men proeven in het feit dat in het jaar 1487 enkele oude inwoners op verzoek van 'kastelein' Evert Horneken ten overstaan van notaris en getuigen verklaringen aflegden over de toestand in de 'heerlijkheid Termunten' zoals die vóór het ingrijpen van de Groningers was geweest. De getuigen deden verslag van de vele gewelddaden die er waren voorgevallen en de rechteloosheid die er had geheerst. 'Ten slotte riep men de heren van Groningen te hulp die nu het land in rust en vrede regeren en God moge geven dat ze daarmee nog lang mogen doorgaan.'[234]

Een eeuw later waren de inwoners van het Oldambt niet zo blij meer met de heren van Groningen. Op dezelfde dag dat de graaf van Rennenberg en de Groningse katholieken de zijde van de koning van Spanje kozen (3 maart 1580) tekenden afgevaardigden van het Oldambt de Unie van Utrecht. Even later (20 april) volgde het Gorecht dit voorbeeld.[235]

Westerwolde

Westerwolde was een uiterst geïsoleerd gelegen streepje land temidden van uitgestrekte venen en moerassen. Kerkelijk hoorde het landje onder het bisdom Osnabrück, maar in het jaar 1316 had het – vrijwillig – de bisschop van Münster als beschermer aangenomen.[236] Van veel Münsterse invloed in het gebied was echter geen sprake. In feite heerste hier het hoofdelingengeslacht Addinga. Met Egge Addinga sloot Groningen in 1443 een verbond op grond waarvan de stad gebruik mocht maken van Egges huis te Wedde als militair steunpunt. Verder bevatte de overeenkomst de gebruikelijke afspraken over de beveiliging en vrijheid van de koophandel, de vervolging van misdadigers en de onderling te verle-

nen bescherming en bijstand.[237] Deze overeenkomst past in de expansieve *Ostpolitik* die de stad in deze jaren voerde en die, zoals we gezien hebben, begonnen was met de verovering van de Ripperdaborg te Farmsum (1434) en voortgezet met het verwerven van de Houwerdaborg te Termunten en de versterkingen van Eppo Gockinga in Zuidbroek en Bellingwolde (1438).

Het ging de stad hierbij niet in eerste instantie om de gebieden zelf, maar om de beveiliging van handelsroutes. Van belang was vooral de handelsweg tussen Groningen en Münsterland, of liever andersom: vanuit Westfalen naar Groningen toe. In het bijzonder de inwoners van Westfalen hadden veel last van het Emder stapelrecht. Wanneer zij met hun koopwaar – hout en rogge – de Eems afvoeren, mochten zij met hun waren niet voorbij Emden varen en konden dus niet in Groningen komen, ook al zouden ze daar een hogere prijs voor hun handel kunnen krijgen dan in Emden. Het was daarom zaak een mogelijkheid te vinden om Emden te omzeilen. Dit was mogelijk wanneer men de pas over de Bourtange geschikt zou kunnen maken om met wagens het grote veencomplex over te steken. Daarmee zou een verbinding tot stand gebracht worden tussen de Eems en de Westerwoldse A, via welke rivier men in de Dollard kon komen. Van daar af kon men via het Oldambt en Duurswold de stad Groningen bereiken. In 1457 hebben Groningen en Münster een plan voor zo'n verbindingsweg gemaakt, maar tot uitvoering kwam het niet.[238] Overigens wilde Groningen ook in dit geval weer voorkomen dat van deze weg misbruik gemaakt zou kunnen worden en dat kooplieden die via deze weg naar Groningerland zouden komen buiten de Groninger markt om zaken zouden gaan doen. Een van de artikelen van de ontwerp-overeenkomst luidde dan ook: 'Wie via de weg vanuit Münsterland naar Groningerland komt, mag tussen Eems en Lauwers alleen in Groningen kopen en verkopen.'[239]

Tien jaren eerder hadden burgemeesters en raad van Groningen een verdrag gesloten met de ingezetenen van Westerwolde, dat op vele punten letterlijk overeenkomt met de verbonden die de stad met Ommelander landschappen sloot. Ook hier is sprake van verdediging van de vrijheid en 'alle Duitse en andere heren' die buiten 'desen lande ende stadt' moeten worden gehouden, over het stellen van gijzelaars in de stad bij militaire acties, en over de mogelijkheid om van vonnissen van de plaatselijke rechter in beroep te gaan op de raad te Groningen.[240] Gedurende de volgende decennia deden zich herhaaldelijk problemen voor tussen de Addinga's en de bevolking van Westerwolde. Groningen stond hierbij aan de kant van de ingezetenen, niet in de laatste plaats omdat de stedelingen en Hayo Addinga het ook niet eens waren over de Reiderlander dorpen Blijham en Bellingwolde. Groningen wilde dit overblijfsel van het verdronken Reiderland bij het Oldambt trekken, maar Addinga vond dat het bij zijn eigen gebied hoorde. Uiteindelijk wisten de Groningers in 1478 Hayo Addinga's huis te Wedde in te nemen. Ze verwoestten het en ontnamen de burchtheer zijn overheidsrechten. Ze bouwden aan de Pekel bij Winschoten een nieuw steunpunt, de Pekelborg.[241] De kastelein of kasteelheer die het stadsbestuur hier aanstelde moest van hier uit het Wold-Oldambt en Hayo's rechten in Westerwolde beheren.

Hiermee was de 'stadstaat Groningen' zo goed als af: de stad was 'heer' over het Gorecht en de Oldambten, had vèrstrekkende en langdurige verbonden gesloten met de heerloze Ommelanden en had de facto de macht in Westerwolde. De tijd was rijp voor een formalisering van de situatie. Een serieuze poging daartoe deed het stadsbestuur in 1479 door een ontwerp te maken voor een oorkonde waarbij de keizer zelf 'de goede stad Groningen, burgemeesters

en raad en de gemene meente van de stad' zou belenen met de Ommelanden en Westerwolde met alles wat daarbij hoort. Maar al spoedig werd het de heren in het raadhuis duidelijk dat de kosten van zo'n belening wel wat erg hoog waren.[242] Ze besloten daarom door te gaan op de manier waarop ze tot dusver altijd hadden geopereerd: via de weg van verbonden. Voor wat Westerwolde betreft betekende dit dat de stad moest proberen tot een overeenkomst te komen met de bisschop van Münster, de enige landsheer met wie ze daar te maken had. Dat lukte in 1482, toen Groningen de overheidsrechten over Westerwolde voor 2000 gulden van de bisschop in pand nam voor een periode van vijfentwintig jaar en beloofde geen militaire versterkingen in Westerwolde te zullen oprichten.[243]

Overigens stortte het Groningse kaartenhuis in nog voordat de afgesproken periode voorbij was: in 1498 raakte de stad in het nauw en moest alle rechten op Westerwolde weer aan de bisschop overdragen.[244] Ze moest ook afstand doen van haar aanspraken op Bellingwolde en Blijham.

1.2.6 Drenthe en Westerlauwers Friesland

Binnen de muren van de stad Groningen bevonden zich twee soorten stadjers: burgers en ingezetenen. Buiten de muren, in de stadsvrijheid rondom de stad, woonden de 'buitenpoorters'. De inwoners van de landschappen tussen Eems en Lauwers en van Drenthe golden als 'binnenlandschen'. Stedelingen, bewoners van de stadstafel, de Ommelanden en de stadsjurisdicties, en ook de Drenthen werden allen gezien als 'landgenoten'. Echte buitenlanders of 'overmarksen' waren degenen die van 'buten der Eemese ende der Lauwerse ende Drenthe' kwamen.[245] Ofschoon het Groninger stadsbestuur met Drenthe niet zulke verbonden heeft gesloten als met de Ommelander landschappen, golden de inwoners van Drenthe dus als 'eigen volk'. Verwonderlijk is dat niet. Groningen en Drenthe hebben oudtijds een eenheid gevormd, vele stedelingen waren afkomstig uit Drenthe, hadden er hun familie wonen en beschikten er over landerijen, renten en andere inkomsten. Verspreid over heel Drenthe lagen landerijen die eigendom waren van geestelijke instellingen zoals het Olde Convent en het Klerkenhuis in de stad.[246] Het surplus van de Drentse productie werd via Groningen afgezet. Dat gold in het bijzonder voor rogge en turf. Uit Drentse bronnen blijkt dat Groningen de plaats was waar de Drenten hun zaken deden. Weliswaar was ook de markt van Steenwijk voor hen van belang, maar dat gold toch vooral voor de inwoners van het uiterste zuidwestelijk deel van het landschap.[247] Uit niets blijkt dat de inwoners van de Drentse dorpen op een of andere manier gedwongen moesten worden hun producten in Groningen ter markt te brengen. Het ging blijkbaar om een gewoonte die geheel en al voldeed aan de behoeften van zowel Drenten als stadjers.

In de tekst waarmee Cornelius Kempius in 1586 zijn boek over Friesland aan de Groninger stadsbestuurders opdroeg, prees hij de heren van Groningen in het bijzonder vanwege de inspanningen die hun voorgangers in het verleden hadden gedaan om geheel Westerlauwers Friesland te onderwerpen. Hij wees er daarbij op dat de stad toen groot gezag genoot onder de Westerlauwerse Friezen.[248] Ofschoon Kempius' belangstelling voor het Westerlauwerse Friesland hem als geboren Dokkumer niet misstaat, moet een nuchtere beschouwer van de gebeurtenissen toch tot de conclusie komen dat Groningens avonturen aan gene zijde van de Lauwers allesbehalve glorierijk zijn afgelopen. Gesterkt door zijn successen in de omgeving van de stad meende het stadsbestuur dat

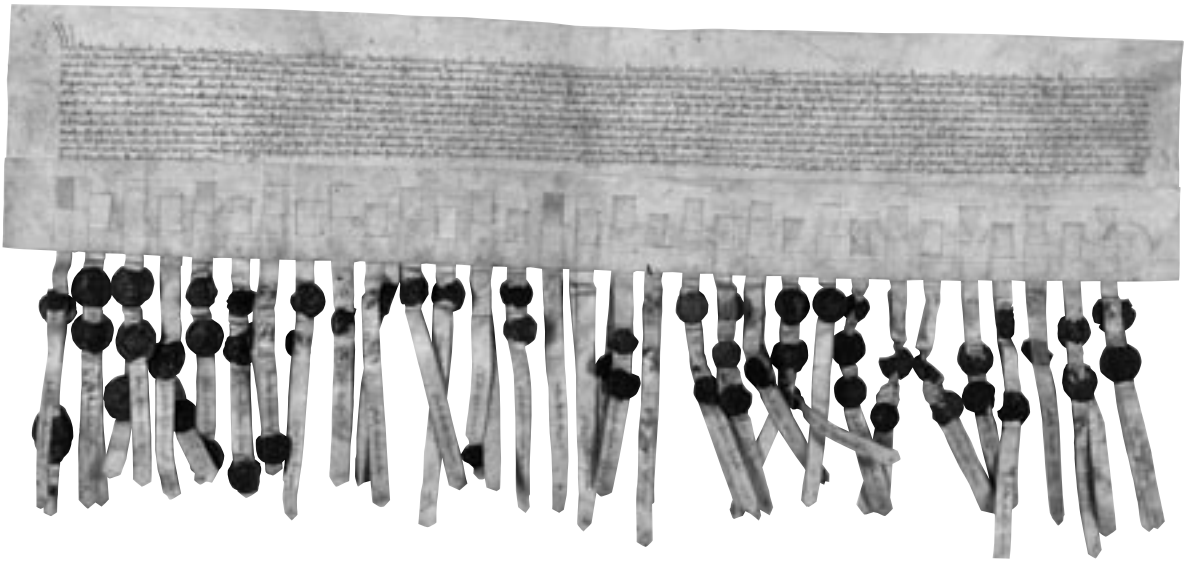
het in de tweede helft van de vijftiende eeuw dezelfde methoden ook in Oostergo en Westergo kon toepassen. Wat Kempius als 'roemrijke inspanningen' prees, lijkt eerder voort te komen uit een overschatting van de eigen mogelijkheden en een fatale onderschatting van de weerstanden waarmee men in Friesland te maken zou krijgen. Het gevolg was dat de Groningers daar in dezelfde valkuil zijn gestapt als de grote heren die eerder geprobeerd hebben daar orde op zaken te stellen.

Net zoals de Ommelanden waren de Westerlauwerse landschappen 'heerloos'. Hier was geen inheemse dynastie die zich met steun van de keizer had kunnen opwerken en ook de bisschop van Utrecht was niet in staat zijn wereldlijk gezag hier te vestigen. Westergo had soms wel de graaf van Holland erkend, maar Oostergo had in de praktijk sinds de twaalfde eeuw niets meer met het grafelijk gezag te maken.[249]

De stad Groningen was al vroeg betrekkingen aangegaan met Westerlauwerse partners. De verdragen die de stad met Leeuwarden (1317) en Dokkum en Oostergo (1318) sloot, behoren tot de oudste van hun soort.[250] Uit de eeuw die dan volgt hebben we maar een enkel blijk van betrekkingen tussen de stad en Westerlauwerse partners. In 1355 kwam een verbond tot stand tussen Stellingwerf en Schoterwerf enerzijds en Groningen anderzijds. Daarbij beloofden de Friezen niet te zullen toestaan dat vreemde heren, in het bijzonder degenen die uit het zuiden komen, de stad Groningen enige schade of onrecht zouden aandoen. Voor het overige stonden ze vrije handel toe en deden ze ook ten aanzien van de rechtszekerheid beloften die vergelijkbaar zijn met de bepalingen uit de eerder gesloten overeenkomsten.[251] Ruim dertig jaar later – op 26 september 1386 – sloten de Westerlauwerse landschappen Stellingwerf, Schoterwerf en 'Bornevrede' een vredesverdrag met de stad Groningen en de 'gezamenlijke Ommelanden'.[252] Hierbij beloofden partijen gijzelaars te stellen in Groningen. Omdat Onno Onsta en zijn partijgangers de vrede hadden afgewezen, spraken de verdragspartners met elkaar af dat ze binnen een jaar een gezamenlijke expeditie zouden ondernemen om de onwilligen te dwingen tot betaling van de boete waarin zij waren vervallen. Ze zouden uitrukken wanneer ze daartoe door de stad Groningen werden opgeroepen.

Pas vanaf het jaar 1416 zien we dat het – toen Vetkoperse – Groningen zijn partijgenoten aan gene zijde van de Lauwers steunde (verdragen met Achtkarspelen, Opsterland en Smallingerland).[253] Na de zogenaamde 'Groninger vrede' van 1422[254] volgde een periode waarin de stad, vaak samen met Ommelander landschappen, verdragen sloot met partners in verschillende delen van Westerlauwers Friesland, waarbij het vooral om de rechtshandhaving ging en het houden van gemeenschappelijke warven. Hierboven hebben we al gezien dat in 1425 besloten was om samen met Opsterland warven te houden in het Drentse Roden.[255] In 1444 werden met Smallingerland afspraken gemaakt over het organiseren van warven in Sebaldeburen.[256] Ook met Achtkarspelen, Oostbroeksterland, dorpen uit Smallingerland en Tietjerksteradeel werden overeenkomsten gesloten. Maar de belangrijkste stap die in deze periode werd gezet, was het verbond tussen de stad Groningen en Oostergo van 25 april 1444. Afgesproken werd dat er jaarlijks twee warven zouden gehouden worden, een in de stad Groningen en een op een andere geschikte plaats. Beide verdragspartijen zouden zich inspannen om ook de Westergoërs zover te krijgen dat ze zich aan de hierbij afgesproken procedures zouden onderwerpen.[257]

Dit alles kon niet voorkomen dat onderlinge veten de Westerlauwerse landschappen bleven teisteren. We hebben hierboven al gezien dat het volgens de Bourgondische spion Willem Salomons in Westerlauwers

De ‘Groninger vrede’ van 1422.
Akte van verzoening tussen Ocko ten Broek, Sibet van Rustringen, de stad Groningen en de landschappen Hunsingo, Fivelgo, Langewold, Vredewold, en Humsterland met de eilanden en ommelanden beoosten de Lauwers enerzijds, en Oostergo en Westergo met de eilanden en ommelanden ten westen van de Lauwers anderzijds, ter beëindiging van de partijstrijd tussen Schieringers en Vetkopers. Het stuk bevat bovendien bepalingen ter verzekering van de onderlinge vrede en veilig handelsverkeer en regels voor wederzijdse gewapende bijstand. 1 februari 1422.
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 134.

Friesland een ordeloze bende was.[258] Er was niets wat de tirannie van de hoofdelingen aan banden kon leggen. Ze waren zelfs de baas in de Friese steden. Aan die wantoestand kon alleen een einde komen wanneer het hele gebied zich aan een sterke autoriteit zou onderwerpen. Twee kandidaten, aldus de spion, kwamen daarvoor in aanmerking: de stad Groningen en de hertog van Bourgondië.[259] Inderdaad zochten sommigen in de oostelijke grensgebieden van Friesland zelf steun bij de stad Groningen, die in eigen omgeving met zoveel succes orde had gebracht in de heerloze Ommelanden. Door in te gaan op dergelijke verzoeken raakte het stadsbestuur steeds nauwer betrokken bij de partijstrijd ten westen van de Lauwers. Tegelijkertijd kreeg Groningens inmenging in de Friese zaken een extra-dimensie vanwege de reële mogelijkheid dat de hertog van Bourgondië pogingen zou kunnen doen om Friesland te onderwerpen. In de nieuwe overeenkomsten tussen de stad en haar Friese partners ging het daarom ook nadrukkelijk om de verdediging van ‘het vrije Friesland’ tegen vijanden ‘van buiten’. In 1461 sloot de stad een aanvullende overeenkomst met Opsterland, waarin werd bepaald dat de Hoofdmannen te Groningen voor dat

gebied een grietman zouden aanstellen en rechters in de verschillende kerspelen. Van hun vonnissen zou men in beroep kunnen gaan op de Hoofdmannenkamer in Groningen. De militaire betekenis van deze overeenkomst spreekt uit de bepaling dat de stad behulpzaam zou zijn bij het oprichten en bemannen van sterkten in Opsterland.[260] Een soortgelijk verdrag werd in 1467 gesloten met Kollumerland.[261]

Hierboven hebben we gezien dat Karel de Stoute eind 1473 het idee afwees om zijn Bourgondische landen, met inbegrip van het nog te pacificeren Friesland, te laten opgaan in een koninkrijk binnen het Duitse Rijk en dat hij, na het veroveren van Gelre, zijn aandacht aan andere zaken moest wijden.[262] Toen de hertog enkele jaren daarna sneuvelde tijdens zijn poging Lotharingen te veroveren,[263] bedacht men in de top van het Rijk dat er toch een oplossing gevonden moest worden voor de wanorde in Friesland. Nu er geen krachtige Bourgondische pretendent meer was, leek de stad Groningen een goede kandidaat voor de heerschappij over Friesland. Deze zette ondertussen zelf ook al een stap in die richting en wel door het sluiten van een verdrag met Oostergo en Westergo samen (1477). De looptijd ervan bedroeg tien jaar. Deze overeenkomst was overigens niet meer dan een poging om de vrede veilig te stellen en was bedoeld als een hernieuwing van de 'Groninger vrede' van 1422, die een eind had gemaakt aan de partijstrijd tussen Vetkopers en Schieringers. Afgesproken werd dat men twee keer per jaar, afwisselend in Groningen en in Leeuwarden, met elkaar zou overleggen om geschillen in der minne op te lossen. De stad Groningen beloofde van haar kant, dat ze ondertussen geen pogingen zou doen om behalve Kollumerland, waarmee ze al in verbond stond, ook andere delen van Friesland 'tot hoeren verbonde ofte jurisdictie' te laten toetreden.[264] 'Och, waren de Groningers hiermee maar tevreden geweest', verzucht een kroniekschrijver. 'Na 1439 kende de stad Groningen vrede en had "liefflick ende vredelick" alle Ommelander landschappen van Kollumerland tot aan de Eems "onder sick". Er was geen vorst of heer die er aanspraak op maakte en de Groningers waren de enige heren over dat gebied.'[265]

In 1479 kwam een keizerlijk gezantschap naar Groningen om te onderzoeken of de stad inderdaad met de heerschappij over Friesland zou kunnen worden belast.[266] Tijdens de onderhandelingen werd het de Groningers duidelijk dat ze, om het gezag over Westerlauwers Friesland te kunnen krijgen, jaarlijks een bedrag van 10.000 goudgulden aan de keizerlijke schatkist zouden moeten betalen. Maar voor dat enorme bedrag zouden ze in de praktijk helemaal niets terugkrijgen. Om daadwerkelijk het bestuur over Friesland te kunnen inrichten en uitvoeren zou Groningen de Friese landschappen eerst goedschiks of kwaadschiks moeten onderwerpen. Dat was een verre van aanlokkelijk vooruitzicht en het stadsbestuur besloot dan ook geen gebruik te maken van de geboden mogelijkheid.

Nadat de in het verdrag van 1477 afgesproken periode van tien jaar was verstreken liet Groningen zich opnieuw verleiden tot inmenging in de Friese partijstrijd. Het stadsbestuur deed dit op het dringende verzoek van – vooral – de grote kloosters in het noorden van Oostergo. De heren hadden echter de nodige aarzelingen moeten overwinnen alvorens 'ja' te zeggen tegen de Vetkoperse Oostergoërs. Velen in de stad waren gekant tegen inmenging in de Friese zaken. Zij waren van mening dat de ongebreidelde partijstrijd Friesland tot een wespennest maakte waarin men zich beter niet kon steken. Wie dat toch deed zou het tumult daar alleen maar doen toenemen en dat zou weer de aandacht van machtige heren trekken. Dat nu was precies het omgekeerde van wat

altijd in het voordeel van Groningen was geweest. Juist de omstandigheid dat Groningen en zijn omgeving buiten of op het randje van de reikwijdte en belangstellingssfeer der grote heren had gelegen had Groningen in staat gesteld zijn vrijheid te behouden en uit te groeien tot het onbetwiste centrum van het land tussen Eems en Lauwers. In economische zin was de stad zelfs de enige plaats van betekenis tussen het wad en de Reest, de grensrivier tussen Drenthe en Overijssel.

Na rijp beraad – het duurde acht maanden alvorens men tot een beslissing kwam – besloten burgemeesters en raad toch tot interventie over te gaan. Zo kwam op 17 september 1491 een verdrag tot stand tussen de stad Groningen enerzijds en Dokkum met een aantal Vetkoperse kloosters, hoofdelingen en dorpen in Oostergo anderzijds.[267] De Groningers benoemden hun medeburger Sibrand Ulferts tot hun 'kastelein' en bevelhebber te Dokkum.[268] Vele andere Vetkoperse kloosters, geestelijken, hoofdelingen en steden in Oostergo, Westergo en Zevenwouden sloten zich hierbij aan, waaronder ook Leeuwarden. In al deze overeenkomsten – met uitzondering van die met Zevenwouden – waren bepalingen opgenomen over de mogelijkheid om van plaatselijke gerechten in hoger beroep te gaan op warven die in Groningen zouden worden gehouden. In de overeenkomst met Leeuwarden werd bepaald dat de stad Groningen het recht zou krijgen te Leeuwarden een 'kastelein' aan te stellen (10 oktober 1492).[269] De hoofdelingen Worp Uninga, Rinck Burmania en Peter Kamminga stonden de verdragspartners toe gebruik te maken van hun versterkte huizen in Leeuwarden als daaraan behoefte zou zijn.[270] Ofschoon het aantal overeenkomsten van deze soort groot is – er zijn ongeveer 150 akten bewaard gebleven – is het van belang zich te realiseren dat het bij deze Groningsgezinde Friezen steeds om leden van één partij ging, de Vetkoperse. De tegenpartij, die der Schieringers, wierp zich nu op als verdedigster der Friese vrijheid en zette zich schrap tegen het *Sassche Grins* (het 'Saksische Groningen') en zijn *Pax Groningana*.[271]

Beide partijen zochten vervolgens steun bij machtige heren: Groningen bij keizer Maximiliaan en de in het nauw gebrachte Schieringers bij hertog Albrecht van Saksen, de stadhouder van Holland. Zo gebeurde precies datgene waarvoor oud-burgemeester Johan Thema en andere tegenstanders van Groningens Friesland-politiek hadden gewaarschuwd. De interventie in Friesland had slapende honden wakker gemaakt en nu zou men 'met keiser, coeninghen, hartoegen end graven to doene hebben'.[272] Omgekeerd was dat natuurlijk ook zo: wie zich van buitenaf met Friesland wilde bemoeien, zou Groningen op zijn weg vinden, want 'an Groningen hanget geheel Frieslant'.[273] Er volgde een woeste strijd die enkele jaren duurde en in hoofdzaak in Friesland werd uitgevochten. In 1498 werd het pleit beslecht: Groningen zag zich gedwongen afstand te doen van zijn 'rechten' op Oostergo en Westergo en moest de inwoners van die landen ontslaan van de beloften die ze de stad op grond van de gesloten verbonden hadden gedaan.[274] Kort daarna bekleedde keizer Maximiliaan hertog Albrecht van Saksen met het gezag over Friesland.[275]

1.2.7 De zestiende eeuw

Strijd om de macht

Groningen kreeg niet alleen het lid op de neus in Westerlauwers Friesland, het moest ook vrezen voor zijn positie in de Ommelanden en zelfs zijn eigen zelfstandigheid liep gevaar. De Saksische hertog meende dat de waardigheid van *gubernator* en *potestaat* die hij van de keizer had gekregen ook de heerschappij

inhield over de Ommelanden, de stad Groningen en zich zelfs uitstrekte tot de Friese landen ten oosten van de Eems.[276]

Nu een sterke man als Albrecht van Saksen op het toneel was verschenen en Groningens macht ten westen van de Lauwers was ingestort, zagen enkele grote Ommelander heren hun kans schoon. Zij droegen hun privé-bezittingen op aan de hertog om ze als leengoederen terug te krijgen en op die manier een officiële plaats in de landsheerlijke hiërarchie te verwerven. De Groningers konden een dergelijke schending van het 'grote verbond' niet over hun kant laten gaan en ondernamen strafexpedities waarbij de borgen van de ontrouwe hoofdelingen in vlammen opgingen. Weliswaar sloot de stad – te Aduard – in de zomer van 1500 een tractaat met hertog Albrecht van Saksen dat bedoeld was om de vijandelijkheden te doen stoppen, maar in de praktijk maakte het geen verschil. De strijd in de Ommelanden ging gewoon door. Desondanks is het van belang enige aandacht aan de tekst van de getroffen overeenkomst te schenken, omdat ze laat zien welke kijk de Groningers op de Ommelanden hadden en wat het stapelrecht precies inhield. Bovendien werpt de tekst licht op de vraag in hoeverre de anti-Gronings gezinde hoofdelingen de belangen van de Ommelander bevolking vertegenwoordigden.[277]

In de eerste plaats verklaarde Groningen de Ommelanden ontslagen van alle verplichtingen die deze op grond van de verbonden en anderszins aan de stad hadden. De verdragspartijen waren en bleven het oneens over de vraag wie gerechtigd was het bewind te voeren in de Friese landen tussen Eems en Lauwers, de hertog of de stad. De kwestie zou daarom worden voorgelegd aan het Rijkskamergerecht. Zolang een definitieve uitspraak op zich liet wachten, zou een tijdelijke bewindvoerder optreden. Deze, Georg van Thurn, zou het gebied uit naam van het Rijk besturen en daarbij de bestaande rechten en privileges van eenieder respecteren. Groningen behield het stapelrecht 'dat het al sinds mensenheugenis in zijn bezit had', maar de Ommelander hoofdelingen zouden vrij zijn hun eigen producten te gebruiken en te verkopen. Dezelfde vrijstelling zou gelden voor Appingedam en het Oldambt. Tenslotte zouden de stedelingen hun eigendommen in de Ommelanden mogen behouden en ook vrijelijk hun inkomsten daaruit mogen trekken.

Uit de vrijstelling van het stapelrecht die van Saksische zijde voor de Ommelander hoofdelingen bedongen werd, spreekt de behoefte van de hertog om de Ommelander heren aan zich te binden. Voor de vrijstelling van Appingedam en het Oldambt hebben andere overwegingen gegolden. Eerder hebben we gezien dat het oostelijk deel van Fivelgo, waartoe Appingedam behoorde, en ook het Oldambt pas later[278] binnen de invloedssfeer van de Groninger markt zijn getrokken, zodat de woorden 'sinds mensenheugenis' voor die streken in ieder geval minder van toepassing waren dan voor de Ommelanden in engere zin. Zo kan deze vrijstelling zelfs worden beschouwd als een bevestiging *e contrario* van het bestaan van oude, ongeschreven stapelregels waaraan de Ommelanden gewoon waren zich te houden.

Zoals we eerder zagen rustte de dominante positie van de stad op drie pijlers: (1) de deelname van het stadsbestuur aan bestuur en rechtspraak in de Ommelanden door middel van de warven, (2) de jurisdictie van de Hoofdmannenkamer als beroepsinstantie voor vonnissen van Ommelander rechters en als rechtbank in zaken tussen stedelingen en Ommelanders, en (3) het stapelrecht annex brouwprivilege. Over de interpretatie van het tractaat van 21 augustus 1500 ontstond binnen de kortste tijd alweer verschil van inzicht, zodat de strijd gewoon doorging, niet alleen tussen de stad en de hertog van Saksen (Albrecht was

inmiddels overleden en opgevolgd door zijn zoon Georg), maar ook tussen Groningen en zijn Ommelander tegenstrevers. Het lukte Georg van Saksen niet om zijn wil met geweld aan de stad op te leggen. Aan de andere kant waren burgemeesters en raad er nu wel van doordrongen dat de 'heerloze tijden' definitief voorbij waren. Het was gedaan met de *splendid isolation* die Stad en Ommelanden zolang in staat had gesteld hun zaken zelf te regelen en die in het bijzonder ook Groningen de gelegenheid had gegeven alle concurrentie in de wijde omtrek in de kiem te smoren. Landsheren waren op het toneel verschenen en zouden niet meer gaan.

Het stadsbestuur besloot er het beste van te maken en zich te onderwerpen aan de minst afschrikwekkende pretendent. Dat was niet Georg van Saksen, die men als een vreemdeling zag, maar Edzard Cirksena, graaf in Oost-Friesland, die zo'n beetje een landsman was. Zonder de Ommelander hoofdelingen in de zaak te betrekken, en ook buiten de keizer en de bisschop van Utrecht om, besloot de stad graaf Edzard als heer te erkennen en ging met hem een overeenkomst aan die ook consequenties moest hebben voor de gang van zaken in de Ommelanden.[279] In de akte waarbij de stad zich aan Edzard onderwierp, stond ze aan de graaf ook 'alle de regeringe der Ommelanden' af (24 april 1506).[280] De graaf van zijn kant beloofde de bezittingen en rechten van de stad en haar inwoners in de Ommelanden te zullen respecteren, maar was niet genegen het stapelrecht zonder meer te bestendigen. Bepaald werd dat inlands graan niet alleen via de Groninger markt, maar ook via Appingedam mocht worden geëxporteerd. Over de stapel van vette waren zou nog nader overleg volgen. De graaf was erop uit een regeling te treffen die zowel het stedelijk als het algemeen belang zou dienen.[281]

Graaf Edzard maakte ook een einde aan de Hoofdmannenkamer zoals die in de loop van de generaties gestalte had gekregen. Hijzelf zou als landsheer enige personen uit de Groninger raadsfamilies kiezen die in de stad de financiële kwesties zouden behandelen die vroeger tot de competentie van de Hoofdmannenkamer hadden behoord.[282] Voor andere Ommelander zaken zou – maar dat stond niet in het tractaat van

Portret van graaf Edzard van Oost-Friesland (1462-1528). Gravure door J.W. Kaiser. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879). Groninger Archieven, THAG 4157.

Portret van hertog Karel van Gelre (1467-1538).
De hertog van Gelre was tussen 1514 en 1536 heer van Groningen.
Gravure door J.W. Kaiser. Uit: J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, 14 dln (Amsterdam 1840-1879).
Groninger Archieven, THAG 4245.

24 april 1506 – te Winsum een hofgerecht worden opgericht. Dit zou dienen ter vervanging van de gemeenschappelijke warven.[283] Al met al betekenden deze bepalingen een aanzienlijke aantasting van de machtspositie die de stad in de loop van de jaren had opgebouwd.

Indien de politieke ontwikkelingen graaf Edzard de kans en vooral de tijd hadden gegund om de inrichting van zijn land op deze fundamenten verder gestalte te geven, zou dat misschien hebben bijgedragen tot een 'normalisering' van de verhoudingen in Stad en Lande en zou dit gewest mogelijk ook wat meer gelijkvormig zijn geworden aan andere vorstendommen. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we echter al gezien dat Groningen, door de omstandigheden gedwongen, enkele jaren later de Oostfriese graaf alweer inruilde tegen een landsheer waarvan de stad een krachtdadiger bescherming verwachtte, Karel van Gelre.[284] In het tractaat dat de onderhandelaars van de stad in 1515 met de Gelderse maarschalk Willem van Ooy sloten – het werd pas drie jaar later door hertog Karel van Gelre geratificeerd – , wist de stad niet alleen de verliezen goed te maken die ze door toedoen van Edzard had moeten lijden, maar kreeg ze in zekere zin zelfs meer dan ze ooit had gehad.[285] Ze droeg weliswaar 'de overheid en regering over de Ommelanden tussen Eems en Lauwers', alsmede haar rechten op Oostergo, Westergo en de Oldambten[286] over aan Karel van Gelre, maar ze wist te bedingen dat zijzelf en haar economische basis, de Ommelanden, niet van elkaar gescheiden zouden worden. Partijen waren het erover eens dat de stad Groningen en de Ommelanden niet onder verschillende landsheren zouden mogen komen.[287] Mocht de hertog ooit op het idee komen zijn rechten op Stad en Ommelanden aan een ander over te dragen, dan zou hij dat alleen mogen doen met goedkeuring van het stadsbestuur![288] Het opgeven van de 'overheid' over de Ommelanden was voor het stadsbestuur ongetwijfeld een bittere pil – de stad was enkele tientallen jaren bijna zelf landsheer geweest! – , maar gezien de politieke ontwikkelingen was het duidelijk dat de kansen op het tot stand brengen van een echte stadstaat voor Groningen verkeken waren. Daarvoor

was de vorstenstaat te dicht in de buurt gekomen. Uiteindelijk ging het de Groningers natuurlijk ook niet om de status van 'overheid'. Hun eigenlijke doel was het voortbestaan en de welvaart van hun stad. Ze waren zich er terdege van bewust dat zij daarvoor van de Ommelanden afhankelijk waren. De gedachte dat Stad en Lande één economische eenheid vormen en daarom ook in staatkundige zin bij elkaar horen zou gedurende de hele zestiende eeuw een centrale positie innemen in de stedelijke politiek en van Ommelander zijde met groeiende verbetenheid bestreden worden.

In het tractaat werd verder afgesproken dat hertog Karel uit Stad en Lande een jaarlijkse belasting zou mogen heffen. Het stadsbestuur en de Staten van de Ommelanden, te weten prelaten, hoofdelingen en eigenerfden, zouden de hertog op dit punt van advies dienen en behulpzaam zijn bij de inning ervan. De stad zou het bestuurscentrum zijn voor het gehele gewest, dus ook voor de Ommelanden. De leiding zou in handen komen van een college waarin één hertogelijke raadsheer zitting zou nemen naast vier andere, door het stadsbestuur aan te wijzen personen. Dit college zou, net zoals de Hoofdmannenkamer gewoon was te doen, ook buiten de gemeenschappelijke warven om naar landrecht rechtspreken.[289] Verder kregen de Ooster- en Westerwarf hun vroegere competenties terug en de door graaf Edzard aangebrachte beperkingen van het Groninger stapelrecht werden ongedaan gemaakt.

Op papier lijken bepalingen als deze stelliger dan ze in werkelijkheid konden zijn. Het tractaat tussen Groningen en Karel van Gelre ging voor een belangrijk deel over de Ommelanden, maar de Ommelanders zelf waren bij het sluiten ervan niet betrokken geweest. Machtspolitieke motieven hadden de Gelderse hertog ertoe gebracht om met Groningen te pacteren. Om deze sterke stad in handen te krijgen was hij bereid geweest alles toe zeggen wat burgemeesters en raad vroegen, ook al was de juridische basis daarvoor wankel, en ook al schoot zijn eigen macht misschien tekort.[290] Op het moment dat het verdrag gesloten werd, had de hertog van Gelre weinig tot niets te zeggen over de Ommelanden. Het stuk was daarom meer een actieprogramma dan dat het een stand van zaken fixeerde. Ook de bepaling dat Groningen en de Ommelanden niet van elkaar zouden mogen worden gescheiden, liep op de zaken vooruit. In 1518 vormden Stad en Lande geen eenheid die uit elkaar zou kunnen vallen.

Wel maakte Groningen dankbaar gebruik van de autoriteit van de Gelderse hertog en werd op die manier in zekere zin zelf een instrument in handen van de hertog. De Ommelanders zagen dat andersom: in hun optiek werd Karel van Gelre door de stad als machtsmiddel tegen hen ingezet. Een voorval dat voedsel gaf aan deze zienswijze, deed zich voor in 1520. Toen bepaalde een viertal hooggeplaatste Groningers dat in en door de Ommelander kloosters enkel handel mocht worden gedreven in goederen die voor eigen gebruik bestemd waren en dat daar ook geen ambachten mochten worden uitgeoefend, tenzij de productie daarvan bedoeld was om de eigen behoeften te dekken. De stedelingen die deze bepaling uitvaardigden, waren Willem Frederiks en Evert Jarges, pastoors van de Sint Maartenskerk, en Lulof Coenders en Roelof Huynge, beiden 'hoofdmannen van hertog Karel van Gelre'. Volgens de tekst van de akte die hiervan werd opgemaakt, hadden de prelaten en hoofdelingen van de Ommelander kloosters geklaagd over het optreden van de Groninger gilden die, met een beroep op het stedelijk stapelrecht, de economische activiteit van de kloosters aan banden wilden leggen.[291] De geestelijken hadden zich tot de Gelderse stadhouder gewend, maar omdat die 'geen tijd had' had hij de beslissing aan burgemeesters en

raad van Groningen opgedragen (!). Dezen hadden, in een wel erg doorzichtige poging om objectief te lijken, de klagers aangeraden om het probleem voor te leggen aan de genoemde scheidsrechters, twee geestelijken en twee hoofdmannen die krachtens hun functies wel een 'bovenstedelijke' status hadden, maar tegelijkertijd ook dragers van de stadspolitiek waren. Deze uitspraak en de bevelschriften die de hertog van Gelre later aan de Groninger olderman liet uitgaan om de naleving ervan af te dwingen, zouden later door de Groningers herhaaldelijk worden gebruikt om de legitimiteit van hun stapelrechtclaims aan te tonen.[292]

Met steun van de Gelderse hertog slaagden de Groningers erin de positie van de stad ten opzichte van de Ommelanden vrijwel geheel te herstellen. In 1521 was het zover dat men in Arnhem en Groningen de tijd rijp achtte voor de 'abten, prelaten, hoofdelingen, eigenerfden en gemene onderdanen' van de Ommelanden om zich aan Karel van Gelre te onderwerpen. De hertog stuurde enkele raadsheren naar Groningen die de hulde van de Ommelanders in ontvangst moesten nemen. Dezen werden op het raadhuis bijeengeroepen, maar daar bleek dat ze weinig vertrouwen in de Gelderse hertog hadden. Ze twijfelden eraan of de hertog machtig genoeg zou zijn om hen te beschermen tegen andere grote heren. De Gelderse raadsheren en ook het Groninger stadsbestuur zetten de Ommelanders echter zozeer onder druk, dat dezen zich uiteindelijk toch gewonnen gaven. Zo hebben ze allen afzonderlijk hun eed gedaan: de prelaten apart, de hoofdelingen voor zich en ook de eigenerfden zwoeren apart. Ze legden de eed af onder de voorwaarde dat ze van hun eed ontslagen zouden zijn wanneer de hertog goedschiks of kwaadschiks zijn positie in Stad en Lande zou moeten opgeven. Omdat niet alle Ommelanders in persoon bij de huldiging aanwezig waren geweest, trokken enkele leden van het Groningse patriciaat het land in om de betrokken heren hun eed af te nemen. Ludeke Horneken liet de inwoners van Vredewold, Langewold, Humsterland en Middag daarvoor bijeenkomen in Zuidhorn, waarna hij naar Winsum ging om de Hunsingoërs en Fivelgoërs hun eed te laten afleggen. Roelof Huynge en Claes Schaffer trokken met hetzelfde doel naar het Oldambt.[293] Uit dit laatste kunnen we opmaken dat de Groningers in 1520 nog bereid waren het Oldambt te beschouwen als een gelijkberechtigd deel van de Ommelanden – ze hadden de zeggenschap over dat landschap in 1515 en 1518 opgegeven. Dit is opmerkelijk, want korte tijd later huldigde het stadsbestuur de mening dat het zelf de baas over dat gebied was gebleven.[294]

De manier waarop deze huldiging tot stand kwam wijst erop dat de Gelderse regering hiertoe weliswaar het initiatief heeft genomen,[295] maar dat het Groninger stadsbestuur, gedomineerd door degenen die op de loonlijst van de Gelderse hertog stonden, hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld. In normale gevallen werd van een huldiging een akte opgemaakt waarbij de nieuwe onderdanen hun heer erkennen, waarna de heer zijn onderdanen een 'reversbrief' geeft, waarin hij de gemaakte afspraken bevestigt. In dit geval is er geen huldigingsakte van de Ommelanders bewaard gebleven en het sterke vermoeden bestaat dat er ook nooit zo'n akte is opgemaakt. Wat er wel is, is een verklaring van 25 mei 1521 van *burgemeesters en raad van Groningen* dat de Ommelanders hertog Karel van Gelre als hun landsheer hebben gehuldigd en hem trouw hebben gezworen.[296] Een maand later ratificeerde de Gelderse hertog de afspraken die op 25 mei met de Ommelanders waren gemaakt. Hij stelde daarbij wel de voorwaarde dat de Ommelander heren hem ook zelf nog een akte zouden geven waarin zij hem als heer erkenden en de artikelen aannamen die ook in het tractaat tussen Groningen en

hemzelf waren vastgelegd.[297] Een dergelijke akte is door de Ommelanders echter nooit afgegeven.[298]

Ten aanzien van de huldiging van Karel van Gelre door de Ommelanders moet nog worden opgemerkt dat de hertog in zijn verklaring van 20 juni 1521 uitdrukkelijk de handhaving toezegde van de Ommelander 'privileges, vrij- en heerlijkheden en oude gewoonten en tradities', zoals die bedoeld waren in het verbond dat in het verleden tussen de stad Groningen en de Ommelanden was gesloten. Het gaat hier – de lezer zal zich het herinneren – om het 'grote verbond' dat Stad en Ommelanden in 1482 hadden gesloten voor een periode van veertig jaar en dat de basis van hun onderlinge samenwerking was. De looptijd van het verbond zou in 1522 eindigen en het ligt voor de hand dat dit vooruitzicht mede een rol heeft gespeeld bij de opzet om de hertog van Gelre in 1521 ook door de Ommelanders als hun heer te laten huldigen. Niet voor niets ook werd een verwijzing naar dat grote verbond opgenomen in de oorkonde van 20 juni 1521: op deze manier werd de continuiteit in de relaties tussen Stad en Lande hersteld, die door de ontwrichtende gebeurtenissen van de voorbije dertig jaar in gevaar was gekomen. Hiermee had het stadsbestuur zijn belangrijkste doelen bereikt: Stad en Lande vielen samen onder één heer die het grote verbond van 1473/1482 als grondslag voor de onderlinge samenwerking erkende, zich bereid verklaard had Groningen en de Ommelanden bij elkaar te houden en zijn onderdanen ook al bij voorbaat van hun eed van trouw ontslagen had wanneer hij zijn positie als beschermheer niet zou kunnen waarmaken. Wanneer je als stad zoiets kunt regelen, hoef je zelf geen landsheer meer te zijn.

Op papier leken de getroffen regelingen mooier dan ze in werkelijkheid waren. Precies zoals de Ommelanders hadden gevreesd, kon Karel van Gelre geen veiligheid en stabiliteit bieden. In Westerlauwers Friesland moest de hertog geleidelijk wijken voor de druk van de Bourgondiërs die de Saksen daar hadden afgelost (1523). De Bourgondische veldheer Jurgen Schenck van Toutenburg drong zelfs op tot in Groningerland en bracht de grote anti-Gronings gezinde Ommelander heren ertoe om 'Karel van Bourgondië' (de Habsburger Karel V), als heer te huldigen.[299] Ofschoon de eenheid tussen Stad en Lande dus na twee jaar alweer verbroken was, bleven de Ommelanden kerspelsgewijs aan de Gelderse hertog de belasting betalen die hem beloofd was. Het is voor ons doel niet van belang de chaotische gebeurtenissen uit de periode 1523 tot 1536 te volgen. Karel van Gelre bleek een kostbaar heer die Stad en Lande geen waar voor hun geld kon bieden. De hertog voerde oorlog op vele fronten, de bevolking moest de zware kosten ervan dragen en liep in toenemende mate het risico ook zelf slachtoffer te worden van de oorlogshandelingen. In ieder geval leed de nering van de stedelingen onder de voortdurende oorlogen, hetgeen leidde tot oproer binnen de stad.[300] Het feit dat de hertog in 1530 zich ook het gezag over Westerwolde aanmatigde – het landje dat Groningen in 1498 aan zijn rechtmatige heer, de bisschop van Münster, had moeten teruggeven – , was weliswaar van geringe betekenis, maar zal in Groningen zeker niet als een vriendschappelijke daad zijn opgevat.[301] Veel erger werd het toen strijdbenden er in 1536 toe overgingen om het stadje Appingedam met vestingwerken te versterken en de hertog van Gelre daartegen niets ondernam. Appingedam gold voor de Groninger gilden als een concurrent die de monopoliepositie van de Groninger markt in gevaar bracht. Een in 1501 ondernomen poging om het stadje eens en voor al uit te schakelen was, tot grote schande van de Groningers, op een catastrofe uitgelopen.[302] Groningen had het in 1506 zelfs moeten aanzien dat graaf Edzard de Damsters had toegestaan inlands koren te verhande-

len. Nu, in 1536, dreigde Appingedam zelfs een uitvalsbasis te worden voor vijandelijke acties tegen Stad en Ommelanden. Toen Karel van Gelre daarbovenop ook nog een burcht in de stad Groningen eiste was de maat voor het stadsbestuur vol. Samen met een aantal grote Ommelander heren besloot het zich tot Jurgen Schenck van Toutenburg te wenden, Karel V's stadhouder in Friesland.

Opnieuw: onder Habsburg

Naast de weerzin tegen Karel van Gelre en de wanorde die mede door zijn toedoen in het noordelijk kustgebied heerste, zullen ook andere motieven een rol hebben gespeeld bij de beslissing van Groningers en Ommelanders om naar de Bourgondisch-Habsburgse kant over te stappen. Op het eerste gezicht lijkt het alsof stedelingen en plattelanders eensgezind handelden: samen kozen ze voor één nieuwe heer, Karel V. Eenzelfde beslissing hoeft echter niet de uitkomst te zijn van identieke motieven en overwegingen. Gelet op de tegenstellingen die in de eerste decennia van de zestiende eeuw voor de dag gekomen waren, is het niet ondenkbaar dat de Ommelander heren van mening zijn geweest dat een grote heer als Karel V met zijn geleerde regering in Brussel wel raad zou weten met de machtsaanspraken van de stad Groningen. Elders, zoals in Utrecht, had Karel V laten zien dat hij korte metten kon maken met onwillige magistraten die aan de leiband van het gewone volk liepen.[303] Aan de andere kant hadden ook de Groningers reden om optimistisch te zijn. Brussel was ver weg, Groningen was militair gezien moeilijk te bedwingen, zodat ook een boze landsheer er slechts met moeite vat op zou kunnen krijgen, en juist vanwege die militaire betekenis zou de Nederlandse regering zich wel tien keer bedenken, alvorens ze de bevolking van zo'n belangrijk steunpunt tegen zich in het harnas zou jagen.

Vooral Groningen mocht tevreden zijn met het resultaat van de onderhandelingen die op 8 juni 1536 leidden tot een overeenkomst. Een week later, op 15 juni 1536 werd het tractaat tussen Karel V en Stad en Lande officieel geratificeerd. Op alle punten had de stad haar zin gekregen. Stad en Lande hadden samen één machtige heer als beschermer, alle privileges en statuten zouden gehandhaafd blijven, de stadsjurisdicties Oldambt en Gericht van Selwerd bleven – of liever: keerden weer terug – onder de hoede van de stad, de nieuwe landsheer beloofde dat er alleen versterkingen in de Ommelanden gebouwd zouden worden wanneer de 'regeerders' van Stad en Lande daarmee instemden en hij zou de bestaande vestingen, Delfzijl en Appingedam, afbreken. Het verdrag meldde niets over het grote verbond tussen Stad en Lande waarvan de veertigjarige verdragstermijn in 1522 was afgelopen, maar de bevestiging die Karel van Gelre daarvan in 1521 had gegeven en de bepaling van de nieuwe landsheer dat hij Stad en Lande in het genot zou laten van hun rechten en gewoonten, leek voldoende waarborg dat Groningen en Ommelanden op dezelfde voet voort zouden kunnen als de stadsbestuurders graag zouden willen.

Het Tractaat van 1536 is vooral een conservatief stuk. Alles zou bij het oude blijven. Afgezien van de toezegging door Stad en Lande van een 'schoon lusthuis' voor de landsheer en een jaarlijks bedrag van *f* 12.000 ter dekking van de kosten die de keizer zou moeten maken voor de bescherming van Groningen en Ommelanden, was het enige toekomstgerichte punt de in het vooruitzicht gestelde sloop van alle vestingen buiten die van de stad Groningen zelf. Maar ook dat betekende eigenlijk weer een terugkeer naar de oude toestand. In feite deden de verdragspartners met dit tractaat net alsof er in de wereld niets was veranderd en dat ook verder alles bij het oude zou blijven.

Voor het stadsbestuur was de oude toestand die van de monopoliepositie welke de stad in de loop van de vijftiende eeuw had bereikt: ze was het economische, militaire, juridische, bestuurlijke, geestelijke en culturele centrum voor de wijde omtrek.[304] Dat oude, in wezen middeleeuwse, model was de norm, en wat daaraan niet beantwoordde, moest verdwijnen of worden aangepast. Het is dan ook minder juist om, zoals soms wordt gedaan, te spreken over de 'politieke en economische doelstellingen' van het stadsbestuur.[305] Een dergelijke woordkeus suggereert naar mijn smaak een 'activisme' dat niet past bij de voorstellingswereld van zestiende-eeuwers. Ze is teveel gedacht vanuit de huidige praktijk, waarin bestuurders en managers zich missies, doelen en *targets* stellen waarnaar zij hun beleid inrichten en zelfs ingrijpende veranderingen willen bewerkstelligen op het terrein van economie, cultuur, politiek en milieu. Toegegeven, wat kroniekschrijvers als Abel Eppens en Johan Rengers van Ten Post ervoeren en op verongelijkte toon beschreven – met in hun kielzog zowat alle onderzoekers van de Groninger geschiedenis – , lijkt op een doelbewuste politiek van het Groninger stadsbestuur, gericht op het uitbreiden van de macht van de stad. Meer nog, voor hen was dit ook zo. Vanuit het gezichtspunt van de stad lag het echter anders. Het ging de heren op het Groninger raadhuis in feite niet om uitbreiding van Groningens macht, maar om de handhaving van de bestaande situatie. Daarop meende men recht te hebben, niet alleen op grond van de traditie en de onderlinge verbonden, maar ook op grond van de beloften van de successieve landsheren. Handhaving van de oude rechten impliceerde in de praktijk de actieve bestrijding van alles wat nieuw was en als een inbreuk op de bestaande orde kon worden gezien.

Het tractaat van 1536 gaf het stadsbestuur de ruimte en ook de middelen om deze lijn in praktijk te brengen. Met 'ruimte' wordt bedoeld dat de Brusselse regering in 1536 impliciet beloofde zich niet met de interne zaken van Stad en Lande te zullen bemoeien. Het tractaat bevat – afgezien van de passage over het Oldambt en het Gorecht – geen enkele bepaling inzake de staatkundige inrichting van Stad en Lande en er ontbreekt zelfs een artikel dat de landsheer de mogelijkheid gaf om in de toekomst op dit terrein iets te ondernemen. Stad en Lande waren dus voor wat betreft de inrichting van het gewest en de oplossing van onderlinge problemen op zichzelf aangewezen. Het gevaar dat het principe van niet-inmenging van regeringswege, samen met het ontbreken van een machtsevenwicht tussen de stad en het platteland, wel eens tot onbeheersbare conflicten zou kunnen leiden, werd niet onderkend of niet belangrijk gevonden.

Dat het maken van nadere afspraken over de onderlinge verhouding tussen Stad en Lande nodig was bleek al spoedig na het sluiten van de overeenkomst met Karel V. De aanleiding was de vraag van de keizerlijke regering te Brussel of Stad en Lande niet genegen waren om extra-bijdragen te betalen ter bestrijding van de kosten van 's keizers oorlogen. Beide partners konden het niet eens worden over de manier waarop de extra-belasting moest worden opgebracht en lieten de beslissing over aan stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg.[306] Enkele jaren later rees weer onenigheid over de verdeling van de financiële lasten. Deze keer besloten de heren van Stad en Lande de problematiek bij de wortel aan te pakken en werd een poging ondernomen om te komen tot een algehele herziening en actualisering van de onderlinge relaties.

De noodzaak daartoe was evident. Over de manier waarop gemeenschappelijke lasten opgebracht moesten worden, waren nooit goede afspraken ge-

maakt. Zelfs over de taken van de Hoofdmannenkamer – nu als 'des keizers kamer' officieel tot gewestelijk rechts- en bestuursorgaan verheven – lag eigenlijk niets vast. Wat het stapelrecht betreft had het tractaat van 1536 ook alle ruimte gelaten voor interpretaties. In de tijd van hun ontstaan was de inhoud van de stapelgewoonten vanzelfsprekend geweest en ook in 1482 had men niet de moeite genomen hierover duidelijkheid te scheppen. Nu, in het begin van de zestiende eeuw, was die duidelijkheid dringend gewenst. Zolang over de inhoud van de stapelbepalingen niet door alle betrokken partijen overeenstemming was bereikt of deze niet van hogerhand was vastgesteld, had het stadsbestuur – onder druk van de gilden en steunend op de onaantastbaarheid van zijn macht – alle vrijheid om de grenzen ervan zelf op te zoeken, met alle nare consequenties van dien.

De heren van Stad en Lande gingen bij hun onderhandelingen over de onderlinge relaties uit van de bepalingen van het grote verbond van 1482.[307] Ofschoon serieuze pogingen werden gedaan en ook concepten voor een nieuwe verdragstekst werden opgesteld, liepen de besprekingen op niets uit. Belangrijkste struikelblokken bleven de precieze formulering van het stapelrecht en de manier waarop de jaartax moest worden opgebracht. De Ommelander heren wilden dat de stad ook belasting aan de keizer zou betalen, maar daarvan wilden de stadsbestuurders niets weten. Zij stelden zich op het standpunt dat de lasten van de stedelingen al zwaar genoeg waren. Die moesten de kosten van bouw en onderhoud van de vestingwerken dragen en ook al het andere betalen wat voor een adequate verdediging nodig was. Deze inspanningen – zo was de stedelijke redenering – kwam niet alleen aan de stadjers ten goede, Groningen en Ommelanden waren één *corpus* en de stad was het bolwerk van de Friese vrijheid. Ze beschermde de Ommelanders net zo goed als de burgers zelf tegen inbreuken van buitenaf. Van hun kant verklaarden de Groningse onderhandelaars onder meer grote moeite te hebben met de manier waarop de grote Ommelander jonkers en de kloosters probeerden hun eigen economische belangen veilig te stellen ten koste van hun mede-Ommelanders.[308]

Het mislukken van de onderhandelingen over de herziening van het verbond van 1482 heeft vèrstrekkende gevolgen gehad. Het verhinderde dat de Staten van Stad en Lande zich konden ontwikkelen tot een forum, waarop gemeenschappelijke belangen konden worden geïdentificeerd en een gemeenschappelijk beleid kon worden vastgesteld. Het omgekeerde was zelfs het geval: de mislukking reduceerde de Statenvergadering tot een bijeenkomst waarin de vertegenwoordigde geledingen eigenlijk zelden verder kwamen dan het min of meer ritueel te berde brengen van hun eigen standpunten.[309] Hoe verschillend die standpunten ten aanzien van verschillende zaken ook mochten zijn, de achterliggende gedachte was bij alle partijen en facties steeds dezelfde: iedereen vond dat niet hijzelf, maar de anderen moesten betalen. Van solidariteit en gemeenschappelijkheid was geen sprake. Niet alleen Stad en Lande stonden tegenover elkaar. Al naar gelang de aard van de punten die ter discussie stonden, tekenden zich onder de Ommelanders verschillende groeperingen af: daar waren de grote hoofdelingen – ze noemden zich nu jonkers – , die er op uit waren een ridderschap te vormen en onder elkaar rivaliseerden om de hoogste status, en er waren eigenerfden en volmachten, die zich door de jonkers buitengesloten voelden. Tegelijkertijd waren er hoofdelingen die om wat voor reden ook vóór samenwerking met de stad waren, en andere die daarvan beslist niets moesten hebben. Ook in een cruciale zaak als de strijd tegen het water was solidariteit vaak ver te zoeken. Zelfs in acute noodsituaties vielen de Ommelanden in geografische delen uiteen die slechts

in de buidel wilden tasten om hun eigen problemen opgelost te krijgen. In de loop van de zestiende eeuw zou alles nog veel gecompliceerder worden, doordat de opkomst van verschillende religieuze stromingen en secten tot verdere versplintering leidde.[310]

Zoals we zagen hield handhaving van de oude toestand ook in dat de Hoofdmannenkamer bleef bestaan. Dit orgaan bestond uit vier oud-burgemeesters die na hun tweejarige zittingsperiode opnieuw burgemeester konden worden. Ofschoon de hoofdmannen bij het aanvaarden van hun functie een aparte eed op de landsheer zwoeren, waren en bleven zij burgers van de stad. De Hoofdmannenkamer werd daarom gezien als een verlengstuk van het stadsbestuur. Hertog Karel van Gelre had zijn stadhouder het voorzitterschap van de kamer laten bekleden. Naar analogie daarvan zou Karel V nu het recht hebben om een voorzitter voor de Hoofdmannenkamer aan te wijzen. Veel haast maakte de regering daar niet mee. Eerst de hierboven genoemde delegatie, bestaande uit de heren Schenck van Toutenburg en Molembais, wees de regering in oktober 1537 op deze mogelijkheid.[311] Volgens hen zou het zaak zijn een geschikte persoon uit te kiezen die in staat zou zijn 'de rechten van de keizer te bewaken'. De eerste door de keizer benoemde voorzitter van de Hoofdmannenkamer, de Overijsselse edelman Gerard Mulert, trad in 1538 aan.[312] Hij voerde de titel 'Luitenant', omdat hij zijn functie vervulde namens en als plaatsvervanger van de stadhouder. Zoals eerder gemeld trad de Hoofdmannenkamer op als appèlrechtbank voor Ommelanders, was ze competent in zaken tussen Stadjers en Ommelanders en allerlei andere kwesties die haar werden voorgelegd. Tegelijkertijd trad ze op als hoogste bestuursorgaan voor de Ommelanden en als schakel tussen de regering te Brussel en de Ommelanden. Op grond van haar juridische functie zou zij in de tweede helft van de zestiende eeuw ook de instantie worden die op verzoek van de Olderman, de waakhond van het stedelijke stapelrecht, Ommelanders voor het Gildrecht kon dagen die verdacht werden van overtreding van de stapelregels.[313]

We hebben al gezien dat het stadsbestuur in 1520 de opkomende nijverheid in de Ommelander kloosters probeerde tegen te gaan. Maar niet alleen in de kloosters, ook in de kerspelen verspreid over het platteland nam de economische bedrijvigheid toe. Dat was geen regionaal verschijnsel, maar maakte deel uit van een opleving die men in heel Europa kan waarnemen. In samenhang met de economische opbloei en de technische ontwikkeling kwamen nieuwe productiemethoden op, producenten vonden nieuwe afzetmogelijkheden, ondernemers moesten het meer hebben van hun eigen kwaliteiten dan van hun lidmaatschap van handelsgenootschappen en er ontstonden netwerken van economische relaties waarop lokale besturen en zelfs vorstelijke regeringen geen vat meer hadden. Vrede, veiligheid en vrijheid waren nog net zo belangrijke voorwaarden voor handel en economische ontwikkeling als in de middeleeuwen, maar stadsbesturen konden daarvoor nu geen garanties meer afgeven. Integendeel. De vrijheid *voor* concurrentie, zonder welke de 'nieuwe economie' zich niet kon ontplooien, moest botsen met de vrijheid *van* concurrentie die voor de gildebroeders binnen de muren van de middeleeuwse stad had gegolden.[314]

Aanvankelijk leek het in Groningerland met deze botsing wel mee te vallen. Zolang er sprake was van economische groei en iedereen een graantje van de welvaart meepikte, leek het de Groningers niet zoveel te kunnen schelen dat zich in de Ommelander kerspelen allerlei vormen van bedrijvigheid begonnen te vertonen. Het was natuurlijk ook in de stad wel bekend dat overal in de Ommelanden kleinschalige

nijverheid opkwam[315] en dat de inwoners van afgelegen plaatsen als Warffum, Uithuizen en Watum hun producten zelf verscheepten via de 'rieten' die vanuit hun dorpen via het wad toegang gaven tot de zee. Optreden tegen deze vorm van ontduiking van het stapelrecht was lastig en kostbaar, leverde weinig op en zou alleen de verhoudingen maar onder druk zetten. Het enige ernstige conflict dat zich in de eerste jaren na de aansluiting bij de Habsburgse Nederlanden voordeed was dat met Appingedam. De Groningse Olderman trad daar op tegen vreemde kooplieden en bij de Delfzijl werd het vaarwater 's nachts met behulp van sluitbomen afgesloten. Stadsambtenaren zagen er daar op toe dat alleen goederen werden uitgevoerd die in Groningen ter stapel waren geweest. Toen de Damsters hiertegen protesteerden bij de regering in Brussel, kregen zij weliswaar een genuanceerd antwoord, maar moesten ze horen dat het Groninger stapelrecht voor de regering een vaststaand gegeven was, terwijl zijzelf van mening waren dat het niet meer was dan een ongefundeerde Groningse pretentie (1541).[316]

In hun stapelrechtconflict met de stad hadden de Damsters nauwelijks steun ondervonden van de Ommelander hoofdelingen en prelaten. Het stapelrecht begon pas tot serieuze spanningen tussen de stad en de Ommelander heren te leiden toen in de jaren vijftig van de zestiende eeuw ook de stedelingen last kregen van de teruggang die al eerder op het platteland had ingezet. Als gevolg van verschillende onvoorziene tegenslagen zakte de agrarische productie in en liep de werkgelegenheid in de landbouw terug. Wie niet wilde wegtrekken, moest daarom naar andere manieren zoeken om zich in leven te houden. Sommigen begonnen een bedrijfje als handwerksman, anderen zochten hun heil in de handel, waarbij ze klandizie onder hun vrienden zochten.[317] Op deze ontwikkeling had de stad geen passend antwoord. In het moderne management is het een waarheid als een koe: marktleiders en monopolisten ontwikkelen een grote innerlijke weerstand tegen vernieuwing en hebben daarom de grootst mogelijke moeite zich aan te passen aan veranderende omstandigheden.[318] Halverwege de zestiende eeuw had men echter nog geen flauw idee van management-theorieën en greep men dus terug op wat men kende: de gewoonte, het recht en brute macht. Dus probeerde Groningen het tij te keren door een striktere toepassing van het aloude stapelrecht, onder gelijktijdige uitbreiding ervan. Op 27 april 1559 besloot het stadsbestuur in zijn brede samenstelling – in dit geval aangevuld met de 'oldermannen van de gilden' van wie het initiatief zal zijn uitgegaan – dat de Olderman van het Gildrecht streng moest optreden tegen de Ommelanders en vreemden die handelsgoederen in de Ommelanden hadden ingevoerd of daaruit uitgevoerd buiten de Groninger stapel om. Men besloot ook de kosten ter uitvoering van dit besluit gezamenlijk te zullen dragen, de Olderman bij zijn taak te zullen helpen en ook eventuele onplezierige consequenties van dit besluit samen te zullen aanvaarden.[319]

Over de gevolgen van dit fatale besluit is veel geschreven. Ofschoon de kwaliteit en de toonzetting van de betreffende publicaties soms veel te wensen over laten, gekleurd als zij zijn door de haat die de stad Groningen in de loop der eeuwen heeft opgewekt, kan ik in dit verband niet verder op dit veelomvattende thema ingaan. Ik laat het hier bij de mededeling dat dit besluit tot ernstige conflicten leidde en dat deze op hun beurt tot gevolg hadden dat er verschillende processen zijn gevoerd waarin de stadhouder en ook de Brusselse regering zich mengden. Er kwamen regeringscommissarissen naar Groningen om de zaak ter plaatse te onderzoeken en zelfs de geduchte hertog van Alva kreeg te maken met de Groningse stapel-

problematiek. Ondanks alle geleerdheid en autoriteit die zij bij verschillende gelegenheden inzette, kon de regering niet voorkomen dat de problematiek steeds omvangrijker en ingewikkelder werd en ook steeds meer ontaardde in regelrechte wederzijdse vijandschap en haat.

Het uitblijven van een effectieve ingreep van regeringswege was natuurlijk niet alleen te wijten aan het feit dat ze daarvoor geen juridische basis had.[320] Wanneer men de noodzaak daartoe had gezien en er ook de middelen voor had gehad, zou men zich door een dergelijke formaliteit niet hebben laten weerhouden. In werkelijkheid had men in Brussel niet of nauwelijks last van het onderlinge gekrakeel in het verre noorden, laat staan dat men zich gedwongen zag iets daartegen te ondernemen. Bovendien waren er andere zorgen die de regering van Filips II kwelden: het 'wonderjaar' 1566 had met zijn 'smeekschrift der edelen' en de 'beeldenstorm' laten zien hoe gevaarlijk de nieuwe religie was, nu ook allerlei ander ongenoegen zich langs die weg begon te manifesteren. Vergeleken met deze dreiging en de kort daarna uitgebroken burgeroorlog was het gedoe in het noorden niet meer dan een irrelevante burenruzie. Deze liep op 17 januari 1575 uit op een regelrechte breuk: op die datum besloten de 'Friese Ommelanden tussen Eems en Lauwers' het 'grote verbond' van 1482 met de stad Groningen op te zeggen, hetgeen het stadsbestuur, geheel in stijl, ook weer formeel als een 'nulliteit' afwees.[321] Een nieuw dieptepunt werd bereikt toen het stadsbestuur op Allerheiligen 1577 de meest anti-Gronings gezinde Ommelander heren gevangen nam en langdurig in bewaring hield.[322]

Ook in Groningerland had de godsdienstkwestie inmiddels geleid tot een verdere scheiding der geesten. De grootste Ommelander heren kozen partij voor de opstand, sommigen omdat ze gereformeerd waren, maar voor de meesten zal vooral het argument gegolden hebben dat zij teleurgesteld waren in de steun die zij van de Brusselse regering hadden ondervonden in hun strijd tegen de stad. Hoezeer ook de Ommelander abten tegen Groningen gekant waren, onder hen waren er ook die vasthielden aan de oude religie en anderen die in ieder geval wilden voorkomen dat hun kloosters zouden worden geseculariseerd, hetgeen onvermijdelijk zou gebeuren wanneer de opstand slaagde. Hierdoor raakten zij verwijderd van de hoofdelingen die alleen maar anti-Gronings waren of behalve dat ook nog protestants-gezind. In religieus opzicht was ook de stad zelf verdeeld, zodat een zo goed als onontwarbare kluwen van elkaar bestrijdende groeperingen was ontstaan. De ongeïnteresseerde houding die Willem van Oranje zelf tegenover deze interne ruzies van Stadjers en Ommelanders aannam[323] was begrijpelijk – hij had genoeg andere zorgen – maar tegelijk omineus. Ook later zou de interesse van de Staten-Generaal voor Stad en Ommelanden in hoofdzaak beperkt blijven tot de bijdrage die het gewest zou kunnen betalen ter dekking van de gezamenlijke kosten.

In 1580 schiep de graaf van Rennenberg samen met het katholieke deel van het Groninger stadsbestuur duidelijkheid. De gereformeerde stedelingen moesten uitwijken of zich stil houden, en de anti-Gronings gezinde hoofdelingen ontvluchtten de Ommelanden. Groningen was weer het absolute centrum van het gewest, dat vanuit de stad werd bestuurd door een lichaam dat zich 'Verordenten van Stad en Lande' noemde. Daarin werkte het stadsbestuur samen met een aantal Ommelander hoofdelingen en prelaten die trouw wilden blijven aan de koning van Spanje. Ook de Hoofdmannenkamer kon weer ongehinderd haar mandaten op naam van de koning van Spanje uitvaardigen.

Ofschoon ook sommige eigenerfde boeren uit de

Ommelanden waren uitgeweken, was het overgrote deel van de Ommelander bevolking gewoon gebleven waar ze was. Eigenlijk waren alleen diegenen vertrokken die openlijk aan de zijde van de grote hoofdelingen oppositie tegen de stad hadden gepleegd, of die bang waren voor de gewetensnood waarin zij zouden raken wanneer men hen zou dwingen opnieuw deel te nemen aan de 'paapse afgoderij'. De meesten echter bleven en probeerden er het beste van te maken. Ze bleven hun producten in Groningen ter markt brengen en hun contributies voor het onderhoud van de koninklijke troepen betalen totdat hun dit fysiek onmogelijk werd gemaakt door het opdringende Staatse leger.

Aanvankelijk leek Groningen met zijn keuze voor de koning op het goede paard te hebben gewed. De opstandelingen moesten een belegering van de stad opgeven onder druk van 's konings leger en Groningen kreeg kort daarna een officiële bevestiging van zijn stapelrecht en brouwprivilege, ondertekend en gezegeld door Filips II zelf. Er waren nog twee punten die Groningen graag gerealiseerd had gezien. Het is echter niet duidelijk of ze ook werkelijk aan de koning zijn voorgelegd. Zeker is alleen dat men op het raadhuis heeft gespeeld met de gedachte dat de koning eigenlijk ook gevraagd moest worden om de jurisdictie over Delfzijl, zodat ze volledige controle over die haven had kunnen uitoefenen.[324] Het andere punt was Drenthe. Wat zou het mooi geweest zijn wanneer de koning Groningen had willen belenen met Drenthe met alles wat erbij hoorde, zodat dat gebied dezelfde status zou krijgen als het Gorecht en het Oldambt! Als dat teveel gevraagd zou zijn, was men op het raadhuis ook wel tevreden geweest wanneer de koning Drenthe onder het stapelrecht had gebracht.[325] Zoals gezegd: we weten niet of deze punten serieus besproken zijn, maar ze zijn illustratief voor de triomfantelijke sfeer die in het begin van de jaren tachtig te Groningen heerste.

Overigens zou een belening van Groningen met Drenthe in de praktijk niet veel meer zijn geweest dan een 'cieraet' en ereteken voor de stad. Het gebied was ook zonder zo'n formele band in vrijwel alle opzichten geheel op Groningen aangewezen. Dat in 1593 zelfs de Drentse landdag in Groningen werd gehouden zegt misschien niet zoveel: in de laatste jaren voor de verovering van Groningen was Drenthe blootgesteld aan plundering, moord en doodslag door zowel Staatse als koninklijke troepen. Degenen die konden hadden een goed heenkomen gezocht binnen de veilige muren van de stad. Ook onder normalere omstandigheden waren Groningen en Drenthe van elkaar afhankelijk. Daarop is hierboven al gewezen.[326] Eerder, toen de Drentse plattelandsbevolking onder de zware oorlogslasten zuchtte, betaalden de Groninger eigenaren van de Drentse landerijen de schatting voor hun meiers, ze bekostigden de wederopbouw van hun opstallen wanneer die bij plunderingen in vlammen waren opgegaan en leverden ook het zaaigoed om de boeren in staat te stellen de productie te hervatten.[327] Groningen en Drenthe waren afhankelijk van elkaar. De stad was aangewezen op de Drentse rogge en de Drenten konden zich niet handhaven zonder steun vanuit Groningen. Het is daarom geen wonder dat Drentse boeren tot het allerlaatst geprobeerd hebben hun producten in Groningen ter markt te brengen, daarmee de meest hardvochtige bedreigingen van Staatse zijde trotserend. Hetzelfde geldt overigens voor de Ommelander plattelandsbevolking. Hoe gerechtvaardigd de jammerklachten over de knellende stapeldwang ook geweest mogen zijn, vele gewone inwoners van de 'Friese Ommelanden' hebben zich afhankelijk geweten van de Groninger markt en hun Groninger handelspartners. Toen de stad in het jaar 1590 in korte tijd een groot geldbedrag moest opbrengen om de soldij van de

koninklijke troepen te betalen, bleek het onmogelijk de benodigde som bijeen te krijgen. Er was geen geld meer in de stad omdat de burgers al hun geld hadden gestoken in voorschotten aan de arme boeren in de Ommelanden.[328] Niet alleen betaalden Groninger burgers hun Ommelander leveranciers voor producten die pas na de volgende oogst geleverd konden worden,[329] het kwam ook voor dat ze afzagen van de hun toekomende landhuur of dat ze de jaartaxen betaalden die hun meiers werden opgelegd.

In de vijftiende eeuw had druk van buitenaf – de dreiging van Karel de Stoute – stadjers en Ommelanders elkaar in de armen gedreven en hen tot samenwerking gedwongen. Een sterk Groningen was de enige garantie voor het behoud van de 'Friese vrijheid' en de stad kon die rol slechts vervullen wanneer ze over een gezonde economische basis beschikte. In die tijd betekende dit dat haar markt verzekerd moest zijn van de aanvoer van producten uit de Ommelanden. In de jaren 1580-1594 was er opnieuw sprake van dreiging van buitenaf, maar anders dan een eeuw tevoren was er nu geen eensgezindheid meer. De belangrijkste Ommelander leiders stonden aan de kant van de Staten-Generaal en keken met ongeduld uit naar de dag dat deze hen zouden verlossen van de 'meer dan Turkse tirannie' die de stad over haar omgeving uitoefende. Degenen die nu de bescherming van Groningen zochten, waren vooral de arme en weerloze plattelanders die, ongeacht hun gezindheid, overal en altijd het kind van de rekening zijn wanneer de oorlog woedt. In het begin van 1580 vluchtten honderden katholieke Friezen naar Groningen, later waren het herhaaldelijk Ommelanders en Drenten die voor kortere of langere tijd binnen de stadspoorten schuilden tegen het geweld en de honger 'buiten'.[330]

Op de sterke positie van Groningen is al eerder gewezen. In de jaren veertig en vijftig waren de vestingwerken gemoderniseerd en ook daarna waren herhaaldelijk grotere en kleinere verbeteringen aangebracht.[331] Tot het jaar 1592 beschikten de koninklijke troepen behalve over Groningen nog over twee andere belangrijke steunpunten in het noorden: Steenwijk en Coevorden. In strategisch opzicht waren zij echter verwaarloosbaar in vergelijking met Groningen. Zolang Groningen ook maar één veilige aan- en afvoerroute had kon een voldoende sterk leger vandaaruit een gebied van zo'n 5000 vierkante kilometer beheersen, een achtste deel van het oppervlak van het huidige Nederland.[332] Het was ook zeker niet ten onrechte dat het stadsbestuur er in 1593 op wees dat de stad Groningen in haar eentje 8000-9000 man van het Staatse leger in het noorden vasthield. 'Wanneer Groningen in handen van de rebellen viel zouden dezen geen oorlog meer hoeven te voeren ten noorden van de Rijn en zouden zij deze hele legermacht kunnen inzetten tegen posities van de koning in Brabant en Vlaanderen.' Met andere woorden: zelfs de regeringszetel Brussel zou dan in de gevarenzone komen te liggen! Vanuit Groningen keek men ook de andere kant uit: Het verloren gaan van Groningen impliceerde niet alleen het verlies van 'alles tussen hier en de Maas', maar ook gevaar voor Westfaalse steden als Münster en Osnabrück en zelfs andere steden in het Duitse Rijk.[333]

1.2.8 Metropolis totius Frisiae – Metropool van heel Friesland

Het is vooral de mislukking van de Groninger politiek in Westerlauwers Friesland die de vijanden van de stad aanleiding heeft gegeven tot bijtende spot.[334] Men maakte zich vrolijk over de arrogante Groningers die hun hand hadden overspeeld en gedacht hadden dat ze, ook al waren ze maar gewone burgers, zich op één lijn konden stellen met grote heren als bisschoppen,

graven en hertogen. Toen in de loop van de zestiende eeuw vooral aan Ommelander zijde de verbittering toenam, werd dat debacle graag in herinnering gebracht vanwege de 'etnische' component die erin besloten lag. Hoe onverzoenlijker Stad en Ommelanden tegenover elkaar kwamen te staan, hoe meer de Ommelander heren zichzelf als 'Friezen' zagen en hun tegenstanders als onnozele Drenten. Daarbij werden ze niet gehinderd door de omstandigheid dat sommigen van hen ook zelf afstamden van Drentse geslachten. Het ging hun dan ook niet zozeer om 'echte', dan wel om politieke etniciteit. Hierbij paste ook de cultus van de Ommelanden als 'het kleine Friesland tussen Eems en Lauwers' met zijn edele vrijheidslievende boerenbevolking, dat verdrukt werd door de Saksische stad waarin handelaren en andere verachtelijke lieden de dienst uitmaakten.[335]

Waren Drenthe en de Drenten al erg in de ogen van de echte of ingebeelde Friezen, Westfalen en de Westfalingen waren dat nog veel meer. Westfalen was een toonbeeld van achterlijkheid waar regelrechte slavernij heerste. Volgens sommige Friezen was Groningen een stad van 'Westfaalse gecken' en Abel Eppens deelt mee dat Drenten en Westfalingen er zelfs aan de touwtjes trokken.[336] Uit deze tijd dateert een 'geuzenlied' waarin de Groningse stapeldwang in één adem wordt genoemd met de spreekwoordelijke onvrijheid van de Westfaalse bevolking. Van de Groningers heet het:

> 'Dus wilden zij Landen en Luiden bedwingen
> dat niemandt koopen noch verkoopen en most,
> zy mostent binnen Grongen eerst bringen
> ende gevent hem dan soet haer gelust,
> en werden so tot eegen slaven gemaeckt,
> gelyck of sy weren in Westvalen geraeckt.
> Hoe solde men sulcke dingen prysen,
> daer moest doch eenen krych uth rijsen.'[337]

Er zou een mooie studie te schrijven zijn over het 'Groningen-beeld' dat zich in de loop van de zestiende eeuw heeft gevormd en dat ook via de drukpers wijde verspreiding heeft gekregen. Dat de Groninger stadsbestuurders bezorgd waren over het imago van hun stad blijkt uit een voorval uit 1586, dat ik bij wijze van voorbeeld aanstip. In het postscriptum van een brief die zij 2 mei 1586 aan hun syndicus Johan de Gouda schreven – deze bevond zich toen in Brabant – , meldden ze hun gezant dat er een boek in voorbereiding was waarin lelijke dingen over Groningen stonden.[338] 'Een zekere Pontus Heuterus Delfius heeft een boek geschreven waarin hij laster over Groningen uitstort, "den stapel ende anders belangende". Deze informatie is hem ingefluisterd door tegenstanders van de koning en door onze "erfvijanden" [sc. de Ommelander heren]. Het boek zou op dit moment bij Plantijn in Antwerpen gedrukt worden. Probeer de regering zover te krijgen dat ze het verschijnen ervan verhindert of de auteur straft.'

Het gaat hier om een boek van de Delftse historicus Pontus Heuterus (1535-1602),[339] dat pas veel later, in 1598, het licht zag. Het bevat opmerkingen die de Groningers inderdaad uiterst onwelkom zullen zijn geweest: 'Ik heb eerst horen zeggen en daarna ook met eigen ogen gezien,' aldus Heuterus, 'dat de Groningers zich jegens Groningerland rechten aanmatigen waarmee niets in enig ander Nederlands gewest vergeleken kan worden. Het is de opperste heerschappij en hoogste overheid, van de soort die vorsten gewoonlijk opleggen aan een in de oorlog overwonnen en onderworpen volk'.[340] Daarop volgt dan nog Heuterus' kijk op het stapelrecht.[341]

Het past niet in het kader van deze studie om aan dit onderwerp veel aandacht te wijden, maar enkele regels wil ik toch besteden aan het begrip 'metropool van Friesland', dat op verschillende manieren kan

worden geduid, verschillende – waaronder diametraal tegengestelde – reacties oproept en daarom heel mooi de dominante, maar tegelijkertijd omstreden positie van Groningen in zijn omgeving symboliseert. We hebben eerder gezien dat ook de koningsgezinde jurist Cornelius Kempius deze term gebruikte.[342] Zijn tegenstanders zullen dit woordgebruik ongetwijfeld hebben aangemerkt als een laag-bij-de-grondse uiting van vleierij aan het adres van het stadsbestuur. Voor jonker Johan Rengers van Ten Post, die men kan beschouwen als de meest uitgesproken theoreticus van de Ommelander politiek, was de term *metropolis Frisiae* om tweeërlei reden onaanvaardbaar: Groningen was helemaal geen metropool en met Friesland had de stad al helemaal niets te maken.

Moest een man als Johan Rengers de titel 'metropool van Friesland' voor het Drentse Groningen als een diepe belediging voor de Friese Ommelanden opvatten, Groningens Drentse identiteit was ook niet onomstreden. De geleerde hoofdpastoor van de Sint Maartenskerk, Willem Frederiks (Wilhelmus Frederici), wellicht de belangrijkste Groninger politicus in de woelige jaren rond 1500, heeft ook nagedacht over de vraag of Groningen nu een Drentse of een Friese stad was. Blijkens de 'gouden akte' van koning Hendrik III uit 1040 lag Groningen in Drenthe.[349] Dat was ook het standpunt geweest van de eveneens geleerde mr. Ludolfus van Veen, deken van Utrecht, met wie gezanten van de stad Groningen, waaronder ook pastoor Frederiks, op 22 oktober 1498 te Vollenhove een onderhoud hadden gehad. De deken had toen gezegd dat 'Groningen niets met Friesland gemeen' had, omdat het 'binnen de grenzen van Drenthe' lag.[350] Frederiks was het daar niet mee eens. Uit alle tractaten en archiefstukken die hij bestudeerd had was hem gebleken dat de Friezen Groningen als een Friese stad zagen en dat Groningen zichzelf ook voor

Portret van jonker Johan Rengers van Ten Post (1542-1626). Steendruk, opgenomen in het derde deel van de uitgave van zijn werken.
Johan Rengers van Ten Post was een van de leiders van het Ommelander verzet tegen de stad Groningen. Hij was zeker de belangrijkste theoreticus van de Ommelander politiek.

Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)

Johan Rengers van Ten Post was een kleinzoon van de gelijknamige hoofdeling van Scharmer die eind vijftiende eeuw hard in botsing kwam met het stadsbestuur. 'Opa' Rengers was in 1473-1474 als gezant van Stad en Lande naar de keizer gereisd en had de gelegenheid aangegrepen om keizerlijke voorrechten voor zichzelf te verwerven.[343] Hiermee had hij zich de woede van het stadsbestuur op de hals gehaald. Zijn gelijknamige kleinzoon had, zoals vele andere jongens van goede komaf, in de stad de lessen gevolgd van de beroemde Regnerus Praedinius. Daarna was Johan Rengers jr. voor verdere studie naar Leuven gegaan. Vervolgens verbleef hij enige tijd bij zijn oom Minne van Holdinga, die in het Beierse Landsberg aan de Lech de functie van stads- en landrechter bekleedde. Naar zijn vaderland teruggekeerd vestigde hij zich op zijn vaders borg Tuwinga bij Ten Post. Vanwege zijn uitgebreide bezittingen kon hij zich hoofdeling te Ten Post, Garrelsweer, 't Zandt en Leermens noemen. Hij was een van de meest vooraanstaande Ommelander jonkers. Later, na de coup van Rennenberg, moest hij uitwijken. In zijn ballingsoord Uphusen bij Emden begon hij met het schrijven van een kroniek, die hij later in Bremen afmaakte.

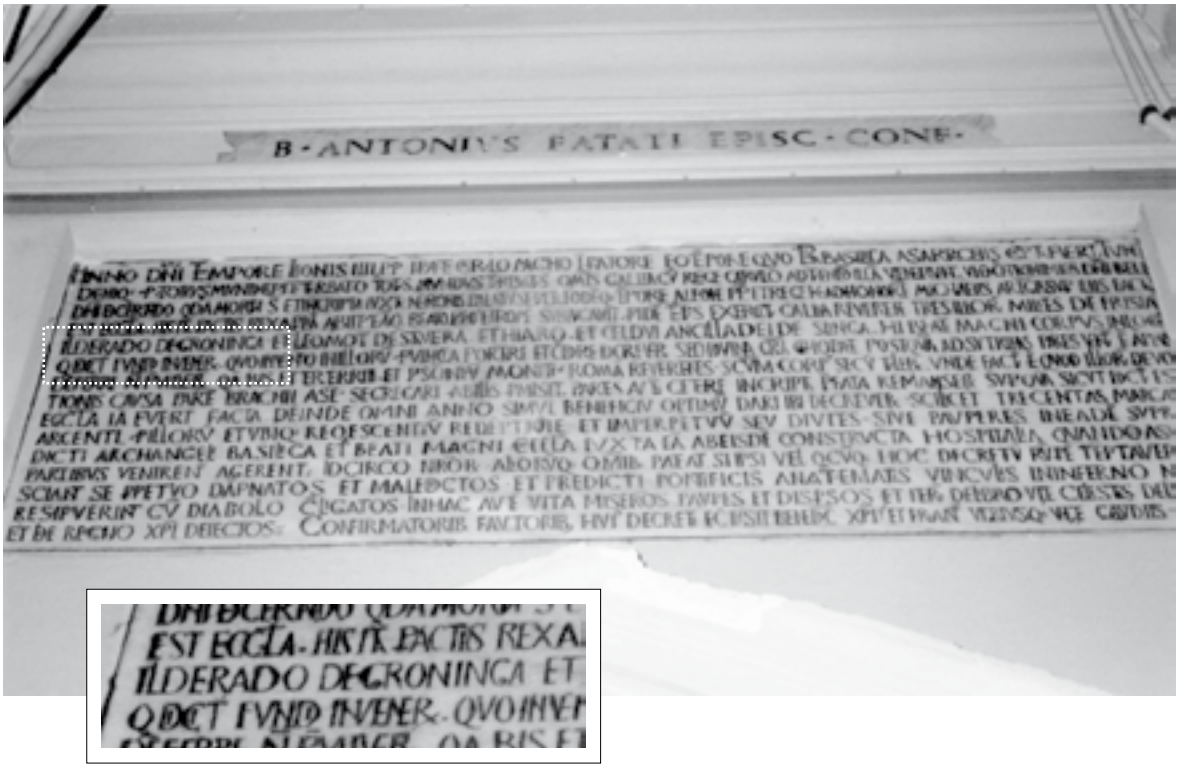
Na de Reductie keerde hij terug naar Groningerland. In een tractaat dat hij toen schreef ging hij nog eens de hoofdlijnen langs van de staatkundige geschiedenis van de Ommelanden met het doel aan te tonen dat dit gebied niets, maar dan ook helemaal niets met de stad Groningen te maken had.[344] In dit verband zag hij zich ook gedwongen een opmerkelijke interpretatie ten beste te geven van de benaming van dit gebied, de 'Ommelanden'. Deze term, aldus Rengers, betekent niet dat deze landen 'om de stad Groningen' zouden liggen. De stad speelt geen enkele rol. Het woordje 'om' slaat op het feit dat de 'Friese zeelanden' 'om de zee' liggen. Preciezer gezegd: aan de buitenzijde liggen ze 'om de Eems' en 'om de zee', terwijl ze aan de binnenkant 'om de Fivel' en 'om de Hunze' liggen. Niet de stad is dus het referentiepunt, maar het water van de zee of de rivieren. Dat moet wel zo zijn, aldus Rengers, want anders zou het net zijn alsof Groningen de metropool van de Ommelanden was of enige hoogheid over de Ommelanden had op grond van de verbonden. En dat is niet het geval.[345]

Een 'metropool' was de stad nooit geweest, want die titel hoort bij een rangorde van steden waar Groningen buiten staat. Een metropool is de zetel van een metropoliet, een geestelijke van hoge rang die gezag uitoefent over geestelijken in andere steden en gebieden. Volgens Rengers zou Utrecht wel 'metropool' genoemd mogen worden, omdat van daaruit kerkelijk gezag werd uitgeoefend over Groningen en het Gericht van Selwerd (Gorecht), terwijl Münster de metropool was van Humsterland, Hunsingo en Fivelgo.[346] Dat Rengers niet afliet te hameren op het Drentse karakter van Groningen is een bekend feit en zijn denigrerende opmerkingen over de stad worden graag geciteerd door onderzoekers van de regionale geschiedenis: 'De stad ligt op de hoge en vaste Drentse bodem, als het ware op een staart van Drenthe, en grenst aan Friesland.'[347] 'Omdat de Friezen van oudsher weinig op hadden met vreemdelingen en hen ook niet in hun gebied toelieten, bleef er voor vreemden niets anders over dan zich hier, zo dicht mogelijk bij Friesland, te vestigen. Aan de stichting van Groningen is geen enkele beroemde vorst te pas gekomen. 't Is ook helemaal geen oude stad. Hier verzamelden zich eenvoudig de Drenten en Westfalingen die zich tegoed deden aan de producten die de uitzonderlijk vruchtbare Friese landen zo rijkelijk en overvloedig opbrachten. Daardoor zijn allerlei lieden daarheen gelokt.'[348] Hoe meer de stedelingen handel dreven met 'het kleine Friesland' tussen de Eems en de Lauwers, des te meer groeide Groningen uit tot een stad.

Volgens Johan Rengers werden de handelscontacten dus niet gezocht door de Friese Ommelanders, maar door minderwaardige vreemdelingen, die de producten van de klei opkochten en verder doorverkochten aan hun landslieden in Drenthe en Westfalen. De stad Groningen was voor Rengers niets meer of minder dan een parasiet.

een deel van Friesland hield. Tegelijkertijd had hij nooit stukken gezien waaruit bleek dat de Drenten Groningen als een Drentse stad zagen. Tot meerder bewijs van het Friese karakter van Groningen verwees hij naar de dertiende-eeuwse inscriptie die nog altijd in de Friezenkerk te Rome te zien is en waarin sprake is van drie Friese ridders, onder wie ene Ilderado van Groningen[351] en naar het feit dat Groningen in het Gericht van Selwerd ligt, dat volgens Frederiks 'toch zeker Fries was en is'.

Degenen die Groningen Drents noemden hebben evenveel of even weinig gelijk als degenen die de stad een Friese aard toeschreven. Zowel de aanwijzingen voor een Drents als die voor een Fries verleden van Groningen zijn overtuigend.[352] Verbazingwekkend is dat niet. De nederzetting lag op de grens van Drenthe en Friesland en mensen van beiderlei herkomst hebben er zich gevestigd en gebruik gemaakt van de mogelijkheden die zij bood.

Inscriptie in de kerk van San Michele (de 'Friezenkerk') te Rome (met detail).
In deze dertiende-eeuwse tekst wordt een zekere Ilderado van Groningen genoemd. Deze Friese ridder zou rond het jaar 800 hebben deelgenomen aan een veldtocht van Karel de Grote tegen de Saracenen.
Zie voor de tekst van deze inscriptie en een vertaling ervan: M. van Buijtenen. *De grondslag van de Friese vrijheid* (Assen 1953) 52-54.
Eigen foto's (juli 2005).

De zestiende-eeuwse discussie over het vermeende Friese of Drentse karakter van Groningen is in wezen futiel en getuigt van bijziendheid. Wat voor Ommelanders en Westerlauwerse Friezen een etnische of politieke principekwestie was, bestond van een afstand bekeken niet eens. Buiten Friesland zelf, en zeker buiten de Nederlanden, stond het woord 'Frisia', 'Frisa' of Friesland voor het hele gebied ten noorden van de Rijn, waarbij Holland meestal niet werd meegerekend.[353] Trouwens, als ze ver van huis waren deden Groningers, Drenten en Ommelanders zelf ook niet zo moeilijk over hun afkomst. Vele jongemannen uit de noordelijke Nederlandse gewesten gingen naar Orléans om er rechten te studeren. Wanneer ze zich inschreven als lid van de 'Duitse Natie', het genootschap van Duitstalige studenten aan de universiteit van Orléans, gaven ze daarbij ook aan waar ze vandaan kwamen.[354] Onder hen treffen we vele bekende namen, zoals die van de latere Groninger stadssecretaris Egbert Alting, zijn collega Johan Julsing, de secretarissen van de Hoofdmannenkamer Herman Enens en Petrus van Maarhuizen, de burgemeesters Wolter Schatter en Johan Wyfrink en anderen. Achter de namen van de geboren Groningers staat behalve het woord 'Groningensis' steeds ook nog 'Frisius' of het nog veel fraaiere 'Phrysius'. Ook de in het Drentse Gasteren geboren Alting noemde zich 'Frisius'. In het licht van Johan Rengers' gevoeligheid voor deze materie is het dubbel opmerkelijk dat echte Ommelanders, als Eiso Jarges van Saaksum en de gebroeders Wigbold en Onno Ripperda van Winsum, zich niet ontzagen om zich behalve als Fries ook als 'Groningensis' te laten registreren![355]

Zestiende-eeuwse geleerden pronkten graag met mooie titels en verwijzingen naar de klassieke oudheid. Ze hadden op school al geleerd dat het Griekse woord μητρόπολις (metropolis) 'moederstad' betekent en dat dit woord niet alleen gebruikt kon worden voor steden vanwaaruit kolonies waren gesticht, maar dat men er ook zijn geboorteplaats mee kon aanduiden of de belangrijkste plaats van een gebied. Wanneer Herman Enens in het hier bedoelde register van *procuratores* van de Duitse Natie te Orléans van zichzelf zegt dat hij geboren is in *Groningensis celeberrima Frisiae metropolis* ('Groningen, de hoogstbefaamde hoofdstad van Friesland'), is er geen sprake van enige gepretendeerde overheid van Groningen over Friesland, zoals de op dit punt overgevoelige Johan Rengers zou hebben vermoed.[356] Zelfs een Groningen-vriend als Cornelius Kempius kan op grond van het feit dat hij de stad *metropolis totius Frisiae* noemde niet beticht worden van overdreven vleierij. Groningen wàs gewoon de grootste stad van 'Friesland'. Kempius was overigens buitengewoon gul met het opplakken van het etiket 'metropool', want voor hem verdienden ook Leeuwarden en Emden die eretitel.[357]

Rengers' allergie voor de dominante positie van de stad en haar aanspraken op de 'regering' over de Ommelanden is verklaarbaar vanuit de traditionele vijandschap van de Ommelander groten tegen Groningen, maar is ongetwijfeld versterkt door zijn eigen ervaringen en de verhalen van en over zijn gelijknamige grootvader. Johan Rengers was een van de Ommelander heren die in 1577 door de Groningers werden gevangen gezet en die moesten uitwijken toen de stad in 1580 voor Filips II koos. Bij al deze emotie komt nog de omstandigheid dat de inhoud van begrippen als 'regering' en 'overheidsgezag' in deze jaren nog volop in ontwikkeling was.[358] Dit maakte destijds de communicatie erg lastig, maar kan ook ons parten spelen bij het interpreteren van zestiende-eeuwse teksten. We hebben al eerder gezien dat het overheidsgezag vanouds niet meer was geweest dan een verzameling losse en afzonderlijk verworven rech-

ten waarvan de rechtspraak de kern vormde, en dat zich in deze tijd, onder invloed van de groeiende rol van de vorsten, nieuwe voorstellingen ontwikkelden over het wezen van de staat en de vorstenmacht.[359]

Het stadsbestuur van het Zuidduitse Ulm was halverwege de vijftiende eeuw al zover dat het zichzelf beschouwde als 'overheid' en zijn burgers 'onderdanen' kon noemen.[360] Iets dergelijks was binnen Groningen in die tijd niet goed denkbaar.[361] Deze manier van zeggen en deze blikrichting, die van bovenaf neerziet op het gewone volk, konden stadsbesturen en andere 'overheidsorganen' ontlenen aan de adel, die zijn zeggenschap over ondergeschikten afleidde uit oude sociale verhoudingen, waarin persoonlijke onvrijheid een gegeven was geweest. Uit de adel waren immers de heerlijkheden voortgekomen die zich in de loop van de middeleeuwen tot staten begonnen om te vormen. Zo kon het gebeuren dat het onderworpen zijn aan overheidsgezag 'van onderen' ervaren kon worden als kwetsend en als een bedreiging van de persoonlijke vrijheid. Daarop wijzen het gezegde *animus contemptor commune nobilitatis malum* ('verachting is de ondeugd waaraan de hele adel lijdt') en het door de vrije boer Abel Eppens herhaaldelijk gebruikte woord 'eigendom' in de betekenis van 'slavernij'.[362] Eppens verdacht niet alleen de stad Groningen, maar ook de kerk van Rome, Filips II en de Ommelander edelen ervan de gewone vrije mensen 'eigen' te willen maken, 'in eigendom' te willen brengen, of, anders gezegd, tot slaaf te willen maken.

1.2.9 Gedwongen vereniging

Ondanks de oppositie van mensen als Johan Rengers golden Groningen en de Ommelanden sinds 1594 als één provincie. De Staten-Generaal hadden dus afstand genomen van de Ommelanders die als 'Friezen' niets met de stad te maken wilden hebben. Ze hadden op dit punt de stadjers gelijk gegeven, die altijd hadden beweerd dat Stad en Lande één *corpus* waren en niet van elkaar gescheiden mochten worden. Daarbij kwam nog dat Groningen zijn privileges mocht houden, hetgeen impliceerde dat de stad de baas bleef in het Gorecht en het Oldambt. Omdat ik in 'Groningens eerste parel' wat nader inga op de moeizame start van het gewest 'Stad Groningen en Ommelanden', kan ik hier volstaan met een verwijzing daarnaar en de literatuur die daarbij is opgegeven.[363]

In 1594 was gebleken dat de Staten-Generaal sterker stonden dan de regering in Brussel waar het de beheersing van het uiterste noorden van de Nederlanden betrof. Toch waren de Staten-Generaal niet de instantie die het structurele probleem van de interne organisatie van Stad en Lande kon regelen. Hun militaire macht was dan wel groter dan die van 'Brussel' en ook was ook hun belang bij het bezit van Groningen en Groningerland groter dan dat van de koninklijke regering, hun politieke positie en programma stonden inmenging in de zaken van het gewest niet toe. In de Republiek waren de Staten van de afzonderlijke provincies – dat wil zeggen: de vertegenwoordigers van de stedelijke magistraten en de adel – de dragers van de soevereiniteit. De Staten-Generaal waren in feite niet meer dan het platform waarop de provincies samenwerkten op het terrein van de buitenlandse politiek en de defensie en datgene wat daarmee onmiddellijk samenhing. De Staten-Generaal hadden Groningen juist 'bevrijd' van de landsheerlijke tirannie en het zou wat vreemd zijn wanneer de bevrijder een zojuist van zijn kluisters bevrijde stad zou dwingen iets anders te doen dan ze zelf wilde. Toen de Staten-Generaal in 1595, 1597 en 1599 besluiten namen die de interne verhoudingen in het soevereine gewest 'Stad Groningen en Ommelanden' moesten regelen, gingen ze dus al veel verder dan hun eigen program-

ma reikte. Hun optreden was dan ook een bijzonder geval en als zodanig het uitvloeisel van de concrete afspraken die waren vastgelegd in het Tractaat van Reductie.[364]

De Staten-Generaal verklaarden Stad en Ommelanden tot gelijkwaardige partners in de nieuwe constellatie en wezen stadhouder Willem Lodewijk aan als permanente scheidsrechter. De arme graaf belandde hierdoor in een weinig benijdenswaardige positie, want het was onmogelijk het beide partijen naar de zin te maken.[365] Zeker in een zo gepolariseerde wereld als de Groningse moest hij erop rekenen dat hij nu eens de ene, dan weer de andere partij tegen zich in het harnas zou moeten jagen en dat beide zich op den duur tegen hem zouden keren.

Deze regeling kan moeilijk beschouwd worden als een oplossing voor het gebrek aan evenwicht tussen de beide 'leden' van het gewest. De Staten-Generaal waren ook niet in staat om voor dit probleem een goede oplossing te vinden. Dat kwam niet alleen door de beperktheid van hun eigen competentie, maar ook door het feit dat de ideologie vanwaaruit ze handelden hen verbood de werkelijkheid serieus te nemen. Vrijwillige samenwerking op basis van gemeenschap van belangen lijkt het redelijkste, mooiste en meest voor de hand liggende model van staatsvorming. In het bijzonder bij zestiende- en zeventiende-eeuwse theoretici als Johannes Althusius zien we deze gedachte uitgewerkt. Een zwak punt bij deze – door velen als diepzinnige denkers beschreven – theoretici is steeds dat ze erg vaag blijven over die gemeenschap van belangen. Een man als Althusius ziet als het gemeenschappelijke doel van de staat het 'goed laten functioneren van de samenleving'. Dit klinkt op zich heel plausibel en sympathiek. Hij maakt echter niet duidelijk wat dat 'goed functioneren' inhoudt, hoe men zou kunnen vaststellen wat dat eigenlijk is en wat men moet doen als de omstandigheden veranderen. Alle aandacht van de theoretici gaat uit naar de vorm en de instituties; de inhoud van de politiek en de richting ervan blijven onduidelijk. Dat heeft ongetwijfeld iets te maken met het feit dat 'het goede' en 'de waarheid' voor deze mensen vooral statische begrippen waren. De denkers van deze tijd waren doorgaans zo obsessief op zoek naar een uitweg uit de chaos van de veranderingen die zich in hun wereld voltrokken, dat zij geen oog hadden voor de factoren van tijd en plaats.[366] Achter en onder de veelheid van de verschijnselen zochten ze naar de eeuwige waarheid, het permanente goede en het onveranderlijke recht. [367] De gedachte dat het goede, zoals een eenmaal vastgesteld gemeenschappelijke belang, wel eens in het niets zou kunnen oplossen al naar gelang de omstandigheden veranderen, kwam niet bij hen op of leek hun van minder belang.

Haat en tweedracht zijn echter de keerzijde van de medaille die aan de voorkant liefde en eendracht laat zien. Het is de medaille van de vrijwillige alliantie die in de loop van de tijd haar basis kan verliezen en in vijandschap kan verkeren. Daar waar een hoger gezag ordenend kan optreden doet de gemeenschappelijkheid van belangen er minder toe, daar waar het ontbreekt is het al dan niet aanwezig zijn van een gezamenlijk belang bepalend voor het lot van de alliantie.

Stad en Lande waren geen gelijkwaardige partners. We hebben in het voorgaande gezien dat ze dat ooit, in een ver verleden, wel waren geweest, maar Groningen had in de loop der eeuwen een in alle opzichten dominante positie gekregen. In plaats van het zoeken naar een oplossing die rekening hield met deze werkelijkheid, koos men er aan het einde van de zestiende eeuw voor haar te negeren en vast te houden aan de ideologisch gefundeerde fictie van gelijkwaardigheid van de partners. Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat er – althans zuiver juridisch

gezien – ook nauwelijks ruimte was voor het bedenken van een creatieve oplossing voor het probleem van het structurele gebrek aan balans in Stad en Lande. Behalve door de beperkte rol die de Staten-Generaal noodgedwongen moesten spelen, kwam dat doordat aan Groningen in 1594 behoud van privileges was toegezegd. Om Groningen in handen te krijgen hadden de Staten-Generaal precies hetzelfde gedaan als Karel V en zijn voorgangers. Deze omstandigheid, de ingewikkeldheid en uniciteit van de problematiek, de geringe betekenis van Stad en Lande voor de Republiek – afgezien dan van de vesting en de generale middelen – maakte dat men de zaak in feite liet voor wat ze was.

Zo kwam het dat er ook na 1594 geen sprake was van echte leiding, die in staat was om de tegenstrevende partijen te dwingen om in gezamenlijk overleg te ontdekken wat het beste – of het minst slechte – voor het geheel zou zijn, of hun, als dat niet lukte, een besluit daarover op te leggen. Dat betekende dat men moest doormodderen op de manier die men gewend was, zij het dat de kaders waarbinnen dat kon gebeuren wel wat nauwer waren getrokken.

Stad en Lande en de stadsjurisdicties, met inbegrip van Wedde en Westerwolde.
De stad Groningen was tot 1798 in het bezit van de overheidsrechten over het geel gekleurde deel van Groningerland. Overigens bestond een zeer groot deel van dit gebied uit veen en is dat gedeelte pas vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot ontwikkeling gekomen. Sinds 1619 beheerde Groningen ook het Generaliteitsland Westerwolde.
Kaart door Henk Kampen.

1.2.10 Een halve provincie

Men kan de werkelijkheid wel negeren, maar haar opheffen kan men niet. Ofschoon de dominantie van de stad eigenlijk niet mocht bestaan en zekere vormen daarvan ook inderdaad aan banden werden gelegd, nam de onbalans na de Reductie alleen maar toe. Dit ging overigens niet of nauwelijks ten koste van de Ommelanden. In 1619 wist de stad de heerlijkheid Westerwolde te verwerven en kreeg daarmee niet alleen nog weer meer 'hoogheid' dan ze al had, maar ook de mogelijkheid om vruchtbare landerijen op de Dollard terug te winnen. Enkele jaren tevoren was ze begonnen met de aanleg van het Winschoterdiep, een onderneming die de basis zou leggen voor de systematische ontsluiting en exploitatie van de venen in de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt. De geleidelijke uitholling van het stedelijke stapelrecht liep gelijk op met en werd gecompenseerd door de uitbouw van een gewestelijke infrastructuur die van de stad Groningen het vanzelfsprekende centrum maakte waar alle plattelanders terecht konden – en moesten – voor alle andere dingen dan die welke ze dagelijks nodig hadden. Zo ontstond het patroon

dat door J. Huizinga is aangeduid als 'de spin in zijn web'.[368]

Het heeft dan ook iets tragisch wanneer we Johan Rengers van Ten Post op het eind van zijn leven nog weer een waarschuwend woord horen richten aan de Ommelander jonkers, hoofdelingen en eigenerfden inzake de 'staet deser landen'. Het is, zoals hij zelf zegt, zijn *cygneus cantus* (zwanenzang). Hij bindt de Ommelanders op het hart om toch vooral te behouden wat men heeft verworven en zich te verweren tegen alle ongegronde pretenties van de stad. Hij wijst erop dat de Staten-Generaal de Ommelanden gedwongen hebben in verbond te blijven met Groningen, maar niet meer dan dat. Het gaat dus om een confederatie en principiële gelijkwaardigheid. Daarin kan het ene lid geen 'metropolitaanschap' hebben over het andere, en kan geen sprake zijn van een gezagsverhouding. Toch heeft de stad geprobeerd om de Ommelanden officieel aan te laten duiden als 'Ommelanden van Groningen', 'Ommelanden bij Groningen' of 'Ommelanden om Groningen'. Daarmee, aldus Rengers, willen ze laten zien dat zij de baas zijn. 'Wij moeten daaraan niet toegeven. We moeten onze eigen naam behouden. Wij zijn de "Ommelanden tussen de Eems en Lauwers" wanneer we onze eigen zaken behandelen. En als we samen met de bondgenoot optreden moet het gewest "Groningen en Ommelanden" heten. Op die manier kunnen we voorkomen dat de provincie iedere keer met de lange term "Stad Groningen en Ommelanden tussen Eems en Lauwers" aangeduid moet worden.'[369]

Ten aanzien van haar verhouding tot haar omgeving zit het aparte van de stad Groningen niet zozeer in het feit dat ze een stapelrecht bezat of pretendeerde te bezitten, dat ze overheidsrechten uitoefende buiten de stadsmuren en haar 'banmijl', of dat ze een centrumfunctie vervulde voor haar omgeving. Ook steden als Middelburg, Zierikzee en Dordrecht vormden regionale markten. Leiden, Delft, Gouda en 's-Hertogenbosch hebben net als Groningen geprobeerd de vestiging van nieuwe industrieën buiten de stad tegen te gaan. Delft had de overheidsrechten over Delfshaven. Buiten de Nederlanden waren deze verschijnselen al helemaal niets bijzonders. Uitzonderlijk, zeker voor een Nederlandse stad, is de schaal en intensiteit van Groningens centraliteit en dominantie. In de zeventiende eeuw was het stadsbestuur de baas over bijna de helft van de huidige provincie[370] en vervulde de stad traditionele stedelijke functies voor de bevolking van een grondgebied van enkele duizenden vierkante kilometers, waarvan er vele buiten de provinciegrenzen lagen. Aan deze situatie zou pas geleidelijk en stapsgewijs een einde komen.[371] Eigenlijk zijn pas sinds de recente liquidatie van de stadsrechten in de voormalige stadsjurisdicties de laatste resten van Groningens unieke positie opgeheven. Gebleven zijn slechts hier en daar een stadswapen op een onvermoede plaats en het feit dat Groningen nog altijd een voor Nederlandse begrippen groot verzorgingsgebied heeft.

1.3 Groningen en de Groningers: 'Volksrepubliek Groningen'

1.3.1 Theorie

'Daar waar de vrijheid het meest in tel is, komt vanzelf iets tevoorschijn van wat wij een "volksrepubliek" noemen.' Dit is geen uitspraak van een doorgeschoten Nieuw-Linkser uit de jaren zestig van de twintigste eeuw. We horen hier de Duitse rechtsgeleerde Hermann Conring (1606-1681), die deze observatie noteerde in zijn 'Essays over de steden van Duitsland' (*Exercitationes de Urbibus Germaniae*) van 1641.[372]

Alvorens we Conring een profeet noemen, is het

Portret van Hermann Conring (1606-1681).
Hermann Conring, geboren te Norden in Oost-Friesland en overleden te Helmstedt, was wat men noemt een universeel geleerde. Hij was historicus, lijfarts van de Zweedse koningin Christina, staatsraad in Denemarken en archivaris van het archief in Stade. Hij gold als nestor van de Duitse rechtsgeleerdheid, legde de grondslagen voor de Duitse rechtsgeschiedenis als tak van wetenschap, diende de Franse koning Lodewijk XIV van advies en was raadsheer van het Oostfriese gravenhuis.
Ostfriesische Landschaft Aurich. Bildarchiv.

goed even stil te staan bij de betekenis van het woord 'volk' en de rol die men in verschillende tijden aan het volk toeschreef. In het eerste deel van dit hoofstuk is al iets gezegd over de 'klimmende' of *bottom up* visie op de macht.[373] Aristoteles noemde de mens 'een politiek dier' en een burger was voor hem iemand 'die deel heeft aan rechtspraak en bestuur'.[374] Op grond daarvan zou men verwachten dat Aristoteles een voorkeur zou hebben voor een staatsvorm waarin alle mensen aan de besluitvorming en de heerschappij meedoen. Zo eenvoudig is het echter niet. Hij stelt vast dat er in de praktijk verschillende constituties mogelijk zijn die zich in drie groepen laten indelen, al naar gelang het aantal personen dat de leiding heeft. Men spreekt van monarchie, wanneer sprake is van eenhoofdige leiding, van aristocratie wanneer een beperkt aantal personen ('de besten') de leiding hebben, of van 'politeia' als de massa de baas is. In principe zijn deze staatsvormen neutraal: in de praktijk kunnen ze zowel goed als fout uitvallen. Of een constitutie goed of slecht is hangt af van het doel dat ermee wordt nagestreefd. Zolang ze het algemeen belang of 'het gemene best' dient is ze goed. Als ze alleen particuliere belangen dient, ontaardt ze in iets slechts.[375] Een monarchie wordt dan een tirannie, een aristocratie verwordt tot oligarchie en de politeia wordt een democratie. Een tiran zoekt alleen zijn eigen nut, oligarchen streven naar verdere verrijking van de *happy few* die ze zelf zijn en democraten hebben alleen het belang van de laagste volksklassen op het oog.[376]

Bij Aristoteles heeft 'democratie' dus een negatieve klank. Dat heeft vooral ook te maken met de omstandigheid dat hij zo'n groot onderscheid ziet tussen mensen. Mensen mogen dan wel 'politieke dieren' zijn, volgens Aristoteles is lang niet iedereen geschikt om burger te zijn. Handwerkslieden en kooplieden komen daarvoor niet in aanmerking. 'Een dergelijk leven is immers "laag-bij-de-gronds"

en tegengesteld aan de deugd'. Ook boeren zijn in de ogen van Aristoteles geen burgers. Die hebben het veel te druk met het bewerken van het land, de zorg voor hun beesten en het telen van hun producten. 'Er is vrije tijd nodig om "deugd" te laten ontstaan en om praktisch werkzaam te zijn in de politiek.'[377] Voor een man als Aristoteles is 'het volk' dus niet de optelsom van alle individuen, ongeacht hun status en persoonlijke kwaliteiten. Een groot deel van de bevolking telt in politieke zin niet mee.[378] Dit kan gemakkelijk verkeerd worden verstaan. Het negatieve oordeel van Aristoteles over de lagere volksklassen wil niet zeggen dat hij geen oog had voor de belangen van deze mensen en van de betekenis die zij hebben voor de staat. Hij bedoelt slechts dat voor de 'gewone man' geen *actieve* rol in de politiek is weggelegd. Juist omdat de belangen van de gewone man er wel toe doen, vindt Aristoteles dat het algemeen belang het best gediend wordt door een mengvorm van oligarchie en democratie. Het mooiste lijkt hem zelfs een constitutie die je zowel oligarchisch als democratisch zou kunnen noemen.[379]

De gedachte dat 'het volk' de drager is van de heerschappij en dat de burgers deelhebben aan de besluitvorming zien we ook bij Cicero. Het Romeinse recht uit de tijd van keizer Justinianus ademt echter de geest van wat later 'absolute monarchie' genoemd werd: wat de vorst wil, heeft kracht van wet. We zien hier dus het 'dalende' model van de staatsmacht, waarvan al eerder sprake was. Maar hetzelfde artikel dat de absolute macht aan de vorst toekent, bevestigt dat het volk de oorsprong van de macht is: bij de 'koninklijke wet over de macht' (*lex regia de imperio*) draagt het volk immers al zijn macht aan de vorst over.[380]

Ook tijdens de 'donkere middeleeuwen' is de gedachte van het volk als basis en bron van alle recht en gezag – de 'klimmende' visie op de macht – niet verloren gegaan. Sinds de renaissance van het Romeinse recht hebben de juristen vastgehouden aan de leer dat het volk de drager is van de staatsmacht en dat wat allen aangaat door allen moet worden goedgekeurd.[381] Ook denkers als de monnik Manegold van Lautenbach (tweede helft van de elfde eeuw), Thomas van Aquino (1225-1274) en Marsilius van Padua (c. 1287-c. 1343) gingen daarvan uit, beschouwden een gemengde staatsvorm als de beste en meenden dat de koning er is voor het rijk en niet omgekeerd. In het ergste geval kon het volk zich ontslagen achten van zijn verplichting de koning te gehoorzamen en zelfs het recht hebben zijn vorst uit zijn functie te ontheffen.[382]

In de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkelden in Frankrijk verschillende theoretici gedachten die in het verlengde liggen van het idee dat de vorst eigenlijk een mandataris van het volk is en beschouwd kan worden als een soort *chief executive officer* in een onderneming waarin de werknemers alle aandelen in handen hebben. Hij is in feite niet meer dan de uitvoerder van de volkswil. Op grond daarvan kan het volk – of zijn vertegenwoordigers – zich van hem ontdoen als dat nodig is.[383] Ten aanzien van de vraag wie eigenlijk dat volk uitmaken greep men terug op Aristoteles en ook bij het zoeken naar de beste staatsvorm kwam men bij deze Griekse denker uit. Ideaal zou een gemengde regeringsvorm (*imperium mixtum*) zijn, een republiek met aristocratische èn democratische inslag. In zo'n staat zouden de beste edelen en de verstandigste burgers de leiding hebben.[384]

Toen Ubbo Emmius in 1605 zijn boekje over Groningen en de Ommelanden schreef, kon hij als humanistisch geleerde tevreden zijn: de Groningse regeringsvorm voldeed perfect aan de Aristotelische standaard. Ook in Groningen was sprake van een 'gemengde staatsvorm': 'aristocratisch, licht neigend

Portret van Ubbo Emmius (1547-1625).
Ubbo Emmius was hoogleraar geschiedenis en Grieks aan de hogeschool van Stad en Lande. Hij was ook de eerste rector van deze in 1614 opgerichte academie.
Deze afbeelding is gemaakt naar een olieverfschilderij op paneel door Peter Belta uit het jaar 1628, dat bij de Groninger Archieven berust. Meer over dit schilderij en de kunstenaar die het maakte vindt men bij W.K. van der Veen, 'Harder Peters en Peter Belta, "een constigh schilder van Groeninghe" en zijn zoon', in: *GVA* 1985-1986, 25-57.

159

FORMA REIP.
IN VRBE, ET
MAGISTRATVVM
ORDO.

Ormareip. in urbe ARISTOCRATICA *est, modicè in democratiam declinans; quam exponere nunc animus est. Antiquitus, cum minor adhuc civitatis fortuna esset, Ra-*

SENATVS

tionales quatuor, Oldermanni VIII *eam administrarunt. Nunc verò ab annis amplius trecentis* CONSVLES *quatuor summum locum in eatenus dignitatis. His additi olim* XVI, *nunc & proximis seculis* XII SENATORES:

Pagina uit Ubbo Emmius, *De agro Frisiæ* (ed. 1605).
Op bladzijde 159 van deze editie van Ubbo Emmius' beschrijving van Stad en Lande begint het hoofdstuk over de staatsinrichting van de stad Groningen. Emmius karakteriseerde de bestuursvorm van de stad als *aristocratica, modice in democratiam declinans* ('aristocratisch, enigszins naar democratie neigend').

naar democratie'.[385] Van het gewone volk moest Emmius, net als Aristoteles, zijn eigen vriend Johannes Althusius en vele andere geleerde tijdgenoten, niets hebben.[386] In zijn boekje constateert hij met instemming dat alleen de beste vertegenwoordigers van de adellijke of patricische families in Groningen kans hadden in de raad en de gezworen meente gekozen te worden. Andere mensen uit de hogere lagen van de burgerij konden daarvoor slechts in aanmerking komen als ze door hun geleerdheid of een ander uitzonderlijk talent opvielen. Uit de gilden van handwerkslieden en kramers werd nooit of hoogst zelden

iemand gekozen. 'Iets dergelijks werd onwaardig geacht voor het zeer eerbare college en gevaarlijk voor de republiek, vanwege de abjecte neigingen van dit soort mensen, die vrijwel voor niets anders oog hebben en niets anders belangrijk vinden dan plat gewin.' Wanneer Emmius over de vertegenwoordigers van de Groninger gilden spreekt en over de manier waarop zij invloed uitoefenden op het stadsbestuur, verklaart hij dat deze mannen afkomstig waren 'uit de werkplaatsen van de ambachtslieden, uit het laagste volk'. 'Ze zijn opgegroeid temidden van verachtelijke dingen en onbekend met de manier waarop je een staat goed bestuurt, ze zijn kortzichtig, weten niets over zaken die buiten hun onmiddellijke waarneming liggen en hebben zich overgeleverd aan de dwaze gunst van de massa. Op deze manier konden zij, vooral wanneer zij zich in de ogen van het lagere volk waarmaakten, vele jaren in hun ambt blijven.' Hun invloed op het beleid 'is van zeer weinig nut geweest voor de staat'. Maar gelukkig is 'alles wat op dit terrein over de schreef ging' [...] 'op heilzame wijze gecorrigeerd en binnen de perken gebracht'.[387]

Emmius' negatieve houding ten opzichte van 'het volk' viel ook zijn jongere tijdgenoot, de Groninger oud-stadssyndicus Bernhard Alting, op. Deze maakte in zijn – helaas nog altijd niet uitgegeven – tractaat 'Oudt en nieu Groningen' een vergelijking tussen het 'democratisch gehalte' van het Groningen van vóór en dat van na de Reductie. Volgens Alting was Groningen vroeger 'democratischer' geweest dan het in zijn eigen tijd was en had de 'gewone man' toen veel meer te vertellen gehad.[388]

Dit is een opmerkelijke constatering van een opmerkelijk mens. Dr. Bernhard Alting is van 1632 tot zijn gedwongen ontslag in 1644 stadssyndicus van Groningen geweest. In de geschriften die hij na zijn ontslag op papier zette laat hij zich kennen als een pragmatisch denkende man met een opvallend 'modern' begrip voor de veranderingen die zich in de loop van de tijd in de menselijke samenleving kunnen voordoen, voor de betekenis van de achtergrond en context van het menselijke handelen.[389] Alting wekt de indruk achter de verscheidenheid van dingen en situaties geen diepere eeuwige waarheid te zoeken, maar in te zien dat mensen het moeten doen met de onoverzichtelijke verscheidenheid en ongrijpbare en veranderlijke werkelijkheid van alledag. Hij heeft geen last van vooringenomenheid tegen de 'erfvijand' van de stad – de Ommelander heren – , maar vreest juist de gevolgen van het op de spits drijven van tegenstellingen en de botte lust tot confrontatie. 'Groningen kan niet zonder de Ommelanden. Wie daarover anders denkt is een *ignorant* inzake Groningen, een zot, of allebei'[390] Bij deze geesteshouding past de hele opzet van zijn 'Oudt en nieu Groningen', dat een vergelijking behelst tussen vroeger en nu ten aanzien van maar liefst twintig thema's. Daarnaast is uiteraard het door Alting geconstateerde verschil in democratisch gehalte van het stadsbestuur op zich al opmerkelijk. In ieder geval roept zijn constatering de vraag op of dat ook werkelijk klopt. Tenslotte zou het ook interessant zijn te weten of Groningen misschien ook democratischer was dan andere steden.

1.3.2 Volkssoevereiniteit; wankelen tussen democratie en oligarchie

Wie waren nu eigenlijk de Groningers? Wie noemden zich *cives de Groninga* (buren of burgers van Groningen)? Omdat de inhoud van begrippen mettertijd verandert en betrouwbare gegevens schaars zijn, bevinden we ons hier in het domein van de gissingen. Het valt buiten het bestek van deze schets om het thema van de oudste organisatie van Groningen nog weer eens tegen het licht te houden, hoe zinvol dat ook zou zijn. Zeker na wat ik al eerder over dit onder-

werp heb gezegd moet ik mij hier beperken tot het aanstippen van enkele hoofdlijnen en het herhalen van enkele punten die ik al heb genoemd.

Rechtstreekse bronnen en vergelijking met andere gevallen doen vermoeden dat de mensen die in de elfde en twaalfde eeuw op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug hun thuis hadden, zich in verschillende groepen laten indelen. In de eerste plaats zijn er degenen die verbonden waren met de hoven die aan de koning, de bisschop van Utrecht en de abt van Werden toebehoorden. De leiding ervan was in handen van personen die in oorsprong tot de stand der onvrijen behoorden, maar die door hun dienstverband tot een hoge rang waren gestegen, de zogenaamde *ministerialen*. Tot de kring van de hoven behoorden ook horigen, die hun levenlang aan de hof gebonden waren en niet of nauwelijks bezittingen konden verwerven. Zij stonden onder het gezag van de 'hofheer' of diens plaatsvervanger, de 'meier' of *villicus*. Buiten de hoven waren er wellicht ook vrije boeren die hun eigen hofstede en landerijen bezaten. De markt zal aantrekkingskracht uitgeoefend hebben op mensen van elders die zich hier vestigden als koopman, ambachtsman, dienaar of arbeider. Met de komst – halverwege de twaalfde eeuw – van een prefect die Groningen moest beheren, zullen we ook rekening moeten houden met het verschijnsel van 'borgmannen': figuren die, in ruil voor de belofte van trouw en steun, de beschikking kregen over leengoederen die hun door de prefect werden toevertrouwd.

Zodra vele mensen op een klein oppervlak bijeenwonen, moeten er onderlinge afspraken worden gemaakt. Voor wie bij de hoven hoorden, was de situatie duidelijk: de beheerders daarvan hadden de leiding. Voor de andere 'Groningers' gold dat niet. Elders in Drenthe vormden zich buurschappen waarin de vrije boeren samen beslissingen namen. Het grondbezit dat zij beheerden, verleende hun het recht om in de dorpsvergadering mee te praten over alles wat het hele dorp aanging.[391] Als er in Groningen zulke vrije boeren zijn geweest, zullen die zeker de neiging hebben gehad zich op dezelfde manier te organiseren. Daarnaast zullen de kooplieden onderlinge samenwerking hebben gezocht. De aanwezigheid van verschillende hoven en mensen van uiteenlopende status, stiel en belangen maakt Groningen tot een gecompliceerd geheel. Halverwege de dertiende eeuw treden ze samen op als de *universitas Groningae* die we in het eerste deel van dit hoofdstuk hebben besproken.[392]

De *universitas Groningae* is dus de 'gezamenlijkheid' of het collectief van alle Groningers. Hierbij doet het er niet toe in welke kwaliteit en door lidmaatschap van welk genootschap of ander verband de individuele Groningers zich met die plaats verbonden wisten. De verplichtingen die het collectief aanging waren bindend voor *het geheel* en voor *elk lid ervan afzonderlijk*.

Het is in dit verband van belang even stil te staan bij het feit dat het collectief in deze context één geheel was en niet de optelsom van individuen, die het min of meer met elkaar eens en oneens konden zijn. In de Westerse wereld zijn we zozeer gewend geraakt aan het primaat van het individu, dat we ons moeilijk kunnen voorstellen dat er tijden zijn geweest waarin een mens niet kon overleven zonder de bescherming van het collectief waartoe hij behoorde,[393] en dat het in een dergelijke situatie erg onpraktisch kon zijn om vast te houden aan een afwijkend standpunt en zich op die manier te vervreemden van het collectief. Wanneer de meerderheid een besluit had genomen, moest de andersdenkende minderheid 'volgen'.[394] Dit 'volgen' mag niet worden opgevat als een lijdzaam laten gebeuren wat door de meerderheid was beslist, maar hield in dat men de meerderheidsbeslissing tot de zijne maakte en zich met alles wat men kon en bezat inzette voor de realisering en verdediging ervan.

Had deze manier van doen dus een praktische noodzaak als achtergrond, een soort theoretische sublimatie ervan vindt men in het toenmalige denken over waarheid en recht. In principe is er maar één waarheid en is er ook maar één manier om recht te doen in juridische kwesties. In de praktijk gaat het erom de waarheid of het recht te 'vinden'. Mensen hoeven niet te bedenken wat in een gegeven geval juist is. Het recht is er altijd al geweest en het hoeft alleen maar door de rechters te worden 'gevonden'. Een vonnis is een 'vondenis', iets wat men aantreft of vindt. In het verlengde van de opvatting dat in elk afzonderlijk geval maar één besluit of één oordeel het juiste kan zijn, is unanimiteit een kenmerk van de juistheid en rechtmatigheid van een besluit.[395] Vandaar ook de angstvalligheid waarmee men bij het schriftelijk vastleggen van besluiten steeds weer aantekent dat het gaat om een *unanimiter* of *eendrachteliken* genomen beslissing. Nogmaals: met dit alles wil niet gezegd zijn dat er geen verscheidenheid van meningen was, in de praktijk kon er alleen geen plaats zijn voor afwijkende meningen. De middeleeuwse samenleving kon zich geen minderheden permitteren. We moeten ons dan ook geen al te romantische voorstelling maken van de 'unanimiteit' en 'eendracht' die aan de genomen besluiten ten grondslag lagen. Er konden 'in het voortraject' heus wel heftige verschillen van inzicht aan de dag gekomen zijn, maar uiteindelijk deden die er niet toe. Wie het niet eens was met de meerderheid bleef weg of zweeg, en wie toch zijn mond open deed werd wellicht overschreeuwd door de anderen. Waarschijnlijk werd in vele gevallen, net zoals bij ons, een *unisono* niet zozeer bepaald door de meeste, als wel door de luidste stemmen.[396]

Het is ook van belang nog eens te onderstrepen dat niet iedereen binnen het collectief gelijkberechtigd was. Net zoals in de Drentse gemeenschappen de keuters niet meetelden, zo zullen ook in het oude Groningen niet alle inwoners rechtstreeks 'stem in staat' hebben gehad. Om mee te mogen doen met de besluitvorming moest men vrij zijn en enig bezit hebben. Maar misschien hebben ook mensen die niet zoveel bezaten en daarom eigenlijk niet 'meetelden', op indirecte manier invloed kunnen uitoefenen door hun lidmaatschap van een wijk- of beroepsverband als het koopmansgilde.[397]

Ik heb hierboven al de mogelijkheid geopperd dat de 'aldermans' die in 1245 samen met de *universitas* optreden, de voorzitters en woordvoerders waren van verschillende verbanden van ingezetenen.[398] Of deze oldermannen een echt college vormden met duidelijk omschreven taken, is twijfelachtig. Enige tijd later ontmoeten we ook *rationales* (rekenmeesters) en *consules* (raden, raadsheren[399]). Deze verschillende benamingen markeren een ontwikkeling waarvan de details zich aan onze waarneming onttrekken. We mogen aannemen dat het vooral praktische overwegingen zijn geweest die deze ontwikkeling hebben gestuurd en dat de genoemde functionarissen allen belast waren met de uitvoering van taken namens en ten behoeve van het collectief. De beslechting van onderlinge geschillen zal daaronder een van de allerbelangrijkste zijn geweest.

In 'Groningen en zijn heren' heb ik gewezen op de betekenis van de ingreep die bisschop Gwijde van Avesnes in de jaren 1310-1311 deed in de interne gang van zaken in Groningen. De bisschop bepaalde toen dat de raad de competente rechtbank was voor alle Groningers, zowel degenen die bij de oude hoforganisaties hoorden als de anderen, en dat dit lichaam bij meerderheid van stemmen moest besluiten. Ik heb er ook op gewezen dat zijn bevoegdheid in die tijd wellicht nog beperkt was en dat het daarom niet juist is om te zeggen dat de raad over de 'wetgevende macht' beschikte.[400] Op grond van wat

Eed der leden van de gezworen meente. De tekst van deze eed staat op de verso-zijde van het eerste blad van het 'Stadboek van 1425'.
Zie de parafrase van dit eedsformulier op de pagina hiernaast. De tekst is met enkele schuine strepen doorgehaald. Dit houdt verband met de verandering van de rol van de gezworen meente ten tijde van de 'democratische revolutie' van 1527-1528 (zie p. 133).
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 26.1 fol. 01v.

we uit latere jaren weten, mogen we aannemen dat het 'collectief der Groningers' op de een of andere manier in de praktijk de regels bepaalde.

De woorden 'op de een of andere manier' slaan op de – vooralsnog weinig duidelijke – wijze waarop dit collectief in zijn geheel of door middel van vertegenwoordigers optrad. In de politiek ligt juist hier, in de ruimte tussen het collectief en zijn vertegenwoordigers, het terrein waarop zich de interessante ontwikkelingen en ook de conflicten voordoen. Verondersteld wordt dat de raad in Groningen in de eerste helft van de veertiende eeuw 'de macht' naar zich toetrok, zodat vanaf c. 1350 gesproken kan worden van een 'oligarchische periode'. Daarna zou het collectief dan weer meer invloed gekregen hebben. Men spreekt dan van een 'democratische reactie', waarin de 'gezworen meente' een belangrijke rol ging spelen.[401] De gezworenen (*conjurati*) zijn dan een vertegenwoordiging van het collectief dat het inmiddels al te groot geworden gat tussen 'het volk' en de raad opvult.

Overigens is de term 'gezworen meente' weinig specifiek en daarom eigenlijk minder geschikt om een representerend lichaam aan te duiden. Alle burgers waren immers door een eed aan elkaar en aan de stad gebonden en konden op grond daarvan 'gezworenen' worden genoemd.[402] Ook de inhoud van het woord 'meente' is onduidelijk. In een aantal bepalingen van het stadboek is sprake van 'meentemannen', leden dus van de 'meente', die taken uitoefenen ten behoeve van de stad. Is hier sprake van leden van een afzonderlijk orgaan, of gaat het om gewone leden van de stedelijke gemeenschap (de *universitas*)? Er zijn enkele bepalingen waaruit men de indruk krijgt dat het laatste het geval zou kunnen zijn.[403] Daarnaast is er een aantal waaruit men zou kunnen afleiden dat de '(gezworen) meente' rond 1400 een apart lichaam geworden is en dat hier leden van dat lichaam bedoeld worden.[404] De 'gezworen meente' onderscheidde zich van de gewone 'meente' doordat de leden ervan behalve hun burgereed ook nog een aanvullende eed hadden afgelegd. De tekst van deze aanvullende eed is, helaas ongedateerd, vastgelegd op een van de eerste pagina's van het 'stadboek van 1425'.[405] De tekst luidt in parafrase:

> 'Gij zweert burgemeesters en raad te steunen en bij hen te komen wanneer u dat gevraagd wordt. Gij zult de raad van advies dienen over de vraag wat het beste is voor de stad Groningen en de stedelijke gemeenschap, en u zult de raad op de hoogte stellen van alles wat schadelijk zou kunnen zijn voor de raad zelf of voor de gemeenschap. Ge zult alleen samen met burgemeesters en raad vergaderen, overeenkomsten sluiten of beraadslagingen plegen, tenzij burgemeesters en raad u toestemming verlenen om dit zelfstandig te doen.'

Gezworenen (*jurati*) treft men ook aan in Stichtse en Brabantse steden. Men vermoedt dat het ook daar gaat om vertegenwoordigers van de ingezetenen. Er lijkt een verschil te bestaan tussen Holland en Zeeland enerzijds en de andere Nederlandse gewesten anderzijds.[406] In de laatstgenoemde gebieden ziet men een 'gezworen meente' (Deventer), 'meente' (Zwolle), 'gemeente' (Amersfoort), 'buurspraak' (Tiel) of 'buitenraad' (Bergen op Zoom). Er is niet veel bekend over de manier waarop deze colleges waren samengesteld en ook over hun competenties bestaat onduidelijkheid. Zeker is wel dat ze toezicht uitoefenden op de stedelijke financiën en de wetgeving. In Holland en Zeeland (Middelburg) werden de vertegenwoordigingen van de burgerij 'vroedschappen' genoemd.[407] Ze zijn in de vijftiende eeuw zelfstandig geworden en kregen ook duidelijke taken en bevoegdheden. Openvallende plaatsen vulden de vroedschappen zelf op door middel van coöptatie.[408] Voor de keuze van nieuwelingen putte men uit de meest vooraanstaande en rijkste ('patriciërs-') geslachten. In Holland en Zeeland zorgden de homogene samenstelling van deze vroedschappen en de oligarchische inrichting van het hele stadsbestuur voor een politieke stabiliteit, die in Brabant en Vlaanderen ontbrak.

Het totstandkomen van de 'gezworen meente' als vaste vertegenwoordiging van de Groninger burgerij zou men kunnen beschouwen als een soort 'revitalisatie' van de gedachte die ten grondslag ligt aan de stedelijke samenleving als politieke organisatie: de stad is één geheel en dingen die alle stadsbewoners aangaan, moeten door de 'hele stad' worden besproken. Ook elders zien we dat de stedelijke gemeenschap in opstand kwam wanneer aan dit principe werd getornd.[409] Dat gebeurde in het bijzonder wanneer het stadsbestuur te zeer een eigen koers ging varen. In zulke gevallen riep het volk de raad bij wijze van spreken tot de orde en maakte duidelijk waar de werkelijke macht lag: bij het collectief.[410]

Een zorgvuldige analyse van de manier waarop het stedelijke collectief van Groningen en het Groninger stadsbestuur zichzelf in oorkonden en akten aanduidden of door anderen aangeduid werden, kan wellicht wat meer duidelijkheid scheppen ten aanzien van de competenties van de verschillende organen en de chronologie van hun ontwikkeling. Dat zal zeker het geval zijn wanneer ook de context van iedere vermelding en het thema van de betreffende (rechts)handeling bij de analyse wordt betrokken. Een snelle blik op de verdragen die de stad Groningen met Westerlauwerse partners sloot, wijst uit dat in de loop van de vijftiende eeuw burgemeesters en raad vaak namens de hele stad konden optreden en dat slechts in enkele gevallen melding gemaakt wordt van burgemeesters en raad en 'mene meente' samen. Vanaf 1491 vinden we niet meer de 'mene meente', maar steeds de 'gezworen meente' naast burgemeesters en raad. In enkele gevallen is daarnaast ook nog sprake van de 'bouwmeesters van de gilden' (na 1493).[411] Omdat het aangaan en onderhouden van 'buitenlandse betrekkingen', zoals die met Westerlauwerse partners, bij uitstek een zaak was die de hele stad aanging, is het niet verwonderlijk dat naast

het dagelijks bestuur, burgemeesters en raad, ook de 'meente' uitdrukkelijk werd genoemd.[412]

Dat de raad – inclusief de burgemeesters die ook lid van de raad zijn – geen wetgevende bevoegdheid bezat in moderne zin, blijkt overduidelijk uit het stadboek. Verreweg het grootste deel van de daarin opgenomen bepalingen is ongedateerd en ook is niet gedocumenteerd door wie deze bepalingen zijn vastgesteld. Van zo'n veertig wetten zijn deze gegevens echter wel geboekstaafd. De meeste daarvan bevinden zich in het negende en laatste boek van 'het Stadboek van 1425'. Ze zijn te beschouwen als latere aanvullingen op een *corpus* dat ooit in één keer is vastgelegd. Er zijn echter ook een paar artikelen die in enkele andere boeken zijn opgenomen. Deze dateren uit de jaren 1374 tot 1451 en vertonen onderling verschillende formuleringen. In zes gevallen is sprake van '(burgemeesters,) raad en wijsheid' van de stad (1374, 1375, 1394, 1404, 1408, 1425), in twee gevallen van 'burgemeesters, raad en "mene achte"' (1383 en 1435), één keer van 'burgemeesters, raad, "mene achte" en wijsheid' (1413), één keer van 'burgemeesters, raad en gezworen meente' (1427) en eveneens eenmaal van 'burgemeesters, raad, gezworen meente en wijsheid' (1451). Op de inhoud van de begrippen 'gezworen meente', 'wijsheid' en 'mene achte' kom ik later terug.[413]

Zoals gezegd zijn de andere gedateerde bepalingen alle opgenomen in het negende boek van 'het Stadboek van 1425'. De serie begint in 1446 en vermeldt tot 1476 consequent 'burgemeesters en raad, gezworen meente en wijsheid' als degenen die de betreffende wetten hebben vastgesteld. Na 1476 verandert het beeld weer: soms wordt 'de wijsheid' wel, soms niet vermeld en vanaf 1494 zien we ook de bouwmeesters van de gilden optreden. Dat blijft dan verder zo tot het als laatste geregistreerde artikel (boek ix art. 60 van 1584). Op de expliciete vermelding van vertegenwoordigers van de gilden kom ik hieronder terug. Voor dit moment zijn twee punten van belang: (1) vanaf 1427 zien we dat de gezworen meente altijd naast de raad optreedt wanneer het gaat om het nemen van besluiten die bedoeld zijn als regelingen met een algemene en blijvende geldigheid en daarom als wetten zijn te beschouwen, en (2) in 1425 is aangegeven welke – zeer beperkte – 'wetgevende bevoegdheid' het college van burgemeesters en raad heeft wanneer het *zonder* de gezworen meente optreedt. Het 'Stadboek van 1425' opent met de mededeling dat burgemeesters, raad en wijsheid van Groningen in 1425 zijn overeengekomen dat de raad alleen mag 'hoghen ende sijden', zoals vanouds gebruikelijk was. Dit betekent dat de raad de straffen die krachtens gewoonte op bepaalde misdrijven staan, mag verzwaren of verlichten.[414] Het lijdt geen twijfel dat deze bepaling gezien moet worden als het resultaat van een ingreep door 'het collectief' van de Groningers. Ze was een reactie op een al te eigenmachtig optreden van de raad.[415]

1.3.3 Opkomst van de vorstenstaat

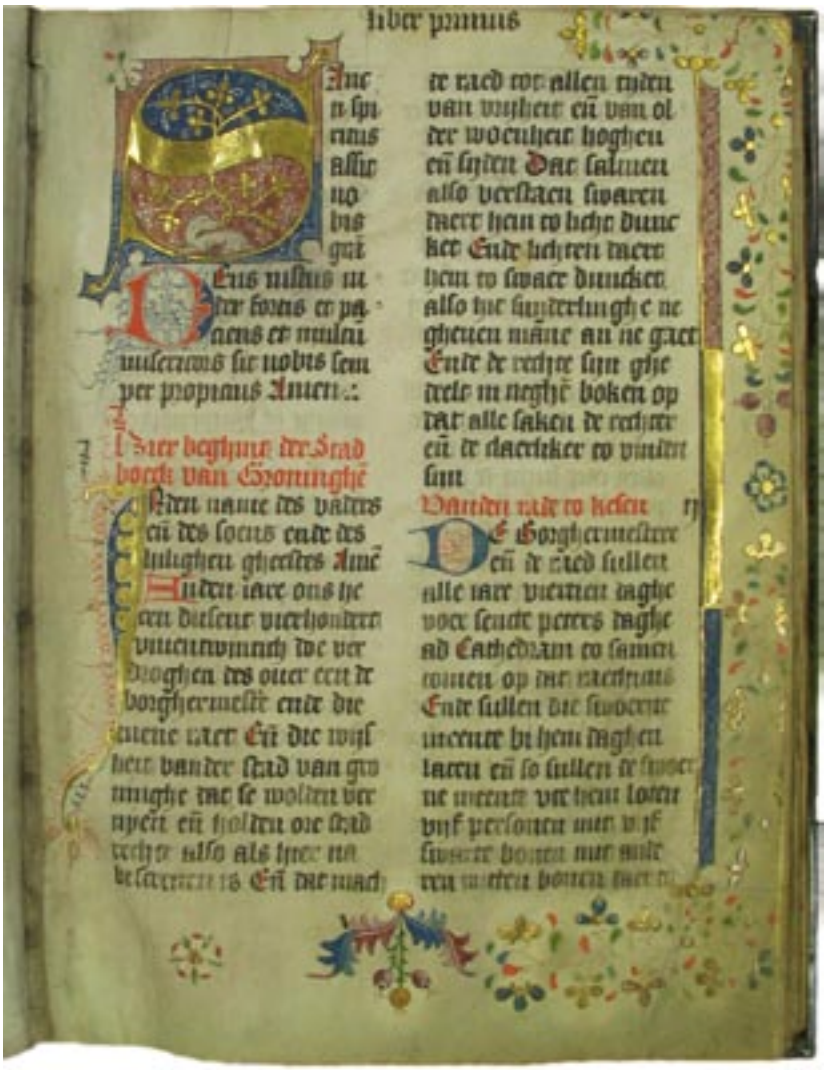
Hierboven heb ik meegedeeld dat vanaf het einde van de vijftiende eeuw vertegenwoordigers van de gilden genoemd worden als deelgenoten in het proces van wetgeving en dat zij ook vermeld worden in verbonden die met externe partners worden gesloten. Daarmee zijn we beland in de warrige tijd rond het jaar 1500, waarvan we hierboven hebben gezien dat ze ingrijpende veranderingen voor de status van de stad Groningen met zich meebracht. De belangrijkste daarvan waren dat de stad haar autonomie verloor (ze moest in 1506 Edzard van Oost-Friesland als landsheer accepteren) en dat ook haar relaties met externe partners veranderde. Deze omslag is niet zozeer het

gevolg geweest van interne zwakte van de stad, als wel van de onstuitbare opmars van de vorstenstaat. Deze was rond 1500 eindelijk ook tot de Friese periferie doorgedrongen. Met de vorst verschenen ook andere politieke doeleinden op het toneel. Was tot dusver het belang van de lokale bevolking – of de leidende kringen daarin – bepalend geweest voor het beleid, de landsheren hadden hun eigen ideeën. Voor de onderdanen die moesten wennen aan het nieuwe gezag, lag de zaak duidelijk: vorsten waren er alleen op uit om hun nieuwe lasten op te leggen.[416]

Dat lijkt kortzichtiger dan het in werkelijkheid was. Vorsten en hun adellijke entourage hadden weinig oog voor de belangen van de bevolking van hun land en begrepen ook niet zo goed hoe belangrijk diezelfde bevolking en haar welbevinden voor henzelf waren. Georges Chastellain, de historicus van Filips de Goede en Karel de Stoute, vond het niet nodig om veel woorden vuil te maken aan 'de derde stand'. 'Daarover is nauwelijks iets verhevens te zeggen, want hij is van slaafse rang.' De steden, kooplieden en werkmensen moeten nederig en vlijtig zijn, ze dienen gehoorzaam te zijn aan hun koning en de bereidheid hebben de heren genoegens te verschaffen.'[417]

De politieke doelstelling van de Bourgondische hertog Karel de Stoute was bovenal: het voltooien van hetgeen zijn voorvaderen hadden gedaan. Dat betekende in de eerste plaats het afronden en tot één staat samensmeden van de landen die hij had geërfd of verworven en, in de tweede plaats, het bemachtigen van een echte koningskroon. Dat zou ertoe bijdragen dat zijn onderdanen – hoe verscheiden zij ook waren – ook het gevoel zouden krijgen dat ze bij elkaar hoorden. Om dit programma te kunnen realiseren, moest Karel de greep van zijn regering op zijn landen en de steden daarin versterken. Alle inwoners van de Bourgondische landen moesten aan dezelfde wetten onderworpen zijn. Dat betekende dat plaatselijke gewoonten en privileges opzij geschoven moesten worden. Er moest ook meer eenheid komen in de bestuursinstellingen van zijn vorstendommen, zodat de centrale regering daarover effectieve controle kon uitoefenen. Filips de Goede, Karels vader, had op dit gebied al het een en ander bereikt. Zo had hij een aantal coördinerende instellingen gecreëerd waarvan de bevoegdheden zich uitstrekten over alle Nederlandse gewesten die deel uitmaakten van zijn erflanden. Daarnaast bracht de hertog meer gelijkvormigheid in de bestuurlijke praktijken in zijn landen en had hij geprobeerd lokale weerstand te breken door plaatselijke machthebbers persoonlijke voordelen aan te bieden of, als dit niet lukte, door gewapend op te treden.

Hoe succesvol de hertog ook was en hoe machtig de centrale regering ook leek, samenhang tussen de hogere en lagere regionen in de staat was niet af te dwingen. De afstand tussen de hertog en zijn entourage enerzijds en de bevolking van zijn landen anderzijds was immens. Voor de boeren op het land en de burgers in hun steden was het moeilijk in te zien welk voordeel het beleid van de hertog hunzelf zou kunnen opleveren. Tegelijkertijd begrepen ze dat de hertog met zijn kostbare hof, geleerde ambtenarenapparaat en geldverslindende leger van hen afhankelijk was. Dit inzicht werkte door in de opstelling van de Staten tegenover de vaak exorbitante geldeisen van de hertog. Volk en lokale autoriteiten begrepen dat de 'beden' die ze zouden opbrengen, voor een belangrijk deel gebruikt zouden worden voor het opzetten van een overheidsapparaat dat de vorst in staat zou stellen om in de toekomst nog meer en nog effectiever geld binnen te kunnen halen. Het spreekt daarom voor zich dat het proces van stelselmatige machtsuitbreiding van de centrale overheid en gelijktijdige verdringing van traditionele waarden en structuren op verzet stuitte en regelrechte opstanden uitlokte. In de Bourgondische landen gebeurde dat zelfs op plaatsen

Aanhef van het eerste boek van 'het stadboek van 1425'.
Onder het met rode inkt geschreven eerste kopje ('Hier beghint der stad boeck van Groninghen') luidt het eerste artikel:

> 'In den name des Vaders ende des Soens ende des Hillighen Gheestes amen. In den jare Ons Heren dusent vierhondert viventwintich doe verdroghen des overeen de borghermestere ende die mene raet ende die wijsheit van der stad van Groninghe dat se wolden vernyen ende holden ore stad rechte also als hierna beschreven is. Ende dat mach de raed toe allen tijden van vrijheit ende van older woenheit hoghen ende sijden. Dat sal men also verstaen: swaren daer 't hem to licht duncket ende lichten daer 't hem to sware duncket, also hit sunderlinghe neghenen manne annegaet. Ende de rechte sijn ghedeelt in neghen boken opdat alle saken de rechter ende de claerliker to vinden sijn.'

Parafrase:

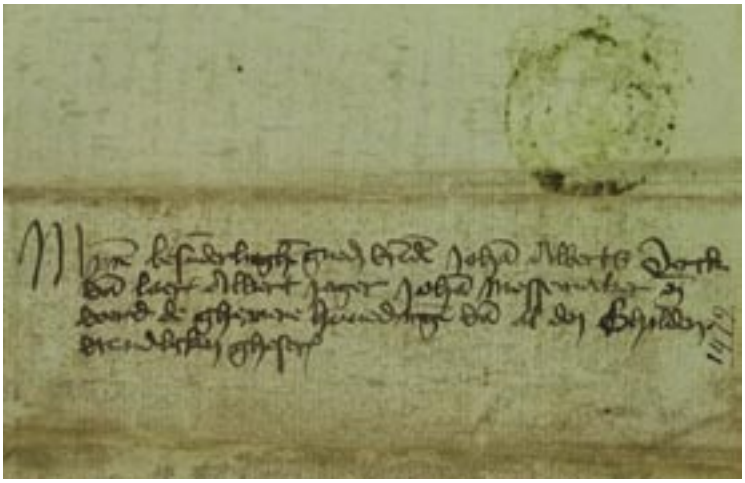
> 'In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, amen. In het jaar des Heren 1425 zijn burgemeesters, raad en wijsheid van de stad overeengekomen de in de stad geldende rechtsbepalingen te vernieuwen als hierna volgt, en zich in de toekomst daaraan te houden. Dit moet aldus worden begrepen, dat de raad te allen tijde vrijelijk en zoals gebruikelijk is te lichte sancties mag verzwaren en te zware mag verlichten, tenzij het om een individueel persoon gaat. De bepalingen zijn in negen boeken ingedeeld, opdat alles gemakkelijk kan worden gevonden.'

Het tweede artikel gaat over het kiezen van de raad.
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 26.1 fol. 1.

Adres van de brief die Johan Rengers van Ten Post op 8 oktober 1479 aan de bestuurders der Groninger gilden schreef:

> ‘Mynen besunderlinghen gueden vrunden, Johan Alberts, Derck van Laer, Albert Jager, Johan Messemaker ende voerd de ghemene hovedingen van al den ghilden vrendlicken ghescreven’.

Groninger archieven, stadsarchief Groningen, rvr 922.15.

Brief van Johan Rengers van Ten Post van 11 juni 1484 aan de gilden van Groningen. Rengers verklaart in dit schrijven dat hij alleen ruzie heeft met de heren van de Raad en nooit negatieve gevoelens heeft gekoesterd ten opzichte van de gilden en de Groninger bevolking. Hij roept de gildebesturen op druk uit te oefenen op de Raad, opdat deze uiteindelijk gevolg zal geven aan de uitspraak die een onafhankelijke rechter in het conflict tussen hem en Groningen heeft gedaan. Groninger archieven, stadsarchief Groningen, rvr 922.31.

die men tot de echte kerngebieden van de vorstelijke macht kan rekenen. Voorbeelden van dit verzet zijn de opstanden van steden als Mechelen (1467) en Gent (1488-1492). Het is ook niet verrassend dat de vorsten vooral met stedelijke gemeenschappen in botsing kwamen. Steden waren de pijlers van de economie, vooral daar werd het geld 'gemaakt' dat de vorsten zo hard nodig hadden voor het ophouden van hun hoge staat en het voeren van hun oorlogen.[418] Van oudsher hadden de landsheren geprobeerd invloed te houden op de interne gang van zaken van de steden. Ze deden ook hun best deze zo mogelijk uit te breiden. In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we gezien dat de afwezigheid van landsheerlijke invloed juist een typerende trek is van de geschiedenis van Groningen. In de meeste steden functioneerde een landsheerlijke ambtenaar als schout, de schepenbanken spraken recht uit naam van de heer, de financiën werden op een of andere manier gecontroleerd door landsheerlijke ambtenaren en de vorst oefende invloed uit op de samenstelling van de stedelijke bestuursorganen. Juist omdat het volk zoveel moeite had zich te herkennen in de vorstelijke politiek, streefden de heren ernaar de invloed van de gewone man op het beleid van de stadsbesturen zoveel mogelijk uit te schakelen. Ze deden daarom hun best om de leidende kringen binnen de steden zo klein en overzichtelijk mogelijk te houden. Het viel hun immers gemakkelijker om enkele invloedrijke personen aan zich te binden dan 'de grote massa'. Oligarchie, niet democratie was in het belang van de vorst. Dat de 'gouden koorden' waarmee de heren plaatselijke gezagsdragers aan zich bonden, niet altijd voldoende waren om ook 'het volk' in bedwang te houden, blijkt uit opstanden zoals de hierboven genoemde.

Reeds eerder wees ik op het 'ouderwetse' karakter van deze vorstelijke politiek.[419] De vorsten gedroegen zich in wezen als middeleeuwse ridders die uit waren op verhoging van hun eigen status en die van hun nageslacht. Ook in de zestiende eeuw was dit op het hoogste niveau nog de gangbare lijn. Pausen als Clemens VII en Paulus III (Giulio de'Medici en Alessandro Farnese) bekommerden zich vaak meer om de glorie van hun eigen positie of het tijdelijke welzijn van hun familie dan om het eeuwige heil van de hele Christenheid, en uit Karl Brandi's klassieke biografie van keizer Karel V spreekt voortdurend de ambivalentie van diens zelfbeeld.[420] Enerzijds was de keizer zich terdege bewust van zijn verantwoordelijkheid voor het volk. Hij zag het als zijn taak om zijn onderdanen te beschermen tegen 'de erfvijand' (de Turken) en tegen de ketters die het geloof ondermijnden en daarmee de eeuwige zaligheid onbereikbaar maakten voor het volk. Dat waren ouderwetse, defensieve gedachten. Behalve keizer was Karel echter ook landsheer van zijn eigen patrimoniale erflanden. Het beleid dat hij in deze hoedanigheid voerde, werd in eerste instantie gestuurd door zijn bedoeling alles wat hij geërfd had aan zijn opvolger door te geven. Hierbij kwam echter nog een tweede, 'actieve' of dynamische component. De ridderlijke traditie die bepalend was voor zijn denken, deed hem streven naar het uitbreiden van zijn landen en het overvleugelen van zijn rivalen. Wat de keizer deed, deden op hun eigen niveau ook alle koningen, hertogen, land-, mark- en andere graven, kortom iedereen die met enig overheidsgezag was bekleed.

Volgens Ernst Kossmann was de vorst van het begin van de zestiende eeuw vooral 'rechter' en 'handhaver van de bestaande orde'. Nadat Jean Bodin zijn theorie over het absolute koningschap had opgesteld, kon hij, aldus Kossmann, 'recht maken, creatief en dynamisch zijn, zoals God zelf'.[421] Hierbij past een kanttekening. Binnen de context van een politiektheoretische beschouwing is dit wellicht een waardevolle observatie, maar men moet er geen chronologie

van historische gebeurtenissen in willen zien. De vorsten hadden Jean Bodin niet nodig om 'absolutistische' daden te kunnen stellen en richting te kunnen geven aan de loop van de dingen. We hebben gezien dat de vorsten al geruime tijd bezig waren hun gezag stap voor stap een meer absolutistisch karakter te geven. Bodin heeft slechts het theoretische kader bedacht dat paste bij de dingen die hij zag gebeuren en bij de veranderingen op staatkundig gebied die al geruime tijd aan de gang waren. Dat zijn theorie daarna de legitimering bood voor de praktijk van de absolute heerschappij ligt in de rede, alsook dat zij de basis werd waarop het absolutisme zich verder kon ontwikkelen.

Hoe dynamisch en creatief de kooplieden en ondernemers in de Europese steden ook waren, zo gaat Kossmann verder, op het niveau van de staat moesten de 'dynamiek' en 'creativiteit' van de vorsten komen. In de oude praktijk, was de sfeer van rechten der onderdanen ondoordringbaar voor 's konings absolutisme. De koning kon alleen zijn gang gaan op het kleine terrein van 'de grote politiek'. Tot zover Kossmann.[422] Dit alles hangt uiteraard samen met het feit dat de middeleeuwse staatkunde niet was ingesteld op verandering, maar op behoud van het bestaande.[423] Alle overheden hadden als voornaamste taak de vrede te verdedigen,[424] dat wil zeggen: ze moesten de bestaande verhoudingen beschermen, zoals die waren overgeleverd of vastgelegd in rechten en privileges. De wereld was conservatief omdat er geen 'vooruitgang' was, althans geen vooruitgang die door mensen kon worden beraamd en in gang gezet. De enige speelruimte die er voor de groten der aarde was lag, zoals gezegd, op het terrein van macht, eer en aanzien. Hier hadden zij wat te willen en konden zij zich doelen stellen. Zolang de hiërarchische structuur en het organische karakter van de samenleving intact bleven en het volk zich op de een of andere manier kon identificeren met zijn vorst, was er geen probleem. Maar juist in de dynamiek van de vorsten lag de kiem voor desintegratie opgesloten. Hun machtshonger putte hun onderdanen en landen uit en ontzag geen etnische grenzen, hun legers waren samenraapsels van allerlei nationaliteiten, hun oorlogen ondermijnden gehoorzaamheid en loyaliteit en hun juristen schoven, met een beroep op het superieur geachte Romeinse recht, traditionele plaatselijke gewoonten en rechten opzij. Dit kon niet goed gaan.

1.3.4 Oligarchie en volksinvloed in Groningen

In 'Groningen en zijn heren' hebben we gezien dat de stad Groningen lange tijd buiten schot gebleven is. Ze heeft ook haar best gedaan om die situatie zolang mogelijk te laten duren. De Groningers die de komst van Saksische 'pluckers' vreesden, hadden goed gezien.[425] Ze wisten dat de 'dynamiek en creativiteit' van de vorsten erg kostbaar waren en dat zij, als onderdanen, de rekening zouden moeten betalen. Bovendien zou een machtig man als de hertog van Saksen er niets voor voelen zijn landsheerlijk gezag over de Ommelanden te laten beperken door de bepalingen van een verbond dat de burgers van Groningen met die gebieden had gesloten. Toen Albrecht van Saksen in het jaar 1500 de stad kwam belegeren, wist Groningen dit beleg te doorstaan en – voorlopig – onafhankelijk te blijven. Interne politieke spanningen als gevolg van landsheerlijk beleid had de stad tot dusver dan ook niet gekend.

Dat wil niet zeggen dat er geen conflicten zijn geweest tussen de verschillende lagen van de Groninger bevolking. Halverwege de vijftiende eeuw is er sprake geweest van ernstige onrust. Maar deze was niet het gevolg van 'druk van bovenaf'. Integendeel: het waren de stadsbestuurders zelf, die met hun doen en laten hadden laten zien dat ze de voeling met de bevolking waren kwijtgeraakt. Ze hadden maatrege-

len genomen die indruisten tegen de belangen van 'de gewone man'. Net zoals een eeuw eerder had het stadspatriciaat zich opnieuw tot een oligarchische kliek ontwikkeld die voornamelijk op eigen voordeel uit was. Raad en gezworen meente waren in hun zelfgenoegzaamheid 'vergeten waar de macht lag' en kwamen hard in botsing met 'het volk' en de gilden.

Sinds 1436 gold in de stad een algemene regeling voor de ambachtsgilden. Het reglement was vastgesteld door de raad en de gezworen meente.[426] Bepaald was dat de bestuurders van de gilden (de 'hovelingen' of 'hovedingen') jaarlijks samen twee 'bouwmeesters' zouden kiezen. Aan dit tweetal zou de raad een derde bouwmeester toevoegen. Dit college van bouwmeesters was verantwoordelijk voor het oprichten en onderhouden van stedelijke bouwwerken – vandaar de benaming van hun functie – en oefende controle uit over de geldmiddelen van de gilden. Daarbij ging het in het bijzonder over dat gedeelte daarvan, dat op grond van de bepalingen van de gildebrief aan de stad ten goede kwam en gebruikt werd ter bekostiging van bouwwerken van stedelijk belang.[427] Omgekeerd mochten ook de gilden de bouwmeesters ter verantwoording roepen. De bouwmeesters kon te allen tijde door de burgemeesters worden gevraagd duidelijk te maken 'waer se dat ghelt ghelaten hebben'. De gilden en hun besturen mochten geen overeenkomsten sluiten of regelingen treffen die in strijd waren met de wensen van burgemeesters en raad. Zij waren juist verplicht het stadsbestuur 'met lijf en goed' te helpen bij het handhaven van het 'recht' en beloofden dat ook te zullen doen. Mocht er onverhoopt partijstrijd binnen de stad uitbreken, dan moesten de gildebroeders zich daarvan verre houden.

Op grond van deze regels en de belofte van de gilden om zich hieraan te houden kon er eigenlijk geen tweespalt ontstaan tussen ambachtslieden en het stadsbestuur. Toch gebeurde dat in 1457, en wel doordat de raad zelf naar het oordeel van de stedelingen 'het algemeen belang' uit het oog verloor. In een zestiende-eeuwse kroniek lezen we het volgende verhaal.[428] De raad had een regeling bedacht die het burgers en ingezetenen verbood rechtstreeks zaken te doen met Ommelanders die hun producten naar Groningen brachten. Ganzen en kippen, boter, kaas, spek, haver of ander graan, huiden en leer, alles wat Ommelander boeren naar Groningen brachten moest worden opgekocht door enkele functionarissen die door de raad daartoe werden aangesteld. De Groningers zouden de Ommelander producten alleen van deze tussenhandelaren mogen betrekken. De winst die dit opleverde zou ten goede komen aan de raad. Eén van de raadsheren, Warner Smit, opponeerde tegen het voorstel. Hij verklaarde niet met het plan te kunnen instemmen omdat het indruiste tegen de eed die hij en de andere raadsheren hadden gezworen, namelijk datgene te doen wat het meest in het belang van de 'meente' en de stad is. Vervolgens verliet Smit de raadzaal en ging naar huis. Hij liet daarop de bouwmeesters en bestuurders van de gilden bijeenkomen en deelde hun mede wat voor plan de heren op het raadhuis aan het uitbroeden waren. De vertegenwoordigers van de gilden betuigden daarop hun steun aan Smit. Deze had die hulp ook wel nodig, want de raad en gezworen meente hadden besloten hem uit de weg te ruimen. Ze ontboden de opstandige raadsheer op het raadhuis met het doel hem te arresteren. Ook de beul hadden ze alvast besteld. Smit wist wat hem boven het hoofd hing, waarschuwde de gilden en ging naar het raadhuis, waar de beul hem al stond op te wachten. Toen een van de raadsheren, Bruen Sygers, door het venster naar buiten keek en daar de menigte zag met spietsen, pieken, knuppels en zelfs vuurwapens, trok hij wit weg. Hij ging op zijn plaats zitten en kon geen woord uitbrengen van schrik. Vervolgens werd het voorstel over het

opkopen van Ommelander producten besproken. Toen burgemeester Hendrick Baroldes raadsheer Smit naar zijn mening vroeg, antwoordde deze dat de raad maar moest doen wat hij het beste vond. 'Maar als jullie dit plan doorzetten,' zo voegde hij eraan toe, 'dan zal het je de kop kosten.' Het eind van het lied was dat het stadsbestuur door de bocht ging en zwoer nooit meer iets nieuws te zullen invoeren dat in strijd was met de belangen van de stad, de gilden, de burgers en inwoners. Warner Smit verklaarde daarop dat hij dit graag zwart op wit wilde hebben. Nadat ook deze eis werd ingewilligd, begaf Smit zich naar het Jacobijnenklooster in de Ebbingestraat, de traditionele verzamelplaats van de gilden, waar hij de officiële oorkonde aan zijn achterban liet zien. Bij de raadsheren zat de schrik er zo diep in dat zij bijna een week lang op het raadhuis bleven, in de hoop dat de gemoederen in die tijd zouden bekoelen. 'Daerna bleeff al dynck yn rusten ende vrede.'

In hoeverre dit verhaal precies de werkelijke gang van de gebeurtenissen weergeeft, is niet meer vast te stellen. Een andere kroniek vertelt eveneens over een botsing tussen raad en gilden; ofschoon het verhaal daar enigszins anders verloopt, lijkt het erop dat we toch met dezelfde gebeurtenissen te maken hebben. Als dat inderdaad zo is, moet er samenhang zijn tussen het door toedoen van de gilden en Warner Smit – een 'groodt liefhebber van de gemene man'[429] – getorpedeerde besluit van de raad en gezworen meente enerzijds en anderzijds de overeenkomst die het stadsbestuur van Groningen in het voorjaar van 1457 samen met de hoofdelingen van 'hare Ommelanden' had gesloten met Ulrich Cirksena en Sibo van Dornum, de belangrijkste hoofdelingen in Oost-Friesland. Op 5 mei 1457 hadden dezen afgesproken dat het hun kooplieden in het vervolg zou vrijstaan in elkanders gebied handel te drijven.[430] Deze afspraak was strijdig met de stedelijke stapelbepalingen, want ze hield in dat Ommelander producten buiten de Groninger markt om zouden kunnen worden uitgevoerd.[431]

Enkele maanden later, zo meldt de kroniekschrijver, waren de gilden in vergadering bijeen op de plaats waar zij volgens de traditie altijd hun bijeenkomsten hielden, 'onder de linde' op het Sint Maartenskerkhof. Bij deze vergadering, het was vrijdag 19 augustus 1457, waren ook de burgemeesters Hendrick Baroldes, Otto ter Hansouw, Gosen van Dulck en andere leden van de raad aanwezig. De heren kregen daar te horen dat de gilden af wilden van de overeenkomst die de raad en de Ommelander hoofdelingen hadden gesloten over de uitvoer van inlands koren. Ze eisten dat de raad hun daarvan op maandag een akte zou geven, eerder mochten de heren het raadhuis niet verlaten. In het stuk moest staan dat er geen graan of zaaigoed per schip vanuit de Ommelander zijlen zou mogen worden uitgevoerd, op straffe van verbeurdverklaring van de lading.[432] Er is geen oorkonde bewaard gebleven die geheel aan deze eis voldoet. Wel is er een tekst die naar inhoud goed past bij het hier vertelde verhaal. Het stuk is gedateerd op maandag voor Sint Bartholomeus 1457, dat wil zeggen: de eerste maandag na de gildevergadering op het Sint Maartenskerkhof. De tekst behelst een gezamenlijke verklaring van burgemeesters en raad, gezworen meente en de 'gemene hovelingen van de gemene gilden', dat in het vervolg nooit meer enig koren dat tussen Eems en Lauwers is geteeld, noch enig zaad, zal worden geëxporteerd en dat er ook nooit 'een stapel[433], accijns of andere ongehoorde nieuwigheden ingevoerd zullen worden, tenzij met instemming, advies en wil van de raad, de gezworen meente en de hovelingen van de gilden. Ten overvloede wordt in het stuk vastgelegd dat deze regel niet van toepassing zal zijn op graan en zaaigoed dat van overzee wordt aangevoerd. Handelaren mogen dit naar eigen believen blijven in- en uitvoeren. Het stuk sluit met

een opmerkelijke bepaling die inhoudelijk los staat van de kwestie, maar er natuurlijk wel verband mee houdt en ook van vèrstrekkende politieke betekenis is: in afwijking van hetgeen is vastgelegd in de 'eed van de gezworen meente' zoals we die aantreffen in het stadboek van 1425 – 'gij zult geen vergaderingen houden, verbond aangaan of beraadslagingen plegen buiten burgemeesters en raad om' – wordt nu bepaald dat de gezworenen zelfstandig overleg mogen voeren en dat de raad hen daarbij niet mag hinderen.[434]

We mogen hieruit de conclusie trekken dat raad en gezworen meente 'teruggefloten' zijn en dat hun is duidelijk gemaakt dat er in Groningen geen belangrijke beslissingen konden worden genomen zonder instemming van de gilden. Bovendien beschouwden de gildebroeders de gezworen meente ondanks alles blijkbaar toch als een lichaam dat de belangen van burgers en inwoners moest behartigen en meende men dat het deze taak beter kon vervullen wanneer het wat verder 'op afstand' kwam te staan van de raad.

Mogelijk zijn de twee hierboven weergegeven, aan twee verschillende kronieken ontleende, verhalen in die zin met elkaar te rijmen, dat raad en gezworen meente op grond van overwegingen van 'buitenlandse politiek' hebben geprobeerd een vinger te krijgen achter de Ommelander handel. Wanneer het stadsbestuur erin slaagde de handel via eigen tussenhandelaren te laten lopen, zou het maatregelen ter belemmering of begunstiging van de koophandel als een politiek instrument kunnen inzetten. Het zou daarmee druk kunnen uitoefenen op vijanden van de stad en, omgekeerd, vrienden meer aan zich kunnen binden. Dit politieke spel ging de gilden echter boven de pet; de gildebroeders zagen alleen dat de 'hoge heren' een methode gevonden hadden zichzelf te verrijken en dat was genoeg geweest om hen in beweging te brengen.[435]

Aan het einde van de vijftiende eeuw zijn de gilden een politieke factor van belang geworden. Daarvoor zijn verschillende – en zeer diverse – aanwijzingen. Een voorbeeld daarvan vinden we in de brieven die Johan Rengers van Ten Post aan de Groninger gilden schreef in de periode waarin hij een ernstig conflict had met zijn mede-stadsbestuurders.[436] Hierin deed Rengers – grootvader van de latere kroniekschrijver met dezelfde naam – zijn visie op de zaak uit de doeken en wees er uitdrukkelijk op dat hij geen ruzie had met de gilden en dat zijn vijandschap alleen enkele leden van de raad gold. In zijn brief van 11 juni 1484 vroeg hij bouwmeesters en hoofdelingen zelfs met zoveel woorden om druk uit te oefenen op de raad.[437] Rengers zou zoiets niet hebben gevraagd als hij niet had geweten dat hij langs deze weg wellicht zijn doel had kunnen bereiken.

De politieke betekenis van de gilden was, behalve op het feit dat de leden ervan wapens droegen en met elkaar het grootste deel uitmaakten van het Groninger burgerleger,[438] uiteraard ook gebaseerd op de rol die zij speelden in de stedelijke economie. Diezelfde rol maakte hen tot partner van het stadsbestuur wanneer het ging om de vaststelling van de waarde van gemunt geld. De leden van de raad en de gezworen meente stamden uit geslachten waarin lang niet iedereen hoefde te werken voor de kost. Naast grote handelaren die een eigen onderneming bestuurden, waren er onder hen ook, die voor hun levensonderhoud geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren van de renten en (land-)huren waarop zij recht hadden en die zij voor een belangrijk deel uit de Ommelanden trokken. Ook de stedelijke schatkist, de geestelijken en geestelijke instellingen, zoals kloosters en vicarieën, waren daarvan afhankelijk. De waarde van deze renten en huren was vaak uitgedrukt in muntsoorten die allang niet meer gangbaar waren. Ambachtslieden en kooplieden rekenden en werkten met lopende munt.

Overeenstemming over de waarde van het geld was in het belang van alle stedelingen. Daarom sloten op 1 februari 1492 burgemeesters en raad, oud en nieuw, gezworen meente en wijsheid van Groningen, bouwmeesters, hoofdelingen van de gilden en gilden in Groningen een overeenkomst over de waarde van verschillende munten die gebruikt werden bij de betaling van renten en huren.[439] Vanaf deze tijd zien we ook dat de gilden vaak van de partij zijn wanneer besluiten worden genomen die rechtstreeks te maken hebben met de economische belangen van de stedelingen en de financiële verplichtingen van de stad in haar geheel. Tot de eerste categorie behoort de lijst van accijnzen die rond 1500 is opgesteld en die weliswaar is vastgesteld door de raad, maar waarbij uitdrukkelijk de instemming wordt vermeld van de gezworen meente, de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de 'gezamenlijke burgers'.[440] Tot de tweede groep behoren de vele akten uit het tweede decennium van de zestiende eeuw waarbij de stad Groningen – in grote liquiditeitsproblemen als gevolg van de oorlogskosten – renten verkocht aan crediteuren binnen en buiten de stad .[441]

Hierboven hebben we gezien dat pas vanaf 1494 de bouwmeesters van de gilden officieel genoemd worden onder degenen die verordeningen maken. Ze worden dan samen met burgemeesters en raad, gezworen meente en 'wijsheid' genoemd.[442] Het vermoeden rijst dat de gilden tegen het einde van de vijftiende eeuw niet meer tevreden zijn geweest met de manier waarop de gezworen meente voor de belangen van de hele stadsbevolking optrad en hun directe vertegenwoordigers een vaste plaats in het stadsbestuur hebben weten te bezorgen. Een jaar tevoren waren de bouwmeesters ook al eens opgetreden in de 'buitenlandse politiek', een domein waarin de stedelijke autonomie en soevereiniteit bij uitstek tot uiting komt.[443]

Het is niet duidelijk wat er in deze jaren precies is gebeurd en hoe het komt dat de gilden hun invloed juist toen zozeer hebben kunnen versterken, dat hun eigen mensen een plaats konden krijgen in de top van het stadsbestuur. Mogelijk hangt deze ontwikkeling samen met de verdeeldheid die in deze jaren optrad ten aanzien van het beleid dat ten opzichte van Westerlauwers Friesland moest worden gevoerd.[444] We hebben gezien dat er binnen het stadsbestuur – raad en gezworen meente – een stroming was die nader wilde interveniëren in Friesland, maar dat er ook stadsbestuurders waren die vreesden dat Groningen hiermee zijn hand zou overspelen. Zoals in dit soort zaken gebruikelijk is, proberen partijen hun tegenstrevers de baas te worden door steun te zoeken bij derden. Het feit dat de 'interventionisten' het pleit hebben gewonnen en dat de bouwmeesters van de gilden optraden als leden van het stadsbestuur, zou erop kunnen wijzen dat de eerstgenoemden voor hun politiek steun hebben gekregen van de gilden. De achterliggende gedachte zou dan zijn dat territoriale uitbreiding van Groningens macht in westelijke richting ook de centrale rol van de stad in de regionale economie zou kunnen versterken, hetgeen direct ten goede zou komen aan neringdoenden en ambachtslieden in de stad. Daarnaast was het stadsbestuur bij zijn politiek ten aanzien van Westerlauwers Friesland uiteraard in sterke mate afhankelijk van de medewerking van haar gewapende burgerij, waarvan velen tot de verschillende gilden behoorden, en van de bereidheid van alle gildebroeders om mede de zware financiële lasten te dragen van het huren van soldaten ter versterking van de Groninger strijdmacht.

In 'Groningen en zijn buren' is de Groningse interventie in Westerlauwers Friesland aan de orde geweest. Deze had niet tot de volledige onderwerping van dat gebied geleid en het succes van de stad was

ook van korte duur geweest. Ik vermoed dat de oorlogssituatie en de daarmee verbonden noodzaak om in de top van de Groningse politiek de eenheid te bewaren de achtergrond vormen van het opmerkelijke artikel 39 van het negende boek van het 'Stadboek van 1425'. De tekst ervan luidt in parafrase:

> 'Op 6 februari 1497 hebben burgemeesters en raad, hoofdmannen, gezworen meente met de bouwmeesters van de gilden afgesproken dat de twintig raadsheren die aanstaande woensdag[445] zullen worden gekozen in de raad zullen blijven totdat de raad en de wijsheid anders beslissen. Jaarlijks zullen uit de nu te kiezen twintig raadsheren vier burgemeesters worden gekozen. Degene die weigert het burgemeestersambt te aanvaarden zal een "breuke"[446] van vijftig gouden rijnsguldens worden opgelegd en zal zijn burgerschap en nering verliezen. Jaarlijks zullen de twintig raadsheren op 8 februari [de veertiende dag vóór Sint Peter ad Cathedram] opnieuw de eed afleggen. Ze zullen dan de gezworen meente bij zich roepen. Door middel van loting met negen zwarte bonen zullen negen personen uit de gezworen meente worden aangewezen. Deze kiesmannen moeten vervolgens een vervanger kiezen voor een raadslid dat incompetent is gebleken of in strijd met zijn eed heeft gehandeld. De nieuw gekozene zal dan zitting moeten hebben samen met de andere raadsheren die aangebleven zijn. Wanneer een raadslid overlijdt moet de gezworen meente binnen acht dagen bijeengeroepen worden. Ook dan zullen negen kiesmannen bij loting worden aangewezen om een opvolger in de vacature te kiezen. Ook de hoofdmannen die in 1497 gekozen zullen worden, zullen blijven zitten, zolang de raad dat nuttig acht. Zij zullen elk jaar de eed afleggen en in het ambt blijven,[447] of ze nu bekwaam zijn of niet. Voor alle ambtsdragers gelden dezelfde "breuken" als die voor de raad zijn vastgesteld.'

Deze overeenkomst betekent niet dat de gezworen meente en de bouwmeesters van de gilden zichzelf uit de dagelijkse leiding van de stad terugtrokken. Ze houdt slechts in dat de traditionele jaarlijkse vernieuwing van de hoogste magistraat werd stopgezet en dat slechts in het uiterste geval – bij gebleken incompetentie, machtsmisbruik of overlijden – voor vervanging werd gezorgd. Dit lijkt neer te komen op een besluit van de betrokken *gremia* om de rijen te sluiten, zich achter een kleine oligarchie te scharen en op die manier de continuïteit van het beleid te waarborgen. Het is nauwelijks voorstelbaar dat dit met ieders instemming is gebeurd. We hebben al eerder gezien dat de Groningers in deze jaren onderling verdeeld waren.[448] Heeft een meerderheid in februari 1497 kans gezien op een min of meer democratische wijze de macht te grijpen en haar tegenstanders buitenspel te zetten? Dat de gezworenen toch op de een of andere – misschien wat beperkte – manier bij de bestuurszaken betrokken bleven, blijkt uit het feit dat de financiële verplichtingen die het stadsbestuur in 1497 en de daarop volgende jaren aanging gewoon 'met toestemming van de gezworen meente' tot stand kwamen.[449] Hoe lang deze regeling van kracht is geweest is mij niet bekend, maar dat zij samenhangt met de gespannen politieke situatie en de oorlogvoering in Westerlauwers Friesland lijkt wel duidelijk.[450]

1.3.5 Een hoofdrol voor het volk

Het jaar 1498 is een belangrijk omslagpunt geweest in de Groninger geschiedenis.[451] Groningens positie in Westerlauwers Friesland stortte in, de stad raakte Westerwolde kwijt en de vorstenstaat was, in de persoon van hertog van Albrecht van Saksen, nu wel heel dichtbij gekomen. De hertog bedreigde niet alleen Groningens 'regering' over de Ommelanden, zelfs de vrijheid en onafhankelijkheid van de stad liepen ge-

vaar. En als het niet Albrecht van Saksen was die Stad en Lande bedreigde, dan was het wel de ambitieuze graaf Edzard van Oost-Friesland die zijn graafschap in westelijke richting wilde uitbreiden. Elke Groninger, van hoog tot laag, van rentenier tot ambachtsman en van geestelijke tot 'schuitenschuiver' moet hebben gevoeld dat zijn bestaan op het spel stond. Onder dergelijke omstandigheden hebben oude tegenstellingen de neiging te verdwijnen of in ieder geval irrelevant te worden. Meningsverschillen over al dan niet ingrijpen in Friesland waren vergeten, maar er was stof genoeg voor nieuwe: nu was de vraag aan de orde of men zich ten koste van alles moest verzetten tegen de Saksische vorst of moest proberen met hem tot een vergelijk te komen. Hierboven haalde ik de woorden van Hermann Conring aan: 'Daar waar de vrijheid het meest in het geding is, verschijnt vanzelf iets van een volksrepubliek'.[452] In overeenstemming met deze gedachte kwam het in 1498 onder druk van de naderende onvrijheid spontaan tot vormen van politieke samenwerking waarbij de hele bevolking betrokken was. Omdat er binnen de gilden en ook in burgerkringen ontevredenheid heerste over de manier waarop de raad opereerde, kwam het tot een breed overleg. Hieraan namen niet alleen burgemeesters en raad en gezworen meente deel, maar ook de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de 'gemene burgers'. Vanuit de Ommelanden deden Groningsgezinde prelaten, hoofdelingen en eigenerfden mee. Men kwam tot het besluit een soort 'oorlogskabinet' te vormen, bestaande uit dertien personen, afkomstig uit de raad, de gezworen meente, de gilden en de Ommelanden. De commissarissen zouden het roer in handen nemen tot Sint Maarten in de Winter, dat wil zeggen het einde van het seizoen waarin militaire campagnes konden worden uitgevoerd. Volgens de kroniekschrijver Sicke Benninge wist dit college weinig nuttigs te bereiken. In plaats van Stad en Lande van de oorlog te bevrijden, leken 'de dertien' het gewest juist met meer geweld en overlast op te zadelen.[453] In deze tijd was het vooral 'het volk' dat het meeste heil zag in geweld, de raad was meer geneigd tot overleg.[454]

Enkele jaren later kwam het opnieuw tot de vorming van een 'oorlogskabinet', dit keer zonder medewerking van Ommelander heren (1505). De vijand lag voor de poort, de stad verkeerde in de hoogste nood en het stedelijke beleid ging alle inwoners gelijkelijk aan. Het was daarom zaak dat alle geledingen zich erin konden herkennen. Maar, zo weet Sicke Benninge, wanneer je vruchtbaar overleg wilt voeren moet je dat met een beperkt aantal personen doen; als je veel mensen bij elkaar zet loopt het op vechten uit.[455] Besloten werd daarom tot de instelling van een commissie van zestien personen: vier uit de raad, vier uit de gezworen meente, vier uit de gilden en vier uit 'de beste burgers'. Naast deze commissie bleef de raad gewoon de routinezaken behartigen, waaronder we vooral de rechtspraak zullen moeten verstaan. De zestien kwamen zonodig dagelijks bij elkaar en schakelden de raad in wanneer daartoe aanleiding was.[456] Mede onder druk van 'het lagere volk' kwam het tot onderhandelingen met vertegenwoordigers van de Saksische hertog. Maar van Saksische zijde werd duidelijk gemaakt dat Groningen echt de rechten zou moeten opgeven die de stad jegens de Ommelanden had en die zij baseerde op het grote verbond van 1482. Ook de bisschop van Utrecht drong daarop aan.[457] Een tweetal pogingen van de Saksische commandant jonker Vyt van Drachsdorf om vanuit Aduard een wig te drijven tussen de gilden en de raad van Groningen leidde wel tot een zekere radicalisering onder het lagere volk, maar het hielp hem niet de stad in handen te krijgen. Integendeel, het wrede optreden van de Saksen dreef de Groningers in de armen van graaf Edzard van Oost-Friesland, die zich in Appingedam

ophield en van zijn kant op de gelegenheid wachtte dat hij kon toeslaan. In de stad Groningen waren er die pleitten voor overgave aan de Saksen, anderen gaven de voorkeur aan onderwerping aan graaf Edzard. Uiteindelijk leek het de Groningers toch beter een buurman of landgenoot als heer te hebben dan 'een vreemt Sassche, die alle yaer nye pluckers solde senden'.[458] Omdat het verborgen moest blijven voor de Saksische bevelhebbers in Aduard reisde op 4 april 1506 een Groningse delegatie in het diepste geheim naar Tjamsweer. Daar troffen de Groningers – burgemeester Peter Sickinge, secretaris mr. Gelmer Canter, Hindrick Teringveld, bouwmeester Johan Braemsche en Wigbold Smit – graaf Edzard zelf met een viertal raadsheren. Ofschoon men bij deze gelegenheid niet tot een besluit kwam, zagen partijen voldoende redenen om enkele weken later verder te onderhandelen in het Grijzemonnikenklooster te Termunten. De besprekingen leidden tot overeenstemming, waarna de Groninger delegatie naar huis terugkeerde. Ze bracht op het raadhuis verslag uit aan het complete stadsbestuur, burgemeesters en raad, gezworen meente, de vertegenwoordigers van de gilden en 'de beste burgers'. Gezamenlijk besloot men het onderhandelingsresultaat te accepteren en het voor te leggen aan de voltallige burgerij. De burgers werden diezelfde middag nog opgeroepen om in de Sint Walburgkerk bijeen te komen. Daar zijn alle punten van de overeenkomst met Edzard van Oost-Friesland voorgelezen en is gevraagd wat de aanwezigen ervan vonden. Allen gaven met handopsteken te kennen dat zij met het accoord instemden en bereid waren het na te leven. Hierna werd een brief geschreven aan de graaf waarin hij werd uitgenodigd om gemachtigden naar Groningen te sturen voor het opmaken van het definitieve verdrag.[459]

Zo kwam het dat het Paasfeest van het jaar 1506 (12 april 1506) voor de Groninger bevolking niet alleen het feest van Christus' opstanding uit de dood werd, maar ook de dag waarop ze verlost werden van het Saksische geweld. Een politiek Paasliedje deed de ronde:

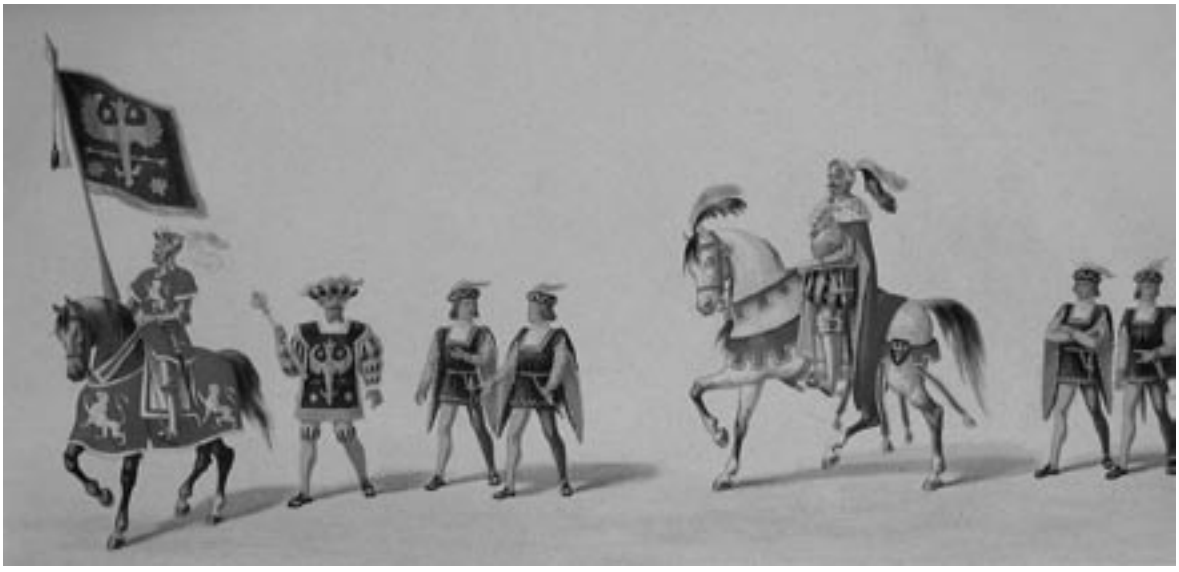
> Christus is upgestanden,
> Narr Vitt moet nu ut dussem lande,
> Des willen wy alle froh syn,
> Grave Edzardt will unse troest syn,
> Kyrioleys.[460]

Op de tiende dag na Pasen, 22 april 1506, kwam een Oostfriese delegatie Groningen binnen om de puntjes op de i te zetten. Twee dagen later werd de officiële oorkonde bezegeld waarbij de stad Groningen Edzard van Oost-Friesland als beschermheer aannam. We hebben gezien welk een belangrijke rol de ambachtslieden en het gewone volk in de Groningse politiek van deze benarde jaren hebben gespeeld. Het kan dan ook geen verbazing wekken dat in de oorkonde de bouwmeesters, de gilden en de 'gemeente' van Groningen uitdrukkelijk worden genoemd als degenen die samen met burgemeesters, raad en gezworen meente namens de stad optreden. Hetzelfde geldt voor het feit dat de akte ook een bepaling inhoudt waarbij de nieuwe landsheer op zich neemt 'de vrijheden en rechten' van de gilden in bescherming te nemen.[461] Op vrijdag 1 mei 1506 kwam de graaf naar Oosterhoogebrug om vandaaruit Groningen binnen te trekken. De Groninger schutten, de gewapende burgers en hun huursoldaten stonden buiten de muren aangetreden en het veldgeschut werd gepresenteerd, alles bij het 'stenen tilletje' in de Damsterweg bij het 'zomerweggetje'. Daar kwamen burgemeesters en raad, gezworen meente, de bouwmeesters van de gilden en andere afgevaardigden van de burgers de graaf tegemoet en verwelkomden hem. Ter plaatse werden de eden gewisseld. De volgende dag kwam

de hele burgerij bijeen in de Sint Walburgkerk en huldigden alle aanwezigen de graaf en zwoeren hem trouw.

Volgens Ubbo Emmius probeerde graaf Edzard zijn positie in Groningen te versterken door zich als volksvriend op te stellen. Hij deed dat buitengewoon handig en wist in het bijzonder de leiders van het volk aan zich te binden. De geschiedschrijver vertelt een oud boek gevonden te hebben waarin een tweetal decreten was opgetekend die van half februari 1509 dateerden. De besluiten, die genomen waren op initiatief van de graaf en de instemming hadden gekregen van de raad, de gezworen meente, de bouwmeesters en hovelingen van de gilden en de overige burgers, betroffen (1) het openen van de mogelijkheid om van vonnissen van de raad in beroep te gaan op de graaf en (2) het opleggen van een hoofdgeld voor alle bewoners van de stad en de stadstafel, niet zijnde geestelijke personen, een belasting op hun vaste goederen en enkele andere heffingen op handels- en verbruiksgoederen. Het leek, aldus Emmius, alsof de Staten van de stad hun taak helemaal vergaten, terwijl die toch altijd de rechten van de burgers zo scherp in de gaten hadden gehouden en zich ook altijd zo hardnekkig hadden ingezet om deze te beschermen.[462]

Toen de Groningers in 1506 hadden gedacht van de Saksen af te zijn, hadden ze te vroeg gejuicht. Hertog Georg bleef ook tijdens graaf Edzards beschermheerschap van Groningen in de buurt en gaf zijn pogingen niet op Groningen in zijn macht te krijgen. Omdat dit hem langs militaire weg niet lukte, probeerde

De intocht van graaf Edzard van Oost-Friesland in 1506.

Detail van de lithografie van 'de gecostumeerde optocht, voorstellende den intocht van Edzard grave tho Oost-Freeslant binnen Groningen 1 mei van den jare 1506, gehouden door de leden van het Groninger studentencorps, op woensdag den 24 september 1879'.

Groninger Archieven, THAG 6815.

ook hij zijn zin te krijgen door contact te zoeken bij de volksleiders. Een dergelijke poging leek niet bij voorbaat kansloos, want graaf Edzard was te zwak om de rust tot stand te brengen die handel en nijverheid nodig hadden om te kunnen floreren. In Groningen morde het volk en er was geen reden waarom ook Georg van Saksen niet zou proberen hiervan gebruik te maken. Hij schreef afzonderlijke brieven aan de raad, aan de gezworen meente en aan de gilden met de kennelijke bedoeling om – net zoals Vyt van Drachsdorf in 1506 had gedaan – deze colleges uit elkaar te spelen. Maar net zoals de poging van Drachsdorf haalde die van de hertog niets uit. De gilden en de gezworen meente verklaarden dat er bij hen niets te halen viel; alles wat ze deden, deden ze in overleg met de raad.[463] Ondertussen was de onmacht van graaf Edzard wel een ernstig politiek probleem. Het vroeg om een snelle oplossing wanneer men wilde voorkomen dat het ongenoegen onder de stadsbevolking tot onbeheersbare ontwikkelingen zou leiden.

De oplossing kwam in de persoon van Karel van Gelre die er, in het kader van zijn strijd tegen de oprukkende Bourgondisch-Habsburgse macht, op gebrand was een steunpunt in het noorden te bemachtigen – en dan uiteraard het liefst zonder erom te moeten vechten. Ubbo Emmius veronderstelt dat graaf Edzard en de leidende kringen in Groningen – deze voelden zich nog altijd en zelfs steeds meer in het nauw gedrongen – tot de conclusie waren gekomen dat aansluiting bij Gelre hun enige mogelijkheid was om te ontkomen aan de Saksische druk. Achter de hertog van Gelre stond de machtige koning van Frankrijk, de grote tegenstrever van de Bourgondiërs in de strijd om de hegemonie in West-Europa. Ze traden in contact met de hertog van Gelre, die op zekere voorwaarden bereid bleek te hulp te komen. Volgens Ubbo Emmius hebben zij er ook de hand in gehad dat hertog Karel zijn hofmeester Hendrick van Gent een brief liet schrijven aan de Groningse gilden, waarin hij hulp toezegde, uiting gaf aan zijn verwachting dat er ook uit Frankrijk steun zou komen en de Groningse bevolking opriep om toch vooral kalm en standvastig te blijven.[464]

Geduld was inderdaad nodig. De afspraken tussen de hertog van Gelre en de graaf van Oost-Friesland zijn vastgelegd in overeenkomsten van 22 juni 1514,[465] maar het duurde nog tot eind oktober – dat wil zeggen: het einde van het voor militaire campagnes geschikte seizoen – alvorens een Gelders leger naar het noorden kwam. Het sloeg zijn kamp op in Noord- en Midlaren, waar het vanuit Groningen bevoorraad werd. De Gelderse hofmaarschalk Willem van Ooy presenteerde daar de voorwaarden waarop de hertog van Gelre bereid was Groningen tegen de Saksen te helpen. Hij eiste dat de Groningers zich eerst zouden laten ontslaan van de eed die zij graaf Edzard van Oost-Friesland hadden gezworen. Pas daarna was de hertog bereid zich als de nieuwe heer van Groningen te laten huldigen. Hij zou die nieuwe waardigheid dan bekleden en de bijbehorende functie uitoefenen in naam van de koning van Frankrijk.[466] Over de vraag of Edzard van Oost-Friesland de Groningers inderdaad van hun eed heeft ontslagen, bestaat onduidelijkheid; aan Groningse zijde zegt men ja, aan Oostfriese nee. Feit is dat burgemeesters en raad, gezworen meente, bouwmeesters van de gilden en de burgerij op 3 november 1514 in de Sint Walburgkerk bijeenkwamen en in de persoon van Willem van Ooy de hertog van Gelre als hun heer hebben gehuldigd.[467] Ruim drie maanden later werden de afspraken nader vastgelegd in een akkoord dat Van Ooy namens de hertog met de stad Groningen sloot (17 februari 1515).[468] Net zoals acht jaar tevoren in het met graaf Edzard gesloten verdrag het geval was geweest, werd ook nu uitdrukkelijk bepaald dat de

hertog de positie van de Groninger gilden zou beschermen.

Een hoge heer als Karel van Gelre deed uiteraard geen zaken met ambachtslieden of hun vertegenwoordigers. Voor het beheren en 'aansturen' van zijn stad in het noorden had hij loyale mensen nodig in de hoogste kringen. Vanaf 1518 trok de hertog belastingen uit de Ommelanden. Een flink deel van de opbrengst daarvan werd besteed aan uitkeringen waarmee de hertog enkele hooggeplaatste Groningers aan zich wilde binden. Onder de gewone Groningers heette het dat deze heren 'bij de blauwe zak' zaten.[469] Er rees oppositie tegen deze Geldersgezinde zakkenvullers, want veel had de Gelderse hertog nog niet van zijn beloften waargemaakt. Hij had beloofd de Groningers van de oorlog te zullen bevrijden; rust en orde zouden worden hersteld, zodat nering en bedrijvigheid weer zouden kunnen opbloeien. In Westerlauwers Friesland waren weliswaar de gehate en gevreesde Saksen verdwenen – op 19 mei 1515 waren de rechten van Georg van Saksen overgedragen aan Karel van Habsburg, de latere Karel V[470] – maar de oorlog ging gewoon door. Nu stonden de Geldersen tegenover de 'Bourgondiërs' en opnieuw waren de handelsroutes geblokkeerd als gevolg van de oorlogshandelingen. Hoe de gewone Groningers over hun Geldersgezinde leidslieden dachten maakten ze op niet mis te verstane wijze duidelijk: op een ochtend vond men voor het rechthuis een aantal kippen met doorgesneden kelen.[471] De heren begrepen de hint en vroegen de hertog in hoogst eigen persoon naar Groningen te komen. Zijn persoonlijke aanwezigheid zou de oppositie wel imponeren. Karel van Gelre begreep dat hij snel moest handelen en vertrok onmiddellijk met een imposant gevolg naar Groningen. Hij kwam op Allerzielen van het jaar 1522 (zondag 2 november) via de Oosterpoort de stad binnen, waar burgemeesters en raad hem verwelkomden. Daags daarna nam de hertog op het raadhuis de sleutels van de stad in ontvangst en legden de raad en de gezworen meente hun eed van trouw af. Op woensdag 5 november kwamen de burgers en inwoners van de stad bij elkaar in de Sint Walburgkerk en huldigden de hertog.[472]

In december 1522 benoemde Karel van Gelre een van zijn legercommandanten, Jasper van Marwijk, tot zijn plaatsvervanger of stadhouder in Groningen.[473] Net zoals de hertog zelf met het betalen van jaargelden had gedaan, probeerde de nieuwe stadhouder zijn eigen positie en daarmee ook die van de hertog te versterken door goede betrekkingen aan te knopen met de leidende kringen in de stad. Hij moest echter weldra vaststellen dat niet alle vooraanstaande Groningers bereid waren het Gelderse gezag te accepteren. Er bleek onenigheid te bestaan over het Oldambt en de Groningers voelden er weinig voor actief mee te doen aan de Gelderse oorlog tegen de Bourgondiërs. Als onderdanen van de hertog waren ze verplicht militaire dienst voor hem te verrichten, maar toen er in de zomer van 1523 opdracht werd gegeven om mee te doen aan een Gelderse operatie tegen de Bourgondiërs in het Friese Zevenwouden eisten ze – voor het eerst in de geschiedenis – dat de raad hun soldij zou betalen.[474] Nog erger werd het korte tijd later. Toen Jasper van Marwijk en burgemeester Lubbert Clant – een van de vooraanstaande Groningers die door de hertog betaald werden – op 7 september 1523 met infanterie en ruiterij vanuit Groningen op strooptocht wilden gaan in Westerlauwers Friesland en de soldaten al de poort uit waren, verschenen de bouwmeesters van de gilden en een aantal burgers op het toneel. Ze deden de poort dicht en sloten hem af met de mededeling dat ze niet wilden hebben dat van deze stad 'een roofnest' werd gemaakt. De solda-

ten die buiten waren moesten maar buiten blijven, degenen die binnen waren bleven binnen. Zo moest een deel van de soldaten buiten de poort overnachten en kwam van de hele operatie niets terecht.[475]

In feite was dit optreden slechts de opmaat voor een soort machtsgreep. De Gelderse oorlogspolitiek bracht het stadsvolk van Groningen ertoe in verzet te komen tegen het eigen, door Geldersgezinden gedomineerde stadsbestuur. De stedelingen kozen uit elk van de vier kluften of wijken twee personen ('gedeputeerden') die zich in het raadhuis bij de raad moesten voegen en mee moesten beslissen in zaken die de hele stad aangingen.[476] Naar Sicke Benninge meedeelt was deze vorm van toezicht op de stadspolitiek geen lang leven beschoren. Het is echter ook niet waarschijnlijk dat het de bedoeling is geweest om een blijvende verandering aan te brengen in de stedelijke instituties.[477] We weten dat deze ingreep van het volk tenminste twee effecten heeft gehad. De aard daarvan geeft ook precies aan wat de Groningers het meest dwars zat en wat ze dus ook hersteld wilden zien. Onder druk van de bevolking heeft Groningen in november en december 1523 buiten de Geldersen om geprobeerd om een beëindiging van de vijandelijkheden te bewerkstelligen en een akkoord te sluiten met vertegenwoordigers van de Bourgondisch-Habsburgse regering. Daartoe zijn in Aduard en Gerkesklooster ook besprekingen gevoerd, die overigens tot niets leidden.[478] Tezelfdertijd besloten de raad en de gedeputeerden van het volk dat in het vervolg geen enkele raadsheer of gezworene, noch hun vrouwen of kinderen, enig jaargeld van een vorst of heer zouden mogen ontvangen (18 november 1523). Enkele weken later bepaalde het reguliere stadsbestuur in zijn breedste samenstelling dat deze regeling zou ingaan bij de aanvang van het nieuwe bestuurlijke jaar, dat wil zeggen: op 22 februari 1524.[479]

Deze gebeurtenissen moeten Jasper van Marwijk hebben duidelijk gemaakt dat in Groningen het gewone volk uiteindelijk de baas was en niet een aantal door de hertog gesponsorde leden van de elite. Wilde hij Groningen voor de Gelderse zaak bewaren, dan moest hij zorgen goede vrienden te worden met de leidende figuren in de gilden. Het zal daarom geen verbazing wekken wanneer we stadhouder van Marwijk al in het voorjaar van 1524 bezig zien het stadsvolk te mobiliseren tegen een actie van het stadsbestuur die hij in strijd achtte met de Gelderse belangen. Het gaat hier om een nieuwe poging van de magistraat om achter de rug van de Geldersen om tot vrede te komen met de regering van Karel V. Door zijn stoken wist Jasper van Marwijk te bereiken dat het in de Sint Walburg bijeengekomen volk een door raadsheer Roelof ten Water tot stand gebrachte wapenstilstand torpedeerde.[480]

Ook in andere zaken waarin de stadhouder van mening verschilde met het stadsbestuur, probeerde Van Marwijk zijn zin te krijgen door het volk tegen de magistraat op te zetten. In een ruzie over de Hoofdmannenkamer liet hij hertog Karel een brief schrijven aan de gilden en de 'mene meente'. Deze lieten zich echter niet voor het hertogelijke karretje spannen en stelden zich achter de raad op.[481] In de eerste maanden van het jaar 1525 kwam het tot een ernstige confrontatie tussen de stad en haar heer. De eisen die de hertog stelde waren zo hoog, dat het stadsbestuur ze niet zonder meer kon inwilligen. Het neigde ertoe ze af te wijzen, maar alvorens dat te doen zocht het rugdekking bij de bevolking. Er werden kluftsgewijze vergaderingen georganiseerd die – zoals gebruikelijk was – plaatsvonden in de Sint Maartens- en Sint Walburgkerk. Omdat het lastig was om voortdurend de hele stadsbevolking te raadplegen werd voor het nader bepalen van het stedelijke standpunt een commissie ingesteld van zestien

JAARGELDERS ERUIT

De Groningers kregen snel genoeg van de oorlogen van Karel van Gelre en zijn (betaalde) aanhangers in de stad. Ook nadat ze de Gelderse hertog in november 1522 als hun heer hadden gehuldigd bleven de ontevredenheid en het verzet doorwoekeren. In 1524 dwongen gekozen vertegenwoordigers van de vier kluften (stadswijken) het stadsbestuur een besluit te nemen ter uitbanning van het fenomeen der jaargelden. Niemand die als raadsheer of gezworene de eed had afgelegd de stad te zullen dienen, noch vrouwen en kinderen van betrokkenen, zou enig jaargeld van een vorst of heer mogen genieten.

Volgens Sicke Benninge dateert dit besluit van 1524, maar hiermee vergist onze kroniekschrijver zich. In het Stadboek (negende boek, art. 53) lezen we dat de stadsbestuurders met de afgevaardigden van het volk dit besluit op 18 november 1523 hebben genomen. De verwarring over de precieze datum van dit besluit wordt nog verergerd door de gebrekkige overlevering van de tekst ervan. Omdat het origineel niet bewaard is gebleven, moeten we ons redden met enkele zeventiende-eeuwse afschriften. De tekst van deze door secretaris dr. Johan Eeck (1624-1634) gewaarmerkte kopieën deelt mee dat 'vridages nae Vindicationis Mariae' 1523 burgemeesters en raad, oud-raad, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden overeengekomen zijn dat na 22 februari 1524 niemand 'in eenijge carspel sal wesen, die jaergelt sal hebben van eenijge heeren etc.'[484] De genoemde datum is die van de feestdag van Sint Petrus' Stoel, de dag waarop volgens oude traditie in Groningen het nieuwe bestuurlijke jaar begon.

Een feestdag 'Vindicatio Marie' bestaat echter niet. K. Huizenga vermeldt dit besluit ook en oppert de mogelijkheid dat 'Visitatio Marie' (2 juli 1523) of 'Purificatio Marie' (2 februari 1523) bedoeld is.[485] Deze data liggen echter wel erg lang vóór de inwerkingtreding (22 februari 1524). Hij wijst erop dat met ingang van het rekeningjaar 1524-1525 de helft van de jaargelders uit de rekening van de Gelderse rentmeester Evert van Domselaar verdwijnen, zodat de ingangsdatum (22 februari 1524) wel zal kloppen.

Het probleem van de datering verdwijnt echter geheel als we ervan uitgaan dat de originele tekst de datering 'vridages nae Conceptionis Marie' (11 december 1523) heeft geluid. Dat de zeventiende-eeuwse kopiist slecht heeft gelezen blijkt ook uit het feit dat hij 'carspel' heeft geschreven waar in het origineel ongetwijfeld 'eedspel' (= eed) heeft gestaan. Dit is het woord dat ook Benninge in dit verband gebruikt ('eetspill').

Het lijkt erop dat het stadsbestuur in november van het jaar 1523, onder zware druk van het volk en samen met de gezworen vertegenwoordigers van de kluften, het principebesluit heeft genomen de betaalde supporters van de hertog van Gelre uit de magistraat te verwijderen. Korte tijd later is dit besluit volgens de normale procedure (dat wil zeggen: door het 'brede stadsbestuur', maar zonder vertegenwoordigers van de kluften) als het ware geoperationaliseerd door het in werking te laten treden met de aanvang van het bestuurlijke jaar 1524.[486] Hier bleef het overigens niet bij. In 1534 verbood het stadsbestuur ook burgers en ingezetenen die niet tot de magistraat behoorden enig jaargeld, groot of klein, aan te nemen van vreemde heren, op verbeurte van hun goederen en eeuwige vredelooslegging.[487]

personen (vier uit elke kluft) die samen met de raad en 'gemeene achte' overleg moesten voeren en een besluit nemen.[482] De voorbeeldige eensgezindheid van de Groningers baatte overigens niet: de hertog kreeg uiteindelijk toch zijn zin (6 april 1525).[483]

1.3.6 Een echt volksoproer

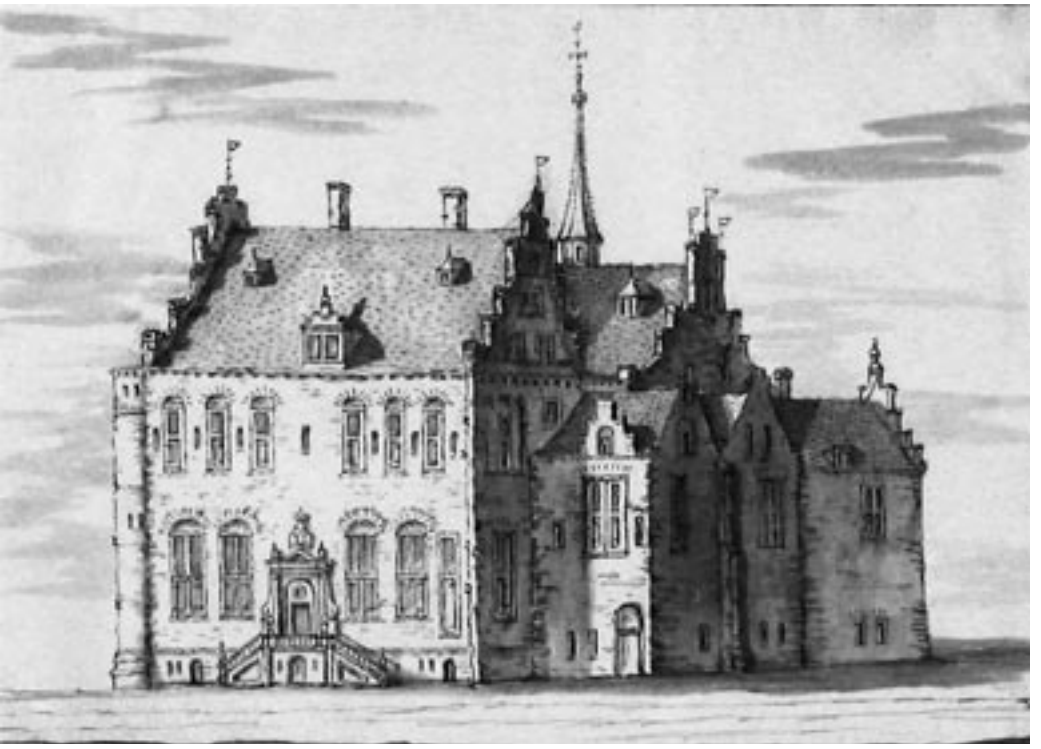
Later in hetzelfde jaar kwam er een abrupt en radicaal einde aan de eensgezindheid van stadsbestuur en volk, sterker nog, er brak een regelrechte volksopstand uit tegen de raad. Ook deze keer was het Jasper van Marwijk – zo ging althans het gerucht – die door het rondstrooien van valse informatie op de achtergrond verantwoordelijk was voor de gebeurtenissen.[488] Het is de moeite waard om wat uitgebreider op deze episode in te gaan, niet alleen omdat men er, zoals De Sitter reeds zei, uit 'leeren kan hoe ligt en door welke geringe oorzaaken een volk te beweegen is en waartoe het alsdan in staat is', maar ook omdat uit het relaas

van de gebeurtenissen duidelijk wordt hoe de besluitvorming onder normale omstandigheden verliep.[489]

Zoals gezegd ging het gerucht dat men de aanleiding tot het oproer bij stadhouder Jasper van Marwijk zou moeten zoeken. Deze probeerde het volk voor zich te winnen en het tegelijkertijd tegen het stadsbestuur op te zetten. Hij had daartoe het verhaal verspreid dat de hoge heren op het raadhuis de opbrengsten van de nieuwe accijnzen in eigen zak staken. Omdat er geen bronnen zijn die enig licht zouden kunnen werpen op de besluiten van het stadsbestuur en de inrichting van de stadsfinanciën, kan slechts gegist worden naar het hoe en waarom van deze 'nieuwe accijnzen'. Mijn vermoeden is dat de oorlogen die de stad ten tijde van de Saksische dreiging moest voeren, haar financiële draagkracht verre te boven zijn gegaan. Behalve van het Groninger burgerleger is in kronieken en andere bronnen verschillende malen sprake van 'knechten' die aan Groningse kant streden. Het gaat dan om huurlingen die een onontbeerlijke aanvulling vormden op de eigen strijdkrachten van de stad. In het bijzonder de soldij voor deze huursoldaten zal een zware wissel getrokken hebben op de stedelijke inkomsten, die als gevolg van de oorlogshandelingen tegelijkertijd onder druk stonden. Men heeft geprobeerd de tekorten aan te vullen door geld te lenen, onder meer van geestelijke instellingen en particulieren in Münster en Deventer.[490]

Hoe dit ook zij, de stadsfinanciën moeten in de jaren twintig van de zestiende eeuw in een deplorabele toestand hebben verkeerd. Een 'democratische' controle op het doen en laten van de stadsrentmeester ontbrak, zodat zeker onder het gewone volk niemand wist hoe de vlag erbij hing. De gewone man zag alleen dat de hoge heren op het raadhuis de lasten verzwaarden. Het verhaal dat het geld in de zakken van diezelfde heren verdween, zou dus, zo was de indruk, best wel eens kunnen kloppen. De beide bouwmeesters, Jacob Smit uit de Ebbingestraat en Rotger Schuitemaker uit de Katrijp,[491] belegden op vrijdag 11 augustus 1525[492] een geheime vergadering van de gilden en enkele brouwers en vertelden daar wat zij over de accijnzen hadden gehoord. Het overleg leidde ertoe dat de aanwezigen besloten zich gezamenlijk in te zetten voor de afschaffing van de accijnzen en het tot stand brengen van een nieuwe regeling voor het beheer van de stedelijke eigendommen. Alleen de wijnaccijns, de Hamburgerbieraccijns en de andere traditionele inkomsten van de stad mochten blijven. Ze kozen een deputatie van vierentwintig personen die deze eis namens hen allen aan de raad moesten overbrengen en mee moesten helpen bij het opzetten van de nieuwe regelingen. Vooruitlopend op het te nemen officiële besluit verboden ze de poortwachters alvast om nog langer accijnsbonnetjes in ontvangst te nemen, 'want morgen zal de accijns afgeschaft zijn'. Daags daarna verschenen de bouwmeesters en hun vierentwintig medestanders op het raadhuis om burgemeesters, raad, oude raad en gezworen meente ertoe te brengen tot de geëiste maatregelen te besluiten. In afwachting van de goede uitslag zaten de overige gildebestuurders in het Jacobijnenklooster[493] bij elkaar terwijl de gildebroeders en burgers met wel duizend man of meer op de markt stonden. Anderen zaten in de bierkelders en 'dronken zich vol'.[494]

De bouwmeesters en de gedeputeerden verklaarden dat de gilden en burgers besloten hadden dat alle accijnzen moesten worden afgeschaft en dat Groningen een vrije stad moest zijn, zoals ze altijd geweest was. De raad was door dit ongewone optreden onaangenaam getroffen. Wanneer men een probleem of voorstel van stedelijke reikwijdte ter tafel wilde brengen, was het immers gebruik dat de bouwmeesters dit bij burgemeesters, raad en gezworen meente op het raadhuis kwamen melden. Daarna kwam men

Het raadhuis op de Brede Markt te Groningen (1636), gezien vanuit het zuidwesten.
Gewassen pentekening.
Groninger Archieven, THAG 3464.

in gemeenschappelijk overleg tot een besluit dat de belangen van de stad het best diende. De raad vond dan ook dat de bouwmeesters en hun medestanders zich moesten terugtrekken om hun achterban aan te zeggen dat ze weg moesten gaan en geduld moesten hebben tot morgen. Ondertussen zouden de burgemeesters, de oude en nieuwe raad, de gezworen meente met de hele 'achte' op zoek gaan naar een andere manier om de stad aan de benodigde financiën te helpen. Na enig onderling overleg antwoordden de bouwmeesters dat ze de wachtende massa niet durfden teleurstellen. Wanneer ze niet meteen met een gunstig besluit naar buiten kwamen, moesten ze voor hun leven vrezen. Er werd nog een tijdje heen en weer gepraat, hetgeen ertoe leidde dat ook de bouwmeesters en hun secondanten ervan overtuigd raakten dat onmiddellijke inwilliging van hun verlangens eigenlijk onmogelijk was. Uit angst voor de massa buiten hielden ze echter vast aan hun eis: de accijnzen moesten vandaag worden afgeschaft en dit besluit moest meteen op de traditionele wijze met klokgelui door burgemeesters en raad worden afgekondigd.

Daarop antwoordde de magistraat dat de bouwmeesters dat dan zelf maar moesten doen. 'Nee', zeiden de bouwmeesters, 'dat hoort niet tot onze competentie, dat moet u doen. We raden u aan daarmee nu ook niet langer te wachten, want dat zal u bezuren.' Ondertussen was de massa op de markt het wachten moe. De voorhoede ervan drong op naar het raadhuis, besteeg de trap naar de eerste verdieping en ramde de afgesloten deur van de raadkamer met een zware houten bank open. Het leek erop dat de oproerkraaiers alle aanwezigen ter plekke zouden doodslaan, daartoe aangemoedigd door de woedende

Jacobijnen en de orthodoxie

Ofschoon de aanwijzingen vaag zijn, kan ik niet nalaten erop te wijzen dat ook verwarring en onenigheden op godsdienstig terrein een bijdrage kunnen hebben geleverd aan de onrust onder de Groningse bevolking in de jaren twintig van de zestiende eeuw.

De theoloog dr. Laurentius Laurentii, die van 1523 tot 1532 prior was van de Groningse dominicanen, was een gedreven verdediger van de oude leer en nam stelling tegen allerlei vormen van nieuwlichterij op theologisch en kerkelijk terrein. Tijdens zijn verblijf in Leuven had de roodharige Groninger een uiterst negatieve indruk gemaakt op Erasmus van Rotterdam. Samen met enkele andere theologen had Laurentius de pauselijke veroordeling van Luther (15 juni 1520) aangegrepen om ook Erasmus aan te pakken.[495] Op grond van zijn rechtzinnigheid werd hij in 1530 benoemd tot inquisiteur in de bisdommen Münster en Utrecht, dat wil zeggen: in de Ommelanden en in Groningen en de omgeving van de stad.[496]

Op 12 maart 1523 – enkele weken tevoren had hij de leiding over de Groninger dominicanen gekregen – organiseerde Laurentius in zijn klooster een bijeenkomst voor geestelijken en geleerden uit de stad met het doel enkele actuele theologische vraagstukken te bespreken.[497] Daarbij ging het onder meer over de vraag in hoeverre de paus van Rome wat te zeggen had over het geestelijk leven in Groningen. De humanistisch gezinde wereldheren onder aanvoering van de *persona* of hoofdpastoor van Sint Maarten, dr. Willem Frederiks, bepleitten vèrgaande locale autonomie, de dominicanen, Laurentius voorop, verdedigden de traditionele Roomse pretenties en oude leer.

Als verdediger van de oude leer was Laurentius een geestverwant van hertog Karel van Gelre, die ook als een geducht kettervervolger bekend staat.[498] Toen het stadsbestuur in de winter van 1525 met de hertog in botsing kwam, stuurde het de dominicaner prior tot twee maal toe naar Arnhem, omdat men op grond van diens rechtzinnigheid mocht verwachten dat hij bij de hertog in de smaak zou vallen en daarom als pleitbezorger van de Groninger zaak succes zou kunnen hebben. Deze missies hadden echter niet het gewenste resultaat.[499]

In het voorjaar van 1525 heerste in Groningen een sfeer van eensgezindheid; alle geledingen waren de interne strijd moe en men verlangde naar rust. Deze stemming leidde ertoe dat de Groningers zich eendrachtig achter het stadsbestuur schaarden, ook als dat zou besluiten toe te geven aan de eisen van de Gelderse hertog.[500] De rust was van korte duur, want in augustus 1525 brak het tumult alweer los. Het jaar daarop leken de gebeurtenissen zich te herhalen. In het eerste halfjaar van 1526 kwam het opnieuw tot een soort algehele verzoening. Deze toestand van vrede duurde tot 1527.

Mogelijk is het in een van deze twee perioden van rust (het eerste halfjaar van 1525 en het tweede halfjaar van 1526) geweest dat het stadsbestuur de geestelijken in de stad gewezen heeft op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de eendracht onder de Groninger bevolking. In het Groninger stadsarchief berust een afschrift van een instructie voor 'alle predicanten'.[501] Het afschrift is later opnieuw gebruikt als concept voor nieuwe instructies. De kopiist heeft ook de verklaring afgeschreven onder aan de tekst, waarin Laurentius Laurentii, '*sacre theologie proffessor*' en prior der dominicanen te Groningen, beloofde zich aan de voorschriften te zullen houden.[502] Een tekst als deze zou niet geschreven zijn wanneer er geen gerede aanleiding voor was. Wanneer we zien dat de gilden in deze woelige jaren hun vergaderplaats en hoofdkwartier in het Jacobijnenklooster hadden, het bolwerk van de katholieke orthodoxie, ligt de veronderstelling voor de hand dat de tegenstellingen in de stad misschien niet alleen van 'sociale' aard waren, maar dat hierin ook levensbeschouwelijke aspecten en – vooral – anti-clericale en – misschien – ook anti-intellectuele sentimenten meespeelden. Juist in een periode waarin het economisch slecht ging wekte de geestelijkheid jaloezie op doordat zij niet hoefde te werken voor de kost, betrekkelijk luxueus kon leven van haar renten, zich bezig kon houden met intellectuele beuzelarijen en kon rekenen op de steun van de elite die de geestelijken nodig had om de rust te handhaven.[503]

menigte buiten. Daaruit klonk geschreeuw op als 'Sla dood, sla dood!' en 'Gooi die verraders het raam uit!', terwijl er dreigend met messen werd gezwaaid. In dit gewoel speelde Jasper van Marwijk een merkwaardig dubbelspel. Voor sommige van de razende burgers 'viel hij op z'n knieën' en smeekte hen luidkeels tot bedaren te komen met de woorden 'Stop, lieve burgers, niet doen!', anderen jutte hij juist stiekem op en zei hun dat ze hun gang moesten gaan.

De raad zag dat hij geen keus had en presiderend burgemeester Hilbrand Rolteman verklaarde dat alle eisen zouden worden ingewilligd. Hij vroeg de bouwmeesters naar buiten te gaan en het volk tot bedaren te brengen. Even later deed burgemeester Rolteman inderdaad onder klokgelui de afkondiging dat alle accijnzen waren afgeschaft en dat Groningen een vrije stad was.

Met de afschaffing van de accijnzen was de rust in de stad nog niet hersteld. De maatregel was weliswaar naar de zin van de gewone man, maar het wegvallen van deze inkomsten zou de tekorten in de stadsfinanciën alleen maar vergroten. Voor het stadsvolk was dat geen probleem: de hoge heren van de raad hadden zich verrijkt ten koste van de stad, ze moesten nu ook zelf maar voor de tekorten opdraaien.[504] Oud-rentmeester Johan Jarges werd van malversaties beschuldigd en was een van degenen die persoonlijk aansprakelijk werden gesteld voor de schulden van de stad. De hertog van Gelre bemoeide zich met het geschil en stuurde enkele van zijn raadsheren naar Groningen om te zien of ze een oplossing konden vinden. Na vier weken onderhandelen slaagden ze erin een compromis tot stand te brengen (28 januari 1526). De scheidslieden verklaarden het geschil voor beëindigd, de heren die beloofd hadden een deel van de achterstallige schulden van de stad uit eigen zak te zullen betalen, moesten hun belofte nakomen en voor de delging van de rest van de schulden werd een inkomstenbelasting ingesteld. Alle burgers die goederen of renten bezaten in de stadstafel, de Ommelanden of Drenthe, zouden de eerstkomende zes jaren 4% van hun inkomsten daaruit moeten afdragen aan de functionarissen die bouwmeesters van de gilden en de gedeputeerden van het volk daarvoor zouden aanstellen.[505] De Gelderse heren wilden zich niet uitlaten over een tweetal andere eisen van het volk. De eerste betrof een uitwerking van een van de punten in hun eigen compromis: de heffing van 4% op de inkomsten van Groninger burgers uit de Ommelanden. Het volk wilde dat deze gelden ten goede zouden komen aan de stad. Probleem was echter dat niet de stad Groningen, maar de hertog van Gelre het recht had te beschikken over de inkomsten uit de Ommelanden. Het tweede punt was dat de gilden en burgers graag zouden zien dat er een mogelijkheid zou komen om van vonnissen van de raad in beroep te gaan op de hertog van Gelre. De Gelderse raadsheren zeiden geen opdracht te hebben om hierover een beslissing te nemen en verwezen de eisers door naar de hertog.[506]

Het is begrijpelijk dat de verkiezingen voor de raad en de gezworen meente, die volgens traditie in februari werden gehouden, in de schaduw stonden van de gebeurtenissen van het laatste halfjaar en het kort tevoren bereikte compromis. Het was gebruik dat op 8 februari een vijftal door het lot aangewezen leden van de gezworen meente acht nieuwe raadsheren kozen. Deze moesten vervolgens op Sint Petrus' Stoel (22 februari) de plaats innemen van acht heren, die dan hun termijn van twee jaren als raadslid zouden hebben voltooid. Een week later, op 15 februari, zou de helft van de zittende gezworen meente, dat wil zeggen twaalf van de vierentwintig leden, 'afgaan' en opgevolgd worden door twaalf nieuw te kiezen gezworenen. In 1526 schoven gilden en gedeputeerden

deze eerbiedwaardige traditie terzijde en kozen eerst een nieuwe gezworen meente. Ze beperkten zich niet tot het aanwijzen van twaalf nieuwe leden voor de reglementair openvallende plaatsen, maar stuurden ook de 'eerstejaars'-gezworenen naar huis, ofschoon die nog een jaar tegoed hadden. Ze kozen daar 'allerley volck uut den gijlden' in, smeden, bakkers, kremers, schoenmakers enz., met voorbijgaan van de 'olde borgers' en respectabele geslachten, die gewoonlijk zitting hadden in de gezworen meente en de raad.

Nadat op deze manier de gezworen meente radicaal was 'gedemocratiseerd', werd ook de raad aangepakt. Ook deze werd dit keer niet voor de helft vernieuwd, zoals gebruik was, maar in zijn geheel. Alle zittende heren moesten hun zetel opgeven en er werden nieuwe raadsheren gekozen van een soort dat eerder nauwelijks in de gezworen meente zou hebben kunnen komen. De burgemeesters Hilbrand Rolteman en Evert de Mepsche – leden van echte patricische geslachten – wilden onder deze omstandigheden graag weg, maar werden gedwongen aan te blijven. Men had hen nodig voor de noodzakelijke continuïteit en ook omdat men wel besefte dat de nieuwelingen over onvoldoende kwaliteit beschikten. Ook andere functionarissen, zoals hoofdmannen, gildrechters en kerkvoogden, werden niet, zoals gebruikelijk, door de raad en de burgemeesters gekozen, maar door de gilden en gedeputeerden.[507]

Nu de gilden en burgers zich meester hadden gemaakt van de hoogste organen en functies in de stad, was het tijd om ook de beide andere punten gerealiseerd te krijgen. Ze stuurden een gezantschap naar Karel van Gelre om hem te vragen appèl mogelijk te willen maken van vonnissen van de raad en om de belastingopbrengsten van burgergoederen in de Ommelanden ten goede te laten komen aan de stad. De gezanten troffen een hun welwillend gezinde hertog. Dat was geen wonder, want inwilliging van deze eisen kostte de vorst niets. Integendeel, hij zou er alleen maar voordeel van hebben. Het bezit van de opperste rechtsmacht in de stad was het belangrijkste prerogatief van de Groningse raad. Dat orgaan ontleende daaraan een belangrijk deel van zijn handelingsvrijheid en trots.[508] Voor de hertog kon het geen kwaad dat de Groningse magistraat een toontje lager zou zingen. Ook wat de belastingen aangaat zou Karel niets tekort komen. Het bedrag dat hij van Stad en Lande kreeg lag vast. Wanneer een deel van de opbrengst van de jaartax aan de stad ten goede zou komen, zouden ter compensatie van dit verlies aan inkomsten de lasten voor de Ommelanders gewoon evenredig worden verzwaard. Ook dit punt was in feite gunstig voor de hertog, omdat hij hiermee een stukje loyaliteit van de Groningers zou kunnen kopen en anderen voor de kosten daarvan kon laten opdraaien. Karel van Gelre stemde dus toe.[509]

Toen het gezantschap uit Gelderland in Groningen was teruggekeerd, bleek echter dat de magistraat – de leden ervan hadden hun positie nota bene aan het volk te danken! – helemaal niet ingenomen was met dit 'succes' van de volkspartij. De heren vonden dit een onaanvaardbare schending van hun autoriteit, stonden van hun zetels op, zeiden hun eed als raadsheer op, legden de sleutels van de poorten en het archief op tafel en gingen naar huis. Misschien is hun handelwijze geïnspireerd geweest door de 'echte' (=patricische) burgemeester Evert de Mepsche, die toen het voorzitterschap van de raad bekleedde en zijn collega's duidelijk zal hebben gemaakt dat toegeven op dit punt in strijd was met Groningens waardigheid. Zelf maakte De Mepsche zich voor drie weken uit de voeten, zodat er gedurende die tijd in Groningen geen recht gesproken kon worden.

Door deze opstelling van de raad dreigde opnieuw een gevaarlijke toestand te ontstaan. Zover

kwam het echter niet. Op vrijdag 6 april 1526, het was vrijdag na Pasen, werden gelijktijdig twee grote vergaderingen georganiseerd ter bespreking van de ontstane situatie. In de Sint Walburg vergaderden burgemeesters en raad, oud en nieuw, en alle leden van het brouwersgilde, terwijl in het Jacobijnenklooster stadhouder Jasper van Marwijk met de gildebroeders bijeen waren. Uiteindelijk bleek iedereen te beseffen dat het belang van alle stedelingen het meest gediend was door eensgezind op te komen voor de rechten van de stad. Er werd een gezamenlijke verklaring opgesteld waarin burgemeesters, raad, gezworen meente, bouwmeesters en hovelingen van de gilden en 'gemene borgers' bekend maakten, dat ze achter alle onderlinge meningsverschillen en conflicten een punt hadden gezet, dat iedereen nu burgemeesters en raad moest steunen en dat niemand een ander nog zou moeten lastig vallen met verwijten naar aanleiding van diens opstelling gedurende de afgelopen periode. De volgende zondag lazen de stadsdienaren deze verklaring in de kerken voor.[510]

De hertog van Gelre was zo verstandig geweest om het stuk, waarin hij de mogelijkheid opende om van vonnissen van het Groninger stadsbestuur in beroep te gaan, niet in de vorm gegoten had van een aanwijzing aan burgemeesters en raad. De tekst lijkt meer op een privilege voor de gilden en hun aanhang, voor de realisering waarvan, zoals met privileges wel vaker het geval was, de belanghebbenden zelf maar hun best moesten doen. Zo betekende de nieuwe opstelling van stadsbestuur en volk geen directe confrontatie met de landsheer. De gilden en burgerij zagen gewoon af van het hun verleende recht op appèl.

Een jaar lang leken alle Groningers inderdaad 'deugdzaam en lieflijk' met elkaar om te gaan. In 1527 kwam het echter opnieuw tot ongeregeldheden. De ernst ervan deed zelfs aan die van 1525 denken. Opnieuw

Het Jacobijnen-of dominicanenklooster aan de Ebbingestraat te Groningen, zoals het is afgebeeld op de vogelvluchtplattegrond die Egbert Haubois in 1637 van Groningen maakte.

ging het over geld en de stadsfinanciën in het bijzonder. Omdat de stedelijke schatkist nog altijd niet op orde was, stelden stadsbestuur, bouwmeesters en burgers samen een commissie in van twintig personen die belastingmaatregelen moest bedenken. In deze commissie hadden, behalve enkele vertegenwoordigers van de oude raadsgeslachten, ook vertegenwoordigers zitting van de gilden en burgerij. Toen men een regeling had opgesteld en bouwmeester Jacob Smit hierover op de markt met enkele voorbijgangers stond te praten, werd hij plots aangevallen. Smit raakte gewond, maar kon zich uit de voeten maken. Hij wist zich in veiligheid te brengen in het Geestelijke Maagdenklooster.[511] De heren op het raadhuis bemerkten het tumult en zochten ook een goed heenkomen. De burgemeesters Rolteman en Alberda vluchtten de Sint Maartenskerk in, maar hun collega Lulof Coenders werd door de oproerkraaiers bij de boterwaag aangehouden. Ze zouden hem hebben gedood als hij niet door enkele burgers was ontzet. Hij wist daarna via de Herepoort te ontkomen naar zijn huis in Helpman.[512]

Dit oproer bleek het begin van een periode waarin de Groninger bevolking opnieuw in twee elkaar bestrijdende partijen uiteenviel. Naar het oordeel van 'het volk' hadden de magistraatspersonen en gezworenen die dankzij de volksbeweging van 1523 op het kussen gekomen waren, zich laten inpakken door de stadselite. Deze was, zo meende men, op de achtergrond aan de touwtjes blijven trekken. Er waren nu dus twee min of meer 'democratische' stadsregeringen. Op het raadhuis zaten de gematigde democraten (burgemeesters, raad en gezworen meente) en in het Jacobijnenconvent aan de Ebbingestraat resideerde een concurrerend stadsbestuur, bestaande uit 'radicalen'. Op instigatie van Jasper van Marwijk – aldus de kroniekschrijver Benninge – hadden de gildebestuurders de vier kluften bijeen laten komen. Deze volksvergadering had een college van vierentwintig afgevaardigden gekozen, dat samen met de bouwmeesters en de hovelingen van de gilden in het Jacobijnenklooster zat en vandaaruit het echte stadsbestuur tegenwerkte.[513] Niemand luisterde nog naar wat 'het raadhuis' bepaalde, men deed 'alsof daar kinderen zaten'. Er moet een gespannen atmosfeer in Groningen hebben geheerst. Het volksregime had bepaald dat alle gildebroeders en burgers, oud en jong, met hun wapens op de markt moesten samenkomen zodra er enig onraad werd gemeld. Wie weigerde zou zijn burgerrecht en gildelidmaatschap verliezen. Het gevolg hiervan was dat er bij de minste aanleiding al een massa gewapend volk op de markt samenstroomde, hetgeen niet naliet de heren op het raadhuis te intimideren.[514]

Nog altijd waren de stadsfinanciën en de afbetaling van de schulden het belangrijkste strijdpunt. Het is voor het thema van dit verhaal niet nodig om nader in te gaan op de gebeurtenissen, die zich in het kader van deze strijd afspeelden. Van belang is hooguit de constatering dat de 'revolutionairen' in het Jacobijnenklooster wèl gebruik bleven maken van de autoriteit die het door hen bestreden stadsbestuur had.[515] Zo kregen burgemeesters en raad in 1527 van een tiental crediteuren buiten de stad gedaan, dat dezen instemden met een verlaging van het hun toekomende rentebedrag van 6% naar 5% van de hoofdsom. Het lijkt erop alsof dit ook zo ongeveer het enige was dat burgemeesters en raad in het genoemde jaar deden, want akten over andere zaken zijn nauwelijks bewaard gebleven. Vanuit hun hoofdkwartier aan de Ebbingestraat hielden de gilden wel het democratische gehalte van het stadsbestuur in de gaten.

Op zaterdag 8 februari 1528 moest een nieuwe raad worden gekozen. De gilden en burgers namen die dag Jacob Smit gevangen, de man die als bouwmeester in de zomer van 1525 een belangrijke rol ge-

speeld had bij het ontstaan van het oproer en in 1527 door een radicaal was aangevallen. Wat deze arrestatie te betekenen had, is niet duidelijk, maar het lijkt erop dat de arme man inmiddels niet radicaal genoeg werd geacht. Het gevolg ervan was in elk geval dat de raadskeur die dag niet door kon gaan. Deze zou nu de volgende dag plaatsvinden. De gilden en hun aanhangers stuurden de gezworen meente – het college waaruit de kiesmannen moesten worden aangewezen – een lijstje met 16-17 namen van personen die ze beslist niet in de raad gekozen wilden zien. De opzet was duidelijk: de radicalen wilden al diegenen uitsluiten die tot de oude raadsgeslachten behoorden en wier voorvaderen sinds jaar en dag Groningen hadden bestuurd, zoals Lulof Coenders, Peter Sickinge, Claes Schaffer, Johan Horneken jr., Herman Cock, Roelof Sissing, Sicke Benninge, Lubbert Clant, Roelof ten Water, Roelof Huynge en Jelmer Alma.

Degenen die na deze ingreep wèl in de raad en de gezworen meente kwamen, waren mensen die daar eigenlijk niets te zoeken hadden, zoals Claes Knokenhouwer die – zoals zijn naam al aangaf – slager was van zijn vak, maar nu ook 'wat bier brouwde', Johan Volkeers, een 'onnosel cleyn manneke', wiens vader barbier was geweest en wiens moeder een 'papendochter' was, Herman van Campen, een ex-kleermaker die nu het vak van lakensnijder beoefende, en nog veel meer eenvoudige lieden die goed konden schreeuwen en oproer kraaien.[516]

Sicke Benninge probeerde zich voor te stellen hoe legendarische bestuurders van de stad Groningen, zoals Otto ter Hansouw, Hendrick en Sweer Kater, Allert Clant en zovele anderen, leden van de eerbiedwaardige Groninger patriciërsgeslachten, zouden reageren wanneer ze konden zien wat er nu van Groningen geworden was en zagen wat voor volk daar de raadszetels bezette. Benninge legt hun een versje in de mond dat begint met de regels:

'Och Groningen, Groningen, eerlijke stadt,
Woe biste mijt sulken eselen besat.
Men doe an enen esel eens lewen huet,
He reret doch als en esel doet.
Wat van gueder aert wort opgevoet,
Dat blijvet barmhartich ende guet,
Want van gueder komst ende geslecht
En seet niet geerne dan dat recht.'[517]

Heel anders is het volgens Benninge met lieden van mindere komaf. Die werken zich wel omhoog, maar blijven 'gierig en vals'. Als Groningen in handen van dergelijke lieden blijft zal de stad daarvan nog veel last krijgen. Ook al zit er geen vlees meer aan een kluif, een hond wil hem toch voor zichzelf houden.[518]

De 'revolutie' van 1527-1528 had niet alleen gevolgen voor de samenstelling van de raad en de gezworen meente, ook de positie van het laatstgenoemde orgaan veranderde erdoor. We hebben gezien dat de gezworen meente de officiële vertegenwoordigster was van de Groninger burgerij en als zodanig deelnam aan het proces van besluitvorming. Door de recente ontwikkelingen waren de gezworenen echter op de wip komen te zitten, tussen de radicalen aan de Ebbingestraat en het officiële stadsbestuur op het raadhuis in. De 'eed van de gezworenen' werd nu zo gewijzigd, dat de gezworen meente door beide 'stadsbesturen' om advies zou kunnen worden gevraagd. Men handhaafde weliswaar de bepaling dat de gezworenen niet zonder toestemming van de raad afzonderlijk mochten vergaderen, maar daarop was voortaan een uitzondering mogelijk. Als de bouwmeesters en de hovelingen van de gilden stadszaken met de gezworenen wilden bespreken of zelfs het stadboek wilden aanpassen, dan zouden de gezworenen desnoods buiten de toestemming van de raad mogen vergaderen.[519]

Hoezeer de samenstelling van de officiële bestuursorganen ook was gewijzigd, enkele maanden later kwam het toch weer tot een confrontatie tussen 'het volk' en 'het raadhuis'. Op de achtergrond ervan speelde de tegenstelling die ook in 1523 al tot onrust had geleid: die tussen de Gelderse oorlogspolitiek en de belangen van Stad en Lande in ruimer perspectief. Sinds 1524 slaagde stadhouder Jasper van Marwijk erin het ontevreden en oproerige volk te manipuleren om zichzelf staande te houden en de Gelderse belangen te dienen. Aan de andere kant bleven, ondanks alle veranderingen in de personele bezetting van deze organen, de raad, gezworen meente en hoofdmannen oog houden voor de continuïteit van het beleid en Groningens afhankelijkheid van zijn relaties met de Ommelanden en naburige heren. Van Marwijk had, in samenwerking met 'zijn Groningers', de Friese edelman Joost van Burmania gearresteerd, maar het 'raadhuis' was bang dat Stad en Lande hierdoor rechtstreeks betrokken zouden raken in de oorlog tegen Karel V. Dat zou funest zijn voor de handel en nering, die toch al op een laag pitje stonden. Het stadsbestuur eiste daarom de vrijlating van Burmania en werd daarbij gesteund door enkele grote Ommelander hoofdelingen, waarvan sommigen inmiddels zelf ook al in contact stonden met de Bourgondische partij. De gemoederen raakten verhit en er werd weer met messen gezwaaid, maar de stadhouder wist zijn zin door te zetten.

In zijn rapport aan de hertog schreef Van Marwijk dat de economie stil lag en dat als gevolg daarvan onder het Groninger volk armoede geleden werd. Vele Geldersgezinde werklozen dreigden de stad te verlaten en dienst te nemen in het hertogelijke leger. Dat zou, aldus Van Marwijk, niet in het belang zijn van de Gelderse positie, want van de aanwezigheid van deze loyale Groningers hing zijn eigen positie af! Hij vroeg – en kreeg – daarom toestemming van de hertog om in het geheim geld uit te keren aan armlastige Geldersgezinden, zodat ze in de stad zouden kunnen blijven en zijn beleid steunen (3 mei 1528).[520]

1.3.7 Een blik achterom

Het 'geval Burmania' is het laatste grote conflict waarvan we weten dat het in de Gelderse tijd de verschillende 'klassen' binnen de stad Groningen tegen elkaar in stelling heeft gebracht. Korte tijd later raakte Jasper van Marwijk zelf verstrikt in conflicten die een verwijdering tot gevolg hadden tussen hemzelf en zijn hertog. Het lijkt erop dat hij toen meer de kant van de hoofdmannen en het stadsbestuur heeft gekozen.[521] Uiteindelijk leidde dit tot zijn ontslag als stadhouder in de herfst van 1529.[522] Onder zijn opvolgers, 's hertogen eigen bastaardzoon Karel van Gelre jr. en de Groninger patriciër Lulof Coenders, horen we niets meer van spanningen tussen het stadsbestuur en volk. Hoe de zaken weer tot rust zijn gekomen, is onbekend.

Na alle feitelijkheden en gebeurtenissen van het voorgaande is het goed even stil te staan en ons de vraag te stellen of achter al die losse feiten ook een lijn te ontdekken valt. We hebben gezien dat ongenoegen over de Gelderse politiek er in 1523 toe leidde dat het volk inspraak afdwong in de beleidsvorming. De Geldersgezinde raad moest accepteren dat een achttal gekozen afgevaardigden van de kluften zich gedurende een korte tijd bemoeide met de politiek. Onder druk van het volk werd een poging gedaan tot het staken van de vijandelijkheden met de Bourgondiërs, die in het nabije Friesland en de Ommelanden actief waren. Tegelijk werd een regeling getroffen die gericht was op het herstel van de politieke onafhankelijkheid van de stad: door Karel van Gelre gesponsorde stadsbestuurders moesten kiezen: òf hun zetels opgeven en hun heer dienen òf hun heer de rug toekeren en alleen de stad dienen.

Deze maatregel leidde tot een wijziging van de samenstelling der stedelijke bestuursorganen bij de verkiezingen van februari 1524. De bestuursstructuur zelf veranderde niet. Stadhouder Jasper van Marwijk was door deze ontwikkeling zijn medestanders in het stadsbestuur kwijtgeraakt en probeerde daarom steun te zoeken in de lagere regionen van de Groninger samenleving. Toch bleven stadsbestuur en bevolking tot medio 1525 eensgezind in hun opstelling tegenover de landsheer.

In de zomer van dat jaar kwam het tot een breuk, waarbij Jasper van Marwijk een verdachte rol speelde. Het lukte hem 'het volk' in beweging te krijgen tegen het eigen stadsbestuur, dat naar de zin van de stadhouder een veel te onafhankelijke koers voer. Dat er ook invloeden van buitenaf hebben meegespeeld ligt voor de hand. Ik kom daarop nog terug.[523] Opnieuw werden volksafgevaardigden gekozen die eisen stelden aan het stadsbestuur. Daarbij ging het niet meer om pro- of anti-Gelderse politiek, maar om de stedelijke financiën en de zelfverrijking waaraan enkele hoge heren zich schuldig zouden hebben gemaakt.

Dit doet denken aan het gildenoproer van 1457: ook toen verdachten de gilden 'de hoge heren' ervan een regeling bedacht te hebben om hun eigen zakken te vullen.[524] Ik heb erop gewezen dat de maatregelen die de raad destijds had opgesteld, mogelijk samenhingen met het 'buitenlandse beleid' van de stad en dat het belang daarvan in de lagere regionen van de stadsbevolking niet werd begrepen. De gewone Groningers hadden alleen oog voor de korte termijn en voor wat ze met hun eigen ogen konden zien. Als deze interpretatie juist is, kan men ook hierin een overeenkomst zien met de gebeurtenissen van 1525. Jasper van Marwijk slaagde er in augustus van dat jaar in de argwaan van het Groningse volk en zijn kortetermijndenken in dienst te stellen van de 'hogere' politiek, waarvan de finesses zich aan de waarneming van de gewone man onttrokken.

Anders dan in 1523 was het optreden van de volksafgevaardigden in 1525-1526 niet van korte duur en leidde het dit keer ook tot een ernstiger ingreep in de gebruikelijke verkiezingsprocedure. In strijd met de traditie werden de hele gezworen meente en de hele raad in één keer vernieuwd, waarbij allerlei lieden uit de lagere kringen op het kussen kwamen. Slechts twee heren van de oude garde bleven aan. Ze werden daartoe gedwongen omdat het nieuwe bestuur niet zonder hun kennis en ervaring kon.

Ofschoon het volk allerminst tevreden was met de prestaties van het bestuur dat het zelf op het kussen had gebracht, kon in het voorjaar van 1526 voorkomen worden dat er ongeregeldheden uitbraken naar aanleiding van een conflict over de positie van de stedelijke raad als hoogste rechtsinstantie in de stad. De aanleiding van dit conflict, de eis van het volk om van vonnissen in beroep te kunnen gaan bij Gelderse instanties, wijst erop dat men aan de basis van de Groninger samenleving genoeg had van de almacht van de *upper ten* en dat het ontevreden Groningse volk werd gebruikt om de greep van de hertog op zijn stad te versterken.

Het jaar daarop kwamen de spanningen tot een uitbarsting. Ook deze keer lijkt stadhouder Van Marwijk op de achtergrond een rol te hebben gespeeld. Zeker is dat 'radicale krachten' zich meester hebben gemaakt van de straat en korte metten wensten te maken met de oude elite, die ondanks alles nog steeds voorrechten genoot en invloed bleef uitoefenen op het stedelijke beleid. De radicalen vormden een 'tegenregering', die het officiële stadsbestuur tegenwerkte. Bij de verkiezingen van 1528 trof een nieuwe democratiseringsgolf de stedelijke bestuursorganen. Zelfs de onderlinge relatie tussen de bestuursorganen onderging een ingrijpende wijziging, doordat de gezworen meente onafhankelijk werd gemaakt van de

raad. Dat de radicale 'tegenregering' een werktuig is geweest in de handen van Jasper van Marwijk, blijkt uit het feit dat deze 'het volk' had ingezet om jonker Joost van Burmania te arresteren.

Zoals zojuist is opgemerkt weten we niet hoe de interne situatie in Groningen weer tot rust is gekomen. Het lijkt er evenwel op, dat de democratische revolutie van de Gelderse tijd sporen heeft nagelaten die gedurende de hele zestiende eeuw zichtbaar zijn gebleven. Ik kom daarop hieronder terug.

1.3.8 Continuïteit en vernieuwing

De steun die Jasper van Marwijk vanuit de lagere regionen van de Groninger bevolking ondervond, heeft hem uiteindelijk niet geholpen. Of is het feit dat hij die steun verloor juist één van de oorzaken geweest van zijn val? Door zijn kaarten te zetten op 'het volk' kan hij in de valkuil gevallen zijn die elke populist bedreigt. Het volk kan weliswaar een belangrijke politieke factor zijn en het laat zich ook wel eens gebruiken door lieden die op macht uit zijn, als 'beest met een miljoen koppen'[525] is het ook een onberekenbare factor en een eigenzinnig instrument. Daarnaast is het ook gemakkelijk te beïnvloeden, niet alleen door degene die aan de touwtjes trekt, maar ook door anderen. Leunen op het volk kan daarom gevaarlijk zijn, ook voor een landsheer of zijn vertegenwoordiger. Dat gold in het bijzonder in een stad als Groningen, omdat de landsheer hier geen eigen troepenmacht had en de stadsbevolking zelf voor de verdediging zorgdroeg. Alle weerbare Groningers hadden wapens en waren, zeker als ze gedronken hadden, voor geen kleintje vervaard.[526] Degene die het gewapende volk aan zijn zijde had, was de baas, maar wanneer de stemming omsloeg, kon hij gemakkelijk zelf slachtoffer worden van de beroering die hij had opgeroepen.

Niet voor niets gold het 'lagere volk' in de ogen van mensen uit de hogere en meer ontwikkelde kringen als kortzichtig en instabiel. Voor deze negatieve houding tegenover de onderste lagen van de bevolking konden de geleerden teruggrijpen op eerbiedwaardige voorbeelden uit de klassieke oudheid. Uit de hierboven aangehaalde citaten uit de kroniek van Sicke Benninge blijkt ook diens verachting voor de 'schreeuwers en herrieschoppers' uit de laagste kringen, die hun medeburgers meenden te mogen intimideren en in de jaren 1527 en 1528 de lakens uitdeelden. 'Sommigen van hen wonen niet langer dan twee of drie jaar in Groningen,' zo smaalt hij, 'ze hebben een vermogen van niet meer dan tien of twintig gulden en hebben het burgerschap gekregen door een burgermeisje te trouwen. Dat soort wordt nu gekozen tot hovelingen in de gilden en regeert nu de stad Groningen.'[527]

Sicke Benninges afkeer van de ongeletterde nieuwelingen is alleszins begrijpelijk, als men bedenkt dat hij als oud-rentmeester van de stad één van de vier mannen is geweest die zich in 1525 borg moesten stellen voor (een deel van) de schulden van de stad.[528] Hij was dus zelf een van de slachtoffers van de volkswoede. Daarnaast was het hem bekend wat het lidmaatschap van de raad van iemand vergde. Wie in de raad van Groningen zitting had, kon niet, zoals de bestuurders en managers van onze tijd, beschikken over deskundige ambtenaren of medewerkers, maar moest zelf de kennis hebben op basis waarvan hij zich een gefundeerd oordeel kon vormen over de politieke en bestuurlijke zaken die aan de orde waren. Ook moeten we niet de intelligentie en kennis van zaken onderschatten die nodig waren om de vaak uiterst gecompliceerde geschillen te kunnen doorgronden die de raadsheren als rechters dagelijks te behandelen kregen. Raadsheren zonder enige vorming konden dit werk niet goed doen, zodat handwerkslieden

Drie regelingen

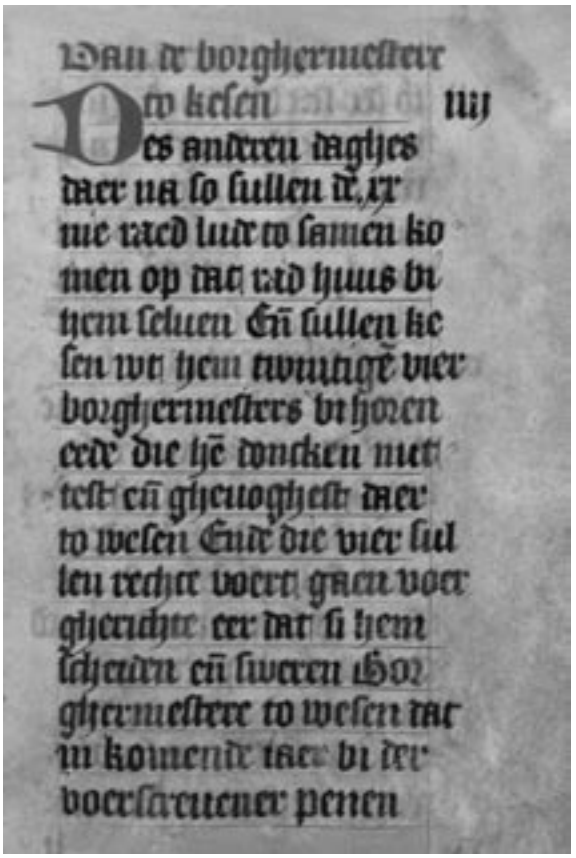
Er zijn uit de periode vóór de Reductie drie regelingen bekend voor de samenstelling van het stadsbestuur. In twee daarvan is op een deugdelijke manier in de continuïteit van het bestuur voorzien, in de middelste – deze is overigens niet langer dan een halve eeuw van kracht geweest – nauwelijks. Voor wat betreft de eerste regeling beschikken we over niet meer dan een zijdelingse en toevallige aanwijzing, van de andere twee is meer bekend.

De oudste aanwijzing vinden we in het eerste boek van het Oldermansboek, dat mogelijk uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateert.[531] In het eerste artikel wordt de manier beschreven waarop jaarlijks de zestien gildrechters worden gekozen. We kunnen daaruit opmaken dat de raad destijds bestond uit vierentwintig leden, waarvan de helft jaarlijks aftrad. Dat betekent dat de continuïteit toen gewaarborgd werd doordat de helft van de raad in functie bleef bij de aanvang van het nieuwe bestuurlijke jaar, op de feestdag van Sint Petrus' Stoel (22 februari). Een bijzonderheid van deze regeling is nog dat de burgemeesters afwisselend werden geleverd door de kluften waarin de stad was ingedeeld.[532]

De tweede regeling staat in de oudst bekende codificatie van het Groninger stadsrecht, die in de jaren 80 van de veertiende eeuw tot stand is gekomen.[533] De in het eerste artikel van het eerste boek beschreven procedure wijst erop dat hier sprake is geweest van een nogal radicale reactie op een ontwikkeling in oligarchische richting.[534] Bepaald werd namelijk dat de raad – bestaande uit twintig personen – jaarlijks *in zijn geheel* moest worden vernieuwd. Burgemeesters en raad moesten elk jaar veertien dagen vóór Sint Petrus' Stoel de gezworen meente bij zich laten komen. Deze koos vervolgens vier personen 'over alle de stad', dat wil zeggen: zonder acht te slaan op de kluft waar zij woonden. De vier gekozenen vormden samen met de vier afgaande burgemeesters het kiescollege, dat zestien nieuwe raadsheren moest kiezen. Deze zestien gekozenen vormden samen met de vier door de gezworen meente gekozen kiesmannen de nieuwe raad. De twintig nieuwe raadsheren moesten daarna op het raadhuis komen en uit hun midden vier burgemeesters kiezen. Opmerkelijk is dat in deze regeling van personele continuïteit in het geheel geen sprake is. De enige band tussen het oude en het nieuwe stadsbestuur wordt gevormd door de gezworen meente die vier kiesmannen kiest en door de vier afgaande burgemeesters, die ook meedoen met de keuze van nieuwe raadsheren.

Een kleine halve eeuw later kwam het tot een nieuwe, meer gematigde opzet, die, afgezien van een wijziging van het aantal raadsheren, vervolgens gedurende lange tijd in gebruik is gebleven: de in het 'stadboek van 1425' beschreven procedure. De personele continuïteit werd nu hersteld door herinvoering van het principe dat jaarlijks de ene helft van de raad aftreedt en de andere blijft zitten. Op de keurdag – 8 februari – kwam de gezworen meente op het raadhuis bijeen en wees door middel van loting uit haar midden vijf kiesmannen aan. Hiertoe gebruikte men een grote geborduurde hoed, die aan de binnenzijde dichtgesnoerd kon worden, en zoveel keurbonen als er gezworenen waren opgekomen. Vijf van deze bonen waren zwart, alle andere wit. Eén van de burgemeesters deed de vijf zwarte bonen in de hoed en voegde daaraan zoveel witte bonen toe, dat het totale aantal bonen gelijk was aan het aantal gezworenen dat aanwezig was. Elk lid van de gezworen meente moest vervolgens op de tast een boon trekken. De vijf heren die de zwarte bonen trokken, moesten zich meteen voor de vier burgemeesters opstellen en mochten met niemand spreken. De vijf keurheren kozen vervolgens tien (later acht) nieuwe raadsheren voor een zittingsperiode van twee jaar. De nieuwgekozenen moesten in de raad zitting nemen naast de tien (acht) raadsheren die bleven zitten. Anders dan in de vorige regeling mochten de vijf door het lot aangewezen kiesmannen zelf dat jaar geen raadsheer worden. De volgende dag moest de voltallige raad uit zijn midden vier burgemeesters kiezen.[535]

Raadsheren werden, zoals gezegd, voor een periode van twee jaar gekozen. De tien (acht) raadsheren die hun tweede zittingsjaar achter de rug hadden, werden de 'oude raad' genoemd. Ze maakten formeel geen deel uit van het stadsbestuur, maar werden in gewichtige gevallen wel bij de beraadslagingen betrokken. Wanneer de zittende raad (de eerstejaars- en tweedejaars-raadsheren) samen met de tien (acht) afgegane raadsheren optrad, werd, enigszins verwarrend, gesproken van 'de raad, oud en nieuw'. Na een jaar geen lid te zijn geweest van de 'zittende raad', konden oud-raadsheren opnieuw voor een periode van twee jaar in de zittende raad worden gekozen. Ook van de gezworen meente werd jaarlijks de helft vervangen.

Regeling van de manier waarop de burgemeesters moeten worden gekozen.

'Van de borghermestere to kesen. Des anderen daghes daerna so sullen de xx nie raedlude tosamen komen op dat radhuus bi hem selven ende sullen kesen uut hem twintigen vier borghermesters bi horen eede, die hem doncken nuttest ende ghevoghest daerto wesen. Ende die vier sullen rechte voert gaen voer gherichte eer dat si hem scheiden ende sweren borghermestere to wesen dat inkomende jaer, bi der voerschrevener penen.'

Parafrase:

'Over het kiezen van de burgemeesters. Daags daarna moeten de twintig nieuwe raadsheren bijeenkomen op het raadhuis en uit hun midden die vier personen tot burgemeesters kiezen, die hun daarvoor het meest geschikt lijken. Deze vier moeten meteen en voordat zij weer uiteengaan voor het gerecht de eed afleggen dat zij het komende jaar burgemeesters zullen zijn, op bovengenoemde straf.'

Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 26.1 ('Stadboek 1425', boek 1, art. 4).

alleen al om deze reden niet in aanmerking kwamen. Degenen die niet over theoretische kennis beschikten, konden dit gemis tot op zekere hoogte weliswaar compenseren met ervaring, maar ook die ontbrak bij de nieuwelingen die in de Gelderse tijd op het kussen kwamen. Zoals we zagen waren er volgens Benninge lieden bij die nog maar sinds kort in Groningen woonden. Het feit dat ze ook niet over een noemenswaardig vermogen beschikten, kon de twijfels aan hun loyaliteit jegens de stad alleen maar versterken.

De gedachte dat de continuïteit in bestuur en rechtspraak wel eens zou kunnen stokken moet voor de Groningers van die tijd een beangstigend spookbeeld zijn geweest. Alle zekerheden waarop hun leven gebaseerd was, zouden van de ene dag op de andere verloren kunnen gaan. Het vroeg-moderne Groningen was in vele opzichten nog een statische maatschappij. Lang niet alle geldende regels waren opgeschreven in verordeningen en voorschriften, gebruiken – van persoonlijke en collectieve aard – gaven structuur en richting aan het leven. Het ontbreken van 'management-informatie' in schriftelijke vorm hield in dat besturen in hoge mate gelijk stond aan het hanteren van ongeschreven regels die men, alvorens dat te kunnen doen, natuurlijk wel moest kennen. Herinneringen en ervaring waren daarom van grote betekenis voor de continuïteit van de gemeenschap. Het oordeel van oudere ingezetenen stond in

hoog aanzien. Dit is ook de reden waarom de Groninger bestuurders zo slecht overweg konden met vreemdelingen als luitenant-stadhouder Maarten van Naarden. Die kwam uit Holland, wist van niets en vond het ook niet nodig om zich in de gewoonten van Stad en Lande te verdiepen, laat staan dat hij bereid was deze te respecteren.[529]

We hebben in het voorgaande gezien dat er perioden zijn geweest waarin het stadsbestuur zich leek te verwijderen van de burgerij. De oorspronkelijke homogeniteit van de stedelijke samenleving dreigde dan verloren te gaan. Wanneer zoiets gebeurde werd de leidinggevende elite door de rest van de bevolking tot de orde geroepen.[530] Op die momenten van herstel van wat men de oude communale basis van de stad zou kunnen noemen, was de verzekering van de continuïteit een van de lastige punten. Men kon wel radicale maatregelen treffen die een geregelde doorstroming van stadsbestuurders verzekerden, maar het was ook noodzakelijk dat de voor het raadswerk benodigde kennis en ervaring bewaard en beschikbaar bleven.

1.3.9 Een 'verstoorde en verbaesede warrelt'

Als direct betrokkene en slachtoffer van de woelingen die Groningen in de jaren twintig troffen, wist Sicke Benninge heel goed wat er in Groningen aan de hand was. We hebben gezien dat 'het volk' het niet eens was met de Gelderse politiek, af wilde van stadsbestuurders die zich voor geld gedroegen als aanhangers van Karel van Gelre, en vervolgens in opstand kwam tegen alle 'hoge heren' in de stad. Maar er waren ook invloeden van buitenaf werkzaam. Benninge vermoedde, of wist zeker, dat stadhouder Jasper van Marwijk zelf de hand had in dit alles en dat hij het was die, zoals het in Schuberts 'die Forelle' heet, 'das Bächlein tückisch trübe' maakte. Tegelijk geeft onze kroniekschrijver er blijk van dat zijn blik verder reikte dan de grenzen van de stad en de stadsjurisdicties. Hij wist dat zich elders in Europa soortgelijke ongeregeldheden voordeden, dat die ook iets te maken hadden met de onrust in de Kerk en dat dit weer het gevolg was van het optreden van 'een groot geleert wys man en doctor, geheeten Marthinus Luther'.[536]

Benninge was natuurlijk niet de enige Groninger die hier weet van had. Groningen mocht dan voor bisschoppen en hertogen te ver weg liggen om er stevig greep op te krijgen, de geruchten over de boerenopstanden die aan het einde van de vijftiende eeuw de streken aan de Bovenrijn teisterden, zijn ongetwijfeld ook tot hier doorgedrongen. Over het effect van die berichten weten we niets. Anders is dat met de revolte die enige tijd later, in de jaren 1524-1525, door een groot deel van Duitsland rolde en bekend staat als de *Bauernkrieg*.[537] Het feit dat verschillende Groningse bronnen hiervan melding maken wijst erop dat deze hier diepe indruk heeft gemaakt en dat de kroniekschrijvers verband hebben gezien tussen die gebeurtenissen en de onrust in hun eigen stad. Sicke Benninge zegt het ook zelf met zoveel woorden, nadat hij zijn verhaal over de boerenopstand in Duitsland heeft afgesloten: 'Ook Groningen kon niet vrij zijn van deze verstoorde en verbaasde wereld'.[538]

De oorzaak van de opstanden in de Duitse landen was gelegen in de uitzichtloze positie van de boeren daar, die geplaagd werden door krimpende opbrengsten en stijgende lasten. Ze moesten niet alleen de traditionele heffingen betalen en herendiensten verrichten, maar kregen het extra-moeilijk doordat hun landeigenaren, adellijke heren en kloosters, hun eigen economische problemen op hen afwentelden. Die deden dat onder meer door zich stukken land toe te eigenen die altijd gemeenschappelijk bezit van de dorpsgemeenschappen waren geweest,[539] en door het invoeren van nieuwe tollen en accijnzen. Het

ongenoegen daarover verbond zich met de algemene ergernis over de misbruiken in de Kerk en haar parasiteren op de plattelandsbevolking. Maarten Luther stookte met zijn aanvallen op de 'papen' en zijn geschrift 'Over de vrijheid van de christenmens' (1520) het vuur van opstandigheid en vrijheidsdrang van de boeren nog eens extra op. De kerkhervormer moet erg geschrokken zijn van de gewelddadige revolte, die mede het gevolg was van zijn eigen ideeën. In april 1525 nam hij daartegen stelling met een manifest onder de titel: 'Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern', waarin hij de vorsten opriep de opstand neer te slaan. Ook de Züricher reformator Zwingli, die eerder had geroepen dat 'koe- en ganzehoeders geleerder waren dan hun pastoors', distantieerde zich van de boeren en liet hen in de steek. De opstand werd uiteindelijk neergeslagen, maar in de confrontaties met het gezag verloren naar schatting zo'n 100.000 boeren het leven. De overlevenden werden streng gestraft en het blijvende gevolg van deze *Bauernkrieg* was, dat de boerenstand in vele Duitse landen tot het begin van de negentiende eeuw in een toestand van feitelijke lijfeigenschap bleef verkeren.

Zoals gezegd maken ook Groninger bronnen melding van de strijd in de Duitse landen. Voor informatie over de *Bauernkrieg* hoeven we uiteraard geen Groningse kronieken te raadplegen. Maar in de manier waarop de Groningers over die schokkende gebeurtenissen schreven, weerspiegelt zich hun kijk erop. We mogen immers aannemen dat ze in hun weergave datgene naar voren haalden wat henzelf het meest verontrustte, en dat ze ook in het bijzonder aandacht schonken aan die dingen die – in enigerlei vorm – ook in Groningen speelden.

Bij Sicke Benninge lezen we dat de opstandige boeren in Duitsland persoonlijke vrijheid wilden voor zichzelf en vrijdom van alle *nieuwe* tollen, wildbannen en visrechten die de vorsten en heren van de keizer hadden gekregen – de oude mochten wat hen betreft blijven. Met afgrijzen schrijft hij over de eisen die de opstandelingen aan de Kerk stelden en over de manier waarop ze tegen geestelijke personen en instellingen optraden. Voor Benninge ging dit alles veel te ver; het betekende zoveel als de omverwerping van de hele maatschappelijke orde. 'Alle goederen en landen moesten vrij en gemeenschappelijk zijn en ze hadden nog meer onredelijke eisen. Het leek alsof ze de wereld in het verderf wilden storten.'[540]

In Groningen eisten de gilden en burgers uit de lagere kringen dat Groningen een 'vrije stad' zou zijn en dat de onlangs ingevoerde accijnzen zouden worden afgeschaft. Met de 'vrijheid' die de Groninger gildebroeders hier op het oog hadden, bedoelden ze niet, zoals de Duitse boeren, bevrijding van de lijfeigenschap, maar eerder iets wat al wat meer in de richting van 'gelijkheid' gaat: ze waren van mening dat het stadsbestuur als instrument van de hogere kringen niet het recht had om besluiten te nemen zonder henzelf daarin te kennen. Het is dezelfde overweging die ook de vrije boer Abel Eppens verwoordt, wanneer hij de stad Groningen verwijt dat zij met haar stapelrecht de Ommelander bevolking probeerde 'eigen' te maken en ook de Ommelander jonkers ervan verdenkt dat zij hun niet-adellijke streekgenoten wilden onderwerpen. Als het op 'vrijheid' aankwam, hadden de Groninger gildebroeders en Ommelander eigenerfden en pachters eigenlijk niets te klagen, zeker niet als men hun situatie vergelijkt met de Duitse boeren waardoor ze zich lieten inspireren. Het ging hun er veel meer om dat zij geen 'onderdanen' wilden zijn van een bevoorrechte klasse. Daarbij komt nog dat ze ook de bevoorrechte positie van een deel van de elite in twijfel trokken. In hoeverre waren alle privileges van die hoge heren wel rechtmatig? Voor

'Evangelischen' in actie

Een anonieme Groningse kroniekschrijver vertelt dat 'in denn lande van Beijeren' niet alleen boeren in opstand waren gekomen, maar dat er ook anderen, zowel geestelijken als leken, aan deelnamen. Alle opstandelingen waren 'zwaar besmet met de Lutherse ketterij'. Ze werden 'de zwarte boeren' genoemd en waren met zo velen, dat alle vorsten en heren er bang voor waren. De opstandelingen wilden, aldus de kroniek, dat alle rivieren, wateren en wegen vrij zouden zijn, tollen en weggelden moesten worden afgeschaft en alle lijfeigenen moesten in vrijheid worden gesteld. Kerkelijke instellingen zouden niet over zulke grote rijkdommen moeten beschikken; ze zouden alleen mogen bezitten wat ze nodig hadden voor hun dagelijks leven, 'ende niet meer'.

Met duidelijke afkeuring vertelt de Groninger kroniekschrijver dat de opstandelingen niet het geduld hebben kunnen opbrengen om deze eisen voor te leggen aan geleerde geestelijken, aan de keizer of aan de Rijksstanden, maar als 'raesende onsinnighe menschen' tot gewelddaden zijn overgegaan. Zo hebben ze ook het klooster te Maulbronn ('Muelborn') in Zwaben aangevallen. Ze hebben de gebouwen geplunderd en de kelken, monstransen, abtsstaven en kostbare misgewaden, zoals zijden koorkappen, kazuifels en alben ('dienrokken') geroofd. Ze trokken vervolgens die gewaden zelf aan en hebben de abt met twee anderen in de poort opgehangen. 'Staat er in het Evangelie dat je dit moet doen? Dat geloof ik niet. En toch noemen ze zich Evangelischen.'[542]

echte adel had men respect: God had immers zelf de standen gewild. Onder de hoofdelingengeslachten en vooral in de stedelijke elite bevonden zich echter ook mensen die tot families behoorden die zich van 'niets' tot hun hoge staat hadden opgewerkt. Zij waren 'eigenlijk' niets meer dan de gewone eigenerfden of burgers en hadden dus niet het recht om over anderen te gebieden.

Het ongenoegen onder het stadsvolk was ook in Groningen niet alleen het gevolg van sociale en religieuze spanningen, maar moet zeker ook gezien worden als een reactie op de veranderende opvattingen van de heersende groeperingen over de inhoud van begrippen als 'bestuur' en 'overheid'. Deze ideeën maakten dezelfde ontwikkeling door als de voorstellingen die vorsten en andere heren over hun ambt hadden. Ook de Groninger stadsbestuurders waren zich, net zoals hun collega's elders, in de loop van de generaties minder gaan zien als leden van een collectief met als speciale taak het vertolken en ten uitvoer leggen van de collectieve wil der stadgenoten, maar meer en meer als heersers over 'onderdanen'. Deze visie stond in feite haaks op de genootschappelijke basis van de stedelijke samenleving.[541]

Groningen was uiteraard niet de enige stad waar de Duitse boerenopstand weerklank vond en tot verontrusting leidde. Ongeregeldheden vonden ook plaats in Utrecht (1525-1528), Brussel (1528) en Kampen (1529).[543] De achtergronden van de volksbeweging in Utrecht vertonen grote overeenkomst met die welke ten grondslag lagen aan het ongenoegen van het Groningse volk. Net als in Groningen stonden in het Utrechtse de problemen centraal die veroorzaakt werden door de schuldenlast waaronder het Nedersticht sinds 1483 gebukt ging. Net als in Groningen eisten ook de Utrechtse gilden dat er verantwoording werd afgelegd over het financiële beheer over de afgelopen jaren en wilden ze verlaging van de accijnzen. Ook wat het verloop van de onrust betreft is er een opmerkelijke overeenkomst tussen Groningen en Utrecht: er is sprake van een geleidelijk radicalisering van de gildeaanhang, hetgeen herhaaldelijk tot nieuwe beroering leidde.[544]

Wat het meest uit de Groninger berichten over de gebeurtenissen in de Duitse landen naar voren komt, is angst voor het bandeloze geweld en verontwaardiging over de respectloze houding van de opstandelingen tegenover de bestaande orde. Het gevoelen was dat de hele samenleving uit elkaar zou vallen wanneer de fundamenten daarvan, het geloof, de Kerk en de macht der heren, aan het wankelen werden gebracht. Achteraf is deze angst maar al te zeer gerechtvaardigd gebleken. Toen Luther zich aan de kant van de vorsten schaarde, zocht het maatschappelijk ongenoegen zich andere en radicalere levensbeschouwelijke vertalingen: overal ontstonden fanatieke religieuze secten die een serieuze bedreiging voor de openbare orde werden. In 1534 namen religieuze fanaten het Westfaalse Münster in en vestigden er het Nieuwe Jeruzalem. Het jaar daarop liet Jan van Leiden zich kronen tot koning van het Nieuwe Sion, maar korte tijd later viel de stad weer in handen van het reguliere gezag (25 juni 1535), werd de orde hersteld en werden de aardse leiders van het kortstondige Godsrijk op een gruwelijke manier gestraft. Ofschoon de macht had gezegevierd, was het gevolg van deze episode wel dat de angst van de machthebbers voor 'het volk' en hun argwaan voor afwijkende religieuze zienswijzen zich nog verder verdiepten.

1.3.10 De wereld op zijn kop

Dat de Bourgondisch-Habsburgse regering het goed voor had met de gewone Groningers, liet ze zien tijdens de plechtigheid die op donderdag na Pinksteren in 1536 in de Sint Walburgkerk plaatsvond (8 juni 1536). Behalve de autoriteiten van Stad en Lande en 'het volk' waren daar, als vertegenwoordigers van de centrale regering in Brussel, onder meer Jurgen Schenck, vrijheer van Toutenburg – hij bekleedde de functie van stadhouder van Karel V in Westerlauwers Friesland, de steden Deventer, Kampen en Zwolle en het land van Overijssel – , mr. Gerard Mulert, requestmeester in de Geheime en Grote Raden van de keizer,[545] en de Friese edelman Tjaart van Burmania.[546] Als teken van 's keizers welwillendheid en macht strooide Van Burmania munten rond onder 'den gemenen volcke'.[547]

Hierboven hebben we gezien dat de Bourgondische regering zich elders van een heel wat minder volksvriendelijke kant had laten zien. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw probeerde zij greep te krijgen op de steden in de Nederlandse gewesten. Ze deed dat onder meer door de ontwikkeling te bevorderen van voor haarzelf hanteerbare, gesloten oligarchieën.[548] Hoe sterker de stedelijke oligarchie in het zadel zat, des te kleiner was het gevaar dat het onberekenbare volk zijn eigen weg zou kunnen gaan. Hoe gevaarlijk dat volk wel niet kon zijn, was op vele plaatsen in de praktijk gebleken. Een volgende stap was het aan banden leggen van de hele stedelijke magistraat. Zo had bisschop David van Bourgondië in Utrecht paal en perk gesteld aan de politieke betekenis van de raad. In 1470 stelde hij zelf de schout aan en vijf jaar later eiste hij een deel van de bevoegdheden van de stedelijke magistraat voor zichzelf op.[549] Eerder hebben we ook gezien hoe Maximiliaan van Oostenrijk omging met het opstandige Gent.[550]

Overal in de erflanden van Karel van Habsburg werden de steden bestuurd door een patricische elite die voortkwam uit de rijkste en meest vooraanstaande burgers. In zijn hoedanigheid van keizer van het Duitse Rijk bevorderde Karel V ook in tientallen Duitse steden de oligarchisering van de stadsbesturen. In de Nederlanden liep de bemoeienis van de regering met de samenstelling van de lokale besturen vooral via de gewestelijke hoven en de stadhouders, doordat deze een rol speelden bij de verkiezing van burgemeesters en schepenen. Deze omstandigheid,

de exclusieve bestuurlijke bezigheden van de regenten en de neiging om opvolgers in eigen kring te zoeken, leidden tot het ontstaan van een groeiende kloof tussen de bestuurlijke elite en de bovenlaag van de bevolking. Deze spanning werd na 1520 nog groter door de toenemende onrust op religieus gebied en doordat het volk – in de brede betekenis van het woord – en de elite in een verschillende verhouding kwamen te staan ten opzichte van de 'hoge overheid'.[551] De rijke burgers en economisch actieve middengroepen verloren hun politieke invloed en de oligarchen raakten steeds meer geïsoleerd van de rest van de gemeenschap. Zij hadden de steun van de centrale regering nodig om in het zadel te kunnen blijven.

Stad en Lande zijn in 1536 deel gaan uitmaken van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. Tot 'gelijkschakeling' leidde dit echter niet. Er bestonden grote verschillen in de manier waarop de Nederlandse gewesten werden geregeerd en ook de aard van hun band met de centrale regering in Brussel verschilde van geval tot geval.[552] In Utrecht, Gelderland en Overijssel had het stedelijke patriciaat zich anders ontwikkeld dan in Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant. In ieder geval was de invloed van de landsheer er altijd minder sterk geweest. Anders dan in de Hollandse steden – daar hadden burgemeesters, schepenen en vroedschap het voor het zeggen en was correctie alleen van hogerhand mogelijk – , hadden de gilden in een stad als Utrecht traditioneel meer invloed. Precies zoals Groningen zijn gezworen meente had, waren er ook in andere steden adviescolleges die optraden als aanvullend gezagsorgaan en een tegenwicht vormden tegenover de zittende magistraat. In Utrecht hadden de gilden vóór 1528 zelfs de stedelijke politiek beheerst,[553] maar toen de Habsburgers hier de macht kregen, werd het stadsbestuur naar Hollands model hervormd. De gouverneur kreeg alle macht over bestuur, strijdmacht en rechtspraak in handen. Onder zijn bevelen mochten de leden van de raad – ze werden voortaan door de landsheer uit een opzettelijk beperkt gehouden kring benoemd – het lagere bestuur voeren. De burgers moesten hun wapens inleveren en aan de gilden werd alle politieke invloed ontnomen.[554] Eerder was iets dergelijks ook al in Doornik gebeurd. Toen Karel die stad in 1521 op de Fransen veroverde, wijzigde hij kort daarna de stedelijke bestuursvorm en zette de ambachtsgilden buitenspel.[555]

In Groningen was het allemaal anders. Hoe anders blijkt uit de analyse van een man die bij uitstek bevoegd en in staat was om een vergelijking te trekken tussen de situatie in Stad en Lande en die welke men elders in de Nederlanden aantrof. Ik doel op de Hollandse jurist Maarten van Naarden, die van 1541 tot 1557 in Groningen de functie van luitenant-stadhouder vervulde en als zodanig de enige regeringsambtenaar in de stad was.[556] In de brieven die hij aan het Hof in Brussel schreef klaagde hij bij herhaling over het gebrek aan respect dat hij in het Groningse ondervond en over de vruchteloosheid van zijn pogingen om hier enige orde aan te brengen in de gang van zaken. Hij kwam meer dan eens in botsing met de Groningse heren en het stak hem dat hij niets over deze weerbarstige lieden te zeggen had.

In 1556 had de geplaagde topambtenaar er genoeg van en gooide de handdoek in de ring. Hij schreef een lange brief aan koning Filips II zelf om hem op de hoogte te stellen van de wantoestanden in zijn ambtsgebied. 'Ik heb vaak aan de koningin en de stadhouder[557] geschreven,' aldus Van Naarden, 'en ik heb ook in 1544, 1548 en augustus 1555 ten Hove mondeling aangegeven hoe de zaken in Groningerland er voor stonden. Ik hoopte dat maatregelen zouden worden genomen ter verbetering, of dat de dingen vanzelf beter zouden gaan. Maar het is alleen maar slechter geworden, en ik denk dat dit

komt doordat mijn adviezen niet zijn opgevolgd.' De luitenant-stadhouder klaagt dan onder meer over het feit dat de plaatselijke rechters in de Ommelanden hun plicht niet doen en notoire ketters laten lopen in plaats van hen te straffen. 'Ofschoon Uwe majesteit de enige is die daartoe bevoegd is, hebben de autoriteiten van Stad en Lande hier op eigen houtje een politieambtenaar ("roderoe") aangesteld om de landlopers en afgedankte soldaten op te pakken. Dat kan natuurlijk niet, maar mijn collega's in het college van luitenant en hoofdmannen vinden van wel. Deze lieden gedragen zich alsof de koning hier in Stad en Lande geen andere rechten heeft dan een bedrag aan belastinginkomsten van *f*12.000 per jaar. Sommigen roepen dat ook gewoon. (...) Ik vind dat de stadhouder de zaak hier moet aanpakken, hoe eerder hoe beter. Het zou ook niet verkeerd zijn wanneer aan de stadhouder enkele functionarissen uit het Hof werden toegevoegd. Die zouden alles eens goed moeten onderzoeken en vervolgens deze lieden moeten dwingen op te houden met alle "nieuwigheid" en "onredelijkheid". Ze zouden dan meteen ook een nieuw regeringsreglement voor dit gewest moeten maken.' Volgens Van Naarden moesten eerst de zaken in de stad worden aangepakt: 'Als in de stad orde op zaken is gesteld, zullen de Ommelanden vanzelf volgen.' Een dergelijke inzet van 'zwaargewichten' vanuit Brussel was, aldus Van Naarden, broodnodig. Hijzelf zou als luitenant niets kunnen bereiken zolang de wereld hier op haar kop bleef staan. 'De "gemeente" staat hier boven de raad, de raad staat boven de hoofdmannen en de hoofdmannen staan boven de luitenant. In gevallen waarin het stadsbestuur het niet met mij eens is, verbiedt het de hoofdmannen en de hoofdmansdienaren eenvoudig mijn bevelen uit te voeren. Het kan dat doen omdat hoofdmannen en dienaren op grond van hun burgereed gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan burgemeesters en raad.'[558]

Maarten van Naarden had het vooral moeilijk met de eigengereide stadsbestuurders, maar ook in de Ommelanden was de situatie in zijn ogen 'abnormaal'. We hebben al gezien dat de plaatselijke redgers (rechters) zich niets van directieven van bovenaf aantrokken en gewoon hun eigen gang gingen. Maar alleen het feit al dat gewone boeren in de gewestelijke Statenvergadering mochten optreden als vertegenwoordigers van het platteland was ongehoord.[559]

1.3.11 De Groningse staat

In het voorafgaande is bij verschillende gelegenheden het een en ander meegedeeld over de bestuursinstellingen in de stad. Een goede beschrijving van de hele Groningse staatsinrichting in de Habsburgse tijd ontbreekt. In het overzicht dat Ubbo Emmius in zijn *De agro Frisiae* geeft (1605), combineert deze auteur de door hemzelf gevonden en tot een overzicht geconstrueerde feiten met de situatie zoals hij die in het Groningen van na 1594 aantrof.[560] Dat mede op grond daarvan een onjuist beeld van de werkelijkheid kon ontstaan blijkt, bij wijze van voorbeeld, uit enkele mededelingen van F. Postma in zijn mooie artikel over Maarten van Naarden. 'Zoals elders in Oost-Nederland,' aldus Postma, 'waren bestuur en rechtspraak in Groningen in handen van één college dat los stond van de burgervertegenwoordiging.' Met deze 'burgervertegenwoordiging' wordt hier de 'gezworen meente' bedoeld. Verder deelt deze auteur mee dat de Groningse gezworen meente zich na het kiezen van het college van burgemeesters en raad terugtrok en zich niet bemoeide met het bestuur van de stad.[561] Om aan misverstanden als deze een einde te maken, zou het goed zijn wanneer eens een gedegen empirische studie werd gedaan naar het functioneren van de Groningse staatsorganen en hun onderlinge verhouding. Daarbij zou ook de rol meegenomen

moeten worden die het burgerregiment speelde. Een dergelijke onderneming past niet binnen het kader van deze schets.[562]

Desondanks is het nuttig om hier even kort in te gaan op de situatie zoals die onder de Habsburgse monarchie heeft geheerst, ook al zijn de details ervan mij niet altijd duidelijk. In het bijzonder de overgang van de woelige tijd onder Karel van Gelre met haar twee concurrerende 'stadsbesturen' naar de veel rustigere en normalere situatie na 1536 is verre van helder. Ik beperk mij hier tot enkele opmerkingen over de belangrijkste bestuurlijke en representerende organen, over de defensie en over de in mijn ogen opmerkelijke invloed van de Groningse gilden. Mogelijk kan dit laatste verschijnsel beschouwd worden als een overblijfsel van de 'democratische' beroering in de jaren twintig van de zestiende eeuw.

Burgemeesters en raad

Het dagelijks bestuur, het formele overheidsgezag en de algehele rechtsmacht (het *imperium* of de *jurisdictio*) waren in handen van burgemeesters en raad. Jaarlijks trad op de feestdag van St. Petrus ad Cathedram (St. Petrus' Stoel, 22 februari) de helft van dit uit zestien personen bestaande college af, waarna de vrijgekomen zetels werden ingenomen door acht nieuwgekozen raadsheren.[563] De acht 'oude' en acht nieuw gekozen raadsheren bepaalden onderling welke vier van hen het komende jaar het burgemeestersambt zouden bekleden. Van de vier burgemeesters behoorden er twee tot de zittende raad, de twee anderen tot de nieuwe. Het bestuurlijke jaar was in Groningen in vier kwartalen of 'panden' verdeeld.[564] Elk van de vier burgemeesters bekleedde gedurende een van die panden het voorzitterschap van de raad. Voor het vaststellen van de volgorde waarin dat gebeurde schijnt geen vaste regel te zijn geweest. Bij het begin van het bestuurlijke jaar 1585-1586 meldt secretaris Egbert Alting dat de burgemeesters hebben afgesproken of hebben geloot – hoe het is gegaan weet hij niet – wie welk pand zal 'bedienen'.[565] De 'presiderend burgemeester' trad tijdens zijn pand op als hoogste representant van de staat en was als zodanig het eerste aanspreekpunt voor externe relaties. Aan het einde van de zestiende eeuw was het gebruik dat burgemeesters na afloop van hun twee ambtsjaren tot hoofdman gekozen werden. Zij vervulden ook deze functie weer twee jaar lang, waarna ze opnieuw naar de raad terugkeerden en (meestal) ook weer burgemeester werden.

Na het verstrijken van hun zittingstermijn van twee jaar konden 'afgaande' raadsheren pas na een jaar weer in de raad worden gekozen. De zestien eerste- en tweedejaars raadsheren van de zittende raad werden samen wel 'nieuwe raad' genoemd ter onderscheiding van de acht oud-raadsheren die samen de 'oude raad' vormden.

Burgemeesters en raad waren oudtijds belast met de rechtspraak en het dagelijks bestuur en vergaderden vrijwel dagelijks. Als bestuurders waren zij vooral de uitvoerders van eerder vastgesteld beleid en zijn daarom enigszins te vergelijken met het moderne college van burgemeester en wethouders.

Gezworen meente

De gezworen meente trad op als vertegenwoordigster van de burgerij. Het orgaan bestond uit vierentwintig leden die via coöptatie werden geworven uit vooraanstaande kringen van de burgerij. Hiertoe werden vooral de grote kooplieden gerekend, die handel dreven in vee (in het bijzonder paarden en ossen), spek, boter en kaas (de zogenaamde 'vette waren'), laken en andere goederen. Net zoals de raad zelf werd de gezworen meente jaarlijks voor de helft vernieuwd. De

keurdag van de gezworen meente viel volgens traditie op de achtste dag voor het aanbreken van het nieuwe bestuursjaar (15 februari). Zoals we gezien hebben werden op de traditionele 'raadskeurdag' vijf gezworenen door het lot aangewezen om als 'keurheren' de tien (later acht) personen te kiezen, die de vrijgekomen raadszetels moesten innemen.[566]

Het kwam herhaaldelijk voor dat nieuwe raadsleden enige jaren lang zitting hadden gehad in de gezworen meente,[567] maar noodzakelijk was dit niet. De kandidaten voor de raadszetels behoorden tot de rijkste en aanzienlijkste geslachten in de stad. Ofschoon deze met elkaar een soort aparte kaste vormden was deze 'senatoriale' kring toch niet geheel gesloten. Ook buitenstaanders konden, mits ze voldoende rijkdom en status bezaten, betrekkelijk snel carrière maken.

Wat zijn werkzaamheden betreft was niet de raad, maar de gezworen meente het college dat eigenlijk het meest te vergelijken is met de huidige gemeenteraad. In alle gevallen waarin beslissingen genomen moesten worden die afweken van de vertrouwde lijn en mogelijk vèrstrekkende gevolgen konden hebben voor de stad als geheel, legden burgemeesters en raad de zaak voor aan de gezworen meente. Maar ook in zaken die ons misschien wat simpeler voorkomen, werd eerst door de gezworen meente een 'principebesluit' genomen, waarna burgemeesters en raad de uitwerking ervan voor hun rekening namen. Zo besloot de gezworen meente op 2 november 1582 de wachtdienst bij de stadspoorten te verscherpen, waarna burgemeesters en raad op 5 november de details van de nieuwe ordonnantie vaststelden.[568]

Om beleidsadviezen te kunnen uitbrengen hoefde de gezworen meente niet altijd voltallig naar het raadhuis te komen. In vele gevallen was het voldoende dat hun woordvoerders (de drie 'taalmannen') aan het overleg deelnamen. De mededeling van Ubbo Emmius dat de gezworen meente geen deel heeft aan het *imperium* of de *jurisdictio* (rechtsmacht), kan ertoe hebben bijgedragen dat de rol van de gezworen meente in de bestuurlijke constellatie van de Groningse staat tot dusver zo onderschat is en dat zij voornamelijk wordt beschouwd als een kiescollege.[569]

Oude raad, 'olde borgerie', 'wijsheid' en 'mene achte'

In belangrijke zaken en in het bijzonder dan, wanneer de continuïteit van het beleid in het geding was, werden niet alleen de gezworenen om hun mening gevraagd, maar konden ook de op 22 februari afgetreden raadsheren (de 'oude raad') bij de beleidsvorming worden betrokken. Het kwam ook voor dat de kluft- en wijkmeesters werden ingeschakeld om de 'olde borgeren' voor overleg bijeen te roepen. Wie precies als 'oude burgers' werden beschouwd is niet bekend; misschien bestonden er niet eens vaste criteria voor die status. Maar we mogen aannemen dat de rotmeesters precies wisten wie er in hun straat of buurt oud en ervaren genoeg waren om serieus mee te kunnen denken over het te voeren beleid. Ook over de manier waarop de 'olde borgeren' werden geraadpleegd is zo goed als niets bekend. Ik veronderstel dat hun mening wijksgewijs werd gepeild, maar er zijn ook gevallen bekend waarin, net zoals ten tijde van Karel van Gelre, de hele burgerij in de Sint Walburgkerk bijeen werd geroepen.

Over de precieze betekenis van begrippen als 'wijsheid' en 'mene achte' bestaat in de literatuur nog altijd onzekerheid. Een late bron – het verbaal van syndicus dr. Wilhelmus Hammonius – verklaart echter uitdrukkelijk dat 'burgemeesters en raad, oud en nieuw, met taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden de "wijsheid van deze stad" representeren'.[570] Bos interpreteert het woord 'achte' als 'beraadslaging' en doet net alsof dit iets oplost.[571] Wanneer 'mene achte' inderdaad zoiets zou beteke-

nen als 'het algemeen overleg', weten we immers nog niet wie daaraan deelnamen. Toch vermoed ik dat Bos dicht bij de waarheid zit. De 'mene achte' is mijns inziens geen lichaam en ook niet een algemene vergadering, maar het geheel van methodes met behulp waarvan de hele meetellende bevolking van Groningen, als draagster van de 'soevereiniteit', haar wil tot uitdrukking bracht. Tot deze methodes behoorden de kluftsgewijze raadpleging van de bevolking, het bijeenroepen van de 'olde borgeren' en ook het houden van volksvergaderingen, meestal in een of meer kerken. Maar veel verder dan Bos kom ook ik niet: het is mij niet duidelijk hoe dit alles precies werkte. Een aanwijzing kan men mogelijk zien in de manier waarop in 1577 de inning werd georganiseerd van de gelden die nodig waren om de schulden te delgen die Stad en Lande waren aangegaan om de Waalse troepen af te kopen. Het gaat hierbij weliswaar om een *ad hoc* regeling, maar juist omdat we zo weinig concrete aanwijzingen hebben voor het functioneren van de 'volksrepublikeinse democratie', is het de moeite waard er even aandacht aan te schenken. Elke Groninger kreeg een aanslag opgelegd. Het door eenieder te betalen geld moest door de rotmeesters in hun eigen 'rotten' worden opgehaald en vervolgens afgedragen aan de in hun kluft woonachtige leden van de gezworen meente die daartoe waren gecommitteerd. Dezen moesten de bijdrage van hun kluft bij de stadsrentmeester inleveren. De inning van het geld was dus 'geografisch' opgezet, zoals men ook in vele andere praktische zaken gewoon was te doen. Voor het vaststellen van de hoogte van de aanslagen werd een speciale, twintig leden tellende commissie ingesteld. Overeenkomstig een besluit van de 'borgeren' moest elk van de vier kluften vijf leden van de commissie leveren. Uit de manier waarop de vier vijftallen moesten worden samengesteld blijkt dat men streefde naar een zo evenwichtig mogelijke representatie van de stadsbevolking en de in het geding zijnde belangen: van de vijf leden die uit elke kluft werden gedelegeerd moesten er drie worden aangewezen door de kluft zelf, één door de gilden en één door de raad. Het doel van deze zorgvuldige opzet was uiteraard te voorkomen dat inwoners een te hoge of te lage aanslag werd opgelegd en dat het gestelde doel, het binnenhalen van voldoende geld, werd bereikt. Vervolgens werden uit deze grote commissie acht personen gekozen om over deze aangelegenheid contact te onderhouden met de Ommelander heren. Ook deze subcommissie was weer paritair samengesteld volgens het geografische criterium: uit elk van de vier kluften werden hiervoor twee personen aangewezen.[572]

Gilden

In politiek gevoelige zaken die de hele bevolking aangingen, zoals die welke betrekking hadden op de verhouding met de regering in Brussel, de handhaving van het stapelrecht, de positie van de publieke religie of de stedelijke defensie, wilde de raad ervan verzekerd zijn dat hij handelde namens alle Groningers. De leden van de gezworen meente werden, zoals gezegd, gerecruteerd uit de stedelijke bovenlaag, die in hoofdzaak bestond uit grote kooplieden. Getalsmatig was dat echter niet zo'n grote groep. Het grootste deel van de Groningse bevolking bestond uit handwerkslieden, meesters, gezellen en handlangers, kleine handelaren, sjouwers, sledemenners en binnenschippers ('schuitenschuivers'). Een groot deel van deze mensen was georganiseerd in ambachtsgilden. Gebeurtenissen in de geschiedenis van Groningen zelf en voorbeelden van elders hadden voldoende duidelijk gemaakt hoezeer het stadsbestuur in de verdrukking kon komen wanneer het de middengroepen en onderste lagen van de bevolking van zich vervreemdde. De politieke inbreng van de gilden werd gewoonlijk verwoord door

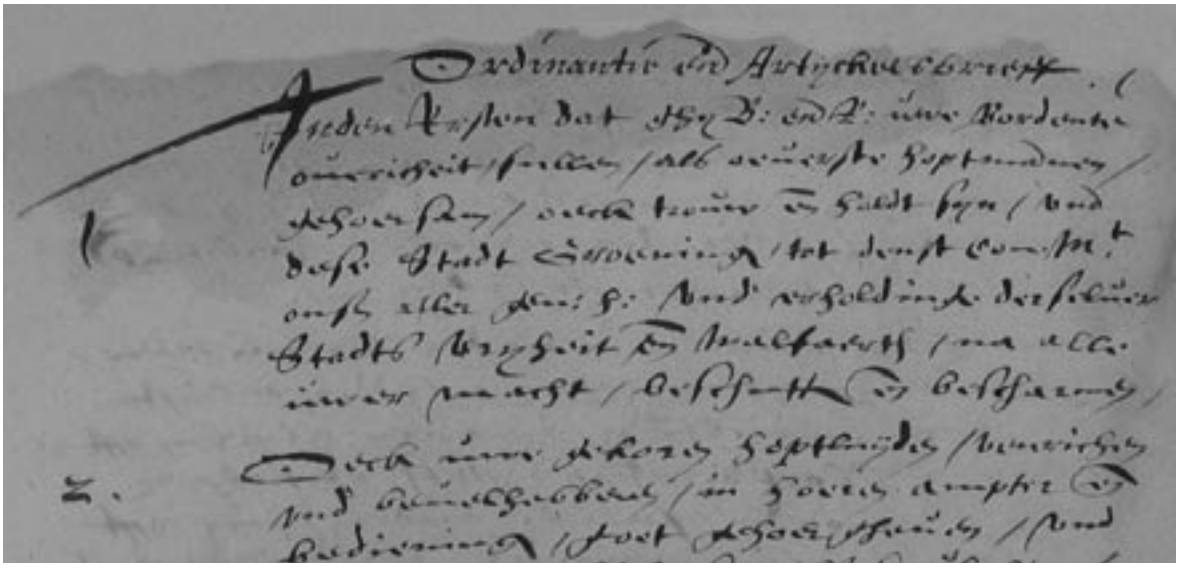
de 'bouwmeesters', die als hun tussenpersonen optraden bij het stadsbestuur. Ook in externe contacten speelden zij soms een rol, in het bijzonder wanneer het erop aan kwam dat de hele Groningse bevolking moest worden vertegenwoordigd.

De Groninger gilden beschikten over een machtsmiddel waarmee zij in extreme gevallen van onenigheid met de magistraat konden voorkomen dat deze laatste zijn zin doorzette. De stedelijke verdedigingswerken en het burgerleger – waarover hieronder meer – waren de garantie van Groningens onafhankelijkheid, de stedelijke rechten en zijn machtspositie ten opzichte van de omgeving. Zolang de stad de poorten gesloten hield en er in de wallen geen bres werd geschoten was zij vrij. Het openzetten van de stadspoorten om vreemde troepen binnen te laten stond gelijk aan het opgeven van het geweldsmonopolie en de vrijheid. De poorten en wallen werden bewaakt door de leden van het burgerregiment, dat onder opperbevel stond van burgemeesters en raad. De presiderend burgemeester was degene die de stadssleutels beheerde en – even belangrijk – het wachtwoord ('de loese') gaf.[573] Er zijn duidelijke aanwijzingen dat in Groningen niet alleen de magistraat over de stadspoorten ging, maar dat de gilden over eigen sloten en sleutels beschikten. Sinds wanneer dit zo was is niet bekend. In september 1523 is voor het eerst sprake van het sluiten van een stadspoort door de bouwmeesters en enige 'burgers'. Hiervan is hierboven melding gemaakt: de gilden verzetten zich tegen de Gelderse oorlogspolitiek en sloten de stadspoort nadat een gedeelte van de Gelderse strijdmacht was uitgetrokken.[574] De historie vermeldt niet of ze de poort sloten met hun eigen sloten en sleutels of dat ze zich meester hadden gemaakt van het sluitwerk dat door de raad werd beheerd. Dit laatste is echter zeer onwaarschijnlijk. De kroniekschrijver die het verhaal vertelt zou van een dergelijke 'machtsgreep' ongetwijfeld melding hebben gemaakt. Veel aannemelijker is het dat het in 1523 al heel normaal was dat de gilden over eigen sleutels van de stadspoorten beschikten.

Kan ten aanzien van dit voorval nog enige scepsis bestaan ten aanzien van de veronderstelling dat de gilden hun eigen sloten en sleutels hadden, enkele latere aanwijzingen zijn ondubbelzinnig. Als gevolg van de dwangmaatregelen van Alva was het stadsbestuur in de jaren na 1568 geen eigen baas geweest. Pas in 1577, na het vertrek van het Waalse garnizoen, kregen de Groningers de volledige zeggenschap over hun vesting en poorten weer terug. De bewaking daarvan was ten tijde van de bezetting in handen geweest van soldaten van het koninklijke leger.[575] Op 20 maart 1577 stelde het stadsbestuur poort- en boomsluiters aan, die elke avond de sleutels bij de daarvoor aangewezen raadsheer moesten inleveren. 'Ook de gilden hebben hun sloten en sleutels teruggekregen' luidt het verder.[576] Enkele jaren later, in november 1582, werden maatregelen genomen ter verhoging van de waakzaamheid. Bij die gelegenheid werd bepaald dat de bouwmeesters van de gilden de sleutels van de 'ghyldesloeten' dagelijks in eigen persoon van en naar de poort moesten brengen.[577] Hierbij past de regeling van 9 november 1584 volgens welke degenen die na het poortsluiten de stad binnen wilden, een geldbedrag verschuldigd waren aan zowel het burgerregiment als de gilden.[578] Tenslotte wordt ook in verband met de fameuze arrestatie van de Ommelander heren op 1 november 1577[579] melding gemaakt van de gildensloten. De Ommelanders vergaderden die dag zoals gebruikelijk in het minderbroedersklooster in de stad, maar niet allen waren aanwezig. De spanningen tussen de stad en de Ommelanders waren zo hoog opgelopen dat een aantal Ommelanders de zaak niet vertrouwde. Zij waren thuisgebleven omdat ze bang waren dat er wel eens iets akeligs zou kunnen gebeuren wanneer ze de stad binnenkwamen. Bij een eerdere gelegen-

heid hadden de gilden 's middags al eens hun sloten twee uur lang voor alle poorten gehangen, zodat het erop leek dat de Ommelanders werden vastgezet.[580] De thuisblijvers kregen gelijk, want terwijl de Ommelanders in het klooster aan het vergaderen waren, liet het stadsbestuur de poorten sluiten en na afloop van de vergadering werden allen in hechtenis genomen.

Het is mij niet bekend hoe bijzonder het is dat gilden hun eigen stadssleutels hebben. Een systematisch onderzoek naar de politieke macht van gilden in andere steden valt buiten het bestek van deze studie. Ik kan alleen vaststellen dat ik deze situatie nergens heb aangetroffen in de literatuur die mij onder ogen is gekomen. Nu zegt dit op zichzelf niet zoveel: over zaken die gewoon gevonden worden, schrijft men niet. Geschreven wordt over gebeurtenissen en situaties die afwijken van het gewone patroon. Wanneer doelbewuste beschrijvingen van instituties en procedures ontbreken, moet men zijn kennis over dit soort zaken uit praktijkgevallen proberen te reconstrueren. Het kan daarom zijn dat niet alleen in Groningen, maar ook in andere steden de gilden hun magistraat op een vergelijkbare fysieke manier in zijn handelingsvrijheid konden beperken, maar dat dit verschijnsel niet beschreven is in de handboeken en overzichtsartikelen die ik onder ogen heb gehad.[581]

Aanhef van de 'artikelbrief' voor het burgerregiment, dat op [4] april 1577 is vastgesteld.

Fragment uit het 'Diarium' van stadssecretaris Egbert Alting.

'Ordinantie ende artijckelsbreeff.

1 In den ersten dat ghy B.end R. , uwe verordente overicheit, sullen, als oeverste hoptmannen gehoersaem, oeck trouw ende holdt zyn, und dese stadt Groeningen tot denst Con. Mt. onses aller genedigen heren und erholdinge derselver stadts vryheit ende walfaerth na alle uwer macht beschutten ende bescharmen.'

Zie de tekst op p. 150.

Groninger Archieven, RA IIIa 3, 115.

Burgerregiment

In het voorbijgaan heb ik het Groninger burgerleger of burgerregiment genoemd. Ook op dit instituut is de opmerking van toepassing dat over gewone dingen doorgaans niet geschreven wordt. Er bestaat dan ook veel onduidelijkheid over de manier waarop in de praktijk gestalte gegeven werd aan de weerplicht, waaraan in principe alle burgers onderworpen waren. Eigenlijk weten we niet veel meer dan dat alle stedelingen hun stad met lijf en goed moesten verdedigen. Ze verzorgden wachtdiensten en in voorkomend geval trok 'de hele stad' of 'de halve stad' op operatie uit, waarbij één of meer leden van de raad het bevel voerden. Daarnaast was er een schuttengilde, bestaande uit lieden die zich bijzonder op het militaire bedrijf toelegden.[582]

De eerste uitgebreidere regelingen die we kennen, zijn van late datum.[583] In 1577 – het Waalse garnizoen was zojuist vertrokken – zwoeren de stedelingen dat ze nooit meer een vreemd garnizoen zouden binnenlaten.[584] Voortaan zou de stedelijke defensie weer uitsluitend in handen van de Groningers zelf zijn. Bepaald werd dat uit ieder der vier stadswijken (klften) één vendel de wacht zou betrekken; kort daarna werd het aantal burgervendels uitgebreid tot acht.[585] Op 12 november van hetzelfde jaar 1577 besloot men ook de schuitenschuivers en 'buitenpoorters' 'op geweer te stellen'. Zo ontstond 'het vendel van het Schuitendiep'. Artikel 1 van de ordonnantie of artikelbrief maakte duidelijk waar het opperbevel ten aanzien van de Groninger defensie lag en welke belangen moesten worden verdedigd: 'Ge moet burgemeesters en raad als uw overste hopmannen trouw zijn en de stad en haar vrijheden ten behoeve van de koning beschermen.' Aanvankelijk was er onenigheid geweest: enkele leden van de gezworen meente hadden zich op het standpunt gesteld dat zijzelf zouden zijn vrijgesteld van de wachtdienst. Op 3 april 1577 werd besloten dat steeds twee leden van de gezworen meente samen met een raadsheer mede op de wacht zouden zijn en 'met gelijke autoriteit' toezicht zouden houden op de militaire bevelhebbers.[586]

Wie deze regelingen leest, kan de indruk krijgen dat ze in 1577 nieuw waren. Dat ligt echter niet voor de hand. Vergelijkbare ordonnanties moeten van kracht zijn geweest voordat de ingrepen van Alva tijdelijk een einde maakten aan de Groninger zelfverdediging. De principes ervan zullen gedurende de hele landsheerlijke periode dezelfde geweest zijn. In een getuigenverklaring die op 5 juli 1633 werd afgelegd,[587] heette het dat de stad Groningen vanouds de 'last van de wachten' kende. Deze lag op de huizen en wel in die zin, dat de bewoner – of, in geval van leegstand, de eigenaar – gehouden was hetzij persoonlijk ('met het lichaem') te waken, hetzij een betaling te doen al naar gelang de categorie waarin het huis was ingedeeld:[588] een volle wacht, een halve of kwart wacht. Met het geld dat op deze manier binnenkwam, werden de huurlingen betaald die de wachtdienst voor de betreffende huizen verrichtte. Geen enkel huis was van deze plicht vrijgesteld, zelfs niet die van de leden van het stadsbestuur (de 'stadtsofficieren'). In Groningen gold het als een bijzonder voorrecht wanneer men van de persoonlijke wachtplicht was vrijgesteld. Mannen die oud genoeg waren om wapens te dragen, kregen geen toestemming om de wacht door anderen te laten waarnemen. Vrijgesteld waren alleen degenen die te oud waren of wier waardigheid ('digniteijt') niet te verenigen was met de actieve dienst.

De auteur van de *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande*, A.J. de Sitter, heeft gewezen op de samenhang die er bestaat tussen de invloed van de gilden op het beleid van het stadsbestuur enerzijds en de weerbaar-

heid van de stedelijke bevolking anderzijds. Volgens hem is die politieke invloed 'een natuurlyk gevolg in alle steden alwaar de burger zelf gewapend is en geene gehuurde bezetting ligt.' Daarmee heeft hij uiteraard groot gelijk: de gewapende burgerij was een macht die zich niet alleen tegen externe vijanden kon keren, maar waarmee ook het stadsbestuur zelf te maken kon krijgen als het zich al te weinig aantrok van de wensen van het volk. Voorbeelden daarvan hebben we in het voorgaande gezien. Dat deze weerbaarheid doorwerkte in de mentaliteit en de politieke opstelling van de Groningers ligt voor de hand. Een laat voorbeeld ervan vinden we in het 'geheime dagboek' van de gereformeerde stadssecretaris Johan Julsing, die op 2 juli 1591 zijn stadgenoten erop wees dat zij hun lot feitelijk in eigen hand hadden. Tegen de burgers die wachtdienst deden op de wal bij de Steentilpoort, zei hij: 'Jullie dragen zelf schild en wapen, jùllie doen zelf actieve wachtdienst en niet de heren van de raad; jullie zijn dus verantwoordelijk voor de verdediging van de stad en ieder van jullie is persoonlijk evenveel waard als een burgemeester of raadsheer.'[589] In de situatie van dat moment hadden deze woorden gemakkelijk opgevat kunnen worden als een aanzet tot oproer, maar het stadsbestuur nam geen maatregelen tegen zijn zelfbewuste ambtenaar. De heren op het raadhuis wisten dat de gewapende burgerij een politieke macht vertegenwoordigde waarvoor ook zij, als het erop aan kwam, zouden moeten buigen. De raad had weliswaar het oppercommando over het burgerregiment, maar dat betekende meer dat hij belast was met de operationele leiding, dan dat hij zeggenschap had over de koers die de gewapende burgerij voer. Daarom kon Abel Eppens zeggen dat het burgerleger 'de stad vast in handen had'.[590] Dezelfde kroniekschrijver meende dat de Groninger gilden nog liever naar de Staatse zijde zouden overgaan dan toe te geven aan de voortdurende druk van de Spaanse stadhouder Verdugo om koninklijke troepen binnen de stad te legeren.[591]

Het uit handen geven van de stadsverdediging was niet alleen voor de Groningers, maar eigenlijk voor alle vrijheidslievende stedelingen de eerste stap op een hellend vlak dat onvermijdelijk naar de ondergang voerde. Zo wilden de inwoners van 's-Hertogenbosch in 1587 en 1593 geen koningsgezind garnizoen binnenlaten, ofschoon hun stad door Staatse troepen in de tang werd genomen.[592] Hetzelfde gebeurde toen Nijmegen in 1590 en 1591 door een Staatse strijdmacht werd bedreigd: ondanks aandringen van de hertog van Parma en kolonel Verdugo bleven de Nijmegenaren weigeren 'vreemde' soldaten binnen te laten. Wel nam het Nijmeegse stadsbestuur zelf twee vendels soldaten aan om zich tegen de Staatsen te verweren.[593] De ervaring met het Waalse garnizoen dat in 1577 was vertrokken, had de Groningers een blijvend trauma bezorgd. Dat ze gelijk hadden met hun verzet tegen een garnizoen kregen ze bevestigd door de gebeurtenissen in Zutphen en Deventer, die wel een koningsgezind garnizoen hadden moeten toelaten en jarenlang zuchtten onder plundering en verwoesting. Toen deze steden in 1591 in Staatse handen vielen, resteerden daarvan niet veel meer dan grotendeels ontvolkte puinhopen.

Gelijkenis met Münster

De inrichting van de Groningse staat vertoont een opmerkelijke gelijkenis met die van Münster. Ook in die Westfaalse stad bestonden er naast het eigenlijke raadsgremium diverse andere lichamen waarin de burgerij vertegenwoordigd was. Zo kende men net als in Groningen de ambachtsgilden, de 'gemeente' (dat wil zeggen: de niet in gilden georganiseerde burgers) en de buurschapsorganisaties (zoals in Groningen de kluften). De concrete gevallen waarin deelname van

de burgerij geëist werd, zijn verschillend van aard. Het vaakst ging het om de behandeling van financiële problemen, daarnaast om bouwplannen, de 'buitenlandse politiek', militaire operaties en verdragen of wezenlijke veranderingen in de constitutie. Ook in Münster ontbrak een 'vaste canon' van onderwerpen die aan de volksvertegenwoordiging moesten worden voorgelegd.[594] Ik ben geneigd deze onbepaaldheid te interpreteren als een indicatie voor de vitaliteit van deze vorm van volksinvloed. De overeenkomsten tussen Groningen en Münster doen vermoeden dat een nadere vergelijkende studie tot interessante resultaten zou kunnen leiden.

1.3.12 Van 'volksrepubliek' tot gereformeerde oligarchie

Als we de gebeurtenissen volgen die zich gedurende de weken van het beleg van Groningen door Maurits en Willem Lodewijk binnen de stadswallen voordeden, merken we op dat de gilden en 'het gewone volk' tot het laatst toe een grote invloed hebben gehad op het beleid van het stadsbestuur.[595] Dit laatste neigde ertoe onderhandelingen te beginnen met de Staatse belegeraars, maar tegen dit voornemen bestond in lagere kringen nog wel sterke oppositie. Op 'regeringsniveau' werd dit verzet verwoord door burgemeester Albert Jarges, die als een populist bekend stond.[596] In het dagboek van secretaris Julsing lezen we hoe de 'olde borgeren' op 24 juni 1594 werden opgeroepen om de volgende dag in alle vroegte naar het raadhuis te komen om te beraadslagen over de voorstellen die vanuit het Staatse legerkamp bij Helpman waren gedaan.[597] Op diezelfde dag echter bereikte een uit de lucht gegrepen bericht over naderend ontzet de belegerde stad en stichtte valse hoop onder het volk. De volgende dag kwam het tot een oproer dat op een bloedbad had kunnen uitlopen, ware het niet dat de

Historieprent bij gelegenheid van de Reductie van Groningen, 23 juli 1594.
Prins Maurits ontvangt de sleutels van de stad Groningen.
Het gedicht onder het prentje luidt:

'Door braven Maurits werd met / Groningen te winnen / Der bondgenoten kroone een parel / aangebracht / Dus werd ook Spanje's magt van / lieverlee geslecht, / En 't bondgenootschap mogt voort- / aan iet groots beginnen.'

De herkomst van deze prent is onzeker.
Groninger Archieven, THAG 4656.

commandant van de koninklijke troepen, de Friese officier Jarich van Liauckama, er door zijn moedige optreden in was geslaagd de gemoederen te kalmeren. Ook Jarges schijnt bijgedragen te hebben aan het smoren van dit oproer. Het gevolg ervan was echter wel dat het volk zijn zin kreeg en dat er voorlopig niet met de belegeraars werd onderhandeld.

Pas nadat in de nacht van 15 op 16 juli 1594 een vitaal gedeelte van de zuidelijke verdedigingswerken door een explosie was verwoest, zag iedereen in dat verder verzet geen zin had. Op 19 juli vertrok een Groningse delegatie naar het legerkamp te Helpman. De samenstelling van deze delegatie is illustratief voor de politieke verhoudingen in de stad. Het stadsbestuur werd vertegenwoordigd door burgemeester Albert Eelts en raadsheer Ulger Ulger sr., de overige stedelingen door Hindrick Hoving, taalman van de gezworen meente, en bouwmeester Johan Lubberts Maler.[598] Enkele dagen later, op 23 juli 1594, werd in het legerkamp het 'Tractaat van Reductie' getekend, waardoor ook de stad Groningen deel uit ging maken van de Geünieerde Provincies.[599]

Hierboven is de inhoud van het Tractaat van Reductie aan de orde geweest.[600] Het Tractaat had echter niet alleen gevolgen voor Groningens autonomie en haar positie ten opzichte van haar omgeving, ook de inwendige organisatie van de stad werd aangepast aan de nieuwe situatie. Hoe dat precies moest gebeuren, was in juli 1594 nog niet duidelijk. De tekst die hierover in artikel XVIII van het tractaat is vastgelegd, liet ruimte voor verschillende interpretaties en is wellicht te zien als een compromis-formulering. In parafrase luidt het bewuste artikel:

> 'De stadsregering zal bestaan uit de magistraat, met dien verstande, dat de magistraat en de gezworen meente deze keer door Maurits en Willem Lodewijk, op advies van de Raad van State, zullen worden aangesteld, en dat voortaan de verkiezing van de raad zal geschieden volgens het oud gebruik. In afwijking daarvan zullen de vijf keurheren uit de gezworen meente niet worden aangewezen door het lot, maar door graaf Willem Lodewijk als stadhouder. De vijf kiesmannen zullen dan overgaan tot het verkiezen van de magistraat volgens oud gebruik. Deze procedure zal van kracht zijn zolang de oorlog voortduurt.'[601]

In dit artikel werd met het woord 'magistraat' – zo blijkt uit de context – het college van burgemeesters en raad bedoeld. Over de andere organen werd in het tractaat niets bepaald, net zomin als over de rol die een lichaam als de gezworen meente in het geheel zou moeten spelen.[602]

Op dinsdag 2 augustus 1594 kozen Willem Lodewijk en enkele heren van de Raad van State een nieuw college van burgemeesters en raad, nieuwe hoofdmannen en een nieuwe gezworen meente.[603] In overeenstemming met de traditie moest de raad in februari 1595 voor de helft worden vervangen. Daarbij zou de procedure moeten worden gevolgd die in het tractaat was vastgelegd. Met het oog op de noodzakelijk geachte continuïteit drongen de Staten-Generaal er echter op aan dat de magistraat zou blijven zitten. Er werd een compromis gevonden tussen de traditie en de wens van de Staten-Generaal. Overeenkomstig het in het tractaat bepaalde koos Willem Lodewijk inderdaad vijf keurheren uit de gezworen meente, maar in plaats van dat deze kiesmannen acht nieuwe raadsheren kozen, moesten zij nu uit de zittende raad vijf leden kiezen die zouden mogen blijven zitten en daarbij, met advies van de graaf, nog eens drie anderen van buiten de raad.[604] Ook de vernieuwing van de gezworen gemeente op 17 februari 1595 verliep volgens een *ad hoc* bedachte overgangsregeling.[605] De raadsverkiezing van 8 februari 1596 was de eerste die geheel volgens de procedure van het Tractaat

van Reductie verliep. De stadhouder was zelf niet bij deze gelegenheid aanwezig, maar had de namen van de vijf door hem gekozen kiesmannen op een briefje geschreven, dat in de gezamenlijke vergadering van de raad en de gezworen meente geopend werd. Overigens hadden de heren rekening gehouden met de mogelijkheid dat Willem Lodewijk geen gebruik zou maken van zijn recht zich met de raadskeur te bemoeien. Voor alle zekerheid hadden ze daarom de hoed en de keurbonen al klaargelegd.[606]

Het lag uiteraard in de lijn van de verwachtingen dat in de zomer van 1594 de zittende stadsbestuurders naar huis werden gestuurd en dat andere, gereformeerde Groningers in hun plaats werden benoemd. Ook dat de stadhouder enige bemoeienis kreeg met de samenstelling van de magistraat kon geen verrassing zijn. In feite was zijn zeggenschap ook niet echt groot: hij mocht geen raadsheren aanwijzen, maar alleen een vijftal heren kiezen die dit voor hem zouden doen. Deze simpele ingreep was echter voldoende om ervoor te zorgen dat de stadsbestuurders voortaan alleen uit de nog kleine gereformeerde gemeente zouden voortkomen.[607] De meest opvallende tekenen van de nieuwe tijd waren te vinden in de kerken, die van alles ontdaan werden wat aan de katholieke eredienst herinnerde, en in de legering van een omvangrijk Staats garnizoen in de stad.

Pas na verloop van tijd werd duidelijk dat de Reductie niet alleen gevolgen had voor de personele bezetting van de verschillende organen, maar ook aanleiding gaf tot structurele veranderingen in de politieke en bestuurlijke constellatie. Het feit dat de nieuwe stadsbestuurders de gereformeerde gezindte waren toegedaan, verhinderde hen niet om al in de zomer van 1594 in botsing te komen met de Ommelander heren die al veel langer de Staatse zaak hadden gesteund. In de jaren die volgden, werden langdurige onderhandelingen gevoerd over de inrichting van de nieuwe provincie Stad Groningen en Ommelanden. Nu eens genoten de stedelingen, dan weer de Ommelanden de gunst van de Staten-Generaal. Strikt genomen was de inhoud van de beslissingen die de Staten-Generaal op 21 januari 1597 en 8 maart 1599 namen, inderdaad strijdig met de privileges waarover de stad beschikte. Daarmee schonden de Staten-Generaal de plechtige beloften die de Staatse onderhandelaars in juli 1594 hadden gedaan en die waren vastgelegd in het Tractaat van Reductie. Het derde artikel van dat Tractaat luidde immers dat 'die van Groningen' hun rechten zouden behouden en niet verkort zouden worden in hun privileges, vrijheden en rechten'. Maar ook de Ommelander heren waren ontevreden; zij vonden de schatting die de Staten-Generaal hun hadden opgelegd, te hoog en waren bovendien van oordeel dat de stad veel te veel werd ontzien. Toen de Staten-Generaal ertoe overgingen zelf de belastingen in dit gewest te organiseren, was voor alle Groningers de maat vol. Dit was een rechtstreekse inmenging in de interne aangelegenheden van de stad en een flagrante schending van het Tractaat. Het stadsbestuur weigerde alle medewerking. Ook in Den Haag besloot men de zaak hard te spelen (1600). De waterwegen werden geblokkeerd, troepen werden in de omgeving gelegd en het Staatse garnizoen in de stad versterkt. In april 1600 ging men over tot het ontwapenen van de burgerij en het in beslag nemen van de sleutels van de stadspoorten en het artilleriehuis.

Ondanks deze maatregelen bleven het stadsbestuur en ook de bevolking van de stad oppositie voeren tegen de Staten-Generaal. Vooral de gilden roerden zich hevig. 'Den Haag' nam daarop zijn toevlucht tot nog drastischer maatregelen. De Staten-Generaal lieten een drietal heren, die zij als de grootste raddraaiers beschouwden, naar Den Haag komen waar

ze hen in gijzeling legden.[608] Verder lieten ze voor de Groninger Oosterpoort een dwangburcht aanleggen, een maatregel die Hugo de Groot als 'bitter, en onder vrye volken ongewoon' kwalificeerde. Het werk daaraan werd zo voortvarend aangepakt dat in augustus 1600 het stadsgeschut al naar het nieuwe fort kon worden overgebracht. Tegen zo'n aanpak konden zelfs de vrijheidlievende Groningers natuurlijk niet op. De achterstallige belastingen werden ingevorderd en een nieuw belastingsysteem werd opgezet, alles buiten de lokale autoriteiten om.

In het kader van dit verhaal is het niet nodig om de geschiedenis van deze confrontatie tussen de stad en de Staten-Generaal verder te vervolgen. Belangrijk is dat de hier vertelde gebeurtenissen de achtergrond vormden voor een verdere ingreep van 'Den Haag' in de interne zaken van de stad. We hebben hierboven gezien dat krachtens artikel XVIII van het Tractaat van Reductie het college van burgemeesters en raad was aangewezen als de 'regering' van de stad en dat de stadhouder enige invloed werd gegeven in de samenstelling van de raad.[609] Naar aanleiding van de gebeurtenissen van het jaar 1600 en om herhaling daarvan te voorkomen, besloten de Staten-Generaal een stap verder te gaan met het recalcitrante Groningen.

Toen de gezworen meente en de oude raad op 10 februari 1601 in vergadering bijeen waren, werd hun een brief voorgelezen van graaf Willem Lodewijk, die diende ten geleide van een besluit van de Staten-Generaal van 13 januari 1601.[610] Daarin stond dat zij de stadhouder machtigden om niet alleen via de aanwijzing van vijf keurheren invloed uit te oefenen op de samenstelling van de raad, maar om voortaan ook de kiesmannen aan te wijzen voor de keuze van de nieuwe gezworenen. De stadhouder moest deze keurheren aanzeggen dat zij edelen en aanzienlijke burgers niet zouden mogen uitsluiten van het lidmaatschap van de gezworen meente. De taalmannen en gezworenen werd verboden, op straffe van opheffing van dit college, om buiten de raad om te vergaderen met het doel de besluiten van de stadsregering tegen te werken. Tenslotte mocht de raad in het vervolg de bouwmeesters, oldermannen en hovelingen van de gilden of 'de wysheyt van de stadt' niet meer tot de regering toelaten en hun ook niet meer toestaan zich met bestuurlijke zaken te bemoeien.

Volgens de Staten-Generaal betekenden deze maatregelen geen inbreuk op de afspraken die in het Tractaat van Reductie waren vastgelegd. Integendeel, ze waren geheel in overeenstemming met de 'meijninge ende oprechte intentie' van het achttiende artikel daarvan.[611] Enkele dagen later – het was 15 februari, de dag waarop volgens traditie de helft van de gezworen meente werd vernieuwd – waren burgemeesters en raad, taalmannen en gezworen opnieuw bijeen. Onderwerp van gesprek waren uiteraard de resolutie van de Staten-Generaal en hun verklaring dat deze spoorde met de geest van het Tractaat van Reductie. De vergaderde heren lieten het betreffende artikel nog eens uit het origineel voorlezen. Er volgde een uitvoerige discussie over de betekenis ervan.[612] De heren konden echter niet zien dat de inhoud en strekking van de woorden van het tractaat zover konden worden opgerekt, dat ze met de interpretatie van de Staten-Generaal konden instemmen. Ze begrepen echter wel dat ze in de gegeven omstandigheden geen keus hadden. Ze moesten met 'bedroeffden harten' dulden, dat hun zulke maatregelen werden opgedrongen zonder tevoren om advies gevraagd te zijn, 'zoals – helaas – vele andere dingen, die hier al eerder zijn gebeurd, tot "leetwesen van alle guede patrioten ende lieffhebberen van de gemene saecke".'[613] De secretaris kreeg het bevel deze conclusie in zijn protocol te noteren, opdat het nageslacht zou begrijpen dat de heren niet anders konden dan deze ingreep accep-

teren en hen daarom voor geëxcuseerd zou houden.[614] Vervolgens werd het briefje van Willem Lodewijk geopend en konden de daarin genoemde vijf keurheren overgaan tot het kiezen van twaalf nieuwe leden van de gezworen meente.

Ondanks deze ingrepen bleven lagere bevolkingsgroepen in de stad nog geruime tijd invloed uitoefenen op het stedelijk beleid. De gilden waren nog altijd organisaties waarin het ongenoegen van de gewone Groningers een uitweg kon vinden. Halverwege de zeventiende eeuw kwam het opnieuw verschillende malen tot oproer van deze gewone Groningers tegen de meer en meer gesloten regentenkringen en het door de leden daarvan gevoerde beleid. Het liep erop uit dat in 1663 – met steun en advies van de Staten-Generaal – nieuwe maatregelen werden vastgesteld die een definitief einde maakten aan de volksinvloed. Het bouwmeesterschap werd afgeschaft, bijeenkomsten van meer dan één gilde werden verboden en zelfs wanneer één gilde vergaderen wilde was daarvoor de toestemming van de presiderend burgemeester nodig. Nieuw-gekozen gildebestuurders mochten pas in functie treden wanneer de raad met hun uitverkiezing had ingestemd en moesten ten overstaan van de raad een eed van 'getrouwigheid en gehoorzaamheid' afleggen, waarbij ze in het bijzonder moesten beloven zich niet te zullen bemoeien met regeringszaken.[615]

1.3.13 Bernhard Alting over 'oudt en nieu'

Toen Bernhard Alting halverwege de zeventiende eeuw in zijn tractaat 'Oudt en nieu Groningen' het Groningen van vóór de Reductie vergeleek met dat van zijn eigen tijd, was de politieke rol van de gilden nog niet helemaal uitgespeeld. Toch wijst hij er in het vierde discours van het genoemde werk op, dat het Groningse volk – in het bijzonder de gilden – veel van zijn invloed op het beleid was kwijtgeraakt. 'Vroeger waren de bouwmeesters in de vergaderingen van de raad aanwezig en voelden ze zich daar sterk vanwege het grote aantal gildeleden dat ze achter zich wisten. Wanneer het nodig was opponeerden ze tegen de raad en de anderen. In die gevallen legden ze de kwestie voor aan hun achterban. Ze riepen dan van alle achttien zogenaamde "burgergilden" de olderman en beide hovelingen bij elkaar, met henzelf erbij 56 man. Als zij er met elkaar niet uitkwamen of de zaak van groot belang achtten, legden de oldermannen en hoofdelingen de kwestie aan hun verschillende achterbannen voor. De uitslag van het beraad werd dan door de bouwmeesters in de raad meegedeeld. Die kon geen voet bij stuk houden als de gilden bij hun standpunt bleven. De raadsheren moesten voor de meerderheid wijken. Daarom noemden de gildebroeders zichzelf wel schertsenderwijze "burgemeesters in overall".'[616] 'Tegenwoordig,' aldus Alting, 'is "de gemene achte" en "de gemene meente" van geen belang meer. De wijsheid mag niet meer op het raadhuis komen; de bouwmeesters en de gilden stellen niets meer voor. Ik weet de oorzaak en aanleiding van deze verandering wel, maar zwijg erover.'

'Toch,' zo vervolgt Alting, 'is het de moeite waard om de voors en tegens van volksinvloed op het regeringsbeleid tegen elkaar af te wegen. Daarbij moet het "algemeen belang" de toetssteen zijn. Vóór de ingevoerde verandering in oligarchische richting pleit de overweging dat "de gemene man" niets positiefs kan bijdragen tot het bestuur. Hij mist de kennis en de vaardigheden die daarvoor nodig zijn. Hij kan de boel alleen bederven. Het volk steunt op zijn massa en is daarom eerder geneigd geweld te gebruiken dan het recht zijn loop te gunnen. Vermogende mensen, lieden van goede afkomst, met ervaring en wijsheid behoren daarvoor weliswaar niet te zwichten, maar zijn toch de eersten die in de knel komen, wanneer

de gewone man het voor het zeggen krijgt. Kwaliteiten van bezit, afkomst, wetenschap en ervaring zijn dan niet meer in tel, maar worden juist gehaat. Bovendien dreigt dan het gevaar van de populisten: degenen die bij het volk in de smaak vallen kunnen doen en laten wat ze willen, omdat de anderen zich uit angst niet durven te laten horen.'

'Dit en nog meer', aldus nog altijd Bernhard Alting, 'kan gezegd worden tegen de volksinvloed op het beleid. Daartegenover kan men stellen dat degenen die zich edelen noemen gewoonlijk de anderen haten. Ze "neven en nichten" onder elkaar, "medderen en vedderen", helpen elkaar en trekken elkaar voor, maar verachten de anderen. Hooghartigheid, de ondeugd waaraan de hele adel lijdt, is slecht voor het algemeen belang. Daarbij moet men ook bedenken dat het grootste deel van de ingezetenen ook de grootste belanghebbende is waar het de "gemene welvaert" aangaat. Het is daarom redelijk dat de ingezetenen een stem hebben in het kapittel, al was het alleen maar om te controleren hoe de regenten met het algemeen belang omspringen.'

Opmerkelijk is dat Alting zich vervolgens losmaakt van het eenstemmige negatieve oordeel van de klassieke schrijvers over het 'lagere volk', of preciezer geformuleerd: zich distantieert van de conclusie die de klassieken uit dat negatieve oordeel trekken ten aanzien van de rol van handwerkslieden en andere gewone mensen in de staat. Hierboven hebben we gezien dat deze toonaangevende denkers, Aristoteles voorop, van mening waren dat gewone mensen niet beschikken over de voor het bestuur noodzakelijke kwaliteiten en daarom niet thuishoren in de politiek.[617] Alting denkt hier wat anders over, hetgeen temeer opmerkelijk is, omdat de antieke opvattingen volop onderschreven werden door vele zestiendeeeuwse theoretici. Ook oudere tijdgenoten van Bernhard Alting, zoals Ubbo Emmius en diens vriend Johannes Althusius, huldigden de 'klassieke' visie. Volgens Alting gaat het hier om niet meer dan een truc die de oligarchen in het zadel moet houden. 'Liefde voor de republiek, burgerdeugden, wetenschappelijke kennis en intellect vindt men net zo goed buiten het raadhuis als daarbinnen. Het is een drogreden te zeggen dat deze kwaliteiten verbonden zijn met het bezit van grote materiële vermogens. De oligarchen leiden het water naar de molen van een paar enkelingen, en laten de anderen verdorren, versmachten en verdrogen.'

Bernhard Alting moet niets hebben van de machinaties en het onderlinge gekuip van de oligarchen en de hypocriete verhalen over 'het algemeen belang' waarmee zij hun praktijken trachten te verhullen. Hij vindt daarom dat het vroeger met die volksinvloed nog zo gek niet was. 'Het is geen kwestie van politieke theorie. Je moet gewoon naar de praktische resultaten kijken, aan de vruchten herkent men de boom. Groningen heeft het altijd goed gedaan in de tijd dat "de gemeente, de gemene meente, de gemene achte, de gemene gilden, der stadts wijsheijt" betrokken waren bij het openbaar bestuur, hetgeen niet wil zeggen dat de edelen, rijken en andere hooggekwalificeerde personen toen buitenspel stonden. Tegenwoordig is het totaal anders: nu weet men niet eens te beschermen wat onze voorvaderen hebben verworven en aan ons nagelaten.'

1.3.14 Macht en waarheid

Door hun ingrepen in de interne organisatie van Groningen maakten de Staten-Generaal een einde aan de middeleeuwse *universitas civium* (het collectief der burgers) in Groningen. Daarmee ben ik ook gekomen aan het einde van dit verhaal, waarin ik geprobeerd heb te laten zien, dat de afwezigheid van een effectieve landsheerlijke macht ertoe geleid heeft

dat middeleeuwse samenlevingsstructuren in Groningen lang konden blijven bestaan en een opvallend 'democratisch' karakter hadden. In hoeverre de stad op deze punten afweek van andere steden, kan alleen vastgesteld worden door nader vergelijkend onderzoek. Dat heb ik ten behoeve van deze studie niet verricht; op het weinige dat ik af en toe over andere steden vermeld, ben ik min of meer toevallig gestuit. Ofschoon Bernhard Alting bij wijze van voorbeeld soms naar andere steden verwijst, is ook zijn kennis van de situatie in andere plaatsen toevallig en onvolledig. De vergelijkingen die hij in zijn 'Oudt en nieu Groningen' trekt, zijn dan ook geen 'horizontale' vergelijkingen tussen Groningen en andere steden, maar, zoals de titel van zijn tractaat zegt, tussen de toestanden in het Groningen van vóór en na de Reductie. Vrolijke lectuur is zijn boek niet. Alting is een conservatief die vindt dat het met zijn stad de verkeerde kant opgaat. Met zijn twintig vergelijkingen wil hij laten zien dat het vroeger allemaal beter was. Hij besluit zijn tractaat met een wat nurks gedicht:

> 'Grinsers, hier hebt een stael van u veranderingen,
> Hoe 't met u is gegaen en gaet in veele dingen.
> Soo mij mijn oordeel niet bedriecht en ghij wel siet,
> U gangh is ruggewaerts, immers is voorwaerts niet.
> Voorwaerts en treedt ghij niet in staet ende groodt-achten,
> In nering' en welvaert. En wat noch te verwachten
> Is, weet die grote Godt, de quae regeerders stelt,
> Als hij met ongeluck en ramp den menschen quelt.
> Quelt om der sonden schult en dan geeft sotten, wichten,
> Stijfcopte, weet-niets, bocks, lanternen sonder lichten,
> Wraeck- en geldt-gieregaers, verdervers van 't gemeen,
> Verstorers van het landt, vernielers van de steen.'[618]

In de vorige paragraaf heb ik de auteur van deze regels uitvoerig aan het woord gelaten zonder daarbij veel toelichting te geven. Dat was ook niet nodig, want Alting is helder genoeg. Mij dunkt dat zijn gedachten meer aandacht verdienen dan ze tot nu toe hebben gekregen. Deze studie is niet de plaats om uitvoerig op zijn denken in te gaan, maar een enkele opmerking kan worden gemaakt. Als we Bernhard Altings tractaten vergelijken met de producten van andere rechtsgeleerden uit die tijd, verrassen ze ons door hun 'moderne' toon en de zo goed als volstrekte afwezigheid van theologische overwegingen. Uit zijn 'Pilaren en peerlen' en 'Oudt en nieu Groningen' komt Alting naar voren als een man met een opvallend pragmatische instelling. Weliswaar onderbouwt hij, naar de mode van zijn tijd, zijn betoog wel door middel van verwijzingen naar allerlei geleerde bronnen, maar de theorie wint het bij hem niet van zijn zin voor de praktijk. Dienovereenkomstig vindt men bij hem ook meer verwijzingen naar historische bronnen (archiefstukken, kroniekschrijvers en echte historici zoals Ubbo Emmius) dan naar Romeins-rechtelijke bronnen en theoretiserende juristen. Bij de passage waarin hij verklaart dat het met Groningen beter ging toen 'het volk' een bijdrage leverde aan het beleid, is de geschiedenis zijn leermeester en beroept hij zich niet op een gezaghebbende oude bron. Een meer theoretisch aangelegd auteur had hier – om een voorbeeld te noemen – toch kunnen verwijzen naar een zinnetje in de Codex Justinianus: 'Wat iedereen aangaat moet door iedereen worden goedgekeurd'.[619]

Uit het hierboven geciteerde gedicht blijkt wel dat Alting weinig op had met het stadsbestuur van zijn tijd. Net zoals Sicke Benninge in het begin van de zestiende eeuw deed – we herinneren ons dat hij de nieuwe leden van het stadsbestuur als 'ezels' betitelde[620] – , bedient hij zich van krasse taal. Hoewel? Het

feit dat zijn tractaat niet is gepubliceerd, wijst erop dat hij geen toestemming heeft gekregen voor het drukken ervan. Het is zelfs de vraag of hij het wel ter 'approbatie' aan de autoriteiten heeft durven voorleggen. In het Groningen van halverwege de zeventiende eeuw zal Altings tractaat door velen als ongeoorloofde oppositie en in ieder geval als 'nestbevuiling' zijn aangemerkt. Toch lijkt het alsof hij in zijn manuscript de meest gevoelige punten onbesproken laat en de hoop heeft gehad dat deze zelfcensuur zijn boek acceptabel zou maken. Dit is althans de gedachte die opkomt wanneer we lezen dat hij geen commentaar wil leveren op de achtergronden van de maatregelen die van Groningen een oligarchie maakten.

Het heeft weinig zin om in dit verband te gissen naar Altings verzwegen opvattingen. Wat Bernhard Alting kon – wel een vraag opwerpen, maar haar niet beantwoorden – kan een eenentwintigste-eeuwse geschiedschrijver zich echter niet permitteren. De vraag luidt: hoe komt het dat mèt de reformatie in Groningen ook een elitaire oligarchie werd ingevoerd? Moeilijk te beantwoorden is deze vraag niet: de gereformeerden vormden in Groningen een kleine minderheid. Om Groningen een betrouwbaar deel te laten zijn van de geünieerde provincies konden alleen gereformeerde stadjers worden toegelaten tot de macht. Het punt in kwestie is dus niet zozeer het waarom van de oligarchie, maar de vraag naar de manier waarop deze onderwerping van het volk van Groningen te rijmen valt met de 'vrijheid' die 's konings rebellen zeiden na te streven. Deze vraag kan slechts beantwoord worden door het begrip 'waarheid' te mobiliseren en ons te verplaatsen in de gedachtengang van de theoretici en overtuigde gereformeerden.

Het liefst zou ik doen wat Alting deed en de vraag laten liggen. Het antwoord erop is immers van weinig belang voor wat ik hier wil laten zien. Bovendien, wie zich in de geschiedenis van de Nederlandse opstand verdiept, weet dat het hier gaat om een episode van extreme complexiteit. Allerlei krachten werkten op elkaar in en deden dat op alle betrokken plaatsen en tijden op een verschillende manier. Wie het waagt oorzaken te benoemen en lijnen aan te duiden, loopt al gauw het gevaar bepaalde factoren te overbelichten ten koste van andere. Wat dat aangaat was Altings zwijgen nog niet zo onverstandig. Toch ontkom ik er niet aan enkele opmerkingen te maken. Niet iedereen zal zich immers realiseren dat een lichaam als de Staten-Generaal – dat zelf principieel geen landsheer over Groningen wilde zijn en de door Filips II onderdrukte Nederlandse gewesten juist van zijn tirannieke landsheer wilde bevrijden – bij het temmen van de Groningers met succes een instrument heeft ingezet dat Filips II vergeefs heeft geprobeerd te hanteren: het opruimen van de oude structuren en het vervangen ervan door een 'moderne' oligarchie. Bovendien is het begrippenpaar 'macht' en 'waarheid' sinds enkele jaren weer gevaarlijk actueel.

Er bestaat geen eenstemmigheid over de terminologie waarmee die oude samenleving het best kan worden aangeduid. Kossmann, Postma en anderen hebben het over 'corporatistische' structuren, maar dit woord lijkt mij, gelet op de associaties die het oproept met het twintigste-eeuwse fascisme, niet zo gelukkig.[621] Heinz Schilling spreekt van het 'gemeindlich-genossenschaftliche Partizipations- und Freiheitsdenken' dat aan deze structuren ten grondslag ligt. Zelfs voor menig Duits geleerde is deze term te Duits. Peter Blickle stelde voor het voortaan te hebben over 'Kommunalismus', Schilling zelf opteert voor 'Republikanismus'.[622] Ook de termen 'communalisme' en 'communalistisch' zijn in het verleden gebruikt in het politieke debat en hebben daardoor een specifieke lading gekregen. Ruim een eeuw gele-

den duidde de Russische anarchist Pjotr Aleksejevitsj Kropotkin (1842-1921) er zijn ideale maatschappij mee aan. Overigens vertoont Kropotkins 'communalistische' maatschappij in zoverre een treffende gelijkenis met het middeleeuwse en vroegmoderne Groningen, dat hij haar onafhankelijk dacht van een centrale regering.

We hoeven aan deze terminologische onduidelijkheid verder geen aandacht te schenken, omdat het ons in dit verband vooral gaat om iets wat veel eenduidiger kan worden benoemd: de invloed van de ingezetenen, ongeacht hun status, op de koers van de stad als geheel. In het voorgaande hebben we gezien dat het juist de vorsten waren die, in hun streven meer greep te krijgen op de steden in hun gebied, doelbewust de vorming van plaatselijke oligarchieën bevorderden. Bestaande, in de loop van eeuwen gevormde structuren moesten worden opgeruimd of in hun macht beknot: burgervertegenwoordigingen van allerlei soort, schutterijen en gilden. In feite gaat het hier om de opheffing van de middeleeuwse *universitas civium* (het collectief van burgers waarvan ook de magistraat zelf deel uitmaakte), die zich als één geheel zag en ook als zodanig optrad, zowel naar binnen als naar buiten. In het voorgaande hebben we gezien dat er halverwege de zestiende eeuw in de voorstellingswereld van een echte regeringsambtenaar als luitenant-stadhouder Maarten van Naarden al geen plaats meer was voor die oude eenheid.[623] Voor hem waren burgemeesters en raad 'de magistraat' die de leiding in handen had, en de rest van de Groningers waren 'de gemeente' die geleid moest worden. De magistraat was een overzichtelijke groep mensen die in principe gemakkelijk kon worden aangestuurd, maar 'de gemeente' was iets vaags en onbestemds. Haar samenstelling was onduidelijk, wat daarbinnen omging eveneens en ze was per definitie instabiel. Huidige politieke commentatoren zouden haar gedrag 'volatiel' noemen.

Maarten van Naarden kreeg in Groningen echter geen poot aan de grond en ondanks zijn politieke testament trof 'Brussel' ook na zijn vertrek niet de krachtige maatregelen die hij nodig achtte om de recalcitrante noorderlingen te domesticeren. Alleen toen Filips II, uitgedaagd door de beeldenstorm, de hertog van Alva naar de Nederlanden stuurde, leek het er even op dat ook Groningen zou worden gelijkgeschakeld. Er werd een vreemd garnizoen in de stad gelegd, er kwam een dwangburcht, de vrije raadskeur werd opgeschort en de stadssleutels moesten worden ingeleverd. Deze maatregelen pasten in het kader van een beleidsprogramma dat voorzag in de omvorming van de verzameling losse gewesten die samen de Nederlanden waren, tot een moderne monarchie met Brussel als hoofdstad.[624] Een van de punten van dit actieplan hield in dat de koning het verschijnsel van de zogenaamde 'Brede Raden' zou afschaffen. Daarmee werden de diverse vormen bedoeld waarin de bevolking van de steden in de Nederlanden nog altijd invloed uitoefende op het beleid van de stadsbesturen. Tijdens de onlusten was, aldus de memorie, vooral in steden als Antwerpen, Amsterdam en Valenciennes gebleken dat die 'volksvertegenwoordigingen' haarden waren van 'oproer ende rebellicheit'. Verder zou er in elke stad, groot en klein, een regeringscommissaris moeten komen die toegang zou hebben tot alle vergaderingen van alle geledingen en groeperingen. De aanwezigheid van zo'n functionaris zou in het vervolg voorkomen dat er iets gebeurde wat in strijd was met de hoogheid en de wil van de koning.

We weten dat de episode-Alva voor de koning op een mislukking is uitgelopen en alleen tot een verdere escalatie heeft geleid. In Groningen kwam – we hebben dat hierboven gezien – in maart 1577 een einde aan deze uitzonderingstoestand. Alle inbreuken op de oude gewoonten werden ongedaan gemaakt en men keerde terug tot de orde van de dag, die werd

bepaald door de machtsstrijd tussen de stad en de Ommelander heren.

Terwijl in Groningerland de tegenstellingen tussen Stad en Lande verschillende hoogte- of zo men wil dieptepunten bereikten,[625] vonden in de westelijke Nederlanden verschillende maatschappelijke krachten elkaar in hun afkeer van Filips' regering. Een deel van de hoge adel, regenten en calvinistische theoretici, verarmde edellieden en rijke kooplieden, stedelijke middengroepen[626] en oproerig volk waren onwaarschijnlijke bondgenoten, maar Filips II wist hen samen te brengen. De verschillende motieven van waaruit 's konings rebellen optraden, leidden in de jaren tachtig tot grote spanningen in het Staatse kamp. Niet alleen in Holland, maar ook – en vooral – in de zogenaamde 'landprovincies' hadden de overtuigde calvinisten weinig op met 'de Staten'. De overtuigde aanhangers van de ware gereformeerde religie vormden weliswaar een kleine minderheid, maar hadden wel de zekerheid dat zij God en de waarheid aan hun zijde hadden. Zij moesten met lede ogen aanzien dat de Hollandse magistraatspersonen die het in de Staten voor het zeggen hadden, een weinig principiële koers voeren. Ze hadden nauwelijks of geen oog voor de verdrukte gereformeerden in de rest van de Nederlanden en als ze er materieel beter van konden worden, zo was het oordeel van de godvrezenden, ontzagen ze zich zelfs niet de vijand behulpzaam te zijn.[627]

Inderdaad was de Hollandse koopmanselite in economische zin afhankelijk van een open samenleving, waarin niet zozeer 'waarheid' als 'waarde' van belang is. De leden ervan ontleenden hun politieke betekenis aan hun rijkdom en hun politieke macht bevorderde hun rijkdom. Dat gesloten systeem lag ten grondslag aan de vroedschappen, die op hun beurt de basis waren van de stedelijke magistraten waarop de Staten voortbouwden. Daar kwam nog bij dat eendracht ver te zoeken was en onderlinge rivaliteit bij de Staten en ook in het Staatse leger hoogtij vierde. De echte calvinisten zagen zichzelf als belijders van de enige ware leer en meenden als zodanig als enigen het recht te hebben om zich 'het volk' te noemen. In hun ogen usurpeerden de stedelijke magistraten de macht die in hun ogen alleen aan 'de gemeente' toekwam. Om deze redenen hadden de calvinisten hun hoop gesteld op het krachtig ingrijpen van een 'absolute vorst' als koningin Elizabeth van Engeland en 'haar man in de Nederlanden', de graaf van Leicester.[628]

Zoals bekend hebben de Staten het pleit gewonnen en verloor 'de gemeente'. De Staten hadden het al dan niet gereformeerde volk niet meer zo hard nodig en konden na het vertrek van Leicester (1587) de koers bepalen, mits zij natuurlijk de gevoeligheden van de meest spraakmakende religieuze ijveraars ontzagen. De Staten-Generaal kregen geleidelijk greep op de zaken en hadden, mede ten gevolge van het feit dat Filips II teveel oorlogen tegelijk wilde voeren, uiteindelijk succes.

Toen in juli 1594 in het legerkamp te Helpman het Tractaat van Reductie werd ondertekend, bedoelden de overwinnaars met de woorden 'magistraat' en 'regering' in het achttiende artikel iets anders dan de overwonnenen. De Staten-Generaal wilden dat burgemeesters en raad zouden gebieden over de stad en haar inwoners. De laatsten zouden voortaan 'onderdanen' zijn. De overwonnenen daarentegen leefden nog in de oude traditie, waarin het stadsbestuur en de burgerij een eenheid vormden. De opvattingen van de overwinnaars strookten met de bestuurspraktijk en -theorie die zich in de afgelopen jaren in de Nederlanden hadden ontwikkeld en die, zoals we gezien hebben, mede het gevolg zijn geweest van een

doelbewust streven van de centrale regering naar een oligarchisering van de stadsbesturen. Het gevolg was dat de magistraten zichzelf zagen als representanten van hun stad in de meest pregnante betekenis van het woord. Zij *namen de plaats in* van de hele bevolking en konden over al haar rechten beschikken.[629]

Waarschijnlijk is het in 1594 niet eenvoudig geweest om geschikte mensen te vinden voor de bezetting van de magistraatsposten. Er waren in 1580 vele gereformeerde stedelingen uitgeweken, maar dit betekende niet dat dezen allen enthousiaste supporters van het Staatse bewind waren. De Groningse gereformeerden hadden verschillende redenen om sceptisch te zijn ten aanzien van de nieuwe machthebbers. Velen van hen zullen moeite hebben gehad met de oligarchische koers die de Staten in de periode na het vertrek van Leicester voeren. Ook het overwicht van de Hollanders binnen de Staten-Generaal en hun oriëntatie op de welvaart van het eigen gewest zal de Groningse gereformeerden met zorg hebben vervuld. Daarnaast was er de onzekere factor die Friesland vormde. Dat gewest had in de voorgaande jaren zwaar van Groningen te lijden gehad, zodat het geen wonder mag heten dat er aan gene zijde van de Lauwers revanchistische gevoelens werden gekoesterd. Het was beslist niet uitgesloten dat de Friezen onder de paraplu van het Staatse bewind claims zouden willen realiseren die in strijd waren met de Groningse belangen. Dat gold natuurlijk ook, en wel in de meest uitgesproken mate, voor de Ommelander heren. De meest invloedrijken onder hen hadden zich van meet af bij de Unie van Utrecht geschaard en wilden nu de beloning voor hun trouw incasseren. Het was duidelijk dat een dergelijke beloning alleen ten koste van Groningen zou kunnen gaan.

Wellicht zijn het overwegingen van deze aard geweest die sommige Groninger gereformeerden ertoe gebracht hebben hun politieke heil elders te zoeken.

Portret van Johannes Althusius (1563-1638).
De jurist Johannes Althusius werd geboren in het Westfaalse Diedenshausen. Hij verwierf het doctoraat in de beide rechten in 1586 te Bazel, waarna hij docent werd in respectievelijk Herborn, Burgsteinfurt en Siegen. Zijn grote boek *Politica* verscheen in 1603. Het succes daarvan droeg ertoe bij dat hij in 1604 benoemd werd tot syndicus van de stad Emden, een van de eerste Duitse steden waar de gereformeerde religie als de officiële godsdienst gold. Hij vervulde deze functie tot zijn dood in 1638.
Ostfriesische Landschaft Aurich. Bildarchiv.

Veel is daarover niet bekend. Alleen van de in 1580 uitgeweken ex-raadsheer Joost van Cleve – dit gereformeerde lid van het Groninger stadsbestuur speelde al lang vóór het 'verraad van Rennenberg' een belangrijke rol in de Groninger politiek – weten we dat hij nog in 1590 zijn 'Engelse connecties' gebruikte om koningin Elizabeth van Engeland zover te krijgen

Zoeken naar zekerheid

De calvinistische theoretici zagen zich voor de opgave gesteld een kader te bedenken waarbinnen de verwarrende en soms zelfs tegenstrijdige verschijnselen van hun tijd en het recente verleden een zinvolle plaats konden krijgen: de opstand tegen het 'wettige gezag', dat toch door God zelf was ingesteld, het afzweren van Filips II, de autonomie van 'de gemeente', de ware gereformeerde religie en de juiste bediening daarvan, het bestaan van achtbare lieden die de op het zuivere Woord Gods gebaseerde waarheid afwezen, de rechten en vrijheden van individuen versus die van collectieven en samenlevingen, de regenten-oligarchie en andere staatkundige constructies. Aan zo'n alomvattend kader was dringend behoefte omdat de waarheid zelf – en daarmee het zieleheil van alle mensen – in het geding was.

Om dit te begrijpen moeten we ons realiseren dat de meeste zestiende- en zeventiende-eeuwse denkers uitgingen van een aantal axioma's die voor ons minder absoluut zijn. De Europese geschiedenis heeft ons, westerlingen van de eenentwintigste eeuw, met schade en schande geleerd dat over 'de waarheid' niets zinnigs te zeggen valt als we daarbij niet de mensen van vlees en bloed betrekken voor wie iets al dan niet 'waar' is of was. Voor de denkers van rond 1600 was dat anders. De overzichtelijke middeleeuwse samenleving was uiteengevallen. De fundamenten van het bestaan leken verkruimeld, chaos was ontstaan waar orde had geheerst. De enige weg terug naar orde en zekerheid kon worden gevonden door een radicale oriëntatie op de waarheid. Achter de verwarrende veelheid van verschijnselen lag, zo hadden de klassieke filosofen al betoogd, een enkelvoudige waarheid.

De eenheid en ondeelbaarheid van de waarheid was daarom het eerste axioma van de godvruchtige denkers. Voor hen moest deze waarheid de basis en het uitgangspunt zijn van alle denken en handelen. Het tweede axioma was dat de ene waarheid in principe door mensen kan worden gekend: door zorgvuldige en gewetensvolle studie van Gods Woord en de schepping moest zij te achterhalen zijn. Het derde axioma hield in dat de uitvloeisels van de ene waarheid en de kennis daarvan onderling niet strijdig kunnen zijn. Door consequent en zuiver te denken zijn mensen in staat goed en fout van elkaar te onderscheiden, kunnen ze hun samenleving op de juiste manier inrichten en de chaos uitbannen, ter ere van God en tot welvaart van henzelf.

Een uitgesproken exponent van het calvinistische staatkundige denken is de jurist Johannes Althusius (1557-1638), die van 1604 tot zijn dood syndicus van de stad Emden was. Althusius was dus een oudere tijd- en ambtgenoot van de ons bekende Groninger Bernhard Alting. Beide mannen waren conservatieve denkers,[632] maar namen desondanks zeer verschillende houdingen aan ten aanzien van de gebeurtenissen van hun tijd. We zien in Alting een pragmaticus met oog voor de wezenlijke verscheidenheid in de menselijke samenleving en de bereidheid om daarmee te leven. Althusius daarentegen is veel meer de dogmaticus die op zoek is naar de onveranderlijke waarheid achter alles wat bestaat en gebeurt. In wezen wilde hij terug naar de homogeniteit die de middeleeuwse samenleving had gekarakteriseerd, toen alles nog overzichtelijk was en alles, goed en kwaad, hoog en laag, vriend en vijand, zijn eigen vaste plaats had gehad. In zijn theorie wist hij de verloren gegane eenheid te herstellen: hij vond een synthese tussen de waarheid van God, zoals ze geopenbaard was in het oude en nieuwe testament, de natuurrechtelijke en andere voorstellingen zoals die door wijsgeren in de oudheid en middeleeuwen waren verwoord aan de ene kant en de politieke en staatkundige ontwikkelingen van zijn eigen tijd aan de andere kant.[633] In het voorwoord bij de derde editie van zijn *Politica* (1614) deelt hij mee dat werkelijk alles klopt: ook de Tien Geboden pasten in het systeem dat hij in de maatschappelijke verschijnselen had ontdekt. Sterker nog, de wetten van de Stenen Tafelen 'dienen een geest van leven toe aan de samenleving die wij leren en ze verlichten als een fakkel de voor ons liggende weg naar de maatschappij die ons doel is. (...) Zonder deze goddelijke wet kan de staatkunde niet bestaan. Wat zou het menselijk leven zijn zonder de vroomheid van de eerste tafel en de rechtvaardigheid van de tweede?'

Niet voor niets cirkelt zijn denken rond de begrippen eenheid, eendracht en eensgezindheid, want het is in feite één grote poging om af te rekenen met de verscheidenheid die zoveel onheil had gebracht. Voor 'goed' en 'fout' is plaats in Althusius' systeem, voor 'het andere' niet.

Voor Althusius is de waarheid enkelvoudig en de wetenschap is er om haar aan het licht te brengen. Ze hoeft daarvoor niet veel anders te doen dan zich te bekommeren om het zuivere Woord Gods. Wanneer men zich daarnaar richt

zijn wezenlijke verschillen van inzicht uitgesloten. Als de waarheid enkelvoudig is, kan er noodzakelijkerwijs ook maar één godsdienst zijn.[634] Het eerste dat een gewetensvolle magistraat daarom moet doen, is het invoeren van de ware leer,[635] ook al zijn er maar weinig echte gelovigen. Immers, niet het aantal belijders telt, maar het Woord Gods. Om die reden tellen in de samenleving ook alleen de ware christenen mee en zijn alle leden van de samenleving verplicht de ware leer te belijden.[636]

Een samenleving kan pas goed functioneren als alle burgers onderworpen zijn aan dezelfde wetten, dezelfde taal spreken, dezelfde gewoonten hebben en dezelfde munten, maten en gewichten gebruiken.[637] Vreemdelingen horen niet bij de samenleving, zij moeten zich aanpassen en geen ergernis geven.[638] 'Een magistraat moet alle atheïsten, "onvrome" en profane mensen verjagen, wanneer ze zich verzetten en onverbeterlijk zijn. Hij mag dergelijke lieden slechts dulden wanneer verwacht mag worden dat ze zich zullen beteren.' Openlijke uitingen van 'onvroomheid' en 'wereldsheid' moet hij echter bestrijden.[639]

Joden zijn een geval apart. De Joodse staat die we uit het Oude Testament kennen, werd door Althusius beschouwd als de meest wijze en perfecte van de wereld.[640] In zijn eigen tijd echter zouden Joden slechts gedoogd mogen worden. Naar zijn opvatting mochten ze wel in een christelijke staat wonen en kon het hun ook worden toegestaan zaken te doen met de gelovigen, maar ze mochten geen synagoges hebben. 'Ze moeten ook in aparte wijken wonen, zoals in Frankfurt, en merktekens dragen, zodat ze gemakkelijk door iedereen kunnen worden herkend.'[641] Voor katholieken ('papisten') geldt ongeveer hetzelfde: 'de overheid kan katholieken die in het betreffende gebied geboren zijn, toestaan daar te blijven wonen, mits de vromen zich verre houden van hun bijgeloof, niet familiair met hen omgaan of met hen trouwen. De magistraat mag hun geen kerken toestaan voor het uitoefenen van hun afgodendienst.'[642]

Dit klinkt alles ferm en onverdraagzaam en dat is het ook. Als de waarheid één is, de samenleving zelf op het spel staat en ook de eeuwige zaligheid in het geding is, valt er niet te schipperen. Althusius was echter behalve een orthodox christen ook een verstandig man. Hij zag in dat de nieuwe homogeniteit op basis van Gods Woord een fictie was, of liever, een ideaal dat hooguit geleidelijk zou kunnen worden gerealiseerd. Hij wijst er daarom op dat een overheid niet de fout moet begaan om in godsdienstige zaken dwang uit te oefenen op haar onderdanen. 'Geloof is een gave Gods, niet van de keizer. (...) Geloof komt door overtuiging, niet op bevel; door onderwijs, niet door dwang. Zij die dwalen moeten in handen gegeven worden van de dienaren des Goddelijken Woords. Alleen God kan de harten veranderen. (...) De magistraat moet niet over gewetens willen heersen, want daar komt oproer van. Geloofsvervolging leidt altijd tot opstand. Om de vrede te handhaven kan het daarom zelfs nodig zijn een onjuiste religie te dulden.'[643]

Uit een passage als deze zien we dat Althusius zijn conclusies heeft getrokken uit de ervaringen van zijn tijd: godsdiensttwisten leiden tot onbeheersbare conflicten en uiteindelijk tot ontwrichting van de samenleving.[644] Deze gedachtegang bood weliswaar een rechtvaardiging voor een praktijk waarin ongelovigen werden gedoogd, maar het zou niet juist zijn om daarin een uiting van tolerantie te zien in de zin die moderne westerlingen aan dat begrip geven. Bij ons speelt daarin immers de gedachte mee dat alle mensen in principe gelijkwaardig zijn en dat het daarbij niet uitmaakt wat voor overtuigingen ze huldigen. Wij konden zo liberaal gaan denken omdat we geleerd hebben minder stellig te zijn in onze opvattingen over wat waar is en wat niet. Die mogelijkheid hadden de gereformeerden van het jaar 1600 niet. Hun antwoord op de chaos was het weren uit hun samenleving van degenen die de geopenbaarde en herontdekte waarheid verwierpen; de meest verstandigen onder hen begrepen echter wel dat het niet geraden was daarbij geweld te gebruiken. Met dat laatste erkenden ze impliciet dat in de mensenwereld niet de waarheid, maar de vrede het hoogste goed is. Overigens groeit in het westen de laatste jaren het verontrustende vermoeden, dat onze liberale opvattingen wel eens wat al te optimistisch zouden kunnen zijn en dat de waarheid nog altijd een niet te onderschatten politieke factor is.

Het 'gedogen' van Althusius en het zeventiende-eeuwse Groningen lijkt in scherpe tegenstelling te staan tot de geest van vrijzinnigheid die halverwege de zestiende eeuw in Groningen heerste. Abel Eppens vertelt dat iedereen in het Groningen van zijn jeugd kon zeggen wat hij dacht, 'althans, wanneer men daarmee niemand in zijn eer aantastte'.[645] Zelfs in de 'katholieke' periode 1580-1594 moest het stadsbestuur niets hebben van de religieuze scherpslijperij van de toenmalige deken Lithinius. De heren op het stadhuis achtten godsdienstige haarkloverijen van te geringe betekenis dan dat ze daarvoor de publieke rust op het spel wilden zetten. Aan dit pragmatische pluralisme op levensbeschouwelijk terrein is, tegelijk met de *universitas civium*, in 1594 een einde gekomen.[646]

zich over de stad Groningen te ontfermen.[630] Zoals de min of meer katholieke Groningers van vóór 1594 niet zozeer aanhangers van de koning en de paus waren als wel verdedigers van hun stad, zo waren ook de meeste gereformeerde Groningers na de Reductie niet loyaal aan de Staten-Generaal, maar aan de belangen van Groningen.[631]

1.3.15 Een bolwerk van de Vrijheid en het Weten

Aan het eind gekomen van dit verhaal moet ik toegeven dat de titel 'Volksrepubliek Groningen' niet in alle opzichten deugt. Zeker, Groningen en de Groningers hadden weinig op met landsheren en andere monarchen en kunnen daarom met reden republiek en republikeins genoemd worden. Ook de andere kenmerken die Schilling noemt in zijn artikel over het Duitse stadsrepublikanisme, zien we in het Groningen van vóór de Reductie terug.[647]

Er is echter een belangrijk verschil met de moderne notie van republikanisme. In het oude Groningen was de staat bepaald geweest door vrijheidsrechten die op een collectieve basis stoelden. Ze behoorden niet toe aan het individu, maar aan de gemeenschap van alle burgers samen. Het huidige republikeinse denken gaat uit van egalitair-individuele voorstellingen die sinds de Franse Revolutie in Europa algemeen ingang hebben gevonden. In het oude Groningen bestond geen systeem van politieke representatie dat uitging van gelijke rechten van alle individuen die tot de Groningse samenleving behoorden. Desondanks hadden de burgers en ingezetenen, van welke rang en stand ook, de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de koers die het stadsbestuur voer. Zoals we gezien hebben, deden ze dat via de collectieven waartoe zij behoorden en die in voorkomend geval door het stadsbestuur werden gehoord. Bovendien wendde het stadsbestuur zich ook herhaaldelijk uit eigen beweging tot de vertegenwoordigers van de stedelingen of zelfs tot de hele burgerij om de meningen te peilen. Zo bleef de idee in stand dat stadsbestuur en ingezetenen één geheel vormden en dat het stadsbestuur in feite alleen de uitvoerder was van de wensen van het collectief dat Groningen heette. Enkele malen is het voorgekomen dat desondanks een zo wijde kloof tussen magistraat en volk ontstond dat het volk zijn heren tot de orde moest roepen. Wanneer de juiste verhoudingen waren hersteld, trokken de burgers zich weer van het raadhuis terug en ging alles weer zoals het hoorde.

Ironischerwijs is juist het democratische en homogene karakter van het oude Groningen de reden waarom de term 'volksrepubliek Groningen' voor het oude Groningen minder gelukkig is dan in eerste instantie lijkt. Net zoals we hierboven in het geval van de termen 'corporatisme' en 'communalisme' hebben gezien, is het woord 'volksrepubliek' bedorven door het specifieke gebruik dat er nog niet zolang geleden van is gemaakt. In de tweede helft van de twintigste eeuw werden er de landen mee aangeduid waar het reëel existerende socialisme kon worden aanschouwd. De meest in het oog lopende kenmerken van deze volksrepublieken waren echter de geringe betekenis die er werd gehecht aan de wil van het volk, het gesloten karakter van de politieke elite die er over de belangen van het volk waakte en de grote afstand die tussen die elite en het volk in stand werd gehouden. Deze trekken vinden we in Groningen juist meer terug in de periode ná 1594 dan in die daarvoor.[648]

Van bolwerk van middeleeuws burgerschap werd Groningen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een bolwerk van de Republiek der Verenigde Nederlanden en van het Weten met een hoofdletter. In het bijzonder de Friese nationalisten van Karel Roorda zagen in Groningen en Drenthe een soort

'kreukelzone', die hen na de invallen van de jaren 1580-1587 moest behoeden voor invasies vanuit het oosten.[649] Het bezit van Groningen was echter niet alleen in het belang van Friesland, maar had ook grote strategische betekenis voor de veiligheid van de hele republiek. Dat deze betekenis ook in Den Haag werd onderkend, blijkt uit de subsidies die de Staten-Generaal verstrekten voor de ingrijpende modernisering van de stedelijke verdedigingswerken in de jaren 1605-1624. Deze modernisering ging gepaard met een grootschalige uitleg, waardoor de oppervlakte van het stadsareaal nagenoeg verdubbelde. Anders dan de aanpassing van de vestingwerken zelf strekte deze uitleg vooral tot voordeel van de stad, die hierdoor ruime groeikansen kreeg. Die had Groningen ook nodig, want een sterke vesting, zo was steeds de argumentatie van de magistraat geweest, behoefde ook een sterke economische basis.

Met de verbetering van de vestingwerken was de weerbaarheid van de stad verzekerd. Het publieke heil, aldus de Staten van Stad en Lande in opmerkelijke eendracht, was evenwel niet alleen een militaire aangelegenheid of een kwestie van wapenoefening. Zij meenden dat een Staat – daarmee bedoelden ze de provincie Stad Groningen en Ommelanden – ook moest zorgen voor beoefening van de letteren. De wapens dienden ervoor om niet door de vijand in verdrukking te worden gebracht, de letteren om niet ten prooi te vallen aan onwetendheid en barbarij en daardoor te gronde te gaan. Om die reden had men besloten een 'illustere school of academie te openen in de metropool van onze provincie, Groningen.' De opening van de hogeschool werd door middel van een affiche aangekondigd in vele Nederlandse en Duitse steden. Op 23 augustus 1614 had vervolgens de plechtige inwijding van de Groningse academie plaats.[650]

Het jaar 1594 geldt in de Groninger geschiedenis als het jaar waarin de stad een nieuwe start maakte. Die visie is ongetwijfeld juist. Zowel de tijdgenoten zelf als wij, die de gebeurtenissen van achteraf kunnen beschouwen, zagen en zien dat met de Reductie een nieuwe tijd was aangebroken die – naast zekere beperkingen – vooral ook nieuwe mogelijkheden bood. De grote uitleg, de stichting van de academie en de ontsluiting en exploitatie van de veengebieden worden terecht genoemd als de uitvloeisels van het nieuwe elan dat van Groningen bezit nam. Bij het interpreteren van deze verschijnselen moeten we er evenwel voor oppassen niet al te zeer onze eigen manier van denken te projecteren op de wereld van toen. De successen van toekomstgericht denken, planning en ontwerp die sinds de wetenschappelijke, technische en industriële revoluties zijn geboekt, kunnen ons ertoe verleiden grote 'prestaties' uit het verleden te zien als de beoogde resultaten van een op de toekomst gericht beleid, terwijl ze in wezen veel meer de toevallige uitvloeisels zijn geweest van handelingen die men in de eerste plaats stelde in reactie op concrete gebeurtenissen welke de gewone gang van zaken dreigden te verstoren.[651] Hoe moeilijk het is om los te komen van onze eigen, hedendaagse manier van denken, blijkt uit het feit dat ik me in de vorige zin genoodzaakt zag het woord 'prestaties' te gebruiken, ofschoon ik dat nu juist graag zou willen vermijden. Het woord 'prestaties' impliceert voor ons gevoel immers toekomstgericht en doelbewust handelen. Het zou te ver gaan om de zeventiende-eeuwse stadsbestuurders het vermogen tot toekomstgericht denken te ontzeggen, maar we moeten ons wel realiseren dat vooruitkijken niet hun sterkste kant was. Ze wilden voor alles het bestaande, hun positie en rechten, bewaren. Ook de twee hierboven genoemde punten, de kolossale uitbouw van de Groningse vestingwerken en de stichting van de academie, zijn in de eerste plaats conservatieve, defensieve maatregelen geweest. Het hierboven geciteerde programma ter aankondiging van de opening

van de academie laat daarover geen twijfel bestaan. De nieuwe wallen moesten de vrijheid beschermen tegen absolutistische vorsten, de academie had als belangrijkste taak te voorkomen dat, net zoals in de duistere middeleeuwen en de chaotische zestiende eeuw was gebeurd, de waarheid door onwetendheid en bijgeloof in de verdrukking zou komen.

1.4 Besluit

Het idee dat ik in het voorgaande heb willen ontvouwen, is (1) dat de perifere ligging van de stad Groningen ertoe geleid heeft dat er lange tijd geen effectief gezag is geweest dat hoger was in rang dan dat van het stadsbestuur zelf en (2) dat deze omstandigheid op haar beurt weer geleid heeft tot een opmerkelijke gehechtheid van de Groningers aan hun autonomie, tot de uitzonderlijke dominantie van de stad over een uitgestrekte omgeving en tot het langdurig in stand blijven van pre-moderne 'communale' staatkundige structuren. Deze verschijnselen passeerden in het voorgaande 'drieluik' de revu. Dat ze op hun beurt ook weer onderling samenhangen en elkaar beïnvloedden zal niemand verbazen. De sterke mate waarin het stadsbestuur van 'het volk' afhankelijk was – op zichzelf een gevolg van de geringe invloed van 'hogere machten' – , heeft ertoe bijgedragen dat bijziendheid en kortetermijndenken het in Groningen vaak hebben gewonnen van zienswijzen die belangen van grotere schaal en langere termijn onderkenden. Beleid dat de 'gewone Groningers' geen onmiddellijk nut leek op te leveren, kreeg al gauw het stempel 'verdacht' opgedrukt. Daarachter werd dan het eigen- of groepsbelang van de hoge heren vermoed. Deze omstandigheid heeft mede ten grondslag gelegen aan de strenge toepassing van het stapelrecht, Groningens 'heerschappij' over de omgeving en de eindeloze ruzies tussen Stad en Lande.

Ook voor de Staten-Generaal was Groningen ver weg. Omdat de gewesten zelf soeverein waren, was de bemoeienis van 'Den Haag' met Groningen beperkt. De Staten-Generaal waren geen echte overheid die zich boven de partijen kon opstellen en met gezag regelingen opleggen. De ingrepen die zij deden in de interne zaken van de stad en van de nieuwe provincie Stad Groningen en Ommelanden, vloeiden voort uit enkele bepalingen in het Tractaat van Reductie. Het ging daarbij om zaken als het stedelijke stapelrecht, problemen ten aanzien van de inrichting van de provincie en kwesties die de partijen vrijwillig aan het oordeel van de Staten-Generaal voorlegden. Voor de rest was de belangstelling van Den Haag voor Groningen vooral militair en fiscaal van aard. Groningen was een belangrijke vestingstad en moest netjes haar bijdragen betalen aan de gezamenlijke kas van de Unie. Het is waar, in principe waren de bevoegdheden van de Staten-Generaal uiterst beperkt. Desondanks hadden ze, onder verwijzing naar het vijfde artikel van het Tractaat van Reductie, toch heel wat meer kunnen doen dan ze in werkelijkheid hebben gedaan om de provincie in staatkundige zin wat meer levensvatbaar te maken. De reden daarvoor is ongetwijfeld geweest dat men 'er geen belang bij had'.

Toen de Republiek in 1672 van drie kanten werd aangevallen trok het Staatse leger zich terug achter de waterlinie. Het noorden moest maar voor zichzelf zorgen en voelde zich dan ook in de steek gelaten. Ook in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog concentreerde de Generale Staf van het Nederlandse leger zich op de verdediging van Holland en meende voor de rest van het land met min of meer symbolische maatregelen te kunnen volstaan. Wat Groningen door zijn afgelegenheid heeft gemist, is niet vast te stellen, maar zeker is wel dat de heren in Den Haag nauwelijks serieuze aandacht hebben getoond voor de belangen die in het Noorden speelden. Wat dat

aangaat is het maar goed dat de Staten-Generaal geen echte landelijke overheid waren. Waren ze dat wel geweest, dan zou dit gebrek aan belangstelling misschien nog veel ernstiger gevolgen hebben gehad.[652]

Op de keper beschouwd is er in de loop van de eeuwen maar weinig veranderd. Toen een stadsgezantschap zich in de eerste maanden van 1594 te Brussel ophield om aan te dringen op hulp voor de in het nauw gebrachte stad, stelde een van de leden ervan, syndicus Hammonius, zich herhaaldelijk op bij de deur van de zaal waar de regering vergaderde. 'Om mezelf te laten zien en de heren te dwingen aan Groningen te denken', zoals hij in zijn dagboek schreef.[653] Hetzelfde geldt nog steeds: lobbyisten en promotiecampagnes moeten ervoor zorgen dat Groningen in de kijker komt, want wie niet gezien wordt, bestaat niet.

In hoeverre Groningen door zijn afgelegenheid van de centra van de macht werkelijk een stad apart is geweest, kan slechts worden vastgesteld door vergelijkingen te trekken met andere steden. Dat is in het voorgaande slechts incidenteel gebeurd. Een dergelijk vergelijkend onderzoek is ook niet echt mogelijk. Een serieuze opzet daarvan vraagt immers dat het te onderzoeken verschijnsel geïsoleerd kan worden van andere factoren. De met elkaar te vergelijken steden moeten dus aan elkaar 'gelijk' zijn, met uitzondering van hun ligging ten opzichte van de in aanmerking komende machtscentra. Zulke steden zijn er niet. Afgezien daarvan zou het zonder meer interessant zijn om ten aanzien van de thema's autonomie, centraliteit en 'communaliteit' Groningen te vergelijken met steden als Gent, Nijmegen, Münster en Bremen, maar of zo'n vergelijking iets wezenlijks zou kunnen bijdragen tot onderbouwing van mijn vermoedens, mag worden betwijfeld.

De terloopse verwijzingen die ik zelf hier en daar heb aangebracht naar de situatie in andere steden, zijn alle min of meer 'toevallig' van karakter en hebben vooral illustratieve betekenis. Dit past bij de opzet van dit vertoog, dat bedoelt het beeld weer te geven dat zich als gevolg van het langdurige omgaan met de stad-Groninger archiefbronnen in mijn hoofd heeft gevormd. Daarbij heb ik geprobeerd te laten zien op wat voor historische feiten en overwegingen dit beeld is gebaseerd. Deze manier van kijken geeft een andere doorsnede door de feiten dan de meeste andere overzichten van de Groninger geschiedenis en regionaal-historische monografieën, die hetzij strikt chronologisch zijn opgezet of zich tot nauwer omschreven thema's beperken.

De vier hierboven behandelde verschijnselen (perifere ligging, autonomie, regionale dominantie en communaliteit) komen in de andere studies in dit boek niet meer thematisch aan de orde, maar de lezer zal er ook daar herhaaldelijk aan herinnerd worden. Meer nog, de beschreven toestanden en daarmee samenhangende voorstellingen hebben zozeer de manier bepaald waarop de Groningers de gebeurtenissen ervoeren, dat we er goed aan doen ze in gedachten te houden wanneer we hun handelingen willen begrijpen.

Noten hoofdstuk 1

1 Gezien de hedendaagse discussies over de vraag of etniciteit eigenlijk wel bestaat of zou mogen bestaan, is het gebruik van dit woord nogal gewaagd. Hoe weinig substantie het begrip misschien ook mag hebben, identiteit op grond van familie- of stamverwantschap, gezamenlijke herkomst, taal en gebruiken is in de geschiedenis altijd een factor van belang geweest en is dat ook nu nog, hoezeer verlichte geesten dat ook mogen betreuren. Wanneer ik hier en in het vervolg gebruik maak van het woord 'etnisch', bedoel ik niet iets statisch waarvan de essentie eenduidig en in eenvoudige termen te omschrijven is, maar de hier bedoelde identiteit, die door de tijdgenoten als een realiteit werd ervaren en die, afhankelijk van de context, een verschillende lading kon hebben.

2 H.A. Wijnne, *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd* (Groningen 1865), J. Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?', in: *Driemaandelijkse bladen* XIV (1914) 1-77, herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, I (Haarlem 1948) 464-522, H.J. Keuning, *De regio Groningen* (Groningen 1974), P. Kooij, *Groningen 1870-1914*, GHR 1 (Groningen 1987), Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).

3 Aan het thema van de afgelegenheid van Groningen en de gevolgen daarvan wijdde A.Th. van Deursen enkele regels in zijn artikel 'De plaats van de noordelijke gewesten in de republiek', in: K. van Berkel e.a., red., *Nederland en het noorden.* GHR 8 (Assen 1991) 19-26, in het bijzonder 25 ev. Ook Pim Kooij, 'Groningen: central place and peripheral city', in: Pim Kooij en Piet Pellenbarg, eds., *Regional capitals* (Groningen 1994) 37-62, stipt het onderwerp aan. Zie tenslotte ook J.N.H. Elerie en P.H. Pellenbarg, red., *De welvarende periferie. Beschouwingen over infrastructuur, economie en het mozaiek van functies in Noord- en Oost-Nederland* (Groningen 1998).

4 W. Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten 1100-1423', in: *AGN* II (1982) 346-371, hier 346.

5 Antheun Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400.* Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993) 84 ev. met de verwijzingen aldaar.

6 W. Bergsma en E.H. Waterbolk, *Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw* (Groningen 1986) 36 en 39.

7 Het wereldwijde web levert de informatie over dit probleem op een presenteerblaadje. Zie *The Distance Concept in International Business: Does it Still Matter?* (University of Strathclyde; Strathclyde International Business Unit, Working Paper 2004/07, November 2004) met verwijzingen naar relevante literatuur.

8 Fernand [P.] Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949) 309-324, 541-546, hier 541.

9 Er is een aardige parallel te trekken tussen de situatie waarin de Friese bevolking van de klei-eilanden aan de Noordzee verkeerde, en die van de bewoners van de Alpendalen. In de verspreid en geïsoleerd gelegen bewoonbare streken van het berggebied is, net zoals 'op de klei', in het begin van de dertiende eeuw sprake van zelfstandige collectieven van vrije boeren. Het bestaan hiervan is illustratief voor de samenhang tussen geografische gesteldheid en politieke organisatie. Zowel aan de kust als in de bergdalen verhinderde de moeilijke toegankelijkheid van deze gebieden dat de hier woonachtige gemeenschappen aan een sterke druk 'van bovenaf' waren blootgesteld (vgl. Pierre Michaud-Quantin, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Age latin.* L'église et l'état au Moyen Age XIII (Parijs 1970) 264).

10 De in 1580 naar Emden uitgeweken Ommelander eigenerfde boer Abel Eppens schreef een kroniek waarin de eigengereidheid van Groningen een van de hoofdthema's is: 'Groningen heeft altijd gedaan waar het zin in had, zonder acht te slaan op bevel van hogerhand of recht, op vriendschap of nabuurschap' (AE I 548).

11 Het plaatje verscheen in het *Nieuwsblad van het Noorden* van maandag 6 augustus 1984 ten tijde van de ruimtevlucht van Wubbo Ockels en is later opgenomen in: Lammert Doedens, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993], 59.

12 C. van de Kieft, 'De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de Noordelijke Nederlanden gedurende de Middeleeuwen', *NAB* 72 (1968) 229-241. Ook in het vroegmoderne Duitsland was autonomie de normale toestand. Zie hiervoor Heinz Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums', in: Helmut G. Koenigsberger en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 101-144, hier 122-123 en dezelfde, *Die Stadt in der frühen Neuzeit.* Enzyklopädie deutscher Geschichte 24 (München 2004^2) 40.

13 Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.1, p. 286. Ook over hetgeen hierna volgt vindt men daar meer bijzonderheden en verwijzingen naar bronnen en literatuur.

14 H.P.H. Jansen en A Janse, ed. en vert., *Kroniek van*

het klooster Bloemhof te Wittewierum (Hilversum 1991) 346-347). Naarding ziet in de Gelkingen Groningers van Friese origine (J. Naarding, 'Stad en Ommelanden', in: K. Heeroma en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen* (Zuidlaren 1961) 45-62). Zie ook W. de Vries, 'Friese namen in 't Gorecht en over de Drentse grens', in: *NGN* VIII (Leiden 1932) 20-29, hier 27. Naarding stelt op taalkundige gronden vast dat de middeleeuwse bevolking van Groningen een belangrijke Friese component moet hebben gehad en dat het in het bijzonder de Friese Groningers zijn geweest die zich tegen het 'Frankische' gezag hebben verzet. Voor wat betreft de details lijken Naardings historische conclusies nogal overmoedig, maar dit is geen reden om de door hem gesignaleerde taalkundige verschijnselen minder serieus te nemen. Volgens hem zou Groningen tot ongeveer 1300 'tweetalig' zijn geweest. Zelfs de naam 'Groningen' wijst volgens Naarding op een Friese oorsprong. Het is beslist niet onaannemelijk dat Naarding het bij het rechte eind heeft wanneer hij opmerkt dat het etnische element een belangrijke rol heeft gespeeld in de partijstrijd, die Groningen in de dertiende en veertiende eeuw teisterde. Zie ook p. 188 noot 352.

15 W. Jappe Alberts, 'De middeleeuwen, staatkundig beschouwd', in: B.H. Slicher van Bath e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 61-69, hier 62 ev.

16 Zie voor de termen 'dalend' (*descending*) en 'klimmend' (*ascending*): Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Londen 1961) 19 evv.

17 Zie voor een bespreking: P.H.D. Leupen, 'Filips van Leiden en "Medieval Political Thought'. Naar aanleiding van een recensie', *BMGN* 98 (1983) 483-489, hier 486.

18 P.J. Blok e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drente.* 2 dln. (Groningen 1896-1899) I 105. Naar het oorkondenboek wordt in het vervolg verwezen met de letters *OGD*.

19 W.J. Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', in: W.J. Formsma e.a., red., *Historie van Groningen, Stad en Land* (1976) 77-106, hier 85, en Bert Looper, '"Universitas in Groninge". De verhouding tussen een gemeenschap en haar vertegenwoordigers in de Middeleeuwen', in: *GVA* 1982-1983, 7-20. Zie ook Van der Werff, 'De opkomst', 198-199 en de verwijzingen daarbij.

20 Guillaume d'Auvergne, bisschop van Parijs in de jaren 1228-1247, heeft het over een *multitudo in unum versa* (geciteerd door Michaud-Quantin, *Universitas* 33). De betekenis van het woord *universitas* is het beste duidelijk te maken door de kern ervan, het bijvoeglijk naamwoord *universus*, tegenover zijn tegendeel te stellen: *singulus*. Het eerste woord betekent 'gezamenlijk', 'in zijn geheel gezien', het tweede 'afzonderlijk', 'apart beschouwd'. We zien het begrippenpaar vaak in oorkonden. De uitvaardigende instantie richt zich daarin dikwijls tot '... *universis et singulis* die deze oorkonden zullen zien of horen lezen...' Dat wil zeggen dat de oorkonde bedoeld is ter algemene kennisname: alle mensen samen en ieder mens afzonderlijk mogen/mag of moeten/moet weten wat erin staat.

21 Michaud-Quantin, *Universitas*, 57 en 251.

22 Zo probeerde keizer Frederik II met zijn Groot Edict van 1232 tevergeefs de Noord-Italiaanse stadstaten onder zijn gezag terug te brengen.

23 Michaud-Quantin, *Universitas*, 225 en 227.

24 *OGD* II 666 (1361).

25 Hajo van Lengen, 'De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis [van] hun landszegels', in: *Historisch jaarboek Groningen 2004*, 7-25, hier 18.

26 Het woord *civis* wordt meestal vertaald als 'burger', een woord dat oorspronkelijk 'bewoner van een versterkte plaats' betekent. In middeleeuwse oorkonden komt het woord *civis* echter herhaaldelijk voor als aanduiding van personen die zeker geen stedelingen zijn, maar in dorpen wonen. In die gevallen is het beter om te spreken van 'buren'.

27 *OGD* I 227 (1308).

28 Bijvoorbeeld *OGD* I 310, 314, 357, 382, II 683 en 1240 uit de jaren 1327-1380.

29 *OGD* I 192 en 214 (1294 en 1301) en *OGD* I 258 (1318).

30 Michaud-Quantin, *Universitas*, 251 en 255.

31 In de veertiende eeuw bestreed de Engelse minderbroeder Willem van Ockham de zienswijze dat algemene begrippen (*universalia*) zelfstandige substanties zijn. Hij verklaarde dat we het moeten doen met de dingen zelf (*res*) en de betrekkingen daartussen. Hij ging uit van de

grondregel dat je het zelfstandig bestaan van begrippen alleen moet veronderstellen wanneer het echt niet anders kan ('Ockhams razor': *entia non sunt praeter necessitatem multiplicanda*). Ontologie is uiteraard iets anders dan medievistiek, maar dat hindert me niet om ook in een geval als de *universitas* 'Ockhams scheermes' aan te zetten, zij het dat we hier moeten spreken van een metafoor-in-de-tweede-graad of 'meta-metafoor'. Ockham zegt dan: 'Je moet bij de interpretatie van een woord geen technische term veronderstellen waar een "gewone" betekenis voldoet.'

32 Ehbrecht ziet sterke overeenkomsten tussen de ontwikkelingen van de stedelijke gemeenschap en die van de Friese 'landgemeente' (zie Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', 357 evv.).

33 Zie voor de gedachte over de verbinding van 'aardse *universitates* met het hemelse universum' ook Van Lengen, 'De Friese landen', 12.

34 In de tijd waarover het hier gaat hadden inwoners van een gebied alleen wat in te brengen, wanneer ze over een bezit van een bepaalde omvang beschikten. Alleen deze eigenaren werden geacht 'mee te tellen'. Zie ook p. 147.

35 Zie ook Oebele Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986) 18 en de daarbij opgegeven literatuur. Veel later, bij de zeventiende-eeuwse theoreticus Johannes Althusius, is de *universitas* hetzelfde als het *corpus consociatum,* het 'geassocieerde lichaam' dat alle andere associaties omvat binnen een gegeven geografisch territorium. Zij is van publieke, niet van private aard. Althusius gebruikt het woord als een algemene term, waaronder ook begrippen als 'gemenebest', 'provincie' en 'stad' kunnen vallen.

36 Edith Ennen, *De Europese stad in de middeleeuwen* (Haarlem 1978) 80 evv. De opkomst van de ruileconomie in de elfde en de twaalfde eeuw deed een behoefte aan regels ontstaan waaraan binnen het kader van het landrecht niet kon worden voldaan. Het gaat hier om reglementering van zowel de verhoudingen tussen de kooplieden onderling als hun relaties met de inwoners van de plaatsen waar ze werkzaam waren (Michaud-Quantin, *Universitas*, 262).

37 *OGD* I 229, 233 en 235.

38 In de tekst van 3 februari 1310 heet het als volgt: 'ende dese drie lesten ponten, die vinden wi te bescriven ende te setten in der stat boic ende te houden ewelike ende te besveren alse statrecht' (*OGD* I 229).

39 In het origineel luidt deze passage als volgt: 'Ende so wes die merre partie van den raede overeendraghet, dat sel stade ende vast bliven, ende des sel die minre partie volghen, als die raet ghecoren ende gheëet is.'

40 C.E. Dijkstra, 'Een raadselachtig hoofdstuk uit de geschiedenis der stad Groningen', *GVA* 1953*,* 4-43, hier 32-35, hiernaar E.O. van der Werff, 'De opkomst van het stadsbestuur van Groningen 1245-1400', in: Boersma, *Groningen 1040*, 193-208, hier 207. Zie ook Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 87.

41 *OGD* I 233.

42 Originele tekst: 'ofte der miente'.

43 Eenheid van rechtsbedeling is een voorwaarde voor het ontstaan voor een homogene plaatselijke gemeenschap. Alle burgers en ingezetenen moeten justitiabel zijn voor dezelfde rechter en beoordeeld worden naar hetzelfde recht. Om dit te kunnen bereiken moeten de kaders van persoonlijke rechten en de onoverzichtelijke wirwar van feodale jurisdicties worden verbroken (vgl. Michaud-Quantin, *Universitas*, 258 en Ennen, *De Europese stad*, 91).

44 J.Ph. de Monté Verloren en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1972[5]) 68.

45 Over de aard van deze conflicten is helaas niets bekend. Het is mogelijk dat de problemen vergelijkbaar waren met die welke ruim dertig jaar later opnieuw aanleiding gaven tot onderlinge strijd (1338). Zie hiervoor §1.2.1 (p. 51).

46 Het gebied rondom de stad Groningen buiten de muren waar het stadsrecht van Groningen gold. Dit gebied wordt ook wel aangeduid als 'stadsvrijheid'. Zie voor de gebeurtenissen van 1250 en 1251 ook p. 51 en 'Groningens eerste parel', §2.2.1, p. 290.

47 I.H. Gosses, 'Met meerderheid van stemmen', in: I.H. Gosses, *Verspreide geschriften.* F. Gosses en J.F. Niermeyer, eds. (Groningen/Batavia 1946) 34-54, hier 40.

48 Zie voor het begrip 'meetellen' de aantekening onder noot 34.

49 Het is zinvol om in dit verband te verwijzen naar de groeiende invloed van het 'koopliedengilde' in deze jaren. Volgens Dijkstra is het eerste boek van het 'Oldermansboek' in het tweede kwartaal van de veertiende eeuw tot stand gekomen en waren het de kooplieden die in het stadsbestuur 'de dienst uitmaakten'. Naar de opvatting van deze auteur is de stad 'politiek gesproken in de koopmansgilde opgegaan' (C.E. Dijkstra, 'Magistraatsbestel in middeleeuws Groningen', in: *GVA* 1964, 60-86, hier 66). Dit lijkt me, gelet op de mist waarin de middeleeuwse verhoudingen in Groningen zijn gehuld, een nogal boude uitspraak.

50 Wanneer ze de middeleeuwse samenleving beschrijven spreken rechtshistorici en medievisten graag over rechtskringen en genootschappen. Ze bedoelen daarmee groeperingen die hun eigen regels hebben en waarvan de leden eventueel gezworen hebben elkaar en die regels trouw te zijn. We hebben al eerder gezien dat er voor Groningen nauwelijks bewijzen zijn die het bestaan daarvan onomstotelijk aantonen. Alleen de veronderstelde parallellie met ontwikkelingen elders doet vermoeden dat deze vormen van organisatie ook hier niet hebben ontbroken. Ik houd mij op de vlakte en gebruik voorlopig liever het woord 'overleggen'. We mogen er immers van uitgaan, dat de leden van de verschillende groeperingen in ieder geval met elkaar over hun gemeenschappelijke belangen zullen hebben gesproken.

51 Looper, '"Universitas in Groninge"' 9.

52 *OGD* I 105.

53 Michaud-Quantin deelt mee dat in Denemarken *aldermanns* van gilden ook senatoren genoemd werden. Hij vraagt zich echter af of het hier om echte raadsheren gaat, of dat het woord 'senator' een soort eretitel zou kunnen zijn. Hij wijst op de overeenkomst in betekenis tussen 'alderman' en *senator* (beide woorden betekenen 'oudere heer') onder verwijzing naar Johannes van Salisbury (c. 1125-1180, bisschop van Chartres), die in zijn 'Polycraticus' ook de aandacht vestigde op het feit dat in het woord *senatus* het idee van ouderdom besloten zit (Michaud-Quantin, *Universitas*, 143).

54 Zie §1.3.2 voor aanvullende opmerkingen over de ontwikkeling van het stadsbestuur.

55 De tekst van 3 februari 1310 rept van 'der stat boic' (zie p. 171 noot 38).

56 Zie J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur* (Den Haag 2005), in het bijzonder de artikelen over Deventer (p. 84) en Zwolle (p. 262) met de verwijzingen daarbij.

57 We zien hier een opmerkelijke parallel met de manier waarop keizer Frederik II zich een eeuw vroeger met de constituties van autonome steden bemoeide. Wanneer hij wilde dat een stad een door hem gewenste wet aannam, onthield hij zich van een rechtstreeks bevel, maar gebood hij de stadsbestuurders om de regeling 'graag en met vreugde' (*libenter et hilariter*) in de stedelijke wetgeving op te nemen. Op die manier was het voorschrift geen wet van de keizer meer, maar een regeling van de stad zelf. De keizer handhaafde op deze manier zijn eigen soevereiniteit en erkende tegelijkertijd dat deze soevereiniteit niet meer was dan een superstructuur boven een goeddeels autonome onderbouw (Michaud-Quantin, *Universitas*, 254). Zie over de gebeurtenissen van 1310-1311 in een ander verband ook 'Groningens eerste parel', §2.2.5, in het bijzonder p. 310.

58 Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie', 234.

59 Hiermee wordt het Gorecht bedoeld: het onder het Sticht Utrecht behorende gebied ten oosten van de Hunze en ten zuiden van de stad Groningen.

60 Stadsarchief rvr 70. Bevestigingen zijn bewaard gebleven door Johan van Virneburg (1364-1361; rvr 81), Floris van Wevelinchoven (1378-1393; rvr 84), Frederik van Blankenheim (1393-1423; rvr 104), Rudolf van Diepholt (1423-1455; rvr 178), David van Bourgondië (1455-1496; rvr 215) en Frederik van Baden (1496-1517; rvr 393).

61 Akte van 15 november 1344 (*OGD* I 382). Zie voor de *precariën* ook 'Groningens eerste parel', §2.1.8, p. 234.

62 Janse, Grenzen aan de macht 96.

63 Ze pachtte het gerecht in de stad en de stadstafel voor 100 jaar. Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.7, in het bijzonder p. 318.

64 Zie §§1.2.3 en 2.2.7.

65 A.T. Schuitema Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965) 40, Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 37-47, Dirk Jan Henstra en Jan C. van der Wis, 'De koninklijke adelaar op Groninger stedelijke munten', *De beeldenaar* 28 (2004) 63-72.

66 N.E. Algra, Een spionagerapport van omstreeks 1468 (Leeuwarden 1967).

67 Elders ga ik hierop uitvoeriger in: §§1.2.7 en 1.3.5, en in 'Groningens eerste parel', §2.2.9.

68 Meer over dit onderwerp volgt in §1.3.3.

69 Zie voor tekst, vertaling en commentaar M.E.H.N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge* (['s-Gravenhage] 1979), hier in het bijzonder 94-95 (tekst en vertaling) en 40-46 (commentaar). Zie voorts E.H. Kossmann, 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980), 1-34, in het bijzonder 11 evv. In de jaren 1592-1593 probeerde ook Groningen zelf – vergeefs – van de aan Filips II gezworen eed af te komen op grond van de overweging, dat de koning niet in staat was Groningen tegen de rebellen te helpen en dus niet aan zijn verplichtingen voldeed. Zie hiervoor onder meer de vercijferde brief die luitenant en hoofdmannen, burgemeesters en raad en verordenten van Stad en Lande op 19 juni 1593 aan hun gezanten ten Hove schreven (rvr 1018.3.21).

70 Zie 'Groningen en zijn buren: centraliteit en dominantie' op pp. 46 evv.

71 Zie §2.2.9.

72 Stadsarchief rvr 426, gedrukt: H.O. Feith, ed., *Werken van Johan Rengers van Ten Post*. 3 dln, I *Kronyk* (Groningen 1852) 218-223. In het vervolg wordt naar deze uitgave verwezen met de letters JR.

73 L. Hahn en H. Ramm, eds., *Eggerik Beninga: Cronica der Fresen*, 2 dln. (Aurich 1961-1964) II 646. Naar dit werk wordt hierna verwezen met de letters EB. Van Eggerik Beninga wordt gezegd dat verering voor graaf Edzard het belangrijkste motief is geweest om zijn kroniek te schrijven (H. Reimers, geciteerd door E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen-Djakarta 1952) 34).

74 'Als het niet anders kan / zullen we nu (1536) nogmaals een bezegeld verdrag verbreken. / We hebben het met vier Utrechtse bisschoppen geprobeerd. / Graaf Edzard verloste ons van de hertog van Saksen, / toen het ons slecht ging en we geen feest meer konden vieren (1506). / Wij hadden weliswaar officiële beloften gedaan en eden gezworen aan de bisschoppen en graaf Edzard / – de oorkonden die daarvan zijn liegen niet / en bestaan vandaag de dag nog altijd, / tot schande van ons nageslacht – , / maar toch hebben we ook nog hertog Karel van Gelre als heer aangenomen (1514/1518). / Nu zullen we voor de zevende keer de huik naar de wind hangen. / We zullen de dappere Jurgen Schenck van Toutenburg / eens laten vertellen wat hij voor ons kan betekenen. / Als we hem voor de gek kunnen houden / mag hij 's nachts wel stilletjes onze stad binnenglippen namens het huis van Bourgondië.' Met de vier Utrechtse bisschoppen worden Frederik van Blankenheim, Rudolf van Diepholt, David van Bourgondië en Frederik van Baden bedoeld. Inderdaad bevinden zich in het Groninger stadsarchief bezegelde oorkonden inzake de verdragen die de stad met deze heren sloot. Zie voor een opgave van deze stukken noot 60 op de vorige pagina.

75 Groningens onbetrouwbaarheid is een vast thema bij vrijwel alle auteurs die kritisch staan ten opzichte van de stadspolitiek. Zie ook het citaat uit de kroniek van Johan Rengers (JR I 200-201; "Groningens eerste parel' §2.2.9, p. 322). Het oudste geval van Groningens spreekwoordelijke 'trouweloosheid' lijkt te dateren van 1398. Toen huldigden de Groningers via Willem van Oostervant hertog Albrecht van Beieren als hun landsheer, maar braken hun woord reeds kort daarna (H. Bruch, ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 ('s-Gravenhage 1982) 264). Het is de vraag of deze gebeurtenis gezien kan worden als een geval van 'de typisch Groningse onbetrouwbaarheid'. Het lijkt er eerder op dat enkele Vetkoperse (Hollandsgezinde) stedelingen de Hollanders hebben willen laten geloven dat zij de stad Groningen aan hen zouden kunnen uitleveren. Daarmee overspeelden ze echter hun hand, want de Schieringer (anti-Hollandse) partij was zeer sterk, zodat van het plan niets terecht kwam (Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616) XVI, 232; hierna geciteerd als *RFH*). De handelwijze van Hollandsgezinde Groningers lijkt als twee druppels water op die van de Ommelander en Oostfriese Vetkopers, die hun eigen macht probeerden uit te breiden door leenman van de Hollandse graaf te willen worden. Zie over Groningens notoire onbetrouwbaarheid ook de kadertekst *Over trouw en politiek* in 'Dansen om de bruid', pp. 535 ev.).

76 W.J. Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig

beschouwd', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 119-135, hier 119.

77 Zie 'Groningens eerste parel', §2.2.11, pp. 335 ev.

78 Jonathan I. Israel, *De Republiek* 1477-1806 (Franeker 1996) 72.

79 J. Decavele, ed., *Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen 1989).

80 A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: R.E. de Bruin e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht. 'Een paradijs vol weelde'* (Utrecht 2002) 191-294, hier 192 evv. Zie ook F. Postma, 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 1-27, hier p. 26.

81 J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968) 129.

82 A.F. Mellink, 'Territoriale afronding der Nederlanden', in: *AGN* V (1980) 492-505, hier p. 492.

83 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit' 9.

84 Zie pp. 19 ev. en ook §1.3.1.

85 In Frankrijk zou deze ontwikkeling een theoretisch hoogtepunt bereiken in de absolutistische soevereiniteitsleer van Jean Bodin (1530-1596). Zijn hoofdwerk, *Les six livres de la République*, verscheen in 1576.

86 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit' 33.

87 H.F.K. van Nierop, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *BMGN* 110 (1995) 205-224, hier 212. Terecht wijst Van Nierop in dit verband op de tempoverschillen in de Europese Unie. Sinds de jongste uitbreidingen zijn die alleen nog maar toegenomen.

88 RF 1537.30. De delegatie bestond uit stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg en Jean de Lannoy, heer van Molembais.

89 Dit geldt ook voor Overijssel (Formsma, 'Nieuwe geschiedenis', 120). De Brusselse regering maakte onderscheid tussen de patrimoniale en de nieuw-verworven gewesten, die tot 1548 formeel nog tot de Westfaalse Kreits van het Duitse Rijk behoorden (zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', §3.2.11, p. 435). Wanneer de gewesten werd opgedragen vertegenwoordigers voor beraad naar Brussel te sturen hanteerden de klerken verschillende adreslijstjes. In de herfst van 1549 kregen Stad en Lande per vergissing een oproep voor zo'n bespreking, omdat een verkeerde adreslijst was gebruikt. Het was de bedoeling geweest alleen de 'oude gewesten' naar Brussel te laten komen ('Groningens eerste parel', §2.2.12, p. 342).

90 Het citaat is in het Latijn (*difficile genus hominum*) te vinden bij M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen/Utrecht 1950) 195.

91 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.

92 Zie rvr 713: Akte, waarbij burgemeesters en raad en de bouwmeesters van de gilden verklaren dat zij de sleutels van de stadspoorten tijdelijk aan de graaf van Megen hebben overgedragen, 7 juni 1568.

93 Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri III* (Keulen 1588) 137. Zie over hem p. 46.

94 'Item sullen die van Groeninghen sauff rechts ende onvercort zijn ende blijven in alle hun privilegiën, liberteijten, rechten ende vrijheyden' (stadsarchief rvr 638).

95 H.L. Wichers, *Verklaring van het tractaat van reductie der stadt Groningen aan de Unie van Utrecht*, 2 dln. (Groningen 1794-1796), C.P.L Rutgers, 'Vóór en na de Reductie', in: P.J. Blok e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594* (Groningen 1894) 119-136, E. Wiersum, *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898), *H.P. Coster en P. Biesta, Eenicheyt ende accord. Beschouwingen naar aanleiding van de reductie van Groningen 1594-1944* (Assen 1945), E.H. Waterbolk, 'De nieuwe tijd. Staatkundige geschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 235-276, dezelfde, 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994. GHR 10 (Assen 1994) 98-115.

96 Zo veronderstelt F. Postma dat Stad en Lande wellicht beter af zouden zijn geweest met een eigen versie van het 'Utrechtse' model (Postma, 'De mislukte missie', 27).

97 Een uitgebreid en systematisch opgezet prosopografisch onderzoek kan uiteraard wel degelijk belangwekkende feiten aan het licht brengen.

98 MA II 166.

99 DA 601.

100 VH II 47v en 53.

101 Stadsarchief rvr 3.1.

102 Heinz Schilling signaleert hetzelfde probleem met betrekking tot het achterhalen van een politiek-bestuurlijke 'sfeer', zoals het veronderstelde republikeinse karakter van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad. Bij gebrek aan directe bronnen moet men het beeld uit losse mozaieksteentjes proberen samen te stellen. Ik heb zelf de indruk dat op dit terrein de praktijk vooraf ging aan de theorievorming. Ik kom daar later op terug (zie §1.3.3, in het bijzonder p. 113).

103 AE II 501.

104 Niet alleen de stedelingen, ook de Ommelanders dachten zo. 'De Ommelanders zijn altijd voorstander geweest van autonomie. Ze vonden dat het gewest geregeerd moest worden door een eigen Statencollege onder uiteindelijke soevereiniteit van de koning van Spanje. Ze wilden aan deze lijn vasthouden zolang ook de andere Nederlandse gewesten of de Geünieerde Provincies zich hieraan hielden' (AE I 300).

105 OA 36, fol. 30v. Zie voor de persoon van Maarten van Naarden pp. 143 en 197, noot 556.

106 Dit geldt ook voor de plattelandsbevolking. Dat is een van de redenen waarom Groningen beschouwd kon worden als *arx Frisiae*. Zie hiervoor 'Groningen en zijn buren'.

107 Kinderen van burgers werden geacht door het feit van hun geboorte lid te zijn van het eedgenootschap (geboren burgers zijn gezworen burgers).

108 De vreemdeling was in beginsel rechteloos en werd als een potentiële vijand beschouwd (De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 21 en K. de Vries, 'De middeleeuwse stadsrechten', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 89-92, hier 90).

109 Uit de veelheid van voorbeelden wijs ik op het gedrag van de Hollandse kapiteins, die in de jaren tachtig in opdracht van de Staten-Generaal op de Eems de handel op Groningen moesten blokkeren. Wanneer ze zich niet lieten omkopen waren hun activiteiten vooral gericht op het uitschakelen van de Emder overzeese handel, die de Hollandse geduchte concurrentie aandeed.

110 A.T. Schuitema Meijer e.a., *Historie van het archief der gemeente Groningen* (Groningen 1974). Ik hoop in de inleiding van de nog te publiceren inventaris van het oud-archief van de stad Groningen nader op dit onderwerp in te gaan.

111 Zie hierover 'Groningen en zijn buren'.

112 Ter illustratie mogen de volgende voorbeelden dienen, waarbij achter het formele verzet op grond van de 'privileges' ook andere, meer inhoudelijke, motieven schuilgingen. De ketterplakkaten van Karel V en Filips II druisten in tegen de in Groningen gebruikelijke liberale praktijk. De stadsbestuurders stelden zich in de godsdienstkwestie pragmatisch op. Wat gelovigen dachten en openlijk beleden, werd niet van belang gevonden, zolang ze maar niet de openbare orde in gevaar brachten (Egbert van der Werff, 'Katholiek en protestant rond de Reductie', in: P. Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 117-142, hier 118-121). Bij de afwijzing van de opdracht van de Staten-Generaal om over te gaan tot het heffen van de 'generale middelen' (1576) speelden overwegingen mee, die te maken hadden met de geografische bijzonderheden van het gewest en de eigenaardigheden van de regionale economie (stadsarchief rvr 1476.19). De door Brussel in 1588 gewenste invoering van een Raad van Admiraliteit stuitte op het belang dat de stad Groningen had bij de grote handelsvaart (Jan van den Broek, '"Een freije Anzeestat". De stad Groningen en de Hanze in de 16e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2002*, 43-71, hier 44 ev.).

113 Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie', 239. Zie voor Holland: W. Prevenier en J.G. Smit e.a., eds., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland vóór 1544*, RGP grote serie 201, 202 en 242 ('s-Gravenhage 1991, 1987 en 1998).

114 Over de vertegenwoordiging van 'het volk' en het verschil tussen hedendaagse inzichten inzake democratie en vroegmoderne voorstellingen over volksinvloed wil ik in 'Groningen en de Groningers' (pp. 99 evv.) nog enkele opmerkingen maken. De gedachte dat de godsdienst de belangrijkste reden was om tegen Filips II in opstand te komen, is ook gehuldigd door figuren als Marnix van Sint Aldegonde en Aggaeus van Albada, de Fries die onder meer de eerste syndicus van de Ommelander Staten is geweest (1559-1561). Zie hiervoor K. van Berkel, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 69 (1981) 1-25, hier 7-8 en 24.

115 AE II 59.

116 Stadsarchief rvr 20; Verbaal van het gezantschap van burgemeester Johan Wyfrink, raadsheer Lulof Roelofs en syndicus dr. Johan de Gouda naar aartshertog Matthias, de Staten-Generaal en Willem van Oranje te Antwerpen, 1579-1580 (gedrukt: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen* (*BGOG*) VI, 161-228, hier 166-167).

117 Henri Lonchay, ed., *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa* (Brussel 1899) 5, 8 en 9.

118 Parker, *The army of Flanders.* Ook in zijn andere publicaties schenkt Parker veel aandacht aan de managementaspecten van het regeringsbeleid.

119 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 2.

120 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden' en de bijlage 'Goochelen met akten' daarbij (pp. 476 en 512 evv.).

121 De Scholbalg is het vaarwater tussen Ameland en Schiermonnikoog. Zie A.H. Huussen jr., 'Het Fries-Groningse geschil voor de Geheime Raad te Brussel over het leggen der tonnen in de Scholbalg (1550-1556)', in: *GVA* 1978-1979, 87-115. Zie ook §3.5.3.

122 Mattheus 25:29; de aangehaalde tekst is die van de Statenvertaling van 1637.

123 AE I 470. Zie over het belang van het imago van Groningen ook 'Dansen om de bruid', p. 564 ev.

124 Zie p. 36.

125 DA 659, AE I 293, 323, 400 en II 479, 611, MJ I 95v.

126 Overigens is het aardig om erop te wijzen dat Kempius zijn geschiedwerk schreef omdat 'de oude schrijvers' nauwelijks aandacht aan Friesland hebben gewijd, 'alsof ze van mening waren dat dit gebied buiten de wereld ligt' (*extra orbem sitam esse rati*). Er is volgens Kempius dus een grote behoefte aan een overzicht van de Friese geschiedenis (Kempius, *De origine,* 'epistola dedicatoria' (ongepagineerd).

127 Strikt genomen zijn dit alleen de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt, maar ik verdenk Kempius ervan dat hij hier ook de Ommelanden op het oog heeft.

128 Kempius, *De origine,* 'epistola dedicatoria' (ongepagineerd) en 137. Zie over Cornelius Kempius (Kempis) ook Waterbolk, *Twee eeuwen*.

129 Volgens Heinrich Schmidt was 'die antiherrschaftliche Front' rond het jaar 1100 'eine allgemeinfriesische Erscheinung' (Heinrich Schmidt, *Politische Geschichte Ostfrieslands.* Ostfriesland im Schutze des Deiches 5 (Leer 1975) 26. Zie ook Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', en J.R.G. Schuur, 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *BMGN* 102 (1987) 1-28, hier 9.

130 Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten', 346. J.A. Kossmann-Putto wijst in dit verband op de reputatie van de Friezen lastig en onbetrouwbaar te zijn (J.A. Kossmann-Putto, 'Staatsinstellingen en recht circa 1100-1400', in: *AGN* III (1982) 11-59, hier 50).

131 In een bijzinnetje lijkt Ehbrecht de praktische problematiek toch te erkennen: feodale machthebbers waren niet in staat om de uiterst gedecentraliseerd levende bevolking te overzien (Ehbrecht, a.w. 347).

132 Het woord 'landgemeente' is een vertaling van het in de Duitse literatuur gebruikelijke 'Landesgemeinde', waaromheen een soort ideologie is gesponnen. Het feit dat ik het begrip gebruik betekent niet dat ik ook een volgeling van die ideologie ben. Ik geef hier de voorkeur aan 'landgemeente', omdat het alternatief (het in de Nederlandstalige literatuur gebruikelijke 'landschap') de maatschappelijke connotatie mist die ik in dit verband nodig heb.

133 'Groningens eerste parel', p. 290.

134 De partij van de 'Gelkingen' zou de Ommelander Friezen hebben opgeroepen om de stad aan te vallen. Dit was op zichzelf al een daad van verraad jegens hun eigen stad. Toen de Hunsingoërs en Fivelgoërs tot de aanval overgingen braken de Gelkingen – begrijpelijkerwijs want consequent – bovendien de eed die hen verplichtte mee te helpen de stad te verdedigen (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 386-387). Zie ook p. 18, en 'Groningens eerste parel', pp. 250, 268 en 278, en §2.2.1.

135 Stadsarchief rvr 52 (gedrukt: *OGD* I 126). Zie uitvoeriger over dit verbond 'Groningens eerste parel', p. 307 ev. Naarding ziet, wellicht niet ten onrechte, in de gebeurtenissen van 1250-1251 'een zege van het Friessprekende bevolkingsdeel' van Groningen. Hierdoor werd de weg vrijgemaakt voor overeenkomsten als die met het Friese Fivelgo (Naarding, 'Stad en Ommelanden' 57).

136 Het verdrag met Menterne (het Klei-Oldambt) berust in het stadsarchief onder rvr 53, dat met Menterwolde (het Wold-Oldambt) onder rvr 55. De stukken zijn gedrukt in *OGD* I 161 en 175.

137 Zie voor het verdrag met Leeuwarden (1317) stadsarchief rvr 60, Dokkum en Oostergo (1318) rvr 61 en 62 (gedrukt: *OGD* I 187, 258 en 259). Stadsarchief rvr 60 (gedrukt: *OGD* I 257).

138 Stadsarchief rvr 56 en 69 (gedrukt: *OGD* I 187 en 357).

139 Stadsarchief rvr 63 (*OGD* I 272 en 273).

140 OA inv. nr. 9, reg. nr. 20 (*OGD* I 354).

141 Zie pp. 22 ev.

142 De juistheid van deze suggestie kan nader worden onderzocht. De akte van 30 juni 1338 noemt de namen van de personen wier huizen moesten worden aangepakt: Wicher Enens, Nicolaas en Evert Beyers, Alleke Folkerding, Alleke, weduwe van Hugo Calmers, Barwold Calmers en Ludolf Buning. Indien kan worden vastgesteld dat deze personen in de Groningse 'hoftraditie' staan, zou dat erop kunnen duiden dat het ook in 1338 weer de (nazaten van de) 'Utrechtse' dienstmannen zijn geweest die de verhoudingen met Groningens buren hebben verstoord. Van de Folkerdinges, Calmers en Buninges is vastgesteld dat ze ofwel leenman van de bisschop waren of anderszins tot de Utrechtse kring behoorden (P.N. Noomen, 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: Boersma, *Groningen 1040*, 97-144, hier 135). Daarbij moet overigens wel de nodige voorzichtigheid worden betracht. Van de Folkerdinges is immers bekend dat ze in het begin van de veertiende eeuw partij hadden gekozen *tegen* de prefect (*OGD* I 229).

143 De term *terrae circumjacentes* ('omliggende landen') die in de tekst van deze oorkonde gebruikt wordt, is de letterlijke vertaling van 'Ommelanden'. Die benaming komt voor het eerst voor in een tekst van 1386. Zie het curieuze betoog van Johan Rengers van Ten Post over de betekenis van het woord 'Ommelanden' op p. 93. Volgens Ubbo Emmius zijn reeds in de dertiende eeuw met Hunsingo afspraken gemaakt over gezamenlijke vergaderingen, die 'vanwege het gemak' in de stad zouden worden gehouden (Emmius *RFH* XII 178). Een tekst is niet overgeleverd.

144 OA inv. nr. 10 reg. nr. 27 (*OGD* I 509). Zie voor de Upstalboom onder meer: H.D. Meijering, *De willekeuren van de Opstalsboom (1323): een filologisch-historische monografie* ([Groningen] 1974).

145 W.J. Formsma, *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930) 39. Ubbo Emmius vertelt dat zeven jaar later (1368) nog eens zo'n groot verbond is gesloten en beschrijft de inhoud ervan. Waar hij die tekst heeft gevonden maakt hij echter niet duidelijk (Ubbo Emmius, *RFH* XIV 209). Emmius citeert de tekst van dit verbond niet letterlijk. De door hem gebruikte bewoordingen zijn zeker die van hemzelf. Volgens Emmius' weergave zouden vertegenwoordigers 'uit de hele provincie', te weten Reiderland, Oldambt, Fivelgo, Hunsingo, Westerwolde, Westerambt (*Praefectura ab occasu dicta*), Vredewold en Langewold jaarlijks tweemaal te Groningen bijeen komen. Of deze tekst op een betrouwbare basis rust is onduidelijk; over eventuele gevolgen ervan is evenmin iets bekend. Formsma maakt wel melding van dit verdrag (t.a.p. en 'De middeleeuwse vrijheid' 91)

146 H.P.H. Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 137.

147 Naarding, 'Stad en Ommelanden' 48.

148 Stadsarchief rvr 80 (*OGD* I 543).

149 Een in het landrecht vastgelegd bedrag ter vergoeding van de schade. Door het betalen van 'weergeld' kon bloedwraak worden afgekocht.

150 Zie p. 26.

151 Stadsarchief rvr 83 (*OGD* II 661-663 en 710).

152 OA inv. nr. 7, reg. nr. 32 en stadsarchief rvr 82 (*OGD* II 664 en 666).

153 Stadsarchief rvr 88 (*OGD* II 762). Zie over de betekenis van de term 'Ommelanden' de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)* op p. 93. en de bijbehorende noot 345 op p. 187.

154 OA inv. nr. 41 reg. nr. 33, FA Ewsum inv. nr. 1 reg. nr. 11 (*OGD* II 673 en 836).

155 W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811* (['s-Gravenhage 1967]) 7. Een verzameling van de wetten en uitspraken van de warven, met als oudste stuk een vonnis uit het jaar 1407, is bijeengebracht door H.O. Feith in: H.O. Feith, ed., *Warfsconstitutien en oordeelen* PEIP VII 1 (Groningen 1863). Het oudste warfsprotocol begint in het jaar 1444 (HJK inv. nr. 1).

156 Verondersteld wordt dat de 'seendstoelen' gevestigd waren in de plaatsen waar zich de oudste Ommelander

parochies bevonden: Oldehove, Leens, Baflo, Usquert, Farmsum en Loppersum. De kerken in deze plaatsen zouden door Liudger zelf zijn gesticht (H.P.H. Jansen, 'Kerkgeschiedenis', in: *Historie van Groningen, Stad en Land*, 147-170, hier 150).

157 Stadsarchief rvr 27 fol. 32; gedrukt bij Chr. Schotanus, *De geschiedenissen (...) van Friesland* (Franeker 1658) in het aanhangsel getiteld: 'Tablinum. Dat is: brieven ende documenten dienende tot de Friesche historie', 113.

158 Ennen, 'Middeleeuwse stad', 93.

159 Janse, *Grenzen aan de macht*, 94 evv., 148 evv.

160 Emmius, *RFH* XV 217-218. Zie ook Janse, *Grenzen aan de macht*, 68.

161 Emmius, ib. Ook dit stuk ontbreekt. Van dezelfde datum is wel een andere oorkonde bewaard gebleven. Zie p. 55.

162 Zie p. 27 en §2.2.7.

163 Zie Janse, *Grenzen aan de macht*, 169 evv. Zie voor de pogingen van Albrecht van Beieren om vat te krijgen op Groningen en Groningerland onder meer ook 'Groningens eerste parel', p. 260 ev., de kadertekst *Groningen en Holland* op p. 521 met noot 17 op p. 572.

164 H.P.H. Jansen spreekt van 'onberaden ridderpolitiek der Hollanders' en een '14de-eeuwse Vietnam' (H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN* II (1982) 282-323, hier 318). Om bij de tijd te blijven moeten we nu misschien spreken over een '14e-eeuws' Irak. Ter verklaring van de mislukking van de Hollandse pogingen om Friesland te bedwingen wijst Janse op de logistieke problemen die de Hollanders ondervonden bij hun operaties in Friesland, de politieke verdeeldheid van dat gebied, de onverwacht hoge kosten van de onderneming en de toenemende politieke instabiliteit in eigen huis (Janse, *Grenzen aan de macht*, 371 evv.).

165 Zie p. 26.

166 [A.J. de Sitter,] *Tegenwoordige Staat (…) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794) I, 102. In het vervolg wordt naar dit werk verwezen met de letters *TS*).

167 Stadsarchief rvr 161. De tekst is gedrukt bij S.H. van Idsinga, *Het staats-recht der Vereenigde Nederlanden*. 2 dln. (Leeuwarden 1758-1765) II, 349-351.

168 Met 'Duitse heren' worden de Oostfriezen bedoeld, onder 'Zuidelijken' moeten de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht worden verstaan. 'Suderse' heren worden reeds in 1355 genoemd. Daar gaat het (mede) om de hertog van Gelre (zie p. 73).

169 Zie de uitspraak van 27 februari 1407 (stadsarchief rvr 113; gedrukt: Feith, *Warfsconstitutiën*, 1-2). Ubbo Emmius heeft in zijn *De agro Frisiae* een lijst van Hoofdmannen opgenomen. Daarin deelt hij mee dat hij al in het jaar 1410 Hoofdmannen vermeld heeft gezien, maar hun namen vergeten is. Het jaar 1411 is het eerste jaar waarvoor hij Hoofdmannen met name noemt (Ubbo Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* (Groningen 1605) 94).

170 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' 99.

171 De auteur van de *Tegenwoordige Staat* deelt ten onrechte mee dat de verdragspartners ook het Groningse 'regt des stapels' erkenden (*TS* I 152).

172 Stadsarchief rvr 118 (akte van 5 juni 1416; gedrukt: M.G. Oosterhout e.a., ed., *Pax Groningana. 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu* (Groningen 1975) nr. 1).

173 Stadsarchief rvr 139 (akte van 24 mei 1426; gedrukt: *Pax Groningana* nr. 4).

174 Stadsarchief rvr 137 (akte van 21 mei 1425; Schwartzenberg, *Groot Placcaatboek* I 466).

175 Zie voor een uitgave van de betreffende teksten het eerder geciteerde *Pax Groningana.*

176 Stadsarchief rvr 207 en 211 (akten van 29 mei 1461 en 5 september 1467; gedrukt: *Pax Groningana* nrs. 17 en 19).

177 Zie p. 29.

178 De spion duidt op Onno en Ewe van Ewsum te Middelstum en Abel Onsta te Sauwerd.

179 Algra, *Een spionagerapport*, 18.

180 Anton Rinzema heeft aangetoond dat de genoemde kroniek ten onrechte zo wordt aangeduid. Zie Anton [J.] Rinzema, 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego' in: *Genoechlicke ende lustige historiën. Laat middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans, ed., Middeleeuwse studies en bronnen 4 (Hilversum 1987) 61-78).

181 J.A. Feith, ed., en P.J. Blok, inl., *De kroniek van Sicke*

Benninge, 1e en 2e dl. *(Kroniek van Van Lemego)* Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe serie nr. 48 (Utrecht 1887) 139-140, zie ook 131. Het gaat hier niet om de aanleg van een nieuw bolwerk, maar om een grootscheepse modernisering van de verdedigingswerken die in het begin van de eeuw waren gebouwd na het mislukte beleg door bisschop Frederik van Blankenheim (1401).

182 Zie hiervoor ook 'Groningens eerste parel', p. 319 en noot 432 op p. 381.

183 Onder de verdragspartijen ontbreekt het landschap Vredewold zonder duidelijke reden. Stadsarchief rvr 222 (naar het Ommelander exemplaar gedrukt bij Van Idsinga, *Staats-recht* II 403-405). Zie OA 24.

184 Aan het stuk hangen de zegels van Hunsingo, Fivelgo, Langewold, Humsterland en de stad Groningen.

185 Stadsarchief rvr 236 (gedrukt: JR I 157-164).

186 Het 'grote verbond' werd door de Ommelanden opgezegd bij akte van 17 januari 1575 (stadsarchief rvr 593).

187 Zie §1.2.4 en ook P.G. Bos, *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie in 1594* (Groningen 1904) 125 evv. en dezelfde, 'Overheidsbepalingen betreffende brood en bier', in: *GVA* 1904, 141-182. Andere steden in de Nederlanden probeerden hun brouwers op een vergelijkbare manier te beschermen. Zo was het brouwen en tappen van bier verboden rond Leuven (1306), Zutphen (1375) en Leiden (1451). Dordrecht liet in zijn omgeving stedelijke accijnzen op bier heffen. Zie: R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *AGN* II (1982) 188-253, hier 250.

188 Bos spreekt over een 'eenzijdige daad van de stad, zonder eenig bepaald recht' dat in het verbond van 1473 werd gesanctioneerd (Bos, 'Overheidsmaatregelen', 162).

189 Stadsarchief rvr 221 (gedrukt: *OUB* II 924).

190 A.G. Jongkees, 'Charles le Téméraire et la souveraineté: quelques considérations', *BMGN* 95 (1980) 315-334, hier 321 ev.

191 Stadsarchief rvr 1464: akte waarbij keizer Frederik III de bewoners van het kleine Friesland tussen Eems en Lauwers in bescherming neemt en hun verbond met de stad Groningen bevestigt. Zie voor de tekst JR I 154-157. Het gezantschap van Stad en Lande dat deze keizerlijke akte wist te verwerven, zou overigens onverkwikkelijke gevolgen krijgen en leiden tot vijandschap tussen de stad en de Rengersen. Johan Rengers van Ten Post, heer van Scharmer, en Unico Ripperda, heer van Farmsum, waren vanwege de Ommelanden samen met de stadsgezanten Evert Hubbeldink en Hendrik Stoter eind 1473 naar de keizer gezonden om bevestiging te verkrijgen voor het kort tevoren gesloten verbond tussen Stad en Lande. De stadsgezanten moesten bovendien proberen de keizer zover te krijgen dat hij Groningen het recht van gouden muntslag zou verlenen. Uiteindelijk vaardigde keizer Frederik slechts een akte uit waarbij hij de rijksonmiddellijkheid van de Ommelanden vastlegde en zijn goedkeuring hechtte aan het verbond tussen Stad en Lande. Achteraf werden de Ommelander leden van het gezantschap ervan beschuldigd dat zij misbruik hadden gemaakt van het geld dat hun vanwege de Ommelanden was meegegeven en dat ze daarvoor privileges voor zichzelf hadden verworven: rechtsmacht in hun eigen dorpen, het recht om tol te heffen en gouden munten te slaan. Het geschil met Rengers – deze was ondertussen zelf ook burgemeester van de stad geworden – liep zo hoog op, dat het stadsbestuur inzage eiste van de door hem en Ripperda verworven privileges en deze in beslag nam. Zie over dit geschil *TS* I 175 ev. en ook p. 116.

192 A.G. Jongkees, 'Vorming van de Bourgondische staat', in: *AGN* II (1982) 184-200, hier 193 en 195.

193 Een nieuwe, goede studie naar dit fenomeen is eigenlijk wel gewenst. Ofschoon Bos voor zijn *Stapelrecht* een bewonderenswaardige hoeveelheid bronnen heeft bestudeerd en daaruit scherpzinnige conclusies heeft getrokken, is zijn behandeling van dit ingewikkelde thema weinig bevredigend. Bovendien is zijn positiefrechtelijke benadering van de problematiek inmiddels verouderd. Ik beperk me hier tot het allernoodzakelijkste. Zie voor enkele vroege aanwijzingen voor Groningse bemoeienis met de handel in de regio ook de kadertekst *Stapelrecht* in 'Groningens eerste parel', p. 291.

194 Bos, *Stapelrecht* 61 ev. Het 'Gildrecht' bestond uit zestien rechters, vier uit elk der vier kluften of wijken van de stad. De Olderman werd in de uitoefening van zijn taak bijgestaan door twee 'busheren'.

195 Dit was een oude regeling, die in 1439 nog eens uitdrukkelijk is vastgelegd (H.O. Feith, ed., *Het Oldermansboek* (Groningen 1850) 5, boek I art. 10, en 19, boek II art. 45).

196 Groningen was 'de trechter, waardoor het hoofdverkeer met de Omlanden plaats had' (J.G.C. Joosting, 'Groningen en de Omlanden', *GVA* 1920, 1-27, hier 6.

197 Feith, *Het Oldermansboek* 19, II art. 44.

198 De Ommelander hoofdeling Johan Rengers van Ten Post was zich terdege bewust van de oorspronkelijke 'interne' strekking van de stapelregel (JR I 245).

199 Feith, *Het Oldermansboek* 19, II art. 45, Bos, *Stapelrecht*, 394.

200 Het Oldermansboek duidt de twee routes aan met de woorden 'doer de lake of over de knipen'. De interpretatie van deze aanduidingen is niet onomstreden. Bij 'lake' dringt zich het Latijnse *lacus* (meer) op; het Middelnederduits kent 'lake' voor 'plas' of 'moeras', het *WNT* noemt bij 'laak' onder meer de betekenissen 'poel, plas, meer' en 'wetering'. 'Leek' in de betekenis van 'klein water' is mogelijk verwant met 'laak'. In dit verband is de verwijzing van belang van De Vries naar het voorkomen van de uitdrukking 'dye Vresen over dye Leeck' in de willekeuren van de marke van Roden van 1495 (W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 120). Het gaat hier blijkbaar om de veenstroom die in de uitgestrekte moerassen tussen Drenthe, Vredewold en Friesland ontspringt (de latere 'Nienoordse venen'). Het veenwater 'lekte' via de Leek oostwaarts en kwam uit in het stroomgebied van het Peizerdiep. De 'knipe' of 'knijpe' is vermoedelijk de engte in de Hunze ten oosten van Zuidlaren. 'De Knijpe' is tegenwoordig de naam van een weg die de Oostermoersevaart kruist. Een 'knijp' is een kunstmatige versmalling van een waterloop. Zie voor andere interpretaties Bos, *Stapelrecht*, 95.

201 De Groninger raadsheer Hendrik Ludolf Wichers (1740-1840) was van mening dat deze bepalingen 'al het overige van den Stapel veronderstellen' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 90). Deze opvatting wordt in krachtige bewoordingen bestreden door Bos, die het stapelrecht niet anders dan een uiting van Groningens imperialisme kan zien (Bos, *Stapelrecht*, 132).

202 Algra, *Spionagerapport*, 18.

203 Vergelijkbare – oude – regels waren er ook ter bevordering van de markten van Dordrecht (officieel erkend in 1299), Gent (1358) en Zierikzee (1426). Ook Dordrecht, Naarden en Brielle dwongen de boeren uit de omgeving hun producten op hun markten te verkopen (Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 250).

204 H.L. Wichers had een opmerkelijk 'moderne' kijk op de kwestie van het stapelrecht. Hij wijst erop dat men bij het duiden van toestanden en gebeurtenissen in het verleden altijd dwaalt wanneer men 'omstandigheeden van den tegenswoordigen tijd met verordeningen van vorige eeuwen wil overeen brengen. Neen, om een zaak der oudheid in zijn oorsprong te kennen, moet men de geest der Natie, de zeeden, de oogmerken in de algemeene bedrijven, in het zelve tijdvak, te zaamen brengen, om wetten en instellingen te beoordelen' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 71). Wichers zag de pogingen van het stadsbestuur om Groningen een stapelplaats te doen zijn niet zozeer als een 'bijzonder uitwerkzel', maar als een 'natuurlijk' verschijnsel, dat 'altoos volgen zoude in eene maatschappije, waar de omstandigheeden dezelve waaren' (Wichers, *Tractaat van Reductie* I, 77).

205 Stadsarchief rvr 151.1 (gedrukt: JR I 142-145).

206 Zie over het Groninger stapelrecht ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 408.

207 Stadsarchief rvr 1122, 1123, 1397.

208 Zie de akte van 18 mei 1424, waarbij het Groninger Oosterstadshamrik werd 'ingelaten' in het Scharmerzijlvest. Hierbij werd onder meer bepaald dat de Groningers een diep zouden graven vanaf de stad naar het Lustigemaar (halverwege Ten Boer en Ten Post, bij Oosterdijkshorn) . Het stuk is gedrukt bij R.K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita* II, 271 evv . Zie ook J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939) 127-128) en de kadertekst *Lijnen trekken* in 'Groningens eerste parel', pp. 269 ev.

209 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', pp. 407 ev.

210 Uit een akte in het Huisarchief Farmsum blijkt dat Wicheringe in 1432 dood was (HAF inv. nr. 692, reg. nr. 58). Ubbo Emmius deelt mee dat Wicheringe tot een 'raadsfamilie' behoorde en destijds *mercatorum praefectus* (hoofd van de kooplieden) was en sneuvelde toen hij 'het recht van de stad wilde beschermen' (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 84). Met het 'recht van de stad' bedoelt Emmius ongetwijfeld het stapelrecht. Hij suggereert dus dat Wicheringe bij de uitvoering van zijn

functie van 'olderman van het Gildrecht' het leven heeft gelaten. Bos heeft erop gewezen dat deze suggestie niet door andere bronnen wordt ondersteund en waarschijnlijk teruggaat op een interpretatie van de gebeurtenissen die door latere ontwikkelingen is gekleurd (Bos, *Stapelrecht*, 119-120). Ook al is Willem Wicheringe misschien geen olderman geweest en is er ook geen sprake van een Groninger stapel*recht*, Ubbo Emmius heeft heel goed begrepen dat de Groninger stapel in het geding was.

211 Stadsarchief rvr 151 (gedrukt: JR I 142-145).

212 Het feit dat het Oldambt niet onderworpen was aan stapelrecht weerspiegelt de oude situatie, toen dit gebied zich volledig buiten het bereik van de Groninger markt bevond. Omgekeerd pleit deze constatering voor een 'natuurlijke stapelfunctie' van Groningen voor wat betreft die delen van de Ommelanden die vanouds op de Groninger markt aangewezen waren.

213 Zie pp. 65 ev. en noot 207 op de pagina hiernaast.

214 Uit de 'Groninger passie', een rijm dat vervaardigd is naar aanleiding van de nederlaag der Groningers bij Franeker in de herfst van 1496 (Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 170). Het rijmpje wordt geciteerd door Bos, *Stapelrecht*, 136.

215 Zie §1.2.7, in het bijzonder p. 85.

216 Zie pp. 205 evv.

217 Zie mijn bijdragen aan Paul Brood e.a., red., *375 jaar Hoogezand en Sappemeer* (Bedum 2003) 44 evv.

218 Akten van 10 augustus 1283 en 17 augustus 1287 (stadsarchief rvr 53 en 55, gedrukt: *OGD* I 161 en 175). Voor de volledigheid zij vermeld dat de inwoners van Menterne, Hunsingo en Fivelgo in 1251 meehielpen Groningen te veroveren (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384-385; zie p. 18).

219 Zie pp. 52 ev.

220 JR I 90-91 en *OGD* II 1039.

221 Zie §1.2.3.

222 Zie A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden* (Assen 1935) 94 (naar Emmius' *RFH*), E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie. Deel I: Vormende krachten* (Groningen/Batavia 1937) 119 evv. en ook C.E. Dijkstra, 'De Oldambten tegen de Stad – een vruchteloze strijd', in: *GVA* 1974-1975, 39-58, in het bijzonder 39-41.

223 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' 97.

224 De 'Zudersche en Dudesche heren' (zie het verdrag van 1428, p. 58).

225 De verbondsakte van de eerste Fivelgoër dorpen (Farmsum, Weiwerd, Heveskes en Oterdum) met de stad is niet bewaard gebleven. Holwierde en Marsum sloten zich op 23 februari 1435 daarbij aan (stadsarchief rvr 159), daarna kwamen de Oldambtsters van Scheemda, Finsterwolde en Eexta op 28 februari en 8 maart 1435 (rvr 158 en 156). Het Reiderwolder Winschoten tenslotte sloot zich op 9 april 1435 (rvr 155) aan bij het verdrag dat op 5 september 1434 tot stand was gekomen tussen Groningen en delen van Hunsingo en Fivelgo (rvr 161; zie pp. 58 ev).

226 Stadsarchief rvr 157.

227 Akte van 10 oktober 1438 (stadsarchief rvr 165). Op 24 oktober 1440 troffen burgemeesters en raad een regeling die zou gelden zolang Eylco's kinderen minderjarig zouden zijn. Gedurende deze tijd zou Eylco's weduwe Hisse de beschikking houden over alle goederen en landerijen tussen Eems en Lauwers (rvr 235). In 1460 kwam het tot een definitieve regeling, waarbij onder meer bepaald werd dat Hisse 100 grazen mocht houden (akte van 25 augustus 1460, rvr 206).

228 Stadsarchief rnr 447.6 (stadsdocumenten in conventie onder letter K 2). Gedrukt: De Blécourt, *Oldambt*, 321.

229 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 98.

230 Stadsarchief rvr 147. Deze situatie duurde tot 1460. Zie 'Groningens eerste parel', pp. 319 ev.

231 De Blécourt, *Oldambt* 143.

232 Stadsarchief rvr 191; gedrukt: G. Acker Stratingh en G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems* (Groningen 1855) 330-331.

233 Zie p. 61.

234 Stadsarchief rvr 244. Zie voor een weergave van de inhoud De Blécourt, *Oldambt*, 324-326.`

235 W.J. Formsma, De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599) (Assen 1938) 121-122.

236 *OGD* II 251.

237 Akte van 28 juni 1443, stadsarchief rvr 177. Zie ook R. Fruin, Overzicht der staatsgeschiedenis van het land-

schap Westerwolde tot op zijn vereeniging met de XVII Nederlanden (Leiden 1886) 120-122.

238 In 1483 werd opnieuw een poging gedaan om een rechtstreekse verbinding tussen de Eems en Groningen te maken. Het ging toen om 'een omlegging' van de Eems die, net zoals de onderneming van 1457, op niets uitliep. Zie voor beide pogingen §3.1.5, pp. 411 ev.

239 Oorkonde van 28 september 1457; stadsarchief rvr 200 (gedrukt: *HUB* VII nr. 636).

240 Akte van 24 augustus 1447 (stadsarchief rvr 1421.2; gedrukt: *TS* II 405-408).

241 De Pekelborg stond in het Zuiderveen bij Winschoten. Zie M. Schroor, *De atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997) krt. 10 en p. 32.

242 Stadsarchief rvr 930 en p. 75.

243 Overeenkomsten van 1 en 2 april 1482 (Fruin, *Westerwolde*, 140-143 en Van Idsinga, *Staatsrecht* II 417-418).

244 Zie ook pp. 29, 76 ev. en 118.

245 Zie stadboek ed. De Rhoer, boek VI art. 9. Burgemeesters en raad mogen iemand pas als burger toelaten wanneer hij of zij een jaar binnen Groningen gewoond heeft. Deze bepaling is niet van toepassing op personen die vanuit Drenthe of Friesland (=de Ommelanden) in Groningen komen wonen of die een burgeres trouwen. Het onderscheid tussen 'binnen- en buitenlanders' was ook van belang voor (bijvoorbeeld) de vaststelling van de strafmaat bij verwondingen of doodslag (stadboek IX art. 19) of wanneer het ging om de termijn waarbinnen men aanspraak kon maken op een nalatenschap (stadboek IX art. 19). Zie ook de 'taxt ende order' voor de stadsdienaren van 4 september 1587, waarin verschillende tarieven worden vastgesteld voor de verschillende categorieën van belanghebbenden (RF 1587.43; stadsdocumenten in conventie, onder nummer 92).

246 C.A. van Kalveen, 'De late middeleeuwen', in: J. Heringa e.a., red, *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 197-240, hier 228; F.J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen.* GHR 3 (Assen/Maastricht 1988) 332 evv., en A.T. Schuitema Meijer, en Eef van Dijk, *Inventaris van de archieven van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen en de daarmee samenhangende stichtingen* ([Groningen] 1973) 26-34, 39-40, 51-52 en 59.

247 A.Th. van Deursen, 'De 16e eeuw', in: Heringa, *Geschiedenis van Drenthe* 241-296, hier 243.

248 Zie p. 48.

249 Kossmann-Putto, 'Staatsinstellingen' 50.

250 Zie p. 51.

251 Emmius, RFH XIV 204. Zie R.H. Alma, 'Hekerens en Bronkhorsten in Groningen', in: D.E.H. de Boer e.a., red., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Aangeboden aan dr. F.J. Bakker ter gelegenheid van zijn afscheid als docent in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen.* GHR 17 (Assen 1998) 18-30, hier 21. Emmius meent dat met 'de vreemde heren uit het zuiden' de 'Utrechters' bedoeld zijn, Alma denkt dat men 'ongetwijfeld' ook de hertog van Gelre op het oog heeft gehad.

252 Stadsarchief rvr 88, *OGD* II 762.

253 Zie p. 59.

254 Stadsarchief rvr 134. Zie de afbeelding op p. 74.

255 Zie p. 59.

256 Stadsarchief rvr 18 en 137.

257 Schwartzenberg, I 524-526.

258 Zie p. 60.

259 Algra, *Spionagerapport*, 6.

260 Akte van 29 mei 1461; stadsarchief rvr 207 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 17).

261 Akte van 5 september 1467; stadsarchief rvr 211 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 19).

262 Zie p. 62.

263 5 januari 1477.

264 Akte van 17 juni 1477; stadsarchief rvr 229 (gedrukt: Schwartzenberg I, 669-670).

265 RF Hs. in folio 453, fol. 26v-27.

266 Stadsarchief, rvr 928-930.

267 Vries, *Heilige Roomse Rijk*, 102-103 en stadsarchief rvr 257 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 47).

268 Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850) 188.

269 Stadsarchief rvr 285 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 67).

270 Akten van 31 oktober en 5 november 1492; stadsarchief rvr 282 en 283 (gedrukt: *Pax Groningana* nr. 72 en 73).

271 In de praktijk steunde de 'Groninger vrede' in Westerlauwers Friesland onder meer op het bezit van een aantal sterkten daar. Er is een lijstje bewaard gebleven van de slotvoogden ('kasteleins') die Groningen in Westerlau-

wers Friesland heeft gehad: Coert van Bremen in Sloten, Hendrick Ulger in Workum, These Potter in Harlingen, Lambert Freriks in Leeuwarden en Hendrick Korenpoorting in Dokkum (W. Zuidema, ed., 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *BMHG* 12 (1889) 93-181, hier 111).

272 RF Hs. in folio 453, fol. 27.

273 Citaat uit Jancko Douwama's *Boeck der partyen.* Zie Huizinga, 'Hoe verloren?' 17.

274 Worp van Thabor, *Kronijk* IV, 295.

275 Op 6 juni 1498 (Paul Baks, 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: J. Frieswijk e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 85-106, hier 91).

276 W.J. Formsma, 'De landsheerlijke periode' in: *Historie van Groningen*, 173-206, hier 174.

277 Akte van 21 augustus 1500 (stadsarchief rvr 407; zie voor de tekst Matthaeus Brouerius van Nidek, ed., 'Sicke Beningha Chronickel der Vriescher landen en der Stadt Groningen', in: *Analecta Medii Aevi* I (Amsterdam/Middelburg 1725) 1-432, hier 51-54). In het vervolg wordt deze kroniek aangeduid met de letters SB.

278 In de loop van de eerste helft van de vijftiende eeuw.

279 Zie ook p. 29.

280 Stadsarchief rvr 415, gedrukt: JR I 201-205. De kroniekschrijver Johan Rengers zou zich later opwinden over verschillende zinsneden in deze akte, die klaarblijkelijk uit de koker van de stad stamden en die het gevolg waren van het feit dat de tekst buiten medeweten en medewerking van de Ommelander heren was opgesteld. Hoe kon Groningen bijvoorbeeld de 'regering over de Ommelanden' aan de graaf overdragen als het die nooit had bezeten?! (JR I 205). Ik kom op deze kritiek nog terug (zie de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post* op p. 93 en ook p. 95).

281 In het verdrag dat graaf Edzard van Oost-Friesland op 5 augustus 1506 te Harlingen sloot met hertog Georg van Saksen en waarin hij de status van stadhouder van de Saksische hertog aannam, vindt men onder punt zeven de bepaling dat de inwoners van de Ommelanden niet verplicht zouden zijn hun handel alleen via de Groninger markt te laten lopen. Dit zou gelden zolang nog geen definitieve regeling zou zijn getroffen tussen de hertog en de stad Groningen (SB 178).

282 Zie 'Groningens eerste parel', p. 326 en de bijbehorende noot (486 op p. 385).

283 Dit punt maakte wel deel uit van het verdrag tussen graaf Edzard en de hertog van Saksen. Artikel drie van dat tractaat bepaalde dat de graaf vier personen zou benoemen, twee geleerden en twee edelen, die samen met een vertegenwoordiger van de graaf een 'Hoochgerichte' zouden vormen dat driemaal per jaar te Winsum uit naam van de hertog recht zou doen in appèlzaken en andere kwesties (SB 178). Zie ook: Redmer Alma, 'De Ommelander ridderschap (1498-1516)', in: *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003) 7-70, hier 29-30, en Formsma, *HJK* 8.

284 Zie p. 31.

285 Stadsarchief rvr 426, gedrukt: JR I 218-223.

286 Over het Gorecht werd merkwaardigerwijs niets bepaald. Zie hiervoor ook 'Groningens eerste parel', pp. 322 ev. Ofschoon de stad haar rechten op het Oldambt in 1515 en 1518 wel aan de hertog afstond en het gebied ook in 1520 als één van de Ommelanden werd gezien, bleef hierover onenigheid bestaan. Pas in 1525 gaf Groningen zich gewonnen (ib. p. 331). In zijn kroniek tekende Rengers bij de woorden 'averheijt ind regieringe der Omlanden' weer aan dat de stad op grond van de verbonden helemaal geen recht had op 'overheid en regering over de Ommelanden' (JR I 220).

287 De formulering waarin deze gedachte in de verdragstekst is verwoord, geeft aanleiding tot een ernstig en hardnekkig misverstand. De bedoelde passage luidt (in hedendaags Nederlands) als volgt: 'dat de Ommelanden geen andere vorst of heer dan de stad zullen hebben'. Sommigen vatten de woorden 'de stad' in deze zin op als object van 'hebben'. Hierdoor zouden de Ommelanden alleen de stad Groningen als landsheer mogen erkennen. Dat is natuurlijk niet de bedoeling. 'De stad' is hier, net zoals 'de Ommelanden', subject van de zin; de bedoeling is dat beide leden van het gewest één en dezelfde landsheer hebben en houden. De manier waarop Bos deze bepaling behandelt is onduidelijk en suggestief in de verkeerde richting. In zijn *Stapelrecht* citeert hij haar en voorziet haar van een commentaar dat doet vermoeden dat hij de juiste betekenis ervan op het oog heeft, op de volgende bladzijde verklaart hij echter plompverloren dat de stad 'over de heerschappij in de Ommelanden be-

schikt', hetgeen beslist onjuist is (Bos, *Stapelrecht,* 170-171).

288 De gedachte dat een vorst contractuele verplichtingen aan zijn 'onderdanen' heeft en eigenlijk een uitvoerder van de volkswil is, zou later in de zestiende eeuw door theoretici nader worden uitgewerkt. Een bepaling als deze wijst erop dat de Groningers niet hoefden te wachten op monarchomachistische theorieën die de landsheer tot een soort *chief executive officer* maakten. Zie F. Postma, 'Het ontstaan van het Nederlandse Statenbewind. Monarchomachistische import of product van eigen bodem?', in: *BMGN* 120 (2005) 362-378, hier 373 en de daar opgegeven literatuur. Een ander vroeg blijk van 'monarchomachistische' gezindheid vinden we in een memorie waarin het Groninger stadsbestuur zich rechtvaardigt voor het feit dat het de hertog van Gelre als landsheer inruilde tegen Karel V (stadsarchief rvr 1028). Het betreffende stuk dateert uit het tweede kwartaal van de zestiende eeuw (zie 'Groningens eerste parel', p. 334).

289 De functie van de nieuwe Hoofdmannenkamer is – voor onze begrippen – niet helder geformuleerd: zij moet de Ommelanden 'regeren', maar in dezelfde zin wordt als enige concrete taak de rechtspraak naar Ommelander landrecht genoemd. Dit heeft te maken met het feit dat de inhoud van begrippen als 'regering' en 'bestuur' in deze tijd nog niet volledig is uitgekristalliseerd. Zie hiervoor ook p. 95.

290 'De hertog is de stad te ver tegemoet gekomen toen hij haar het stapelrecht verleende zonder de andere partij te horen' (JR I 224).

291 Hier doet zich in wezen hetzelfde probleem voor dat eerder in de paragraaf over het stapelrecht is besproken (§1.2.4; zie pp. 63 evv.). Daar is meegedeeld dat het verbod op de handel in 'Friese' producten buiten de Groninger markt om een interne Groningse regel was die tot doel had alle handelaren gelijke kansen te geven. Later werd dit geïnterpreteerd als een verbod *voor de Ommelanders* om handel te drijven in hun eigen producten. Het optreden van de Groninger gilden had dezelfde achtergrond. Om oneerlijke concurrentie te voorkomen hadden de Groninger gildebroeders *onderling* afspraken gemaakt over het verrichten van werkzaamheden in de Ommelanden. Zo heette het in de gildebrief der metselaars, timmerlieden e.a. van 1404, dat meesters geen knechten mochten aannemen die op eigen houtje in de Ommelanden aan het werk waren gegaan (*OGD* II 1180). Uit deze regeling ontwikkelde zich het idee van een 'stedelijk' monopolie op de ambachten en het verbod op de Ommelander kloosters om zelf ambachten te verrichten met een commercieel oogmerk. Overigens stonden de Groninger gilden niet alleen in hun streven de uitoefening van ambachten in de omgeving te blokkeren. Verschillende Nederlandse steden ondernamen gewapende acties ter onderdrukking van de nijverheid in hun omgeving. Zo bestreden Gent (1297), Zierikzee (1305), Ieper (1322), Leuven (1327), 's-Hertogenbosch (1335), Delft en Leiden (1351) het weven, vollen en verven bij hen in de buurt (zie Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 250).

292 Stadsarchief rvr 429 en Bos, *Stapelrecht*, 172 evv.

293 Roelof Huynge was bij akte van 1 januari 1518 door Karel van Gelre tot drost in het Oldambt benoemd (I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland onder de regering van hertog Karel van Egmond* II (Arnhem 1862) 888). Huynge kreeg het ambt in pand voor 200 goudguldens, waarvan hij de ene helft in geld, de andere helft in boter had betaald.

294 SB 327-329. Zie voor de kwestie-Oldambt p. 77 met noot 278 op de voorgaande pagina, en 'Groningens eerste parel' p. 330.

295 Dit blijkt uit het Gelderse idioom dat in de hierna te noemen akte van 25 mei 1521 wordt gebruikt.

296 Stadsarchief rvr 43.1, authentieke kopie van 1 juni 1571. Het taalgebruik in deze akte wijst op een Gelderse origine.

297 Akte van 20 juni 1521; stadsarchief rvr 432; gedrukt JR I 227-229.

298 Johan Rengers merkt terecht op dat de gang van zaken bij deze huldiging nogal verdacht is. Hij vergist zich echter waar hij zegt dat de stad Groningen de door de hertog gevraagde 'reversz' heeft afgegeven (JR I 230). Hij heeft daarmee ongetwijfeld de genoemde akte van 25 mei 1521 op het oog, maar dat is geen renversaal dat bedoelde een antwoord te zijn op de akte van de hertog van 20 juni 1521. Ten overvloede zij erop gewezen dat Bos en Huizenga ten onrechte meedelen dat het stuk van 25 mei 1521 niet in het archief aanwezig of onbe-

kend is (Bos, *Stapelrecht*, 177 noot 2 en K. Huizenga, *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelre (1514-1536)* (Groningen 1925) 42).

299 Israël, 'Republiek', 65 en Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 51.

300 Zie pp. 125 evv.

301 Volgens het verhaal had Hayo Addinga, de hoofdeling van Westerwolde, zijn rechten aan de Geldersen opgegeven in ruil voor 'eenen swarten hengst' (zie Jan van den Broek, 'Hoe de bisschop van Munster Westerwolde kwijtraakte. Een pleitnota voor Karel Schenk van Tautenburg uit 1540/1541', in: *GVA* 1984-1985, 53-63, hier 53 en 60).

302 SB 57-58.

303 Zie p. 32.

304 In de eerste helft van de zestiende eeuw trokken de geleerde rectoren Regnerus Praedinius en Gerlacus Verrutius van respectievelijk de Sint Maartens- en Aschool studenten uit de wijde omgeving. Abel Eppens vertelt dat gedurende meer dan 25 jaar vele jongelui uit Westerlauwers Friesland, Oost-Friesland en de Ommelanden in Groningen zijn opgeleid (AE I 168). Het onderwijs in Groningen was doortrokken van een onafhankelijke geest en schiep de ruimte voor een soort religieus pluralisme en een 'natuurlijke religievrede'.

305 Zie bijvoorbeeld het overigens mooie en belangrijke artikel van Hidde Feenstra, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie' in: Brood, *Van Beeldenstorm tot Reductie*, 143-182, hier 144.

306 OA 32.

307 Stadsarchief rvr 674: stukken betreffende onderhandelingen tussen gedeputeerden van Stad en Ommelanden inzake de herziening van het verbond van 1482. Noch Bos (*Stapelrecht*), noch Formsma (*Ommelander strijd*) hebben aandacht geschonken aan dit dossier, dat uit de jaren 1543 en 1544 moet dateren. De stukken bevatten niet alleen vele details over de economie van Stad en Lande, maar geven ook een opmerkelijke inkijk in de opvattingen die beide partijen over hun eigen positie en die van hun partners hadden.

308 Stadsarchief rvr 1297: stukken inzake het geschil tussen Stad en Ommelanden inzake de jaartax, daterend uit de jaren 1540-1550.

309 Zie voor het ontstaan en het functioneren van de Staten van Stad en Lande de reeds eerder genoemde studie van W.J. Formsma, getiteld *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930). In dit boek laat de auteur zien dat in Stad en Ommelanden sporen van standenvertegenwoordiging herkenbaar zijn in de periode die voorafgaat aan die waarin landsheren hun macht in het noordelijk kustgebied wisten te vestigen.

310 Gelet op de – op grond van het tractaat van 1536 'programmatisch' te noemen – afwezigheid van de Brusselse regering op het regionale toneel en haar onmacht om zelfs in gevallen van nood enige leiding te geven, kunnen we, achteraf gezien, vaststellen dat de poging om te komen tot herziening van het verbond van 1482 de enige reële kans is geweest om de conflicten te voorkomen, die de geschiedenis van Stad en Lande in de zestiende eeuw hebben beheerst en die ook nog lang daarna hebben doorgewerkt. Juist vanwege deze belangrijke consequenties zou het zinvol zijn dat de hier aangestipte besprekingen nog eens goed worden geanalyseerd. Daarvoor is hier uiteraard geen plaats.

311 Zie p. 33.

312 Formsma, *Ommelander strijd*, 11.

313 Bos, *Stapelrecht*, 212. Zie voor de Olderman en het gildrecht §1.2.4, pp. 63 evv.

314 In Holland voelden de steden zich ernstig in het nauw gebracht door de opkomende nijverheid op het platteland. Om dit gevaar te beteugelen werd daar op 31 oktober 1531 de 'Order op de Buitennering' uitgevaardigd. De regeling werd echter slecht toegepast en sorteerde daarom niet het beoogde effect. Zie E.C.G. Brünner, *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het Graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).

315 Later, toen het stadsbestuur besloten had het stapelrecht strikter toe te passen en wèl op te treden tegen de Ommelander neringdoenden, heette het in een memorandum aan stadhouder Aremberg dat er 'vroeger' niet meer dan vijf of zes kooplieden per dorp waren geweest, maar dat er nu (in 1561) wel 150 waren! (stadsarchief rvr 1233).

316 Zie Bos, *Stapelrecht*, 197-200; stadsarchief rvr 455 en 458.

317 AE I 63 ev.

318 Peter F. Drucker, *The essential Drucker* (2001) 33 (oor-

spronkelijk verschenen als: Peter F. Drucker, *Management, Tasks, Responsibilities, Practices* (1974).

319 Stadsarchief rvr 1070.4; DA 93-94, besproken bij Bos, *Stapelrecht*, 210-211.

320 In de Geheime Raad, de Raad van Financiën en de Grote Raad van Mechelen beschikte de Bourgondische regering over instellingen die conflicten tussen partijen op centraal niveau konden oplossen. Voor de niet-patrimoniale gewesten, zoals Friesland en Stad en Lande, hadden deze centrale raden echter veel minder betekenis. Dat was het gevolg van de verdragen die Karel V met deze gewesten had gesloten en waarin hij hun bescherming van de bestaande privileges, waaronder het *jus de non evocando*, had beloofd (zie voor dit begrip p. 26). Op grond van die gegarandeerde rechten verzette het Groninger stadsbestuur zich hardnekkig tegen pogingen om de conflicten tussen Stad en Lande op centraal niveau in een formele rechtszaak te beslechten.

321 Stadsarchief rvr 593; zie Formsma, *Ommelander strijd*, 71.

322 Zie C.P.L. Rutgers, 'De gevangenschap van enige Ommelander prelaten en edelen', in: *GVA* 1896, 192-223, en F.U. Ros, *Rennenberg en de Groningse malcontenten* (Assen 1964) 43.

323 Zie p. 43.

324 Zie 'Dansen om de bruid' p. 524 met noot 28 (op p. 573).

325 Brief van 7 december 1581 (stadsarchief rvr 1040.9).

326 Zie §1.2.6.

327 Brief van Groningen aan Verdugo, 22 oktober 1592; MH II 161v.

328 Groningen aan graaf Frederik van den Berg, 18 december 1590; MH I 144.

329 DA 681, 31 december 1586.

330 Toen een Staatse strijdmacht in 1587 vanaf het wad de Ommelanden binnenviel bleven de stadspoorten de hele nacht open om de vluchtelingen binnen te laten. Zie 'Dansen om de bruid' p. 561. In de laatste jaren voor de Reductie was de stad stampvol vluchtelingen, in het bijzonder uit Drenthe (H.O. Feith, ed., *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie nr. 7 (Utrecht 1867) 151, 163-165; in het vervolg geciteerd als Feith, *Phebens*).

331 Menno van der Laan, 'Het versterkte Groningen; de verdedigingswerken van Groningen, 1527-1577' (onuitgegeven doctoraalscriptie, 1985).

332 Zie bij wijze van illustratie het advies dat Minutio Minucci op 15 januari 1584 aan Filips II uitbracht: 'Het derde deel van het leger, dat 12.000 man infanterie en 1500 ruiters moet omvatten, moet gelegerd worden in Friesland en wel in de buurt van Groningen, 'la quale città è necessario che si guardi con gran gelosia, perchè sendo la Frisia tanto disgionta dall'altre provincie, perduta Groninga, sarebbono, si puó dire, chiusi tutti i passi da penetrarvi' (welke stad we noodzakelijkerwijs met alle ijver moeten behouden omdat Friesland zo afgezonderd ligt van de andere gewesten en ook omdat de val van Groningen tot gevolg zou hebben, zo kan men zeggen, dat alle toegangswegen tot dat gebied zullen worden afgesloten'). Zie G. Brom en A.H.L. Hensen, eds., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, RGP grote serie nr. 52 ('s-Gravenhage 1922) nr. 841, 656.

333 Brieven van april en juli 1593; stadsarchief rvr 1018.3.13. en 1018.6.

334 Ook in de stad zelf zorgde het fiasco in Friesland voor heftige emoties. De kroniekschrijver Sicke Benninge, zelf lid van het Groninger patriciaat, getuigt daarvan. Benninge kwam ook zelf in de knel door de naweeën van Groningens Friese politiek en had begrijpelijkerwijs geen goed woord over voor degenen die verantwoordelijk waren geweest voor Groningens avontuur in Friesland. Zij hadden, gedreven door 'hovaardij en gierigheid' en de wens 'de gelijke van Venetië' te worden, hun stad in het verderf gestort (SB 14 ev.).

335 In de middeleeuwen golden de Saksen als erfvijanden van de Friese vrijheid. Deze voorstelling gaat terug op gebeurtenissen uit de tijd van Karel de Grote en het verloren gaan van de gravenmacht in de Friese streken en speelt mee in de negatieve houding van de Westerlauwerse Friezen en Friese Ommelanders tegenover Groningen (W.J. Buma en W. Ebel, eds., *Das Hunsingoer Recht*, Altfriesische Rechtsquellen, Texte und Übersetzungen 4 (Göttingen 1969) 111-114, en Schmidt, *Politische Geschichte* 26-27). Van belang in dit verband is zeker ook een bepaling die we in het dertiende-eeuwse Hunsingoër recht vinden in de toevoegingen bij de zeven-

tiende keur: 'Een Fries die militaire steun zoekt bij Saksische bondgenoten, pleegt verraad aan de Friese zaak en verdient in de Noordzee te worden geworpen' (Buma en Ebel, *Das Hunsingoer Recht*, 46-47). Zie voor het politieke 'programma' dat opgesloten zit in de term 'Friese Ommelanden': Huizinga, 'Hoe verloren?', 67 evv. In dit verband zij ook gewezen op: G. Acker Stratingh, 'Het Ommelander wapen' in *BGOG* VII, 200-216, en Oebele Vries, 'Bestond er bij de Groningers vóór de Reductie een Fries besef?', in: Boekholt, *Rondom de reductie*, 223-235.

336 AE I 73.

337 Parafrase: 'De Groningers legden aan landen en mensen hun wil op, / zodat niemand handel mocht drijven, / tenzij men zijn goederen naar Groningen bracht / en aan de Groningers betaalde wat die voor zich opeisten. / Zo werd iedereen tot slaaf gemaakt, / alsof het hier Westfalen is. / Hoe kan men zoiets goedkeuren, / daar moet toch oorlog van komen!' Zie W.B.S. Boeles, 'Ommelander geuzenliederen', in: *BGOG* II (1865) 49-68, hier 53.). Ook Abel Eppens was van mening dat Groningen met zijn stapeldwang de Ommelanders hun persoonlijke vrijheid benam en hen tot slaaf ('eigen') maakte. 'Die ene stad [=Groningen] heeft het hele land "in egendoem" gebracht. Ze heeft nu zo'n macht als geen enkele stad in de christenheid zich heeft kunnen wensen' (AE I 515, zie ook AE II 355 en 431). Menso Alting, de bekende herder der gereformeerde zielen in Emden, beschouwde het als 'Westfaalse slavernij' wanneer vrije burgers niet vrij over hun eigen geld mochten beschikken (AE I 430).

338 MA II 468-470v.

339 Pontus Heuterus (de Huyter) was kanunnik te Gorcum toen de geuzen van Lumey hem in 1572 samen met een aantal katholieke geestelijken arresteerden en naar Den Briel afvoerden. De Huyter wist te ontkomen, maar negentien andere geestelijken werden opgehangen. Ze werden in de rooms-katholieke kerk bekend als 'de martelaren van Gorcum'.

340 Pontus Heuterus, *Rerum Belgicarum libri XV* (Antwerpen 1598) vijfde boek, p. 25. Zie ook Waterbolk, *Twee eeuwen*, 198.

341 Nog in 1643 richt Bernhard Alting zich over het hoofd van de schrijver van een 'blaeuw boecksken', tegen Heuterus als 'een onwaerachtich historicus, ende valsch rapporteur in dese Friesche saecken' (Alting, *Der Oldampten dependentie*', 89 en 61-62). Zie hierover ook: Waterbolk, 'Hoe warm het was' 104.

342 Zie p. 48.

343 Meer hierover vindt men op p. 62 en in noot 191 (p. 179).

344 Het gaat hier om het tractaat 'Van den standt, politie offte regiment der Ommelanden tusschen d'Eemse ende Lauwerse voor den voorbunde, bij den verbonde tot anno 1521 ende onder den princen' (JR III).

345 JR III 16. Zie over de naam 'Ommelanden' ook de tekst van de op p. 51 besproken oorkonde van 30 juni 1338. Daarin is sprake van de 'omliggende landen' (*terrae circumjacentes*). De Nederduitse term 'Ummelanden' komt voor het eerst voor in een akte van 1386 (zie p. 55). W. Bergsma lijkt het met Rengers eens te zijn dat met 'Ommelanden' niet 'landen om Groningen', maar 'landen om de zee' bedoeld zijn (Wiebe Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988) 57).

346 Dit is een door mij gecorrigeerde weergave van Johan Rengers' tekst. Rengers schrijft: 'Dan Utert is over Groeningen, Selwerder Gericht, Vrewoldt, Langewoldt, Hommerse. Munster over Middagerlant, Hunsingo, Fijwelgo Metropolis gewest' (JR III 17). Het feit dat een man als Rengers blijkbaar niet wist dat Vredewold, Langewold en Humsterland niet onder Utrecht maar onder het bisdom Münster gehoord hadden, is illustratief voor de zwakte van de band die er tussen de Ommelanden en dat bisdom bestond. Zie over de oude kerkelijke indeling: J.S. van Veen en A.A. Beekman, *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III. De bisdommen Munster, Keulen en Luik; het bisdom Doornik.* Geschiedkundige atlas van Nederland (Den Haag 1923), Heinrich Börsting und Alois Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, 2 dln. (Münster 1946^2) I, 420-421 en Van Lengen, 'De Friese landen', 8-9.

347 'De vorscr. stadt licht an den Drentschen harde up de hoechte unde wo up een stert van Drentlant und is continens met Vrieslant' (JR I 72).

348 'Se is van geen naemhaffte hern offt Fursten gebouwet, oeck niet lange een stadt gewest, dan is so een tijtliche vergaderinge unde tholoep dar gewest uuth Drente,

Westfalen etc. de tho Gronningen sich setteden unde uuth den naesten overmaten vruchtbaren Frieslanden sich ernereden, seer rijckelick und overfloedich: dardoer allerleij lueden derwertz gereitzet worden' (JR I 71).

349 Zie p. 17 en 'Groningens eerste parel'.

350 W. Zuidema, Wilhelmus Frederici, Persona van Sint Maarten te Groningen, 1489-1525 (Groningen 1888) 145.

351 Zie R.I.A. Nip 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief' in: Boersma, *Groningen 1040*, 67-92, hier 67 ev. en de daar opgegeven literatuur. Bij dit artikel is ook een afbeelding van de inscriptie afgedrukt.

352 Zie over het Drentse karakter van Groningen onder meer G. Acker Stratingh, 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* V (1868) 1-23. Daartegenover heeft Naarding in het bijzonder taalkundige argumenten aangedragen voor de opvatting dat het middeleeuwse Groningen bewoond werd door bevolkingsgroepen met een verschillende etnische achtergrond (Naarding, 'Stad en Ommelanden', in het bijzonder 49-50; zie ook hiervoor, noot 14 op p. 170).

353 Zie ook: Janse, *Grenzen aan de macht*, 84 ev.

354 C.M. Ridderikhoff (ed.), Deuxième livre des procurateurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1546-1567. Première Partie, Volume II (Leiden 1988).

355 Onno en Wigbold Ripperda staan bekend als degenen die achter de beeldenstorm te Winsum stonden (Van der Werff, 'Katholiek en protestant' 122); Onno sneuvelde in Frankrijk (1569) en Wigbold vond de dood als verdediger van Haarlem (1573). Jarges zou in 1579 de Unie van Utrecht ondertekenen.

356 Op een van de bladen van het hierbedoelde inschrijfboek is een wapen geplakt van de stad Groningen met het bijschrift: *Insignia civitatis Groningensis metropolis Frisiae*.

357 Kempius, *De origine*, 122 en 173. Wie Waterbolks boek over de Friese geschiedschrijving leest krijgt de indruk dat Kempius alleen Groningen *metropolis* noemde (Waterbolk, *Twee eeuwen*).

358 Zie p. 80 met noot 289.

359 Zie pp. 32 ev.

360 De raad van Ulm acht het zijn taak 'ir unterthon und den gemeinen manne.... zu regieren' (Schilling, *Die Stadt*, 48).

361 Zie 'Groningen en de Groningers: "Volksrepubliek Groningen"', pp. 99 evv.

362 Zie het 'geuzenlied' op p. 91.

363 Zie §2.3 ('1594. Reductie') op pp. 349 evv.

364 De rol van de Staten-Generaal is in het bijzonder vastgelegd in de artikelen 4-6. In art. 6 heet het dat de Staten-Generaal 'den staet van de stadt Groeninghe ende d'Ommelanden' 'behoorlijk' zullen 'redresseren'. In §1.3.12 zullen we zien dat de Staten-Generaal het Tractaat van Reductie ook als motivatie kon aanvoeren voor het plegen van een ingreep in de interne organisatie van de stad Groningen zelf.

365 Everhard van Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen* (Leeuwarden 1650) XI 239.

366 Zie ook de kadertekst *Zoeken naar zekerheid* (pp. 163 ev.).

367 De zeventiende-eeuwer Descartes schrijft in dezelfde geest wanneer hij zegt dat het wel zinvol is om kennis te nemen van het verleden of van de gewoonten van vreemde volkeren, omdat we onze eigen leef- en denkwijze daardoor beter leren kennen, maar tegelijkertijd van mening is dat de veranderingen in de tijd en de verscheidenheid in de wereld de aandacht alleen maar afleiden van waar het werkelijk om gaat: de onveranderlijke waarheid die de mens met zijn verstand kan bereiken (René Descartes, *Discours de la méthode*, première partie).

368 Huizinga, 'Hoe verloren', 23.

369 JR III 'Oratie' 98-108, hier 102-103. Desondanks kregen buitenstaanders toch de indruk dat Groningen de baas was van het gewest. Zelfs een man als Johannes Althusius, syndicus van Emden en als zodanig 'buurman' van Stad en Lande, verkeerde in die veronderstelling. 'Soms is het bestuur of de prefectuur toevertrouwd aan de metropool van de provincie. Dat is het geval met Neurenberg, Straatsburg, Antwerpen, Danzig, *Groningen*, Bremen, Ulm, Augsburg, Lübeck, Frankfurt en vele andere steden (Althusius, *Politica*, boek VII-VIII 'De juris provincialis administratione' §51).

370 Circa 1030 km^2 van in totaal c. 2340 km^2.

371 H.G. Hurenkamp, Een lang slepend Gronings-Drents conflict. Het liquidatieproces van de stadsbezittingen en –rechten van de gemeente Groningen (z.p. [2003]).

372 Geciteerd door Wichers, *Tractaat van Reductie,* I 77.

373 Zie pp. 18 ev.

374 Aristoteles, Politica, I 2, 1253a$^{7-18}$ en III 1, 1275a$^{22-23}$. De Griekse woorden κρίσις en ἀρχή worden meestal vertaald met 'rechtspraak' en 'bestuur', maar hebben eigenlijk een ruimere betekenis. Men zou ook kunnen spreken van 'oordeels- of besluitvorming' en 'machtsuitoefening'.

375 Het is dus niet helemaal correct te suggereren dat de keus voor de juiste regeringsvorm volgens Aristoteles 'van de omstandigheden afhangt' zoals Nicolette Mout schrijft (M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986) 345-365, hier 360). 'Juist' en 'onjuist' zijn kwalificaties die alleen zin hebben wanneer ze gebruikt worden in relatie tot een duidelijk criterium, zoals een door iedereen als nastrevenswaardig erkend doel. Aristoteles was inderdaad realist en empiricus genoeg om groot belang te hechten aan 'de omstandigheden' en zegt ook met zoveel woorden dat deze van invloed zijn op de keuze van de staatsvorm. Dit neemt niet weg dat hij, net als hedendaagse management-theoretici, vooral nadruk legt op het *doel* van de organisatie. Er bestaat niet zoiets als de beste organisatievorm als zodanig; die organisatie is steeds de beste die, onder de gegeven omstandigheden, het meest bijdraagt tot het bereiken van een gesteld doel.

376 Aristoteles, Politica III 7, 1279a^{22}-b^{10}.

377 Aristoteles, Politica VII 9, 1328b^{35}-1329a^{2}.

378 Dat het 'elitaire' denken van Aristoteles een functionele achtergrond heeft blijkt uit een passage als de volgende: 'Er zijn werkzaamheden, ambachten en leerstof die het lichaam, de ziel of het verstand van vrije mensen ongeschikt maken voor de deugd. Ambachten die het lichaam in een slechtere toestand brengen noemen we "ordinair", net zoals werkzaamheden die in loondienst worden verricht. Ze nemen immers het verstand in beslag en maken het minderwaardig' (Aristoteles, Politica VIII 2, 1337 b$^{4-16}$).

379 Aristoteles, Politica IV 9.

380 Digesta 1, 4, 1 (J.E. Spruit e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* II *Digesten* 1-10 (Zutphen/'s-Gravenhage 1994) 112). Zie voor de overdracht van de macht door het volk bij de *lex regia de imperio* ook Codex Justinianus 1, 17, 1 §7 en Institutiones 1, 2, 4 en 6: 'Een wet is datgene wat op voorstel van een tot de senatorenstand behorende ambtsdrager, bijvoorbeeld een consul, door het Romeinse volk is vastgesteld.' [....] 'Maar ook wat door de keizer besloten is, heeft kracht van wet, aangezien het volk bij een koninklijke wet die aangaande diens soevereine macht is uitgevaardigd aan hem en op zijn persoon zijn gehele soevereine macht en gezag heeft overgedragen' (Lex est quod populus Romanus senatorio magistratu interrogante, veluti consule, constituebat. [....] Sed et quod principi placuit legis habet vigorem, cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem concessit). De hier geciteerde vertaling is ontleend aan J.E. Spruit e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* I *Instituten* (Zutphen/'s-Gravenhage 1993) 13-14.

381 Digesta 1, 2, 2 (Spruit, *Corpus Iuris Civilis* II *Digesten* 1-10, 91 evv.) en Codex Justinianus 5, 59, 5 §2.

382 Manegold van Lautenbach vergeleek een wrede tiran met een zwijnenhoeder die de varkens van zijn baas steelt. Zo iemand kan zonder meer door zijn meester ontslagen worden.

383 *Francogallia* van François Hotman (1573) werd de inspiratiebron van de zogenaamde 'monarchomachen'. Voor hem is de koning 'de eerste magistraat', parlementen en colleges zijn de baas (Postma, 'Statenbewind', 373).

384 Nicolette Mout, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: Koenigsberger en Elisabeth Müller-Luckner, *Republiken und Republikanismus*, 169-194, hier 178.

385 *Forma reipublicae in urbe aristocratica est, modice in democratiam declinans* (Emmius, De agro Frisiae 159). Zie voor een (incomplete) vertaling van dit werk: P. Schoonbeeg, e.a., Ubbo Emmius. Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen (Groningen 1989).

386 Naar aanleiding van een passage uit Althusius' *Politica* (boek XXIII §19 ev.) merkt Kossmann op dat 'de volksmassa .... een object van zijn stoerste minachting' was (Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 123). Ook Justus Lipsius gaf in zijn *Politicorum seu civilis doctrinae libri sex* (1589) al een 'treurige catalogus' van de slechte eigenschappen van de volksmassa's, zoals hij die door de klassieke schrijvers beschreven had gezien (Kossmann, 'Volkssouvereiniteit' 5). Mede onder invloed van de

herontdekte klassieke schrijvers is in de loop van de zestiende eeuw de kloof tussen 'gestudeerden' en handwerkslieden snel gegroeid.

387 Emmius, *De agro Frisiae*, 164-165, 168-170. De laatste opmerking slaat op de ingreep die de Staten-Generaal op 13 januari 1601 in de interne constellatie van de stad Groningen pleegden. Zie p. 155 ev.

388 Zie §1.3.13.

389 Waterbolk heeft Bernhard Alting niet altijd goed begrepen. Wanneer Alting, reagerend op een anoniem geschrift dat op grond van een toestand in een grijs verleden herstel van oude rechten bepleit, plompverloren beweert dat 'ouder tijden geen aenschouw waerdich' zijn, volgt daarop bij wijze van toelichting de opmerking dat het onzinnig is om de 'qualiteyt ende conditie der menschen' terug te willen brengen naar de toestand van 100 of 200 jaar geleden (Bernhard Alting, *Der Old-Ambten dependentie van de stadt Groningen* (Groningen 1643) 98). Waterbolk merkt dan op dat Alting hiermee in tegenspraak komt met het grote belang dat hijzelf aan de kennis van het verleden hecht, en verwijst daarvoor naar een tweetal hoofdstukken in Altings tractaatje over het ambt van syndicus (Bernhard Alting, *Syndicus, ofte tractaetken over 't ambt van de syndijcqen ende pensionarissen* (Groningen 1645) hoofdstukken 9 en 10; Waterbolk, *Twee eeuwen*, 124 ev.). Op grond hiervan zou men verwachten daar iets aan te treffen, waaruit blijkt dat Alting de kennis van de geschiedenis waardeert omdat hij vindt dat het verleden hersteld zou moeten worden en dat dit zonder historische kennis niet mogelijk is. Wie de betrokken hoofdstukken opslaat bemerkt evenwel dat Alting zichzelf allerminst tegenspreekt, maar dat Waterbolk zich vergist. Alting schrijft, geheel consistent, dat kennis van de geschiedenis nodig is om vergelijkingen te kunnen trekken tussen vroeger en nu, om te leren zien hoezeer de mensen en hun maatschappij in de loop van de tijd veranderen en welke krachten daarin werkzaam zijn. Alting heeft juist, ondanks zijn conservatieve instelling, een opvallend 'modern' begrip voor de historiciteit van het menselijk bestaan, waarin niet stilstand, maar verandering domineert.

390 Alting, *De pilaren*, 10.

391 D.P. Blok, 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in: Heringa, *Geschiedenis van Drenthe*, 141-170, hier 160.

392 Zie §1.1.1, in het bijzonder pp. 19 evv.

393 Zie ook p. 40.

394 Zie p. 23 (met noot 39 op p. 171), waar een dergelijke frase geciteerd wordt uit het vonnis van bisschop Gwijde van Avesnes van 3 februari 1310.

395 Zie voor deze gedachte ook Gosses, 'Met meerderheid van stemmen', 36.

396 Michaud-Quantin, *Universitas*, 172.

397 Zie voor de 'aldermans' als woordvoerders van verbanden van ingezetenen pp. 24 ev.

398 Zie p. 25. Uit de woorden *aldermans ac universitas* mag naar mijn opvatting niet worden opgemaakt dat de oldermannen los staan van het collectief. Zij maken net als alle andere Groningers deel uit van de *universitas*, maar hun functie maakt dat ze afzonderlijk worden genoemd. Overigens is het in dit verband van belang nog eens te wijzen op het feit dat 'alderman' een Fries woord is en dat deze term in latere teksten moet wijken voor het Nederduitse 'olderman'. De 'burgerlijke' oppositie tegen het Utrechtse gezag kan vooral een zaak zijn geweest van de Friessprekende inwoners van Groningen (Naarding, 'Stad en Ommelanden', 50 en 57).

399 Of moeten we hier het woord *consules* al met 'burgemeesters' vertalen? In de zestiende eeuw was het in Groningen gebruikelijk om raadsheren als *senatores* aan te duiden en burgemeesters *consules* te noemen.

400 Zie pp. 23 ev.

401 Dijkstra, 'Magistraatsbestel', 70 evv. Zie ook Looper, 'Universitas in Groninge', 9. De laatste auteur verwijst ter vergelijking naar ontwikkelingen in Bremen, Lüneburg en Hannover.

402 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis' 204.

403 J. de Rhoer, ed., 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425' in: *Verhandelingen (...)* PEIP V (Groningen 1828) boek IV art. 2 en boek III art. 2.

404 A. Telting, ed., *Stadboek van Groningen.* Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks nr. 9 ('s-Gravenhage 1886) 75, artt. 25-27 (Stadboek ed. De Rhoer, boek I artt. 30-32). Zie ook de akte van 5 februari 1400 waarbij burgemeesters en raad verklaren dat zij 'by consente onser zwornen meente' aan het Heilige Geestgasthuis vrijstelling verlenen van de verplichting om deel te nemen aan militaire operaties (*OGD* II 1057).

405 Stadsarchief rvr 26.1 fol. 1v.

406 Van de Kieft, 'De ontwikkeling', 237.

407 Opgemerkt wordt dat deze vroedschappen 'belangrijker' waren dan de vertegenwoordigende organen in de andere gewesten, maar deze opmerking kan voortkomen uit het feit dat over de laatste minder bekend is (Van de Kieft, ib. 238).

408 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 236-237.

409 Heinz Schilling, 'Republikanismus', 109-110.

410 Schilling wijst erop dat de burgeropstanden ook voor de geschiedenis van de politieke theorie van groot belang zijn. Juist tijdens dit soort revolten trad het 'gemeindlich-genossenschaftliche Bewußtsein' het helderst aan de dag. Wanneer de raad teveel zijn eigen gang ging pleegde hij 'Verfassungsbruch'. Door in opstand te komen herstelde de burgerij dan de 'gemeindlich-genossenschaftliche Urzustand'. In die 'oertoestand' gold zonder enige beperking datgene wat onder normale omstandigheden gemakkelijk vergeten kon worden: dat 'der Convent.... über dem Abt ist' (Schilling, 'Republikanismus', 110).

411 Zie voor deze functionarissen §1.3.4.

412 Ik heb geen poging gedaan te verklaren waarom burgemeesters en raad in sommige gevallen alleen optreden en in andere gevallen samen met de gezworen meente. De reden kan gelegen zijn in het gewicht van de behandelde zaken, in het onderscheid tussen eenmalige en routinezaken, maar ook in de wijziging van competenties. Duidelijkheid is slechts te krijgen door een zorgvuldige – en volledige – analyse.

413 Zie pp. 146 ev. De bedoelde plaatsen in het stadboek zijn: Stadboek 1425, ed. De Rhoer, resp. boek II art. 8 (1374), boek VII art. 21 (1375), boek VII art. 20 (1394), boek VIII art. 44 (1404), boek I art. 9 (1408; de datum staat niet in het 'stadboek van 1425' maar in de door Telting uitgegeven oudere versie van het stadboek, p. 4), boek I art. 1 (1425), boek VI artt. 26-27 (1383), boek VI art. 3 (1435), Stadboek ed. Telting art. CCXL (1413), boek IV art. 1 (1427) en boek III art. 48 (1451).

414 Stadboek ed. De Rhoer, boek I art. 1. De letterlijke tekst luidt: '[…] Ende dat mach de raed tot allen tijden van vrijheit ende van older woenheit hoghen ende sijden – dat sal men also verstaen: swaren daert hem to licht duncket ende lichten daert hem to swaer duncket – also het sunderlinghe neghenen manne anne gaet […]' (mijn interpunctie). Stadsarchief rvr 26.1; De Rhoer, 'Stadboek van Groningen' 1 en het commentaar bij deze passage). De Rhoer zelf denkt dat het gaat om de autonomie van de raad (commentaar 20). Lucas Trip zag het anders (en beter): de zittende raad mag de straf die op misdaden gesteld is wel verlichten en verzwaren, maar 'geenzins om eenen reets schuldigen naar die nieuwe wet te doen boeten, op dat er geen schijn of blijk zij van gunste of ongunste van bijzondere personen' (M.L [=Lucas Trip], 'Vertoog over den invloed van onze Nederlandsche moedertaal op onze Vaderlandsche Rechtsgeleerdheid in derzelver kunde en gebruik', in: *Verhandelingen ter nasporinge van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands (.....) door een Genootschap te Groningen* PEIP I (Groningen 1773) 19-126, in het bijzonder 82-84.

415 De tekst waarmee het 'Stadboek van 1425' opent, wordt door Dijkstra een 'besluit van burgemeesteren en raad' genoemd. Dit is onjuist. Het gaat hier om een overeenkomst tussen het 'dagelijks bestuur' van de stad (burgemeesters en raad) en de 'wijsheid' van de stad (Dijkstra, 'Magistraatsbestel', 76 evv.). Bos deelt mee dat in deze tijd 'belangrijke gildewoelingen' hebben plaatsgevonden (Bos, *Stapelrecht*, 107). Ofschoon daarover niets naders bekend is, kan er wel degelijk sprake zijn geweest van een soort 'herbronning van de macht', zoals Schilling die bedoelt (Schilling, 'Republikanismus', 110).

416 R. van Uytven bekijkt de zaak van de andere kant en ziet vooral de positieve kanten van de vorstenmacht. Hij deelt mee dat eerst de Bourgondische hertogen over de machtsmiddelen beschikten die hen in staat stelden met succes op te treden tegen 'de autonomie en het zelfzuchtige optreden van de steden' (Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 252).

417 Geciteerd door J. Huizinga in het derde hoofdstuk van zijn *Herfsttij der Middeleeuwen*.

418 Behalve vanwege het geld dat zij eruit konden trekken, waren de steden voor de heren ook van belang vanwege hun demografische betekenis en het hoge opleidingsniveau van hun burgers. Terecht is dan ook de opmerking die de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale over de steden maakte: 'Volkx ende scats hebben si mere ende wijsheyden dan die here' (geciteerd bij Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 253). Zie ook: Wim Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of

state formation in preindustrial Europe', *Theory and Society* 18 nr. 5 (1989) 733-755.

419 Zie p. 32.

420 Karl Brandi, Karl V. *Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches* (München 1937).

421 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 10.

422 Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker', 114.

423 Zie de karakteristiek van de laat-middeleeuwse samenleving in hoofdstuk III van Huizinga, *Herfsttij*.

424 Niet voor niets gaf Marsilius van Padua zijn werk over de staat de titel *Defensor pacis* ('Verdediger van de vrede').

425 Zuidema, 'Kroniekje', 136.

426 De 'algemene gildebrief' dateert van 7 september 1436 (stadsarchief rvr 160) en is gedrukt in De Rhoers uitgave van het 'stadboek van 1425' (PEIP v, 17-224).

427 Het bij de toetreding van een gilde verschuldigde 'entreegeld' – de hoogte ervan was verschillend – kwam voor de ene helft ten goede aan het gilde, voor de andere aan de stad.

428 Het hierna volgende is ontleend aan het Zuidema, 'Kroniekje' 98-101. Zie ook Bos, *Stapelrecht*, 125-128.

429 Bernhard Alting, 'Oudt en nieu Groningen', 79 (Groninger Archieven, RF Handschrift in folio 293.1).

430 Stadsarchief rvr 201 (*OUB* I 627-628, nr. 720) en Feith en Blok, *De kroniek* 134. Zie over deze kwestie ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', §3.1.4.

431 Zie §1.2.4.

432 Feith en Blok, *De kroniek*, 134-135.

433 Hier in de betekenis van 'gedwongen tussenhandel'.

434 Groninger Archieven, RF 1457.33, T1032, inv. nr. 266 (VVS 48.168 'Ex Ms. Drews') en Stadboek fol. 99v (rvr 26.1). Voor de relatie met Oost-Friesland had deze ingreep van de gilden tot gevolg dat met Ulrich Cirksena een nieuwe regeling moest worden getroffen. Zie daarvoor 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 410.

435 Ubbo Emmius kent de achtergrond van het optreden van de raad niet. Hij oppert de mogelijkheid dat hij gehandeld heeft uit 'naijver jegens het volk', maar het zou ook wel kunnen zijn dat hij het algemeen belang (*bonum publicum*) voor ogen had (Emmius *RFH* xxiv 374).

436 Zie over de aanleiding tot dit conflict §1.2.3 p. 62, noot 191 (op p. 179).

437 Het geschil tussen Johan Rengers – een leenman van de bisschop van Utrecht – en de stad heeft in het vroege voorjaar van 1483 gediend voor het gericht te Heemse nabij Hardenberg. Groningen was van het op 25 april 1483 gevelde vonnis in beroep gegaan op de bisschop van Utrecht. In de brief van 11 juni 1484 drong Rengers er bij de gilden op aan hun invloed aan te wenden opdat het stadsbestuur zich zou neerleggen bij de uitspaak van het gericht te Heemse. Zie stadsarchief rvr 922.15, 28 en 31 (8 oktober 1479, 22 april en 15 juni 1484).

438 Zie ook §1.3.11, pp. 150 ev.

439 Stadsarchief rvr 287.1. Het stuk is, met het bijbehorende renversaal, gedrukt in Werken PEIP v, 212-216.

440 Stadsarchief rvr 645.

441 Tegenwoordig noemen we dit 'geld lenen van crediteuren'. De crediteuren zijn behalve de graaf van Bentheim (1516; rvr 756; graaf Everwijn van Bentheim had zich ten gunste van Groningen ingezet in de voorgaande oorlogsjaren; zie bijv. SB 73 evv.) vooral leden van het Groningse patriciaat (april en juli 1514): Roelof van Munster (rvr 870.43), Eelt Tammens (rvr 807.42), Lulof Coenders (rvr 870.39), Egbert van Ballen (rvr 870.38), Loech Horenken (rvr 870.41), Willem Wicheringe (rvr 870.45). Het signaleren van het patricische karakter van deze crediteuren is van belang. In normale gevallen zien we dat alleen de gezworen meente toestemming geeft voor het aangaan van financiële verplichtingen. In de hier bedoelde overeenkomsten gaat het om crediteurs die tot de Groningse *inner circle* behoren. Om de voorkomen dat de *deals* een patricisch onderonsje zouden worden, moesten de gilden hierin gekend worden.

442 Zie p. 108. Het gaat in dit geval om artikel 38 in het negende boek van het Stadboek van 1425, ed. De Rhoer.

443 Stadsarchief rvr 301; gedrukt: *Pax Groningana*, nr. 94.

444 Zie §1.2.6, p. 75.

445 Op 8 februari werden jaarlijks de nieuwe raadsheren gekozen door een vijftal gezworenen die door het lot werden aangewezen. Later, mij is niet precies bekend wanneer, is het aantal raadsheren teruggebracht van twintig naar zestien. Ubbo Emmius vergist zich wanneer hij zegt dat er 'nu [=1605] en in de laatste eeuwen' zestien raadsheren waren (Emmius, *De agro Frisiae* ed. 1605, 159). Uit Stadboek ix art. 39 blijkt dat er rond 1500 nog twintig raadsheren waren.

446 Een 'breuke' is de aan het gerecht verschuldigde boete vanwege het 'breken' van het recht.
447 Zo interpreteer ik de woorden 'in den koere staen'
448 Zie §1.2.6, p. 75.
449 Stadsarchief rvr 297 en 870.11-15, 17, 18, 21, 23-29.
450 P.J. Blok deelt mee dat de maatregel 'omstreeks 1514 weder afgeschaft was' (P.J. Blok, 'Raad en gilden te Groningen', in: *GVA* 1895, 1-35, hier 14.
451 Zie pp. 29, 72 en 76.
452 Zie p. 99.
453 SB 39-40. Zie ook Blok, 'Raad en gilden', 14-15.
454 'De gilden [wilden] dit mit oorlooge ten ende [...] dryven' (SB 41).
455 SB 133.
456 De raad bleef het *imperium* houden, dat wil zeggen: hij was het officiële hoofd van de staat dat hem rechtsgeldig vertegenwoordigde, naar binnen en naar buiten. Zie voor de autoriteit van de raad, ook in een tijd van revolutionaire onrust, p.132.
457 SB 140. De Sitter schrijft dat deze eis te Groningen werd afgewezen en vermeldt nadere bijzonderheden onder verwijzing naar de kroniek van Sicke Benninge (*TS* I 271). Ofschoon hij de politieke stemming in Groningen wellicht correct weergeeft, moet worden opgemerkt dat De Sitter dat niet doet waar het de door hem opgegeven bron betreft. Zijn weergave van de feiten is dan ook niet ontleend aan Benninge, maar aan Ubbo Emmius, die aan deze episode een passage wijdt die in een roman niet zou misstaan (Emmius *RFH* XLII 652).
458 SB 162 en Zuidema, 'Kroniekje' 136. Ook hier geeft De Sitter weer een vrij uitvoerig overzicht van de argumenten die aan weerszijden naar voren werden gebracht: het zou eervoller zijn om onder een grote vorst als de hertog van Saksen onderworpen te zijn dan aan een kleine zoals de graaf. Anderzijds was het beter een minder machtige heer te hebben; daarvan zou men minder last hebben dan van een 'wrede dwingeland' als de hertog. Duitse vorsten zouden ook geen idee hebben van volksvrijheden; wat dat aangaat zou een man als Edzard verkieslijker zijn. Een geboren Fries als hij wist hoe vrije mensen dachten.... (*TS* I 279-280). Ook dit alles is niet ontleend aan oude bronnen, maar aan Emmius' geromantiseerde weergave van de gebeurtenissen (Emmius, *RFH* XLII 660-661), in dit geval verder opgesierd door De Sitter zelf.
459 SB 164-166.
460 'Christus is opgestaan, / die gekke Vyt moet nu het land uit. / Laten we daarom allen blij zijn, / graaf Edzard zal onze troost zijn. / Heer ontferm u' (EB 448). Vyt is de Saksische commandant jonker Vyt van Drachsdorf.
461 Stadsarchief rvr 415.
462 Emmius, *RFH* XLIII 674-675.
463 SB 209.
464 Emmius, *RFH* XLVI 719. Zie ook Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, XII en SB 251-252. De overeenkomst tussen Edzard en Karel van Gelre is gesloten op 6 juni 1514 (EB 494).
465 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* XII, nrs. 735 en 736.
466 SB 258.
467 SB 259.
468 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 19-21. Het verdrag is pas op 18 februari 1518 door hertog Karel van Gelre geratificeerd (stadsarchief rvr 426).
469 'Er waren elf tot twaalf personen in Groningen, zowel geestelijken als leken, die een jaargeld van deze vorst kregen. Dat ging op jammerlijke en ellendige wijze ten koste van dit arme Friesland [de Ommelanden], dat daarvoor in strijd met Gods geboden, eer en recht werd uitgeschud. Het waren juist mensen uit de elite die dit jaargeld toucheerden en zo de vorst ondersteunden in zijn oorlogszuchtige politiek. De Ommelanden moesten elk jaar *f*7000 opbrengen. Als die jaargelden er niet waren geweest zou men met *f*4000 à *f*5000 hebben kunnen toekomen. De jaargeldtrekkers ('by den blauwen sack') waren mensen als pastoor dr. Wilhelmus Frederici, mr. Ulfert, proost in Loppersum, Ludeke Horenken, Coert, Berend en Lulof Coenders, Roelof Huynge, Claes Schaffer, Lubbert Clant, Johan Horenken sr. en jr. en Peter Ulger sr. De hoogstgeplaatsten kregen *f*400, anderen bedragen tussen de *f*300 en *f*50' (SB 327 ev; mijn parafrase). Onder de hier opgesomde personen zijn ook de vier burgemeesters van 1521. Zie ook: Anton Rinzema, 'De stadhouder en de houding van de stad. Jasper van Merwijck als Gelders stadhouder in Groningen (1522-1530)', in: De Boer, *Het Noorden in het midden*, 87-106, hier 90.
470 Baks, 'Saksische heerschappij in Friesland' 104.
471 SB 360.
472 Daags daarna huldigden ook de Ommelanders de Gel-

derse hertog. Deze verliet de stad op 10 november 1522 en ontving 's anderendaags in het Grollerholt de hulde van het landschap Drenthe (SB 360-361).

473 Rinzema, 'De stadhouder' 91.

474 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 50; SB 366; zie ook kadertekst *Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre*, pp. 338 ev.

475 SB 373.

476 SB 378-379.

477 Ook elders kan de magistraat, na een corrigerende ingreep van 'het volk', weer gewoon doorgaan (Schilling, 'Republikanismus', 109.

478 Rinzema, 'De stadhouder', 92 en SB 378-379.

479 Dit besluit is genomen op 11 december 1523 (zie de kadertekst *Jaargelders eruit* op p. 125). Waarschijnlijk was het optreden van de acht vertegenwoordigers van de kluften toen alweer tot een einde gekomen.

480 SB 383-384; zie ook de kadertekst *Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre* op pp. 338 ev.

481 Rinzema, 'De stadhouder', 93.

482 SB 388.

483 Ib. en 'Groningens eerste parel', p. 331; stadsarchief rvr 437.

484 RF 1523.9, Verzameling van stukken dl. 31 nr. 72 en dl. 33 nr. 186.

485 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 53 noot 4.

486 Drie heren, Lulof Coenders, Roelof Huynge en Lubbert Korenpoort, gaven de voorkeur aan het jaargeld en deden afstand van hun bestuursfuncties (SB 379).

487 Stadboek IX art. 49. De hier vermelde gebeurtenissen maken deel uit van langdurige en ingrijpende 'democratische' woelingen in Groningen, waarover in het bijzonder Sicke Benninge ons inlicht. Zie hiervoor Rinzema, 'De stadhouder', 87-106.

488 RF Hs. in folio 453, 54.

489 *TS* I 340. Het hierna volgende verhaal is een compilatie van het relaas van Sicke Benninge en de weergave van de gebeurtenissen die in een andere zestiende-eeuwse kroniek te vinden is (SB 395-396 en RF Hs. in folio 453, 54-54v).

490 Zie hiervoor de rubriek financiën van het stadsarchief.

491 Nu Schuitemakersstraat.

492 Over de datum bestaat onzekerheid Sicke Benninge heeft het over 'des vryedaeges voor St. Laurens' (4 augustus 1525; SB 395), Eggerik Beninga over 'frydages na Laurentij' van het jaar 1526 en in Hs. in folio 453 wordt als datum 'fridach na Sunt Laurens (11 augustus 1525) opgegeven. Ik laat de meeste stemmen gelden en kies voor vrijdag na Sint Laurens: 11 augustus 1525.

493 Eerder hebben we gezien dat het dominicanenklooster (de 'Jacobijnen') aan de Ebbingestraat de traditionele vergaderplaats van de gilden was (zie p. 115). We zullen aanstonds zien dat het Jacobijnenklooster een belangrijke rol speelde in de woelingen die Groningen in deze periode teisterden (zie p. 128).

494 SB 396.

495 S.P. Wolfs OP, Das Groninger "Religionsgespräch" (1523) und seine Hintergründe (Utrecht/Nijmegen 1959) 49.

496 G.A. Meyer, 'Het Jacopijnenklooster te Groningen' I, in: *AAU* 32 (1907) 1-102, en II, ib. 299-330, hier 23.

497 Hieraan nam ook dr. Herman Abbring deel, die toen vicaris in de Sint Maartenskerk was. Enkele jaren later werd hij deken van Drenthe. Deze jurist was van 1548 tot 1559 syndicus van de stad Groningen, in welke functie we hem tegenkomen in 'Groningens eerste parel' en 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.

498 In februari 1525 drong de hertog er bij paus Clemens VII op aan dat deze de vorsten van zijn buurlanden zou opdragen streng op te treden tegen het Lutheranisme (Brom-Hensen, *Romeinse bronnen* 13-14, nrs. 15, 18-20).

499 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 59.

500 SB 388-390. Zie ook de tekst op pp. 124 ev.

501 Van wie de instructie is uitgegaan wordt in het stuk niet vermeld. Ik vermoed dat het niet de geestelijke overheid was, i.c. de hoofdpastoor van Sint Maarten dr. Willem Frederiks, maar het stadsbestuur. Frederiks was waarschijnlijk zelf al te zeer partij in de theologische disputen en had als wereldheer geen jurisdictie over de reguliere geestelijken in de stad. Het stadsbestuur heeft zijn verantwoordelijkheid genomen op grond van zijn taak de onderlinge vrede en openbare orde te handhaven.

502 Een parafrase van de inhoud van deze tekst voeg ik als bijlage toe (Bijlage 1 op p. 202). Zie ook A.F. Mellink, 'Uit de voorgeschiedenis van de reformatie in Groningen', in: M.G. Buist e.a., red., *Historisch bewogen; opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw.*

Opstellen aangeboden aan Prof.dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen (Groningen 1984) 139-158, hier 142-143.

503 Anti-clericale sentimenten en religieuze factoren speelden ook in de *Bauernkrieg* een belangrijke rol, een feit dat uitdrukkelijk ook door Groninger bronnen werd gesignaleerd. Zie §1.3.9.

504 Oud-burgemeester Peter Sickinge, de oud-rentmeesters Sicke Benninge en Herman Kock en raadsheer Roelof Sissing werden door de raad aangewezen om persoonlijk borg te staan voor de achterstallige renten op 'buitenlandse' schulden (Rinzema, 'De stadhouder', 94).

505 Zie de akte van 28 januari 1526, waarbij Arnt van den Gruythues, Herman Knoppert, Jasper van Marwijk en Johannes Vyrssen, raadsheren van de hertog van Gelre, uitspraak deden in de geschillen tussen de brouwers, bouwmeesters, hovelingen van de gilden en gemene meente van Groningen enerzijds en burgemeesters, raad, hoofdmannen, rentmeesters, accijnsmeesters en oldermannen anderzijds. De tekst bevindt zich voor in de eerste stadsrekening van Groningen (rvr 7.1) en is gedrukt in: P.J. Blok, ed., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, derde serie 9 ('s-Gravenhage 1896) 1-6. Zie ook Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 66.

506 Feith en Blok, *De kroniek,* 'Aanhangsel', 154.

507 Feith en Blok, *De kroniek*, 155-156.

508 Volgens Ubbo Emmius 'kan niets aan een stad worden gegeven dat grootser, belangrijker of meer verheven is dan dit recht. Zoiets vindt men in geen enkele stad in Duitsland, met uitzondering van Zwitserland, niet in de Nederlanden, Frankrijk, Engeland, Schotland, Polen, Hongarije, Zweden, Denemarken' (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 151).

509 In het Groninger stadsarchief berust een afschrift van de ordonnantie die hertog Karel van Gelre op 13 maart 1526 uitvaardigde. De hertog verklaart daarbij dat hij op verzoek van bouwmeesters en hovelingen van de gilden en gevolmachtigden van de gemene meente van de stad Groningen de mogelijkheid opent om van vonnissen van burgemeesters en raad in beroep te gaan op een gerecht, bestaande uit zijn stadhouder en vier burgers die uit naam van de hertog daartoe zijn aangewezen. Van deze appèlrechtbank zal verder beroep mogelijk zijn op de hertog en zijn raad (rvr 772). Mij is geen document bekend over de jaartax.

510 Feith en Blok, *De kroniek*, 156-158.

511 Het zogenaamde 'Olde convent', later Rode Weeshuis in de huidige Rodeweeshuisstraat.

512 Feith en Blok, *De kroniek*, 164-165.

513 In hoeverre het bij de verkiezing van de vierentwintig afgevaardigden 'democratisch' is toegegaan in onze zin valt niet uit te maken. Gelet op de geleidelijke radicalisering van deze jaren is het goed voorstelbaar dat de meer gematigde elementen zich niet meer durfden te laten horen. Met 'burgers' lijken de kroniekschrijvers nu de 'radicalen' te bedoelen, met 'goede burgers' de leden van de hogere kringen en de ouderwetse, gematigde leden van de burgerij.

514 Feith en Blok, *De kroniek*, 174.

515 Zie p. 119 en noot 456 op p. 193.

516 Feith en Blok, a.w. 175. De 'revolutie' van 1528 lijkt ook een soort etnische component te hebben gehad. De Groningse gilden waren beducht voor een 'Fries complot' en dwongen de gezworenen een groot aantal burgers van Drentse en Westfaalse afkomst in de raad te kiezen. Volgens de 'gewone man' was de oude stadsaristocratie al te zeer met de Ommelander elite vermaagschapt (Bos, *Stapelrecht*, 190-191).

517 'Ach Groningen, / wat een ezels maken nu de dienst uit in de stad! / Je kunt een ezel wel een leeuwenhuid omdoen, / maar zijn gebrul blijft het balken van een ezel. / Wie goed is van komaf / blijft barmhartig en goed, / mensen van goede familie / willen met onrecht niets te maken hebben.'

518 Feith en Blok, *De kroniek*, 176.

519 Zie de oorspronkelijke eed van de gezworenen, pp. 106 ev. De tekst ervan is in het 'stadboek van 1425' (stadsarchief rvr 26.1, fol. 1v) doorgehaald. Daaronder staat de tekst van de nieuwe eed, 'angaende int jaer van acht ende twintich toe sunte Peters ad Cathedram (22 februari 1528)'.

520 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* nr. 1477; Rinzema, 'De stadhouder', 97.

521 Rinzema, 'De stadhouder', 97 evv.

522 Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 86.

523 Zie §1.3.9.
524 Zie pp. 114 ev.
525 De *Vindiciae contra tyrannos* van 1579 spreekt van de 'populace, ceste beste qui porte un million de testes, se mutine et acoure en desordre' (geciteerd bij Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 4). Later spreekt ook Althusius van 'een monster met vele koppen' dat zelfs door een goede magistraat niet tevreden kan worden gesteld (Althusius, *Politica* XXIV, §6).
526 Zie SB 384 en 396; zie ook 'Groningens eerste parel', p. 339 en noot 566 op p. 197.
527 Feith en Blok, *De kroniek*, 177.
528 Rinzema, 'De stadhouder', 88.
529 Zie §1.1.5, in het bijzonder p. 38.
530 Zie p. 107.
531 Bos, *Stapelrecht*, 370.
532 In jaar 1 leverde de Akluft (het 'Akerspel') de burgemeesters, in jaar 2 deed dat de Assingekluft (later Boteringekluft genoemd), en in de jaren 3 en 4 leverden de Oosterkluft, Gelkingekluft en Gaddingekluft samen de burgemeesters. Dijkstra heeft de grenzen van de middeleeuwse kluften beschreven. Zijn uitkomsten stemmen op een enkel detail na overeen met mijn eigen bevindingen (C.E. Dijkstra, 'De grenzen van de kluften', in: *GVA* 1960, 39-58).
533 Het zgn. 'Stadboek Telting'.
534 Zie p. 106.
535 Stadboek 1425, boek I, artt. 2 en 4 (rvr 26.1). Later – het is mij niet bekend wanneer – is het aantal raadsheren teruggebracht van twintig naar zestien. Zie ook: Dijkstra, 'Magistraatsbestel'.
536 SB 392.
537 Zie over de boerenoorlog in Duitsland: Peter Blickle, *Die Revolution von 1525* (München 2004[4]).
538 SB 395.
539 De zogenaamde 'Allmende', een woord dat naar zin en etymologie verwant is aan het in Groningen bekende 'buurmande', waarbij 'mande' en 'mende' slaan op het gemeenschappelijke karakter van de betrokken grond. 'Allmende' is dus: gemeenschappelijk bezit van allen, 'buurmande': gemeenschappelijk bezit van [alle Groninger] buren of burgers.
540 SB 394.
541 Heinz Schilling spreekt over een 'Verdichtung der Staatlichkeit' en de daarmee verbonden 'frühmoderne Staatsbildung under dem Souveränitätsprinzip', die niet nalieten ook binnen de steden tot veranderingen te leiden in de opvattingen over het openbaar gezag (Schilling, *Die Stadt*, 48).
542 RF Hs. in folio 453, fol. 53-53v.
543 W.P. Blockmans en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *AGN* V (1980) 443-491, 463.
544 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht, 1304-1528', in: De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 113-189, hier 188.
545 Hij zou van 1538-1540 optreden als luitenant-stadhouder in Groningen en als zodanig de Hoofdmannenkamer voorzitten.
546 Tjaart van Burmania was door hertog Georg van Saksen benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland en was in 1515, toen de hertog van Saksen zijn rechten op Friesland aan Karel van Bourgondië (Habsburg) overdroeg, als zodanig blijven zitten. Hij trad ook op als officier in het Bourgondische leger.
547 Hs. in folio 453, fol. 63. Het gebruik om geld onder het volk te verdelen teneinde het gunstig te stemmen, gaat terug op de Romeinse oudheid. Om zijn vrijgevigheid (*liberalitas*) jegens zijn onderdanen te tonen bediende de keizer zich overigens niet alleen van munten. Hij kon ook andere goederen, zoals etenswaren, laten uitdelen.
548 Israël, *Republiek*, 132. Zie ook §1.3.3.
549 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', in: *AGN* II (1982) 188-253, hier 238.
550 Zie p. 32.
551 Israel, *De Republiek*, 135.
552 Als gevolg van de staatkundige verschillen binnen de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden en het onderscheid in de mate waarin de centrale regering invloed kon uitoefenen op de gebeurtenissen in de verschillende gewesten, kan slechts in beperkte mate gesproken worden van een 'geslaagde' vorming van een moderne staat. Als ik het goed zie is alleen de inrichting van een centrale regeringsbureaucratie echt geslaagd te noemen (zie Van Nierop, 'De troon van Alva', 211 ev.).
553 Volgens Gosses was Utrecht, 'de stad van de gilden', tot het begin van de zestiende eeuw 'de meest democratische van de Noord-Nederlandse steden' (Gosses, 'Met

meerderheid van stemmen', 43). Hij geeft niet aan op welk vergelijkend onderzoek deze stelling berust.

554 Struick, *Utrecht*, 128-129. Zie ook §1.1.3.

555 Mellink, 'Territoriale afronding', 492.

556 Zie over hem ook 'Groningen en zijn heren', p. 38. Maarten van Naarden moet rond 1490 zijn geboren. Zijn juridische opleiding ontving hij te Keulen en Orléans. Na een jaar lang kandidaat-advocaat te zijn geweest bij het Hof van Holland, werd hij in 1526 raadsheer in het Hof van Friesland te Leeuwarden. Het jaar daarop kreeg hij de functie van president. In de jaren 1537 en 1538 was hij buitengewoon raadsheer in het Hof van Holland en op 2 juli 1538 werd hij president van het Hof van Utrecht. Op 29 augustus 1541 werd Van Naarden benoemd tot luitenant-stadhouder van Stad en Lande, in welke hoedanigheid hij de Hoofdmannenkamer voorzat. Hij vervulde deze functie tot 1557. Daarna keerde hij terug naar Holland, waar hij weer raadsheer werd in het Hof van Holland. Van Naarden stierf in januari 1567. Zowel in 'Groningens eerste parel' en 'Groningen en de voorbijvaart van Emden' zullen we hem opnieuw tegenkomen.

557 Maria van Hongarije, hoofd van de regering in Brussel, en Johan de Ligne, graaf van Aremberg.

558 De parafrase is van mijzelf. Zie voor de tekst: Edze de Boer, '"Uwe Majesteit sal believen te weeten..." Brieven van en aan mr. Maarten van Naarden, Luitenant en Eerste Hoofdman in de hoofdmannenkamer te Groningen (1541-1557) in zijn functie van vertrouwensman van het Hof te Brussel' (niet uitgegeven scriptie Rijksuniversiteit Groningen, afd. Middeleeuwse geschiedenis, 1993) 156-170. Zie ook: Postma, 'Mislukte missie'.

559 In de meeste gewesten waren edelen de enige vertegenwoordigers van het platteland in de gewestelijke Staten- en kwartiersvergaderingen. Overigens hadden ook in Westerlauwers Friesland eigenerfde boeren zitting in de Staten (Israel, *De Republiek*, 117). In de Ommelanden was het nog gekker, want hier traden meiers (pachtboeren) op als wettige vertegenwoordigers (zgn. 'volmachten') voor kerspelen waar geen edelen of eigenerfden waren.

560 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 159-170.

561 Postma, 'Mislukte missie', 8. Behalve op Emmius beroept Postma zich op Ros, *Rennenberg*, 4-6. Ros baseert zich op zijn beurt onder meer op de *Tegenwoordige Staat* en het opstel van Blok over 'Raad en gilden te Groningen' in de Groningsche volksalmanak van 1895. Verder deelt hij mee ook het Diarium van Egbert Alting en het journaal van syndicus Johan de Gouda geraadpleegd te hebben. Ten aanzien van de gezworen meente rijst uit beide laatste bronnen echter een ander beeld op dan Ros schetst.

562 Om toch enig idee te geven van de manier waarop de gezworen meente deel had aan de besluitvorming heb ik een lijstje opgesteld van de zaken die in het – willekeurig gekozen – jaar 1588 door burgemeesters en raad in samenwerking met de gezworenen zijn behandeld. Zie hiervoor Bijlage 2 op pp. 203 ev.

563 Zie voor bijzonderheden de kadertekst *Drie regelingen* op p. 137.

564 Het eerste pand liep van St. Petrus' Stoel (22 februari) tot Pinksteren, het tweede van Pinksteren tot Vrijmarkt (8 september), het derde van Vrijmarkt tot St. Andreas (30 november) en het vierde van St. Andreas tot St. Petrus' Stoel.

565 DA 627.

566 Zie p. 137.

567 Ubbo Emmius noemt de gezworen meente de kweekvijver (*seminarium*) van de raad (Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1605) 163.

568 DA 570.

569 Wanneer men de adviesfunctie van de gezworen meente buiten beschouwing laat, was ze niet eens een echt kiescollege, want de raadskeur was in handen van slechts vijf *door het lot aangewezen* leden ervan. Alleen al het feit dat een lichaam met zo'n passieve, aan inhoudsloosheid grenzende rol in het oude Groningen toch bestaansrecht had, zou aanleiding moeten zijn tot het vermoeden dat haar functie toch wat meer heeft betekend.

570 VH II 32, 30 januari 1590.

571 Bos, *Stapelrecht*, 99 noot.

572 DA 397, 12 oktober 1577. Een vergelijkbare procedure werd in 1589 en 1590 gevolgd, toen ter dekking van buitengewone uitgaven een extra-belasting over de ingezetenen werd uitgeschreven (zie de stadsrekening over 1590, fol. 155 evv.

573 DA 570 en 663.

574 Zie p. 123.

575 Op 21 april 1575 had stadhouder Caspar de Robles het stadsbestuur al aangeboden de stadssleutels terug te geven, op voorwaarde dat de stad een tweetal bolwerken en courtines aan Alva's dwangburcht in de zuidelijke vestingwal zou bekostigen. Het openen en sluiten van de poorten zou dan geschieden in het bijzijn van soldaten van de bezettingsmacht (DA 299).

576 DA 374.

577 DA 570.

578 DA 616.

579 Zie Rutgers, 'De gevangenschap' en Formsma, *Ommelander strijd*, 89 evv.

580 JR II 63.

581 Het is natuurlijk ook mogelijk dat ik de verkeerde literatuur heb gelezen. Hoe dit ook zij, op dit punt moet ik de woorden herhalen die Bos in 1903 schreef: 'Bij geen andere gelegenheid en op geen andere plaats vond ik van het bestaan der gildesloten gerept'. Wat minder voorzichtig voegt hij daaraan toe: 'het is een bewijs van de groote macht die deze corporaties hebben gehad' (Bos, *Stapelrecht,*289). Syndicus Bernhard Alting maakt melding van de gildesloten in het vierde discours van zijn 'Oudt en nieu Groningen' (p. 86).

582 H.O. Feith jr., 'Over de oude Groningsche schutterij', in (Nijhoff's) *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* 5 (Arnhem 1847) 133-162, en J.A. Feith, 'De Groningsche schutterij', in: J.A. Feith, *Uit Groningens verleden* (Groningen 1902) 214-270.

583 Zie de 'Ordonnantie en artikelbrief' in stadsarchief RA IIIa 3, 115-123.

584 AE II 143 en Feith, 'De Groningsche schutterij', 238 evv.

585 *TS* II 99-100.

586 RF 1577.83.

587 Stadsarchief rnr 447.4 (stadsdocumenten in conventie onder letter HHHH).

588 De tekst formuleert het aldus: 'de wacht daerop het huijs is gesteldt'.

589 Van den Broek, *Het geheime dagboek*, 121.

590 AE II 143: 'als hoeren stadts wol versekert und mechtich wesende'.

591 AE II 286-287, 496.

592 AE II 535 en Pieter Bor Christiaenszoon, *Vervolch der Nederlantsche Oorloghen*, vierde deel (Leiden/Amsterdam 1630) XXX 21v.

593 De hertog van Parma schreef op 1 juni 1590 vanuit Brussel aan de koning: 'De Nijmegenaren verzetten zich tegen noodzakelijke maatregelen, zoals het opzetten van een sterkte, omdat ze bang zijn dat de Spanjaarden een citadel willen maken om hun stad te bedwingen. Hun mentaliteit deugt niet.' (Joseph Lefèvre, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie. III (1585-1591)* (Brussel 1956) 498, nr. 1250); zie ook Van Reyd, *Historie*, IX 174 en Bor XXVIII 34. De hertog vergiste zich toen hij de 'mentaliteit' van de Nijmegenaren veroordeelde. De afwijzing van een koningsgezind garnizoen had niets te maken met heimelijke Staatsgezindheid van de Nijmeegse burgerij. Net zoals de Groningers waren ook de inwoners van Nijmegen in de eerste plaats uit op het stedelijke belang. Een vreemd garnizoen binnen de muren betekende het opgeven van de autonomie en zou alleen maar leiden tot plundering en verwoesting van de stad. Daarom hadden ze zich enkele jaren tevoren, in 1585, even beslist verzet tegen het plan van de Staatsgezinde graaf van Neuenahr om een groot garnizoen in de stad te legeren (zie ook AE II 63).

594 Schilling, 'Republikanismus', 112-114.

595 Zie onder meer: Jan van den Broek, 'Het beleg van Groningen, mei-juli 1594', in: Boekholt, *Rondom de reductie*, 9-44 en dezelfde, *Het geheime dagboek*, 158 evv..

596 Volgens Van Reyd steunde Jarges op het 'schuym van de armste borghery' (Van Reyd, *Historie* XI 233 en 237, Bor XXXI 25v).

597 Van den Broek, *Het geheime dagboek*, 159.

598 De delegatie bestond verder uit de hoofdmannen Johan van Ballen en Frederick Moysteen, secretaris Popco Everardi van de hoofdmannenkamer, de commandeur van de Johannietercommanderij te Warffum en de officiaal Johannes Krithe, die de functie van syndicus der koningsgezinde Ommelanders vervulde.

599 Zie Jan van den Broek, 'Het beleg van Groningen', 39.

600 Zie pp. 36 en 96 en 'Groningens eerste parel', pp. 349 ev.

601 Zie de tekst van het Tractaat van Reductie in: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 2-7, hier 6.

602 Wiersum, *De gedwongen vereeniging*, 64.

603 Stadsarchief rvr 23.1, *sub dato*.

604 Stadsarchief rvr 23.1, 8 februari 1595. De bewering van Wiersum dat de keur in 1595 weer 'normaal' verliep, is

dus onjuist (Wiersum, *De gedwongen vereniging*, 71).

605 Stadsarchief rvr 23.1, *sub dato*.

606 Op 5 januari 1621 herstelde Maurits de vrije raadskeur. Zijn opvolgers volgden hem daarin. Pas in 1641 zagen de Staten-Generaal geheel af van inmenging (22 mei 1641). Van toen af ging de keuze weer geheel als vanouds (*TS* II 106).

607 Op 13 februari 1611 besloten burgemeesters en raad zelf dat in het vervolg ook niemand meer tot lid van de gezworen meente mocht worden gekozen tenzij hij burger en lidmaat was van de 'ware christelijke gereformeerde religie' en daarvan openlijk 'professie' deed (stadsarchief rnr 314.1, 149).

608 De gijzelaars waren burgemeester Joachim Alting, raadsheer Joost van Cleve en syndicus dr. Jean Houfflin de la Faillerie. De heren bleven tot maart 1601 in gijzeling. In 1602 wilden de Staten-Generaal dat Alting en Van Cleve niet zouden worden herbenoemd. Joachim Alting werd pas in 1608, toen alle woelingen voorbij waren, opnieuw burgemeester (Wiersum, *De gedwongen vereniging*, 72).

609 Zie p. 153.

610 Stadsarchief rvr 23.1 *sub dato*.

611 Stadsarchief na de reductie (rnr 306.2).

612 Het artikel werd 'wal ende rijpelijck examineert ende gerumineert (=herkauwd)'

613 Uit het gebruik van deze terminologie ('patriotten' en 'gemene zaak') blijkt nog eens hoe weinig 'Nederlands' zich de Groningers – ook de gereformeerde stadsbestuurders – zich voelden. Hun vaderland was Groningen en het 'algemeen belang' was het belang van de *Respublica Groningana*.

614 Stadsarchief rvr 23.1 *sub dato*.

615 *TS* II 164-165.

616 Alting kende nog geen overalls en heeft het over 'borgemeesters met de schootvellen'. Het voorgaande citaat en de volgende passages zijn een vrije bewerking van mijn hand van het vierde discours in: Bernhard Alting, 'Oudt en nieu Groningen', 78-92.

617 Zie pp. 100 ev.

618 'Groningers, zie hier een voorbeeld van wat er aan u veranderd is, / hoe het met u is gegaan en gaat in vele opzichten. / Als ik mij niet vergis en u goed kijkt, / dan gaat gij achteruit, want niet naar voren. / Gij gaat niet vooruit in status en eer, / in handel en welvaart. En wat nog verwacht kan worden, / weet God alleen, die slechte bestuurders aanstelt / wanneer hij de mensen kwelt met ongelukken en rampen. / Hij kwelt hen vanwege hun zonden en geeft ruim baan aan zotten en onnozelen, / koppige leeghoofden, lomperiken en lantaarns zonder licht, / lieden die op wraak en geld uit zijn, die alles te gronde richten, / het land verloren doen gaan en de steden vernielen.'

619 Codex Justinianus, 5, 59, 5 §2: Ieder moet zijn gezag bijdragen, opdat door allen wordt goedgekeurd wat allen op dezelfde wijze aangaat ('necesse est omnes suam auctoritatem praestare, ut, quod omnes similiter tangit, ab omnibus comprobetur'. Zie *Codex Justinianus. Corpus Iuris Civilis*, P. Krueger ed., II (Berlijn 1888[4]). Zie ook p. 101.

620 Zie p. 133.

621 Deze terminologie gaat terug op het werk van de Duitse historicus Otto Gierke (1841-1921). Deze had gezien dat de middeleeuwse samenlevingen niet bestonden uit geïsoleerde individuen, maar uit *corpora* (groepen van individuen). Voorbeelden van dergelijke groepen zijn: handels- en ambachtsgilden, religieuze broederschappen, kluft- of wijkorganisaties en parochies, standenvergaderingen, kerkelijke instellingen, zoals kloosters, kapittels en begijnhoven, en universiteiten. De leden van deze groepen waren door onderlinge saamhorigheid en vaak ook door een formele eed aan elkaar en aan de groep verbonden. De door Gierke bedoelde samenleving lijkt wel wat op wat de Duitse socioloog Tönnies in 1887 *Gemeinschaft* noemde (Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Leipzig 1887). Tönnies was een conservatief man en sterk beïnvloed door de Duitse romantische traditie en sociale filosofie. Hij ontwaarde in het historische proces een soort degeneratie of ontmenselijking. Met het woord *Gemeinschaft* karakteriseerde Tönnies datgene wat hij zag als de traditionele standen-samenleving van het pre-industriële Europa: een kleinschalige, besloten en 'gezellige' wereld, waarin mensen als complete individuen met elkaar omgingen. Hij stelde daartegenover de *Gesellschaft*: de moderne, industriële klassen-maatschappij van de negentiende eeuw, waarin sociale relaties gekenmerkt werden door zakelijkheid en waarin mensen niet meer als complete

personen, maar alleen in bepaalde rollen met elkaar te maken hadden. Ook de Franse socioloog Émile Durkheim signaleerde deze fundamentele tegenstelling in de opeenvolging van samenlevingstypen, maar zijn bijdrage aan de terminologie is eerder verwarrend dan dat zij helderheid schept: hij noemde de 'oude verbanden' *solidarité mécanique* en de moderne *solidarité organique.*

622 Schilling, *Die Stadt*, 143.

623 Zie p. 143.

624 In het stadsarchief van Groningen berust een 'Duitse' vertaling van een Franse versie van een oorspronkelijk in het Spaans gesteld stuk, dat gedateerd is op 2 maart 1568 (RF 1568.78, nu stadsarchief rvr 1467.38) en een dertien punten tellend programma bevat voor de modernisering van de Nederlanden. Het stuk noemt zichzelf 'sekere meyninge ende onderwijsinge van Co. Mat. angaende de sekerheit van sinen stant, gemener welvaert ende rijcdom desses landes'.

625 1575: opzegging van het 'grote verbond' van 1482; 1577: arrestatie van de Ommelander heren.

626 Van Nierop, 'De troon van Alva', 215.

627 Abel Eppens zag dit vanuit zijn ballingsoord Emden heel scherp. Op vele plaatsen in zijn kroniek wijst hij erop dat de Staten alleen op hun 'eigen belang' uit zijn; ze veronachtzamen het belang van de (gereformeerde) 'gemeente' en denken alleen aan hun eigen economische en politieke machtspositie.

628 Zie voor deze episode F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988) en ook 'Dansen om de bruid', onder meer §4.7.

629 De raden van de Nederlandse steden stelden zich op het standpunt dat zij 'het hele corpus van hun stad' vertegenwoordigden. De Staten van Holland steunden deze gedragslijn op 23 maart 1581, toen zij alle raden verboden om de gilden, schutterijen of andere groepen van burgers te raadplegen. Daarmee negeerden zij bewust de oppositie die er binnen de gilden en schutterijen tegen de oligarchen bestond (Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Penguin books 1990) 245, en A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *AGN* v (Haarlem 1980) 350-387, hier 378). Op grond van het feit dat de magistraten de plaats innamen van het volk, kon de Goudse pensionaris François Vranck in zijn dispuut met de Engelse diplomaat Thomas Wilkes de stelling verdedigen dat de soevereiniteit in handen was van de Staten (*Corte Vertoninghe* van 1587).

630 Zie VH II 109v. Zie over Joost van Cleve o.a. Ros, *Rennenberg.* Willem van Oranje had zich in 1579 danig geërgerd aan de hardnekkigheid waarmee 'dat cleijne manneken' de stedelijke privileges verdedigde (*BGOG* VI, 181).

631 Ook voor hen stond het belang van Groningen gelijk aan 'de gemene zaak'. Zie p. 155.

632 Ook Ernst Kossmann heeft gewezen op Althusius' conservatisme. Hij noemt hem daarnaast de 'best denkbare vertegenwoordiger van de Nederlandse protestantse theorie' (Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 15, en dezelfde, 'Bodin, Althusius en Parker', 122).

633 'De *ars politica* (de 'politieke kunst') is algemeen van aard, maar ze is van toepassing op alle individuele staatkundige verschijnselen, ongeacht de plaats, de tijd en het volk waar ze zich voordoen' (Johannes Althusius, *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* (Herborn 1614) nieuwe uitgave (Aalen 1981[2]) XXXIX, §85). Zie ook Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 21-24.

634 *Politica* IX, §45, XXVIII, §10, 51 en 65.

635 *Politica* XXVIII, §10.

636 *Politica* IX, §36.

637 *Politica* VI, §40.

638 *Politica* V, §11.

639 *Politica* XXVIII, §52.

640 *Politica*, inleiding tot de editie van 1603, XIX §78.

641 *Politica* XXVIII, §53-54.

642 *Politica* XXVIII, §53-56.

643 *Politica* XXVIII, §63-65.

644 Ook Justus Lipsius (1547-1606) was als de dood voor religieus geweld. Zijn *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex* (Leiden 1570) getuigt daarvan. In de loop van zijn carrière voegde deze geleerde jurist, afhankelijk van de plek waar hij zich bevond, zich naar de katholieke, lutherse, calvinistische en tenslotte opnieuw de katholieke religie. Een dergelijke geestelijke wendbaarheid verraadt een manier van denken waarin niet, zoals bij Althusius, de eenheid van de waarheid en de ene ware leer centraal staan. Lipsius vond dat er verschillende manieren konden bestaan waarop een mens God kan

dienen. Een overheid moest echter slechts één godsdienst in haar gebied toelaten. Daar waar verschillende religies naast elkaar voorkwamen, zou dat alleen maar tot tweedracht en burgeroorlog leiden. Daarom zou de overheid zelfs elke afwijking van de officiële leer genadeloos moeten bestraffen. Deze opstelling komt voort uit Lipsius' overtuiging dat de zorg voor de openbare orde en onderlinge vrede de allerbelangrijkste taak van de overheid is. Zie over Lipsius: J. Kluyskens, 'Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme', *BMGN* 88 (1973) 19-37, M.E.H.N. Mout, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: *Bestuurders en Geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit van Leiden* (Amsterdam/Dieren 1985) 55-64, en dezelfde, 'Justus Lipsius', in: P. Grendler, ed., *Encyclopedia of the Renaissance.* (New York 1999) 427-429.

645 AE II 189.

646 Stephen Toulmin ziet het streven naar de zekerheid van een rationeel en coherent wereldbeeld als een zeventiende-eeuwse 'contra-renaissance' in antwoord op de chaos van de zestiende eeuw. Naar zijn opvatting was de Franse koning Henri IV ('de koning van Navarra') de exponent van een soort renaissancistisch pluralisme dat samen met hem op 14 mei 1610 in Parijs om zeep werd gebracht. Zie Stephen Toulmin, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (Chicago 1990). Verwante zienswijzen vindt men in het werk van de Lets-Britse cultuurfilosoof Isaiah Berlin (1909-1997).

647 Schilling, 'Republikanismus'.

648 Dat ik desondanks de term gebruik, doe ik niet alleen omdat het een aardige aandachttrekker is, maar ook omdat ik er een soort aandenken in zie aan Harm Buiter, die burgemeester van Groningen was in de jaren 1970-1985, en als zodanig een drietal linkse 'meerderheidscolleges' (1973-1982) voorzat. In de colleges van B&W van die tijd werd de toon gezet door jeugdige wethouders, die met hun uitlatingen en handelwijze de indruk wekten democratie te interpreteren als de dictatuur van de meerderheid. Buiter duidde zijn stad destijds meermalen aan als de 'volksrepubliek Groningen', zonder daarbij gelijkenis te willen suggereren tussen de gemeente Groningen en de volksdemocratieën van die tijd. Onder meer door dit ironische taalgebruik wist hij enige afstand te nemen van het gedreven optreden van zijn 'jongens' en kon hij een lijn open houden tussen het 'stadhuis' en 'andersdenkenden' binnen en buiten de gemeente. Overigens deed de vondst van een kleitablet (op 1 april 1987 tijdens archeologische onderzoekingen aan de voet van de Martinitoren) even het vermoeden postvatten dat Groningen reeds in de Romeinse tijd een *respublica popularis* (volksrepubliek) is geweest (zie hiervoor de *Groninger Gezinsbode* van 1 en 3 april 1987). Zie voor Buiter en zijn tijd: Maarten Duijvendak en Bart de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw.* GHR 25 (Assen 2003) 399 evv. en Luuk Hajema, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001.* GHR 22 (Assen 2001) 221 evv.

649 Zie L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria) hoofdstuk III en Van Deursen, 'De plaats van de noordelijke gewesten' 24.

650 W.J.A. Jonckbloet, Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest (Groningen 1864) 35 noot.

651 De historicus loopt bij het interpreteren van de geschiedenis steeds het gevaar de door hem zinvol geachte samenhang tussen feiten te houden voor de beoogde uitkomst van menselijk handelen en plannen (Hans-Georg Gadamer, *Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen 1965[2]) 355). Het is onze ingebakken neiging tot 'finalistisch' denken die het velen van ons ook zo moeilijk maakt de fundamentele betekenis van Darwins ontdekking te doorzien en die ons *design* doet vermoeden waar sprake is van mechanische causaliteit. Zie hiervoor Daniel C. Dennett, *Darwin's dangerous idea: Evolution and the Meanings of Life* (New York 1995) en het voorwoord in Richard Dawkins, *The blind watchmaker* (New York 1986).

652 Zie Van Deursen, 'De plaats van de noordelijke gewesten'.

653 Stadsarchief rvr 3.1, fol. 7.

Bijlage 1

Tekst van een bekendmaking, vermoedelijk van het Groninger stadsbestuur, aan de geestelijkheid in Groningen. Hiernaar wordt verwezen in de kadertekst *Jacobijnen en de orthodoxie* (p. 128). Het stuk dateert mogelijk uit 1525 of 1526.[1]

Bekendmaking aan alle predikanten in Groningen.

1 Predikanten moeten het juiste ende zuivere evangelie van God verkondigen; ze moeten daarbij uitleg geven van de geschriften van de heilige apostelen, de vier kerkleraren en andere door de kerk erkende en toegelaten leraren .[2] Ze moeten dat zo doen dat iedereen daar beter van wordt en niemand zich eraan ergert.

2 Predikanten mogen elkaar noch openlijk noch in het geheim op een onfatsoenlijke manier bejegenen. Degene die een ander van een dwaling wil bekeren moet daarbij Mattheüs 18 en Lucas 17 ter harte nemen. Ze moeten elkaar onderling corrigeren, of in aanwezigheid van goede kenners van de H. Schrift, zodat het volk niets anders hoort dan wat tot de zaligheid van zijn ziel strekt.

3 Er moet niet gesproken worden over zaken die omstreden zijn of zo onduidelijk, dat de gewone man daarvan niets begrijpt, en die ook niet van belang voor hem zijn.

4 Predikanten hebben zich te houden aan een juiste en op de H. Schrift gebaseerde christelijke leer die nuttig is voor de zaligheid der zielen, die de gehoorzaamheid en onderdanigheid jegens de geestelijke en wereldlijke overheid bevordert en ook gunstig is voor de eendracht onder het gewone volk. Alles naar Paulus, Romeinen 13, en Petrus' eerste brief, hoofdstuk 2. Ze moeten daarbij gebruik maken van beproefde en door de kerk toegelaten geschriften. De predikant moet Gods eer zoeken en niet die van hemzelf, hij moet onder het volk liefde en christelijke eendracht stichten.

5 Daar waar het nodig is aanmerkingen te maken op overtredingen die door mensen, ongeacht hun positie, worden begaan, moet de predikant geen blijk geven van verachting voor de staat van de overtreders, maar alleen kritiek uitoefenen op hetgeen in strijd is met Gods woord en de wetten van de H. Kerk. Hij moet het volk er in alle zachtmoedigheid op wijzen, dat niemand zich moet verzetten tegen of schandelijk spreken over God, zijn gebenedijde moeder Maria, Gods heiligen, de zeven sacramenten, de ceremoniën en dagelijkse dienst van de H. Kerk. Iedereen moet zich daaraan houden totdat het God zelf behaagt iets te veranderen.

6 Een predikant die hiermee in strijd handelt, haat, nijd, tweedracht en oproer onder het gewone volk sticht, heimelijk of openbaar, op de kansel of in de biechtstoel, die zal van zijn predikambt en andere kerkelijke functies vervallen zijn en zal de stad moeten verlaten.

Ik, broeder Laurentius Laurentii, professor in de theologie en prior van het dominicanenklooster te Groningen, beloof dit voor mijzelf en mijn convent, met mijn handtekening.

1 Stadsarchief rvr 1055.1 (RF 1558.36).

2 Bedoeld zijn de grote kerkvaders van het westelijke christendom: Ambrosius, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius de Grote. De rooms-katholieke Kerk erkent tegenwoordig 33 heiligen als 'kerkleraar'.

Bijlage 2

Een voorbeeld: 1588

In de tekst heb ik aangegeven dat een gedegen onderzoek naar het functioneren van de Groningse staat zinvol zou zijn.[1] Het materiaal daarvoor is aanwezig. Vooral vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw zijn er voldoende registers en protocollen bewaard gebleven om de gang van zaken in de praktijk te kunnen volgen. Om een indruk te geven van de soort van zaken waarvoor burgemeesters en raad zich niet competent wisten en die ze daarom met de gezworen meente en bouwmeesters van de gilden bespraken volgt hier een vluchtig samengesteld overzicht van het willekeurig gekozen jaar 1588.

14 maart: In overleg met de gezworen meente neemt het stadsbestuur een besluit over de manier waarop de verbetering van het rondeel bij het Papenpoortje zal worden bekostigd. Het door de burgerij te betalen geld zal 'rotsgewijs'[2] worden opgehaald, op de wijze die gebruikelijk is bij de inning van schattingen. Er zal ook een collecte ('ommeganck') worden gehouden ter bekostiging van de nieuwe palissade aan de voet van de wal.[3]

17 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten een koninklijk edict inzake de betaling van renten niet te publiceren.[4]

30 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden wensen afschrift te hebben van het rekenboek van wijlen rentmeester Herman Wijnbrugge, keuren de ontslagbrief voor oud-syndicus De Gouda goed, bespreken de ordonnantie voor de lakenververs, besluiten de volgende dag de situatie aan de zuid-oostzijde van de stad te inspecteren, nemen het besluit om de handel in boter vrij te laten en bespreken de invoering van de stapelplicht van de Oldambten.[5]

31 maart: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden bezichtigen de situatie tussen de Poele- en Steentilpoort, besluiten voorbereidingen te treffen voor het graven van een nieuw diep en het bouwen van een stenen 'pijp' bij de Poelepoort en besluiten een nieuwe ordonnantie vast te stellen ter beslechting van een conflict tussen het bakkersgilde en de hoplieden van de schutten.[6]

1 Zie p. 144
2 'Rotten' zijn delen van een stadswijk ('kluft'). Het aantal rotten per kluft varieerde van 13 tot 17. In de meeste gevallen gaat het om afzonderlijke straten of huizenrijen aan één zijde van een straat. Ook de weerbare burgerij was ingedeeld in 'rotten', te vergelijken met de huidige pelotons in een compagnie.
3 DA 720. Zie ook 'Dansen om de bruid' pp. 565 ev.
4 DA 720, VH I 12-12v.
5 DA 722, VH I 15-15v.
6 DA 722, VH I 16-17.

4 april: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden stellen een ordonnantie vast voor de bakkers en benoemen een commissie ter verdere reglementering van het bakkerswezen.[7]

2 mei: De raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden gaan akkoord met de ordonnantie op de ververijen, bespreken de gevolgen van de lage prijs van het graan voor de brouwers en de bakkers en besluiten dat een concept-ordonnantie aan de brouwers zal worden voorgelegd.[8]

19 mei: Burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten tot de oprichting van een jezuïetencollege.[9]

10 juni: De raad en de gezworen meente wijzigen de ordonnantie voor de meestertimmerlieden en -metselaars.[10]

20 juni: De raad en de gezworen meente stellen de op 10 juni gewijzigde ordonnantie vast.

22 augustus: De raad, taalmannen, gezworen gemeente en bouwmeesters van de gilden keuren de opgestelde concepten inzake de admiraliteit goed. De gezworenen gaan akkoord met het instellen van een loterij ter verbetering van het raadhuis.[11]

23 augustus: De raad, oud en nieuw, en de gezworenen wijzen de requesten af van ballingen die weer in de stad willen komen.[12]

10 oktober: Burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden besluiten dat de Olderman en het Gildrecht competent zijn in de zaak tussen de stad Bremen en de vrijbuiter Jacob Brants, alsmede in toekomstige zaken van vrijbuiterij door soldaten van het koninklijke leger.[13]

7 VH I 18v-19v.
8 VH I 28v-29.
9 DA 727, VH I 33v-35.
10 DA 728.
11 DA 736, VH I 56v.
12 DA 737, VH I 56v.
13 DA 743, VH I 66-66v.

2 Groningens eerste parel

Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)

Bernhard Alting achterna

Tijdens de bewerking van stukken over de Emder voorbijvaart[1] stuitte ik terloops op een kwestie die halverwege de zestiende eeuw speelde en betrekking had op Groningens zeggenschap over het Gorecht. Het ging daarbij om de vraag of het stadsbestuur eigenlijk wel bevoegd was om te beschikken over enige rechten die de bisschop van Utrecht daar vroeger had gehad. Volgens de Groningers waren die op de stad Groningen overgegaan. Onder de bewuste stukken waren notities die stadssyndicus dr. Herman Abbring over deze aangelegenheid had gemaakt.[2] Daarin kwam ook een toespeling voor op het verraad waaraan de bisschop van Utrecht zich tegenover Groningen zou hebben schuldig gemaakt. Het was mij toen niet direct duidelijk waarop deze woorden sloegen. Later trof ik dit thema herhaaldelijk in de stadsarchieven aan: het was een vast gegeven in het Groningse collectieve geheugen en diende ter rechtvaardiging van Groningens heerschappij over het Gorecht.

Een verwijzing naar het 'verraad van de bisschop' vinden we ook in het tractaat *De Pilaren ende Peerlen van Groningen,* dat dr. Bernhard Alting in 1648 te Groningen publiceerde. Alting, die syndicus was geweest in de jaren 1632-1644, bedoelde met 'pilaren' de economische pijlers waarop het bestaan en de welvaart van de stad Groningen rustten: de 'unie' met de Ommelanden, de provinciale rechtbank ('Hoofdmannenkamer'), het stapelrecht en de brouwerij. Met de 'peerlen' had hij de blijken van Groningens grootheid op het oog: de overheidsrechten over het Gorecht, de Oldambten en Westerwolde en het recht van 'preséance'.[3] Het Gorecht of, zoals Alting schreef, 'het Go- en Woldtrecht', was voor hem de oudste en meest eerbiedwaardige van de parels in het 'cieraet van Groningen'.

Bernhard Alting was een echte kenner van de Groningse geschiedenis. Hij had de *Rerum Frisicarum Historia* bestudeerd, het grote geschiedwerk dat Ubbo Emmius mede op basis van uitgebreide archiefstudie had geschreven, en waarvan in 1616 bij Elzevier in Leiden een complete uitgave was verschenen.[4] De meeste kennis had hij echter opgedaan tijdens zijn ambtsbezigheden in het Groninger raadhuis.

In de jaren twintig van de zeventiende eeuw had de ergernis van de Ommelander heren over het in hun ogen heerszuchtige optreden van het stadsbestuur zo'n hoge graad bereikt, dat zij hun klachten op schrift stelden en aan de Staten-Generaal voorlegden. De eerste grief die zij naar voren brachten betrof Groningens zeggenschap over het Gorecht en de manier waarop 'de heren van de stad' daaraan inhoud gaven. Daarnaast hadden ze nog negentien andere klachten over het stadsbestuur. Van hun kant legden ook burgemeesters en raad een tiental grieven tegen de Ommelanders op tafel. Op zoek naar documenten ter onderbouwing van

het stedelijke standpunt in al deze omstreden aangelegenheden zocht Bernhard Alting het hele stadsarchief door. Dit onderzoek resulteerde behalve in pleitnota's ook in een tweetal verzamelingen van vele honderden archiefstukken – in origineel en in afschrift – die in 1633 bij de Staten-Generaal werden ingeleverd. In de Groninger archieven zijn deze stukken bekend als de 'stadsdocumenten in conventie en reconventie'.[5]

Als inventarisator van het Groningse stadsarchief heb ik in zekere zin hetzelfde gedaan als Bernhard Alting. Ik heb dezelfde stukken gezien als hij en ik herken in de teksten van zijn hand de weg die hij zich door de stadsarchieven heeft gebaand. Met die gemeenschappelijke basis in de archiefbronnen houdt de gelijkenis tussen zijn publicatie en mijn studie echter ook meteen op.

Het hiernavolgende verhaal mist de balans van Altings *Pilaren en Peerlen* en valt uiteen in twee sterk van elkaar verschillende delen. Dit onderscheid hangt samen met de aard van de thema's die deze delen behandelen en de verschillen in de bronnensituatie waarop de onderzoeker van deze thema's stuit. Omdat ik me ook had voorgenomen helderheid te scheppen ten aanzien van de vraag over welk gebied we het eigenlijk hebben wanneer we over het Gorecht spreken, zag ik mij genoodzaakt veel aandacht te schenken aan de historische geografie van deze streek. De vragen die daarbij aan de orde komen zijn alleen te beantwoorden door gegevens uit bronnen van zeer verschillende aard met elkaar in verband te brengen en soms zeer diep op ogenschijnlijk nietige details in te gaan.

Het tweede deel behandelt de manier waarop de stad Groningen de overheidsrechten over het Gorecht verwierf en de inhoud die zij daaraan gaf, met inbegrip van de bevestiging van haar positie door de Staten-Generaal (1640). Voor dit deel heb ik mij kunnen beperken tot het gebruik van geschreven bronnen en literatuur. Ik volg hierbij zoveel mogelijk de grote lijn, maar veroorloof mezelf van tijd tot tijd de vrijheid om uitvoerige excursies te maken en diep in de details af te dalen.

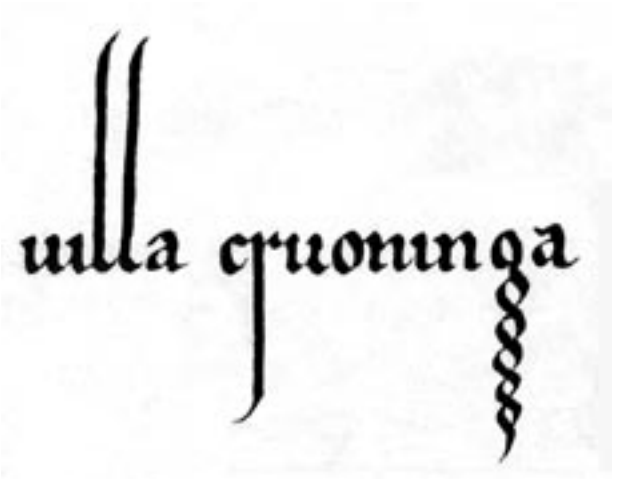
Zoals bekend trok de stad Groningen later veel profijt van haar hoedanigheid van wettige overheid over het Gorecht, vooral nadat zij het voortouw had genomen bij de ontsluiting en exploitatie van de venen ten oosten van het Zuidlaardermeer. Als Bernhard Alting geweten had wat de Veenkoloniën in latere tijd zijn stad in economische zin zouden opleveren, zou hij het bezit van de overheidsrechten over het Gorecht wellicht niet onder de 'peerlen', maar onder de 'pilaren' hebben gerangschikt. Die geschiedenis en alles wat daarmee samenhangt laat ik hier buiten beschouwing.[6]

2.1 Het Gorecht

2.1.1 De kerk van Utrecht en de villa Cruoninga

Net als Bernhard Alting begin ik mijn verhaal met de bekende schenking die koning Hendrik III op 21 mei 1040 deed.[7] Deze koning van het Duitse rijk gaf toen een landgoed in de nederzetting Groningen (*predium ... in villa Cruoninga*) aan de kerk te Utrecht.[8] Cruoninga was het noordelijkste dorp van het graafschap Drenthe. Het landgoed dat hierdoor in handen van Utrecht kwam was geen gewoon stuk grond. Het moet niet alleen van zeer aanzienlijke omvang geweest zijn, maar droeg ook een bijzonder karakter. Aan het bezit ervan waren speciale rechten en plichten verbonden. De eigenaar ervan gold ter plaatse als vertegenwoordiger van de koning zelf en oefende diens functie uit.[9]

De akte van 1040 geeft een opsomming van alles wat in deze schenking was inbegrepen: 'grond, gebouwen, horigen, landerijen – in cultuur gebracht en nog te ontginnen – , hooilanden, kampen, graslanden, wateren of waterlopen, viswateren, wegen – begaanbaar en onbegaanbaar – , opbrengsten en inkomsten, het

Op 21 mei 1040 schonk koning Hendrik III een landgoed in de *villa cruoninga* aan de kerk te Utrecht.
Detail van de facsimile van de schenkingsakte, die als bijlage bij het vierde deel van R.K. Driessens *Monumenta Groningana* is gevoegd.
De facsimile is in zijn geheel afgebeeld op p. 17

recht om aan te klagen en gerechtelijk onderzoek in te stellen (inclusief de gehele bijbehorende grafelijke rechtspraak), munt- en tolrecht, het onderzoek en de afhandeling van kwesties met alles wat daarbij hoort, tegenwoordig in ons [= van de koning] bezit of later met Gods hulp nog daarbij te verwerven'.

Er is een uitgebreide literatuur over deze giftbrief en zijn gevolgen.[10] Ik zal die hieronder niet helemaal nalopen. Voor ons is het van belang antwoord te krijgen op twee vragen die tot dusver minder aandacht hebben gekregen, De eerste vraag is die naar de inhoud van de rechten en plichten, kortweg 'de grafelijkheid' in Groningen en omgeving, die in 1040 in het bezit zijn gekomen van de Utrechtse kerk. De tweede betreft het territorium waarvoor deze grafelijke rechten golden, het gebied dat later het Gorecht of Gericht van Selwerd wordt genoemd.

2.1.2 De grafelijkheid

Eerst de inhoud van de grafelijkheid. In de middeleeuwen bestond de 'staatsinrichting' uit een netwerk van persoonlijke relaties tussen mensen van verschillende rang. Wie hoger was in rang schonk goederen of gunsten aan degene die hij aan zich wilde binden en de ontvanger beantwoordde deze weldaden met een eed van trouw. Op die manier probeerde de koning zich te verzekeren van de diensten van zijn graven en hertogen, maar ook op alle niveaus daaronder was dit de methode waarop 'meerderen' zeggenschap over 'minderen' vestigden en onderhielden. In de tijd van de Frankische koningen was een graaf een ambtenaar die de koning vertegenwoordigde in de streek waar hij was aangesteld. Voor het vervullen van deze ambtelijke functie werd vaak een beroep gedaan op het hoofd van het meest vooraanstaande geslacht in een gebied. Vertegenwoordiger van de koning zijn betekende dat de graaf binnen zijn gebied de spreekbuis van de koning was: hij moest zorgen voor de afkondiging van 's konings besluiten en bevelen en de belastingen innen die hem toekwamen.[11] Maar eerst en vooral betekende het 't waarnemen van de allerbelangrijkste taak van de koning: het handhaven van vrede en veiligheid. Dit hield in dat de graaf ervoor moest zorgen dat onderlinge problemen niet met geweld, maar op een ordelijke manier, volgens de regels van het gewoonterecht werden opgelost. Daartoe moest de graaf optreden als rechter. Dit wil niet zeggen dat hij, zoals een moderne rechter doet, zelf het oordeel velde. De graaf moest er alleen voor zorgen dat het ter plaatse geldende gewoonterecht werd toegepast. Hij organiseerde daartoe zittingen waarin de bevolking zelf, of een aantal rechtsgenoten uit haar naam, beslisten hoe de voorgelegde geschillen volgens de overgeleverde gebruiken moesten worden opgelost. Vervolgens was het de taak van de graaf om ervoor te zorgen dat het vonnis dat was uitgesproken ook werkelijk ten uitvoer werd gebracht.

De vrede van de samenleving werd uiteraard niet alleen bedreigd door onderlinge tegenstellingen, maar ook door vijanden van buitenaf. Daarom was de graaf ook belast met het opperbevel over de weerbare mannen. In geval van nood moest hij ervoor zorgen dat de mannen werden opgeroepen en had hij vervolgens de leiding over de militaire operaties.

Het spreekt voor zich dat de graaf verder verantwoordelijk was voor de dagelijkse rust en orde in zijn gebied en dat hij de Kerk, haar bezittingen en ambtsdragers moest beschermen. De handhaving van de publieke godsdienst gold tot de Bataafse revolutie zelfs als eerste taak van de overheid. Daarnaast had de graaf het toezicht op de openbare werken. Hieronder vallen werkzaamheden die ten algemenen nutte werden uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld de aanleg en het onderhoud van dijken, wegen, watergangen en verdedigingswerken. Ook deze taken dienen te worden gezien als uitvloeisels van de hoofdtaak van de koning: de bescherming van de samenleving.

Alles bij elkaar gaat het hier om functies die de overheid nog steeds behoort uit te voeren. Als beloning voor dit werk betaalde de koning zijn graven geen salaris, maar verleende hun het vruchtgebruik van domeingoederen; daarnaast kregen de graven een deel van de geldstraffen die werden opgelegd en hadden ze, wanneer ze op dienstreis waren, er recht op door de bevolking voorzien te worden van onderdak en onderhoud.[12] In voorkomend geval genoot de graaf ook de inkomsten uit andere rechten, zoals het munt-, tol- en foreestrecht (het recht op het gebruik van de woeste grond).

2.1.3 Het gebied

De vraag naar de inhoud van de grafelijkheid was simpel te beantwoorden. Dat is niet het geval met die naar het gebied waarover de bezitter van het in 1040 door de koning geschonken landgoed de grafelijke rechten uitoefende.

De tekst van de schenkingsoorkonde zwijgt over de omvang van het landgoed zelf en hij bevat ook geen informatie over de grenzen van het bijbehorende rechtsgebied. Uit de situatie in latere tijden kunnen we echter opmaken dat het bij het laatste moet zijn gegaan om het gebied van de huidige gemeenten Groningen en Haren, en wel in het bijzonder om de hoger gelegen delen daarvan. In de tijd dat de schenkingsoorkonde werd uitgevaardigd was dit gebied aan de west-, noord- en oostzijde omgeven door een zone van waterlopen en moerassen. Deze sloten het in 1040 geschonken territorium op een natuurlijke wijze af van de verderop gelegen bewoonde streken.[13] De nabijheid van de zee deed zich volop voelen en bij hoge vloeden kon het zeewater zelfs ver landinwaarts opdringen.[14] Van eenduidige grenzen kon in dit landschap geen sprake zijn. Alleen aan de zuidzijde – over de Hondsrug – was er een in alle seizoenen begaanbare weg die dit gebied met het hoger gelegen achterland verbond. Op grond van de langgerekte vorm ervan noemde de zestiende-eeuwse Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post het territorium waarop Groningen lag een 'stert van Drentlant'.[15] Het hooggelegen noordelijke uiteinde van de Hondsrug was ongetwijfeld de kern van het gebied dat de koning in 1040 met al zijn toebehoren aan de kerk van Utrecht schonk. Maar als we op latere landkaarten kijken, zien we dat het Gorecht een veel groter gebied omvat dan alleen de hoge gronden in de gemeenten Groningen en Haren. Tenminste een deel van de tegenwoordig aan de west-, noord- en oostzijde gelegen lage landen behoort ook tot het Gorecht. Deze lage landen vormden de 'bufferzone' die de 'staart van Drenthe' van de Friese landschappen scheidde. De gedachte dringt zich op dat er samenhang moet bestaan tussen het uitgesproken kunstmatige karakter van de latere grenzen en de omstandigheid dat deze gelegen

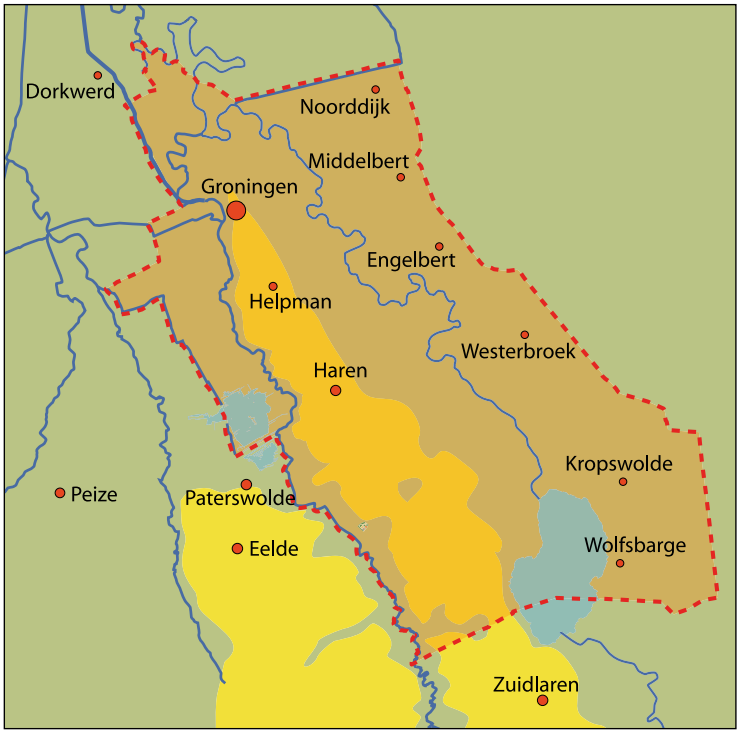
Groningens situering op een 'stert van Drentland'.
De Hondsrug dringt als een kaap door tot in het kleigebied.
Alleen op de noordelijkste punt ervan grenst de klei direct aan het zand. Overal elders worden de hoge gronden door venen en moerassen van de zeeklei gescheiden.
Kaart door Henk Kampen.

zijn buiten de natuurlijke barrières die de 'hoge kern' van de schenking van 1040 omsluiten.

Van de oude nederzetting – en later de stad – Groningen heet het steevast dat ze gelegen is tussen Drentse A en Hunze. Deze beide riviertjes zijn inderdaad de meest voor de hand liggende natuurlijke grenzen van wat ik hierboven 'de kern' noemde. De Drentse A dient echter alleen in het zuidwesten van het Gorecht als grens: vanaf de Westerlanden (ten oosten van Yde) tot aan een punt ten oosten van Eelde. Vanaf dat punt, even ten zuiden van het huis te Glimmen, verlaat de grens de huidige loop van de rivier en buigt in noordwestelijke richting af. Na eerst een eindje in deze richting gelopen te hebben volgt ze de Oude Aa naar het westen, maakt dan een bocht naar het noorden en stuit vervolgens ten oosten van Vennebroek te Paterswolde op de Eelderdijk (nu Meerweg). Ze loopt dan verder in westelijke richting tot de huidige driesprong Hoofdweg-Meerweg te Paterswolde. Vanaf Glimmen tot aan de Meerweg lijkt de grens een in hoofdzaak natuurlijk verloop te hebben. De Eelderdijk of Meerweg staat haaks op de Drentse A; het is een zogenaamde zijdwende of zuidwending, een ontginningsdijk.[16] Vanaf de huidige driesprong te Paterswolde loopt de grens naar het noorden. Vroeger volgde ze hier de Woldsloot, maar deze is verdwenen toen het Paterswoldsemeer ontstond.[17] De verdere details doen er op dit moment niet toe: belangrijk is dat de grens tussen het Gorecht en Drenthe vanaf de Eelderdijk/Meerweg niet de loop van de Drentse A volgt, maar ten westen ervan ligt.

Aan de oostzijde van de Hondsrug stroomt de Hunze naar het noorden, de tweede voor de hand liggende natuurlijke grens van het Gorecht. Deze rivier dient echter nergens als grens. Gaat het aan de westzijde om een smalle strook die 'buiten' de natuurlijke grens gelegen is, aan de oostzijde van de Hondsrug is het tot het Gorecht behorende gebied aan gene zijde van de natuurlijke grens aanzienlijk breder. We vinden hier van noord naar zuid de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge.

In feite vertoont het Gorecht alleen in het uiterste zuiden en noorden enkele stukjes grens die natuurlijk aandoen. Het zuidelijke stukje hebben we zojuist gezien.[18] De andere gevallen vinden we in het noorden, waar Selwerd – onderdeel van het Gorecht – grenst aan de voormalige rechtstoelen van Adorp[19] en, ten westen daarvan, Aduard. Het stuk grens tussen de huidige spoor-

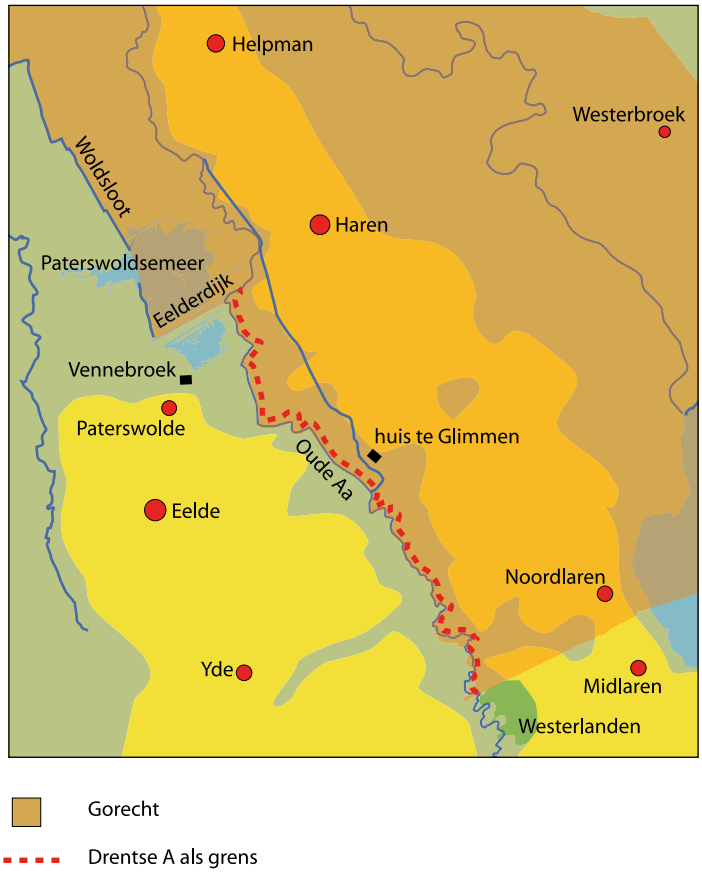
Het hooggelegen noordelijke uiteinde van de Hondsrug tussen de Drentse A en de Hunze – op het kaartje lichtgeel/oranje gekleurd – is de kern van het gebied dat de koning in 1040 aan de kerk van Utrecht schonk. In latere tijd omvat het Gorecht een veel groter territoir dan alleen de hoge gronden in de huidige gemeenten Groningen en Haren. Tenminste een gedeelte van de tegenwoordig aan de west-, noord- en oostzijde van de hoogte gelegen lage landen behoort ook tot het Gorecht. Deze lage landen vormden de 'bufferzone' die de 'staart van Drenthe' van de Friese landschappen scheidde. Het is binnen deze zone dat later de grenzen zijn komen te liggen tussen het 'Utrechtse gebied' (het Gorecht) en de naburige kwartieren. Dit kaartje geeft de jurisdictiegrenzen van c. 1750 weer, zij het zonder de uitbreiding die het Gorecht vanaf het tweede kwartaal van de zeventiende eeuw onderging. Als gevolg van de ontsluiting en exploitatie van de venen verschoof de zuidoostelijke grens van de jurisdictie verder in oostelijke richting. Zie daarvoor het kaartje op p. 229.
Kaart door Henk Kampen.

baan Groningen-Sauwerd en het 'Drierechtstoelenpunt' (de even ten zuiden van de wierde Harssensbosch gelegen plaats waar de jurisdicties van het Gorecht, Aduard en Adorp aan elkaar grenzen) volgt de loop van het Selwerderdiepje, het gedeelte tussen dit laatste punt en de Paddepoelsterweg volgt een andere oude waterloop.[20]

Alle andere grenzen van het Gorecht wekken een uitgesproken kunstmatige indruk en liggen op grotere of kleinere afstand van de 'hoge kern'. Deze kunstmatige grenzen passen bij de verkavelingspatronen die, naar oudheidkundig bodemonderzoek heeft uitgewezen, grotendeels in de dertiende eeuw zijn ontstaan.

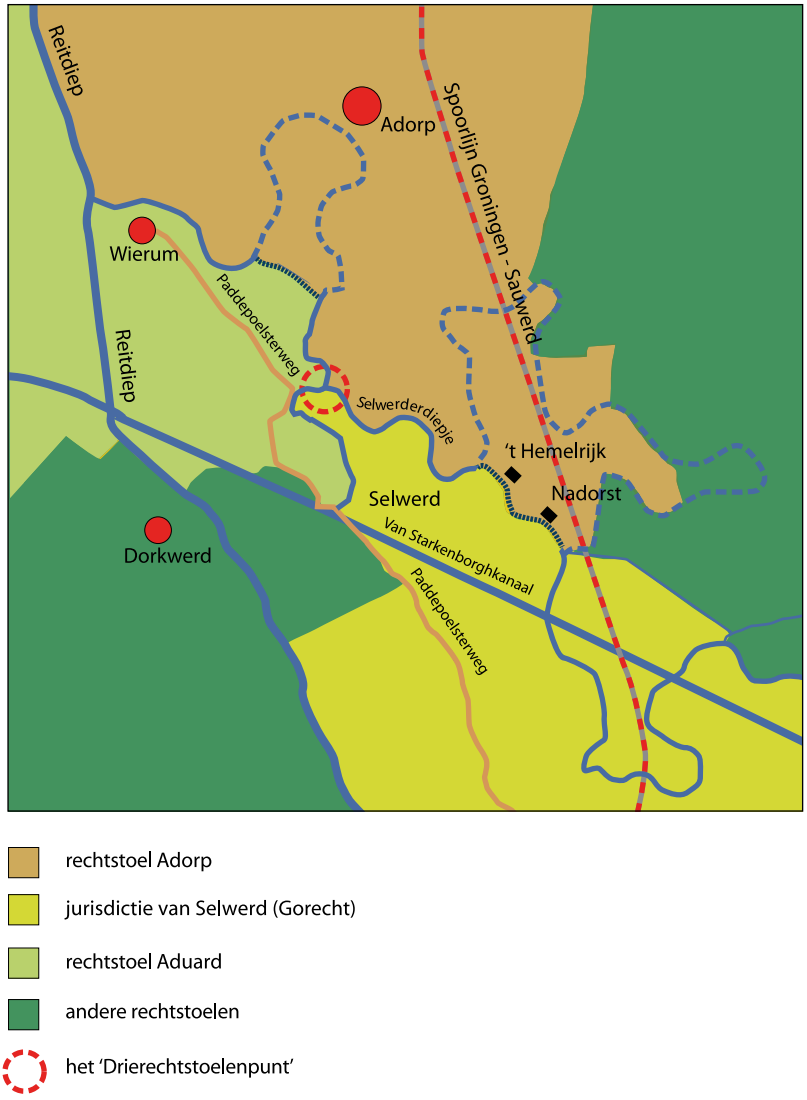
Het antwoord op de vraag hoe het komt dat de begrenzing van het Gorecht zo'n kunstmatige indruk wekt en vrijwel overal buiten het door A en Hunze omsloten gebied verloopt, moet gezocht worden in de ontginningsgeschiedenis van deze streken. De ontginning en exploitatie van de aanvankelijk niet voor landbouw of menselijke bewoning geschikte gronden zijn vanuit verschillende richtingen ter hand genomen, waarbij de kolonisten uitgingen van bestaande nederzettingen. Daar waar tegengestelde kolonisatiebewegingen elkaar ontmoetten werd een grens getrokken. Het verloop van de grenzen en de verkavelingspatronen kunnen ons dus het een en ander vertellen over de wijze waarop in deze omgeving de woeste grond in gebruik is genomen.

Uit bodem- en archeologisch onderzoek blijkt dat het begin van de ontginningsactiviteiten in het Gorecht en de aangrenzende zgn. 'woldgebieden' zeker in de tiende eeuw moet worden gedateerd. Overal in Europa is in deze tijd begonnen met het in gebruik nemen van de wildernis. Gunstige klimatologische omstandigheden zullen hierbij een rol hebben gespeeld; ook wordt gewezen op de toenemende behoefte aan cultuurland als gevolg van een sterke bevolkingsgroei.[21] Tenslotte kan de behoefte aan brandstof een belangrijk motief geweest zijn om het veenland in exploitatie te nemen. Hout had men vooral nodig als bouwmateriaal en was eigenlijk te kostbaar om te verstoken. In plaats daarvan kon men beter turf als brandstof gebruiken. De schaarse schriftelijke bronnen die we uit de elfde-dertiende eeuw hebben zwijgen over de verschillende ontginnings- en kolonisatiebewegingen die toen gaande waren. We moeten er echter rekening mee houden dat deze teksten geschreven zijn tegen de achtergrond van deze ruimtelijke ontwikkelingen. We zullen ons daarom steeds moeten afvragen of deze omstandigheid iets te betekenen kan hebben voor de interpretatie van die teksten.

De zuidwestelijke grens van het Gorecht. Vanaf de Westerlanden (ten oosten van Yde) tot het huis te Glimmen (ten oosten van Eelde) vormt de Drentse A de natuurlijke grens van het Gorecht. Bij het huis te Glimmen verlaat de grens de huidige loop van de rivier en volgt de oude bedding. Ten noordoosten van het huis Vennebroek stuit ze op de Eelderdijk (nu Meerweg) en volgt die tot aan de Hoofdweg te Paterswolde. Verder naar het noorden vormde de Woldsloot de westgrens van het Gorecht. Deze watering is verdwenen toen het Paterswoldsemeer zich westwaarts uitbreidde. Kaart door Henk Kampen.

Het noordelijke deel van het Gorecht. Enkele stukken van de grens tussen de voormalige rechtstoelen Gorecht (Selwerd) enerzijds en Adorp en Aduard anderzijds hebben een natuurlijk karakter. Het stukje grens tussen het 'Drierechtstoelenpunt' (in de rode cirkel) en de huidige boerderij 'het Hemelrijk' volgt de kronkelende loop van de rivier de Hunze. Deze werd hier later Selwerderdiepje genoemd. Het ten oosten daarop aansluitende stuk, tot bij de boerderij 'Nadorst', zou een gegraven watergang kunnen zijn. Het gaat hier om de afsnijding van een tweetal wijd uitwaaierende lussen in de Koningslaagte, die met een onderbroken lijn zijn aangegeven. Het is niet bekend wanneer deze afsnijding – door menselijke hand of langs natuurlijke weg – tot stand is gekomen. Dat geldt ook voor het ten oosten daaraan aansluitende deel van de grens, die een grote kronkel van de Hunze afsnijdt. Het gedeelte van de grens tussen het 'Drierechtstoelenpunt' en de plaats waar de Paddepoelsterweg het huidige Van Starkenborghkanaal kruist, volgt een andere oude waterloop.
Kaartje door Henk Kampen.

2.1.4 Ontginningen, rechten en schenkingen

Op verschillende plaatsen in het gebied rondom Groningen kunnen we in de oudste historische periode tenminste twee op elkaar volgende gebruiks- en bewoningsfasen onderscheiden. Dat geldt voor gebieden binnen en buiten het latere Gorecht. De eerste fase begon al in de negende en tiende eeuw en kwam tot een einde als gevolg van wateroverlast en overslibbing.[22] Daarna is sprake van een tweede fase.[23] In het vervolg zal herhaaldelijk sprake zijn van deze twee fasen. Daarbij moeten we wel voor ogen houden dat deze fasen niet overal helder van elkaar te onderscheiden zijn, dat ze niet overal synchroon lopen en dat er ook plekken

Links: het 'Drierechtstoelenpunt' vanuit het noordwesten. Links het rechtsgebied van Adorp, recht vooruit dat van Selwerd (het Gorecht) en rechts dat van Aduard. Van de rivieren die ten zuiden van Harssensbosch bij elkaar kwamen is niet meer overgebleven dan een paar kromme sloten met opvallend hoge walkanten. Van linksboven kwam de Hunze, van rechtsboven een andere oude waterloop. Na de aanleg van het Groninger- of Reitdiep mondde de Drentse A via de laatstgenoemde bedding in de Hunze uit. De kromme sloot op de voorgrond van beide foto's is het overblijfsel van wat eens de voornaamste verbindingsweg was tussen Groningen en de zee.
De rechter foto is in noordelijke richting (stroomafwaarts) genomen.
Eigen foto's (oktober 2005 en april 2006).

zijn waar helemaal geen aanwijzingen zijn gevonden voor elkaar opvolgende ontginnings- en bewoningsperioden.

Vooral de laatste tien jaar zijn, dank zij de onderzoekingen die vanwege de gemeente Groningen op (o.a.) nieuwbouwlocaties zijn verricht, vele nieuwe feiten aan het licht gekomen.[24] In veel gevallen wordt de eerste ontginningsfase gekarakteriseerd door de exploitatie van veengrond; de tweede fase treedt in nadat het veen geheel of grotendeels is verdwenen. Dit verschijnsel doet zich in het bijzonder ten westen van Groningen voor. Het maaiveld heeft hier in de tiende en elfde eeuw veel hoger gelegen dan nu het geval is. Het gebied was toen grotendeels bedekt met een laag veen, waarvan de dikte varieerde van twee tot drie meter. Naar het noorden toe nam de dikte van het veenpakket af. Kolonisten die hier aan het werk zijn gegaan hebben het veen ontwaterd door greppels te graven, waarna ze er turf hebben gestoken en landbouw bedreven. Door deze ingrepen verdween de veenlaag in snel tempo. De turf diende als brandstof en ook het veen waarop men graan (rogge?) verbouwde, verbrandde, zij het wat langzamer dan in het vuur. Door de bewerking van de veenbodem verbond het organische materiaal zich immers met de zuurstof in de lucht (oxidatie). Terwijl het veengebied vóór de exploitatie ook bij hoge waterstanden niet of nauwelijks vatbaar was voor overstroming, kwam het maaiveld nu zo laag te liggen dat er wel degelijk overstromingen begonnen op te treden. Waarschijnlijk is zelfs veengrond door het water weg-

gespoeld. Deze gang van zaken verklaart de dunne laag zeeklei die de sporen van deze eerste bewoningsfase bedekt.

Het is niet bekend hoe omvangrijk de veenontginningen van deze eerste periode waren. Ze waren vermoedelijk al in volle gang toen de koning zijn schenking aan de Utrechtse kerk deed. Het is echter niet goed voor te stellen dat een dergelijke rechtshandeling helemaal los gezien kan worden van de gebeurtenissen die zich tegelijkertijd in de onmiddellijke omgeving van de *villa Cruoninga* afspeelden. Ontginningen werden opgezet vanuit bewoonde plaatsen in de buurt en het ligt voor de hand dat ook vanuit Groningen activiteiten in de omliggende venen zijn ontwikkeld. Evenzeer mogen we aannemen dat de Utrechtse kerk, als nieuwe eigenaar van het landgoed te Groningen en de bijbehorende grafelijke rechten, niet afzijdig zal zijn gebleven van de ontwikkelingen in de buurt.

Volgens kenners van de middeleeuwen valt weinig specifieke informatie te ontlenen aan de formuleringen van de schenkingsoorkonde van 1040. Ze is opgebouwd uit standaard-frasen die in soortgelijke akten steeds gebruikt werden.[25] Dit betekent dat we in principe weinig waarde hoeven te hechten aan de zinsneden waarin wordt benadrukt dat bij de schenking zijn inbegrepen 'de landerijen die in de toekomst nog zullen worden ontgonnen' en 'de inkomsten die er op het moment van schenking nog niet zijn, maar in de toekomst verworven zullen kunnen worden'. Ook dit zijn vaste frasen die altijd in dit soort oorkonden werden opgenomen om toekomstige aanspraken mogelijk te maken. Deze overweging mag op zich juist zijn, zij sluit niet uit dat bij het tot stand komen van de schenking van een landgoed in de *villa Cruoninga* wel degelijk rekening is gehouden met de in concreto aanwezige mogelijkheid van uitbreiding van het betreffende gebied door ontginningswerkzaamheden, al was het maar omdat zulke activiteiten op dat moment overal aan de gang waren. Ook de ontginning van het zogenaamde 'Woldgebied' tussen de oeverwallen van de Hunze en de Fivel, Onderdendam en Groningen wordt in deze periode gedateerd; die van het Fivelgoër Duurswold zou wat later kunnen zijn, maar lijkt ook rond 1200 te zijn voltooid.[26] Indien de landeigenaren in de Hondsrugdorpen – waarvan Groningen het noordelijkste was – zich niet op tijd met de ontginning van de aangrenzende veengebieden bemoeiden, zouden ze het nakijken hebben wanneer vroeger of later kolonisten uit de omringende Friese streken deze gebieden gingen exploiteren. De bedoelde standaardfrasen in de schenkingsakte kunnen daarom wel degelijk betekenis hebben gehad voor de rol die de bezitter van het landgoed in Groningen bij deze ontginningen zou kunnen (of moeten) spelen. Dit temeer, omdat 'Utrecht' uitdrukkelijk recht had op de woeste gronden die bij het geschonken landgoed hoorden. In 944 – dus nagenoeg honderd jaar vóórdat de grafelijkheid van Groningen en het Gorecht van de rest van Drenthe werd afgesplitst – had koning Otto I reeds de wildban en het foreestrecht in Drenthe aan de kerk van Utrecht geschonken.[27]

Het foreestrecht was gebaseerd op de gedachte dat alle niet in cultuur gebrachte gebieden in principe *bona vacantia* (onbeheerde goederen) waren en daarom aan de koning toebehoorden. Hier deed zich een probleem voor. Het mag zo zijn dat een deel van die woeste grond niet in handen was van individuele eigenaren, maar onbeheerd was het niet. Het gaat hierbij om de bij de buurschappen horende, gemeenschappelijk beheerde gronden die later meestal als markeland werden aangeduid. Omdat het vaak onduidelijk was waar de bij een buurschap behorende gemeenschappelijke gronden ophielden en de werkelijk onbeheerde woeste grond begon waarop het koninklijke foreestrecht zonder enige twijfel van toepassing was, ligt het voor de hand dat we hier te maken hebben met een mogelijke bron van

conflicten tussen de plaatselijke bevolking en de koning of zijn rechtsopvolgers.[28] Aangenomen wordt dat de koning in 944 de oude kern van Drenthe tot foreest heeft verklaard en het aan de bisschop overliet om deze nieuwe rechtstoestand in overeenstemming te brengen met de oude gebruiksrechten van de Drenten.[29]

Overigens is het de vraag of de schenking van het foreestrecht van 944 ook betrekking had op Groningen en omgeving. De literatuur hierover is niet eenduidig.[30] Toen de koning het recht op de woeste grond in Drenthe aan de Utrechtse kerk schonk, was de grafelijkheid van Drenthe nog in handen van de hertog van Lotharingen. Dit wijst erop dat wildban en foreestrecht enerzijds en grafelijkheid anderzijds toen geacht werden los van elkaar te staan. Dat dit ook later nog zo was, wordt bevestigd door twee oorkonden die koning Koenraad II op 26 juli 1025 ten behoeve van de Utrechtse kerk uitvaardigde. In de ene bevestigde hij de in 944 gedane schenking van wildban en foreestrecht, in de andere de schenking – op termijn – van het graafschap Drenthe.[31] Misschien zijn het de halverwege de tiende eeuw overal begonnen ontginningen geweest, die de vraag deden opkomen, van wie de woeste grond eigenlijk was. Van 'bovenaf' was het duidelijk dat hij de koning toebehoorde en niet de graaf. Juist op het moment dat de woeste grond grote betekenis kon krijgen voor lokale en regionale groten, was het voor de koning van het allergrootste belang om de beschikking daarover in eigen hand te houden, zeker wanneer hij het als zijn opgave zag het rijksgezag te handhaven of te herstellen. Tegelijkertijd was de koning voor het uitoefenen van zijn eigen rechten afhankelijk van invloedrijke en betrouwbare functionarissen ter plaatse. De beheerders van de koninklijke hoven (*villici*) konden in theorie wel als zodanig optreden, maar hun actieradius was beperkt en grondbezit alleen was een te smalle basis wanneer het erom ging een sturende en controlerende rol te spelen bij ingrijpende ontwikkelingen als de inbezitname van uitgestrekte woeste gronden. Omdat in dit verband conflicten konden optreden met plaatselijke buurschappen en de bevolking van aangrenzende gebieden, was het noodzakelijk dat degene, die de koninklijke rechten moest uitoefenen en verdedigen, de beschikking had over voldoende juridische en militaire bevoegdheden. Met andere woorden: het foreestrecht kon slechts in de praktijk worden uitgeoefend wanneer de beheerder ervan ook belast was met de grafelijke functies.

De machtsbasis van de *villici* was niet sterk genoeg om aan de koninklijke behoeften te kunnen voldoen. Daarom hebben de Ottoonse en Salische koningen geprobeerd hoge geestelijken in te zetten bij het bestuur en de verdediging van het rijk. Ze deden dit door goederen en rechten te schenken aan kerkelijke instellingen. Op deze manier creëerden ze tegelijkertijd een tegenwicht tegen de groeiende machtsaanspraken van erfelijke heren, zoals de Lotharingse hertogen (het zgn. 'rijkskerkensysteem').[32] De schenking van het foreestrecht in Drenthe aan de kerk van Utrecht was in onze omgeving een eerste stap. Ze zette echter weinig zoden aan de dijk zolang de bisschop van Utrecht als nieuwe beheerder niet beschikte over de middelen om dit recht ter plaatse daadwerkelijk uit te oefenen. Omdat het op zijn minst moeilijk is om vanuit Utrecht beheershandelingen in Drenthe te stellen, zou hij in de eerste plaats verschillende *pieds à terre* in Drenthe moeten hebben. Als zodanig diende reeds vóór 1040 een aantal bezittingen in het betrokken gebied. In 1040 werd dit bezit in het noorden aangevuld met onder meer het *praedium* in de *villa Cruoninga*.[33] In dit geval kreeg de kerk er ook meteen de grafelijke rechten bij, misschien omdat de koninklijke *villicus* ter plaatse ook al de grafelijkheid in de omgeving had uitgeoefend. In alle schenkingen waarvan tot dusver sprake was, werd de kerk te Utrecht, niet de bisschop, als begunstigde genoemd. Wanneer er al over de bisschop gerept werd, was dat als degene die om de koninklijke gunst vroeg.

Eerst bij de definitieve schenking van het graafschap Drenthe in 1046 heet het dat de overheidsrechten in dat gebied worden overgedragen aan de kerk *en* de bisschop.[34] Men gaat er daarom van uit dat de overheidsrechten in en rond Groningen in 1040 in handen van het domkapittel zijn gekomen, maar dat het de bisschop was die in 1046 graaf van Drenthe werd. Domkapittel en bisschop zouden vervolgens een regeling hebben getroffen over het beheer van hun goederen in deze contreien. Deze hield in dat het domkapittel de gewone goederen en inkomsten zou blijven beheren en dat de bisschop de overheidsrechten zou uitoefenen, zowel in Drenthe als in Groningen en de streek eromheen. In ruil daarvoor zou hij uit de inkomsten van laatstgenoemde rechten vaste jaarlijkse bedragen betalen aan het domkapittel.[35]

2.1.5 De eerste fase

Na deze noodzakelijke uitweiding over rechten en schenkingen kunnen we terug naar het Gorecht en zijn grenzen. Omdat we voor deze vroege periode niet weten waar de grenzen van het Utrechtse gebied liepen, maar wel behoefte hebben aan enig houvast, gebruik ik de latere grenzen van het Gorecht als referentiekader. Met deze latere grenzen bedoel ik de jurisdictiegrenzen van omstreeks 1750. Na de herinrichting van het lokale bestuur van 1811 kwam dit gebied te ressorteren onder de gemeenten Groningen, Noorddijk, Haren en Hoogezand (gedeeltelijk).[40]

Helaas moeten we vaststellen dat documentatie over de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de elfde en twaalfde eeuw zo goed als volledig ontbreekt, zeker

Domeinen en hun herkomst

Nog voordat de bisschop van Utrecht in 1040 het *praedium* in Groningen ten geschenke kreeg, bezat hij waarschijnlijk al goederen in deze omgeving. Misschien hoorde het landje Selwerd bij de schenking van 1040, maar het is ook mogelijk dat het onderdeel uitmaakte van het oudere bezit van de kerk.[36] Ook dan ligt de veronderstelling voor de hand dat het voordien een koninklijk domein is geweest. Hetzelfde geldt overigens ook voor de rechten en bezittingen van de abdij van Werden aan de Ruhr, een stichting van Liudger, die Friesland beoosten de Lauwers heeft gekerstend. Aangenomen wordt dat ook die goederen, althans ten dele, ooit in het bezit zijn geweest van de koning.[37]

Vervolgens rijst de vraag naar de manier waarop de koning in het bezit is kunnen komen van een dergelijk stuk land. Hierover bestaan verschillende overleveringen die geen van alle geverifieerd kunnen worden.[38] De algemene achtergrond is echter wel duidelijk en vertoont een patroon dat eigenlijk van alle tijden is. Mensen hebben altijd behoefte gehad aan bescherming en zijn altijd bereid geweest om zich in ruil daarvoor aan een hogere instantie te onderwerpen. In geestelijke zin kon dit door schenkingen te doen aan kloosters. Die werden geacht de concrete opvolger van de heilige stichter te zijn en hadden als zodanig deel aan het goddelijke. Wie aan zo'n instelling gunsten bewees, mocht hopen dat hij hiermee zijn eigen zieleheil bevorderde.[39] In wereldlijke zin werkte dit schema evenzeer: men droeg zijn bezittingen aan de koning over om ze vervolgens uit naam van de vorst te beheren. Dit verhoogde niet alleen de status van de oorspronkelijke bezitter, maar gaf hem ook uitzicht op bescherming door het hoogste gezag.

Er zijn – ook in Groningerland – enkele saillante voorbeelden van dit patroon aan te wijzen uit later eeuwen. Zo droegen aan het einde van de veertiende eeuw enkele Vetkoperse hoofdelingen uit de Ommelanden en het Oldambt hun goederen op aan hertog Albrecht van Beieren, die toen graaf van Holland was. Een eeuw later probeerde Johan Rengers van Ten Post iets dergelijks toen hij zijn goederen aan hertog Albrecht van Saksen opdroeg om diens leenman te kunnen worden.

De romano-gotische Sint Stefanuskerk te Noorddijk is in de dertiende eeuw gebouwd. In de loop der eeuwen is de kerk herhaaldelijk verbouwd. De laatste restauratie vond plaats halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw.
Eigen foto (oktober 2006).

als we daarbij in het bijzonder zoeken naar gegevens die licht kunnen werpen op de geschiedenis van het grondgebruik. We lezen het een en ander over conflicten te Groningen tussen edelen of dienstmannen onderling en over pogingen van leidende groepen in die nederzetting om privileges van de bisschop te krijgen.[41] Voor het Gorecht moeten we het echter doen met wat gegevens die uit bodemonderzoek zijn gewonnen en enkele vage aanwijzingen in oude goederenlijsten. Ik zal daarbij, zoals in de stad Groningen altijd gebruik is geweest, in het noorden beginnen en met de wijzers van de klok mee de ronde maken.[42]

Buiten het gebied van de nederzetting Groningen en haar markegronden zijn verschillende bewoningssporen uit de elfde en twaalfde eeuw aangetroffen. Zo vond men bij verkenningen en opgravingen aan de Noorddijkerweg waterputten en aardewerk die erop wijzen dat dit gebied toen werd bewoond. Van veenontginningen is hier echter geen sprake. Noch bij de opgraving die uitgevoerd werd ter gelegenheid van de restauratie van de kerk van Noorddijk, noch bij de opgraving bij een voormalig boerderijtje, op een afstand van ongeveer 200 meter ten noordwesten van de kerk, zijn sporen van een ouder veendek aangetroffen.[43]

Op verschillende andere plaatsen reikte het veenpakket tot 1,5 à 2 m boven NAP. Door roofbouw en oxidatie is deze dikke veenlaag echter vrij snel verdwenen. Om toch door te kunnen gaan met de teelt van graan dolven de landgebruikers kalkrijke klei uit de ondergrond en verspreidden deze over het venige maaiveld. Dit gebeurde onder meer in de buurt van Euvelgunne.[44] Met dit procédé samenhangende 'delsleuven' zijn onder andere aangetroffen in het voormalige dorpsgebied van Noorddijk, ter plaatse van de tegenwoordige stadswijk Lewenborg in Groningen.[45] Ook wat verder naar het zuiden, tussen de Euvelgunnerweg en de zandrug van Engelbert, lag een veenmoeras dat in de late middeleeuwen is ontgonnen en afgegraven.[46] Tenslotte zijn in deze tijd waarschijnlijk ook in het uiterste zuiden van het Gorecht ontginningswerken ten oosten van de Hunze uitgevoerd.[47]

Ten westen van de Hondsrug zijn zowel binnen als buiten de grenzen van het Gorecht aanwijzingen aangetroffen voor landgebruik in de elfde en twaalfde eeuw. In de moerassige zone tussen het Drents plateau en de noordelijke kleiafzettingen – met daarin de waterlopen Drentse A, Eelder- en Peizerdiep – zijn zo'n 200

zogenaamde 'veenterpen' aangetroffen.[48] Een vermelding in een van de goederenlijsten van het klooster Werden wijst er eveneens op dat in deze contreien al vroeg sprake was van landgebruik. Een lijst die gedateerd wordt op 1030-1050 vermeldt het toponiem *Hevunorowalda*.[49] Ik vermoed dat hiermee het woldland van Hemmen, 'Hemmerwolde', bedoeld wordt.

Huize Hemmen ligt even ten noordwesten van de dorpskern van Haren; ten westen van het huis – tot aan de Drentse A – strekten zich de bijbehorende weide- en hooilanden uit en verder naar het westen, aan de overkant van de Drentse A, lag het moerassige woldgebied. Op grond van deze vermelding vermoed ik mèt Noomen dat het gebruik van dit gebied niet, zoals Casparie meende, pas van de dertiende eeuw dateert. Zeker een deel ervan was in de elfde eeuw al in gebruik als hooi- of weiland en kon daardoor inkomsten opbrengen voor het klooster te Werden: een zekere Alderd moest uit de opbrengsten van Hemmerwolde negen ons betalen.[52] Ook het feit dat tienden te Hemmerwolde ('in Helpman in de parochie Haren') voorkomen in een veertiende-eeuwse lijst van inkomsten van het domkapittel te Utrecht wijst erop dat dit gebied al vroeg in gebruik is geweest.[53] Om hier turf te kunnen steken of wei- of hooiland in gebruik te nemen was het nodig greppels te graven en

De omgeving van Groningen zoals zij er in de elfde eeuw kan hebben uitgezien.
Dit kaartje toont de ligging van een aantal topografische elementen die in de tekst worden besproken. Ook de plaats van de latere boerderij 'Het Hool' is aangegeven (linksboven). Er bestaat grote onzekerheid over de loop van de vele rivieren in dit gebied. Met onderbroken blauwe lijnen is aangegeven waar beddingen worden vermoed. Onduidelijk is de herkomst van de oude bedding bij Verswerd, die ten zuiden van Harssensbosch in de Hunze uitkomt. Misschien hebben we hier te maken met een tak van het Eelderdiep. Deze bedding is in de dertiende eeuw bij de aanleg van het Groninger- of Reitdiep benut om het water van de Drentse A naar de Hunze te leiden.
Kaart door Henk Kampen

Hemmerwolde

Naast *Hevunorowalda* komen we ook andere spellingen van deze naam tegen: *Heuunorouualda*, *Heonrawalda*, *Heverenwolt* en *Hevenerwolde*.[50] Wie vertrouwd is met oude manuscripten weet dat er bij het lezen en interpreteren nergens zoveel mis kan gaan als bij eigennamen. Bij een gewone lopende tekst heeft een lezer steun van de logica; bij namen is dat niet het geval, tenzij men weet over wie of wat het gaat. De lijsten waarin namen als de hierboven genoemde voorkomen, zijn geschreven en overgeschreven door mensen die onbekend waren met de plaatselijke situatie. Het kon dus gemakkelijk gebeuren dat ze notities verkeerd lazen, en vervolgens konden ook de gebruikers en kopiisten van de eenmaal opgestelde lijsten zich weer vergissen bij het lezen ervan.

Als we aannemen dat er op de plaats waar nu *Hevunorowalda* gelezen wordt oorspronkelijk iets gestaan heeft als *Heuuuorouualda* zijn we al een stuk dichter bij een aanvaardbare lezing. Waar drie 'tweepoten' staan kunnen vele verschillende lettercombinaties bedoeld zijn: uuu, nuu (nw), nun, unu, vnu, nuv etc. In wezen gaat het echter om zes verticale streepjes die net zo goed gelezen kunnen worden als twee letters: mm. Wanneer we aannemen dat degene die deze naam in eerste instantie heeft opgeschreven niet drie 'tweepoten' maar twee 'driepoten' bedoelde, krijgen we een naam die heel goed in de plaatselijke context past: *Hemmorowalda* of Hemmerwolde, het woldgebied van Hemmen.[51]

het overtollige water af te leiden. Mogelijk is zo de waterloop ontstaan die later als Wegsloot bekend stond.

Het gebruik van dit gebied was verre van probleemloos. Deze streek is, zoals Casparie schrijft, altijd 'kletsnat' geweest en de dapperen die zich hier waagden hebben hun woonsteden moeten verhogen om het water de baas te blijven. Er is vermoedelijk een moment gekomen waarop dit op een aantal plaatsen niet meer lukte. Toenemende neerslaghoeveelheden deden het waterpeil stijgen, de veenschollen raakten los en gingen drijven; permanente bewoning werd onmogelijk.[54]

Ook verder naar het noorden zijn zowel binnen als buiten de uit later tijd bekende grenzen van het Gorecht sporen aangetroffen die erop wijzen dat hier reeds in de elfde-twaalfde eeuw sprake was van landgebruik. Het gaat hier om vondsten ter plaatse van de nieuwe stadswijken Buitenhof, Ruskenveen en de Helden.[55] In de Buitenhof bestaat het bodemoppervlak uit een bouwvoor van zandige klei vermengd met veen, gelegen op een veenlaag. In deze laag bevonden zich sporen van menselijke activiteit die gedateerd kunnen worden tussen 1000 en 1200. Niet duidelijk is wat de mensen hier hebben gedaan. Het is mogelijk dat er vee is gehouden, maar evengoed kan hier veen gestoken zijn of rogge verbouwd. De sporen in Ruskenveen laten ongeveer dezelfde vermoedens toe.[56]

Overigens komen we hier in een gebied waarvan nog weinig bekend is. Bodemonderzoek heeft uitgewezen dat de bedding van de Drentse A ten zuiden van Groningen oorspronkelijk verder naar het oosten heeft gelegen en dat de rivier zelfs door het zuidwestelijke deel van de huidige binnenstad gestroomd heeft.[57] Pas in de loop van de twaalfde eeuw kon het gebied ten zuiden van het Hoge der A en de Brugstraat voor bewoning bruikbaar worden gemaakt en kreeg de A haar huidige loop.[58] Het is duidelijk dat de Drentse A ook verder stroomafwaarts (dat wil zeggen: ten noorden van de stad) een belangrijk structuurelement in het landschap moet zijn geweest. Deze benedenloop vinden we in latere bronnen aangeduid als 'Westerdiep', 'der stad diep', 'Groningerdiep' en 'Reitdiep'. De situatie is echter onduidelijk. Op dit moment weten we niet meer dan dat het Reitdiep tussen de stad en Dorkwerd een

gegraven kanaal is en dat het waarschijnlijk in de eerste helft van de dertiende eeuw is aangelegd. In het vervolg van deze studie kom ik nader terug op deze kwestie.[59]

Naar analogie van de situatie ten oosten van de Hunze zou men zich kunnen voorstellen dat ook ten westen van de Drentse A een strook grond tot het ontginningsgebied van Groningen heeft behoord. In ieder geval zijn ook ten westen van het latere Reitdiep sporen aangetroffen die wijzen op elkaar opvolgende fasen van exploitatie en bewoning. In de voormalige gemeente Hoogkerk zijn op verschillende plaatsen ontginningswerkzaamheden en bewoning in de elfde en twaalfde eeuw aangetoond.[60] Het gaat daar om een streek die in een elfde-eeuwse goederenlijst van de abdij Werden voorkomt als *Liuvurtherowalda* (Lieuwerderwolde), een gebied dat zich vermoedelijk in westelijke richting uitstrekte tot aan het Peizerdiep.[61]

Het 'land Selwerd' werd aan de noord- en oostzijde begrensd door natuurlijke waterlopen;[75] aan de westzijde lag een uitgestrekt rietmoeras met aan gene zijde de wierden van Dorkwerd en Kleiwerd. Aan de zuidzijde is het waarschijnlijk de oude loop van de Drentse A geweest die Selwerd van Groningen scheidde. Alleen hier, aan de zuidzijde, zal er – via de Paddepoelsterweg – een goede en wellicht gedurende het hele jaar begaanbare verbinding zijn geweest met de noordelijkste punt van de Hondsrug. Overigens was de zuidzijde later de enige kant waar Selwerd geen natuurlijke grens had. Mogelijk heeft Selwerd reeds vóór de schenking van 1040 tot de domeingoederen van de bisschop behoord en is het daaraan voorafgaand wellicht een koninklijk domein geweest.[76]

Het landje ligt op een opmerkelijke plaats aan de oude Paddepoelsterweg en kan dienst hebben gedaan als voorpost van Groningen. Misschien is er een aanwijzing dat mensen reeds in de 'eerste fase' hebben ingegrepen in de natuurlijke toestand die ze aantroffen in de Koningslaagte, het gebied dat aan de westzijde wordt begrensd door de wierde van Harssens en aan de oostzijde door de rond 1200 of misschien nog wel vroeger aangelegde Wolddijk. De grote lussen die de oude Hunze hier heeft gemaakt kunnen als gevolg van een natuurlijk proces zijn afgesneden, maar het is ook niet uitgesloten dat mensen hierin de hand hebben gehad en dat men een kanaaltje heeft gegraven dat aan

Inkomsten en ooievaars

Aan het einde van een inkomstenlijst van de abdij Werden van omstreeks het jaar 1000[62] leest men, na de vermelding van 'Liuvurtherowalda', een aantekening, die qua vorm afwijkt van de voorgaande notities. Deze bestaan meestal uit een plaatsnaam, gevolgd door de namen van de personen die bijdragen aan het klooster verschuldigd zijn. Ik doel op de woorden *ad curtem et in Haribergi 1 libram* ('tot de hof en [of: ook] in Haribergi één pond').

In dezelfde lijst komt deze figuur nog tweemaal voor: *ad ecclesiam in Hredi* ('tot de kerk in Reide') en *ad Barghus* ('tot Berghuis', een nu onbehuisde wierde in de polder Menkeweer ten zuiden van Stitswerd). De figuur '*ad* met zelfstandig naamwoord' kan op tenminste twee manieren verklaard worden. (1) Ze kan voortvloeien uit de algehele opzet van de lijst, die blijkens het opschrift 'aanwinsten in Friesland' betreft (*in Frisia quod adcrevit*), of (2) ze kan bij deze notities betrekking hebben op inkomsten die 'bij een ander bezit horen' (*bona spectantia ad* ...). Verificatie van de eerste veronderstelling vereist een diepgaande studie van de lijsten, waartoe ik geen mogelijkheid zie. Indien deze verklaring juist is sluit zij echter de tweede niet uit.

Ik vermoed dat het bij de inkomsten 'tot de hof en/ook in Haribergi' gaat om inkomsten die behoren bij de grond die direct vanuit de Werdense hof te Groningen werd beheerd en te Groningen zelf of in de (latere) stadsvrijheid gelegen was. Noomen veronderstelt dat we de *curtis* van Werden in de buurt van de latere Ebbingestraat moeten zoeken.[63] Ik denk dat ook 'Haribergi' binnen de marke van Groningen gevonden kan worden. In latere tijd komen we verschillende toponiemen tegen die we als spellingsvarianten van 'Haribergi' kunnen opvatten. In de dertiende eeuw wordt een 'Herebure Sidwendene' genoemd in het zuiden van het Oosterstadshamrik[64] en in de zestiende eeuw blijken er buiten de Poelepoort een 'Harbergeweg' en 'Harbergemaar' te liggen.[65] In de negentiende eeuw heet de 'Harbergeweg' zelfs 'Herbergiersweg'.[66] Op grond hiervan meen ik dat we het Haribergi van de inkomstenlijst van Werden onmiddellijk ten zuidoosten van de nederzetting Groningen moeten zoeken. Van deze laaggelegen landerijen is bekend dat ze later door de stedelingen gebruikt werden als gemeenschappelijk weidegebied. Op de huidige stadsplattegrond is het gebied te situeren tussen het Damsterdiep, de Beneluxweg en de Meeuwerderweg.[67]

Ik vermoed dat de naam 'Harbergeland' (met een 'stomme' h) uit de tijd stamt dat in en rondom Groningen volop Fries werd gesproken en dat hij verwijst naar de omstandigheid dat in deze natte streek vele ooievaars (Fries: *earrebarre*) voorkwamen.[68] Indien deze veronderstelling juist is en we 'haribergi' in het laagland ten zuidoosten van Groningen moeten zoeken, kunnen we hieraan ook een verklaring ontlenen voor de merkwaardige woorden *ad curtem et in haribergi*, in het bijzonder het ontbreken van een persoonsnaam hierbij. Zoals hierboven al is aangegeven gaat het in de betreffende lijst om *nieuwe* inkomsten van het klooster in Werden. Uitgaande van de gedachte dat alle grondeigenaren in Groningen recht hadden op een aandeel in de gemeenschappelijke grond die bij de nederzetting hoorde, zou het hier kunnen gaan om de portie in een recent in gebruik genomen stuk land waarop de hof van het klooster Werden aanspraak kon maken. De vertaling luidt dan: 'voor de hof ook [als aandeel] in Ooievaarsland één pond'.

We vinden dezelfde naam terug in Arbere, tegenwoordig een boerderij bij de voormalige uitmonding van het Peizerdiep en de waterlossing van Vredewold, anderhalve kilometer ten noorden van Aduard.[69] Arbere geniet tegenwoordig bekendheid vanwege het mini-kerkje van boer Albert Harkema. Tenslotte lijkt deze naamsverklaring ook van toepassing op het Duitse Herbrum (bij Aschendorf aan de Eems). Uit de elfde eeuw stamt de variant 'Herebremen'.[70] De militaire kaart van Hottinga heeft ter plaatse van Herbrum de buurtschap 'Harrebarre'. In het Groninger Oldermansboek herkennen we de naam van deze plaats in die van een der middeleeuwse Groninger koopmansgenootschappen: de 'Herbere hense'.[71] In zijn toelichting wijst uitgever H.O. Feith erop dat deze benaming in sommige handschriften ook als 'herberghe hense' voorkomt. Blijkbaar heeft het verloren gaan van het begrip van de betekenis van de oude Friese naam hier geleid tot dezelfde onjuiste associatie als bij 'Harbargeland' bij Groningen.

Al met al is de verwarring omtrent het 'Ooievaarsland' een fraaie illustratie van de 'ontfriesing' van Groningen en haar directe omgeving.[72] Oudheidkundig bodemonderzoek in Paddepoel en Selwerd heeft aangetoond dat ook deze streken ten noorden van Groningen reeds vroeg bewoond zijn geweest. Ook de beide wierden van Verswerd waren vanaf de vroege middeleeuwen in gebruik.[73] Het betrof hier, geheel of gedeeltelijk, grond die eigendom was van 'Sint Maarten' (dat wil zeggen: de kerk te Utrecht) en we kennen zelfs de naam van de man die een gedeelte ervan tot het jaar 1196 van de kerk in leen hield: Luthgerus. Deze bisschoppelijke leenman verkocht in dat jaar 'het land Selwerd' aan de benedictijnerabdij te Ruinen opdat een nieuw klooster gesticht kon worden.[74] Het land Selwerd ('*terra Selewrt*') wordt in de bedoelde akte niet omschreven: zwetten of maten worden niet opgegeven. Dat is niet verwonderlijk, want het gaat hier om een stuk grond waarover bij de tijdgenoten geen misverstand kon bestaan. Ook uit later tijden kennen we wel eigendomsoverdrachten waarin van landerijen gezegd wordt dat ze 'liggen zoals ze gelegen zijn'. Een dergelijke formulering, waarin eenvoudig naar de concrete situatie van het moment wordt verwezen, past bij bezittingen die gesitueerd zijn in een omgeving waar eenduidig te benoemen referentiepunten ontbreken. We kunnen ons voorstellen dat dergelijk land omringd werd door 'onland', broekbossen of naamloze geulen en dat ook de oppervlakte ervan niet precies vaststond. Had men geluk en was men succesvol bij de ontginning, dan werd het groter, had men pech of deed men niets, dan kon het bezit ook kleiner worden of verloren gaan.

de oostzijde begon op de plek waar we nu 'de Nadorst' vinden en aan de westzijde uitkwam bij 'het Hemelrijk', beide aan het stukje Oude Adorperweg ten noorden van het huidige Van Starkenborghkanaal. Het is onbekend wanneer deze afsnijding tot stand is gekomen. Vast staat alleen dat de lengte van de natuurlijke grenzen van het gebiedje Selwerd en ook zijn oppervlakte hierdoor drastisch afnamen.[77]

Het is niet mogelijk op basis van de spaarzame gegevens een duidelijk beeld te schetsen van de precieze omvang van de immuniteit die bij de schenking van 1040 in handen van de Utrechtse kerk kwam. Waarschijnlijk beantwoordt de vaagheid van dit beeld aan de werkelijkheid van toen: de grenzen waren allerminst duidelijk en lagen niet overal vast. Er komt pas meer duidelijkheid wanneer een tweede kolonisatiefase leidt tot het fixeren van de grenzen.

2.1.6 De tweede fase

Met de akte waarbij de leenman Luthgerus zijn bezit in Selwerd aan de abdij te Ruinen verkocht (1196) zijn we waarschijnlijk al in die tweede kolonisatiefase van de streken rond Groningen beland. Zoals in het begin van de vorige paragraaf is opgemerkt, tonen bodemvondsten aan dat oudere sporen van bewoning en landgebruik in de streken rond Groningen hier en daar overdekt zijn met een laagje klei.[78] Verondersteld wordt dat een combinatie van factoren het niveau van het maaiveld deed dalen, terwijl de zee tegelijk actiever werd en wellicht ook de neerslaghoeveelheden toenamen.[79] Dit alles samen kan ertoe geleid hebben dat de bewoners zich geheel of gedeeltelijk uit deze streken hebben moeten terugtrekken. Er zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven die ons inlichten over de gebeurtenissen in het fysisch-geografische milieu rondom de 'stert van Drentlant' in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw. Vast staat echter dat overal in het gebied nieuwe, uit de late twaalfde en dertiende eeuw daterende kolonisatiesporen worden aangetroffen. Het gaat daarbij niet alleen om opvallende monumenten zoals kerken, maar ook om kleine bodemvondsten. Daarnaast zijn er de sloten die in deze periode zijn gegraven en die samen het verkavelingspatroon vormen dat gedurende zo'n zeven eeuwen in grote lijnen in stand is gebleven. Tot enkele tientallen jaren geleden konden we deze verkaveling nog overal in het landelijke gebied rond de stad Groningen waarnemen. Als gevolg van de stadsuitbreiding verdwijnt zij nu in snel tempo, maar het patroon ervan is gelukkig op allerlei landkaarten en luchtfoto's vastgelegd.

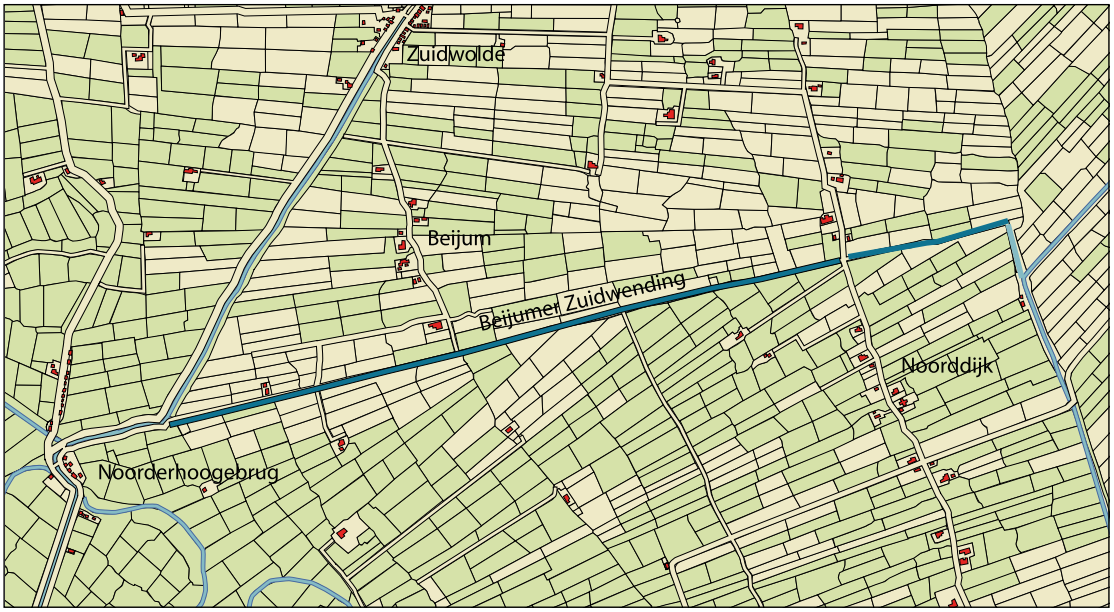
Op verschillende plaatsen is in de loop van de elfde tot dertiende eeuw een verkaveling aangebracht ter vervanging van een oudere, zonder dat er verband tussen beide systemen kan worden vastgesteld. Daar waar dit het geval is zou men de conclusie kunnen trekken dat het gebruik van het betrokken gebied een tijdlang onderbroken is geweest. Een voorbeeld hiervan vinden we ter plaatse van het dertiende-eeuwse steenhuis, dat in de Paddepoel is ontdekt en opgegraven.[80] Ook in Neerwolde, het drassige gebied ten zuidwesten van de stad, is in de veertiende eeuw een verkaveling ontstaan die los staat van die welke ten tijde van het gebruik van de veenterpjes aanwezig was.[81] Elders, en dan vooral ten oosten van de Hunze, wekken de jongere kavelsloten de indruk gegraven te zijn volgens een patroon dat min of meer evenwijdig loopt aan de oudere verkaveling. Jongere en oudere verkavelingsstructuren hangen hier dus wel met elkaar samen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de landgebruikers van dit gebied zich ondanks de toenemende wateroverlast hebben weten te handhaven. Hiertoe zijn zij niet in staat geweest zonder de bouw van kunstwerken als dijken, kunstmatige watergangen en zijlen.

Uit deze observaties mag men – voorzichtig – de

conclusie trekken dat we ons de grens tussen de verschillende ontginnings- en gebruiksfases niet al te scherp moeten voorstellen en dat we ook niet moeten denken aan verwoestende overstromingen die in één klap alle bewoning onmogelijk maakten. Eerder hebben de verschillende fasen, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, gelijktijdig naast elkaar bestaan en zijn ze, ook weer afhankelijk van de situatie, geleidelijk in elkaar overgegaan. Ook de sporen buiten het latere Gorecht wijzen daarop. In Lieuwerderwolde, ter plaatse van de nieuwe woonwijken Ruskenveen en Gravenburg,[82] is sprake van discontinuïteit. Hier heeft een groot gebied vermoedelijk langere tijd onder water gestaan en is geen sprake van samenhang tussen de oudere en jongere verkaveling. In het woldgebied ten noorden van Groningen zien we juist een sprekend voorbeeld van continuïteit. De verkaveling strekt vanaf de madelanden ten oosten van de wierdedorpen van Ubbega (Adorp, Sauwerd en Wetsinge) oostwaarts op en loopt door tot voorbij de weg Noordwolde-Zuidwolde. De Wolddijk doorsnijdt dit patroon, hetgeen erop wijst dat deze dijk uit een latere periode dateert en is aangelegd met het doel om verder gebruik van een reeds verkaveld gebied mogelijk te maken.[83]

Kaart van een gedeelte van Ubbega en Innersdijk. De donker getinte linkerhelft van het kaartje toont een gedeelte van Ubbega met de wierdedorpen Adorp, Sauwerd en Wetsinge. Nog net zijn enkele kronkels van het Reitdiep te zien. In het midden ligt de Wolddijk en ten oosten daarvan het voormalige 'woldgebied' van Innersdijk (op het kaartje aangegeven met een lichtere tint). De verkaveling van Ubbega vertoont in de nabijheid van de dorpen een blokstructuur. Daarop sluit aan de oostzijde een gebied aan met een opstrekkende verkaveling. De Wolddijk doorsnijdt dit patroon. De kavelsloten lopen ten oosten van deze dijk door, tot ver in het voormalige woldland. Ze lopen zelfs door tot voorbij de weg (Zuidwolde-)Noordwolde-Bedum. Dit wijst erop dat de Wolddijk jonger is dan deze verkaveling. De dijk is aangelegd om verder gebruik van dit woldland mogelijk te maken, ook nadat de bodem was gedaald als gevolg van oxidatie en inklinking. Kaart door Henk Kampen.

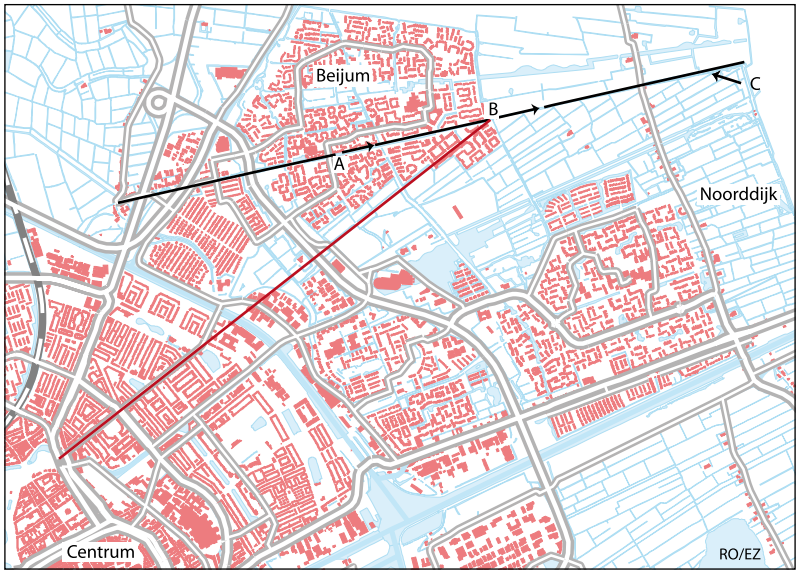

Kavelstructuren aan weerszijden van de Beijumer Zuidwending.
De strook ten noorden van de Beijumer Zuidwending lijkt een overgangsgebied te zijn tussen de verkavelingsstructuur van Innersdijk (Zuidwolde) en de oriëntatie van de Zuidwending zelf. De percelering van Innersdijk sluit min of meer aan bij die van de wierdedorpen van Ubbega. Op dit kaartje is te zien hoe de kavelsloten onder Noorddijk een scherpe hoek maken met de Beijumer Zuidwending. Als gevolg daarvan zijn gérende percelen ontstaan, die op moderne stadsplattegronden en ook in het landschap nog te herkennen zijn.
Links op het kaartje ziet men de Wolddijk. Tussen Noorderhoogebrug en Zuidwolde loopt het Boterdiep, dat de verkavelingsstructuur doorsnijdt.
Zie voor een nadere toelichting op deze verkaveling Bijlage 1, 'Lijnen onder Noorddijk', en de afbeeldingen daarbij (pp. 394 evv.).
Kaart door Henk Kampen.

Wanneer we de slotenpatronen bestuderen die tot voor kort in het veld zichtbaar waren, zien we dat de grenzen van het Gorecht vrijwel overal samenvallen met een breuk in het verkavelingssysteem. Wanneer we verder aannemen dat deze verkaveling inderdaad in de latere middeleeuwen (elfde tot dertiende eeuw) is ontstaan in samenhang met een tweede ontginningsfase, dan betekent dit dat de grenzen tussen het 'Utrechtse' gebied en de omliggende Friese streken in diezelfde tijd zijn gefixeerd en dat deze ontwikkeling de achtergrond vormt voor de gebeurtenissen die we uit kronieken en enkele oorkonden van die tijd kennen. We zullen opnieuw met de wijzers van de klok mee een rondgang maken langs de grenzen van het Gorecht.

2.1.7 De oostzijde

We beginnen weer in het noorden met het dorpsgebied van Noorddijk. De verkaveling van de hier gelegen landerijen vertoont geen samenhang met die van het

De Beijumer Zuidwending op de hedendaagse stadsplattegrond (blauwe lijn).
Met A, B en C zijn de plaatsen gemarkeerd waar de hierna volgende foto's zijn genomen, de pijlen geven de blikrichting van de fotograaf aan.
Punt B, even ten oosten van de huidige Nijensteinheerd in de stadswijk Beijum, is het snijpunt van de Dwarsdijk en een lijn die in het verlengde van de Korreweg kan worden getrokken (rode lijn).
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ en bewerkt door Henk Kampen.

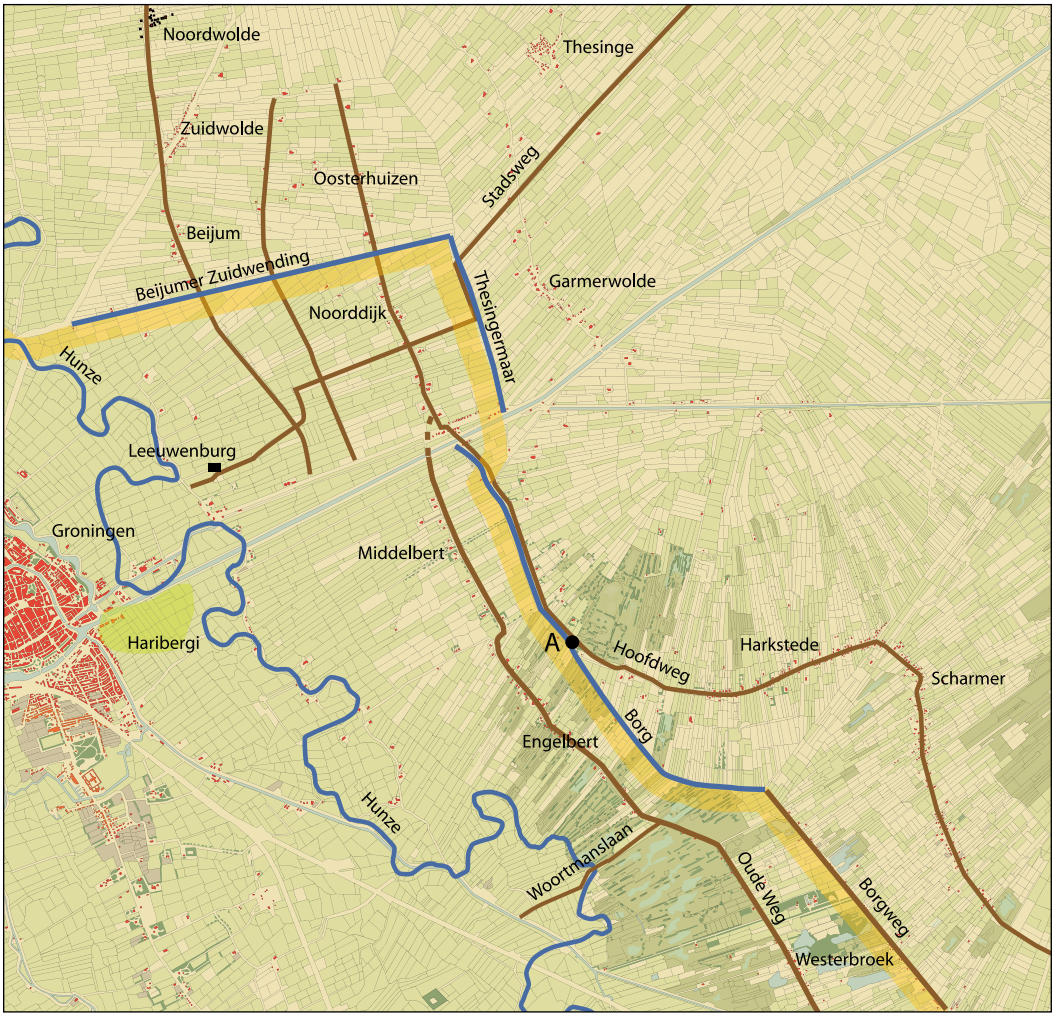

De Beijumer Zuidwending binnen en buiten de Groninger stadswijk Beijum.
De linker foto is genomen op de met A gemarkeerde plaats. De brug is die in de Godekenheerd. De rechter foto is gemaakt op het met B gemarkeerde punt.
Eigen foto's (oktober 2005 en 2006).

Een spitstoelopend perceel in de uiterste noordoosthoek van het Gorecht. De foto is in westelijke richting genomen. De bovenste lijn loopt langs de Beijumer Zuidwending. Ten noorden ervan lag het tot Hunsingo behorende Innersdijk. De plaats waar de foto is genomen is op het bovenstaande kaartje met C aangegeven.
Zie voor een nadere toelichting de bijlage 'Lijnen onder Noorddijk' (pp. 394 evv.).
Eigen foto (oktober 2005).

Oude sporen in Noorddijk en Innersdijk en verkavelingspatronen ten westen en ten oosten van de Borg. De letter A markeert het punt waar de Hoofdweg aftakt van de Borgsloot.
Op dit kaartje is de verschillende oriëntatie van de verkavelingsstructuren van Innersdijk en Noorddijk duidelijk herkenbaar. Enkele doorgaande lijnen aan weerszijden van de Beijumer Zuidwending wijzen erop dat het gebied ten noordoosten van Groningen ook in de periode die voorafging aan de aanleg van de afgebeelde verkaveling, door mensen is gebruikt en bewoond. De ontginningsas van Noorddijk, Middelbert en Engelbert loopt ten noorden van de Zuidwending door. Ook de ten westen van deze as gelegen Dwarsdijk heeft een voortzetting tussen de Zuidwolder buurtschappen Beijum en Oosterhuizen. Tenslotte zien we ten westen van de Dwarsdijk nog een derde doorgaande lijn. Deze takt tussen de boerderij Leeuwenburg en de Dwarsdijk van de Stadsweg af en loopt via Beijum, Zuidwolde en Noordwolde noordwaarts.
Ter hoogte van Middelbert toont de kaart ten oosten van de Borg gérende percelen. De Borg was hier de ontginningsbasis. Onder Harkstede vertonen de landerijen ter weerszijden van de Hoofdweg een samenhangende verkaveling. De ontginning is ook hier uitgegaan van de Borg, niet van de weg. Deze is gelegen op een zandrug die pas tevoorschijn kwam, nadat het veen was verdwenen. Het gevolg hiervan is dat de verkavelingspatronen van Engelbert en Harkstede verschillend zijn georiënteerd.
Iets dergelijks geldt ook voor de percelering van Westerbroek en Scharmer.
Kaart door Henk Kampen.

De Borg ten oosten van Middelbert, gezien in zuidwestelijke richting.
De maaiveldhoogte varieert in dit gebied tussen 1,5 en 2,5 m onder NAP, dat wil zeggen: 1 tot 1,5 m lager dan het waterpeil in de Borgsloot. De oorzaak van dit niveauverschil is gelegen in de ontwatering van de gebieden ten zuiden van Middelbert en in de bodemdaling van het dorpsgebied van Middelbert zelf ten gevolge van de oxidatie van het veen.
Eigen foto (april 2006).

De plaats waar de Borg aftakt van de Hoofdweg tussen Ruischerbrug en Scharmer, gezien in zuidelijke richting.
Het fietspad op de voorgrond hoort bij de weg die van Ruischerbrug via Harkstede naar Scharmer en verder naar Slochteren leidt. Het ligt wat lager dan de weg zelf. Deze volgt de zandrug die na het verdwijnen van het veen de beste ondergrond bood voor een weg en het bouwen van huizen. Op deze plek (punt A op de kaart hiernaast), ten noorden van het dorp Engelbert, wijkt de weg af van de ontginningsbasis, die ook hier gevormd werd door de Borg.
Eigen foto (april 2006).

Groninger Oosterhamrik, het markeland tussen de stad en de Hunze. De grens tussen het Woldgebied van Bedum, Noord- en Zuidwolde (Innersdijk) enerzijds en het Gorecht (Noorddijk) anderzijds wordt hier gevormd door de kaarsrechte Beijumer Zuidwending. Deze watergang (met dijk), die in het Groninger stadsdeel Beijum nog altijd zichtbaar is, maakt deel uit van het verkavelingssysteem van Innersdijk. De perceelsstructuur van Noorddijk staat hier los van: de sloten van dat systeem maken een scherpe hoek met de Beijumer Zuidwending. Dit wijst erop dat de aanleg van het Noorddijker ontwateringssysteem zijn beslag heeft gekregen nadat de zuidgrens van het kolonisatiegebied van Innersdijk al was gefixeerd. De Zuidwending was gegraven met het doel het ten noorden ervan gelegen gebied (Innersdijk) tegen overstroming te beschermen. Door het aanleggen ervan dwongen de kolonisten van die streek het water uit het latere dorpsgebied van Noorddijk naar de Hunze af te stromen.

Wijst de verkaveling van Noorddijk enerzijds en die van Innersdijk ten noorden van de Beijumer Zuidwending anderzijds op het onderscheid tussen beide gebieden, er zijn ook een paar verbindende elementen. Zo loopt de ontginningsas die de ruggegraat van het dorp Noorddijk (en, verder naar het zuiden, van Middelbert en Engelbert) vormt, ook ten noorden van de Zuidwending door. De ten westen daarvan gelegen Dwarsdijk

heeft een voortzetting tussen de Zuidwolder buurtschappen Beijum en Oosterhuizen. Tenslotte is er een doorgaande lijn die vanaf de Stadsweg tussen de boerderij Leeuwenburg en de Dwarsdijk aftakt en via Beijum over Zuidwolde en Noordwolde noordwaarts loopt. Deze lijnen doen vermoeden dat het gebied ten noorden en zuiden van de Beijumer Zuidwending een gemeenschappelijk verleden heeft, dat voorafging aan de tot op heden nog zichtbare verkavelingsstructuur en het trekken van de grens tussen Gorecht en Innersdijk.

De oostgrens van Noorddijk wordt gevormd door het Thesingermaar en vormt hier de scheiding met een ontginningsstructuur waarvan de Fivelgoër nederzettingen Thesinge, Ten Boer en Garmerwolde deel uitmaken.

Ten zuiden van het Damsterdiep verandert de bodem van karakter: Middelbert en Engelbert zijn op een veenbodem ontstaan.[84] Het dorpsgebied van Middelbert doet zich, voor wat de verkaveling betreft, aan ons voor als een samenhangend geheel. Het slotenpatroon staat los van dat van Harbargeland ten westen van de Hunze.[85] Aan de oostzijde wordt Middelbert van Duurswold (onderdeel van het Friese landschap Fivelgo) gescheiden door de Borg, een combinatie van een dijk en een watergang. Opmerkelijk is hier dat de oriëntatie van de kavelsloten ten oosten van de Borg afwijkt van die in het dorpsgebied van Middelbert. Uit dit patroon kunnen we opmaken dat de kolonisten van Middelbert niet, zoals die in Noorddijk, op een kolonisatiebeweging vanuit het naburige Fivelgo zijn gestuit. Eerder het omgekeerde is het geval geweest: de Borg heeft als ontginningsbasis gediend voor het ten oosten daarvan gelegen gebied. De voorzichtige conclusie luidt dan ook: de kolonisatie van het ('Utrechtse') dorpsgebied van Middelbert is voorafgegaan aan die van het aangrenzende (Friese) Duurswold.

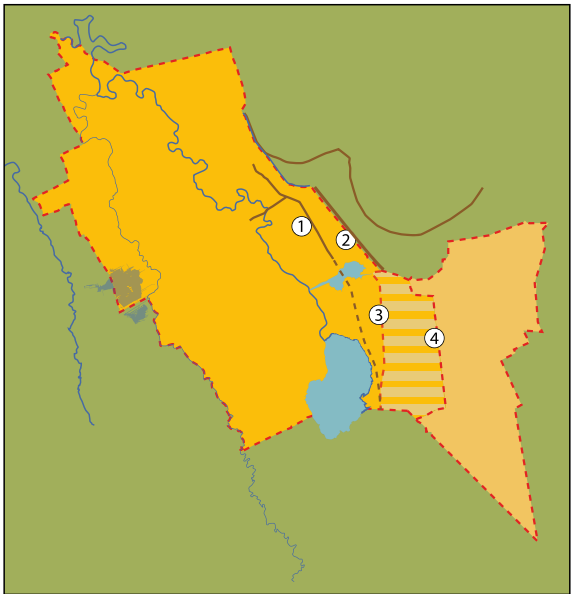
Hetzelfde is vermoedelijk het geval met het dorpsgebied van Engelbert, zij het dat het verkavelingspatroon van dit dorp niet samenhangt met dat aan de Fivelgoër kant van de Borg. Op het eerste gezicht lijkt het patroon aan die zijde bepaald te worden door ontginningen die hun basis hadden op de zandrug van Harkstede. Deze rug is echter oorspronkelijk met veen overgroeid geweest en heeft zijn betekenis voor het verkeer en de bewoning pas gekregen nadat het veen was verdwenen. Op grond hiervan lijkt het aannemelijker dat ook hier de Borg als basis heeft gediend voor de ontginning van dit deel van Duurswold. Het is dan ook geen wonder dat het gebied ten noorden en zuiden van deze rug een samenhangend verkavelingspatroon vertoont dat afwijkt van dat van Engelbert. Het feit dat de weg ter hoogte van Engelbert in oostelijke richting van de Borg aftakt wijst eveneens op het secundaire karakter ervan.

Iets dergelijks geldt verder voor het gebied ten zuiden van de Woortmanslaan: het dorpsgebied van Westerbroek. Hier vormt de Borgweg de grens tussen het Gorecht en Fivelgo (Duurswold). Het verkavelingspatroon ten westen en ten oosten van de Oude Weg in Westerbroek vormt een samenhangend blok dat afwijkt van het ten noordoosten van de Borgweg gelegen dorpsgebied van Scharmer, het volgende dorp op de Duurswolder zandrug.

Jan Molema heeft er onlangs op gewezen dat de Oude Weg ten zuiden van het huidige Winschoterdiep een voortzetting vond in een sloot en vervolgens aansluit op een lange dekzandrug, die ten westen van Kropswolde ligt.[86] Deze rug valt ter hoogte van Wolfsbarge samen met de huidige bebouwing. Mogelijk hebben we hier te maken met de oude ontginningsas die als basis heeft gediend voor de ontginning van de venen ter plaatse. Deze werkzaamheden hebben aan de westzijde van de ontginningsbasis geleid tot het ontstaan van het Zuidlaardermeer, dat in de dertiende eeuw veel kleiner was en Noordlaardermeer heette.[87] Volgens Molema

zijn de boerderijen van Kropswolde later in oostelijke richting opgeschoven, naar de huidige weg. Weg en huidige bebouwing zouden zich dan op de voormalige veendijk bevinden, die de oorspronkelijke ontginning moest vrijwaren van het water dat uit de hoge venen ten oosten van Kropswolde kwam. De verplaatsing van het dorp Kropswolde was overigens slechts mogelijk nadat ten oosten van de oude veendijk een nieuwe was aangelegd, die hier de nieuwe grens tussen het Gorecht en het Oldambt moet hebben gevormd. Van die jongere veendijk is tegenwoordig geen spoor meer te bekennen en ook in de zeventiende eeuw wist men alleen van horen zeggen dat er zo'n dijk was geweest. Toen zich halverwege de zeventiende eeuw een grensconflict voordeed tussen de inwoners van het Oldambt en de stad Groningen, wezen de Oldambtsters erop dat er ooit een grens in het veen was geweest die de zogenaamde Lodijk volgde. Deze dijk begon in Slochteren, liep dan westwaarts via Kolham naar Martenshoek en dan verder zuidwaarts naar Wolfsbarge. Vervolgens liep hij helemaal door naar het klooster Ter Apel. In die tijd was de dijk tussen Martenshoek en Wolfsbarge al zodanig vergraven, dat hij niet meer in het landschap te herkennen was. Er waren echter enkele oude lieden die bereid waren onder ede te verklaren dat ze zich deze dijk – en grens – nog konden herinneren.[88]

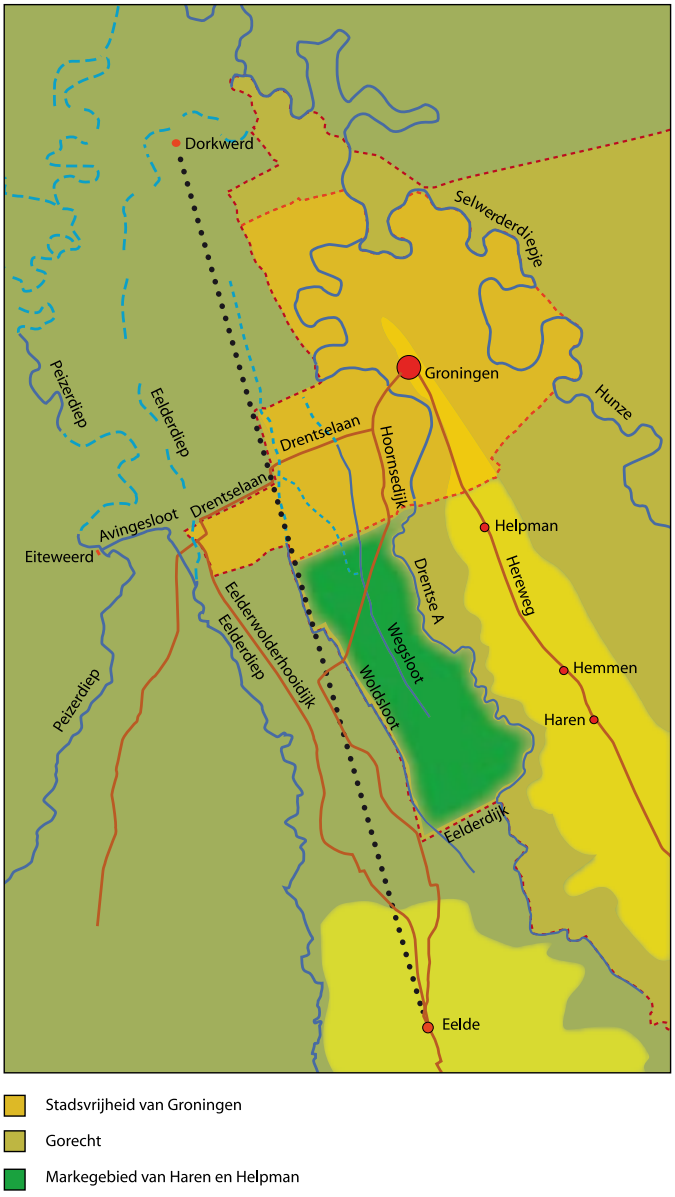
Indien de hierboven geformuleerde veronderstelling over de verplaatsing van het dorp Kropswolde juist is en de huidige dorpsweg beschouwd kan worden als de veendijk die in eerste instantie dit dorp moest beschermen, dan kunnen we vaststellen dat de oostgrens van het Gorecht reeds in de dertiende eeuw geheel gevormd werd door een dijk-met-sloot die de Gorechter nederzettingen moest beschermen tegen wateroverlast uit de achter- en hogerliggende venen. De noordgrens werd gevormd door de Beijumer Zuidwending die op zijn beurt tot doel had te verhinderen dat water uit het Gorecht Innersdijk binnendrong.

Het Gorecht en de ontwikkelingen in het zuidoostelijke deel ervan.
Het huidige Kropswolde (3 op de kaart) ligt vermoedelijk ter plaatse van de oude oostgrens van de prefectuur. De oorspronkelijke nederzetting lag even ten westen van het huidige dorp, ter plaatse van de streepjeslijn in het verlengde van de Oude weg te Westerbroek (1). Ten zuiden van de Borgsloot loopt de grens van het Gorecht langs de Borgweg (2). Het veengebied ten oosten van Kropswolde is pas sinds het begin van de zeventiende eeuw bij het Gorecht getrokken. De westgrens van de in 1633 in het leven geroepen stadsjurisdictie Sappemeer *cum annexis* is aangegeven met nummer 4.
Kaart door Henk Kampen.

In afwijking van de overige grenzen loopt de huidige zuidgrens van het Gorecht grotendeels over hoge gronden. Het oostelijke stuk ervan ligt echter nog laag: de grens tussen het Gorecht en Drenthe valt hier samen met de kerspelgrens tussen Kropswolde en Zuidlaren en past in de verkavelingsstructuur ter plaatse. Halverwege het Zuidlaardermeer maakt de grens een knik en steekt dan in een rechte lijn de Hondsrug over,

Aan de westzijde valt de grens van het Gorecht grotendeels samen met die van de stadsvrijheid van Groningen. Twee stukjes grens, ten noorden en ten zuiden van een rechthoekige uitstulping, liggen in het verlengde van elkaar. Wanneer men deze stukjes grens met elkaar verbindt komt een rechte lijn tevoorschijn die de kerken van Dorkwerd en Eelde met elkaar verbindt.
De Hoornsedijk, nu Paterswoldseweg, werd ook wel Potterwoldmerdijk genoemd. Het noordelijke deel van de Eelderwolderhooidijk heet tegenwoordig Madijk; het verlengde ervan in Eelde heet Hooiweg. De Eelderdijk wordt nu, naar het Paterswoldsemeer ten noorden ervan, Meerweg genoemd.
De Drentselaan heet nu, althans binnen de gemeente Groningen, Peizerweg.
Kaart door Henk Kampen.

een halve kilometer ten zuiden van de dorpskerk van Noordlaren. Aan de westzijde van de Hondsrug lag eertijds een moeras waardoor de Drentse A zich een weg naar het noorden zocht. Het spreekt voor zich dat de kaarsrechte lijn dwars over de Hondsrug geen natuurlijke grens is. Zij is misschien ontstaan als gevolg van twee kolonisatiebewegingen: een vanuit het noorden en een vanuit het zuiden.[89]

2.1.8 De westzijde tot aan de Drentselaan/ Peizerweg

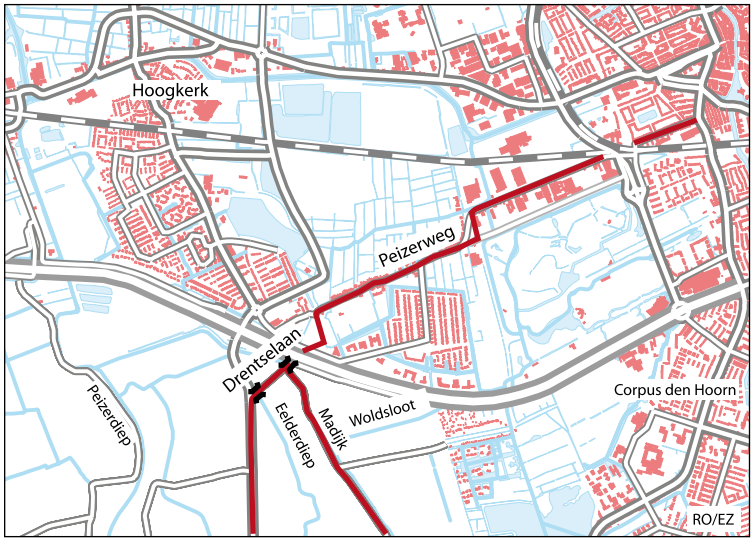
Aan de noordwestzijde valt de grens van het Gorecht grotendeels samen met die van de stadsvrijheid van Groningen. Bernhard Alting merkt hierover op dat het Gorecht ten westen van de Hondsrug slechts 'een gering spatie' beslaat.[90] Hiermee bedoelt hij in het bijzonder die delen van de marken van Haren en Helpman, die ten westen van de Drentse A gelegen zijn. Hierboven is daar al het een en ander over gezegd.[91] Hier, dat wil zeggen buiten de natuurlijke grens van het Gorecht, lag vooral moerassig land dat door menselijke ingrepen reeds vanaf de elfde eeuw geschikt was gemaakt om als hooi- of weiland te dienen voor de bewoners van nederzettingen op de Hondsrug. Ook vanuit het westen (Eelde) zal er belangstelling zijn geweest voor dit 'onland'.[92]

Ons begrip van het grensverloop en van eventuele kolonisaties hier wordt bemoeilijkt door het ontbreken van eenduidige bronnen. Het aantal schriftelijke getuigenissen dat bewaard is gebleven is gering en het is lang niet altijd duidelijk waar we precies de landerijen moeten zoeken die we in de stukken genoemd vinden. Desondanks is het, door combinatie van gegevens uit verschillende bronnen, mogelijk een ruwe hypothese op te stellen over de ontwikkeling van dit gebied. Het ontbreken van duidelijke schriftelijke aanwijzingen hangt samen met de fysisch-geografische omstandigheden ter plekke. Van Winter beschreef deze streek als 'een schraal en drassig madelandschap, waar het Peizerdiep en Eelderdiep naar het noorden stromen en waar in vroeger eeuwen, toen de diocesen van Utrecht en Münster werden gevormd, waarschijnlijk een soort niemandsland heeft gelegen'. Pas later is het door bedrijvigheid, bijvoorbeeld van de heren van Peize en Eelde, ten dele voor Drenthe gewonnen. Het hoe en waarom ontgaat ons.'[93]

Dit gebied is inderdaad tot betrekkelijk recente tijd extreem nat geweest.[94] Uit een overvloed van aanwijzingen hiervoor kies ik slechts enkele voorbeelden. Wie van Groningen naar Eelde wilde, kon zuidwaarts via de Hereweg over de Hondsrug naar de Punt en vandaar noordwaarts naar zijn bestemming. In de zomertijd was er ook een mogelijkheid om daar te komen via de dijken die ter bescherming van de lage landerijen ten westen van Groningen waren aangelegd. De Peizerweg, vroeger Lange- of Drentselaan genaamd, volgde een dijk die met een zowat rechte hoek vanaf de Hoornsedijk (nu Paterswoldseweg) in zuidwestelijke richting aftakte. Na ruim anderhalve kilometer maakte (en maakt) hij een dubbele kniebocht om vervolgens na een kilometer uit te komen bij een driesprong.[95] Hier stond in de negentiende eeuw een tolhuis. Rechtdoor voerde de weg via een bocht in noordelijke richting naar Hoogkerk, linksaf kwam men via een nieuwe haakse bocht bij een brug over de Woldsloot.[96] Direct ten westen van deze brug kwamen twee wegen bij elkaar: uit het zuidwesten – via een brug over het Eelderdiep – de Peizerweg, uit het zuidoosten de Eelderwolderhooiweg, die tegenwoordig Madijk en in Eelde zelf Hooiweg heet.[97] In de instructies die in 1422 werden vastgesteld voor de dijkrechters die in dit gebied toezicht moesten houden op de waterstaatkundige werken, lezen we dat ze 'de Lane' niet mochten schouwen tussen Allerheiligen en Sint Pieter (1 november – 29 juni).[98] Dit wijst erop dat werkzaamheden aan die dijk gedurende het winterhalfjaar onmogelijk waren door de hoge waterstand in dit gebied. Indien met 'de Lane' hier de latere Peizerweg bedoeld wordt, betekent dit dat de verbinding tussen Groningen en Drenthe langs deze kant het grootste deel van het jaar zo goed als verbroken was. Toch is deze 'zomerweg' vele eeuwen lang de gewone route naar Noord-Drenthe geweest.[99]

Wij zijn eraan gewend dat men vanuit Groningen via de Paterswoldseweg en Veenweg in Drenthe kan ko-

Het stukje Peizerweg (oudtijds Drentselaan) dat via een viaduct de autosnelweg A7 kruist, heet tegenwoordig Ruskenveen. Nog altijd splitst de weg zich ten zuidwesten van de brug over de Woldsloot in een westelijke en een zuidelijke tak. De westelijke tak heet, zoals eeuwenlang het geval is geweest, Drentselaan, bij de zuidelijke, de Eelderwolderhooidijk, staat het naambordje 'Madijk'.
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ.

De Woldsloot ten zuiden van de autosnelweg A7, gezien in zuidelijke richting. Links, aan de oostzijde, het Kraanland, de weg op de rechteroever is de Madijk of Eelderwolderhooidijk.
Eigen foto (september 2006).

men en kunnen ons maar moeilijk voorstellen dat de Paterswoldseweg tot ver in de negentiende eeuw in de lage landerijen doodliep. Hij voerde over een dijk die aanvankelijk 'Potterwoltmerdijk' heette en daarna de naam Hoornsedijk kreeg. Deze dijk beschermde het ten westen ervan gelegen lage land tegen de Drentse A, die in een wijde bedding ten oosten van de dijk kronkelde.[100] Pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw is de particuliere weg over de Hoornsedijk op kosten van de gemeente Groningen verhard. Dit gebeurde nadat met de eigenaren van de aangrenzende huizen en landerijen overeenstemming was bereikt over het doortrekken van de weg tot aan de provinciegrens en de overdracht ervan aan de gemeente.[101] In zo'n extreem

nat gebied is weinig concurrentie van andere kolonisten te verwachten; het grensverloop is hier nog veel meer dan aan de oostzijde van de Hondsrug een gevolg van de beperkingen die de waterstaatkundige toestand aan de kolonisten oplegde. Het is zelfs niet uit te sluiten dat de streek ten zuidwesten van het stadsgebied van Groningen voor langere tijd geheel of gedeeltelijk verlaten is geweest als gevolg van permanente wateroverlast.

Zoals op het kaartje op p. 230 goed is te zien, valt ten noorden van de marke van Helpman de westelijke buitengrens van het Gorecht samen met de grens van de stadsvrijheid van Groningen. Dat wil zeggen dat zich hier niet, zoals aan de oostzijde het geval is, een tot het Gorecht behorende strook bevindt tussen het stadsgebied van Groningen en de 'Friese' Ommelanden. Het grensverloop vertoont hier nog een tweede opmerkelijk verschil met dat aan de oostzijde. Ginds vormt de langgerekte veendijk (de Borg) een grens die weliswaar kunstmatig is, maar een alleszins verklaarbaar beloop heeft. Het grensverloop aan de westzijde is ook niet natuurlijk, maar vertoont enkele eigenaardigheden waarvan de verklaring niet direct in het oog springt. Ook ik ben niet in staat alle raadsels op te lossen, maar wil toch niet nalaten de merkwaardigheden langs te gaan en daarbij enkele aantekeningen te maken die enig licht zouden kunnen werpen op het verloop van de ontwikkelingen in dit gebied.

De oudste topografische kaart – verkend in het jaar 1853 – laat ten westen van Groningen enkele blokken land zien waarbinnen de verkavelingsstructuren samenhangen, maar onderling sterk verschillen. De gedachte dringt zich op dat dit sporen zijn van verschillende stadia in de ontginning van dit gebied. Ik ga hieronder wat nader op dit thema in.

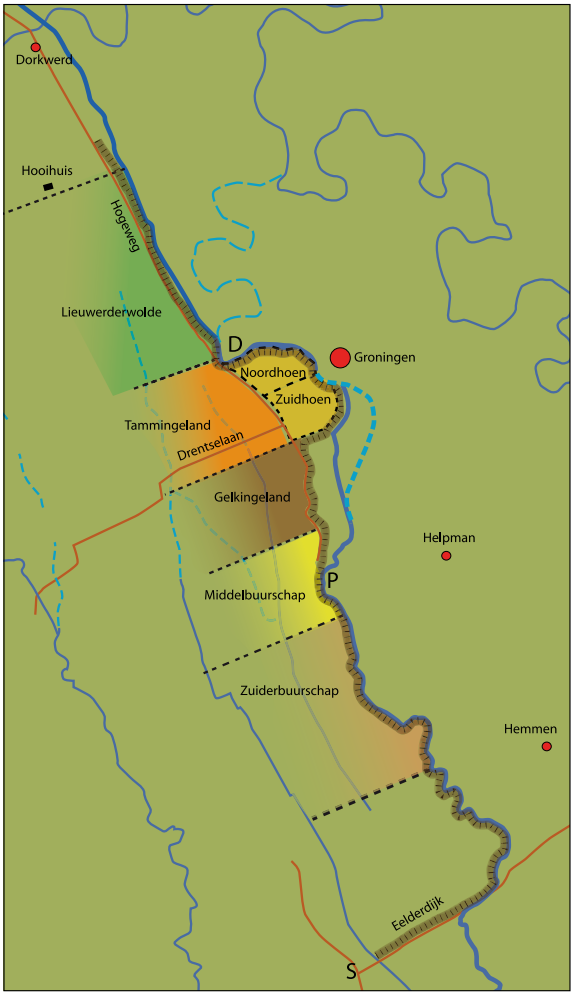
Een tweede verschijnsel dat aandacht verdient is de opvallende rechtlijnigheid van het grensverloop aan de westzijde van enkele van deze blokken. Twee stukken grens liggen in elkaars verlengde en vallen samen met de westgrens van de stadsvrijheid (later gemeente) Groningen. Tussen beide stukken grens wordt de rechte lijn verstoord door een zowat rechthoekige uitstulping. Wie zich hierdoor niet van de wijs laat brengen en een liniaal langs de rechte lijn legt, bemerkt tot zijn verbazing dat het verlengde ervan de dorpswierde van Dorkwerd doorsnijdt. Maar dat is niet alles. Als we deze rechte lijn naar het zuiden doortrekken blijkt ze op de kerk te Eelde te raaien! Een simpel maar bizar toeval of een aanwijzing voor grootschalige *planning* door onze middeleeuwse voorouders? Wellicht is het na onze inspectie van de westgrens van het Gorecht mogelijk deze vraag te beantwoorden.

Zoals gezegd wordt een interpretatie van de eigenaardigheden in de verkavelingsstructuur bemoeilijkt doordat we niet altijd weten waar we de toponiemen moeten plaatsen die we in de bronnen tegenkomen. In een oorkonde uit het jaar 1339 lezen we dat een van de vastgelegde bepalingen zal gelden in een gebied dat onder meer wordt aangeduid met de woorden *in Westerdike, ab Eletherdike usque Pishorne* ('in Westerdijk, van de Eelderdijk tot aan de Pishorn').[102] Deze op het eerste gezicht eenvoudige mededeling kan op maar liefst drie manieren worden geïnterpreteerd: (1) de woorden aan weerszijden van de komma zijn een tautologie (Westerdijk=het gebied tussen Eelderdijk en Pishorn), (2) de komma moet, zoals in een opsomming gebruikelijk is, gelezen worden als 'en' (Westerdijk *en* het gebied tussen Eelderdijk en Pishorn vallen niet samen, maar liggen naast elkaar), en (3) de woorden na de komma zijn een beperkende bijstelling (in de akte wordt het gedeelte van Westerdijk bedoeld dat tussen de Eelderdijk en Pishorn ligt). Ik vermoed dat de eerste interpretatie minder voor de hand ligt en dat de tweede zeker kan worden uitgesloten. De derde interpretatie lijkt mij de meest plausibele: het hele gebied ten westen

van de Drentse A, tussen de Eelderdijk (nu Meerweg) in het zuiden en Donghorn (de knik in het Reitdiep ter hoogte van het huidige Kostverloren) in het noorden, heeft Westerdijk geheten en de regeling van 1339 betreft alleen dat gedeelte van Westerdijk dat tussen de Eelderdijk en de Pishorn lag.

Enkele andere oude toponiemen die met zekerheid in dit Westerdijk gezocht moeten worden, maar waarvan de precieze locatie en begrenzing voorlopig niet exact kunnen worden aangegeven, zijn Neerwolde, Gelkinge-, Tamminge- en Kraanland. Wanneer we de losse gegevens uit oude oorkonden vergelijken met een lijst die in 1540 is opgemaakt ten behoeve van de heffing van de zogenaamde *precariën*[114], blijkt dat we ook hier de verschillende toponiemen niet in exclusieve zin moeten interpreteren, maar dat ze elkaar gedeeltelijk overlappen.[115] Zo blijkt Neerwolde te bestaan uit drie buurschappen, de zuider-, middel- en *noorderbuurschap. De zuiderbuurschap van Neerwolde heet ook eenvoudig 'Zuiderbuurschap'. De evengrote Middelbuurschap werd echter ook wel kortweg met 'den Hoorn' aangeduid: het is het gebied waar in de jaren twintig van de veertiende eeuw een uithof van het klooster te Assen lag[116] en waar later het klooster van 'Onze Lieve Vrouw ten Hoorn' stond.[117] Zuider- en Middelbuurschap van Neerwolde vielen buiten de stadsvrijheid en behoorden tot de marken van respectievelijk Haren en Helpman. Het gaat hier om het gebied dat we hierboven als Hemmerwolde tegenkwamen. De Noorderbuurschap van Neerwolde heet te liggen tussen 'den Hoorn' en de 'Langelaan' en maakte deel uit van Gelkingeland, dat op zijn beurt wel tot de stadstafel van Groningen behoorde.[118]

Overigens aarzel ik enigszins bij het aanwijzen van de 'Langelaan'. Hierboven heb ik aangenomen dat hiermee de Drentselaan (nu Peizerweg) wordt bedoeld. Ik moet er echter op wijzen dat er misschien nog een tweede kandidaat is voor deze laan. Tussen de huidige

'Westerdijk' en de verschillende onderdelen ervan.
Het Gelkingeland, de Middelbuurschap en Zuiderbuurschap vormden samen Neerwolde.
Het met D gemerkte punt is Donghorn, de letter P geeft de ligging van Pishorn aan en de S markeert de plaats van de 'steen' te Paterswolde.
Kaart door Henk Kampen.

Verzetsstrijderslaan en Illegaliteitslaan takte vanaf de Hoornsedijk (nu Paterswoldseweg) een weg naar het westen af die in het land doodliep. De stadswijk Laan-

Pishorn

De benaming 'Pishorn' treffen we voor het eerst aan in de hier genoemde akte uit 1339. De interpretatie ervan heeft verschillende geschiedvorsers bezig gehouden. Driessen veronderstelde dat het om een gebied ging dat op de uiterste grens 'tegen Drenthe' moest liggen.[103] Gosses dacht dat met deze 'horn' (=hoek) het klooster Maria ten Hoorn bedoeld werd, dat aan de westzijde van de Drentse A lag, net buiten het rechtsgebied van Groningen.[104] Acker Stratingh zocht de Pishorn wat noordelijker en veronderstelde dat dit de zuidelijkste punt van het stadsgebied aan de A was.[105]

In het Groningse stadsarchief uit de periode na de Reductie vond ik nog een vierde interpretatie. Ik trof deze aan in een bundel stukken die is beschreven als 'Stukken betreffende de Drentsche Veenen'.[106] Deze bundel bestaat voor het grootste deel uit aantekeningen die H.J. Arntzenius heeft gemaakt ten behoeve van zijn werkzaamheden als vertegenwoordiger van de stad Groningen bij de onderhandelingen die in het begin van de negentiende eeuw met de veengenoten van het Drentse Oostermoer en Zuidenveld zijn gevoerd over een convenant inzake het transport van turf via de stedelijke kanalen. [107]

Tussen deze stukken trof ik aantekeningen aan over de plaats van de grenspalen die oudtijds waren aangebracht ter markering van de buiten- en binnengrenzen van het gewest Stad en Lande. Arntzenius blijkt van mening te zijn geweest dat 'Pishorn' de naam was van het rechthoekige stuk land dat ik als Kraanland identificeer.[108] Op welke gronden hij deze mening was toegedaan blijkt niet. Het is niet onmogelijk dat hij uit zijn praktijk als advocaat op de hoogte was van veldnamen die wel bij de bevolking in gebruik waren, maar niet in officiële stukken voorkwamen. Ter verklaring van het vreemde toponiem zou men kunnen denken aan een verbastering van 'Peizerhorn'. Als Arntzenius gelijk heeft zou deze naam inderdaad zinvol zijn: het rechthoekige gebied ligt langs de weg die onder meer naar Peize voert. Ik vermoed echter dat Arntzenius zo'n fatsoenlijk mens was dat hij zich niet kon voorstellen dat onze voorouders een plek konden vernoemen naar zoiets ordinairs als 'pis'. Mogelijk heeft de gedachte dat 'Pis' wel eens voor 'Peize' zou kunnen staan, hem zelfs op het idee gebracht om de 'Pishorn' in of bij Kraanland te zoeken.

Op grond van (o.a.) een akte uit 1422, [109] waarin sprake is van een dijk die vanuit het noorden via Donghorn naar Pishorn loopt, vermoed ik echter dat niet Arntzenius, maar Driessen gelijk had en dat we de Pishorn moeten zoeken in de onmiddellijke nabijheid van de Drentse A, en wel aan de westzijde, dichtbij de grens van de stadsvrijheid. Het element 'horn' in de naam Pishorn zou dan slaan op een bocht in de Drentse A. De aanduiding van dit landschapselement is later, ontdaan van het weinig flatteuze 'pis', de naamgever geworden van het klooster van Onze Lieve Vrouw ten Hoorn, dat in 1456 voor het eerst wordt genoemd.

Mijn vermoeden is voorts dat het element 'pis' in dit toponiem wel degelijk te maken heeft met het uitgesproken en in tweeërlei opzicht natte karakter van deze buurt. Zoals ik al eerder opmerkte gaat het hier om een laaggelegen veengebied dat altijd 'kletsnat' is geweest. Van nog meer betekenis is echter dat het betreffende gebied, vanuit Groningen gezien, gelegen was in de richting vanwaaruit doorgaans de regen kwam en komt. De aannemelijkheid van in het bijzonder deze laatste verklaring vindt steun in het feit dat ook het Oostfriese dialect het woord 'Pisshörn' in deze betekenis kent[110] en dat men ook ten zuiden van Leeuwarden, bij Barrahûs, een 'Piskhoarnedyk' kan vinden.[111] Ook in de Noordhollandse gemeente Anna Paulowna, even ten oosten van het dorp Wieringerwaard, bevindt zich een 'Pishoek'. Het gaat hier om een knik in de voormalige Zuiderzeedijk. Gezien vanaf het eiland Wieringen lag ook dit markante punt in het zuidwesten.[112]

Voor wat betreft de 'Pishorn' ten zuiden van Groningen is het verleidelijk een verband aan te nemen tussen deze naam en die van een ander opvallend grenspunt, het zoëven al vermelde 'Donghorn'. Ook dit ten noordwesten van de stad gelegen punt – de plaats waar de Drentse A (hier Reitdiep geheten) een vrijwel haakse bocht naar het noorden neemt – wordt in de akte van 1339 vermeld, zij het dat de naam hier voorkomt in de vorm 'Dodingehorn'. Dit toponiem is zonder enige twijfel afgeleid van de mansnaam Dodo of Doede, maar in de streektaal betekent 'dong' mest.[113] Nadat de oorsprong van 'Dong-' in de vergetelheid was weggezakt kan zich in het bewustzijn van de Groningers de associatie van 'poep' en 'pies' hebben vastgezet.

huizen dankt zijn naam aan het gelijknamige huis, dat even ten zuiden van deze zijtak aan de westzijde van de Hoornsedijk stond. Uit de hierboven besproken akte van 1422[119] blijkt dat de 'Lane' niet alleen een weg was, maar ook (en wellicht vooral) een waterkerende functie had. Indien die 'Lane' de weg is over de dijk die vanaf de boerderij Laanhuizen westwaarts liep, zou deze aangelegd kunnen zijn als zuidelijke buitengrens van het oude Gelkingeland en ook een tijdlang als zodanig dienst hebben gedaan. De Noorderbuurschap van Neerwolde zou dan het ten zuiden daaraan grenzende laagland zijn geweest dat later bij het Gelkingeland is getrokken. Omdat 'de Lane' ook vaker wordt gebruikt om de Drentselaan aan te duiden, vermoed ik echter dat de Noorderbuurschap van Neerwolde het hele gebied besloeg tussen de huidige Peizerweg en een lijn, even ten noorden van de huidige Laan Corpus den Hoorn.[120]

De opvatting dat de Drentselaan wel degelijk de 'Langelaan' is die de noordgrens van Gelkingeland vormde, wordt ondersteund door de bedragen die de verschillende buurschappen van Neerwolde moesten opbrengen. Deze waren gebaseerd op de omvang van deze gebieden. Bij de notitie inzake de Zuiderbuurschap staat te lezen dat betaald moest worden bij 'weren en grastallen'.[121] Men ging er bij de schatting van de precarieplichtige grond van uit dat elke 'weer' vijf grazen besloeg. Per gras werd één 'krumstert' (vier 'plakken') betaald. Op basis van deze gegevens kan men berekenen dat de oppervlakte van de Noorderbuurschap van Neerwolde (Gelkingeland) ongeveer 140 ha heeft bedragen en de beide andere buurschappen rond 220 ha. Wanneer we aannemen dat de grens tussen Gelkingeland en Middelbuurschap ter hoogte van de latere grens tussen de stadsvrijheid en de marke van Helpman lag, betekent dit dat de oppervlakte van 140 ha voor Gelkingeland alleen past wanneer het noordwaarts tot aan de Drentselaan strekte.

De lijst van precariën geeft dus enige duidelijkheid ten aanzien van de situering van Neerwolde en Gelkingeland. Ze roept echter ook een intrigerende vraag op: hoe is het mogelijk dat *precariën* geheven werden van landerijen die binnen de Groninger stadsvrijheid lagen? De precariën waren een soort grondbelasting die eens in de vier jaar aan de landsheer verschuldigd was bij wijze van erkenning van zijn hoogheid (een soort 'recognitiegeld' dus). Aanvankelijk was het de bisschop van Utrecht die deze belasting liet innen, later – dat zal verderop in deze studie aan de orde komen – deed de stad Groningen dat op basis van de gedachte dat zij de taken en rechten van de landsheer had overgenomen. Alle dorpen en gehuchten in het Gorecht moesten deze belasting opbrengen en bleven dat ook doen, zelfs toen de heffing door de geldontwaarding een niet meer dan symbolisch karakter had gekregen. Omdat de stad Groningen na 1536 zelf de overheidsrechten bezat, was het niet meer dan logisch dat haar ingezetenen en ook de landeigenaren in de stadstafel van deze belasting waren vrijgesteld. Het is zelfs denkbaar dat de Groningers nooit precariën hebben betaald.[122] Een verklaring voor het genoemde probleem zou kunnen zijn dat de Noorderbuurschap van Neerwolde niet altijd deel heeft uitgemaakt van de stadsvrijheid of dat dit deel van de stadsvrijheid niet altijd even 'vrij' is geweest. Naar de achtergrond daarvan moeten we voorlopig gissen.

Afgezien van de precarieplichtigheid van Gelkingeland kunnen we vaststellen dat dit gebied halverwege de vijftiende eeuw als een gewoon onderdeel van de Groninger stadstafel werd gezien. In 1441 beoorkondden burgemeesters en raad van Groningen een overeenkomst tussen de buren van Lieuwerderwolde, Gelkingeland, en de Middel- en Zuiderbuurschap van Neerwolde.[123] Het stuk regelt de verantwoordelijkheid voor het dijkonderhoud in het betreffende gebied en weerspiegelt de complexe situatie die hier, ten westen van de Drentse A en het Reitdiep, bestond. Deze had

vooral te maken met het feit dat de genoemde gebieden onder verschillende rechtskringen ressorteerden. De betrokken partijen spraken met elkaar af dat ze jaarlijks op 22 februari bijeen zouden komen op het Akerkhof te Groningen voor de bespreking van hun gemeenschappelijke zaken en voor het kiezen van dijkrechters. Bepaald werd dat de buren van Lieuwerderwolde uit hun eigen midden één dijkrechter moesten kiezen en een tweede uit de ingelanden van Gelkingeland; twee andere dijkrechters moesten uit het overige deel van Neerwolde komen, één uit de Middelbuurschap en één uit de Zuiderbuurschap, te kiezen door de ingelanden van Lieuwerderwolde en Gelkingeland gezamenlijk.

Deze regeling laat niet alleen zien hoe, in overeenstemming met de in het geding zijnde belangen, de zeggenschap van benedenstroomse ingelanden groter is dan die van hun bovenstroomse collega's, maar ook dat Gelkingeland (onderdeel van de stadstafel) in 1441 tot een andere rechtskring behoort dan de beide andere delen van Neerwolde.

De reden voor het opmaken van deze oorkonde wordt niet met zoveel woorden vermeld, maar de opgave van de belanghebbenden kan hier een aanwijzing geven, zeker wanneer we ons realiseren wat het belangrijkste voorwerp van zorg was voor de dijkrechters. Het ging om het onderhoud van de dijk tussen 'Potterwolde voert neder tot Hayhuserlant', dat wil zeggen: vanaf Paterswolde langs de Eelderdijk (Meerweg), dan aan de westzijde langs de Drentse A, langs Hemmerwolde, Neerwolde (met Pishorn), Gelkingeland, de Noord- en Zuidhoen en het oostelijke deel van Lieuwerderwolde (tegenwoordig de stadswijk Vinkhuizen), tot aan de landerijen van het Hooihuis.[126] Een kleine twintig jaar tevoren was ook al een regeling getroffen voor het onderhoud en de schouw van deze dijk.[127] Toen, in 1422,

Akerk en Utingekluft

Volgens de afspraak die ze op 22 februari 1441 maakten moesten de buren van Lieuwerderwolde, Gelkingeland, de Middelbuurschap van Neerwolde en die van de Zuiderbuurschap jaarlijks op de feestdag van Sint Petrus' Stoel (22 februari) bij elkaar komen. Ze moesten zich op die dag 's middags op het Akerkhof bij het luiden van de grote klok verzamelen. Wie niet kwam opdagen verbeurde een kan wijn.

Een bepaling als deze wijst op het bijzondere karakter dat het westelijk deel van de Groninger binnenstad oudtijds heeft gehad. Van andere bijeenkomsten in de openlucht heet het dat ze 'voor den Hove' (bij de prefectenhof en de Sint Maartenskerk) plaatsvonden en er werd natuurlijk ook op het raadhuis aan 'de brede Merct' vergaderd. Deze plaatsen bevinden zich op de hoogte van de Hondsrug en zijn te beschouwen als respectievelijk het domaniale en het burgerlijke centrum van Groningen.

In 1441 ging het over een aangelegenheid die alleen de streek ten westen van de stad betrof. Deze paste blijkbaar niet in een traditie die de deelnemers noopte een paar honderd meter door te lopen voor een bijeenkomst 'op de hoogte'. Voor zaken als deze waren de Akerk en het Akerkhof de meest geëigende plaatsen van samenkomst.

Dit verschijnsel hangt mogelijk samen met de voorgeschiedenis van het westelijke deel van de Groninger binnenstad, dat nog lange tijd een agrarisch karakter heeft gehad en meer dan de hoge kern van de nederzetting op het ten westen van de Drentse A gelegen laagland was gericht. Nadat de Drentse A ten zuidwesten van het oude Groningen een eindje in westelijke richting was omgelegd is daar een 'benedenstad' ontstaan. De mensen die er woonden vormden samen de Utingekluft of 'Nederkluft' [124] en er werd een kapel gesticht: de in de dertiende eeuw tot parochiekerk verheven Akerk.[125]

verleenden burgemeesters en raad van Groningen machtiging aan de dijkrechters van Lieuwerderwolde om een aantal punten te onderhouden met betrekking tot dezelfde dijk, van het Hooihuis tot aan 'de horne an den steen die toe Potterwolde licht'.[128] Naar eigen zeggen deed het stadsbestuur dit op advies van 'de mene achte en wijsheid van de stad, de buren van Lieuwerderwolde en de landeigenaren aldaar'. Opmerkelijk is dat de buren van Gelkingeland toen niet werden vermeld en dat ook die van Neerwolde in het stuk niet voorkwamen, ondanks het feit dat het hier gaat om een dijk die dat gebied beschermde. Van Gelkingeland weten we zeker dat het in de vijftiende eeuw volop in gebruik was,[129] zodat het ontbreken van een vermelding niet zijn grond kan hebben in het feit dat de landerijen daar niet benut werden. Het ontbreken van Gelkingeland in het stuk is echter eenvoudig te verklaren: door gebruik te maken van de inspraak van alle stedelingen (de 'mene achte') meende het stadsbestuur volledig bevoegd te zijn tot het vertegenwoordigen van de buren en landeigenaren van Gelkingeland. Omdat dit gebied tot het stadsgebied behoorde, hoefden deze belanghebbenden niet apart genoemd te worden. Dat recht hadden burgemeesters en raad zeker niet ten aanzien van het *buiten de stadstafel* gelegen deel van Neerwolde. Dit zou erop kunnen wijzen dat er in het eerste kwart van de vijftiende eeuw nog geen buren waren in dat gebied, hetgeen op zijn beurt impliceert dat er ook geen continuïteit is geweest tussen de *grangia* of uithof van het cisterciënserklooster van Assen op de Hoorn en het latere franciscanessenklooster aldaar. De uithof die het convent van Assen op de Hoorn had bezeten, lag volkomen geïsoleerd en de lekebroeders die daar sinds het begin van de veertiende eeuw aan het werk waren, zijn echte pioniers geweest. De stichting van het klooster ten Hoorn, dat in 1456 voor het eerst wordt vermeld, past dan in de (her)ontwikkeling van het betreffende gebied.

Dat de opstellers van de overeenkomst van 1422 rekening hielden met de mogelijkheid van toekomstige ontginningsarbeid, blijkt uit het feit dat een van de afspraken ging over het maken van nieuwe dijken: wie een nieuwe dijk zou willen leggen, moest dat doen 'an den olden dijck', dus: uitgaande van en aansluitend aan de bestaande dijk.[130] Vergelijking van de akten van 1422 en 1441 doet dus vermoeden dat in de tussenliggende tijd de ontwikkeling van Neerwolde zover was voortgeschreden, dat de buren in dat gebied betrokken konden worden bij het dijkonderhoud.

Hierboven is gewezen op de lijn tussen de kerken van Dorkwerd en Eelde als westelijke begrenzing van enkele verkavelingsblokken en op het feit dat er ook een opvallende verstoring van die lijn is.[131] Het gaat daarbij om de rechthoekige uitstulping die het stadsgebied van Groningen (en hier dus ook van het Gorecht) maakt tussen de Drentselaan (nu Peizerweg) aan de noordzijde en de Onlandsedijk aan de zuidzijde.[132] De rechthoek wordt aan de westzijde begrensd door de Onlandsedijk en de parallel daaraan lopende Woldsloot of Wildesloot, aan de oostzijde door een watergang ter hoogte van de huidige Campinglaan. Aan de zuid- en westzijde grenst het gebied aan Drenthe, aan de noordzijde ligt het tot Hunsingo behorende Lieuwerderwolde.[133]

Behalve de vorm en situering van het gebied roept ook het verkavelingspatroon ervan vragen op. In de westelijke helft van de rechthoek[134] lopen de sloten zuidwest-noordoost, evenwijdig aan de noord- en zuidgrens van het gebied, terwijl het verkavelingspatroon in de oostelijke helft noord-zuid georiënteerd is. Het wijkt hiermee sterk af van het aan de oostzijde aansluitende deel van de stadstafel, dat we als Gelkingeland geïdentificeerd hebben. Het gehele stadsgebied ten westen van de Drentse A vertoont een samenhangende verkavelingsstructuur die zuidwest-noordoost is georiënteerd, met de Hoornsedijk als basis. Gelet op

De Woldsloot en Onlandsedijk als westgrens van het Kraanland.
Op deze foto, die genomen is in noordwestelijke richting, ligt het Kraanland rechts.
Eigen foto (april 2006).

de grote afstand tussen dit gebied en de stad lijkt het gerechtvaardigd deze rechthoek als een relatief jonge aanwinst van de Groninger stadstafel te beschouwen, waarvan de westgrens is bepaald door de Woldsloot.

De eerste schriftelijke sporen van menselijke activiteit in dit rechthoekig stuk land – we zullen het hierna identificeren als het 'Kraanland' – treffen we aan in een tweetal ongedateerde akten, waarvan de teksten enigszins van elkaar afwijken, maar wel dezelfde zaak betreffen: de afwatering van een gebied 'buiten de Langelaan' (dat wil zeggen: ten zuiden van de Drentselaan). De stukken dateren vermoedelijk uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw[135] en betreffen een overeenkomst tussen het Aduarderzijlvest en het stadsbestuur van Groningen enerzijds en de buren van het betreffende gebied anderzijds. Daarvan wordt gezegd dat het in het westen begrensd wordt door de Eelderwolderhooiweg en in het zuiden door de 'Eelderwoldttmannen watering', de waterlossing dus van de landgebruikers van Eelderwolde. Met deze laatste moet de (omgelegde) Woldsloot bedoeld zijn, die ten zuiden van de stadsvrijheid de grens tussen het Gorecht en Drenthe vormt en aan de zuidkant van onze 'uitstulping' een haakse knik in zuidwestelijke richting maakt. Aan de oostzijde van het af te wateren gebied, zo melden deze stukken, ligt de 'Oldetil'. Ik vermoed dat hiermee een brug in de Drentselaan bedoeld is. Deze overbrugde de tochtsloot die aan de westkant van Gelkingeland noordwaarts liep. In het verlengde hiervan was door Albert Jarges, samen met de buren van Gelkingeland, een watergang

gegraven 'door Ludeke Wigboldesz land' naar 'onze' zijlen.[136] Ik neem aan dat het in deze overeenkomst ging om een nieuwe afwatering van Gelkingeland op de Hoensloot en het Aduarderzijlvest en dat de gebruikers van het 'Kraanland' (deze naam wordt overigens niet vermeld) toestemming kregen om ook van deze nieuwe watergang gebruik te maken.[137]

Mogelijk ging het ook om dit gebied toen burgemeesters en raad van Groningen in 1506 een verklaring aflegden over de afspraken die de buren van 'Gelkingeland en Kraanland' met elkaar hadden gemaakt over hun waterstaatsaangelegenheden.[138] De afspraken betroffen onder andere de schouw van de Paterswoldsedijk (Hoornsedijk) en lijken inhoudelijk sterk op de hierboven behandelde akte van 1422. Op de details ga ik hier niet in, omdat dit ons te ver van het hoofdthema af zou brengen.[139] Wezenlijk is echter dat de landgebruikers van het Kraanland hier voor het eerst en als collectief worden vermeld en dat zij samen met de buren van Gelkingeland dijkrechters moesten aanstellen. Dezen zijn verantwoordelijk voor de schouw van het hele tot het Gorecht behorende gebied ten zuiden van het klooster ten Hoorn. Dat de ingelanden de wateringen langs hun eigen landerijen moesten onderhouden, is niet meer dan vanzelfsprekend. Ze blijken echter ook belast te zijn met het onderhoud van de watergangen buiten hun eigen gebied. Ze spraken af dat ze deze taak gezamenlijk zouden uitvoeren.[140] Dit wijst erop dat *buiten* het bewuste gebied geen landgebruikers waren die verantwoordelijk gehouden konden worden voor het vrije afstromen van het water. Er was dus, buiten het nu bij de stadsvrijheid getrokken deel van het moerasland, geen concurrerende ontginningsactiviteit, bijvoorbeeld vanuit het aangrenzende Hoogkerk.[141]

Deze situatie heeft overigens nog lange tijd voortgeduurd. Nog in het begin van de negentiende eeuw was in het zuidelijke deel van de gemeente Hoogkerk sprake van min of meer woeste gronden.[142] School-

Het huis Elmersma onder Hoogkerk. Gewassen pentekening door J. Stellingwerf. Groninger Archieven, THAG 3541.

Kraanland

In de tekst heb ik het vermoeden geuit dat de 'rechthoekige uitstulping' van de stadsvrijheid in het zuidwesten 'Kraanland' genoemd werd. Deze veronderstelling wordt bevestigd door een aantal vermeldingen van het 'Kraanland' in de rechterlijke protocollen van de stad Groningen. In enkele gevallen heet het dat de landerijen in het Kraanland gelegen zijn tussen de Drentselaan en 'Wildesloot' (Woldsloot), voorbij de 'tweede draai' (de tweede kniebocht in de Peizerweg vanaf de stad gezien).

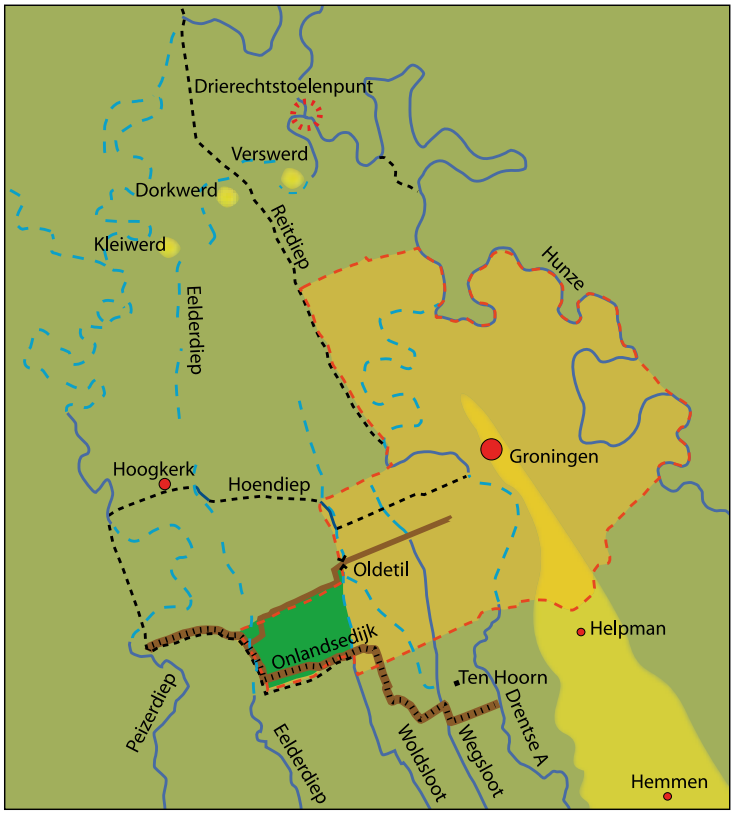
Ik teken hierbij aan dat deze polder deel moet hebben uitgemaakt van een groter gebied, dat in zijn geheel Kraanland genoemd werd. Wobbe de Vries deelt mee een kaart uit 1818 te hebben gezien waarop de naam 'Kraneland' voorkomt als benaming voor het deel van de gemeente Hoogkerk dat zich vanaf de Wolvedijk (de oostgrens van die gemeente) naar het zuidwesten uitstrekt. Het werd van het Hoendiep gescheiden door de landerijen van Elmersma.[144]

J.A. Feith is heel zeker over de situering van Kraanland: volgens hem lag het ten westen van Gelkingeland en het huis Kranenburg stond er volgens hem middenin. Hij voegt daaraan toe: 'in hoeverre er verband bestaat tusschen de namen Kranenpoort, het Kranenland en Kranenburg, ten w. van het Gelkingeland, dus ten z.w. van Groningen aan den Peizerstraatweg gelegen, waag ik niet te beslissen.'[145]

Zoals bekend is de naam van de Kranepoort en de huidige Kraneweg afgeleid van de hijskraan die vroeger ter plaatse van de huidige Reitdiepskade aan de A stond. Wanneer Feith een beetje meer belangstelling voor de etymologie van het woord 'kraan' had gehad, zou hij hier stelliger hebben kunnen zijn. Er is inderdaad verband tussen de Kranepoort en het Kraanland, zij het dat dit verband anders van karakter is dan Feith zich had voorgesteld. De giek van hijswerktuigen als de kraan in Groningen deed denken aan de lange hals van een grote vogel die in moerasgebieden voorkwam: de 'kraan' (*Grus grus*). Het gevolg was dat de hele installatie 'kraan' ging heten.[146] Het beest dat als oorspronkelijke naamgever had dienst gedaan moest toen voor de duidelijkheid 'kraan*vogel*' genoemd worden. Het Kraanland was een uitgestrekt moerassig gebied dat de kraanvogels mogelijk niet alleen tot pleisterplaats diende maar deze imposante 'cultuurvlieders' ook broedgelegenheid bood.[147] In ieder geval wijst het toponiem erop dat deze streek gedurende lange tijd niet als cultuurland in gebruik is geweest.

Het Kraanland op een zeventiende-eeuwse kaart. Detail van een ongedateerde zeventiende-eeuwse kaart waarop een deel van het Westerkwartier is afgebeeld. Op deze uitsnede zijn het 'Gelckingelandt' en 'het Craen Landt' te zien. Linksboven zien we ook nog net Hoogkerk. De in 1688 afgebroken topgevels van de Sint Maartenskerk zijn op de tekening duidelijk zichtbaar. De loop van watergangen, dijken en wegen is op deze kaart niet meer dan schetsmatig aangegeven. Met de rode streepjeslijn is de Drentselaan ('Drentsche Lane') gemarkeerd, met de donkergroene de Onlandsedijk.
Groninger Archieven, kaartenverzameling stamnummer 1052.

Rivieren en kanalen ten westen van Groningen en de situering van het Kraanland. Mogelijke of vermoedelijke rivierbeddingen zijn aangegeven met blauwe streepjeslijnen, gegraven waterlopen met zwarte onderbroken lijnen. Het gebied van de stadsvrijheid van Groningen is oranje gemarkeerd, het Kraanland donkergroen. Ingetekend is ook de locatie van het klooster (van Maria) Ten Hoorn, dat vermoedelijk halverwege de vijftiende eeuw is gesticht.

De oorspronkelijke situatie en de volgorde van de ontwikkelingen en ingrepen zijn verre van duidelijk. Mogelijk heeft het Eelderdiep zich in verschillende takken gesplitst. De knik in het Hoendiep ten oosten van Hoogkerk zou aan een oude loop van deze rivier kunnen herinneren. Misschien stroomde deze tak tussen Kleiwerd en Dorkwerd noordwaarts en is er verband tussen het Eelderdiep en de sporen van een oude rivierbedding, die direct ten noorden van de wierde van Dorkwerd zijn aangetroffen. Op oude kaarten lijkt deze bedding zich verder oostwaarts voort te zetten, waar ze de wierden van Verswerd aan de zuidzijde passeerde en vervolgens in de Hunze of het Selwerderdiepje uitmondde ter plaatse van het latere 'Drierechtstoelenpunt'.

Ook de Woldsloot lijkt in de periode die voorafging aan de ontwikkeling van het Kraanland verder naar het noorden te hebben doorgelopen. De eerste grote knik in het Hoendiep (gezien vanuit de stad) zou daarop kunnen wijzen. Wellicht was de in oude stukken genoemde 'Oldetil' een brug in de Drentselaan over deze Woldsloot. Alvorens het Kraanland in gebruik werd genomen heeft men de Woldsloot in westelijke richting omgeleid.

In het kaartbeeld zijn ten noorden van de Onlandsedijk (de bruine lijn op de kaart) ook van de Wegsloot nog sporen terug te vinden. Het gaat om de met een blauwe streepjeslijn gemarkeerde tochtsloot die vanaf de Hoorn in noordwestelijke richting loopt en ten zuiden van de Oldetil samenkomt met de oude loop van de Woldsloot, en de vanaf hetzelfde punt noordwaarts tot aan de Drentselaan lopende sloot. Mogelijk heeft deze vroeger noordwaarts doorgelopen. Over de chronologie van deze elementen durf ik geen veronderstellingen te wagen. De noordwaarts gerichte tochtsloot zien we ook op de kaart van de Corpuslanden van het klooster Ten Hoorn in de atlas der provincielanden (zie de kaart op de bladzijde hiernaast).

Kaart door Henk Kampen.

De situatie in de buurt van het klooster Ten Hoorn (het westen is boven).
Op deze kaart is het verloop van de Onlandsedijk geel gemarkeerd). De Woldsloot – deze heet hier 'Wilde sloot' – zien we bovenaan, onder het woord 'Drentse Eigenaers'. In blauw is de 'togt of maar' aangegeven, die het restant was van de oude Wegsloot. Het klooster Maria ten Hoorn stond in de zuidoostelijke 'oksel' van het huidige kruispunt Laan Corpus den Hoorn/Paterswoldseweg.
Blad 12 van de verzameling van kaarten der 'Landerijen in eigendom toebehoorende aan de Provincie van Stad en Lande van Groningen, opgemaakt en geteekend door H.W. Folckers, Henricus Teysinga en andere Landmeeters' uit de jaren 1722-1736 (de 'Provinciale Atlas').
Groninger Archieven, stamnummer stamnummer 1047.
Zie voor een beschrijving en reproductie van deze kaart: Meindert Schroor, *De atlas der provincielanden* (Groningen 1996) 29 en kaart 12.

meester J. Mulder Jzn. omschreef in 1828 de grond in het zuiden van zijn gemeente als 'darg of veenachtig' en wees erop dat de bodem hier zo laag lag, dat delen ervan zelfs bij het laagste zomerpeil niet droog zouden worden wanneer er geen grote molens waren die het land bemaalden.[143]

De topografische atlas van 1851-1855 toont in het gebied ten zuidwesten van de stad Groningen en ten westen van de Drentse A vier waterlopen die naar het noorden stromen. We zullen deze wat nader bekijken, omdat bestudering ervan inzicht geeft in de manier waarop de inrichting van dit gebied is voortgeschreden. Van oost naar west onderscheiden we de Wegsloot, de Woldsloot (ook wel 'Wildsloot' genoemd), het Eelderdiep en het Peizerdiep. De beide eerstgenoemde wateringen zijn waarschijnlijk gegraven waterlopen of vergraven natuurlijke stroompjes, de laatstgenoemde zijn riviertjes. De Wegsloot loopt tegen de zuidgrens van de stadsvrijheid aan, de Woldsloot doet dat ook, maar vormt tegelijkertijd de westgrens van het 'Kraanland', het Eelder- en Peizerdiep tenslotte zijn van belang voor de afwatering van het in de loop der tijden bij Groningen getrokken gebied.

De Wegsloot wekt de indruk een watergang te zijn waarlangs het oude Hemmerwolde naar het noorden kon afwateren.[148] Misschien is deze watering een overblijfsel van de veenontginningen uit de periode die ik hierboven als 'eerste fase' heb aangeduid. Op de kaart loopt ze – op de grens van de Zuider- en Middelbuur-

schap van Neerwolde – tegen de Onlandsedijk aan en maakt daar een haakse knik in zuidwestelijke richting. De Onlandsedijk dateert echter uit een veel jongere periode dan die ons hier interesseert. Lang voordat deze dijk werd aangelegd zal deze watering dan ook verder naar het noorden gestroomd hebben, dwars door het gebied dat later ontgonnen werd: de Middel- en *Noorderbuurschap (Gelkingeland) van Neerwolde en Tammingeland. Ze kwam uit in het laagland ten westen van Groningen, waar ze op enig moment werd aangesloten op de sloot die voor de ontwatering van dat gebied werd gegraven: de Hoensloot (later Hoendiep). Toen men, na het Gelkingeland, ook het ten zuiden daaraan grenzende gebied in gebruik wilde nemen, legde men een sloot-met-dijk – een zijdwende – aan vanaf de Hoornsedijk in zuidwestelijke richting. Aan de buitenkant (zuidzijde) daarvan groef men een sloot dwars op de Wegsloot, teneinde het water zuidwestwaarts af te leiden. Tenslotte stopte men de oude bedding ter hoogte van de zijdwende. Binnen de zo ontstane polder bleef die bedding een functie houden: ze werd de hoofdwatergang van het te ontginnen gebied. Op de topografische kaart is deze tochtsloot nog duidelijk herkenbaar. Van de situatie in het deel van Neerwolde dat binnen de stadsvrijheid viel, bestaat helaas geen duidelijke afbeelding. Zij zal echter vergelijkbaar zijn geweest met die, welke we in de Middelbuurschap van Neerwolde, ter hoogte van het klooster Ten Hoorn, aantreffen. In de achttiende-eeuwse atlas der provincielanden zien we het kloosterterrein, de Onlandsedijk, de 'Wilde sloot' (Woldsloot) en de 'togt of maar', die het restant was van de oude Wegsloot. Buiten de Onlandsedijk liggen behalve enkele landerijen – ze worden aangeduid als 'slegt hooijlant' – ook enkele petgaten.[149]

De hoogte van Bangeweer aan de Zuiderweg te Hoogkerk, gezien vanuit het zuidwesten. Bangeweer behoort tot de pleistocene 'Rug van Tynaarlo'. Waarschijnlijk liep het Eelderdiep of een tak van deze rivier ten oosten van deze hoogte noordwaarts. Eigen foto (september 2006).

De oude loop van het Eelderdiep tussen de Drentselaan en het Hoendiep.
Op deze achttiende-eeuwse kaart van het Westerstadshamrik – het westen is boven, onderaan zijn nog net twee bastions van de vesting Groningen te zien – is in het verlengde van het Eelderdiep, ten noorden van 'de klijve ofte het zijltje', een gestippeld lijntje getekend. Deze stippellijn, die hier blauw is aangezet, geeft waarschijnlijk een oudere loop van het Eelderdiep aan. De watergang begint op de noordwestelijke hoek van het Kraanland en komt ten oosten van Hoogkerk uit bij de tweede grote knik in het Hoendiep. Hij zet zich onder de naam 'Klijfdiep' ten noorden van het Hoendiep nog een eindje in dezelfde richting voort, maakt enkele haakse bochten en mondt tenslotte westwaarts via een 'Klijve' in het Aduarderdiep (het gekanaliseerde Peizerdiep) uit. Groninger Archieven, THAG 692.

Hierboven heb ik gesuggereerd dat de ontwikkeling van de *Noorderbuurschap van Neerwolde mogelijk in het tweede kwartaal van de vijftiende eeuw kan worden gedateerd.[150] Ten behoeve daarvan was het water van de Wegsloot afgeleid naar de ten westen daarvan stromende Woldsloot, die tevens de grens tussen het Gorecht en Drenthe was. De Woldsloot was de waterlossing van het direct ten oosten van Eelderwolde gelegen veenmoeras. Het water ervan stroomde via een kolk – hier ligt nu de veel grotere Piccardthofplas – naar het noorden. Oorspronkelijk zal ook deze watering rechtstreeks naar het noorden hebben geleid, langs de westgrens van Gelkinge- en Tammingeland. De Oldetil hielp de gebruikers van de Drentselaan deze watergang te kruisen.[151]

Toen de ontginning van het Kraanland ten westen

Het Kliefdiep ten oosten van Hoogkerk
De foto is genomen in noordelijke richting. Het Kliefdiep ten noorden van het Hoendiep is te beschouwen als de gekanaliseerde opvolger van het oude Eelderdiep.
Eigen foto (september 2006).

van Gelkingeland aan de beurt kwam herhaalde zich het zojuist beschreven proces. Er werd een sloot-met-dijk aangelegd om de nieuwe polder te beschermen waardoor het water van de Woldsloot naar het zuidwesten werd afgeleid. De nieuwe watergang boog bij de Eelderwolderhooiweg in een rechte hoek naar het noorden en stroomde ten noordwesten van het Kraanland in het Eelderdiep uit.[152]

Met het Eelderdiep is hetzelfde gebeurd als met de Weg- en Woldsloot, zij het dat we deze ingreep veel vroeger zullen moeten dateren. Te oordelen naar de verkavelingspatronen onder Hoogkerk heeft het Eelderdiep vanaf het punt waar het de omgelegde Woldsloot opnam, oorspronkelijk een noordwaarts gericht verloop gehad. Deze indruk wordt bevestigd door een kaart die halverwege de achttiende eeuw is gemaakt van het toenmalige Westerstadshamrik.[153] Het als zodanig aangeduide gebied behoorde toen tot het Aduarderzijlvest, maar viel – anders dan de naam doet vermoeden – slechts gedeeltelijk onder de jurisdictie van het Groninger stadsbestuur. Op deze kaart zien we in het ver-

lengde van het Eelderdiep, ten noorden van 'de klijve ofte het zijltje' een stippellijn die de oude loop van het diep aangeeft. Mogelijk verloor dit riviertje – of een tak daarvan – zich aanvankelijk in de uitgestrekte veenmoerassen tussen Groningen en Hoogkerk, nadat het aan de oostzijde de hoogte van Bangeweer was gepasseerd.[154] Ik vermoed dat dit moeras al vroeg is 'afgetapt' door het graven van de Hoensloot. Via deze watergang kon het in oostelijke richting (via 'Tammingeland' en de 'Hoenen') op de Drentse A afwateren. Op zeker moment heeft men deze situatie grondig veranderd. Alle water van het Eelderdiep werd in westelijke richting afgeleid, zodat het – bij de latere boerderij Eiteweerd – in het Peizerdiep uitmondde. Mogelijk diende deze maatregel ter bescherming van het gebied ten zuiden van Hoogkerk tegen wateroverlast. Van groot belang was echter ook, dat men hiermee een groter debiet realiseerde voor het Peizerdiep. Combinatie van waterlopen leverde immers de grotere watermassa's en krachtigere stroom op die nodig waren om dichtslibbing van uitwateringssluizen en riviermondingen te voorkomen.

Wanneer deze verlegging van het Eelderdiep haar beslag gekregen heeft is niet geboekstaafd.[155] Het is echter wel duidelijk dat zij verband houdt met de verschillende pogingen die in de loop der tijden gedaan zijn om de afwatering van Noord-Drenthe het Zuidelijk Westerkwartier te verbeteren. Met dat doel is in 1313 bij Arbere, in een op korte afstand ten noorden van Aduard gelegen 'wadgeul', een zijl gebouwd. Ook het water van het Peizerdiep werd daarheen geleid.[156] Over de oude loop van het Peizerdiep zijn de meningen verdeeld. Geopperd is dat zich ten westen van Leegkerk, ter plaatse van de huidige buurtschap Nieuwbrug, een westelijke tak heeft afgesplitst. Deze westelijke tak lijkt echter meer op een gegraven watergang dan op een natuurlijke bedding. Zeker is wel dat even verder naar het noorden een bedding westwaarts aftakte die aan de oostzijde voorbij Aduard liep en ten noorden van die plaats in de hierboven bedoelde wadgeul (de latere Kliefsloot) uitkwam. Voordat deze geul was ontstaan, zou de rivier verder noordwaarts gestroomd hebben via Fransum en Beswerd om in de buurt van het latere Allersma (tussen Ezinge en Feerwerd) in open water uit te monden. Deze oude waterloop wordt later wel Middagster Riet genoemd.[157] Een oostelijke tak van het Peizerdiep kronkelde tussen de Gaaikemadijk en de Hoge Paddepoel in noordelijke richting, passeerde de plaats van de latere boerderij 'Het Hool' en kwam ten noorden van Wierum in de zeearm uit waardoor ook de Drentse A en de Hunze afstroomden (het latere Reitdiep).[158] De beddingen van het Peizerdiep functioneerden echter onvoldoende, zodat men een kanaal heeft moeten graven om het rivierwater naar de zijl bij Arbere te krijgen. Het kerspel Eelde werd niet vermeld onder de gemeenschappen die belang hadden bij deze onderneming. Dit wijst erop dat het Eelderdiep in 1313 nog niet met het Peizerdiep verenigd was. Het zegt in dit verband niet zoveel dat ook Eelde tot de belanghebbenden hoorde, toen in 1323 een groot aantal kerspelen ter weerszijden van de Hondsrug afspraken maakte met de zijlvesten van Winsum over waterstaatkundige werken bij Schilligeham. De landerijen ten oosten van Eelde waren voor hun afwatering hoe dan ook op de Drentse A en het Reitdiep aangewezen.

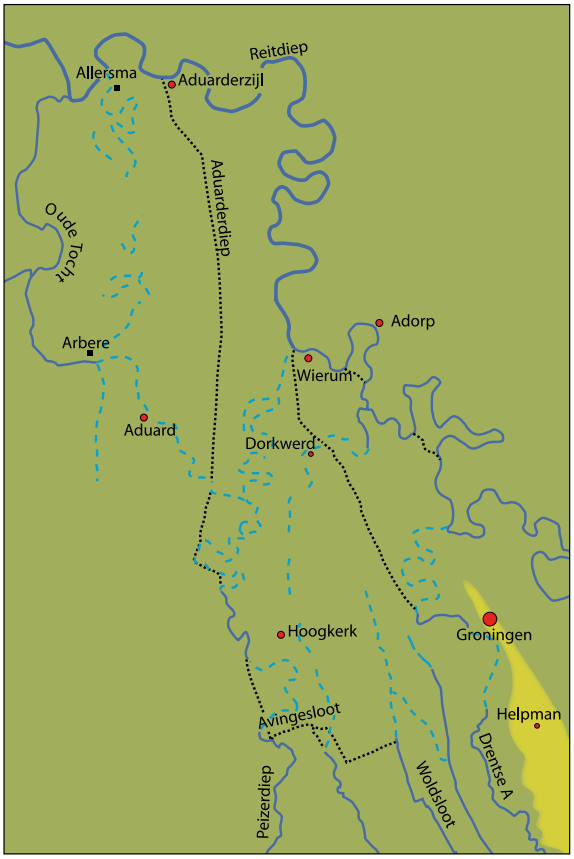
De uitwatering bij Arbere voldeed echter niet. In of omstreeks 1335 deden arbiters, die allen burgemeester te Groningen waren geweest, uitspraak in een geschil over de bekostiging van een nieuwe sluis in de buurt van het klooster te Aduard.[159] Eelde werd ook bij deze gelegenheid niet vermeld. De reden daarvan kan gelegen zijn in het feit dat dit kerspel geen partij was in het conflict dat toen speelde. Een minder plausibele verklaring is dat het Eelder water, verenigd met het Peizerdiep, begrepen was onder dat van Lieuwerderwolde. In ieder geval zouden we met

De boerderij 'Het Hool' met een kronkel van het oude Peizerdiep. De foto is genomen in noordelijke richting. In de verte ligt Wierumerschouw (het 'Wasingehuis' aan het Reitdiep, zie p. 261).
Eigen foto (oktober 2005).

het jaartal 1313 een *terminus post quem* kunnen hebben voor de omlegging van het Eelderdiep naar het Peizerdiep. Over de mogelijke samenhang van deze operatie met de kanalisatie van de benedenloop van de Drentse A tot Reitdiep en de gevolgen daarvan voor het grensverloop van het Gorecht zal ik in het vervolg enkele opmerkingen maken.

Ook de bouw van de zoëven genoemde nieuwe sluis bij Aduard heeft de inwoners van Lieuwerderwolde, Peize, Roder- en Foxwolde niet het resultaat gebracht dat ze ervan hadden verwacht. Daarom hebben de belanghebbenden in 1360 het plan opgevat om de oude oostelijke benedenloop van het Peizerdiep te rehabiliteren en het water opnieuw, nu via een zijl, bij Wierum te lozen.[160] Een uitwatering ter plaatse kon alleen goed functioneren wanneer het water van het Reitdiep (de gezamenlijke benedenloop van Drentse A en Hunze) boven (dat wil zeggen: ten zuidoosten van) Wierum door middel van zijlen kon worden opgehouden. De eerste keer dat we daarvan uitdrukkelijk horen, is overigens pas enkele jaren later, wanneer de stad Groningen, Wold en Go en alle anderen 'die tot het zijlvest behoren', samen met de rechters en *universitas* van de Acht Zijlvesten en Fivelgo afspraken maken over het bouwen van een sluis die het water van zowel Hunze als A zou insluiten (1365).[161]

De oplossing van 'het Peizerdiep-probleem.'
Het Peizerdiep, dat in de buurt van Lieuwerderwolde ook wel als Hunsinge wordt aangeduid, heeft zich oorspronkelijk in verschillende takken gesplitst. Een oostelijke tak mondde bij Wierum in open water (het latere Reitdiep) uit en een westelijke liep ten oosten van Aduard in noordelijke richting. In 1313 werd een poging gedaan om de rivier bij Arbere, ten noorden van Aduard, op een zeearm (de huidige Oude Tocht ten noorden van Den Ham) te laten uitmonden. Na 1323 is ten zuiden van Hoogkerk de Avingesloot gegraven, waardoor ook het water van het Eelderdiep naar het Peizerdiep werd geleid. In 1360 is sprake van plannen om de rivier opnieuw naar Wierum te leiden. Kort daarna is een nieuwe poging gedaan om de monding bij Arbere te benutten (1382). Ook dit bood geen blijvend soelaas. Daarom is tenslotte, vermoedelijk in het begin van de vijftiende eeuw, het Aduarderdiep gegraven en heeft men aan het noordelijk uiteinde daarvan de Aduarderzijl aangelegd. Hierdoor kwam een rechtstreekse afwatering tot stand op de benedenloop van het Reitdiep.
Ten behoeve van de overzichtelijkheid zijn enkele waterlopen weggelaten die er in dit verband minder toe doen.
Kaart door Henk Kampen.

De monding bij Wierum heeft – zo zij al gerealiseerd is – slechts korte tijd soelaas geboden. In 1382 besloten Aduard, Lieuwerderwolde en Peize, Roden en Foxwolde (dezelfde partijen als in 1313 en 1335) het opnieuw bij Arbere te proberen.[162] Zij maakten toen de afspraak dat ze de lasten van de zijl gelijkelijk zouden verdelen en jaarlijks op de eerste zondag na Sint Walburg (1 mei) bijeen zouden komen op de Avingesloot of Abbingesloot,[163] een plek die zowat in het midden van het te ontwateren gebied ligt. Er is een zestiendeeeuwse tekst overgeleverd, waarin de landerijen worden opgesomd waarover bijdragen moesten worden betaald aan het zijlrecht van Hoogkerk ('schotplichtige' landen). We lezen daarin dat de Avinge- of Abbingesloot de zuidgrens van het zijlrecht was.[164] Is het erg vergezocht om in de naam van dit verbindingsstuk tussen Eelder- en Peizerdiep het woordje 'abt' te herkennen[165] en te veronderstellen dat deze naam verwijst naar de functie van de initiatiefnemer tot de omlegging van het Eelderdiep? Zoals bekend vervulde de abt te Aduard de functie van opperste schepper (dijkgraaf) in het Aduarderzijlvest.

Overigens was ook het besluit van 1382 om opnieuw bij Arbere uit te wateren niet succesvol. De problemen werden pas echt opgelost door het graven van het tegenwoordig nog bestaande Aduarderdiep. Hier-

door werd het mogelijk het Drentse water via de kortst mogelijke weg benedenstrooms – bij Aduarderzijl – op het Reitdiep te lozen. Vermoedelijk heeft dit aan het eind van de veertiende of in het begin van de vijftiende eeuw zijn beslag gekregen.[166]

2.1.9 Omkijken

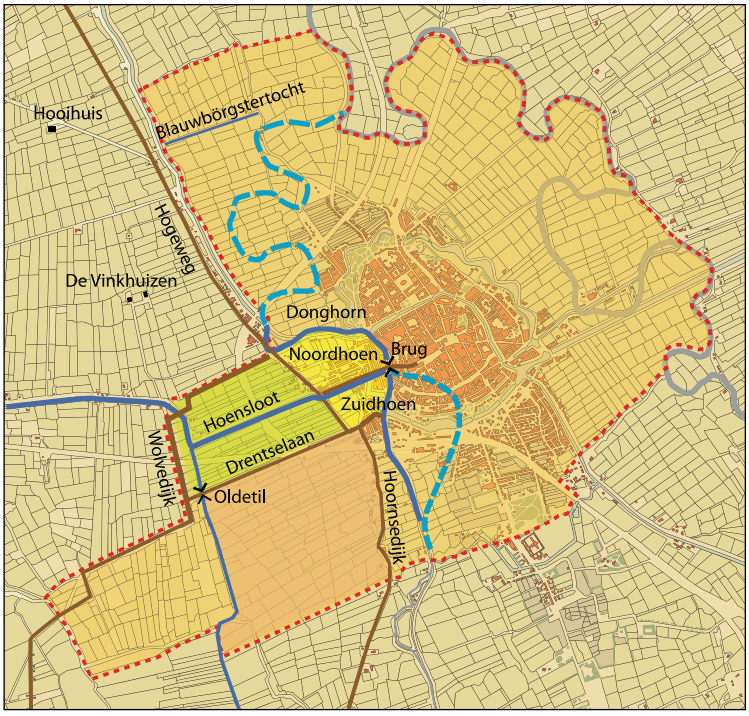
Voor wat betreft de chronologie van het zuidwestelijke deel van het stadsgebied kunnen we terugkijkend het volgende vaststellen. De Paterswoldsedijk/Hoornsedijk heeft als ontginningsbasis gediend voor het gebied ten westen ervan, waarbij het voor de hand ligt dat de landinrichting van noord naar zuid is voortgeschreden en dat het meest zuidelijke deel pas in de loop van de vijftiende eeuw aan de beurt kwam.

Het lijkt er overigens op dat de ontginning van het direct ten westen van de stad gelegen lage land, waaronder ook Gelkingeland, al vroeg ter hand genomen is. Het al eerder aangestipte 'aftappen' van het veenmoeras tussen Groningen en Hoogkerk via de Hoensloot kan hiermee samenhangen. Een indicatie voor ontwikkelingen kort na 1200 kan men zien in de dertiende-eeuwse vermelding van een steunpunt van de 'Gelkingen' – een tegen de vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag rebellerende partij – , dat in 'Lieuwerdawinkel' gelegen was.[167]

De westelijke uithoek van het gebied, hierboven aangeduid als 'Kraanland', is het resultaat van ontginningsactiviteiten die, afgaande op het verkavelingspatroon, zijn uitgegaan van de Drentselaan (oostelijk deel) en de Eelderwolderhooiweg (westelijk deel). Over de datering ervan is zo goed als niets met zekerheid te zeggen. Ik vermoed echter dat de inrichting van deze

De Wolvedijk in noordelijke richting, gezien vanaf de eerste kniebocht in de Peizerweg. Eigen foto (april 2006).

Het gebied 'buiten de Apoort', de noordwestelijke grenzen van het Gorecht en die van de stadsvrijheid van Groningen. Het Reitdiep verstoort het 'evenwicht' van het kaartbeeld. Het is alsof er aan de noordwestzijde van het stadsgebied een hap genomen is uit een eertijds groter geheel.
Kaart door Henk Kampen.

uithoek niet eerder dan in het tweede kwart van de vijftiende eeuw is begonnen.

2.1.10 De westzijde noordelijk van de Drentselaan/ Peizerweg

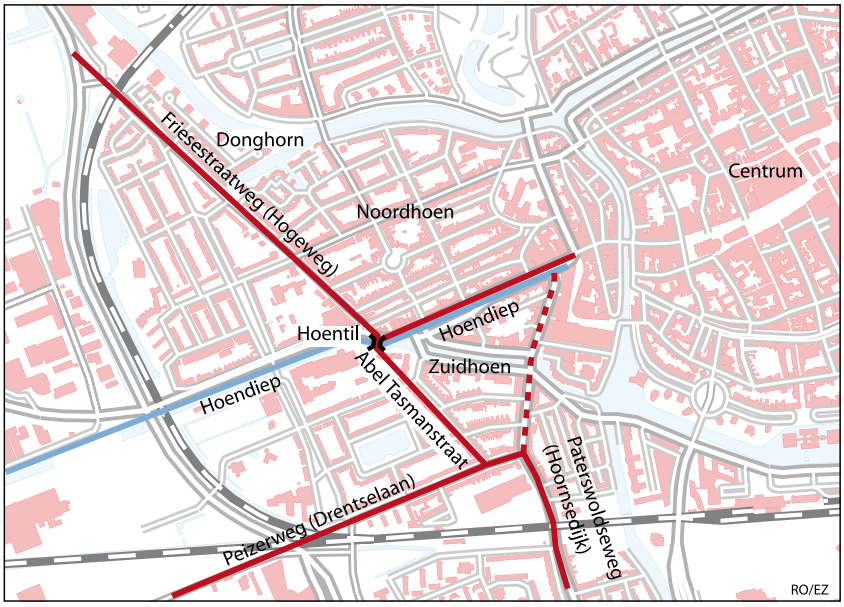
Ook de grenzen van het Gorecht ten noorden van de Drentselaan hebben hun verloop te danken aan ontginningswerkzaamheden. Wanneer ik de markante punten in dat gebied aangeef moeten we voortdurend voor ogen houden dat deze meestal enkele eeuwen jonger zijn dan de ontwikkelingen waarnaar we op zoek zijn.

Ten noorden van de Drentselaan/Peizerweg wordt de westgrens van de Groninger stadsvrijheid gevormd door de Wolvedijk.[168] Deze liep vanaf de dubbele kniebocht in de Drentselaan ter hoogte van de antenne- en straalzendertoren van KPN Telecom in een rechte lijn noordwaarts tot aan het latere Hoendiep, waar lange tijd een tolhuis de grens markeerde. Tegenwoordig resteert van deze dijk alleen nog het zuidelijke einde; het gedeelte ten noorden van de spoorweg naar Leeuwarden is vergraven en bevindt zich op het bedrijfsterrein van de Suikerunie. Ten westen van de dijk lag het dorpsgebied van Hoogkerk ('Zuid-Lieuwerderwolde'), ten oosten ervan dat deel van de stadsvrijheid dat in 1360 Tammingeland werd genoemd. Tussen Tammingeland en de stad zelf lag tenslotte, ter weerszijden van een tochtsloot (de Hoensloot, later Hoendiep), een tweetal kleinere stukken land, Noord- en Zuidhoen genaamd. De percelering van dit gebied tussen Donghorn en de Peizerweg vertoont op de topografische kaart een samenhang, die voor een deel nog altijd in het stratenpatroon ter plaatse herkenbaar is.[169]

De situatie aan de westzijde van de stad volgens Jacob van Deventer (c. 1565).
Wie vanuit de Apoort de stad verliet, volgde de noordelijke kade van het Hoensloot (later Hoendiep) en kon bij de Hoentil naar rechts afslaan om via de Hogeweg (nu Friesestraatweg) richting Dorkwerd en Aduard te gaan, of linksaf de brug over, om in zuidoostelijke richting (de huidige Abel Tasmanstraat) uit te komen op de Drentselaan (Peizerweg) of de kop van de Hoornsedijk (Paterswoldseweg).
Naar een reproductie van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer, uitgegeven door J.B. Wolters, in 1949 geproduceerd ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de vereniging Stad en Lande.

Hetzelfde gebied op de moderne stadsplattegrond. Vergelijk deze situatie met die op de kaart van Jacob van Deventer.
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ.

De scheve hoek Abel Tasmanstraat-Peizerweg herinnert aan het verloop van de wegen buiten de Apoort zoals dat reeds op de plattegrond van Jacob van Deventer is vastgelegd. Het niet-haaks zijn van de straathoek wordt geaccentueerd door het vertande metselwerk van het hoekhuis ter rechterzijde.
Eigen foto's (april 2006).

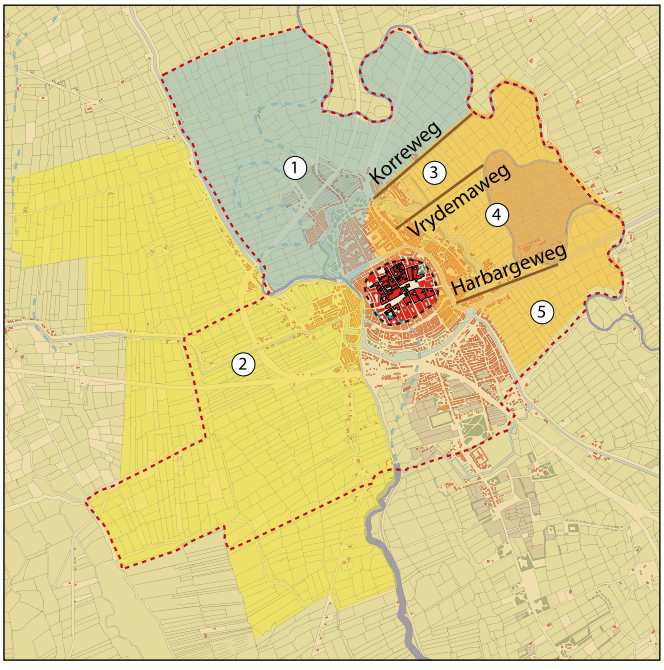
Ten noorden van de tochtsloot van Tammingeland (de Hoensloot, het latere Hoendiep) volgde de grens van het Gorecht (en de stadsvrijheid) een stukje dijk, dat op een schetskaart uit 1821 'Vinkedijk' heet. Op de plek waar deze dijk naar het noorden afboog om toegang te geven tot de beide Vinkhuizen, verliet de grens de dijk om oostwaarts langs een sloot naar de Reitdiepsdijk te lopen, ten westen waarvan de kleiweg naar Aduard voerde (de Hogeweg).[170] We bevinden ons nu bij de plaats waar de A (Reitdiep) een scherpe bocht maakte (Donghorn).[171] Vanaf Donghorn vormt het Reitdiep de westelijke begrenzing van het Gorecht tot (ongeveer) de plaats waar nu de Professor Uilkensbrug ligt.

Vanaf dit punt oostwaarts tot aan de Paddepoelsterweg werd de grens gevormd door een tochtsloot-met-dijk, waarvan mij geen naam bekend is. De Paddepoelsterweg, tenslotte, is een zeer oude weg, die al in de middeleeuwen vanuit Groningen toegang gaf tot Selwerd en de wierdenreeks van Middag. Jammer genoeg is bij de aanleg van het Van Starkenborghkanaal een uiterst interessant punt verloren gegaan: de plek waar de oude grens van het Gorecht de Paddepoelsterweg verliet om een eindweegs de loop van een oude bedding (het Eelderdiep of een zijtak ervan?) te volgen. Dit punt, dat zo'n honderd meter ten westen van de huidige Paddepoelsterbrug ligt, is hierboven door mij genoemd als de plaats waar de grens van het Gorecht weer een 'natuurlijk' verloop krijgt.[172] Hier lagen ook, binnen een kronkel van de genoemde oude waterloop en op de plaats waar nu het Kernfysisch Versnellerinstituut van de Rijksuniversiteit Groningen staat, de wierden van Verswerd.

Alvorens de noordgrens van het Gorecht vanaf dit punt tot aan de Beijumer Zuidwending te bespreken en daarmee onze rondgang 'mitter sunnen omgang' te voltooien, is het nodig om nog een aantal bijzonderheden te signaleren over het grensverloop dat ik zojuist heb beschreven.

Het Reitdiep vormt vanaf Donghorn tot aan de Penningsdijk (op het kadastrale minuutplan ook als 'het Groene dijkje' aangeduid) de grens van de Groninger stadsvrijheid. Het gebied ten westen van het diep heet Lieuwerderwolde, maar is, anders dan deze enkelvoudige naam suggereert, allesbehalve een eenheid. In de latere gemeente Hoogkerk, die vaak gelijk gesteld wordt met het oude Lieuwerderwolde, treffen we vanouds drie kerspelen aan: Hoogkerk in het zuiden, Leegkerk in het noordwesten en Dorkwerd in het noordoosten. Wellicht uit latere tijd stamt de onderverdeling van Lieuwerderwolde in rechterlijke zin. Er zijn dan twee grietenijen: die van Leegkerk en Dorkwerd en die van Hoogkerk.[173] Ook in waterstaatkundige zin was Lieuwerderwolde – althans later – geen eenheid. We hebben al gezien dat in 1422 en 1441 regelingen getroffen werden, waarbij de ingelanden van Lieuwerderwolde samen met hun zuidelijke buren belast bleken te zijn met het onderhoud van de westelijke dijk van het Reitdiep en de Drentse A vanaf het Hooihuis tot aan Paterswolde toe.[174] Mogelijk was er toen van een onderverdeling van het gebied nog geen sprake. In de zestiende eeuw – en mogelijk al vroeger – was dat echter wel het geval.

We moeten ons door deze wirwar van territoriale indelingen en grenzen niet van de wijs laten brengen. We zijn in ons onderzoek eigenlijk alleen geïnteresseerd in de grenzen van het gebied waarover zich de grafelijke rechten uitstrekten die behoorden bij het *praedium*

De stadshamrikken en de stadsvrijheid. De grenzen van deze laatste zijn met een rode streepjeslijn aangegeven.
Het oude Westerstadshamrik (1) lag hoofdzakelijk ten noorden van de middeleeuwse stad. Slechts een deel van het veel jongere Westerstadshamrik (2) behoorde tot de stadsvrijheid. Heyngehamrik (3), Vrydemahamrik (4) en Harbargebuurschap (5) vormden samen het Oosterstadshamrik. Het is niet bekend wanneer de grote kronkel van de Hunze ten oosten van Vrydemahamrik is rechtgetrokken.
Zie ook de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.
Kaart door Henk Kampen.

Twee Westerstadshamrikken

Het feit dat de benaming Westerstadshamrik in het verleden gebruikt is voor twee verschillende gebieden heeft onze kijk op de geschiedenis van de omgeving van Groningen ernstig bemoeilijkt. De stadshamrikken gaan terug op de bij de nederzetting Groningen behorende markegronden. In historische tijd blijken deze tussen de Hunze en de A te liggen, dat wil zeggen tussen natuurlijke grenzen.

Het Oosterhamrik kende drie buurschappen, van noord naar zuid Heyngehamrik, Vrymer- of Vrydemahamrik en Harbargebuurschap geheten. In het noorden vormde de Korreweg de grens met het Westerhamrik, dat dus als een van noordoost naar west gebogen schil om het noordelijke uiteinde van de Hondsrug lag. Van het Westerhamrik zijn geen afzonderlijke onderdelen bekend. Het zuidelijke gedeelte ervan was niet meer dan een smal streepje laagland tussen de Hondsrug en de A. Het Westerstadshamrik komt in de bronnen voor het eerst voor in de jaren 1332 en 1386. Ofschoon het in deze gevallen niet met zoveel woorden gezegd wordt, is het duidelijk dat hier alleen het gebied bedoeld wordt ten oosten van het Reitdiep – of 'Westerdiep', zoals het toen heette. In waterstaatkundige zin stond dit gebied destijds al geheel los van het ten westen van het Reitdiep gelegen Lieuwerderwolde, dat zijn water via de Hunsinge loosde. Dit oude Westerstadshamrik, dat ik voor de duidelijkheid Westerstadshamrik I noem, waterde aanvankelijk naar het noorden af, maar werd in 1434 ingelaten in het Scharmerzijlvest, zodat het vanaf toen via het Damsterdiep op de Eems kon lozen.

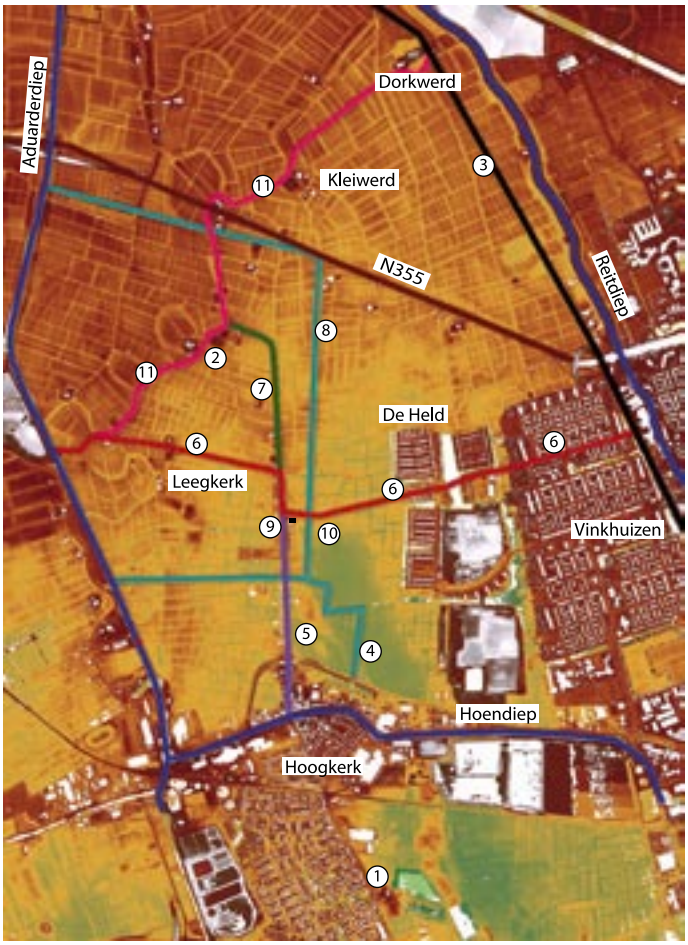
Later komen we de naam Westerstadshamrik tegen voor een ander gebied. Het duidt dan een waterstaatkundige eenheid aan ten *westen* van het Reitdiep, bestaande uit twee schepperijen en deel uitmakend van het Aduarderzijlvest. Omdat het hier gaat om een gebied dat niets te maken heeft met het oude Westerstadshamrik I, noem ik het 'Westerstadshamrik II'. In de tekst is al melding gemaakt van een zestiende-eeuwse lijst van landerijen onder Hoogkerk.[175] Daarin komt de naam Westerstadshamrik (II) niet voor, maar wordt wel van een aantal landerijen gezegd dat ze grenzen aan 'de stad'. 'De stad' wil in dit geval zeggen: de waterstaatkundige eenheid waarvan de ingelanden allen Groninger natuurlijke of rechtspersonen waren en als zodanig onder de jurisdictie van het Groninger stadsbestuur vielen.[176] Het gaat hier om de landerijen die later geacht werden te behoren tot een van beide schepperijen van het Westerstadshamrik (II). Anders dan het oudere Westerstadshamrik I en het Oosterstadshamrik, behoorde het (waterstaatkundige) Westerstadshamrik II niet in zijn geheel, maar slechts ten dele tot de stadstafel.[177]

Tussen de Drentselaan (Peizerweg) en het Hoendiep liep de westgrens van Westerstadshamrik II langs de Simonssloot, enkele honderden meters westelijk van de jurisdictiegrens, die daar gevormd werd door de Wolvedijk. Ook ten noorden van de Hoensloot lag de hamriksgrens een heel eind buiten die van de stadsvrijheid: de afstand bedroeg ongeveer twee kilometer. Ze volgde een dijkje ('een privé kadijk') naar het noorden, volgde dan het 'Vinkemaar' in westelijke richting, vervolgens het Kliefdiep nog wat verder naar het westen, totdat een tochtsloot werd bereikt die even ten oosten van de Kerkstraat naar het noorden liep (het Oude Maar, in oude stukken ook wel Brundekemaar genoemd). Deze watering – tevens de grens van Westerstadshamrik II – kruiste ten noorden van de voormalige boerderij 'Woltgraf'[178] de Legeweg (de Woltil of Woldtil) en liep ten oosten van de Legeweg/Nootweg noordwaarts. Even verder verliet de waterstaatkundige grens het Oude Maar en liep ten zuiden van het Hooihuis pal oostwaarts naar de Reitdiepsdijk. Ze kwam daar uit tegenover de plaats waar later, ten oosten van het Reitdiep, het bij de leden van het Groninger kunstenaarsgezelschap 'de Ploeg' zo favoriete 'Blauwbörgje' lag.[179]

Het zal geen toeval zijn dat deze tochtsloot ten zuiden van het Hooihuis zowat in het verlengde ligt van de 'Blauwbörgstertocht' aan de oostzijde van het Reitdiep. Deze doorlopende lijn ondersteunt de opvatting dat het gebied ten oosten en ten westen van het Reitdiep gelijktijdig in ontwikkeling is genomen. De Blauwbörgstertocht strekt vanaf het Reitdiep in oostelijke richting en kruist de Paddepoelsterweg op een punt dat enkele meters ten zuiden van de voormalige boerderij 'Landleven' ligt (schuin tegenover de ingang van het Crematorium Groningen). Verder oostwaarts volgde de tocht de oude bedding van de Drentse A tot de monding ervan in de Hunze, die zich vermoedelijk bevond tussen de huidige Lijsterbeslaan in de Groningse stadswijk Selwerd en de ingang van de begraafplaats Selwerderhof.[180]

Lieuwerderwolde en omgeving (bewerkt gedeelte van de AHN-hoogtekaart).

1 Bangeweer
2 Gravenburg
3 Hogeweg
4 Kliefdiep
5 Kerkstraat
6 Legeweg
7 Nootweg
8 Oude Maar
9 Woltgraf
10 Woldtil of Woltil
11 Zijlvesterweg

De hoogtekaart toont het komvormige karakter van het gebied tussen Hoogkerk, Dorkwerd en Groningen. De kaart verraadt tevens kronkels van oude rivierbeddingen, die men op gewone plattegronden en in het veld niet of nauwelijks kan waarnemen.
De N355 doorsnijdt de oude verkaveling onder een hoek van ongeveer 45°. Links zien we de kronkels van het Peizerdiep (Hunsinge) met de boerderij Gravenburg (2), aan de rechterzijde het licht kronkelende Reitdiep en de Groningse stadswijken De Held en Vinkhuizen. Van een eventuele oude bedding van het Eelderdiep is, behalve de groene laagte in het midden van het kaartje, geen spoor te bekennen.
De Legeweg (6) toont een opmerkelijk verloop. Ten noorden van Hoogkerk maakt hij een dubbele knik. Na de eerste knik zet hij de Hoogkerkster Kerkstraat (5) voort. Tweehonderd meter noordelijker zwenkt hij naar het westen. De weg die vanaf dit punt in noordelijke richting doorloopt heet Nootweg (7). Deze weg heeft, afgaande op de naam (noot of nut = opbrengst, vrucht), van oorsprong een zuiver agrarische functie gehad. De Nootweg komt uit op de kronkelende Zijlvesterweg (11), die ten noorden van Leegkerk de oostelijke oeverwal van de Hunsinge volgt en via Kleiwerd naar Dorkwerd loopt.

dat in 1040 aan de Utrechtse kerk was geschonken. Dat betekent dat we in de eerste plaats op zoek zijn naar sporen van juridische aard. De waterstaatkundige grenzen zijn in deze dynamische omgeving van later datum.

Tot dusver hebben we ons bij het beschrijven van de westelijke grens van het Gorecht gehouden aan het beeld dat we kennen uit de bronnen en de landkaarten. Er vallen in het gebied ten westen van het Reitdiep echter enkele eigenaardigheden te noteren die mij aan-

De locatie van de voormalige Woldtil onder Hoogkerk
Honderdvijftig meter ten oosten van de plaats waar de Legeweg naar het noorden knikt, kruiste deze 'zomerweg' de tochtsloot die diende ter ontwatering van dit voormalige woldgebied (het Oude Maar). De brug die hier lag heette heel toepasselijk de Woldtil, op oude kaarten meestal 'Woltil' of 'Wolttil' genoemd. De brug is verdwenen en het Oude Maar ten noorden ervan is onder de nieuwbouw van de Groninger stadswijk Gravenburg verdwenen. Op de foto, die genomen is vanaf de plaats van de voormalige Woldtil, zien we het stuk van het Oude Maar ten zuiden van de Legeweg.
Eigen foto (september 2006).

leiding geven te vermoeden dat de situatie oorspronkelijk anders is geweest. Mijn veronderstelling is (1) dat tenminste een deel van Lieuwerderwolde ooit, net zoals de rest van 'Westerdijk', bij het Gorecht gehoord heeft, en (2) dat de stadsvrijheid van Groningen aanvankelijk slechts een klein gedeelte van het gebied ten westen van de huidige Drentse A/Reitdiep besloeg.

De onder (1) geformuleerde gedachte is niet nieuw. De negentiende-eeuwse onderzoeker Acker Stratingh heeft er al eens op gewezen dat Lieuwerderwolde ooit tot het Gorecht moet hebben behoord. Latere historici hebben dit idee niet opgepikt, mogelijk vanwege de complexiteit van de materie en ook als gevolg van Stratinghs weinig heldere manier van schrijven. Alvorens ik in de door hem gewezen richting verderga, moet ik echter afstand nemen van een ander vermoeden van Acker Stratingh. Deze nam aan dat Lieuwerderwolde het hele gebied tussen Paterswolde en het Hooihuis omvatte, het gebied dus dat in 1339 en 1442 'Westerdijk' genoemd werd.[181] Er is geen reden om te twijfelen aan de iden-

tificatie van Noord-Lieuwerderwolde met Leegkerk en die van Zuid-Lieuwerderwolde met Hoogkerk.[182] Dat het ten zuiden van Zuid-Lieuwerderwolde liggende deel van 'Westerdijk' – in oppervlakte veel groter dan de dorpsgebieden van Hoog- en Leegkerk samen – ook nog als Lieuwerderwolde aangeduid kan zijn, laat zich moeilijk voorstellen. Als Acker Stratingh gelijk had zouden we bovendien moeten verklaren, waarom het door hem in zijn geheel als Lieuwerderwolde aangewezen gebied tegelijkertijd ook 'Westerdijk' kon heten. We hebben trouwens al gezien dat Lieuwerderwolde en de verschillende buurschappen van Neerwolde onderdelen waren van dat 'Westerdijk'.[183]

De eigenaardigheden die ik wil bespreken behoren tot het (rechts-)historische en historisch-geografische domein. Ze zijn weliswaar gering in aantal en niet alle even saillant, maar vragen toch om een verklaring. Bij nadere beschouwing en in samenhang bezien, wijzen ze ook de richting aan waarin we een oplossing zouden moeten zoeken.

In de eerste plaats blijkt in het oude Lieuwerderwolde bij eigendomsoverdrachten een ritueel in gebruik te zijn geweest dat bekend is uit het Germaanse recht, maar niet behoorde tot de cultuur van de Friese bevolking van de landschappen die later als de Ommelanden bekend zouden staan. Het is uit de aard van de zaak niet mogelijk om een stuk onroerend goed letterlijk aan een ander in handen te geven. Om een dergelijke abstracte rechtshandeling voor eenieder zichtbaar te maken deed de oude eigenaar, in aanwezigheid van de buren of rechtsgenoten, afstand van zijn bezit door een stok op de grond te leggen. De stok was het symbool voor een abstract begrip: de macht die de eigenaar over zijn bezit heeft. Zoals gezegd komt dit ritueel, 'overdracht bij stoklegging' geheten, niet in Friese gebieden voor, maar we vinden het wel in Drenthe en in het noordelijkste deel ervan, het Gorecht.[184] Acker Stratingh heeft slechts één vermelding van een stoklegging in Lieuwerderwolde gevonden, maar achtte dit ene geval al zo veelzeggend, dat hij op basis hiervan de conclusie aandurfde dat Lieuwerderwolde tot het Gorecht moet hebben behoord. Ik heb niet alle bewaard gebleven overdrachtsakten van landerijen in Lieuwerderwolde bestudeerd, maar alleen in het archief van het Heilige Geest Gasthuis vond ik al vier stokleggingen. Ze dateren uit de jaren 1379-1415.[185]

In de tweede plaats hebben we het hierboven al gesignaleerde opmerkelijke verloop van de westgrens van de verkavelingsblokken ten westen van het Reitdiep en de stad Groningen.[186] Zoals gezegd volgt deze grens een lijn die raait op de kerken van Dorkwerd en Eelde. Dit gegeven kan van belang zijn voor het beantwoorden van de vraag die hier in het geding is, maar dan moeten we wel weten wanneer en door wie deze grenslijn is getrokken. Het zal niemand verbazen dat directe aanwijzingen daarvoor ontbreken. Op grond van bodemkundige en archeologische argumenten mogen we aannemen dat de betrokken verkaveling dateert uit – op zijn laatst – de dertiende eeuw. Tot het midden van de dertiende eeuw functioneerde de burggraaf van Groningen nog als hoogste vertegenwoordiger van het 'Utrechtse' gezag, zij het dat zijn autoriteit niet onomstreden was. Ik zal daarop in het vervolg terugkomen.[187]

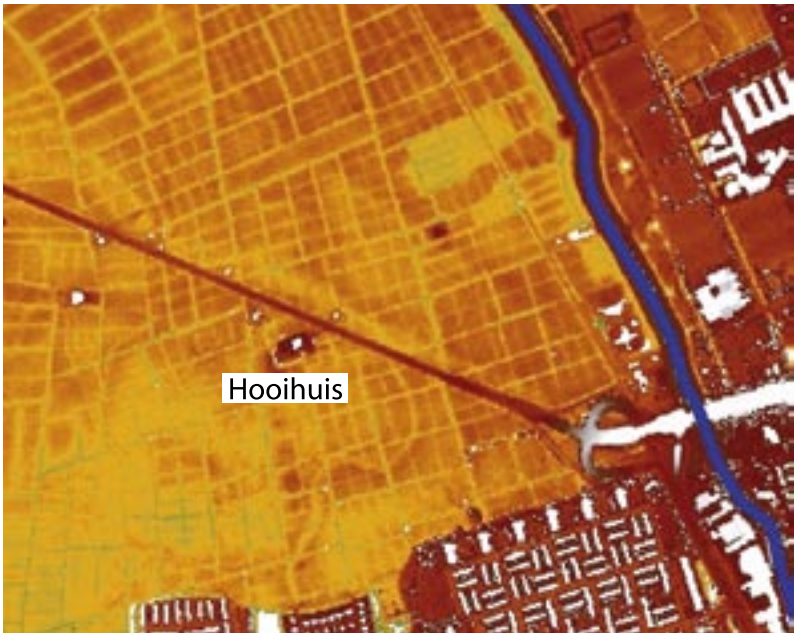
Ten derde herinner ik aan de vreemde omstandigheid dat Gelkingeland in de zestiende eeuw 'precarieplichtig' blijkt te zijn, net zoals de rest van het Gorecht buiten de stad, ofschoon het toen deel uitmaakte van de stadsvrijheid en als zodanig vrijgesteld zou moeten zijn geweest van het betalen van deze belasting.[188]

Verder zijn er nog een paar punten te signaleren waarvan de relevantie in deze context afhangt van de (onzekere) interpretatie van de teksten waarin ze voorkomen, maar die zo opmerkelijk zijn dat ik toch niet nalaten kan ze te vermelden.

Zoals we al eerder zagen maakten het convent

van Aduard, de zijlvesten van Lieuwerderwolde en de Drentse nederzettingen Peize, Foxwolde en Roderwolde in 1313 onderling afspraken over de afwatering bij Arbere.[189] De afspraken werden vastgelegd in een akte die bekrachtigd werd door de abt van Aduard, het landschap Hunsingo (beide traden op voor Aduard), het landschap Drenthe en Egbert van Peize (beide voor Peize, Foxwolde en Roderwolde), de stad Groningen en Ludolf van Gronebeke. Groningen was in deze aangelegenheid geen partij, maar mogelijk hebben leden van het stadsbestuur deel uitgemaakt van het gezelschap van 'wijze lieden' dat partijen tot deze overeenkomst had gebracht. In ieder geval zullen de contractanten hun autoriteit op waarde hebben geschat. Voor prefect Ludolf, de toenmalige vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag in het Gorecht, blijft dan de rol over van de autoriteit waaronder Lieuwerderwolde geacht werd te ressorteren. Mogelijk ook traden de stad Groningen en Ludolf samen op voor Lieuwerderwolde.

Vervolgens is er uit de jaren 1392 en 1393 een tweetal akten bewaard gebleven waarbij het stadsbestuur van Groningen samen met de 'schulte' schuldeisers 'inwijst' in het bezit van onroerende goederen die gelegen zijn in Lieuwerderwolde.[193] Men spreekt van 'inwijzing' of 'inwaring' wanneer een bevoegde autoriteit een crediteur in het bezit stelt van een goed dat een debiteur als onderpand had aangewezen voor het geval hij niet aan zijn betalingsverplichting zou kunnen voldoen. Dergelijke inwijzingsakten kennen we ook met betrekking tot goederen in het Gorecht. Vooral het optreden van de schulte, een van oorsprong bisschoppelijk ambtenaar,[194] lijkt opmerkelijk in een gebied dat we uit later tijd kennen als een deel van Hunsingo. Voor de volledigheid moet ik toegeven dat aan het voorkomen van deze figuur met betrekking tot Lieuwerderwolde misschien niet al te veel betekenis mag worden gehecht. Voor een Groninger crediteur waren burgemeesters en raad de hoogste rechterlijke instantie en het bezit

Het Hooihuis met directe omgeving op de AHN-kaart.
De schuine lijn boven het Hooihuis is de N355. Rechts (blauw) het Reitdiep. Links daarvan loopt de Hogeweg naar Dorkwerd.
Lichte vlakken langs de Hogeweg verraden de plaats waar klei is gedolven ten behoeve van de baksteenproductie. De lichte strook langs het Reitdiep wijst erop dat hier zoden zijn gestoken voor het onderhoud en de verbetering van de westelijke Reitdiepsdijk. De kronkel ten zuiden en oosten van het Hooihuis is misschien een overblijfsel van een oude bedding van het Eelderdiep of de Woldsloot.

Kronkels en afgravingen

Nieuwe technieken scheppen nieuwe mogelijkheden, ook voor de studie van de historische geografie. Met behulp van laser-altimetrie is in de afgelopen jaren een verzameling van maaiveldhoogten aangelegd die is opgeslagen in het databestand Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Op basis van deze gegevens zijn door de Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat en de Topografische Dienst te Emmen hoogtekaarten gemaakt waarop kleine hoogteverschillen zichtbaar zijn.

Op deze manier komen we gemakkelijker dan tot dusver op het spoor van verdwenen natuurlijke waterlopen en overblijfsels van menselijke ingrepen in het landschap.

Een voorbeeld hiervan is de weergave van het gebied van Lieuwerderwolde en Dorkwerd, nu het deel van de gemeente Groningen ten westen van het Reitdiep. In het westen en noordwesten ziet men de Hunsinge, het oude Peizerdiep, kronkelen. Vlak langs het Reitdiep laat een wat lichter gekleurd strookje zien dat hier is gegraven. Er zullen zoden gestoken zijn voor het opwerpen en versterken van de Reitdiepsdijken en later, in de zeventiende en achttiende eeuw, is hier klei gedolven ten behoeve van tichelwerken.

Enkele andere lichtere vlakken verraden eveneens plekken die zijn afgegraven ten behoeve van de beide steenbakkerijen die hier hebben gestaan. Zowel het klooster Selwerd als het Heilige Geest Gasthuis te Groningen hebben hier tichelwerken gehad.

De steenbakkerij van Selwerd stond zeker sinds het midden van de vijftiende eeuw reeds aan het Grondzijlsmaar ten zuiden van Dorkwerd. Het is het vlakje dat op de illustratie ter weerszijden van de Hogeweg ligt. Het tichelhuis van het Heilige Geest Gasthuis lag ten noorden van de Woltgraf (Legeweg).[190] In 1543 mochten Johan Cartow en zijn vrouw hier zo'n acht hectare land in huur nemen op voorwaarde dat zij er een tichelwerk zouden zetten met oven en turfloods. De huurder moest het Gasthuis 30.000 stenen leveren en zijn jaarlijkse huur gedeeltelijk in baksteen betalen.[191]

Op een vraag naar het voorkomen van delfstoffen onder Dorkwerd liet de schoolmeester van die plaats, H. Guikema jr, in 1828 weten dat zijn dorp 'zeer arm' was aan 'delfstoffelyke voortbrengsels'. Hij meldde slechts de aanwezigheid van klei die geschikt was om er stenen en pannen van te bakken.[192]

van een door hen uitgevaardigde akte was het sterkste rechtsmiddel waarover hij kon beschikken. Of het ook werkzaam was buiten de stadsjurisdictie hing af van de vraag of het gezag van burgemeesters en raad daar formeel was erkend – bijvoorbeeld in een verdrag zoals het stadsbestuur er vele met de omringende landschappen sloot – of *de facto*, op grond van pure autoriteit. Dat de schulte in een geval als inwaring mede optrad, kan dan verklaard worden met een verwijzing naar de taaiheid van juridische procedures die politieke veranderingen dikwijls lange tijd weten te overleven. Dat de verhoudingen inmiddels ingrijpend waren veranderd, blijkt uit het verdrag dat Lieuwerderwolde op 21 april 1378 met Groningen had gesloten en waarbij het zich – samen met een aantal andere dorpen in Middag – aansloot bij de vrede die het landschap Hunsingo met de stad overeengekomen was. Uit het sluiten van deze overeenkomst blijkt dat Lieuwerderwolde zich toen eerder met Hunsingo dan met het Gorecht verbonden achtte.[195]

Dan zijn er enkele curieuze akten uit de jaren 1396 en 1398, waarvan de achtergrond reeds elders aan de orde is gekomen.[196] Een van deze stukken kan in die zin worden geïnterpreteerd dat Albrecht van Beieren – deze was toen graaf van Holland en Zeeland – zichzelf gerechtigd achtte over het Gorecht te beschikken. Bij akte van 4 november 1396 gaf hij een stuk land 'in

Vrieslant' in erfleen aan Pieter Reiners.[197] Deze belening was niet zozeer een gift als wel een opdracht of vrijbrief voor een veroveringsactie die Reiners voor de hertog moest ondernemen. De omschrijving van het geschonken gebied zou kunnen slaan op het Gorecht, en dan met inbegrip van Lieuwerderwolde. Volgens de tekst gaat het om een gebied van tien bij twintig kilometer 'aan gene zijde van het Groninger Diep', te rekenen vanaf 'Wasingehuis'. De uitgevers van het Oorkondenboek tekenen hierbij aan dat met het Groninger Diep het Reitdiep bedoeld is. Dat is meestal ook zo. Ik vermoed echter dat degene die deze oorkonde heeft opgesteld slechts een flauwe voorstelling heeft gehad van de geografische toestand van het gebied in het verre Groningerland. Het kan ook zijn dat op zich correcte geografische informatie op de Hollandse kanselarij verkeerd geïnterpreteerd is. Daar komt nog bij dat het voorkomen van verschillende Washuizen volop aanleiding gaf en geeft voor verwarring. Hieronder, in de kadertekst 'Washuis en Wasingehuis', ga ik hierop wat nader in.

Wanneer we het in de akte van 1396 genoemde 'Waseghenhuis' identificeren met *het Washuis* (in oude spelling 'Waschhuis', uitgesproken 'Waskhuus') aan het *Aduarderdiep*, komen de opgegeven maten van het in leen gegeven land vrijwel exact overeen met die van het Gorecht, tenminste wanneer men de grenzen ervan tot een rechthoek 'normaliseert'. Wanneer deze interpretatie juist is, betekent dit dat men aan het einde van de veertiende eeuw in Holland van de veronderstelling uitging dat Lieuwerderwolde (en mogelijk ook Dorkwerd) bij het Gorecht hoorde of gehoord had.

Washuis en Wasingehuis

In 1721 maakte rentmeester Andreas Spanheim een 'Staatboek' op van alle provinciale landerijen en vaste goederen. De gegevens die hij daarin noteerde dateren uit de jaren 1632-1719. Uit zijn aantekeningen blijkt dat er in Groningerland meer dan één Washuis of Wasingehuis is geweest. Zo gebruikten Jan Jacobs en zijn vrouw Aagte ('agter Wittewierum') 40,5 gras land, dat "Waschhuis" heette (fol. 153).

Onder Ten Boer zaten de weduwe van Pieter Onnens op het 'Grote Waschuis' en Albert Hindrix met zijn vrouw op het 'Kleine Waschuis'. Deze heerden hadden vóór 1594 aan de abdij van Thesinge toebehoord (fol. 157).

Vervolgens waren er nog een 'Washuis' aan het Aduarderdiep en een 'Wasingehuis' aan het Reitdiep. In beide gevallen hoorde bij huis en land ook nog het recht van veer. Wilhelm Ellens en zijn vrouw Marretien huurden het 'Aduwerder Wasch-huis, met 20 grazen, 'de overvaart' en de viskenij in de gracht rondom het huis (fol. 189, 324 en 325). Deze bezittingen waren afkomstig van de abdij Aduard. Wellicht was dit Washuis een voorwerk van de abdij. Het lag op enkele honderden meters ten zuiden van de Nieuweklap over het Aduarderdiep. Anno 2007 is het een verlaten heemstede, die echter nog altijd als zodanig herkenbaar is.

Het Wasingehuis tenslotte lag in het kerspel Wierum aan het Reitdiep dat ook wel Groningerdiep werd genoemd. Bij het huis hoorden 10 grazen land en het 'provinciale veer' over het Reitdiep (fol. 196 en 324). Ook dit geheel was vóór de Reductie in het bezit van het klooster te Aduard geweest. In 1769 verkocht de provincie het Wasingehuis met 35 grazen land onder Wierum, waarbij werd bepaald dat het onderhoud van de dijken, 'de scholle' (het veer) en het daarvoor gebruikte scheepje ten laste van de provincie bleef.[198] Tegenwoordig wordt het betrokken streekje Wierumerschouw genoemd.

Spanheim maakt onderscheid tussen Wasingehuis en Washuis. Het eerste ligt aan het Reitdiep (Groningerdiep), het tweede aan het Aduarderdiep. Vermoedelijk vergiste stadssyndicus Willem Hammonius zich toen hij in 1590 ook het huis aan het Aduarderdiep 'Waesingehuys' noemde.[199]

Wasingehuis en Washuis op een laat-zeventiende-eeuwse kaart van het Westerkwartier.
Linksonder, in de blauwe cirkel ten westen van het huis Gaikinga of Gaaikema, is het Washuis aan het Aduarderdiep te zien, rechtsboven liggen, in de rode cirkel ten zuiden van Oostum, het Wasingehuis en het veerhuis ('de schou') aan het Reitdiep. Het streekje ter plaatse heet nu Wierumerschouw .
Groninger Archieven, stamnummer 1053.

De plek waar het Washuis aan het Aduarderdiep stond, gezien vanuit het noord-westen.
Eigen foto (oktober 2005).

Eerlijkheidshalve moet ik hierbij aantekenen dat deze interpretatie niet alleen ernstig wordt ondergraven door de vermelding van het Groningerdiep (Reitdiep), maar ook door een tweede akte van hertog Albrecht (van 28 december 1398). Daarin bevestigde deze zijn schenking van 1396 en gaf daarop een aanvulling. Hij deed dit door Pieter Reiners voor zijn verdiensten in verleden en toekomst nog een tweede stuk land van 200 vierkante kilometer cadeau te doen. De begunstigde mocht het land zelf uitkiezen, als het maar in Humsterland lag en ook Noord- en Zuidhorn omvatte. De vermelding van deze geografische bijzonderheden doet vermoeden dat de hertog met deze tweede schenking een gebied op het oog had dat ten westen lag van het in 1396 geschonken blok. Het lijkt daarom het meest waarschijnlijk dat we voor de eerste schenking niet moeten denken aan het Gorecht, maar aan een *ten noorden* daarvan gelegen gebied.

Met de vermelding van het 'Waseghenhuis' in de schenkingsakte van 1396 kunnen we verschillende kanten op. Om de schenking op het Gorecht te laten slaan moeten we aannemen dat het 'Washuis' werd gezien als het noordwestelijke hoekpunt van het geschonken gebied; het kan echter net zo goed het zuidwestelijke, noordoostelijke en zuidoostelijke hoekpunt zijn geweest ... Het feit echter dat Albrecht zijn gunsteling bij dezelfde gelegenheid ook bekleedde met het schoutambt te Groningen en hem het recht schonk er schepenen aan te stellen, bewijst dat het in 1396 niet alleen om een stuk van de Friese Ommelanden ging.[200]

Tenslotte zijn er uit de veertiende en vijftiende eeuw enkele overeenkomsten op waterstaatkundig gebied bewaard gebleven, waaruit het in staatsrechtelijke zin ambigue karakter van Lieuwerderwolde spreekt. Het was in de praktijk niet recht duidelijk wie er de baas was en waar het eigenlijk bij hoorde: bij de stad of bij Hunsingo. Omdat het hier gaat om een situatie die ook voor de tijdgenoten al onduidelijk was, zal ik nu niet op deze dingen vooruit lopen en het bespreken van deze ambiguïteit uitstellen totdat ik deze in haar chronologische samenhang kan behandelen.[201]

Al deze eigenaardigheden, zeker of minder zeker, houden op raadselachtig te zijn wanneer we veronderstellen dat Lieuwerderwolde, evenals het ten zuiden daarvan gelegen deel van 'Westerdijk', ooit deel heeft uitgemaakt van het Gorecht en dat het ten westen van A en Reitdiep gelegen deel van de latere gemeente Groningen – althans het overgrote deel daarvan – aanvankelijk niet tot de stadsvrijheid heeft gehoord.

2.1.11 Een eerste poging tot reconstructie

Van Drentse A tot Reitdiep

Hierboven noemde ik de Drentse A – later het Reitdiep – een belangrijk structuurelement in het landschap ten noorden van Groningen en kondigde ik aan hierop nader terug te zullen komen.[202] Zoals het Reitdiep zich aan ons voordoet op de kaart van de jurisdictiegrenzen van 1750 en op die van het grondgebied van de gemeente Groningen tot 1912, verstoort deze waterweg het 'evenwicht' van het kaartbeeld. Het is net alsof er aan de noordwestzijde van het stadsgebied een hap genomen is uit een eertijds groter geheel.

Het ontbreken van oeverwallen en het bestaan van overeenkomsten in de verkavelingsstructuur van de landerijen ter weerszijden van het Reitdiep dwingen tot de conclusie dat het huidige Reitdiep een kunstmatig karakter heeft.[203] We mogen aannemen dat ook de primaire, natuurlijke bedding van de Drentse A een bepalend element is geweest in de toenmalige landschapsstructuur. Hoe speculatief een beschouwing over die oorspronkelijke loop ook moge zijn, het formule-

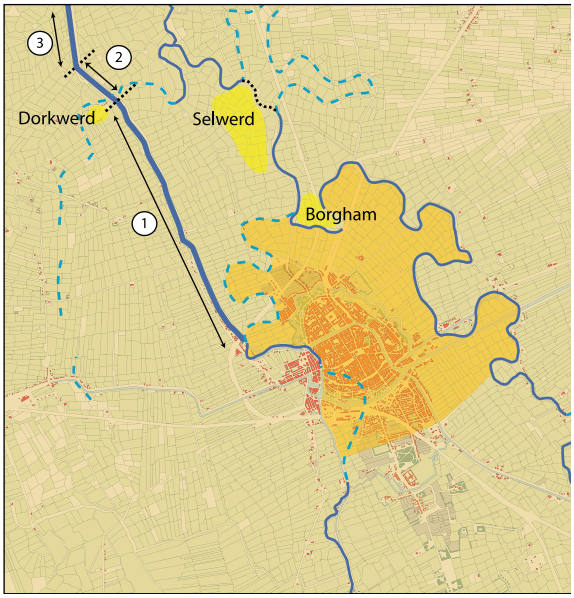
ren van een veronderstelling op dit punt is onontbeerlijk als we ons aan een reconstructie willen wagen van de ruimtelijke en bestuurlijke ontwikkeling van dit gebied. Voor wat betreft de details heb ik geen enkele pretentie; ik wil met het volgende slechts een kader aangeven waarbinnen verder onderzoek tot nieuwe resultaten zou kunnen leiden.

Ik begin met het in herinnering brengen van een suggestie die Van Giffen en Praamstra in 1962 hebben gedaan en die later, gedeeltelijk, door Van Es is herhaald. Geopperd werd dat de Drentse A voorbij de bocht bij Donghorn niet naar het noordwesten, maar naar het noorden kronkelde. Van Giffen en Praamstra dachten dat de rivier vervolgens bij Selwerd in de Hunze uitmondde.[204] Van Es verwees bij zijn veronderstelling naar waarnemingen van de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka). In afwijking van de genoemde interpretaties meende de bodemkundige A.E. Clingeborg – degene die het betreffende veldonderzoek voor Stiboka had verricht – dat de A, na het kruisen van de Paddepoelsterweg ter hoogte van de boerderijen in het huidige Park Selwerd en de voormalige boerderij 'Landleven' even ten noorden daarvan, in oostelijke richting heeft gelopen en ten zuiden van de ingang van de begraafplaats 'Selwerderhof' in de Hunze uitkwam.[205] In het bijzonder de suggestie van Van Es is bij mijn weten niet met kracht van argumenten verworpen. Aanvaarding ervan wordt echter verhinderd door het feit dat ze tot dusver niet door onweerlegbare bewijzen wordt gesteund.

Op de topografische kaart van rond 1900 is ten noordwesten van de stad Groningen nog duidelijk de samenhang te zien in de verkaveling ten westen en ten oosten van het Reitdiep. Kaart: Henk Kampen.

Zolang de oorspronkelijke bedding van de Drentse A ten noorden van Groningen niet echt gevonden is, kan in de meest letterlijke zin oeverloos gefantaseerd worden. Het ontbreekt mij aan de nodige bodemkundige en archeologische kennis om mij in het debat over de verschillende mogelijkheden te kunnen mengen. Ik ben echter geneigd om de waarnemingen en het inzicht van Clingeborg serieus te nemen. Daarnaast stel ik vast dat het ontbreken van sporen van een oude bedding van de Drentse A in het open gebied ten noordwesten van de stad[206] voedsel geeft aan het vermoeden dat ze zich moet bevinden onder de stadswijken Paddepoel en Selwerd. Tenslotte wil ik nog eens wijzen op de percelering van het gebied dat direct ten noordwesten van Groningen ligt en de suggestie die daarvan uitgaat. De verkaveling van de ter weerszijden van het Reitdiep gelegen landerijen wekt bij een onbevangen beschouwer de indruk dat we hier te maken hebben met een gebied dat ooit een samenhangend geheel is geweest. De eveneens voor eenieder zichtbare afwijkingen doen daaraan

Het oude rechtsgebied van Groningen, ten westen en ten oosten begrensd door de Drentse A en Hunze, heeft op dit kaartje een oranje kleur.
Mogelijk heeft de Drentse A ooit bij Borgham, ten noorden van het middeleeuwse Groningen, een uitmonding gehad in de Hunze. Ter vervanging van deze natuurlijke bedding is tussen Donghorn in het zuiden en Dorkwerd in het noorden een kanaal gegraven: het Groninger-, Wester- of Reitdiep (nummer 1 op de kaart). Ter hoogte van Dorkwerd is deze watergang aangesloten op een oudere bedding, die bij Harssensbosch in de Hunze uitkwam (zie het kaartje op p. 218). De lichte kronkels in het Reitdiep tussen de stad en dit punt kunnen het gevolg zijn van de werking van eb en vloed gedurende de vermoedelijk vrij korte periode waarin het kanaal nog niet in kaden was gevat. Vermoedelijk is pas aan het einde van de veertiende eeuw het kanaalvak Kolde Ovent-Wierum gegraven. Op het kaartje is bij nummer 3 het zuidelijke deel ervan te zien. Dit vak vertoont geen kronkels, hetgeen erop wijst dat men hier van meet af aan dijken heeft gebouwd van voldoende hoogte. Overigens vermoed ik dat dit kanaalvak oorspronkelijk niet gegraven is als voortzetting van het Reitdiep, maar dat het doel ervan is geweest het water van het Peizerdiep/Hunsinge bij Wierum te laten uitmonden. Het kanaalvakje tussen het Reitdiep/Groningerdiep en dit kunstmatige 'Peizerdiep' (nummer 2) is dan vermoedelijk pas tot stand gekomen nadat aan het eind van de veertiende eeuw besloten was om het Peizerdiep (opnieuw) bij Arbere, ten noorden van Aduard te laten uitmonden, waardoor het kanaalvak naar Wierum ter beschikking kwam voor het laten afstromen van het water van Drentse A/Reitdiep. Ik hoop dit thema elders uitvoeriger te kunnen behandelen.
Kaart: Henk Kampen.

niets af: dat kunnen verstoringen zijn van een oudere structuur, die mogelijk slechts heel kort heeft bestaan en die aanvankelijk veel grofmaziger is geweest dan die welke we op latere kaarten zien. Dit hangt samen met de manier waarop het wold- en reitland dat hier lag, ontgonnen is. Ten behoeve van de eerste ontwatering zijn op ruime afstand van elkaar greppels gegraven. De stukken land die door dergelijke greppels waren ingesloten werden 'weren' genoemd en waren meerdere hectaren groot. Afhankelijk van de begroeiing die men er aantrof, noemde men deze stukken land 'woldweren' en 'reitweren'. Binnen deze weren konden in een later stadium perceelsgrenzen worden aangebracht die het oorspronkelijke uniforme beeld verstoorden.

Voorwaarde voor de aanpak van het 'reit- of woldland' ten westen van de Paddepoelsterweg als één ontginningsblok was de omlegging van de Drentse A. Overigens zijn het misschien vooral scheepvaarttechnische motieven geweest die de Groningers ertoe gebracht hebben om een nieuwe bedding te graven voor deze rivier, hun toegang tot de zee. Vanaf Donghorn werd een kanaal in noordelijke richting gegraven dat even ten oosten van Dorkwerd op een bestaande bedding werd aangesloten.[207] Deze mondde even verder in de Hunze (het Selwerderdiepje) uit.

De nieuwe bedding van de Drentse A – naar het

omliggende 'reitland' ook wel Reitdiep genoemd[208] – kan aanvankelijk deel hebben uitgemaakt van de ontwateringsstructuur van het gebied. Het kaartbeeld lijkt daarop te wijzen. Maar spoedig moeten er problemen zijn opgetreden die verdere ingrepen noodzakelijk maakten. Zowel waterstaatkundige als nautische factoren zullen hierbij een rol hebben gespeeld. De rivier moest voldoende water houden om scheepvaart mogelijk te maken, maar tegelijkertijd moest het peil zó laag blijven, dat de aangelegen landerijen hun water kwijt konden. Het is niet mogelijk aan zulke tegenstrijdige eisen te voldoen. Men koos voor de scheepvaartfunctie, voorzag het nieuw-gegraven kanaal van kaden en zocht een andere oplossing voor de afwatering van de landerijen ter weerszijden ervan. Het gebied ten westen van het 'Reitdiep' – in de bronnen ook wel 'Westerdiep' genoemd naar analogie van de Hunze, dat als 'Oosterdiep' werd aangeduid – moest naar het westen gaan afwateren. Hiertoe werd de 'Woltgraf' gegraven, een watering die parallel aan en vlak ten zuiden van de Legeweg westwaarts leidde.[209] De ten oosten van het Westerdiep gelegen landerijen – behorend tot de marke van Groningen – loosden hun water eerst naar het noorden (het Reitdiep/Lauwers-estuarium) en later, via het Oosterstadshamrik, naar het oosten (via het Damsterdiep naar de Eems).[210] De door het Reitdiep van elkaar gescheiden delen van wat eerst één ontginningsblok was geweest, kwamen hierdoor als het ware met de ruggen tegen elkaar te staan.

Wanneer we uitgaan van Kortekaas' opvatting dat het Reitdiep in de eerste helft van de dertiende eeuw is gegraven, en wanneer we ook Clingeborg volgen, die de oorspronkelijke Drentse A ten zuiden van het huidige Selwerderhof in de Hunze liet uitmonden, kunnen we de volgende schets maken van de fysisch-geografische situatie ten tijde van de eerste fase en van de manier waarop de mens hiermee aan het werk is gegaan.

Ten tijde van de schenking van het *praedium* te *Cruoninga* lag ten noordwesten van de nederzetting een drassig gebied met verschillende waterlopen daarin. Het peil van deze stroompjes varieerde met de seizoenen – in het winterhalfjaar was het wateraanbod vanaf het Drentse plateau veel groter dan in de zomer – , eb en vloed waren er merkbaar en bij hoge vloeden drong zout water binnen dat op de laagste plaatsen een laagje vers slib achterliet. Hierin kwamen vanuit het zuiden stroompjes uit die in het moeras ten westen van de Hondsrug ontsprongen. Wat verder naar het westen kronkelde het Peizerdiep naar het noorden. Op plaatsen waar en in perioden wanneer de omstandigheden dat toelieten hebben mensen hier turf gestoken en ook aan landbouw gedaan. Hier en daar lukte dit zo goed, dat de kolonisten jaarlijkse bijdragen konden opbrengen voor de abdij te Werden aan de Ruhr. Aan de westzijde werd dit gebied begrensd door enkele natuurlijke en kunstmatige hoogten: de rug van Bangeweer en Hoogkerk (onderdeel van de 'Rug van Tynaarlo'), de oeverwal van de Hunsinge (het Peizerdiep) en de wierden van Kleiwerd en Dorkwerd. Dit hele moerasgebied werd geacht als woeste grond mede inbegrepen te zijn in de schenking van 1040. Als gevolg daarvan golden voor de kolonisten die hier actief waren de gewoonten die ook in de naburige nederzettingen op de Hondsrug in zwang waren.

Door tijdelijke veranderingen in het fysische milieu – meer regen en hogere vloeden[211] – werd het voor de kolonisten geleidelijk moeilijker zich in deze streek te handhaven. Ze zullen zich tegen het wassende water hebben geweerd door greppels te graven en waterkeringen op te werpen. Niet overal konden ze op deze manier voorkomen dat ze hun landerijen moesten opgeven en hun woonsteden verlaten. De wateroverlast zal overigens niet overal even ernstig zijn geweest, want de effecten van de hogere waterstanden waren uit de aard der zaak afhankelijk van de ligging van de betrok-

De wierde Kleiwerd, gezien vanuit het zuidwesten. Links is nog net de Zijlvesterweg te zien.
Eigen foto (oktober 2005).

ken landerijen. We mogen echter aannemen dat betrekkelijk grote stukken cultuurland verloren gingen, restanten veen wegspoelden, greppels en sloten dichtslibden en het land grotendeels met een verse laag klei werd bedekt. Het gebied veranderde opnieuw in uitgestrekt moeras, begroeid met riet en geboomte ('reit' en 'wold'). Het gebied dat nu door de nieuwe stadswijken De Held en Gravenburg wordt ingenomen moet geruime tijd onbruikbaar zijn geweest.[212]

Toen men deze streek opnieuw in gebruik wilde nemen werd het reit- en woldland tussen de dorpen van Lieuwerderwolde in het westen en de Laan en de Paddepoelsterweg in het oosten in tweeën gedeeld. De westelijke helft werd aan de bewoners van de Lieuwerderwolder nederzettingen gelaten, de oostelijke werd vanaf het noordelijk uiteinde van de Hondsrug aangepakt. Voor de afbakening van de ontginningswerkzaamheden trok men een rechte lijn tussen Dorkwerd en Eelde. Het vaststellen van een dergelijke grenslijn mag met recht een kunststuk genoemd worden. Iets dergelijks kan alleen gerealiseerd zijn, wanneer het initiatief voor deze ontginningen en de regie over de realisatie ervan in handen waren van lieden die zeggenschap over dit gebied hadden. Gelet op het weinige dat we met zekerheid over deze tijd weten, lijkt de prefect – de vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag – hiervoor in aanmerking te komen. Zijn positie was in de dertiende eeuw echter geenszins onomstreden. Er was in Groningen een sterke 'anti-Utrechtse' partij, die zich van de macht probeerde meester te maken en daarin halverwege de dertiende eeuw ook is geslaagd.

Mede door haar toedoen raakten de prefect en zijn aanhang het grootste deel van hun politieke betekenis kwijt.[213] Bij het interpreteren van de gebeurtenissen in het woldland ten noordwesten van Groningen mogen we daarom niet de belangrijkste tegenstrevers van de prefect vergeten: de legendarische maar tegelijk ook raadselachtige Gelkingen.

Wie of wat deze lieden waren weten we niet. Vermoedelijk vormden ze een soort *clan* en het is mogelijk dat ze van Friese herkomst waren.[214] Bekend is alleen dat ze gekant waren tegen de bisschop en zijn prefect, dat ze 'machtig en rijk' heetten, dat ze samenwerkten met de Drenten en dat het gebied ten zuidwesten van Groningen naar hen 'Gelkingeland' werd genoemd.[215] Dat zij in 1242 nauw verbonden waren met leden van de schultenfamilie in Eelde is in dit verband bijzonder pikant. Zouden het deze Gelkingen zijn geweest die samen met de Eeldenaren en in overleg met de landeigenaren van Lieuwerderwolde het initiatief genomen hebben tot het opnieuw in ontwikkeling nemen van het woeste land ten westen van Groningen en, in verband daarmee, ook de grens afgebakend hebben tussen hun eigen invloedssfeer en die van de 'Friese' Lieuwerderwolder dorpen?

Dat Eelde betrokken is geweest bij de herinrichting van het gebied ten westen van Groningen ligt ook om een andere reden voor de hand. In latere tijd valt de noordgrens van Eelde samen met de zuidgrens van het Kraanland. Deze polder, zo hebben we gezien, hoort dan bij de Groninger stadsvrijheid en ik heb gesuggereerd dat hij is aangelegd in een moerasgebied dat pas in de loop van de vijftiende eeuw in ontwikkeling is genomen.[216] Ik herinner er in dit verband nogmaals aan dat de stadsvrijheid met deze polder op een onlogische manier westwaarts uitstulpt over de in de dertiende eeuw getrokken lijn Dorkwerd-Eelde.[217] Zou hier een inbreuk zijn gemaakt op de lijnen die in de dertiende eeuw bij de herinrichting van het moerasgebied ten westen van Groningen zijn getrokken? Ik acht het mogelijk dat bij die gelegenheid niet alleen de invloedssferen van Lieuwerderwolde en de nederzetting Groningen moesten worden afgebakend, maar dat toen ook een grens is vastgesteld tussen Lieuwerderwolde in het noorden en Eelde in het zuiden. Ik vermoed dat de Drentselaan toen als zodanig is aangewezen, maar dat er vervolgens vanuit Eelde geen concrete pogingen zijn ondernomen om met dit gebied ook werkelijk iets te doen. Dat het verloop van de Drentselaan/Peizerweg iets te maken zou kunnen hebben met de constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde licht ik nader toe in de hierna volgende kadertekst.

Bij de ontginning van het reit- en woldland ten noordwesten van Groningen ging men uit van de weg die onder aan de westelijke voet van de Hondsrug noordwaarts liep. Het begin van deze weg bevond zich in de Utingekluft en bestaat nog altijd: de Laan. Deze landelijk aandoende straatnaam dateert uit de tijd dat dit deel van de Groningse binnenstad een nog voornamelijk agrarisch karakter had.[232] Deze weg heeft zich oorspronkelijk in noordwestelijke richting voortgezet, maar door de aanleg van de vestingwerken werd de verbinding tussen de binnen en buiten de versterkte nederzetting gelegen delen ervan verbroken. We hebben geen tekstuele bronnen voor het bestaan van de Laan tussen het Reitdiep en de Hondsrug, maar de kaart die Jacob van Deventer in de zestiende eeuw maakte is duidelijk genoeg. Hij tekende buiten de stadswal in het verlengde van de Laan een landweg die in noordwestelijke richting loopt. Het direct buiten de middeleeuwse stad gelegen stuk ervan is bij de zeventiende-eeuwse uitleg vergraven en verlegd, maar bleef nog tot in de negentiende eeuw de Laan heten. Pas in 1881 besloot het gemeentebestuur van Groningen dat het in het verlengde van de Grote Kruisstraat gelegen gedeelte van deze weg voortaan 'Kerklaan' zou heten.[233] De Laan liep echter naar het noorden door.

Lijnen trekken

Om het 'reitland' tussen Hoogkerk/Leegkerk en Groningen te verdelen is een rechte lijn getrokken tussen de kerk op de wierde van Dorkwerd en de kerk van Eelde. Deze lijn deelt het gebied doormidden. De afstand tussen Dorkwerd en Eelde bedraagt ruim dertien kilometer. In theorie is het weliswaar mogelijk dat de lijn vanaf een van beide punten geraaid is,[218] maar met het oog op de begroeïing en de doorgaans heersende weersomstandigheden lijkt dit in de praktijk minder waarschijnlijk. Het ligt meer voor de hand dat ze is vastgesteld vanaf een punt tussen beide dorpen in, vanwaaruit beide kerken (?) zichtbaar zijn geweest. Dat punt zal men moeten zoeken op de dijk die later Drentselaan of Peizerweg genoemd werd. Ik meen dat we zelfs met nauwkeurigheid de plek kunnen aanwijzen die men als uitgangspunt heeft genomen. Het gaat om het punt waar de Peizerweg de eerste – gezien vanuit de stad – kniebocht in zuidelijke richting maakt. Hier bevindt zich nu een T-splitsing, waar men rechtsaf de nu doodlopende Wolvedijk op kan (T^1 op de kaart). Afgezien van allerlei bebouwing zou het tegenwoordig vanwege het hoge geboomte ook vanaf dit punt niet mogelijk zijn om de kerken van Eelde en Dorkwerd te zien. Het is echter wel zeker dat in de dertiende eeuw alle zware bomen verdwenen waren en tot bouwmateriaal en brandstof verwerkt. Het gezichtsveld moet destijds dus veel ruimer zijn geweest.

In de tekst heb ik er al op gewezen dat de Drentselaan een dubbele kniebocht maakt.[219] De hierboven genoemde T-splitsing met de Wolvedijk (T^1) is de eerste; zo'n honderd meter zuidelijker ligt de tweede kniebocht. Ook hier bevindt zich een T-splitsing, nu met de Campinglaan (T^2).[220] Wolvedijk, Campinglaan en het stukje Peizerweg tussen beide kniebochten in vormen samen een overblijfsel van de in de dertiende eeuw getrokken lijn Dorkwerd-Eelde. Ten westen en ten oosten van de beide kniebochten verloopt de Drentselaan/Peizerweg in nagenoeg dezelfde richting. De weg 'verspringt' alleen zo'n honderd meter. Ter verklaring van de oriëntatie van de Drentselaan hoeven we niet te zoeken naar een verre kerktoren. Ik houd het erop dat het hier gaat om een 'zuidwending' die min of meer haaks op de Hoornsedijk (Paterswoldseweg) is gezet en die tot doel had het ten noorden ervan gelegen gebied van wateroverlast uit het zuiden te vrijwaren.[221]

De aanwezigheid van de beide kniebochten roept echter wel vragen op. Wat kan hiervan de betekenis zijn? Of liever: hoe komt het dat men het tracé van de Drentselaan zo onlogisch heeft laten verspringen? Ik zou niet durven beweren dat ik deze vraag met zekerheid kan beantwoorden, maar een suggestie wil ik toch wel geven. Het zou me niet verbazen wanneer deze bochten samenhangen met de manier waarop men in de dertiende eeuw gekomen is tot de constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde. Ik heb zojuist aangegeven dat vanaf punt T^1 zowel Dorkwerd als Eelde zichtbaar waren. Datzelfde geldt voor punt T^2. Op grond hiervan zou men kunnen aannemen dat het stukje Drentselaan tussen beide punten T^1 en T^2 het uitgangspunt is geweest voor de demarcatie tussen Groningen, Lieuwerderwolde en Eelde. T^1 en T^2 zijn dan zo gekozen dat een persoon X op T^1 een persoon Y op T^2 op één lijn zag staan met de kerk te Eelde en dat omgekeerd persoon Y op T^2 persoon X op T^1 op één lijn zag met de wierde te Dorkwerd. Bij het idee dat de herinrichting vanuit oostelijke richting is aangepakt, past de aanname dat het deel van de Drentselaan tussen de Hoornsedijk en punt T^1 het oudste is. Na de bepaling van punt T^2 heeft men vervolgens de westelijke voortzetting van de Drentselaan vanaf dat punt geconstrueerd, waarmee meteen ook een grens tussen Lieuwerderwolde en Eelde was vastgesteld.

Ook de noordgrens van het nieuw afgebakende gebied is opmerkelijk. De lijn Dorkwerd-Eelde kruist een lijn die getrokken kan worden tussen de kerk te Leegkerk en het punt waar de Penningsdijk[222] op de Paddepoelsterweg stuit. Ook het Hooihuis ligt op deze lijn, en wel ongeveer halverwege, even ten westen van het snijpunt met de lijn Dorkwerd-Eelde. Deze observaties leiden tot de conclusie dat de partners die betrokken waren bij de herindeling van het reit- en woldland, het gebied doelbewust in twee ongeveer gelijke helften hebben verdeeld.

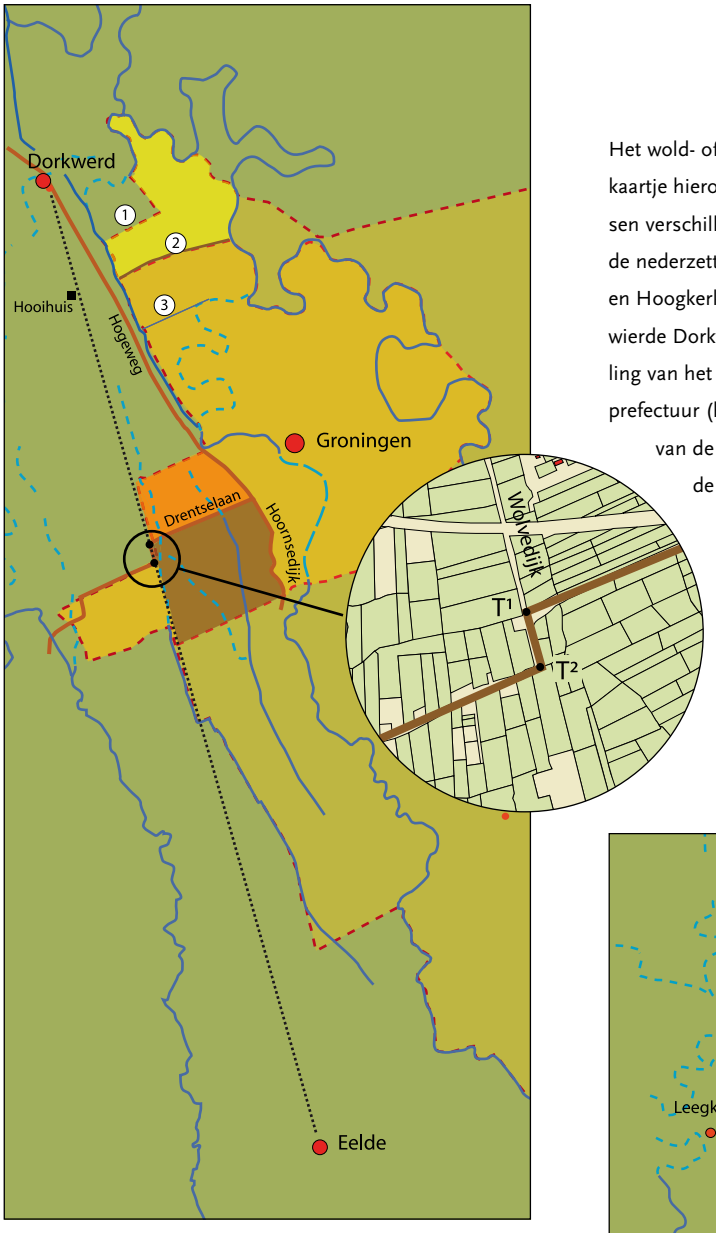
Voor de lijn Leegkerk-Hooihuis-Penningsdijk, die ten oosten van het Reitdiep ook de nieuwe noordgrens van de Groninger stadsvrijheid werd, kunnen verschillende verklaringen geopperd worden.[223] Zo kan het snijpunt met de Paddepoelsterweg (1) de uitkomst zijn geweest van het in oostelijke richting doortrekken van de lijn Leegkerk-Hooihuis,

maar het is ook mogelijk dat (2) dit punt zelf het uitgangspunt van de grensbepaling is geweest. Het is immers niet ondenkbaar dat men vanaf een plek op de Paddepoelsterweg een lijn heeft geraaid op de kerk van Leegkerk. In het eerste geval moeten we aannemen dat het Hooihuis of de wierde ter plaatse al een markant punt is geweest, toen men met de herinrichting van het Lieuwerderwolder woldland begon. In het tweede geval zou de situering van het Hooihuis juist (mede?) bepaald kunnen zijn door de nieuwe inrichting van het land.[224] Probleem met de tweede verklaring is dat ze de vraag oproept wat er zo bijzonder was aan het snijpunt Paddepoelsterweg/Penningsdijk, dat men het gekozen heeft als uitgangspunt voor de nieuwe grens. Naar het antwoord op die vraag kunnen we slechts gissen. Dat het Hooihuis en de directe omgeving ervan een rol gespeeld hebben bij het (opnieuw) in gebruik nemen van het reit- en woldland, wordt bevestigd door de vondst ter plaatse van een aantal dertiende-eeuwse scherven en een tweetal waterputten met daarin resten van een houten tandwiel uit diezelfde tijd. Zouden het overblijfselen van een houten watermolen(tje) kunnen zijn?[225]

Hoe dit ook zij, zeker is dat het tussen de Paddepoelsterweg en het Selwerderdiepje gelegen verlengde van de lijn Leegkerk-Paddepoelsterweg geen functie heeft gehad. Het ten oosten van de Paddepoelsterweg gelegen deel van de Penningsdijk, dat doorliep tot aan het Selwerderdiepje, ligt niet in het verlengde van deze lijn, maar een beetje ten zuiden daarvan. De afwijking begint in feite al op enkele tientallen meters ten westen van de Paddepoelsterweg, waar de Penningsdijk een knikje in zuidelijke richting maakt.[226]

Zowel in het verre als het meer nabije verleden zijn ter afbakening van gebieden of voor de oriëntatie van infrastructurele werken wel vaker lijnen getrokken tussen vaste punten, soms over grote afstanden. Meestal zijn ze echter minder verrassend dan de lijn Dorkwerd-Eelde of die tussen Leegkerk en de Paddepoelsterweg. Van eerbiedwaardige ouderdom is de oriëntatie van de verkaveling in het dorpsgebied van Thesinge. De G.N. Schutterlaan in dat dorp en de Thesingerlaan ten oosten ervan liggen weliswaar niet exact op één lijn, maar wekken toch de indruk op de Sint Maartenstoren te Groningen te zijn georiënteerd. Vaak wordt ook gewezen op het Damsterdiep, waarvan het gedeelte tussen Oosterhoogebrug en Ruischerbrug is gegraven langs een lijn die eveneens raaide op de toren van Sint Maarten. Dit kanaal is in het begin van de vijftiende eeuw aangelegd, toen het Oosterstadshamrik toestemming kreeg om zijn water te lozen via het Scharmerzijlvest.[227] Het is echter nog maar de vraag of dit verhaal klopt. De percelering van het land ten noorden en ten zuiden van dit gedeelte van het Damsterdiep is ongetwijfeld veel ouder dan het Damsterdiep zelf. Het lijkt er daarom meer op, dat men in 1424 kon volstaan met het vergroten van de afvoercapaciteit (dus: verbreden) van een van de reeds bestaande watergangen. Waarschijnlijk heeft men hiervoor de sloot gekozen die dienst deed als scheidslijn tussen de kerspelen Noorddijk en Middelbert. Deze zwetsloot heeft wellicht al een oriënterende rol gespeeld bij het in gebruik nemen van de landerijen in dit gebied. De vraag is dan of men wellicht toen reeds een lijn heeft getrokken tussen twee markante punten. Voor het westelijke uiteinde ligt het voor de hand aan de Sint Maartenstoren te denken, maar wat er voor markants is geweest op de grens met Fivelgo, even ten oosten van het huidige Ruischerbrug, is minder duidelijk.[228]

Van nog latere datum dan het Damsterdiep is de bekende Semslinie, waarlangs in de Oostermoerse venen de grens is getrokken tussen Westerwolde en Drenthe, tot aan Musselkanaal toe (1615). Johan Sems oriënteerde zich hierbij ook op de Martinitoren in de stad.[229] Volgens Meindert Schroor is ook de slotlaan te Bakkeveen op de Martinitoren geraaid.[230] Een betrekkelijk jong voorbeeld van oriëntatie op een kerktoren in een tot ontwikkeling te brengen gebied is tenslotte nog de provinciegrens tussen Groningen en Friesland (met een deel van de Stadsweg) in en bij de Nieuwe Ruigezandsterpolder. Toen dit gebied in de tweede helft van de negentiende eeuw werd ingericht, volgde men een lijn die raaide op de toren van Vierhuizen.[231]

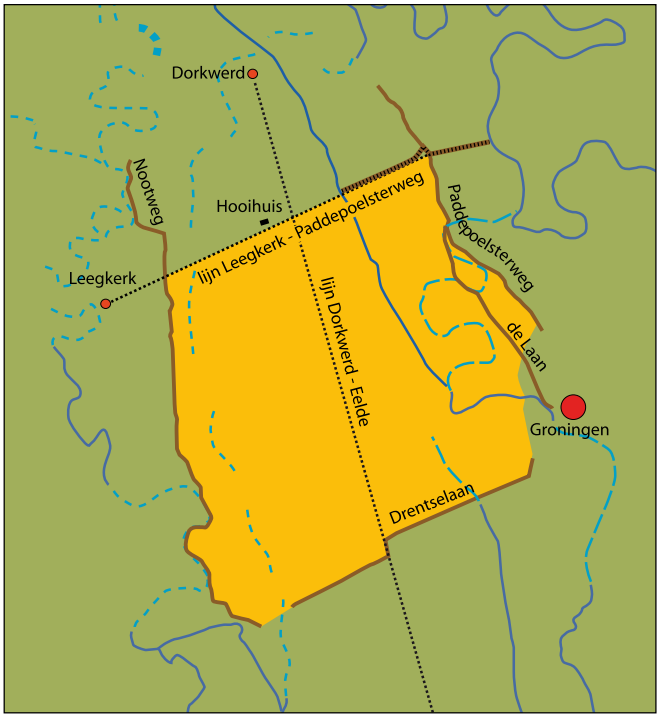

De verdeling van het Reitland tussen Hoogkerk/Leegkerk en Groningen.

1 'Tochtsloot-met-dijk'
2 Penningsdijk
3 Blauwbörgstertocht

Het wold- of reitland ten noordwesten van Groningen (op het kaartje hieronder geel gekleurd) moest worden verdeeld tussen verschillende belanghebbenden. Aan de westzijde waren er de nederzettingen Noord- en Zuid-Lieuwerderwolde (Leegkerk en Hoogkerk), aan de noordzijde lag Monomawalde met de wierde Dorkwerd. Ten behoeve van een evenwichtige verdeling van het gebied zijn nieuwe grenzen vastgesteld tussen de prefectuur (het Gorecht) en 'Friesland'. Voor het vaststellen van de westgrens trok men vanaf de punten T^1 en T^2 op de Drentselaan (Peizerweg) een lijn tussen de kerken van Dorkwerd en Eelde. Voor de noordgrens maakte men gebruik van een lijn, die men vanaf de Paddepoelsterweg op de kerk van Leegkerk raaide.

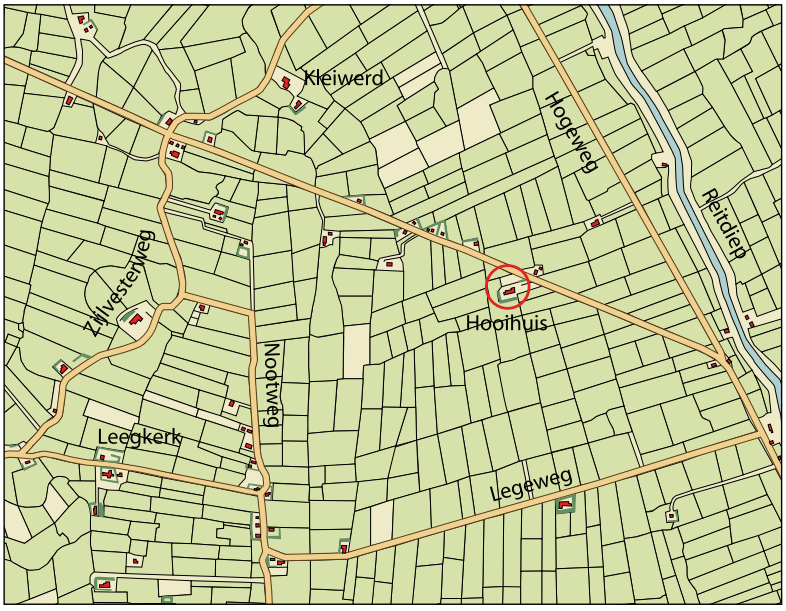
Kaartjes door Henk Kampen.

De dertiende-eeuwse kerk van Leegkerk/ Noordlieuwerderwolde, gezien vanuit het noorden en noordoosten.
Eigen foto's (september 2006).

Het Hooihuis en zijn situering in de oude verkaveling.
De foto toont het Hooihuis vanuit oostelijke richting. Op de voorgrond het fietspad langs de N355.
Deze weg (de weg Groningen-Zuidhorn) is in 1845 aangelegd en maakt een hoek van 45° met de dertiende-eeuwse verkavelingsstructuur waarin het Hooihuis past.
Eigen foto (april 2006) en kaartje door Henk Kampen, naar de topografische kaart van rond 1900.

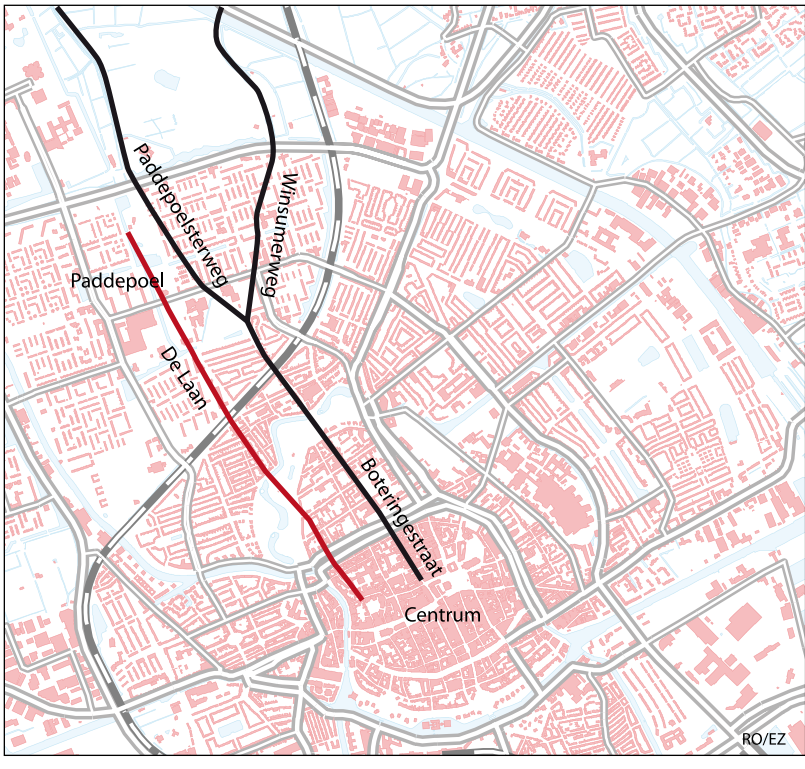
Hij kwam ter hoogte van de boerderijen in het huidige Park Selwerd samen met de Paddepoelsterweg.[234] De Laan en, in het verlengde daarvan, de Paddepoelsterweg moeten als 'basis' hebben gediend voor de ontginning van het drassige land tussen de Hondsrug en Lieuwerderwolde/Dorkwerd, want een passend alternatief is er niet.

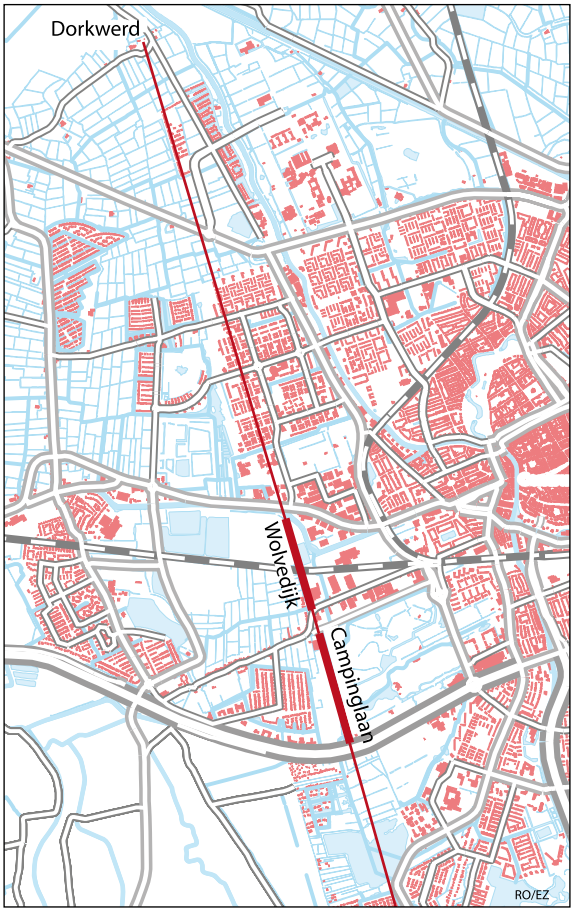
Nieuwe grenzen

De nieuwe, ten behoeve van de tweede ontginningsfase getrokken, westgrens van het Gorecht liep dus vanaf de zuidrand van het Dorkwerder hamrik zuidwaarts in een rechte lijn richting Eelde.[235] Ze bleef die richting volgen tot aan de Woldsloot, waar de lijn stuitte op

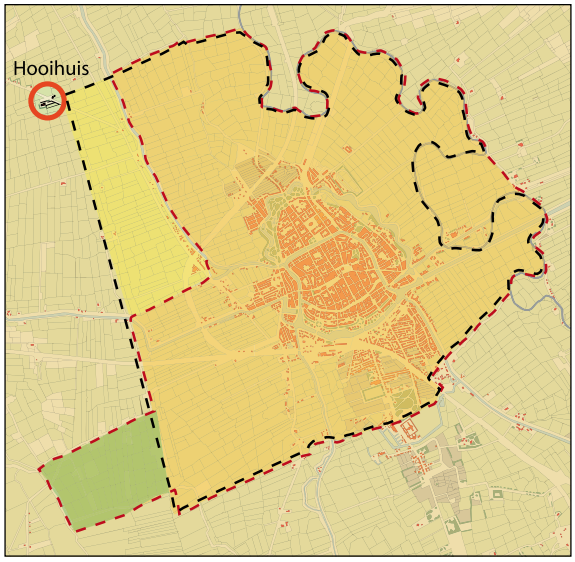
De straat die in de Groninger binnenstad vanaf de Turftorenstraat ten westen van het Harmoniecomplex noordwaarts loopt, draagt nog altijd de landelijk aandoende naam 'De Laan'. Buiten de veste van Groningen zette deze weg zich als landweg in noordelijke richting voort. Het verloop ervan is ongeveer parallel aan de Boteringestraat en de weg die in het verlengde daarvan lag en naar Ubbega (Adorp en verder naar Winsum) leidde. Op de plaats waar deze weg van de pleistocene hoogte afdaalde, zwenkte hij naar het noordoosten en takte de Paddepoelsterweg in noordwestelijke richting af. De Paddepoelsterweg en de Laan kwamen samen bij de nog altijd bestaande boerderijen in het huidige Park Selwerd.
De linker afbeelding is gemaakt met behulp van een reproductie van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer, uitgegeven door J.B. Wolters, in 1949 geproduceerd ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de vereniging Stad en Lande. Het rechter kaartje is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

Ook op de huidige stadsplattegrond van Groningen is de in de dertiende-eeuw getrokken, 'nieuwe' westelijke grenslijn van het Gorecht nog herkenbaar. Ten noorden van het Hoendiep herinnert de oriëntatie van het stratenpatroon in de stadswijk Vinkhuizen aan de lijn Dorkwerd-Eelde. Ten zuiden van het Hoendiep liggen de Wolvedijk en de Campinglaan nagenoeg exact op de grenslijn.
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

De marke of stadsvrijheid van Groningen na de herindeling van het woldland ten noordwesten van de stad.
Het ten westen van het Reitdiep of Groningerdiep gelegen deel van de stadsvrijheid is op dit kaartje in geel aangegeven. Het Hooihuis was er het noordwestelijke hoekpunt van. Dit deel is later naar Hunsingo overgegaan en nog weer later, samen met heel Middagsterland, onderdeel geworden van het Westerkwartier. Het Kraanland (groen op het kaartje) is vermoedelijk pas in de vijftiende eeuw op Drenthe 'gewonnen'. Kaart door Henk Kampen.

de markelanden van Eelde en Eelderwolde. Vanaf dat punt liep de scheidslijn langs de Woldsloot, die hier een min of meer natuurlijke grens vormde, tot aan de driesprong Hoofdweg/Meerweg te Paterswolde.

Deze 'nieuwe' westgrens van het Gorecht lijkt sterk op die, welke bij de wijziging van de gemeentegrens in 1912 werd getrokken. Ten koste van de gemeente Hoogkerk kwam toen het streekje Kostverloren binnen de gemeente Groningen te vallen, tegelijk met de grond waarop later de stadswijk Vinkhuizen zou verrijzen.[236] De oriëntatie van het stratenpatroon in deze wijk her-

innert aan de dertiende-eeuwse grenslijn.[237] Ten zuiden van het Hoendiep herkennen we haar in de tracés van de Wolvedijk en de Campinglaan, ten noorden en ten zuiden van het Kraanland. Vóór 1912 maakten deze beide wegen nog deel uit van de grens tussen de gemeente Groningen enerzijds en de gemeenten Hoogkerk en Eelde anderzijds. Bij de annexatie van Hoogkerk in 1969 hield het noordelijke stukje op grens te zijn; het zuidelijke stuk is nog altijd zichtbaar in de westgrens van het volkstuinencomplex 'Piccardthof' ten zuiden van de snelweg A7 en de Bruilwering.

Zoals eerder aangegeven, is het Kraanland een jonger ontginningsblok dat buiten de lijn Dorkwerd-Eelde ligt. Het maakt later deel uit van de stadsvrijheid van Groningen, zodat men zou kunnen zeggen dat Groningen hier 'landje-pik' heeft gespeeld ten koste van de buren (Lieuwerderwolde, Eelde of Peize), maar misschien is het beter om de door Van Winter gebruikte term 'niemandsland' aan te houden.[238]

Er zijn geen schriftelijke aanwijzingen waaruit we zouden kunnen opmaken hoe men aan de noordzijde van het te ontginnen wold- en reitland gekomen is tot de afbakening van de grens tussen Dorkwerd/Monomawalde enerzijds en het Gorecht (Selwerd en het Westerstadshamrik) anderzijds. Een tweetal evenwijdig lopende tochtsloten ten oosten van het Reitdiep verdienen in dit verband echter de aandacht. Het gaat om de Blauwbörgstertocht en, 500 meter verder naar het noorden, de Penningsdijk. De Blauwbörgstertocht ligt *binnen* de stadsvrijheid en heeft geen grensfunctie. Aan de westkant van het Reitdiep lag in het verlengde ervan een identiek georiënteerde tochtsloot, die veel later de noordgrens van de schepperijen van het Westerstadshamrik werd. Deze sloot ligt even ten zuiden van het Hooihuis.[239] We herinneren ons dat in de oorkonden waarin de schouw en het onderhoud van 'Westerdijk' werd geregeld – de oudste dateert van 1422 – , sprake was van het gebied tussen 'Hooihuister land' en Paterswolde.[240] De landeigenaren van het tot Hunsingo behorende Dorkwerd waren daarbij niet betrokken. Het Hooihuis gold dus als noordelijkste grens van het gebied waarop de onderhoudsplicht van de dijk van Drentse A en Reitdiep rustte.

De Penningsdijk ligt een halve kilometer ten noorden van de Blauwbörgstertocht. Ook hier ligt, in het verlengde van deze dijk-met-sloot, ten westen van het Reitdiep een sloot. Zoals in de kadertekst *Lijnen trekken* is aangegeven, liggen de Penningsdijk, het Hooihuis en de kerk van Leegkerk op één en dezelfde rechte lijn. Het is niet met zekerheid uit te maken of deze lijn vanaf de Paddepoelsterweg op Leegkerk is geraaid, of dat het snijpunt van deze lijn met de Paddepoelsterweg de uitkomst is geweest van het in oostelijke richting doortrekken van de lijn Leegkerk-Hooihuis, al lijkt de eerste mogelijkheid me het meest plausibel.[241]

Deze lijn brengt samenhang tussen de ontwikkelingen ten westen en ten oosten van het Reitdiep. Het gevolg van het trekken ervan is opmerkelijk: de Penningsdijk geldt in historische tijd als grens tussen Selwerd en de stadsvrijheid van Groningen. Deze dijk ligt echter een aanzienlijk eind verder naar het noorden dan men op grond van het door mij veronderstelde natuurlijke verloop van de Drentse A zou verwachten. De meest noordelijke kronkel van deze oorspronkelijke bedding reikte tot aan het tracé van de huidige noordelijke ringweg, dat nagenoeg samenvalt met dat van de Blauwbörgstertocht.[242] Uitgaande van dit punt als het 'natuurlijke' noordeinde van de stadsvrijheid, zou deze tochtsloot de meest voor de hand liggende noordgrens van het stadshamrik zijn geweest in de situatie die was ontstaan na het graven van het Reitdiep. Maar niet de Blauwbörgstertocht, maar de Penningsdijk is de noordgrens geworden. Deze dijk vormde de noordelijke begrenzing van een ongeveer 75 ha groot gebied dat – aan weerszijden van de Paddepoelsterweg –

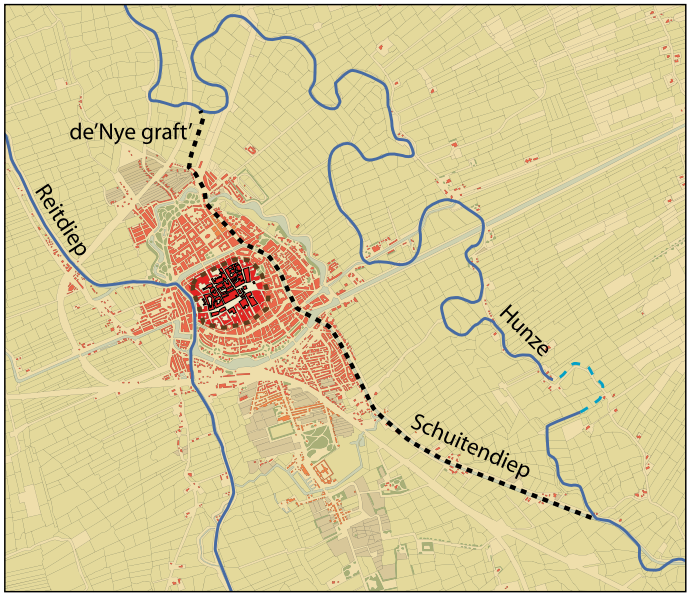
Paddepoelsterweg en Penningsdijk.
Op deze kaart is het noorden links boven. Aan de onderzijde is een stukje van het Reitdiep zichtbaar, 'horizontaal' boven het midden loopt de Paddepoelsterweg (rood gemarkeerd). De Penningsdijk is in geel aangegeven. Het driehoekige 'Galgeveldje'is duidelijk te zien, alsmede de knik in de Penningsdijk, even ten westen van ('onder') de Paddepoelsterweg.
Blad 1 van de verzameling van kaarten der 'Landerijen in eigendom toebehoorende aan de Provincie van Stad en Lande van Groningen, opgemaakt en geteekend door H.W. Folckers, Henricus Teysinga en andere Landmeeters' uit de jaren 1722-1736 (de 'Provinciale Atlas').
Groninger Archieven, stamnummer 1047.
Zie voor een beschrijving en reproductie van deze kaart: Meindert Schroor, *De atlas der provincielanden* (Groningen 1996) 26 en kaart 1.

Het driehoekige Galgeveldje aan de Paddepoelsterweg vanuit het zuiden.
Op de voorgrond de Paddepoelsterweg en de zuidelijke tak van de Penningsdijk; verderop geeft de rietzoom de (secundaire) noordelijke tak aan. De sloten ter weerszijden van de zuidelijke tak – oudtijds de belangrijkste! – hebben geen functie meer en zijn zo goed als verdwenen.
Eigen foto (april 2006).

ten noorden ligt van de veronderstelde oude loop van de Drentse A en de Blauwbörgstertocht. Het gedeelte ten westen van de weg behoorde tot het woldland dat door de lijn Dorkwerd-Eelde werd verdeeld tussen het Friese Lieuwerderwolde enerzijds en Groningen of het Gorecht anderzijds. Het Hooihuis ligt op de noordwestelijke hoek van het aan laatstgenoemde partij toegewezen deel hiervan. Het gedeelte ten oosten van de Paddepoelsterweg heeft in de oorspronkelijke toestand samengehangen met Selwerd.[243]

Wanneer dit alles juist is, kan op grond hiervan ook een 'politieke' gevolgtrekking worden geformuleerd, die op haar beurt wellicht ook chronologische consequenties heeft. Het is niet goed voorstelbaar dat een uitbreiding van de stadsvrijheid van Groningen ten koste is kunnen gaan van het 'Utrechtse' Selwerd in de tijd dat de prefect en zijn aanhang nog in goeden doen waren. Dit, plus de omstandigheid dat de noordgrens van het te verdelen woldland mogelijk vanuit het 'Friese' Leegkerk is getrokken en ten oosten van het Reitdiep samenvalt met de in noordelijke richting opgeschoven grens van de stadsvrijheid (de Penningsdijk), wijst erop dat niet de prefect de regie heeft gevoerd over de herinrichting van dit gebied, maar dat het zijn 'burgerlijke' tegenstrevers (onder aanvoering van de Gelkingen?) zijn geweest. Wanneer we veronderstellen dat de uitschakeling van de prefect door een gezamenlijke actie van Friese Ommelanders en de anti-Utrechtse partij in Groningen een voorwaarde was voor de ingrepen in het gebied ten noordwesten van Groningen, dan kunnen we deze dateren op de periode na 1251.[244] Voor de goede orde wijs ik op de zwakte van deze laatste, chronologische, conclusie. Het is immers evengoed mogelijk dat een eigenmachtig optreden van de anti-Utrechtse partij bij de herinrichting van het woldland juist een van de redenen is geweest voor de escalatie van de conflicten tussen de prefect en zijn tegenstanders. In dat geval kan de nieuwe verdeling van het land in de eerste helft van de dertiende eeuw worden gedateerd.

Omleiding van de Hunze.
Het Schuitendiep is waarschijnlijk rond 1400 gegraven. Hierdoor werd het water van de Hunze via de oostzijde van de stad naar het noorden afgeleid. Dit nieuwe kanaal (de 'nye graft') kwam bij Borgham in de oude bedding van de Hunze (Selwerderdiepje) uit.
Kaart door Henk Kampen.

Penningsdijk

Bij de herinrichting van het 'reitland' ten noordwesten van Groningen werd de Penningsdijk de noordgrens van de stadstafel. De dijk lag tussen het Reitdiep in het westen en de Hunze (Selwerderdiepje) in het oosten. Ten noorden van deze dijk ligt Selwerd. Van de Penningsdijk is tegenwoordig alleen nog een klein stukje zichtbaar tussen het Zernike-complex en de Paddepoelsterweg. Het snijpunt van de Penningsdijk met de Paddepoelsterweg is van belang voor de grensafbakening[245] en is ook in een ander opzicht opmerkelijk. De dijk loopt met een soort zwaluwstaart op de Paddepoelsterweg toe: enkele tientallen meters ten westen van de Paddepoelsterweg splitst hij zich in een noordelijke en een zuidelijke tak. Deze beide takken en de weg zelf omsluiten een driehoekig stukje land dat op alle gedetailleerde plattegronden te zien is en ook in het veld nog altijd kan worden herkend. Dit driehoekje staat op een in 1732 door Henricus Teijsinga getekende kaart aangeduid als 'oude justitie plaats'[246] en is nu bekend als het Galgeveldje. Tegenwoordig lijkt de noordelijke tak de belangrijkste van de twee, maar de oude Penningsdijk maakte op de plek van de splitsing een klein knikje, volgde de zuidelijke tak, kruiste de Paddepoelsterweg en liep oostwaarts naar het Selwerderdiepje (de oude Hunze). De sloten die oorspronkelijk aan weerszijden van deze zuidelijke (en hoofd)tak van de dijk liepen, hebben tegenwoordig geen functie meer, zodat ze op den duur wel helemaal zullen verdwijnen.

De naam van de dijk hangt samen met de manier waarop men in het begin van de vijftiende eeuw de ernstige waterstaatkundige problemen in dit gebied heeft opgelost. Het peil van het Reitdiep en het Selwerderdiepje (de oude Hunze) was zo hoog, dat het Westerstadshamrik en ook het landje Selwerd daarop niet meer konden afwateren. Als gevolg van opslibbing in de buurt van de 'Mude' was al eerder lozing in noordelijke richting onmogelijk geworden. Een poging om het overtollige water in de buurt van Alinghuizen kwijt te raken (1410) bracht geen soelaas.[247] Voor het Westerstadshamrik werd de oplossing gevonden door 'inlating' in het Scharmerzijlvest (11 november 1434).[248] Op grond van deze regeling kon het water van deze landerijen via de watergangen van het Oosterstadshamrik – dit had tien jaar tevoren al toegang gekregen tot het Scharmerzijlvest[249] – en het Damsterdiep door de Delfzijl op de Eems worden geloosd. Om het water van het Westerstadshamrik in het Oosterstadshamrik te krijgen moest het kanaal worden gekruist dat men rond 1400 had gegraven in verband met de omleiding van de Hunze. Die rivier was toen via het nieuwe Schuitendiep aan de oostzijde langs de stad geleid en vervolgens door het graven van het Selwerderdiep, een nieuwe watergang tussen de noordoosthoek van de middeleeuwse stad en de Borgham, op het Selwerderdiepje aangesloten.[250] In verband hiermee is ter hoogte van de huidige Johan de Wittstraat een duiker aangebracht: een langwerpige houten kist op de bodem van de watergang, waardoor het water van het Westerstadshamrik naar de andere kant van het Selwerderdiep werd geleid.

Eén van de voorwaarden voor de inlating van het Westerstadshamrik was dat de ingelanden van dat gebied maatregelen zouden nemen tot het weren van 'vreemd' water, in het bijzonder het water uit het Westerdiep (Reitdiep) en uit het ten noorden van het hamrik gelegen Selwerd en Paddepoel. Volgens de inlatingsakte van 1434 moest er bij de duiker dan ook een schotdeur worden geplaatst, opdat de doorlaat in geval van nood kon worden afgesloten. Verder moest er tussen het Westerstadshamrik en Selwerd een 'kadijk' komen die alle watergangen afsloot die tot dan toe de verbinding hadden gevormd tussen het hamrik en Selwerd. De kadijk moest qua hoogte en breedte van hetzelfde kaliber zijn als de dijk langs het 'Westerdiep' (Reitdiep). Vanwege zijn functie, het afsluiten of 'penden' van sloten, kreeg de kadijk de naam 'Pendingsdijk' of, met assimilatie, ' Penningsdijk'.

Met de inlating van het Westerstadshamrik in het Scharmerzijlvest was de helft van de waterstaatkundige problemen ten noorden van Groningen opgelost. Ten noorden van de Penningsdijk hadden het klooster Selwerd en de landbezitters van de Paddepoel echter precies dezelfde moeilijkheden. Een jaar later kwam ook daaraan een einde. Bij akte van 12 maart 1435 stond het Aduarderzijlvest betrokkenen toe om via het toen nog vrij nieuwe Aduarderdiep en de Aduarderzijl veel lager op het Reitdiep af te wateren. Ook daarvoor was de bouw van een kunstwerk nodig: een 'grondpomp' of grondzijl onder het Reitdiep ('Westerdiep') door. Hierdoor kon het water van de Paddepoel en de 'corpuslanden' van het klooster Selwerd westwaarts stromen, om via een nieuwe watergang in de Brundekamaar uit te komen en zo door Lieuwerderwolde naar het Aduarderdiep geleid te worden.[251]

Door deze ingrepen werd de Penningsdijk een echte waterscheiding: aan de zuidzijde ervan stroomde het water oostwaarts en kwam uiteindelijk in de Eems uit, aan de noordzijde liep het water in westelijke richting om in de Lauwerszee uit te stromen. Tegenwoordig bevindt de waterscheiding zich nog altijd in de buurt: het water ten noorden van de Dorkwerdersluis behoort bij de Lauwersmeerboezem, dat ten zuiden ervan bij die van het Eemskanaal.

De prefecten hebben stapsgewijs hun gezag verloren en daardoor raakte ook de Utrechtse kerk haar zeggenschap over het noordwestelijke deel van het Gorecht kwijt.[252] Overblijfselen van dat gezag kunnen we echter herkennen in de beide andere delen van het westelijke Gorecht: het daar gelegen deel van de stadstafel en het niet tot de stadsvrijheid behorende gebied ten zuiden daarvan. Het stukje stadstafel dat ik hier bedoel ligt tussen Pishorn en Donghorn. Dit gebied was overigens niet homogeen. De noordelijke helft ervan bestond uit Tammingeland en de beide 'Hoenen'. De Noord- en Zuidhoen lagen ten westen van de A, net buiten de nederzetting Groningen, Tammingeland lag wat verder naar het westen. Dit gebied moeten we op een moderne plattegrond aan weerszijden van de Astraat en Aweg zoeken. Of het vanouds geacht werd te behoren tot de markegronden van Groningen is onzeker.

De zuidelijke helft van dit stuk stadstafel was het 'Gelkingeland' (alias de *Noorderbuurschap van Neerwolde). Dit heeft oorspronkelijk geen deel uitgemaakt van de marke van Groningen. Omdat dit gebied pas later bij de stadstafel werd getrokken bleef het, net zoals de rest van het Gorecht, als precarieplichtig in de boeken van het Utrechtse domkapittel staan.[253] Mogelijk hebben de Gelkingen zich meester gemaakt van een stuk woeste grond waarop de prefect meende recht te hebben.

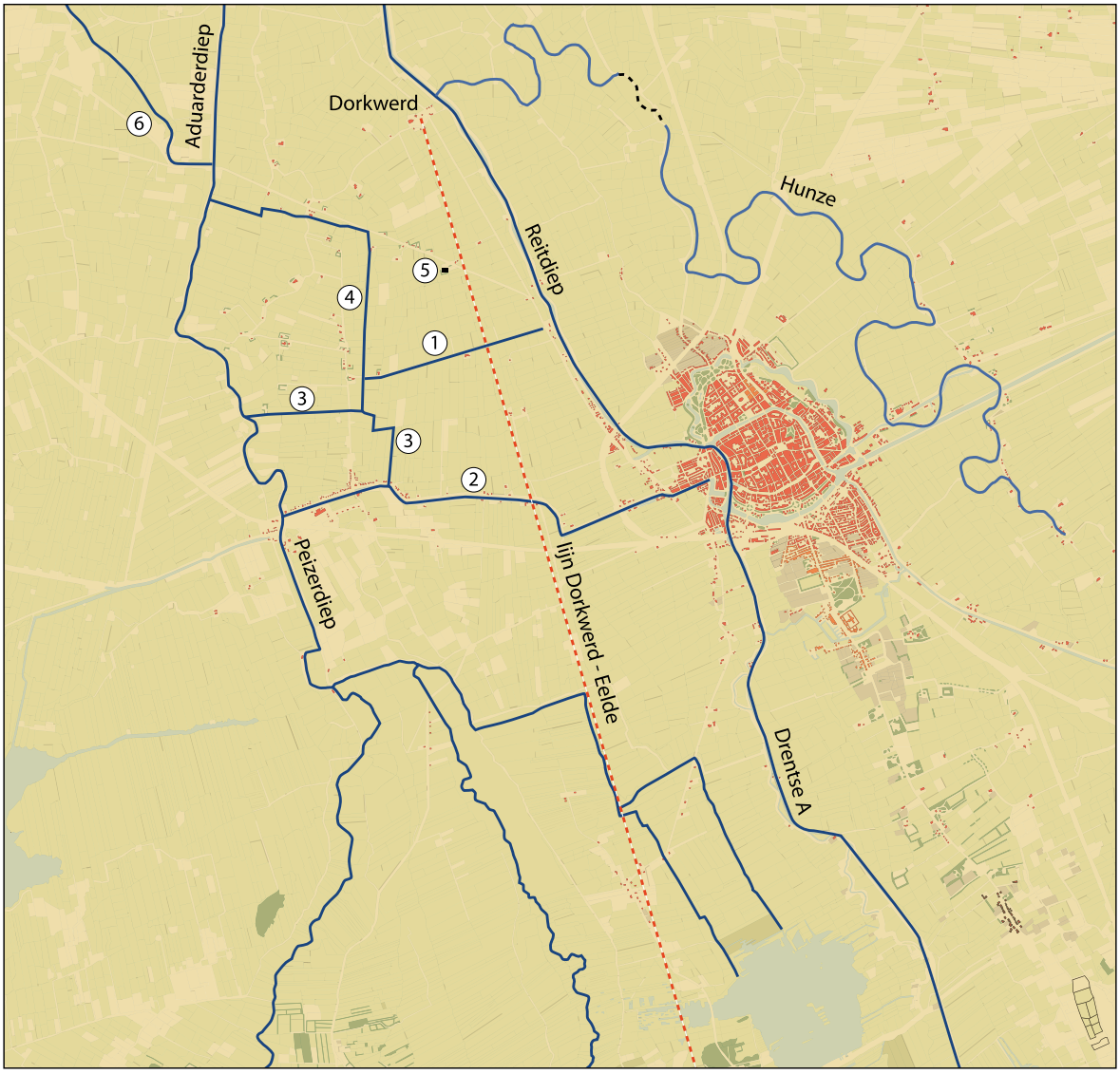
Het is uiteindelijk vooral de waterstaatkundige toestand geweest die de doorslag heeft gegeven bij de ontwikkeling van dit ten westen van de stad gelegen gebied. Zoals we zagen hebben ook de bewoners van de Lieuwerderwolder nederzettingen en de andere landge-

Monomawalde-Dorkwerd

De opeenvolging van verschillende fasen in de inrichtings- en bewoningsgeschiedenis van de streken rond Groningen vindt steun in de topografische namen ter plaatse. In het algemeen kan men zeggen dat namen die op –wolde eindigen, wijzen op (het vroeger voorhanden zijn van) een veengebied. Wanneer voor eenzelfde plaats of streek na elkaar een naam op –wolde en een ander toponiem aangetroffen worden en archeologische vondsten ter plaatse aantonen dat hier sprake is van verschillende bewoningsfasen, kunnen we er zeker van zijn dat de verschillende namen een verandering in het karakter van de betrokken nederzetting weerspiegelen. Dit is duidelijk het geval in het gebied dat gelegen is tussen het Reitdiep (dat wil zeggen: de gekanaliseerde Drentse A ten noorden van de stad) en de benedenloop van het Peizerdiep: het grootste deel van de voormalige gemeente Hoogkerk. Ter plaatse van Dorkwerd is continue bewoning vanaf het begin van de jaartelling aangetoond.

In de dertiende-eeuwse kloosterkroniek van Wittewierum wordt de nederzetting aangeduid als Monomawalde, maar toen waren ook de namen 'Folquakerke' en Dorkwerd in gebruik.[254] De naam op –walde past bij veenmoerassen, de laatstgenoemde naam hoort bij het grondgebruik in het wierdenlandschap. Hiermee wil niet gesuggereerd zijn dat Monomawalde en Dorkwerd identiek zijn. We moeten ons eerder voorstellen dat zich op de wierde Dorkwerd met zijn kerk (mogelijk vernoemd naar ene Folkert of de familie Folkerdinge[255]) de nederzetting bevond waartoe het veengebied Monomawalde behoorde.

Het gaat hierbij om een zelfde ontwikkeling als die in het ten zuiden van Monomawalde gelegen Lieuwerderwolde. Dit gebied is in de tekst uitgebreid aan de orde geweest. We kunnen ervan uitgaan dat Lieuwerderwolde de naam is geweest voor het gehele woldland dat onder de kerkdorpen Hoogkerk en Leegkerk – deze kerkdorpen worden in de veertiende eeuw 'Zuid- en Noord-Lieuwerderwolde' genoemd – ressorteerde.[256] Ook hier zien we dus wisseling van toponiemen in een gebied waarvan uit archeologische gegevens is komen vast te staan dat hier van verschillende bewoningsfasen sprake is geweest.[257]

Het bij de verdeling van het reitland aan Groningen toegewezen deel van Lieuwerderwolde loosde, net zoals het westelijke, 'Friese' deel ervan, zijn water via het Aduarderzijlvest in westelijke richting.

De Woltgraf (1) was daarbij de belangrijkste watergang. De Hoensloot, later Hoendiep geheten, (2) zorgde voor de ontwatering van het zuidelijke deel van Lieuwerderwolde en het buiten de Apoort gelegen deel van de stadsvrijheid. Met de nummers 3 en 4 zijn respectievelijk het Kliefdiep en het Oude Maar aangegeven. De met nummer 6 gemarkeerde bedding is de loop van het Peizerdiep of Hunsinge naar Arbere. Pas in het begin van de vijftiende eeuw kwam het tot het graven van het kanaal dat op dit kaartje als Aduarderdiep is aangeduid.

Kaart door Henk Kampen.

bruikers ter plaatse hun maatregelen getroffen om het hun toekomende deel van het woldland te ontwateren. Ze groeven een nieuwe waterlossing, de 'Woltgraf', die vanaf de westzijde van het Reitdiep naar de Hunsinge (Peizerdiep) leidde. Deze rivier kronkelde ten westen van Hoogkerk en Leegkerk naar het noorden. Hierdoor kon het 'Gorechter Lieuwerderwolde' – dat deel van het ontginningsblok dat tussen de lijn Dorkwerd-Eelde en het Reitdiep lag en waarvan het Hooihuis het noordwestelijke hoekpunt was – samen met de landen van 'kern-Lieuwerderwolde' in 1313 belang krijgen bij de zijl te Arbere, even ten noorden van Aduard. Daarbij ging het immers om de lozing van Drents en eigen water via het Peizerdiep (Hunsinge). Zoals we gezien hebben was prefect Ludolf van Gronebeke hierbij nog betrokken. Korte tijd later verdween de vertegenwoordiger van de Utrechtse zeggenschap van het politieke en bestuurlijke toneel en werd de dagelijkse praktijk van de waterstaatsbelangen de belangrijkste factor bij het bepalen van de loyaliteiten van de landgebruikers van Lieuwerderwolde. Lieuwerderwolde ging nu bij Hunsingo en – later – het Westerkwartier horen en niet de lijn Dorkwerd-Eelde, maar het Reitdiep werd de noordwestelijke grens van het Gorecht.

Zo kan het gegaan zijn. Hoe speculatief deze schets ook moge zijn, ik vermoed dat ze de werkelijke gang van zaken toch aardig benadert. In ieder geval biedt zij een kader waarbinnen verschillende tot dusver losse gegevens met elkaar in zinvol verband kunnen worden gebracht.

2.1.12 Selwerd

In de vorige paragrafen hebben we gezien dat het begin van de tweede kolonisatiefase werd ingeluid met het vaststellen van een nieuwe westgrens voor de ontginningen in het woldland ten noordwesten van Groningen. We hebben ook gezien dat het grensverloop in het uiterste noorden van de prefectuur samenhang vertoont met ontginningswerkzaamheden.[258] De grenzen volgen dijken-met-sloten die tot de verkaveling van de 'tweede fase' behoren en samenhangen met het graven van het Reitdiep. We hebben hierboven al een veronderstelling geopperd over de manier waarop de Penningsdijk de grens kon worden tussen Groningen en zijn rechtsgebied enerzijds en het Friese Dorkwerd/Monomawalde en het sterk verkleinde Selwerd anderzijds.[259] Ten westen van het Reitdiep diende dezelfde lijn (Penningsdijk-Hooihuis-Leegkerk) als grens tussen het Gorecht en Dorkwerd.

Op zichzelf lijkt het nieuwe Reitdiep een voor de hand liggende grens te zijn tussen Selwerd en Dorkwerd. In werkelijkheid is er voor Selwerd echter tussen het Reitdiep en de Paddepoelsterweg slechts een betrekkelijk klein stukje land overgebleven. Het meet niet meer dan een halve bij een hele kilometer en is eigenlijk niet veel meer dan een corridor tussen het kasteelterrein met het rond 1215 gestichte klooster Selwerd enerzijds en het Reitdiep of 'Westerdiep' anderzijds. In latere tijd zijn alle 50 ha van dit gebied in bezit van het klooster te Selwerd. Over de zuidgrens van deze corridor, de Penningsdijk, is hierboven het nodige opgemerkt. Ook is al melding gemaakt van de tochtsloot-met-dijk, die de noordgrens ervan vormde en tegelijk de grens tussen Selwerd en Hunsingo was.[260]

We kunnen deze nieuwe grens tussen Selwerd en Hunsingo (Dorkwerd) niet los zien van de versterkingen die in 1999 ten oosten van de Zernikelaan zijn ontdekt.[261] De oriëntatie van het meest zuidelijke steenhuis, dat de archeologen dateren op de dertiende-veertiende eeuw, past in het verkavelingspatroon dat samenhangt met het Reitdiep en dat hier tot voor kort zichtbaar was. Het steenhuis stond precies ten noorden van de hierboven bedoelde naamloze tochtsloot-met-dijk, aan de

Hunsingoër zijde dus. Even ten noorden ervan bleken nog twee verhogingen te liggen. Deze podia – zoals de archeologen deze verhogingen noemen – zijn nog een eeuw ouder en hun oriëntatie past bij een eveneens oudere verkavelingsstructuur. De plaats van deze versterkingen is uiteraard niet toevallig. Hij bevindt zich in het uiterste zuiden van een overigens onbehuisd gebleven stukje land, waarvan de oorspronkelijke samenhang met de wierde van Dorkwerd door de aanleg van het Reitdiep is verbroken. Het gebiedje lijkt wel wat op een 'overhoek', zoals we die vinden tussen elkaar naderende spoorwegen: een stukje overgeschoten land dat voor niets anders dient dan de aanleg van volkstuintjes. In het geval van Selwerd gaat het om een strook grond die in het westen werd begrensd door het nieuwe Reitdiep, in het noorden door een oude bedding, in het oosten door de Paddepoelsterweg en in het zuiden door de tochtsloot-zonder-naam. De bouw van de versterkte huizen op deze locatie lijkt te suggereren dat de bezitters ervan dit van oorsprong Friese land voor zich opeisten en dat dit in twee verschillende fasen is gebeurd.

Opmerkelijk is voorts de overeenkomst van de ligging van deze versterking met die van enkele andere burchten in het Gorecht. Deze zullen in het tweede deel van dit hoofdstuk nader aan de orde komen.[262] Nu al kunnen we vaststellen dat het – met uitzondering van het kasteel van Selwerd – steeds gaat om steenhuizen die vlak *buiten* een grens lagen. In de vier gevallen die ik bedoel gaat het om de grens van de stadsvrijheid van Groningen: de Gronenburg (ter plaats van de huidige Finsehaven), het in 1988 ontdekte steenhuis onder de voormalige boerderij Elba (in de woonwijk 'De Hunze'), het nooit teruggevonden Vrydemahuis (in het Oosterpark) en het Cortinghuis (in de stadswijk 'de Hoogte'). Het Cortinghuis en het steenhuis aan de Zernikelaan hebben nog een tweede bijzonderheid met elkaar gemeen: ze liggen ook *buiten de prefectuur*, en wel op grondgebied van het landschap Hunsingo. Er is tegelijkertijd ook een verschil tussen beide laatst-

De Hunze of Selwerderdiepje langs de Oude Winsumerweg, nu Iepenlaan.
De foto's zijn genomen in zuidelijke (boven) en noordelijke (onder) richting.
Eigen foto's (maart 2005).

Onder de stadswijken Selwerd en De Hoogte en het bedrijventerrein tussen de Plataanlaan en het Van Starkenborghkanaal is een kronkel van de oude Hunze verdwenen.
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

genoemde huizen: het door het Cortinghuis beheerste terrein is later deel geworden van de prefectuur, het door de 'Zernikeburcht' gedomineerde gebied werd later tot Hunsingo gerekend.

Ten noorden van de naamloze tochtsloot dient de Paddepoelsterweg als grens tussen Selwerd en Hunsingo. Zoals ik al eerder aangaf bevond zich ter plaatse van het Van Starkenborghkanaal de kruising van de Paddepoelsterweg en een oude natuurlijke waterloop.[263] Later, na het graven van het Reitdiep, diende deze bedding mede voor de afvoer van het water van de Drentse A. Vanaf de 'Mude' (de monding van deze waterloop in de Hunze, eerder door mij aangeduid als 'Drierechtstoelenpunt'[264]) liep de grens van Selwerd in oostelijke richting stroomopwaarts langs de oude Hunze (later Selwerderdiepje genoemd). Mijn verhaal over de eerste ontginningsfase heb ik afgesloten met een opmerking over de afsnijding van de grote lussen die de oude Hunze in de Koningslaagte maakte.[265] Sindsdien volgde de grens tussen Selwerd en Hunsingo een bochtige bedding tussen de Nadorst en het Hemelrijk, die overigens niet meer dan 250 meter lang was.

Nog verder stroomopwaarts volgde de grens de bedding van het Selwerderdiepje in zuidelijke richting. Hiervan is nog een restant zichtbaar in de kromme sloot ten oosten van de Oude Winsumerweg (nu Iepenlaan) ter hoogte van de begraafplaats Selwerderhof. Even ten zuiden van de ingang van de begraafplaats mondde de oude loop van de Drentse A in de Hunze uit.[266] Deze laatste rivier maakte hier een wijde kronkel van zo'n 320°. Afgezien van de genoemde kromme sloot is hiervan niets meer terug te vinden. De rivierbedding en het door haar zowat geheel omsloten land – de 'ham' – zijn grotendeels verdwenen onder de stadswijken 'de Hoogte' en Selwerd.[267]

Over dit stuk land, dat 'Borgham' of 'Borgmannenham' heette, moet nog een opmerking worden gemaakt, omdat de oorspronkelijke toestand hier sterk afweek van die welke we uit later tijd kennen. De grote zuidwaartse kronkel van de Hunze vormde aanvankelijk de grens tussen de stadsvrijheid van Groningen en Hunsingo. Deze kronkel is later afgesneden door het graven van een kanaal tussen Noorderhoogebrug en Koekoek aan de Oude Adorperweg, even ten noorden van het huidige Van Starkenborghkanaal: het 'Nieuwe Gat'. Langs het enigszins geknikte tracé hiervan loopt een als 'Geuzenweg' bekend staande 'laan'. In het veld wordt het overzicht over de situatie bemoeilijkt door de hoge dijk die hier is aangelegd ten behoeve van de spoorlijn Groningen-Sauwerd. Door deze afsnijding werd de 'Borgham' bij Selwerd (Gorecht) getrokken. Wanneer deze ingreep heeft plaatsgevonden is niet bekend.[268]

We zijn nu bij Noorderhoogebrug aangekomen: de plaats waar de Walfridusweg vanuit Groningen de Hunze kruiste om via de Wolddijk verder noordwaarts te voeren.[269] In noordelijke richting beschermde deze dijk het ten oosten ervan gelegen lage woldland van Beijum, Zuidwolde, Noordwolde en Bedum ('Innersdijk') tegen water dat van de hoog opgeslibde landerijen van Ubbega oostwaarts liep. De herverkaveling van dit woldgebied (die van de 'tweede fase' dus) schijnt al in de elfde eeuw te zijn begonnen.[270] Verder oostwaarts vormde de Beijumer Zuidwending de grens tussen Hunsingo en het Gorecht.

Hiermee hebben we onze tweede tocht 'mit der sunnen omganck' rond het Gorecht voltooid. Onderweg hebben we vastgesteld dat de latere grenzen van het Utrechtse gebied vrijwel allemaal getrokken zijn in voormalige woeste gronden die in de 'tweede ontginningsfase' in ontwikkeling zijn genomen. We hebben ook gezien dat er in de loop van de jaren nogal geschoven is met deze grenzen. Aan de westzijde is het Gorecht gekrompen. Het landje Selwerd lijkt kleiner te zijn geworden, maar heeft ook een stukje gewonnen (Borgham). Ook de stadsvrijheid is van omvang veranderd. Aan de noordwestzijde hebben het graven van het Reitdiep en de herverdeling van het reitland geleid tot een aanvankelijke winst (het land ten zuidoosten van het Hooihuis), maar deze is om waterstaatkundige redenen weer verloren gegaan. Later is echter opnieuw winst geboekt, en wel door het in bezit nemen van het Kraanland, waar de stadsvrijheid zelfs tot buiten de nieuwe, rechte westgrens van het Gorecht reikt. In het noorden boekte het stadsgebied winst ten koste van Selwerd (het stukje Westerstadshamrik tussen Blauwbörgstertocht en Penningsdijk) en in het oosten – waarschijnlijk – door de inlijving van Vrydemaland.[271]

In het vervolg van ons verhaal zullen we in het bijzonder verdacht zijn op aanwijzingen voor ontginningsactiviteiten, belangentegenstellingen die daarmee in verband kunnen staan en de nadere afbakening van grenzen en invloedssferen.

2.2 Groningen en het Gorecht

2.2.1 Bisschoppen en ridders

Sinds 1040 was de Utrechtse kerk bezitster van een voormalig koninklijk landgoed te Groningen[272] en van de grafelijkheid over een in de betreffende akte eigenlijk niet omschreven gebied. Het was de bedoeling dat de opbrengsten ervan ten goede zouden komen aan het domkapittel, terwijl de bisschop de heerlijke rechten in handen zou krijgen.[273] Utrecht en Groningen liggen echter zo ver van elkaar, dat het voor het domkapittel en de bisschop in de praktijk niet doenlijk was het beheer van deze goederen en rechten zelf uit te voeren. Zij lieten dit daarom doen door meiers en afgezanten.[274] Een eeuw lang bleef dat de praktijk zonder dat we iets horen van moeilijkheden.

De nederzetting Groningen lijkt een voorspoedige ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Er waren centrale hoven van de bisschop van Utrecht en de abt van Werden, er woonden ministerialen en anderen die diensten verrichten ten behoeve van het beheer ervan, er werd handel gedreven en er vestigden zich kooplieden, eerst tijdelijk, later ook permanent.[275] Vermoedelijk heeft de meier (*villicus*) die de bisschoppelijke hof bestierde ook leiding gegeven aan het beheer van de marke die bij de nederzetting Groningen hoorde.[276] Van lieverlee zullen, naast de bestaande agrarische, financiële en juridische, ook commerciële belangen een rol zijn gaan spelen. In het bijzonder de beveiliging van het handelsverkeer stelde specifieke eisen. Daarnaast hebben we gezien dat in de elfde en twaalfde eeuw kolonisten in de omgeving van Groningen – in het bijzonder buiten de beide natuurlijke grenzen Hunze en A – bezig zijn geweest om veen- en overstromingsgebieden bruikbaar te maken. Wanneer de bisschop op basis van het hem in 944 geschonken *jus forestense* meende rechten te kunnen doen gelden op de ontgonnen landerijen, dan moet er werk aan de winkel zijn geweest voor de 'meiers en afgezanten' die in Groningen de bisschop en het domkapittel vertegenwoordigden. Al spoedig groeide de nederzetting de bisschoppelijke beheersambtenaar en andere vertegenwoordigers van 'Utrecht' boven het hoofd: de oude beheersstructuur beantwoordde niet meer aan de eisen van de tijd. De belanghebbenden – ministerialen, kooplieden en de bewoners van de aangrenzende streken – zagen zich gedwongen zichzelf te helpen. Dit leidde op zijn beurt tot spanningen die de bestaande orde in gevaar konden brengen.

Ook de bisschop moet hebben ingezien dat hij zijn greep op het groeiende Groningen zou verliezen wanneer hij de zaken op hun beloop liet. Halverwege de twaalfde eeuw besloot bisschop Hartbert van Berum (1139-1150) dat een permanente vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag meer zou kunnen bereiken dan gezanten of meiers, zeker wanneer zo'n *prefect* of burggraaf – die tegelijk als *villicus* het beheer moest voeren over de bezittingen van het domkapittel – een man van gewicht was. Hij koos voor die functie zijn broer Leffard; zijn andere broer Ludolf stelde hij aan als burggraaf te Coevorden. De gedachte aan nepotisme dringt zich op, maar wellicht moeten we oppassen voor een te snel oordeel. De keuze van bisschop Hartbert voor zijn broer Leffard hoeft niet alleen ingegeven te zijn door de wens zijn eigen familie te bevoordelen. De bisschop had voor de functie van prefect van Groningen een vertrouwd persoon nodig die ook voldoende status had. Zijn broer voldeed aan beide criteria.[277] Noomen heeft erop gewezen dat Hartbert en zijn broers wellicht telgen waren uit een aanzienlijk geslacht, dat zijn basis had in het noordwesten van Westerlauwers Friesland.[278] Ook deze Friese afkomst kan functioneel geweest zijn. Er zijn aanwijzingen dat de kolonisten die het ten oosten van Groningen gelegen woeste land in bezit namen en er nederzettingen stichtten, geen Drentse, maar een Friese achtergrond hadden. Wanneer het erom ging greep te krijgen of te houden over de ontginningen buiten de traditionele marken van de Hondsrugdorpen, kon het alleen maar een voordeel zijn wanneer heer en kolonisten dezelfde taal spraken en stamverwant waren.

Hoe dit ook zij, Hartbert bepaalde bovendien dat het ambt van prefect zou vererven op Leffards erfgenamen. Hiermee werd de prefectuur een 'heerlijkheid'. Dat wil zeggen dat de prefect het betreffende overheidsgezag niet als ambtenaar uitoefende, maar als zijn eigen erfelijk bezit mocht beschouwen. Om te voorkomen dat Leffards afstammelingen zouden vergeten dat zij hun functie slechts als vertegenwoordiger van de bisschop uitoefenden, kwam de bisschop éénmaal in de vier jaren (in het schrikkeljaar) in eigen persoon naar het noorden. Hij kwam dan recht spreken – in de gewone jaren was dat de taak van de prefect – en de

belasting invorderen die de bevolking hem op grond van zijn positie als landsheer verschuldigd was. Deze eenmaal in de vier jaren op te brengen belasting, waarvan de hoogte gerelateerd was aan de omvang van het grondbezit van de belastingplichtigen, werd 'precarie' of 'bede' genoemd.[279] Bekend is hoe een van Hartberts opvolgers, bisschop Boudewijn II van Holland (1178-1196), als wereldlijk heer Drenthe bezocht. De bisschop was er maar liefst zes weken te gast en wanneer hij zich te Groningen ophield, sprak hij niet alleen recht voor de *cives* (burgers) aldaar, maar ook voor geestelijke en wereldlijke personen die uit Friesland (= de Ommelanden) kwamen en verder voor iedereen die zich aan zijn rechtsmacht wilde onderwerpen.[280]

Ondertussen (kort voor 1150) waren de spanningen in de verste uithoek van het bisdom Utrecht zo hoog opgelopen, dat ook de aanwezigheid van 's bisschops eigen broer niet kon verhinderen dat ze tot ontlading kwamen. Toen de bisschop na een reis naar Rome in het land was teruggekeerd, werd hem gemeld dat in Groningen een opstand was uitgebroken. De rebellen hadden zich meester gemaakt van de Sint Walburgkerk – een kapel van de bisschop zelf – en zich daarin verschanst, naar we mogen aannemen om zich te verdedigen tegen de prefect en zijn helpers. De bisschop wist zijn tegenstrevers echter te verslaan en dwong hen te zweren dat ze zich niet meer tegen zijn gezag zouden verzetten en dat ze hun nederzetting niet zouden ommuren.[281]

Hiermee was de rust hersteld, maar deze zou slechts enkele tientallen jaren duren. Het is voor ons verhaal niet nodig om alle conflicten nauwgezet te volgen. Het gaat mij er hier vooral om te laten zien welke partijen tegenover elkaar kwamen te staan. De prefecten vertegenwoordigden doorgaans getrouwelijk de Utrechtse belangen en werden door de bisschop gesteund. Zij en hun helpers hadden hun basis in Groningen en directe omgeving. Tegenover hen stonden lieden over wier belangen en plannen eigenlijk niets wordt gemeld. Traditioneel wordt erop gewezen dat Groningen al spoedig een handelscentrum van betekenis is geworden en dat de handelaren en burgers van de opkomende stad in de prefect en de door hem aangestelde schout of *schulte* een sta-in-de-weg hebben gezien voor hun ontwikkelingskansen. Zij moesten het vooral hebben van een vrij en veilig handelsverkeer met de omgelegen streken.[282] Er zijn inderdaad berichten dat de prefect en zijn ridders of 'borgmannen' het tegengestelde deden van wat zij op grond van hun ambt verplicht waren te doen: het beveiligen van het handelsverkeer en de Groninger markt. Zo zouden zij tegenover de kooplieden en het door hen gedomineerde stadsbestuur zijn komen te staan. Paul Noomen heeft er echter op gewezen dat vertegenwoordigers van geslachten die in een leenverhouding met de Utrechtse bisschop stonden – en dus geacht kunnen worden tot de kring van de prefect te behoren – belangrijke posities bekleedden in het bestuur van de jonge stad.[283] Het simpele schema 'prefect en ridders versus kooplieden en stadsbestuur' zal dan ook niet zonder meer opgaan.

De tegenstanders van de prefect kregen steun van Drentse heren die zich tegen het bisschoppelijk gezag verzetten. Een hoofdrol was weggelegd voor de burggraven van Coevorden, die – net als de prefecten te Groningen – verplicht waren het Utrechtse gezag te steunen, maar zich juist herhaaldelijk als de drijvende krachten achter het verzet lieten kennen. Verondersteld wordt dat de Drentse bevolking niets moest hebben van de pogingen van de bisschop om zijn positie als landsheer in hun gebied uit te bouwen.[284] In de kronieken heet het dat ze de goederen van de bisschop plunderden en zijn inkomsten roofden.[285]

In het begin van de dertiende eeuw was het een tijdlang rustig en Groningen was inmiddels een 'zeer rijke stad'

geworden.[286] Onder bisschop Otto van Lippe (1216-1227) brak er echter een opstand uit die onderdeel zou worden van een groot conflict tussen de bisschop en Drenthe. Voor het eerst krijgen de opstandelingen nu een naam: het gaat om de 'machtige en rijke Gelkingen'. Dezen kregen steun van Roelof, de kasteelheer van Coevorden, en vele anderen. Er lijkt een nauwe betrekking te bestaan tussen de Gelkingen en Drenthe, want ze werkten niet alleen nauw samen met de schulten te Eelde, maar hadden ook een vesting 'in de buurt van Peize'.[287] Het zou hier kunnen gaan om een versterking die mogelijk *Lieuwerdawinkel* heeft geheten en die we ter hoogte van Bangeweer ten zuiden van Hoogkerk – en dus in de buurt van het latere 'Gelkingeland' – zouden moeten zoeken.[288] Prefect Egbert haalde hulp uit Friesland (de Friese Ommelanden?) en kreeg ook steun van de bisschop en ridders uit het Sticht. Tijdens de strijd werd een sterkte van de prefect bij Glimmen – op de grens met Drenthe dus – verwoest, ging Groningen in vlammen op (22 april 1227) en vond bisschop Otto een smadelijke dood in het moeras bij Ane (27 juli 1227). Zijn opvolger Wilbrand van Oldenburg kondigde een 'kruistocht' tegen de Drenten af, maar deze mislukte grotendeels. Wel lukte het de prefect om de Gelkingen – voorlopig – uit te schakelen.

Enkele jaren later (1231) kwam het opnieuw tot gewapende strijd. Dit keer was een conflict tussen de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo de aanleiding. De Wittewierumer abt Emo vertelt ons dat ook de Groningers zich in deze strijd mengden, 'ofschoon ze er eigenlijk niets mee te maken hadden'. Ze kozen partij vóór Hunsingo en tegen Fivelgo. Volgens Emo deden de stedelingen dat alleen 'uit hovaardij' en omdat prefect Egbert goede connecties had met enkele Hunsingoërs, die hem kort tevoren geholpen hadden de rebellie van de Gelkingen te onderdrukken.[289] De prefect speelde zelfs een leidinggevende rol in de strijd. 'Blijkbaar', zo merkt de kroniekschrijver op, 'was hij vergeten dat hij ook de Fivelgoërs dankbaarheid verschuldigd was, want ook zij hadden hem met raad en daad geholpen toen de Gelkingen hem uit de stad hadden verdreven.'[290]

Bij het impliciete commentaar dat abt Emo op de gebeurtenissen geeft zijn wel enige kanttekeningen te maken. De kroniekschrijver was allesbehalve een onpartijdig historicus; vanuit zijn klooster in Wittewierum bekeek hij de wereld door een uitgesproken Fivelgoër bril.[291] In de opstelling van de Groningers zag hij slechts hun vijandschap tegen Fivelgo en herleidde deze tot slechte menselijke eigenschappen: hoogmoed, willekeur en ondankbaarheid. Dat er ook wel eens andere motieven in het spel konden zijn, interesseerde de kroniekschrijver niet. Wanneer we de gebeurtenissen in deze periode overzien, moeten we vaststellen dat de Groningers voor hun overzeese handel[292] belang gehad moeten hebben bij een vrij gebruik van de benedenloop van A en Hunze. Dit was alleen mogelijk wanneer ze de Hunsingoërs te vriend hielden, want die beheersten zowel de oostelijke als de westelijke oever van deze rivier. Daarbij komt nog dat Fivelgo op 29 juli 1231 een verbond sloot met de Drenten, die we al hebben leren kennen als tegenstanders van de bisschop en de prefectenpartij in Groningen. In het vervolg zal geleidelijk duidelijk worden hoe deze partijkeuze van de Fivelgoërs past in het algemene beeld. Voor het moment is het voldoende om vast te stellen dat er voor de Groningers – althans de leidinggevende groepering in de stad – ook nog andere dan de door Emo genoemde redenen waren om zich aan de Hunsingoër kant te scharen.

Opmerkelijk is overigens de samenstelling van de coalitie die zich in deze strijd aan de Fivelgoër kant vormde. Niet alleen de Drenten – de traditionele vijanden van de bisschop en van de Groningse prefecten – kozen partij voor Fivelgo, ook Vredewold en Drenterwolde schaarden zich aan die zijde.[293] Vredewold is,

THRENTAWALDA

Abt Emo van Wittewierum schrijft dat de *Threntasilvani* zich in de zomer van 1231 bij de Fivelgoërs aansloten om te vechten tegen Hunsingo. Met deze Latijnse benaming bedoelt hij de inwoners van een landstreek die we later als Drenterwolde of kortweg 'Wold' tegenkomen. Dit is het woldgebied dat samen met 'Go' het Gorecht vormde en waar we nu de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek vinden. De naamkundige Wobbe de Vries heeft gewezen op het veelvuldige voorkomen van Friese namen in deze streek. Op grond hiervan lijkt de veronderstelling gewettigd dat de bevolking grotendeels van Friese herkomst was.[295]

Er is in de literatuur veel verwarring over de betekenis van de termen 'Go en Wold'. Deze verwarring wordt veroorzaakt door het voorkomen van verschillende namen voor hetzelfde gebied en door het feit dat met 'Wold' of 'Wolde' later ook wel Kropswolde wordt bedoeld. Het staat echter wel vast dat met 'Go' het deel van de Hondsrug ten zuiden van de stadstafel bedoeld wordt, samen met de onmiddellijk ter weerszijden daaraan grenzende lage markelanden (gemeente Haren); 'Wold' is het ontginningsgebied ten oosten van de Hunze (de voormalige gemeente Noorddijk – minus het eigenlijke Selwerd – en het westelijk deel van de huidige gemeente Hoogezand-Sappemeer).

Reeds in de zeventiende eeuw was de juiste betekenis van de begrippen Go en Wold niet meer bekend. Bernhard Alting zegt in zijn 'Oudt ende nieu Groningen' dat het 'Gorecht of Gerichte van Selwerdt' bestaat uit 'twederhande landen. Een deel is van Drente genomen, dat onse ouderen Drenterwoldt noemden, een deel van Frieslandt, dat zij noemden 't Go'. In de *Pilaren en peerlen* verdedigt hij dezelfde, onjuiste, opvatting.[296]

zoals bekend, het zuidelijkste deel van het Westerkwartier en maakt als zodanig deel uit van de Friese Ommelanden. In de dertiende eeuw was hier, net zoals in de andere Friese landschappen, geen sprake meer van een geregeld landsheerlijk gezag.[294] De politiek werd er bepaald door de grote grondeigenaren. Met Drenterwolde lag de zaak anders – of is dat maar schijn?

In het eerste deel van dit hoofdstuk zijn we Drenterwolde (Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek) tegengekomen als onderdeel van het Gorecht. Tot dusver zijn we er van uitgegaan, dat dit gebied vanouds deel heeft uitgemaakt van het gebied, waarop de in 1040 aan de kerk van Utrecht geschonken grafelijke rechten betrekking hadden. Als dit uitgangspunt in overeenstemming is met de historische stand van zaken, betekent dit dat de partijkeuze van de Drenterwolders vóór Fivelgo en tegen de prefect een daad van rebellie was. Temidden van de onoverzichtelijke gebeurtenissen in de dertiende eeuw mag het eigengereide optreden van Drenterwolde van geringe betekenis lijken, ware het niet dat we over enkele gegevens beschikken die aan deze opstelling wat meer reliëf verlenen. Deze zullen in het hiernavolgende aan de orde komen.

In 1242 brak opnieuw strijd uit. Het waren opnieuw de Gelkingen die tegen 'het gezag' rebelleerden. Ze werkten samen met ridder Thizo, een lid van de Eelder schultenfamilie, een zekere Rudolf en een groepering die 'Papelingen' wordt genoemd. Zij waren uit op de ondergang van de zonen van prefect Egbert.[297] Deze wist echter de nodige helpers te mobiliseren. Opnieuw ging Groningen zowat geheel in vlammen op, een burcht van de Gelkingen[298] werd neergehaald, Eelde brandde af en er vielen vele doden. Maar ook de prefect en zijn helpers moesten geduchte verliezen incasseren: de huizen van de heren van Peize werden verwoest, alsmede de Gronenburg ten zuidoosten van de stad. Deze laatstgenoemde sterkte was een steunpunt van de heren van Groningen (de prefecten) en wordt door onze kroniekschrijver betiteld als 'kweekplaats van de hele tweedracht'.[299] Helaas is deze uitspraak niet geheel

eenduidig. Bedoelt Menko te zeggen dat het bestaan van de burcht oorzaak was van de moeilijkheden? Zo ja, dan zou men kunnen vermoeden dat ze niet lang tevoren was opgetrokken. Het kan ook zijn dat de Gronenburg volgens de Wittewierumer abt de plaats was waar snode plannen werden uitgebroed. In dat geval kon het beleid van de bewoners of beheerders van de sterkte als nieuw worden beschouwd, terwijl de burcht dat zelf niet was.

Enkele jaren later was het opnieuw raak. In de periode 1248-1249 werden de Friese landen getroffen door een groot aantal stormvloeden; vele landerijen werden hierdoor onbruikbaar en de bevolking leed gebrek. In plaats van hun buren te helpen, meenden de Groningers van de gelegenheid gebruik te moeten maken door de prijs van het graan dat zij van overzee importeerden te verhogen. De toenmalige prefect, Koenraad van Groningen, zijn borgmannen en de meerderheid van de Groninger burgerij joegen de Friezen verder tegen zich in het harnas door de marktvrede te verstoren en edellieden uit Fivelgo gevangen te nemen.[300]

Het gevolg was dat Hunsingo en Fivelgo een eind maakten aan een onderlinge oorlog die maar liefst 22 jaar had geduurd en zich gezamenlijk tegen Groningen keerden. Het eerste dat ze deden was het verwoesten van de Gronenburg, die na de sloop in 1242 weer was opgebouwd. Een poging om de stad in te nemen mislukte nog in 1250, maar slaagde het jaar daarop wel. Na vier weken belegering gaven de prefect en de Groningers zich over aan de gecombineerde Friese strijdmacht van Hunsingo en Fivelgo, die ditmaal steun had gekregen van krijgers uit Menterne.[301] De stadsmuren moesten worden neergehaald en de stenen huizen binnen de stad werden van hun weergangen en torens ontdaan. De woon- en opslagruimten bleven echter gespaard. Dit laatste is niet zonder betekenis: de Ommelander Friezen hadden groot belang bij een veilig handelscentrum in de regio en waren er allerminst op uit Groningen als zodanig uit te schakelen. Daarom mochten de kooplieden met hun handelswaar in de stad blijven, maar moesten de ridders vertrekken. Zij mochten nooit meer een 'vast huis' in Groningen hebben.[302]

De prefect en zijn ridders gaven zich niet in één keer gewonnen. In de herfst van 1252 wisten enkele van de verbannen ridders de stad binnen te komen. Daarbij hadden ze hulp gekregen van een groep burgers die de prefect trouw gebleven was. De ridders hadden het in het bijzonder gemunt op de partij van de Gelkingen, die zij ervan beschuldigden dat ze de verwoesting van de stad – en hun eigen verbanning – op hun geweten hadden. De Gelkingen waren verraders: ze hadden de naburige Friezen opgeroepen om de stad aan te vallen en toen dat gebeurde hadden ze de stad ook niet naar vermogen verdedigd.[311] Opnieuw grepen de Ommelander Friezen in, maar het duurde nog tot 1253 vooraleer de prefect en zijn ridders zich schikten in hun lot.

De uitschakeling van prefect Koenraad en zijn militante helpers was niet volledig. Uit de bronnen blijkt dat de prefect zijn juridische taken behield en ook als beheerder van de Utrechtse inkomsten bleef functioneren. Wat hij kwijt raakte waren zijn bevoegdheden en taken die te maken hadden met het handhaven van de orde en de gewapende bescherming van het territoir. De prefect en zijn mannen waren niet langer 'de sterke arm' van het gezag. Ook op het terrein van wat we nu 'openbaar bestuur' noemen verloor de prefect zijn invloed. Hierdoor kon het mercantiele en burgerlijke karakter van Groningen verder tot ontwikkeling komen.[312] Het kan echter geen kwaad om te benadrukken dat het de Ommelander Friezen zijn geweest die een doorslaggevende rol hebben gespeeld in het proces dat Groningen uiteindelijk tot een *de facto* onafhankelijke stad heeft gemaakt.

Stapelrecht

De passage waarin abt Menko vertelt over de manier waarop de Groningers in 1250 tegen de Ommelander Friezen optraden verdient integrale weergave.

> 'In hetzelfde jaar (1250), toen de Friezen zo zwaar waren getroffen, werden zij als het ware door de Groningers bespot. Zonder medelijden verhoogden dezen de prijs van het graan dat zij per schip uit andere landen aanvoerden.[303] Maar zie, nu overkwam henzelf een ander ongeluk. Want toen Koenraad van Groningen, de ridders Adolf en Rudolf van Peize en hun medestanders, alsmede het grootste deel van de Groningers,[304] hun Friese buren groot onrecht aandeden en zich niet hielden aan de gebruikelijke vrede tijdens de paardenmarkt – ze pikten de beste paarden naar het hun uitkwam voor zichzelf in, hadden ook edellieden uit Fivelgo gevangen genomen en brachten ook de Hunsingoërs veel schade en ongemak toe – toen sloten de Fivelgoërs en Hunsingoërs (...) eindelijk vrede met elkaar.'

Vervolgens stortten de beide Friese landschappen zich 'als één volk' op de stad en slaagden erin de stad te bedwingen.[305]

Zoals Menko de gebeurtenissen beschrijft, lijken de grieven van de Ommelanders tegen het optreden van de Groningers gebaseerd te zijn op incidentele gebeurtenissen die onderling geen verband hoeven te hebben. Wanneer ze zo'n tweehonderd jaar later zouden hebben plaatsgevonden, zou men ze ongetwijfeld herkennen als blijken van het Groninger stapelrecht. Het gaat immers om ingrepen die de handelsvrijheid van de partners beperkten of getuigen van het ontbreken van die vrijheid. Paardenhandelaren konden hun beesten blijkbaar niet vrijelijk aan de meestbiedende verkopen en de stedelingen lijken al te beschikken over een monopolie op het terrein van de handel in importgraan.[306]

Ik denk dat er geen reden is om wezenlijk onderscheid aan te nemen tussen hetgeen Menko ons vertelt en het soortgelijke beleid dat de stad Groningen in later eeuwen voerde. De ingrepen van de Groningers in de handelsvrijheid van hun buren vonden wellicht hun grond in de omstandigheid dat de Friese handel in het algemeen, en dus ook die van de Groninger professionele kooplieden, in de dertiende eeuw op zijn retour was.[307] Economieën onder druk nemen maatregelen ter compensatie van de verliezen en zoeken het negatieve tij te keren. Vaak biedt het gekozen beleid slechts op de korte termijn soelaas en heeft het onverwachte – soms ook erg negatieve – gevolgen. Zo kan het in de jaren 1250 en 1251 met Groningen zijn gegaan. De prefect en zijn mannen beschermden de Groninger kooplieden, maar moesten het veld ruimen toen dit optreden de woede van de Ommelander Friezen wekte en hen ertoe bracht hun onderlinge ruzies bij te leggen, zodat ze zich tegen de gezamenlijke vijand konden keren. Als deze veronderstelling juist is, hebben de gebeurtenissen van het midden van de dertiende eeuw driehonderd jaar later een vrijwel identieke reprise gekregen. De economische neergang die zich halverwege de zestiende eeuw voordeed, verleidde het Groninger stadsbestuur tot het aanscherpen van het stapelrecht en tot het nemen van maatregelen om de naleving ervan af te dwingen.[308] De gevolgen waren rampzalig: de broze samenwerking tussen Stad en Ommelanden verkeerde in een vijandschap die, met de nodige *ups* en *downs*, eeuwenlang zou duren. Dat de Ommelanders halverwege de dertiende eeuw last hadden van de Groningse maatregelen en daar onderuit probeerden te komen, blijkt ook uit een akte van bisschop Hendrik van Vianden van 25 oktober 1250. Op verzoek van de abt van het toen nog jonge cisterciënserklooster in Aduard liet de bisschop aan de pastoor van Anloo weten dat de Aduarder *yconomi*[309] de mogelijkheid moesten hebben om vrij te kopen, te verkopen en andere contracten af te sluiten in alle plaatsen van 's bisschops landen, in het bijzonder in Groningen en alle bijbehorende gebieden (dat wil zeggen: het Gorecht). De bisschop wilde dat de Aduarder monniken in de gelegenheid gesteld werden om hun hout, turf en vee vrijelijk te transporteren en daarbij niet lastig gevallen zouden worden met enige 'gemeentelijke gewoonte of heffing' (*consuetudo municipalis*). De pastoor van Anloo moest er voor zorgen dat dit besluit bekend werd gemaakt en met kerkelijke straffen optreden tegen degenen die in strijd ermee handelden. De bisschop legde de uitvoering van zijn besluit in handen van de daartoe competente functionarissen: de burggraaf van Coevorden, de schulte te Eelde en de prefect van Groningen.[310]

Het is gissen wat de bisschop precies bedoelt met de *consuetudo municipalis*, maar uit het verband is duidelijk dat het om een te Groningen geldende gewoonte moet zijn gegaan en dat die iets met de handel te maken had. Waarschijnlijk gaat het om de heffing van accijnzen of om het verbod om koopwaar buiten Groningen om te verhandelen, zaken die doen denken aan de latere Groninger stapelpraktijken.

2.2.2 Burchten, dorpen en belastingen

We moeten nu terugkeren naar Drenterwolde en de Gronenburg. Bij het verhaal over de tweede verwoesting van deze sterkte in 1250 geeft Menko ook aan waarom de Ommelander Friezen haar zo graag wilden opruimen. De in een kronkel van de Hunze gelegen Gronenburg was, aldus de Wittewierumer abt, vooral gebouwd 'tegen de inwoners van Drenterwolde'. Men verwachtte dat ze in de toekomst nog velen schade zou veroorzaken, in het bijzonder aan de naburen. Wanneer we de eerdere mededeling over de Gronenburg als 'kweekplaats van de tweedracht' combineren met deze tweede opmerking over de functie van deze sterkte in relatie tot Drenterwolde en de Ommelanden, dan lijkt het er toch op dat de Gronenburg in 1242 nog maar kort tevoren was opgericht in het kader van een poging van de prefect om zijn gezag te vestigen of te handhaven over een gebied waarvan de bewoners zich niet zonder meer naar zijn wensen en eisen wilden schikken. Men kan zich zelfs voorstellen dat vanuit Fivelgo aanspraak werd gemaakt op dit gebied.

De ligging van de Gronenburg is om meer dan één reden opmerkelijk. De plek bevindt zich precies in het verlengde van de Groenedijk, die aan de oostzijde van de Hondsrug de grens vormde tussen de marken van Groningen en Helpman. Deze dijk gaf vanaf de Hondsrug toegang tot de sterkte aan de overkant van de Hunze.[313] Wanneer we de situatie bij Groningen en Helpman vergelijken met die bij de wat verder naar het zuiden gelegen Hondsrugdorpen Noord- en Zuidlaren, zien we een opmerkelijk verschil. In het laatste geval blijkt de marke zich uit te strekken tot over de Hunze. Bij Groningen, Helpman en ook Haren is dat anders. De marke van Groningen – het Oosterstadshamrik – loopt tot aan de Hunze, net zoals die van Helpman en Haren. Aan de oostzijde van de rivier liggen de kolonies Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek. Er is ook nog een tweede verschil, dat zeker niet los gezien kan worden van het eerste: ten oosten van Noord- en Zuidlaren lag zover het oog reikte niets behalve veen, ten oosten van het noordelijke stukje Hondsrug lag een weliswaar brede, maar zeker niet onafzienbare strook woeste grond die dit gebied scheidde van Fivelgoër nederzettingen. Met andere woorden: in het zuidelijke deel van het Gorecht ontbraken 'buren', in het noorden waren die er wel.

Aan de noordkant leek de situatie – althans in juridische zin – sterk op die aan de oostzijde van Groningen. Ook daar reikten de markegronden tot aan een natuurlijke grens en lag aan de overzijde van de Hunze een strook min of meer woeste grond die als een soort niemandsland het Groningse gebied scheidde van het 'buitenland'. In dit geval was dit 'buitenland' het landschap Hunsingo met de nederzettingen Adorp, Harssens, Beijum, Zuid- en Noordwolde. Opmerkelijk is dat ook hier een burcht heeft gestaan waarvan de situering vergelijkbaar is met die van de Gronenburg. Het Cortinghuis – ter plaatse van de huidige stadswijk 'De Hoogte' – stond immers ook vlak buiten de stadsvrijheid van Groningen en werd ook omgeven door een kronkel van de Hunze. Er is echter ook een verschil. Het Cortinghuis lag niet zoals de Gronenburg *binnen* de prefectuur, maar was opgericht op een stuk grond waarop mogelijk vanuit Hunsingo aanspraken konden worden gemaakt en dat aanvankelijk waarschijnlijk inderdaad onder Hunsingo heeft geressorteerd. Ook in latere tijd is de 'ham' waarop het Cortinghuis stond nog onderwerp van discussie geweest. Het gebied hoorde tot het kerspel Zuidwolde, maar is bij de vorming van de burgerlijke gemeenten in het begin van de negentiende eeuw onder Noorddijk (Gorecht) gekomen. Bij de kadastrale opmeting wilde men het weer bij de gemeente Bedum trekken.[314] Over het tijdstip waarop het Cortinghuis is opgericht tasten we in het duister. Misschien hangt de bouw ervan samen met

het afsnijden van de grote kronkel van 'Borgmanham' of Borgham, waarvan ik hierboven melding maakte. Hiermee is echter nog geen datering gevonden.

Sporen van een derde versterkt huis zijn in 1988 aangetroffen op een plaats die ook weer overeenkomsten vertoont met die van de Gronenburg en het Cortinghuis. Het gaat om de plek waar later de boerderij 'Elba' heeft gestaan en waar zich nu de stadswijk 'de Hunze' bevindt.[315] Ook deze plek ligt vanuit Groningen gezien aan de overkant van de Hunze, en wel vlak buiten de stadstafel, maar nog net binnen de grenzen van de prefectuur. In politieke zin is het een 'gevoelige' plek: de grens met Hunsingo (de Beijumer Zuidwending) ligt op slechts 350 meter afstand en het gebied van de prefectuur is hier op zijn smalst. Het huis dat hier gestaan heeft controleerde de smalle corridor tussen het oude leengoed Selwerd en Borgmanham aan de westzijde en het dorpsgebied van Noorddijk aan de oostzijde. De situatie is in het huidige Groningen niet meer herkenbaar, maar een blik op de kaart van het noordelijke deel van de voormalige gemeente Noorddijk werkt verhelderend. Over het steenhuis dat hier heeft gestaan is helaas niets meer bekend dan dat het mogelijk in de jaren dertig van de dertiende eeuw is opgericht en dat het in de eerste helft van de veertiende eeuw moet zijn verdwenen om plaats te maken voor een nieuwe versterking.

Hiervoor is al terloops melding gemaakt van een vierde steenhuis, dat slechts éénmaal in de archieven wordt vermeld, in geen enkele kroniek voorkomt en waarvan bij mijn weten ook nooit enig ander spoor is aangetroffen. Ik doel op het Vrydemahuis dat in 1339 als een *castrum* ('kasteel') wordt aangeduid en dat gelegen was in 'Verydemenehemmerke' (Vrydemahamrik). De naam 'Vrydema' is afkomstig van een familie, waarvan de leden zich Verydema of Verydemen noemden. 'Verydema' gaat uiteindelijk terug op een 'Vrouwe Ida'. Vrydemahamrik was een onderdeel van het ten oosten van Groningen gelegen markeland (het Oosterstadshamrik) en werd ontsloten door de Vrydema- of Vrymerweg. Een register uit 1510/1512 bevat gegevens waaruit men kan afleiden dat de Vrydemaweg dezelfde weg is geweest die later Jacobijnerweg heette. Deze weg liep vanaf de noordoostelijke hoek van de middeleeuwse stad via een zuidwending of dwarsdijk naar de Hunze. De oude naam Vrydemaweg is waarschijnlijk verdrongen door 'Jacobijnerweg', doordat het kasteel is opgeruimd en de weg in hoofdzaak gebruikt werd als toegangsweg tot de steenbakkerij die de dominicanen (Jacobijnen) op de westelijke oever van de Hunze bezaten. Dit tichelwerk was gelegen op een terrein tussen de Korreweg (de noordgrens van het Oosterstadshamrik) en de Vrydemaweg/Jacobijnerweg zelf.[316] Op de kaart van Jacob van Deventer is slechts de aanzet van de Jacobijnerweg te zien. Ook op de huidige stadsplattegrond is alleen het eerste stukje nog herkenbaar: een zijstraatje aan het Boterdiep oostzijde dat op de nominatie staat om te worden opgeruimd.[317]

Over de plaats waar het Vrydemahuis heeft gestaan tasten we in het duister, alsmede over de functie die het heeft gehad. We weten eigenlijk alleen dat Groningen de eigenaar ervan in 1339 genoegdoening heeft gegeven en dat het landschap Hunsingo hiervan een verklaring heeft afgegeven. We zullen verderop in ons verhaal zien, dat aan het einde van de jaren dertig van de veertiende eeuw zware strijd heeft gewoed tussen Groningen enerzijds en enkele Friese landschappen – waaronder Hunsingo – anderzijds. Groningen verloor de krachtmeting en een deel van de stadsmuur moest worden gesloopt. Ook het Cortinghuis[318] en het kasteel te Selwerd gingen ten onder. Ik veronderstel dat bij deze gelegenheid op gezag van de winnende partij ook Vrydemahuis is 'ontvest' en dat de stad de eigenaren ervan, de familie Vrydema', een schadevergoeding heeft moeten betalen.

Al met al lijkt dit steenhuis op een aantal punten

vergelijkbaar met de andere versterkingen in de buurt. Naar analogie daarvan neem ik aan dat ook het Vrydemahuis aan de 'overkant' van de Hunze heeft gestaan, en wel in de wijde kronkel die de Hunze hier vanaf Oosterhoogebrug in westelijke richting maakte. Vanuit de stad was het huis bereikbaar via de reeds genoemde Vrydemerweg. De plek waar deze weg bij de Hunze uitkwam moeten we in het noordelijk deel van het huidige Oosterpark zoeken. Zoals de Gronenburg het kolonisatiegebied van Middelbert beheerste, zo deed Vrydemahuis dat met dat van Noorddijk. Anders dan het Cortinghuis lag het huis zelf binnen de prefectuur, maar in overeenstemming met datzelfde Cortinghuis lag het ook in een kronkel die is rechtgetrokken. Bij het Cortinghuis ging het om een 'ham' die eerder onder Hunsingo hoorde en bij Selwerd (het Gorecht) is gevoegd, bij Vrydemahuis om een 'ham' die tot het Gorecht hoorde en onderdeel van de stadsvrijheid (i.c. het Oosterstadshamrik) is geworden.

Tenslotte is er het complex van versterkingen dat in 1999 ten oosten van de Zernikelaan in Paddepoel is ontdekt: een tweetal 'podia' die volgens de archeologen in de twaalfde tot veertiende eeuw in gebruik zijn geweest, en een steenhuis dat uit de dertiende tot veertiende eeuw dateert. Het steenhuis ligt zo goed als op de grens tussen Selwerd en Hunsingo, maar dan aan de Hunsingoër kant. Ik heb al aangegeven dat de situering van deze versterkingen niet toevallig is, maar moet samenhangen met de grens, die hier in een soort niemandsland is getrokken.[319] Het lijkt erop alsof de bouwers van deze sterkten, net als die van het Cortinghuis, het steenhuis bij Noorderhoogebrug ('Elba'), Vrydemahuis en de Gronenburg met de oprichting ervan landerijen hebben willen opeisen die hun rechtens niet toekwamen, of waarop ook anderen aanspraak konden maken.

Het ligt voor de hand om achter deze initiatieven de prefectenfamilie en de haar omringende 'borgmannen' te vermoeden. In ieder geval weten we dat zich later in de Paddepoel – en wellicht in de onmiddellijke nabijheid van het Reitdiep – het 'roofriddersnest' van Roelof Predekere bevond. Deze man was 'een neef' van Adolf van Selwerd – een lid van de prefectenfamilie. Nadat hij door de stad Groningen onder druk was gezet, beloofde hij zijn leven te zullen beteren.[320] Het gaat hier waarschijnlijk om een van de sterkten die bij de Zernikelaan zijn aangetroffen. Het slot van Roelof Predekere is halverwege de veertiende eeuw 'ontvest', zoals ook met de andere burchten in de buurt van Groningen omstreeks die tijd is gebeurd, meest met actieve medewerking van de Ommelander Friezen.[321] Mogelijk is dat laatste ook de reden geweest dat het door de 'Zernikeburcht' beheerste gebied later tot Hunsingo werd gerekend.

Er zijn geen bewijzen gevonden voor de leengoed-status van het Cortinghuis in de Borgham en de Gronenburg.[322] Gelet op het voorgaande lijkt het ook erg onwaarschijnlijk dat daarvoor ooit aanwijzingen zullen worden gevonden. De grond waarop deze burchten, alsmede die in de Paddepoel, in de woonwijk de Hunze en in Vrydemaland zijn opgericht, heeft nooit deel uitgemaakt van een koninklijk of bisschoppelijk domein. Hij was gelegen in streken die geacht konden worden woeste grond te zijn die niemand in het bijzonder toebehoorde.[323] Er waren in feite twee redeneringen op grond waarvan de prefecten, als vertegenwoordigers van het Utrechtse gezag, zeggenschap over deze gronden konden claimen. Naar analogie van de marke-organisatie in Drenthe, waar de vol-geërfde boeren een waardeel bezaten in de woeste grond die bij hun nederzetting hoorde, had de Utrechtse kerk recht op de Groninger markegronden aan gene zijde van de Hunze of delen daarvan. Als grootste grondeigenaar in Groningen met de meeste waardelen in de marke en als leider van de plaatselijke markeorganisatie was de prefect in de gelegenheid beslissende invloed uit te oefe-

nen op de inrichting en het gebruik van de Groninger marke. Maar tegelijkertijd kon de bisschop, als hoofd van de Utrechtse kerk en als bezitter van het hem door de koning geschonken *jus forestense*, ook in algemene zin rechten doen gelden op alle woeste grond.

Deze beide argumenten golden reeds vanaf het moment dat het *praedium* met toebehoren te Groningen in bezit van de Utrechtse kerk was gekomen en liggen ten grondslag aan de scheiding tussen de stadstafel van Groningen (het binnen de natuurlijke grenzen Hunze en A gelegen gebied ter weerszijden van de Hondsrug) enerzijds en het daarbuiten gelegen deel van het Gorecht anderzijds. Omdat de vertegenwoordigers van het Utrechtse gezag deze rechten hier van meet af aan hebben uitgeoefend, wijkt de situatie af van die onder een dorp als Zuidlaren, waar de marke zich tot over de Hunze uitstrekte.

Om dezelfde redenen zijn de bisschop en het domkapittel[324] al vroeg in het bezit gekomen van inkomsten uit de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek. De inwoners van deze dorpen brachten verschillende heffingen op die teruggaan op de ontstaansperiode van deze nederzettingen. Ik noem enkele van deze heffingen. Op Midvasten, Sint Lambertus (17 september) en Sint Thomas (21 december) moest van elk huis of vuurstede een Groninger penning worden betaald, de zogenaamde 'rookpenning'. Noorddijk, Middelbert en Engelbert betaalden daarvoor een halve stuiver, de inwoners van Westerbroek wat minder: twee plakken of eenderde stuiver. In schrikkeljaren, in oorsprong de jaren waarin de bisschop in eigen persoon naar het noorden kwam, betaalde men het dubbele. Deze rookpenning is vergelijkbaar met de Friese huisschatting, de 'huslaga' en 'huslotha',[325] en was waarschijnlijk een heffing ter erkenning van het oppergezag van de koning. Ook in Drenthe was het 'rookgeld' een algemene belasting, die door alle inwoners werd opgebracht, met uitzondering van adellijke en geestelijke personen.

Naast de 'rookpenning' moesten de genoemde kerspelen op Sint Thomasavond (20 december) ook 'schuldmudden' afdragen. Het aantal daarvan was afhankelijk van het aantal boerderijen in de kerspelen. Noorddijk werd aangeslagen voor 18 mud haver, Middelbert voor 12 mud, Engelbert voor 11 mud en Westerbroek voor 7 mud.[326] Deze vorm van belasting vloeide voort uit het recht van de bisschop op de woeste grond (het foreestrecht) en moest door de gebruikers worden opgebracht ter erkenning van dat recht. Toen de bisschop het in 944 van de koning kreeg, was de woeste grond in Drenthe al voor een belangrijk deel bij boeren in gebruik. Blok veronderstelt dat de schuldmudde het compromis is geweest, waardoor het 'nieuwe' foreestrecht van de bisschop en de oude gebruiksrechten van de boeren met elkaar werden verzoend. Men gaat ervan uit dat elke boerderij één mud moest opbrengen.[327]

Tenslotte noem ik nog de 'precarie', de belasting die hierboven al aan de orde is gekomen toen het ging om de localisering van toponiemen in Neerwolde.[328] De precarie of bede was een op basis van het grondbezit geheven belasting die elk schrikkeljaar op Sint Lambertus (17 september) aan de bisschop betaald moest worden, of liever: betaald moest zijn. In 1344 werd bepaald dat de bisschop de precarie in eigen persoon moest komen opvragen te Hulsvoorde bij Coevorden of op de Bisschopsberg bij Havelte. Als hij niet kwam verviel de betalingsplicht.[329] De precarie was geen onderdeel van het *praedium*, maar behoorde bij de grafelijkheid over Drenthe. Alle landeigenaren in 's bisschops landen, inclusief de ingezetenen van Groningen, waren verplicht deze belasting te betalen en erkenden door het betalen ervan dat de bisschop van Utrecht hun landsheer was.[330] In het Groninger stadsarchief berust een uit 1540 daterende lijst, waarin opgave wordt gedaan van de bedragen die de verschillende dorpen en buurtschappen toen verschuldigd waren. De bedragen verschillen per dorp

of buurschap en houden verband met de omvang van het grondbezit.[331]

Ik ben hier bewust voorbij gegaan aan de twee meest zuidelijke nederzettingen die we aan de oostzijde van het Gorecht kennen: Kropswolde en Wolfsbarge. Deze plaatsen lijken binnen het gebied van de prefectuur een aparte plaats in te nemen en ook iets jonger te zijn. Vaststaat dat in de eerste helft van de dertiende eeuw met 'Drenterwolde' alleen de dorpen Noorddijk tot en met Westerbroek worden bedoeld en dat Wolfs-

Omstreden grenzen en burchten

Kropswolde en Wolfsbarge werden niet altijd tot Drenterwolde gerekend. De reden is misschien dat deze turfstekersnederzettingen uit een latere periode dateren dan de ontginningen onder Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek. Mogelijk speelt ook het feit een rol dat deze dorpjes zijn ontstaan op terrein dat oorspronkelijk als markegrond bij de Hondsrugdorpen Noord- en Midlaren hoorde.

Er is echter meer aan de hand. Het lijkt erop dat het dorpsgebied van Noordlaren geruime tijd een omstreden gebied is geweest tussen de bisschop van Utrecht – wiens trouwste vazal de prefect in Groningen was – en het landschap Drenthe onder aanvoering van de heren van Coevorden. In de kroniek van Johannes de Beke lezen we hoe een groot leger onder leiding van bisschop Otto van Lippe in 1227 door de Drenten bij Ane vernietigend werd verslagen en hoe de bisschop daarbij ook zelf smadelijk aan zijn einde kwam. Otto's opvolger op de Utrechtse bisschopszetel, Wilbrandus van Oldenburg, wist echter zo'n grote strijdmacht bijeen te brengen dat de Drenten en Coevorders het niet op een nieuw treffen wilden laten aankomen. Ze onderwierpen zich aan zijn gezag, droegen hem het kasteel te Coevorden over en, zo staat er in de marge, ook het kasteel te 'Lare'. Verder stonden ze de jurisdictie over Drenthe af aan Sint Maarten (dat wil zeggen: de kerk van Utrecht), beloofden 3000 mark schadevergoeding te betalen, 100 gewapende mannen ter beschikking te stellen voor een expeditie naar Lijfland en een benedictijner nonnenklooster te stichten met 25 prebenden, alles bij wijze van boete voor hun voormalige ontrouw en vooral voor het door hen aangerichte bloedbad bij Ane. Vervolgens, zo vertelt de kroniekschrijver, liet de bisschop het kasteel te 'Lare' afbreken en legde een betrouwbare bezetting op het kasteel te Coevorden. Met eer overladen keerde Wilbrandus terug naar Utrecht om er het feest van Sint Maarten te vieren.[333] Ik vermoed dat we het in de kroniek genoemde 'Lare' moeten zien als het gebied van Noord-, Mid- en Zuidlaren. Indien dit juist is mogen we ook aannemen dat het hier om dezelfde sterkte gaat die we in de *Quedam Narracio* tegenkomen onder de naam 'Nutspete' of 'Mitspete'.

In de *Narracio* wordt verteld dat de Drenten in 1228 – de vijandelijkheden tussen hen en de bisschop waren inmiddels opnieuw opgelaaid – beschikten over een vesting van die naam. Volgens Gerrit Overdiep lag deze sterkte in de huidige gemeente Haren, tussen de Vogelzangsteeg in het noorden en Noordlaren in het zuiden, op korte afstand ten oosten van de Hoge Hereweg.[334] De strategische betekenis van deze plaats wordt onmiddellijk duidelijk wanneer we de hoogtekaart van dit gebied voor ons nemen. Hij ligt aan de zuidzijde van een natuurlijke laagte die de Hondsrug van oost naar west doorsnijdt en waarvan het westelijke deel nu bekend staat als 'de Besloten Venen'. Aan de noordzijde bevindt zich de hoogte van Glimmen (de Appèlbergen), aan de zuidkant het hooggelegen dorpsgebied van Noordlaren met de es en het Noordlaarderbos. De Hereweg was hier een echte pasweg en vormde de enige doorgang tussen de moerassen in de stroomgebieden van de Drentse A en de Hunze ter weerszijden van de Hondsrug. Hier bevond zich de natuurlijke zuidgrens van de prefectuur. Het 'Bolwerk' dat hier heeft gelegen beheerste de pasweg en daarmee de toegang vanuit de prefectuur tot Drenthe. Tegelijkertijd was het een ideale uitvalsbasis voor operaties vanuit Drenthe in de prefectuur.

Dit laatste is de reden waarom prefect Egbert van Groningen in 1227 direct ten noorden hiervan, bij Glimmen aan de oever van de Drentse A, een sterkte bouwde.[335] Hij deed dit nadat er door toedoen van de bisschop een wapenstilstand tot stand was gekomen tussen hemzelf en de heren van Coevorden. Deze laatsten hadden zich gemengd in het conflict dat te Groningen was uitgebroken tussen de prefect en zijn aanhangers enerzijds en de rijke Gelkingen anderzijds. Toen de Coevorders hun tegenstander Egbert erop aanspraken dat het bouwen van een fort te Glimmen in

strijd was met de bepalingen van de wapenstilstand, antwoordde Egbert dat dit protest ongegrond was omdat hij zijn sterkte gebouwd had op een plek die tot zijn rechtsgebied behoorde. Ze lag immers vlak ten noorden van de lijn die toen – althans *de facto* – de zuidgrens van de prefectuur was. De Coevorders accepteerden dit niet, trokken opnieuw ten strijde en maakten het huis te Glimmen met de grond gelijk.[336]

In de jaren 1228-1232 is om de Drentse versterking Nutspete of 'Lare' herhaaldelijk en bitter gestreden. Maar op 14 maart 1232 kwam het op deze plek tot een verzoening tussen burggraaf Frederik van Coevorden en de Groningse prefect. Bepaald werd toen dat de bisschop niet belemmerd mocht worden in zijn landsheerlijke rechten in Drenthe, dat hijzelf en zijn gezanten in de landschap vrij moesten kunnen komen en gaan en dat de Drenten 10.000 pond schadevergoeding moesten betalen.[337] Maar dit was niet het einde van de strijd. Weldra verbraken de Drenten de overeenkomst weer en begonnen opnieuw te vechten. De wapens werden pas neergelegd nadat bisschop Wilbrandus was overleden (1233) en een nieuwe prelaat was gekozen. Deze, Otto III, was een broer van graaf Floris IV van Holland. In 'Het leven van Sibrandus' lezen we dat de Drenten toen eieren voor hun geld kozen. Ze onderwierpen zichzelf en al het hunne aan de gekozen bisschop en zijn broer en 'vroegen deemoedig om vrede voor zichzelf en voor hun gebied'. De kroniekschrijver tekent aan dat ze dit deden om 'dreigend onheil af te wenden'. Ze verwachtten blijkbaar dat de nieuwe bisschop en zijn broer krachtig tegen hen zouden optreden wanneer zij in hun verzet zouden volharden.[338] Deze omslag in de Drentse houding is wellicht (mede) het gevolg geweest van de fatale afloop van de opstand van de Stedingers aan de Wezermonding tegen de bisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg (1234).[339]

Het lijkt erop dat de grens van de prefectuur na de beëindiging van de vijandelijkheden een eindje naar het zuiden is opgeschoven, wellicht naar de lijn die ooit was vastgesteld toen de met het *praedium* te Groningen verbonden rechtsmacht werd losgemaakt van de rest van Drenthe. In 1249 en 1323 worden Noordlaren en Kropswolde gewoon genoemd onder de Gorechter dorpen en in 1332 meldt de 'rechtersche' Agneza dat ze recht heeft op inkomsten uit Kropswolde.[340] Maar in de tekst van een verdrag dat Groningen en Drenthe in 1339 met elkaar sloten wordt Nutspete – dan aangeduid als de *munitio Threntonum* (versterking der Drenten) – weer genoemd als grensvesting van Drenthe![341] Dat Nutspete toen opnieuw als Drents bolwerk dienst deed, houdt ongetwijfeld verband met de gewapende conflicten die in de daaraan voorafgaande jaren waren uitgevochten en waarbij een deel van de Drenten de wapens tegen Groningen had opgenomen. Blijkbaar is het gezag over het zuidelijkste deel van het Gorecht toen weer een tijd lang in Drentse handen gekomen. Vermoedelijk heeft deze situatie tot rond 1360 geduurd.

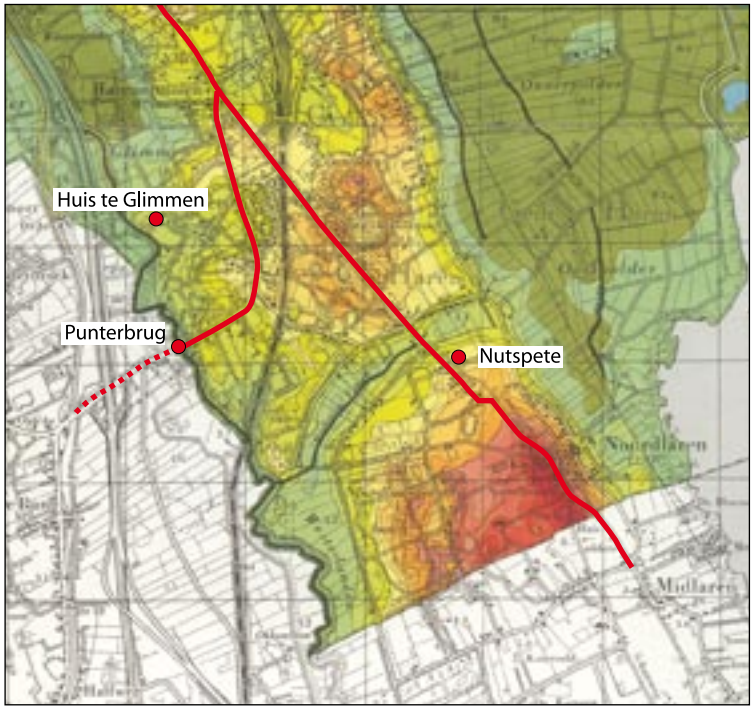
Kort voordat de Drenten en Groningen in 1339 vrede sloten was de stad door de Ommelander Friezen ingenomen en waren het huis te Selwerd, het Cortinghuis en misschien ook Vrydemahuis verwoest (1338).[342] In het verdrag dat ter beëindiging van die vijandelijkheden was gesloten, stond onder meer de bepaling dat de Groningers in het vervolg met de Friezen één lijn zouden trekken tegen vreemde heren die hun vrijheid bedreigden.[343]

Sindsdien hebben de stadsbestuurders enkele eeuwen lang hardnekkig een monopoliepositie van de stad Groningen als vesting nagestreefd. Groningen zag zich als *arx Frisiae* (burcht van Friesland) en duldde geen concurrerende versterkingen in de buurt. In het kader van dit beleid rekende de stad omstreeks 1355 af met Hendrik van Selwerd, die een deel van de prefectuur bezat en de laatste burchtheer van Selwerd was. Deze verzette zich toen samen met de heren van Coevorden tegen de groeiende invloed van de stad Groningen en had Selwerd blijkbaar weer in staat van verdediging gebracht. Volgens de kroniekschrijver Johan van Lemgo namen de Groningers nu het kasteel van Selwerd in en onthoofdden de burchtheer en zijn Drentse medestanders bij de Boteringepoort.[344] In 1357 kwam het vervolgens tot afspraken tussen Groningen en Hunsingo enerzijds en Reinold van Coevorden en het landschap Drenthe anderzijds. Bij deze gelegenheid legde de Drentse partij zich bij de ontstane situatie neer. In een akte van 2 juni 1357 constateerden Reinold 'ende dat lant van Drenthe' dat het kasteel van Selwerd verwoest ('neder') was en beloofden dat zij van hun kant nu ook hun eigen versterking 'up der were' zouden slopen en daar nooit meer een fort zouden bouwen, noch ergens anders tussen die plaats en de stad Groningen. Met 'de veste up der were' (1357), de '*munitio Threntonum*' (1339), Nutspete (1228-1232) en het 'casteel te Lare' (1227) zijn steeds dezelfde versterking bedoeld.[345] Dit betekent dat de Drenten nog tot in de tweede helft van de veertiende eeuw in de praktijk de grens tussen hun landschap en de prefectuur ten noorden van Noordlaren trokken![346] Overigens hebben de Groningers en Ommelanders de sloop van het kasteel te Selwerd pas in 1360 voltooid.[347]

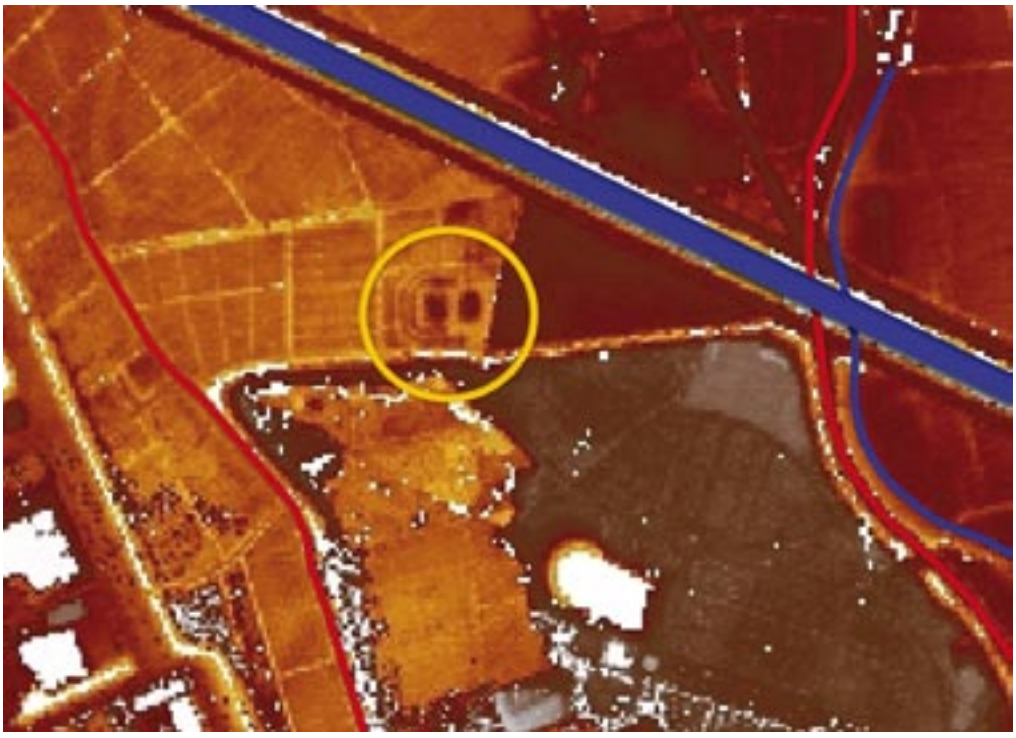
barge en Kropswolde er niet bij horen. In plaats van de rookpenning die de inwoners van Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek moesten betalen, werd van de Kropswolders op de dag van Sint Petrus' Stoel (22 februari) de zogenaamde 'Sint Pieterspenning' geheven. Kropswolde en Wolfsbarge betaalden eens in de vier jaren wel precariën, maar of ze ook schuldmudden moesten afdragen is niet zeker. In het register van 1540 komen geen schuldmudden uit deze plaatsen voor, maar in 1332 verklaarde de 'rechtersche' Agneza, een lid van de prefectenfamilie, dat Kropswolde haar wèl schuldmudden moest leveren en ook 6000 turven per jaar voor het steenhuis 'vant hoff'.[332] Het zou te ver voeren om de afwijkende positie van Kropswolde (en Wolfsbarge) hier verder tot in detail uit te pluizen; ik beperk me daarom tot enkele opmerkingen in de kadertekst *Omstreden grenzen en burchten.*

De vier dorpen van Drenterwolde zijn van respectabele ouderdom. De kloosterkroniek van Wittewierum noemt de inwoners ervan, als collectief, voor het eerst op het jaar 1231 (*Threntasilvani*). In een oorkonde van 1249 zou sprake kunnen zijn van vier parochianen van *Asterwalda* – uit de context blijkt dat met *Asterwalda* Drenterwolde moet zijn bedoeld – die als getuigen optreden, en in 1259 maakt Menko melding van de vier parochies van *Threntawalda*. Misschien moeten de woorden 'vier parochianen' in de akte van 1249 in distributieve zin worden opgevat en is er sprake van één vertegenwoordiger uit elk der vier Drenterwolder dorpen.[348] Ik sluit overigens niet uit dat de parochies in Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek in 1231 al hebben bestaan.[349]

Gelet op de ouderdom van de nederzettingen in Drenterwolde is het moeilijk voorstelbaar dat de

Het Drentse fort Nutspete of Mitspete lag direct ten oosten van de pasweg tussen Glimmen en Noordlaren, ten zuiden van een laagte die een natuurlijke zuidgrens van het Gorecht vormde. Het door prefect Egbert gebouwde Huis te Glimmen ligt gunstig ten opzichte van de Drentse A, de Hoge Hereweg over de Hondsrug en de weg die via de Punterbrug de prefectuur met Drenthe verbond.
Uitsnede uit de hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen (Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1988, BO-89-55).

De hoogtekaart toont de oneffenheden ('de Huppels') die zijn overgebleven van het kasteel Selwerd. Op deze sterk vergrote en bewerkte uitsnede uit de AHN-kaart zijn ze geel omcirkeld. De dikke blauwe lijn markeert het Van Starkenborghkanaal. De rode lijn links duidt de Paddepoelsterweg aan, die aan de rechterzijde de Oude Winsumerweg. Ten zuiden van het Van Starkenborghkanaal heet deze weg nu Iepenlaan, ten noorden ervan Oude Adorperweg. Met de kromme blauwe lijn rechts is de oude loop van de Hunze gemarkeerd. Hiernaast 'de Huppels' op de gravure, die was afgedrukt bij het artikel dat G. Acker Stratingh onder de titel 'Het kasteel Selwerd' in de *Groninger Volksalmanak voor 1840* publiceerde.

burchten die in de eerste helft van de dertiende eeuw ten oosten en noorden van de Hunze zijn gebouwd, iets te maken hebben gehad met het voornemen van de prefecten om hetzij zelf, hetzij via hun borgmannen[350] het initiatief te nemen tot ontginningswerken in die streken. Deze gebieden waren toen al ontgonnen en er hadden zich al geregelde nederzettingen gevormd. Als we de bouw van de versterkingen mogen interpreteren als een aanwijzing voor een actievere houding van de prefecten jegens Drenterwolde, dan betekent dit dat ze zich hebben moeten mengen in processen die al gestart waren zonder dat zij zelf daarmee intensieve bemoeienis hadden gehad. Maar het is ook niet uit te sluiten dat zij getracht hebben *opnieuw* de regie te gaan voeren over een gebied waarop zij de greep hadden verloren. Bij gebrek aan eenduidige informatie blijft het dus gissen naar de functie die de Gronenburg, het Vrydemahuis, het naamloze steenhuis bij Noorderhoogebrug en het Cortinghuis hebben gehad. Ik wil echter toch een suggestie doen op basis van enkele mededelingen van abt Menko.

Twee daarvan hebben we al gezien: de Gronenburg zou het *seminarium* van de tweedracht geweest zijn (1242) en was 'tegen de Drenterwolders' opgericht (1250). Menko vertelt in zijn kroniek ook over de 'ongehoorzaamheid' van de Stedingers.[351] Dit waren Friese kolonisten die zich hadden gevestigd in de moerassige laaglanden aan de benedenloop van de Wezer, ten noordwesten van Bremen. Zij weigerden tienden of belastingen te betalen aan kloosters en geestelijke of wereldlijke heren en waren al sinds 1212 in opstand tegen de bisschop van Bremen.[352] Deze had zijn soldaten en ministerialen opdracht gegeven om de Stedingers tot inkeer te brengen, maar daarbij werd zoveel geweld gebruikt dat de Stedingers zich met grote hardnekkigheid verzetten. Ze slaagden er zelfs in de indringers te verjagen. Ze wierpen vervolgens versterkingen op om hun land te verdedigen en bleven halsstarrig weigeren de bisschop en de kerken de verschuldigde bijdragen te betalen. De bisschop van Bremen had al vijf jaar lang bij de paus geklaagd over deze 'ketters'. Uiteindelijk waren er kerkelijke straffen tegen hen afgekondigd en werd een grote expeditie op touw gezet om hen tot gehoorzaamheid te dwingen. Met de bedoeling steun en vrijwilligers voor deze 'kruistocht' te werven, kwam in het begin van de jaren dertig ook een tweetal predikheren uit Bremen naar Fivelgo. In Appingedam stuitten ze met hun boodschap op verzet en werden zelfs bedreigd. De paters maakten zich uit de voeten naar Groningen en verkondigden daar dat de Stedingers, de Drenten en de Fivelgoërs allemaal even ongehoorzaam waren. In het bijzonder het feit dat ze de Stedingers en de Drenten op één hoop gooiden is interessant. Dat ook de Fivelgoërs niet deugden was uiteraard te wijten aan het verbond dat dezen op 29 juli 1231 met de Drenten hadden gesloten en aan het feit dat de Damsters zich tegen de predikers hadden verzet. Net zoals de Stedingers verzetten ook de Drenten zich tegen hun landsheer en ook hun strijd ging uiteindelijk om de inkomsten die de bisschop voor zich opeiste en die zij hem ontzegden. Overigens trokken de Stedingers in 1234 aan het kortste eind: ze werden in de slag bij Altenesch verslagen door een strijdmacht die door de bisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg op de been was gebracht.[353] Mogelijk heeft hun nederlaag ook de Drenten ertoe gebracht hun verzet tegen hun landsheer te staken.

Dat geestelijke middelen werden ingezet om wereldlijke zaken geregeld te krijgen is niets bijzonders. Ook in het Utrechtse gebeurde dit. De veldtocht die de Utrechtse bisschop in de zomer van 1231 tegen Drenthe wilde ondernemen werd eveneens als een kruistocht opgezet en gepromoot.[354]

Zou het kunnen zijn dat ook de Drenterwolders zich tegen de geldeisen van de bisschop of zijn prefect hebben verzet? Zijn de burchten aan gene zijde van

de Hunze gebouwd om de Drenterwolders te dwingen zich 'gehoorzaam' te schikken onder de bisschop en zijn vertegenwoordigers? Deze vragen stellen is ze beantwoorden. Ik veronderstel inderdaad dat de prefect, al dan niet in het kader van een poging om meer inhoud te geven aan het landsheerlijke gezag van de bisschop, méér inkomsten uit de voormalige woeste gronden wilde trekken dan de kolonisten wensten af te dragen en dat dit tot ernstige conflicten heeft geleid tussen de Utrechtse partij en de Drenterwolders met hun stamverwante bondgenoten. In die context kan men de bedoelde sterkten als 'dwangburchten' zien, vanwaaruit het kolonisatiegebied werd beheerst. Omgekeerd waren de sterkten natuurlijk ook defensieve inrichtingen; de kwalificatie hangt eenvoudig af van het standpunt dat je inneemt en van de militaire situatie van het moment. Voor de prefecten en hun borgmannen waren deze burchten ook noodzakelijke bolwerken tegen hun weerspannige Friese onderzaten en hun vrienden uit de Ommelanden. Je zou kunnen zeggen dat Groningen verschanst lag achter een soort 'Hollandse waterlinie': de ligging van de burchten suggereert het principe dat men bereid is de periferie op te geven en zich op de verdediging van de kern van het eigen territorium te concentreren, in dit geval het stadsgebied van Groningen binnen de natuurlijke grenzen.

De als eerste genoemde functie van de steenhuizen roept een vergelijking op met de ontginningsgeschiedenis van het 'Groene Hart' van Holland en het Nedersticht. Gedurende de zogenaamde 'Grote Ontginning' die zich van de elfde tot de dertiende/begin veertiende eeuw in de Hollands-Utrechtse laagvlakte voltrok, veranderde een omvangrijke wildernis in cultuurland. Gedurende de eerste fase van deze ontginningen gaf de landsheer – rechtstreeks of door tussenkomst van zijn leenmannen – woeste grond uit aan kolonisten die volledige beschikkingsbevoegdheid over hun grond kregen. In ruil daarvoor moesten dezen een klein bedragje (een 'tijnsje') betalen. Daarmee erkenden ze dat de grond die ze gebruikten niet echt van henzelf was, maar van de landsheer. Het ging om een zgn. 'recognitietijns'. In de tweede helft van de twaalfde eeuw dwongen grote stormvloeden en overstromingen de kolonisten om, samen met hun collega's van naburige nederzettingen, hun landerijen met een onderling samenhangend stelsel van dijken tegen overstromingen te beschermen. Daarmee gingen de ontginningsactiviteiten een tweede fase in. De kolonisten van deze tweede fase kwamen niet met een symbolisch 'tijnsje' van de landsheer af, maar moesten een serieus bedrag betalen om als volberechtigd landgebruiker aan de slag te kunnen. Er werd ook niet meer van 'tijns' gerept, maar van 'erfhuren', 'erftijnsen' of '(erf)pachten', waarvan de hoogte afhing van de hoeveelheid uitgegeven grond.[355]

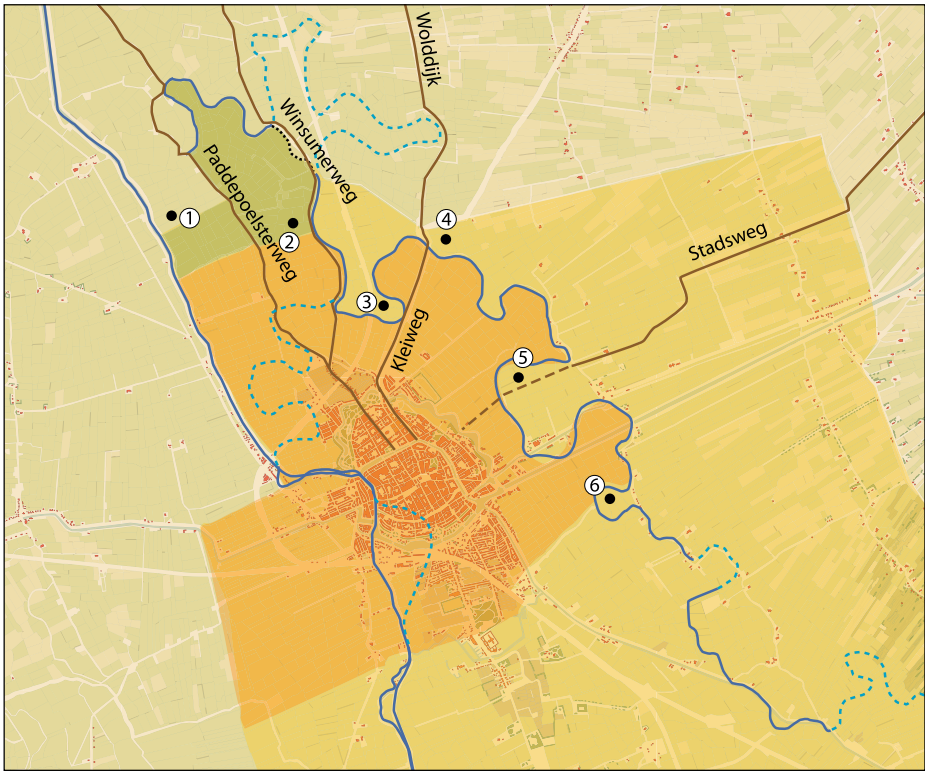
Mogelijk heeft de Groningse prefect geprobeerd de kolonisten in Drenterwolde te dwingen een dergelijke 'erfpacht' te betalen, maar is hij daar niet (helemaal) in geslaagd. We hebben gezien dat de Drenterwolders later naast de 'rookpenning', de precarie (eens in de vier jaar) en hier en daar wat tienden, alleen de 'schuldmudde' opbrachten. Te oordelen naar de waarde van deze heffing gaat het hier niet om een reële pachtsom of vergoeding voor het gebruiksrecht van de voormalige woeste grond. Anderzijds is ze ook niet gelijk te stellen met de puur symbolische bijdrage van één of twee muntjes die gedurende de eerste ontginningsfase in Holland en het Nedersticht bij wijze van recognitie werden betaald.[356]

Ik herinner tenslotte aan het feit dat allerlei regels en gebruiken die in het Gorecht van kracht waren, een onvervalst Drents karakter droegen. Tegelijkertijd geven verschillende aanwijzingen reden om te veronderstellen dat de bevolking van de Drenterwolder dorpen van Friese origine was en hun Fivelgoër buren als stamverwanten beschouwde. Het is de vraag of deze Friese bevolking haar gewoonten zonder meer zal heb-

ben ingeruild tegen Drentse gebruiken. Ook hier kan conflictstof gelegen hebben die 'het gezag' ertoe heeft verleid dwangmaatregelen te treffen.

Wat de achterliggende redenen voor de conflicten tussen de bisschop en zijn dertiende-eeuwse tegenstrevers ook geweest mogen zijn, geld en geldeisen speelden in de praktijk – en zeker in de perceptie van de tijdgenoten – een hoofdrol. We vinden dit later nog eens bevestigd door abt Menko. Hij vertelt in zijn kroniek dat bisschop Hendrik van Vianden in het jaar 1259 een ongebruikelijke schatting wilde opleggen en daarom een gewapende inval organiseerde in de vier parochies van Drenterwolde. Hij kreeg daarbij medewerking van de Drenten, aan wier rebellie in 1234 een einde was gekomen.[357] Het lukte de indringers binnen te komen en ze hieven een gejuich aan alsof ze de overwinning al binnen hadden.[358] Maar toen ze vier huizen in brand hadden gestoken, kwamen de naburige Friezen [de Fivelgoërs] en de buren [van Drenterwolde zelf], en samen dreven ze de invallers op de vlucht. Twintig van hen vonden de dood in de strijd en honderd anderen verdronken op de vlucht in de Hunze. Het merendeel van de overlevenden raakte gewond, werd tot hun schande ontwapend en ontkleed en enkelen van hen zijn krijgsgevangen gemaakt.[359]

Wanneer we terugkijken op de gebeurtenissen van de woelige dertiende eeuw zien we dat 'Utrecht' (de bisschop en de prefect met de zijnen) tot twee keer toe zwaar in botsing is gekomen met zijn onderdanen in Groningen en omgeving. Volgens de bronnen waren de conflicten in beide gevallen het gevolg van pogin-

De ligging van de verschillende burchten ten opzichte van grenzen, wegen en rivieren.
1 'Zernikeburcht'
2 Huis Selwerd
3 Cortinghuis
4 'Elba'
5 Vrydemahuis
6 Gronenburg
Deze versterkingen liggen alle buiten de marke of stadsvrijheid van Groningen. Deze strekte zich aan de oostzijde tot aan de Hunze uit. Het 'land Selwerd' is op dit kaartje groen aangegeven, de stadsvrijheid oranje, en de rest van de prefectuur (het Gorecht) geel. Het pas in de vijftiende eeuw aan de Groninger stadsvrijheid toegevoegde Kraanland is weggelaten. Zie ook de tekst op pp. 282 ev.
Kaart door Henk Kampen.

Burchten en wegen

Wie zich bedreigd voelt beveiligt zijn woonstee. Die algemene neiging ligt ten grondslag aan de kastelen en bolwerken uit vroeger eeuwen. Versterkingen die op basis van lokaal initiatief waren opgeworpen, konden geduchte hindernissen zijn voor pogingen om van bovenaf een geordende staat in te richten. Wie zich tegen de oprukkende regulering wilde verzetten, kon zich immers terugtrekken in zo'n burcht en dan moest de aspirant-machthebber proberen de tegenstand met geweld te breken. Daarom gold ten tijde van de Karolingen het recht om fortificaties op te werpen als een *regaal*, een voorrecht dat alleen de koning toekwam. De koning liet forten bouwen als steunpunten voor zijn macht. Later werden ook door lagere grootheden wel burchten gebouwd, zonder dat daarbij duidelijk werd gemaakt dat men dat deed 'uit naam van de koning'. Soms werden sterkten zelfs opgeworpen die juist gericht waren *tegen* de rechtmatige overheid. We hoeven hierbij slechts te denken aan de Groningers die hun stad ommuurden tegen de wil van de bisschop van Utrecht, of aan de Drenten die tussen Noordlaren en Glimmen hun *munitio* (Nutspete) opwierpen. Wie zo'n aan de koning zelf voorbehouden recht inzette tegen zijn wettige heer maakte zich schuldig aan een vergrijp dat we 'hoogverraad' zouden kunnen noemen.

Controle over verbindingswegen is een voorwaarde voor het uitoefenen van macht. Degene die belangrijke wegen beheerst, kan de aan- en afvoer van goederen naar believen afsnijden of toelaten en hij kan ook, al dan niet met toestemming van hogerhand, passagegeld heffen. Het ligt daarom voor de hand dat kastelen of de restanten ervan vaak in de buurt van belangrijke verkeersroutes te vinden zijn. De kastelen aan de Rijn zijn daarvan een alom bekend en sprekend voorbeeld.

In de tekst wordt een zestal burchten in de buurt van Groningen besproken die alle iets te maken schijnen te hebben met de grenzen van het Gorecht. Ik heb gesuggereerd dat deze versterkingen wellicht een rol gespeeld hebben bij het beheer van landerijen waarover de 'Utrechtse' zeggenschap betwist zou kunnen worden. Deze suggestie moet worden aangevuld met de aantekening dat deze burchten tegelijkertijd ook op plekken gelegen zijn die vanuit verkeerstechnisch oogpunt van belang zijn. We hebben gezien dat drie van de zes genoemde burchten (de Gronenburg, het Vrydemahuis en het Cortinghuis) in een kronkel van de Hunze lagen. Zeker in de periode die voorafging aan het graven van het Schuitendiep – als gevolg waarvan de Hunze rechtstreeks naar de stad werd gevoerd[360] – , was deze rivier de belangrijkste route voor de aanvoer van turf. Mogelijk controleerden de genoemde burchten tegelijkertijd ook landwegen. De weg vanuit de stad naar Innersdijk liep aan de oostzijde voorbij het Cortinghuis en de locatie van het Vrydemahuis zou ook kunnen samenhangen met een weg, die vanaf de Ebbingepoort in de noordoostelijke hoek van de stad oostwaarts liep en waarvan de voortzetting later als 'Stadsweg' bekend zou worden.

De situering van de andere drie sterkten is mogelijk nog interessanter. Het steenhuis onder de latere boerderij 'Elba' ligt, zoals in de tekst is aangegeven, op een 'gevoelige' plek in de nabijheid van de grens met Hunsingo en juist daar, waar slechts een smalle strook grond het landje Selwerd verbindt met het ten oosten van de Hunze gelegen deel van het Gorecht, het dorpsgebied van Noorddijk. Ook uit verkeerstechnisch oogpunt is de ligging opmerkelijk. Het huis stond net als de drie eerstgenoemde burchten vlak aan de Hunze, maar bevond zich ook in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar de landweg vanuit Groningen de Hunze kruiste (de Walfridusbrug of Noorderhoogebrug) om via de Wolddijk verder naar het noorden te leiden.

Ook vanuit het kasteel Selwerd kon zowel verkeer te water als over de weg worden gecontroleerd. De burchtstee bevindt zich vlak ten westen van de Hunze, even stroomafwaarts van de plaats waar de Drentse A in de Hunze uitkwam. Daarmee beheerste het huis de vaarweg tussen Groningen en de zee. Verder lag Selwerd aan wat nu de Iepenlaan heet (eerder: Oude Winsumerweg): de oude landweg naar Ubbega (de wierdenrij van Harssens en Adorp tot aan Winsum-Obergum). Tegelijkertijd liep aan de westzijde de vanouds belangrijke Paddepoelsterweg aan de burcht voorbij. Deze weg vormde de verbinding tussen Groningen en het noordelijke deel van Middag (met onder andere Wierum, Oostum en Garnwerd).

Het steenhuis aan de Zernikelaan ligt eveneens op korte afstand van de Paddepoelsterweg, maar de situering ervan zal toch vooral samenhangen met het graven van het Reitdiep. Dit kanaal is in het begin van de dertiende eeuw gegraven en zou eeuwenlang de belangrijkste verbinding zijn tussen Groningen en de zee.
Er zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven op grond waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat de wens om verkeersstromen te beheersen een rol heeft gespeeld bij de keuze voor de plekken waar burchten werden opgericht. Een indicatie daarvoor zou men echter kunnen zien in de belofte van Roelof Predekere, de burchtheer van de sterkte aan de Zernikelaan, dat hij vreemdelingen en 'eigen volk' niet langer lastig zou vallen op hun reis van of naar Groningen (21 december 1355).[361]

gen van de 'Utrechtse' partij om haar eigen positie te versterken ten koste van die van haar onderdanen en – in het bijzonder – die van hun Friese buren. In beide gevallen ook waren het de Friese Ommelanders die als overwinnaars uit de bus kwamen en daarmee het landsheerlijk gezag van de bisschop in Groningen en het Gorecht ondergroeven.

2.2.3 Een tweede poging tot reconstructie

In het eerste deel van deze studie ben ik uitvoerig ingegaan op de vraag wat nu eigenlijk het gebied was waarop de grafelijke rechten betrekking hadden die in 1040 aan de bisschop van Utrecht werden geschonken en die later in handen van de stad Groningen zouden komen. Deze uitvoerigheid was nodig omdat niet eerder een serieuze poging is gedaan om helderheid hieromtrent te verkrijgen. We zijn inmiddels wat verder gevorderd in de geschiedenis en onderweg heb ik al enkele veronderstellingen geopperd over mogelijke belangentegenstellingen en conflictstof tussen de bisschop en zijn vertegenwoordigers enerzijds en naburige landschappen anderzijds (Hunsingo en Fivelgo) en tussen groeperingen die binnen Groningen kunnen worden gelocaliseerd (de prefect en de Gelkingen).

Nu we op dit punt zijn aangekomen kunnen we proberen nog een stap verder te zetten. Ik herhaal enkele eerdere conclusies en suggesties en wil aan de hand daarvan een poging wagen tot reconstructie van de grote lijnen, waarlangs de gebeurtenissen van de zogenaamde 'tweede fase' zich mogelijk hebben voltrokken.

We hebben gezien dat de tweede fase in het Woldgebied ten noorden van Groningen reeds in de elfde eeuw is begonnen. Dat was ruwweg de periode waarin koning Hendrik III een landgoed en rechtsgebied in en rond Groningen aan de kerk van Utrecht schonk. Gelet op de kolonisatiemogelijkheden in de buurt, mocht verwacht worden dat het steunpunt in Groningen voldoende economische substantie zou kunnen krijgen om ook als regionaal centrum van (afgeleid) Rijksgezag geloofwaardig te kunnen zijn. In de directe omgeving van Groningen lijkt de tweede ontginningsfase wat later te zijn begonnen dan in het noordelijke Woldgebied. Mogelijk heeft de kolonisatie van dat noordelijke woldland als voorbeeld gediend voor de ontginningen rond Groningen. Het begin daarvan hangt samen met het ontstaan van kolonies in een gebied, dat geacht kon worden tot de markegronden van Groningen te horen.[362] Wie het initiatief tot deze kolonisatie heeft genomen valt niet te zeggen. We kunnen denken aan de bevolking van de naburige Friese gebieden, aan personen uit Groningen zelf en ook aan de vertegenwoordigers van het bisschoppelijke gezag in Groningen. Mogelijk is sprake geweest van een gezamenlijke onderneming. Men kan zich ook voorstellen dat de 'Utrechtse' beheerder van Groningen de regie heeft ge-

voerd – of willen voeren – over ontginningsactiviteiten die anderen – Friese kolonisten? – in het Groningse markeland begonnen waren. Ofschoon we ons hiermee in het land van de pure speculatie bevinden, kan ik niet nalaten te wijzen op de verandering die bisschop Hartbert van Berum (zelf een Fries) halverwege de twaalfde eeuw in het beheer van Groningen heeft aangebracht. Hij begreep dat het noodzakelijk was hier een permanente (en betrouwbare) vertegenwoordiger te hebben en stelde daarom zijn eigen broer aan tot prefect. Het voeren van de regie over de kolonisatie van de omgeving kan zeker tot het takenpakket van deze functionaris hebben behoord. Het feit dat de prefect, net als de kolonisten zelf, van Friese afkomst was kan hierbij behulpzaam zijn geweest.[363]

Zoals we gezien hebben is er in de loop van de dertiende eeuw veel gevochten. Het algemene patroon dat in de chaotische gebeurtenissen te herkennen valt, lijkt te worden bepaald door belangentegenstellingen tussen 'lokalen' en 'vreemden'. De tussen aanhalingstekens gezette woorden moeten wel met de nodige slagen om de arm worden gebruikt. Als we de plaatselijke bevolking en hun buren als de 'lokalen' betitelen en de vertegenwoordigers van 'Utrecht' als de 'vreemden', moeten we bedenken dat ook de meesten van deze 'vreemden' in wezen autochtonen waren. Door hun positie en functie kwamen zij evenwel op afstand te staan van de belangen van hun streekgenoten. Doordat ze bij herhaling steun kregen van de bisschop zelf of van een door de bisschop op de been gebrachte strijdmacht, zal die afstand alleen maar groter zijn geworden. We hebben al gezien dat de prefecten en hun partijgangers in de dertiende eeuw aan invloed verloren en dat de 'lokalen' de overhand kregen. We zullen dit proces ook hierna nog verder volgen. Op dit punt wil ik er alvast op wijzen dat deze ontwikkeling tevens haar sporen heeft nagelaten in de 'ruimtelijke ordening' van het gebied rondom Groningen. Deze zijn al terloops genoemd, maar voor de overzichtelijkheid kan het geen kwaad om er nog even expliciet op te wijzen.

Wanneer we het Gorecht als het 'Utrechtse' element zien en de stadsvrijheid als het 'lokale', kunnen we vaststellen dat het Utrechtse aandeel in de ruimte aanvankelijk – grootscheeps – is toegenomen, maar daarna weer enigszins is gekrompen.[364] Indien mijn veronderstelling juist is dat er overwegingen waren, op grond waarvan (een deel van) het gebied ten oosten van de Hunze tot de marken van Groningen, Helpman en Haren gerekend kon worden, zijn de 'lokalen' bij het begin van de 'tweede fase' ruimte kwijtgeraakt als gevolg van de 'Utrechtse' kolonisatie van dat gebied (Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek). Van de latere 'Utrechtse' verliezen hebben de stad Groningen en Hunsingo geprofiteerd. Zo zagen we dat aan de westzijde van de Drentse A het Gelkingeland bij de stadsvrijheid is getrokken. In het noordwesten leidde de aanleg van het Reitdiep tot een ingrijpende verandering van de situatie. Bij de herinrichting van het gebied ten westen van het Reitdiep is een serieuze poging gedaan om een deel van Lieuwerderwolde te behouden voor 'Utrecht' of de stad – de formulering hangt af van wie hierbij de leiding had: de prefect of de 'burgerpartij'. Het trekken van een grenslijn tussen Eelde en Dorkwerd wijst daarop.[365] Het is ongetwijfeld de bedoeling geweest dat het ten oosten van deze nieuwe grenslijn gelegen land bij het Gorecht bleef behoren. Zoals we hebben gezien is dit niet gelukt: het gebied is in zijn geheel aan Hunsingo (later Westerkwartier) toegevallen. Aan de oostkant van het Reitdiep is de stadsvrijheid van Groningen uitgebreid ten koste van het 'Utrechtse' Selwerd.[366] Ook aan de oostzijde van de Hondsrug heeft een waterbouwkundige ingreep de stadsvrijheid gebiedsuitbreiding bezorgd ten koste van het Gorecht. Door het rechttrekken van de Hunze ging een deel van het ('Utrechtse') dorpsgebied van Noorddijk tot het Oosterhamrik behoren (Vrydemaland).[367]

Overigens, ik wees daar reeds op, lijkt het Utrechtse gebied in het uiterste noorden zowel enig verlies te hebben geleden als ook wat winst te hebben geboekt. Het gaat om het gebied dat omsloten wordt door de grote kronkels in het Selwerderdiepje in de buurt van Harssens (verlies) en om 'Borgmanham', het gebied bij het Cortinghuis (winst).[368]

2.2.4 Een vacuüm gevuld

In ons verhaal hebben we nu de episode bereikt waarin de politieke rol van de prefect zo goed als uitgespeeld is en de overgebleven partijen, de stad Groningen en de naburige landschappen, zich genoodzaakt zagen het ontstane gezagsvacuüm op te vullen. Door het wegvallen van het landsheerlijk gezag in het Gorecht heerste hier een zelfde situatie als in de omringende Friese landschappen. De landschappen moesten hun eigen zaken regelen, zowel intern als onderling.[369] Zolang sprake was van conflicten in eigen kring waren er geen grote problemen: het gezag van de oude gewoonten en eigen instituties was doorgaans groot genoeg. Bij inter-landschappelijke kwesties lag dat moeilijker. Deze namen bovendien in aantal en gewicht toe naarmate de bewoners van de verschillende landschappen of rechtskringen in de loop van de tijd meer met elkaar te maken kregen. Dat kon in verband staan met territoriale aanspraken (zoals de strijd tussen de Hunsingoërs en de Fivelgoërs naar aanleiding van een conflict over Rottumeroog, c. 1230-1250),[370] met ontginningswerkzaamheden waardoor men in de buurt van andermans dorpsgebied kwam of anderen wateroverlast bezorgde, of met handelsactiviteiten die vroegen om rust en veiligheid 'voor de reizende man'. In dergelijke gevallen werd een overkoepelend en ordenend gezag node gemist. De organisatie van de Upstalboom, het samenwerkingsverband van de 'Friese zeelanden', beschikte niet over reële machtsmiddelen en had ook geen betekenis wanneer er sprake was van problemen tussen Friese en niet-Friese gebieden.

In Groningerland hebben de stad Groningen en de omringende Ommelander landschappen door het maken van bilaterale afspraken geprobeerd te voorzien in het gezagsvacuüm dat door het wegvallen van het landsheerlijk gezag was ontstaan. Het is niet mijn bedoeling om het verhaal over dit proces met dezelfde uitvoerigheid te vertellen als het voorgaande. Er is al vaker over geschreven en hier is minder nieuws te brengen dan over hetgeen voorafging. Ik zal mij daarom beperken tot de hoofdzaken en daarnaast alleen nog enkele punten aanstippen waarop ik in het voorafgaande vooruit heb moeten lopen, maar die nu in hun chronologische context kunnen worden gezet.

2.2.5 De prefect en de stad

Menko's verhaal over de inval van een bisschoppelijke strijdmacht in Drenterwolde in 1259 leert ons niet alleen het een en ander over de aard van de aanspraken van de bisschop op het gebied van de vier parochies Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek, het vergunt ons ook een kijkje op de praktische gevolgen van de gebeurtenissen van 1250-1251, toen de Ommelander Friezen de macht van de prefect als bisschoppelijke zetbaas braken en daarmee de 'burgerlijke' elementen in Groningen de ruimte gaven om hun stad verder tot ontwikkeling te brengen. In de eerste plaats lijkt de Groninger prefect helemaal niet te hebben meegedaan aan de inval in Drenterwolde en als hij er wel aan deelgenomen heeft vond Menko het blijkbaar niet nodig er melding van te maken. In de tweede plaats zien we dat de Fivelgoërs zich opwerpen als de beschermers van Drenterwolde.[371] We zagen hierboven ook dat Drenterwolde reeds in de strijd tussen Hunsingo en Fivelgo (in 1231) de kant van Fivelgo koos. Afgezien nog van de politieke overwegingen die deze keuze begrijpelijk

maken – beide partijen behoorden tot het kamp van de 'vrijheidsstrijders' tegen pogingen van landsheren om hun gezag uit te breiden – , zullen de inwoners van Drenterwolde zich met hun Fivelgoër buren verwant gevoeld hebben. Dat ging zover dat 'vele rijke en edele' heren uit Drenterwolde zich aan het einde van de dertiende eeuw bemoeiden met interne Fivelgoër aangelegenheden, waarvan de bijzonderheden hier niet ter zake doen.[372]

Er was ook een formele reden voor de Fivelgoërs om zich gewapenderhand in te zetten voor de verdediging van een stuk land dat tot het Sticht behoorde en dus voor hen 'buitenland' was. Het – voor zover bekend – eerste verdrag dat Groningen als zelfstandig rechtspersoon en op eigen gezag met een externe partner sloot, dateert van 9 juni 1258.[373] De tekst van deze overeenkomst – hij noemt zichzelf een 'verbond en vredesverdrag' – bevat een aantal bijzonderheden die van belang zijn voor ons onderwerp. Een bespreking daarvan mag daarom niet ontbreken. Partijen waren 'de edelen van het land Fivelgo' en 'de buren van Groningen' (*cives de Groninge*). Dat de prefect niet genoemd wordt spreekt voor zich: juist de gedeeltelijke uitschakeling van deze gezagsdrager is de reden geweest voor het tot stand komen van deze overeenkomst. Hierboven hebben we gezien dat de Ommelander Friezen in 1251 weliswaar Groningen hadden veroverd, maar belang hadden bij het voortbestaan van de stad als handelscentrum voor de regio.[374] Een formeel vredesverdrag, waarin de verantwoordelijkheden van beide voormalige vijanden waren vastgelegd, moest de basis vormen voor de verdere samenwerking tussen de stad en de Friese landen.

In de eerste plaats ging het om de veiligheid van personen en goederen en het aanwijzen van de degenen die in de toekomst verantwoordelijk zouden zijn voor orde en recht op nader te omschrijven plaatsen. In de overeenkomst van 1258 kwamen partijen overeen dat de Groningers op hun eigen risico zouden zorgen

Vredesverdrag tussen Groningen en Fivelgo (1258).
Nadat de prefect een groot deel van zijn bestuurlijke en politieke zeggenschap had verloren, konden de burgers van Groningen zelfstandig optreden en verdragen sluiten. Het 'vredesverdrag' (*federa ac pacta pacis*) dat zij op 9 juni 1258 met Fivelgo sloten, is de oudste overeenkomst in haar soort die bewaard gebleven is. Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 52.

voor de vrede in de stad zelf en buiten de stad op de houtmarkt en de paardenmarkt, alsmede in het gebied dat begrensd wordt door de Hunze in het oosten en de stad in het westen, de 'Vrydemer' Zuidwending in het noorden en de 'Harbarge' Zuidwending in het zuiden.

Dat de Groningers de orde moesten verzekeren binnen hun eigen stad ligt voor de hand en behoeft geen toelichting. Datzelfde geldt voor hun zorg voor de veiligheid op de buiten de stad gelegen plekken die als marktplaatsen dienst deden en ook bezocht werden door anderen dan Fivelgoërs. Opmerkelijk is echter de bescheiden omvang van het gebied dat verder aan de verantwoordelijkheid van de Groningers werd toevertrouwd. In feite gaat het om een stukje land van weinig meer dan een vierkante kilometer ten oosten van de stad: een soort 'corridor' tussen Groningen en Fivelgo.[375] Er werd echter rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Groningers zich ook op de genoemde plekken niet afdoende zouden kunnen verweren en het slachtoffer zouden kunnen worden van gewelddaden tegen personen of goederen. In dat geval beloofden de Fivelgoërs hen te zullen helpen.

Anderzijds zouden de Fivelgoërs niet alleen in Fivelgo verantwoordelijk zijn voor de veiligheid van de Groningers, maar ook in Drenterwolde. Om precies te zijn beloofden ze *samen met de Drenterwolders* de beveiliging op zich te nemen van het hele gebied tussen de Hunze aan de westzijde en de Borg aan de oostzijde. Er werden geen grenzen ten noorden en ten zuiden aangegeven, maar het feit dat de Fivelgoërs samen met de Drenterwolders garant staan voor de veiligheid doet vermoeden dat er geen inperking bedoeld is. Fivelgo en Drenterwolde zullen dus zorgdragen voor recht en orde in het *hele* gebied dat ooit onder de verantwoordelijkheid van de prefect viel!

Dat de stadjers in 1258 de zwakste en onderliggende partij waren, blijkt niet alleen uit de geringe oppervlakte van het gebied dat hun werd toevertrouwd – slechts een smal streepje markegrond – , maar ook uit het feit dat tegenover de belofte van Fivelgo om de Groningers zonodig binnen hun eigen territoir te helpen geen overeenkomstige bepaling staat waarin wordt vastgelegd dat de Groningers de Fivelgoërs zullen bijstaan wanneer de laatsten in het nauw zouden komen. De conclusie uit dit alles moet zijn dat het landschap Fivelgo groot belang had bij de Groninger markt en, na het wegvallen van de prefect, de verzekering van de vrede voor het grootste deel zelf ter hand moest nemen.

Uit de akte van 1258 blijkt dat het 'bevrijde' Groningen beslist nog geen grote machtsfactor in de regio was. Het is dan ook onjuist te denken dat het stadsbestuur meteen na de uitschakeling van de prefect in 1251 het ontstane machtsvacuüm heeft kunnen opvullen, verondersteld dat de Ommelander Friezen dat al zouden hebben toegelaten. In het verhaal over de inval van een bisschoppelijke strijdmacht in Drenterwolde speelde de stad geen enkele rol; het waren Fivelgo en Drenterwolde die samen de vijand wisten te verjagen.

Binnen de stadsmuren waren de tegenstellingen niet opgeheven na het verdrijven van de ridders. We hebben gezien dat een meerderheid van de Groningers op de hand van de prefect en zijn mannen was geweest. Zij genoten zijn bescherming, waren familie van hem of onderhielden andere connecties met hem en zijn directe entourage. De leden van deze meerderheid zullen in 1251 niet in één keer van houding zijn veranderd.

We zagen dat ook de prefect zelf nog niet geheel van het toneel verdwenen was. In feite was hij alleen zijn taken op het terrein van de defensie en de politie kwijt; zijn rechterlijke functies behield hij en hij bleef een autoriteit in de omgeving.[380] Nog geruime tijd functioneerde hij in eigen persoon als rechter, later komen we in de bronnen vooral de door hem aangestelde schulte tegen als juridische autoriteit in Go en

Een stukje Oosterstadshamrik

Mijn omschrijving van het gebied waarbinnen de Groningers op grond van hun overeenkomst met Fivelgo sinds 1258 verantwoordelijk waren voor de veiligheid, is afhankelijk van de locatie van de in de tekst genoemde 'sidwendenes' (zuidwendingen of dwarsdijken): 'Friemer Sidwendene' en 'Herebure Sidwendene'. De lezing van de eerste naam is onzeker. Er kan 'Frienre' staan, maar men kan ook 'Friemer' en 'Firemere' lezen. Van groot belang is dit niet, want hier is zeker de dijk (met weg) bedoeld waarvan de naam verband houdt met die van een gebied, dat we al eerder zijn tegengekomen onder de naam Vrydemaland. In de bronnen treffen we nog veel meer verschillende spellingen aan: 'Wridemalandt', 'Frijemehemrick' of 'Verydemenehemmerke'.[376]

De Vrydemer Zuidwending of Vrydemaweg, later Jacobijnerweg genoemd, was de grens tussen het noordelijkste stuk van het Oosterstadshamrik (Heyngehamrik), en het middelste deel ervan (Vrydemerhamrik). De Vrydemer Zuidwending leidde naar Vrydemaland en Vrydemahuis, die ten oosten lagen van de Hunze, die hier een grote kronkel maakte. Door het rechttrekken van de kronkel kwamen Vrydemaland en –huis in het Oosterhamrik te liggen en maakten deel uit van Vrydemerhamrik.[377]

De Harbarge of Herebure Zuidwending was de grens tussen Vrydemerhamrik en het zuidelijkste deel van het Oosterhamrik, de Herebure of Harbargebuurschap. Ik heb deze weg hierboven al eens als 'Harbergeweg' en 'Herbergiersweg' aangeduid.[378] Sinds de zeventiende eeuw wordt de 'Harbergeweg' meestal 'Buurmandeweg' of 'Boermandeweg' genoemd. Hij lag op de plaats waar nu de zuidelijke oever van het Eemskanaal ligt.

Of ten tijde van het sluiten van de overeenkomst tussen Groningen en Fivelgo de grote westwaarts gerichte kronkel van de Hunze tussen beide 'zuidwendings' al rechtgetrokken was, is niet bekend. De bodemkaart lijkt de suggereren dat dit niet het geval is geweest.[379] Indien dat juist is, betekent dit dat het op grond van de overeenkomst van 1258 door de Groningers te beveiligen gebied – Vrydemahamrik – maar heel klein was. Het ging om niet meer dan een strookje grond ten oosten van de middeleeuwse stad tot aan – ruwweg – de huidige Zaagmuldersweg. De oppervlakte van dit middelste deel van het Oosterstadshamrik zou in dat geval ongeveer gelijk zijn aan die van de beide andere delen, Heyngehamrik in het noorden en de Harbargebuurschap in het zuiden (zie het kaartje op p. 254).

Wold. In de navolgende decennia traden de prefecten herhaaldelijk op als – in aflopende reeks van importantie – scheidsrechters, uitvaardigers van oorkonden, zegelaars of getuigen. Het zal geen verbazing wekken dat de belangrijkste rol voor de prefect was weggelegd in zaken die buiten de stad Groningen speelden. Zo was prefect Egbert in 1262 betrokken bij de verkoop van venen en weiden in de marke van Zuidlaren ten oosten van de Hunze aan de abdij van Aduard. De abdij kreeg toen ook het recht om een weg aan te leggen naar Wolfsbarge, waar toen wellicht al een kloosterontginning lag. Misschien is in het bijzonder deze laatste bepaling de reden geweest waarom ook Egbert als zegelaar optrad. Overigens zegelde ook de stad Groningen, ofschoon deze niet rechtstreeks bij de zaak betrokken lijkt te zijn geweest.[381] In 1285 was de prefect samen met zijn zoon en een Fivelgoër hoofdeling scheidsrechter in een geschil tussen Drenterwolde en het klooster te Aduard over een dam in de Groeve. Deze was door de Drenterwolders aangelegd om hun gebied te beschermen tegen het water van de Hunze, dat met het voortschrijden van de ontginningen in de buurt van Zuidlaren in steeds grotere hoeveelheden naar het noorden afstroomde. Het klooster Aduard had belangen bij de verveningsactiviteiten ter plaatse en voelde zich benadeeld door de ingreep van de Drenterwolders.[382]

Wanneer we aan het einde van de dertiende eeuw op een bericht stuiten over de competentie van de prefect

als rechter, blijkt het niet om de aard of omvang van zijn bevoegdheden te gaan, maar om het gebied waarbinnen hij als rechter kan optreden. We hebben het landje Selwerd al eerder leren kennen als een landtong tussen het woldland van Lieuwerderwolde en de Hunze. Indien mijn hierboven geformuleerde veronderstelling over het oude verloop van de Drentse A juist is, was deze rivier oorspronkelijk de natuurlijke grens tussen Groningen en Selwerd.[383] Later, na het graven van het Reitdiep, ontstond hier een geheel andere situatie en werd tussen het Reitdiep en de Hunze een nieuwe grens getrokken langs de Penningsdijk. Wellicht heeft deze ingrijpende verandering van de situatie ertoe geleid, dat aan het einde van de dertiende eeuw onzekerheid kon bestaan over de vraag of Selwerd onder Hunsingo viel of onder de prefectuur hoorde. Deze vraag kwam op toen de gebroeders Egbert en Ludolf van Selwerd zich voor hun optreden moesten verantwoorden. De vraag was waar zij terecht moesten staan, in Hunsingo of in Groningen. Het landschap Hunsingo en de stad Groningen moesten hierover beslissen, maar lieten de keuze aan de broers. Dezen onderwierpen zich vervolgens aan het gerecht te Groningen, zodat het landje Selwerd sindsdien bij het Gorecht behoorde.[384]

In 1309 bezegelde prefect Ludolf van Gronebeke samen met de rechters van Drenthe en de raden van Fivelgo een uitspraak die een eind moest maken aan een geschil tussen de Drenterwolders en de buren van Annen over – onder meer – de loop van de Hunze.[385] Toen Drenterwolde in 1322 toetrad tot een overeenkomst die Hunsingo, Fivelgo en de raad van Groningen met elkaar hadden gesloten over het leggen van een sluis in de Hunze, waren de prefecten van Groningen en hun schulte Otto Buning degenen die deze rechtshandeling bekendmaakten en bekrachtigden. Daarbij lieten de prefecten uitdrukkelijk weten dat zij de overheidsrechten over Drenterwolde bezaten.[386] En tien jaar later noemde Agneza, dochter van prefect Egbert (IV) van Groningen, zich nog 'rechtersche der stadt Groningen'.[387] Met de praktijk van het gerecht te Groningen zal ze echter niets meer te maken gehad hebben.

Tot de functies die de prefect aanvankelijk behield, behoorde ook die van hoofd van het Groninger markeverband dat het beheer voerde over de gemeenschappelijke gronden rond de nederzetting. We kunnen dit opmaken uit een akte van het jaar 1257, waarin de prefect samen met de oldermannen een stuk markeland ten noorden van Groningen vervreemdde.[388] Zo bleven de prefect en de door hem aangestelde schulte bemoeienis houden met de gang van zaken in Groningen, zij het dat hun invloed taande terwijl die van de burgerlijke groeperingen en instellingen groeide. Deze herschikking van competenties en invloed verliep overigens niet zonder schokken. In het begin van de veertiende eeuw kwam het opnieuw tot gewelddadige confrontaties tussen de aanhangers van de prefect ('heer Ludolf en zijn partij', ook wel 'die van Heerstrate' genoemd) en de 'Westerpartie'. De onderlinge strijd liep zo hoog op, dat kooplieden de Groninger markt niet meer konden bezoeken zonder gevaar voor lijf en goed. De Fivelgoërs en Damsters maakten van de gelegenheid gebruik om hun eigen markt te promoten. Ze lieten de bisschop van Utrecht weten dat de markt van Appingedam een goed en veilig alternatief voor de Groningse was.[389] Maar de bisschop greep in en beslechtte de strijd in Groningen (1310-1311). *En passant* stelde hij regels vast voor de organisatie van het stedelijk bestuur en de afbakening van de competenties. Hij verhief de raad tot hoogste rechterlijke instantie in Groningen en gaf hem ook het recht om bij meerderheid van stemmen strafrechtelijke bepalingen vast te stellen. In het vervolg zou de raad competent zijn ter zake van doodslag en andere zware misdrijven binnen de stad. Misschien mogen we hieruit opmaken dat de prefect en zijn aanhangers juist op dit terrein een beleid hadden gevoerd dat in strijd was geweest met de belangen van de stad en haar bevolking.[390]

In ieder geval waren er vanaf dit moment binnen de stad geen geprivilegieerde gezagsdragers meer. Het is moeilijk om in de 'Westerpartie' – de 'burgerpartij', die blijkens de uitspraak van de bisschop uiteindelijk aan het langste eind trok – niet de erfgenamen te zien van de 'machtige en rijke Gelkingen', waarvan we weten dat ze belangen hadden aan de westzijde van de stad en die misschien ook, al dan niet in samenwerking met hun vrienden te Eelde, betrokken zijn geweest bij de tweede ontginningsfase in die buurt.

De laatste keren dat we de prefect nog bemoeienis – zij het op enige afstand – zien hebben met interlandschappelijke zaken, was in 1313, 1322, 1323 en 1332. In al deze gevallen ging het om waterstaatkundige aangelegenheden. Hierbij wijkt het eerste geval in zoverre van de andere af, dat het toen niet ging om Drenterwolde of de dorpen van Go, maar om Lieuwerderwolde, een gebied dat in latere tijd niet onder het Gorecht ressorteert, maar waarvan ik hierboven heb laten zien dat het oudtijds waarschijnlijk wèl deel van de prefectuur heeft uitgemaakt.[391]

Terwijl de politieke en bestuurlijke invloed van de prefect in de stad en het Gorecht afnam, groeide die van de stad en haar instituties. Het aantal gevallen waarin het stadsbestuur zelfstandig optrad nam geleidelijk toe. Het waren meest zaken van koophandel en waterstaat waarin het zich mengde. Wat de eerste categorie betreft: op het verbond met Fivelgo van 1258, waarin het om vrij verkeer en rechtszekerheid ging, volgden soortgelijke verdragen met Hunsingo, Menterne (1283), Menterwolde (1287), Drenthe (1291), Leeuwarden (1317), Oostergo en de stad Dokkum (1318).[392] Overigens is er geen verbond met Hunsingo uit de dertiende eeuw overgeleverd. Volgens Ubbo Emmius is er wel zo'n overeenkomst geweest. Volgens deze auteur was tussen Hunsingo en Groningen niet alleen een vredesregeling afgesproken, maar was er een veel meer omvattend verdrag gesloten. Daarin stond onder meer dat partijen gezamenlijke vergaderingen zouden houden. Tijdens deze bijeenkomsten, die 'vanwege het gemak' nergens anders dan in de stad zouden plaatsvinden, zouden gemeenschappelijke aangelegenheden besproken worden, inbreuken op de vrede opgelost, situaties onschadelijk gemaakt die aanleiding zouden kunnen geven tot gewapende conflicten en ook rechtszaken in hoger beroep worden behandeld.[393]

Van de latere overeenkomsten in deze categorie noem ik alleen nog het verdrag dat in 1339 tussen Groningen en het Gorecht enerzijds en Drenthe anderzijds tot stand kwam, en dat van 1361 over de hernieuwing van de bepalingen van de Upstalboom.[394]

De bilaterale verdragen die Groningen en de omringende Friese landschappen met elkaar hadden gesloten, boden geen garantie voor een probleemloze samenwerking. In de jaren dertig van de veertiende eeuw kwam het tot een crisis tussen de stad en haar omgeving. Ook tussen Drenthe en Groningen woedde gewapende strijd. Het verloop en de details daarvan doen hier niet ter zake. In 1339 kwam, door het sluiten van een verdrag, een (voorlopig) einde aan de vijandelijkheden. Ofschoon deze overeenkomst niet meer was dan een tussenstapje in de verhouding tussen Groningen en Drenthe, is het toch zinvol er enige aandacht aan te besteden. Zij lijkt, *mutatis mutandis*, in een aantal opzichten op het verdrag dat Groningen tachtig jaar eerder met Fivelgo sloot (1258). In het verdrag van 1339 verklaarden Reinold, de burggraaf van Coevorden, de schulte van Eelde en het landschap Drenthe dat ze vrede hadden gesloten met de stad Groningen en afspraken hadden gemaakt over wederzijdse hulp. Het ging daarbij in het bijzonder om de toedeling van politietaken en andere juridische verantwoordelijkheden in het gebied dat door de overeenkomst werd gedekt. Onder dit gebied werden begrepen: de stad Groningen, een deel van de stadstafel en een

deel van het Gorecht. Het stadsbestuur garandeerde de Drenten veiligheid in de stad zelf en in het deel van de stadsvrijheid dat onder de overeenkomst viel. Dit laatste gebied, dat werd omschreven als het land tussen Dodingehorn (Donghorn) en Pishorn, roept herinnering op aan de corridor tussen Groningen en Fivelgo, waarbinnen de Groningers in 1258 de Fivelgoërs veiligheid toezegden. Ook nu betrof het een smal gebied, waarin een verbindingsweg gelegen was tussen de stad en het territorium van de verdragspartner, in dit geval de Drentselaan of Peizerweg. De partners beloofden verder gezamenlijk de veiligheid te zullen garanderen in dat deel van het Gorecht dat gelegen is tussen de stad Groningen en de 'versterking van de Drenten' (*munitio Threntonum*[395]) in het zuiden en tussen de Drentse A en de Hunze (Go), met inbegrip van de beide rivieren zelf en de strook ten westen van de Drentse A (*Westerdike*), van de Eelderdijk (Meerweg) tot aan Pishorn. Dat we in dit stuk geen spoor meer vinden van enige zeggenschap van de prefect verbaast ons uiteraard niet. We zouden ons hooguit kunnen verwonderen over de ondergeschikte rol die Groningen ook in 1339 nog (of: weer) speelde.

Interessant is bovendien nog de toedeling van verantwoordelijkheden in het gemeenschappelijk te beveiligen gebied, de zgn. *communis plicht*. Drenthe zou twee derde van de last dragen, Groningen en Go zouden samen een derde voor hun rekening nemen. Deze verdeling tussen Drenthe en Groningen (met Go) volgens de sleutel twee-op-een is oud. We komen haar al tegen in de beschrijving van de gang van zaken ten tijde van bisschop Boudewijn in de twaalfde eeuw. Wanneer de bisschop Groningen bezocht kwamen de Drenten en de Groningse meiers met de andere in de prefectuur woonachtige onvrijen bij hem om de gebruikelijke bede van 300 of 400 pond te betalen. Van dit bedrag gaven de Drenten twee derde deel, de anderen een derde.[396]

Na een periode van veel strijd en vernedering – de stad Groningen had diep in het stof moeten bijten – is halverwege de veertiende eeuw een nieuwe geest van samenwerking vaardig geworden over de stad en de omringende landschappen. Voor zover ze niet tijdens de onderlinge oorlogen verwoest waren, werden de nog resterende steenhuizen of burchten, overblijfsels uit het riddertijdperk, eendrachtig gesloopt. Zover ging de samenwerking van het 'Saksische' Groningen met de Friese landschappen, dat de stad in 1361 zelfs de plaats was waar de grietmannen en rechters uit die Friese landen, samen met de raadsheren van Groningen en allen die zich bij hen wilden aansluiten ter verdediging van de Friese vrijheid, overeenkwamen de bepalingen van het aloude verbond van de Upstalboom te vernieuwen en uit te breiden. Een van de aanvullende bepalingen was dat vertegenwoordigers van de aangesloten 'Friese zeelanden' jaarlijks op het octaaf van Sint Jan de Doper (1 juli) te Groningen bijeen zouden komen om gemeenschappelijke aangelegenheden te bespreken. Het Saksische Groningen ('Sassche Grins') was hoofdstad van Friesland geworden! Ofschoon deze overeenkomst in de praktijk vermoedelijk niets heeft uitgehaald, is zij tekenend voor de onafhankelijkheid waarmee de stad Groningen na de crisis van de jaren dertig en veertig kon optreden, en voor het gezag dat ze zich had verworven.[397]

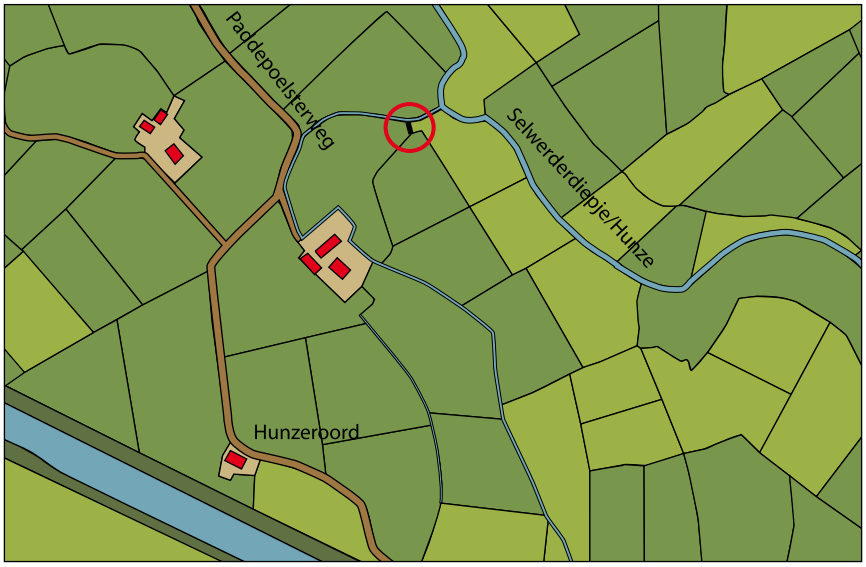
Van de Groningse bemoeienis met de waterstaatsaangelegenheden in de directe omgeving van de stad hebben we in het voorgaande al het een en ander gezien, toen de afwatering van Lieuwerderwolde aan de orde was.[398] Aan de oostzijde van de Hondsrug lag de zaak nog ingewikkelder. Dat had niet alleen te maken met de veranderingen die door de ontginningswerkzaamheden in de waterstaatkundige toestand werden veroorzaakt, maar ook met het grote aantal belanghebbenden en het feit dat die tot zovele verschillende rechtskringen be-

hoorden. Zo hadden de Hondsrugdorpen in Drenthe en in Go vooral belang bij een vlotte afwatering van hun hooilanden, maar onderhielden ze ook viskenijen[399] in de Hunze. Het klooster Aduard en andere veenexploitanten in de buurt van Zuidlaren hadden een goed vaarwater nodig voor het verschepen van hun turf. De inwoners van Drenterwolde – zij zagen het bodempeil van hun landerijen dalen als gevolg van inklinking door turfwinning en oxidatie – , Fivelgoërs en Hunsingoërs moesten allen hun lage landen beschermen tegen het 'bovenwater' uit Drenthe en tegen hoogwater vanuit zee. Tenslotte werd het voor de landeigenaren in de Groninger stadshamrikken steeds moeilijker hun water te lozen op de Hunze en het Reitdiep.

In de loop van de veertiende eeuw hebben de genoemde partijen voortdurend pogingen gedaan om oplossingen te vinden voor de onderling samenhangende problemen, die door deze belangentegenstellingen werden veroorzaakt en die de competenties van de lokale rechtskringen overstegen.[400] Het is in dit verband niet nodig om diep in te gaan op de dikwijls moeilijk te doorgronden waterstaatkundige problematiek. De grote lijn is dat sluizen en riviermondingen steeds verder 'naar beneden' (dat wil zeggen: stroomafwaarts) werden geschoven. Van belang is hier slechts dat het stadsbestuur van Groningen zich in de veertiende eeuw in waterstaatkundige kwesties nog geenszins als een 'supermacht' presenteerde, die regelingen oplegde of kon afdwingen. In deze tijd kwam ieder voor zijn eigen belangen op en liet men overeenkomsten bekrachtigen door de autoriteiten die daarvoor in aanmerking kwamen. Zo zien we dat de 'zijlvesten van de stadshamrikken', Drenterwolde, Kropswolde, Go en het klooster te Essen in 1323 een verdrag sloten, dat werd bezegeld door de raden van Hunsingo, Fivelgo en Groningen, de gezworenen van Drenthe, de prefect in Groningen en de abdis van Essen. In andere gevallen was het Groninger stadsbestuur slechts een van de betrokken partners, net zoals de andere belanghebbenden, en kwam het in hoofdzaak voor de eigen Groningse belangen op. In 1364 echter beslechtte het 'de oude geschillen' tussen Aduard, Go en Wold en de Acht Zijlvesten over de Mude bij Harssens.[401] Het lijkt er overigens op dat het stadsbestuur in 1364 de rol van arbiter alleen kon spelen omdat het toen zelf niet rechtstreeks betrokken was bij de kwesties.[402] Het jaar daarop was de stad zelf uitdrukkelijk partij, omdat het toen ging over het leggen van een sluis in de Paddepoel, beneden de samenvloeiing van Hunze en Reitdiep (de Mude). De Groningers hadden groot belang bij de laatste rivier, omdat deze hun verbindingsweg naar zee was en wellicht ook nog een rol speelde in de waterlossing.[403]

Omdat de landerijen van de Drenterwolders zover waren gezakt, dat ze niet altijd meer op de Hunze konden uitwateren, was de gewoonte ontstaan om bij extreem hoge waterstand overtollig water via Fivelgo te lozen.[404] Dat ging er overigens niet al te geregeld aan toe, want bij gelegenheid liep het Drenterwolder water gewoon over de lage landen van Duurswold. In 1370 verklaarden de rechters der Drie Delfzijlen dat ze bereid waren de parochies van Middelbert en Engelbert 'van het Utrechtse diocees' bij te staan, nu die door wateroverlast werden geteisterd en hun veldvruchten verloren zagen gaan. Ze stonden hun buren daarom toe om hun water door de Borg te leiden, zodat het via de watergangen van de Drie Delfzijlen op de Eems kon worden geloosd.[405] Op deze manier raakte een deel van Drenterwolde nauw verbonden met de Acht Zijlvesten. Dat was een samenwerkingsverband van een aantal Hunsingoër en Fivelgoër zijlvestenijen die door hun lage ligging een gemeenschappelijk belang hadden: de strijd tegen het water dat vanuit het hooggelegen Drenthe en de noordelijke Hondsrugdorpen (Go) hun landerijen bedreigde.[406]

Zelfs binnen een en hetzelfde rechtsgebied konden, als gevolg van ongelijke landschappelijke situaties en

De plaats van de 'Mude' ten zuiden van Harssensbosch, eerder (o.a. op p. 210) door mij aangeduid als het 'Drierechtstoelenpunt'. Linksonder is een stukje van het Van Starkenborghkanaal te zien.
Van middenonder lopen twee kromme sloten min of meer parallel naar het noorden. Ze zijn de overblijfsels van een oude bedding. Deze heeft, nadat tussen Donghorn en Dorkwerd het Groninger- of Reitdiep was gegraven, dienst gedaan als uitmonding voor het water van de Drentse A. Met het zwarte lijntje in de rode cirkel is de plaats gemarkeerd waar – zoals ik vermoed – een zijl gelegen heeft. Het gaat hier om de Mude of Muthe, waarvan sprake is in akten van 1364 en 1365 (*OGD* I 527 en 537). Water dat afkomstig was van het gebied ten westen van de Hondsrug en door het Reitdiep noordwaarts stroomde, werd via deze zijl geloosd op het Selwerderdiepje/Hunze, dat op zijn beurt gevoed werd door de gebieden ten oosten van de Hondsrug. In de hierboven bedoelde veertiende-eeuwse oorkonden wordt melding gemaakt van het leggen van een nieuwe *slachte sive aqueductum*, 'in de volkstaal als "mude" aangeduid', op een plaats benedenstrooms van het hier afgebeelde punt, dat wil zeggen: ten noorden van de samenvloeiing van A en Hunze. De nieuwe sluis moest het mogelijk maken het water van beide rivieren tegelijk op te houden, zodat verder stroomafwaarts, bij Wierum, het Peizerdiep/Hunsinge op dezelfde bedding zou kunnen lozen.
Kaartje door Henk Kampen.

ontwikkelingen, de belangen diametraal tegenover elkaar komen te staan. Zo kwam het aan het einde van de veertiende eeuw tot vijandelijkheden tussen de bewoners van het hoog en droog op de Hondsrug gelegen Go en die van het lage Wold. De inwoners van enkele nederzettingen in Drenthe en ook die van Go konden hun water onvoldoende kwijt en hadden daarom op eigen houtje een 'waterberging' gecreëerd op het terrein van hun buren. Dat hadden ze gedaan door gezamenlijk de dijken van Drenterwolde door te steken. De Drenterwolders zochten in dit conflict steun bij het landschap Fivelgo, de zijlrechters van de 'Acht Zijlvesten' en die der 'Drie Delfzijlen'.[407] De vijandschap tussen Drenterwolde enerzijds en Go met Drenthe anderzijds was in 1385 overigens niet nieuw. Reeds vijf jaar tevoren hadden de Acht Zijlvesten een overeenkomst gesloten met Reinold Huginge, een Groninger burger. Daarbij was afgesproken dat hij de bescherming van het gebied der Acht Zijlvesten op zich zou nemen, zich in het betrokken gebied zou vestigen en het verzet zou leiden tegen hun *viande de* [=die] *in den lande van Drenthe of in de Goe wonachtich sin*.[408]

Laag gelegen land onder Ruischerbrug.
In Drenterwolde is de maaiveldhoogte in de loop der tijden sterk gezakt. Hier zien we de Borgsloot ten zuiden van het Eemskanaal, met links de laag gelegen landerijen ten noordoosten van Middelbert. De foto is genomen in noordelijke richting.
Eigen foto (april 2006).
Zie ook de foto van de Borgwal ter hoogte van Middelbert op p. 227.

Tegen de achtergrond van het ontbreken van een overkoepelend overheidsgezag moesten gemeenschappen die door oude grenzen van elkaar waren gescheiden, zelf naar compromissen zoeken als ze wilden voorkomen dat ze door dit soort ingrijpende problemen in gewapende conflicten verwikkeld raakten. De verdragen van het Groninger stadsbestuur met verschillende partners en het zojuist genoemde verbond van de 'Acht Zijlvesten', waarin Hunsingoërs en Fivelgoërs samenwerkten, zijn hier sprekende voorbeelden van. Een fraai maar hooguit symbolisch hoogtepunt hiervan is de zojuist genoemde hernieuwing van het verbond van de Upstalboom in 1361. De kans dat ook het Gorecht als geheel aan zulke samenwerkingsverbanden met de omringende Friese landen kon meedoen was echter niet groot. Terwijl in Hunsingo en Fivelgo de gezamenlijke rechters nog wel het hele landschap konden vertegenwoordigen en in naam daarvan verplichtingen aangaan, was dat voor het Gorecht uitgesloten. De heren die hier de bisschop of Utrechtse kerk vertegenwoordigden, deden al lang niet veel anders meer dan het beuren van traditionele inkomsten, voor zichzelf en voor het domkapittel in Utrecht;[409] van het uitoefenen van invloed op het bestuur was allang geen sprake meer.

2.2.6 Groningen grijpt zijn kans

In Utrecht lagen de erfgenamen van bisschop Bernold niet wakker van de gedachte dat het ontbreken van

overheidsgezag in het noorden wel eens zou kunnen leiden tot moord en doodslag onder hun onderzaten. Wat hun vooral dwars zat, was dat ze veel te weinig geld ontvingen uit hun bezittingen daar. Uit de opbrengsten ervan kon nauwelijks één karrevracht wijn gekocht worden, terwijl de kanunniken van het domkapittel krachtens de oude regeling recht hadden op dertig wagens vol. In een poging om meer inkomsten te genereren besloot het kapittel zijn relatie met de prefectenfamilie te herzien. Tot een echt bevredigende regeling kwam het niet. De kanunniken beschuldigden leden van de prefectenfamilie ervan dat zij het kapittel van het gerecht en de heerlijkheid in Groningen hadden beroofd en later kwamen zij met het verwijt dat ze de overeengekomen pachtsommen niet betaalden.[410]

Het kwam het domkapittel dus goed uit dat de Groningse raad tegen het einde van de veertiende eeuw belangstelling toonde voor de heerlijke rechten die de Utrechtse kerk in de stad en haar omgeving bezat. Het stadsbestuur zag in de financiële problemen van het domkapittel een uitstekende kans om zijn in de praktijk gegroeide positie te formaliseren en tegelijkertijd uit te breiden. Het kapittel bleek bereid zijn overheidsrechten aan de stad Groningen te verpachten. Het ging daarbij niet alleen om de zeggenschap over de stad zelf, maar ook om die over Wold en Go. Zo gebeurde het dat burgemeesters, raad en 'ghemene stadt' van Groningen in december 1392 een overeenkomst sloten met de deken en het kapittel van de Dom te Utrecht, waarbij ze het gerecht in Groningen voor 100 jaar in pacht kregen.[411] Hierdoor werd het stadsbestuur baas in eigen huis en in de omgeving van de stad. In de woorden van de akte kregen de Groningers de 'gerichten ende heerlicheiden tot Groninghen, hoghe ende leghe, bynnen ende buten Gronynghen geleghen, mit Wolde ende mit Ghoe' en alle toebehoren, zoals zij, deken en kapittel, verkregen hadden van keizer Hendrik. Een uitzondering werd gemaakt voor de 'tyns, tienden, renten ende ander erfnisse' die de Utrechtse geestelijken daar hadden. Deze – de zogenaamde *Tafelgoederen* – zouden niet begrepen zijn in de verpachting. Voor de stadsbestuurders zal dit verder van minder betekenis zijn geweest. Hun was het vooral om de 'heerlijkheid' te doen: de overheidsrechten die verbonden waren aan de grafelijkheid in en om Groningen.[412] Deze verhoogden de status van het stadsbestuur en boden het de mogelijkheid om het bestuur van dit gebied ter hand te nemen.

De pachtovereenkomst tussen het domkapittel en het Groninger stadsbestuur gold voor 100 jaar, met dien verstande, dat de Groningers na afloop van deze termijn in de gelegenheid zouden zijn de verpachting voor opnieuw 100 jaar te verlengen. De pachtsom bedroeg 83½ oude Franse schilden en moest jaarlijks te Utrecht worden betaald op de dag van Sint Petrus' Banden (1 augustus) of binnen twee maanden daarna. Verder moesten de Groningers eens in de twintig jaar naar Utrecht komen en daar om voortzetting van de pachtovereenkomst vragen. Bij die gelegenheid moesten ze zeven zilveren marken betalen. Deze periodieke formaliteit diende ertoe de pachters eraan te herinneren dat zij niet de uiteindelijke heren en meesters waren over het gebied, maar dat er een instantie boven hen stond. Verder bedong het domkapittel dat de stad de verkregen rechten niet zonder zijn toestemming zou mogen verpanden of vervreemden. Wel kreeg het stadsbestuur het recht om van stadswege functionarissen aan te stellen om het gerecht te bedienen en de andere met de heerlijkheid samenhangende taken uit te voeren. Overigens hielden deken en kapittel wel een slag om de arm: de pachtovereenkomst zou nietig zijn indien mocht blijken dat het domkapittel niet bevoegd was om over de heerlijkheid van Groningen en omstreken te beschikken.

Zoals gezegd werd het stadsbestuur door deze over-

Gorecht – Gericht van Selwerd

De manier waarop het territorium van de voormalige prefectuur wordt aangeduid is niet altijd even helder en eenduidig. In zestiende-eeuwse en latere bronnen worden voor het gebied waarop de in 1040 geschonken grafelijke rechten van toepassing waren (exclusief de stad Groningen zelf) de termen Gericht van Selwerd en Gorecht naast elkaar gebruikt – ogenschijnlijk zonder enig onderscheid. In oudere bronnen en in een kerkelijke context komen we meestal de term Go en Wold tegen.

De eerste vermeldingen van het Gericht van Selwerd zijn te vinden in oorkonden die uit twee opeenvolgende jaren dateren: 1371 en 1372.[413] Er is een klein maar opmerkelijk verschil tussen beide. In het eerste geval is sprake van de verpachting van het 'weerlicke gherichte ende heerlicheyt, hoghe ende leghe, te Groeninghen ende te Zelewaert mit Wolde ende Gho ende alle hoere toebehoeren', in het tweede gaat het om het 'Nijdincgegued mit al sinen toebehoern, also alse dat gheleghen is in den gherichte van Zelewaert ende kerspel van Groningen'. In het eerste geval wordt uitdrukkelijk het overheidsgezag bedoeld dat te Groningen, in Selwerd alsmede in Wold en Go wordt uitgeoefend, in het tweede is het 'Gericht van Selwerd' een topografische naam, een aanduiding van het gebied waar de met Selwerd verbonden rechten geldig waren. De benaming Gericht van Selwerd herinnert aan de tijd waarin degenen die de jurisdictie in Go en Wold uitoefenden, ook burchtheer van Selwerd waren.

De benaming 'Gorecht' verschijnt pas relatief laat in de bronnen. Ik heb haar niet aangetroffen in stukken van vóór de zestiende eeuw. Net zoals in het geval van (het gericht van) Selwerd is het 'recht' dat in 'Go' gold onderdeel geworden van de geografische aanduiding. We moeten aannemen dat ten tijde van het in zwang raken van de term 'Gorecht' in juridische zin geen onderscheid meer werd gevoeld tussen Go en Wold.

De door syndicus Bernhard Alting gebruikte benaming Go- en Woldrecht lijkt me kunstmatig, maar getuigt wel van een juist begrip van de materie.

eenkomst niet alleen baas in eigen huis, maar kwam het ook in het bezit van de belangrijkste landsheerlijke functies in het rondom de stad gelegen gebied. De inwoners van het Gorecht waren onderdanen geworden van Groningen.[414] Wellicht heeft het stadsbestuur kort na 1392 het Schuitendiep laten graven om het Hunzewater via de stad naar de Borgham af te leiden.[415] Indien deze veronderstelling juist is, zou dit feit een treffende illustratie zijn van de betekenis die het bezit van het overheidsgezag over het Gorecht voor de stad had. Door deze ingreep werden niet alleen de bestaande waterstaatkundige problemen – voorlopig – opgelost, maar kregen de Groninger turfschippers ook de beschikking over een veel gemakkelijker vaarweg tussen de stad en de veencomplexen ten zuidoosten van Groningen. De suggestie van Overdiep dat het Schuitendiep mede gegraven is om de waterstand in de stadsgrachten op peil te houden, is minder aannemelijk. Om werkelijk effectief te zijn zou het Hunzewater dan enkele meters omhoog hebben moeten lopen.[416] De veronderstelling dat het Hunzewater voor de stad ook defensieve betekenis had, gaat alleen op voor de oostzijde van de stad, waar het peil in het Schuitendiep en de huidige Turfsingel aan dat van de Hunze beantwoordt. De zuidelijke stadsgracht lag zeker twee meter hoger dan het peil van het Schuitendiep.[417]

Op grond van zijn plicht het onderhorige gebied tegen wateroverlast te beveiligen behoorde het zonder enige twijfel tot de bevoegdheden van het stadsbestuur als wettige overheid van het Gorecht om de ingezetenen graafwerk te laten verrichten. Met enige goede wil zou men ook kunnen volhouden dat het in het voordeel van de Gorechters was dat Groningens defensie en economie werden versterkt. Het is echter duidelijk dat

de grens tussen het stedelijk eigenbelang en de plichten van een gewetensvolle overheid niet altijd scherp te trekken is en gemakkelijk overschreden kan worden.[418]

2.2.7 Frederik van Blankenheim

De stad heeft zich niet lang in de heerschappij over het Gorecht kunnen verheugen. In 1393 trad in Utrecht een nieuwe bisschop aan: Frederik van Blankenheim. Deze nam geen genoegen met het feit dat het gezag van de Utrechtse bisschop als wereldlijk heer in de loop van de eeuwen vrijwel geheel was verloren gegaan als gevolg van verwaarlozing of verpachting en uitgifte van onderdelen ervan als erfelijk leengoed. Niet alleen in Groningen en het Gorecht, maar ook elders in het Sticht was er van zijn grafelijke rechten en bevoegdheden weinig overgebleven. Bij zijn aantreden als bisschop zwoer Frederik van Blankenheim zijn best te zullen doen om alles terug te winnen wat het Sticht in de loop der eeuwen was kwijtgeraakt.[419] Aan de hand van onder meer de gouden bul van Hendrik III uit het jaar 1040 stelde hij vast dat het gehele graafschap Drenthe met alle heerlijkheden en hun toebehoren, inclusief de hof en stad van Groningen, aan hem als bisschop, de Utrechtse kerk en het Sticht toebehoorden.[420] De bisschop wilde overigens niet alleen herstel van het oude gezag, hij streefde er zelfs naar het Sticht uit te breiden met de heerloze Ommelanden.[421]

Alvorens de bisschop een eerste stap kon zetten op de weg naar versterking van zijn positie in het noorden moest hij de verhouding met het domkapittel regelen. Dit had immers een gedeelte van de overheidsmacht nog maar kort tevoren in vreemde (=Groningse) handen laten overgaan. Op 5 september 1400 stonden deken en domkapittel aan de bisschop datgene af wat zij in 1392 aan de stad Groningen hadden verpacht: alle rechten en heerlijkheden, hoog en laag, binnen en buiten de stad Groningen. Daarnaast werden ook alle cijnsen, tienden, inkomsten en goederen overgedragen die het domkapittel in en buiten de stad Groningen bezat. In ruil daarvoor kreeg het kapittel inkomsten uit landerijen in het laagveengebied van het Nedersticht.[422]

Aldus toegerust kon Frederik van Blankenheim zijn belangrijkste eis aan het Groningse stadsbestuur presenteren: hij wilde dat de stad hem als landsheer zou erkennen, ook al was ze in de loop der jaren aan haar zelfstandigheid gewoon geraakt.[423] Het is niet nodig om de langdurige worsteling tussen de Utrechtse bisschop en de stad Groningen in detail te beschrijven. In 1405 kwam het tot een verzoening. Bepaald werd dat Groningen de 'heerscap van Zelweert' (het overheidsgezag over het Gorecht) met de bijbehorende pachtakte van het domkapittel aan de bisschop zou overdragen en dat de bisschop op zijn beurt de rechtsmacht *over de stad* voor 100 jaar zou verpachten aan het stadsbestuur. Groningen moest hiervoor jaarlijks op 29 september te Coevorden een bedrag van 28 oude Franse schilden betalen.[424] De stadjers mochten zelf een ambtenaar aanstellen die de rechtspraak binnen de stad en de stadstafel zou bedienen. Deze 'schulte' zou zijn ambtseed echter moeten afleggen in handen van de bisschoppelijke ambtman.[425] Op die manier zou het iedereen duidelijk zijn hoe het met de hiërarchische verhoudingen gesteld was. Voor de uitoefening van de jurisdictie en het overheidsgezag *in het Gorecht* zou de bisschop zelf een 'ambtman' benoemen.

Beide partijen hadden zowel gewonnen als verloren: Groningen was de zeggenschap over het Gorecht aan de bisschop kwijtgeraakt, maar had de stedelijke jurisdictie behouden, zij het onder erkenning van 's bisschops oppergezag. Van een huldiging van de bisschop als landsheer wilde het stadsbestuur echter niet weten en van verdere machtsuitbreiding van de bisschop in noordelijke richting kon al helemaal geen sprake zijn.[426] Frederik van Blankenheim wist hierna de

druk op Groningen zover op te voeren, dat het stadsbestuur veertien jaar later (1419) alsnog overstag ging en zich bereid verklaarde de bisschop van Utrecht als landsheer te huldigen.[427] Alle mannelijke personen ouder dan twaalf jaar zouden zweren 'goede truwe stichteslude' te zijn en te blijven ten eeuwigen dage. Voor het overige mocht de stad haar voorrechten behouden; de bisschop van zijn kant zou zich niet bemoeien met Groningens politiek jegens de Ommelanden en verder de stad 'bescudden ende beschermen' zoals zijn andere onderdanen.

Mij is, noch ten aanzien van de stad Groningen, noch ten aanzien van het Gorecht, gebleken dat deze zwaar bevochten erkenning van de Utrechtse bisschop als landsheer op enigerlei wijze van invloed is geweest op de loop van de gebeurtenissen in deze streken. Van enig Utrechts 'beleid', om deze anachronistische term eens te gebruiken, heb ik geen sporen aangetroffen. Eerder het tegendeel is het geval. Toen in 1425 het Groninger stadsrecht aan een nieuwe formulering toe was, waren het burgemeesters, raad en 'wijsheid' van de stad Groningen, die zonder enige bemoeienis van hun landsheer besloten 'der Stadt boeck' te vernieuwen. Ook bij veranderingen zou de bisschop er niet aan te pas komen: in de stad zelf en binnen de stadstafel was de stedelijke gemeenschap eigen baas.

2.2.8 David van Bourgondië

Eerst ten tijde van het episcopaat van David van Bourgondië (1455-1496) trad er weer een verandering op in de verhouding tussen de stad Groningen en het Gorecht. De Utrechtse bisschop ging gebukt onder zware financiële problemen en zag zich genoodzaakt de rechten over het Gorecht te gelde te maken, die zijn voorganger Frederik van Blankenheim met zoveel moeite in handen had gekregen. Op 19 december 1460 sloot hij een overeenkomst met burgemeesters en raad van Groningen waarbij hij hun het gericht van Selwerd verpandde voor 1600 gulden ineens en een jaarlijks op Pasen te betalen bedrag van 100 gulden. De overeenkomst zou gelden voor het leven van bisschop David plus zes jaren; daarna zou zij doorlopen, tenzij men haar zes weken tevoren opzegde. Op grond van deze regeling kreeg de stad het overheidsgezag over het Gorecht weer in handen, mocht ze de bijbehorende inkomsten innen en had het recht er een ambtman aan te stellen.[428]

Het heeft er alle schijn van dat het Groninger stadsbestuur, naast de bediening van de justitie in het Gorecht en de inning van inkomsten daaruit, in de jaren na 1460 ook uitvoering heeft gegeven aan de overige overheidsrechten, die het op grond van de overeenkomst met bisschop David van Bourgondië ten opzichte van dat gebied had verworven.[429] Het is ook moeilijk voorstelbaar dat de stad, die in deze periode het toppunt van haar macht bereikte, zich als landsheer van de Ommelanden gedroeg en zelfs de heerschappij over Westerlauwers Friesland nastreefde, genoegen zou hebben genomen met een tweederangspositie in haar onmiddellijke omgeving.[430] Het kan daarom niet verbazen dat het stadsbestuur, toen het uit vrees voor de expansiedrift van de Bourgondische hertog Karel de Stoute aan de zuidzijde van de stad de verdedigingswerken liet versterken, bij dat werk ook gravers inzette uit de aan de stad onderhorige gebieden Oldambt en Gorecht. Dezen ontvingen geen loon, maar werden tijdens hun arbeid door de burgerij onderhouden.[431] De stad heeft hen waarschijnlijk op grond van de weerplicht van haar onderdanen voor deze werkzaamheden opgeroepen.[432] Opmerkelijk is de toonzetting van een overeenkomst die de stad Groningen enerzijds en de kerspelen van het Gorecht en het convent te Essen anderzijds in 1473 sloten over het onderhoud van het Schuitendiep.[433] Deze lijkt niet op die van een wettige

overheid die haar wil oplegt aan haar ondergeschikten. Integendeel, het heeft er veeleer de schijn van dat het om een afspraak tussen gelijkwaardige partners gaat.[434] De Gorechters beloofden de bovenloop van het Schuitendiep te onderhouden tot aan de stenen brug bij de Damsterweg (de Steentil dus), de stad van haar kant zegde toe het onderhoud te zullen verzorgen vanaf dat punt tot aan de watergang die vanaf de stad naar Selwerd liep.[435] Kan het zijn dat het stadsbestuur in dit geval geen gebruik kon maken van zijn overheidsgezag omdat hier naast puur waterstaatkundige vooral ook economische belangen van de stedelingen in het geding waren?

Welke rol de door het stadsbestuur benoemde ambtman precies vervulde valt niet te zeggen.[436] Het ontbreekt ons aan bronnen die ons kunnen vertellen in hoeverre hij, naast de bediening van de 'justitie' uit naam van de bisschop, op het terrein van de 'politie' (algemeen bestuur) optrad als een verlengstuk van het Groninger stadsbestuur. Wel weten we dat hij ook een rol speelde bij het beheer van de Utrechtse goederen in en rond Groningen. Zo zijn uit de jaren 1474, 1476 en 1481 kwitanties bewaard gebleven die door de ambtman van Selwerd zijn afgegeven wegens de betaling van pachtsommen die Johan Wicheringe als pachter van de bisschoppelijke tafelgoederen verschuldigd was.[437] Een opgave van de betreffende goederen vindt men in het stuk waarbij de bisschop deze verpachting ter openbare kennis brengt. Het dateert van 7 juli 1459 en is gedrukt bij Driessen.[438] Op 23 augustus 1462 bevestigde de bisschop deze verpachting nog eens – zij blijkt dan ook nog enkele bestanddelen te omvatten die in 1459 niet werden genoemd – , onder voorbehoud van de goedkeuring van de vijf Utrechtse kapittels. Tegelijk beloofde hij Wicheringe schadeloos te zullen stellen wanneer hij de vereiste goedkeuring van de kapittels niet binnen een jaar kreeg.[439]

2.2.9 Verraad en onderwerping

Ondertussen kwam de onafhankelijkheid van de stad Groningen, net als die der Ommelander landschappen, onder druk te staan. Zoals we hierboven in het voorbijgaan gezien hebben, had de Bourgondische hertog Karel de Stoute al begerige blikken geworpen op de noordelijke gewesten, maar deze dreiging was overgedreven.[440] Wel had deze ervaring Groningers en Ommelanders ertoe gebracht zich, ter verdediging van de onafhankelijkheid, nader met elkaar te verbinden.[441] Tegen het einde van de eeuw doemde er echter een nog veel groter gevaar op. Keizer Maximiliaan had in april 1498 zijn oom, hertog Albrecht van Saksen, beleend met Friesland.[442] Voor de Saksische hertog hield Friesland niet bij de Lauwers op. Ook de Ommelanden en zelfs de stad Groningen hoorden bij het gebied waarover hij door de keizer tot *gubernator* en *potestaat* was aangesteld.

Door dit ingrijpen van de hoogste autoriteit in het Rijk (de keizer zelf) kwam impliciet een eind aan de Utrechtse zeggenschap over Groningen, die ruim vier en een halve eeuw had geduurd. Het stadsbestuur deed of zijn neus bloedde en wendde zich, net alsof de oude verhoudingen nog van kracht waren, tot Frederik van Baden die sinds 1496 de Utrechtse bisschopszetel bekleedde en krachtens zijn landsheerlijke plichten gehouden was de stad tegen vreemde heren te verdedigen. Erg gehecht aan zijn gezag over Groningen en omstreken bleek de bisschop niet te zijn. Door zijn bemiddeling kwam het op 4 november 1498 tot een bestand tussen de Saksische hertog en de stad Groningen.[443] Dit hield overigens niet lang: de oorlogshandelingen werden in het volgende jaar voortgezet. Graaf Edzard van Oost-Friesland, die optrad als bondgenoot van de Saksische hertog, viel Groningerland binnen en had zelfs de moed het Gorecht aan te pakken. Hij maakte er gevangenen, roofde en brandde en vergreep

Portret van Albrecht van Saksen (1443-1500).
Albrecht van Saksen was een zoon van keurvorst Frederik uit het Saksische huis Wettin. Hij voerde het bevel over het leger van het Duitse Rijk bij operaties in Hongarije en de Bourgondische Nederlanden. In 1488 werd hertog Albrecht stadhouder-generaal in het laatstgenoemde gebied, in 1498 werd hij benoemd tot 'erfelijk gouverneur en potestaat' in de Friese landen. Hij stierf te Emden, nadat hij tijdens de – vergeefse – belegering van Groningen ernstig ziek geworden was. Gravure door J.F.C. Reckleben in J.P. Arend, *Algemene geschiedenis des Vaderlands*.
Groninger Archieven, THAG 4078.

zich daardoor aan 'mijns heeren lande van Utert', zoals Sicke Benninge zegt.[444] Albrecht van Saksen belegerde Groningen zonder resultaat, maar na zijn dood (1500) zette zijn zoon Georg de politiek van zijn vader voort.

Nog in 1505, toen de Groningers bij de bisschop klaagden dat de graaf van Oost-Friesland bij de Punterbrug bezig was een blokhuis op te richten en daarmee een belangrijke levensader van de stad dreigde af te snijden,[445] bevestigde de bisschop met zoveel woorden dat Groningen tot het Sticht behoorde en dus 'onder de protectie van Sint Maartens Mantel' stond; 'de bisschop van Utrecht was zijn natuurlijke landsheer.' Indien de Saksische hertog en diens bondgenoot, Edzard van Oost-Friesland, dit niet wensten te erkennen, zou het Sticht de wapens tegen hen opnemen.[446] Maar toen puntje bij paaltje kwam – de keizer zelf had de bisschop verboden zich in het conflict te mengen – weigerde hij de stad gewapenderhand te hulp te komen.[447] Erger nog, in maart 1506 sloot de bisschop te Hattem, buiten medeweten van de Groningers, een overeenkomst met de Saksen. Bij die gelegenheid werd afgesproken dat de bisschop en de Saksische hertog een gelijke inspanning zouden leveren om Groningen zo spoedig mogelijk te bemachtigen en de stad te dwingen de Ommelanden aan Georg van Saksen over te dragen. Nadat men zich van Groningen zou hebben meester gemaakt, zou de bisschop de stad zo lang in beheer nemen totdat op rijksniveau een beslissing genomen was over beider rechten ten aanzien van Groningen.[448]

Door het uitblijven van hulp van Stichtse zijde was Groningen in militair opzicht in een uitzichtloze situatie beland. Voor de trotse stadsbestuurders was dit aanleiding tot het zetten van een dramatische stap. Overtuigd dat alles beter was dan onderwerping aan de Saksische hertog, besloten ze in arren moede Edzard van Oost-Friesland als heer te accepteren. Deze stond de Groningers nader dan de uitheemse vorst die Georg van Saksen voor hen was. Ze waren van mening dat het

beter was een buurman en landgenoot tot landsheer te hebben 'dan een vreemde Saks, die elke jaar nieuwe uitbikkers zal gaan sturen'.[449] Op 1 mei 1506 vond de luisterrijke intocht van Edzard in Groningen plaats.[450]

Volgens Bernhard Alting kon het Groningen niet verweten worden dat het in 1506 Edzard van Oost-Friesland als heer aanvaardde: het was een kwestie van overmacht geweest.[451] Hoe men achteraf de situatie beoordeelt waarin de stad zich destijds bevond, hangt voor een belangrijk deel af van het politieke gezichtspunt dat men inneemt. Johan Rengers van Ten Post, de prominente zestiende-eeuwse Ommelander en gezworen vijand van de stad, zag het anders dan de stadjer Alting en de van oorsprong Oostfriese geschiedschrijver Ubbo Emmius, op wie Altings verhaal teruggaat.[452] Ik geef Rengers woorden in modern Nederlands weer: 'Toen de Groningers geen hulp kregen van Utrecht, Kampen, Deventer en Zwolle verlieten ze meteen hun heer, de bisschop, en namen graaf Edzard aan. In die zin is het niets nieuws dat deze stad zich erop beroemt nooit gewapenderhand ingenomen te zijn. Zodra ze een beetje belegerd en in het nauw gebracht worden, verlaten ze hun heer en gaan over naar een ander.'[453]

Bij het verhaal over het aannemen van graaf Edzard als beschermheer tekent Ubbo Emmius aan dat dit het einde was van de Utrechtse zeggenschap in de stad.[454] Met deze formulering gaat onze geschiedschrijver echter wat al te kort door de bocht. De bisschop deed pas in 1528 – ten gunste van Karel van Habsburg (sinds 1520 keizer Karel V) – afstand van zijn wereldlijke gezag in het Sticht, waaronder ook zijn rechten op Groningen begrepen waren.[455] Ook aan Groningse kant meende men niet meteen helemaal van de bisschop af te zijn. In de tekst van de overeenkomst waarin de stad Groningen de Oostfriese graaf als heer aanvaardde, werd dan ook een uitdrukkelijk voorbehoud gemaakt voor eventuele Utrechtse rechten op de stad.[456] Daarnaast zijn er ook enkele andere aanwijzingen dat de bisschop onder graaf Edzard nog als landsheer van het Gorecht werd erkend. Ik kom daarop in het vervolg terug. In praktische zin heeft Emmius natuurlijk wel gelijk: het was in 1506 wel degelijk gedaan met 's bisschops macht over Groningen en de precariën zullen wellicht nauwelijks meer als erkenning van diens landsheerlijke status zijn ervaren.

Voor de bestuurders van een stad die in de praktijk al vele generaties lang onafhankelijk was geweest, was de onderwerping aan graaf Edzard een zware vernedering. Dat zij afstand moesten doen van hun gepretendeerde zeggenschap over de Ommelanden was al een zware slag, maar krachtens de akte van 24 april 1506 moesten ze ook het overheidsgezag binnen de stad opgeven. Dat was formeel wel altijd in handen van de bisschop gebleven, maar feitelijk was het stadsbestuur eigen baas geweest. Overigens erkende Edzard wel de oude Groningse vrijheden en rechten. Mogelijk heeft men onder deze 'vrijheiden, privilegie, rechten, olde heerkomen ende gude ghewoenten' ook de administratie van de justitie in het Gorecht begrepen, maar zeker is dat niet .[463]

Ook Edzard van Oost-Friesland wist zich niet staande te houden in de turbulenties die het begin van de zestiende eeuw kenmerkten. Acht jaar later liet Groningen zijn nieuwe landsheer vallen en onderwierp zich aan hertog Karel van Gelre. Noch in de akte van 1514 waarin de Gelderse hertog zich bereid verklaarde Groningen in bescherming te nemen en zijn rechten en vrijheden te respecteren, [464] noch in het tractaat van het jaar 1518 waarin de in 1515 gemaakte nadere afspraken over de verhouding tussen stad en hertog werden bevestigd,[465] staat iets vermeld over het Gorecht. Dit is op zichzelf niet zo opmerkelijk, want ook in de akte waarin de stad zich aan Edzard onderwierp, ontbrak een mededeling daarover. Over eventuele Utrechtse

Een openlijke vijand

De Utrechtse bisschop Frederik van Baden – een neef van keizer Maximiliaan I en ook verwant aan de hertogen van Saksen – moest laveren tussen zijn rechten en plichten als landsheer van Groningen en de belangen van de Saksische en Habsburgse politiek. In Groningse ogen maakte hij zich schuldig aan bedrog door een akkoord te sluiten met hertog Georg van Saksen die Groningen aan zich wilde onderwerpen.

Een zestiende-eeuwse kroniekschrijver karakteriseerde Frederik van Baden als een 'dubbelt geselle: hie was yn Gronynghen heerlycke gehuldet; nochtans had hie hemelick syn macht mede voer Groenynghen ende holp den hartich [=hertog] waer hie konde om Groenynghen to verderven'.[457]

Toen Edzard van Oost-Friesland in de voorzomer van 1505 bij de Punterbrug de schans Weerdenbras opwierp, had burgemeester Coert Coenders het voorstel gedaan om het burgerleger te laten ingrijpen. Anderen in het stadsbestuur wilden echter liever de bisschop inlichten: het was immers op diens territorium dat Edzard bezig was.[458]

Bisschop, ridderschap en steden van het Sticht lieten de Groningers daarop in antwoord weten dat die zelf niets hoefden te doen. Er zouden Stichtse strijdkrachten naar het noorden komen om de Oostfriese graaf aan te pakken en het fort te verwoesten. 'Maar de bisschop deed dit alleen om de stad te bedriegen en te voorkomen dat het burgerleger zou uittrekken. Op die manier zou de schans voltooid kunnen worden zonder dat de Groningers er een stokje voor staken. Zo is het ook gebeurd, want de Groningers hechtten geloof aan de ijdele en valse brieven van de bisschop. Maar wie er niet kwamen, dat waren de bisschop en de Stichtse steden.'[459]

In 1648 wees Bernhard Alting op de betekenis die de gebeurtenissen in de periode 1506-1514 hebben gehad voor de relatie tussen Groningen en het Gorecht enerzijds en de bisschop van Utrecht anderzijds:

'Toen Groningen zo in de knel zat werd de bisschop als "Patroon ende Prince van Groninghen" om hulp, troost en redding verzocht. In plaats daarvan gedroeg hij zich eerst in het geheim en daarna in het openbaar als Groningens vijand. Op die manier is de stad (en samen met de stad ook het Gorecht) losgeraakt van de bisschop (die zijn beloften niet nakwam). Hij had beloofd dat hij de stad naar vermogen zou beschermen en haar in haar oude vrijheid en rechten handhaven, mits zij de bisschop en de kerk van Utrecht trouw zou zijn en nooit meer een andere landsheer zou aannemen, tenzij ze daartoe met geweld werd gedwongen.'[460]

Met het begrip 'openlijke vijand' doelde Alting op het feit dat bisschop Frederik van Baden in juli 1513 een verbond sloot met Georg van Saksen.[461] De steden Deventer en Zwolle en de ridderschap van Overijssel waren ook partners in deze overeenkomst geweest. Het verbond, dat een looptijd had van twintig jaar, was gericht tegen de dreigende samenwerking tussen graaf Edzard van Oost-Friesland en de stad Groningen enerzijds en hertog Karel van Gelre anderzijds. Sicke Benninge deelt op het jaar 1514 mee dat de Groningers, toen dezen van dit verbond hoorden en er een kopie van kregen, 'dat landt van Drenthe en gestichte voor viandt' hielden. Vanaf dit moment was er dus openlijke vijandschap tussen Groningen en het Sticht Utrecht.[462]

rechten heet het in het tractaat van 1518 dat daarvan waarschijnlijk geen sprake is, 'maar als ze er toch blijken te zijn zal de hertog de Groningers daarvan schadeloos houden'.

In de literatuur stuiten we op tegenstrijdige opvattingen over de verhoudingen tussen de stad en het Gorecht in de eerste decennia van de zestiende eeuw en over de rol die de bisschop van Utrecht, graaf Edzard van Oost-Friesland en de hertog van Gelre op dit punt speelden. Bernhard Alting deelt mee dat de stad onder graaf Edzard 'over het Gorecht niet te seggen gehadt' heeft, [466] evenals Ypeij en Feith.[467] J.A. Feith daarentegen achtte het niet onwaarschijnlijk dat Edzard en Karel van Gelre het bewind over het Gorecht aan de stad hebben gelaten.[468]

Een tweetal aanwijzingen dat tot dusver aan de aandacht van de onderzoekers van de Gorechter instituties is ontsnapt[469] kan wellicht toch nog enig licht in deze duistere zaak brengen. Op zijn minst moet er een poging gedaan worden om de – op het eerste gezicht tegenstrijdige – stukken te interpreteren. Ze dateren uit de jaren 1513 en 1515, dus kort vóór en kort na het cruciale jaar 1514, waarin het Groningse stadsbestuur zich genoodzaakt zag openlijk te breken met de bisschop van Utrecht en Karel van Gelre als landsheer aan te nemen.

De eerste tekst is een passage uit de kroniek van Sicke Benninge.[470] De bewuste paragraaf, geplaatst op het jaar 1513, betreft 'de beleninge der overheit ende dat schultampt van Gronningen' en vertelt, kort samengevat, dat Groningen de relatie met Utrecht aanvankelijk heeft laten lopen, maar de draad in 1513 weer heeft opgepakt. Benninge herinnert zijn lezers eraan dat de bisschop van Utrecht 'geene gewalt noch overheyt ofte gebodt over de Stadt van Gronningen' had. Wel moesten de Groningers (overeenkomstig de met bisschop Frederik van Blankenheim in 1405 gemaakte afspraak) één keer in de honderd jaar 'het overste gerichte' in leen ontvangen van de bisschop, zodat de stadsbestuurders 'mochten richten toe hals en toe hoeved'. Voor de uitvoering van deze zogenaamde 'hoge jurisdictie' mochten ze naar eigen believen een schulte benoemen, die vanwege de bisschop 'dat laeste oordeel' moest uitspreken over misdadigers die de doodstraf verdiend hadden. Overeenkomstig de bepalingen van het in 1405 gesloten verdrag moest de stad hiervoor jaarlijks op Sint Michiel (29 september) 28 oude Franse schilden aan de bisschop betalen.[471]

Benninge zegt dan dat de belening verlopen was 'van dat honderste jaer al hent [=tot] men schreeff 1513,' en dat men in dit jaar opnieuw tot belening overging.[472] Hij zegt er niet bij dat ook het jaarlijkse bedrag van 28 oude Franse schilden sinds het vervaljaar 1506 niet was betaald, maar dit blijkt uit het vervolg van deze passage. Daarnaast, zo zegt de kroniekschrijver (overigens zonder te verwijzen naar de verpanding door David van Bourgondië in 1460),[473] had de stad Groningen 'dat schultampt van Haren'[474] in leen van de bisschop, waarvoor ze hem jaarlijks op Pasen 100 rijnsguldens moest betalen. De stad had in 1513 echter een betalingsachterstand van *f*700. Dit betekent dat men zeven jaren niet betaald had, ofwel dat na Pasen 1506, het jaar waarin de stad graaf Edzard als beschermheer had binnengelaten, ook geen betaling meer had plaatsgevonden voor het Gorecht. Het lijkt erop dat de Groningers in de chaotische periode van het beleg door de Saksen en het bewind van graaf Edzard de relatie met Utrecht hebben laten versloffen, maar dat men in 1513 toch weer redenen zag om de oude landsheer gunstig te stemmen. In ieder geval is er, aldus Benninge, een *deal* gesloten: de bisschop zou in totaal *f*1200 krijgen, de eerste helft op Midwinter (Kerstmis 1513), de tweede helft op 1 mei (1514).[475] Of deze betalingen geheel en al zijn verricht vertelt Benninge niet. Nog vóórdat de tweede termijn verviel, waren de Groningers tot het inzicht gekomen dat de bisschop 'hun vijand' geworden was. Sicke Benninge behoorde tot de leidende kringen in Groningen en heeft een rol gespeeld bij het beheer van de stadsfinanciën.[476] Het is niet onmogelijk dat hij zelf de onderhandelingen met de Stichtse autoriteiten heeft gevoerd of anderszins daarbij betrokken is geweest. We mogen daarom aannemen dat zijn verhaal klopt en dat men van Groningse zijde serieus geprobeerd heeft de relatie met de officiële landsheer te herstellen.

Een aanwijzing voor de manier waarop het Gorecht onder Edzard werd beheerd vinden we in het tweede stuk dat ik in dit verband onder de loep wil nemen. Het gaat daarbij om een document in de Gelderse archieven, waarbij maarschalk Willem van Ooy, als

Het huis Coenders te Helpman. Gewassen pentekening door J. Stellingwerf. Groninger Archieven, THAG 3543.

gevolmachtigde van hertog Karel van Gelre en onder voorbehoud van 's hertogen goedkeuring, aan Berend Coenders vergoeding toekent van de schade die deze ten gevolge van de oorlog had geleden. Het stuk dateert van 2 maart 1515, dus een luttele twee weken nadat het stadsbestuur en Willem van Ooy (buiten medeweten van graaf Edzard) nadere afspraken hadden gemaakt over de relatie tussen Groningen en de Gelderse hertog en waarbij was aangetekend dat 'Utrecht' vermoedelijk geen rechten meer op Groningen had en dat – mocht anders blijken – de hertog de stad voor de gevolgen daarvan zou vrijwaren.

Uit Willem van Ooy's akte van 2 maart 1515[477] kennen we de achtergrond van de schadevergoeding die Berend Coenders werd toegekend. Het verhaal berust op de verklaring die de belanghebbende daarover zelf had afgelegd. 'Berent Conrades' had het 'gericht van Selwerd een tijdlang vanwege bisschop Frederik van Baden bediend en 'geregeerd'. Hij betaalde de bisschop daarvoor een pacht van *f* 100.[478] De bisschop heeft echter een verdrag gesloten met Georg van Saksen tegen de stad Groningen en haar beschermers, waardoor hij een vijand van de stad geworden is.[479] De bisschop heeft ook toegestaan dat het blokhuis Weerdenbras 'in het gericht van Selwerd' werd opgericht tegen de stad Groningen.[480] Het gevolg daarvan is geweest dat Berends huis tweemaal door de vijanden in brand gestoken is en dat hij ook nog andere schade heeft geleden.[481] In totaal beliep de schade *f* 1000. Bovendien was het hele Gorecht verwoest, zodat Coenders een aantal jaren geen of zeer weinig inkomsten had gehad. Om deze reden eiste hij van de bisschop een schadevergoeding en vroeg hij Willem van Ooy om hem daarbij vanwege de hertog van Gelre te helpen. Berend Coenders

had ook meteen aangegeven op welke manier die hulp geleverd kon worden: hij had nu vier of vijf jaar geen pacht aan de bisschop betaald en wilde dat ook de komende vijf of zes jaar niet doen. Tien jaren niet betaalde pacht zouden gelijk staan aan het bedrag van de schade: *f*1000. Willem van Ooy vond dit een redelijk voorstel, confisqueerde de reeds verschenen pacht als 'viantlijck guedt' en wees ook de toekomstige pacht aan Berend en zijn erfgenamen toe, totdat de schade zou zijn vergoed.

Dit verhaal vraagt op een aantal punten om interpretatie en commentaar. Laten we eerst de persoon van Berend Coenders nader bezien.[482] Berend Coenders of Conrades (ook andere spellingsvarianten komen voor) was een zoon van Jan of Johan Coenders uit Dokkum. Ubbo Emmius vermeldt hem in zijn lijst van Groningse burgemeesters op het jaar 1496.[483] De periode waarin Berend Coenders – aanvankelijk in afwisseling met anderen – het ambt van 'scholte van Haren' of 'amptman des Gerichtes van Selwerden' bekleedde, was zeer lang: reeds in 1480 beoorkondde hij in die kwaliteit de verkoop van enig land in het kerspel Noorddijk.[484] Ofschoon Berend Coenders in zijn verhaal geen enkele aanwijzing gaf over de eventuele rol die de stad Groningen met betrekking tot het Gorecht speelde, ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij door de raad als ambtman van het Gorecht was benoemd overeenkomstig de bepalingen van het verdrag dat in 1460 tussen de stad en bisschop David van Bourgondië was gesloten.

Berend Coenders was, net als zijn broer Coert die herhaaldelijk burgemeester was, een belangrijk man in het Groningen van rond 1500. In 1504 was hij lid van de stedelijke afvaardiging naar de onderhandelingen over een wapenstilstand, die op initiatief van de bisschop te Vollenhove werden gehouden.[485] Na zijn aantreden als beschermheer van Groningen benoemde Edzard van Oost-Friesland Berend Coenders en oud-burgemeester Ludeken Horneken tot hoofdman (1506).[486] Coenders genoot dus het vertrouwen van graaf Edzard en het kan dan ook niet verbazen dat hij door hem werd gehandhaafd als ambtman van het Gorecht. Uit de verklaring van 1515 blijkt verder dat Berend Coenders in deze functie optrad in naam van de bisschop en niet namens graaf Edzard. Dit wijst erop dat de graaf inderdaad de rechten van de bisschop – en ook het benoemingsrecht van de Groningse raad – heeft ontzien, conform de bepaling uit de huldigingsakte van 1506 dat ieders rechten zouden worden gerespecteerd, 'sunderlinghe der kerken ende stichte van Uutrecht'.[487] Deze situatie heeft, zo lijkt het, geduurd tot het moment dat de bisschop als bedrieger werd ontmaskerd en duidelijk werd dat hij in plaats van landsheer vijand geworden was (1514).

Ambtman Coenders deelde in zijn verklaring tegenover Willem van Ooy mee, dat er vier of vijf jaar lang geen pacht betaald was voor het gericht van Selwerd. Dat er een betalingsachterstand was komt overeen met wat Sicke Benninge ons hierboven meedeelde. Er zijn echter twee punten die nadere verklaring behoeven: in de eerste plaats lijkt het bij Benninge te gaan om betalingen uit de stadskas, terwijl Berend Coenders de indruk wekt dat hijzelf degene was die de pacht moest betalen en een rechtstreekse relatie met de bisschop onderhield. In de tweede plaats klopt het aantal achterstallige jaren niet. Benninge zegt dat Groningen *f*700 moest betalen (vanwege zeven jaren betalingsachterstand), maar Coenders heeft het vaagweg over vier of vijf jaren. Volgens Benninge is dus na 1506[488] niet meer betaald, volgens Coenders zijn de betalingen in 1510 of 1511 gestopt.[489] We kunnen ons gemakkelijk van dit verschil afmaken door te veronderstellen dat onze zegslieden zich hebben vergist of de waarheid opzettelijk geweld hebben aangedaan, hetgeen in Coenders' geval tot zijn eigen voordeel kon strekken. Maar als we de mogelijkheid onder ogen willen zien dat beide heren gelijk zouden kunnen hebben, moeten we nagaan of er een andere verklaring is.

Benninge meldt dat de in 1513 met de Utrechtse autoriteiten gesloten *deal* resulteerde in de afspraak dat het totale verschuldigde bedrag ter hoogte van *f*1200 in twee termijnen zou worden betaald: de eerste helft op Kerstmis 1513 en de tweede helft op 1 mei 1514.[490] Als we veronderstellen dat eind 1513 inderdaad vanwege[491] de stad Groningen de helft van het verschuldigde bedrag is betaald, mag men aannemen dat de betalingsachterstand voor wat betreft het Gorecht zo ongeveer was gehalveerd. Dat betekent dat men nu niet meer van 1506 achterstallig was, maar vanaf 1509 of 1510. De keuze tussen beide laatste jaren hangt af van de manier waarop je *f*700 voor zeven jaar in tweeën deelt: eerst *f*300 en dan *f*400 of omgekeerd. Indien deze sommen kloppen is Coenders' verhaal van 1515 een aanwijzing voor het feit dat de tweede termijn van de in 1513 overeengekomen regeling niet meer is betaald en dat men dus vanaf 1510 achterstallig was. De reden ligt voor de hand: tussen Kerstmis 1513 en 1 mei 1514 is in Groningen bekend geworden dat Frederik van Baden in het geheim een verbond gesloten had met Georg van Saksen en dus als landsheer definitief had afgedaan.

Zoals gezegd bestond de aan Berend Coenders toegezegde schadevergoeding uit het recht om de aan de bisschop verschuldigde pacht van *f*100 per jaar niet te hoeven betalen. Deze regeling, in combinatie met de twee weken tevoren vanwege de Gelderse hertog aan de Groningse stadsbestuurders gedane toezegging dat de hertog hen zou vrijwaren van alle claims die er van Utrechtse zijde nog zouden kunnen komen, wijst erop dat de zaak van de Utrechtse rechten nu geheel in handen van de Gelderse hertog lag.

Op grond van het voorgaande mogen we vaststellen dat er ten tijde van Edzard van Oost-Friesland (1506-1514) eigenlijk niets is veranderd in de uitoefening van de overheidsrechten over het Gorecht. De bisschop was er in naam landsheer en 'de justitie en politie' werden bediend door een ambtman die door de Groningse raad was benoemd. Ambtman Coenders behoorde tot de hoogste kringen van het Groningse patriciaat, zodat we mogen aannemen dat de stedelijke raad vanuit de coulissen invloed uitoefende op het bestuur (de 'politie') van het gebied. Overigens is juist datgene wat wij 'bestuur' noemen het terrein geweest waar de competenties van graaf Edzard als fungerend landsheer en die van de stedelijke raad onduidelijk waren. Zij moesten in de praktijk vorm krijgen. Gelet op de lange traditie van praktische autonomie van het stadsbestuur, de in de vijftiende eeuw door Groningen gepretendeerde en ook werkelijk in praktijk gebrachte quasi-landsheerlijke macht in de Ommelanden,[492] alsmede de chaotische toestand die er aan het begin van de zestiende eeuw heerste, valt nauwelijks te verwachten dat graaf Edzard in de korte periode van zijn bewind de gelegenheid heeft gehad om ten volle vorm te geven aan een eigen beleid.[493]

Uit het stuk van Willem van Ooy wordt voor de periode onder Karel van Gelre duidelijk dat ook toen de bestaande situatie – althans op enkele punten – werd gehandhaafd. De toezegging dat Berend Coenders de komende vijf à zes jaar de aan de bisschop verschuldigde pacht niet hoefde te betalen betekent in ieder geval dat ook hij in de functie van ambtman van Selwerd kon blijven zitten.

Dat Berend Coenders enkele maanden later op voorstel van Van Ooy door de raad werd ontslagen uit zijn functie van hoofdman – waarin hij in 1506 door graaf Edzard was benoemd – wil niet zeggen dat hij de Gelderse gunst had verspeeld, maar hangt samen met de nieuwe inrichting van het bestuur over de Ommelanden. In het op 17 februari 1515 tussen Willem van Ooy en het stadsbestuur gesloten verdrag was bepaald dat Groningen 'de overheyt unnd regeringe der Ommelanden vann der Eemse tot der Lauwersche' over-

droeg aan Karel van Gelre en dat de hertog 'de regering over de Ommelanden' in handen zou geven van een nieuw te vormen college, bestaande uit een lid van de hertogelijke raad en vier jaarlijks door de Groninger raad te kiezen personen.[494] Berend Coenders was ongetwijfeld een van de steunpilaren van Edzard van Oost-Friesland geweest, maar nu het tij was gekeerd hoorde hij, evenals zijn broers Lulof en Coert, tot de supporters van het Gelderse bewind. Sicke Benninge vertelt dat hij een van de Groningse patriciërs was die 'by den blauwen sack' waren, hetgeen wil zeggen: door de Gelderse hertog betaald werden. De kroniekschrijver – die Coenders van nabij moet hebben gekend[495] – spreekt er schande van, want door deze toelagen voor de Groningse elite moesten de arme Ommelanders veel meer schatting opbrengen dan in feite nodig was.[496] Het Gorecht, als niet behorende tot de Ommelanden, was overigens vrijgesteld van deze belasting, die in totaal *f*7000 beliep.[497]

Ofschoon Berend Coenders door Karel van Gelre als ambtman van het Gorecht werd gehandhaafd, verschilt zijn positie onder de Gelderse hertog wel van die, welke hij onder Edzard van Oost-Friesland had gehad. Dit blijkt uit de bewoordingen die de hertog bezigde toen hij op 10 november 1522 Coenders in zijn ambt bevestigde. Karel van Gelre bevond zich toen in hoogst eigen persoon te Groningen. Hij was naar het noorden gekomen op dringend verzoek van de Geldersgezinde stadsbestuurders. Dezen – de heren die 'bij de blauwe zak' waren – voelden zich bedreigd door hun eigen stadgenoten die, anders dan zijzelf, geen voordeel genoten van het Gelderse bewind, maar juist veel schade leden door het niets en niemand ontziende gedrag van de Gelderse benden. Er heerste onder de bevolking groot ongenoegen vanwege de oorlogen die de Gelderse hertog voerde. Deze verstoorden de rust waarvan een handelsstad als Groningen het moest hebben. Ook het geld dat de hertog aan zijn supporters onder het stedelijke patriciaat betaalde zette kwaad bloed. Sicke Benninge vertelt dat onbekenden 's nachts vijf of zes kippen met doorgesneden keel voor het rechthuis legden om de hoge heren te laten weten dat het hun ook zo zou vergaan.'[503] De Geldersgezinden hadden de hertog gevraagd in eigen persoon naar Groningen te komen. Zijn aanwezigheid zou de gemoederen wel tot bedaren brengen, zo hoopten ze. Inderdaad kwam Karel van Gelre op 2 november 1522 de stad binnen en werd op de volgende dagen door de stadsbestuurders, de gehele stedelijke bevolking en de Ommelanders als heer gehuldigd. Op de dag van zijn vertrek uit Groningen vond hij nog even tijd voor Berend Coenders en bevestigde hem in zijn ambt. Uit de oorkonde die hiervan werd opgemaakt, blijkt dat de hertog de door Willem van Ooy in 1515 getroffen regeling inderdaad heeft bekrachtigd.[504] In het stuk duidde de hertog het Gorecht aan als 'onse ampt ind [=en] gericht van Zelwert' en hij 'beleende' Coenders bij deze gelegenheid opnieuw met 'idtselve onse Ampt ind gericht'.

Overigens geschiedde deze belening niet voor niets: uit de tekst blijkt dat Berend Coenders hiervoor in het verleden aan de stad een bedrag van *f*500 had betaald en aan de hertog ter gelegenheid van zijn komst naar Groningen nog eens 150 emder gulden heeft 'geleent'. In het bijzonder de *f*500 die Coenders aan de stad heeft betaald zijn raadselachtig. Gaat het hier om de pachtpenningen die Coenders voor het ambtmanschap betaald heeft voor een periode die voorafging aan die welke gedekt werd door de schadevergoeding die hem door Willem van Ooy was toegekend? Of zijn deze *f*500 van Berend Coenders geheel of gedeeltelijk aangewend voor de regeling die in 1513 is getroffen ter afbetaling van het bedrag dat Groningen aan 'Utrecht' verschuldigd was? Of heeft misschien Nijhoff gelijk en gaat het simpel om een 'pandpenning'?[505] Dit laatste wordt gesuggereerd door de bepaling dat Coenders en

Belastingen

De stad Groningen en het Gorecht betaalden niet mee aan het bedrag van *f*7000 dat Stad en Lande jaarlijks aan de Gelderse hertog verschuldigd waren. Het waren echter door de stad aangewezen functionarissen – de hoofdmannen – die op de inning van deze belasting moesten toezien. Deze 'scheve verhouding' tussen Groningen en de Ommelanden, die we ook later in de zestiende eeuw tegenkomen, wekt verbazing.[498]

Wanneer hierover van Ommelander zijde een aanmerking werd gemaakt, kwam van stadszijde steevast het antwoord dat er in wezen helemaal geen sprake was van een ongelijke verdeling van de lasten. De burgers en ingezetenen van de stad moesten zware lasten opbrengen om de hoge kosten te bestrijden van het onderhoud en de verbetering van de stedelijke vestingwerken. De Groningers gingen daarbij nog altijd van de gedachte uit, dat de stad Groningen in tijden van gevaar een toevluchtsoord was voor alle Ommelanders en als zodanig een schild der Friese vrijheid was. Wanneer de burgers belasting moesten betalen voor hun landerijen in de Ommelanden en ook zouden worden aangeslagen voor hun bezittingen binnen de stad, zouden ze 'dubbel gepakt' worden, zo luidde de redenering.

Uit niets blijkt dat van Ommelander zijde geprotesteerd is tegen de in 1520 met de Geldersen getroffen regeling. Het kan zijn dat dit te wijten is aan een gebrekkige overlevering van bronnen. Het kan er ook op duiden dat de regeling eigenlijk niet of nauwelijks strijdig was met het destijds heersende rechtsgevoel. Tenslotte mogen we ook niet uitsluiten dat het overwicht van de stad zo groot was, dat de Ommelanders niet durfden te opponeren.

Het totaalbedrag van *f*7000 zou worden opgebracht door twee verschillende heffingen: één van *f*6000 op de landerijen in de Ommelanden ('schatting') en één van *f*1000 op de bieren die in de Ommelanden werden geconsumeerd ('bieraccijns').

Er bestaat een uit 1520 daterende lijst waarin per kerspel de omvang van de schatplichtige landerijen is opgegeven.[499] Hierin ontbreken de kerspelen van het Gorecht, terwijl die van het Klei- en Wold-Oldambt wèl worden opgesomd. Bij de kerspelen van het Klei-Oldambt is ook de omvang van de landerijen aangegeven, bij die van het Wold-Oldambt niet. Dit kan te maken hebben met het feit dat deze landerijen onbruikbaar geworden waren door de uitbreiding van de Dollard, maar ook met onzekerheid met betrekking tot de vraag of het Oldambt wel tot betaling verplicht was. In het vervolg zal blijken dat de stad, ofschoon zij de overheid over het Oldambt aan de hertog van Gelre had overgedragen, zich toch bepaalde rechten ten aanzien van dat gebied voorbehield.

De kwestie van de belastingvrijdom van het Gorecht was in 1555 opnieuw onderwerp van discussie tussen Stad en Lande.[500] Bij de in dat jaar getroffen regeling betaalden de Oldambten op dezelfde wijze als de Ommelanden mee aan de schatting.[501] Overigens zijn alle Oldambtster kerspelen, compleet met opgave van de op te brengen bedragen, opgesomd in de oudst bekende schattingslijst die uit de jaren 1509-1510 dateert en onlangs is uitgegeven.[502]

zijn erfgenamen in het bezit van het ambtmanschap zouden blijven zolang de 500 goudgulden en 150 emder gulden niet door de hertog zouden zijn terugbetaald. Indien dit juist is, betekent dit dat de stad Groningen als schakel tussen de landsheer en de ambtman geheel is weggevallen. De stad had immers het Gorecht van de Utrechtse bisschop in pand, voortaan zouden de ambtman en zijn erfgenamen het Gorecht rechtstreeks van de Gelderse hertog in pand houden. Drie jaar later, in 1525, bevestigde Karel van Gelre Berend Coenders nogmaals in zijn functie, onder de uitdrukkelijke bepaling dat de aanstelling gold voor de tijd van Berends leven en met de toezegging dat hij ook Berends nakomelingen niet uit het ambt zou laten zetten, zolang zijnerzijds de 500 goudgulden en 150 emder gulden niet zouden zijn terugbetaald.[506]

De akte van 10 november 1522 suggereert dat ook de aard van de verhouding tussen ambtman en hertog gewijzigd is. Was vóór die tijd – althans in theorie – nog sprake van een pachtverhouding tussen de

ambtman (via de stad Groningen) en de bisschop, nu is er sprake van een 'belening'. Het Gorecht was een 'heerlijkheid' geworden die rechtstreeks van de hertog 'gehouden' werd. In overeenstemming hiermee is het feit dat in de rekeningen van Evert van Domselaar, die 's hertogen financiën in Stad en Ommelanden administreerde, geen inkomsten wegens het Gorecht worden verantwoord.[507]

Volgens Bernhard Alting heeft het Groninger stadsbestuur ten tijde van de Gelderse hertog geen enkel overheidsgezag in het Gorecht kunnen doen gelden. In Altings zeventiende-eeuwse vocabulaire heet het van Karel van Gelre dat hij zich gedroeg als een 'absoluyt ende souvereyn prince in d'administratie van jurisdictie ende lands-overheyt'.[508] Toch is het vreemd dat in dezelfde passage van het tractaat van 1518, waarin wordt vastgelegd dat de stad Groningen het overheidsgezag over de Ommelanden en haar rechten op Oostergo en Westergo aan de hertog overdraagt, wordt gezegd dat de stad ook ten gunste van haar nieuwe landsheer afstand doet van haar rechten in het Oldambt, terwijl over het Gorecht met geen woord wordt gerept. Wil dit zeggen dat de beide stadsjurisdicties Oldambt en Gorecht verschillend werden behandeld? Op grond van het feit dat alleen van het Oldambt wordt gezegd dat de stedelijke zeggenschap erover wordt beëindigd, concludeerde J.A. Feith dat de stad de jurisdictie in het Gorecht blijkbaar heeft mogen behouden. Hij meent dat dit dan ook wel onder Edzard zo zal zijn geweest.[509] Wij hebben inmiddels gezien dat Karel van Gelre zichzelf wel degelijk als landsheer van het Gorecht heeft gezien en ook de benoeming van de ambtman aan zich hield. Een goede verklaring voor het feit dat in het tractaat van 1518 het Oldambt wel, maar het Gorecht niet worden genoemd, kan ik niet geven. Komt het omdat de stad en het Gorecht 'van oudsher' met elkaar samenhingen en de overdracht van de overheidsrechten over de stad die over het Gorecht impliceerde? Of was de stad onder Edzard van Oost-Friesland nog steeds de baas geweest in het Oldambt en was de overdracht van dit gebied aan de landsheer dus een nieuwigheid die vermeld moest worden? Dat de positie van het Oldambt inderdaad verschilde van die van het Gorecht, blijkt mede uit een akte van 25 mei 1521.[510] Op die dag waren de abten, prelaten, jonkers, hoofdelingen en eigenerfden der landen tussen Eems en Lauwers op het Groninger raadhuis bijeengekomen en hadden, in aanwezigheid van burgemeesters en raad, hertog Karel van Gelre als hun landsheer gehuldigd. Ten behoeve van de Gelderse administratie hadden burgemeesters en raad de oorkonde die ten bewijze van dit feit was opgemaakt, met het stadszegel bekrachtigd. In de akte werden alle Ommelander landschappen met name genoemd: 'Hunsegae, Fivelgae, Oldeampte, Langewolt, Vredewolt, Hummerze ind Middaich'. Het feit dat de leidende figuren van het Oldambt naast die van de andere Ommelander landschappen bij deze gelegenheid zelfstandig optraden is consistent met het in 1515 en 1518 bepaalde.[511]

Karel van Gelres rol als landsheer blijkt onder meer uit de tekst van het Selwerder Landrecht van 1529 en uit de privilegebrief die hertog Karel op 20 januari 1529 voor het Gorecht vaststelde.[512] Daarin liet de hertog weten dat hij op verzoek 'unses amptmans[513] und gemeener meenten unde samptlicken undersaeten unses Gerichtes van Selwart' het landrecht, de privileges en gewoonten van dat gebied bevestigde. Wijzigingen van het landrecht zouden in het vervolg kunnen worden aangebracht door 'unsen Amptman und Gemeente' aldaar, onder voorbehoud van instemming van de hertog. Van uitspraken van dit plaatselijke gerecht zou beroep mogelijk zijn, maar nergens anders dan op de hertog zelf en diens raad. Ook mocht het Gorecht niet met enig ander gebied worden samengevoegd; het moest zelfstandig blijven, zoals het altijd was geweest.

Bij Altings mededeling dat de zeggenschap van de Gelderse hertog 'absoluyt' was, kunnen overigens wel

vraagtekens gezet worden. In ieder geval was zijn gezag niet gedurende de hele periode van zijn bewind (1514-1536) even groot. Het was in die jaren erg onrustig in Groningen en we hebben gezien dat er ook sprake was van stevige oppositie tegen de stadsbestuurders die de Gelderse politiek steunden.[514] Zeven jaren na de officiële bekrachtiging van Groningens onderwerping aan Karel van Gelre legde de hertog de stad een lijstje met vijf kwestieuze punten voor waarop hij duidelijkheid van haar verlangde. Een van deze punten betrof de heerschappij over het Oldambt.[515] Blijkbaar was de stad, ook na de officiële erkenning van Karels landsheerlijke status in 1518 en huldiging in 1522, gewoon doorgegaan met het stellen van beheersdaden ten aanzien van dat gebied. Eerst in april 1525 slaagde Karel van Gelre erin de Groningers zozeer onder druk te zetten, dat dezen bereid waren zijn interpretatie te aanvaarden.[516]

Het wapen Schenck van Toutenburg boven een deur in het huis te Wedde. Jurgen Schenck van Toutenburg was van 1536-1540 stadhouder van Friesland, Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Overijssel en Lingen. In 1538 werd hij door Karel V beleend met de heerlijkheid Westerwolde, Bellingwolde en Blijham. Dit laatste is de reden waarom zijn wapen op het huis te Wedde is aangebracht.
Eigen foto (november 2006).

Portret van burgemeester Eltet to Lellens.
In juni 1536, ten tijde van de huldiging van Karel V als erfheer van Stad en Lande, logeerde zijn stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg ten huize van burgemeester Eltet to Lellens.
Collectie Groninger Museum (bruikleen Gemeente Groningen), foto John Stoel.

2.2.10 Onder het Bourgondisch-Habsburgse huis

In 1528 waren op hoog niveau – de keizer van het Duitse Rijk en de koningen van Frankrijk en Engeland waren partij – regelingen getroffen waarvan de uitwerking ook de positie van Karel van Gelre (en Groningen) raakte. In het verdrag van Gorcum werd bepaald dat de Gelderse hertog Groningen met de Ommelanden, Coevorden en Drenthe zolang mocht behouden, maar dat Karel V hem daar mettertijd als landsheer zou opvolgen.[517] Maar nog voordat het op grond van de bepalingen van deze overeenkomst zover was, kwam er een eind aan de 'Gelderse periode'. In 1536 had hertog Karel van Gelre zich zo onmogelijk gemaakt, dat Stad en Ommelanden zich genoodzaakt zagen Karel V als landsheer te huldigen. Voor Groningen was de maat vol geweest toen de Gelderse hertog, tegen de afspraken in, een kasteel in de stad eiste. Dit was voor de Groningers ten enenmale onaanvaardbaar. In hun ogen moest de stad Groningen de enige sterkte in de regio zijn en blijven en was het de burgerij zelf die er de baas over moest zijn. Ze zagen de militaire kracht van Groningen als de enige betrouwbare garantie voor het voortbestaan en de welvaart van de stad en als burcht van Friesland (of tenminste de Friese Ommelanden). Het toelaten van een vreemde strijdmacht binnen de stadsmuren betekende voor de Groningers het einde van hun autonomie en het begin van de ondergang van stad en lande. Het stadsbestuur belegde daarom een vergadering met enkele Ommelander heren, die het krijgsgewoel ten plattelande waren ontvlucht en in Groningen een goed heenkomen hadden gezocht. De gemoederen waren verhit geweest en iedereen had geroepen dat men van 'de Geldersman' af moest en 'Karel van Bourgondië' als heer erkennen.[518] Volgens Johan Rengers schreven de Groningers en Ommelanders daarop gezamenlijk een brief aan Maria van Hongarije, het hoofd van de Bourgondisch-Habsburgse regering te Brussel. Daarin vroegen ze haar of ze bereid zou zijn om Stad en Lande in bescherming te nemen voor hetzelfde bedrag dat dezen aan de hertog van Gelre plachten te betalen.[519]

Deze manier van zeggen geeft helder aan hoe de Groningers en de Ommelander heren zich de verhouding met de landsheer voorstelden. De landsheer moest hen beschermen en tegen vijanden verdedigen, van onderwerping aan diens politiek was geen sprake. Volgens Ubbo Emmius stuurden Stad en Lande gezanten naar het Hof te Brussel om daar over de aanvaarding van Karel V als landsheer te onderhandelen. Het verhaal van de Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga over deze gebeurtenissen stemt overeen met dat van Rengers. Hij zegt dat de Groningers aan de Ommelander heren Hiddo Onsta van Sauwerd en Bartold Entens van Middelstum volmacht verleend hebben om naar Jurgen Schenck van Toutenburg, Karels stadhouder in Friesland, te gaan en Stad en Lande aan de keizer op te dragen. Schenck heeft dit onmiddellijk schriftelijk aan Brussel gemeld en om instructies gevraagd. In zijn missive van 22 mei 1536 wees hij er op dat het voor de Bourgondische partij van groot belang was 'sulcke stat ende lande to overheren'. Een betere gelegenheid om Stad en Ommelanden in bezit te krijgen zou er volgens hem in honderd jaar niet weer komen.[520] De landvoogdes schreef daarop terug dat de stadhouder op het aanbod moest ingaan en dat de keizer bereid was Stad en Ommelanden tegen de hertog van Gelre te beschermen. Schenck trok daarna troepen samen en begaf zich op weg naar Groningen.[521]

Jurgen Schenck van Toutenburg kwam op 7 juni 1536 's avonds laat vanuit Friesland in Groningen aan en had een concept bij zich voor de overeenkomst waarbij Stad en Lande zich aan Karel V zouden onderwerpen. Het valt te betwijfelen of er aan Bourgondische zijde wel serieus gekeken is naar de voorwaarden waarop men Stad en Lande in bescherming nam. In Groningen is er in ieder geval geen tijd geweest voor

echte onderhandelingen. De volgende dag reeds kwamen de overheden van Stad en Lande in de kerk van Sint Walburg bij elkaar om in de persoon van Jurgen Schenck – hij had even tevoren in de Sint Maartenskerk de mis bijgewoond – keizer Karel V, 'hertoge van Brabant, grave van Hollant ende erffhere der landen van Vrieslant ende Overijssel' als hun landsheer te huldigen.[522] De kroniekschrijver Tjalling Aykema vertelt erbij dat tijdens de huldigingsplechtigheid uit naam van de keizer muntstukken van de preekstoel werden rondgestrooid. Jurgen Schenck was twee dagen in Groningen te gast, logeerde ten huize van burgemeester Eltet to Lellens en is daags na de huldiging door burgemeesters en raad op het wijnhuis onthaald.[523]

Ofschoon er op 8 juni snel overeenstemming was bereikt tussen Jurgen Schenck en de vertegenwoordigers van Stad en Lande, zitten er toch wel wat verschillen tussen de concept-artikelen die men aan 's keizers zijde

Een sterke positie

Het tractaat dat Stad en Lande met Karel V sloten wijkt op een aantal punten af van het concept dat van 's keizers zijde was opgesteld. Voor zover mij bekend is Bernhard Alting de eerste geweest die op het bestaan van deze verschillen heeft gewezen en dan in het bijzonder op die welke de positie van de Oldambten en het Gorecht betreffen.[527] Emmius zwijgt erover in zijn *Rerum Frisicarum Historia* en *De agro Frisiae*, maar De Sitter lijkt er in zijn *Tegenwoordige Staat* op te zinspelen.[528]

Behalve het door Alting gesignaleerde verschil inzake de stadsjurisdicties – dit krijgt in de tekst de nodige aandacht – zijn er nog enkele andere opmerkelijke punten.

Wanneer het gaat over de bezitsrechten op 'landen ende goederen' welke de landsheer toezegt te zullen respecteren, zijn de woorden 'bynnen- ende buytendycks' toegevoegd. Op deze manier werden eventuele claims van de landsheer op de aanwassen – in Holland werd dit recht door de graven opgeëist – ondervangen.[529] Een ander succes boekten de Groninger onderhandelaars met betrekking tot het muntrecht. In het ontwerp vindt men de bepaling dat de keizer het muntrecht aan zich zou houden, zoals hij dat ook in alle Brabantse en Hollandse steden had gedaan. Dit punt ontbreekt in de uiteindelijke versie van de overeenkomst.

Dat de stad Groningen ten opzichte van de Ommelanders ten tijde van deze onderhandelingen een zeer sterke positie innam blijkt uit het feit dat zij van de keizer de belofte los kreeg dat hij de vestingen Appingedam en Delfzijl zou laten afbreken – de Ommelanders zouden dit later diep betreuren – en dat Stad en Lande hem daarbij zouden helpen. Deze bepaling was reeds opgenomen in het oorspronkelijke voorstel en zal de Habsburgse zijde ingefluisterd zijn toen de stad via een gezant om hulp was komen vragen.

De keizer zou niet, zoals de hertog van Gelre had geëist, een kasteel in de stad krijgen om de bevolking naar zijn hand te zetten.[530] Hem zou een 'schoon lusthuis' ter beschikking worden gesteld, waarin hij 'myt eeren logeren' kon. De stad had bovendien van haar Ommelander partners gedaan gekregen dat ze zouden meebetalen aan die residentie. Het zou overigens nooit tot de bouw van een dergelijk paleis komen, of men moet de – veel latere – aanpassing van het Fraterhuis aan het Sint Walburgkerkhof tot stadhoudershof daarvoor willen aanzien.

Tenslotte vinden we nog een verschil in de tekst van het ontwerp en die van de definitieve versie in de slotbepaling. Daarin wordt gesproken over de vergoeding die Stad en Lande aan de keizer zullen betalen voor de bescherming die zij van de keizer zullen genieten. In het concept wordt gesproken over 'eene goede ende behoirlyke somme van penningen', te betalen op twee jaarlijkse termijnen, te weten Jacobi (25 juli) en Martini (11 november). In de definitieve tekst is het verschuldigde bedrag vastgelegd: *f* 12.000, te betalen op Jacobi en Maria Lichtmis (2 februari).

De genoemde wijzigingen zijn alle in het voordeel van de stad en in het nadeel van de landsheer of de andere contractpartner, de Ommelanden.

had opgesteld en de tekst van het akkoord dat een week later door de keizer werd geratificeerd.[524] In een kopie van dat concept, gedateerd Tweede Pinksterdag (6 juni) 1536, is door middel van aantekeningen in de marge en onderstrepingen in de tekst aangegeven waar veranderingen zijn aangebracht.[525] In het voorstel stond dat 'die van Groeningen myt die Omlanden, d'Olde Ampten ende gerichte van Sellewerd' de keizer als hun heer hulde zouden doen en dat de keizer van zijn kant de stad Groningen, de Ommelanden, Oldambten en het Gericht van Selwerd zou beschermen. Alsof Oldambt en Gorecht zelfstandige verdragspartners konden zijn! Deze formulering kon vanzelfsprekend geen genade vinden in de ogen van de stadsbestuurders. Zij stelden zich op het standpunt dat het Oldambt en het Gorecht onder de stad ressorteerden en dat de onderwerping van de stad aan de nieuwe landsheer de onderwerping van deze landstreken insloot. De stad kreeg haar zin en in de definitieve tekst ontbreken op deze plaatsen Oldambt en Gericht van Selwerd. Even verderop echter, daar waar de keizer toezegt de rechten en privileges van Stad en Ommelanden te zullen respecteren, is op verzoek van de stad uitdrukkelijk vastgelegd dat Groningen de baas blijft over de genoemde gebieden: 'wel verstaende dat de Olde Ampten ende tGerechte van Zelwert sullen blijven bij de voers. stadt Groeningen.' Let wel: er staat niet 'deze of gene rechten' in het Oldambt en het Gorecht. Het zijn *de genoemde gebieden zelf* die bij de stad zullen blijven. Zeker voor het Gorecht geldt dat deze ongetwijfeld met opzet vaag gehouden formulering ruimte bood voor een grotere zeggenschap van de stad over dit gebied dan zij ooit had gehad.[526]

2.2.11 *In de plaats van de bisschop*

Het tractaat van 15 juni 1536 is een groot succes voor de stedelijke politiek geweest. Ik vermoed dat 's keizers vertegenwoordigers bij deze gelegenheid meer uit handen gegeven hebben dan de bedoeling kan zijn geweest. In 1528 was het wereldlijk gezag van de Utrechtse bisschop over het Sticht (waartoe ook het Gorecht behoorde) in handen van Karel V gekomen.[531] Deze kon toen nog niet als landsheer over het Gorecht optreden, omdat was afgesproken dat de hertog van Gelre het gebied nog aan zich mocht houden en dat Karel V hem zou opvolgen. Voor de stad Groningen verkeerde Karel V in zekere zin al eerder in dezelfde positie, want in 1515 had hij het Friese leen (waaronder ook de stad Groningen en de Oldambten geacht werden begrepen te zijn) van Georg van Saksen overgenomen.[532] De ontwerp-tekst van het tractaat tussen Karel V en Stad en Lande was, met zijn gelijkwaardigheid suggererende opsomming van de verdragspartners ter andere zijde, meer in overeenstemming met de staatsrechtelijke feiten dan de versie die uiteindelijk werd vastgesteld.

Voor ons die leven in een tijd waarin de eer en hoogheid van staat en magistraat veel minder in tel zijn dan toen, lijkt dit alles niet meer dan een juridisch woordenspel. Voor de zestiende-eeuwer ging het om wezenlijke zaken en ook in de eeuwen daarna zouden de verhoudingen in Stad en Lande veelvuldig te lijden hebben van conflicten over soortgelijke kwesties. Dat werd nog erger naarmate in de loop van de jaren duidelijk werd dat achter de juridische verhoudingen ook economische belangen verscholen konden liggen en deze vervolgens een steeds grotere rol gingen spelen in de overwegingen en het handelen van de bestuurders. Maar ook in termen van concrete politiek is het verdrag van 1536 een Gronings succes te noemen.

In een ongedateerde memorie, die geschreven is door stadsschrijver Johannes Voget,[533] vinden we een overzicht van de motieven die de stadsbestuurders ertoe hebben gebracht zich van de hertog van Gelre af te keren en Karel V als landsheer te aanvaarden.[534] Opmerkelijk is dat in dit stuk met geen woord gesproken wordt over de voor de Groningers onacceptabele

eis van de hertog om een burcht en garnizoen binnen de stad te hebben. Dit punt was, zo blijkt uit verschillende bronnen, het definitieve breekpunt geweest tussen de stadsregering en de Geldersen. In plaats daarvan schenkt de door Voget geschreven memorie de meeste aandacht aan de fortificatie van het kleine Appingedam. De Groningers zagen de concurrentie van de kant van Damster kooplieden als een serieuze bedreiging voor de stedelijke economie. Wanneer Appingedam ook nog eens van vestingwerken werd voorzien zou het alleen maar moeilijker worden de inwoners ervan in het gareel te houden. Waarom de bedoelde verklaring precies is opgesteld weten we niet, maar dat het stadsbestuur het een en ander uit te leggen had staat wel vast. [535]

De door Johannes Voget geschreven memorie vertelt dat de stad door Georg van Saksen zozeer in het nauw was gebracht, dat zij haar toevlucht had moeten nemen tot Karel van Gelre. Deze was echter niet tevreden geweest met de bedragen die met hem overeengekomen waren. Hij had Stad en Lande enorme sommen geld afgeperst, overal in het gewest grote vernielingen aangericht, daarvoor geen schadevergoeding betaald en tenslotte ook nog de krijgsheer Meindert van Ham ingezet tegen Stad en Lande. Deze bendeleider had moord en brand gepleegd tot in de voorsteden van Groningen en de Ommelanders gedwongen naar Appingedam te komen om deze plaats tot een vesting uit te bouwen.[536] De Damsters hadden het Groninger stapelrecht overtreden, maar waren niet bereid geweest hun bezwaren daartegen via de geëigende weg te laten toetsen.[537] Integendeel, 'de vleck Dam' had zich wel 'vyff, ses mael' metterdaad tegen de stad gekeerd en nu terroriseerde Meindert van Ham met medewerking van de Damsters de hele omgeving. Op grond van dit alles, aldus de memorie, stonden 'Stadt ende Umlande van Groenynghen' volkomen in hun recht wanneer zij van hun landsheer bescherming tegen dit geweld verlangden. Omdat de Gelderse hertog hen 'niet christelijk maar tiranniek' had behandeld, waren Stad en Lande niet langer verplicht de met hem gesloten overeenkomst na te komen.[538] De van 's keizers wege gedane toezegging dat hij ervoor zou zorgen dat Appingedam gesloopt zou worden, beantwoordt zonder twijfel aan een door de Groningers gestelde eis.

Hierboven hebben we gezien hoe de stad Groningen zichzelf in het verdrag van 1536 tussen haar nieuwe landsheer enerzijds en het Gorecht en het Oldambt anderzijds heeft gewurmd. Wellicht zijn er in Groningen werkelijk dezen en genen geweest zijn die volgens deze lijn redeneerden: 'de bisschop van Utrecht heeft lang geleden het Gorecht van de Duitse keizer in leen gekregen, het leen is door het verdrag van Gorcum (1528) weer in handen van de keizer gekomen en deze heeft het nu aan Groningen gegeven'. Daarbij werd – bewust of onbewust – over het hoofd gezien dat keizer Karel V, of, zoals de Groningers hem noemden, Karel van Bourgondië, de Utrechtse leengoederen in 1528 niet in zijn kwaliteit van hoofd van het Duitse Rijk verwierf, maar als hertog van Brabant, graaf van Holland enz., met andere woorden, als een van de onder het Rijk ressorterende vorsten.[545] Dezelfde verwarring zien we met betrekking tot de huldiging van Karel V op 8 juni 1536 in Groningen. Stad en Lande onderwierpen zich toen niet aan de keizer van het Duitse Rijk, maar aan de hertog van Brabant, graaf van Holland en erfheer van Friesland en Overijssel, die toevallig ook nog keizer was. In de hierboven geciteerde ongedateerde memorie staat evenwel, na de uiteenzetting van de redenen waarom Karel van Gelre niet langer als landsheer kon worden geaccepteerd, dat Stad en Lande daarom *de keizer zelf*, koning van Duitsland en Spanje en hoofd van de gehele Christenheid, als hun beschermer hebben aangenomen. Deze opvatting sluit prachtig aan bij het idee dat Groningen een vrije rijksstad was. De stad had in de vijftiende eeuw welbewust getracht deze pretentie in

Groningen en Appingedam

In september 1536 wist de Bourgondische veldheer Jurgen Schenck van Toutenburg Appingedam in handen te krijgen. Bij de overgave van de bezetting – deze stond onder bevel van de krijgsheren Meindert van Ham en Berend van Hackfort – werd ten aanzien van de Damster burgers bepaald dat degenen die dat wilden op dezelfde voorwaarden als de soldaten mochten vertrekken; degenen die wilden blijven zouden zich voor Schenck moeten verantwoorden.[539]

Deze legde in Appingedam een garnizoen onder bevel van overste Hans Hesse. Schenck had zijn overste daarbij onder meer opgedragen alle vestingwerken te slopen. Volgens een verklaring die Hesse in 1562 aflegde, heeft hij dit inderdaad gedaan.[540] Maar eigenlijk had Schenck hem bevolen Appingedam 'gaer en geheell te slichten, met huesen ende alle geboute', dit in overeenstemming met het schriftelijke bevel dat Schenck van landvoogdes Maria van Hongarije had gekregen. Die had hem bij brief van 16 september 1536 vanuit Brussel laten weten dat de vesting Appingedam 'niet meer nodig was' en dat het voortbestaan ervan alleen maar kosten en overlast zou veroorzaken. De koningin droeg Schenck daarom op 'die van Groeningen ende den Omlanden' te gelasten het vlek geheel te slopen, 'indien ghyt alreede nyet gedaen en hebt'.[541] Er hadden zich echter 'ettelicke vrunden' bij Hesse gemeld met het verzoek om vooral geen haast te maken met het sloopwerk. De garnizoenscommandant had de zaak, volgens zijn eigen verklaring, inderdaad op haar beloop gelaten en van dit uitstel hadden de Damsters gebruik gemaakt om van Jurgen Schenck gedaan te krijgen dat de huizen mochten blijven staan.

Daarna heeft Hesse het bevel gekregen – van wie wordt niet verteld – om het Augustijnenklooster in Appingedam af te breken. Ook dit is echter niet doorgegaan, want 'broeder Hinrick van Sloeten' kreeg in Brussel van Jurgen Schenck te horen dat het klooster moest blijven staan omdat zijn, Schencks, broer daar begraven was.

Appingedam bleef nog vele jaren een steen des aanstoots voor Groningen. Het zou te ver voeren op deze plaats verder op deze geschiedenis in te gaan.[542] Ik volsta met de mededeling dat stadssyndicus Hessel Aysma nog in 1565 opdracht kreeg om bij de regering in Brussel aan te dringen op de bijna dertig jaar tevoren beloofde slechting van Appingedam.[543] Landvoogdes Margaretha reageerde bij brief van 30 november 1565 afwijzend op het Groningse verzoek. Volgens haar hadden de Groningers in 1536 nadrukkelijker moeten aandringen op de afbraak van Appingedam. Bovendien waren de Groningers al eens accoord gegaan met een uitspraak die het Hof in de handelsconflicten tussen de stad en Appingedam had gedaan. Daarmee hadden ze te kennen gegeven vrede te hebben met het voortbestaan van het stadje. Trouwens, de Groningers hadden destijds zelf de indruk gewekt dat door de slechting van de Damster vestingwerken aan de belofte van de keizer was voldaan.[544]

de praktijk aanvaard te krijgen.[546] Wanneer je de zaak zo bekijkt is het niet anders dan consequent om aan te nemen dat de keizer ten aanzien van het Gorecht 'de weerdyghe stat Gronyngen' in de plaats van de bisschop van Utrecht had gesteld en dat de Gorechters daarom 'borghemester ende raet der werdygher stat Gronyngen' als hun overheid moesten erkennen, zoals ze vroeger de bisschop erkend hadden.[547]

Dit betekende dat het stadsbestuur nu niet alleen de uitvoering van de overheidsrechten ('justitie en politie') over het Gorecht toekwam – datgene wat men reeds in 1392 van het domkapittel had gepacht en in 1460 van David van Bourgondië in pand had gekregen – , maar dat het nu ook aanspraak kon maken op de inkomsten die de bisschop van Utrecht op grond van zijn landsheerlijke hoogheid en anderszins uit het Gorecht trok. Zo komt het dat zich in het stadsarchief een uit 1540 daterende lijst bevindt van de precariën die de stad Groningen uit het Gorecht ontving.[548] In de stadsrekening over het boekjaar 1540/1541 vinden we voor het eerst de inkomsten ervan verantwoord.[549] Ik herinner eraan dat de precarie een oude heffing was die de onderdanen van de Utrechtse bisschop elk schrikkeljaar op Sint Lambertus (17 september) aan hun

landsheer verschuldigd waren.[550] De bisschoppen hadden deze, wat zij ook verder met hun overige rechten in het Gorecht deden, steeds aan zich gehouden en deze belasting was ook altijd door de onderdanen betaald.

Het lijkt er overigens op dat de Groningse aanspraken op de precariën niet onweersproken zijn gebleven. Van verzet tegen de inning ervan in 1540 horen we niets, maar uit een brief van Maria van Hongarije, het hoofd van de Nederlandse regering te Brussel, weten we dat zij op de hoogte was van het feit dat Groningen zich meester had gemaakt van de precarie en ook dat zij het daar niet mee eens was. In de bedoelde, aan luitenant-stadhouder Maarten van Naarden[551] gerichte brief, liet zij daarover geen misverstand bestaan. Ze wilde er echter niet openlijk tegen optreden. Zij zou het liefst zien dat de inwoners van het Gorecht opgewekt werden om de precarie in het vervolg niet meer aan Groningen te betalen en om, indien zij door de stad tot betaling werden gedwongen, daarover klachten in te dienen. Op die manier zou de zaak aan de orde gesteld kunnen worden zonder dat de Brusselse regering daartoe zelf het initiatief hoefde te nemen. Uit de omzichtigheid waarmee Maria deze zaak benaderde, blijkt wel dat de Brusselse bureaucraten van mening waren dat het hier een gevoelige kwestie betrof. Maarten van Naarden werd op het hart gebonden om voorzichtig te zijn en 'discretelick t'overdincken' waarmee de keizer het meest gediend zou zijn.[552] In zijn antwoord beloofde de luitenant dat hij zijn uiterste best zou doen, 'sonder opsprake te maken', maar, zo voegde hij eraan toe, 'ik heb gehoord dat de mensen niet goed durven te klagen'.[553] Enig effect heeft het optreden van 's keizers ambtenaar niet gehad. Het stadsbestuur heeft gewoon in elk schrikkeljaar de precariën geïnd en de rentmeester verantwoordde deze inkomsten netjes in zijn rekening.

Ook de andere reguliere inkomsten die de bisschop uit het Gorecht had getrokken, kwamen nu aan de stad. Zoals we gezien hebben was in 1460 het jaarlijks voor het gericht van Selwerd te betalen bedrag vastgesteld op *f*100.[554] In 1536 betaalde Henricus Galinge, 'de schriver' die namens de ambtman van Selwerd de administratie van het Gorecht verzorgde, dit bedrag aan de stadsrentmeester.[555] Merkwaardigerwijs vinden we in de rekeningen over de daaropvolgende jaren geen inkomsten uit het Gorecht verantwoord, behalve de reeds besproken precariën over het jaar 1540.[556] Pas in 1547 komen we ze weer tegen. Dit hangt samen met het feit dat Roelof ten Water, die de functie van ambtman vervulde, tot het voorjaar van 1546 over alle inkomsten uit het Gorecht mocht beschikken. Hem was dit recht door de raad toegekend bij wijze van vergoeding voor de schade die hij vanwege de stad had geleden.[557] Roelof ten Water wordt in Feiths lijst van ambtmannen van Selwerd voor het eerst genoemd in 1539. Bij Ubbo Emmius komt hij slechts éénmaal als burgemeester voor en wel in 1527. Dat wil zeggen: na de 'democratische revolutie' van 1526, die betrekkelijk nieuwe figuren aan de top van het Groningse stadsbestuur had gebracht.[558] Over de aard van de door Roelof ten Water geleden schade is niets naders bekend – althans niet met zekerheid. Vast staat echter dat hij in 1546 het ambtmanschap van Selwerd met alle bijbehorende inkomsten weer aan de raad heeft overgedragen, tegen een jaarlijkse uitkering van 80 emder gulden, twee zwanen en vrijstelling van stad- en herendiensten.[559] In plaats van de *f*100 per jaar zou de raad voortaan alle inkomsten uit het Gorecht zelf ontvangen.

Vanaf 1546 – na de episode-Ten Water – voerde de raad een consequente en overzichtelijke administratie over het Gorecht. Met Johan Horenken, Ten Waters opvolger, werd afgesproken dat hij alle inkomsten uit het Gorecht aan de raad moest afdragen. Bij wijze van salaris mocht hij de 'breuken', de door wetsovertreders wegens het 'breken' van het recht verschuldigde

Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre

Roelof ten Water was een kleinzoon van Johan Wicheringe, de proost van Humsterland die ook raadsheer was geweest van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië. We zijn Wicheringe eerder tegengekomen als pachter van enige inkomsten uit het Gorecht.[560] Roelofs vader, Johan van Oudewater, was schout geweest in Utrecht en had zich in 1470 te Groningen gevestigd, waar hij trouwde met Jantien Wicheringe, een dochter van Johan Wicheringe.[561]

Ten Water zou in februari 1527 tot raadsheer en burgemeester gekozen worden. Het volk ('desse weldige hoep') was daar echter op tegen. Mogelijk heeft hertog Karel van Gelre zelf geprobeerd een stokje te steken voor Roelof ten Waters burgemeesterschap.[562] De hertog schreef op 4 februari 1527 een brief aan zijn stadhouder Jasper van Marwijk. De inhoud van de brief is helaas onbekend, maar we weten wel dat hij geschreven is met het oog op de aanstaande raadsverkiezing. Dit zou kunnen betekenen dat Karel via de stadhouder het Groningse volk heeft willen mobiliseren tegen Roelof ten Water. Met hem had de hertog nog een appeltje te schillen, want Ten Water zou achter de rug van de Geldersen om geprobeerd hebben een accoord te bewerkstelligen met de Bourgondische partij. Gelet op zijn afkomst en handelsactiviteiten – waarover hierna meer – is het niet ondenkbaar dat Roelof ten Water daarbij gebruik heeft kunnen maken van zijn betrekkingen met invloedrijke figuren in 's keizers Nederlanden. Ook het jaar daarop, 1528, stond de naam van Roelof ten Water op de 'zwarte lijst' van de personen die naar de opvatting van het oproerige volk uit de raad moesten worden geweerd. Volgens Sicke Benninge waren dat juist 'de besten ende eerbersten' die steeds de stad hadden geregeerd.[563]

Benninge noemt Roelof ten Water enkele malen in zijn kroniek. Hij verkeert dan steeds in situaties die illustratief zijn voor de verdeeldheid die destijds in Groningen heerste en voor de moeilijke positie waarin de stad zich toen bevond. De eerste vermelding betreft een poging van Ten Water in 1522 om een vrijgeleide te krijgen voor de Groningse kooplieden die handel wilden drijven in 's keizers landen. In het bijzonder degenen die vetgemeste ossen verkochten in de Brabantse steden ondervonden ernstige hinder van het feit dat Groningen Gelders was. Roelof ten Water, die zelf paardenkoopman was en – blijkbaar tot genoegen van zijn klanten – ook in hofkringen paarden geleverd had, wist door zijn connecties te bewerken dat er inderdaad geleidebrieven voor de Groningers werden uitgeschreven. Terwijl hij hiermee in Antwerpen doende was overvielen Gelderse ruiters tussen Garmerwolde en Ten Boer een aantal Hollandse schippers en kooplieden, die op de terugweg waren van Rügen en Danzig en in Groningen een tussenstop wilden maken. De Geldersen voerden de gevangenen af naar hun vesting Dokkum. Het Groninger stadsbestuur – bewust van het feit dat dit voorval kwalijke gevolgen zou hebben voor de Groningse handel op Holland – probeerde vergeefs de mannen vrij te krijgen. Het bericht over de gevangenneming van de Hollanders in Groningerland bereikte echter ook Brabant. Het gevolg was dat er van een vrijgeleide voor Groningers geen sprake kon zijn en de reeds uitgeschreven brieven werden 'all in stucken gereeten'.[564]

Het tweede voorval betreft een militaire actie van het Groningse burgerleger onder leiding van Roelof ten Water en Geert de Mepsche. De Groningers moesten toen samen met een Gelderse strijdmacht in het Westerkwartier proberen een Bourgondische inval vanuit Westerlauwers Friesland te pareren (1523). Wat nog nooit was voorgekomen gebeurde toen: de Groningers eisten, alvorens ten strijde te trekken, de man 1 philippusgulden. De beide aanvoerders wilden zelfs 25 philippusguldens hebben.[565] Tot dusver had de Groningse bevolking altijd massief achter de besluiten van de raad gestaan. De eis van een financiële vergoeding wijst erop dat de Gelderse politiek geen of nauwelijks draagvlak onder de Groningse bevolking had en dat ook de bevelhebbers er niets voor voelden.

De derde vermelding betreft onderhandelingen die Roelof ten Water – deze was toen lid van de raad – kort daarna voerde met de Bourgondische veldheer Floris van Egmond (oud-stadhouder voor Karel van Habsburg in Westerlauwers Friesland) en die erop gericht waren een wapenstilstand te bewerken. Vele Groningers hadden genoeg van de verwoestende oorlog tussen de Geldersen en de Bourgondiërs. De ossenweiderij en de Groningse handel hadden er zwaar onder te lijden. Daarom wilde men bekijken of het mogelijk was op de een of andere manier met de 'keizerlijke' partij tot een akkoord te komen. Roelof ten Water kwam uit Brabant terug met een positief resultaat: de Bourgondiërs waren bereid tot een wapenstilstand, op voorwaarde dat de Groningers binnen een jaar met 's keizers raadsheren zouden komen

onderhandelen over een definitieve vrede. De Gelderse stadhouder te Groningen, Jasper van Marwijk, kon er uiteraard niet mee accoord gaan dat de Groningers zonder toestemming van hun landsheer, de hertog van Gelre, met de Bourgondiërs onderhandelden. De raad riep daarop de burgerij voor overleg bij elkaar in de Sint Walburgkerk. Dit was gebruikelijk in situaties waarin vitale beslissingen moesten worden genomen. De Gelderse stadhouder verscheen ook in de kerk, vergezeld van – zo althans Benninge – een groot aantal onverantwoordelijke burgers en ander gespuis dat het met hem hield. Ze veroorzaakten een groot kabaal en wisten te verhinderen dat de wapenstilstand werd goedgekeurd. De zaak zou, aldus Benninge, verkeerd zijn afgelopen als God dat niet had verhinderd of wanneer het voorval in de namiddag had plaatsgevonden, wanneer het volk 'vol gedroncken gewest weeren'.[566]

Overigens is korte tijd later wel degelijk een bestand met de Bourgondiërs gesloten. Deze keer door toedoen van de Gelderse hertog zelf, die daartoe zou zijn overgehaald door Hugo te Nulo, pastoor van Sint Maarten. Anders dan bij het Groningse initiatief het geval was, zouden nu ook de Ommelanden in het bestand delen. Het bestand werd afgekondigd op 12 juni 1524.[567]

bedragen, behouden. Dit 'salaris' werd vanaf 29 april 1548 verbeterd door hem ook de inkomsten van de accijns op uitheemse bieren te laten behouden.[568] Als gevolg daarvan vinden we sindsdien onder de inkomsten uit het Gericht van Selwerd, naast de *precaria* die slechts eens in de vier jaren werden geheven, alleen 'der Heren tafelgueder' die door schrijver Henricus Galinge werden geïnd en nog enkele andere posten die de stadsrentmeester zelf moest beuren. Van de tafelgoederen wordt gezegd dat 'de schriver' deze vanouds vanwege de ambtman heeft ingevorderd, maar dat dat nu gebeurt 'uuth bevel boergermester ende raedt.' Deze formulering verraadt dat hier sprake is van een ingrijpende verandering van de status van de ambtman. Het ambtmanschap van Selwerd was onder de hertog van Gelre een 'heerlijkheid' geworden, en de 'schriver' trad op als dienaar van de erfelijke bezitter ervan. De raad maakte, na het intermezzo met Roelof ten Water, daaraan een einde en 'degradeerde' de ambtman tot stadsambtenaar.[569]

Het beheer van de Gorechter goederen leverde echter wel enkele problemen op. Toen de raadsheren mr. Buwe en Geert Horenken op 21 mei 1547 in het rechthuis de rekening van Henricus Galinge controleerden, bleek dat er onduidelijkheden waren ten aanzien van heel wat posten. Henricus nam op zich de betreffende punten nader uit te zoeken en het volgende jaar een complete en probleemloze legger aan de raad te overhandigen.[570] Opmerkelijk bij dit alles is, dat in deze legger van opbrengsten van het Gorecht alle categorieën van inkomsten, ongeacht hun herkomst en status, op een hoop zijn gegooid. Toch is het duidelijk dat sommige heffingen gebaseerd zijn op de landsheerlijke status van de bisschop van Utrecht, terwijl andere geïnd werden op grond van de eigendomsrechten die de bisschop en/of het domkapittel op vaste goederen in het Gorecht kon/konden laten gelden. We mogen aannemen dat men destijds ook niet goed meer wist wat de achtergrond van al die traditionele betalingen was. Het onderscheid tussen overheids- en bezitsrechten zou ook later, ten tijde van de grootschalige verveningen in het gebied dat als de 'Groninger Veenkoloniën' wordt aangeduid, de neiging hebben te vervagen.

2.2.12 Twijfel

Na het tractaat van 1536 bleef Groningen volgens H.O. Feith in het ongestoorde bezit van het Gorecht tot kort na de omwenteling van 1795.[571] Het woord 'ongestoord' stelt de zaak evenwel enigszins te fraai

voor. Er zijn meer dan eens problemen gerezen over de vraag naar de werkelijke aard van het gezag dat de stad Groningen over dit gebied had. Soms kwamen de twijfels uit het 'vijandelijke' (=Ommelander) kamp, soms uit het Gorecht zelf en later ook uit Sappemeer en het Oldambt. Maar ook in kringen van de Groningse stadsbestuurders zelf voelde men zich niet altijd helemaal zeker van zijn zaak, althans, voor zover het de juridische details betrof. Dat de stad de baas was van het Gorecht stond voor hen buiten kijf. Kort voordat het stadsbestuur een regeling trof met de oude ambtman Roelof ten Water had het, in zijn kwaliteit van wettige overheid van het Gorecht, bij ordonnantie het procesrecht voor dat gebied gewijzigd.[572] De situatie ten aanzien van de uiteenlopende pacht- en leengoederen die vroeger in handen van de bisschop en het Utrechtse domkapittel waren geweest, was echter uitermate verwarrend. Niet alleen voor ons, ook voor de tijdgenoten was dat al zo.[573] Ze wisten dat enkele goederen die vroeger bezit van de bisschop waren geweest, niet aan de stad waren overgedragen, maar als voormalige Utrechtse leengoederen onder het leenhof van het Oversticht ressorteerden; de inkomsten eruit werden door de drost te Coevorden geïnd.[574] Ten aanzien van deze goederen was Karel V als leenheer in de plaats getreden van de bisschop van Utrecht. Ook het Nydingegoed in de stad Groningen zelf was leengoed gebleven en Karel V was er de leenheer van.[575] Het onderscheid tussen leen- en pachtverhoudingen was in de praktijk soms minimaal, zozeer zelfs dat beide begrippen door elkaar werden gehaald.[576]

Duidelijkheid was echter gewenst toen de erfgenamen van Willem en Geert Wicheringe zich in 1549 op het raadhuis meldden met de vraag of het stadsbestuur hun nieuwe 'investituur' kon verlenen van de goederen die hun voorouders van de bisschop in erfpacht hadden gehad. Hun oom Willem Wicheringe, die de laatste rechtmatige bezitter van de betreffende goederen was geweest, was het jaar tevoren overleden en zijzelf wilden zich als nieuwe bezitters laten erkennen.[577] De vraag was echter of het hier om simpele pacht of om een leenverhouding ging. Hoe dat ook zij, een nieuwe belening of verpachting moest volgens het gebruik binnen één jaar na het overlijden van de laatste rechthebbende worden aangevraagd.

De raad besloot de kwestie in Brussel ter sprake te brengen en nam dit punt op in de instructie waarmee hij op 7 juni 1549 zijn syndicus, Herman Abbring,[578] naar het Hof zond.[579] Het stadsbestuur wilde graag 's keizers toestemming om de nieuwe verpachting 'offte investituer' te doen op dezelfde voet als de oude pachtbrieven aangaven. De syndicus moest erop wijzen dat de betreffende inkomsten vanouds bij het Gericht van Selwerd behoorden en dat de pachtcanon altijd trouw aan de stad of de ambtman was betaald. De juridische vorm van de pacht leek echter sprekend op een leenverhouding. Daardoor kon de indruk ontstaan dat het om leengoed ging, waarvan de begeving aan de keizer was voorbehouden.[580] Burgemeesters en raad waren bang zich onbedoeld 's keizers ongenade op de hals te halen door buiten diens medeweten de investituur te vernieuwen.

De syndicus kwam op dinsdag na Pinksteren, 12 juni 1549, in Brussel aan. Daags daarna vervoegde hij zich bij Viglius van Aytta, president van de Geheime Raad, en noemde hem de punten die hij kwam bespreken. In een eerste reactie op de kwestie-Gorecht antwoordde Viglius al meteen dat dit een zaak voor de Raad van Financiën was. Hij wilde echter wel bekijken of hij van zijn kant er iets aan kon doen.[581]

Een week later, 19 juni 1549, kwam Abbring weer bij Viglius op bezoek. Na het middagmaal kwam het punt van het Gorecht ter tafel. De president wilde weten of het Gorecht bij Drenthe hoorde of niet. Abbring ontkende dit.[582] Het was een 'cleen amptyen' op zichzelf, een zelfstandige jurisdictie dus, bestaande uit zeven

kleine dorpjes.[583] Het had altijd al tot de stad behoord, met uitzondering van een periode van 23 jaar ten tijde van de hertog van Gelre. Die had het gebied *jure belli*[584] van de bisschop afgenomen. De president deelde mede dat vertegenwoordigers van het Sticht Utrecht in Brussel waren komen vertellen dat het gericht van Selwerd tot het Sticht behoorde. 'Dat zegt niets', antwoordde Abbring, 'want de stad Groningen is in het verleden zelf ook Stichts geweest. Als die van het Sticht de stad Groningen en het Gorecht zouden willen aanspreken vanwege het feit dat zij zich van het Sticht hebben losgemaakt, zou de regering hen op de reden daarvan moeten wijzen. Ze zouden zich alsnog moeten schamen voor het beleid dat de bisschop destijds had gevoerd.'[585] Viglius suste de beginnende opwinding van zijn bezoeker en wees erop dat de huidige vertegenwoordigers van het Sticht niet verantwoordelijk konden worden gesteld voor hetgeen hun voorgangers hadden misdaan. Wat hem betreft ging het om de interpretatie van het tractaat dat tussen Stad en Lande en Karel V was gesloten. Daar stond in dat het Gorecht bij Groningen zou blijven. Volgens Viglius betekende dit, dat de verhouding moest zijn zoals ze ten tijde van de bisschop was geweest. Dat hield in dat de stad dus recognitie verschuldigd was aan de keizer. Wat dat aangaat maakte het volgens hem niet uit of het om een leen- of om een pachtverhouding ging. De keizer had hoe dan ook rechten. Ook wanneer het om een simpele pachtzaak was zou de Raad van Financiën zich ermee willen bemoeien.

Dit antwoord was wel het laatste waarop de syndicus had gehoopt, in strijd als het was met de in Groningen gehuldigde opvatting dat de keizer 'de weerdyghe stat Gronyngen' in de plaats van de bisschop van Utrecht had gesteld. Abbring probeerde de president nog wel tot een andere houding te bewegen ('Groningen zou hem weten te belonen'), maar Viglius hield voet bij stuk. 'Het is niet in het belang van Groningen dat de Raad van Financiën hierbij wordt betrokken', antwoordde Abbring nu. 'Zou het niet mogelijk zijn om de erfgenamen van Willem Wicheringe uitstel te verlenen van de verplichting om vernieuwing van de pachtovereenkomst aan te vragen binnen een jaar na het overlijden van de laatste rechthebbende? Het Hof zou bijvoorbeeld uitstel kunnen verlenen totdat de keizer zelf naar Groningen komt of zijn gemachtigden daarheen stuurt.' Dat vond Viglius geen goed idee. 'Als de keizer of een delegatie in zijn naam naar Groningen gaat, zal er helemaal geen tijd zijn voor zulke kleinigheden. Bovendien zal ook dan geen beslissing genomen worden buiten de Raad van Financiën om.' Op Abbrings herhaalde vraag of het dan niet mogelijk was om de pachters ('emphiteoten') uitstel te verlenen totdat de zaak in Brussel zou zijn beslist, antwoordde Viglius dat hij erover na zou denken en dat de syndicus om zes uur terug moest komen om zijn oordeel te horen. In de tussentijd zou hij zich beraden. Om duidelijkheid te krijgen over welk gebied het eigenlijk ging liet hij een landkaart halen, waarop Herman Abbring aanwees hoe het Gorecht om de stad Groningen heen ligt.

Het lijkt erop dat Abbring die avond niet weer bij Viglius is geweest. In elk geval heeft Viglius hem die dag geen uitsluitsel gegeven. Een paar dagen later[586] kon de president echter melden dat hij persoonlijk de verantwoording zou nemen voor een jaar uitstel. Toen Abbring daarop antwoordde dat één jaar te kort was, zei Viglius dat hij beslist niet tot twee jaar durfde te gaan. Hij moest de koningin[587] van de zaak op de hoogte stellen. Abbring kon de volgende avond terugkomen voor de uitslag van dat onderhoud.

's Anderendaags[588] kreeg de Groningse syndicus inderdaad te horen wat er besloten was: de erfgenamen van de Wicheringes zouden een jaar uitstel krijgen voor de nieuwe *emphiteosis* of verpachting. Als men daarna nog een jaar uitstel wilde zou er een verzoekschrift ingediend moeten worden. Over een beslissing ten principale zei Viglius niets.

De syndicus liet het hierbij niet zitten en deed op 26 juni 1549 nog een laatste poging om de president te vermurwen. Hij zei hem – ongetwijfeld bewust van het feit dat hij daarmee zijn hand overspeelde – , dat het Groninger stadsbestuur behoorlijk verstoord zou zijn vanwege deze inbreuk op de stedelijke rechten ten aanzien van het Gorecht. Viglius was niet onder de indruk. 'Dat er iets niet helemaal goed zit met het Gorecht is hier in Brussel wel bekend. Jurgen Schenck van Toutenburg is destijds bij de onderhandelingen betrokken geweest, maar de presidenten van de regeringscolleges hebben zo hun bedenkingen gehad.' Uiteindelijk moest de Groningse syndicus de terugreis aanvaarden met het toegezegde uitstel van een jaar en de belofte van Viglius dat men de Groningers uiteindelijk wel ter wille zou zijn. Dat was veel minder dan het stadsbestuur had gevraagd (toestemming om zelf de investituur te mogen doen), maar in elk geval beter dan niets. Uit Viglius' stellingname is overigens duidelijk dat de hoogheidsrechten van de landsheer ten aanzien van het Gorecht ook in Brusselse ogen vrijwel geen inhoudelijke betekenis meer hadden: zij waren een louter financiële aangelegenheid geworden.

Nadat dr. Abbring was thuisgekomen was het regelen van de zaak-Wicheringe een van de eerste dingen op zijn agenda. De erfgenamen hadden dan wel een jaar respijt gekregen voor wat betreft de vernieuwing van hun pachtovereenkomst met de landsheer, zij hadden wel een akte nodig waaruit hun rechten bleken. Daarnaast, en dat is wezenlijk, wilde het stadsbestuur graag een juridisch feit creëren. Wanneer dat verder onaangevochten bleef, kon het later als precedent worden aangevoerd. Zo zien we dat het stadsbestuur in zijn brede samenstelling – dus inclusief gezworen meente en bouwmeesters van de gilden – enige dagen later, op 8 juli 1549, een officiële verklaring liet opmaken inzake de tafelgoederen die destijds door bisschop David van Bourgondië waren verpacht. Volgens deze akte was de canon steeds op tijd betaald en hadden de erfgenamen van wijlen Willem en Geert Wicheringe binnen de voorgeschreven termijn om vernieuwing van de investituur verzocht. Het stadsbestuur bekleedde daarom Sweder Wicheringe namens de erfgenamen van wijlen Willem en Geert Wicheringe met het erfelijk gebruik der bedoelde tafelgoederen, op de vanouds gebruikelijke wijze, 'beholtliken een yder syns rechts'. Deze laatste slag om de arm was in dit geval natuurlijk niet alleen maar een frase. De kwestie was te Brussel bekend en men had er in Groningen rekening mee te houden dat het Hof uiteindelijk zou besluiten dat de investituur toch door de landsheer moest worden verricht.

Op 19 oktober van hetzelfde jaar vertrok Herman Abbring opnieuw naar Brussel. Hij had een commissie op zak van Stad en Lande gezamenlijk, omdat het gewest, samen met de andere Nederlandse provincies, naar Brussel was opgeroepen voor beraadslagingen. Het stadsbestuur wilde van de gelegenheid gebruik maken om enkele andere belangrijke zaken te bespreken. Op Abbrings agenda stond ook weer de kwestie van de bisschoppelijke tafelgoederen in het Gorecht: het stadsbestuur wilde nogmaals om toestemming vragen tot het verlenen van de investituur aan de erfgenamen van Willem Wicheringe.

Ruim een week na zijn vertrek uit Groningen arriveerde Abbring in Brussel. De volgende morgen meldde hij zich om acht uur bij president Viglius, waar hij zijn commissiebrief van Stad en Lande liet zien. De president merkte daarover op dat het eigenlijk niet de bedoeling was geweest het zo ver weg gelegen gewest Stad en Lande voor dit beraad naar Brussel te laten komen. Dat er toch een brief naar Groningen was gegaan was een fout van de klerk geweest; die had een verkeerde adreslijst gebruikt. 'We hebben nog aan de stadhouder geschreven dat hij dit aan u moest door-

geven. De oproep was bedoeld geweest voor de gewesten die vanouds uitgenodigd worden. Maar nu u hier bent moet u maar zien wat u doet: u kunt meedoen met het beraad of niet.'

Tijdens een van de volgende gesprekken met de president bracht Abbring de kwestie van de investituur van de bisschoppelijke tafelgoederen ter sprake. Viglius had in de tussentijd nagedacht over een oplossing die gunstig was voor de Groningers en ook 's keizers rechten ontzag. Zijn advies luidde: de 'emphiteoten' zouden een officiële verklaring moeten afleggen aan het adres van Maria van Hongarije. Daarin moesten ze zich op het standpunt stellen dat het niet aan hun was zich voor de vernieuwing van de investituur tot een andere instantie dan de stad te wenden, omdat zij op die manier inbreuk zouden maken op haar rechten. De stad was namelijk steeds 'in possessie' geweest van de investituur. Verder zouden de pachters moeten verklaren dat zij, indien de keizer en de stad Groningen tot een andere regeling zouden komen, zich daarnaar zouden richten en eventueel een nieuw verzoek tot vernieuwing van de pacht bij de keizer indienen. Als ze op deze wijze in het bezit zouden zijn gekomen van de goederen, zou het moeilijk zijn hen daar weer uit te krijgen. Viglius wees er nog eens op dat het hier geestelijke tafelgoederen betrof en dat de keizer die aan zich gehouden had. Dit recht kon, gegeven de aard van de goederen, niet verjaren. Abbring zette daarop nog eens het Groningse standpunt uiteen: de bisschop en het Sticht hadden al hun rechten verloren door vijand van Groningen te worden, de vijanden van de stad te helpen en hun handen van de stad af te trekken. Volgens de Groningers had de stad die rechten daarop *jure belli* in bezit genomen. Viglius wilde wel toegeven dat de zaak discutabel was, maar waarschuwde dat de Raad van Financiën toch redenen had om er zich mee te bemoeien. Dat zou een hoop gedoe veroorzaken. 'Hoe minder erover gezegd wordt des te beter het is', vond hij. Hier bleef het verder bij.[589]

Overeenkomstig Viglius' advies werd na Abbrings terugkeer in Groningen de bedoelde verklaring opgesteld. De erfgenamen wendden zich daarvoor tot de notaris Herman ter Brake, die de betreffende akte op 10 december 1549 verleed in het bijzijn van de syndicus en Wigbold Scheper als getuigen.[590] Het eigenlijke probleem (wie is gerechtigd tot de investituur van dit deel der bisschoppelijke tafelgoederen?) was hiermee uiteraard niet opgelost. Integendeel, men had eenvoudig besloten het probleem tussen haakjes te zetten en te doen alsof het niet bestond. Deze pragmatische manier van omgaan met een vrijwel onoplosbare problematiek heeft in de praktijk goed voldaan: er is verder geen discussie meer geweest over het recht van de stad om als pachtheer van de bisschoppelijke tafelgoederen op te treden.[591]

2.2.13 Burgers als heren

Hierboven is terloops verteld dat burgemeesters en raad van Groningen in 1546 de organisatie van het gericht van Selwerd wijzigden en ook veranderingen aanbrachten in het procesrecht.[592] Het is een van de vele voorbeelden van het optreden van het Groninger stadsbestuur als 'overheid' van het Gorecht. Over de inrichting van de jurisdictie en het personeel dat daarbij optrad, kan men in de dissertatie van J.A. Feith nadere bijzonderheden vinden en recent heeft Paul Brood de belangrijkste punten ervan nog eens overzichtelijk beschreven.[593] Toen in de loop van de zeventiende eeuw vraagtekens werden gezet bij de rechten van de stad Groningen ten aanzien van het Gorecht en het Oldambt, zijn van stadswege stukken verzameld waaruit moest blijken dat de stad het overheidsgezag in deze streken lange tijd in de praktijk had uitgeoefend. Deze stukken betreffen alle terreinen die onder het algemene begrip 'openbaar bestuur' te onderscheiden zijn: in-

richting van het bestuur en justitie, belastingheffing, handhaving van de openbare orde (inclusief de bestrijding van ketterij), openbare werken (aanleg van wegen, kanalen en dijken), landsverdediging, regulering van handel en nijverheid.[594] Soms gaat het hierbij ook over gevallen waarin het stadsbestuur als tussenschakel tussen de regering in Brussel en de bevolking van het Gorecht optrad.

Een goed voorbeeld van deze laatste functie van het stadsbestuur is de manier waarop burgemeesters en raad in 1571 omgingen met Alva's bevel om schriftelijk opgave te doen van het geldende recht. Zoals bekend had de 'ijzeren hertog' zich ten doel gesteld om, in overeenstemming met de wensen van koning Filips II, de Nederlanden om te vormen van een losse verzameling van gewesten met uiteenlopende culturen en gewoonten tot een modern, centraal geregeerde staat. Naast militaire dwang moesten een nieuwe wetgeving in strafzaken, een nieuwe kerkelijke hiërarchie en een nieuw belastingstelsel daarbij behulpzaam zijn. Ook wilde de gouverneur-generaal een einde maken aan al die voorrechten en oude gebruiken waarop de gewesten en steden zich voortdurend beriepen wanneer ze zich aan de Brusselse maatregelen wilden onttrekken. De eerste stap daartoe was inzicht te krijgen in wat er op dit gebied allemaal was.

Naar aanleiding van Alva's bevel om een overzicht van de stedelijke gebruiken op te sturen besloot het Groningse stadsbestuur op 27 november 1571 vooreerst een afschrift te laten maken van het Stadboek en dat met een begeleidend schrijven naar Brussel te sturen.[595] Maar ook de in het Gorecht geldende regels moesten worden opgetekend. Op 7 december 1571 beval het stadsbestuur daarom de 'gemeente des Gerichtes van Selwart' om hun 'costumen' op schrift te stellen. De volmachten van het Gorecht hadden het moeilijk met deze opdracht. De Selwerder gebruiken waren 'divers und mannigerleye' en het was volgens hen niet mogelijk om ze in korte tijd te 'bedencken'. Ze volstonden daarom met op te laten schrijven wat hun zo in gedachten kwam. Al met al hebben ze een keurig overzicht gegeven van de geschreven rechtsbronnen – het Selwerder landrecht van 1529 en de ordonnantie van 1546 (een kopie van deze stukken werd bijgevoegd) – , van de organisatie van de rechtspraak, de procesgang, de procedure van pandhaling, strafrechtelijke gebruiken enz.[596] Twee punten – het feit dat deze verklaring op bevel van burgemeesters en raad was opgesteld en de omstandigheid dat van vonnissen van de ambtman en zijn bijzitters in laatste instantie beroep open stond op burgemeesters en raad van Groningen – waren in de zeventiende eeuw voor de stadsjuristen voldoende om dit stuk aan te merken als een bewijs dat de inwoners van het Gorecht het stadsbestuur erkenden als hun 'heren en wetgevers'.[597]

Zoals het een wettige overheid past, lieten burgemeesters en raad zich door de inwoners van het Gorecht ook aanspreken in hun rol van beschermers van hun onderdanen. In maart en juni van het jaar 1568 riepen 'de ondersaten ende ingesetenen' van het Gorecht de hulp in van het stadsbestuur tegen de overlast die zij ondervonden van het op bevel van Alva binnen Groningen gelegerde garnizoen. Ze wendden zich tot burgemeesters en raad, hun 'guetgunstigen gebiedende heeren' en gaven hun 'mit aller onderdanicheijt claechlijck tho erkennen' wat voor schade de soldaten hadden aangericht.[598] Veel hulp kon het stadsbestuur overigens niet bieden. Dat werd later in de zestiende eeuw nog veel minder, toen er sprake was van een vrijwel aanhoudende oorlogstoestand en het platteland voortdurend geteisterd werd door vijandelijke en 'eigen' troepen. Tot welke partij ze ook behoorden en van welke nationaliteit de soldaten ook waren, voor de plattelandsbevolking betekenden ze een plaag die haar in haar bestaan bedreigde. Het stadsbestuur was in die jaren echter lang geen heer en meester meer van de

omgeving. Het was in hoge mate afhankelijk van de legeraanvoerders, onder wie ook 's konings stadhouder, de Spanjaard Francisco Verdugo. Maar ook deze kon dikwijls niet anders dan zich beroepen op overmacht: geld had hij niet en zonder geld kon hij zijn soldaten niet in de hand houden. Een enkele keer vond men een praktische manier om dreigend onheil af te wenden. Toen in 1590 een groot detachement vanuit Drenthe naar Delfzijl moest worden overgeplaatst, vreesden de Gorechters de gevolgen van de doortocht van de soldaten door hun land. Om plundering te voorkomen werd besloten enkele schuiten in Zuidlaren klaar te leggen. De soldaten zouden dan via het Zuidlaardermeer, het Schuiten- en Damsterdiep naar de plaats van bestemming worden vervoerd. Hierdoor zouden ze geen kans krijgen om de bevolking van het Gorecht en andere streken lastig te vallen.[599]

2.2.14 Vrijdom van de jaartax

Was het stadsbestuur meestal niet in staat de Gorechters effectieve bescherming te bieden tegen militair geweld, succesvol was het wel waar het de verdediging van de Gorechter privileges aanging. In 1555 ontstond tussen Stad en Lande een dispuut over de wijze waarop de jaartax ten behoeve van de keizer zou worden opgebracht.[600] Deze grondbelasting werd vanouds geheven van landerijen in de Ommelanden.[601] Reeds in de Gelderse tijd was het moeilijk geweest om het volle pond binnen te halen, want prelaten, hoofdelingen en Groninger burgers die landerijen in de Ommelanden gebruikten betaalden niet mee.[602] In het tractaat dat Stad en Lande samen in 1536 met Karel V hadden gesloten, stond wel dat deze, als heer van Stad en Lande, jaarlijks *f*12.000 zou krijgen als vergoeding voor de onkosten die hij moest maken voor de bescherming van het gewest, maar niet hoe men deze som jaarlijks zou heffen. Het lag daarom voor de hand dat men de tot dusver gehanteerde werkwijze voortzette en dat het bedrag zou worden opgebracht door de Ommelander en Oldambtster kerspelen.[603] In 1540 waren de belastbare landerijen geregistreerd, maar daarbij was het niet ordentelijk toegegaan.[604]

In het begin van de jaren vijftig van de zestiende eeuw was iedereen het erover eens dat er een goede regeling moest komen, die een einde zou maken aan de onenigheid en misbruiken die bij de inning van de jaartax waren ingeslopen. Op 16 oktober 1554 werd op het raadhuis een landdag gehouden. Daar hield burgemeester dr. Johan Sickinge – van stadswege lid van gedeputeerden van Stad en Lande – de vergadering voor dat het vigerende systeem van belastingheffing vele gebreken vertoonde. De tekorten liepen almaar verder op omdat steeds meer landeigenaren zich beriepen op hun hoofdelingen-status, op grond waarvan ze meenden vrijgesteld te zijn van het betalen van belasting.[605] Er moest een commissie worden ingesteld om de zaak goed te bekijken en een oplossing voor te stellen. Het uitgangspunt daarbij zou moeten zijn dat alle landeigenaren in Stad en Lande 'gras gras gelijk' zouden meebetalen aan de jaartax.[606] Sickinge bedoelde daarmee niet dat voor elk gras land evenveel zou worden betaald, maar dat de lasten eerlijk zouden worden verdeeld over de belastingplichtigen, ongeacht hun status.[607] De vergadering ging met Sickinges voorstel accoord en droeg de gedeputeerden op een nieuwe regeling voor te bereiden.[608] De gedeputeerden begonnen meteen met het verzamelen van de nodige gegevens. Deze moesten door de ingezetenen zelf geleverd worden. Om dezen ertoe te brengen de gevraagde informatie te geven, wendden de gedeputeerden zich tot de Hoofdmannenkamer die – met 's keizers gezag op de achtergrond – een rechtsgeldig bevelschrift (een zogenaamd 'mandaat') aan de bevolking kon laten uitgaan.[609]

Begin juli van het volgende jaar (1555) waren de gedeputeerden zover dat ze op de Landdag een concept-

ordonnantie konden presenteren. Het was de bedoeling dat de Staten op 10 juli 1555 officieel zouden besluiten dat voortaan iedereen, geestelijk of wereldlijk, edel of onedel, 'gras gras gelijk' moest meebetalen aan de jaartax.[610] Op de bewuste datum kon echter geen besluit genomen worden omdat er enkele belangrijke Ommelander heren afwezig waren. De aanwezigen besloten het onderwerp opnieuw aan de orde te stellen op een extra-Landdag, die op 23 juli 1555 zou worden gehouden. Omdat de tijd drong – op 25 juli 1555 verviel de eerste termijn van de jaartax – , moesten de gedeputeerden alvast maar beginnen met de uitvoering van de ordonnantie. Op 23 juli besloot de Landdag inderdaad conform het voorstel van gedeputeerden. Maar anders dan de bedoeling was geweest (men zou de zaak voor 'eeuwig' regelen), werd het toch weer een tijdelijk regiem: de regeling zou slechts voor een periode van vier jaren gelden. De gedeputeerden kregen machtiging de tarieven vast te stellen; eventuele bezwaren moesten door de belastingplichtigen en gedeputeerden in onderling overleg worden opgelost. Alleen in de gevallen waarin dat niet lukte zou de Landdag zich in de zaken mengen. Afgesproken werd verder dat de gedeputeerden begin augustus opnieuw bij elkaar zouden komen. Ze zouden dan het land intrekken om alle landerijen te inspecteren en aan de hand van hun bevindingen de tarieven vast te stellen.

Het leek erop dat met deze regeling een probleem was opgelost dat Stad en Lande gedurende vele jaren verdeeld had gehouden. Maar de plannen bevatten een tweetal nieuwe elementen: ook het Gorecht en de stadstafel zouden in het vervolg voor de jaartax worden aangeslagen. Hiertegen kwamen de belanghebbenden onmiddellijk in het geweer. Zodra de landgebruikers in het Gorecht hadden vernomen dat zij voortaan 'gras gras gelijk' tot de jaartax zouden moeten bijdragen, lieten ze de 'schriver' Henricus Galinge een remonstrantie opstellen. Daarin wezen zij erop dat het Gorecht 'een heerlicheyt op sick selve' was en nooit met de Ommelanden had meebetaald. In plaats daarvan kenden zij allerlei andere belastingen die ze aan de stad betaalden. Zij riepen burgemeesters en raad ('onse overheyt') op om hun 'oelden vriheyt, gerechticheyden ende previlegien' te beschermen. Op 1 augustus kwamen ook de eigenaren van de landerijen in de stadstafel bij het stadsbestuur protesteren. Het gevolg daarvan was dat een commissie in het leven werd geroepen die moest bekijken of men het eens kon worden over een gezamenlijk standpunt.

De uitslag van dat beraad was nog niet binnen toen de Ommelander gedeputeerden zich op 7 augustus ten raadhuize meldden om samen met de stadsafgevaardigden de belastingregeling uit te werken. De vier burgemeesters zagen zich dus genoodzaakt de Ommelanders, die buiten de raadzaal stonden te wachten, om uitstel te vragen. Ze legden de situatie aan hun Ommelander collega's uit, maar konden hen slechts met moeite zover krijgen dat ze tot 14 augustus geduld wilden oefenen. De Ommelanders lieten ook weten dat zij niet bereid waren met de opposanten in discussie te gaan en herhaalden hun voorwaarden: 'Iedereen moet betalen, anders houden we zelf ook aan onze traditionele belastingvrijdom vast.'[611]

De volgende dag (8 augustus 1555) formeerden burgemeesters en raad ook een gemengde commissie van stadsbestuurders en Gorechters om de vraag te onderzoeken in hoeverre het protest van het Gorecht gegrond was. Omdat duidelijk was dat men ook op 14 augustus, de dag van de nieuwe afspraak met de Ommelander gedeputeerden, niet klaar zou zijn met de besluitvorming, vroeg het stadsbestuur opnieuw om uitstel: dit keer tot 9 september 1555, acht uur 's morgens. Op die maandagochtend zouden de Ommelander gedeputeerden te horen krijgen wat er ten aanzien van de stadshamrikken en het Gorecht was besloten.[612]

Ondanks de oppositie van Gorechters en land-

eigenaren in de stadshamrikken vond het brede stadsbestuur, dat wil zeggen burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen van de gezworen meente en bouwmeesters van de gilden, op 9 augustus 1555 dat 'wijder verloep, twijst ende unlust in Stadt ende Lande' moesten worden vermeden en dat men zijn best moest doen om 'vrede ende eendracht mijt den anderen' te bewaren. Daarom zouden in ieder geval de stadstafel en -hamrikken aan de jaartax moeten meebetalen. De burgemeesters Johan Sickinge en Johan to Lellens werden gemachtigd om de besluiten namens de stad te ondertekenen.

Op zondag 8 september – het was de feestdag van Maria Geboorte, het begin van de jaarlijkse Groninger Vrijmarkt – legden burgemeesters en raad aan de taalmannen, gezworenen en bouwmeesters van de gilden de vraag voor hoe van stadswege gereageerd zou moeten worden op de Ommelander eis dat niet alleen de stadstafel, maar ook het Gorecht gras gras gelijk zouden moeten meebetalen tot de jaartax. Het beraad mondde uit in een annulering van het een maand eerder genomen besluit: besloten werd nu dat zowel het Gorecht alsook de stadstafel buiten de jaartax moesten blijven.[613] Daags daarna verschenen volgens afspraak de Ommelander gedeputeerden op het raadhuis. Ze kregen de argumenten te horen waarom het Gorecht en de stadstafel niet behoorden mee te betalen.[614] Volgens de Groningers hoefde dit niet te leiden tot een onaanvaardbare verlaging van de belastingopbrengst. In de eerste plaats zouden in het vervolg ook de Groningers – burgers en ingezetenen – , die landerijen in de Ommelanden gebruikten en tot dan toe vrijgesteld waren geweest van de jaartax,[615] gewoon meebetalen. Daarnaast stonden er nog heel wat Ommelander grastallen niet in de belastingregisters geboekt. Het ging daarbij om aanwassen en ander buitendijks land waarover nog nooit belasting was betaald. Tenslotte stonden sommige landerijen ten onrechte voor half geld in de boeken. Na volledige inventarisatie van de belastbare landerijen en herziening van de tarieven zou wel eens kunnen blijken dat de geestelijken en hoofdelingen zelf – zoals vanouds – van belastingbetaling vrijgesteld zouden kunnen blijven. Dit laatste was natuurlijk wel een aanlokkelijke gedachte voor de Ommelander heren; als de zaken zo lagen hoefden ze helemaal geen belastingvrijdom voor zichzelf te claimen en daarmee de onderlinge verhoudingen tussen Stad en Lande onder druk te zetten. Ze beloofden daarom dit compromis in eigen kring te zullen bespreken.[616] Duidelijk is dan echter al wel dat het fraaie uitgangspunt dat 'ieder, wie hij ook zij, gras gras gelijk' zou moeten betalen stilletjes is verlaten.

Beide partijen waren bereid om water in de wijn te doen teneinde de vrede te bewaren. Het brede stadsbestuur deed een stapje in de goede richting door te besluiten dat ook de landerijen in de stadshamrikken, die eerder al bijdragen hadden geleverd voor buitengewone heffingen, in het vervolg aan de jaartax zouden meebetalen. Daartoe zou een legger worden gemaakt op basis van een register, dat beheerd werd door de olderman van het hamrik.[617] Ook de Ommelanders wilden hun best doen om tot een vergelijk te komen. Ze gaven op 30 september rentmeester Hiëronymus Frederici de opdracht een tekst op te stellen waarin zij verklaarden af te zien van hun eis dat het 'corpus van der Stat', de 'voersteeden offte de stadtafel' en het Gorecht voor de jaartax moesten worden aangeslagen. Alleen de stadshamrikken en de Groningers die landerijen in de Ommelanden gebruikten zouden moeten betalen.

Op de Landdag van 9 oktober 1555 verklaarden de Ommelander afgevaardigden dat zij hun in juli gedane belofte – inclusief het opgeven van de belastingvrijdom van prelaten en hoofdelingen – gestand zouden doen in ruil voor de bijdragen van de stadshamrikken en Groninger landgebruikers in de Ommelanden, hetgeen toen al vanwege de stad was toegezegd. Daarmee

was het compromis door beide partijen aanvaard.[618]

De regeling van 1555 is vervolgens in grote lijnen gedurende de volgende decennia in gebruik gebleven. Voor het Gorecht wil dat zeggen dat het gebied zijn *status aparte* als afzonderlijke heerlijkheid heeft behouden en vrij is gebleven van de plicht tot het leveren van een bijdrage in de jaartax.

2.2.15 Andere plichten en lasten

Dit neemt niet weg dat de inwoners van het Gorecht, buiten de eerder – zij het terloops – genoemde vaste jaarlijkse lasten ook regelmatig extra-verplichtingen hadden die ze moesten nakomen. Deze waren soms van financiële aard, zoals het betalen van bijdragen om bijzondere maatregelen te bekostigen, maar in veel gevallen ging het ook om leveringen van goederen of diensten. Steeds was het 't stadsbestuur dat hierbij als lastgever of eiser optrad.

Een voorbeeld uit de eerste (financiële) categorie is de bijdrage die het stadsbestuur in 1556 van het Gorecht vroeg voor het oprichten van een 'vliegende brigade' die het land moest zuiveren van landlopers en rondzwervende afgedankte soldaten.[619] Overigens is het niet duidelijk of alle betrokken kerspels inderdaad hun steentje hebben bijgedragen tot dit doel. Zelfs binnen een klein gebied als het Gorecht liet de onderlinge solidariteit te wensen over. De inwoners van Middelbert en Engelbert lieten weten weinig overlast van rondzwervende soldaten te hebben en dus ook niet te willen betalen. Ook de buurschap Helpman wilde niet meedoen. Desondanks ging de schoonmaakactie door en leverde wel degelijk resultaat op. Uit de stadsrekening over 1556 blijkt dat er dat jaar veel meer boeven zijn gevangen dan in andere jaren.

Tot de herendiensten die de Gorechters verplicht waren te leveren, hoorde vanouds het aanbieden van onderdak en verzorging aan de bisschop of diens plaatsvervanger wanneer hij zich ter plaatse bevond. De landsheer bezat ook het recht op begeleiding en vervoer. Een late naklank daarvan herkennen we in het gebruik dat de stadhouder, wanneer die vanuit Groningen op reis moest naar Coevorden of verder, met zijn gevolg door de Gorechters tot aan Rolde werd gebracht, van welke plaats af de Drenten voor het verdere transport moesten zorgen.[620]

In het begin van deze studie is gewezen op de verplichting van de onderdanen om de graaf te helpen bij het bestrijden van de vijand (de 'weerplicht'). De samenleving kende vijanden in vele soorten. Vaak liep de vijand op twee benen of kwam te paard en dan was gewapende strijd geboden. Naarmate het voeren van oorlog echter meer en meer een zaak van professionals (huursoldaten) werd, kwam het accent voor de onderdanen in oorlogstijd en bij oorlogsgevaar vooral te liggen op het aanleggen van verdedigingswerken. De ingezetenen moesten dan met spaden, karren en paarden aantreden om grachten te graven en bolwerken op te werpen. Maar ook het water kon het bestaan bedreigen, of dat nu van de zee kwam, van hoger gelegen gronden of rechtstreeks uit de hemel. Ook om dat gevaar af te wenden moesten de ingezetenen, op aangeven van de landsheer of zijn vertegenwoordiger, uitrukken om dammen en dijken op te werpen en kanalen te graven. De zorg voor de wegen en andere openbare werken kan worden beschouwd als een verlengstuk van deze 'weerplicht'. In al deze gevallen kon het stadsbestuur van Groningen rechtens gebruik maken van de diensten van de Gorechters. Ook deze verplichtingen vertoonden de tendens om te worden vervangen door heffingen.

In zijn rol van overheid over het Gorecht zag het stadsbestuur zich als beschermheer van de kerk in dat gebied. De Groninger Sint Maartenskerk was niet alleen de hoofdkerk van de stad, maar van het hele Gorecht.[621] De pastoor van Sint Maarten gold als geestelijk hoofd van 'Go en Wold'. Later zien we dat

voor de uitoefening van de geestelijke jurisdictie in het Gorecht een aparte functionaris optreedt: de deken. Bij zijn werk – het vervolgen van personen die niet zuiver in de kerkelijke leer waren of de christelijke leefregels overtraden – riep deze in voorkomend geval de hulp in van de 'sterke arm' van de wereldlijke overheid, het stadsbestuur dus.[622] Het kwam echter herhaaldelijk tot conflicten tussen deze kerkelijke ambtsdrager en het stadsbestuur, omdat de deken naar het oordeel van burgemeesters en raad zijn boekje te buiten ging en zich begaf op het terrein waar het stadsbestuur het voor het zeggen had. Dit was niet verwonderlijk, want er bestond een brede 'grijze zone' tussen het wereldlijke en het geestelijke domein. Bij gebrek aan duidelijkheid in deze hadden burgemeesters en raad zich dan ook steeds bemoeid met het kerkelijk leven. Wat dit punt aangaat stond het stadsbestuur overigens volledig in zijn recht: de bescherming van de kerk, haar functionarissen en rechten is altijd een van de belangrijkste taken van de wereldlijke overheid geweest.

Tenslotte – er is al eerder op gewezen – functioneerde het stadsbestuur van Groningen ook als doorgeefluik voor beleidsmaatregelen van de centrale regering. Eigenlijk voelden burgemeesters en raad helemaal niets voor deze rol en werkten ze alleen mee als het beslist niet anders kon. Zij stelden zich op het standpunt dat zij zelf bij uitsluiting van ieder ander bekleed waren met de zorg voor 'justitie en politie' in de stad zelf, de stadstafel en –hamrikken en de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt.[623] Toch zagen burgemeesters en raad zich bij herhaling genoodzaakt 'Brusselse' maatregelen ook in Groningen en onderhorige gebieden af te kondigen. Het liefst deden ze dat door deze plakkaten de vorm te geven van 'eigen' publicaties. Bekende voorbeelden hiervan zijn de maatregelen tegen rondzwervende en overlast veroorzakende afgedankte soldaten, tegen aanhangers van ketterse secten en de verspreiding van onwelgevallige drukwerken.[624]

2.3 1594: Reductie

We zijn in ons verhaal aangekomen bij een van de belangrijkste data in de gewestelijke geschiedenis: 23 juli 1594. Op deze dag werd het 'Tractaat van Reductie' ondertekend. Prins Maurits en graaf Willem Lodewijk hadden de stad met militaire middelen op de knieën gedwongen. Vanaf deze datum behoorde ook de stad Groningen tot de Unie van Utrecht.[625] Deze staatkundige verandering van positie veranderde echter weinig aan de status van de stad. In de leidende kringen van de Unie was terdege bekend hoe ingewikkeld en gevoelig de politieke verhoudingen in Stad en Lande lagen. Men had er dus wijselijk van af gezien om in het Tractaat van Reductie iets over de staatkundige toekomst van het gewest op te nemen. Het ging de Staten-Generaal in 1594 in de eerste plaats om de stad. Het bezit ervan was voor de jonge republiek van eminente strategische betekenis en voor dat belang moest alles wijken.[626] Om deze reden hadden de Staatse onderhandelaars de Groningers dan ook uitdrukkelijk toegezegd dat de stedelijke rechten en privileges zouden worden gehandhaafd.[627] 'Eerst de stad innemen', was de gedachte geweest, 'daarna zullen we wel zien hoe we de gordiaanse knoop van de onderlinge verhoudingen tussen Stad en Ommelanden loskrijgen.' Wel was in het tractaat de weg aangegeven waarlangs men tot een oplossing van de reeds bestaande en toekomstige geschillen tussen Stad en Ommelanden zou moeten komen. Beide partijen, de stad enerzijds en prins Maurits en de Raad van State anderzijds, waren het erover eens dat deze beslecht zouden moeten worden door de Staten-Generaal of hun gemachtigden.[628]

De staatkundige inrichting van de nieuwe provincie was een netelige, maar uiteraard ook urgente aangelegenheid. Reeds op 17 februari 1595 stelde een commissie uit de Staten-Generaal onder voorzitterschap van stadhouder Willem Lodewijk een voorlopige opzet vast

voor de 'staet ende forme van regiringe' voor de provincie Stad en Lande. Tegen de zin van de Ommelander heren in – die waren wel bereid een nieuw verbond met Groningen te sluiten, maar wezen categorisch het idee af één provincie te moeten vormen met de stad – bepaalde zij, beide partijen gehoord, dat 'Stadt ende Omlanden van Groeningen ten eewigen daegen voer eener Provincie Corpus' zouden worden gehouden.[629] Over het Gorecht en het Oldambt, de beide stadsjurisdicties, werd in dit stuk niet gerept. Bepalingen over de stadsjurisdicties ontbraken ook in de regelingen die in 1597 en 1599 door de Staten-Generaal zijn getroffen. Ook al zullen de Ommelander heren weinig gelukkig zijn geweest met de vreemde situatie dat een stad de overheidsrechten over een belangrijk deel van het gewest in handen had, dit 'pijnpunt' was voor hen toch van veel minder belang dan andere, zoals de staatsvorm van de provincie, het stedelijke stapelrecht en de samenstelling en rol van de Hoofdmannenkamer.

Vooral de samenvoeging met de stad tot één provincie was voor de Ommelanders onaanvaardbaar. Tegenover het traditionele standpunt van de Groningers dat Stad en Lande één *corpus* waren en niet los van elkaar konden bestaan, hadden de Ommelander heren steeds volgehouden dat de Ommelanden altijd een zelfstandige provincie waren geweest. Uiteraard was

'Drentsche bulle' en 'Friesche koe'

De scheidsrechters die door de Staten-Generaal waren aangewezen, meenden dat er in Stad en Lande geen vrede zou zijn zolang er sprake was van twee (ongelijkwaardige) partijen die slechts door middel van een verbond met een beperkte looptijd verenigd zouden zijn. Er viel geen eendracht te verwachten zolang één van beide partijen de ander kon overstemmen. Uitgaande van de gedachte dat 'gelijckheydt' de 'beste moeder van eenicheydt' is, zagen de gecommitteerden geen andere mogelijkheid dan de volledige gelijkstelling van Stad en Ommelanden. De stem van de stadhouder zou dan de doorslag geven wanneer de stemmen staakten. Hierdoor werd de positie van de stadhouder wel een heel ondankbare.

Hiervan was Willem Lodewijk zich terdege bewust. Hij zou 'meer herten verliesen dan winnen' door nu eens met de ene, dan weer met de andere partij mee te stemmen. Het zou onmogelijk zijn het beide partijen naar de zin te maken; integendeel, hij zou ze allebei regelmatig voor het hoofd moeten stoten. De partij die door toedoen van de stadhouder bij de stemming het onderspit dolf zou zich 'haer leedt' lang herinneren, terwijl de winnaar zijn dankbaarheid voor de ondervonden steun snel zou vergeten. 'De wereld is immers meer geneigd om leed te wreken dan weldaden te belonen.' Dit gold vooral in het Groningse, waar de winnende partij haar succes eerder beschouwde als haar goed recht dan als een ontvangen gunst.[631]

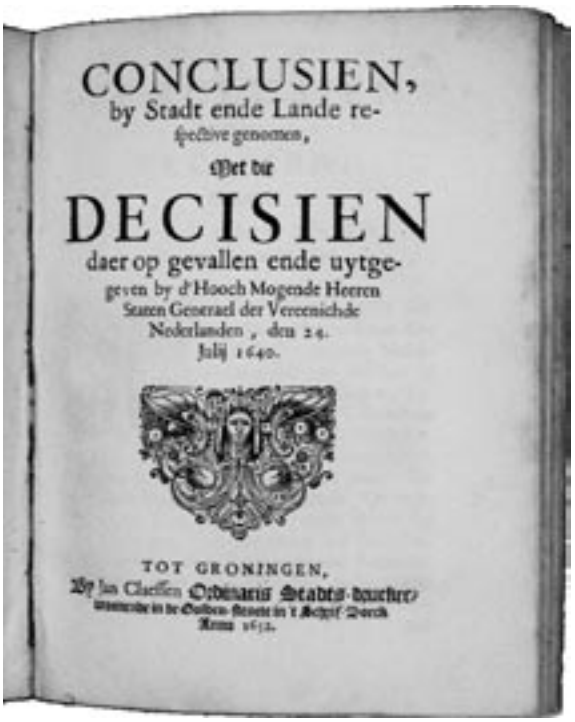
Hoezeer de gedwongen vereniging van Stad en Lande de Ommelanders aan het hart ging, blijkt uit de reactie van hun syndicus op de uitspraak, die een commissie van de Staten-Generaal op 21 januari 1597 deed naar aanleiding van de bezwaren die van Ommelander zijde tegen eerder getroffen regelingen waren ingebracht.

Het eerste punt van het vonnis behelsde de vernietiging van de op 27 februari 1595 inzake het stapelrecht gedane uitspraak, die zeer in het voordeel van de stad was geweest. Dit was een opsteker voor de Ommelanders, want hierdoor kwam de weg vrij voor een nieuwe, soepeler regeling van de handel in het gewest. Met het tweede punt van hun uitspraak sloegen de gecommitteerden echter de bij de Ommelander heren glorende hoop de bodem in, want die luidde dat: 'die Stadt Groeningen ende Ommelanden tusschen d'Eems ende Lauwers' samen één 'Heerlicheyt ende Provincie' zouden zijn. Toen de Ommelander syndicus Hiëronymus Verrutius – nota bene een stadjer van origine! – dit hoorde, barstte hij in tranen uit en bleef snikken zolang de sententie werd voorgelezen. Later, buiten de zaal, klaagde hij 'dat de heeren Staten de cop van een Drentsche bulle hadden geset op de romp van een Friesche koe'.[632]

de toekomstige staatkundige verhouding tussen Stad en Lande ook aan de orde geweest tijdens de besprekingen, die in juli 1594 vooraf waren gegaan aan de overgave van Groningen. In het legerkamp te Helpman hadden verschillende Ommelander heren geprobeerd in te praten op Maurits, Willem Lodewijk en de leden van de Raad van State. Zij hadden betoogd dat de Ommelanden nooit één *corpus* met de stad hadden gevormd en dat de Ommelander Staten niet bereid waren verder te gaan dan het sluiten van een nieuw verbond met de stad.[630] In het model dat door de Staten-Generaal werd voorgesteld zouden de Ommelanden maar de helft van een provincie uitmaken, en dan nog wel de zwakste helft. Dat betekende volgens hen in feite dat de Ommelanden aan de stad Groningen onderworpen zouden zijn.

Ofschoon er in de jaren na de Reductie heel wat gekrakeel is geweest, vooral met betrekking tot de heffing van de belastingen, stelt Bernhard Alting vast dat Stad en Ommelanden na de uitspraken van 1597 en 1599 eigenlijk niet ernstig met elkaar overhoop gelegen hebben. Volgens hem begonnen de problemen pas weer in 1626,[633] toen de Spanjaarden weer naar het noorden opdrongen en op de Landdag maatregelen besproken werden om te voorkomen dat de plattelanders aan de vijand geld zouden betalen om plundering af te kopen.[634] Toen van Ommelander zijde het voornemen werd geopperd om als provinciale overheid hiertegen op te treden, antwoordden de heren van de stad dat de Staten niets over de stadsjurisdicties te zeggen hadden. Het Groninger stadsbestuur was de wettige en enige overheid in het Gorecht en het Oldambt. In feite ontkenden de Groningers het bestaan van de provincie als bestuurslaag tussen 'Den Haag' en het Groninger raadhuis.[635] Voor hen was de provincie niet meer dan het platform waarop Stad en Ommelanden in een – beperkt – aantal zaken samenwerkten.

De Ommelanders waren het met deze visie fundamenteel oneens. Nu er – tegen hun wens in – toch één provincie tot stand gekomen was, betekende dit dat het stadsbestuur niet het recht had om provinciale besluiten op zijn eigen naam af te kondigen en uit zijn naam te laten uitvoeren. Bovendien, zo betoogden zij, mocht het in zaken die tot de competentie van de provincie behoorden, niets doen buiten de gezamenlijke Statenvergadering om. Dat gold voor zaken die de inwoners en het grondgebied van de stad zelf betroffen, maar zeker ook voor de stadstafel, de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt.[636] De Ommelander heren stuurden daarom hun syndicus naar Den Haag en lieten hem naast

CONCLUSIEN,
by Stadt ende Lande re-
spective genomen,
Met de
DECISIEN
daer op gevallen ende uytge-
geven by d'Hooch Mogende Heeren
Staten Generael der Vereenichde
Nederlanden, den 24.
Julij 1640.
TOT GRONINGEN,

De uitspraak die de Staten-Generaal op 24 juli 1640 in de geschillen tussen Stad en Lande deden, betekende het einde van een aantal onderling samenhangende rechtsgedingen die al vanaf 1627 in Den Haag dienden.

dit ook een aantal andere punten naar voren brengen. Hierover werd in het begin van 1627 geprocedeerd. Het werd een ellenlange kwestie met eis, antwoord, repliek en dupliek. Tegenover de Ommelander 'eis in conventie' (bestaande uit twintig afzonderlijke punten) stelde de stad van haar kant tien 'eisen in reconventie'. Al met al duurde deze procedure dertien jaren. 'Zo ziet men maar weer,' zegt Alting, 'dat een kleine vonk tot een groot vuur kan leiden.'[637]

Op 24 juli 1640 deden de Staten-Generaal eindelijk uitspraak.[638] Ten aanzien van de hierboven genoemde klacht stelden zij de Ommelanders in het gelijk. Ze bepaalden dat 'de Stadt, Stadts Taeffel, Gorecht ende Oldampten' gewoon onder de provincie van Stad en Lande ressorteerden en als zodanig vertegenwoordigd en bestuurd werden door de 'gesaementlijcke Staten van Stadt ende Lande'. In verband hiermee zouden in het vervolg alle ordonnanties die de Staten 'tot welstant van de geheele Provincie' zouden uitvaardigen, in de gehele provincie – dus inclusief de stad en de stadsjurisdicties – op naam van de Staten van Stad en Lande worden gepubliceerd, zonder dat het stadsbestuur daaraan iets zou mogen toevoegen, al was het alleen maar de mededeling dat het met de afgekondigde maatregel instemde. De uitspraak op dit eerste punt van de Ommelander lijst omvatte verder een groot aantal details die hier niet allemaal behoeven te worden opgesomd.

Al deze bepalingen cirkelden rond één centraal punt: de provincie Stad en Lande zou een overheidsorgaan op zich zijn dat over eigen bevoegdheden beschikte en dat – ten aanzien van enkele terreinen van openbaar bestuur – hiërarchisch boven het stadsbestuur stond. Wij zijn gewend aan een dergelijke hiërarchische geleding van onze staatsinrichting en vinden dit een volstrekt vanzelfsprekende situatie. Voor de zeventiende-eeuwse Groningse stadsbestuurders was het echter een uiterst onwelgevallige nieuwigheid. Voor de goede orde is het goed om in dit verband nog even te herinneren aan het feit dat ook in de beginjaren van de Bourgondisch-Habsburgse zeggenschap in Stad en Lande de door de centrale regering geboden uitvaardiging van 'Brusselse' plakkaten voor het stadsbestuur meermalen aanleiding is geweest om in verzet te komen. De maatregelen van de regering werden hier – in feite niet ten onrechte – gezien als inbreuken op de plechtig bevestigde oude rechten van Stad en Ommelanden. Ook bij de Reductie waren die Groningse privileges nog weer uitdrukkelijk bekrachtigd: de stad bleef de baas in het Gorecht en het Oldambt. In de wereld draait het echter niet alleen om rechten. Recht zonder macht is een illusie, maar macht zonder recht is – zowel in het klein als in het groot – een dagelijkse en soms zelfs onmisbare realiteit. De trotse Groninger stadsbestuurders hebben hun 'rechten en vrijheden' altijd met hand en tand verdedigd, maar in de loop van de tijd hebben ze stap voor stap moeten erkennen dat de echte besluiten niet meer in de raadzaal van het Groninger stadhuis maar elders werden genomen.

Met hun uitspraak van 1640 stelden de Staten-Generaal vast dat de zeggenschap van het stadsbestuur in de stadsjurisdicties niet langer onbeperkt was. Burgemeesters en raad konden *overruled* worden door 'het provinciehuis' en 'Den Haag'. Tegelijkertijd hield deze inperking van de Groninger zeggenschap een bevestiging in van de Groninger overheidsrechten in Gorecht en Oldambt. Met hun ingreep van 24 juli 1640 hebben de Staten-Generaal de verhouding eigenlijk alleen gemoderniseerd en aangepast aan de nieuwe staatkundige werkelijkheid. Ondanks de beperkingen die de 'Hoogmogende Heren' uit Den Haag aanbrachten, kon Bernhard Alting het Gorecht daarom terecht beschouwen als een 'deftich' en, wat chronologische volgorde betreft, 'het eerste van de peerlen in 't cieraet van Groninghen'.

In de paragraaf *Bernhard Alting achterna* heb ik erop gewezen dat Bernhard Alting het Gorecht wel-

licht anders ingeschat zou hebben wanneer hij weet had gehad van de betekenis die dit gebied later voor de Groninger economie zou krijgen, in het bijzonder door de ontsluiting en exploitatie van de venen ten oosten van het Zuidlaardermeer, een streek die ten tijde van het bovenstaande verhaal nog zonder betekenis was. Alting zou de stedelijke zeggenschap over het Gorecht dan misschien niet als een van de sierlijke symbolen ('peerlen') van Groningens welvaart en status hebben beschreven, maar als een van de fundamenten ('pilaren') ervan. In 1633 – dat wil zeggen: vijftien jaar voordat hij zijn *Pilaren ende peerlen* publiceerde – was de inrichting van dat gebied al zover gevorderd dat het stadsbestuur overging tot de oprichting van een nieuwe jurisdictie: die van Sappemeer. De daartoe uitgevaardigde ordonnantie van 14 december 1633 werd enkele jaren later herzien en uitgebreid bij publicatie van 17 februari 1636.[639] De ontwikkeling van de verhouding tussen de stad Groningen en de nieuwe kolonies in de venen is een verhaal op zich. Mede doordat alle betrokkenen in de loop van de eeuwen het zicht verloren op de achtergronden van deze verhouding, nam het wederzijdse onbegrip tussen regeerders en regeerden toe en bracht het de pennen in beweging. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een hele literatuur is ontstaan over de stad Groningen als kolonisator van de Veenkoloniën.[640] Desondanks is het beeld dat zich in de loop van de tijd heeft gevormd, verre van compleet en, naar het mij voorkomt, ook onvoldoende in balans. Ik hoop te gelegener tijd nog eens, op basis van tot dusver niet of ternauwernood bestudeerd archiefmateriaal, enkele kanttekeningen te maken die een bijdrage kunnen leveren tot een beter begrip van deze geschiedenis, die in de Nederlandse context uniek genoemd mag worden.

Noten hoofdstuk 2

1 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.

2 De syndicus vervulde in Groningen de taken die in Hollandse steden tot de werkkring van de raadspensionaris behoorden. Hij was belast met de verdediging van de rechten van de stad en trad op als stadsadvocaat en procureur voor het stadsbestuur.

3 Het recht van de stedelijke afgevaardigden om in de provinciale Statenvergadering vóór de vertegenwoordigers van de Ommelanden te spreken, te stemmen en te zegelen.

4 Waterbolk, *Twee eeuwen* 6 en A.J. Rinzema, 'Ubbo Emmius als historicus', in: W.J. Kuppers e.a., red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen/Emden 1994) 49-62.

5 Een goede beschrijving van deze 'processen in conventie en reconventie', die eerst eindigden met de uitspraak van de Staten-Generaal van 24 juli 1640, ontbreekt nog. De oorspronkelijke verzameling van stukken is uiteraard ten raadhuize aangelegd, kopieën ervan bevinden zich in de Ommelander Archieven onder de inv. nrs. 789-806 (stadsdocumenten in conventie) met de bijbehorende inventaris (inv. nrs. 807-810) en onder 811-819 (stadsdocumenten in reconventie) met de inventaris (inv. nrs. 820-823). In het stadsarchief zijn de verschillende onderdelen verspreid geraakt. Ze bevinden zich nu in het stadsarchief 1594-1798 onder de nummers rnr 447.1-6 en 527 en in de delen 31 en 33 van de zgn. Verzameling van Stukken. Een reconstructie zal gemaakt worden in het kader van de inventarisatie van dit deel van het Groninger stadsarchief.

6 Een eerdere versie van deze studie verscheen – in sterk gekortwiekte en 'verknipte' vorm – in: Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*.

7 De oorkonde van 1040 bevat niet de oudste vermelding van Groningen. Deze vindt men in een akte van het jaar 1006, waarbij bisschop Ansfried van Utrecht de benedictijnerabdij Hohorst te Leusden sticht. Bij deze gelegenheid begiftigde de bisschop het nieuwe klooster met (onder meer) de kerken in Dokkum en Groningen. Bij een herschikking van de goederen en rechten van de abdij in 1028 kwam de kerk te Groningen in het bezit van de Utrechtse bisschop Bernold (C.A. van Kalveen,

Bernold. Bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht (Utrecht 2002) 22 en 59 evv.). Van Kalveen geeft hierin ook de tekst van de stichtingsoorkonde van Hohorst (ib., 87 ev.).

8 Volgens Van Kalveen was het koning Hendrik III zelf die het landgoed in de *villa* Groningen had gesticht en volgens het hofstelsel had ingericht, met een centrale hof en horige hoevebezitters in de buurt (Van Kalveen, *Bernold*, 31 en 61).

9 De oorkonde zelf geeft geen indicatie van de omvang van het landgoed, noch van de exacte locatie ervan. Op grond van omstandigheden uit later tijden mag men echter aannemen dat het om een groot gedeelte van de huidige Groninger binnenstad gaat. Zie Noomen, 'Koningsgoed', 97-144. Blok acht het mogelijk dat Karel de Grote zelf Groningen en het Gorecht heeft ingericht als koninklijk domein met een eigen rechtsgebied (Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 144).

10 Zie voor een overzicht: Nip, 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief'. Het gaat hierbij om een schenking waarbij de laatste koninklijke bezittingen in Groningen van eigenaar wisselden. De abdij van Werden bezat hier al langer voormalig koningsgoed, en ook de bisschop van Utrecht beschikte al over goederen ter plaatse. Zie hiervoor Noomen, 'Koningsgoed'. De meest recente studie over de schenkingsoorkonde van 1040, compleet met een overzicht van de handschriften en tekstedities ervan, is C.A. van Kalveen, 'Bisschop Bernold en de verwerving van Groningen (1040)', in: Van Kalveen, *Bernold*, 59-92.

11 De koning bemoeide zich niet met de details van het leven. Hij respecteerde de oude gewoonten van zijn onderdanen en liet hun grote vrijheid bij het inrichten van hun samenleving.

12 Zie De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 24 ev.

13 De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post wijst erop dat de Friese Ommelanden oorspronkelijk een door de natuurlijke omstandigheden geïsoleerd gebied waren en een op zichzelf staand, 'gesloten lant' vormden. Aan de zuidzijde lagen 'grote veenen und moerassen', alsmede 'de stadt Gronningen offte dat Goerecht', dat het uiteinde van Drenthe was. Tussen de Ommelanden en het Gorecht lag een lage, 'derchachtige' en moerassige strook, die verkeer tussen Groningen en het naburige Friese land zo goed als onmogelijk maakte (JR I 75).

14 A.E. Clingeborg, 'De bodem in en rond de stad Groningen', in: Boersma, *Groningen 1040*, 17-32, in het bijzonder 25-26. Onlangs is in de polder 'het Oosterland' tussen Paterswolde en Haren de oude bedding van de Drentse A hersteld. Bij de graafwerkzaamheden die in dit verband werden verricht is een dik pakket zeeklei aangetroffen. Aangenomen wordt dat de periodieke inundaties vanuit zee en de afzetting van klei hier hebben plaatsgevonden tot omstreeks het jaar 1000 (Gerrie Koopman, 'Zeeklei in de Drentsche Aa', in: *Noorderbreedte* jrg. 28 nr. 1 (2004) 41).

15 JR I 72. Hoe de situatie in 1040 er precies heeft uitgezien is, bij gebrek aan rechtstreekse bronnen, moeilijk te zeggen. Nagenoeg alles wat we over dit onderwerp weten en nog te weten kunnen komen draagt het karakter van gevolgtrekkingen uit gegevens die uit latere perioden dateren. Hierin schuilt ook het problematische karakter van elk onderzoek in deze materie. Relevante gegevens kunnen verborgen zitten in de meest onwaarschijnlijke bronnen. Wie studie maakt van een onderwerp als dit zou eigenlijk 'alle' schriftelijke bronnen moeten doornemen en ook nog gebruik dienen te maken van de resultaten van taalkundig, bodemkundig, archeologisch en ander onderzoek. Noodgedwongen moeten ook serieuze onderzoekers zich beperken tot min of meer uitgebreide 'sonderingen'. Een goed voorbeeld van wat men op dit terrein kan bereiken is het in op p. 177 in noot 142 vermelde artikel van Paul Noomen, die onderzoek doet naar oude domaniale structuren in Noord-Nederland en daarbij zoveel mogelijk ook de resultaten van andere disciplines betrekt. Zonder enige twijfel zal zijn onderzoek ook veel licht kunnen werpen op het onderwerp dat ons hier interesseert: de aard en omvang van het gebied dat later het Gorecht ging heten.

16 Voor een goed begrip is het nodig er de aandacht op te vestigen dat in natte streken als die waar het in deze studie om gaat, verkeer over land alleen plaats kon vinden over zgn. 'oeverwallen' (natuurlijke hoogten die men ook bij wadgeulen aantreft) en dijken. Vgl. het Friese woord 'dyk' voor weg. De hier bedoelde dijken moet men zich niet voorstellen als langgerekte verhogingen, zoals de huidige rivier- of zeedijken. We moeten eerder

denken aan een smalle strook land die nauwelijks hoger lag dan de omringende landerijen en die geflankeerd werd door twee parallel lopende sloten. Een dergelijke dijk was vooral een waterstaatkundige grens en diende als zodanig wel als een waterkering, maar was niet geschikt om echte watervloeden tegen te houden.

17 Zie P.J. van Winter, 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?' in: *Verkenning en onderzoek. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1965) 189-240, aldaar 208.

18 Voor de overzichtelijkheid laat ik de precieze status van het stukje grens tussen het huis te Glimmen en de Eelderdijk buiten beschouwing.

19 Strikt genomen is overigens ook hier sprake van een secundaire ontwikkeling. De grens volgt hier een lijn die is ontstaan nadat ten noorden van Selwerd grote lussen van de Hunze zijn afgesneden. Op grond van het ontbreken van opslibbing in het oude Hunzebed is geconcludeerd dat deze lussen moeten zijn afgesneden voordat het zeeniveau in de twaalfde eeuw weer begon te stijgen. Zie J. Loonstra e.a., *Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroomdal* (Groningen 1997) 78.

20 Het is onzeker hoe we deze waterloop moeten noemen. Het zou een oude benedenloop van het Eelderdiep kunnen zijn. Zie hiervoor noot 75 op p. 358.

21 W.A. Ligtendag, *De wolden en het water* (Groningen 1995) 115.

22 G.L.G.A. Kortekaas, 'Archeologie in 2004', 24.

23 G.L.G.A. Kortekaas, 'Graven in Lieuwerderwolde', in: *Hervonden stad* 1996, 51-62, hier 62.

24 Zie de mededelingen van Kortekaas in de rubriek 'Archeologie' in: *Hervonden stad* 1998-2005.

25 Noomen, 'Koningsgoed' 97.

26 Zie Remi van Schaïk, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaïk e.a., red., *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 15-47, in het bijzonder 17, en Ligtendag, *De wolden*.

27 *OGD* I 6. Deze schenking is herhaaldelijk bevestigd: in 1006 door koning Hendrik II (*OGD* I 11), in 1025 door Koenraad II (*OGD* I 14) en halverwege de elfde eeuw nog eens door Hendrik IV (*OGD* I 22).

28 De Monté Verloren/Spruit, *Hoofdlijnen*, 109.

29 Zie D.P. Blok, 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht (DD O I, nr. 62)', in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 61-67, in het bijzonder 67. De tekst van de schenking lijkt overigens geen rekening te houden met de eventuele gebruiksrechten van de plaatselijke bevolking. De koning geeft aan dat hij recht heeft op het jus forestense in Drenthe en alle daarbinnen gelegen marken, tot aan de aangrenzende overige gebieden toe (*in eodem pago et universis finibus ejus, adusque adjacentes ceteras regiones*) en dat hij dit recht aan de kerk van Utrecht geeft.

30 Blok spreekt zich op dit punt niet expliciet uit; Noomen is duidelijker. Hij meent dat de oorkonde van 944 geen betrekking heeft op Groningen en omstreken. Hij veronderstelt dat de koning deze rechten tot 1040 aan zich gehouden heeft en neemt aan dat zij inbegrepen waren in de schenking van het landgoed in de *villa Gruoninga* en alles wat daarbij hoorde. Hij oppert deze veronderstelling ter verklaring van het feit, dat de revenuen van het oude foreestrecht later in het bezit waren van het domkapittel en niet door de bisschop van Utrecht werden ontvangen (Noomen, 'Koningsgoed', 124). Ik acht het echter niet zeer waarschijnlijk dat de schenking van 1040 ook het foreestrecht impliceerde. Zie hiervoor het vervolg van de tekst.

31 *OGD* I 14 en 15. De eerste schenking van de grafelijkheid in Drenthe aan de kerk van Utrecht 'om deze in de toekomst te bezitten' (*deinceps habendum*) vond plaats in 1024 door koning Hendrik II (*OGD* I 13). De schenking kon echter pas gerealiseerd worden na het overlijden van hertog Gozelo van Lotharingen (19 april 1044) en vond uiteindelijk plaats op 22 mei 1046 (*OGD* I 21). Van Kalveen heeft onlangs een nieuwe interpretatie van de schenkingsakten betreffende Drenthe gepresenteerd. Hij meent dat er sprake is geweest van een drietal afzonderlijke graafschappen in de gouw Drenthe en dat deze bij verschillende gelegenheden aan de bisschop van Utrecht zijn geschonken. In zijn visie is de schenking van 1024 niet eerst in 1046 ingewilligd, maar gaat het in deze schenkingsakten om verschillende delen van Drenthe (Van Kalveen, *Bernold*, 36-37 en 64-66).

32 Nip, 'Giftbrief', 69 en de verwijzing daar.

33 Behalve Groningen schonk de koning op 21 mei 1040 ook nog goederen te Leermens, Eenum, Uffelte, Wittelte en Peelo aan de Utrechtse kerk (*OGD* I 18 en 19).

34 *OGD* I 21, 22 mei 1046.

35 De bisschop moest 20 pond uit de munt en 20 pond uit de jurisdictie betalen (Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 144).

36 Noomen, 'Koningsgoed', 99, 104, 106.

37 Noomen, 'Koningsgoed', 101.

38 Zie het geciteerde artikel van Noomen met de verwijzingen daarbij (Noomen, 'Koningsgoed', 142).

39 In algemene zin bevorderden schenkingen aan gerenommeerde geestelijke instellingen ook het prestige van de schenker. Zie Van Schaïk, 'Binnen- en buitendijks', 19.

40 B.W. Siemens, *Toelichting behorende bij de historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962) en W.J. Formsma, 'De vorming der Groninger gemeenten', in: *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers* (Groninger Historische Reeks 4) (Assen/Maastricht 1988) 167-193.

41 Hans van Rij, ed. en vert., *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989) 5, en noot 13. In het vervolg wordt dit werk – naar zijn Latijnse titel – geciteerd als *Quedam narracio*).

42 In het verleden zei men het overigens wel anders; in plaats van de wijzers van de klok volgde men de zon (men ging rond 'mitter sunnen umganck'). Zo bijvoorbeeld bij de beschrijving van de stadsgoederen in de stadsrekeningen en bij de opgave van de kluften waarin de stad verdeeld was. Ook op het platteland ging het rechterschap 'met de zon' rond langs de gerechtigde heerden in een rechtstoel.

43 Zie Kortekaas, 'Archeologie in 1997' en 'Archeologie in 2003' en Jan van der Hoeve, 'De bouwgeschiedenis', in: W. Friso en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997) 17-42.

44 Onder Dorkwerd werd een soortgelijke werkwijze nog in de negentiende eeuw toegepast. Zie hiervoor de bijzonderheden die schoolmeester H. Guikema jr in 1828 over de bodem van het kerspel Dorkwerd noteerde (mijn parafrase): 'De grond bestaat hier uit een laag teelaarde van een halve voet dikte, waarin klei gemengd is. Onder deze laag volgt een voet blauw-achtige klei en hier en daar rooddoorn. Vervolgens komen enkele voeten witachtige klei, met zand gemengd. Deze met zand vermengde kleisoort is, nadat "zy een wyle tyds aan de werking der lucht en zon is blootgesteld geweest" zeer vruchtbaar en gemakkelijk te bebouwen. De boeren noemen het "woelaarde". Om voldoende van deze grondsoort met de teelaarde te vermengen graaft men hier groeven van 4-5 voet breed en 5-7 voet diep. Men doet dit soms om stukken land heen of daar waar men dwarsgoten wil hebben. De boeren spreiden de gedolven grond over hun land uit en dempen de groeven weer met slechtere grond. Deze bewerking noemen de boeren "woelen"' (Schoolmeestersrapport Hoogkerk-Dorkwerd; Groninger Archieven, Archieven van de districtschoolopzieners op het lager onderwijs in de provincie Groningen, (1803) 1812-1857 (T 890) inv. nr. 6).

45 In het Woldgebied (Bedum en omstreken) daalde het oppervlak als gevolg van de bewerking en oxidatie zo sterk dat hele stukken land ongeschikt werden voor verdere benutting. De kolonisten verhuisden dan eenvoudig naar een volgend stuk veen, waarna zich op de verlaten akkers moerasbos begon te vormen. Van een groot deel van het veengebied was tenslotte omstreeks 1200 nog slechts een wildernis over, bedekt met bosvegetatie (zie A.E. Clingeborg, 'Het Groninger woudgebied, een voormalig veenlandschap?', *Boor en Spade* 20 (1981) 184-205). Mogelijk heeft deze ontwikkeling zich ook voorgedaan in het oostelijk deel van het Gorecht.

46 Kortekaas, 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000, 10.

47 Te Wolfsbarge, nagenoeg op de grens met Drenthe, heeft een steenhuis gestaan dat volgens Molema mogelijk al vóór 1200 is gebouwd. Deze datering veronderstelt een zeer vroege introductie van de baksteenbouw in deze streek (Jan Molema in: Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 24).

48 Deze zouden echter pas in de dertiende eeuw bewoond zijn geweest. Zie: W.A. Casparie, 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde', in: *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988) 196-213, hier 196 en 198.

49 *OGD* I 10.

50 Ligtendag, *De wolden* 77 en Noomen, 'Koningsgoed', 102-103.

51 Het namenpaar Hemmen-Hemmerwolde is van hetzelfde type als Stedum-Steerwolde, Bedum-Bederawolde en het hierna te noemen Lieuwerd-Lieuwerderwolde. In deze – alle reeds in de elfde eeuw vermelde – gevallen is steeds sprake van een oudere nederzetting en een bijbehorende kolonie in het 'woldland'. Mogelijk is Hemmerwolde het hele gebied ten westen van de Drentse A, met de latere Eelderdijk (Meerweg) in het zuiden en de Woldsloot in het westen (ter plaatse dus van het Paterswoldsemeer). Hoever het gebied naar het noorden doorliep is onduidelijk. Later werd dat gebied Neerwolde genoemd. De lezing 'Hevenerwolde' voor *Heuuuorouualda* is al oud. In een register van de proosdij van St. Pieter te Utrecht waarin haar inkomsten uit Drenthe zijn opgetekend en dat van c. 1300 dateert, lezen we dat een zekere Hugo vanwege een weide in 'Hevenerwolt' elk jaar op 8 september in Groningen negen ons (een-twaalfde deel van een pond goud) moet betalen (*OGD* I 199).

52 *OGD* I 10.

53 *OGD* I 340. De veronderstelling van Noomen dat *Heonrawalda* binnen de parochie Groningen lag is dus niet juist, het gebied viel onder Haren (Noomen, 'Koningsgoed', 102).

54 Casparie, 'Veenterpen', 211-212.

55 De Buitenhof valt binnen het Gorecht, de beide andere nieuwe wijken li ggen erbuiten.

56 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde' en 'Archeologie in 1997', 14-18.

57 Overigens is van een duidelijke rivieroever geen sprake. Ten zuiden van de Brugstraat, ter plaatse van de latere Schoolholm en Driemolendrift, bevond zich een soort overgangszone tussen de hoge grond en de rivierbedding (zie B. Havinga en A. Ufkes, 'De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen' in: *Paleo-Aktueel 5*, 130-133). Het 'Hunzehuis' ten oosten van het Hoofdstation staat *mirabile dictu* op de oever van de Drentse A!

58 A.E. Clingeborg, 'De bodem', 26.

59 Zie pp. 263 evv.

60 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde' en 'Archeologie in 1997'.

61 Zie de lijst van inkomsten van de abdij Werden van omstreeks 1000: *OGD* I 10. Hoogkerk heette in de veertiende eeuw 'Zuid-Lieuwerderwolde', Leegkerk 'Noord-Lieuwerderwolde'. Dezelfde goederenlijst vermeldt ook nog een nederzetting 'Liuvurd', die – naar de naam te oordelen – op een wierde zal hebben gelegen. Het is niet duidelijk welke dat geweest kan zijn. Ligtendag vermoedt dat het Kleiwerd is geweest (Ligtendag, *De wolden*, 77). In ieder geval zal dit 'Lieuwerd' de wierde zijn geweest die haar naam gegeven heeft aan het bijbehorende woldland 'Lieuwerderwolde'. Blijkens een tweede lijst van de abdij Werden van omstreeks 1160 bezat de abdij in de twaalfde eeuw nog altijd 21 grazen land in Lieuwerderwolde ('Liuderwalde'; *OGD* I 34). Deze opgave wordt in de lijst direct vooraf gegaan door de vermelding van 60 grazen land in 'Abdinclande' en 4 grazen in 'Abdincstrange'. Noomen vermoedt dat dit land ook in de buurt gezocht moet worden en wijst naar de boerderij Abbingeweer die later in het bezit van het Heilige Geest Gasthuis was (Noomen, 'Koningsgoed', 102). Opmerkelijk is het voorkomen van een aantal heerden in Lieuwerderwolde die alle 60 grazen groot zijn.

62 *OGD* I 10.

63 Noomen, 'Koningsgoed' 102; zie ook Ligtendag, *De wolden*, 77.

64 Stadsarchief rvr 52; gedrukt: *OGD* I 126. Zie p. 307.

65 Archief Parochiekerken inv. nr. 347, reg. nr. 633.

66 Notariële archieven inv. nr. 22/128, 1832 nr. 8, 13 januari 1832.

67 Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.

68 In het Middelnederduits komt men voor 'ooievaar' de woorden *ādebar*, *ēdebar* en *ēdebēre* tegen. We herkennen deze vormen in het Nederlandse *eiber.*

69 De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 3. Zie over de ligging van Arbere ook p. 247 en noot 156 op p. 364 hierna.

70 Voor deze mededeling dank ik dr. R.A. Ebeling te Leek.

71 Oldermansboek, tweede boek, art. 29; Feith, *Het Oldermansboek*, 15, 95-96. De verklaring die Feith van het begrip Herbere hense geeft is weinig plausibel. Zie voor andere interpretaties: Bos, *Stapelrecht*, 79 ev. De verbinding tussen de Groningse 'Herbere hense' en het plaatsje Herbrum aan de Eems is gelegd door dr. B. Hagedorn (zie P.A. Meilink, 'Groningens oudste handel', in: *GVA*

1912, 161-185, hier 177 noot 3). Herbrum is gelegen op de oostelijke oever van de Eems in het uiterste noorden van Westfalen. Het was de eerste Münsterlandse nederzetting die kooplieden tegenkwamen wanneer ze vanuit het noorden via de Eems zuidwaarts voeren. De Herbere hense zou dan het genootschap van Groninger kooplieden zijn die via de Eems handelscontacten met Westfalen onderhielden.

72 Zie voor reminiscenties aan het 'Friese verleden' van de stadshamrikken Naarding, 'Stad en Ommelanden', 51-51.

73 De wierden van Verswerd vindt men ter hoogte van het Kernfysisch Versnellerinstituut van de Rijksuniversiteit Groningen, in het uiterste noorden van het huidige Zernike-complex. Kortekaas, 'Archeologie in 1998' en 'Archeologie in 2002', in: *Hervonden stad* 1999 en 2003.

74 *OGD* I 35 en Noomen, 'Koningsgoed', 130. Bedoeld is hier het benedictijnenklooster Siloe of Selwerd, dat tussen 1207 en 1215 is gesticht en waarvan Sint Catharina de patroonheilige was. De hoogte van Selwerd werd toen waarschijnlijk allang bewoond. Dat valt op te maken uit de naam, die ontleend is aan het huis dat hier stond ('sele' = gebouw met één vertrek, en Oudfries 'wrt' = bewoonde hoogte; zie R.E. Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1989^2) 322).

75 Aan de noordoostzijde wordt de grens gevormd door de Hunze (Selwerderdiepje), aan de noordwestkant vinden we een kronkelende loop die niet met zekerheid geïdentificeerd kan worden. Er is wel gedacht dat we hier te maken hebben met de benedenloop van het Peizerdiep (de Hunsinge). Deze zou dan vanaf Kleiwerd in noordoostelijke richting hebben gelopen en de wierde van Dorkwerd aan de noordzijde hebben gerond om ter plaatse van het latere 'drierechtstoelenpunt' ten noordoosten van Hunzeroord (de zogenaamde 'Mude') uit te monden in de Hunze, die hier later 'Selwerderdiepje' werd genoemd. Deze veronderstelling houd ik voor minder plausibel. Ik ben geneigd Marijke Miedema te volgen. Zij neemt aan dat een tak van het Peizerdiep ten oosten van de Gaaikemadijk zijn kronkelende loop naar het noorden vervolgde, de plek passeerde waar later de boerderij 'Het Hool' kwam te liggen en ten noorden van Wierum in het Selwerderdiepje (later Reitdiep) uitmondde. Indien dit juist is kan de waterloop die hier in de tekst wordt bedoeld en die de noordwestelijke begrenzing van het landje Selwerd vormde, niet de benedenloop van het Peizerdiep zijn, maar moet deze bij een ander riviertje horen. Miedema denkt dat het moet gaan om het Eelderdiep. Volgens haar liep dit stroompje ten oosten van Hoogkerk door de huidige polders Oude en Jonge Held, stroomde vervolgens aan de zuidzijde voorbij Kleiwerd en Dorkwerd en kwam tenslotte bij Hunzeroord in het Selwerderdiepje uit (Marijke Miedema, *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (eigen uitgave 1983) tekst, 52 en 54). Dezelfde opinie was al eerder naar voren gebracht door Kloppenburg (D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455, in het bijzonder 438). Ten zuiden van Dorkwerd zijn echter geen sporen aangetroffen van een oude bedding. Wel heeft Kortekaas aan de noordzijde van de wierde van Dorkwerd een kromme sloot aangetroffen met een bijbehorende oeverwal (mondelinge mededeling van Gert Kortekaas). Het verloop hiervan lijkt aan te sluiten bij de bedding die tussen het huidige Reitdiep en Hunzeroord de noordwestelijke grens van Selwerd vormde. Later, toen het Reitdiep werd gegraven, is deze bedding gebruikt om het water van de Drentse A naar het Selwerderdiepje te leiden. Overigens wordt over de vroegere bedding(en) van het Peizerdiep verschillend gedacht. Het zou te ver voeren om hier nader op deze problematiek in te gaan. Zie echter ook p. 247.

76 Noomen, 'Koningsgoed', 99-106. Zie ook de kadertekst *Domeinen en hun herkomst* op p. 216.

77 Uit het ontbreken van opslibbing in het oude Hunzebed in de Koningslaagte concludeerde G. Overdiep dat deze grote lussen moeten zijn afgesneden vóórdat het zeeniveau in de twaalfde eeuw weer begon te stijgen. Voor de herkomst van de naam 'Koningslaagte' wijst hij op de Frankische koningen. Ten tijde van het afsnijden van deze lussen waren zeeslenken nog eigendom van de koning en dit zou de reden zijn geweest om dit gebied naar de koning te vernoemen. Op grond hiervan meende Overdiep te mogen veronderstellen dat deze afsnijding op zijn laatst uit de tiende eeuw dateert (G. Overdiep in:

Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 78). Ik geef er de voorkeur aan in dit geval Wobbe de Vries te volgen, wiens naamkundige aantekeningen door G. Overdieps vader G.S. Overdiep in 1946 zijn gepubliceerd. De Vries vermoedt dat de Koningslaagte haar naam dankt aan een vergeten vroegere eigenaar van het betrokken land (de Vries, *Groninger plaatsnamen*, 100). Mij lijkt de bewuste afsnijding van later datum. Er is een hypothese te formuleren over de volgorde waarin de bedoelde Hunzelussen zijn afgesneden en de Wolddijk is aangelegd. Ten noorden van Noorderhoogebrug maakt de Wolddijk een bocht om de meest oostelijke lus heen. Dit zou erop kunnen wijzen dat deze lus ten tijde van de aanleg van de Wolddijk nog een open rivierarm was.

78 Zie bijvoorbeeld ter plaatse van de huidige stadswijk Vinkhuizen. Gedurende de eerste gebruiksfase was dit 'woldland' en de naam luidde ook dienovereenkomstig (Lieuwerder *w o l d e*). Ook hier is het resterende veen bedekt met een laagje klei. Zelfs de naam Vinkhuizen – afgeleid van de boerderij 'het Vinkhuis' – herinnert aan het veen. Het woord 'vinke' betekent derrie en zou volgens Wobbe de Vries slaan op de slechte turf die hier onder de bovenste kleilaag werd aangetroffen (De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 247). Bij modern onderzoek is hier echter geen veen aangetroffen (mededeling van Gert Kortekaas).

79 In de buurt van de Agricolastraat, even ten oosten van de Groninger binnenstad, is nog in de dertiende eeuw klei afgezet (Kortekaas, 'Archeologie in 1998', in: *Hervonden stad* 1999, 7-8). Aan de oostzijde van de Hondsrug zijn in het stroombed van de Hunze kleiafzettingen aangetroffen tot aan Waterhuizen toe.

80 Kortekaas, 'Archeologie in 2000', 14-19 en 'Archeologie in 2002', 20-31. Zie pp. 282, 294 en 304.

81 Casparie, 'Veenterpen', 212.

82 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde', 'Archeologie in 1997' 14-18, 'Archeologie in 1999', 17 en 24 en 'Archeologie in 2004', 22 evv.

83 Zie voor een heldere uiteenzetting van de ontwikkelingen ter plaatse Van Schaïk, 'Binnen- en buitendijks', 18.

84 Zie de bodemkaart bij Clingeborg, 'De bodem', 28-29.

85 Zie de kadertekst *Inkomsten en ooievaars* op pp. 220 ev.

86 Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 23.

87 Zie hiervoor een akte uit 1264, waarbij de ingezetenen van Zuidlaren en de abdij van Aduard een overeenkomst sluiten over de venen en weiden tussen de 'Gronesbeke' en 'Prumesleke', over de 'were' bij Everswolde, het visrecht vanaf de Gronesbeke tot aan het Zuidlaardermeer enz. Uit de tekst blijkt dat de Zuidlaarders de ondergrond van de venen ten noorden van de Prumesleke aan Aduard geschonken hebben uit dank voor de kalk en de tichelstenen die zij van het klooster hadden gekregen ten behoeve van hun kerk (*OGD* I 135). Het Zuidlaardermeer heet hier *Northlara mare* (Noordlaardermeer) en wordt aangeduid als *stagnum* (eigenlijk 'stilstaand water'). De marke Midlaren blijkt tevens een enclave te hebben aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer. Dit kan worden geïnterpreteerd als een aanwijzing voor het feit dat het meer zich later, als gevolg van de ontginningen, in zuidelijke richting heeft uitgebreid.

88 Zie stadsarchief rnr 777, *Positien an de heeren gedeputeerden van haer Hooch Mogenden geëxhibeert, waerop de volmachten der Oldampten versoecken onder solemnelen eede geëxamineert te hebben dese naebeschreven persoenen.* In verband met de succesvolle veenontginningen in de zuidoostelijke hoek van het Gorecht besloot het Groninger stadsbestuur de nederzettingen die daar waren ontstaan een aparte status te geven. Op 14 december 1633 stelden burgemeesters en raad een regeling vast voor de nieuwe jurisdictie van Sappemeer (J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande; overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Historia Agriculturae XIV; Groningen 1983) nr. 429: 'Order opzigtelijk de Jurisdictie in Sappemeer'). De westgrens hiervan – de nieuwe zuidoostelijke grens van het Gorecht – kwam uiteindelijk te liggen ten oosten van de landerijen van Kropswolde, langs het Kielsterdiep en het Nieuwe Compagniesterdiep. Toen de veenkoloniën daar tot volle ontwikkeling gekomen waren werd de Zuidlaarderweg de zuidgrens van het Gorecht.

89 Blok oppert deze mogelijkheid en wijst erop dat Midlaren in 1264 voor het eerst wordt genoemd (Blok, 'De vroege middeleeuwen', 144).

90 Alting, *De pilaren*, tweede deel ('Peerlen') 2.

91 Zie pp. 218 evv.

92 Even buiten het Gorecht, aan de Ter Borchlaan ten noorden van Eelderwolde, zijn (delen van) wielen, assen

en wagenschot uit de twaalfde-dertiende eeuw gevonden. De vindplaats ligt even ten westen van de voormalige Eelderkolk, nu Piccardthofplas (Kortekaas, 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000, 6).

93 Van Winter, 'Grenzen', 208. Van Winter wees erop dat de gronden ten westen van de Hondsrug 'zo goed als waardeloos' waren. 'Als men in Haren behoefte had gehad aan wei- en hooiland was het gebied tot aan de Drentse A genoeg geweest.' Hij geeft niet aan op grond waarvan hij meent te kunnen zeggen hoeveel land de buren van de Hondsrug nodig hadden (Van Winter, 'Grenzen', 209). Ook het ten zuiden van Haren gelegen Glimmen beschikte over hooilanden ten westen van de A: op de achttiende-eeuwse militaire kaart van Hottinga zien we ten noordwesten van het huis te Glimmen het 'Glimmer hooyland' aan de overkant van de A. Op deze plek, aan de oostzijde van de A28, ligt tegenwoordig de parkeerplaats Glimmermade (zie H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794* (Groningen 2003) kaart 26). Dit landgebruik past in het patroon en gaat ongetwijfeld terug op de situatie in de middeleeuwen. Overigens heeft ten aanzien van het verloop van de grens ter plaatse van het huidige Paterswoldsemeer lange tijd onzekerheid bestaan. De municipaliteiten Eelde en Haren betwistten elkaar het streepje moeras tussen de Wegsloot en de Woldsloot. Uiteindelijk moest keizer Napoleon er aan te pas komen om de knoop door te hakken. Bij besluit van 22 maart 1813 bepaalde hij dat de grens tussen Drenthe en de gemeente Haren langs de Woldsloot liep en niet langs de Wegsloot, op enige afstand ten oosten daarvan (Van Winter, 'Grenzen', 210).

94 Kloppenburg kon in 1944 schrijven: 'Het is nog slechts weinige jaren geleden dat deze madelanden ter weerszijden van het Eelderdiep des winters onder water stonden en dus niet bewoonbaar waren' (Kloppenburg, 'Westerkwartier' 437).

95 Zie voor de beide kniebochten in de Peizerweg ook de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev.

96 De Woldsloot is de afwatering van het gebied tussen Eelderwolde en de Drentse A en vormt daar de westelijke grens van het Gorecht.

97 De situatie ter plaatse is nog altijd zo.

98 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.

99 Afgezien uiteraard van de Hereweg over de Hondsrug. Zie over de verbinding tussen Groningen en Noord-Drenthe: J. Scheltens, 'De positie van den noordrand van Drenthe tegenover de stad Groningen gedurende de middeleeuwen' I, *Nieuwe Drenthsche Volksalmanak* 12, 1894 (1893) 235-273, hier 238-239.

100 Later Hoornsediep en vergraven tot Noord-Willemskanaal. Een bericht uit 1793 meldt dat de rivier 's winters dikwijl meer dan drie voet water voerde, tot de kruin van de dijk reikte en het lage land van het Westerstadshamrik en het Westerkwartier bedreigde ([*TS* I 22).

101 De nieuwe weg van Groningen naar Eelde is in juni 1868 opgeleverd (*Verslag van den toestand der gemeente Groningen* 1868, 22).

102 Stadsarchief rvr 69, *OGD* I 357.

103 Driessen, *Monumenta* I, 153 noot.

104 I.H. Gosses, 'De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 7 (1909) 25-135, aldaar 107-108 (opnieuw uitgegeven in: Idem, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer ed. (Groningen / Batavia 1946) 152-207, aldaar 189.

105 G. Acker Stratingh, 'Lieuwerderwolde', in: *BGOG* VIII (1871) 96-116, aldaar 109-111.

106 Stadsarchief Groningen rnr 1250.

107 De jurist H.J. Arntzenius (1763-1830) was zeer geïnteresseerd in de geschiedenis en legde een verzameling van plakkaten aan die in 1832 door de gemeente Groningen is aangekocht en in het rijksarchief te Groningen (nu: RHC Groninger Archieven) is terecht gekomen (Verzameling Arntzenius, T-1098). Zie ook Schuitema Meijer., *Historie* 155 en noot 39 en Hurenkamp, *Een lang slepend conflict,* 207.

108 Zie hierover de kadertekst *Kraanland* op p. 241.

109 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.

110 Volgens het Oostfriese woordenboek betekent dit woord niet alleen 'Ecke zum Wasserablassen', maar ook 'Ecke, aus welcher es oft nässt oder regnet', dat wil zeggen, het zuidwesten (zie J. ten Doornkaat Koolman, *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*, etymologisch bearbeitet II (Norden [1879-]1882) 721). Overigens kent ook het Nederlands het woord 'pishoek' als de windrichting van waar vaak regen komt. Wanneer men zegt dat de wind in het 'pishoekje' zit, bedoelt men daarmee het zuid-

westen (*Woordenboek der Nederlandsche taal* XII, 1e st. ('s-Gravenhage / Leiden 1931) kol. 1974-1975).

111 De ten westen van Goutum en Barrahûs gelegen 'Piskhoarnedyk' is vermoedelijk de oudste zomerdijk ten westen van de Middelzeedijk (vriendelijke mededeling van Ids de Jong, 'Tresoar' Leeuwarden). De dijk loopt vanaf de Piskhoarne, ten zuidwesten van de stad Leeuwarden, naar het noorden in de richting van de middeleeuwse stadskern.

112 Ik dank Meindert Schroor die zo vriendelijk was me op het bestaan van deze Pishoek te wijzen.

113 Naarding veronderstelt dat deze plek zijn naam ontleent aan Dodo Ebbinga, een edelman die 'schulte' in Groningen zou zijn geweest en in 1262 of 1263 voorkomt als 'alderman' (*OGD* I 105 en 132). Naarding legt ook verband met 'Schultingeland', dat hij in de voormalige gemeente Hoogkerk ('Abdincland') zoekt. 'Ebbinge', 'Abdinc' en 'Abbinge' zouden volgens Naarding alle verwijzen naar de abt van het klooster Werden aan de Ruhr, op wiens instigatie de ontginningen in Lieuwerderwolde zouden zijn aangepakt en die ook de stichter zou zijn geweest van de kerspelen Hoog- en Leegkerk (Naarding, 'Stad en Ommelanden' 51-54; zie ook p. 220 en noot 61 op p. 357). Naarding interpreteert hier wel erg vlot. In de eerste plaats is het nog maar de vraag of Dodo Ebbinge in de akte van 1245 (*OGD* I 105) echt 'schulte' wordt genoemd. Het origineel van deze akte is niet bewaard gebleven, zodat we het moeten doen met een negentiende-eeuwse kopie. Aan de hand daarvan is niet te bepalen of we in de woorden 'Dodo Ebbinga scultetus Ado' een komma vóór of na het woord *scultetus* moeten lezen. In het eerste geval is Ado de schulte, in het tweede Dodo. Verband met 'Schultingeland' is dus op zijn minst onzeker. Bovendien ligt Schultingeland helemaal niet in of nabij Hoogkerk, maar in de buurt van Selwerd. Dat komt aan het licht wanneer we de gegevens van een akte van 22 februari 1411 combineren met een tekst van 2 juli 1395 (*OGD* II 894). In beide teksten, die uitvoerig worden besproken door Driessen (*Monumenta* IV, *7*41 evv.), is sprake van dezelfde 60 grazen land. Dit land ligt volgens het stuk van 1395 'bij het Groninger hamrik in Hunsingo, nabij Schultingeland' 'daer een maer eentusschen lijcht dat sijck streckt ost ende west ende ghehetten is de Zijlrijth'. Volgens Acker Stratingh gaat het hier om de grond waarop het kasteel van Selwerd had gestaan (G. Acker Stratingh, 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt', in: *BGOG* V (1868) 81-144, hier 125). Het zijlmaar dat hier wordt bedoeld, zou dan de tochtsloot zijn die langs de Penningsdijk liep en voor de afwatering van dit gebied zorgde. Het water stroomde oostwaarts en moet via een klein zijltje zijn uitgekomen op het Selwerderdiepje. Korte tijd later, in 1434, is de waterstaatkundige toestand hier ingrijpend veranderd. Uit dit alles volgt dat, zelfs indien er al enig verband is tussen Dodo Ebbinge en Donghorn, Naardings argumenten hierbij in elk geval niet ter zake doen.

114 Zie voor de herkomst van deze belasting p. 287.

115 De lijst wordt bewaard in het stadsarchief van Groningen (rvr 502) en is gedrukt bij Driessen, *Monumenta* 530-532 (noot).

116 *OGD* I 275 en 277. Er is in deze stukken sprake van een *dominium in Horna* en een *grangiarius* die *in Horna* werkzaam was. Deze 'hofmeester' trad in 1323, samen met enkele anderen, op als vertegenwoordiger van *Heimrawalda* (Hemmerwolde). In plaats van *Heimrawalda* leest Bakker hier overigens *Heonrawalda* (Bakker, *Bedelorden*, 153). Noomen heeft erop gewezen dat dit toponiem na 1323 niet meer voorkomt (Noomen, 'Koningsgoed', 103). Mogelijk is het gebied door wateroverlast voor langere tijd onbruikbaar geworden.

117 Zie voor dit klooster Bakker, *Bedelorden*, 151-157. Zie voor de locatie Meindert Schroor, *De atlas der provincielanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996) kaart 12, p. 29.

118 Hierbij dient te worden aangetekend dat de benaming 'Noorderbuurschap', voor zover mij bekend, in de bronnen niet voorkomt. Waar sprake is van een 'zuiderbuurschap' en een 'middelbuurschap' kan echter ook het bestaan van een *'noorderbuurschap' worden aangenomen. Deze aanduiding kan in onbruik zijn geraakt doordat het betreffende gebied later bij het Gelkingeland en de stadstafel getrokken is.

119 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.

120 G. Acker Stratingh, 'De tienden in Drenthe, 't Gorecht en Groningen', in: *BGOG* VI (1869) 279-309, hier 303 noot 2 en *BGOG* VIII, 103 noot 2 betoogt dat 'de Laan' de weg over de Hoornsedijk is. Dit is hoogst onwaarschijnlijk.

121 Een 'weer' is (onder meer) een door sloten omgeven stuk land, een 'gras' is de hoeveelheid weiland die nodig is om één rund gedurende een zomer te voeden (ongeveer een halve hectare).

122 Zie G. Acker Stratingh, 'De Precarie of Bede, beschouwd als eene wereldlijke schatting, door Groningen zoowel als het Goregt en Drenthe, aan den Bisschop van Utrecht op te brengen', in: *BGOG* IV (1867) 309-330.

123 Oorkonde van 22 februari 1441 (stadsarchief rvr 171; gedrukt bij Driessen, *Monumenta* IV, 808-809).

124 Zie voor deze interpretatie van de 'Utingekluft': S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart*. I. *Het bisdom Utrecht* ('s-Gravenhage 1921) 358 noot 2 en A.A. Beekman, '*Uit, uut, ut* (verb. *uter, utre, utra*) en *over, oer, úr* in plaatsnamen', in: *Nomina Geografica Neerlandica* VI (Leiden 1928) 32-35, hier 33. W. de Vries denkt, zoals vóór hem ook J. Huizinga voor mogelijk hield, aan afleiding van een mansnaam 'Uto' of 'Uta' (De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 245 en J. Huizinga, 'Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430', in: *GVA* 1910 (210-232) hier 212). Zie ook C.E. Dijkstra, 'De grenzen van de kluften', in: *GVA* 1960, 39-58, hier 47 ev., en Naarding, 'Stad en Ommelanden', 55 ev. Volgens laatstgenoemde was de Akerk de kerk voor de Friese *útbuorren* van Groningen.

125 Sinds enige tijd wordt deze tweede parochiekerk van Groningen 'de der Aa kerk' genoemd. Degenen die deze naam hebben bedacht, zijn kennelijk ontevreden geweest met het wat alledaags aandoende 'Akerk' en hebben misschien zelfs wel gedacht dat ze met hun vondst meer recht deden aan de geschiedenis. Wat ze hiermee laten zien is echter vooral een betreurenswaardig gebrek aan begrip voor onze taal. In de bronnen komt de Akerk inderdaad veelvuldig voor in woordcombinaties als 'inder Akercke', 'van der Akercke', 'totter Akercke' enz. Het woordje 'der' is echter geen deel van de naam zoals men schijnt te denken, maar het verbogen vrouwelijke lidwoord 'die'. Wie 'de der Aa kerk' zegt, stottert en doet dat nog ongrammaticaal ook. De Akerk heeft altijd gewoon Akerk geheten, of, met lidwoord, 'die Akercke'.

126 Tegenwoordig een boerderij ten zuiden van de N355, 750 m ten zuidwesten van de Reitdiepsdijk. De boerderij ligt op een wierde die vermoedelijk uit de twaalfde of dertiende eeuw dateert en binnenkort zal worden opgeslokt door de stadsuitbreiding.

127 Zie voor deze tekst: Groninger Archieven RF Hs in folio 21, fol. 146-148, en Kooper, *Het waterstaatsverleden*, 127. De akte is gedrukt bij: P. Gerbenzon, *Enige middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten* (Zutphen 1980) 37-40.

128 Deze plek is waarschijnlijk de huidige driesprong Meerweg/Hoofdweg te Paterswolde.

129 Het komt voor in oorkonden uit 25 augustus 1360 en 21 mei 1376 (resp. *OGD* II 1234 en 642).

130 Een identieke bepaling vinden we in de 'buurbrief' van het Ooster- en Westerstadshamrik van 22 februari 1386 (*OGD* II 754).

131 Zie p. 233.

132 De naam van de weg die even ten zuiden van deze grens loopt – Bruilwering – verwijst naar de natuurlijke gesteldheid van dit gebied. 'Bruil' of 'brul' is de oost-Nederlandse vorm van het Hollandse 'briel' en het Friese 'bril' en betekent 'laag, vochtig, waterig, moerassig, met gras of met houtgewas begroeid land' (*WNT* 1340-1341). Hetzelfde woord komen we in het Middelnederduits tegen als 'brûl' en in het hedendaagse Duits als 'Brühl'. Zie hiervoor August Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Darmstadt 1965). Vgl. ook het toponiem Briltil ten westen van Zuidhorn. Een bij Vollenhove te localiseren 'Bruel' wordt geïnterpreteerd als 'waarschijnlijk een omheind, afgesloten jachtgebied, wildpark' (Künzel, *Lexicon* 179). Ik zie geen reden om ook bij de Bruilwering aan zoiets te denken.

133 Later is dit gebied bij het Westerkwartier gaan horen.

134 Aan de noordzijde van deze helft bevond zich de voormalige tol in de Peizerweg bij het Porrenhuis, later herberg 'de Vriendschap'. Het hier bedoelde land ligt ten zuiden van de plaats waar nu de Peizerweg overgaat in de Zuiderweg.

135 Zie voor de datering de opmerking van J.A. Feith in de *Catalogus der inventarissen van de archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen* (Groningen/Den Haag [1901]) 213 noot 1.

136 Leden van de familie Jarges blijken later landerijen te bezitten ten westen van de Wolvedijk, de grens tussen de stadstafel en Hoogkerk, ten noorden van de Drentse-

laan. Ludeke Albert Wigboldes lijkt grote belangen te hebben gehad in het lage land ten zuiden van Hoogkerk. Daarop wijst het feit dat hij de eigenaar was van de 'wagenweg' die van de Eelderwolderhooiweg naar het Eelderdiep liep. Het kan haast niet anders of het gaat hier om een stukje van de Drentselaan, en wel het stukje vanaf de grens tussen het Gorecht en Drenthe enerzijds en de brug over het Eelderdiep anderzijds. De stad Groningen kocht bij akte van 10 februari 1447 dit op Drentse bodem gelegen wegvak van Ludeken Wigboldes (stadsarchief rvr 184). Dit alles kan erop wijzen dat de ontsluiting van het onderhavige gebied het resultaat is geweest van 'particulier initiatief' en dat de betekenis van de Drentselaan als verkeersweg halverwege de vijftiende eeuw zozeer was toegenomen dat het bezit ervan van 'algemeen belang' werd geacht.

137 RF Hs in folio 21, fol. 148 en Archief Aduarderzijlvest inv. 12, reg. nr. 6 (uitgegeven door L.M. Pronk-Wiersema en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl* (Ezinge 1988) 42-44). De nieuwe watergang die Albert Jarges heeft laten graven volgde waarschijnlijk de bedding waarlangs tevoren de natuurlijke afwatering van het woldland had plaatsgevonden. Een blik op de kaart leert dat we hier te maken hebben met een watergang die in het verlengde ligt van het zuidelijke deel van de Woldsloot. Het feit dat de tochtsloot die de grens vormde tussen het Kraanland en het Gelkingeland, een overblijfsel is van de oude Woldsloot verklaart ook waarom de brug in de Drentselaan over deze watergang 'Oldetil' heette. De Hoensloot wordt voor het eerst vermeld in 1453, wanneer het stadsbestuur van Groningen toestemming verleent aan de zijlvesten van Aduarderzijl om een watermolen te zetten op de Hoensloot ten behoeve van enige onder Groningen ressorterende gronden. Het toezicht op het gebruik van de molen werd opgedragen aan een driemanschap waarvoor Hoogkerk, Leegkerk en Groningen ieder een vertegenwoordiger zouden afvaardigen (Archief Aduarderzijlvest inv. nr. 35 reg. nr. 9). De Hoensloot was in 1453 niet nieuw. Reeds in 1360 was een overeenkomst gesloten over de afwatering van de Noord- en Zuidhoen (buiten de Apoort) via Tammingeland en Lieuwerderwolde. Bij deze gelegenheid zal de Hoensloot in westelijke richting zijn aangesloten op het afwateringssysteem van Lieuwerderwolde (*OGD* II 1234). Zie ook Beno Hofman, *De Westerhaven. Van kering tot nering* (Groningen 2001) 8-9.

138 RF in octavo 33, 10v-14, gedrukt bij: Gerbenzon, *Zijl- en dijkrechten*, 51-52.

139 Merkwaardigerwijs bestaat er een akte van 1 april 1509 waarbij ongeveer dezelfde zaken worden geregeld, maar waarin het Kraanland niet wordt genoemd. Daarentegen is daarin weer wel sprake van Lieuwerderwolde en de Middel- en Zuiderbuurschap van Neerwolde. De tekst doet denken aan de eerder besproken akte van 22 februari 1441 (stadsarchief Groningen rvr 171). De tekst van het stuk van 1509 is uitgegeven door Gerbenzon, *Zijl- en dijkrechten*, 53-55 (RF 1509.30 en Hs in octavo 33, fol. 1-5v).

140 Het gaat om de watergangen 'buiten de schotdeuren'. Een schotdeur is een eenvoudig sluisje dat tot doel heeft het instromen van ongewenst buitenwater te voorkomen.

141 Mogelijk vinden we deze uitwatering buiten het 'eigen' gebied van de ingelanden terug in het diepje dat op een achttiende-eeuwse kaart van het Westerstadshamrik getekend staat tussen de noordwestelijke punt van de hier beschreven polder en het Peizerdiep. Zie pp. 246 ev. en noot 153 op de volgende pagina. Op de topografische kaart van 1854 staat op deze watering ten westen van Bangeweer een watermolen getekend die dit lage land van zijn water moest afhelpen.

142 Daan van der Haer, 'Hoogkerk ruimtelijk', in: P. Kooij, red., *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*, GHR 9 (Assen 1993) 9-29, hier 10.

143 Schoolmeestersrapport Hoogkerk (Groninger Archieven, T 890 inv. nr. 6).

144 De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 105. Zie voor Elmersma: W.J. Formsma e.a., *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen/Maastricht 1987[2]) 169-173. Een aardige afbeelding van het huis Elmersma bevindt zich in de topografisch-historische atlas van het voormalige gemeentearchief Groningen, onder signatuurnr. 3541.

145 J.A. Feith, 'Wandelingen door het oude Groningen III, De straten en hare namen', in: *GVA* 1892, 41-73, hier 50.

146 Een geleerd man als Ubbo Emmius was uiteraard op

de hoogte van de herkomst van het woord 'kraan' in de betekenis van hijstoestel. Hij getuigt ervan in zijn *De agro Frisiae* (ed. 1605) 49.

147 Kraanvogels nestelen in moeraslanden met opgaande begroeiing, ver van menselijke bedrijvigheid. Verondersteld wordt dat de kraanvogel tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Nederland heeft gebroed, maar over het voorkomen van broedplaatsen in de buurt van Groningen is niets bekend. Bij opgravingen ter plaatse van het voormalige kasteel van Alva in de stad Groningen zijn onder zestiende- en zeventiende-eeuws keukenafval skeletresten van een kraanvogel aangetroffen en in 1888 is een exemplaar waargenomen in het Eelderwolder Onland (zie voor bronvermeldingen de bijdrage van P.J. van Dorsen in: E.J. Boekema e.a., red., *Vogels van de provincie Groningen* (Groningen 1983) 164).

148 De herkomst van de naam 'Wegsloot' is duister. Ik vermoed een verband met de zogenaamde 'Groeneweg', die blijkens de rol van de Paterswoldsedijk ter plaatse van het huidige Paterswoldsemeer van zuid naar noord moet hebben gelopen (HJK inv. nr. 2358 nr. 13).

149 Schroor, *De atlas der provincielanden*, kaart 12 en p. 29 (beschrijving).

150 Zie p. 239.

151 Zie p. 239.

152 Zoals eerder in de tekst gemeld, wordt de Woldsloot in een vijftiende-eeuwse tekst de watering van de 'Eelderwoldmannen' genoemd.

153 Kaartenverzameling van het voormalige Groninger gemeentearchief, signatuur nr. 692 (zie de afb. op p. 245. Van deze kaart bestaan nog twee andere – gelijktijdige – exemplaren. Deze berusten onder de stamnummers 1263 en 3520 in de collectie van het voormalige rijksarchief in de provincie Groningen. Op het exemplaar met het nummer 3520 staat een gedeeltelijk onleesbare ambtelijke verwijzing. Daarin komt de datum '24 februari 1614' voor. Een onderzoekje wees uit dat het hier moet gaan om een resolutie van de Staten van de provincie Stad Groningen en Ommelanden van 21 februari 1614. De Staten besloten toen de landen van Neerwolde vrij te stellen van alle verponding en te ontslaan van alle reeds opgelopen achterstallen terzake, op voorwaarde dat de betreffende ingelanden de Paterswoldsedijk (Hoornsedijk) zouden verhogen en onderhouden, opdat de landen in het Westerkwartier verschoond zouden blijven van het veenwater (Statenarchief inv.nr. 3).

154 De hoogte van Bangeweer ligt op een zandopduiking waarop ook Hoogkerk is ontstaan en waarlangs nu de Zuiderweg loopt. Deze langgerekte hoogte maakt deel uit van de 'Rug van Tynaarlo'. Even ten zuiden van de huidige snelweg (A7) bevond zich de plek waar het oude Eelderdiep deze rug doorbrak. De naam 'Bangeweer' is een jongere vorm van 'Bawingeweer', samengesteld uit de mansnaam *Bawa, de genitivus pluralis '-inga' en het woord 'weer'. Het geheel betekent zoveel als 'het grondbezit van de mensen van Bawe' (zie hiervoor ook W. de Vries, 'Groninger topographica', in: *NGN* X, 97-163, hier 107-108). De oude naam Bawingeweer komt voor in de oorkonde van 14 september 1379, waarbij de officiaal van Münsters Friesland een verklaring aflegt over de overdracht van het Hoytingehuis in de buurschap Lieuwerderwolde aan het Heilige Geest gasthuis te Groningen. Onder de getuigen waren o.a. Reynerus Elmersna (Elmersma) en Herdericus tho Bawingewere, buren van *Alta Ecclesia* (Hoogkerk) (*OGD* I 584; de uitgevers van het oorkondenboek hebben deze akte abusievelijk op 22 september 1370 gedateerd). Schoolmeester J. Mulder Jzn van Hoogkerk had in 1828 een heel andere verklaring voor de wat vreemd aandoende naam van deze opvallend hoog gelegen boerderij. Hij dacht dat de inwoners van deze lage landen hier toevlucht zochten wanneer ze *bang* waren voor hoog water. Hij schrijft: 'Toen de lage landen hier nog gedurig onder water liepen diende deze hoogte den inwoonders zeker tot eene veilige wykplaats; waarom dan ook de hoogste plaats derzelven thans nog Bangeweer genoemd wordt' (Schoolmeestersrapport Hoogkerk, Groninger Archieven, T890 inv. nr. 6).

De AHN-kaart (zie de kadertekst *Kronkels en afgravingen* op p. 260) toont ten zuiden van de N355, in de buurt van het Hooihuis, een kronkelende oude bedding. Mogelijk is hierin de (of: een) oude benedenloop van het Eelderdiep (of de Woldsloot?) te zien.

155 Volgens Miedema is deze verbinding in het begin van de dertiende eeuw tot stand gebracht (Miedema, *Vijfentwintig eeuwen*, 52). Ik veronderstel dat deze datering ruim een eeuw te vroeg is. Zie het vervolg van de tekst.

156 *OGD* I 241. B.W. Siemens was van mening dat we de

uitmonding van het Peizerdiep bij 'Arbere' niet in de buurt van Aduard, maar op de plaats van de huidige Aduarderzijl moeten zoeken (B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 35 en 65, noot 66). Zie ook noot 166 op p. 366. Kloppenburg vermoedt dat de betreffende oorkonde, die slechts in een zeventiende-eeuws afschrift is overgeleverd, niet van 1313 dateert, maar uit – bijvoorbeeld – 1343 stamt (Kloppenburg, 'Westerkwartier', 454).

157 Miedema veronderstelt dat het hier niet gaat om de oude loop van het Peizerdiep, maar om het Wolddiep, dat in de venen tussen Langewold en Vredewold ontsprong. Het Peizerdiep mondde volgens deze auteur bij Schilligeham, ten oosten van het huidige Aduarderdzijl, in het Reitdiep uit (Miedema, *Vijfentwintig eeuwen*, 53-58).

158 Zie voor de veronderstelde oude loop van het Peizerdiep ook noot 75 (op p. 358) bij p. 220. Volgens Rietema zwenkte het Peizerdiep ter hoogte van Slaperstil af in noordwestelijke richting. Deze auteur is van mening dat de rivier aan de oostzijde aan Aduard voorbijliep en zich ten noorden van die plaats (bij Arbere) verenigde met de tak, die zich ter hoogte van Nieuwbrug had afgesplitst (S.P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijl', *GVA* 1924, 108-120, hier 111 en Kloppenburg, 'Westerkwartier', kaart 7).

159 *OGD* II 1231 (omstreeks 1335).

160 In hetzelfde jaar 1360 kregen de ingelanden van de Noord- en Zuidhoen het recht om hun water te lozen via Tammingeland en Lieuwerderwolde (akte van 25 augustus 1360; *OGD* II 1234.). Vóór dit tijdstip zullen de Hoenlanden eenvoudig via de Hoensloot op de Drentse A hebben geloosd, waarbij een zijltje nodig was om te voorkomen dat bij vloed water uit de A in deze lage landerijen kon komen. Als gevolg van de regeling van 1360 werd de stroomrichting in de Hoensloot – deze is in de zestiende eeuw vergraven tot het scheepvaartkanaal Hoendiep – omgedraaid: voortaan stroomde het water in westelijke richting, door Tammingeland heen, naar Lieuwerderwolde. Even ten oosten van Hoogkerk maakte de watergang, evenals het huidige Hoendiep, een vrijwel haakse bocht naar het noorden. Het huidige Hoendiep maakt even verder opnieuw een knik in westelijke richting. In 1360 bestond dit stuk nog niet. Het water liep toen naar het noorden en maakte even ten noordoosten van Hoogkerk enkele haakse bochten om bij de Klief in de Hunsinge uit te komen. Overigens kunnen de kniebochten in de Hoensloot erop wijzen dat men bij het graven van deze watergang op zuid-noord georiënteerde oude waterlopen is gestuit en daarvan gebruik heeft gemaakt. De meest oostelijke knik zou een relict van de oude Woldsloot kunnen zijn. De knik direct ten zuidoosten van Hoogkerk kan een overblijfsel zijn van het oude Eelderdiep, maar kan ook samenhangen met het natuurlijke reliëf ter plaatse. Wellicht heeft men bij het graven van de nieuwe watergang een opduiking van 'de Rug van Tynaarlo' willen omzeilen.

161 *OGD* I 537. Het gaat hier om de bouw van een sluis tussen de parochie Harssens en de 'oude Mude'. De plaats van het nieuw te bouwen kunstwerk moeten we zoeken bij Enens in de Paddepoel, even ten zuiden van de wierde Harssensbosch (Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 68-69 en 79).

162 *OGD* II 704, 1 mei 1382. Het besluit om weer bij Arbere af te wateren zou verband kunnen houden met een conflict dat kort na de bouw van de sluis bij Wierum uitbrak over het afstromen van het Hunzewater dat uit de gebieden ten oosten en zuidoosten van de stad kwam. De gegevens die we daarover bezitten zijn moeilijk te duiden, maar het lijkt erop dat de onenigheid de plaats betrof waar een 'slachte' of *aquaductum* moest worden gebouwd in de Hunze. Men vermoedt dat het hier om een sluis gaat, maar het is niet duidelijk om wat voor sluis. Dat laatste is belangrijk, omdat zo'n kunstwerk verschillende functies kan hebben. Wanneer het om het weren van de vloed ging bouwde men een sluis met vloeddeuren. Deze gingen bij opkomend water dicht; bij afgaand tij openden ze zich weer, zodat overtollig binnenwater kon afstromen. Wanneer het erom ging om ook bij eb met schepen te kunnen varen in het rivierpand boven de sluis, moest men ebdeuren plaatsen die bij afgaand water gesloten konden worden. In het onderhavige geval hebben ongetwijfeld scheepvaartbelangen meegespeeld; tegelijkertijd echter moest de lozing van hemelwater worden verzekerd. De waterlossing van de lage streken ten westen van de Hondsrug was problematisch. Wilden zij hun water bij Wierum kwijt kunnen raken, dan kon dat slechts bij laag tij en dan

ook nog alleen wanneer er vanuit het oostelijk deel van het Gorecht niet al te veel water kwam. Dit betekende dat er, zoals in de tekst is aangegeven, een mogelijkheid moest zijn om het Hunzewater boven Wierum op te houden. Mogelijk is dat de voornaamste functie geweest van de sluis, waarvan scheidsrechters in 1364 bepaalden dat hij in 'Eckerdisstede' moest komen (*OGD* I 527). We weten niet precies waar dit is, maar uit de context kunnen we opmaken dat het in de Paddepoel moet zijn geweest, in de buurt van Harssens en ten noorden van de 'Mude' (het punt waar de Hunze en het Groninger- of Reitdiep bij elkaar kwamen, op p. 210 ook 'Drierechtstoelenpunt genoemd). Het gezamenlijk gebruik van het Reitdiep beneden Wierum voor de ontwatering van de landen ten oosten en ten westen van de Hondsrug zal in de praktijk te grote problemen hebben opgeleverd, zodat Aduard en zijn partners later toch weer voor de 'westelijke' uitweg kozen.

163 De uitgevers van het oorkondenboek merken hierbij op dat met 'Avingesloot' de Abbingesloot onder Hoogkerk bedoeld wordt (*OGD* II 704, noot).

164 RF Hs in folio 21 fol. 153v. In het stuk worden twee personen genoemd die bekend zijn uit zestiende-eeuwse bronnen. De steenbakker Doe Ticheler, die zijn steenovens aan het Aduarderdiep bij de Nieuwebrug had, wordt op 8 juni 1589 vermeld in het *Diarium* van stadssecretaris Egbert Alting (W.J. Formsma en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*, RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964) 762). Rading Koninck, die in het stuk genoemd wordt als eigenaar van landerijen ten zuiden van Hoogkerk, vervulde sinds 1539 één van de twee pastoorsfuncties aan de Sint Maartenskerk. Hij stierf op 14 mei 1581 (DA 517). Het stuk dateert echter van na 1561, want de tekst vermeldt de verplichting van de ingelanden van het Westerstadshamrik en van Hoogkerk om de 'grote klief' (een overlaat) te onderhouden, die gelegen is tussen de Hunsinge en de Nieuwebrug. Deze verplichting is een van de bepalingen waarover de zijlvesten van het Aduarderzijlvest op 12 mei 1561 onderlinge afspraken hebben gemaakt (Archief van het Aduarderzijlvest, T 705 bijlage 1 *sub dato*).

165 Vgl. de namen 'Abdinclande', 'Abdincstrange' en 'Abbingeweer', alle onder Hoogkerk. De suggestie is eerder gedaan door Naarding (zie noot 113 op p. 361). W. de Vries veronderstelt dat 'Avingesloot' teruggaat op de mansnaam 'Ave' (de Vries, 'Topographica', 105-106). Kloppenburg noemt deze gegraven verbinding tussen Eelder- en Peizerdiep 'Havensloot' (Kloppenburg, 'Westerkwartier', 438). Ik houd deze versie voor een resultaat van 'volksetymologie'.

166 Zie de akte van 17 september 1407, waarin melding wordt gemaakt van de Aduarder 'blokzijl' (Kooper, *Waterstaatsverleden*, 135). B.W. Siemens was van mening dat het Aduarderdiep ongeveer een eeuw eerder is gegraven. Deze opvatting hangt samen met zijn localisering van 'Arbere' ter plaatse van de huidige Aduarderzijl (zie noot 156 op p. 364). Een bespreking van alle argumenten die mij de moed geven van mening te verschillen met Siemens, een groot kenner van de waterstaatsgeschiedenis van Groningerland, zou een complete verhandeling vergen. Daarvoor is hier geen plaats. Ik beperk mij tot de opmerking, dat Siemens in dit geval te weinig kritisch is geweest ten aanzien van de betrouwbaarheid van de schriftelijke bronnen die hij gebruikte. In het bijzonder een kopie van een – zogenaamd – van 1383 daterende akte, waarin de namen van enkele kerspelen uit het noordelijk deel van Middag zijn geïnterpoleerd, heeft hem op het verkeerde been gezet (HJK inv. nr. 2358; zie Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 35 en 65, noten 66 en 69. Zie ook W.J. Wieringa, *Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946) 20 ev.). Mijn datering komt overeen met die van Rietema en Kloppenburg (Rietema, 'Aduarderdiep', 119, en Kloppenburg, 'Westerkwartier', 455).

167 Ik kom in het vervolg hierop terug (p. 288).

168 In de eerder geciteerde, door mij na 1561 gedateerde, opgave van schotplichtige landen onder Hoogkerk heet het dat de Simonssloot hier de grens vormt tussen het zijlrecht van Hoogkerk en 'de stad' (RF Hs in folio 21, fol. 153v). Dit is niet in tegenspraak met het in de tekst gestelde. In de tekst heb ik het over de stadsvrijheid, c.q. het Gorecht, terwijl in de zestiende-eeuwse bron sprake is van het Westerstadshamrik, een waterstaatkundige eenheid. Zoals eerder vermeld viel het Westerstadshamrik slechts ten dele onder de jurisdictie van het stadsbestuur. De Simonssloot lag ongeveer 500 m. ten westen van de jurisdictiegrens en liep parallel daaraan.

Zie verder de kadertekst *Twee Westerstadshamrikken* op p. 255).

169 Dit geldt in het bijzonder voor de Noordhoen, d.w.z. het gebied tussen de Hogeweg/Friesestraatweg, Hofstede de Grootkade, Westersingel en Aweg. Voor wat betreft de Zuidhoen (ten zuiden van de Aweg/Hoendiepskade) is de situatie minder herkenbaar. Wel kan men de loop van de oude wegen nog terugvinden. Zie het kaartje op p. 252 onderaan.

170 Zie de schetskaart van de grenzen van de gemeente Groningen, te vinden onder THAG 6747. Zoals gezegd was de Vinkedijk de toegangslaan tot het grote en het kleine Vinkhuis. Naar deze Vinkhuizen is de gelijknamige stadswijk genoemd. Eén van de twee boerderijen bestaat nog altijd en doet dienst als een soort wijkcentrum. Het tracé van de 'kleiweg naar Aduard' is dat van de huidige Friesestraatweg en het verlengde daarvan langs de westelijke Reitdiepsdijk, de Hogeweg naar Dorkwerd.

171 De scherpe bocht is halverwege de negentiende eeuw opgeruimd, waarbij ook enkele kalkovens op de noordelijke oever moesten verdwijnen. Maar ook nu nog maakt het Reitdiep op deze plaats een opvallende bocht.

172 Zie p. 210 en noot 75 op p. 358.

173 Siemens, *Historische atlas*, kerspelgrenzen, blad 5; jurisdictiegrenzen blad 17. Reeds in 1455 bestond er een klauwregister van Hoogkerk. Onder de lijst waarin de gerechtigde heerden zijn opgesomd staat de aantekening: 'Item dat sint de bueren verdragen end willen t'aldus holden de ene nae den anderen te bruicken alsoo voors. is in tjaer ons Heren 1455' (UB Groningen, Hs in folio 315, fol. 338 ev. Zie R.P. Cleveringa Pzn, *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger,* Verhandelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks LXIX nr. 3 (Amsterdam 1963) 75. Een uittreksel van de klauwlijst bevindt zich in het archief Clant van Hanckema T498 inv. nr. 203).

174 Zie pp. 231 en 236.

175 Zie p. 249 en noot 164 op de pagina hiernaast.

176 In het bijzonder het Heilige Geest Gasthuis bezat veel grond in dit gebied.

177 Acker Stratingh dacht – terecht – dat de naam 'Westerstadshamrik' op een deel van Lieuwerderwolde is overgegaan, nadat het Westerhamrik oostelijk van het Reitdiep in waterstaatkundige zin met het Oosterhamrik was verenigd. Hij vergist zich echter waar hij dit deel van Lieuwerderwolde omschrijft als onderdeel van het stadsgebied (Acker Stratingh, 'Liewerderwolde' 103). Uiteindelijk bleef de benaming 'Westerstadshamrik' in gebruik voor een in 1904 opgeheven waterschap, dat het gebied ten zuiden van de stad tussen het Noord-Willemskanaal en de Oosterweg omvatte (C.C. Geertsema, *De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* I ([2e dr.]; Groningen 1910) 337 noot 1).

178 Bij de driesprong Legeweg/Kerkstraat.

179 Zie kaart THAG 692 en RF Hs in folio 21, fol. 153-154 (een zestiende-eeuwse beschrijving van de onder de Hoogkerkster 'eed' ressorterende landerijen). Aan de hand van waterstaatkundige bescheiden en/of transportakten van landerijen in dit gebied zal wellicht een exacte beschrijving van de waterstaatkundige grens tussen Hoogkerk en Groningen te maken zijn. Omdat dit voor mijn doel niet van belang is heb ik dit nagelaten. Het fameuze Blauwbörgje is ten offer gevallen aan de stadsuitbreidingen. Men vindt de plek onmiddellijk ten noorden van de brug die de noordelijke ringweg (Plataanlaan) over het Reitdiep voert.

180 Meer over de samenhang tussen het gebied ten westen en oosten van het Reitdiep vindt men in volgende paragraaf, pp. 263 evv.

181 Oorkonden van 5 juni 1339 (stadsarchief rvr 69; gedrukt: *OGD* I 357) en 21 februari 1422 (RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.).

182 Ligtendag wijst erop dat nederzettingen zich verplaatst kunnen hebben (Ligtendag, *De wolden*, 77), maar hiervoor ontbreken in dit geval aanwijzingen. Zie ook Noomen, 'Koningsgoed' 102-103.

183 Oorkonde van 22 februari 1441 (stadsarchief rvr 171; gedrukt bij Driessen, *Monumenta* IV, 808-809). Zie pp. 236 ev.

184 Het Romeinse recht kent in de *festucatio* een vergelijkbaar ritueel. Dit woord is afgeleid van *festuca*, dat 'stokje' of 'halm' betekent. De rechtsinstellingen en -gebruiken in het Gericht van Selwerd of Gorecht vertonen over het algemeen grote gelijkenis met die in het Saksische Drenthe. Reeds Ubbo Emmius wees hierop. Hij schrijft: 'Het is onduidelijk of het [Gorecht] aan Drents of Fries

recht onderhevig is; over en weer schijnt er sprake te zijn van ontleningen en toevoegingen. In taal, wetten en instellingen lijkt het al eeuwenlang meer op Drenthe dan op Friesland' (Emmius, *RFH* I 18 en *De agro Frisiae (...)* (Groningen 1605) 27). Zie over de stoklegging: Paul Brood, 'Een speurtocht door het Groninger recht. De verpachting van de Hof te Hemmen als casus' in: De Boer, *Het Noorden in het midden*, 126-138, aldaar 133-134.

185 Alle akten betreffen de overdracht van goederen aan het Heilige Geest Gasthuis in de stad. De eerste akte, daterend van 14 september 1379 en uitgevaardigd door de officiaal van Münsters Friesland, betreft de verkoop van een steenhuis in de parochie Hoogkerk, buurschap Lieuwerderwolde (HGG inv. nr. 33 reg. nr. 15; gedrukt: *OGD* I 58). Dit huis, Hoytingehuis of kortweg Hoytum genaamd en niet te verwarren met het Hooihuis aan de N355, bestaat nog altijd: het is de boerderij ten zuiden van de Legeweg, even ten westen van Vinkhuizen. De tweede akte, van 22 september 1402, is uitgevaardigd door burgemeesters en raad van Groningen en betreft de verkoop van aanspraken op het steenhuis 'Verhaxemahuis' onder Leegkerk (HGG inv. nr. 33 reg. nr. 34; gedrukt: *OGD* II 1127). Het derde geval betreft de verkoop van zestien grazen land door een inwoner van Dorkwerd en dateert van 21 januari 1403 (HGG inv. nr. 57 reg. nr. 35; gedrukt: *OGD* II 1135. Het vierde stuk tenslotte is van 1415 en betreft de verkoop van vijf grazen kerkeland van Hoogkerk, die vervolgens voor het Heilige Geest Gasthuis vanuit Hoytingehuis werden beheerd (HGG inv. nr. 55 reg. nr. 64).

186 Zie p. 233.

187 Zie p. 278.

188 Stadsarchief rvr 502, gedrukt bij Driessen, *Monumenta* III 530-532. Zie p. 234.

189 *OGD* I 241; zie pp. 247 ev.

190 Zie de akten van 8 september 1449 en 21 februari 1492; Groninger Archieven Kloosterarchieven (T 172) inv. nr. 20 reg. nr. 264 fol. 37v en HGG (T 1473) inv. nr. 46 reg. nr. 191),

191 Akte van 21 februari 1543 (HGG inv. nr. 129 reg. nr. 234).

192 Schoolmeestersrapport Hoogkerk-Dorkwerd (Groninger Archieven, T 890 inv. nr. 6).

193 HGG inv. nr. 60 reg. nr. 20 en inv. nr. 56 reg. nr. 22; gedrukt *OGD* II 835 en 854.

194 In de akte van 1392 is dat Heyne ter Bruggen, die in 1395 nog door Ida van Selwerd 'onsen schulten' wordt genoemd (*OGD* II 894), in die van 1393 Barwolt Calmers. Blijkbaar hebben burgemeesters en raad in plaats van Heyne ter Bruggen een nieuwe, eigen schulte aangesteld nadat zij het Gericht van Selwerd in december 1392 van het Utrechtse domkapittel hadden gepacht (zie p. 316). Met de woorden 'onsen schulte' heeft Ida van Selwerd in 1395 dus willen aangeven dat Ter Bruggen haar schulte was geweest.

195 Stadsarchief rvr 83; gedrukt: *OGD* II 663.

196 *OGD* II 938 en 1020. Zie 'Een stad apart', p. 57.

197 Zie Janse, *Grenzen aan de macht*, 133.

198 RF 1769.7.

199 VH II 78v en 79. Secretaris Egbert Alting noemde het huis 'Washues' (DA 762). Om de verwarring nog groter te maken: het cartularium van Selwerd bevat een drietal akten onder het opschrift: 'Bij Dorquart toe Wasinghehuus'. Het lijkt hier om een ander Wasingehuis te gaan dan dat te Wierum. Ik heb deze kwestie niet verder onderzocht.

200 Wanneer tot tweemaal toe een gebied van 200 vierkante kilometer wordt weggeschonken waarvan de schenker zelf waarschijnlijk niet meer dan een vage voorstelling had – en waarover hij ook geen gezag uitoefende – lijkt het erop dat er maar een slag geslagen is naar de oppervlakte en de ligging van deze stukken land. Overigens trok de hertog zich van grenzen niets aan; in deze schenking van 1396 was ook het 'schoutambt' in Innersdijk en Ubbega (beide in Hunsingo) begrepen. Met Pieter Reiners zou het overigens slecht aflopen. Volgens kroniekschrijver Johan van Lemgo wist hij met zijn Hollandse strijdmakkers een steenhuis bij Ten Post te bezetten, maar werd daaruit door de Schieringers verdreven. Daarbij liet hijzelf het leven. De Hollandse strijders werden gevangen genomen en vervolgens in de Mude, 'dat is dat Dammesterdeep', verdronken. Ze werden daar in de buurt begraven, waar later ook hun gebeente teruggevonden is (Feith en Blok, *De kroniek*, 52). Zie ook Driessen, *Monumenta* III, 501. Met 'Dammesterdiep' wordt hier het gedeelte Damsterdiep ten noordoosten van Oosterdijkshorn bedoeld. Het gedeelte tussen dat punt en Groningen bestond nog niet.

201 Zie p. 311.
202 Zie pp. 219 ev.
203 Kortekaas in 'Archeologie in 2002', 13 en 31.
204 A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (I)', in: *GVA* 1962, 68-154 en afb. 1 en W.A. van Es, 'Paddepoel, Excavations of Frustrated Terps, 200 B.C.-250 A.D.', *Palaeohistoria* XIV (Groningen 1968 (1970)) 187-352, aldaar 276.
205 Ik dank Gert Kortekaas voor het feit dat hij mij deelgenoot heeft gemaakt van dit inzicht van de helaas veel te vroeg overleden bodemkundige.
206 Kortekaas, 'Archeologie in 2003', 28.
207 Het gaat om een stuk rivierbedding tussen Dorkwerd en de Mude in de Paddepoel. Op oudere topografische kaarten is deze nog duidelijk herkenbaar. Eerder is erop gewezen dat het zou kunnen gaan om een oude benedenloop van het Eelderdiep (noot 75 op p. 358).
208 De term 'Reddijc' (Reitdiepsdijk) komt voor het eerst in 1356 en 1359 voor (Archief Parochiekerken inv. nr. 348 reg. nr. 10 en HGG inv. nr. 58 reg. nr. 9, gedrukt *OGD* I 449 en 472). Het stuk van 1359 betreft land in 'de Retweren' (de rietweren). Uit deze naam kan niet worden afgeleid dat hier halverwege de veertiende eeuw nog rietland was. Het voorkomen ervan wijst er slechts op dat hier *ooit* rietland is geweest.
209 Uit een latere bron blijkt dat haaks op de Woltgraf een weg liep die 'Rijpweg' heette en waarschijnlijk gelijk gesteld kan worden aan de *via orientalis* (Oosterweg). Van deze laatste wordt in 1359 gezegd dat hij parallel loopt aan de Reitdiepsdijk. In een akte van omstreeks 1335 komt 'Ripe' voor als de aanduiding van een streek in Lieuwerderwolde. Er zijn geen bewoners, wel bezitten landgebruikers er weiland. 'Ripe' of 'rijp' betekent zoveel als 'rand'. Deze gegevens leiden tot de veronderstelling dat met de Oosterweg en de Rijpweg de weg bedoeld is die aan de oostelijke rand van Lieuwerderwolde de verbinding vormt tussen Dorkwerd en de stad en nu Hogeweg heet. Deze namen duiden erop dat Lieuwerderwolde halverwege de veertiende eeuw als één samenhangend geheel werd gezien, aan de oostzijde begrensd door het Reitdiep.
210 In 1332 maakten de buren van het Westerstadshamrik nog gebruik van de 'Mude' in de Paddepoel (*OGD* I 330), in 1434 werd het gebied ingelaten in het Scharmerzijlvest (Driessen, *Monumenta* II, 274-278; zie ook de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279).
211 In de perioden 1086-1098, 1116-1125 en 1195-1204 kwamen verhoudingsgewijs vele natte jaren voor en in de jaren 1164, 1170, 1173, 1196 en 1219-1222 hebben stormvloeden de noordelijke delen van het latere Nederland geteisterd (zie M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* I (Assen 1971) en de statistische gegevens bij J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (onder redactie van A.F.V. van Engelen) 1 (Franeker 1995) 620 evv.).
212 Kortekaas, 'Graven in Lieuwerderwolde'.
213 Zie §2.2.1.
214 Zie p. 18 en noot 14 op p. 170.
215 Zie pp. 234, 236 evv.
216 Zie p. 251.
217 Zie p. 233.
218 Gezien van een hoogte van vier meter bevindt de horizon zich op ruim 29 km.
219 Zie p. 231.
220 Tegenwoordig is de situatie anders: door de aanleg van een busbaan in het verlengde van het westelijke deel van de Peizerweg bevindt zich hier nu een viersprong.
221 Zie voor andere 'zuidwendingen' onder meer de reeds genoemde Meerweg en Beijumer Zuidwending (pp. 209 en 224 evv.).
222 Zie de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279.
223 Zie de tekst op p. 276.
224 De wierde waarop het Hooihuis staat zou uit de twaalfde of dertiende eeuw dateren. Deze vage datering helpt ons niet uit te maken welke van de beide varianten het meest plausibel is. Zie over de lijn Leegkerk-Hooihuis-Penningsdijk ook de tekst op p. 276.
225 Mededeling van Gert Kortekaas, mei 2006.
226 Zie de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279.
227 Zie de inlatingsbrief van het Oosterstadshamrik in het Scharmerzijlvest van 18 mei 1424 (RF 1424.13) en Kooper, *Waterstaatsverleden* 127-128. Zie ook 'Een stad apart', p. 66.
228 Meer over dit onderwerp vindt men in de bijlage 'Lijnen onder Noorddijk' op pp. 394 evv.
229 Frans Westra, 'Johan Sems 1572-1635' (onuitgegeven doctoraalscriptie, 1980) 19-20.

230 Vriendelijke mededeling van Meindert Schroor.
231 Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen* (Groningen 1999) 166.
232 Ter Laan omschrijft het Groningse woord 'loane' als een pad waarover met paard en wagen gereden kan worden (K. ter Laan, *Nieuw Groninger woordenboek* (Groningen 1929) 495).
233 *Zittingverslag van den gemeenteraad te Groningen* 1881/1882, 71 en 109, raadsbesluit 12-11-1881. Zie ook *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad* 1960/1961, 91-94, raadsbesluit 30-1-1961, en de daarbij behorende *Bijlagen*, 194-195, nr. 317.
234 Zie Schroor, *De atlas der provincielanden*, kaart 1.
235 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev.
236 Zie voor deze grenswijziging: Archief van het gemeentebestuur van Groningen 1816-1916, inv. nr. 3582.
237 De Diamantlaan, een van de hoofdstraten in Vinkhuizen, loopt even ten oosten van de lijn Dorkwerd-Eelde.
238 Zie p. 231.
239 De lijn die door de hier bedoelde sloten wordt gevormd vertoont enige overeenkomst met het verloop van de Beijumer Zuidwending. Opmerkelijk is ook dat de lijn van de Beijumer Zuidwending, doorgetrokken in westelijke richting, ongeveer over het Hooihuis loopt en bij Nieuwbrug ten westen van Leegkerk het oude Peizerdiep of Hunsinge kruist. Ten noorden van de lijn ligt 'Friesland', ten zuiden ervan het 'Utrechtse' gebied. Dit alles lijkt een samenhang te suggereren tussen de grenslijnen ten oosten en westen van Reitdiep en Hunze. Ik veronderstel evenwel dat hier sprake is van toeval. De oriëntatie van de genoemde sloten is eenvoudig gedicteerd door de primaire as (de lijn Dorkwerd-Eelde), waarmee zij een haakse hoek maken.
240 Zie p. 237.
241 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev. voor een bespreking van de mogelijke interpretaties.
242 Zie pp. 255 en 264. Deze ringweg (Plataanlaan) loopt ten zuiden van de voormalige boerderij 'Landleven' en de terreinen van het Crematorium Groningen en de begraafplaats 'Selwerderhof'.
243 Het gaat hier om een ongeveer 35 ha groot terrein waar tegenwoordig het Crematorium Groningen en de begraafplaats Selwerderhof zijn gelegen.
244 Zie pp. 18, 24, 50 en 290.
245 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op p. 269 ev.
246 Schroor, De atlas der provincielanden, kaart 1.
247 Alinghuizen ligt ten oosten van Garnwerd. Kooper veronderstelt dat het hier gaat om de zijl van het Wetsingerzijlvest. Voordat de Reitdiepkronkels werden afgesneden (1628) lag deze zijl tegenover Alinghuizen (Kooper, *Waterstaatsverleden*, 127).
248 Driessen, *Monumenta* II, 274-278.
249 Dit was in 1424 gebeurd. Zie p. 266 en noot 210 op p. 369, en Kooper, *Waterstaatsverleden*, 127-128.
250 Zie p. 317. Het nieuw gegraven Selwerderdiep valt ten dele samen met het tracé van het latere Boterdiep en wordt in een akte van 1422 aangeduid als 'de nye graft' (zie de afb. op p. 278, p. 320 en noot 435 op pp. 381 ev.).
251 Akte van 12 maart 1435 (RF 1435.19; Groninger Archieven, Kloosterarchieven inv. nr. 24, reg. nr. 159). Kooper dateert deze akte in navolging van Driessen (*Monumenta* II, 279) abusievelijk op 12 maart 1430 (Kooper, *Waterstaatsverleden* 129). In de akte worden ook afspraken vastgelegd over het leggen van een nieuwe zijl bij Aduarderzijl en het onderhoud ervan. De Aduarderzijl wordt voor het eerst genoemd in 1407 (zie p. 250 en Kooper, *Waterstaatsverleden*, 135).
252 Zie 'Groningen en het Gorecht' op pp. 285 evv.
253 Zie pp. 236 ev.
254 De kroniek meldt dat de toenmalige samenwerking tussen Fivelgo en Hunsingo bijna verbroken werd als gevolg van het onrecht dat een ongenoemde persoon was aangedaan op instigatie van Eppo Rembada van Monomawalda, dat in Hunsingo lag. Het huis van Rembada ging in vlammen op, maar aan de kant van Fivelgo sneuvelden velen. Het gaat om gebeurtenissen die plaatsvonden in het jaar 1222 (Jansen en Janse *Wittewierum* 146). Op 3 december 1507 bevestigde paus Julius II de overdracht van de kerk te Monomawalde aan het klooster Selwerd, 'ongeveer [!] 292 jaren geleden'. In de akte is sprake van de kerk van Monomawalde, die 'Folquakerke' of 'Dorquare' genoemd wordt (H. Reimers, *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908) 105).
255 Het geslacht Folkerdinge behoorde tot het oudste stadspatriciaat in Groningen en leden ervan stonden in leenbetrekking tot de bisschop en het kapittel van Utrecht

(Noomen, 'Koningsgoed' 135). Dat weerhield hen er niet van om, samen met andere families die zich in de 'Westerpartie' hadden verenigd, in gewapend conflict te geraken met de belangrijkste vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag, de prefect, en zijn helpers, 'die van Heerstrate' (oorkonde van 3 februari 1310; *OGD* I 229).

256 *OGD* II 1231 van c. 1335.

257 Oude namen die herinneren aan een voorbije situatie, blijven vaak nog lang in gebruik, ook wanneer er nieuwe namen beschikbaar zijn die beter beantwoorden aan de nieuwe toestand. Hoogkerk is gesitueerd op een zandopduiking en ligt inderdaad veel hoger dan Leegkerk (=Laagkerk). Dit hoogteverschil werd pas na het verdwijnen van de veenlaag significant en kon toen pas een zinvolle factor worden in de naamgeving. Ligtendag oppert de mogelijkheid dat het in onbruik raken van toponiemen een aanwijzing is voor de verplaatsing van nederzettingen (Ligtendag, *De Wolden*, 109). Ik denk dat er inderdaad samenhang kan bestaan tussen de genoemde verschijnselen, maar in het geval van Lieuwerderwolde lijkt me hiervan geen sprake te zijn. In ieder geval zijn er geen aanwijzingen voor de verplaatsing van nederzettingen aangetroffen.

258 Zie §2.1.6.

259 Zie pp. 276 ev.

260 Zie p. 253.

261 Kortekaas, 'Archeologie in 1999' 21 ev.

262 Zie §2.2.2.

263 De benedenloop van het Eelderdiep of een zijtak ervan? Zie p. 220 noot 75 (p. 358) en p. 265 noot 207 (p. 369).

264 Zie pp. 209 ev.

265 Zie pp. 220 en 222.

266 Zie p. 264.

267 Met de aanleg van 'de Hoogte' is in 1918 begonnen (zie J. Brouwer, G. Overdiep en H. Praamstra, 'De herinnering aan het Cortinghuis' in: *GVA* 1959, 117-128); de woonwijk Selwerd dateert uit de jaren zestig van de vorige eeuw.

268 De 'Borgham' ontleent zijn naam aan het Cortinghuis dat hier heeft gestaan. Het woord 'borg' verwijst naar het versterkte huis en 'ham' betekent: door een rivierkronkel omsloten land. Ik zal in het vervolg op deze sterkte en haar functie terugkomen (pp. 292, 294, de kadertekst *Burchten en wegen* op pp. 303 ev. en p. 306). De grondsoorten ten noorden en ten zuiden van het afsnijdingskanaal verschillen van elkaar. De klei die in de Borgham wordt aangetroffen is gelijk aan die in de bedding van de Hunze en ter plaatse van de – eveneens afgesneden – grote kronkel in de Hunze tussen Wierum en Adorp (bodemkaart bij A.E. Clingeborg, 'De bodem', 28-29).

269 De Noorderhoogebrug of Walfridusbrug ligt precies bij het begin van de Wolddijk. Volgens Van Schaïk raakte de naam 'Walfridusbrug' vermoedelijk in onbruik nadat ten behoeve van de scheepvaart een hogere brug was gebouwd (tegen het jaar 1500). Sinds 1514 staat hij bekend als 'Hogherbrugge', wat later als 'Westerhoogebrug' en vanaf ongeveer 1590 als 'Noorderhoogebrug' (Remi van Schaïk, *Walfridus van Bedum; een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985) 57). In dit verband is het zinvol op te merken dat met 'Hoogebrug' aanvankelijk vrijwel uitsluitend de Oosterhoogebrug bedoeld werd: de brug in de 'Stadsweg' die vanuit Groningen oostwaarts liep en daar de Hunze kruiste. Of de naamswisseling Walfridusbrug-Noorderhoogebrug iets te maken heeft met de eisen van de scheepvaart waag ik te betwijfelen. Ook vóór 1500 deed de Hunze al dienst als scheepvaartroute en waren hoge bruggen nodig. Het waren in het bijzonder turfschepen die van deze vaarweg gebruik maakten en hun hoog opgetaste lasten vanuit de venen ten zuidoosten van Groningen naar het noorden brachten. Eisen van deze soort stelde de scheepvaart uiteraard ook bij andere waterlopen dan de Hunze. Zo lezen we in de akte die de samenwerking regelt tussen de partijen die belang hadden bij de afwatering via Arbere, dat de bruggen over het afwateringskanaal – een gekanaliseerd stuk van de benedenloop van het Peizerdiep en het bovenstroomse deel ervan – zo moesten worden gebouwd, 'dat de schepe ende de quaeckele van Adewert mit fuller last dharonder gan mogen' (28 april 1313; *OGD* I 241). Het ging hierbij ongetwijfeld om (onder meer) het vervoer van turf uit de venen onder Roderwolde en Peize. Volgens het *WNT* is een 'kwakel' een smal, hoog bruggetje, een 'hoogholtje' dus. In de akte van 1313 past deze betekenis niet. Dit hoeft op zich geen verwondering te wekken, gezien het feit dat het

WNT deze betekenis aan de hand van uitsluitend West-Nederlandse voorbeelden toelicht. Uit het zinsverband kan niets anders worden opgemaakt dan dat met 'kwakel' een vaartuig is bedoeld. Mogelijk moet verband gezocht worden met het werkwoord 'kwakkelen' in de betekenis van 'schommelen' en is hier een instabiel soort schuit bedoeld.

270 Kortekaas dateert de met de Wolddijk samenhangende 'tweede fase' in dit gebied op de elfde-twaalfde eeuw (Kortekaas, 'Archeologie in 2004', 23).

271 Zie p. 309.

272 Noomen denkt dat het hierbij gaat om het laatste deel van de vroegere koninklijke domeinen ter plaatse (Noomen, 'Koningsgoed', 104).

273 Noomen, 'Koningsgoed', 105.

274 De belangrijkste bron voor deze tijd is een verhaal over de geschiedenis van Groningen en Drenthe, dat in 1232 te Groningen aan bisschop Wilbrand van Oldenburg is verteld (*Quedam narracio*, 5).

275 Aanvankelijk hielden kooplieden – zeker degenen die van ver kwamen – slechts gedurende een beperkte periode in het jaar verblijf in een marktplaats. Ze brachten er hun koopwaar heen, verhandelden die, maakten afspraken met hun handelspartners, deden hun inkopen en vertrokken weer. Een herinnering aan die tijd vinden we terug in een snerende opmerking van de zestiende-eeuwse kroniekschrijver en Groningen-hater Johan Rengers van Ten Post. Deze schreef dat er in Groningen slechts 'een tijtliche vergaderinge unde tholoep' is geweest van (door hem minderwaardig geachte) lieden uit Drenthe en Westfalen (JR I 71; zie ook de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)* op p. 93.). Waar Rengers deze wijsheid, die in essentie ongetwijfeld juist is, vandaan heeft is mij niet bekend.

276 In de oostelijke gewesten van Nederland behoorden bij een nederzetting stukken woeste grond, die gemeenschappelijk gebruikt werden en waarin de vol-geërfde boeren van de nederzetting een aandeel hadden. Zie pp. 22 en 214. Een 'markerichter' trad op als voorzitter van de rechthebbenden en beslechtte onderlinge geschillen. Dat de prefect van Groningen aan het hoofd stond van het markeverband dat het beheer voerde over de gemeenschappelijke gronden blijkt uit een akte van 1257 (*OGD* I 123). Zie p. 310.

277 De enige bron die we hebben, de *Narracio*, vertelt ons dat de bisschop uit was op 'bevordering' van zijn 'vleselijke broeders' (*Quedam narracio*, 3-4). Ubbo Emmius volgt dit bericht en deelt mee dat de bisschop deze gelegenheid aangreep om zijn familie te begunstigen (Emmius, *RFH* VI 103); ook Tromp ziet deze belening als 'familiepolitiek-op-korte-termijn' (H.M.J. Tromp, 'Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395' in: *Geschiedenis van Drenthe*, 171-196, hier 175). Zie voor een meer genuanceerde kijk op Hartberts beleid ook Noomen, 'Koningsgoed' 137. Bij alle begrip blijft natuurlijk wel het punt dat de bisschop met het erfelijk maken van de prefectuur hetzelfde probleem schiep dat Otto I en de Salische koningen onschadelijk hadden proberen te maken met behulp van hun 'rijkskerkensysteem'. De ironie wil dat de Utrechtse bisschop juist aan die politiek zijn zeggenschap op Groningen en het Gorecht te danken had. De belening door de bisschop van zijn beide broers moet hebben plaatsgehad na 13 maart 1141 (zie Blok, 'De vroege middeleeuwen', 151).

278 Noomen, 'Koningsgoed', 125-126.

279 Zie p. 236 en Acker Stratingh, 'De Precarie'.

280 *Quedam narracio* 10-13. Het feit dat ook in de twaalfde eeuw reeds lieden die niet tot 's bisschops rechtskring behoorden, naar Groningen kwamen om 'recht te halen', is een opmerkelijke voorafbeelding van de latere jurisdictie van de Hoofdmannenkamer in Ommelander zaken.

281 Ik volg de loop der gebeurtenissen zoals die is weergegeven in de *Narracio* (*Quedam narracio*, 4). Deze is tegengesteld aan die welke Johannes de Beke geeft. Deze veertiende-eeuwse kroniekschrijver vertelt eerst het verhaal van de opstand in Drenthe en de manier waarop de bisschop na zijn terugkeer uit Rome een burgeroorlog in Groningen beëindigde. Eerst daarna meldt hij dat de bisschop de prefectuur te Groningen aan zijn ene broer in leen gaf en het burggraafschap te Coevorden aan de andere (*Chronographia Johannis de Beke*, ed. H. Bruch, RGP grote serie 143 ('s-Gravenhage 1973) 107, cap. 54a). Dit verschil in volgorde lijkt niet van groot belang. Anders is dat met de afwijkende lezing die Ubbo Emmius in zijn *Rerum Frisicarum Historia* geeft en die – geheel of gedeeltelijk – via de *Tegenwoordige Staat* (1793) en de *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen* van

Diest Lorgion (1852) in de recente literatuur is terecht gekomen (Nip, 'De giftbrief van 1040', 77). Volgens Emmius' verhaal hadden de Groningers hun nederzetting al omstreeks het jaar 1020 met een houten palissade omringd en waren ze in 1110 begonnen deze door een bakstenen muur te vervangen, zonder daartoe van de bisschop verlof te hebben gekregen. Bisschop Godebold (1114-1127) zou hen gedwongen hebben de muur weer af te breken en de oude toestand te herstellen. Deze mededeling, aan de juistheid waarvan wordt getwijfeld, gaat terug op een passage uit een kroniek die bekend staat als 'de kroniek van Johan van Lemego', maar wellicht door iemand anders is geschreven (Feith en Blok, *De kroniek*, 43, en Rinzema, 'Een burger vertelt'). Over de gebeurtenissen onder bisschop Hartbert schrijft Emmius, dat een deel van de Groninger bevolking na Hartberts vertrek naar Rome zijn kans schoon zag en in opstand kwam tegen prefect Egbert van Groenenberg. Na zijn terugkeer uit Rome wist de bisschop de opstand te onderdrukken, zette hij prefect Egbert af en schonk de prefectuur in leen aan zijn broer Leffard (Emmius, *RFH* VI 101 en 103). Het verhaal dat er reeds vóór de aanstelling van Leffard sprake was van een prefect, is in strijd met dat van de *Narracio*, die meedeelt dat de bisschop zijn domeinen vóór die tijd door middel van gezanten en meiers bestuurde.

282 Syndicus Bernhard Alting wijdt een beschouwing aan deze strijd (Alting, *Pilaren ende peerlen*, tweede deel, 6-7). De schulte van het Gorecht was, zo zegt Alting, tegelijk ook stadsschulte van Groningen, 'waerdoor dickwijls questien quamen t'ontstaen als dese Stadts-Schultes meerder wilde doen dan de Stadt wilde ghedogen, insonderheydt doen [=toen] deselve machtiger wiert door handel, neringe ende traffijcque, mitsgaders door Verbonden met haer gebuyren opgerecht ende mede een eerlijcke plaets hadde becomen onder de gheconfedereerde Hanze-Steden. Dus was geduyrich norren ende morren tusschen den biscop ende de clergye van d'eene zijdt ende Groningen van d'ander zijdt.' In zijn tractaat 'Oudt ende nieu Groningen' schrijft Alting over de prefect: 'Dit was geen geringe doorne in de voeten van de Stadt, soo een kijcker in de caerte (gelijck men spreeckt) bij haer te hebben ende te moeten sigh buijgen onder haers heeren stadhouder, dagelijcks bij haer wesende, insonderheijt doen de macht begonde aen te wassen' (RF Hs in folio 293, 46).

283 Noomen, 'Koningsgoed' 135.

284 Zie W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974) 125-127, en Tromp, 'Drenthe' 178.

285 *Quedam narracio*, 15, De Beke, 135.

286 *Quedam narracio*, 33.

287 De Gelkingen beschikten over een *specialis defensio* die zij *apud Pedge* hadden versterkt (*Quedam narracio*, 58).

288 Hieromtrent bestaat wel veel onzekerheid. In zijn kroniek maakt Menko onder het jaar 1242 melding van deze sterkte. Feith en Acker Stratingh lazen de naam ervan als *Knerdawinkel* (H.O. Feith en G. Acker Stratingh, eds., *Kronijken van Emo en Menko (...),* Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks nr. 4 (Utrecht 1866) 182). In de nieuwe uitgave van de Wittewierumer kroniek wordt de naam weergegeven als *Lenerdawinkel*. In de bijbehorende vertaling staat echter *Lieuwerdawinkel*, zonder verklaring voor de in taalkundig opzicht grote sprong van *Lenerdawinkel* naar *Lieuwerdawinkel* (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 346-347). Deze 'winkel' zou de hoek zijn waar het rechtsgebied van Groningen begon, de plaats waar de paden van Eelde en Peize samenkwamen (zie ook Scheltens, 'Noordrand van Drenthe' 240). Raadpleging van Hs 166 in de UB Groningen overtuigde mij ervan dat niet de meest recente lezing correct is, maar die van Feith en Stratingh: in de originele tekst staat *knerdawinkel* en niet *lenerdawinkel*. Omdat abt Menko hoogstwaarschijnlijk deze passage eigenhandig heeft geschreven (*Wittewierum*, XLII), lijkt de naamkundige basis te ontvallen aan de suggestie dat de vesting van de Gelkingen iets met Lieuwerderwolde te maken zou kunnen hebben. Wel blijft er enige ruimte voor speculatie. Volgens de uitgevers van de kroniek zijn de gebeurtenissen van 1237 tot 1249/1250 op zijn vroegst in 1249 door Menko op schrift gesteld (*Wittewierum*, XXXIII). We mogen aannemen dat hij bij het opstellen van zijn verhaal niet alleen bij zijn geheugen te rade is gegaan. Het ligt voor de hand dat Menko – zeker voor gebeurtenissen die al wat langer geleden waren – gebruik heeft gemaakt van aantekeningen. Het is niet uit te sluiten dat hierbij ook notities zijn geweest die door anderen

zijn gemaakt. In dat geval is het mogelijk dat Menko zelf een oudere notitie verkeerd heeft gelezen en van een oorspronkelijk **Leuerdawinkel* het vreemde *knerdawinkel* heeft gemaakt. Tegen 'knerdawinkel' pleit de omstandigheid dat de betekenis van het element 'knerda' volstrekt onduidelijk is. Dat geldt echter ook voor een nog altijd bestaand – en mogelijk verwant – toponiem in de buurt: 'Knarsrensweering' (een laaggelegen stuk land tussen het omgelegde Eelderdiep en de huidige Ter Borchlaan). Overigens is er nog een ander argument dat het minder waarschijnlijk maakt dat de *specialis defensio* van de Gelkingen (*Narracio*, 58) dezelfde is als de door Menko genoemde versterking. Indien *Knerdawinkel* gelezen zou moeten worden als *Leverdawinkel* en wanneer hiermee inderdaad Bangeweer is bedoeld, blijven we zitten met het probleem dat Bangeweer niet in de buurt van Peize ligt, terwijl dat volgens de *Narracio* de plaats was waar de versterking van de Gelkingen lag.

289 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230.

290 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 232. Formsma verbaast zich over Emo's mededeling dat de Fivelgoërs de Groninger prefect hadden geholpen tegen Hunsingo, terwijl de kroniekschrijver even tevoren vertelt dat de prefect goede relaties onderhield met 'begunstigers' die aan de Hunsingoër kant stonden (W.J. Formsma, 'De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw', in: *GVA* 1965-1966, 1-16). Het fijne hiervan is helaas niet meer te achterhalen. Ik wil alleen wijzen op hetgeen de enige andere bron die we voor deze periode hebben, de *Narracio*, over deze episode vertelt. Roelof van Coevorden verwoestte in 1227 de sterkte te Glimmen, vlak nadat die door prefect Egbert was gebouwd. Hij maakte zich meester van Egberts familie, waarna de prefect zelf naar Friesland vluchtte om hulp te vragen bij zijn aanhangers en de schoonfamilie van zijn zoon. Hij kreeg die hulp, nam de stad in en sloeg vele tegenstanders in de boeien. De Friezen plunderden de hele stad en staken die in brand (*Quedam narracio*, 45). Omdat het begrip 'Friezen' hier niet verder gespecificeerd wordt, kan Egbert zijn helpers zowel uit Fivelgo als uit Hunsingo hebben gehaald. Voor Formsma's verwondering is dan geen reden.

291 Zie H.P.H. Jansen, Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw (Utrecht 1984) 50-52.

292 Zie voor een beknopt overzicht: Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 134-137.

293 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230.

294 Schuur, 'De Friese hoofdeling', 16.

295 De Vries, 'Friese namen'.

296 Zie de argumentatie voor de tegenovergestelde en juiste opvatting bij H.E. Grommers, 'Wold en Go', *GVA* 1961, 85-96. De verwarring is taai: ook in de recente publicatie van Van Kalveen over de schenkingsakte van 1040 heet het dat Go het 'kleigebied' ten zuidoosten van de stad is, en dat met Wold het 'houtgewasgebied' bedoeld wordt dat ten zuiden van Groningen ligt (Van Kalveen, *Bernold*, 63 en 90 noot 49).

297 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 344-346. De zonen van Egbert II van Groningen waren Roelof, Egbert III en Godschalk I (J.W. Schaap, 'De burggraven van Groningen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 96 (1979) 71-104, hier 81-83.

298 Het gaat hier om de sterkte *Knerdawinkel* of *Lieuwerdawinkel* (zie p. 288 en noot 288 op de pagina hiervoor).

299 'Seminarium tocius discordie' (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 344-346).

300 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 380-382.

301 Het latere Oldambt.

302 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384-385.

303 Wellicht uit het Oostzeegebied. Zie H.A. Poelman, 'De buitenlandsche handel van Groningen in verband met den Frieschen handel gedurende de twaalfde en dertiende eeuw', in: *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans* (Amsterdam 1929) 9-21.

304 Een deel van de burgerij staat dus aan de kant van de prefect, de Gelkingen zijn op de hand van de Friezen (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 386).

305 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 381-383.

306 Zie voor dezelfde observatie ook Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 138.

307 Zie Poelman, 'De buitenlandsche handel', 18.

308 Bos, *Stapelrecht* hoofdstuk 8 en 'Een stad apart', §1.2.7, pp. 87 ev.

309 De hofmeester en andere functionarissen die belast waren met de 'huishouding' van klooster en convent.

310 *OGD* I 114 (OA inv.nr. 1, reg.nr. 15). Blijkbaar liep de gunst van de bisschop jegens een geestelijke instelling via een geestelijk kanaal: de pastoor van Anloo. Zie ook Bos, *Stapelrecht*, 61 noot 3.

311 Jansen en Janse, *Wittewierum* 386-387.

312 Van der Werff meent in het middeleeuwse Groningen restanten te herkennen van een organisatie- en bestuursstructuur die teruggaat op een pre-stedelijke situatie. Zie Van der Werff, 'De opkomst van het stadsbestuur', 200, en hier, 'Een stad apart', p. 25.

313 Zie de opmerking over de dijk als verbindingsweg in noot 16 op pp. 354 ev.

314 Zie G. Acker Stratingh, 'Het kasteel Selwerd', in: *GVA* 1840, 111-135, aldaar 123, en meer recent Van Schaïk, 'Binnen- en buitendijks', 28. Zie ook p. 285.

315 G.L.G.A. Kortekaas, 'De opgraving en de resultaten', in: P.H. Broekhuizen e.a., red., Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk (Groningen 1994) 5-24. Het steenhuis bevond zich ter plaatse van de huidige De Klerkstraat. Zie ook p. 283.

316 Zie voor de vermelding en ligging van 'Wridemalandt' in 1510/1512: RF Hs in fol. nr. 13b, 790-792 en Driessen, *Monumenta* II, 393 nt. (a); Rodolf Verydemen en 'Verydemenehemmerke' worden in 1339 genoemd (stadsarchief rvr 721; gedrukt: *OGD* I 360); in 1399 komt Wicbolt Vrydema voor (rvr 816; gedrukt: *OGD* I 1027. Zie voor de steenbakkerij van de Jacobijnen: H. Praamstra, 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', *GVA* 1958, 127-144.

317 Na de grote uitleg in het begin van de zeventiende eeuw gaf de Jacobijnerweg toegang tot de Galgedwinger, zodat de straat 'Galgeweg' genoemd werd. Later heeft het straatje zijn oude naam teruggekregen. Op de huidige stadsplattegrond is het verloop van de oude Jacobijnerweg of Vrydemer Zuidwending nog enigszins herkenbaar in die van de Thomassen à Thuessinklaan en de Vinkenstraat.

318 De riddermatige familie Polman was de rechtsopvolger van Hendrick Curtinge, die goederen had bezeten in de 'Borchmannehamme' (Borgham). Op 17 september 1382 verklaarde Roelof Polman afstand te doen van de aanspraken die hij wegens deze rechten op de abt van Selwerd had (*OGD* II 707).

319 Zie p. 283.

320 Zie de oorkonden van 21 december 1355, waarbij Roelof Predekere de stad Groningen belooft weggenomen goederen te zullen teruggeven en een som geld te zullen betalen, in het vervolg 'haar vriend' te zullen zijn en vreemdelingen en eigen volk niet langer lastig te zullen vallen op hun reis van of naar Groningen (stadsarchief rvr 74 en 75; gedrukt: *OGD* I 442 en 443). In plaats van de woorden 'vreemdelingen en eigen volk' staat in de betreffende akte 'overmarkelude ende mentelude'. Aan het einde van de zestiende eeuw werden met 'overmarkelude' of 'overmarschen' mensen aangeduid die 'over de Eemse, over de Lauwersche en buiten Coverden woonachtich' waren (RF 1587.43; VVS 31 blz. 276). De bevolking van de Ommelanden, Drenthe en de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt golden toen als 'eigen volk'. Dat is – getuige het woord 'mentelude' dat zeker op inwoners van Groningen slaat – hier niet de bedoeling. 'Overmarksen' heeft hier nog de oorspronkelijke betekenis 'van buiten de marke [grens] van Groningen'.

321 Zie hiervoor Acker Stratingh, 'Selwerd', en de kadertekst *Omstreden grenzen en burchten* op pp. 297 ev.

322 Noomen, 'Koningsgoed' 130.

323 Met het kasteel Selwerd is het anders gesteld. Deze burcht stond wel op leengrond en de situering ervan wijkt sterk af van die van de Gronenburg en het Cortinghuis. Van het kasteel Selwerd zijn restanten – nu bekend als 'de Huppels' ten noorden van de begraafplaats Selwerderhof – nog altijd zichtbaar in het veld.

324 Op het onderscheid tussen de rechten en bezittingen van het domkapittel en die van de bisschop meen ik hier niet in te hoeven gaan. Het belang ervan lijkt me in deze context niet groot.

325 Zie de zevende van de zeventien keuren (Johanneke Sytsema, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelander Rechtshandschriften* (Amsterdam 1998) 208-209 en 349.

326 Acker Stratingh, 'De inkomsten', 95.

327 Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 167 en W. Tijms, 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', in: *Noorderlicht*, Historia Agriculturae XVIII (Groningen 1988) 21-44, aldaar 30.

328 Zie pp. 234 ev.

329 Akte van 26 mei 1328 (stadsarchief rvr 64; gedrukt: *OGD* I 314).

330 Acker Stratingh, 'De Precarie', 325.

331 Dit wil niet zeggen dat uit de opgegeven bedragen steeds de gehele belaste oppervlakte exact berekend kan worden. Er zijn afwijkingen mogelijk, omdat belastingplichtigen niet altijd woonachtig waren in het dorp of de nederzetting waar het belastbare land lag. Wanneer we ervan uitgaan dat per gras één 'krumstert' of 4 plakken moest worden betaald, komen de uitkomsten van de berekening voor de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek vrij aardig overeen met het belastbare grondoppervlak. Vooral in de beide zuidelijke kerspelen was een groot deel van het land ontoegankelijk veen en zal lange tijd nauwelijks bruikbaar zijn geweest. Noorddijk betaalde 5 mark, 5 schellingen, 4 penningen, hetgeen goed is voor c. 750 ha, Middelbert betaalde 4 mark en 7 schellingen (c. 500 ha), Engelbert en Westerbroek ieder 3 mark, 4 schellingen en 10 penningen (c. 375 ha). Bron: stadsarchief rvr 502.

332 Verklaring van Agneza, 'rechtersche der stadt Gronningen' over de status van haar goederen van 14 februari 1332 (*OGD* I 333).

333 Bruch, *Johannes de Beke*, 113.

334 Zie G. Overdiep, 'Mitspete of Nutspete', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 81 (1963) 241-247 en afb. III-VI.

335 Het 'Huis te Glimmen'. Zie p. 228.

336 *Quedam narracio* 44.

337 *Quedam narracio*, 84-86.

338 H.Th.M. Lambooij en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001) 384-385.

339 Zie de lopende tekst, p. 300.

340 Oorkonden van 18 oktober 1249, 1323 en 14 februari 1332 (*OGD* I 112, 277 en 333).

341 Stadsarchief rvr 69: de burggraaf van Coevorden, de schulte van Eelde, de etten en het land van Drenthe sluiten een verbond met de stad Groningen en het Gorecht, 5 juni 1339 (gedrukt: *OGD* I 357). Zie ook pp. 51, 233, 311 en noot 394 daarbij.

342 Zie p. 293.

343 Scheidsrechterlijke uitspraak van 30 juni 1338 (OA inv. nr. 9; gedrukt: *OGD* I 354).

344 Feith en Blok, *De kroniek*, 77-78. De datering is in de war. Zie hiervoor: Acker Stratingh, 'Selwerd', 124-125 en 131.

345 Stadsarchief rvr 76 (gedrukt: *OGD* I 453). Deze interpretatie is nieuw. Tot dusver is er altijd vanuit gegaan dat met 'de veste up der were' het kasteel te Selwerd is bedoeld. Dit is, gelet op de formuleringen in de oorkonde zelf, de betekenis van het woord 'were' en de historische context, zeer onwaarschijnlijk. Overigens kan Nutspete, zoals Molema oppert, oorspronkelijk gebouwd zijn 'tegen de Drenthen' (Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer,* 24)

346 Later wilde bisschop Frederik van Blankenheim Groningen tot gehoorzaamheid dwingen (zie §2.2.7). In 1400 liet de bisschop in de onmiddellijke nabijheid van Nutspete (het 'Bolwerk') een sterkte opwerpen met de bedoeling het gebied van de Groningers aan de zuidzijde af te sluiten. Dit nieuwe fort 'op de weer' heette, heel toepasselijk, 'Blankeweer'. Hieruit kunnen we afleiden dat het oude Nutspete grondig was opgeruimd en dat het niet eenvoudig was het opnieuw in verdedigbare staat te brengen. Tegelijkertijd maakte de bisschop wel gebruik van de voordelen die het landschap hem bood en die dezelfde waren die de Drenten er destijds toe hadden gebracht om hun fort juist hier op te werpen.

347 Acker Stratingh, 'Selwerd' 113-114. Jan Molema maakt nog melding van een steenhuis te Wolfsbarge, vlak bij de grens met Drenthe (Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 24). Deze burcht is volgens Molema niet ouder dan het midden van de twaalfde eeuw. Bij gebrek aan nadere gegevens valt niets te zeggen over de functie die deze versterking heeft gehad.

348 De in de tekst gegeven interpretatie van de oorkonde van 1249 (*OGD* I 112) is niet zeker. In de oorkonde staat: *quatuor parochianis de Asterwalda et de Haren et de Lare presentibus* ('in aanwezigheid van vier parochianen uit Oosterwolde, en uit Haren en uit Laren'). Het is ook mogelijk dat Ooster- of Drenterwolde en de kerspelen Haren en Noordlaren (?) samen door de vier parochianen werden vertegenwoordigd.

349 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230 en 394.

350 Zie voor de rol van borgmannen bij de ontginning van woeste grond: J.F. Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks

1400', in: Jos Mooijweer, red., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-125, hier in het bijzonder p. 19 ev. en 24 ev.

351 Zie over dit onderwerp ook W. Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten 1100-1423' in: *AGN* II (1982) 346-371, hier 355-356 en (vooral) dezelfde, *Landesherrschaft*, 125-129.

352 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 245 noot 207 en 247 noot 209.

353 Ehbrecht, *Landesherrschaft*, 129.

354 Zie de *Vita Sibrandi*: *... auctoritate sedis apostolice, ad faciendam vindictam in nacionem pravam et parricidalem, ad defendendum ius ecclesie Traiectensis et ad pheodum Beati Martini conservandum, cepit predicari crux a predicto pontifice* .... (Lambooij en Mol, *Vitae Abbatum* 362) en de *Narracio*: *ut episcopus personaliter ad Frisones discurrat, indulgenciam clamet et predicet et eis iter contra Drentones et Covordenses in quandam certam remissionem peccatorum suorum iniungat* (*Quedam narracio*, 76).

355 H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *AGN* II (1982) 48-82, aldaar: 64-71.

356 Eerder ik al melding van Bloks veronderstelling dat de verplichting tot het opbrengen van schuldmudden een soort compromis is geweest tussen het foreestrecht van de bisschop en de oude gebruiksrechten van de boeren (zie p. 295).

357 In 1234 hebben de Drenten zich met de bisschop verzoend (Otto III van Holland), mede uit angst voor zware sancties (ze hadden hun lesje geleerd door het voorbeeld van de Stedingers, die bij Altenesch het onderspit dolven). Zie de *Vita Sibrandi* (Lambooij en Mol, *Vitae Abbatum*, 384-385) en de kadertekst *Omstreden grenzen en burchten* op p. 296 ev.).

358 De door Jansen en Janse gepubliceerde vertaling vertoont een opmerkelijke vergissing. Ze vertalen het latijnse *optento introitu* met 'gewenste inval' (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 395). De vertalers hebben vermoedelijk het Nederlandse woord 'opteren' in gedachten gehad en zijn vergeten dat het Latijnse woord voor 'wensen' of 'kiezen' *optare* is. Het daarbij behorende voltooid deelwoord is *optatus* en niet *optentus*. De kroniekschrijver bedoelt hier het voltooid deelwoord van het woord *obtinere* ('verkrijgen'). De spelling *optentus* wijkt af van hetgeen aan gymnasiasten wordt geleerd. In de bronnen is de spelling *optentus* echter niets bijzonders, noch in de oudheid, noch in de middeleeuwen. De woorden *optento introitu* betekenen dus: 'nadat men zich toegang had verschaft'. Overigens kan *optentus* ook het voltooid deelwoord van *obtendere* (bedekken, verheimelijken) zijn. Bedoeld zou dan zijn dat de bisschoppelijke strijdmacht zich in het geheim toegang tot Drenterwolde heeft verschaft.

359 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 394. Ubbo Emmius ziet in dit treffen een episode in de strijd ter verdediging van de legendarische Friese vrijheid. Hij vertelt dat de Drenterwolders zich tegen de geldeisen van bisschop Hendrik van Vianden – 'een ongewoon hebzuchtig man' (*homo avarus ultra consuetum modum*) – verzetten met hulp van hun bondgenoten uit het naburige Friesland, 'aan wie de vrijheid dierbaar was' (Emmius *RFH* XI 163).

360 Zie p. 317.

361 Zie p. 283 en noot 320 bij p. 294.

362 Zie de situatie onder Zuidlaren, waar het veen ten oosten van de Hunze tot de Zuidlaarder marke behoorde (zie p. 292).

363 Zie pp. 286 ev.

364 Zie p. 285.

365 Zie pp. 233, 258, 268 evv.

366 Het strookje land tussen de Blauwbörgstertocht en de Penningsdijk (zie pp. 276 en 278). De vraag of het later tot Hunsingo gerekende stukje grond ten noorden van de 'naamloze tochtsloot-met-dijk' ook als een 'verlies' van Selwerd moet worden beschouwd, kan ik niet met ja of nee beantwoorden. De steenhuizen daar ('Zernikelaan') wijzen echter op een 'Utrechtse' claim.

367 Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.

368 Zie pp. 220 en 222, 285.

369 Schuur, 'De Friese hoofdeling', 16.

370 Zie Formsma, 'Ernerenses'.

371 Zie pp. 288.

372 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384.

373 Stadsarchief rvr 52; gedrukt: *OGD* I 126.

374 Zie pp. 18, 50 ev. en 291.

375 Misschien was het zelfs maar een halve vierkante kilometer. Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.

376 Zie p. 285.

377 Zie p. 293, noot 316 en het kaartje op p. 254.

378 Zie de kadertekst *Inkomsten en ooievaars* op pp. 220 ev.

379 Zie de bodemkaart bij Clingeborg, 'De bodem', 28-29.

380 Zie p. 290.

381 *OGD* I 131 (naar een vidimus van 4 april 1529).

382 Akte van 8 april 1285; gedrukt: *OGD* I 168.

383 Zie pp. 220, 255 en 264.

384 Overeenkomst van 14 september 1283 (gedrukt: *OGD* I 162, naar een bericht van Ubbo Emmius, *RFH* XII 178). De hiervan opgemaakte akte werd bezegeld met het zegel van het land Hunsingo. Aardig is hierbij nog de opmerking van Emmius, dat de bondgenoten des te meer tot deze oplossing van het probleem geneigd waren, omdat het vroeger altijd zo geweest was. Dit was gebleken uit getuigenissen van oude lieden en schriftelijke bewijsstukken. Vergelijk hierbij ook de ambigue positie die Lieuwerderwolde later, in 1378, inneemt (zie p. 360). Het leek eerst onderdeel te zijn van het Gorecht, maar doet in het genoemde jaar mee met een aantal Middagster kerspelen. Volgens Noomen heeft Selwerd van oudsher onder Hunsingo gehoord (Noomen, 'Koningsgoed', 130-131). Zeker is in elk geval dat Selwerd in kerkelijke zin onder het bisdom Münster ressorteerde en niet onder Utrecht. Deze verwarring past overigens heel goed bij een stukje land dat in alle opzichten beschouwd kan worden als een overgangsgebied tussen verschillende invloedssferen. De onduidelijkheid zal alleen nog maar zijn toegenomen door het wegvallen van de prefect als machtsfactor ten gunste van de stad Groningen en, vooral, de Ommelander Friezen.

385 Oorkonde van 3 september 1309; stadsarchief rvr 59, gedrukt: *OGD* II 1228.

386 '... *cum hominibus de Threntawalde nostre jurisdictionis*'. Oorkonde van 13 februari 1322, gedrukt: *OGD* I 272.

387 Zie p. 298.

388 Oorkonde van 28 februari 1257, gedrukt: *OGD* I 123. Zie ook Noomen, 'Koningsgoed', 115 ev. De oldermannen ('aldermanni') zijn functionarissen binnen de markeorganisatie (Van der Werff, 'De opkomst', 199-200).

389 *OGD* I 227.

390 *OGD* I 229 en 235 en Dijkstra, 'Een raadselachtig hoofdstuk' 33 en 35. Zie ook Van der Werff, 'De opkomst', 202-204 en 207. Ik meen dat enige voorzichtigheid geboden is waar het gaat om de zogenaamde 'wetgevende bevoegdheid' die de raad in 1310 van de bisschop zou hebben gekregen. Deze term is vermoedelijk te ruim voor hetgeen in 1310 werd bedoeld. Zie over dit onderwerp ook 'Een stad apart', p. 23.

391 Oorkonden van 28 april 1313 (*OGD* I 241), 21 februari 1322 (*OGD* I 273), 1323 (*OGD* I 277) en 21 januari 1332 (*OGD* I 330). Zie pp. 257 evv.

392 Emmius, *RFH* XII 178); 10 augustus 1283, stadsarchief rvr 53 (*OGD* I 161); 17 augustus 1287, rvr 55 (*OGD* I 175); 24 juni 1291, rvr 56 (*OGD* I 187), 6 december 1317, rvr 60 (*OGD* I 257); 11 mei 1318, rvr 62 (*OGD* I 258); 15 mei 1318, rvr 61 (*OGD* I 259).

393 Emmius *RFH* XII 178.

394 Oorkonde van 5 juni 1339 (stadsarchief rvr 69; gedrukt: *OGD* I 357). Zie ook pp. 297 en 306 en 'Een stad apart', pp. 53 en 68.

395 Nutspete of Mitspete, ten zuiden van de Vogelzangsteeg in de gemeente Haren (zie pp. 296 ev.).

396 *Quedam narracio*, 13. Volgens de akte van 30 juni 1344, waarbij scheidsrechters uitspraak deden in de geschillen tussen de Friezen en de stad Groningen, moesten ingevorderde boeten tussen Groningen en Drenthe verdeeld worden *secundum ipsorum consuetudinem antiquitus observatam* (OA inv. nr. 9; gedrukt: *OGD* I 354 en Emmius *RFH* XIII 198-199). Hiermee wordt ongetwijfeld weer de verdeling 1:2 bedoeld.

397 Oorkonde van 9 september 1361 (OA inv. nr. 10 reg. nr. 27; gedrukt: *OGD* I 527).

398 Zie de oorkonden van 28 april 1313 over de afwatering bij Arbere, van omstreeks 1335 over de bekostiging van een sluis bij Aduard en van 25 augustus 1360 over de samenwerking tussen buren van Tammingeland en Lieuwerderwolde enerzijds en die van Noord- en Zuidhoen anderzijds (*OGD* I 241, II 1231 en 1234). Zie ook pp. 243 ev.

399 Afgesloten viswaters.

400 Het oorkondenboek bevat legio stukken die dit illustreren. Zie ook J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).

401 Stadsarchief rvr 78; gedrukt *OGD* I 527 en 566. Zie over de Acht Zijlvesten verderop. De Mude is de plaats waar het Groninger- of Reitdiep in het Selwerderdiepje uitmondde.

402 Dit houdt in dat het Hunzewater dan nog niet via het Schuitendiep naar de stad is afgeleid!

403 Oorkonde van 6 mei 1365: overeenkomst tussen de stad Groningen, Wold en Go en al degenen die 'tot het zijlvest behoorden', en de rechters en *universitas* van de Acht Zijlvesten en Fivelgo (*OGD* I 537).

404 Ligtendag ziet dit als een aanwijzing voor de omstandigheid dat de inwoners van Engelbert en Middelbert mogelijk tot 'de Friese partij' behoorden (Ligtendag, *De Wolden*, 177). We hebben in het voorgaande al vaker gezien dat er een bijzondere band bestond tussen de bevolking van Drenterwolde en Fivelgo.

405 Oorkonde van 1370 (*OGD* I 571).

406 Ligtendag heeft aannemelijk gemaakt dat het samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten bestond uit het Oostwoldzijlvest, het Woldzijlvest, het Slochterzijlvest, het Scharmerzijlvest, het Vierendeel, het *Zuidwolderzijlvest, *Noordwolderzijlvest en het *Bedumerzijlvest (Ligtendag, *De Wolden*, 181-182).

407 Zie de overeenkomst die de 'ryuchteran fon Fywelgalondis Westerompte', de 'silryuchteran fon ta Achta Silfestnum' en de 'silryuchteran to tha Thrim Silum tho da Delsylum' op 4 juli 1385 met elkaar sloten tegen de inwoners van Drenthe en Go (*OGD* II 748). Laatstgenoemden hadden schade toegebracht aan 'Ommerke' en 'Edykan'. Met Ommerke en Edikan (=hamrik- en Edijken) worden de Borg en de oostelijke dijk langs de Hunze bedoeld.

408 *OGD* II 681. Formsma heeft de mogelijkheid geopperd dat het zgn. tweede steenhuis, dat ter plaatse van de Groninger nieuwbouwwijk 'de Hunze' is gevonden en dat rond 1400 ten onder is gegaan, wel eens het versterkte huis geweest kan zijn waar Huginge volgens deze overeenkomst moest gaan wonen. Alma daarentegen veronderstelt dat het steenhuis eigendom is geweest van de Vetkoperse familie Onsta. Deze suggesties sluiten niet uit dat het zgn. 'eerste steenhuis' (dat hier tot in de eerste helft van de veertiende eeuw heeft gestaan) de functie heeft gehad die ik eerder heb beschreven: een steunpunt van de prefecten(partij) voor het beheer van het noordelijke deel van Drenterwolde (Noorddijk). Overigens is Formsma's hypothese niet erg plausibel, gelet op de situering van het steenhuis in het uiterste noorden van Drenterwolde. Een burcht die de bewoners van Go en Drenthe ervan moet weerhouden de waterkeringen van Drenterwolde te vernielen zoekt men eerder in het zuiden. Zie G.L.G.A. Kortekaas, 'De opgraving en de resultaten', W.J. Formsma, 'Een borg ten oosten van de Hunze' en R.H. Alma, 'Bewoningsgeschiedenis tot 1765'.

409 Zie de oorkonde van 8 juli 1371 (*OGD* I 590).

410 Nip, 'De giftbrief' 82-83.

411 Stadsarchief rvr 92; *OGD* II 846. De pachttermijn van 100 jaar komt overeen met een bepaling uit het Romeinse recht. Wanneer men het vruchtgebruik van een recht aan een collectief, zoals een stad, wil afstaan, bestaat het gevaar dat het 'eeuwig wordt' en de eigendom van het recht zijn nut verliest. In de Digesta van Justinianus (7, 1, 56) vindt men het voorschrift dat in zo'n geval de duur van het vruchtgebruik beperkt moet blijven tot 100 jaar, 'quia is finis vitae longaevi hominis est' ('omdat dit de levensgrens van een hoogbejaard mens is'; Spruit, *Corpus Iuris Civilis* II, *Digesten* 1-10, 595).

412 Acker Stratingh wijst erop dat deze verpachting de soevereiniteit van de Utrechtse bisschop onverlet liet en dat deze op grond daarvan de precarie bleef innen (Acker Stratingh, 'De Precarie', 322).

413 Oorkonden van 8 juli 1371 en 26 september 1372, resp. *OGD* I 590 en II 606.

414 Op 25 januari 1393 gebieden deken en kapittel van de dom te Utrecht de ingezetenen van Wold en Go 'dat si den Borghemeystern, Raet ende der ghemeynre Stad van Groninghen voertmeer gehoerich ende onderdaen syn' (stadsarchief rvr 97; gedrukt: *OGD* II 850).

415 G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191, en meer recent, Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 69-70.

416 Overdiep onderkende dit bezwaar en wees erop dat de dijken ter weerszijden van het Schuitendiep het mogelijk maakten dat het water daarin veel hoger kon staan dan het peil van de omgeving. Op grond van de technische problemen die daarbij optreden acht ik het minder waarschijnlijk dat dit van meet af aan het geval is geweest.

417 Vgl. A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen

(II)', *GVA* 1965-1966, 109-194, aldaar 132-133.

418 In de navolgende eeuwen zal de verhouding tussen de stad Groningen enerzijds en haar jurisdicties (Gorecht en Oldambt) en vooral de Ommelanden anderzijds gekenmerkt zijn door ruzies over de vraag in hoeverre het belang van de stad Groningen samenviel met dat van haar partners. De stadsbestuurders en hun advocaten hebben eeuwenlang hun best gedaan – en niet geheel ten onrechte, zoals wel gesuggereerd wordt – de onpartijdige buitenstaanders, die als scheidsrechters in de conflicten moesten optreden, ervan te overtuigen dat de tegenpartij geen reden tot klagen had omdat zij juist voordeel had van Groningens bestuurlijke, militaire en economische dominantie.

419 Frederik van Blankenheim (1393-1423) geldt als een van de bekwaamste bestuurders die ooit de Utrechtse bisschopszetel bezetten. 'Door zijn optreden zet de wedergeboorte van het Sticht, waarvoor zijn voorganger een grondslag had gelegd, definitief door' (J.F. Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw' in: *AGN* III (Utrecht 1951) 125-160, aldaar 138).

420 Stadsarchief rvr 121.2; geparafraseerd gedrukt bij S.H. van Idsinga, *Het Staats-recht der Vereenigde Nederlanden* II (Leeuwarden 1765) 240.

421 Noomen, 'Koningsgoed', 119. Hierbij zou hij ook te maken krijgen met Albrecht van Beieren, die van zijn kant pogingen deed om zich meester te maken van Friesland, met inbegrip van het Gorecht en Groningen (1396-1398). Zie Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 93-95 en Alma, 'De Ommelander ridderschap', 48-49. Zie ook 'Een stad apart', p. 57.

422 *OGD* II 1081. Bij de omschrijving van de goederen in het Groningse staan de woorden *longe a nobis distantibus et remotis* ('ver van ons vandaan en op grote afstand gelegen'), als ware het een excuus voor het feit dat het domkapittel deze via verpachting aan Groningen uit handen had gegeven.

423 In een brief aan de geestelijke en wereldlijke autoriteiten te Keulen klaagden burgemeesters en raad van Groningen over het optreden van Frederik van Blankenheim die, in strijd met zijn schriftelijke beloften, 'onse viant gheworden' is. 'Hij wil', zo schreven de Groningers, 'dat wij hem als landsheer huldigen, hetgeen eerdere bisschoppen van Utrecht nooit van ons hebben verlangd. Daarmee pleegt hij inbreuk op onze rechten' (24 november 1400; *OGD* II 1088).

424 Akte van 1 oktober 1405: 'de jurisdictie binnen de stad, dat wil zeggen: binnen de muren en daarbuiten zuidwaarts tot aan de plek waar men vroeger het vredeskruis placht te zetten ten tijde van de Vrijmarkt en verder in de andere richtingen zover als men vanouds gewend is' (mijn parafrase; stadsarchief rvr 110; gedrukt: *OGD* II 1222). Het voor de jurisdictie in de stad verschuldigde pachtbedrag is iets meer dan eenderde deel van het bedrag dat Groningen krachtens de pachtovereenkomst van 1392 voor het hele Gorecht met inbegrip van de stad kwijt was (daar wordt een bedrag van 83½ oude Franse schilden genoemd; zie p. 316).

425 Zie voor de namen en herkomst van de bisschoppelijke ambtmannen in de vijftiende eeuw: Nip, 'De giftbrief', 85.

426 *OGD* II 1218-1222 van 28 september en 1 oktober 1405.

427 De kroniekschrijver Johan van Lemgo wijst erop dat Frederik van Blankenheim de eerste bisschop was die te Groningen als landsheer is gehuldigd (Feith en Blok, *De kroniek*, 83). De tekst van de betreffende oorkonde (stadsarchief rvr 121.2) is te vinden bij Van Idsinga, *Het Staats-recht* II, 238.

428 Stadsarchief rvr 205 (19 december 1460). Letterlijk staat er dat burgemeesters en raad 'onse ampt ende gherichte van Zelwerden mytten renthen der heerlicheit van Zelwerden, ons toebehoerende' door een goede ambtman moeten laten 'bedienen, regieren ende verwaren'. Over de vraag welke inkomsten hier precies bedoeld zijn, wordt verschillend gedacht. Acker Stratingh meende dat de stad in 1460 het rechtsgebied pachtte en niet de bijkomende inkomsten of 'tafelgoederen'. Deze werden, zo betoogt hij, in 1462 door de bisschop aan Johan Wicheringe verpacht (Acker Stratingh, 'De inkomsten' 101-102). Dit laatste is geen argument voor het bestaan van twee verschillende 'pakketten', één in handen van de stad en één in handen van Wicheringe. De verpachting van 1462 (aan Wicheringe) was niet meer dan een bevestiging en uitbreiding van een reeds in 1459 gesloten overeenkomst. Daarnaast zegt de pachtoorkonde van 19 december 1460 duidelijk dat burgemeesters en raad ook

het recht verwierven op 'alle onse staende ende sekeren renthen onsz ampts ende heerlicheit van Zelwerden'. Ook de door Johan Wicheringe gepachte tafelgoederen vielen daaronder. Daarom ook betaalde Wicheringe de verschuldigde pachtbedragen aan de ambtman van Selwerd, die vanaf 1460 weer door de Groningse raad werd benoemd. Ook na 1536, toen vrijwel alle voormalige Utrechtse goederen in Groningse handen waren gekomen, vinden we de door Johan Wicheringe gepachte goederen als een afzonderlijk item terug in de rekeningen van Selwerd (stadsarchief rvr 45). Zie over Johan Wicheringe ook p. 320 en noot 438 hierna.

David van Bourgondië wilde wel zicht houden op de Utrechtse goederen in het Noorden. 'Opdat sie ons nijet afhendich gemaect en weerden' bedong hij dat burgemeesters en raad hem, tegelijk met de betaling van het jaarlijkse pachtbedrag van 100 goudgulden, opgave deden van al deze inkomsten. Zo kon de bisschop erop rekenen dat de administratie op orde bleef en dat men in Utrecht, bij een eventuele beëindiging van de overeenkomst, wist waar men recht op had. Driessen dacht dat ook de zogenaamde precariën in de pachtovereenkomst tussen David van Bourgondië en de stad Groningen waren ingesloten en dat deze heffing voortaan door de stad mocht worden geïnd (Driessen, *Monumenta* III, 532). Acker Stratingh heeft echter aannemelijk gemaakt dat dat niet het geval is geweest (Acker Stratingh, 'De Precarie' 309-330). Zoals we in het voorgaande hebben gezien, waren de precariën een soort recognitiegeld. Door deze heffing te betalen erkenden ook na 1460 de onderzaten dat de bisschop hun opperheer was, ongeacht het feit dat de dagelijkse uitoefening van de Utrechtse rechten in handen van het Groninger stadsbestuur was. De precariën zijn te beschouwen als een uitvloeisel van de schenking van Drenthe aan de bisschop in 1046 en werden steeds afzonderlijk van de overige tafelgoederen genoemd. Sinds 1460 betaalde Groningen dus jaarlijks twee verschillende bedragen aan 'Utrecht': 28 oude schilden voor het gerecht te Groningen en 100 goudguldens voor het Gorecht. De pacht voor het gerecht te Groningen werd in 1483 betaald aan Johan Stellinck, de bisschoppelijke ambtman te Coevorden, die voor het Gorecht aan Johannes Wycheri, secretaris en rentmeester van de bisschop (zie de kwitanties in het stadsarchief, resp. rvr 836.1 en 837).

429 Uit enkele stukken in het archief van de bisschoppen van Utrecht blijkt dat bisschop David van Bourgondië ook na 1460 nog wel over justitiële bevoegdheden over het Gorecht beschikte, in ieder geval in appèlzaken (zie S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* III (Utrecht 1919) reg. nr. 4538 van 18 oktober 1485 en reg. nr. 4778 van 12 juli 1492).

430 Formsma, *Wording*, 63 en dezelfde, 'De middeleeuwse vrijheid', 89-106.

431 Feith en Blok, *De kroniek*, 139. Het werk is begonnen op 19 juni 1469 en in 1470 voltooid. De Drenkelaarstoren op de zuidoostelijke hoek van de vesting is bij deze gelegenheid gebouwd. Volgens de genoemde bron groeven de Oldambtsters veertien dagen en die van 'het gerichte van Selwert' acht dagen 'in de grafft bij dat bolwarck'. Een ander deel van dezelfde gracht is gegraven door de Groningse burgerij, die daarbij klufts- (=wijks)gewijs werd ingezet.

432 Dat er ook 1400 gravers uit Langewold, Vredewold en Humsterland op dezelfde manier hebben meegegraven zegt in dit geval niets. In de Ommelander Archieven berust een oorkonde van burgemeesters en raad waarin dezen verklaren dat de 'gemeenheyt' van Vredewold niet onder dwang of van rechtswege heeft meegeholpen, dat het meegraven geen inbreuk betekent op het verbond tussen Groningen en dat landschap, en dat de medewerking alleen is verleend op verzoek van de stad (OA inv. nr. 22, 29 mei 1470). Wellicht hebben ook Langewold en Humsterland – die in dezelfde verhouding tot de stad stonden als Vredewold – dergelijke verklaringen ontvangen, maar zijn die stukken verloren gegaan. De medewerking van de Ommelanders is echter illustratief voor het belang dat ook zij stelden in een goed verdedigbaar Groningen.

433 Het bedoelde stuk is in twee versies overgeleverd; het ene exemplaar was bestemd voor het stadsarchief, het andere voor dat van het Gorecht (stadsarchief rvr 219.1 en 2).

434 De verdragspartners verklaren 'leeffliken ende mynnentlike' tot hun afspraken te zijn gekomen.

435 Het stuk is ook uit waterstaatkundig oogpunt interessant. De tekst geeft niet aan wat de aanleiding is geweest

voor de overeenkomst: een onduidelijkheid of conflict over het onderhoud van bestaande watergangen of de aanleg van een nieuw kanaal(vak). Uit de gebruikte bewoordingen valt op te maken dat – althans voor wat betreft het gedeelte van het Schuitendiep ('Scutendiep') ten zuiden en ten oosten van de stad – de partners zich verplichtten het kanaal vrij en op diepte te houden. Het doel was dus tweeledig: waterafvoer en facilitering van de scheepvaart. Over het gedeelte ten noorden van de stad ('dat diep dat lopet van onser Stad nortwert na Selwert') is de tekst minder specifiek: de Gorechters moesten dit doen 'als se van oldes plegen te doen'. Ook is niet helemaal duidelijk over welk water het hier precies gaat. Het ligt voor de hand te denken aan het Selwerderdiep, dat vanaf de noordoosthoek van de stad in noordelijke richting liep en ten noorden van de plaats waar de huidige Noorderstationstraat en Bedumerweg zich splitsen naar het noordoosten afboog om ten westen van het voormalige Cortinghuis in de Hunze uit te komen. In een akte van het jaar 1422 wordt van dit kanaal gezegd dat het loopt 'van den Lotke to der stad' en heet het 'de nye graft' (archief Heilige Geest Gasthuis inv. nr. 8, reg. nr. 76). Op negentiende-eeuwse kaarten kan 'het Lot' worden aangeduid als het land dat begrensd wordt door de oude weg naar Winsum in het westen, de oude loop van de Hunze in het noorden, het Boterdiep in het oosten en de tuingronden ten oosten van de Moesstraat in het zuiden. Op de moderne stadsplattegrond moet men het zoeken in de omgeving van het Noorderstation.

436 Een lijst van ambtmannen van het Gericht van Selwerd, te beginnen vanaf 1462 (Roelof Huginge) tot de laatste bekleder van dat ambt, Lambertus Beckeringh (1789-1803) vindt men in: H.O. Feith, 'Beknopt geschiedkundig overzigt van Selwerd en diens regten', in: *Verhandelingen […]* PEIP VI (Groningen 1846) 643-670.

437 Johan Wicheringe, proost in Humsterland, kreeg bij akte van 14 oktober 1459 van bisschop David van Bourgondië verschillende tienden en goederen in en bij Groningen voor 30 jaar in pacht (Muller Fz. *Regesten* 28, nr. 3858). De genoemde kwitanties bevinden zich in het Huisarchief Farmsum (inv. nr. 698, reg. nrs. 164, 173 en 190). Johan Wicheringe, die op 9 augustus 1483 overleed, was de bouwheer van het Huis met de Dertien Tempels in de Oude Boteringestraat. Zie voor de Wicheringes en het genoemde huis het boekje van G.N. Schutter, *Het Huis met de Dertien Tempels* ([Groningen] 1964). Zie voor Johan Wicheringe ook p. 319, noot 428.

438 Driessen, *Monumenta* II, 306 ev.

439 Muller, *Regesten* 44, nrs. 3973 en 3974; het voor Wicheringe bestemde exemplaar van deze akte berust in de Groninger Archieven, Huisarchief Farmsum, inv. nr. 692 reg. nr. 128.

440 Nip, 'De giftbrief' 89-90.

441 Het bekende 'grote verbond' van 6 augustus 1473, dat voor tien jaar werd aangegaan en in 1482 is verlengd (stadsarchief rvr 222 en OA 24; zie 'Een stad apart', p. 61).

442 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 105.

443 Eerder dat jaar is te Vollenhove een conferentie gehouden, waaraan werd deelgenomen door Wilbold van Schaumburg, stadhouder van hertog Albrecht van Saksen, enige raadsheren van de bisschop van Utrecht, afgevaardigden van de Stichtse steden en een deputatie van de stad Groningen. Op grond van hun privileges verzetten de Groningers zich bij deze gelegenheid tegen de Saksische aanspraken. Van Schaumburg wist hen echter de mond te snoeren. Op verzoek van de Groningers is toen een bestand gesloten waarmee Van Schaumburg akkoord ging, op voorwaarde dat ook Edzard van Oost-Friesland en de zijnen daaronder begrepen zouden zijn. De bisschop en de Utrechtse steden hebben bij deze gelegenheid de Groningers duidelijk gemaakt dat ze van Stichtse zijde niet op hulp tegen de hertog van Saksen hoefden te rekenen. Van Schaumburg was van plan om samen met de Oostfriese graaf een troepenmacht in te zetten teneinde Groningen te bedwingen (stadsarchief rvr 397 en 399).

444 SB 33.

445 Zie P. Baks, 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130, hier 126). Op 18 juni 1505 schreef bisschop Frederik van Baden aan de graaf van Oost-Friesland en Vyt van Drachsdorf, de Saksische regent in Friesland, bij geruchte vernomen te hebben dat de graaf van Oost-Friesland van plan zou zijn een blokhuis op te richten op Stichtse grond. De bisschop verzocht de graaf van dit voornemen af te zien. Kort

daarna kreeg de bisschop antwoord van de hertog van Saksen: deze vroeg hem om hulp tegen het ongehoorzame Groningen en verklaarde dat de blokhuizen in Drenthe niet tegen het Sticht, maar alleen tegen Groningen gericht waren (Muller, *Regesten* nrs. 5068, 5070 en 5071).

446 SB 91.

447 Op 25 april 1505 publiceerde rooms-koning Maximiliaan te Straatsburg de rijksban tegen de stad Groningen omdat deze zich had verzet tegen zijn besluit om het beheer der Friese landen aan zijn oom Albrecht van Saksen op te dragen (Muller, *Regesten,* nr. 5067).

448 OA 28 fol. 135 evv. De Saksische onderhandelaars eisten niet alleen de stad Groningen op als onderdeel van Friesland, maar wensten van haar ook vergoeding te ontvangen voor alle in de afgelopen jaren door haar toedoen geleden schade. Zie voor de onderhandelingen in Hattem: SB 149.

449 Zuidema, 'Kroniekje', 136. De wat simplistische opvatting dat de overheid er vooral op gebrand is haar onderdanen geld af te persen is altijd populair geweest.

450 *Sicke Benninge*, 171. Nip zegt, zich beroepend op Diest Lorgion, dat de intocht op 14 april 1506 plaatsvond (Nip, 'De giftbrief', 90 en Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving* I, 359-360). Er is hier sprake van een dubbele vergissing. Diest Lorgion heeft het bij genoemde datum niet over Edzards intocht in Groningen, maar over de ondertekening en bezegeling van het verdrag. Maar ook Diest Lorgion vergist zich: het verdrag is gedateerd op Sint Marcus-avond en dat is niet 14 maar 24 april.

451 Alting, *Pilaren en peerlen*, tweede deel, 8.

452 Altings weergave van de gebeurtenissen is een vrijwel letterlijke vertaling van een passage uit Ubbo Emmius' verhandeling *De agro Frisiae* die in 1605 te Groningen is gepubliceerd en waarvan in 1646, eveneens te Groningen, een tweede editie verscheen. De betreffende regels bevinden zich in de uitgave van 1605 op de pagina's 63-64, in die van 1646 op pagina 69. Voor de *diehards* onder de tegenstanders van de stad gold overigens ook de in onze ogen uiterst respectabele geschiedschrijver Emmius als een partijganger van de stad. Zo werd hij er in Sebo Huninga's anoniem gepubliceerde *Bewys van de vryheyt ende independentie der vrije Oldampten* (Rotterdam 1640) van beticht 'der Stadts eygen historicus' te zijn. Ook het zgn. 'Generael Placcaet der Om-landen' van 12 april 1641, waarin de Ommelander heren zich verweerden tegen 'der Stads bittere placcaten', noemt hem zo: 'der Stads eyghen History-schrijver' (stadsarchief rnr 623.1).

453 Deze tekst dateert van vóór de verovering van Groningen door Maurits en Willem Lodewijk in 1594. Bron: JR I 200-201.

454 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1646) 69.

455 Formsma, 'De landsheerlijke periode', 179.

456 Deze tekst van deze akte van 24 april 1506 (stadsarchief rvr 415) is opgenomen in de uitgave van Johan Rengers' kroniek (JR I 201-205).

457 Zuidema, 'Kroniekje', 125-126.

458 Dit wijst erop dat het stadsbestuur zich onbevoegd achtte voor wat betreft het gedeelte van het Gorecht ten zuiden van de Punterbrug.

459 Zuidema, 'Kroniekje', 131 (mijn parafrase).

460 Alting, *Pilaren en peerlen*, tweede deel, 8 (mijn parafrase).

461 OA 28 fol. 137 evv.

462 SB 246.

463 Zoals J.A. Feith veronderstelt (J.A. Feith, *Het Gericht van Selwerd* (Groningen 1885) 16.

464 Op 21 oktober 1514 verklaarde hertog Karel van Gelre dat graaf Edzard van Oost-Friesland, diens legercommandant Rudolf van Lennep en de stad Groningen hem te kennen hadden gegeven dat 'die van Grueningen' hem, de hertog, graag als landsheer wilden aannemen en hem als zodanig hulde doen. In reactie daarop had hij zijn maarschalk Willem van Ooy met troepen naar het noorden gestuurd en hem bevolen de hulde in ontvangst te nemen. In ruil daarvoor beloofde hij 'die van Grueningen by allen oeren alden vrijheijden, privilegien, herkomen ind [=en] gewoenten onverbrecklick to halden ind to doen halden'. Verder zou hij alles doen wat in zijn vermogen lag om hen en hun medestanders tegen geweld te beschermen en verklaarde hij zich bereid een en ander in een officieel tractaat vast te leggen (stadsarchief rvr 420).

465 Ubbo Emmius deelt mee dat Willem van Ooy en de Groninger stadsbestuurders op 17 februari 1515 nadere afspraken gemaakt hebben over de verhouding tussen

de stad en zijn nieuwe landsheer, een en ander onder voorbehoud van instemming van de zijde van de hertog van Gelre (Emmius, *RFH* XLVII 734). Eerst drie jaar later – 18 februari 1518 – bekrachtigde de hertog de getroffen overeenkomst (stadsarchief rvr 426; gedrukt: JR I 218-223). In deze oorkonde werd verwezen naar het feit dat bisschop en Kerk van Utrecht hadden nagelaten de burgers en ingezetenen van Groningen te helpen toen die in nood verkeerden, ja het zelfs bestaan hadden hun tegenstanders bijstand te bieden. Om die reden hadden de Groningers de Gelderse hertog als hun heer aangenomen en hem hulde gedaan. Waarop Emmius de datum 17 februari 1515 baseert is mij niet gebleken. In de oorkonde van 18 februari 1518 wordt alleen gezegd dat de afspraken tussen Willem van Ooy en de stad Groningen 'int jare van vijffthienhondert ind vijffthien' zijn gemaakt. De Sitter verwijst behalve naar de genoemde plaats bij Emmius ook naar een stuk in de stadsarchieven, dat in de achttiende-eeuwse inventaris opgenomen was onder B2-10 (*TS* I 316). Deze verwijzing kan echter niet kloppen, want het aldus gemerkte stuk is de ratificatie van de overeenkomst tussen de hertog van Gelre en de Ommelanden van 20 juni 1521 en daarin ontbreekt een datering van het verdrag tussen de stad en de Gelderse hertog (stadsarchief rvr 432, gedrukt: JR I 227-229).

466 Alting, *Pilaren* (1648) tweede deel 8.

467 A. Ypeij en H.O. Feith, *Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend uit den giftbrief van Hendrik III aan de St. Martenskerk van Utrecht van den jare 1040* (Groningen 1836) 181.

468 Feith, *Selwerd* 16. Merkwaardig is het dat deze auteur zich in de bijbehorende voetnoot op Bernhard Altings *Pilaren en Peerlen* (in de editie van 1750) beroept, terwijl Alting daar juist het tegengestelde beweert. Tegelijkertijd meent Feith dat Edzard en vooral Karel van Gelre zich als enige landsheer van het Gorecht gedroegen en daardoor afbreuk deden aan de stedelijke invloed in dat gebied. Hier wordt een lezer niet veel wijzer van.

469 Dit is niet geheel correct. Bernhard Alting citeert in zijn ongepubliceerde tractaat 'Oudt ende nieu Groningen' de hierna besproken passage uit de kroniek van Sicke Benninge, maar doet er in feite niets mee. Hij laat het bij de constatering dat 'Groningen lange jaren dien pacht al heeft vergeten ende apparentelijck niet betaelt zedert den gedachten jare van 1513' (RF hs in folio 239, 231).

470 SB 197-198.

471 Zie p. 318.

472 De Rhoer meende dat Benninge zich vergist heeft in de berekening van de termijn (De Rhoer, 'Stadboek' aantekeningen 25). Mijns inziens is het echter De Rhoer zelf die zich vergist en Sicke Benninges tekst onjuist interpreteert. De Rhoer denkt dat de kroniekschrijver het jaar 1513 voor het vervaljaar hield. Benninge bedoelt echter dat de pachttermijn van honderd jaar in 1506 was afgelopen, hetgeen impliceert dat de Groningers vanaf dat jaar tot 1513 achterstallig waren in de betalingen van het jaarlijkse pachtbedrag.

473 Zie p. 319.

474 Een wel erg bescheiden aanduiding voor de overheidsrechten in het Gorecht. Is dit een aanwijzing voor het feit dat het voor Sicke Benninge en zijn tijdgenoten vanzelfsprekend was dat de stad in dat gebied de baas was?

475 Dit bedrag komt aardig overeen met de totale betalingsachterstand. Als we ervan uitgaan dat na de inhuldiging van Edzard van Oost-Friesland (op 1 mei 1506) geen betaling meer heeft plaatsgevonden van het in 1405 afgesproken bedrag van 28 oude Franse schilden, betekent dit dat er op 29 september 1513 een achterstand was van acht jaar ofwel 224 oude Franse schilden. De koers was destijds 1:1½, zodat men aan jaarlijkse betalingen voor het gerecht te Groningen *f* 336 schuldig was. Daarbij moet nog het eenmalige bedrag worden opgeteld dat ingevolge de afspraken van 1405 betaald had moeten worden bij de verlenging van de overeenkomst na 100 jaar: 16 2/3 mark. De mark 'deed' *f* 6, zodat, uitgedrukt in die munt, de prolongatie *f* 100 moest kosten. Met de *f* 700 voor het Gericht van Selwerd (het 'schultampt van Haren' of Gorecht) erbij betekent dit dat de Groningers aan zuivere achterstallen dus voor *f* 1136 bij de Stichtse administratie in het krijt stonden.

476 Stadsarchief rvr 869.42 en 45. Zie ook de inleiding van P.J. Blok tot de kroniek van Johan van Lemgo (Feith en Blok, *De kroniek* XXIII) en F.A.H. van den Hombergh, 'Een verdienstelijk Groninger: Sicke Benninge', in: *Groningen Toen* (Groningen 1982) 57-79.

477 Zie voor de tekst: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, 472, oorkonde nr. 745.

478 Hoe de betaling van het pachtbedrag geschiedde is niet duidelijk. Zoals het in dit stuk geformuleerd is lijkt het erop dat de ambtman zelf zorgde voor de afdracht van het pachtbedrag aan de Utrechtse instanties. Het is echter net zo goed mogelijk dat de betaling via de stad Groningen liep. Dit laatste lijkt gesuggereerd te worden door het hiervoor geciteerde verhaal van Sicke Benninge over de belening met 'dat schultampt van Haren' (SB 197-198).

479 Bedoeld zijn de verdragen van Vollenhove, 13 en 15 juli 1513. Deze zijn pas in 1514 te Groningen bekend geworden.

480 De schans is in 1516 door de Groningers voor *f* 700 gekocht, ingenomen en geslecht. Zie over de schans 'Weerdenbras' p. 321, noot 445 (op pp. 382 ev.).

481 Ubbo Emmius vertelt dat Coenders' huis in Helpman reeds in het jaar 1504 is geplunderd. Zijn bron is vermoedelijk Sicke Benninge, die meldt dat 'Berent Coenerdus' – 'doe ter tijdt scholte van Haren' – van achttien melkkoeien werd beroofd (Emmius, *RFH* XL 623 en *Sicke Benninge*, 68-69). Ook in 1506 was het raak en ditmaal veel erger. Berend Coenders was een van de Groningers wier huizen te Helpman zijn verwoest. Hij had er 'een eerlijcke hoefmanswooningh mit grafte, bruggen en poorten, en een schoon bouhuys [boerderij]'. Hij had, om plundering en verwoesting af te kopen, al brandschat betaald, maar desondanks staken de soldaten uit Weerdenbras de 'Coendersborg' op Sint Blasius (3 februari 1506) in brand. Twee dagen later kwamen ze weer en legden heel Helpman in de as, met uitzondering van 'dat seeckenhuys, en noch twie andere borgers huisen, als Jacob Lubberts huis en Entens huys' (SB 147; met het 'ziekenhuis' is het leprozenhuis te Helpman bedoeld; zie hiervoor W.K. van der Veen, 'Het Sint-Jurgensgasthuis en de weren te Helpman', in: J.W. Boersma en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 333-351).

482 Zie H.L. Hommes, 'Coenders van Helpen', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XVII ('s-Gravenhage 1963) 167-198; met naschrift door jhr. mr. M.A. Beelaerts van Blokland, 'Aantekeningen inzake de eerste generaties Coenders' (ib. 199-200). Enkele historische gegevens in dit artikel, waarin slechts summiere bronvermeldingen zijn opgenomen, zijn onjuist, andere heb ik niet kunnen verifiëren.

483 Emmius, *De agro Frisiae*, 293.

484 Groninger Archieven, Kloosterarchieven inv. nr. 355 reg. nr. 654. In de lijst van ambtmannen van Selwerd komt hij voor in 1481, 1490, 1506, 1508 en 1520-1527 (Feith, 'Beknopt ... overzigt', 667-668).

485 SB 69-70.

486 Emmius, *RFH* XL 665. Deze benoeming geschiedde in overeenstemming met een der bepalingen in het tussen de stad en de Oostfriese graven gesloten verdrag. Volgens deze bepaling zou de graaf 'enighe personen uut de Erbarheit van der stad van Groningen na sinen ghevallen verordenen' die in zijn naam te Groningen zaken van renten en penningschulden zouden behandelen zoals tevoren de taak van de 'hoefftmans der stadt Groningen' was geweest (stadsarchief rvr 415; JR I 203; zie ook 'Een stad apart', p. 78).

487 Stadsarchief rvr 415 (JR I 202).

488 1513-7=1506.

489 1515-4 of 5=1511 of 1510.

490 De jaartallen geeft Benninge niet, maar ik meen te mogen aannemen dat hij het zo heeft bedoeld.

491 Dat betekent hier: hetzij uit de stadskas, hetzij voor de stad door een ander, i.c. Berend Coenders.

492 Formsma, *Wording*, 63.

493 Onderzoek in de Oostfriese archieven zal evenwel nadere bijzonderheden kunnen opleveren. Zo heeft Redmer Alma kunnen aantonen dat een door graaf Edzard voor de Ommelanden ingesteld Hofgerecht in de periode 1506 tot 1513 heeft gefunctioneerd (Alma, 'Ridderschap', 29-30).

494 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 19-20. Emmius vertelt dat de Groningse raad op aandringen van Willem van Ooy de hoofdmannen Ludeken Horneken en Berend Coenders uit hun functie ontsloeg (juni 1515), waarin zij door Edzard van Oost-Friesland waren benoemd. In hun plaats stelde de raad, op aanwijzing van Van Ooy, anderen aan. Dit zette kwaad bloed bij de Oostfriese graaf, die ervan uitging dat hij nog altijd de baas was in de Ommelanden en dus ook het recht had te bepalen wie er als hoofdmannen optraden. Hij schreef daarom een protestbrief aan de raad waarin hij

meedeelde dat er geen reden was Horneken en Coenders te ontslaan; zij hadden hun werk goed gedaan. De graaf schreef ook een brief aan Willem van Ooy en een andere aan Horneken en Coenders, waarin hij deze laatsten opdroeg in functie te blijven. Ze waren echter te beducht voor de Gelderse machthebbers dan dat ze gevolg durfden te geven aan dit bevel (Emmius, *RFH* XLVIII 745 naar SB 277-278).

495 In 1514 gingen Sicke Benninge en Berend Coenders samen naar het klooster te Ten Boer om te bekijken hoe dit in staat van verdediging kon worden gebracht (SB 208).

496 Zie over deze betaalde supporters van de Gelderse hertog ook 'Een stad apart', p. 123.

497 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 42-43. Zie de akte van 28 maart 1520, waarbij Christoffel van Meurs, stadhouder van hertog Karel van Gelre, verklaart dat Stad en Ommelanden van Groningen besloten hebben de hertog jaarlijks een door de Ommelanden op te brengen som van *f* 7000 te zullen betalen en dat de hertog hun geen verdere lasten zal opleggen (stadsarchief rvr 428.1).

498 Formsma, *Wording* 77**.**

499 Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur die tijdens het bewind van Karel V in de charterkamer van Holland zijn gedeponeerd (Nationaal Archief te 's-Gravenhage), inv. nr. 925 (fol. 23-27).

500 Zie daarvoor stadsarchief rvr 963 en p. 345.

501 Formsma, *Ommelander strijd*, 36-37.

502 Alma, 'Schattingen' 166-193. Tot dusver gold de lijst die door G.F. Schwartsenberg tho Hohenlansberg in zijn *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland* II (Leeuwarden 1773) is uitgegeven (64-66) en die van 1506 zou dateren, als het oudst bewaard gebleven schattingsregister. Alma heeft aangetoond dat de in 1773 gepubliceerde lijst uit een latere tijd stamt.

503 SB 360; zie ook p. 123 en Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 46-47.

504 Groninger Archieven RF 1522.24. Het origineel berust in de Gelderse archieven. Zie regest nr. 1153 bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* 740.

505 Regest bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, 835, oorkonde nr. 1340.

506 RF 1525.15. Het origineel berust in de Gelderse archieven. Zie regest nr. 1340 bij Nijhoff, Gedenkwaardighede,n 835. Op een in het manuscript van Johan Rengers' kroniek aangetroffen papier staan enkele notities over de gebeurtenissen tussen 1498 en 1536. Hier lezen we dat niet Berend, maar Lulof Coenders, die 'goet geldersch' was, het Gorecht erfelijk in leen kreeg (JR I 191 noot).

507 De ambtman behield blijkbaar alles aan zich. De eerste – en enige – keer dat we later nog eens van het traditionele bedrag van *f* 100 horen, is in de stadsrekening over 1535-1536.

508 Alting, *Pilaren* (ed. 1648) tweede deel, 8.

509 Feith, *Selwerd*, 16 en 41.

510 Stadsarchief rvr 43.1.

511 In dit verband is het zinvol er nogmaals op te wijzen dat de Oldambtster kerspelen in het schattingsregister van 1520 wel voorkomen, maar die van het Gorecht niet. Zie ook de kadertekst *Belastingen* op p. 329 en 'Een stad apart', p. 81.

512 Stadsarchief rvr 438. Het gaat hier om een afschrift dat door stadssecretaris Egbert Alting in 1555 is gemaakt, wellicht in verband met het feit dat toen de vraag aan de orde was of het Gorecht gehouden was mee te betalen aan de jaartax. Het stuk is, samen met het landrecht, uitgegeven door H.O. Feith ('Selwerder Landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529' in: *Verhandelingen […]* PEIP VI (Groningen 1846) 597-625.

513 Ambtman was in 1529 Coert Coenders, de zoon van Berend Coenders. Hij komt als zodanig voor in de jaren 1528-1530 (Feith, 'Selwerder Landregt' 668). Het lijkt erop dat de hertog zijn woord gestand heeft gedaan en toestond dat het ambtmanschap na Berends dood in de familie bleef. Berend Coenders is in 1529 overleden (Hommes, 'Coenders van Helpen').

514 Zie 'Een stad apart', p. 123. Huizenga is van mening dat Karel van Gelre zich ten onrechte met het Gorecht heeft bemoeid, omdat van een overdracht van dit gebied in het tractaat van 1518 geen sprake is. Hij meldt dat het stadsbestuur dan ook niet tevreden was met de hertogelijke bekrachtiging van het landrecht van Selwerd van 1529. Hij geeft hier helaas geen bronvermelding (Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 86). Het lijkt erop dat hij zich hier baseert op een mededeling in de *Tegenwoordige Staat* (*TS* I 349). Daar wordt in één zin

bericht over twee beleidsdaden van de Gelderse hertog ten aanzien van de stadsjurisdicties: de bekrachtiging van het landrecht van Selwerd en de aanstelling van een drost in het Oldambt, 'over welke nieuwigheden de stad, hoewel te vergeefs, klaagde'. De auteur verwijst hier naar een plaats bij Ubbo Emmius (Emmius, *RFH* LIV 850). Deze vertelt daar echter slechts dat de hertog bij de benoeming van een drost voor het Oldambt een procedure had gevolgd die in strijd was met de gemaakte afspraken.

515 De Gelderse stadhouder Jasper van Marwijk meldde zijn heer reeds op 20 februari 1523 – amper drie maanden na zijn benoeming tot stadhouder in Groningen – schriftelijk dat het stadsbestuur de Gelderse zeggenschap over het Oldambt ondergroef (Rinzema, 'De stadhouder' 91).

516 In een brief van 7 april 1525 meldden de Groningers hem: 'Soo leggen wij alle onse hoofden in uwe Furstlicher Genade schoot' (RF 1525.11; dossiers na de reductie II; zie voor deze episode ook: Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 59 ev.). De questieuze punten werden opgesomd in een scheidsrechterlijke uitspraak van 6 april 1525 (stadsarchief rvr 437). Merkwaardigerwijs suggereert De Sitter dat de hertog in 1525 niet alleen het Oldambt, maar ook het Gorecht aan zich trok (*TS* I 356 noot). In de betreffende bronnen is echter alleen sprake van het Oldambt.

517 Formsma, 'De landsheerlijke periode', 179.

518 Emmius *RFH* LVII 887.

519 JR I 236.

520 Zie: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, jrg. 7 (1851) 359.

521 EB 647-648.

522 Volgens Aykema waren het alleen de raad en de burgerij die de eed aflegden ('Tjalling Aykema's Cronyke van die Ommelanden', in: Matthaeus Brouerius van Nidek, ed., *Analecta Medii Aevi* I (Amsterdam/Middelburg 1725) 477-491, aldaar 481). Eggerik Beninga daarentegen meldt dat Jurgen Schenck daags na zijn aankomst in Groningen een eed heeft afgenomen 'van der stadt Groningen, junckeren und hoevetlingen im lande' (EB 648). Hij neemt bij dit bericht ook de tekst op van het gebruikte eedsformulier. Daarin worden naast de stedelijke autoriteiten – daarbij is ten onrechte ook sprake van 'schepenen', een begrijpelijk foutje van Schencks kanselarij omdat in vrijwel alle Nederlandse steden het bestuur gevormd werd door schout en schepenen – ook de namen van de Ommelander gevolmachtigden genoemd: Herman van Deventer, commandeur van Warffum, Hiddo Onsta, Bartold Entens, Geert Lewe en Wyt Dunema. Abel Eppens suggereert dat er onenigheid is geweest over de positie die Stad en Lande de keizer toedachten. Hij lijkt van mening te zijn dat de meerderheid – in ieder geval in de Ommelanden – Karel V eigenlijk alleen als 'beschermheer' wilde accepteren en niet als 'erfheer'. In de laatste hoedanigheid zou de keizer meer over Stad en Lande te zeggen hebben dan in de eerste. Volgens hem hadden, naast enkele stadjers, van de Ommelander heren alleen de commandeur van Wijtwerd, de abt te Wittewierum, Claes Clant en Bartold Entens ingestemd met een 'erfheerschap' voor Karel V. Er zou hierbij ook geld in het spel zijn geweest: de betrokken stadjers en in ieder geval ook Bartold Entens zouden van het Hof een jaargeld krijgen. Zo zijn, aldus Eppens, de vrijheden van Stad en Lande verkocht en verraden en is ruimte geboden aan tirannie en slavernij (AE I 127).

523 Brouerius van Nidek, 'Tjalling Aykema', 481. Eltet to Lellens komt in Emmius' burgemeesterslijst voor tussen 1526 en 1553.

524 Deze akte (stadsarchief rvr 447.1) is (o.a.) gedrukt in: JR I 239-242). Burgemeester Schatter betaalde op 17 juni 1536 1 filippusgulden aan de klerk die dit 'tractaet tusschen den Borgonschen ende uns' had geschreven (P.J. Blok, *Rekeningen der Stad Groningen uit de 16de eeuw* ('s-Gravenhage 1896) 274)

525 Dit stuk berust nog altijd in het stadsarchief (rvr 446).

526 Voor het Oldambt is dit onzeker, gelet op het feit dat het Oldambt sinds onheuglijke tijden een landsheer heeft ontbeerd en er zich, net als de rest van Friesland, op kon beroemen rijksonmiddellijk te zijn. Zie voor een analyse van de bronnen inzake de Oldambtster positie: A.S. de Blécourt, 'Hoe en in hoever kwam het Oldambt onder de stad?', in: *Oldambt en Ommelanden*.

527 Bernhard Alting, *Der Old-Ambten Dependentie van de stadt Groningen* (Groningen 1643) 8-9.

528 *TS* I 356 noot.

529 Zie A.A. Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland* ('s-Gravenhage 1905) I, 25.

530 Acht jaar eerder was dat in Utrecht wel gebeurd. Zie hiervoor 'Een stad apart', p. 32.

531 De op deze gebieden betrekking hebbende archiefstukken zijn in dat verband vanuit Utrecht naar een bewaarplaats in Gouda overgebracht (F.J. Bakker, 'De archivistische lotgevallen van een oorkonde van 1040', in: *Nederlands Archievenblad* 90 (1986) 270-281, in het bijzonder 277).

532 Zie Nip, 'De giftbrief', 91.

533 Deze was in stadsdienst tussen 1532 en 1553 (Schuitema Meijer, *Historie*, 33).

534 Stadsarchief rvr 1028.

535 Enkele kreupele zinnen en onbegrijpelijke woorden in de tekst doen vermoeden dat het hier gaat om een kopie en dat Johannes Voget wellicht het origineel niet helemaal begrepen heeft. Mogelijk is het een uittreksel dat voor een specifiek doel heeft gediend. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het ontbreken van een vermelding van het door Karel van Gelre geëiste kasteel in de stad.

536 De Gelderse periode gold als een zwarte bladzijde in de Groningse geschiedenis. Dit negatieve beeld in het collectieve geheugen van de Groningers is uiteraard het gevolg van de oorlogshandelingen in die tijd en de zware lasten die de hertog oplegde. Het was echter tevens een tijd geweest van ernstige sociale en politieke tweedracht binnen de stad zelf (zie hiervoor uitvoerig 'Een stad apart', §1.3.6). Ook dit feit heeft ertoe bijgedragen dat deze periode beschouwd werd als een dieptepunt in de Groningse geschiedenis. Bernhard Alting maakt in zijn 'Oudt ende nieu Groningen' gewag van het bestaan van een in de zeventiende eeuw in Groningen gangbare zegswijze die luidde: 'Het is slimmer [=erger] als bij de Gelderschen tijden' (RF hs in folio 239, 60).

537 Stadsarchief rvr 1028.

538 Dit is een terminologie die we in de tweede helft van de zestiende eeuw ook in de theoretische beschouwingen van de Franse 'monarchomachen' tegenkomen (zie 'Een stad apart', p. 79, noot 288). Overigens heeft reeds G. Acker Stratingh, die de hier geciteerde tekst waarschijnlijk niet heeft gekend, erop gewezen dat de door de Geldersen bevorderde versterking van Appingedam voor de Groningers een voorname reden is geweest om de hertog van Gelre in te ruilen tegen Karel V. Zie G. Acker Stratingh, 'Appingedam als stad beschouwd', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 117-144, aldaar 129.

539 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI 3, oorkonde 1851 d.d. 5 september 1536.

540 Stadsarchief rvr 1349.

541 HJK inv. nr. 665 reg. nr. 107.

542 Het Groninger stadsarchief bevat vele stukken over de tussen Groningen en Appingedam gevoerde processen. Een selectie hiervan is door P.G. Bos benut voor zijn publicaties over het Groninger stapelrecht.

543 Stadsarchief rvr 1302.32.

544 Stadsarchief rvr 1371.

545 De Groningers die zo dachten stonden daarin niet alleen. Ook de drie hoofdsteden van Overijssel lieten zich voorstaan op hun directe relatie met het Duitse Rijk, in welks kader ze ook hun lidmaatschap van de Duitse Hanze zagen. Nadat Karel V zich in 1528 had meester gemaakt van het wereldlijk gezag in het Sticht Utrecht, probeerden zij – overigens tevergeefs – gedaan te krijgen dat Overijssel de nieuwe landsheer zou huldigen in zijn kwaliteit van keizer en niet in diens hoedanigheid van rijksvorst (graaf van Vlaanderen en Holland en hertog van Brabant). Zie Israel, *De Republiek*, 72.

546 Schuitema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag* 41.

547 Stadsarchief rvr 811. Het stuk dateert vermoedelijk uit 1536.

548 Stadsarchief rvr 502. De lijst is gepubliceerd bij Driessen, *Monumenta* III, 530-532. Zie pp. 234 en 258.

549 Stadsarchief rvr 7.3 fol. 68.

550 Zie p. 295.

551 Sinds 1536 behartigde de Hoofdmannenkamer uit naam van de landsheer justitiële en bestuurlijke taken ten aanzien van de Ommelanden. Zie voor Maarten van Naarden en de Hoofdmannenkamer ook 'Een stad apart', onder meer pp. 34, 38 en 143.

552 De betrokken brief is getranscribeerd en van aantekeningen voorzien door Edze de Boer in zijn onuitgegeven scriptie over de correspondentie van Maarten van Naarden (De Boer, 'Uwe Majesteit', 24).

553 Brief van 30 maart 1544 (De Boer, 'Uwe Majesteit', 30).

554 Zie p. 319.

555 Blok, *Rekeningen*, 127.

556 Zie ook pp. 336 ev.

557 Stadsrekening 1546/1547, fol. 273.

558 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1646) 297, Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 67 en p. 130.

559 Oorkonde van 18 mei 1546, Huisarchief Farmsum inv. nr. 17 reg. nr. 358. Roelof ten Water heeft ruim drie jaar profijt gehad van deze regeling. De stadsrekening van 1549 meldt dat hij op 19 november van dat jaar is overleden.

560 Zie p. 319, noot 428 en p. 320, noot 437.

561 *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, s.v. Wicheringe.

562 Rinzema, 'De stadhouder', 95.

563 Feith en Blok, *De kroniek*, 174-175.

564 SB 347-348.

565 SB 366. Zie ook 'Een stad apart', p. 123.

566 SB 384. Dronkenschap was aan het einde van de werkdag blijkbaar de normale toestand van de bevolking. De algemene drankzucht was voor de Spaanse soldaten die hier later in de zestiende eeuw dienst deden een van de meest opvallende kenmerken van de Nederlandse volkscultuur (Johan Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933) 92 en 96; Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* (2003) 44-45, 98-99).

567 In de zomer van 1524 voltrokken de ontwikkelingen zich zo snel, dat de tijdgenoten ze niet bij konden houden. Jasper van Marwijk stuurde op 8 juni 1524 een brief aan zijn hertog waarin hij verklaarde dat hij zijn best had gedaan de totstandkoming van de wapenstilstand tussen Groningen en de Habsburgse regering te verhinderen (Rekening van Domselaar 1523/1524, fol. 88v). Enkele dagen voordat hij deze brief schreef, op 4 juni 1524, was echter te Heusden een wapenstilstand gesloten tussen Gelre en Habsburg. Zie voor deze episode ook Rinzema, 'De stadhouder', 92.

568 Stadsrekening 1548, fol. 35.

569 Volledigheidshalve zij in dit verband nog even herinnerd aan het feit dat de stadsrekening van 1536 ook reeds een bedrag van *f* 100 uit het Gorecht vermeldt. Dit wijst erop dat de raad onmiddellijk na de overgang naar de Bourgondische zijde de oude rechten van de bisschop heeft overgenomen en een begin heeft gemaakt met een nieuwe opzet van het beheer over dit gebied. Jammer genoeg zijn uit de jaren 1536-1540 geen stadsrekeningen bewaard gebleven.

570 Stadsrekening 1546/1547, fol. 32. De oudst bekende legger van Henricus Galinge dateert van 1550 en is bewaard gebleven in de vorm van een omstreeks 1592 door de toenmalige schrijver van het gericht van Selwerd, Assuerus Zandt, gemaakt afschrift (rvr 45.1 fol. 6-12v). In het stadsarchief berusten de rekeningen van ontvangsten en uitgaven terzake van het beheer der tafelgoederen en renten in het gericht van Selwerd uit de jaren 1551/1552, 1559/1560, 1560/1561, 1562/1563, 1566/1567, 1568/1569. Ook de serie in het stadsarchief na de reductie is niet compleet.

571 Feith, 'Beknopt geschiedkundig overzigt', 650.

572 Ordonnantie van 8 mei 1546 (in stadsarchief rvr 45.1; uitgegeven door H.O. Feith, PEIP VI 627-632).

573 Zie ook Noomen, 'Koningsgoed'. Volgens de stadsrekening van 1541 werd stadssecretaris mr. Johan van den Grave in dat jaar naar Utrecht gestuurd om overleg te voeren met de prelaten van de kapittelkerken inzake het 'Selwerderrecht'. Wat daar precies is besproken wordt niet meegedeeld (zie Schuitema Meijer, *Historie*, 31).

574 In een ongedateerde aantekening betreffende de voormalige rechten van de bisschop van Utrecht in het Gorecht wordt, na de vermelding van de goederen die in 1536 aan de stad gekomen zijn, opgemerkt: 'Oeck synt noch itlyke lande gheleghen in den Ghorechtte, gheheten de Bysschopeslanden, deselve landen holt de rentmester van Coverde an hem noch na older ghewonte' (stadsarchief rvr 811).

575 Het gaat hier om het huis met de hof ter plaatse van het huidige 'Huis de Beurs' op de noordwestelijke hoek van de Folkingestraat (Noomen, 'Koningsgoed', 132-133). Een ander – veel later – voorbeeld van belening dateert van 27 april 1565 en betreft twee-derde deel van de tienden te Haren, welke Eilco Onsta dan uit handen van koning Filips II ontvangt (stadsarchief rvr 567).

576 De eerder aangehaalde ongedateerde aantekening zegt het zo: 'Toen het Gorecht en het gericht van Selwerd onder de bisschop van Utrecht vielen, ontving zijn rentmeester alle inkomsten die de bisschop uit het Gorecht toekwamen. Als er een nieuwe bisschop kwam, moesten allen die pachtgoederen hadden met hun pachtbrieven komen en ze opnieuw laten bevestigen. En als er pachtgoederen vererfden moesten de erfgenamen bij de bisschop komen en zich opnieuw laten belenen, alles

binnen de tijd van één jaar' (mijn parafrase en onderstrepingen; stadsarchief rvr 811).

577 Geert en Willem Wicheringe waren zonen van dr. Johan Wicheringe, die van bisschop David van Bourgondië verschillende tienden en goederen in en bij Groningen in pacht had (zie p. 319). Hun zuster Jantien was gehuwd geweest met Johan van Oudewater, vader van Roelof ten Water. Geert Wicheringe komt in 1496 voor als ambtman van Selwerd (Archief Heilige Geest Gasthuis inv. nr. 85 reg. nr. 194) en was, zo lijkt het, in 1515 al overleden. Willem, van wie in 1549 gezegd wordt dat hij de laatste eigenaar van de betreffende bisschoppelijke tafelgoederen is geweest, werd geboren in 1469 op de dag dat de eerste steen van de Sint Maartenstoren werd gelegd en stierf – kinderloos – op 12 juli 1548, de dag dat de weerhaan op de spits van de toren werd geplaatst. Het grootste deel van de goederen van Geert en Willem Wicheringe is aan leden van de families Clant en Horenken vervallen. Deze informatie is ontleend aan een in 1837 in opdracht van archivaris H.O. Feith gemaakt afschrift van genealogische aantekeningen die destijds in bezit waren van jhr. Abr. van Panhuijs, ontvanger van de stad Groningen, en geschreven waren door een hand 'van omstreeks den jare 1730' (Groninger Archieven, Genealogische Verzameling 187).

578 Dr. Herman Abbring was op 15 november 1548 benoemd tot rechtsgeleerd secretaris of syndicus van de stad Groningen (stadsrekening 1548, fol. 226). In de jaren twintig van de zestiende eeuw komt Abbring voor als deken van Drenthe (Archief Klerken- en Fraterhuis, inv. nr. 125, reg. nr. 266).

579 Zie voor dit gezantschap van dr. Abbring naar Brussel ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 440.

580 Zie de instructie voor de syndicus in stadsarchief rvr 952.21.

581 De hierna volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de aantekeningen die Abbring tijdens zijn bezoek aan Brussel maakte (stadsarchief rvr 925.21).

582 Het Gorecht heeft oudtijds wel degelijk tot Drenthe behoord, evenals de stad Groningen zelf. Over het Drentse karakter van Groningen en het Gorecht bestaat een uitgebreide literatuur (een ouder en een meer recent voorbeeld: G. Acker Stratingh, 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* V (1868) 1-23, en Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 141-170).

583 Zoals we hebben gezien werden in het Gorecht de 'hoge' en de 'lage zijde' van elkaar onderscheiden. Tot de hoge zijde – het oude Go – behoren de Hondsrugdorpen Haren en Noordlaren, tot de lage zijde de oostelijk van de Hunze gelegen ontginningsdorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek en Kropswolde. Abbring bekeek het Gorecht vanuit kerkelijk gezichtspunt: de genoemde dorpen waren kerspels. In rechterlijke zin telde het gebied acht buurschappen, omdat ook Helpman als zodanig gold. Daar was echter geen parochiekerk.

584 Latijn: 'krachtens oorlogsrecht'.

585 Abbring maakte zich blijkbaar nog altijd boos over het 'bedrog' van Frederik van Baden (1513).

586 24 juni 1549.

587 Maria van Hongarije, zuster van Karel V, hoofd van de Brusselse regering.

588 25 juni 1549.

589 Stadsarchief rvr 925.23.3.

590 Huisarchief Farmsum inv. nr. 710 reg. nr. 385.

591 In het huisarchief Farmsum inv. nr. 710-712 bevinden zich kwitanties van burgemeesters en raad wegens betaalde pacht uit de jaren 1551-1568 voor resp. Sweder Wicheringe, Geert Horenken en Bartold Wicheringe. In hetzelfde archief berust ook de akte waarbij het stadsbestuur de tafelgoederen na het overlijden van Sweder Wicheringe verpacht aan Geert Horenken (inv. nr. 709 reg. nr. 430). De betreffende gegevens stemmen overeen met wat bekend is uit de rekeningen van Selwerd uit deze jaren (stadsarchief rvr 45).

592 Zie p. 340 en noot 572 op de voorgaande pagina.

593 Feith, *Selwerd*, en Paul Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999) 13-16.

594 Het gaat hier om de 'stadsdocumenten in conventie en reconventie'. Zie p. 206 noot 5.

595 DA 202.

596 De tekst van deze 'Costumen des Geregts van Selwerd' is uitgegeven door H.O. Feith (*Werken*, PEIP VI, 632-642).

597 OA 789 blz. 784.

598 OA 789 blz. 636-639 en 652-656.

599 VH II 38 (3 februari 1590).

600 Volgens Alma werden er 'felle discussies' gevoerd (R.H.

Alma, 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', in: *Gruoninga* 36 (1991) 58-89, aldaar 59).

601 Formsma, *Ommelander strijd*, 35. Sinds 1518, toen de hertog van Gelre het in 1515 met de stad gesloten verdrag bekrachtigde, is de jaarlijks verschuldigde schatting opgebracht (Rinzema, 'De stadhouder', 90). Zie ook de kadertekst *Belastingen* op p. 329.

602 Formsma, *Wording*, 78.

603 Alle bronnen melden dat Stad en Lande de keizer beloofd hadden *f* 12.000 guldens te betalen en dat dit bedrag alleen door de Ommelanden werd opgebracht. De enige dissonant in dit koor is het 'Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw'. Dit meldt dat jaarlijks een 'tribuet' moest worden betaald ten bedrage van 'achtijn duisent Carels gulden'. De stad met haar annexen (stadstafel, -hamrikken, Gorecht en Oldambten) betaalden volgens deze bron *f* 6000, de drie kwartieren der Ommelanden (Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier) samen *f* 12.000 (Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje*, 32).

604 Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje*, 32.

605 'Vermydtz dat sich een iider vrij holden wyl ende voer hoefflink achten' (DA 23). Onder 'hoofdeling' moet hier iedere landeigenaar worden verstaan, die één of meer 'ommegangen' in een rechtstoel bezat en die dus het recht bezat om zelf rechter te zijn of iemand anders namens zichzelf als rechter aan te stellen.

606 Een 'gras' is een in Groningerland gangbare benaming voor een oppervlaktemaat (zie p. 236 en noot 121 daarbij). Een gras is niet in alle kerspels even groot, maar globaal genomen kan men de omvang ervan stellen op een halve hectare. Zie A.J. Daub, *Meten en wegen* (Zutphen 1979) en M.A. Holtman, *Meten en wegen in Groningen* (Uithuizen 1986). Zie voor de uitdrukking 'gras gras gelijk': Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht* I, 725 en noot 607 hieronder. Overigens komen, al naar gelang de in de verschillende kerspels gehanteerde landmaten, met gelijke betekenis ook de uitdrukkingen 'juck juck gelijck', 'deimt deimt gelijck' etc. voor.

607 Het was de bedoeling dat het belastingtarief – zij het volgens een grove methode – naar rato van de kwaliteit en grootte van het grondbezit werd vastgesteld. Het onderscheid waarmee men in 1554 wilde afrekenen was niet dat tussen de *grazen*. Het zou immers onrechtvaardig zijn goed en slecht land en – gelet op de kerspelsgewijs verschillende grootte van de grazen – landerijen van ongelijke omvang gelijkelijk te belasten. Integendeel, men wilde ophouden onderscheid te maken tussen de *belastingplichtigen*, die op verschillende gronden vrijstelling (of vermindering) van belasting konden claimen. Blijkens de later opgemaakte registers werden de in één kerspel gelegen landerijen van gelijke kwaliteit geacht. H.O. Feith had het dus bij het rechte eind toen hij veronderstelde dat de uitdrukking 'gras gras gelijk' betrekking moet hebben op de heffing binnen een en hetzelfde kerspel, 'zoodat de schatting wel verschilde tusschen dorp en dorp, maar niet tusschen de landen van hetzelfde dorp' (H.O. Feith, *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840) 112; zie ook Van Winter, *Hoogstaangeslagenen*, 62).

608 DA 23.

609 Het bewuste mandaat is bewaard gebleven en berust in het archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nr. 523.

610 OA 36 fol. 9.

611 Stadsarchief rvr 963.4.

612 Ib.

613 DA 41.

614 Ik hoop te gelegener tijd nader verslag te doen van de pogingen die Stad en Lande in de jaren na 1536 hebben gedaan om te komen tot verbetering van het staatkundig bestel in het gewest. De herziening van de jaartax is daarbij een van de belangrijkste thema's.

615 Volgens de woordvoerders van de stad waren zij vrijgesteld geweest, omdat de stad van al haar ingezetenen een eigen, stedelijke, belasting hief over de door hen gebruikte landerijen, 'waar zij ook gelegen waren'. De stadjers die land in de Ommelanden gebruiken zouden dubbel belast worden wanneer zij aan de jaartax moesten meebetalen. Uit de stedelijke archieven blijkt van een dergelijke stedelijke grondbelasting niet. Alleen uit de jaren 40 van de zestiende eeuw zijn enige schotlijsten bewaard gebleven in de stadsrekening. Uit het ontbreken van archivalische bronnen mag echter niet geconcludeerd worden dat dergelijke heffingen niet hebben bestaan. Anderzijds moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat de hier bedoelde grondbelasting voor de stadjers een tijdelijk verschijnsel is geweest, samenhangend met de grootscheepse modernisering van de

stedelijke vestingwerken in de eerste helft van de zestiende eeuw. De afschaffing van deze grondbelasting zou dan de reden kunnen zijn waarom het stadsbestuur in 1555 ermee akkoord ging dat de stadjers die landerijen in de Ommelanden gebruikten in het vervolg aan de jaartax zouden meebetalen.

616 DA 41.

617 DA 43. Blijkens stadsarchief rvr 963.2 was Bartold Coenders in 1555 olderman van de stadshamrikken.

618 OA inv. nr. 36 fol. 12v. Deze uitkomst is door de Ommelander kopstukken Godfridus van Arnhem, abt van Aduard, en Johan van Ewsum op 16 januari 1556 nog eens bevestigd in een akte die op 7 januari 1599 is gekopieerd (RF 1556.102). Deze kopie heeft vermoedelijk dienst gedaan bij de besprekingen ter voorbereiding van de uitspraak namens de Staten-Generaal over de inrichting van het gewest Stad Groningen en Ommelanden.

619 DA 53.

620 Van deze gewoonte wordt op 3 maart 1588 melding gemaakt in het verbaal van stadssyndicus Wilhelmus Hammonius (VH I 9).

621 De oorspronkelijke parochie van Sint Maarten strekte zich over het hele Gorecht uit. Noomen ('Koningsgoed' 122) vermoedt dat de pastoor van Sint Maarten (*persona* geheten) recognitiegeld ontving van alle kerken die van de oorspronkelijke Sint Maartensparochie waren afgesplitst (de Akerk en de kerken in het Gorecht). De *persona* is tevens patroon van de kerken in Noordlaren, Wolfsbarge en Engelbert. Zie over de persona ook: J. Reitsma, 'De persona van Groningen', in: *BGOG* III, 344-364 en P.A. Meilink, 'De persona van Groningen en het kerspel van St. Maarten,' in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks I (1913) 333-394; aldaar 340-341.

622 Op 14 juni 1583 kreeg de deken van het Gorecht, Joannes Lithinius, een officiële authorisatie van de stedelijke overheid (DA 583 en 585).

623 Zie 'Een stad apart', §1.1.5, p. 36 evv.

624 Zie J.J. Woltjer, 'Van katholiek tot protestant', in: *Historie van Groningen* 207-232, aldaar 212, en 'Een stad apart', p. 34.

625 Anders dan in 1536, toen Stad en Lande samen Karel V als erfheer aannamen, betreft de zgn. 'Reductie' van 1594 alleen de stad Groningen. De meest invloedrijke Ommelander heren hadden zich al ten tijde van de oprichting van de Unie bij de opstandige gewesten geschaard.

626 Zie (o.a.) E.H. Waterbolk, 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 99 en 101.

627 Het derde artikel van het Tractaat van Reductie luidt: 'Item sullen die van Groeninghen sauff rechts ende onvercort zijn ende blyven in alle hun Privilegien, Liberteyten, Rechten ende Vryheyden' (stadsarchief rvr 638; zie voor de volledige tekst van het tractaat: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 2-7).

628 Tractaat van Reductie, art. 5.

629 Stadsarchief rvr 43.1 fol. 401. Het stuk is ook in druk verschenen: *Uyt-sprake tusschen Stadt ende Lande van den den [sic] 17. Februarij 1595, nieuwen stijl, by Stadt ende Lande gesubmitteert, geaccepteert ende aengenomen.*

630 Van Reyd, *Historie* XI 239.

631 Van Reyd, *Historie* XII 257-258.

632 Bernhard Alting, 'Oudt ende nieu Groningen' (RF Hs in folio 293) 44.

633 Dit klopt niet helemaal. Op 23 februari 1623 betoogden de Ommelanden al dat de plakkaten van Gedeputeerde Staten in het Oldambt en het Gorecht op naam van de Staten van Stad en Lande moesten worden gepubliceerd, en niet uit naam van burgemeesters en raad (Staten Archieven inv. nr. 5).

634 In het jargon van die tijd werd gesproken over het nemen van 'sauvegardes' van de vijand.

635 Groningen was overigens niet de enige stad die het moeilijk had met haar nieuwe positie in het staatsbestel. Nadat Overijssel zich bij de Unie had aangesloten moest ook een stad als Zwolle eraan wennen dat zij nu een provinciaal bestuur boven zich had waarin haar vertegenwoordigers overstemd konden worden. Zij voerde, net als Groningen, vergeefs oppositie tegen de regeling van de generale middelen – de belasting die geheven werd om de gezamenlijke kosten van de Verenigde Nederlanden te bestrijden – die haar door de provincie Overijssel werd opgelegd (Israel, *De Republiek*, 317).

636 Zie OA 825: extract uit het resolutieboek der Ommelanden van 7 december 1626.

637 RF Hs. in folio 293, 198.

638 Het stuk is in 1652 in druk verschenen onder de titel:

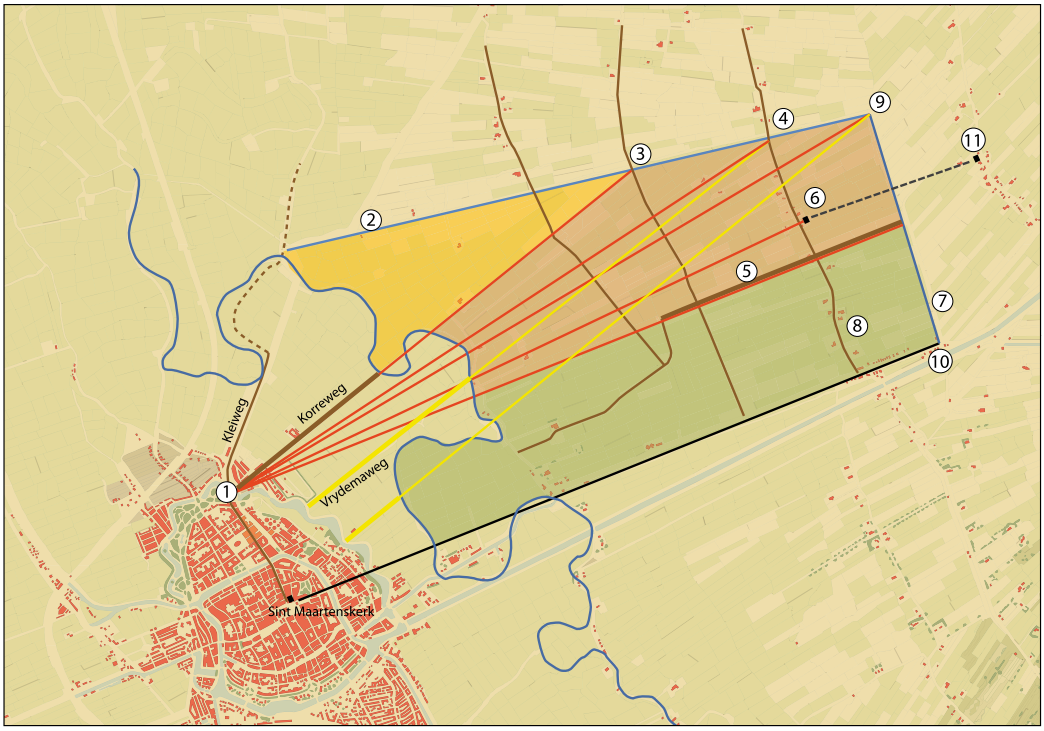
Conclusien by Stadt ende Lande respective genomen, met die decisien daerop gevallen ende uytgegeven by d'Hooch Mogende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, den 24. julij 1640 (Groningen 1652). Zie ook stadsarchief rnr 623 I.

639 Raadsresolutie van 14 december 1633 ('Order opzigtelijk de Jurisdictie in Sappemeer'; zie De Bruijn, *Plakkaten* nr. 429) en *Ordonnantie op de rechts-bediening over Sappe-Meer met de dependentien vandien* (By Hans Sas, 1636).

640 Uit de veelheid verwijs ik hier slechts naar A.S. de Blécourt, *Het stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën* (Zutphen 1907), Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen* (Groningen 1999) en, recent, Hurenkamp, *Een lang slepend conflict*.

Bijlage: Lijnen onder Noorddijk

In de tekst heb ik slechts weinig aandacht besteed aan de percelering van de landerijen onder Noorddijk.[1] Pas tijdens het opstellen van een illustratiebijschrift kwam ik ertoe de kavellijnen in het noordoostelijke deel van het Gorecht nog eens nader te bekijken. Omdat deze bij nader inzien ook, net zoals dat ten noorden en en noordwesten van Groningen het geval was, aanwijzingen bevatten voor de manier waarop dit gebied in exploitatie is genomen, deel ik mijn bevindingen in deze bijlage mee.

Kavelstructuren onder Noorddijk

1 Driesprong Kleiweg/Korreweg
2 Beijumer Zuidwending
3 Dwarsdijk
4 Oosterweg
5 Stadsweg
6 Sint Stephanuskerk te Noorddijk
7 Thesingermaar
8 Noorddijkerweg
9 Noordoostelijke hoek van het Gorecht
10 Ruischerbrug
11 Kerk van Garmerwolde

Kaart door Henk Kampen.

1 Zie §2.1.7.

In het noordelijke deel van het Gorecht ten oosten van de Hunze – het dorpsgebied van Noorddijk – zien we een drietal vakken met verschillende kavelstructuren. Ze zijn op het kaartje hiernaast met verschillende kleuren aangegeven. Er is sprake van twee systemen met gérende lijnen en één systeem met parallelle kavelgrenzen. In het meest noordelijke vak (op het kaartje geel gekleurd) convergeren de kavellijnen oostwaarts in het snijpunt van de Dwarsdijk (3) en de Beijumer Zuidwending (2). Ten zuiden daarvan ligt een gebied waarin de kavellijnen in omgekeerde richting – dus westwaarts – convergeren, en wel in een punt dat één kilometer ten noorden van de Groningse Grote Markt ligt. Dit punt (nummer 1 op de kaart) is de driesprong Kleiweg/Korreweg. Tussen dit gebied en het Damsterdiep zien we tenslotte een vak (groen op de kaart), waarin de kavellijnen parallel lopen aan het genoemde diep en het oostelijke gedeelte van de Stadsweg. Deze verschillende kavelsystemen staan los van de percelering van het Oosterstadshamrik, het gebied tussen de stad en de Hunze. Deze rivier is hier met een blauwe kronkellijn aangegeven. Er is echter toch sprake van samenhang tussen de gebieden aan weerszijden van de Hunze. De Korreweg en de lijn Sint Maartenskerk-Ruischerbrug spelen daarbij een belangrijke rol.

De Korreweg vormt de grens tussen het Westerstadshamrik ten noorden ervan en het Oosterstadshamrik aan de zuidzijde (zie hiervoor p. 293). Hij liep tot aan de Hunze en niet verder. Wanneer we in het verlengde van de Korreweg een lijn in dezelfde, noordoostelijke, richting doortrekken, blijkt deze precies uit te komen op het snijpunt van de Beijumer Zuidwending

De oostzijde van de dertiende-eeuwse kerk van Garmerwolde. Deze kerspelkerk en die van Noorddijk hebben waarschijnlijk als oriëntatiepunten gediend bij het vaststellen van de oostgrens van het Gorecht.
Eigen foto (september 2006).

en de Dwarsdijk onder Noorddijk (bij nummer 3 op de kaart). De Beijumer Zuidwending en het verlengde van de Korreweg hebben de waaiervormige indeling van het tussengelegen gebied bepaald.

Wanneer we de liniaal vervolgens leggen langs de kavellijn die het kruispunt Beijumer Zuidwending/Noorddijkerweg-Oosterweg (bij nummer 4 op de kaart) snijdt, zien we dat ook deze lijn iets te maken heeft met de Korreweg. In het westen snijdt ze immers de driesprong Kleiweg/Korreweg (punt 1 op de kaart op p. 394). Het betreffende stuk van de Kleiweg heet tegenwoordig Nieuwe Ebbingestraat. De Kleiweg zwenkte even ten noorden van de driesprong naar het noordoosten en kruiste de Hunze bij het huidige Noorderhoogebrug.

De afbeelding op p. 398 laat zien dat een aantal oude kavelgrenzen ook nu nog herkenbaar is in het voormalige dorpsgebied van Noorddijk. Het 'Meedenpad' ligt nagenoeg precies op de lijn Korreweg-Dwarsdijk, een eindje verderop valt een deel van de Wibenaheerd samen met dezelfde lijn en ook het stukje Stadsweg ten oosten van de Noorddijkerweg getuigt nog altijd van de oude verkaveling. Van de andere kavellijnen die vanuit de driesprong Kleiweg/Korreweg vertrekken, stip ik er nog drie aan: (a) de lijn naar het noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht (het snijpunt van de Beijumer Zuidwending en het verlengde van het Thesingermaar (punt 9 op de kaart op p. 394), (b) de lijn waarop de kerspelkerk aan de Noorddijkerweg ligt (6 op de kaart), en (c) de oriëntatie van het ten oosten van de tweede knik gelegen gedeelte van de Stadsweg (nummer 5 op de kaart).

De lijn aan de onderzijde van het groene vak markeert het verloop van het Damsterdiep. Dit kanaal moet worden gezien als een verbrede zwetsloot tussen Noorddijk en Middelbert. De oriëntatie van deze sloot is identiek aan die van de lijn driesprong Korreweg/Kleiweg-Stadsweg (1 en 5). Samen hebben deze lijnen de verkaveling bepaald van het ten zuiden van de Stadsweg gelegen deel van Noorddijk.

Tenslotte zijn er, behalve de Korreweg, nog twee 'lanen' in het Oosterhamrik waarvan de oriëntatie lijkt samen te hangen met de inrichting van Noorddijk. De eerste is de Vrydemaweg (later Jacobijnerweg geheten), waarvan het verlengde het punt doorsnijdt waar de Noorddijkerweg en de Beijumer Zuidwending elkaar kruisen, en de tweede een naamloze weg die vanaf de noordoosthoek van de middeleeuwse stad het land in liep. Het verlengde daarvan doorsnijdt het noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht.

Welke gevolgtrekkingen laten deze observaties toe met betrekking tot de inrichting van het gebied ten oosten van de Hunze en de (relatieve) datering ervan? Bij het beantwoorden van deze vraag worden we gehinderd door onze onwetendheid omtrent de absolute ouderdom van enkele belangrijke structuurelementen, zoals de Kleiweg, Korreweg, Dwarsdijk, Noorddijkerweg/Oosterweg en Stadsweg. Sommige ervan zijn zeker ouder dan wat ik de 'tweede ontginningsfase' heb genoemd (zie p. 222). In het bijzonder de datering van de Korreweg is in dit verband van belang. De weg past weliswaar in de verkaveling van de stadshamrikken, maar dat wil nog niet zeggen dat hij ouder is dan het Noorddijk van de tweede fase.

Zojuist heb ik erop gewezen dat de Korreweg, de Dwarsdijk en de noordelijke grens van Noorddijk (de Beijumer Zuidwending) een gemeenschappelijk snijpunt hebben. Het westelijke uiteinde van de Zuidwending valt samen met een punt dat in het grijze verleden van groot belang moet zijn geweest: de plaats waar de Wolddijk aansloot op de noordelijke oever van de Hunze en waar de Walfridusweg vanuit Groningen de Hunze kruiste (Noorderhoogebrug).[2] De vraag is nu wat bepalend is geweest

2 Ik vermoed dat de oude Walfridusweg vanaf het Cortinghuis over de oostelijke oeverwal van de Hunze liep en dus niet het tracé volgde van de latere Kleiweg. Deze laatste staat tegenwoordig bekend als Bedumerweg en lag op de westelijke oever van de Kleisloot (later Boterdiep). Misschien heeft de Walfridusbrug daarom wat westelijker gelegen (bij de huidige molen 'Wilhelmina') dan Van Schaïk veronderstelt (zie de luchtfoto in Van Schaïk, *Walfridus*, 56). Het vermoedelijke verloop van de Walfridusweg is op het kaartje met een bruine streepjeslijn aangegeven.

voor de oriëntatie van de Beijumer Zuidwending. Heeft men vanaf Noorderhoogebrug eenvoudig een lijn oostwaarts getrokken en is de oriëntatie van de Korreweg afgeleid van het snijpunt Zuidwending/Dwarsdijk, of is het andersom: is de richting van de Zuidwending bepaald door de lijn Noorderhoogebrug-snijpunt Dwarsdijk/Korreweg? Het feit dat de oriëntatie van de Vrydemaweg en die van de naamloze weg ten zuiden ervan samenhang vertonen met punten in de noordgrens van Noorddijk, zou erop kunnen wijzen dat ook de Korreweg secundair is ten opzichte van de verkaveling van de 'tweede fase'.

Voorts moeten we ons afvragen hoe de oostgrens van het dorpsgebied van Noorddijk (en daarmee het Gorecht) haar richting heeft gekregen en hoe het komt dat ze daar kwam te liggen, waar we haar nu aantreffen, en niet wat meer naar het westen of oosten. Ik vermoed dat zowel de *richting* van de Gorechter oostgrens als de *plaats* ervan samenhangt met de situering van de kerspelkerken van Noorddijk en Garmerwolde (de punten 6 en 11). Beide kerken zijn gelegen op bewoningsassen die ouder zijn dan de percelering van de 'tweede fase'. De oostgrens van het Gorecht deelt de 1400 meter lange denkbeeldige lijn tussen beide kerken in twee precies gelijke helften. Het heeft er alle schijn van dat men de grens tussen beide kerspelen heeft bepaald door een loodlijn te construeren door het midden van deze verbindingslijn.

De grens tussen Noorddijk en Garmerwolde staat bij Ruischerbrug (punt 10 op de kaart) haaks op de zwetsloot tussen Noorddijk in het noorden en Middelbert in het zuiden. Indien mijn vermoeden juist is dat de oriëntering en plaats van de Gorechter oostgrens onder Noorddijk afgeleid zijn van de lijn tussen de kerspelkerken van Noorddijk en Garmerwolde, hoeven we ons niet af te vragen wat er zo markant was aan Ruischerbrug, dat het als oriëntatiepunt kon dienen voor het trekken van de scheidslijn tussen Noorddijk en Middelbert (zie p. 270). Dit punt is de plaats van waaruit men haaks op de oostgrens een rechte lijn kon uitzetten op de Sint Maartenskerk in de stad.

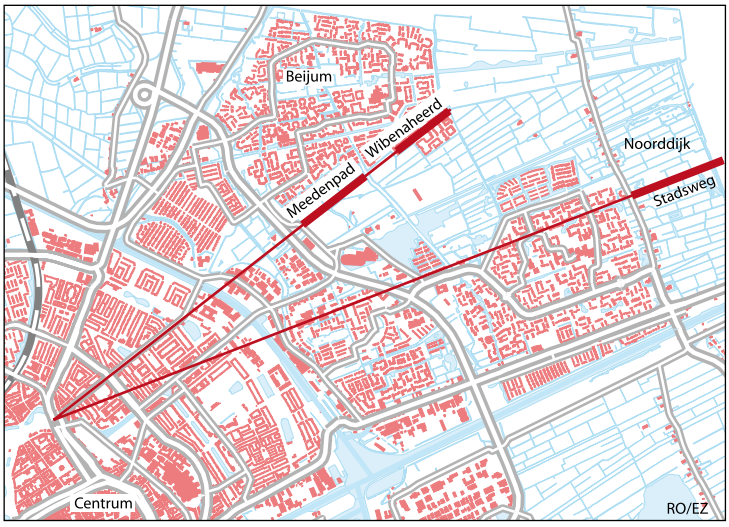
Het minste wat men op grond van dit alles kan vaststellen is, dat de belanghebbende partijen hier in het noordoosten weloverwogen te werk zijn gegaan bij de verdeling van het woeste land en dat ze, net zoals het geval was in het ten noordwesten van de Groningen gelegen Lieuwerderwolde, de grenzen in onderling overleg hebben afgebakend.

Voor wat betreft de chronologie is nog een drietal opmerkingen te maken. De eerste betreft de volgorde van de ontwikkelingen ten noorden en ten zuiden van de Beijumer Zuidwending. In §2.1.7 heb ik aangetekend dat het ten noorden van de Beijumer Zuidwending gelegen gebied mogelijk eerder tot ontwikkeling is gekomen dan het dorpsgebied van Noorddijk ten zuiden ervan. Ik moet er echter op wijzen dat het verband tussen de Zuidwending en de kavelstructuur van Innersdijk niet meer dan zwak te noemen is. De strook direct ten noorden van de noordgrens van Noorddijk is een soort 'overgangsgebied' (zie het kaartje op p. 224). Het ligt wellicht meer voor de hand te veronderstellen, dat men zich bij de inrichting van deze strook heeft aangepast aan het verloop van de Zuidwending.

De tweede opmerking betreft de Stadsweg. Het kaartje laat zien dat deze weg eerst (dat wil zeggen: vanaf de stad gezien) een tracé volgt dat geen verband vertoont met de verkaveling en daardoor de indruk wekt ouder te zijn. Even ten westen van de Dwarsdijk maakt de Stadsweg een dubbele knik, waarna hij een kavellijn volgt die in de 'nieuwe' percelering past en die geraaid is op de driesprong Kleiweg/Korreweg (punt 1). We kunnen hieruit opmaken dat de Stadsweg onder Noorddijk uit verschillende perioden dateert en dat het oostelijke gedeelte ervan pas is aangelegd nadat de percelering van de 'tweede fase' tot stand was gekomen.

Tenslotte nog een aantekening bij de oostgrens van het Gorecht. In het bovenstaande heb ik een koppeling aangebracht tussen die grens en de kerken van Noorddijk en Garmerwolde. Beide nederzettingen gaan vermoedelijk terug tot een periode die voorafgaat aan de ontginningen van de tweede fase. Voor Noorddijk verwijs ik naar de tekst op p. 217. Garmerwolde ligt op een

oude oeverwal, waarop al vroeg bewoning mogelijk was. Waarschijnlijk heeft het benedictijnerklooster Thesinge in de tweede ontginningsfase een leidende rol gespeeld bij de inrichting van de omgeving van Garmerwolde. Daarop wijst het feit dat de verkaveling van het ontginningsgebied tussen het Kardingermaar en het Damsterdiep vrijwel geheel is afgeleid van een en dezelfde hoofdstructuurlijn: de lijn tussen de kloosterkerk te Thesinge en de Sint Maartenskerk te Groningen. De abdij te Thesinge is mogelijk eind twaalfde eeuw gesticht. Men veronderstelt dat de huidige kerken van Noorddijk en Garmerwolde van halverwege de dertiende eeuw dateren. Op grond daarvan zou men kunnen concluderen dat we daarmee een *terminus post quem* hebben voor de vaststelling van dit deel van de grens van het Gorecht. Het is echter niet zeker of de nu nog bestaande romano-gotische kerken op dezelfde plekken oudere voorgangers hebben gehad.[3] Het is daarom niet uit te sluiten dat men zich bij de verdeling van het te ontginnen land heeft georiënteerd op oudere godshuizen op dezelfde locaties. In dat geval zou de nieuwe indeling van het gebied al wat eerder, zo rond 1200, haar beslag gekregen kunnen hebben.

Oude lijnen op de moderne stadsplattegrond. Het Meedenpad, een deel van de Wibenaheerd en de Stadsweg ten oosten Noorddijkerweg herinneren aan de oude structuurlijnen.
De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

3 Zie voor Noorddijk: Friso en Holstein, *De kerk te Noorddijk*, 20.

3 Groningen en de voorbijvaart van Emden

Hoe Groningen een voorrecht en Nederland de Eems verloor

Inleiding

Privileges en andere stukken waarmee bewezen kon worden over welke 'rechten en vrijheden' de stad beschikte, vormden de basis van het politieke handelen van elk stadsbestuur. Geen wonder dat burgemeesters en raad van Groningen zuinig waren op hun oude oorkonden. Ze waren, samen met het stadszegel, veilig opgeborgen in een kist die niet op het raadhuis, maar bij een van de burgemeesters thuis werd bewaard. Deze zogenaamde 'stadskist' was voorzien van verschillende sloten, zodat zij slechts geopend kon worden wanneer de sleuteldragers – de burgemeesters – daartoe samen besloten. De kist bevatte verschillende houten laden of bakken waarin de archiefstukken zoveel mogelijk naar onderwerp waren geordend.[1] In de lade die voorzien was van de letter 'E' lagen enkele stukken die blijkens het opschrift gingen over 'den voorbijvaert ende tollen tot Embden'.[2] De betreffende stukken hadden te maken met een conflict dat Groningen en het Oostfriese Emden halverwege de zestiende eeuw met elkaar hadden gehad. Groninger schippers en kooplieden waren gewoon om via de Eems goederen vanuit Westfalen naar Groningen te halen of exportproducten vanuit Groningerland naar Münsterland te vervoeren. Het conflict ging over de vraag of de Groningers vrijelijk gebruik mochten maken van deze handelsroute en ongehinderd aan Emden voorbij mochten varen of, net zoals anderen, onderworpen waren aan het Emder stapelrecht, op grond waarvan ze hun lading in Emden te koop moesten aanbieden.

Bij een latere herordening van het stadsarchief zijn de oorkonden uit de oude lade 'E' van de stadskist samen met vele andere documenten over hetzelfde onderwerp in een lade terecht gekomen die met 'Q1' werd gemerkt. Toen dr. H.P. Coster, de eerste gemeentearchivaris van Groningen, in het begin van de twintigste eeuw het stadsarchief doorwerkte en probeerde wegwijs te worden uit een zevental bundels stukken die hij in lade Q1 aantrof, noteerde hij: 'Een reconstructie dezer bundels, wier omslagen nog te herkennen zijn, bleek ondoenlijk. De stukken zijn derhalve in de (chronologische) volgorde, waarin ze grotendeels door H.O. Feith sr. gelegd waren, gelaten.'[3]

Dat Coster voor de wanorde meende te moeten capituleren kwam vooral doordat zich onder deze stukken vele kladaantekeningen van de stadssyndicus[4] bevonden die een duidelijke datering missen en vervat zijn in een mengelmoes van Nederduits en juristen-Latijn, waarbij vrijwel geen enkel woord volledig is uitgeschreven.[5] Om deze stukken op de juiste plaats in de dossiers te kunnen leggen was het nodig om aan de hand van interne criteria vast te stellen welke hun relatie tot de overige documenten was. Een zorgvuldige en integrale bestudering van alle teksten leverde behalve de juiste structuur van de dossiers

ook een verhaal op dat ons een verrassend gedetailleerde inkijk vergunt op de diplomatie van die dagen. Daarnaast zien we tussen de details door hoe zich op de achtergrond de gebeurtenissen van de grote Europese politiek voltrekken. Duidelijk wordt dat een bij uitstek regionale kwestie als die van Groningen en het Emder stapelrecht haar eigen plaats heeft binnen een veel groter geheel en dat het verloop van de gebeurtenissen eerst begrepen kan worden wanneer we de ruimere context daarbij betrekken. Tegelijkertijd hebben lokale belangen een niet te onderschatten invloed gehad op de manier waarop een zaak van nationaal niveau – zo mag je het grensverloop in de Eems toch wel betitelen – in de loop van de eeuwen is behandeld.

Het grootste deel van het hierna volgende relaas bestaat uit een weergave van een diplomatieke strijd. De regeling van internationale verhoudingen is vaak een kwestie van lange adem en formaliteiten spelen daarbij een belangrijkere rol dan op enig ander beleidsterrein. Dat is tegenwoordig zo en het verhaal van de Emder voorbijvaart laat zien dat dit vijf eeuwen geleden niet anders was. Er zijn echter ook verschillen met nu, zij het dat die meer van technische dan van wezenlijke aard zijn. We zullen zien hoe, als gevolg van de beperkte reis- en communicatiemogelijkheden van die tijd, het afleggen van een simpele verklaring met gemak enige maanden in beslag nam en hoe deze omstandigheid door partijen werd benut om de voortgang van de zaak te saboteren. Vooral de Oostfriezen maakten veelvuldig en met succes gebruik van vertragingstactieken. Ze speculeerden daarbij op mogelijke veranderingen in de politieke constellatie en wisten hiermee ruimte te scheppen voor het creëren van voldongen feiten waarmee ze hun eigen positie konden schragen. Ze stuurden delegaties op pad zonder enige handelingsruimte, kwamen op eerdere toezeggingen terug en hielden zich soms simpelweg van de domme. Bij dit alles werd tevens handig gebruik gemaakt van de formaliteiten die destijds in zwang waren en die bij alle diplomatieke contacten zo angstvallig in acht genomen moesten worden. Door het afgeven van onvolledige instructies en gebrekkige volmachten schiep men steeds weer de noodzaak tot het houden van ruggespraak en konden telkens weer vele maanden tijd gewonnen worden. Op deze manier konden conflicten als het onderhavige vele jaren voortslepen zonder dat er een wezenlijke stap werd gezet. De (haastige) moderne lezer zij dus gewaarschuwd: de kwestie was er een van lange adem.

In eerste opzet was het hiernavolgende verhaal al zo'n twintig jaar geleden klaar, maar tot publicatie kwam het toen niet. Pas onlangs kreeg ik de gelegenheid om de tekst nog eens kritisch te bekijken. Bij de weergave van de gebeurtenissen heb ik mij niet steeds beperkt tot het thema van de Emder voorbijvaart. Ik stip soms ook enkele andere zaken aan die niets met het conflict tussen Groningen en Emden te maken hebben, maar die op dat moment wel de aandacht van het stadsbestuur vroegen. Een dergelijke werkwijze onderbreekt weliswaar de duidelijke lijn in het hoofdverhaal, anderzijds hoop ik hiermee enig zicht te geven op het feit, dat het voeren van beleid ook in de zestiende eeuw een kwestie van meerdere lagen en facetten was en dat de agenda van bestuurders ook toen gevuld werd met vele verschillende, soms onderling samenhangende kwesties. Het uitlichten van één ervan – hoe wenselijk dat voor de duidelijkheid ook moge zijn – verstoort het geheel en vertekent onze kijk op wat er werkelijk speelde. Een ander motief om deze neventhema's aan te stippen is, dat ik andere onderzoekers geen interessante gegevens wil onthouden die niet in archiefinventarissen te vinden zijn, maar uitsluitend voor de dag kunnen komen bij een integrale bestudering van minder toegankelijke documenten.

3.1 Het tol- en voorbijvaartsrecht van Emden

3.1.1 Het begin

Ons verhaal begint op 28 februari 1543. Op die dag was schrijver Johannes Voget in de schrijfkamer van het Groninger raadhuis bezig een brief op te stellen aan Maria van Hongarije. Deze zus van Karel V was na het overlijden van haar man, de koning van Hongarije, eerst regentes van Hongarije geweest. Daarna, in 1531, was ze door haar broer aangesteld tot landvoogdes over de noordelijke Bourgondisch-Habsburgse erflanden, waartoe sinds 1536 ook Groningen en de Ommelanden behoorden.[6]

De brief die Johannes onder handen had, diende om de koningin-weduwe op de hoogte te stellen van de hinder die Groninger kooplieden sinds enige tijd in Emden ondervonden. De Oostfriezen hielden de Groninger schepen bij Emden aan en dwongen de kooplieden hun waren uit te laden en ter verkoop aan te bieden. Bovendien was het tarief van de traditionele ossentol te Emden plotseling sterk verhoogd. Vroeger betaalden de Groningers voor elke os één penning,

Concept van een brief van het stadsbestuur van Groningen aan de landvoogdes, Maria van Hongarije, 28 februari 1543. Een groot deel van de bovenste tekst is met vertikale strepen doorgehaald.
Het Groninger stadsbestuur wilde met deze brief de hulp van de regering te Brussel inroepen tegen de in zijn ogen onwettige hindernissen die Groninger handelaren en schippers in de haven van Emden ondervonden. De ingewikkelde situatie met betrekking tot de Eems dwong secretaris Voget tot het herzien van zijn eerste ontwerp.
Het ging daarbij in het bijzonder om de verschillende posities die Karel V (landsheer van Stad en Lande en tegelijk keizer van het Duitse Rijk) en het Oostfriese gravenhuis innamen ten opzichte van de Eems.
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 925.7.1.

maar nu moesten ze er vier geven.[7] In de brief wijst het stadsbestuur erop dat de Eems weliswaar tussen het gebied van de keizer en dat van het graafschap Oost-Friesland loopt, maar dat de graaf van Oost-Friesland die hele stroom voor zich opeist. Van zijn kant stelt het stadsbestuur zich op het standpunt dat de Eems zowel tot deze als tot de overzijde behoort. Wat er op de Eems gebeurt gaat ook de keizer aan. Op grond hiervan vragen burgemeesters en raad van Groningen de koningin of zij wellicht bereid is om er bij de graven van Oost-Friesland of de regenten van dat land[8] op aan te dringen dat de Groningers in het vervolg zullen zijn vrijgesteld van de nieuwe imposten en ook weer ongehinderd voorbij Emden kunnen varen.[9]

De doorhalingen en aanpassingen in het concept van Johannes Voget maken duidelijk dat men zich op het Groninger raadhuis bewust was van de gecompliceerde situatie die er met betrekking tot de Eems heerste. In zijn eerste ontwerp had Voget geschreven dat de rivier tussen het graafschap Oost-Friesland en 's keizers landen, met inbegrip van de heerlijkheid Wedde, voor de helft aan de keizer toebehoort. Toen men dit concept nog eens doorlas realiseerde men zich dat deze formulering niet correct was. De positie van Karel V ten opzichte van de Eems was een andere dan die van de graaf van Oost-Friesland. In het Duitse Rijk werd de opvatting gehuldigd dat het hoogheidsrecht over de grote rivieren en hun mondingen aan de koning of de keizer toekwam. Welnu, Karel V was behalve heer van Groningen – en als zodanig evenknie van de graaf van Oost-Friesland – ook keizer van het Duitse Rijk.[10] Het zou dus afbreuk doen aan de hoogheid van de keizerlijke majesteit wanneer de Groningers hem eenvoudig op één lijn zouden stellen met één van zijn vele leenmannen. Vandaar dat in de uiteindelijke brief niet staat dat aan de keizer en de graaf ieder een helft van de Eems toekomt, maar dat er voor een wat vagere formulering gekozen is.[11]

In het vervolg zullen we nog veel meer horen over de Oostfriese claims op de Eems. Hier is het echter wel de plaats om enkele regels te wijden aan de houding van de Brusselse regering ten opzichte van de gebieden ten oosten van de Eems en iets mee te delen over de interne situatie in Oost-Friesland.

Op grond van oude Hollandse en Bourgondische aanspraken had de regering van Maria van Hongarije bijzondere belangstelling voor Oost-Friesland.[12] Het gebied was onder meer interessant vanwege de goede havens die zowel economisch als militair van betekenis waren. Het feit dat in 1464 de belangrijkste hoofdelingenfamilie in dit gebied, de Cirksena's, zich tot de gravenstand wist op te werken heeft mogelijk te maken gehad met de weerstand die er in het Duitse Rijk bestond tegen de Bourgondische opmars in de noordelijke kuststreken.[13] Keizer Frederik III, degene die Ulrich Cirksena tot graaf in Oost-Friesland verhief, had enkele jaren tevoren ook Westerlauwers Friesland tegen de Bourgondiërs in bescherming genomen.[14] Later, in 1517, mislukte een door de Bourgondisch-Habsburgse regering beproefde poging om van Oost-Friesland een Hollands leen te maken en op die manier greep op het gebied te krijgen.[15] In de eerste helft van de zestiende eeuw kwamen er, naast de economische en strategische motieven, voor de Brusselse regering ook nog godsdienstpolitieke overwegingen bij om de belangstelling voor het Overeemse levendig te houden. Ulrich Cirksena's zoon Edzard (1462-1528) liet religieuze nieuwlichters hun gang gaan en na zijn dood presteerde Edzards opvolger, graaf Enno II (1528-1540), het zelfs om kerkelijke goederen te confisqueren.[16] Het religieuze klimaat ten oosten van de Eems betekende een bedreiging voor de rust in de Nederlanden. Het was de Brusselse regering er daarom veel aan gelegen om dit gevaar te neutraliseren. Daarom probeerde ze ook vat te krijgen op de ten oosten van Oost-Friesland

gelegen gebieden Esens, Wittmund en Jever. Wat Jever betreft was ze succesvol geweest. Uit vrees door de graaf van Oost-Friesland te worden ingelijfd hadden de erfdochters van die heerlijkheid zich onder bescherming van Karel V gesteld in diens kwaliteit van hertog van Brabant en graaf van Holland.[17]

Toen Enno Cirksena, de derde graaf in Oost-Friesland, in 1540 overleed, waren zijn zonen Edzard, Johan en Christoph nog kleine kinderen. Enno's rechtzinnig-katholieke broer Johan was reeds voordien in Habsburgse dienst getreden[18] en meldde zich als regent. Hij was als zodanig echter allesbehalve welkom. De protestantse elite in Oost-Friesland had niet alleen weinig op met Johans katholicisme, ze was ook bang dat Oost-Friesland door zijn toedoen verwikkeld zou kunnen raken in de oorlog tussen Habsburg en Frankrijk. Men slaagde erin Johans aanspraken af te kopen en Enno's weduwe, Anna van Oldenburg, werd voogdes. Haar zwager Johan bedong echter wel dat hij geconsulteerd zou worden wanneer er gewichtige zaken aan de orde waren. Een definitieve regeling van de voogdijkwestie werd pas eind 1543 getroffen.[19]

Het schrijven van de brief van 28 februari 1543 was niet de eerste stap die burgemeesters en raad van Groningen in deze kwestie zetten. Vermoedelijk was de zaak enkele jaren tevoren op het Groninger raadhuis aan de orde gesteld door burgers die getroffen waren door de Oostfriese maatregelen. Van Jurgen van Lingen, Hindrick Tekenborg en Johan Quakenbrug,[20] kooplieden die regelmatig via de Eems boter en kaas naar Westfalen brachten, weten we dat ze bij het stadsbestuur hebben geklaagd over de hinder die ze in Emden ondervonden. Ze moesten daar sinds kort een ongewone tol betalen: per vat boter werden in plaats van één *krumstert* ineens vier van dergelijke munten geheven en voor een scheepspond kaas moesten twee in plaats van een halve krumstert worden betaald.[21] Hun zat bovendien hoog dat Groningers zwaarder werden belast dan burgers van andere steden.

Waarschijnlijk hebben burgemeesters en raad zich naar aanleiding van deze klachten – ze moeten van ongeveer 1541 dateren – tot de erfgenamen van graaf Enno van Oost-Friesland gewend. Een briefwisseling over dit onderwerp is echter niet bewaard gebleven. Wel weten we dat Groningen in 1541 heeft geprotesteerd tegen de plotselinge verhoging van de vlastol te Emden. Het Emder stadsbestuur antwoordde toen dat de waagmeester te Emden zijn tarieven aan de elders gebruikelijke mocht aanpassen en zich terecht had gericht naar de tarieven die in Groningen werden geheven.[22] Tegen dit antwoord hebben de Groningers waarschijnlijk niets zinnigs kunnen inbrengen. Tenslotte had het stadsbestuur zich op 3 februari 1543 per brief rechtstreeks tot gravin Anna gewend met klachten over de hoogte van de ossentol te Emden. Omdat er geen bevredigend antwoord ontvangen was, besloot het stadsbestuur alle klachten aan de regering te Brussel voor te leggen.[23]

3.1.2 De Eems: een oude Friese handelsroute

De rechten en heffingen waaraan de Groningers zich stoorden, waren van verschillende aard en herkomst. Om duidelijkheid te scheppen zullen we de geschiedenis daarvan in het kort moeten nagaan. Het gaat daarbij om twee zaken die van elkaar onderscheiden moeten worden: in de eerste plaats is er het tolrecht te Emden en de vaststelling (c.q. verhoging) van de tarieven; in de tweede plaats het Emder stapelrecht, dat ter plaatse het recht van *Niderlage* werd genoemd. De inhoud daarvan heeft zich van tijd tot tijd gewijzigd, maar de jongste literatuur gaat ervan uit dat alle schepen die de Eems op- en afvoeren te Emden moesten aanleggen en hun lading drie dagen lang te

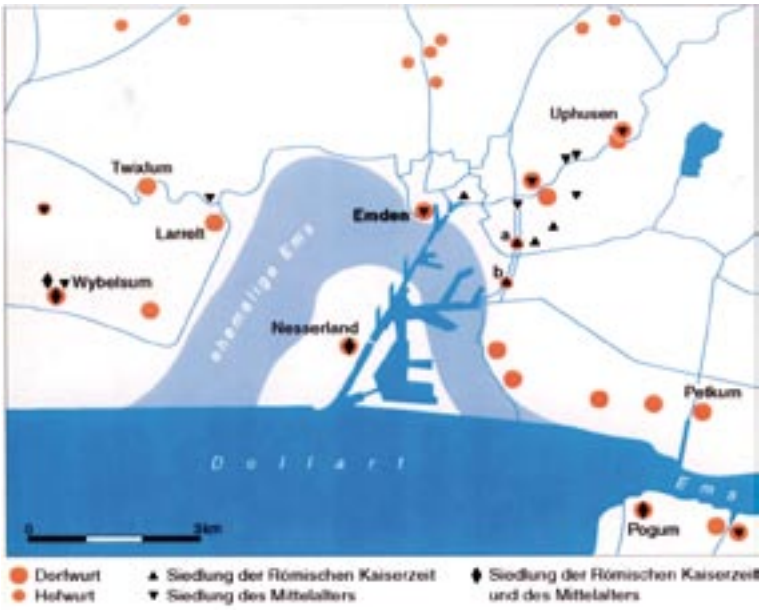
koop moesten aanbieden. In de meeste gevallen lag het voor schippers trouwens voor de hand om hun goederen te Emden over te slaan. De kleine rivierschepen waarmee goederen vanuit Westfalen werden aangevoerd waren niet zeewaardig, zodat waren met een overzeese bestemming in zeeschepen moesten worden overgeladen. Ook omgekeerd was het overladen van goederen noodzakelijk: zeeschepen konden verder stroomopwaarts geen gebruik maken van de Eems. Voor transporten van graan, hout, boter en kaas tussen Westfalen en Groningen was een dergelijke overslag echter niet nodig. Met aangepaste schepen was het mogelijk om van Meppen, Haselünne en misschien Friesoythe rechtstreeks naar Groningen te varen en ook omgekeerd.[24]

Voor de geschiedenis van het Emder tolrecht moeten we ver in de geschiedenis terug. Volgens een van de oudste algemeen-Friese rechtsbronnen – de 'zeventien kesten of keuren' – waren er in de Friese landen zeven open handelswegen, vier te water en drie te land. Onder de waterwegen wordt naast de Elbe, de Wezer en de Rijn ook de Eems genoemd; de landwegen zijn die tussen Hamburg en Jever, tussen Coevorden en Staveren en die tussen Münster en Emden.[25] De Eems ontspringt in de Sennerheide aan de voet van de Stapelagerberg. Ze neemt in Greven de Münsterse A op, stroomt via Rheine en Lingen naar Meppen, waar de Hase wordt opgenomen, en krijgt bij Weener het water van de Leda toegevoerd. Vroeger maakte de rivier bij Emden een grote bocht naar het zuiden om daarna haar noordelijke koers weer te hervatten. Ze stroomt vervolgens in noordwestelijke richting in zee uit via twee monden. De hoofdmond is de Westereems en bevindt zich tussen Rottumer-

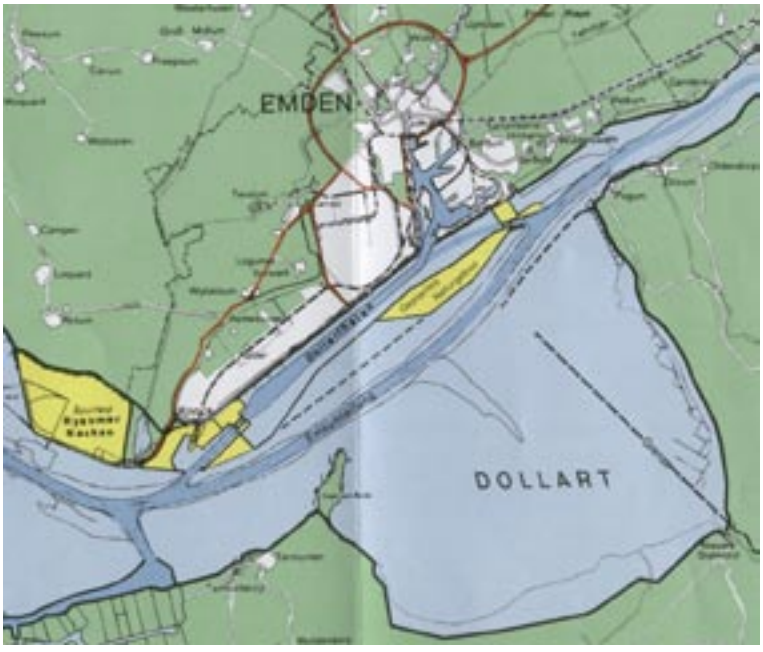

Detail van de kaart van Friesland, Groningerland en Eemsland met omliggende streken, door Nicolaas Visscher uit 1649.
In de rode cirkel ziet men de palissade (het 'Nesserlander Hoofd'), waarmee de Emders in de periode 1583-1631 hebben geprobeerd de Eems te dwingen haar vroegere stroombed te volgen. Tegelijkertijd trachtten zij hiermee te verhinderen dat schippers buiten Emden om de Eems zouden kunnen bevaren.
Groninger Archieven, THAG 5137.

Emden en de Eems.
Naast oude nederzettingen toont dit kaartje de oorspronkelijke ligging van Emden ten opzichte van de Eems. De oorspronkelijke bedding van de Eems is lichtblauw gekleurd. Door het dichtslibben van die oude bedding waren de Emders gedwongen hun haven steeds verder naar voren te brengen.
Ostfriesische Landschaft Aurich, Bildarchiv.

Het plan voor een *Dollarthafen* voorzag in de aanleg van havenwerken in het stroombed van de Eems. In verband daarmee moest de rivier zuidwaarts worden verplaatst (op het kaartje aangegeven met het woord *Emsumleitung*). Volgens de Nederlandse opvatting zou hierdoor een groot deel van de Dollarthafen zelf en ook de nieuwe bedding van de Eems op Nederlands grondgebied terechtkomen. Natuur- en milieubeschermers verzetten zich krachtig tegen de plannen. Ook de vraag over de soevereiniteit over het betrokken gebied was een complicerende factor. Uiteindelijk bleek het plan ook vanuit economisch gezichtspunt niet realiseerbaar. Het gevolg was dat het in 1991 officieel werd afgeblazen.

De hier afgedrukte afbeelding is ontleend aan een brochure van de Industrie- und Handelskammer für Ostfriesland und Papenburg uit 1985.

oog en Borkum, de Oostereems ligt tussen Borkum en Juist. De benedenloop van de Eems stroomt door een vanouds dunbevolkt gebied. Alleen ter weerszijden van de kronkelende rivier bevinden zich zandige stroken land waar reeds vroeg bewoning mogelijk was. Verder naar het oosten en westen werden deze stroken begrensd door uitgestrekte veengebieden die onbewoonbaar waren en geen verkeer toelieten.

Ook al stond de Eems te boek als een oude handelsweg, door de vele kronkels en de zich steeds verplaatsende ondiepten was deze rivier een allesbehalve gemakkelijk te bevaren route. Onze oosterburen hebben gedurende vele eeuwen aan de rivier gedokterd, maar eerst de laatste anderhalve eeuw zijn werkelijk goede verbindingen tussen Emden en het Westfaalse achterland tot stand gekomen.[26] Ook verder stroomafwaarts, bij de stad Emden zelf, gaf de Eems blijk van haar eigenzinnige karakter. Tegenover Emden lag de gouw Reiderland. Volgens de overlevering brak op 13 januari 1277 de Eemsdijk bij Jansum tegenover Larrelt en Emden. Daarmee was het begin van de Dollard een feit.[27] Er werden wel pogingen in het werk gesteld om de verloren gegane gronden te herwinnen, maar deze waren vergeefs. De zeearm breidde zich steeds verder uit en bereikte in de eerste helft van de zestiende eeuw zijn grootste omvang. Grote delen van het Oldambt en Reiderland gingen verloren.

Voor Emden had de vorming van de Dollard eveneens ingrijpende betekenis. Nadat in 1509 de zuidelijke Eemsdijk ten westen van Pogum was doorgebroken was daar in feite de nieuwe monding van de rivier ontstaan. Sindsdien lag tegenover de stad Emden geen vasteland meer, want van Reiderland was slechts een eiland, Nesserland, overgebleven. Verder, en dat is nog belangrijker, begon de oude loop van de Eems – de kronkel langs de stad – te verlanden.[28] Hierdoor gedwongen hebben de Emders herhaaldelijk ingrijpende werken moeten verrichten om hun haven voor schepen bereikbaar te houden. Zo probeerden ze vanaf 1583 – de stad had toen juist als gevolg van de politieke gebeurtenissen in dit deel van Europa een snelle economische groei doorgemaakt – door het aanbrengen van een palissade (het zogenaamde Nesserlander Hoofd) de Eems weer in haar oude bedding terug te brengen. Deze voorziening zou tegelijk verhinderen dat schepen ten zuiden van Nesserland de Eems op en af konden varen zonder Emden aan te doen. De kostbare onderneming leidde echter niet tot het gehoopte resultaat, zodat men de Emder haven in de loop van de eeuwen steeds verder naar het zuiden heeft moeten uitbouwen. De plannen voor de *Dollarthafen* – in de jaren 70 en 80 van de twintigste eeuw – waren een consequente voortzetting van die ontwikkeling.[29]

De hierboven geciteerde negende oud-Friese keur of keste noemt Emden ook als het eindpunt van een traditionele handelsweg over land: de route tussen Emden en Münster. Overigens zou het onjuist zijn op basis hiervan aan te nemen dat de uitwisseling van Westfaalse en Friese producten hoofdzakelijk via Emden liep. Dezelfde bron wijst immers nog op een andere route: die van Coevorden naar Staveren. Bovendien weten we dat de Overijsselse Vecht lange tijd de belangrijkste Westfaalse handelsweg is geweest. Langs deze route werden eikenhout, graan en natuursteen naar het westen gebracht. Het is voornamelijk het noordelijke, armere gedeelte van Westfalen dat voor de afzet van zijn hout en rogge aangewezen was op de Eems en de route langs Emden. Via dezelfde weg werden in omgekeerde richting Friese producten vervoerd als boter, kaas, spek, vee, gerst en in de oudste tijden wellicht ook textiel. Deze handel moet erg oud zijn en het is mogelijk dat reeds in de Frankische tijd in Emden tol werd geheven.

Het recht om tol te heffen was, net zoals dat om munten te slaan, een regaal. Dat wil zeggen dat het slechts aan de koning toekwam. De koning kon dit recht echter in leen geven aan een van zijn vazallen. Wanneer dan in 1062 sprake is van de overdracht van het graafschap van een zekere Reinhard in (o.a.) de Eemsgouw (*Emisga*) aan de aartsbisschoppelijke stoel van Hamburg, behoort daarbij wellicht ook het recht om tol te heffen. Na de Hamburgse aartsbisschop bekleedden de graven van Ravensberg-Calvelage de grafelijkheid van de Eemsgouw. Daarna beleende rooms-koning Willem II, die tevens graaf van Holland was, de bisschop van Münster met het betrokken graafschap (1253).[30] Deze liet zijn rechten te Emden waarnemen door een drost, net zoals de bisschop van Utrecht dat deed met zijn rechten in Groningen, voor de uitoefening waarvan deze laatste een prefect aanstelde. Precies zoals hier met het prefectenambt gebeurde werd ook het drostambt te Emden erfelijk. Leden van de hoofdelingenfamilie Abdena bekleedden de Emder landvoogdij.

Stadszegel van Hamburg.
Dit zegel hangt aan een oorkonde van 9 augustus 1347, waarbij de raden en gemeente van de stad Hamburg verklaren dat zij hun geschil met abt en convent van Menterna (Termunten) en het Oldambt hebben bijgelegd en de Oldambtsters in het vervolg zullen begunstigen.
Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 72.

3.1.3 Hamburg

Zoals vele andere Oostfriese hoofdelingen stonden de Abdena's op goede voet met de *Vitaliebrüder*, de zeerovers die de kustwateren rond Oost-Friesland onveilig maakten en grote schade toebrachten aan de handel van de Hanzesteden.[31] Imel Abdena stelde de haven van Emden voor de kapers open, zodat ze daar hun buit konden verkopen, proviand innemen en bij slecht weer beschutting vinden. In 1433 hadden de Hamburgers daar genoeg van en ondernamen een strafexpeditie naar Emden. Ze namen de stad in en ontzetten Imel Abdena uit zijn rechten. De overlevering wil dat tijdens het bewind van de Hamburgers de gewoonte is ontstaan dat schepen niet zonder meer voorbij Emden mochten varen.

Inmiddels hadden waterstaatkundige problemen in de onmiddellijke omgeving van de stad Groningen genoopt tot het zoeken van een afwateringsmogelijkheid in oostelijke richting. Men had deze gevonden door een verbinding te maken met de hoofdwatergang van het Scharmerzijlvest, die via de zogenaamde Delf-zijl in de Eems uitmondde. Spoedig zou het gehele kanaal bekend worden als het Damsterdiep.[32] Hiermee was tegelijkertijd een scheepvaartroute ontstaan die het goederentransport tussen de stad Groningen en de Eems aanzienlijk vereenvoudigde. Het gevolg hiervan was dat het gebied rond de Eems-

monding voor de Groninger koophandel sterk aan belang won. Op zijn beurt moet dit voor het Groninger stadsbestuur een dwingend motief zijn geweest om zijn bemoeienis met het oostelijk deel van Fivelgo en het Oldambt te intensiveren.[33]

Hamburg en Groningen waren allebei Hanzesteden, maar dat kon niet verhinderen dat hun belangen botsten op de plaats waar hun invloedssferen aan elkaar raakten: de Eems en de Oostfriese kust. In 1434 sloten de beide steden een verdrag dat een voorlopig einde moest maken aan hun conflicten. In deze overeenkomst gaven de verdragspartijen elkaar wel garanties voor de veiligheid van wederzijdse kooplieden, maar maakten geen afspraken omtrent het instellen van vrijhandel.[34] Het ontbreken van een vermelding van de *Niderlage* te Emden kan erop wijzen dat er op dat moment nog geen sprake was van een Emder stapelrecht. Het is echter ook mogelijk dat het al wel bestond maar dat een ontheffing voor de Groningers eenvoudig geen onderdeel van het verdrag uitmaakte.

In ieder geval was er aan de 'Groningse' kant van de Eems geen sprake van vrije handel. Integendeel, de stad Groningen lijkt juist in deze jaren meer ernst gemaakt te hebben met het reeds lang gepraktiseerde beleid dat gericht was op bescherming van de Groninger markt tegen vreemde concurrentie.[35] Aanvankelijk opereerde het Gildrecht, de organisatie die onder leiding van een 'Olderman' de belangen van de Groninger kooplieden behartigde, los van het stadsbestuur. Het Gildrecht had onder meer tot taak ervoor te zorgen dat alle producten van de Ommelanden via de Groninger markt werden verhandeld. De basis van dit beleid was een in het 'Oldermansboek' vastgelegde bepaling die waarschijnlijk uit de dertiende eeuw dateert.[36] Deze luidde dat 'de gemene koopman' – de te Groningen residerende kooplieden – had besloten dat 'de stapel en de hoogste markt' van alle Ommelander goederen te Groningen 'was gelegd'.[37] In of omstreeks 1434 voltrokken zich enkele gebeurtenissen die erop lijken te wijzen dat de bescherming van de Groninger markt toen op een andere manier werd georganiseerd.[38] Eén van de veranderingen die werden ingevoerd was dat het Gildrecht onder de stedelijke raad kwam te ressorteren. Behalve dat het jaar 1434 het aanvangsjaar is van de (gedateerde) bepalingen in het Oldermansboek en van een lijst van Groninger oldermannen tot het jaar 1560,[39] is het ook het jaar van de eerste expliciete vermelding van het Groninger stapelrecht: op 9 augustus 1434 verzoenden de Fivelgoër hoofdelingen Hayo en Bolo Ripperda zich met de stad Groningen, beloofden hun huis te Farmsum aan de Groningers ter beschikking te zullen stellen en erkenden het Groninger stapelrecht.[40]

De wapenstilstand die Hamburg en Groningen op 6 oktober 1434 met elkaar sloten leidde niet tot een definitieve vrede, ofschoon dat wel de bedoeling was geweest. De Oldambtster hoofdelingen Houwerda te Termunten en Gockinga te Zuidbroek stonden aan de kant van de Hamburgers. Zij probeerden zelfs met steun van de grote Hanzestad de Groninger kooplieden uit hun gebied te verdrijven. Dit kwam de Groninger belangen uiteraard te na. Op dat moment greep Edzard Cirksena – in die tijd de machtigste onder de Oostfriese hoofdelingen – in en wist de rivaliserende steden ertoe te brengen opnieuw een verdrag met elkaar te sluiten.[41] Deze overeenkomst, waarvan het Groninger exemplaar op 12 juli 1437 te Hamburg is bezegeld, hield onder andere in dat wederzijdse kooplieden vrij en veilig hun waren zouden mogen vervoeren zonder andere heffingen te betalen dan de bekende tollen en oude gerechtigheden.[42] Ook deze afspraak haalde in de praktijk weinig uit. Emder kooplieden die het Groningse stapelrecht negeerden, werden door de Hamburgers in bescherming genomen en dit leidde opnieuw tot vijandelijkheden.

Weer was het Edzard Cirksena wiens bemiddeling ertoe leidde dat op 26 januari 1439 een wapenstilstand werd gesloten, ditmaal voor zes maanden. Voor de duur van dit bestand werd bepaald dat de Groningers in Westfalen koren mochten kopen en per schip vervoeren op voorwaarde dat zij eerst de haven van Emden zouden aandoen en hun lading daar te koop zouden aanbieden.[43]

Was het de bedoeling Groningen blijvend te onderwerpen aan de Emder stapelbepalingen, eventueel als tegenmaatregel tegen de door Groningen opgelegde stapeldwang, of ging het om een maatregel die slechts zou gelden zolang het bestand duurde? Het enige dat we met zekerheid weten, is dat in 1448 een Gronings schip met koren te Emden door de Hamburgers werd vastgehouden en dat deze handelwijze door de Hamburgers werd gerechtvaardigd met een verwijzing naar de Groninger stapelpraktijken.[44]

3.1.4 Ulrich Cirksena wordt graaf in Oost-Friesland

Na enkele mislukte militaire acties in het Eemsland verminderde in Hamburg de bereidheid om in het afgelegen Oost-Friesland grote investeringen te doen ter bescherming van de Hamburger handelsbelangen. Het zou veel goedkoper en wellicht ook doelmatiger zijn om een lokale potentaat voor dat doel in te zetten. De figuur die daarvoor het meest in aanmerking kwam was Ulrich, de zoon van Edzard Cirksena. Deze was bereid om de Hamburgse interessen te verdedigen, maar niet voor niets. Zo kwam het dat de Hamburgers in 1453 hun Oostfriese bezittingen, met inbegrip van Emden en de bij die stad behorende tolrechten, overdroegen aan Ulrich Cirksena. Deze moest bij deze gelegenheid wel beloven dat hij alle vrijheden en rechten zou respecteren die Emden onder Hamburgs bewind had genoten. Verder moest hij

Portret van Ulrich Cirksena, de eerste graaf in Oost-Friesland (c. 1408-1466).
Ostfriesische Landschaft Aurich, Bildarchiv.

de burchten die hij nu in handen kreeg ten behoeve van de Hamburgers openhouden en hen bijstaan indien het tot een confrontatie tussen Hamburg en de Bourgondiërs mocht komen. Tenslotte moest hij goedvinden dat Hamburger goederen steeds accijnsvrij door het betrokken Oostfriese gebied vervoerd zouden worden.[45] Deze regeling was voor Ulrich geen beletsel om enkele jaren daarna verdragen te sluiten met Groningen. Op 15 februari 1457 trof *Olrik to Greetsiel, Norden, Aurich, Emden, Berum* etc., hoofdeling in Oost-Friesland, met de raad van Groningen

en de Ommelander hoofdelingen een regeling waarbij bepaald werd dat Groninger en Ommelander kooplieden met schepen van *vijff borden groet* de markten van Westfalen mochten bezoeken.[46] Hollanders werden nadrukkelijk uitgesloten.[47] Op 5 mei van hetzelfde jaar verklaarden beide partijen dat hun kooplieden in elkanders gebied vrij handel mochten drijven, zonder bijzondere heffingen te hoeven betalen, maar met inachtneming van de 'beestentol'. Verder zouden de kooplieden vrije vaart genieten op alle wateren en rivieren naar Westfalen, Saghelterland, in *Zassmarckeden* en alle andere steden, zoals Friesoythe en Apen.[48] Ubbo Emmius vertelt dat de Groninger gilden hiermee allerminst gelukkig waren, omdat de in het verdrag ook aan Ommelander kooplieden toegezegde handelsvrijheid in strijd was het Groninger stapelrecht. Het kwam zelfs tot een oproer dat de Groninger raad dwong de met Ulrich gemaakte afspraken ongeldig te verklaren.[49] Dit is de verklaring voor het feit dat op 13 november 1459 een algemeen vriendschapsverdrag tussen Ulrich en de stad Groningen *zonder de Ommelanden* werd gesloten. Hierbij werd bepaald dat partijen elk jaar bijeen zouden komen voor het regelen van onderlinge kwesties en werd de afspraak gemaakt dat wederzijdse kooplieden vrij zouden zijn als vanouds, met inachtneming van de gebruikelijke tol.[50]

Had Ulrich Cirksena enerzijds met Groningen een goede verhouding tot stand gebracht, anderzijds werd hij tezelfdertijd bedreigd door de bisschop van Münster. In de loop van de eeuwen waren de oude wereldlijke rechten van de bisschop grotendeels verloren gegaan, zeker voor wat de praktische uitoefening daarvan aangaat. De zittende bisschop van dat moment, Johan II,[51] had zich echter ten doel gesteld de positie van de Münsterse bisschop in de Eemsgouw en de stad Emden in oude glorie te herstellen. Ondertussen hadden de erfgenamen van de drosten of proosten van Emden, die de in oorsprong bisschoppelijke rechten in de praktijk hadden uitgeoefend, deze in 1460 aan Ulrich afgestaan. Om zijn positie tegenover Ulrich Cirksena te versterken sloot bisschop Johan II op 25 juni 1461 een verbond met een andere rivaal van Ulrich, graaf Gerd van Oldenburg. De verdragspartners verweten de Oostfriese hoofdeling dat hij zich op onoirbare wijze had meester gemaakt van de Eemsgouw en de handel met ongewone tollen hinderde.[52] Door deze coalitie in de hoek gedrongen zocht Ulrich zijn machtspositie gelegitimeerd te krijgen en wendde zich tot de keizer zelf. Na een eerste, gedeeltelijk mislukte, poging in 1463, slaagde Ulrich het jaar daarop in zijn opzet. Bij oorkonde van 1 oktober 1464 verhief Frederik III hem tot rijksgraaf te Norden, Emden en in Emsgonië in Oost-Friesland. Daarmee was Ulrichs bezit van de grafelijke rechten van de oude Eemsgouw, waaronder de tol te Emden, formeel een feit geworden.[53] Overigens lijkt het erop dat Ulrich Cirksena de keizer in 1464 onjuist heeft ingelicht over de territoriale situatie in Oost-Friesland. Op aangeven van Ulrich beleende de keizer de verse graaf met het gebied *von der Westeremse osterwards biss an die Weser, von der see zutwerd biss an die teutschen palen*. Binnen het aldus omschreven gebied lagen echter ook streken als Jever, waar Ulrich niets te zeggen had.[54]

De politieke ontwikkelingen hadden inmiddels ook de Münstersen duidelijk gemaakt dat Emden en de tol aldaar vast in handen van de Cirksena's waren. Daarnaast was er echter ook nog de uit de Hamburgse tijd stammende gewoonte dat schippers niet voorbij Emden mochten varen zonder in de haven daar aan te leggen en de lading ter verkoop aan te bieden. Deze regel zorgde ervoor dat de Emder markt goed bevoorraad werd en dat lokte kopers aan. Zij was daarom van grote betekenis voor de stedelijke handel. Mettertijd zal deze gewoonte als een aan de stad Emden toeko-

mend recht zijn beschouwd, dat los stond van de oude rechten op Emden die in 1464 aan graaf Ulrich waren gekomen. Een reeks van oorkonden uit de jaren 1482-1486 geeft ons een wat duidelijker inzicht in de verhouding tussen de graaf en de stad op dit punt.[55] Uit deze stukken blijkt dat belanghebbenden herhaaldelijk aan gravin Theda – Ulrichs weduwe; deze nam na de dood van haar man (1466) de grafelijkheid waar voor hun zonen Uko, Enno en Edzard – het verzoek deden om aan Emden voorbij te mogen varen zonder in die stad aan te leggen. In dergelijke gevallen richtte de gravin zich tot burgemeesters en raad van Emden met het verzoek de aangekondigde schippers niet lastig te vallen. Theda vroeg dit voor o.a. de kloosters Aduard, Wittewierum en Sielmönken, het Groninger Fraterhuis, de jonker van Lippe en de graaf van Hoya. Hieruit blijkt dat niet alleen Ommelanders, maar ook Oostfriezen zelf aan de Emder stapelbepalingen onderworpen waren. Voorts blijkt hieruit dat de gravin op dit stuk geen eigen bevoegdheden had. Op 29 juni 1483 erkende Theda dit ook met zoveel woorden tegenover de stad Emden.[56] De aanleiding was vermoedelijk een klacht van het stadsbestuur, dat de gravin de Emder stapelbepalingen ondergroef. Bij deze gelegenheid ontkende zij iemand toestemming te hebben gegeven rogge voorbij Emden te transporteren. Overigens was deze verklaring niet in overeenstemming met de waarheid, want op 27 oktober 1482 had Theda de abt van Wittewierum en de pater van het Groninger Fraterhuis wel degelijk verlof gegeven om de door hen in Westfalen aangekochte rogge vrij voorbij Emden te laten transporteren.[57] In het document van 29 juni 1483 verklaarde Theda echter dat vreemdelingen die rogge wilden exporteren, hun lading te Emden moesten overladen in schepen van Emder burgers of andere Oostfriezen.

Aan de hand van de stukken uit de gemelde periode kan onmogelijk met zekerheid worden vastgesteld dat ook Groningse burgers aan de Emder stapelbepalingen onderworpen waren. De enkele keer dat er sprake was van het verlenen van vrije passage van rogge voor het Groninger Fraterhuis legt daarbij geen gewicht in de schaal, omdat het transport in samenwerking met het klooster te Wittewierum werd georganiseerd en het niet duidelijk is of deze rogge wel door een Groninger schipper werd vervoerd.

3.1.5 Een ambitieus project

Blijft de vraag of de Groningers moesten voldoen aan het Emder stapelrecht dus onbeantwoord, ten aanzien van de Münsterlanders kan er geen twijfel mogelijk zijn. De Münsterse bisschop had zijn aanspraken op Emden moeten opgeven sinds de keizer Ulrich Cirksena's heerschappij over de Eemsgouw had erkend. Waarschijnlijk hebben de Westfalingen veel last gehad van de Emder stapel en is dat ook de reden geweest waarom ze meermalen hebben geprobeerd deze te omzeilen. In het Groninger stadsarchief berust een op 28 september 1457 gedateerde oorkonde waarbij burgemeesters, raad en 'gemeente' van Groningen een verdrag sluiten met het domkapittel, het stadsbestuur en de 'gemene meente' te Münster en het gehele Sticht Münster. Daarbij beloven partijen elkaar voor een periode van twintig jaar hulp bij het bestrijden van hun vijanden. Ze spreken verder af dat ze een rechtstreekse verbindingsweg zullen aanleggen die het mogelijk zal maken om vanuit Münsterland in Groningen te komen zonder Emden te hoeven passeren. De route zal via Westerwolde, het Oldambt en Duurswold lopen. Iedereen, aldus de tekst, zal vrijelijk gebruik mogen maken van deze weg en er zullen geen nieuwe tollen worden ingesteld. Van de gebruikers ervan zal slechts een bedrag aan 'weggeld' worden gevraagd ten behoeve van het onderhoud van deze voorziening. De Münstersen beloven het

Groninger stapelrecht te zullen respecteren en dus in het gebied tussen Lauwers en Eems geen goederen te zullen kopen of verkopen, tenzij te Groningen.[58] Het feit dat dit stuk in het Groninger stadsarchief berust en het ontbreken van het Groningse stadszegel – het wordt in de tekst wel aangekondigd maar is nooit aangebracht – wijst erop dat de oorkonden van deze overeenkomst niet zijn uitgewisseld en dat de afspraken niet zijn gerealiseerd.

Vijfentwintig jaar later kwam het plan echter opnieuw ter tafel. Wat de aanleiding hiertoe is geweest weten we niet, maar het ligt voor de hand een verband te veronderstellen met een verzoek dat bisschop Heinrich III van Münster[59] ten behoeve van zijn onderdanen aan Theda en graaf Enno had voorgelegd. De bisschop had gevraagd om vrije vaart over 'uw rivier' en daarbij verwezen naar eerdere onplezierige ervaringen op dat punt.[60] De Oostfriezen zijn de Münsterse bisschop waarschijnlijk niet ter wille geweest, want een half jaar later sloten de bisschop en burgemeesters en raad van Groningen, mede op advies van het stadsbestuur van Münster, een verdrag dat erop gericht was de door de Oostfriezen opgeworpen handelsbelemmeringen te omzeilen (29 september 1483).[61] De partijen kwamen met elkaar overeen dat men vanaf Heede aan de Eems een kanaal zou graven naar de Westerwoldse A. Of men werkelijk met de uitvoering van dit grote project is begonnen, is niet zeker. Als we stadssyndicus Bernhard Alting moeten geloven, is dat inderdaad het geval. Alting schreef in 1648 dat men destijds in het veld nog de overblijfselen van het graafwerk kon zien. 'Men is er wel aan begonnen en heeft een stuk gerealiseerd, maar door de grote omvang van de onderneming, de problemen die daarbij optraden en de vrees voor onheil dat er in de toekomst uit zou kunnen voortkomen, heeft men het werk laten liggen. *Ende was dit also een kostverloren*.'[62] De overblijfselen die Alting halverwege de zeventiende eeuw nog meende te kunnen ontwaren, kunnen echter ook stammen uit de jaren tachtig van de zestiende eeuw, toen opnieuw een poging is gedaan om een rechtstreekse verbinding tussen de Eems en Groningen aan te leggen.[63] De bewoordingen die Alting in deze passage bezigt, gaan ongetwijfeld terug op een mededeling van de kroniekschrijver Sicke Benninge uit het begin van de zestiende eeuw. Deze noteerde naar aanleiding van de mislukking van het project: *en de Eemse toe graven bleef een verloren cost*. Volgens hem was het echt de bedoeling geweest om de loop van de Eems geheel te verleggen.[64] Dit komt overeen met de tekst van het verdrag dat de Münsterse bisschop en het Groninger stadsbestuur met elkaar sloten. Bij de beschrijving van de wijdte en diepte van het te graven kanaal was aangetekend dat die zodanig bemeten waren 'dat de Eems er doorheen zou kunnen stromen'.

Later zouden de Emders deze onderneming als bewijs aanvoeren voor het feit dat zowel Groningen als Münsterland aan de Emder stapelbepalingen onderworpen waren.[65] Of die gedachtengang correct was, is echter niet zeker. Uit het verhaal van Sicke Benninge kan men opmaken dat, net zoals in 1457 het geval was geweest, ook ditmaal de Münsterse zijde het initiatief heeft genomen tot het maken van een directe verbinding tussen Westfalen en Groningen. Deze indruk wordt bevestigd door de overeenkomst van 29 september 1483. De tekst is gezien het taalgebruik van Münsterse herkomst en ook de geografische details zijn vanuit Münsters perspectief beschreven:

- er zal een scheepvaartverbinding worden aangelegd van Heede aan de Eems naar Groningen;
- van Heede wordt een gracht gegraven naar de Westerwoldse A;
- Groningen moet zorgen voor het tracé van de Westerwoldse A door de Dollard naar Reide;

- Groningen zorgt tevens voor een route binnendoor, van de Westerwoldse A via de Slochtersloot naar Groningen.

De onderneming was weliswaar bedoeld om kooplieden van beide verdragspartijen in staat te stellen ongehinderd handel te drijven, maar de bepalingen ten gunste van de Münsterse kooplieden zijn gedetailleerder uitgewerkt dan die voor de Groningers.

Tegenover de argumenten die ervoor pleiten dat het initiatief tot deze onderneming van Münsterse zijde is gekomen, kan men aanvoeren dat de stad Groningen wel 60 vaten boter aan de bisschop heeft betaald. Sicke Benninge vertelt dat de bisschop deze moest terugbetalen toen de zaak niet doorging.[66] Dit zou er inderdaad op kunnen wijzen dat de onderneming van Groningen uitging en dat Groningen door betaling van deze boter de Münsterse bisschop tot medewerking heeft overgehaald. Er zijn echter ook andere verklaringen denkbaar. Misschien heeft de bisschop de organisatie van de werkzaamheden op zich genomen en een begin laten maken met de uitvoering van dat stuk van het tracé, dat op grond van de overeenkomst voor rekening van Groningen zou komen. De betaling in de vorm van boter kan daartoe hebben gediend.[67] Zeker is wel dat er een goede reden geweest moet zijn om een zo ambitieus project op te zetten en dat we die toch vooral in de Emder tollen en stapelbepalingen moeten zoeken.

3.1.6 Het Emder stapelrecht

De Emder tol mocht dan wel een steen des aanstoots zijn voor de Münsterse bisschop en zijn onderdanen, een onoverkomelijke handelsbarrière was hij zeker niet. Veel ernstiger was het Emder stapelrecht dat de Münsterlandse kooplieden verhinderde de Groninger markt te bezoeken. Dit was uiteraard ook niet bevorderlijk voor de functie van de stad Groningen als handelscentrum, ook al mochten de Groninger kooplieden zelf misschien – op grond van de oude verdragen met Ulrich Cirksena – nog altijd ongehinderd Emden passeren.[68]

Op verzoek van het stadsbestuur van Emden lieten enkele bejaarde inwoners van Larrelt, Folkersweer, Wybelsum en Emden in 1486 optekenen dat Westfaalse kooplieden bij hun weten nooit verder waren gevaren dan Emden. Deze getuigenverklaringen waren afgenomen in verband met het voornemen van de Emder magistraat om de stedelijke rechten officieel door de keizer te laten bekrachtigen. De Emders hadden goede motieven voor een dergelijke actie. Keizerlijke erkenning zou hen niet alleen in staat stellen het krachtens gewoonte bestaande Emder stapelrecht strenger te handhaven, maar zou hen ook bescherming kunnen bieden tegen eventuele machtsaanspraken van de graaf van Oost-Friesland. Met het oog hierop was het nodig aan te tonen dat de Emder rechten veel ouder waren dan de grafelijke status van de Cirksena's.

In het *Haus- Hof- und Staatsarchiv* te Wenen bevindt zich een te Keulen opgemaakt concept voor een keizerlijke bevestiging van het traditionele Emder stapelrecht d.d. 18 mei 1486.[69] Daarin wordt bepaald dat geen enkel schip uit Westfalen of elders over de Eems voorbij Emden mag varen, maar te Emden moet aanleggen. De lading moet daar worden *abgelegt, verkauffet, verhandelt und nit ferrer noch weiter gefurt*. Uit de doorhalingen en verbeteringen in dit concept kan men opmaken dat de opstellers aanvankelijk de bedoeling hebben gehad het Emder *Niderlagerecht* met schriftelijke bewijzen te staven. De Emders konden deze echter niet overleggen om de eenvoudige reden dat zulke bewijsstukken niet bestonden. Het enige dat zij in plaats daarvan konden doen, was het presenteren van getuigenverklaringen als de bovengenoemde. Hiermee konden ze aantonen

dat er ten aanzien van de Emder voorbijvaart bepaalde oude gewoonten waren. En dat is ook precies datgene wat als bewijsgrond in het bewuste concept, na doorhaling van de verwijzingen naar niet-bestaande schriftelijke bewijsstukken, bleef staan: *als sy auch des über menschen gedechtnuss in übung und gebrauch gewesen und also herkumen sey*. Het concept maakt voorts uitdrukkelijk het voorbehoud, dat deze bevestiging de rechten van de keizer, het Rijk en anderen onverlet laat.

Het is niet duidelijk of deze bevestiging al dan niet rechtskracht gekregen heeft. Het is niet eens zeker of het privilege wel echt is uitgevaardigd. Heeft keizer Frederik III de Emder bewijsvoering onvoldoende geacht?[70] De keizer stierf op 19 augustus 1493 en werd opgevolgd door zijn zoon Maximiliaan. Deze was van 1477 tot 1482 gehuwd met Maria van Bourgondië. Als gevolg van deze verbintenis was hij niet alleen belast met de leiding van het Rijk en de zorg voor de belangen van het Habsburgse huis, maar had hij ook te waken over de Bourgondische erflanden. De oorlogen die hij in dat verband moest voeren, maakten dat hij voortdurend in geldnood zat. Door zijn permanente behoefte aan geld was hij toegankelijk voor allerlei vorsten en steden die bij hem aanklopten om bevestiging of uitbreiding van hun rechten, zeker wanneer zij bereid waren daarvoor grote sommen geld te betalen. Zo verkreeg ook de stad Groningen van Maximiliaan mooie privileges waarop ze zich later met succes zou beroepen.[71]

Ook de Emders vonden bij Maximiliaan gehoor toen zij zeven jaar na hun poging bij Frederik III opnieuw om erkenning van hun voorbijvaartprivilege vroegen. Wat de aanleiding is geweest voor dit verzoek, is onbekend. Het is mogelijk dat we er niets bijzonders achter moeten zoeken en dat ze na de dood van de keizer hun stapelrecht eenvoudig ook door diens opvolger bevestigd wilden zien. Het kan

Portret van keizer Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519).
Gravure door Albrecht Dürer.
Maximiliaan van Habsburg was rooms-koning sinds 1486 en Duits keizer in de periode 1493-1519.
Groninger Archieven, Collectie DAPD.

ook zijn dat ze zich hebben willen wapenen tegen de bisschop van Münster die zijn oude rechten nog niet was vergeten en van de wisseling van de wacht aan de top van het Rijk gebruik zou kunnen maken om zijn verloren rechten te herkrijgen. Hoe dit ook zij, op 4 november 1494 verleende Maximiliaan te Antwerpen aan de stad Emden een privilege dat in zeer vage bewoordingen gesteld is en er geen geheim van maakt dat de bevestigde rechten gebaseerd waren op oude gewoonten. Volgens de tekst van de oorkonde moesten alle schepen die stroomopwaarts en stroom-

afwaarts over de Eems voeren, in Emden aanleggen, waar hun lading *nidergelegt* moest worden. Vervolgens moest *nach alter gewonnheit damit gefaren und gehanndelt* worden, zij het dat de rechten van anderen moesten worden gerespecteerd. Vager en algemener kan het haast niet; de inhoud van de 'oude gewoonte' blijft in het duister. Verder bepaalt de oorkonde dat zeeschepen die vanwege slechte weersomstandigheden beschutting zoeken in de Emder haven, niet onderworpen zullen zijn aan de stapelbepalingen, maar wel havengeld moeten betalen. De inkomsten uit deze heffing waren in principe bedoeld voor de instandhouding van de Emder haveninrichtingen.[72]

Ook al was er misschien wat aan te merken op de duidelijkheid van het privilege, met dit keizerlijke stuk in het archief durfden de Emders en de inmiddels tot mondigheid gekomen Oostfriese graven Edzard en Uko de confrontatie met de bisschop van Münster wel aan. Op 1 juni 1493 had de stad Hamburg reeds definitief afstand gedaan van haar rechten op Emden en Leerort[73] voor 10.000 mark.[74] Door bemiddeling van bisschop Konrad van Rietberg van Osnabrück kwam op 27 augustus 1495 ook een regeling tot stand tussen de Münsterse bisschop Heinrich van Schwarzenburg en zijn kapittel enerzijds en de graven Edzard en Uko in Oost-Friesland anderzijds. Münster stond alle aanspraken op stad, kasteel en tol te Emden af aan de graven, die daarvoor *f* 10.000 zouden betalen. Terloops werd in dit verdrag ook het Emder stapelrecht erkend: 'met inachtneming van de gerechtigheid en vrijheid die de stad Emden volgens oud gebruik en gewoonte sinds de tijd der Hamburgers tot nu gehad heeft'.[75]

Vervolgens sloot Konrad van Rietberg – deze was inmiddels de graaf van Schwarzenburg op de Münsterse bisschopsstoel opgevolgd – met de graven Edzard en Uko en de stad Emden een overeenkomst die ook aan de handelsproblemen een einde moest maken.[76] In dit verdrag erkende de bisschop dat de Westfaalse schippers en kooplieden onderworpen waren aan het Emder stapelrecht. De Münsterlandse schepen zouden tijdens de Emder jaarmarkten van Midvasten en Michaelis telkens acht dagen hun lading in Emden te koop aanbieden en buiten de jaarmarkten drie dagen. Met hetgeen ze in deze perioden niet hadden kunnen verkopen, zouden ze, na betaling van de daarvoor geldende tol, hun gang mogen gaan.

Het verdrag van 1496 tussen Münster en de Oostfriese graven inzake de *Niderlage* is – na de verklaring van Theda uit het jaar 1483[77] – het eerste officiële document waarin een beschrijving van het Emder stapelrecht is opgenomen. In vergelijking met de tekst uit 1483 valt op dat voor niet-Westfaalse kooplieden een absoluut verbod gold Emden voorbij te varen. Zoals eerder gezegd: tot aan deze periode toe zijn er geen aanwijzingen die eenduidig aantonen dat de Groninger kooplieden aan de *Niderlage* onderworpen waren en blijft het mogelijk dat zij, in overeenstemming met het in 1459[78] met Ulrich Cirksena gesloten akkoord, vrij voorbij Emden mochten varen mits zij de vanouds gebruikelijke tol betaalden.

3.1.7 Edzard van Oost-Friesland

Gedurende de jaren waarin Edzard Cirksena beschermheer was van Groningen (1506-1514), zijn de inwoners van die stad zeker niet onderworpen geweest aan de Emder stapel.[79] Dat heeft te maken gehad met de politieke aspiraties van deze Oostfriese graaf die van meet af aan uit is geweest op versterking van zijn positie in het gebied tussen Eems en Jade, maar daarmee niet tevreden was. Hij onderkende de kansen die er voor hem lagen in het heerloze Friese gebied ten westen van de Eems, waar de stad Groningen in de praktijk de heersende factor was.

Edzard ontpopte zich als een echte machtspoli-

Portret van Edzard Cirksena (1462-1528).
Graaf Edzard was van 1491 tot zijn dood in 1528 graaf in Oost-Friesland. In de jaren 1506-1514 was hij tevens heer van Groningen.
Ostfriesische Landschaft Aurich, Bildarchiv.

ticus die alle mogelijkheden aangreep om zijn zin te krijgen. Om te beginnen lukte het hem om de resterende Hamburgse rechten op Emden en Leerort af te kopen. Zijn positie tegenover de bezitters van de heerlijkheden die ten oosten van zijn graafschap gelegen waren en weigerden toe te geven aan zijn machtsaanspraken, wist hij te versterken door het hoogste gezag in het Rijk om de tuin te leiden. In het voorjaar van 1495 vroegen Edzard en zijn broer Uko koning Maximiliaan om een bevestiging van de Oostfriese grafelijkheid. Zoals in dit soort gevallen gebruikelijk was, werd dit document gegoten in de vorm van een bevestiging van een ouder privilege. De jonge Oostfriese graven toonden de keizerlijke kanselarij echter niet de echte oorkonde van 1464, maar een vals stuk dat op 30 september 1454 was gedateerd en dat, anders dan de globale beschrijving in het echte (maar jongere) document, een precieze opgave bevatte van de gebieden die zich nog tegen het gezag van de Oostfriese graven verzetten: Esens, Jever, Friedeburg, Butjadingen en Stadland. De opzet was duidelijk: door het noemen van deze namen bevestigde Maximiliaan de aanspraken van de Cirksena's en konden dezen zich gesterkt voelen bij het uitvoeren van hun politieke agenda.[80]

Wilde Edzard ten westen van de Eems voet aan de grond krijgen, dan had hij de keuze uit twee mogelijkheden. Hij kon de confrontatie met Groningen zoeken of proberen een vorm van samenwerking met die machtige nabuurstad te vinden. De politieke ontwikkelingen beperkten zijn keuzevrijheid. Drie jaar nadat hij in Oost-Friesland zelf ruim baan had gekregen, moest hij het beleven dat rooms-koning Maximiliaan een autoriteit boven hem plaatste. In 1498 benoemde de koning hertog Albrecht van Saksen tot 'potestaat' van Friesland, waartoe ook Oost-Friesland, de Ommelanden en de stad Groningen geacht werden te behoren. Edzard begreep dat hij zich moest schikken en zocht de samenwerking met Albrecht. Samen besloten ze de stad Groningen met geweld te onderwerpen. Toen na een vruchteloze strijd van enkele jaren de Saksen niet bij machte bleken de sterke stad te veroveren, gooide Edzard het over een andere boeg. Hij koos voor samenwerking met Groningen en liet zich hier in 1506 triomfantelijk als beschermheer binnenhalen.[81] In deze nieuwe rol zag Edzard zich genoodzaakt alles te vermijden wat wrijving met de machtige stad zou kunnen veroorzaken. Ook de belangen van zijn eigen Emden moesten wijken en

van toepassing van de Emder *Niderlage* ten opzichte van de Groningers kon geen sprake zijn.

3.1.8 Groningen onder de hertog van Gelre

Edzard van Oost-Friesland wist zich slechts acht jaar te handhaven als beschermer van Groningen. De manier waarop de graaf in 1514, toen hij van alle kanten in het nauw gebracht was, door de Groningers aan de dijk is gezet, heeft aan de oostzijde van de Eems veel kwaad bloed gezet. Van meet af aan is er onenigheid geweest over de vraag of Edzard de Groningers nu wel of niet van de hem gezworen eed heeft ontslagen. Zeker is dat Edzard vanuit Oost-Friesland met verbittering terugdacht aan het ondankbare Groningen, dat hij in 1506 van de Saksen had gered en dat nu met de hertog van Gelre tegen hem samenspande. Geen wonder dat ook de Emders meenden hun houding tegenover de Groningers en hun handel te kunnen veranderen. De stad Emden ging ter handhaving van het stapelrecht dezelfde maatregelen nemen als de Groningse olderman van het Gildrecht deed ten behoeve van het Groninger handelsmonopolie. In 1522 werden enkele kooplieden uit Dülmen en Haltern, die met boter, kaas en spek van de Groninger markt kwamen en via het Damsterdiep, Delfzijl, de Dollard en Bellingwolde onderweg waren naar Münsterland, door de Emders wegens ontduiking van de tol en *Niderlage* in Westerwolde achterhaald en naar Emden opgebracht.[82]

Ook het goederenvervoer ten behoeve van de stad Groningen zelf ondervond nu hinder van de kant van de Emders. Graaf Enno, die in 1528 zijn overleden vader Edzard was opgevolgd, streefde ondanks alles toch een goede verstandhouding met Groningen na. Hij gaf de stad dan ook verlof om enkele schepen met Bentheimer steen voor de bouw van de Sint Maartenstoren langs Emden te laten varen zonder aan te leggen. Emden weigerde echter de graaf in zijn welwillendheid te volgen en hield de betrokken schepen aan, met het argument dat de gegeven toestemming verjaard was.[83] Bovendien deed zich in 1529 een incident voor, waarvan we de details kennen uit een getuigenverhoor uit het jaar 1544. In de periode vóór 1529 waren de Groningers gewoon geweest om via de Eems naar Westfalen te varen, op de markten daar hout in te kopen, daarvan ter plaatse schepen te bouwen en de rest van het hout in de vorm van balken en planken als lading mee stroomafwaarts te nemen. Ze verkochten die vervolgens waar hun dat uitkwam. Te Emden betaalden ze alleen de gewone 'roertol', die vijf krumsterten per schip bedroeg.[84] Sinds 1529 werd te Emden echter een afdracht geëist ter hoogte van 1% van de waarde van de vervoerde lading en moesten de schippers bovendien nog van burgemeesters en raad van Emden 'afkomen', zoals het letterlijk heette. Hiermee werd bedoeld dat ook de Groninger schippers geacht werden onderworpen te zijn aan de Emder stapelbepalingen en dat zij de verplichte *Niderlage* moesten afkopen bij het Emder stadsbestuur. Het geld verdween in de zakken van de Emder bestuurders.[85] De hoogte van de afkoopsom verschilde van keer tot keer en scheen iets te maken te hebben met de omvang van het schip en zijn lading.

In 1529 kregen de Groninger burgers Berend, Simon en Joost Schuitemaker, Claes Meinders en Luitje en Johan van Meppen met deze maatregel te maken. Berend Schuitemaker beklaagde zich tegenover de Emder burgemeester Hindrick Buttel over de ongewone behandeling. Deze maakte duidelijk dat het Emder optreden iets te maken had met de manier waarop Groningen destijds graaf Edzard had gedumpt en die een belediging was geweest voor heel Oost-Friesland. De Emder burgemeester gaf de Groningers te verstaan dat Groningen vroeger *f* 8000 per jaar aan de graaf van Oost-Friesland had betaald.[86] Wanneer het dat opnieuw zou gaan doen, zou alles

weer goed komen. Berend Schuitemaker repliceerde dat hij en zijn collega's niet meer dan 'arme gezellen' waren en helemaal geen invloed hadden op zulke dingen. Daarop was Buttels kille reactie: 'De biggen moeten boeten voor wat de zeug heeft misdaan.' Toen de schippers in Groningen thuiskwamen, rapporteerden ze hun ervaringen aan burgemeesters en raad. Dezen schreven een protestbrief naar Emden, waarvan de tekst helaas verloren is gegaan. Wel kennen we het antwoord van de Emders. Die stelden eenvoudig dat de Groningers hun nieuwgebouwde schepen met lading te Emden hadden moeten verkopen, overeenkomstig een privilege dat de keizer al meer dan 150 jaar geleden aan Emden had gegeven. Omdat de Groninger schippers hun goederen niet in Emden hadden kunnen verkopen, had het Emder stadsbestuur hen voor deze ene keer weer met hun lading laten uitvaren na betaling van een bedrag ten behoeve van de Emder openbare werken. Het had gemeend de Groningers hiermee een plezier te doen. Nu bleek dat deze geste aan Groninger zijde niet op prijs werd gesteld, zouden de Emders in het vervolg hun stapelrecht met alle gestrengheid handhaven.[87]

Zelfs tegen zijn eigen graaf Enno zette het Emder stadsbestuur zijn zin door. In 1534 had hij de Osnabrückers het recht verleend voorbij Emden te mogen varen, maar deze toezegging moest hij onder Emder druk in 1539 intrekken.[88] In hetzelfde jaar droeg de graaf de zorg voor de veilige vaart op de Eems aan het Emder stadsbestuur over. Ter bestrijding van de kosten die het hiertoe zou moeten maken kreeg het stadsbestuur het recht om ton- en bakengeld te innen.[89] Het heeft er alle schijn van dat men van Groninger zijde de zaak vanaf 1531 heeft laten rusten. Eerst een verhoging van de Emder tollen in 1541 heeft geleid tot een nieuwe confrontatie, waarover enkele bundels archiefstukken in het Groninger stadsarchief ons gedetailleerd informeren.

3.2 Van 1543 tot de Rijksdag van Augsburg (1548)

3.2.1 Groningse protesten

In 1541 verdubbelde de raad van Emden de tolta-rieven in verband met de geldontwaarding.[90] Van verschillende kanten werd hiertegen protest aangetekend. Het ligt voor de hand dat er ook vanuit Groningen stelling is genomen, maar documenten

Portret van Maria van Hongarije (1505-1558).
Maria van Habsburg, zuster van Karel V, was sinds 1526 weduwe van koning Lodewijk II van Hongarije. Van 1531-1555 was zij voor haar broer landvoogdes over zijn Nederlandse erflanden.
Groninger Archieven, THAG 4436.

Portret van gravin Anna van Oldenburg (1501-1575), sinds 1540 weduwe van graaf Enno II van Oost-Friesland en van 1542 tot 1561 voogdes voor haar onmondige kinderen en regentes van het graafschap. Zij was een taaie tegenspeelster van Maria van Hongarije en de stad Groningen in de kwestie van de Emder voorbijvaart.
Ostfriesische Landschaft Aurich, Bildarchiv.

daarover zijn niet bewaard gebleven. In de paragraaf onder het kopje 'Het begin' hebben we gezien dat het Groninger dossier over de passage van Emden begint met de brief die burgemeesters en raad op 28 februari 1543 schreven aan het hoofd van de Nederlandse regering te Brussel, koningin-weduwe Maria van Hongarije. Hierin deden zij hun beklag over de gedwongen *Niderlage* te Emden, de verhoogde ossentol en de Oostfriese pretenties ten aanzien van de Eems. Een kleine drie weken later keerde de bode in Groningen terug met het antwoord van de landvoogdes. Zij liet het stadsbestuur weten dat zij de verantwoordelijke personen in Oost-Friesland had aangeschreven, dat wil zeggen: graaf Enno's weduwe, Anna van Oldenburg, en de voogden van haar kinderen. De bewuste brief was – met een kopie voor de Groningse administratie – bijgevoegd. De Groningers moesten die zelf in Oost-Friesland laten bezorgen en de bode zou op antwoord moeten wachten.[91] De koningin was van plan de zaak meteen stevig aan te pakken: indien de nieuwigheden niet ongedaan werden gemaakt en de Groningers niet in hun recht op vrije voorbijvaart werden hersteld, zouden Emder schepen bij wijze van represaille in de Bourgondische landen in beslag genomen worden.[92]

Enkele dagen later – op 19 maart 1543 – vertrok stadsbode Herman Pricker met Maria's brieven naar Emden. Lang hoefde hij niet op antwoord te wachten. Anna's reactie dateert van woensdag in de Goede Week, 21 maart 1543. Het was haar duidelijk, zo schreef ze, dat de Groningers bezig waren de rechten van haar onmondige kinderen te ondergraven. De gravin zou zich over een passend antwoord aan koningin Maria moeten beraden met haar stenden en dat zou enige tijd vergen. Gravin Anna moet zich op het moment van het schrijven van haar brief nog allerminst zeker hebben gevoeld in haar positie van regentes. De kwestie van de voogdij over haar onmondige zonen Edzard, Johan en Christoph was immers nog niet geregeld.[93]

Anna heeft inderdaad haar tijd genomen: bijna een jaar lang horen we niets van de zaak. Pas op 15 januari 1544 werd een volgende stap gezet en toen was het niet Emden, maar opnieuw Groningen waar iets gebeurde. Stadssecretaris Johan van den Grave schreef op deze datum opnieuw een brief aan koningin

Maria om de kwestie van de Emder voorbijvaart onder de aandacht van de Brusselse regering te brengen. Burgemeesters en raad deelden mee dat zij Maria's brief van begin vorig jaar bij gravin Anna hadden laten bezorgen en gaven weer wat daarop Anna's antwoord was geweest. 'Het is mogelijk', zo schreef de secretaris, 'dat de Oostfriezen zich inmiddels rechtstreeks tot het Hof in Brussel hebben gewend en dat wij in Groningen daarvan niets hebben vernomen.' Het stadsbestuur wilde nu graag weten of Anna inderdaad in positieve zin had gereageerd. Zo niet, dan was het nu tijd om maatregelen te nemen. Niet alleen de belangen van Groninger burgers, maar ook de keizerlijke rechten op de Eems waren immers in het geding.[94]

Twaalf dagen later begaf de Groningse bode zich te Brussel weer op de terugreis naar huis. In zijn tas had hij onder meer een brief van de landvoogdes voor het stadsbestuur. Toen deze na zijn thuiskomst op het raadhuis werd geopend, bleek het een briefje van zeven regels te zijn met twee daarin gevouwen bijlagen. Maria liet weten dat ze opnieuw aan gravin Anna en de voogden van de jonge graven had geschreven en zich nu ook tot graaf Johan wendde. Zoals hierboven reeds is aangestipt, genoot deze – katholieke – broer van de overleden Enno en oom van de jonge graven het vertrouwen van de Brusselse regering en was sinds 1542 's keizers stadhouder in Valkenburg en Daalhem. Net als het jaar tevoren verzocht Maria het stadsbestuur om de ingesloten originele brieven aan gene zijde van de Eems te laten bezorgen en op antwoord te laten wachten.[95] Uit de bijgevoegde kopieën blijkt dat Maria in haar brief aan Anna opnieuw op afschaffing van de gewraakte maatregelen aandrong en dat zij graaf Johan daarbij om medewerking vroeg.

De Groningse bode die Maria's aanschrijving in Oost-Friesland bezorgde, kreeg deze keer niet meteen antwoord mee. Eerst twee maanden later werd in Groningen weer wat over de zaak vernomen. Toen arriveerde in Groningen een pakket brieven uit Brussel dat in hoofdzaak bestond uit kopieën van de correspondentie tussen koningin Maria, gravin Anna en graaf Johan. Er was een begeleidende brief bij van Maria van Hongarije aan het Groninger stadsbestuur, die gedateerd was op 1 maart 1544.[96] Anna verwees in haar brieven naar de oude rechten van de stad Emden die bevestigd waren door keizers en koningen. Volgens Anna wist haar schoonbroer Johan er alles van en hij zou het allemaal wel kunnen uitleggen. Anna vroeg de koningin – haar lotgenote als weduwe – medelijden te hebben met haar *witwenstanndt* en onmondige kinderen, zodat zij niet in hun weerloze jaren van hun erfelijke rechten beroofd zouden worden. Graaf Johan van zijn kant bevestigde in zijn brief – gedateerd op 11 februari 1544 – het bestaan van de Emder rechten. Op grond daarvan mochten Groninger schippers alleen met toestemming van de Emders aan de Oostfriese havenstad voorbij varen. De graaf kondigde aan dat hij de zaak binnenkort in Brussel mondeling zou komen toelichten en dat hij bij die gelegenheid ook de privileges zou overleggen.[97] In reactie hierop had Maria duidelijk gemaakt dat ze niet van verder uitstel gediend was en de kwestie tot een einde wilde brengen.[98] Zij vond dat de passage van Emden op de oude voet hersteld moest worden, maar wilde de Emders wel aanhoren wanneer die dachten hun rechten te kunnen bewijzen. Als dan mocht blijken dat de Groningers inderdaad voor het passeren van Emden moesten betalen, zou zijzelf, Maria, de tarieven vaststellen. Voor alle duidelijkheid had de koningin graaf Johan laten weten wat haar positie in deze zaak was: wanneer het overleg niet tot het gewenste resultaat zou leiden, was zij niet van plan te dulden dat de Groningers benadeeld zouden worden.

Graaf Johan reisde nu vanuit Limburg naar Oost-Friesland om met zijn schoonzuster en de Emder stadsbestuurders te overleggen over het aan koningin Maria te geven antwoord. De beraadslagingen stelden hem in staat om de landvoogdes gedetailleerd van repliek te dienen.[99] Johan deelde aan koningin Maria mee dat de Groningers – volgens hem maakten die overigens nauwelijks gebruik van de Eems – de enigen waren die over de voorbijvaart klaagden, hoewel ze daartoe niet meer reden hadden dan andere steden en landschappen. Ook de gewraakte heffingen op schepen en lading waren geen nieuwigheden maar vanouds gebruikelijk. Alleen degenen die 'het recht van voorbijvaart' hadden, moesten daarvoor een kleinigheid betalen. De Groningers kwam dat recht niet toe omdat de Eems uit Westfalen komt en beide oevers Oostfries grondgebied zijn. Alleen wanneer men in Groningen bezig was met de bouw van kerken, kloosters en stedelijke gebouwen zoals poorten en torens en wanneer daarom vriendelijk was gevraagd, hadden de Emders wel eens, *gueder naburscap wegen*, toestemming gegeven voor het vrije transport van de benodigde bouwmaterialen. Dat was een praktijk die ook nu nog wel een enkele keer werd gevolgd. Van hun kant hadden de Emders echter ook klachten. Hun handelingsvrijheid was in Stad en Ommelanden zeer beperkt. Het zou daarom goed zijn wanneer beide partijen ergens aan de grens van Gronings en Oostfries gebied een conferentie hielden om duidelijkheid te scheppen. Het Emder stadsbestuur zou daar graag aan meedoen. Het was echter niet bereid om ondertussen zijn beleid te wijzigen; integendeel, de magistraat vroeg de koningin om hem bij te staan.

De brief die gravin Anna op 18 maart 1544 aan Maria stuurde, stemt inhoudelijk overeen met Johans antwoord, hetgeen natuurlijk niet verwonderlijk is na het overleg dat beiden met elkaar hadden gehad. Anna meende ook te weten waarom de Groningers juist nu met hun klachten kwamen. Ze deden dat volgens haar omdat 'wij, mijn onmondige kinderen en ikzelf als beklagenswaardige weduwe, ons nu niet zo goed tegen onterechte gewelddaden kunnen verdedigen'.[100]

3.2.2 Getuigenverklaringen

Ondertussen zat men in Groningen niet stil. In haar brief van 1 maart 1544[101] had Maria van Hongarije voorgesteld een conferentie te houden waarop beide partijen de gelegenheid zouden krijgen hun rechten aan te tonen. Zoals we gezien hebben, waren ook de Oostfriezen daartoe bereid en hadden ze laten weten dat de ontmoeting wat hen betreft ergens in een grensplaats zou moeten plaatsvinden. De Groningers zullen zich weinig zorgen hebben gemaakt over de vraag of ze wel in staat zouden zijn hun rechten naar behoren te staven. In het stadsarchief lagen immers de overeenkomsten die de stad in 1457 en 1459 met jonker Ulrich Cirksena van Greetsiel, de latere eerste graaf van Oost-Friesland, had gesloten en waarvan al eerder melding is gemaakt.[102] Deze verdragen zouden de basis zijn onder de Groninger argumentatie. Op grond hiervan zouden de Groningers betogen dat zij niet onderworpen waren aan het Emder stapelrecht en dat zulks sinds mensenheugenis ook in de praktijk zo was geweest. Om dit aan te tonen lieten burgemeesters en raad van Groningen door de Hoofdmannenkamer een groot aantal getuigen horen.[103]

Het eerste verhoor – het proces-verbaal dateert van 2 mei 1544 – betrof een negental Groningse schuitemakers en houtkopers en bevatte het verhaal over de gebeurtenissen van 1529 die hierboven al genoemd zijn.[104] In hun verklaringen vertelden de getuigen gedetailleerd over hun handelspraktijken. Wat de kwestieuze zaak aangaat, verklaarden zij dat

Groninger burgers en ingezetenen in ieder geval al meer dan veertig jaar 'geen heller of penning' betaalden om voorbij Emden te mogen varen, afgezien van een kleine 'roertol'. In 1529 waren de toltarieven te Emden echter drastisch verhoogd en moest er ook betaald worden voor de 'voorbijvaart'. De Groningers hadden tot nu toe bedragen moeten betalen tussen de vier en tien daalders. Van de getuigen verklaarden er drie dat ze sinds vele jaren 'dagelijks' met boter en kaas naar het sticht Münster voeren en zwaar getroffen werden door de Emder maatregelen.[105]

Het tweede getuigenverhoor is ons bekend uit een proces-verbaal van Stadhouder en Hoofdmannen van 20 mei 1544.[106] Bij die gelegenheid legden zes veehandelaren en vier kooplieden in koper- en tinwerk verklaringen af die betrekking hadden op ervaringen sinds ongeveer 1512. De ossenhandelaren getuigden dat zij vroeger slechts één krumstert per gekochte os moesten betalen, maar dat de Emder tollenaar sinds 1541 'een schaap' (= vijf krumsterten) vroeg. Protesten hadden nooit iets uitgehaald. De handeldrijvende koperslagers en tingieters wisten te vertellen dat zij sinds 1536 zwaarder werden belast. De tol voor ter markt gebracht nieuw werk was drastisch verhoogd en voor de uitvoer van bij hen ingeruild gebruikt goed moest in 1536 plotseling zowel tol- als waaggeld betaald worden. Dat was vóór die tijd nooit zo geweest. Toen zij in 1536 de Emder tolmeester de gebruikelijke tollen hadden betaald en ze van hem verlof hadden gekregen weg te varen, werden ze buitenbooms[107] door een schip van het Emder stadsbestuur aangehouden, opgebracht naar Emden en binnen de boom vastgelegd: hun schip werd verbeurd verklaard wegens ontduiking van tol- en waaggeld voor oud koper- en tinwerk. Om hun eigendommen weer vrij te krijgen hadden ze aan enkele Emder burgemeesters 70 à 80 Emder gulden moeten betalen.

3.2.3 Nieuwe klachten

Wat uit deze wirwar van waag- en tolgelden en afkoopsommen duidelijk wordt, is dat de passage van Emden eerst sinds 1529 gehinderd werd, dat de toltarieven kortgeleden waren verhoogd en dat ook de invoering van nieuwe heffingen van recente datum was. Met deze verklaringen in het archief kon het Groninger stadsbestuur de confrontatie met de Oostfriezen met een gerust hart tegemoet zien. Tot grote ergernis van de Groningers gebeurde er echter niets en dat terwijl het marktseizoen al weer begonnen was. Er zat daarom niets anders op dan de zaak opnieuw in Brussel aanhangig te maken. Burgemeesters en raad lieten een uitvoerig klaagschrift opstellen waarin de informatie uit de beide processen-verbaal van getuigenverhoren werd verwerkt.[108] Voor het verloop van dit verhaal is het niet nodig de inhoud ervan tot in detail weer te geven. Ik beperk me daarom tot de nieuwe elementen erin en het meest noodzakelijke. Het stuk begint met een verklaring omtrent de rivier de Eems. Deze rivier is niet alleen van Oost-Friesland – zoals de Emders beweerden – maar komt evenzeer de keizer toe als erfheer van Groningen en Ommelanden. Hiertoe verwijst de tekst naar het ontstaan van de Dollard, waarin meer 'Gronings' dan Oostfries gebied ten onder zou zijn gegaan. Aan de 'Groninger' kant zouden maar liefst zeventien kerspelen – van de in totaal 33 kerspelen die er volgens de overlevering in het gehele Dollardgebied waren geweest – door het water verzwolgen zijn. De Eems bedreigde nog altijd de Oldambtster dorpen en landerijen.[109] Het was daarom billijk dat de onderdanen van de keizer – ter compensatie van de last die zij van de rivier ondervonden – ook enig profijt van de Eems konden trekken door hem ongehinderd als handelsweg te gebruiken. Dan volgt het verhaal van de belemmering van de vrije voorbijvaart door de Emders en de ervaringen van de Groninger

houtverkopers en schuitemakers, boterhandelaren, ossenkopers, koperslagers en kannegieters. Tenslotte verwezen burgemeesters en raad naar de narigheden die ook kremers, lakensnijders en andere kooplieden in Oost-Friesland ondervonden. Op grond van dit alles vroeg het stadsbestuur de landvoogdes te Brussel om concrete maatregelen, waardoor Groningen in zijn oude rechten zou worden hersteld en de geleden schade vergoed zou krijgen.

Het was de Groninger stadssecretaris mr. Johan van den Grave die voor de presentatie van dit stuk zelf de reis naar Brussel ondernam.[110] Het gevolg van deze Groningse démarche was dat koningin Maria opnieuw, en nu 'voor de laatste maal' de autoriteiten in Oost-Friesland opdroeg de gewraakte maatregelen ongedaan te maken.[111] Dit was echter niet genoeg naar de zin van het Groninger stadsbestuur. In augustus van hetzelfde jaar (1544) moest secretaris Van den Grave opnieuw naar Brussel voor overleg met het hoofd van Maria's regering, dr. Lodewijk van Schore.[112] De secretaris had diverse punten op zijn agenda staan, maar eerst en vooral moest hij de Brusselse regering zover zien te krijgen dat ze concrete maatregelen nam tegen Emden.[113] Hoe *ernstelijck* de secretaris ook bij Van Schore aandrong, tot een snelle voorziening kwam het echter niet. Wel bracht de secretaris kopieën mee van de brieven die te Brussel vanuit Oost-Friesland waren ontvangen in reactie op Maria's aanschrijvingen, eerder dat jaar.[114]

Uit de reactie van het Emder stadsbestuur (30 juni 1544) blijkt dat de koningin tegenover de Oostfriezen niet alleen over het geschil met Groningen had gerept, maar ook nog een andere gevoelige zaak had aangeroerd: die van de bestrijding van de wederdopers en andere oproerige secten en, daarmee samenhangend, de uitvoering van de desbetreffende keizerlijke plakkaten. Maria had de Emder stadsbestuurders verweten dat ze te laks waren in het vervolgen van ketters en had erop gewezen dat dit voor haar ook een reden was om maatregelen te nemen ter belemmering van het handelsverkeer van Emder burgers met andere onderdanen van de keizer.[115] Burgemeesters en raad van Emden antwoordden op deze beschuldiging dat zij hun uiterste best deden om 'deze oproerige secten uit te roeien'. Zij hadden Deventer en andere steden verzocht de bekentenissen van aldaar gevangen genomen anabaptisten naar Emden te zenden, zodat ze met behulp daarvan de hoofdpersonen en hun plannen aan het licht zouden kunnen brengen. Door een nauwgezette *inquisition ende vervolgunge* was de wederdoperij in Emden al uit de openbaarheid verdwenen, alle aanhangers van deze en andere secten hadden moeten onderduiken. Voor wat betreft de Groninger klachten ten aanzien van de voorbijvaart en tollen in Emden herhaalde het Emder stadsbestuur de argumenten die graaf Johan reeds in zijn brief van 16 maart had aangevoerd.[116]

Ook gravin Anna verwees in haar antwoord op Maria's laatste aanschrijving naar het eerder door haar ingenomen standpunt.[117] Ze voegde daar nu nog aan toe dat de Groningers niet zwaarder werden belast dan anderen en dat er al helemaal geen sprake was van nieuwe tollen. Het ging om al lang bestaande heffingen waarvan de tarieven waren aangepast aan de geldontwaarding. Volgens de gravin draaiden de Groningers de zaken om en zouden ze er goed aan doen te bedenken dat hun al veel te lang en te vaak omwille van de goede nabuurschap was toegestaan buiten de markten om in Oost-Friesland vee op te kopen en uit te voeren. De Groningers waren gewoon verwend en hadden niets te klagen. Anna ging ook in op de kwestie van de wederdopers. Ze wist, zo schreef ze, dat zij *von bosen neydischen zungen* bij de keizer en bij Maria belasterd werd en dat men van haar vertelde dat zijzelf het anabaptisme aanhing, haar zoons door een wederdoper liet onderwijzen[118]

en alle verboden secten toeliet. Als *elennd verlassen unnd unschuldige witwe* had Anna – net als Maria zelf – al veel verdriet te verwerken, deze smadelijke laster was echter onverdraaglijk.

3.2.4 De partijen zoeken het hogerop

Het ziet er niet naar uit dat deze tweede missie van Johan van den Grave naar Brussel meer heeft opgeleverd dan een paar kopieën van de correspondentie tussen Maria en de Oostfriezen. Pas op 2 februari 1545 horen we weer iets van de kwestie.[119] De Groninger secretaris schreef op die dag opnieuw een brief aan Maria van Hongarije om haar te melden dat Groninger burgers 'dagelijks' over Oost-Friesland kwamen klagen en dat de brieven van de koningin tot dusver niets hadden uitgehaald. Omdat voor de veehandelaren het seizoen weer voor de deur stond was het zaak om nú tot actie over te gaan. Ook bij de president van de Geheime Raad werd aangedrongen op concrete maatregelen.[120]

Deze keer hadden de Groningse pogingen enig succes. Het toeval wilde dat Karel V omstreeks deze tijd hoogstpersoonlijk in Brussel was, zodat de Brusselse regering de zaak aan de keizerlijke kanselarij kon voorleggen. Zo ging er op 14 februari 1545 een nieuwe aanschrijving naar Emden, deze keer niet van de landvoogdes Maria, maar van de keizer zelf.[121] Hij beval gravin Anna en de voogden van de jonge graven de Groningers de vrije voorbijvaart van Emden toe te staan en hen niet met verhoogde toltarieven en nieuwe heffingen lastig te vallen. Als de Oostfriezen geen gevolg gaven aan deze bevelen zou Karel overgaan tot het intrekken van de aan het Oostfriese gravenhuis vanwege het Rijk verleende regaliën en vrijheden. Volgens beproefd gebruik kreeg de Groninger bode dit stuk in Brussel mee, met de opdracht het zelf aan de overzijde van de Eems te gaan bezorgen.

Aan Oostfriese zijde begreep men uiteraard wel dat men deze aanschrijving van de keizer aan het Groninger stadsbestuur te danken had. Uit de reactie van gravin Anna blijkt dat zij allerminst onder de indruk was van de dreigementen. Door hun manier van doen, aldus Anna, gaven de Groningers te kennen dat ze helemaal niet tot praten bereid waren. Ze wilden eenvoudig hun zin krijgen en maakten daarbij gebruik van haar, Anna's, weerloosheid. Zij had echter nog wel degelijk een troef achter de hand: zij kon zich beroepen op de Rijksdag en dat zou ze ook gaan doen. Uit de brief waarin zij het Groninger stadsbestuur liet weten deze stap te zullen zetten, blijkt hoe boos de gravin was. Ze kon er deze keer niet toe komen om haar missive af te sluiten met de gebruikelij-

De grafelijke burcht en de Grote Kerk te Emden.
Detail van de vogelvluchtkaart van Emden in de stedenatlas van Braun en Hogenberg uit 1575.
Groninger Archieven, Collectie DAPD

ke godvruchtige zegenwens, een frase die nooit, zelfs niet in minder vriendschappelijke correspondentie, achterwege werd gelaten.[122]

Inderdaad wendde Anna zich tot de Rijksdag die dat jaar te Worms gehouden werd. Via een advocaat liet zij een petitie overhandigen waarin zij er op aandrong dat alsnog een conferentie zou worden belegd waarin beide partijen ten overstaan van een afgevaardigde van de keizer hun klachten over en weer zouden kunnen uiten en eventueel tot een vergelijk komen.

Gravin Anna's 'Polizeiordnung' van 1545 en Emden

Op 15 februari 1545 stelde gravin Anna van Oldenburg de zogenaamde *Polizeiordnung* vast, een soort algemeen wetboek voor het graafschap Oost-Friesland. Daarin werd onder meer bepaald dat het beleid inzake de Emder haven en de voorbijvaart van die stad voortaan gevoerd zou worden door de grafelijke ambtman te Emden, in nauw overleg met haarzelf en niet meer door burgemeesters en raad van die stad; de inkomsten zouden echter ten goede blijven komen aan de stad.[124] Zoals we gezien hebben, bestond het vermoeden dat het geld dat de Emder stadsbestuurders als afkoopsom voor de stapelplicht beurden in hun eigen zakken verdween.[125] Het is niet onmogelijk dat deze gang van zaken in de ogen van gravin Anna van een onaanvaardbare willekeur getuigde en dat zij hieraan een einde wilde maken. Zeker is wel dat gravin Anna erop uit was de positie van haar zonen Edzard, Johan en Christoph te handhaven en zo mogelijk te versterken. Volgens de tekst van het nieuwe reglement wilde Anna voorkomen dat hun rechten als gevolg van de snelle ontwikkeling van de stad Emden in het gedrang zouden komen.[126]

In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we gezien dat het Emder *Niderlage*- of voorbijvaartsrecht niet tot het complex van grafelijke rechten behoorde, maar een stedelijk recht was, dat terugging op een gewoonte die ten tijde van de Hamburgse bezetting van Emden was ontstaan.[127] Door het beleid rond stapel en haven aan zich te trekken heeft Anna de positie van het gravenhuis in aanzienlijke mate versterkt, mede vanwege de territoriale gevolgen die deze stap heeft gehad. Voor het Emder stadsbestuur waren het recht van *Niderlage*, het ton- en bakengeld en de havengelden nooit meer geweest dan 'servituten' op de Eems. Deze waren niet gebaseerd op 'een recht op die stroom', maar op het feitelijk gebruik dat de Emders ervan maakten. Anna's positie was echter een andere dan die van het Emder stadsbestuur. Haar manoeuvre kan gezien worden als een poging om het recht van het Oostfriese gravenhuis op de Eems zeker te stellen. De incorporatie van het Emder stapelrecht bij de Oostfriese grafelijkheid lijkt een stap te zijn in een achteraf herkenbaar proces waarin een complex van afzonderlijke rechten zich geleidelijk transformeerde tot een territoriaal vorstendom. De Groningers konden daarom best eens gelijk gehad hebben toen zij Maria van Hongarije lieten weten dat de graaf van Oost-Friesland de hele Eemsstroom voor zich opeiste.[128]

Anna's *Polizeiordnung* bevat verder een hele reeks voorschriften die haar een beslissende invloed gaven op de samenstelling en het functioneren van het Emder stadsbestuur, dat juist in deze tijd een grote neiging tot zelfstandigheid aan de dag legde. Ulrich Cirksena, de eerste Oostfriese graaf, had Emden beschouwd en behandeld als zijn eigendom en deze stad van grote gebouwen, waaronder een grafelijke burcht, voorzien. Na zijn dood (1466) had de burgerij van Emden zich echter statuten voor zelfbestuur verworven. De zelfstandige ontwikkeling van Emden bereikte een hoogtepunt door de erkenning van het stedelijke stapelrecht door Maximiliaan op verzoek van burgemeesters en raad van Emden zelf (1494).[129] Na de dood van Edzard de Grote (1528) deed graaf Enno veel ter bevordering van de economische ontwikkeling van Emden, maar dit verhinderde niet dat hij in botsing kwam met de stadsbestuurders, wier zelfbewustzijn onder invloed van het economische succes alleen maar toenam.[130]

Hoe zwak en meelijwekkend – naar eigen zeggen – haar positie als Enno's weduwe ook was, met haar *Polizeiordnung* gaf Anna er blijk van sterk genoeg te zijn om paal en perk te stellen aan de groeiende neiging van de Emder stadsbestuurders om hun eigen gang te gaan.[131] Het bestuursreglement was overigens niet alleen van belang voor de relatie tussen het Oostfriese gravenhuis en de stad Emden. Het bevestigde in algemene zin de positie van de Cirksena´s als de ordenende macht bij uitstek in Oost-Friesland.[132]

De intocht van Maria van Hongarije in Groningen in 1545. Op 14 september 1864 hielden de Groninger studenten een optocht door de stad, waarin zij de plechtige intocht uitbeeldden van koningin Maria van Hongarije, zuster van Karel V en zijn landvoogdes in de Nederlanden, tijdens haar bezoek aan Groningen op dinsdag 20 juni 1545. Steendruk door H. van de Weijer naar een tekening van J.W. Kaiser.
Groninger Archieven, THAG 6780.

Uit de informatie die dan op tafel zou komen zou de keizer ook zelf wel inzien dat er helemaal geen sprake was van nieuwe of verhoogde tollen, maar enkel van aanpassing aan het *verlauff der munze*. In reactie op dit verzoekschrift droegen de keizerlijke raadsheren de advocaat der Oostfriezen op om de Oostfriese privileges inzake het tolrecht, een specificatie van hun klachten tegenover de Groningers en een exemplaar van het nieuwe bestuursreglement voor Oost-Friesland (de zogenaamde *Polizeiordnung*) over te leggen. Met behulp van deze stukken wilde men tot een billijk oordeel zien te komen (13 mei 1545).[123]

3.2.5 Koninklijk bezoek

Terwijl de Emders bezig waren te voldoen aan de opdrachten die ze op de Rijksdag te Worms van de keizerlijke gedelegeerden hadden ontvangen, was Maria van Hongarije begonnen aan een tournee door de gebieden die als laatste aan de Habsburgse erflanden waren toegevoegd: Gelre, Overijssel, Drenthe, Groningen en Ommelanden en Friesland. Van deze gelegenheid wilde ze tevens gebruik maken om de Habsburgse invloed in oostelijke richting uit te breiden. Sinds 1532 was er al sprake van een leenverhouding tussen Jever en Karel V in zijn kwaliteit van hertog van Brabant en graaf van Holland.[133] De Brusselse regering had gewichtige redenen om te proberen zulke relaties ook tot stand te brengen met Esens en Tecklenburg.[134] Op zaterdagmiddag, 20 juni 1545, tussen vier en vijf uur, reed de koningin met haar omvangrijke en statige gevolg de Groningse Herepoort binnen.[135] In haar entourage bevond zich ook graaf Johan van Oost-Friesland, die vanuit Groningen naar Emden doorreisde.[136] Maria logeerde in het huis van Hugo te Nulo, pastoor en *persona* van Sint Maarten.[137] De Groningers onthaalden de landvoogdes op grootse wijze en met rijke geschenken, ongetwijfeld met in het achterhoofd de gedachte dat het geen kwaad kon wat geld te investeren in Brusselse sympathie. Er waren nogal wat kwesties waarbij de Groningers het zonder Brusselse hulp niet zouden kunnen redden. Het geschil met Oost-Friesland over de tollen en de Emder voorbijvaart was daar één van. De koningin bleef een week in Groningen. De vol-

gende zaterdag vertrok zij om twaalf uur via de Ebbingestraat naar de Ebbingepoort en vandaar via de nieuwe wal naar de Poelepoort, vanwaar zij zich op weg begaf naar Friesland.

Tijdens haar verblijf te Groningen stuurde Maria luitenant-stadhouder Maarten van Naarden naar Emden om daar nogmaals het Groninger standpunt inzake de voorbijvaart en tollen te Emden te bepleiten. Als gravin Anna niet zou toegeven moest Van Naarden haar zover zien te krijgen dat ze gezanten naar Brussel zou sturen, zodat de koningin zou kunnen proberen om tussen hen en vertegenwoordigers van het Groninger stadsbestuur een vergelijk te treffen.[138] Enkele dagen later, op 30 juni 1545, schreef de gravin aan Maria dat ze wel bereid was om te praten, maar dat Brussel haar veel te ver was.[139] Verder wilde zij alleen overgaan tot het verlagen van de Emder toltarieven als de Groningers hetzelfde zouden doen en wanneer de Oostfriese handelaren in de Ommelanden ook niet langer onderworpen zouden zijn aan het Groninger stapelrecht.

Deze brief bereikte Maria te Leeuwarden. De koningin schreef onmiddellijk terug (2 juli 1545).[140] Wat betreft de plaats van samenkomst hield ze voet bij stuk: omdat ze er zelf bij wilde zijn zou Anna toch gezanten met volledige lastgeving naar Brussel moeten sturen. Met betrekking tot de tollen wees ze erop dat het niet haar bedoeling was dat tollen werden afgeschaft. Ze wilde alleen de sinds 1529 ingevoerde verhogingen ongedaan gemaakt hebben. Tot slot reageerde ze op het idee van de gravin, dat de Oostfriese kooplieden ook in de Ommelanden vrij zouden moeten kunnen handelen: zoiets zou volgens de koningin *eene groote nyeuwicheyt* zijn, waarvoor zij haar toestemming niet zou kunnen geven.

Tien dagen later – Maria was op de terugreis naar Brabant en bevond zich op dat moment te Zwolle – stuurde de koningin aan burgemeesters en raad van Groningen de officiële uitnodiging voor de conferentie die op 15 augustus 1545 te Brussel zou worden gehouden.[141]

3.2.6 Gesprekken zonder resultaat

Alvorens de Oostfriese en Groninger delegaties naar het verre Brabant afreisden werd – vermoedelijk op initiatief van gravin Anna[142] – nog een poging gedaan om tot een vergelijk te komen. Op maandag 3 augustus 1545 troffen in het Johannieterklooster te Oosterwierum bij Heveskes delegaties van Anna en de Groninger raad elkaar. Van de inhoud van deze bespreking is niets bekend, maar het is duidelijk dat de ontmoeting vruchteloos is geweest. Twee dagen na deze mislukking deed Anna de Groningers schriftelijk nog een laatste bod. In een brief waarvan de toon opvallend gematigd is, wees ze erop dat haar gezanten in Oosterwierum omwille van de nabuurschap tot het uiterste waren gegaan en dat Groningen er niet op hoefde te rekenen dat een Oostfriese delegatie zich te Brussel soepeler zou opstellen. Hoewel de Oostfriezen het volste recht hadden streng tegen hen op te treden, genoten de Groningse kooplieden in Oost-Friesland grote vrijheden. Mocht het echter zijn voorgekomen dat Groninger burgers te Emden of elders in Oost-Friesland onrechtmatig waren behandeld, dan was gravin Anna gaarne bereid de schuldigen te straffen en de geleden schade te vergoeden.[143]

In het zicht van de aangekondigde conferentie te Brussel, waar het zich gesteund zou weten door de regering, was het Groninger stadsbestuur echter niet bereid om nog concessies te doen. In hun antwoord stelden burgemeesters en raad dan ook vast dat het Oostfriese standpunt in wezen onveranderd was en dat er dus ook geen reden was om het gesprek te Brussel af te gelasten.[144]

Zo reisden de delegaties naar de Brabantse hoofd-

stad af. De samenstelling van het Groningse gezantschap is niet bekend, maar zeker is wel dat stadssecretaris mr. Johan van den Grave deel uitmaakte van het gezelschap dat op de avond van 17 augustus 1545 te Brussel aankwam.[145] Daags daarop maakte de Groninger delegatie haar opwachting bij de president van de Geheime Raad, Lodewijk van Schore. Deze vertelde dat Maria van Hongarije niet in de stad was. De landvoogdes bevond zich te Leuven, waar ze op haar broer, de keizer, wachtte. Maria liet kort daarna vanuit Leuven weten dat de gesprekken alvast maar moesten beginnen en wees enkele hoge regeringsfunctionarissen aan om de honneurs voor haar waar te nemen. Op 20 augustus 1545 deden de Groningse en Oostfriese delegaties onder leiding van Maria's vertegenwoordigers een poging tot overleg, maar meer dan een herhaling van de mislukte conferentie te Oosterwierum werd het niet.

Maria en haar broer kwamen op 25 augustus in Brussel aan, maar door allerlei omstandigheden liet een audiëntie op zich wachten. Eerst voor 2 september stond hervatting van de besprekingen op de agenda. Omdat deze vooralsnog een voorbereidend karakter zouden hebben zou de koningin er zelf niet aan deelnemen. De ontmoeting vond plaats ten huize van president Lodewijk van Schore. Behalve de gastheer en Adolf van Pamele, raadsheer in de Geheime Raad, was ook Viglius van Aytta aanwezig. Deze uit Friesland afkomstige collega van Van Pamele was een kenner van de toestanden in Groningerland en Oost-Friesland en was speciaal voor deze gelegenheid uit Mechelen ontboden.[146] Alvorens de delegaties met elkaar te laten spreken achtten de koninklijke commissarissen het zinvol om de Oostfriese afvaardiging even apart te nemen. Dit gezantschap bestond uit Claes Vrese, drost van Leerort, Johannes Braemsche, secretaris van de grafelijke borg te Emden, Haro Habbens, raadsheer te Emden, en een zekere dr. Marten uit Bremen. Op de vraag of de Oostfriese gezanten echt geen enkele ruimte hadden voor onderhandelingen luidde het antwoord dat ze beslist niet verder mochten gaan dan wat in Oosterwierum was aangeboden. Voorts verklaarden de gezanten dat de Oostfriese zijde van plan was de zaak voor te leggen aan het Rijkskamergerecht. Viglius vroeg de heren daarop of zij dan niet wisten welk antwoord de Oostfriese ambassadeur Tido van Knypense inmiddels van de Rijksdag te Worms had ontvangen op het verzoekschrift dat hij daar namens gravin Anna aan de keizerlijke raad had voorgelegd. De Oostfriezen antwoordden daarop dat Tido van Knypense nog niet uit Worms was teruggekeerd toen zijzelf vanuit Oost-Friesland naar Brussel waren vertrokken en dat zij daarom van niets wisten.

Daarop verklaarden de commissarissen in naam van koningin Maria van Hongarije dat de in Oost-Friesland ingevoerde nieuwigheden afgeschaft moesten worden op grond van het feit dat de Oostfriezen zich onredelijk betoonden en bleven weigeren inzage te geven van de privileges waarop zij hun gepretendeerde rechten zeiden te baseren. Indien men zich van Oostfriese zijde niet naar de wens van de koningin wilde schikken, zou zij de nodige tegenmaatregelen treffen. Voorts kreeg de Oostfriese delegatie de opdracht snel aan gravin Anna rapport te doen, opdat Maria spoedig op de hoogte gebracht zou kunnen worden van hetgeen men aan Oostfriese zijde van plan was te gaan doen. De Oostfriese gezanten vroegen nog om uitstel tot Sint Maarten (11 november 1545), maar dat werd geweigerd.

Op de valreep brachten de Oostfriezen nog naar voren dat hun landslieden in Groningerland abnormaal behandeld werden en dat daaraan een eind moest komen. Ze kregen daarop ten antwoord dat ze eerst met de nieuwigheden in hun eigen land moesten ophouden; daarna zou er wel bereidheid zijn om

naar hun klachten te luisteren en er eventueel iets aan te doen.

Het was de commissarissen duidelijk dat het volstrekt zinloos was om de Oostfriese en Groninger delegaties met elkaar in gesprek te brengen en dat de conferentie die een oplossing had moeten brengen reeds mislukt was voor zij was begonnen. Er zat voor Viglius niets anders op dan de Groningers verslag te doen van dit voorgesprek en hun nadere instructies te geven. Hij droeg hen op hem zo spoedig mogelijk te laten weten of de Oostfriezen daadwerkelijk ophielden met hun handelsbelemmeringen of niet. Hij wilde verder dat de schade werd geïnventariseerd die de Groningse burgers sinds de invoering van de Oostfriese maatregelen hadden geleden, daaronder begrepen zowel de afkoopsommen voor de voorbijvaart als de verhoogde toltarieven. Nadat aldus de totale hoogte van de schade zou zijn vastgesteld, kon de koningin voor dat bedrag te Amsterdam en elders beslag laten leggen op Oostfriese schepen en goederen. Zo zou men de tegenpartij dwingen concessies te doen. Verder kregen de Groninger gezanten te horen dat het conflict tussen Groningen en Emden daags te voren in de Raad aan de orde was geweest. Volgens de keizer kon deze lokale kwestie vèrstrekkende consequenties hebben en was de verhouding tussen zijn eigen erflanden en het Duitse Rijk in het geding. Sinds de definitieve verwerving van Gelre en Zutphen[147] streefde Karel V er juist naar dat de Habsburgse erflanden een aparte status zouden krijgen binnen het Rijk en dat in het bijzonder het Rijkskamergerecht zou ophouden bemoeienis te hebben met de rechtspraak in die gebieden.[148] In de kwestie van de Emder voorbijvaart waren de Oostfriezen er duidelijk op uit de zaken zo te plooien dat Karels onderdanen zich gedwongen zouden voelen zich met hun klachten tot het Rijkskamergerecht te wenden. Dat zou afbreuk doen aan 's keizers autoriteit als soeverein over zijn Nederlandse erflanden. Karel was niet van plan dit over zijn kant te laten gaan en had daarom bevolen te zorgen voor effectieve tegenmaatregelen.

Na afloop van de bespreking is de Groningse secretaris Johan van de Grave nog bij Viglius op bezoek geweest. Beide heren hebben die middag nog uitgebreid zitten napraten over de kwestie. Het doel van de Brusselse conferentie – de zaak in der minne te schikken – was op geen enkel moment in zicht geweest.

3.2.7 De regering komt in actie

Nadat de Groninger gezanten waren thuisgekomen namen burgemeesters en raad onmiddellijk de opgedragen inventarisatie van de schade ter hand. Dat kostte enige tijd omdat de betrokken schippers en handelaren meest uitstedig waren. Op 3 oktober 1545 was men echter toch zover dat men de koningin schriftelijk kon antwoorden.[149] De Oostfriezen gaan, zo schreef het Groninger stadsbestuur, niet alleen door met de gewraakte maatregelen, maar verscherpen die zelfs. Op klachten van Groninger burgers hadden Oostfriese ambtenaren geantwoord dat ze die strenge behandeling aan hun eigen burgemeesters te danken hadden, die *ghien nabuerlijcke vruntschap liden konnen* en bij de koningin hun best deden de Oostfriezen dwars te zitten. De inventarisatie van de door de Groningers geleden schade wees uit dat de totale hoogte daarvan ongeveer *f* 2000 bedroeg.[150] Verder meldde het stadsbestuur dat de stemming onder de Groninger kooplieden mismoedig was. Ze moesten lijdelijk toezien hoe de Oostfriezen zich ongestraft verrijkten, terwijl de toegezegde tegenmaatregelen nog steeds niet waren afgekondigd.

Hiermee was voor de regering in Brussel dan toch het moment gekomen om werkelijke stappen te doen tegen gravin Anna en Emden. In een op 21 oktober 1545 gedateerd plakkaat stelde de keizer vast dat

de bestuurders van Oost-Friesland en Emden zich weerspannig gedroegen tegen het Rijk en dat ze de onderdanen van zijn eigen erflanden lastigvielen zonder daartoe gerechtigd te zijn. Karel gelastte daarom zijn ambtenaren beslag te leggen op alle Oostfriese schepen en goederen die in de Nederlanden werden aangetroffen. Ze moesten deze vasthouden tot er bij wijze van losgeld een bedrag van *f*25 per schip en 5% van de waarde der lading zou zijn betaald. Het Groninger stadsbestuur kreeg bericht dat ook de raden van Friesland en de schouten van Amsterdam en Waterland opdracht hadden gekregen te handelen overeenkomstig dit plakkaat.[151]

In Groningen en Ommelanden was de uitvoering van het keizerlijke bevelschrift in eerste instantie een zaak van Maarten van Naarden, die als luitenant van de stadhouder de hoogste vertegenwoordiger was van het centrale gezag. Half november 1545 ontving deze een brief uit Emden. Daarin trachtte mr. Hendrick Grauwert, drost en burgemeester te Emden, de luitenant te bewegen om geen gehoor te geven aan de keizerlijke bevelen. In zijn brief wees de drost erop dat Groningen destijds, toen het door de Saksen in het nauw was gebracht, door Oostfriezen van de ondergang was gered. Graaf Edzard had zich kosten noch moeiten gespaard.[152] Alleen al op grond daarvan was het onrechtvaardig dat de Oostfriezen nu zo door Groningen werden tegengewerkt en als rebellen tegen het Rijk werden gebrandmerkt. Daarenboven deugde de Groninger argumentatie helemaal niet, want de Groningers waren volgens Grauwert wel degelijk al vóór 1529 aan het Emder stapelrecht onderworpen geweest. De drost herinnerde eraan dat Coert Coenders[153] ten tijde van graaf Edzard toestemming had verzocht om enkele voeren wijn voorbij Emden te laten vervoeren. Dat was toch wel het bewijs dat er zelfs in Edzards tijd geen sprake was geweest van een vrije voorbijvaart voor de Groningers! Voorts wees Grauwert op de overeenkomst die graaf Ulrich met de Groningers had gesloten en waarvan een exemplaar in het Groninger archief moest liggen.[154] Volgens de Emder drost bleek daaruit zonneklaar dat de Groningers niet vrijgesteld waren van het Emder stapelrecht. En dan was er ook nog die poging om in samenwerking met de bisschop van Münster de Eems om te leggen, 'waarvan tot op de huidige dag de sporen zichtbaar zijn'.[155] Zo'n groot werk heeft men ook niet zonder reden aangepakt. Als Groningen meende recht te hebben op de vrije voorbijvaart van Emden zou het dat moeten aantonen. Voor wat betreft de hoogte van de waag- en toltarieven waren de Oostfriezen, aldus de drost, graag tot praten bereid. Overigens probeerden de Oostfriezen alleen maar in de pas te blijven met de geldontwaarding. Dat was noodzakelijk omdat het graafschap Oost-Friesland onder zware lasten gebukt ging. In het bijzonder ging de bijdrage die het aan het Rijk moest opbrengen, haar draagkracht eigenlijk te boven. Verder zou uitvoering van het bevel van de keizer volgens Grauwert ook nog om een andere reden onverstandig zijn. De belemmering van de Oostfriese handel zou de Groningers en Ommelanders zeker ettelijke duizenden guldens aan inkomstenderving kosten en ook schadelijk zijn voor de andere 'landen van herwaartsover'. Niemand zou er iets mee opschieten. Grauwerts indruk was dat de voorstanders van een confrontatie tussen Oost-Friesland en Groningen – de drost doelt kennelijk op de Brusselse topambtenaren – noch het belang van Groningen, noch dat van Oost-Friesland op het oog hadden. Om al deze redenen verzocht de drost om eventuele aangehouden schepen en goederen vrij te laten totdat een vriendschappelijke regeling zou zijn getroffen.

Deze van een gezond inzicht in de politieke verhoudingen getuigende argumentatie maakte indruk op de luitenant-stadhouder te Groningen; hoe het

Groninger stadsbestuur hierop reageerde, is niet bekend. Uit latere bronnen valt echter op te maken dat men Grauwerts brief wel serieus nam.[156] De Emder drost had ter ondersteuning van het Oostfriese standpunt gewezen op de overeenkomst tussen Groningen en Ulrich en die vormde nu juist de basis voor de Groninger aanspraken op een vrije voorbijvaart via Emden. Dit stuk was dus voor tweeërlei uitleg vatbaar. Bovendien moesten burgemeesters en raad toegeven dat ook Grauwerts laatste argument hout sneed: het wapen van de beslaglegging op Oostfriese schepen en handelsgoederen was inderdaad ongelukkig omdat het zich ook tegen Groningens eigen handelsbelangen keerde.

Uit dit dilemma was slechts één uitweg mogelijk: onderhandelen, zoals Grauwert al had gesuggereerd. Maarten van Naarden nam zelf het initiatief. Net zoals enkele maanden tevoren[157] zouden de delegaties in het Johannieterklooster te Oosterwierum bijeenkomen.[158] Wanneer het gesprek precies heeft plaatsgevonden weten we niet, maar het ligt voor de hand dat het in de winter 1545-1546 geweest moet zijn. Van de Groningse delegatie maakten, behalve enkele raadsheren, ook de luitenant zelf en de abt van Aduard, Johannes Reecamp, deel uit.

De Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga weet te vertellen dat Maarten van Naarden en de Aduarder abt zich gevoelig toonden voor de Oostfriese argumenten, maar dat de Groningers onwrikbaar aan hun standpunt vasthielden.[159] Deze scheiding der geesten in het Groningse kamp was natuurlijk een geweldig succes voor de Oostfriezen en een aanmoediging om vooral voet bij stuk te houden.

3.2.8 Escalatie

Wanneer de Oostfriezen nu verder behoedzaam te werk waren gegaan en door middel van argumenten van het kaliber-Grauwert doorgegaan waren met hun pogingen de verschillende stromingen in de tegenpartij tegen elkaar uit te spelen, had de kwestie wellicht snel in Oostfries voordeel beslist kunnen worden. Dat deden ze echter niet, mogelijk omdat ze zelf weinig vertrouwen hadden in de waarde van de argumenten die zijzelf naar voren hadden gebracht. Waren ze soms bang dat in het bijzonder het naar Oostfriese kant uitleggen van de verdragen van Ulrich, zoals Grauwert in zijn brief van 16 november 1545 had gedaan, bij onderzoek van de originele tekst wel eens pure bluf kon blijken te zijn? Hoe het ook zij, aangemoedigd door het succes dat zij in Oosterwierum hadden geboekt, besloten de Oostfriezen in het offensief te gaan. Ze kozen daarvoor niet de weg van de overtuiging, maar namen hun toevlucht tot de methode die zij in de kwestie van de tollen en de voorbijvaart steeds hadden gevolgd: die van het stellen van voldongen feiten. Dat ze daarmee het risico liepen de ontstane scheur in het Groninger front zelf weer te dichten realiseerden ze zich niet of hechtten daaraan geen belang.

De Emder maatregelen hadden er inmiddels toe geleid dat de Groningse kooplieden en waarschijnlijk ook de Westfaalse handelaren die de Groningse markt wilden bezoeken, voortaan een alternatieve route volgden. Deze liep via Westerwolde. Ofschoon de plannen tot het graven van een doorsteek door het Bourtanger Moor in 1483 niet waren verwezenlijkt, bleek de Westerwoldse A toch een geschikte vaarweg. Zonder dat het expliciet in de bewaard gebleven stukken staat, kan daaruit toch worden opgemaakt dat men vanuit Groningen via de Dollard en de Westerwoldse A tot Wedde voer en dat men vandaar de ladingen boter en kaas per as via de zandrug bij Bourtange naar Westfalen vervoerde. Hout en rogge uit Westfalen werden eveneens in wagens naar Wedde gebracht, daar ingescheept en via Westerwoldse A,

Dollard, Eems en Damsterdiep naar Groningen vervoerd. Deze gang van zaken was de Emders en ook Anna en haar adviseurs vanzelfsprekend een doorn in het oog. Men besloot de zaak grondig aan te pakken en rustte schepen uit, bewapende de bemanning ervan en liet deze op de Eems patrouilleren om de Groningers de vrije passage via de Dollard van en naar Wedde te verhinderen.

Hoeveel begrip Maarten van Naarden te Oosterwierum ook getoond mocht hebben voor de Oostfriese argumenten, deze maatregelen gingen ook hem te ver. Op 16 maart 1546 vroeg hij, in een vriendelijk getoonzette brief aan gravin Anna, om opheldering. Enkele dagen later kwam bij luitenant en hoofdmannen Anna's antwoord binnen.[160] Volgens de gravin was er helemaal niets bijzonders aan de hand. Men had in Emden vernomen dat enkele Groningse burgers met hun schepen en lading de Eems af wilden varen en daarmee inbreuk zouden gaan maken op de rechten van Emden en op het *servitut* van de Eems, dat in het bezit was van haar zoons. Ze had daarom het volste recht om alle op de Eems zeilende schepen aan te houden, overeenkomstig oud en bevestigd gebruik. Overigens was er van vijandschap geen sprake, zo verzekerde de gravin. Groningse kooplieden waren nog altijd welkom op de Oostfriese markt en zouden er veilig zijn. Van haar kant ging zij ervan uit dat de Oostfriese handelaren in Groningerland ook geen onrecht zou worden aangedaan; dat zou immers een bedreiging zijn voor de goede nabuurschap.

3.2.9 Verschuivende belangen

Opvallend is dat in Anna's brief van 18 maart 1546 de gepretendeerde rechten van Emden en het 'servituut van de Eems'[161] samensmelten tot een soort van soevereiniteit over de gehele Eems. Waarschijnlijk hadden burgemeesters en raad van Groningen weinig belangstelling voor de theoretische vraag wie nu precies welke rechten op de Eems kon laten gelden. Zij wilden simpelweg dat eens en vooral werd afgerekend met de door Oost-Friesland opgerichte handelsbelemmeringen. De bronnen zwijgen evenwel over het verdere verloop van de zaak in de jaren 1546 en 1547. Het kan zijn dat er stukken verloren zijn gegaan, maar het is ook mogelijk dat de politieke agenda van die jaren heeft verhinderd dat door partijen nieuwe stappen zijn gezet.

De Brusselse regering was weliswaar niet direct betrokken bij het op uitbarsten staande conflict tussen Karel V en de Duitse protestantse vorsten onder leiding van landgraaf Filips van Hessen en (vooral) keurvorst Johan Frederik van Saksen, maar we mogen aannemen dat de ruzie tussen Groningen en Emden bij haar niet hoog op het prioriteitenlijstje zal hebben gestaan. Met het oog op de gevaarlijke situatie in het Duitse Rijk en de onduidelijke positie van Oost-Friesland daarin voelde Brussel er niets voor om ter wille van de Groningse koopmansbelangen stevig op te treden tegen Oost-Friesland. Op die manier zou de regering de Oostfriezen immers juist aanleiding geven steun te zoeken bij 's keizers protestantse tegenstanders.

Toen luitenant-stadhouder Maarten van Naarden op 26 juli 1546 door keizer Karel en zijn zuster Maria naar gravin Anna werd gestuurd, had zijn missie dan ook niets te maken met de Groninger handelsbelangen. Volgens zijn instructie moest hij nagaan of Anna misschien ook bondgenootschappelijke relaties onderhield met Karels protestantse tegenspelers en of zij van zins was hen te helpen. De keizer had het voornemen deze heren als rebellen gewapenderhand aan te pakken, omdat zij zich door hun gedrag op religieus terrein ongehoorzaam getoond hadden. Maarten van Naarden moest proberen van de gravin de toezegging

los te krijgen dat zij zich verre zou houden van deze rebellen. Indien ze daartoe bereid was zou de keizer van zijn kant haar en haar kinderen in hun privileges, vrijheden en rechten handhaven en beschermen.[162] Ook Maarten van Naardens collega in Overijssel wendde zich – schriftelijk – tot de gravin om haar gezindheid te peilen.[163] Het is duidelijk dat Groningen onder deze omstandigheden niet op krachtige steun vanuit Brussel hoefde te rekenen. Eerder het omgekeerde was het geval: 's keizers voorwaardelijke belofte van handhaving van de Oostfriese privileges betekende juist een bedreiging voor Groningens positie.

Het is onbekend of de handel tussen Groningen en Westfalen in deze periode tot stilstand is gekomen of dat zij via een alternatieve route liep. Het is ook mogelijk dat de Groninger schippers tòch gewoon de route via Emden gebruikten en dat ze zich schikten naar de Emder maatregelen. Het lijkt erop alsof Groningers en Oostfriezen stilzwijgend zijn overeengekomen elkaar voorlopig maar niet verder te irriteren. In ieder geval ademt de brief waarin burgemeesters en raad van Emden aan hun collega's te Groningen vragen onder welke voorwaarden de Oostfriezen de Groninger Vrijmarkt zullen mogen bezoeken, een heel normale sfeer.[164] Welk antwoord daarop van Groningse zijde is gegeven is niet bekend.

Ook in 1547 schijnt de kwestie van de tollen en voorbijvaart geheel te hebben stilgelegen. Uit de stadsrekening van dat jaar weten we dat Hans Maler twee *affconterfeytingen* (kaarten) van de Dollard heeft gemaakt, één naar de situatie bij hoog water en één naar die bij laag water, met aanduiding van alle voormalige kerspelen.[165] De kaarten kregen een plaats in de raadkamer van het stadhuis,[166] hetgeen even de gedachte zou kunnen doen opkomen aan de vaart door de Dollard en de Emder patrouilles voor de ingang van de zeeboezem. Het ligt echter meer in de lijn der waarschijnlijkheid dat het hier vermelde feit in verband staat met de in die jaren ondernomen pogingen om verdere uitbreiding van de Dollard door bedijkingen tegen te gaan en reeds verloren land te herwinnen.[167]

Ondertussen was met de slag bij Mühlberg (24 april 1547) een einde gekomen aan de oorlog in het Rijk. Karel V had met de wapens gezegevierd over de confederatie van protestantse vorsten en steden, de

Karel V in 1548. Portret door Titiaan in de Alte Pinakothek te München.
Groninger Archieven, Collectie DAPD.

Schmalkaldische Bond. De ontwikkelingen op confessioneel gebied lieten zich echter niet bepalen door wapengeweld. Er moest een manier gevonden worden waarop oud en nieuw in de religie naast elkaar konden bestaan, zodat de religieuze tegenstellingen het voortbestaan van het Rijk niet in gevaar zouden brengen. De zgn. 'geharnaste Rijksdag' die in 1547 te Augsburg begon, stond in het teken van de godsdienstige spanningen en werd gedomineerd door debatten die cirkelden rond de vraag hoe het Rijk ondanks deze kwesties in stand kon blijven.

Tijdens de Schmalkaldische oorlog was het ook in Noord-Duitsland tot militaire operaties gekomen. Deze hielden verband met het streven van de Brusselse regering naar neutralisering van het in religieus opzicht gevaarlijke Oost-Friesland. In Brussel waren in dit verband plannen gemaakt om niet alleen Esens en Wittmund, sterke plaatsen waarop het Oostfriese gravenhuis aanspraak maakte, maar zelfs Bremen onder Nederlands gezag te brengen. Het kwam inderdaad tot een kortstondige belegering van de grote havenstad aan de Wezer, maar Filips van Hessen wist de belegeraars tot de aftocht te dwingen. Ook Esens en Wittmund bleven – voorlopig – nog buiten de Nederlandse invloedssfeer. De Oostfriese regering die zich tijdens het Schmalkaldische conflict 'angstig neutraal' had gehouden,[168] schepte weer moed en bestond het zelfs om haar eigen pretenties naar voren te schuiven. Gravin Anna en haar adviseurs besloten in 1547 aan keizer Karel V een officiële akte te vragen waarbij niet alleen de opvolging door haar zoon Edzard werd veiliggesteld, maar ook de Oostfriese aanspraken op Esens werden erkend. Dat laatste moest gebeuren op basis van de formulering in de beleningsoorkonde, waarin stond dat het graafschap reikte van de Eems tot de Jade. In de ogen van de Nederlandse regering te Brussel ging dit veel te ver. Lodewijk van Schore en Viglius van Aytta voelden niets voor territoriale expansie van het graafschap Oost-Friesland, dat in religieus opzicht zo'n kwalijke reputatie had. Wat hen betreft moest de keizer de gevraagde akte niet zonder meer afgeven. Er moest eerst archiefonderzoek worden gedaan om te zien welke rechten de Brusselse regering zelf tegen Oost-Friesland tot gelding kon brengen.[169]

3.2.10 Groningen doet een nieuwe poging

Terwijl te Brussel en elders onderzocht werd hoe van regeringswege het Oostfriese gravenhuis in de tang genomen kon worden, begonnen ook de Groningers weer met hun pogingen de Emder handelsbelemmeringen opgeruimd te krijgen. Begin april 1548 melden de Groningse bronnen voor het eerst weer iets over de kwestie van de voorbijvaart. Op het Groninger stadhuis zal men gedacht hebben dat de met de Schmalkaldische oorlog samenhangende kou nu wel definitief uit de lucht was; bovendien stond het handelsseizoen voor de deur. Wilde het stadsbestuur ten gunste van de handel van dat jaar nog iets bereiken, dan moest het vlug zijn. Eind januari 1548 was de Groninger bode Alef Schoenlapper naar gravin Anna gereisd. Opgehouden door een zware storm was hij pas op 5 februari weer thuis gekomen. Het is niet bekend wat Alef in Emden had moeten doen, maar het is niet onwaarschijnlijk dat zijn missie iets te maken heeft met de heropening van de schermutselingen rond de voorbijvaart van Emden.

Daags na Pasen (2 april 1548) vertrok Johan van den Grave vanuit Groningen naar Brussel. Het zou voor het laatst zijn dat de Groninger stadssecretaris de lange reis ondernam. Het verzoekschrift dat hij bij zich had behelsde een summiere beschrijving van het conflict tussen Groningen en Emden en een overzicht van de pogingen die de afgelopen jaren waren gedaan om de gewraakte Oostfriese maatregelen afgeschaft

te krijgen.[170] De Groningers hadden, aldus het verzoekschrift, geconstateerd dat het op 21 oktober 1545 door de keizer uitgevaardigde plakkaat van contra-arrest tegen Oostfriese schippers en kooplieden[171] eigenlijk alleen in Groningerland werd uitgevoerd. Overal elders konden Oostfriese handelaren ongehinderd hun gang gaan. Het gevolg daarvan was geweest dat de Oostfriese handel zich eenvoudig van Groningen had afgekeerd en zich naar elders had verplaatst. In plaats van de Oostfriezen trof het keizerlijk arrestatiebevel dus alleen de Groningers zelf. Het averechtse effect van 's keizers ingreep was nog veel ernstiger geweest dan Hendrick Grauwert had voorspeld.[172] Burgemeesters en raad zagen zich daarom genoodzaakt Maria van Hongarije te vragen om het betreffende mandaat *overal in de Nederlanden* streng ten uitvoer te doen leggen en eventuele aarzelende ambtenaren te dwingen hun plicht te doen. Bij de stukken die de secretaris ter ondersteuning van dit verzoekschrift overlegde, bevond zich ook de hierboven vermelde brief van gravin Anna van 18 maart 1546, waarin zij de Oostfriese patrouilles op de Eems verdedigde.[173] Dit alles doet vermoeden dat zich sinds die tijd inderdaad geen nieuwe ontwikkelingen hadden voorgedaan.

Het Hof bleek Groningen nog steeds welgezind te zijn en er waren ook verder geen politieke bezwaren tegen inwilliging van het verzoek. Op 16 april 1548 mocht Johan van den Grave dan ook een bevelschrift van Maria in ontvangst nemen waarin zij alle bestuursambtenaren opdroeg in hun ressort van elk Oostfries schip *f*25 en de 20e penning (5%) van de waarde van de lading te heffen.[174]

Wellicht heeft de Groningse secretaris er zelf voor gezorgd dat exemplaren van dit mandaat bij de betrokken instanties werden afgeleverd. Uit het adreslijstje dat Van den Grave opmaakte, blijkt dat het stuk op 18 april is overhandigd aan Willem van den Werve, markgraaf van Antwerpen, op 19 april aan de drost van Bergen op Zoom, op 20 april aan de schout van Amsterdam en op 21 april aan mr. Anthonis Zonck, schout te Hoorn, aan de schout te Enkhuizen, aan Herman Mulert, schout te Zwolle, Willem van Dotiken, schulte van Deventer, en aan Berend van Hackfort, schulte van Zutphen. Het voor Leeuwarden bestemde stuk is op 25 april 1548 bezorgd.[175]

3.2.11 Een mooi stuk

Ondertussen boekte Groningen nog een ander succes, ook al wist het stadsbestuur daar zelf niets van. Hierboven is er al op gewezen dat in 1547 te Augsburg de 'geharnaste Rijksdag' was begonnen en dat een voorlopige regeling van de godsdienstkwestie een van de belangrijkste punten van bespreking was. De Rijksstanden besloten om, in afwachting van een definitieve, door het in Trente bijeengekomen concilie[176] te treffen regeling, voorlopig in de zogenaamde 'protestantse' gebieden van het Rijk het priesterhuwelijk en de lekenkelk toe te staan. Deze regeling, die bekend staat als het 'Interim', maakte overigens weinig kans op succes. De katholieken vonden haar te ver gaan terwijl ze tegelijkertijd onvoldoende beantwoordde aan de verlangens van de protestantse standen.

Op de Rijksdag van Augsburg sloten de keizer en de standen tevens een overeenkomst over de verhouding tussen de keizerlijke erflanden en het Rijk. Deze verhouding was al geruime tijd kwestieus. Karel V had in 1531 eenzijdig de oude staatsrechtelijke banden tussen zijn eigen Nederlanden en het keizerrijk verbroken. Deze situatie gold echter niet voor alle Nederlandse gewesten. Friesland, Groningen en de Ommelanden, het Sticht Utrecht, Gelre en Zutphen behoorden, als onderdelen van de zogenaamde 'Westfaalse Kreits', nog altijd tot het Duitse Rijk. In Augsburg werden alle Nederlandse gewesten organisatorisch ondergebracht in een nieuw gevormde

Het mooie stuk.

Het privilege dat Karel V op 30 juni 1548 te Augsburg voor Groningen uitvaardigde en dat de stadjers vrijstelling verleende van de Emder maatregelen. In de Groninger Archieven geldt dit charter nog altijd als een van de pronkstukken.

Groninger Archieven, stadsarchief Groningen, rvr 470, RF 1548.7.

'Bourgondische Kreits'. In die vorm zouden ze wel de bescherming blijven genieten van het Duitse Rijk en net als de overige delen daarvan bijdragen moeten betalen tot dekking van de rijksuitgaven, maar niet onderworpen zijn aan de rijksrechtspraak.[177]

Naast deze gewichtige staatszaken met een wijde strekking regelde de keizer op de valreep – het was vlak voordat hij vanuit Augsburg de terugreis naar Brabant aanvaardde – ook nog de kwestie-Oost-Friesland, met inbegrip van het conflict tussen Groningen en Emden. Zijn kanselarij had op basis van het door de Nederlandse regering te Brussel bijeengebrachte materiaal officiële oorkonden opgemaakt die een einde moesten maken aan de Oostfriese expansiedrift en de problemen rond de Emder voorbijvaart.[178] De Rijksdag was om verschillende redenen de geëigende gelegenheid voor de afkondiging van deze keizerlijke decreten. In de eerste plaats betroffen zij – respectievelijk indirect en direct – de verhouding tussen 's keizers erflanden en een onderdeel van het Rijk, en pasten bij de algemene regeling die te Augsburg ten aanzien van de Bourgondische Kreits was vastgesteld. In de tweede plaats wilde de keizer door deze decreten in Augsburg uit te vaardigen voorkomen dat de indruk mocht ontstaan – bij de protestantse vorsten in het algemeen, maar in het bijzonder in Oost-Friesland zelf – dat hij in deze kwestie optrad als rechter in eigen zaak. Dit verwijt zou hem ongetwijfeld getroffen hebben wanneer hij met de afkondiging ervan had gewacht tot hij weer in Brussel was, de hoofdstad van zijn eigen Nederlanden.

Ofschoon het voor Groningen bestemde plechtige privilege nog niet aanstonds een rol ging spelen in het conflict tussen Groningen en Emden, is het toch nuttig om de inhoud ervan hier alvast te bespreken en te wijzen op de samenhang tussen dit stuk en het andere keizerlijke decreet inzake Oost-Friesland dat op dezelfde dag, 30 juni 1548, werd uitgevaardigd. Beide documenten vertonen qua inhoud grote overeenkomsten, maar moeten in hiërarchische zin van elkaar onderscheiden worden. Men zou kunnen zeggen dat het voor Groningen bestemde privilege een nadere uitwerking is van het andere decreet. Het laatstgenoemde stuk is in feite het antwoord van de keizer op het verzoek dat gravin Anna in 1547 had gedaan om een 'akte van non-prejudicie' en schiep het kader waarbinnen het voor Groningen bestemde privilege kon functioneren.[179] De inhoud van dit decreet geeft een goed inzicht in hetgeen Karel V – of liever, in dit geval, de Brusselse regering – met het gebied tussen Eems en Jade van plan was. Uit het archiefonderzoek dat naar aanleiding van Anna's verzoek om bevestiging van de rechten van het Oostfriese gravenhuis was ingesteld, was komen vast te staan dat Ulrich Cirksena zich had schuldig gemaakt aan misleiding. In weerwil van het feit dat de graaf van Holland, aldus de tekst, oudere aanspraken op het Overeemse kon doen gelden had de Oostfriese hoofdeling keizer Frederik III destijds meegedeeld dat hijzelf heer en meester was in het gebied tussen Eems en Jade. Bovendien hadden de Cirksena's daarna hun buren wederrechtelijk aan zich onderworpen, zodat er nog maar een paar hoofdelingen over waren die de heren in Aurich niet als hun graven erkenden. De keizer herriep daarom alle bepalingen in de Oostfriese leenbrieven die in strijd zouden kunnen zijn met de oude Hollandse rechten. Karels bedoeling is ongetwijfeld geweest zowel Oost-Friesland als Esens, Jever en de andere tussen Eems en Jade gelegen streken onderdeel te maken van de Bourgondische Kreits.[180]

Zoals gezegd loopt de inhoud van het voor Groningen bestemde privilege[181] gedeeltelijk parallel met die van het decreet over de status van Oost-Friesland, in het bijzonder waar het de *narratio* betreft. Dit gedeelte van de oorkonde bevatte een uiteenzetting van de kwestie en van de redenen die de keizer tot het tref-

fen van zijn maatregel hadden gebracht. Burgemeesters en raad van Groningen hadden zich, aldus het stuk, bij de keizer beklaagd over de handelwijze van de stad Emden, gravin Anna en de voogden van de jonge graven van Oost-Friesland. Een zekere Ulrich, hoofdeling in Greetsiel, had zich in 1454[182] tegenover keizer Frederik III uitgegeven *fur ainen herrn in Ostfrieszlandt* en zich met een opgeblazen verhaal de heerschappij over dat land aangematigd. De keizer had hem op grond daarvan de graventitel verleend en de tollen, accijnzen en andere rechten bevestigd die Ulrich en zijn voorvaderen tot op dat moment hadden genoten, overigens met inachtneming van alle vrijheden en rechten van Friesland. In werkelijkheid was Oost-Friesland echter geenszins aan Ulrich onderworpen geweest; noch hij, noch zijn voorvaderen hadden daar enige tollen, accijnzen of andere rechten bezeten. Oost-Friesland was, op grond van de oude Friese vrijheden, juist geheel vrij van dergelijke lasten.[183] Desondanks hadden de opvolgers van Ulrich, op grond van de keizerlijke leenbrief en de bevestigingen daarvan, zowel ingezetenen als vreemdelingen met nieuwe tollen en accijnzen belast en de tarieven van bestaande tollen eigenmachtig verhoogd. Ze hadden ook toegelaten dat burgemeesters en raad van Emden zich een '*Niderlag*' toeëigenden en daarmee de vrije vaart op de Eems belemmerden, alles zonder daartoe van de keizer toestemming verkregen te hebben en zonder acht te slaan op het feit dat het krachtens alle natuurlijke en geschreven wetten aan eenieder vrijstaat de 'schiprijke stromen en openbare rivieren' (*flumina publica*) te gebruiken. Op grond van dit alles en omdat men aan Oostfriese zijde geen acht had geslagen op het dreigement van intrekking der grafelijke rechten en zelfs niet de moeite had genomen zich fatsoenlijk te verdedigen, verklaarde de keizer de door de Oostfriezen ingevoerde maatregelen voor onrechtmatig en bepaalde dat de Groningers daarmee niet mochten worden belast, op straffe van een boete van 100 mark voor elke inbreuk op deze keizerlijke bepaling.[184] Zolang de Oostfriezen zich verder ongehoorzaam betoonden, zouden de tolgaarders in de keizerlijke erflanden van Oostfriezen dubbele tolgelden moeten heffen. Tot uitvoerders van dit bevel benoemde de keizer de bisschop van Münster, zijn stadhouder in Gelre, Friesland, Overijssel en Groningen, alsmede de graven van Oldenburg, Rietberg en Bentheim.

Ubbo Emmius weet hierbij als bijzonderheid te vertellen dat de keizer de Groningers tot nader order verbood van dit privilege gebruik te maken, omdat hij wilde afwachten hoe het 'Interim' in het Rijk en vooral in Oost-Friesland zou worden ontvangen.[185] Dit laatste lijkt zeer waarschijnlijk, maar het is niet duidelijk waarop Emmius het eerste deel van zijn mededeling baseert. Niets wijst erop dat Groningse magistraatspersonen – zoals Emmius lijkt te veronderstellen – rechtstreeks betrokken zijn geweest bij de voorbereiding en uitvaardiging van het privilege. Ook van een keizerlijke aanwijzing aan het adres van Groningen ontbreekt ieder spoor. Het ligt veel meer voor de hand dat het stuk, net zoals het decreet over de status van Oost-Friesland, vooreerst in handen is gegeven van de Brusselse regering met de instructie dat deze het op een geschikt moment zou moeten presenteren.[186]

Onbekend met het feit dat de keizer hun stad in het verre Augsburg met zo'n mooi privilege zou bedenken deden de Groningers zelf hun best om het door Maria van Hongarije hernieuwde bevel tot contraarrestatie van Oostfriese schepen en goederen uit te voeren. [187] Uit de stadsrekening over het jaar 1548 weten we dat Willem Backer en *de kroepel* rond de St. Jacobs- en Vrijmarkt (resp. rond 25 juli en in september) telkens drie dagen de wacht betrokken bij

het Damsterdiep om de 20e penning van Overeemse waren te innen.[188] Willem en zijn kreupele maat kregen er drie stuivers per dag voor.

Maar ook al voerden de Groningers Maria's arrestatiebevel nauwgezet uit, het maakte niet genoeg indruk op de Oostfriezen om hen te dwingen hun beleid ten aanzien van tollen en voorbijvaart te wijzigen. Daarom stelde Johannes Voget, de Groningse stadsschrijver, op 15 november 1548 een concept op voor een nieuwe brief aan de koningin. Het is het eerste stuk in de kwestie Emden, dat sinds het overlijden van secretaris Johan van den Grave (rond 25 juli 1548) in de Groningse schrijfkamer werd opgemaakt. In de brief deelde het stadsbestuur mee dat de Oostfriezen nog altijd geen enkele neiging vertoonden hun kwalijke gedrag te wijzigen. Het was in Groningen bekend dat de keizer sinds het begin van de herfst weer in Brabant was; dit was wellicht een goede gelegenheid om hem te vragen zijn dreigementen in de richting van Oost-Friesland te herhalen of zelfs kracht bij te zetten. Daarom vroegen burgemeesters en raad de koningin of de Oostfriese regering niet nog eens opnieuw – en wel door de keizer zelf – scherp kon worden bevolen de handelsbelemmeringen af te schaffen.[189] Op 17 november 1548 vertrok stadsbode Jacob Strijcker met de brieven naar het Hof.[190]

3.3 Van de Rijksdag te Augsburg tot 1558: nog eens tien jaren touwtrekken

3.3.1 Complicaties

De regering te Brussel reageerde in november 1548 niet zo prompt op het verzoek uit Groningen als ze in maart van dat jaar had gedaan. Ongetwijfeld heeft men aan het Hof de tijd nog niet rijp geacht voor krachtige stappen tegen Oost-Friesland en hangt deze terughoudendheid samen met de problemen rond de invoering van het 'Interim'. Deze noopten de keizer voorzichtig te opereren.[191] Ondertussen had gravin Anna zich onthouden van elke inhoudelijke reactie op de maatregelen die Maria van Hongarije in april 1548 tegen het Oostfriese handelsverkeer had laten afkondigen. In plaats daarvan volhardde ze in haar rol van *underdog* en bleef een beroep doen op toegeeflijkheid en medelijden met haar weduwschap en ongelukkige kinderen.[192] Het uitblijven van een krachtige stellingname van 's keizers zijde is mede veroorzaakt door het feit dat nu ook vanuit Osnabrück geklaagd werd over de Oostfriese maatregelen. Hier was sprake van een intern conflict binnen het Rijk, hetgeen de kwestie op zijn minst ingewikkelder maakte. Een Osnabrücks gezantschap naar Emden had niets uitgehaald, waarop deze stad zich tot de keizer had gewend die zich op dat moment te Brussel bevond.[193] Om zich tegen de Osnabrücker klachten te verweren stuurde gravin Anna op Sint Nicolaasavond 1548 de Emder burgemeester Johan Braemsche en kanselier Frederick ter Westen naar Brussel.[194] Daar aangekomen beriep de Oostfriese delegatie zich op het Rijkskamergerecht. Ze deed dat met succes, want op 19 maart 1549 verwees Karel de zaak inderdaad naar die instantie.[195]

Een en ander had tot gevolg dat de Groninger bode pas in het begin van het nieuwe jaar thuiskwam met een brief die koningin Maria op 30 december 1548 had laten schrijven. Daarin repte zij met geen woord over de klachten uit Osnabrück en de démarche van de Oostfriese delegatie. Ze schreef dat haar antwoord zolang was uitgebleven vanwege de ziekte en het recente overlijden van de graaf van Buren, de stadhouder die namens Maria onder andere Stad en Lande bestuurde.[196] Een beslissing harerzijds was ook niet te verwachten zolang haar broer – de keizer –

geen opvolger voor de overleden stadhouder had benoemd. Ondertussen, zo ried Maria het Groningse stadsbestuur aan, moest het maar zijn best doen 'goede nabuurschap' met de Oostfriezen te onderhouden. Overigens betuigde ze wel haar steun aan de Groningse zaak.[197]

3.3.2 Syndicus Herman Abbring reist voor het eerst naar het Hof

Inmiddels was de Groninger stadssecretaris Johan van den Grave overleden. Het stadsbestuur had de voormalige deken van Drenthe, dr. Herman Abbring, tot zijn opvolger benoemd.[198] Zijn functie werd aangeduid als secretaris en syndicus. Het was echter de bedoeling dat de nieuwe functionaris zich, nog meer dan zijn voorganger, zou toeleggen op ingewikkelde juridische kwesties en dat hij zou optreden als de vaste diplomaat van het stadsbestuur. Een andere ambtenaar zou dan op de schrijfkamer belast worden met de dagelijkse secretariaatswerkzaamheden. In de wintermaanden van 1548/1549 heeft Herman Abbring zich moeten inwerken in zijn nieuwe functie. In verband daarmee zal hij veel tijd besteed hebben aan het bestuderen van de privileges en dossiers in het stadsarchief. De kostbare privileges en verbonden – perkamenten stukken met indrukwekkende zegels van keizers, koningen, bisschoppen, graven, steden en landschappen – lagen in de stadskist, de gewone administratie – brieven, rapporten en notities – hing in juten archiefzakken aan de zoldering van de schrijfkamer. Op de zakken was een etiket genaaid waarop met een trefwoord was aangegeven op welke zaak de stukken betrekking hadden. Een voor een haalde Abbring de archiefzakken van de zoldering en las de stukken door.

Toen hij op 7 juni 1549 – het was vrijdag voor Pinksteren – in gezelschap van twee reisgenoten op weg ging naar Brussel, was hij goed op de hoogte van de voorgeschiedenis van de zaken die hij aan het Hof moest bespreken. Zijn instructie vermeldde behalve de Emder *Niderlage* nog twee andere belangrijke punten: de kwestie-Cornelis van Leiden en de verpachting van goederen in het Gorecht.[199]

De eerste zaak was een uit de hand gelopen geschil dat al enkele tientallen jaren aansleepte. Cornelis van Leiden was rond 1500 muntmeester van Groningen geweest, maar had zich naar de mening van het stadsbestuur schuldig gemaakt aan bedrog. Volgens burgemeesters en raad had Van Leiden de stedelijke belangen geschonden en het weigerde daarom diens nalatenschap vrij te geven. De erfgenamen wilden echter geen afstand doen van hun aanspraken en waren al enkele decennia aan het procederen. Syndicus Abbring moest nu proberen te bereiken dat het te Antwerpen op Groningse goederen gelegde beslag werd opgeheven en dat de zaak ter berechting zou worden voorgelegd aan de nieuw benoemde stadhouder van de noordelijke gewesten, Jean de Ligne, graaf van Aremberg.[200]

De kwestie van de verpachting van Gorechter goederen was precair: hier ging het over de vraag of de stad Groningen – die 'vanouds' gerechtigd was om in plaats van de bisschop van Utrecht als pachtheer van bepaalde goederen op te treden – niet onbedoeld inbreuk zou maken op de rechten van de keizer wanneer ze deze praktijk voortzette.[201]

Het waren alledrie zaken met een lange voorgeschiedenis. Tijdens zijn gezantschap zou blijken dat Abbring zich niet voor niets zo goed had ingewerkt. Ook zelf had hij nog enkele aantekeningen gemaakt over de dingen die hij in Brussel moest doen. Zo was er, behalve de bovengenoemde punten, ook nog de kwestie van de Groninger deelname aan de bijeenkomsten van de Hanze. De verhouding tussen de keizer en de Hanzesteden – waarvan de meest pro-

minente protestants waren en in de Schmalkaldische oorlog tegen Karel hadden gestreden – was niet best. Het Groninger stadsbestuur wilde nu verlof vragen om toch met *der deutscher Anse* mee te mogen blijven doen, omdat de stad voor haar voortbestaan en welvaart mede afhankelijk was van de voordelen van het Hanze-lidmaatschap. Omdat de Groningers bang waren dat de keizer het hun kwalijk zou nemen wanneer zij aan bijeenkomsten van de Hanzesteden meededen, hadden ze al verschillende keren verstek laten gaan. Daarom had de leiding van de Hanze gedreigd de stad als lid te zullen royeren.[202]

Dr. Abbring en zijn reisgenoten hadden vijf en een halve dag nodig om in Brussel te komen. Op woensdagmiddag 12 juni 1549, direct na aankomst in de herberg, zette Abbring zich aan het schrijven van de nodige requesten.[203] De volgende dag maakte hij om twee uur 's middags zijn opwachting bij Viglius van Aytta – deze was inmiddels de op Kerstmis 1548 overleden Lodewijk van Schore opgevolgd als president van de Geheime Raad – en overhandigde hem de stukken. Viglius nam zijn gast mee naar zijn studeerkamer. Daar stelde Abbring meteen de kwestie van de Emder voorbijvaart aan de orde. Viglius zei blij te zijn met Abbrings komst naar Brussel, want hijzelf had er wel behoefte aan om over deze zaak met Groningen van gedachten te wisselen. Dit vooral omdat hij eraan twijfelde of de Groningers wel blij zouden zijn met hetgeen hij voor hen had gedaan.[204] Abbring antwoordde dat hij behalve de kwestie-Emden nog twee andere dringende zaken te bespreken had: de beslagleggingen te Antwerpen en de *emphiteose* (pacht) betreffende het Gorecht. De heren spraken af dat Abbring zou beginnen met de regeling van de eerste kwestie. De syndicus zou daarvoor naar Antwerpen gaan met een brief die Viglius aan het stadsbestuur daar zou schrijven. Ondertussen zou Viglius op zoek gaan naar het privilege inzake de Emder voorbijvaart, dat de vorige president Van Schore en hij te Augsburg voor Groningen hadden verworven. De heren zouden het stuk vervolgens samen bekijken. Achteraf was Viglius namelijk gaan twijfelen of de *narratio* wel helemaal klopte. In dat deel van de oorkonde stond dat er ten tijde van de hoofdelingen Keno tom Broke en Ulrich Cirksena nog geen tollen in Oost-Friesland waren, maar bij nader inzien was Viglius daar toch niet zo zeker van. Verder zou hij alvast zijn gedachten laten gaan over de Gorechtkwestie. Tenslotte werd ook nog even gepraat over de vergoeding die de Groningers voor deze diensten zouden moeten betalen. Met de ossen die hij had ontvangen was Viglius erg ingenomen geweest.[205]

Overeenkomstig de afspraak vertrok Abbring op 15 juni 1549 naar Antwerpen. Daar trof hij de jonge Egbert Alting, die te Leuven studeerde en ondertussen als beoogd mede-stadssecretaris van Groningen opdrachten van het stadsbestuur vervulde.[206] In Antwerpen ontmoette Abbring op straat bij toeval ook de graaf van Aremberg, de kort tevoren benoemde nieuwe stadhouder van Stad en Lande. De graaf betoonde de officiële vertegenwoordiger van Groningen alle egards: hij steeg af van zijn paard, heette hem welkom en geleidde hem naar zijn woning. Abbring verzekerde de graaf dat de Groninger Raad hem, als vertegenwoordiger van de keizer, alle passende eer zou bewijzen, maar dat de stad ook zijn hulp hard nodig had. Uiteraard kwam het bij deze eerste kennismaking nog niet tot echte zaken. De graaf moest zich verontschuldigen: een Spanjaard had hem uitgenodigd, anders zou hij graag samen met de Groninger syndicus de maaltijd gebruikt hebben.

Op 24 juni 1549 was Herman Abbring weer in Brussel, waar hij door president Viglius was uitgenodigd om te zijnen huize het middagmaal te gebruiken. De gastheer vertelde dat hij een voorlopige oplossing had bedacht voor de Gorechtkwestie. Hij moest er

echter nog even met de koningin over spreken. Als Abbring die avond terugkwam, zou hij hem meer kunnen vertellen. Vervolgens overhandigde Viglius zijn gast het privilege dat de keizer het jaar tevoren in Augsburg aan Groningen – maar buiten medeweten van het stadsbestuur – had verleend. Abbring meldt in zijn aantekeningen niets over de indruk die dit stuk op hem maakte. Hij noteert slechts de afspraken die erover werden gemaakt. De Oostfriezen zouden niet in de gelegenheid worden gesteld het stuk te kopiëren. Het Hof wilde voorkomen dat de oorkonde al te ruime bekendheid zou krijgen. Dat zou immers tot gevolg kunnen hebben dat steden als Osnabrück zich achtergesteld zouden voelen. Die hadden zich ook over Oost-Friesland beklaagd, maar maakten geen kans op vrijstelling van stapel en tol zoals Groningen. Hun zaak was niet voor niets naar het Rijkskamergerecht verwezen. Als de Oostfriezen om een afschrift vroegen, zouden ze hooguit het gedeelte mogen afschrijven waarin sprake was van de ontheffing die aan Groningen was verleend. Ze zouden beslist geen kopie mogen nemen van de *narratio*, want de inhoud daarvan was veel te twijfelachtig. Bij nader inzien was het ook niet verstandig geweest om Duitse vorsten[207] tot executeurs aan te wijzen. Het stuk zou dan ook niet aan hen uitgereikt mogen worden. Dit alles was nodig om te voorkomen dat de Oostfriezen beroep zouden aantekenen bij het Rijkskamergerecht. Dat was namelijk precies datgene wat de keizer *niet* wilde. De Groningers zouden het stuk wel mogen presenteren aan de stadhouder van Gelre.[208] Die en de graaf van Aremberg zouden moeten zorgen voor voldoende authentieke kopieën om daarmee overal in de Nederlanden opdracht te geven tot het innen van dubbele tolgelden van Oostfriese waren. Verder zou het stuk met dat doel gepresenteerd mogen worden aan de steden die Groningen daarvoor geschikt achtte. Overigens waren beide gesprekspartners het erover eens dat het beter zou zijn nog een laatste poging te doen om met Oost-Friesland tot een vergelijk te komen. Voorlopig mocht van Groninger zijde tijdens de onderhandelingen slechts worden gezegd dat Abbring een belangrijk privilege had meegekregen en dat de Oostfriezen daarvan nog veel last zouden kunnen krijgen als ze niet aan de Groninger wensen toegaven.

Ofschoon het keizerlijke privilege dus zowel ten aanzien van zijn inhoud als met betrekking tot zijn toepasbaarheid nogal wat feilen vertoonde, wees Viglius erop dat de Groningers wel heel blij mochten zijn met dit stuk. Als de stad niet tot de keizerlijke erflanden had behoord zou ze het nooit gekregen hebben. Bovendien was het een koopje geweest. Hij had er maar 36 goudgulden voor betaald. Als de Groningers op eigen kracht geprobeerd hadden zo'n stuk te verwerven, zou hun dat zeker 200 goudguldens gekost hebben. Een zaak als deze moest vele handen passeren en dat was nu eenmaal kostbaar. De beide heren praatten nog even over de vergoeding die Viglius voor zijn bemoeienissen en gemaakte kosten toekwam, en kwamen overeen dat de president het privilege nog even zou vasthouden. Bij een volgende gelegenheid, wanneer er opnieuw een Gronings gezantschap naar Brussel zou komen, zouden nadere afspraken worden gemaakt over de manier waarop het stuk zou worden gehanteerd.

Voorts wierp Viglius een gevoelig punt op. Hij wilde weten hoe de Groningers zouden reageren als de keizer een blokhuis of andere sterkte zou willen bouwen te Reide of elders in Groningerland. Juist de plannen van hertog Karel van Gelre om zijn militaire aanwezigheid in Groningen en Groningerland te versterken waren in 1536 voor het Groninger stadsbestuur de directe aanleiding geweest om de hertog als landsheer aan de kant te zetten en de Habsburgse zijde te kiezen. Viglius was daarvan uiteraard op de hoogte. Hij wist ook dat dit de reden was waarom in

het verdrag, waarbij Stad en Lande 'Karel van Bourgondië' als erfheer hadden erkend, uitdrukkelijk was vastgelegd dat de landsheer zo'n plan alleen met instemming van Groningen zou mogen uitvoeren. Omdat de instructie van de syndicus over dit onderwerp niets vermeldde, moest Abbring zich op dit punt op de vlakte houden. Maar alleen al het feit dat dit tere punt van regeringswege ter tafel was gebracht zal hem danig hebben gealarmeerd. Bij deze gelegenheid hebben Abbring en de president ook nog kort gesproken over de stand van zaken in de kwestie-Cornelis van Leiden en over de mogelijkheden van vriendschap tussen Groningen en Esens. In het bijzonder dit laatste zou passen in Viglius' opzet om 's keizers greep op Oost-Friesland te versterken.

Uit de aantekeningen van de Groninger stadssecretaris blijkt verder dat hij ook daags daarna, op 25 juni 1549, met president Viglius heeft gesproken. Deze herhaalde toen dat het, vooral met het oog op 'die van het Rijk', noodzakelijk was het Augsburgse privilege eerst maar een tijdje te laten verouderen. Ondertussen kon men dan proberen om via de weg van onderhandelingen in de 'possessie' van de gewenste vrijstelling van stapel en tol te komen.[209] Daarnaast konden de Groningers in de tussentijd met stadhouder Aremberg en de gewestelijke raden alvast afspraken maken over de vraag hoe men de maatregel van de dubbele tol van de Oostfriese waren het best zou kunnen uitvoeren. Verder zou de procedure dan zo kunnen zijn dat de Groningers het Hof officieel bij request zouden verzoeken om over die tenuitvoerlegging brieven te zenden aan de verantwoordelijke ambtenaren in de Nederlanden.

Op 27 juni 1549 nam Abbring afscheid van zijn Brusselse gastheren. Hij kreeg te horen dat koningin Maria het zeer op prijs zou stellen wanneer de Groningers op een verstandige manier gebruik maakten van het privilege. Overigens bleef ze in de kwestie Emden achter hen staan. Groningen moest nu echter eerst bij de tegenpartij nagaan of men van die kant bereid was redelijkheid te betrachten. Verder benadrukte de landvoogdes nog eens wat president Viglius ook al had aanbevolen: Groningen zou er goed aan doen goede vrienden te worden en te blijven met Esens en Wittmund. Ze herhaalde dat het Hof Groningen in alles zou bijstaan, zolang de Groningers zich maar als trouwe onderdanen zouden gedragen. Abbring antwoordde daarop dat niemand daaraan behoorde te twijfelen. De Groningers zouden zo trouw zijn als *enijch sijner Majesteits angeboern steden unde lande*.[210]

3.3.3 Een nieuwe poging tot onderhandelingen

Wellicht heeft het stadsbestuur eerst via de graaf van Aremberg geprobeerd weer in gesprek te komen met de Oostfriezen.[211] In ieder geval schreef de Emder burgemeester Johan Braemsche op 1 augustus 1549 een brief aan Arembergs luitenant te Groningen, Maarten van Naarden, waarin hij refereerde aan een van Groningse zijde gedaan voorstel voor een conferentie over het conflict tussen Groningen en Emden. In dit schrijven liet Braemsche weten dat gravin Anna wel bereid was tot een gesprek, maar dat zij daar nog even mee wilde wachten. Ze wilde er graag haar adviseurs bij hebben, maar die waren op dit moment in het buitenland. Zodra zij terug waren, zou de gravin dit aan de luitenant laten weten.[212] Dit bericht van de gravin liet echter veel langer op zich wachten dan de Groninger stadsbestuurders naar de zin was. Daarom besloten zij de proef op de som te nemen. Op 10 september 1549 verzochten ze de gravin schriftelijk de ossentol af te schaffen en de Groninger burgers de vrije voorbijvaart van Emden te vergunnen onder betaling van de gebruikelijke tollen. Alleen op die manier, zo werd eraan toegevoegd, zouden de normale verhoudingen weer hersteld kunnen worden.[213]

Dezelfde dag schreven ze ook een brief aan het Emder stadsbestuur waarin ze meedeelden dat enkele Groningse burgers van plan waren de Eems op en af te varen met hun schepen en goederen. Groningen wilde nu graag per omgaande schriftelijk bericht of zijn kooplieden op de oude tol voorbij Emden mochten varen of niet.[214] Stadsbode Jacob Strijcker vertrok daags daarop met beide brieven naar Oost-Friesland. Hij had de instructie meegekregen op antwoord te wachten. Toen hij op 18 september weer op het Groninger raadhuis terugkeerde,[215] had hij inderdaad de antwoorden van Emden en de gravin bij zich.

Het Emder antwoord[216] wijst de Groninger klachten over de verstoorde nabuurschappelijke verhoudingen eenvoudig af. De Emders wilden niets liever dan een goede verstandhouding met de buren, maar de Groninger claim vanouds vrij voorbij Emden te mogen varen miste iedere grond. Omdat de rechten op Oost-Friesland en de Eems rechtstreeks aan de jonge graven toekwamen, kon de stad Emden zelf geen antwoord geven op het verzoek van Groningen. Ook het antwoord van gravin Anna bevatte geen nieuwe gezichtspunten. Ze herhaalde het standpunt dat we van haar kennen en beschikte op grond daarvan negatief op het Groningse verzoek. Ze verklaarde echter wel bereid te zijn de zaken uit te praten, als de rechten van haar kinderen maar onverlet bleven.[217]

Ofschoon de Oostfriese reacties inhoudelijk gezien weinig bemoedigend waren, haakte het Groninger stadsbestuur in op Anna's bereidheid om nog eens te overleggen en stelde haar voor een conferentie te houden in Appingedam. Gravin Anna liet daarop weten[218] dat die plaats haar wel goed uitkwam, maar dat enkele van haar adviseurs, die zij er graag bij zou willen hebben, nu net afwezig waren. Over twee, drie weken zou ze laten weten wanneer zij een delegatie naar Appingedam zou sturen.

Er gingen veertien dagen voorbij en op 19 oktober 1549 waren er al drie weken gepasseerd, maar er was nog altijd geen bericht uit Oost-Friesland. De heren op het Groningse stadhuis oefenden nog enkele dagen geduld, maar op 23 oktober stuurden ze hun bode Herman Pricker op reis om poolshoogte te nemen bij de gravin en de voogden van 'de jonge heren'. De bode bleef veel langer weg dan was verwacht. Eerst op 4 november verscheen hij weer op het stadhuis.[219] Hij had een brief bij zich van de gravin waarin zij beloofde ervoor te zullen zorgen dat haar gezanten op dinsdagavond 19 november 1549 te Appingedam zouden zijn. De dag daarop zouden dan de besprekingen met een Groningse delegatie van start kunnen gaan.[220] Ze vroeg burgemeesters en raad om begrip voor het feit dat ze de Groningse bode zo lang had vastgehouden. Vanwege de overvloedige regenval en de hevige onweersbuien was ze niet in staat geweest haar adviseurs eerder bij elkaar te krijgen.

Eggerik Beninga bevestigt in zijn kroniek van Oost-Friesland dat de herfst van 1549 een bijzonder onstuimig karakter had. Van Sint Michiel (29 september) tot Sint Cathrien (25 november) heeft het met uitzondering van twee of drie dagen aan één stuk zo hard gewaaid, gehageld en geregend, dat zelfs de oudsten zich niet konden herinneren ooit iets dergelijks beleefd te hebben.[221] Op 13 november schreef gravin Anna aan burgemeesters en raad, dat *dusse wintertijdt so ungestum sich leth ansehen* dat het haar afgevaardigden onmogelijk was de reis naar Appingedam te ondernemen. Ze wilde daarom de conferentie uitstellen *bisz Godt ein beter und bestendiger weder wert verlihnen*.

3.3.4 Abbrings tweede dienstreis naar Brussel

Ondertussen was stadssyndicus Herman Abbring samen met twee reisgenoten op weg gegaan voor een tweede bezoek aan Brussel dat jaar. Hij maakte de

Portret van Viglius van Aytta (1507-1577), president van de Geheime Raad der Nederlanden.
Gravure uit: Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, zesde deel, boek xxii, Amsterdam 1752.

reis in de eerste plaats als afgevaardigde van het gewest Stad en Lande. Het gewest was opgeroepen om samen met de andere 'landen van herwaartsover' voor beraadslagingen naar het Hof te komen. Abbring had dus niet kunnen wachten op de terugkeer van Herman Pricker, de stadsbode die naar gravin Anna was gestuurd. Ofschoon er dus mogelijkerwijs nog ontwikkelingen in de Emder zaak stonden te gebeuren, hadden burgemeesters en raad hun syndicus toch alvast maar instructie gegeven om de gelegenheid te baat te nemen en bij het Hof verdere maatregelen te bepleiten tegen de Emders.[222] Bovendien was hem 100 goudgulden meegegeven die hij aan Viglius moest overhandigen voor het Augsburgse privilege.[223] Verder zouden Abbring en zijn medegezanten te Brussel opnieuw Groningens relatie met de Hanze, het Gorecht en de kwestie-Cornelis van Leiden ter sprake moeten brengen.[224] Tenslotte stond ook de rechtszaak tegen Appingedam op hun agenda.[225]

De Groningers kwamen op 27 oktober 1549 te Brussel aan.[226] De volgende morgen om acht uur zochten ze president Viglius van Aytta in zijn woning op en toonden hem de commissiebrief die zij van Stad en Lande hadden meegekregen. De president constateerde dat er een misverstand in het spel was. De klerk die de oproepen had verzorgd, had per ongeluk ook het gewest Stad en Lande uitgenodigd. Omdat Groningen zo ver weg was hadden ze eigenlijk helemaal niet hoeven komen. Maar nu ze er toch waren, moesten ze maar doen wat hun het beste leek.

Dezelfde dag, nog voor het avondmaal, overhandigde de Groningse syndicus aan Viglius het geld dat hij voor hem had meegebracht. Zonder veel tegensputteren accepteerde de president de betaling en bedankte ook voor de ossen die hij al gekregen had en waarmee hij zeer ingenomen zei te zijn. Hij wees er nog eens op dat het privilege zeker 200 goudgulden zou hebben gekost wanneer de Groningers het zelf hadden willen verwerven.[227] Viglius vertelde bij deze gelegenheid ook dat hij met vertegenwoordigers van de stad Deventer had gesproken over een mogelijke verdubbeling van de toltarieven voor de Oostfriezen.

De Deventenaren hadden gezegd daar weinig animo voor te hebben: ze zeiden bang te zijn handelsrelaties te verliezen. Viglius had hen echter kunnen ompraten.

Aanknopend bij het thema van de handelsbelemmeringen merkte Abbring op dat dit eigenlijk heel ongelukkige maatregelen waren. Ze benadeelden de 'begunstigde' even erg en soms nog meer dan de partij waartegen ze gericht waren. Men zou dus eigenlijk wat anders moeten bedenken. Viglius ging hier niet op in, maar vertelde wel dat ook de Emder kanselier bij hem was geweest, kort nadat Abbring in de zomer vanuit Brussel weer naar Groningen was afgereisd. Oost-Friesland, aldus Viglius, was in feite omsingeld: de vriendschap tussen het Bourgondische huis en Esens en Jever kwam nu goed van pas en ook Lingen was niet voor niets in keizerlijke hand.[228] Omdat de Oostfriezen steeds de mond vol hadden van het Rijkskamergerecht en voortdurend dreigden daar in appèl te zullen gaan, had Viglius de kanselier spottenderwijs gevraagd of de Oostfriezen soms dachten dat ze de zaak al gewonnen hadden wanneer ze haar voor het Rijkskamergerecht wisten te brengen. Hij beloofde voorts Abbring kopieën te leveren van enkele stukken waaruit bleek dat de Oostfriese hoofdelingen ooit, in een ver verleden, hun bezittingen aan de graaf van Holland hadden opgedragen om ze van hem in leen terug te ontvangen.[229] De kwestie was dus eigenlijk heel eenvoudig: als de Oostfriezen niet tegemoetkwamen aan de door Brussel gesteunde Groningse eisen, zou men gewoon de verheffing van de Cirksena's in de rijksgravenstand ongedaan maken. Volgens de president was dat helemaal niet moeilijk, want de *narratio* in de Oostfriese leenakte was vals en dat was overtuigend te bewijzen ook.[230] Hierop overhandigde Abbring alle stukken die hij bij zich had: zijn instructie en geloofsbrief, de requesten, alsmede een kopie van de brief van gravin Anna van 28 september 1549 en enkele brieven over de Hanze. Viglius nam de stukken in ontvangst en zei dat Abbring geen geloofsbrief meer hoefde mee te brengen. Men kende hem in Brussel nu wel als vertegenwoordiger van Groningen.

Bij de overhandigde verzoekschriften was ook het stuk waarin burgemeesters en raad aandrongen op verdergaande stappen in de kwestie van de voorbijvaart[231] en waarbij, overeenkomstig de in juni gemaakte afspraken, een authentieke kopie was gevoegd van het Augsburgse privilege. Onder verwijzing naar gravin Anna's brief van 28 september verzocht het Groninger stadsbestuur de keizer om het privilege ten uitvoer te leggen en de eerder uitgevaardigde maatregel – speciale heffingen op Oostfriese schepen en hun lading – als schadelijk voor de handel in te trekken.

Op donderdag 31 oktober 1549 spraken de president en Abbring opnieuw met elkaar. Viglius had de zaken inmiddels aan koningin Maria voorgelegd en bracht daarvan verslag uit. Besloten was dat de koningin nog eens aan de gravin van Oost-Friesland zou schrijven en ook nogmaals luitenant Maarten van Naarden zou inschakelen. Het Hof gaf er ondanks alles de voorkeur aan dat de zaak in der minne geschikt werd, zeker nu uit Anna's brief van 28 september bleek dat ze bereid was te praten. Als een minnelijke schikking echt onmogelijk was, moesten de Groningers dat melden en hun verlangens nogmaals aan het Hof voorleggen. Dan zou Maria overgaan tot uitvoering van het Augsburgse plakkaat en door middel van regeringsboden brieven sturen aan alle steden waar dubbele tol geheven moest worden van de Oostfriezen. In dat geval zouden ook de stadhouder van Gelre en die van de noordelijke gewesten, de graaf van Aremberg, worden ingeschakeld.

Abbring opperde nog het idee dat de Groningers schepen zouden kunnen uitrusten om Emders aan

te houden. Daarmee zouden ze overal in de landen van herwaartsover de Oostfriese handel kunnen ophouden. Een ander voordeel van zo'n maatregel was dat men niet afhankelijk zou zijn van de autoriteiten van andere steden en streken, die allen zo hun redenen konden hebben om weinig haast te maken met de tenuitvoerlegging van de Brusselse maatregelen tegen de Oostfriezen. Viglius volgde echter zijn eigen gedachten en zei erop te vertrouwen dat ook de bisschop van Münster bereid zou zijn mee te doen. Volgens hem was het nog wel zaak de *narrata* van het Augsburgse privilege te verifiëren alvorens het in de openbaarheid gebracht werd. Wanneer dit deel van de tekst aperte onwaarheden vertoonde, zou men natuurlijk zijn eigen glazen ingooien. Tenslotte beloofde Viglius ervoor te zullen zorgen dat Groningen in het bezit zou komen van afschriften van de akten waarbij Oostfriese hoofdelingen zich aan de graaf van Holland hadden onderworpen.[232]

Voor wat betreft de kwestie-Gorecht zei de president ermee akkoord te gaan dat de stad Groningen als pachtheer optrad. De nieuwe pachters zouden daarover wel een verklaring aan het Hof moeten sturen. Ten aanzien van Groningens deelname aan de Hanze zag de president geen problemen. De keizer zou er geen bezwaar tegen hebben dat de Groningers aan de bijeenkomsten van de stedenbond meededen. Als er iets besproken werd dat de keizer aanging, zouden ze dat natuurlijk wel aan Brussel moeten melden en voor de rest zouden ze zich gewoon als trouwe onderdanen van de keizer moeten gedragen. Dan was er van de kant van de keizer geen gevaar te duchten. Viglius wees erop dat de Gelderse steden ook vertegenwoordigers naar de Hanzebijeenkomsten stuurden. Waarom zou Groningen dat dan niet mogen? Toen Herman Abbring vroeg om een schriftelijke bevestiging van deze keizerlijke toestemming, antwoordde Viglius enigszins gepikeerd met een tegenvraag: *Ist juu neet genoych dat ick t juu segge van keysers weghen?*

3.3.5 De landvoogdes schrijft nog eens aan gravin Anna (november 1549)

Dit was het laatste diplomatieke gesprek dat dr. Herman Abbring tijdens dit bezoek aan Brussel voerde. Enkele dagen later, op 7 november 1549, schreef Maria van Hongarije inderdaad de door Viglius aangekondigde brief aan gravin Anna.[233] Ze deelde daarin mee dat Groninger gezanten opnieuw bij haar broer en haar hadden geklaagd over het feit dat de Oostfriezen nog steeds niet reageerden op de vriendelijke verzoeken en zelfs koninklijke en keizerlijke bevelen om de Groningers niet langer lastig te vallen. Nu de koningin vernomen had dat Anna toch bereid was tot een gesprek, riep ze de gravin op om de door haar af te vaardigen Oostfriese gezanten ook enige onderhandelingsruimte te geven. Alleen dan zou er een billijke regeling getroffen kunnen worden en hoefden de keizer en Maria zelf geen andere maatregelen te nemen. Maria verstuurde deze brief via de luitenant-stadhouder in Stad en Lande. In haar begeleidend schrijven wees zij op de laatste, bemoedigende, ontwikkeling in het conflict over de Emder voorbijvaart: de wederzijdse bereidheid om tot onderhandelingen te komen. De koningin droeg haar ambtenaar op de Groningers te helpen bij de verdediging van hun rechten.

Het heeft – wellicht ook als gevolg van de barre weersomstandigheden – ongewoon lang geduurd voordat Maria's brief aan Anna te bestemder plaats kwam. Gerrit Geesker, de bode van luitenant Maarten van Naarden, kwam op 7 december 1549 te Emden aan, waar hij burgemeester Braemsche opzocht. Deze vertelde hem dat de gravin niet in Emden was en dat hij ook niet wist waar ze wèl was, in Stickhausen

of Friedeburg. 'Maar', zo zei Braemsche, 'geef die brief maar aan mij, ik zal er wel voor zorgen dat je over een dag of twee antwoord hebt.' Gerrit wachtte twee dagen, ging opnieuw naar Braemsche en kreeg te horen dat hij toch maar beter naar huis kon gaan; de gravin zou haar antwoord wel met haar eigen bode laten bezorgen.[234] Gerrits terugkeer naar Groningen kostte, zo blijkt uit de stadsrekening, opnieuw veel tijd doordat vorst en dooi de wegen moeilijk begaanbaar hadden gemaakt.

3.3.6 Conferentie te Appingedam

Gravin Anna maakte geen enkele haast om met de Groningers in gesprek te komen. Haar positie was comfortabel: het Groningse stadsbestuur was aan zet, maar beschikte niet over de middelen om zijn gepretendeerde rechten op eigen kracht af te dwingen. Het was volledig afhankelijk van het Brusselse Hof.

Volgens de stadsrekening van 1550 heeft Herman Abbring op 2 januari 1550 aan een Emder bode

Andere zaken

In deze wintermaanden hield de aankomende stadssecretaris Egbert Alting – deze bevond zich nog steeds in Brabant en had daar in het bijzonder de handen vol aan de zaak-Cornelis van Leiden[235] – zijn collega Herman Abbring op de hoogte van de ontwikkelingen in de hem toevertrouwde kwesties en van de nieuwtjes die in Brussel de ronde deden. Zo schreef hij in een brief van 18 november 1549 over de pragmatieke sanctie,[236] over het overlijden van paus Paulus III,[237] over de Hanzesteden waarvan vertegenwoordigers binnen enkele dagen voor overleg met Karel V in Brussel verwacht werden, en – natuurlijk – over de oude kwestie van de voormalige muntmeester Cornelis van Leiden. Tot slot deelde hij mede dat Rading Koninck[238] zowel dispensatie van de pauselijke nuntius als het *placet* van de keizer had gekregen om de overleden Hugo te Nulo[239] op te volgen als *persona* of hoofdpastoor van Groningen.[240] Deze bijzondere toestemming was nodig omdat de betreffende kandidaat niet, zoals voor die functie vereist was, de graad van doctor bezat.

In een brief van 28 december 1549 maakte Alting opnieuw gewag van de benoeming van een persona te Groningen. Het Groninger stadsbestuur had het liefst gezien dat dr. Johan de Mepsche in die functie werd benoemd. Deze was destijds assessor in het Rijkskamergerecht te Spiers en werd later bekend – en bij gereformeerde ballingen berucht – door de manier waarop hij als luitenant-stadhouder te Groningen de rooms-katholieke zaak diende.[241] Het van Groninger zijde gedane voorstel om deze als rechtzinnig katholiek te boek staande jurist tot het hoogste geestelijke ambt in Groningen te benoemen, was aan het Hof niet in goede aarde gevallen. De reden daarvoor was niet alleen dat er al zoveel moeite was gedaan voor de dispensatie voor Rading Koninck, men was ook bang dat een dergelijke benoeming olie op het vuur zou betekenen en dat ze politieke instabiliteit in de hand zou werken. Volgens Alting was het voor Groningen beter om zich op dit punt meegaand te tonen en het Hof niet tegen zich in het harnas te jagen; met dat laatste zou de stad allerminst gebaat zijn.[242] Overigens werden Johan de Mepsche en Rading Koninck geen van beiden persona van Groningen: het ambt ging uiteindelijk naar Henricus Sutoris, alias Wilhelmi.[243] Het zou nog tot 1557 duren alvorens De Mepsche als luitenant-stadhouder en hoogste bestuursambtenaar in Stad en Lande naar zijn geboortestad zou terugkeren. Ook toen leidde deze benoeming tot de gevolgen waarvoor in 1549 al werd gevreesd. De Mepsche bevorderde de polarisatie door reformatorisch-gezinden in Stad en Lande en Ommelander tegenstanders van de Groninger politiek tegen zich te verenigen.

Op 10 januari 1550 zwoeren Stad en Lande overeenkomstig de pragmatieke sanctie trouw aan 's keizers zoon Filips, aan de beide zusters van Karel V en hun erfgenamen. Deze eed werd hun namens dezen afgenomen door de nieuw benoemde stadhouder Jean de Ligne, heer van Barbanzon en graaf van Aremberg, die op zijn beurt namens de vorstelijke personen zwoer de rechten van Stad en Lande, met inbegrip van de Hanzevrijheid van de stad, te zullen respecteren.[244]

een brief meegegeven. Ofschoon we het niet met zekerheid weten – de tekst van dit schrijven is niet aanwezig in het stadsarchief – , kan men zich goed voorstellen dat het stadsbestuur nog eens een poging heeft gedaan om een afspraak te maken voor de conferentie die belegd zou worden ter schikking van de onenigheden en waartoe gravin Anna haar medewerking had toegezegd. Dat de Oostfriezen ondertussen gewoon doorgingen met de gewraakte maatregelen, weten we uit een protestbrief die Luitenant en Hoofdmannen op 22 februari 1550 schreven aan de stad Emden. Een Groninger schipper die in Emden hout had gekocht zonder daarvoor tol te betalen was, nadat hij de haven al verlaten had, door de Emders teruggehaald en opgebracht wegens tolontduiking. Schip en lading waren verbeurd verklaard.[245] Een geval als dit – misschien zijn er veel meer incidenten geweest, maar deze hebben geen sporen nagelaten in het stadsarchief – had het Groninger stadsbestuur duidelijk gemaakt dat de Oostfriese zijde nog altijd niet van plan was haar beleid te wijzigen. Daarmee was een ongelukkige situatie ontstaan. Tijdens het laatste gesprek tussen president Viglius en stadssyndicus Abbring (op 31 oktober 1549) hadden de heren afgesproken dat nog één poging zou worden gedaan om de kwestie van de Emder voorbijvaart in der minne te schikken. Pas als dat zou mislukken was het Hof bereid om actie tegen de Oostfriezen te ondernemen. Begin maart 1550 – het nieuwe handelsseizoen kwam er alweer aan – was er echter nog steeds geen uitzicht op onderhandelingen. Ofschoon dus niet aan de afgesproken voorwaarden was voldaan – er was geen conferentie gehouden, laat staan dat zij was mislukt – achtte het stadsbestuur de maat nu wel vol.

Burgemeesters en raad stelden op 10 maart 1550 de nog altijd in Brabant verblijvende Egbert Alting op de hoogte van de situatie. Er spreekt ongeduld uit de brief waarmee ze dit deden. De heren lieten hun ambtenaar ten Hove weten dat de laatste missive van koningin Maria (waarin zij gravin Anna opriep de voorwaarden te scheppen voor reële onderhandelingen) in Oost-Friesland was bezorgd en dat de gravin inderdaad tot overleg bereid leek. Tegelijkertijd maakten de Oostfriezen metterdaad duidelijk niet van plan te zijn de gewraakte maatregelen in te trekken. Tot onderhandelingen was het ook nog altijd niet gekomen. Daarom, en omdat de tijd begon te dringen, moest Alting nu toch maar bij de president gaan vragen om tenuitvoerlegging van het Augsburgse privilege.[246] Wat Egbert Alting met de ontvangen opdracht heeft gedaan is niet bekend, maar duidelijk is wel dat het Hof geen aanleiding heeft gezien om op dit moment iets ten voordele van de Groningers te ondernemen.

Ondertussen maakte de Brusselse politiek, die erop gericht was het vooral op religieus terrein uit de pas lopende graafschap Oost-Friesland diplomatiek te omsingelen, stilletjes voortgang. Op 27 april 1550 reisde luitenant-stadhouder Maarten van Naarden in het gezelschap van de drost van Coevorden en een ambtenaar van de Brusselse Raad van Financiën naar Jever om ook van de bevolking daar de eed van trouw aan 's keizers zoon, de Spaanse koning Filips, en het Bourgondisch-Habsburgse huis af te nemen.[247]

Omdat niets erop duidde dat gravin Anna uit eigen beweging contact met Groningen zou opnemen, stuurden burgemeesters en raad eind april hun bode Herman Pricker naar Anna met de vraag of ze nog steeds bereid was te praten en, zo ja, of ze daarvoor dan ook per omgaande een datum zou willen noemen.[248] Toen Herman Pricker op 6 mei weer in het Groninger raadhuis verscheen[249] had hij wel een schriftelijk antwoord van Anna bij zich, maar daarin stond nog altijd geen datum voor de conferentie. De gravin beloofde alleen dat ze binnenkort per eigen

bode zou laten weten wanneer zo'n bijeenkomst haar zou schikken.[250] De aangekondigde brief is niet bewaard gebleven, maar we weten wel dat het langverwachte treffen uiteindelijk dan toch op 14 mei 1550, daags voor Hemelvaartsdag, te Appingedam plaatsvond.

Ten behoeve van deze bespreking heeft syndicus Abbring een overzicht opgesteld van alle thema's die ter tafel zouden kunnen komen en daarbij aangetekend hoe men zich ten aanzien van elk daarvan zou kunnen opstellen.[251] De Groningers waren bereid de Oostfriezen een heel eind tegemoet te komen. Ze zouden een tijdelijke regeling accepteren waarbij de ossentol gehalveerd werd en waarbij de Groningers en Ommelanders overeenkomstig de wens van de Oostfriezen niet zonder meer aan Emden voorbij zouden varen, maar zouden aanleggen in de haven van die stad. Daar zouden ze dan echter niet méér moeten betalen dan het vanouds gebruikelijke toltarief. Deze regeling zou van kracht moeten blijven zolang de jonge graaf van Oost-Friesland onmondig zou zijn of eventueel nog langer, totdat één der partijen deze overeenkomst zou opzeggen. Alles uiteraard onder voorbehoud van de goedkeuring van koningin Maria.

Op woensdag 14 mei 1550 ontmoetten de beide delegaties elkaar in de kapittelzaal van het Damster Broerklooster.[252] De Groningse afvaardiging bestond uit presiderend burgemeester dr. Johan Sickinge, burgemeester Reiner Garmens, raadsheer Jan van Metelen, syndicus dr. Herman Abbring, secretaris Johannes Voget en de hoogste vertegenwoordiger van de landsheer in Stad en Lande, luitenant-stadhouder Maarten van Naarden. Van Oostfriese zijde werd aan het gesprek deelgenomen door jonker Hero van Oldersum en Eggerik van Grimersum[253] (de 'pedagogen' van de jonge graaf), rentmeester Johan Goltsmit, de Emder burgemeester Johan Braemsche en de jurist Hoitet Tjabbern.

De Groninger syndicus opende de vergadering met de vaststelling dat een uitvoerig exposé over de zaak in kwestie niet nodig was, omdat ieder van de aanwezigen voldoende op de hoogte was. De spreker wilde alleen met een enkel woord verwijzen naar de laatste brief van koningin Maria aan gravin Anna, daterend van 7 november van het vorige jaar, een brief waarvan het de bedoeling was dat die echt de laatste zou blijven! Daarop zette de syndicus het Groninger standpunt uiteen, dat hij baseerde op algemeen geaccepteerde rechtsprincipes: alle bevaarbare stromen zijn openbaar (*publici juris*) en onderworpen aan het volkenrecht (*juris gentium*), en als zodanig te beschouwen als *regalia* (prerogatieven van de koning). Het is daarom aan niemand geoorloofd deze te belasten met 'servituten', zonder daartoe door koning of keizer gemachtigd te zijn. De Emders hadden echter sinds 1529 de vrije voorbijvaart van Emden verhinderd en daarmee de Groningers de 'possessie' en het vrije gebruik van de Eems ontnomen. Met haar verzet tegen de Emder maatregelen wilde de stad Groningen dus geen nieuwe rechten voor haar burgers verwerven. Ze wilde alleen maar herstel van de oude situatie.

Iets vergelijkbaars was ook het geval met de nieuwe heffingen en verhoogde tollen, aldus Abbring. Al deze maatregelen waren in strijd met de gewoonte en betroffen bovendien steeds koninklijke rechten, *regalia*. Niemand mag zulke heffingen instellen of verhogen dan op gezag van de keizer. Wie zoiets toch doet verspeelt daarmee alle rechten die hij daarop zou kunnen hebben. Op grond van deze overwegingen verzocht Groningen de andere partij nogmaals de Groninger kooplieden en schippers voortaan ongehinderd als vanouds te laten passeren en de nieuwe heffingen en tariefsverhogingen af te schaffen. Over

de handelsverdragen die de Groningers en de Ommelanders enerzijds en Ulrich Cirksena anderzijds in het midden van de vijftiende eeuw hadden gesloten, repte Abbring met geen woord.

Daarop trokken de Oostfriese afgevaardigden zich terug voor onderling beraad. Even later verschenen ze weer in de kapittelzaal. Hun woordvoerder verklaarde dat het Emder voorbijvaartrecht, anders dan de Groningers beweerden, helemaal niets nieuws was. Het bestond al vanouds en ook de Groningers waren altijd aan de Emder stapelbepalingen onderworpen geweest. Alleen waren er in het verleden wel eens bijzondere transporten geweest waarvoor burgemeesters en raad van Groningen vrijstelling van de Emder *Niderlage* hadden gevraagd en gekregen.[254] In de archieven lagen nog wel zulke verzoekschriften van het Groninger stadsbestuur. De Oostfriezen waren bereid om die oude gedragslijn ook nu en in het vervolg aan te houden. Tegenover het Groningse beroep op het publiek- en volkenrecht stelde de Oostfriese afvaardiging dat dit niet van toepassing was op de Eems, omdat die rivier Oostfries gebied was op grond van een door keizer Frederik verleend privilege. Luitenant-stadhouder Maarten van Naarden, die dit stuk zelf gezien had, zou kunnen getuigen dat dit waar was.[255] Hierop nam Eggerik Beninga het woord en las – aldus het verslag van syndicus Abbring – een privilege voor, waarin keizer Maximiliaan het Emder stapel- of *Niderlage*recht bevestigde. Abbring hoorde ook Esens en Jever noemen als plaatsen die bij Oost-Friesland hoorden.[256]

De opbouw van het Oostfriese betoog lijkt geen toonbeeld van logica en doet vermoeden dat het ook juridisch niet helemaal in de haak was. Na de claim op de eigendom van de Eems was een beroep op een 'servituut' immers overbodig. Als de Eems inderdaad tot het graafschap Oost-Friesland behoorde, konden de Oostfriezen daarmee doen wat ze wilden. In dat geval waren ze altijd gerechtigd schepen aan te houden en was het niet nodig zich te beroepen op een bij speciaal privilege verleend stapelrecht. Men moet echter wel bedenken dat de claim op de Eems een *novum* was dat afweek van de gebruikelijke denktrant. Dat gold zeker voor een gebied als de Eems, waar tot dusver slechts van afzonderlijke 'gebruiksrechten' sprake was geweest. De vraag naar het bezit van de Eems was als zodanig nog nooit gesteld en hoort thuis in de zich juist in deze periode in ontwikkeling bevindende conceptie van het territoriale vorstendom. Tegenover zoiets nieuws beantwoordde een concreet privilege veel beter aan de traditionele voorstellingen. Bovendien voelde de Oostfriese delegatie – zich bewust van het feit dat het bezit van de Eems slechts berustte op een dubieuze uitleg van een vervalste leenbrief[257] – zich niet helemaal op haar gemak. 'Als het met de (vervalste) leenbrief niet lukt onze zin te krijgen', zo moeten ze hebben gedacht, 'dan hebben we nog altijd dat echte privilege van keizer Maximiliaan.' Dat ging dan wel niet zover als men aan Oostfriese kant graag zou willen, maar was wel een stap in de goede richting.

Na het voorlezen van het Emder privilege trok de Groningse delegatie zich terug voor intern overleg. Toen ze weer terugkwam in de kapittelzaal, vroegen de Groningers of secretaris Voget een uittreksel uit het privilege mocht maken, zodat men het nauwkeuriger zou kunnen bestuderen. Dat werd toegestaan; de secretaris deed zijn werk en toen hij daarmee klaar was, trokken de Groningers zich opnieuw terug voor beraad. Bij nadere bestudering van de bewoordingen van het Emder privilege bleek dat het veel minder duidelijk was en ook minder ver strekte dan het bij het voorlezen had geklonken. Volgens het verslag van syndicus Herman Abbring hield het alleen maar in dat alle schepen die de Eems op- en afvoeren, hun

lading te Emden moesten *niderleggen* en vervolgens mochten varen en handelen als gebruikelijk was. Dit gold overigens niet voor grote schepen die door slecht weer gedwongen waren de Emder haven binnen te lopen. Die waren vrijgesteld van de verplichting hun lading daar te lossen.[258]

Toen de Groningers van de schrik waren bekomen, hadden zij ook spoedig hun antwoord klaar. Nadat ze in de kapittelzaal hun plaats weer hadden ingenomen, verklaarden ze dat zij het privilege van Maximiliaan accepteerden voorzover het naar hun eigen interpretatie bevorderlijk was voor de Groningse handelslieden en schippers; ze zagen in dit stuk geen enkele aanleiding om het door hen ingenomen standpunt te herzien. Overigens spraken ze wel hun twijfel uit over de waarde van Maximiliaans privilege: het was duidelijk op slinkse wijze verworven. Een indicatie daarvoor was ook, aldus de Groningers, dat de Oostfriezen er niet eerder mee voor de dag gekomen waren. Aan Groningse zijde wist men uit eigen ervaring ook wel dat het verkrijgen van fraaie privileges vaak meer een kwestie van geld dan van recht was. De Groningers wezen er bovendien op dat dit privilege slechts een bevestiging was en dat deze bij gebrek aan een origineel toch nooit het volkomen bewijs kon leveren van de Emder rechten. Bovendien stond in het stuk van Maximilaan uitdrukkelijk dat het privilege de rechten van anderen onverlet liet, een frase die ook passend was bij bevestigingen. Een bevestiging bekrachtigde immers slechts verkregen recht en kon geen nieuw recht scheppen. Welnu, de Oostfriezen hadden nooit enig recht gehad tegen de Groningers en zouden ook niet kunnen bewijzen dat de *narrata* juist waren. Daartegenover konden de Groningers wel aantonen dat ze altijd ongehinderd Emden hadden kunnen passeren. Omwille van de goede nabuurschap en om verdere escalatie te voorkomen was Groningen echter wel bereid zich te schikken en zelfs meer te doen dan het privilege verlangde: de Groninger schippers en kooplieden zouden voortaan te Emden aanleggen, de zeilen strijken en bovendien de 'roertol' van vijf *krumsterten* betalen, zoals ze vanouds gewoon waren te doen, maar wat niet in het privilege stond.

De Emder burgemeester Braemsche sprong hier op in. Volgens hem interpreteerden de Groningers Maximiliaans woorden helemaal verkeerd. Men moest het zo zien dat de Groninger schippers wel naar Emden mochten varen, maar daar moesten aanleggen, hun lading verkopen en vervolgens terugvaren naar huis. Doorvaren naar Westfalen was verboden. Op dezelfde wijze moesten Westfaalse schepen die de Eems afvoeren de Emder haven binnenlopen, aanleggen, hun lading verkopen en daarna weer naar huis terugkeren.[259] Verder wees de Emder burgemeester erop dat de jurisdictie over de gehele Eems aan de gravin toekwam; dat was niets nieuws maar altijd al zo geweest. Als er op de Eems overtredingen gepleegd werden, placht de graaf van Oost-Friesland de daders te straffen.

Volgens de Groninger delegatie zouden de Oostfriezen niet kunnen aantonen dat hun interpretatie van het Emder privilege de juiste was. Als de tekst al duister was – *quod non*, de zaak was volgens de Groningers zo klaar als een klontje – dan zou men eenvoudig om een authentieke interpretatie moeten vragen aan degene die het privilege had uitgevaardigd. Keizer Karel V was de rechtsopvolger van Maximiliaan, dus de keizer zou moeten uitmaken wat het Emder recht van *Niderlage* inhield. Ten aanzien van Braemsche's opmerking dat de jurisdictie over de Eems aan het Oostfriese graafschap toekwam, wierpen de Groningers tegen dat de leenbrief van keizer Frederik III voor Ulrich Cirksena *de egendoem van der Eemse* geenszins insloot. Daarop lieten zij een stuk van de genoemde leenbrief voorlezen. Ze vestigden er de aandacht op dat niet Oost-Friesland als zodanig,

maar alleen de daarin opgesomde eigendommen van Ulrich tot graafschap werden verheven en dat deze slechts in algemene bewoordingen werden aangeduid als liggende tussen de Westereems en de Wezer. In het stuk stond helemaal niets over Esens en Jever, was niets te vinden over een 'servituut' van *Niderlage* of tol en al helemaal niet dat de Oostfriezen de voorbijvaart van Emden mochten beletten. Tenslotte was het, aldus de Groningers, volstrekt duidelijk dat de frase *von der Westeremse osterwards ...* moest worden gezien als een grensaanduiding. De vermelding van de Eems was een *excluderende clausule* en zeker niet *inclusiff* bedoeld.[260]

De opmerking van de Groningers over het ontbreken van Esens en Jever wijst erop dat zij de tekst hebben geciteerd van de *echte* leenbrief van 1 oktober 1464, waarbij de bezittingen van de 'hoofdeling' Ulrich te Norden in Oost-Friesland, gelegen tussen Westereems en Wezer, tot graafschap werden verheven. Anders dan in de *valse* leenbrief van 1454 die in 1495 door Maximiliaan was bevestigd en waarnaar de Oostfriezen kort tevoren hadden verwezen, kwam in de akte van 1464 de claim op Esens en Jever niet voor. De Groningers hielden verder wijselijk hun mond en vroegen niet om een verklaring voor dit opmerkelijke verschil. Elke uitlating die zou kunnen verraden dat de Groningers het bedrog hadden doorzien zou de kwestie pas echt op scherp hebben gezet.

Ook de Oostfriese delegatie begreep dat ze zich beter uit dit mijnenveld kon terugtrekken en besloot het over een andere boeg te gooien. Ze begon de Groningers verwijten te maken en wierp hun voor de voeten dat Oostfriese kooplieden in Groningen en de Ommelanden met allerlei nieuwigheden werden lastiggevallen. De Emder stadssecretaris had daarover al erg veel klachten ontvangen. Kort en goed kwam het erop neer dat Oostfriezen in Groningerland bij lange na niet de vrijheid van handelen hadden die de Groningers in Oost-Friesland genoten. Hierop verklaarde de Groninger delegatie dat de Groningse zijde bereid was haar beleid te wijzigen indien werkelijk kon worden aangetoond dat er fouten werden gemaakt en er sprake was van een onrechtvaardige behandeling van Oostfriese kooplieden.

Daarop nam luitenant Maarten van Naarden het woord. Hij vond dat er nu wel genoeg was gepraat. Had de Oostfriese delegatie eigenlijk wel enige onderhandelingsruimte?, zo wilde hij weten. Het antwoord op die vraag was kort: 'Nee.' De Oostfriezen mochten niet verder gaan dan wat ze vier jaar geleden in Oosterwierum hadden aangeboden. Hun uiterste bod was toen geweest dat men Groninger schepen alleen op speciaal verzoek vrij voorbij Emden zou laten varen. Deze zouden bij terugkeer uit Westfalen de 1% van de waarde van de lading als tol moeten betalen, bovenop de vanouds gebruikelijke roertol.[261]

De Groninger onderhandelaars achtten nu de tijd rijp om van hun kant ook met een verrassing voor de dag te komen. Ze haalden het privilege tevoorschijn dat keizer Karel V twee jaar tevoren in Augsburg had uitgevaardigd en dat syndicus Abbring het vorig najaar bij zijn terugkeer uit Brussel had meegebracht. Deze las het stuk voor.[262] Toen de laatste frasen van dit privilege waren gelezen, vroegen de Oostfriezen schorsing voor beraad. Even later kwamen ze de vergaderzaal weer binnen en vroegen of ze van het stuk een kopie mochten nemen. De Groninger syndicus antwoordde daarop dat hij daartoe geen opdracht had gekregen. Koningin Maria had hem bevolen te wachten met de officiële bekendmaking van het privilege, omdat ze die door haar eigen ambtenaren wilde laten doen op een moment dat haar paste. Ze zouden het echter vroeg genoeg te zien krijgen, voegde hij er veelbetekenend aan toe.[263]

De Oostfriezen verklaarden daarop dat zij rechtens onder het Roomse Rijk ressorteerden en dat de Groningers, als ze iets van de Oostfriezen wilden, bij het Rijk moesten zijn. In deze zaak zouden de Oostfriezen gedaagden en de Groningers eisers zijn. Ze verklaarden verder geen transacties te kunnen aangaan omdat de jonge graven nog onmondig waren. Hero van Oldersum en Eggerik Beninga (*de beyden Oldersum ende Grymersum*) waren beide als medecurator persoonlijk belast met de zorg voor de grafelijke pupillen. Zij zouden wel de laatsten zijn die bereid waren mee te werken aan een regeling ten nadele van de jonge heren.

Tot nu toe was de sfeer in de kapittelzaal nog vrij ontspannen geweest. De laatste opmerkingen van de Oostfriese delegatie hadden echter irritatie gewekt. De Groningers antwoordden dat het niet aan de Oostfriezen was de rolverdeling voor het Rijkskamergerecht vast te stellen door nu al te poneren dat de Groningers dan de klagers zouden zijn. De Groningers wisten zelf heel goed wat ze waren: geen klagers, maar beroofden. Ze wilden alleen maar het hunne terughebben. Om die reden kon er ook helemaal geen sprake zijn van benadeling van de jonge graven. Groningen wilde eenvoudig herstel van de oude toestand totdat de jonge graaf tot mondigheid zou zijn gekomen, met behoud van ieders recht gedurende die periode. Als de graaf daarna zou kunnen aantonen dat het Groninger standpunt niet deugde, zou Groningen zich daarbij neerleggen. Het Oostfriese antwoord op dit tussenvoorstel was echter ook negatief. De gedelegeerden zeiden geen last te hebben op een dergelijk voorstel in te gaan.

Tijdens deze conferentie werd wel overeenstemming bereikt met betrekking tot de ossentol. De Oostfriezen konden op dit punt de Groningers wat tegemoet komen, omdat het besluit tot verhoging van de ossentol tijdens de onmondigheid van Enno's kinderen was genomen door hun oom graaf Johan en daarom ook door de gouverneurs herroepen kon worden. Met betrekking tot de aan de Groninger lakensnijders, koperslagers en kannegieters opgelegde heffingen ontkenden de Oostfriezen eenvoudig dat zij zwaarder werden belast dan vanouds gebruikelijk was.[264] Ten aanzien van het hoofdpunt, de voorbijvaart van Emden, werd echter verder niets bereikt, evenmin als met betrekking tot de andere nieuwe heffingen en verhoogde tarieven.

Op de valreep deden de Groningers nog een laatste poging: was het dan niet mogelijk om de zaak eenvoudig te schorsen totdat de graaf mondig zou zijn en ondertussen de Groningers als vanouds vrij voorbij te laten varen onder voorbehoud van ieders recht, of, als alternatief daarvoor, zouden de Oostfriezen er niet voor voelen om onpartijdige scheidsrechters te vragen om een interpretatie van het Emder *Niderlagerecht*? Het standpunt van de Oostfriezen was echter onwrikbaar. Tot het treffen van zulke regelingen waren ze niet gemachtigd. Zij beriepen zich erop dat er meer raadsheren waren die zich over deze zaak moesten uitspreken en dat de aanwezige afgevaardigden niet op eigen houtje konden handelen. Ze beloofden het voorstel mee te zullen nemen en aan de gravin en de andere raadsheren te zullen voorleggen. De Groningers konden er op rekenen dat ze over veertien dagen, hooguit drie weken antwoord hadden. Zo eindigde de conferentie waarnaar zolang was uitgezien, vrijwel zonder resultaat.

3.3.7 Er gebeurt niets

Inderdaad had gravin Anna twee weken later een antwoord klaar.[265] Erg duidelijk was het echter niet en nieuws bevatte het al helemaal niet. Uit de omhaal van woorden blijkt slechts dat zij zich niet kon uitspreken over de Groningse voorstellen. Omdat er

grote belangen op het spel stonden, moest zij bij al haar adviseurs een deskundig advies inwinnen om te kunnen vaststellen of een eventueel ingaan op de Groningse ideeën nadelig zou kunnen zijn voor de jonge graven. Ten aanzien van de privileges waarvan de Groningers het gewaagd hadden de waarde in twijfel te moeten trekken, wees de gravin erop dat de Oostfriezen zich geen enkel recht aanmatigden dat hun niet werkelijk was vergund en dat zij dat *mit segel und briefen* kon bewijzen. Overigens was zij bereid om ongerechtvaardigde handelsbelemmeringen op te heffen wanneer de Groningers bereid waren op te houden met de heffing van de 20e penning op Oostfriese waren.

Deze brief dwong de Groningers opnieuw geduld te oefenen. Omdat hervatting van de besprekingen niet in het belang van de Oostfriezen was, bestond het gevaar dat de zaak eindeloos op de lange baan zou worden geschoven. De Groningers van hun kant wilden nu wel eens precies weten hoe het met de Oostfriese privileges zat en in het bijzonder hoe Maximiliaans bevestiging van het Emder stapelrecht daarin paste. Daarom werd Johannes Voget op 9 juni 1550 op reis gestuurd om in Emden kopie te nemen van laatstgenoemd stuk.[266]

Van hun kant gingen de Emders ondertussen gewoon door met het achterhalen en opbrengen van Groninger schippers die Emden wilden passeren.[267] Gravin Anna wendde zich kort na het gesprek in Appingedam, mogelijk zelfs nog in de periode dat men bezig was een antwoord op de Groningse voorstellen te componeren, met een verzoekschrift tot koningin Maria. Daarin beklaagde ze zich over het feit dat de Groningers een volstrekt onjuist privilege van keizer Karel hadden getoond. Volgens haar was dat stuk volledig in tegenspraak met de rechten van haar kinderen en hun voorvaderen. Ze herinnerde eraan dat zij ten tijde van het Schmalkaldische conflict had beloofd een getrouw *lidmathe des Rikes* te zullen zijn en dat haar in ruil daarvoor uit naam van de keizer en de koningin was toegezegd dat men de gravin en haar kinderen in hun oude rechten zou handhaven. Ze verzocht de koningin de Groningers te laten ophouden met het dwarszitten van de Oostfriezen. Mocht de koningin echter het graafschap Oost-Friesland in rechte willen aanspreken, dan zou dat toch moeten gebeuren voor de enige instantie die daartoe competent was, het Rijkskamergerecht.

Maria gaf echter geen krimp: in haar apostille, gedateerd te Turnhout op 16 juni 1550,[268] liet zij weten geen aanleiding te zien om de Groningers haar steun te ontzeggen. Zij kon niet toestaan dat de Groningers met geweld uit de possessie van de vrije voorbijvaart gedrongen werden. Als de gravin daar wat in zag, was Maria echter wel bereid de Groningers naar Brussel te ontbieden om de zaak daar te horen en vervolgens tot een vergelijk of een rechterlijke uitspraak te komen. Een kopie van Anna's request en haar eigen apostille stuurde Maria naar burgemeesters en raad van Groningen.

Deze stukken werden eind juni op het Groninger raadhuis bezorgd. Via syndicus Abbring droeg het stadsbestuur de nog steeds in Brabant vertoevende Egbert Alting op om president Viglius hartelijk voor alle moeite te bedanken. Voorts zou Alting de president moeten vragen of er echt een deputatie van de Groninger raad naar Brussel moest reizen voor de conferentie die Maria in haar beschikking had voorgesteld, of dat de zaak schriftelijk zou kunnen worden behandeld. Burgemeesters en raad zullen zich ongetwijfeld nog herinnerd hebben hoe vijf jaar tevoren een op instigatie van koningin Maria te Brussel belegde conferentie was mislukt.[269] Alting reageerde op 12 augustus 1550 vanuit Antwerpen met de mededeling dat hij met Viglius had gesproken.[270] Die had gezegd dat de Oostfriese reactie op Maria's apos-

tille nog niet bekend was. Niemand wist wat men aan gene zijde van de Eems van plan was. Duidelijk was echter wel dat het Hof niets kon doen alvorens het Oostfriese antwoord was ontvangen. Volgens de president zouden de Groningers er goed aan doen alvast precies op te schrijven wat hun afgevaardigden, indien het tot een nieuw gezantschap zou komen, in Brussel zouden moeten vragen. Wanneer Viglius dat wist en bovendien alle informatie kreeg over wat er tot dusver in de zaak was gedaan, kon hij wel beoordelen of de kwestie wellicht schriftelijk kon worden afgedaan en het sturen van een gezantschap achterwege kon blijven. Daarom vroeg Alting de syndicus om ten behoeve van Viglius een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te geven van alles wat in de zaak van de Emder voorbijvaart was gedaan. Alting zou ook zelf graag kopieën van alle stukken hebben, want zo schreef hij, 'ik ben geen Oedipus'.[271]

In zijn brief maakte Alting verder gewag van het succes dat de Overijsselse steden hadden geboekt met hun protesten tegen ongewone heffingen die in Haarlem waren ingevoerd.[272] Als Groningen dit voorbeeld zou willen volgen moest het stadsbestuur goede informatie naar Brussel sturen. Misschien zou het zelfs nodig zijn de stukken op te sturen over het verbond dat de rijkssteden (de Hanze) oudtijds waren aangegaan. Daarop waren namelijk de voorrechten gebaseerd die de Overijsselse steden genoten en waarop ook Groningen een beroep kon doen.[273] Voor het overige berichtte Alting in zijn brief nog over de stand van zaken in de kwestie-Cornelis van Leiden te Gent en gaf hij enkele nieuwtjes door die aan het Hof de ronde deden.

Syndicus Abbring kon dus voorlopig thuisblijven en volstaan met het verzamelen van de door Viglius gevraagde informatie. Met het oog op de dreigende nieuwe confrontatie met 'Brussel' had de Oostfriese regering ondertussen besloten om rugdekking van het Rijk te vragen. Daarom was kanselier Frederick ter Westen naar Spiers afgereisd, waar hij op de rijksdag *alle besweer* moest *vordragen*.[274] Veel succes had zijn missie niet want, zo vertelt Ubbo Emmius, de stem van de Oostfriese afgevaardigde ging ten onder in het rumoer van alle andere gewichtige staatszaken.[275]

3.3.8 De proef op de som

Uit de correspondentie tussen gravin Anna en koningin Maria hadden burgemeesters en raad van Groningen eind juni 1550 wel begrepen dat zij, wilde er schot in de zaak komen, zelf tot actie moesten overgaan. Gelet op de afhankelijke positie waarin de stad zich bevond, moest die actie erin bestaan dat men in de praktijk zou testen wat de toezegging van koningin Maria waard was. Zij had de Oostfriezen immers laten weten dat de Groningers het recht hadden Emden ongehinderd te passeren en dat ze niet zou toestaan dat hun dit recht werd ontnomen. Om dit te kunnen vaststellen besloot de Groninger raad tot iets ongewoons. Tot nu toe waren slechts particuliere schippers en kooplieden het slachtoffer geworden van de Emder *Niderlage*. De gedupeerden hadden zich dan met hun klachten over de ondergane behandeling tot burgemeesters en raad gewend. Nu zou het Groninger stadsbestuur zelf de Emder houding testen. In overleg met luitenant-stadhouder Maarten van Naarden gaven ze schipper Geert Horst en de kooplieden Hindrick Tekenborg en Johan Quakenburg opdracht een schip met boter en kaas te beladen en daarmee voorbij Emden de Eems op te varen, zonder te Emden aan te leggen en tol te betalen. De eventueel optredende schade zou de stad voor haar rekening nemen.[276] Op vrijdag 8 augustus 1550 voeren Geert, Hindrick en Johan uit.

De reis leek ongestoord te gaan verlopen. Ter hoogte van Jemgum – ze waren Emden dus al ge-

passeerd – kwam hun echter een stadsdienaar van Emden, een zekere Knoop, achterna gevaren. Toen hij hen had ingehaald, wilde hij weten wat voor lading ze vervoerden en waarom ze in Emden geen tol hadden betaald. Daarop antwoordden Hindrick en Johan dat zij in opdracht handelden en dat de Emder maar moest doen wat hem bevolen was. Deze beval hen daarop de steven te wenden en naar Emden terug te varen. Toen de Groningers dat weigerden en zeiden dat ze verder wilden naar Westfalen, antwoordde Knoop dat hij een brief van burgemeester Braemsche bij zich had voor de drost in Leerort waarin hij die functionaris waarschuwde dat de Groningers in overtreding waren. Na een kort onderling beraad vroegen de kooplieden en de schipper van het Groninger schip de Emder ambtenaar of het werkelijk de bedoeling was dat ze naar Emden terugvoeren. Knoop bevestigde het bevel van de Emder burgemeester en de Groningers zegden toe te zullen gehoorzamen. Ze wendden daarop de steven en voeren naar Emden. Toen ze daar 's zondags in hun herberg zaten, kregen ze bezoek van de plaatselijke burggraaf, die hen sommeerde naar de Munt te komen. Daar troffen zij burgemeester Braemsche aan in gezelschap van de stadsschrijver en de *meister die de jonge heren leerde*.[277] Braemsche vroeg de Groningers onder ede te verklaren van wie de goederen waren waarmee hun schip geladen was, van henzelf of van de stad Groningen. Toen ze daarop antwoordden dat de lading hunzelf toebehoorde, vroeg Braemsche hun waar ze het lef vandaan hadden gehaald om de Emder tollen zomaar voorbij te varen. De Groningers zeiden daarop dat de luitenant-stadhouder en burgemeesters en raad van de stad Groningen hun in naam van Zijne Majesteit de Roomse keizer hadden bevolen Emden voorbij te varen zonder daar aan te leggen en enige heffing te betalen. Ze moesten dat doen op grond van het privilege dat Groningen van de keizer had gekregen. Braemsche antwoordde daarop dat hij zoiets niet kon geloven, ook al niet omdat de aangehouden Groningers geen schriftelijke verklaring van het stadsbestuur bij zich hadden waarmee ze de juistheid van hun verhaal konden bewijzen. 'Als u ons niet gelooft,' zo zeiden daarop Hindrick en Johan, 'dan moet u een van ons verlof geven om naar Groningen te gaan om daar het bewijs op te halen.' Braemsche ging daarmee akkoord en maakte met Johan Quakenburg de afspraak dat deze naar Groningen zou gaan om het gevraagde document op te halen. Ook aan schipper Geert Horst vroeg Braemsche of hij op eigen houtje voorbij Emden was gevaren of dat hem dat bevolen was. Maar ook deze verklaarde dat hij daartoe bevel had van de luitenant-stadhouder en het stadsbestuur. Daarop liet de burgemeester hem in het bijzijn van Johannes Baert, drost in Greetsiel, zweren dat de boete, die zij aan de keizer en de gravin verschuldigd waren, betaald zou worden. Men liet hen vervolgens gaan op de belofte dat ze zich op 28 september weer in Emden zouden melden.[278]

Toen Geert Horst en de beide kooplieden enkele dagen later in de Groninger raadzaal hun relaas hadden gedaan, besloot de Raad geen schriftelijke verklaring af te geven, zoals de Emders hadden gewild. De heren wilden op een meer officiële en vooral meer demonstratieve manier aan het Emder stadsbestuur duidelijk maken dat de 'proefvaart' van Horst en zijn collega's paste in het beleid van de stad Groningen. Syndicus Abbring en schrijver Johannes Voget zouden persoonlijk naar Emden gaan. Daar moesten ze verklaren dat burgemeesters en raad van Groningen, met medeweten en instemming van de luitenant-stadhouder, het bevel tot de onderneming hadden gegeven en dat ze dat hadden gedaan op grond van het hun door de keizer te Augsburg verleende privilege.

Op 15 augustus 1550 verschenen de beide Groningse ambtenaren voor het Emder stadsbestuur.

Na het aanhoren van de Groninger verklaring antwoordden de Emder heren dat ze, alvorens een definitieve reactie te kunnen geven, ruggespraak moesten houden met 'hogerhand'. Zij hadden namelijk met toestemming van hun superieuren het bewuste schip laten aanhouden en omkeren. Voor dit moment konden ze alleen zeggen dat de aanhouding was gebeurd op grond van het privilege van Maximilaan, op overtreding waarvan een breuke stond van 50 mark, half voor Emden en half voor de keizer. Volgens de Emders deugde het door de Groningers aangevoerde Augsburgse privilege niet; ze waren bereid dat aan te tonen, zowel voor de keizer als voor het Hof te Brussel. Als de keizer op de hoogte zou zijn geweest van het voorrecht dat Maximiliaan aan Emden had geschonken, zou hij de Groningers nooit zo'n privilege hebben gegeven. Wanneer ze ruggespraak hadden gehouden met hun overheid, zouden ze de Groningers definitief van repliek dienen. Syndicus Abbring verklaarde hierop dat de Groninger delegatie geen opdracht had om een antwoord in ontvangst te nemen. Ze waren alleen gekomen om een verklaring af te leggen. Daarop aanvaardden de Groningers meteen de thuisreis.

Enkele dagen na hun terugkeer moet op het Groningse stadhuis Egbert Altings brief van 12 augustus 1550 uit Antwerpen zijn bezorgd, waarin werd gevraagd om een overzicht van de gebeurtenissen in de kwestie van de Emder voorbijvaart. Abbring begon daarop met het opstellen van een memorie en liet de nodige stukken kopiëren. Om te onderzoeken of er nog oude schippers en kooplieden waren die pro-Groningse verklaringen zouden kunnen afleggen, reisde de syndicus op zaterdag 23 augustus naar Appingedam. Hij sprak daar met de plaatselijke autoriteiten en wist het zo te regelen dat dezen officiële getuigenverhoren zouden afnemen, die vervolgens door luitenant en hoofdmannen zouden worden beoorkond. Na zijn terugkeer besloten burgemeesters en raad dat de syndicus en de schrijver nog even naar Emden zouden gaan om het officiële antwoord van die zijde te aanhoren en om aan te kondigen dat de Groningers zich te Brussel over het aanhouden van het boterschip zouden beklagen. Dat zou de Emders dwingen om datgene te doen waartoe ze zich op 15 augustus in hun eerste reactie bereid hadden verklaard: zich te Brussel verweren tegen het Augsburgs privilege.[279] Voorts zou de delegatie een verklaring moeten afleggen over een ander – niet door het stadsbestuur in scène gezet – geval. Men had vernomen dat er ook nog een andere Groningse burger te Emden was vastgehouden; deze was echter uit eigen beweging met schip en goed naar Emden gevaren en had aangeboden tol te betalen.[280] Hem zou van Emder zijde gezegd zijn dat hij niet verder mocht varen. 'Emden was een handelsstad, daar moest hij zijn lading verkopen.' Ook over dit geval zouden de Groningers zich te Brussel beklagen.[281]

Zo vertrok op maandag 1 september 1550 de syndicus opnieuw naar Emden. Samen met dr. Ufko Ufkens[282] reisde hij eerst naar Appingedam, waar de getuigen zouden worden gehoord. Het ging daarbij in het bijzonder over de vraag of Groninger schippers in het verre verleden – nog vóórdat graaf Edzard in Groningen regeerde (1506-1514) – vrij voorbij Emden hadden mogen varen.[283] Uit een lijstje van de in Appingedam te horen getuigen blijkt dat men verklaringen hoopte te kunnen opnemen van kooplieden die op Apen, Friesoythe en Saterland hadden gevaren.[284] In totaal had men de namen van ongeveer dertig mogelijke getuigen verzameld. Deze zijn echter niet allen gehoord, enkelen bleken niet thuis te zijn.[285]

De volgende dag, dinsdag 2 september 1550, voegde schrijver Johannes Voget zich bij de syndicus[286] en gezamenlijk reisden ze verder naar Emden.

Na aankomst stelden zij het Emder stadsbestuur van hun aanwezigheid op de hoogte en verzochten om audiëntie. 's Woensdagsmiddags om 13.00 uur werden ze op het raadhuis aan de Delft ontboden. Abbring en Voget vertelden dat ze opdracht hadden te vernemen welk antwoord het Emder stadsbestuur in overleg met zijn overheid had besloten te geven. Nadat zij de hun opgedragen verklaring hadden uitgesproken, moesten de Groningers de raadzaal verlaten, want de stadsbestuurders wilden zich over het te geven antwoord beraden.

Even later werden ze weer binnengeroepen en nam de Emder secretaris het woord. De raad van Emden, zo zei hij, wist niets van een antwoord af. Er was ook geen ruggespraak met de gravin gehouden, zoals de Groningers hadden verondersteld. Maar als die dat wilden, was men daartoe wel bereid. Het antwoord zou hun wel in de herberg worden aangezegd.

Daarop vertrokken de beide Groningse ambtenaren naar hun logement. Enige tijd later verscheen daar inderdaad burgemeester Braemsche met de secretaris. Ze hadden met de gravin gesproken en konden daarom nu een antwoord geven. De aangehouden Groninger schippers hadden het privilege van Maximiliaan overtreden en moesten daarom de boete betalen die daarop stond: 50 mark goud. Omdat de helft van die boete aan de keizer toekwam konden de Emders het er beslist niet bij laten zitten. Ze konden immers niet de aan de keizer toekomende boete weggeven? Daarom moesten schip en goederen in Emden blijven.

Wat het andere punt van de Groningse verklaring aanging, de Emders ontkenden ooit gezegd te hebben dat ze bereid waren het Augsburgse privilege voor het Hof te Brussel aan te vechten. De Emders hoorden onder het Rijkskamergerecht en nergens anders. Abbring en Voget protesteerden krachtig: de Emders hadden dat op 15 augustus wel degelijk gezegd. Ze voegden er aan toe dat Groningen voorts zou klagen over het schip van Johan van Lingen, dat de Emders ook al in strijd met het Augsburgse privilege aan de ketting hadden gelegd.[287]

Hiermee had Abbring weer meer stof verzameld voor het relaas dat hij ingevolge Viglius' verzoek aan Alting zou opsturen. Thuisgekomen uit Emden zette hij zich dan ook weer aan de arbeid en ontwierp een conceptoverzicht van alle informatie die nodig zou zijn om de koningin met succes te kunnen vragen strafmaatregelen tegen de Emders te nemen. Daarbij moesten de op 2 september afgelegde getuigenverklaringen het bewijs leveren dat de Groningers vóór 1529 en zelfs nog vóórdat graaf Edzard in Groningen de baas werd, vrij over de Eems hadden mogen varen.[288] Inderdaad wisten enkele getuigen dat te bevestigen. Ze verklaarden voorts dat de Emders ongeveer zes jaar tevoren begonnen waren een roertol ter hoogte van vijf *krumsterten* te vragen voor de voorbijvaart.

Er waren ook officiële verklaringen nodig om aan te tonen dat de Emders werkelijk de vrije passage hinderden en zelfs het Augsburgse privilege aan hun laars lapten. Daarom werden op 13 september 1550 Berend en Joachim Schuitemaker op verzoek van burgemeesters en raad gehoord door luitenant en hoofdmannen.[289] De 70-jarige Berend en 40-jarige Joachim verklaarden dat zij tussen Pasen en Pinksteren van het lopende jaar vanuit het Sticht Münster met hun schip over de Eems naar het noorden waren gevaren en in Gandersum, op ongeveer één mijl afstand van Emden, hun schip hadden afgemeerd. Ze hadden het schip met de lading daar achtergelaten en waren zelf verder gegaan naar Emden, waar zij aan burgemeester Braemsche hadden gevraagd of ze de stad zouden mogen passeren op de gewone tol. Het antwoord was kort maar duidelijk: 'Neen, de Groningers hadden daartoe geen recht.' Daarop had

Berend gezegd: 'Dan keren we weer terug naar Westfalen en verkopen daar de hele handel weer.' Dat bleek echter niet de bedoeling. De burgemeester wilde dat de Groningers zouden doorvaren naar Emden en daar aanleggen. Daarop waren de Groningers naar hun herberg in Gandersum teruggegaan. Diezelfde nacht nog kregen ze daar bezoek van twee Emder stadsdienaren, die hun vroegen waarom ze nog niet weg waren. De Groningers zeiden daarop dat ze zelf wel zouden uitmaken wanneer ze wegvoeren. Daarop wilden de Emders dat zij hun namen op een briefje schreven en dat aan hen meegaven. Dit gebeurde. Daags daarop voeren Berend en Joachim met schip en lading naar Emden, waar ze afmeerden en hun schip moesten laten liggen. Toen ze daar tien dagen gelegen hadden – wat voor de beide kooplieden een dure aangelegenheid was omdat ze vier knechten bij zich hadden die ze moesten betalen – begon het wachten hun te vervelen en wilden ze burgemeester Braemsche spreken. Deze ontbood hen op de Emder borg. Toen de Groningers daar verschenen, stelde Braemsche, die in het gezelschap van twee andere heren was, hun de vraag wat ze daar in Emden kwamen doen, ze hadden immers het recht niet om voorbij Emden te varen. Daarop antwoordde Berend: '*Lieve borgermeister*, men heeft ons in Groningen een privilege van de keizer laten zien en voorgelezen. Daarin staat dat wij Emden wèl vrij mogen passeren. Anders zouden we hier zeker niet zijn gekomen.' Braemsche verklaarde echter dat de Groningers dat privilege op een slinkse manier hadden verworven en dat Emden oudere privileges had, van keizer Frederik en van keizer Maximiliaan. 'Maar', zo zei hij, 'de gravin heeft voor jullie een goed woordje gedaan en daarom zullen we jullie voor deze ene keer laten gaan, vooral omdat jullie ambachtslieden zijn en van jullie handwerk moeten leven.' Ze moesten het echter niet nog eens wagen voorbij Emden te varen. Tot slot vroeg de burgemeester hun of zij, wanneer men hen binnen één of twee maanden naar Emden zou oproepen, inderdaad zouden komen. Toen ze hadden beloofd dat ze dat zouden doen, mochten ze gaan.

Soortgelijke verklaringen legden ook Jacob Meinerts en Johan Jansen af, die respectievelijk vijf en twee weken in Emden waren vastgehouden. Daags daarop (14 september 1550) werden Hindrick Tekenborg en Johan Quakenbrug, die in opdracht van het Gronings stadsbestuur voorbij Emden hadden willen varen, en Johan van Lingen gehoord. Het relaas van Hindrick en Johan en hun kaas- en boterschip is al verteld; Johan van Lingen verklaarde dat hij vroeger op Aschendorf had gevaren en altijd de gewone (roer)tol in Emden had betaald. Op 4 september had Braemsche hem echter gedwongen zijn lading in Emden te verkopen.

Met behulp van al deze stukken stelde Abbring nu zijn instructie aan Egbert Alting op.[290] Hij deed daarin verslag van de conferentie van Appingedam en alles wat er sindsdien was gebeurd, onder verwijzing naar de bewijsstukken die in kopie zouden worden bijgevoegd. Nieuwe argumenten voerde de syndicus niet aan. Alleen besefte men op het Groningse raadhuis wel dat de tijd begon te dringen. Wanneer deze stukken eerst via Alting aan Viglius zouden moeten worden voorgelegd opdat deze kon besluiten of de Groningers al dan niet een gezantschap naar Brussel zouden moeten sturen, zou het antwoord van de president zeker nog wel een maand op zich laten wachten. Dan was het inmiddels half oktober en eigenlijk al te laat voor de verre reis. Als er een gezantschap naar Brussel moest, zou dat in ieder geval vóór de winter moeten.

3.3.9 Opnieuw naar Brussel

Gezien het gewicht van de zaak besloot men in Groningen niet te wachten op het oordeel van president Viglius. Het stadsbestuur hakte zelf de knoop door en besloot een zware deputatie naar Brussel te sturen. Gewapend met alle door Abbring verzamelde stukken zou deze bij Maria van Hongarije moeten aandringen op tenuitvoerlegging van het Augsburgse privilege. Op het raadhuis was men – niet ten onrechte – bang dat het met de daarin aangekondigde dwangmaatregel (het heffen van dubbele tol op alle Oostfriese goederen in de keizerlijke erflanden) net zo zou gaan als met de *f* 25 en de 5% heffing die ingevolge het plakkaat van 1545 van Oostfriese schepen en goederen had moeten worden geïnd en waarvan – buiten Stad en Lande althans – niets terecht was gekomen.[291] Daarom zouden de gezanten bovendien moeten aandringen op nog krachtiger strafmaatregelen tegen de Oostfriezen. Ook deze keer stonden er naast het conflict met Oost-Friesland nog enkele andere punten op de agenda van het gezantschap. Zo moest het de koningin om officiële goedkeuring vragen voor het leggen van zeetonnen in de Scholbalg – het bij Friesland behorende vaarwater tussen Ameland en Schiermonnikoog dat van oudsher door de stad Groningen ten behoeve van de scheepvaart werd 'betond'[292] – en had het ook in de kwestie-Cornelis van Leiden nog enkele zaken te doen.

Met deze instructie[293] op zak en drie dozen vol documenten vertrok op 18 september 1550 de Groningse delegatie naar Brussel. Ze bestond uit bur-

Het Hof te Brussel. Gravure uit het Stedenboek (*Novum ac magnum theatrum urbium Belgicae regiae*) van J. Blaeu, Amsterdam, 1649. Groninger Archieven, Collectie DAPD

gemeester dr. Johan Sickinge, de raadsheren Albert Coenders en Michaël Eelts en syndicus dr. Herman Abbring. Precies een week later, op donderdag 25 september, kwamen de Groninger heren in de Brabantse hoofdstad aan. De volgende dag werd besteed aan het opstellen van een verzoekschrift, waarin alle punten van hun instructie werden verwerkt.[294] Terwijl dit stuk door Egbert Alting, die zich inmiddels bij zijn stadgenoten had gevoegd, in het net werd geschreven, ging de syndicus bij president Viglius van Aytta vragen wanneer ze in audiëntie zouden kunnen worden ontvangen. Afgesproken werd dat ze meteen de volgende dag mochten komen.

Toen het Groninger gezelschap zich 's zaterdagsmorgens bij de president meldde, verklaarde deze dat de kwestie van de Emder voorbijvaart een grote en gewichtige aangelegenheid was en dat het voor een goede en vlotte gang van zaken raadzaam was de geloofsbrieven en supplicatie met een mondelinge toelichting aan te bieden aan de Raad van Financiën. De leden daarvan waren echter slecht op de hoogte van de situatie in het verre noorden en daarom zou het goed zijn tegelijkertijd een concreet voorstel voor een strafmaatregel te formuleren. Viglius beloofde er zelf voor te zullen zorgen dat de Groningers door de Raad van Financiën in audiëntie zouden worden ontvangen. Overigens zou het volgens hem niet goed zijn het Augsburgse privilege aan de Emders te betekenen, omdat dezen dan ongetwijfeld in beroep zouden gaan bij het Rijkskamergerecht.

Zo gingen de Groningers op 30 september 1550, 's middags om drie uur, op audiëntie bij de Raad van Financiën en stonden ze oog in oog met *mijnhere Van Rues, mijnhere Van Praet, mijnhere Van Barlemont en mijnhere den President Viglio ende Longijn, tresorier in plaetse van M. Vincent zaliger, ende in offwesent der Maiesteit van der Coninginne mijnhere De Lalaine, mijnhere Van der Eeck, Schepperus ende mijnhere De S. Maurijs, president van de Staten*.[295] De Groningers overhandigden hun geloofsbrieven en supplicatie plus de drie dozen met documenten. De heren van de Raad antwoordden dat zij de stukken zouden bestuderen en daarna contact zouden opnemen.

Daags na deze audiëntie ging de delegatie nog eens bij de president langs om hem het voorstel aan te bieden waarom Viglius bij hun eerste ontmoeting gevraagd had. De door het Groningse gezantschap geopperde strafmaatregel tegen de Oostfriezen ging veel verder dan die welke in het Augsburgse privilege was aangekondigd. Daarin was sprake van de verdubbeling van de toltarieven voor Oostfriese goederen in de keizerlijke erflanden. De Groningers stelden nu voor alle 'Overeemse' personen en goederen in 's keizers landen te arresteren en de inkomsten daaruit te confisqueren totdat men van Oostfriese zijde de nieuwe tollen en tariefsverhogingen zou hebben afgeschaft, de vrije voorbijvaart voor de Groningers hersteld en de gearresteerde Groninger kooplieden, schepen en goederen in vrijheid gesteld. De president beloofde net als de dag tevoren dat men de stukken snel zou bestuderen. Ondertussen zou ook worden uitgezocht of men deze zaak wel in afwezigheid van de koningin kon regelen of dat men moest wachten tot zij in Brussel zou zijn teruggekeerd. Omdat er gestudeerd, gerapporteerd en gedelibereerd moest worden kon het wel enige dagen duren. De Groningers moesten daarom even geduld hebben.

Maar met geduld alleen kwamen de Groningers er niet. Zoals Viglius al had gezegd, de zaak was groot en gewichtig en betrof bovendien een voor de Brabantse heren onbekende situatie in een even onbekende als afgelegen uithoek van 's keizers landen van herwaartsover. We mogen bovendien aannemen dat Viglius ernstige twijfels had over de haalbaarheid van het Groningse voorstel om alle erflanden te betrek-

ken bij de verdediging van de Groningse privileges. Zelf vond hij dat dit toch wel erg regionale probleem het best ook in de regio kon worden opgelost. Daartoe was echter aanvullend, informatief overleg nodig. Hij vroeg syndicus Abbring om op 3 oktober tussen zes en zeven uur 's morgens bij hem te komen.

De heren begonnen hun overleg met het bestuderen van de kaart van de Eemsmonding. De Groninger syndicus vertelde dat men – vanuit Groningerland gekeken – eenvoudig aan de zuidzijde voorbij Nesserland (*den Eesch*) kon varen en dat het helemaal niet nodig was de oude loop van de Eems te vervolgen naar Emden toe, via welke stad men dan bij Borssum weer in de Eems uitkwam.[296] Vandaar stroomopwaarts waren beide oevers van de rivier Oostfries grondgebied. Viglius reageerde op deze uiteenzetting met een gedachte die hij het jaar tevoren ook al tijdens een gesprek met de Groningse syndicus ter tafel had gebracht.[297] Was er op de westelijke oever van de Eems niet een geschikte plaats om er een sterkte te bouwen? Zelf dacht hij aan Watum of Reide. Was er misschien bij Watum al een haven? Al eerder is erop gewezen dat dit voor Groningen een gevoelig punt was. De stad Groningen had zich altijd verzet wanneer anderen dan zijzelf het plan opvatten in haar nabijheid militaire versterkingen aan te leggen. Met de regering te Brussel was de afspraak gemaakt dat er geen fortificaties in Groningerland zouden worden gebouwd zonder uitdrukkelijke toestemming van het stadsbestuur. Abbring antwoordde daarom ontwijkend: hij wist er niets van en had bovendien geen bevel in die richting ontvangen. Viglius liet zich hierdoor niet weerhouden en vroeg door: was het echt ondenkbaar dat Groningen toestemming zou geven voor het bouwen van een fort op de oever van de Eems? De keizer zou er een tol kunnen leggen en die aan de stad Groningen ten goede laten komen. Dat zou heel wat kunnen opleveren. De Groningers zouden zelf uiteraard niet aan die tol onderworpen zijn. Zou Groningen ook in dat geval bezwaar hebben tegen de bouw van een fort? Abbring herhaalde echter dat hij op die vraag geen antwoord kon geven en dat de gezanten ook geen opdracht hadden om over zulke dingen te onderhandelen; zonder bevel daartoe durfden ze er ook niet over te spreken. Viglius antwoordde geruststellend: hij wilde ook niet dat de Groningers verder zouden gaan dan hun last reikte.

Volgens de syndicus, die een veel optimistischer voorstelling had van de bereidheid en mogelijkheden van de Brusselse regering om de Groningse belangen te verdedigen dan de president zelf, was het voorstel dat de Groningers zelf enkele dagen geleden hadden aangeboden veel beter en efficiënter. 'Hebben de Emders dan zoveel goederen in Groningerland?' wilde Viglius weten, die van zijn kant blijkbaar vasthield aan zijn idee dat het hier om een regionaal conflict ging en dat dit ook vooral zo moest blijven. 'Ja', zei Abbring, 'veel meer dan de Groningers in Oost-Friesland.' Volgens de syndicus zou men de Oostfriezen overal moeten aanpakken waar men hen te pakken kon krijgen, in Deventer, Zwolle, Friesland, Amsterdam, Antwerpen en overal. Viglius wierp tegen dat de autoriteiten in 's keizers landen daartoe weinig bereidheid zouden tonen. Abbring wees er echter op dat de graaf van Aremberg in ieder geval zou willen meewerken. Deze had de Groningers gezegd dat hij in heel zijn stadhouderschap[298] tot arrestatie van Oostfriezen zou overgaan, als het Hof hem daartoe verlof gaf.

Viglius bleef erbij dat de installatie van een nieuwe tol op de westoever van de Eems de beste maatregel tegen de Oostfriezen zou zijn. Zo'n tol zou bovendien kunnen verhinderen dat de Emder koophandel in de toekomst een hoge vlucht nam. 'Zeker als we daar op de westoever ook een handelshaven of stapelplaats (*emporium*) maken die met Emden kan

concurreren.' Viglius wilde daarom weten hoe het zat met de navigatie over de Wester- en de Oostereems. Aan de hand van de kaart legde Herman Abbring uit dat schepen die uit het westen kwamen, de Westereems gebruikten tussen Hubersum en Borkum[299] en dat de schepen uit het oosten de Oostereems bevoeren en dan Greetsiel passeerden. Op Viglius' vraag of die schepen dan ook voorbij Watum moesten, antwoordde Abbring ontkennend: die konden in Greetsiel binnenlopen en vandaar naar Emden varen; ze kwamen dan niet voorbij Watum. Hij herhaalde dat Groningen aan zo'n maatregel niets had. 'Ons eigen voorstel is veel beter voor ons!' Het was Viglius wel duidelijk dat de Groningers weinig voelden voor een blokhuis met tol op de westelijke Eemsoever.

Er was echter nog meer te bespreken. De president wilde weten of Groninger schippers vóór 1529 – het jaar waarin de Emders naar verluidt begonnen waren met het belemmeren van de handelsvaart – werkelijk altijd vrij voorbij Emden gevaren waren. Abbrings antwoord was bevestigend, de getuigenissen bewezen dat dat inderdaad zo was. Hierop ontspon zich een juridisch- technisch dispuut. Viglius opperde dat er op de waarde van de getuigenissen wel wat af te dingen was: de getuigen die ze hadden afgelegd, waren in feite getuigen in en over hun eigen zaak (*testes de in sua*). Abbring antwoordde daarop dat 'mijnheer' toch wel wist dat burgers in een zaak van hun eigen stad mochten getuigen zoals monniken dat mochten in een zaak van hun klooster (*monachi in causa monasterii*). Viglius bleef er echter bij dat de getuigen niet boven elke twijfel verheven waren (*omni exceptione maiores*). Abbring zag dat niet zo somber: de Groningers hadden het algemene recht aan hun kant en in combinatie daarmee zouden de getuigenissen zonder twijfel het volledig bewijs (*plenam probationem in jure*) leveren. 'Bovendien hebben we ook nog getuigen in Westfalen, Oldenburgerland, Saterland en elders.' Op Viglius' vraag of de bewoners van Lingen ook wat tegen Emden zouden kunnen ondernemen, antwoordde Abbring dat Groningen inderdaad ook met Lingen handelsbetrekkingen onderhield. Bovendien zou ook de bisschop van Münster wel bereid zijn Oostfriezen en hun goederen aan te houden als hem dat gevraagd werd. Viglius besloot dat hij alles mee zou nemen naar de Raad van State en dat hij het besluit wel zou meedelen.[300]

De volgende dag, zaterdag 4 oktober 1550, kregen de Groningers in hun herberg bezoek van een bode van de president met de voorstellen van de Geheime Raad en Raad van State. De heren hadden, op grond van de Groningse documenten, geconcludeerd dat Emden nooit de rustige possessie had gehad van de door hen gepretendeerde gewoonte van het exclusieve gebruik van de Eems. Als Emden wèl de possessie had bezeten, zou de zaak voor het Rijkskamergerecht moeten dienen. Dat hoefde nu dus niet en Brussel zou dan ook niet toestaan dat de zaak daarheen zou worden geleid. Zoiets zou in strijd zijn met het accoord over de verhouding tussen de keizerlijke erflanden en het rijk, zoals dat in 1548 in Augsburg was gesloten.

De heren hadden het door de Groningers ingediende voorstel gedeeltelijk overgenomen: toestemming zou worden gegeven om de Oostfriezen in Stad en Lande van Groningen op dezelfde wijze te behandelen als de Oostfriezen het de Groningers deden en bovendien beslag te leggen op alle aan Oostfriezen toekomende renten en inkomsten in Groningerland. De Raad wilde overigens wel weten of de Groningers dit op Brussels gezag of op eigen titel wilden doen. In het laatste geval zou de maatregel niet zo'n brede werking kunnen hebben als de Groningers hadden voorgesteld. Tegen de executie van het privilege van Augsburg, waarbij de Groningers de vrije voorbijvaart was

verleend, hadden de heren van beide regeringsraden geen bezwaar. Men zou het stuk aan de executeurs in de erflanden laten betekenen, hetgeen inhield dat, zolang de vrije voorbijvaart niet was hersteld, van alle Oostfriese waren dubbele tol zou worden geheven. De heren waren echter niet bereid om de bisschop van Münster om medewerking te vragen bij de dwangmaatregelen tegen Emden. De Oostfriezen zouden immers, zodra ze daarvan lucht kregen, onmiddellijk bij het Rijkskamergerecht in beroep gaan. Men wilde wel het plakkaat van 1545 – op grond waarvan elk Oostfries schip werd belast met een heffing van *f* 25 en de 20e penning van de lading werd gevorderd[301] – hernieuwen en desgewenst door deurwaarders aan het Hof laten betekenen in de gebieden waar dat gebruikelijk was. Aan de stadhouders van het Sticht en Gelre zou men schrijven, evenals aan de steden die Groningen daartoe aanwees.

De heren waren bereid om zelfs nog een stap verder te gaan. Ze wilden zich inspannen om van de reeds als toekomstig landsheer gehuldigde prins Filips een privilege te verkrijgen tot het leggen van een tegen Emden gerichte *wedernederlage* of tol op een geschikte plaats aan de westzijde van de Eems. Om de Emders te kunnen opbrengen en tot gehoorzaamheid te dwingen zou het wel nodig zijn ter plaatse een toren of blokhuis te bouwen. Omdat de keizer daarvan ook enig voordeel zou willen hebben, was nader overleg op dit punt nodig, hetgeen ook al vereist was op grond van het tractaat van 1536. Zoals Viglius daags tevoren al in het overleg met Abbring had gedaan, hield men de Groningers als lokaas voor dat zo'n tol-met-blokhuis zou verhinderen dat de Oostfriese havens in de toekomst een bedreiging konden worden voor de handel aan deze zijde. Men zou het plan overigens strikt geheim moeten houden. Uit het feit dat de Groningers zich bereid hadden getoond zich neer te leggen bij de interpretatie door onpartijdige arbiters van het privilege, dat door keizer Maximiliaan aan Emden was verleend, en zelfs – door het betalen van de roertol – genegen waren meer te geven dan in het privilege stond, hadden de heren van de Raden opgemaakt dat de Groningers niet elke eis van Emder zijde categorisch afwezen. Daarom waren ze van hun kant bereid om de Oostfriezen nog een allerlaatste waarschuwing te sturen. Ook voor de toekomst, wanneer er mogelijk een keizer zou komen die niet tegelijkertijd landsheer van de Nederlanden was, hoefden de Groningers niet bang te zijn. Wanneer zo'n keizer nieuwe tollen zou oprichten, zouden de landen van de Bourgondische Kreits daaraan niet onderworpen zijn.[302]

Op zondag 5 oktober 1550 stelde het Groningse gezantschap president Viglius op de hoogte van zijn reactie op de tegenvoorstellen van de regeringsraden. Ofschoon deze heel wat minder ver strekten dan het plan dat de Groningers zelf hadden geformuleerd – Viglius was geslaagd in zijn opzet om het conflict regionaal te houden – , lieten dezen van hun teleurstelling niets merken. Integendeel: de Groninger gezanten verklaarden blij te zijn met het feit dat de contra-arrestatie in Stad en Lande haar beslag zou mogen krijgen. Om duidelijk te maken dat het hier om regeringsbeleid ging, zou de regering te Brussel aan stadhouder en hoofdmannen en de rechters in de Ommelanden bevel en aan burgemeesters en raad van Groningen toestemming moeten geven om tot de aanhoudingen over te gaan. Voorts zag men inderdaad graag uitvoering van het Augsburgse privilege, waartoe schriftelijk bevel nodig was aan de autoriteiten in de erflanden, en ging men ook accoord met de vernieuwing van het plakkaat van 1545. Ten aanzien van de nieuwe tol aan de Eems zouden de gezanten echter eerst ruggespraak met hun lastgevers moeten houden.

Bij deze gelegenheid gaf de president de Groningers uitleg over het accoord dat 'het huis van Bourgondië' eerder met zijn naburen, zoals Luxemburg, Lotharingen, Gelre en Kleef, had gesloten over de procedure die gevolgd moest worden ter beslechting van grensoverschrijdende geschillen. Indien zich een kwestie voordeed over de possessie van een recht of iets dergelijks, zou de zaak behandeld worden door commissarissen, die daartoe door beide partijen zouden worden gemachtigd. Dezen moesten de zaak onderzoeken en in staat van wijzen brengen. Vervolgens zou de *reus* (gedaagde) een drietal onpartijdige *superarbitri* aan de *actor* (eiser) voorstellen, die daaruit een persoon mocht kiezen die op zijn beurt dan de eindbeslissing zou nemen.

Aan het einde van het onderhoud wees Viglius de gezanten erop dat de Emders waarschijnlijk in Brussel zouden komen klagen over de maatregelen waartoe nu besloten was. In dat geval zou de regering Groningen verzoeken opnieuw een deputatie naar het Hof te sturen.[303]

Op maandag 6 oktober werd de Groningse delegatie om tien uur verwacht bij de Raad van Financiën, waar Viglius hun de definitieve besluiten zou meedelen. De Groningers kregen weliswaar niet alles waarom ze hadden gevraagd, maar het belangrijkste werd binnengehaald: het Augsburgse privilege mocht worden uitgevoerd. De Groningers werd echter wel het dringende verzoek gedaan om zo weinig mogelijk ruchtbaarheid te geven aan de plannen voor een nieuwe tol op de westelijke Eemsoever. Verder moesten ze de toezegging doen in een later stadium een evaluatie van de maatregelen naar Brussel te sturen. Alvorens het Groninger gezantschap uit Brussel kon vertrekken, moesten eerst de officiële stukken worden klaargemaakt. De kanselarij verleende dit keer alle medewerking. Er werd zo snel gewerkt dat de Groningers diezelfde dag nog een aantal indrukwekkende, met grote zegels bekrachtigde privileges konden ophalen.[304]

Twee dagen later, op 8 oktober 1550, ging Abbring voor een laatste keer bij president Viglius langs om de dozen met stukken terug te vragen die hij tijdens de eerste audiëntie had afgegeven. Waarschijnlijk aanvaardden de Groningers op of kort na 10 oktober de thuisreis. Van die datum dateren de brieven die koningin Maria aan de graaf van Aremberg als stadhouder van Friesland, Overijssel en Groningen en aan luitenant en hoofdmannen van Groningen stuurde en waarin zij deze autoriteiten beval over te gaan tot het in beslag nemen van alle Oostfriese goederen in de Ommelanden.[305]

3.3.10 Oostfriezenjacht

Zodra de gezanten uit Brussel waren teruggekeerd, begon in Groningen de jacht op Oostfriese schepen en goederen. Vooral Oostfriese veehandelaren werden door de maatregel getroffen.[306] De Groningers beperkten zich niet tot het in beslag nemen van goederen, ze arresteerden ook de kooplieden zelf. Aan de 'Overeemsen' die zich over deze behandeling op het raadhuis kwamen beklagen, moest Johannes Voget zeggen dat ze in Groningen zouden moeten blijven totdat de in Emden gearresteerde Groningers in vrijheid zouden zijn gesteld en de Oostfriese handelsbelemmeringen zouden zijn afgeschaft.[307] Burgemeesters en raad vaardigden tezelfdertijd een verbod uit op het doen van betalingen op Oostfriese vorderingen, op verbeurte van burgerschap en woning en een boete van 20 goudguldens.[308]

Enkele dagen later kreeg het Groningse stadsbestuur een brief van gravin Anna waarin deze opheldering vroeg over de arrestaties en wilde weten wat de betrokkenen hadden misdaan.[309] Een Gronings antwoord op Anna's brief is niet bewaard gebleven,

maar is er waarschijnlijk ook helemaal niet geweest. De boden die haar brief hadden gebracht, waren dezelfden die al op 20 oktober naar gravin Anna waren gestuurd om haar een verklaring aan te bieden over de gebeurtenissen in Groningen. Op de vraag of ze die verklaring werkelijk tegenover de gravin hadden afgelegd, antwoordden beide boden bevestigend. Het Groninger stadsbestuur zal het daarom onnodig hebben geacht Anna's brief te beantwoorden.

In hun enthousiasme hadden de Groningers weinig oog voor de politieke landkaart van het Overeemse. Zo kon het gebeuren dat ook een onderdaan van de gravin van Esens, Stedesdorff en Wittmund – een gebied waarmee Groningen op verzoek van de regering in Brussel vriendschappelijke betrekkingen moest onderhouden[310] – met twee paar veulens in Groningen in arrest was genomen. Een verzoek tot vrijlating van deze man zal wel direct zijn ingewilligd.[311] Overigens werden de Oostfriezen niet alleen in Groningen en Ommelanden aangepakt. Op 6 november berichtte het stadsbestuur te Harlingen aan stadhouder en hoofdmannen dat zij de mandementen tegen de Oostfriezen hadden ontvangen en dat ze deze stipt zouden uitvoeren.

Ondertussen had gravin Anna, die tevergeefs op antwoord op haar brief van 27 oktober 1550 had zitten wachten, besloten een gezantschap naar Groningen te sturen, bestaande uit Herman Boien, landrichter in Oost-Friesland, en de jurist Hoitet Tjabbern. Op 15 november verschenen ze in de Groninger raadzaal voor burgemeesters en raad.[312] In naam van de gravin wilden zij antwoord op de vraag waarom de Groningers Oostfriese handelaren vasthielden. Hun werd geantwoord dat Emden Groninger burgers had gearresteerd en dat Groningen nu gewoon hetzelfde deed met de Oostfriezen. Men voegde eraan toe dat Groningen niets anders wilde bereiken dan vrijheid voor zijn eigen schippers en kooplieden en afschaffing van de Emder handelsbelemmeringen. De Oostfriese gezanten herhaalden het standpunt dat in september te Emden aan syndicus Abbring en schrijver Voget kenbaar was gemaakt:[313] de Groningers hadden het privilege van keizer Maximiliaan overtreden en moesten 50 mark goud betalen, waarvan de helft aan de keizer toekwam. De Emders waren echter nog steeds bereid de voorbijvaart *precario* (bij wijze van gunst) toe te staan indien daar speciaal om gevraagd werd en wanneer het niet nadelig was voor 'de jonge heren'. De Groninger woordvoerder van zijn kant stelde vast dat er nu echt wel genoeg gepraat was. De Oostfriezen beriepen zich nog op de landvrede die in 1548 op de Rijksdag in Augsburg gesloten was en die inhield dat men elkaar over en weer geen geweld mocht aandoen. Ze zouden zich nu op grond van die vrede gaan beklagen. Burgemeesters en raad hielden echter voet bij stuk en lieten de Oostfriezen onverrichter zake vertrekken. Eggerik Beninga weet te vertellen dat de gezanten niets dan *schamper, unnutte worden* ten antwoord hadden gekregen.[314]

De arrestaties over en weer leidden ondertussen tot ernstige problemen, ook op het menselijke vlak. De Oostfriese veehandelaar Rotger Bolardus die in Groningen gevangen zat wendde zich rond deze tijd tot de magistraat van die stad met het verzoek om één of twee weken naar huis te mogen gaan.[315] Hij had bericht ontvangen dat zijn twee kleine kinderen inmiddels waren overleden en dat nu ook zijn vrouw ernstig ziek was geworden. Hij zou heel graag z'n vrouw voor het laatst nog in leven zien *soverren oir Godt solange spaert*. Hij was bereid voor zijn terugkeer al zijn goederen in de Ommelanden in onderpand te geven en nog een borg te stellen bovendien. Hij had ook gehoord dat de Oostfriese gezanten die bij het Groninger stadsbestuur waren geweest, de belangrijkste punten in deze zaak onbesproken hadden

gelaten. Rotger zou zijn best kunnen doen om bij de Oostfriese overheid *beter bescheet unde antwort* te verkrijgen. Burgemeesters en raad hebben in dit verzoek bewilligd en Rotger Bolardus mocht voor enige tijd naar huis. Of hij werkelijk pogingen heeft gedaan om in het conflict te bemiddelen is niet duidelijk. Zeker is wel dat hij niet heeft kunnen verhinderen dat de zaak verder escaleerde.

3.3.11 Het conflict spitst zich nog verder toe

In Groningen werd gewoontegetrouw voornamelijk bier van plaatselijke makelij gedronken. Importbier, zoals dat uit Hamburg, was een luxe-artikel dat slechts in enkele tapperijen verkrijgbaar was. Er werd een speciale accijns op geheven, waarvan de inning was verpacht. In het geval van het Hamburger bier hadden de importeurs zelf de inning van de accijns in handen. Toen de accijnsmeesters Henrick Bove, Lubbert Coep en Thomas Alberti begin november met te Hamburg gekocht bier via de landweg onderweg waren naar Groningen, wilden zij – onwetend van de laatste ontwikkelingen in het geschil tussen Emden en hun eigen stad – de Eems oversteken om naar Groningerland te varen. Bij Leerort, op twee mijl[316] afstand van de stad Emden, werden ze echter door de drost aangehouden en opgebracht.[317] Onder belofte dat zij zich, zodra ze daartoe zouden worden opgeroepen, weer te Emden zouden melden, mochten zij naar Groningen doorreizen; hun lading bier moesten ze te Emden achterlaten. Ze kwamen in Groningen aan op het moment dat de Oostfriese gezanten Boien en Tjabbern daar ook waren. Van dezen kregen de accijnsmeesters te horen dat ze zich binnen vier dagen weer te Emden zouden moeten melden, tenzij het Groninger stadsbestuur bereid was de Oostfriese arrestanten voor een bepaalde termijn naar huis te laten gaan. In dat geval zouden de Groningers niet naar Emden in gijzeling hoeven te gaan. Met het oog op hun grote belangen bij de inning van de accijns en de afwikkeling van de biertransporten die nog onderweg waren, verzochten de bierhandelaars dat het Groninger stadsbestuur de Overeemse arrestanten zou toestaan voor een tijdje naar huis te gaan.[318] We weten niet of de magistraat dit verzoek van de bierhandelaren heeft ingewilligd. Zeer waarschijnlijk is het niet, want uit de stappen die Groningen kort daarop bij het Brusselse Hof ondernam blijkt dat men ten stadhuize op een verdere confrontatie met de Oostfriezen aanstuurde.

Een geval als dat met de Hamburger bier-accijnsmeesters toonde aan dat de recentelijk te Brussel afgekondigde maatregelen – net als die van 1545 – onvoldoende effectief waren en, wat nog veel erger was, ook uitgesproken negatieve gevolgen hadden voor de eigen handel. Zoals de zaak nu lag, was het nog veel te veel een conflict tussen Groningen en Emden. Het moest volgens de Groningers op een hoger niveau getild worden: 's keizers erflanden tegen Oost-Friesland of, als dat teveel gevraagd was, stadhouder Arembergs gouvernement tegen Oost-Friesland. Daarom schreef het Groninger stadsbestuur op 22 november 1550 een nieuw request aan Maria van Hongarije. Daarin deed het mededeling van de arrestatie van de Groninger accijnsmeesters en stelde vast dat de onlangs verworven toestemming om met de Oostfriezen te doen wat zij zelf de Groningers aandeden, slechts gold voor de stad Groningen: alleen daar mochten Oostfriezen persoonlijk in gijzeling worden genomen, in de Ommelanden was alleen sprake van inbeslagname van Oostfriese goederen. Uit het geval van de gearresteerde accijnsmeesters bleek echter dat de Emders van hun kant Groninger burgers ook vèr buiten Emden zelf aanhielden. Daarom vroeg het Groninger stadsbestuur de koningin te willen toestaan dat in het gehele stad-

houderschap van de graaf van Aremberg Oostfriezen in hechtenis zouden worden genomen.[319] Per gelijke bode schreef de stad ook aan president Viglius van Aytta om hem te bedanken voor de diensten die hij de Groninger gezanten had bewezen en om hem te vragen zijn best te doen voor een gunstig antwoord op het verzoekschrift aan de koningin. Voorts vroeg men hem ervoor te willen zorgen dat stadhouder en hoofdmannen bevel zouden krijgen om de aan Oostfriezen toekomende landhuren te innen. Tenslotte werd ook Egbert Alting schriftelijk opgedragen de nodige aandrang uit te oefenen op het Hof en de president en een request in te dienen bij de Raad van Brabant, opdat ook daar de heffing van *f*25 en de 20e penning van Oostfriese schepen en goederen zou worden ingevorderd.[320]

Op 23 november 1550 vertrok de stadsbode Jacob Strijcker met deze brieven naar Brabant. Het schijnt dat Groningen daarna nog een brief naar het Hof heeft gestuurd met de waarschuwing dat de Oostfriezen de zaak nu werkelijk bij het Rijkskamergerecht in Spiers aanhangig gingen maken.

Na de ontvangst van deze brieven ging Alting aan de slag en begon met een consultatie van de verantwoordelijke regeringspersonen. Hij moest vaststellen dat het Hof niet genegen was toestemming te geven tot uitbreiding van de arrestaties tot buiten Groningen en Groningerland; de regering was en bleef beducht voor een uitbreiding van het conflict. Toegeven aan het Groningse verzoek zou volgens haar gedachtengang alleen maar tot gevolg hebben dat Rijksorganen zich gerechtigd zouden achten tot de arrestatie van Groningers buiten Oost-Friesland. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat de zaak volledig uit de hand liep. Daarom moesten de arrestaties van Oostfriezen zoveel mogelijk beperkt blijven tot Stad en Lande. Zodra de Overeemsen zich daadwerkelijk bij het Rijkskamergerecht zouden beklagen moesten de Groningers dit aan het Brusselse Hof melden en dr. Wolfgang Breyninck inschakelen, 's keizers procureur te Spiers. Die zou zich dan verder met de zaak belasten. Opdat het Brusselse Hof niet getroffen zou kunnen worden door het verwijt partijdig te zijn in deze zaak, zou men in Groningen terughoudend moeten zijn met het motiveren van de arrestaties. De Groningers zouden zich niet moeten beroepen op bevelen van het Hof, maar volstaan met de verklaring dat het ging om aanhoudingen ter vergelding van eerder door de Emders gepleegde arrestaties. Voorts wendde Alting zich, overeenkomstig zijn opdracht, tot de Raad van Brabant opdat men ook daar – en vooral te Antwerpen, Lier en Bergen op Zoom – het onlangs hernieuwde plakkaat van 1545 tot het heffen van een speciale scheepsbelasting en 5% van Oostfriese waren zou uitvoeren.[321] Altings bemoeienissen leidden ertoe dat de koningin op 9 december 1550 per brief aan luitenant en hoofdmannen te Groningen beval om in Groningerland niet alleen beslag te leggen op Oostfriese goederen, maar ook Overeemse personen in hechtenis te nemen.[322] Dit was weliswaar niet helemaal wat de Groningers gevraagd hadden, maar betekende wel een stapje in hun richting.

3.3.12 De Oostfriezen klagen in Brussel

De arrestaties in Groningen hadden de Oostfriezen inmiddels in de positie gemanoeuvreerd waar het Groninger stadsbestuur hen had willen hebben: die van benadeelden die zich over het Groninger gedrag moesten beklagen bij de overheid waaraan Groningen onderworpen was. Nu zou het conflict eindelijk tot het niveau getild worden waar het volgens Groningen thuishoorde. Gravin Anna wilde de zaak nu serieus aan het Hof te Brussel voorleggen en stuurde daarom een gezantschap naar Brabant. Ze verzocht de hoogste regeringsambtenaar in Groningen, lui-

tenant-stadhouder Maarten van Naarden, om een vrijgeleide, opdat haar afgezanten ongehinderd via Groningerland zouden kunnen reizen. De luitenant vroeg het stadsbestuur naar zijn standpunt in deze, want hij voelde wel aan dat de heren van Groningen dit verzoek als een provocatie konden opvatten. De regering te Brussel had immers nog maar net opdracht gegeven om alle Oostfriezen in Groningerland op te pakken. Van Naardens veronderstelling bleek juist: burgemeesters en raad lieten de luitenant weten dat de Oostfriezen maar via een andere weg naar het Hof moesten reizen, zoals ze al vaker hadden gedaan. Nog afgezien van de ergernis die het uitdagende karakter van het Oostfriese verzoek bij de stadsbestuurders had veroorzaakt, waren dezen gepikeerd vanwege het feit dat de Oostfriezen het vrijgeleide aan Van Naarden en niet aan henzelf hadden gevraagd. Dit laatste wekte weer de verontwaardiging van de luitenant, die zich hardop afvroeg wat de Raad zich wel niet inbeeldde, 'moest 's keizers vertegenwoordiger in Groningen er dan voor spek en bonen bijzitten?'[323] Wat hem betrof mochten de Oostfriese gezanten wel via Groningerland reizen.[324]

Of de Oostfriezen inderdaad via Gronings gebied naar Brabant zijn gereisd weten we niet. In Brussel aangekomen dienden zij een request in waarin gravin Anna zich over het gedrag van de Groningers beklaagde en om bescherming voor haar en haar kinderen vroeg. Ze verwees daarbij uitdrukkelijk naar het in Augsburg vastgestelde akkoord inzake de verhouding tussen het Rijk en de keizerlijke erflanden. Ze herhaalde wat ze ook in juni al had verklaard: als de Groningers klachten hadden over de Oostfriezen moesten ze bij het Rijkskamergerecht zijn.[325] Het is goed om hier de aandacht te vestigen op het schimmige karakter van deze vorm van diplomatie. Het was uiteraard algemeen bekend dat Groningen in Brussel rugdekking had gekregen voor zijn anti-Oostfriese maatregelen. Gravin Anna deed echter alsof ze van niets wist en vermeed zorgvuldig de legitimiteit van het Groningse optreden aan te roeren. Indien zij dat wel had gedaan, zou dit haar in een rechtstreeks conflict gebracht hebben met de Brusselse regering. Om dit te vermijden klampte ze zich vast aan haar favoriete rol van benadeelde en verzocht om hulp tegen de overweldiger. Deze manier van doen gaf Maria's regering alle gelegenheid om het spel op dezelfde voet mee te spelen.

Omdat de koningin niet aan het Hof vertoefde, stelde de Raad van State in haar plaats het antwoord vast op dit request. Ook deze hield vast aan het in juni ingenomen standpunt: de Groningers wilden eenvoudig het hun toekomende bezit van de vrije voorbijvaart handhaven en men kon niet van hen verlangen dat zij voor het Rijkskamergerecht de rol van klagers op zich zouden nemen, zoals de Oostfriezen zo graag zouden willen. Anderzijds, als de Oostfriezen wat te klagen hadden over het Groningse optreden, dan moesten zij, geheel in overeenstemming met de te Augsburg gesloten landvrede, de overheid aanspreken waaronder Groningen ressorteerde. De heren bedoelden hiermee dat Anna moest ophouden om de zaak heen te draaien: als ze het niet eens was met de regering te Brussel, moest ze dat zeggen en niet blijven doen alsof ze alleen een conflict met Groningen had. De Raad van State herhaalde ook zijn eerdere aanbod van bemiddeling, voor het geval de strijdende partijen alsnog bereid waren tot een vergelijk te komen.[326]

Ondertussen ging men in Groningen ijverig door met de uitvoering van de strafmaatregelen tegen de Emders. Johan van Metelen reisde in december 1550 naar Holland en Westerlauwers Friesland om daar de keizerlijke plakkaten te bezorgen.[327] Bij de Steentilpoort was al een speciale post ingericht om *den Overemschen handel* te onderscheppen. Deze werd

van 19 oktober tot 20 december bemand door Herman Pannenbacker en *de kroepel*.[328] Voorts waren op 12 december *jonghe Roeleff* en Johan Koch de Ommelanden ingetrokken om beslag te leggen op de Overeemse goederen, een zaak waarover secretaris Johannes Voget en de luitenant-stadhouder op 1 december afspraken hadden gemaakt.[329]

Burgemeesters en raad lieten ondertussen de gegijzelde Oostfriezen weten dat ze bereid waren hen te ruilen tegen de drie in Emden vastzittende Groningers. De Oostfriese gijzelaars vroegen daarop formeel om schorsing van hun gijzeling, zodat zij naar de gravin konden gaan om bij haar voor een uitwisseling van gijzelaars te pleiten.[330] Het Groninger stadsbestuur is op dit verzoek ingegaan: op 17 december 1550 zwoeren Hendrick Geltens uit Upleward en Jacob Geerts uit Jennelt ten overstaan van burgemeester Bartold Coenders in het rechthuis dat zij op Sint Pontiaan (14 januari 1551) naar Groningen zouden terugkomen;[331] op 18 december volgden Ubbo to Twixlum en Ede van Holtrop, en op 22 december de ons reeds bekende Rotger Bolardus en Geert Meininge. Hun pogingen moeten echter vruchteloos zijn gebleven, want op 28 januari 1551 vroegen ze het stadsbestuur opnieuw om tijdelijk naar huis te mogen gaan. Dit besloot daarop drie van hen veertien dagen tijd te geven om opnieuw bij de gravin te gaan pleiten voor het loslaten van de Groninger schippers.[332]

3.3.13 Groningen moet toegeven

Vanaf dit moment ontbreken aaneensluitende gegevens over het conflict. In maart 1551 blijken de gegijzelden nog steeds in arrest te zijn. Dit valt op te maken uit een door Johannes Voget gekopieerde brief van een Groninger schuldenaar aan een Oostfriese crediteur. Naar aanleiding van een aanmaning om een som gelds te betalen deelt de Groninger zijn schuldeiser mede dat hij wel bereid is te betalen, maar dat het stadsbestuur hem dat verbiedt.[333] 'Maar', zo schrijft hij zijn onbekende crediteur, 'u kunt er zelf ook wel wat aan doen. Als u er bij de gravin in slaagt de Groninger burgers met hun schepen en goederen vrij te krijgen, zullen uw geld en de hier in beslag genomen goederen ook wel vrij komen. Groningen en Emden moeten vrede met elkaar sluiten.'

Van vrede kon echter nog geen sprake zijn. Op 4 april 1551 bezorgde de deurwaarder van de Raad van Brabant het keizerlijk mandaat inzake de speciale heffing op Oostfriese schepen en goederen bij de markgraaf van Antwerpen, op 6 april deed Jan Criecke hetzelfde bij de plaatsvervangend schout te Lier en op 7 april bij de schout van Bergen op Zoom. Dit was het resultaat van het in december 1550 door Egbert Alting aan de Raad van Brabant gepresenteerde verzoekschrift. Alting hield het Groninger stadsbestuur van dit alles nauwgezet op de hoogte en stuurde kopieën van alle stukken naar zijn opdrachtgevers.[334] Bij zijn brief van 7 april 1551 uit Antwerpen voegde hij ook afschriften van gravin Anna's request aan de koningin en het antwoord dat de Raad van State daarop eind december 1550 had gegeven, 'opdat Groningen zich daarnaar zou kunnen *reguleren*'.[335] De kans bestond immers dat de Emders inderdaad bereid waren tot een vergelijk te komen. De heren van de regering weigerden, aldus Alting, verdere strafmaatregelen tegen de Oostfriezen te nemen, maar drongen wel aan op stipte uitvoering van de keizerlijke plakkaten. De Groningers moesten daar ook zelf aan meewerken door in de handelssteden van 's keizers landen verspieders (*slupers*) te posteren om Oostfriese schepen en goederen bij de plaatselijke autoriteiten aan te geven. De uitgevaardigde plakkaten behelsden immers niet de opdracht aan die autoriteiten om op dit punt zelf het initiatief te nemen. Ze gelastten hen alleen de Groningers behulpzaam te zijn bij de uitvoering

daarvan. Met betrekking tot 's keizers bevel tot het heffen van dubbele tol op Oostfriese goederen had Egbert Alting vernomen dat het in Amsterdam nog niet ten uitvoer was gelegd.

Verder had Viglius hun gevraagd (volgens Alting met een gezicht alsof hij het antwoord zelf al wist) of burgemeesters en raad het 'mandement van de keizer' al hadden laten publiceren. De president doelde hier op het door Karel V in 1550 te Augsburg uitgevaardigde bevel om ketters op te sporen en te straffen. Dit stuk had overal in 's keizers erflanden grote beroering gewekt en werd door de verantwoordelijke autoriteiten slechts met de grootste tegenzin afgekondigd. Alting beantwoordde de vraag echter bevestigend.[336] De president zei dat de heren daar goed aan hadden gedaan. In het andere geval zou de keizer niet bijzonder tevreden zijn geweest. 'Maar', zo tekent Alting aan, 'tot nu toe zijn nog nergens inquisiteurs of commissarissen verschenen om dit plakkaat uit te voeren en de ketters op te sporen.' Hij opperde de mogelijkheid dat de regering wellicht met de tenuitvoerlegging van de godsdienstmaatregelen wilde wachten totdat het concilie van Trente – dat zou op 1 mei 1551 weer bij elkaar komen – op dit punt iets definitiefs zou hebben bepaald. De autoriteiten in de Brabantse steden, aldus Alting, beperkten zich tot het afkondigen van het plakkaat en voelden er niets voor zich met deze kwestie – zijzelf zouden daarin zowel aanklagers als rechters moeten zijn – in te laten. Daarom lieten ze de zaak liggen totdat er inquisiteurs zouden zijn aangesteld om ketters op te sporen en voor het gerecht te brengen. In de Stichtse steden zou het plakkaat niet eens zijn afgekondigd.

Het laatste stuk dat wij uit deze periode over de kwestie van de Emder voorbijvaart hebben, is een brief van 18 april 1551 van de Emder burgemeester Johan Braemsche aan de Groninger secretaris Johannes Voget.[337] Hij meldt daarin dat Hindrick Tekenborg, Johan Quakenbrug en de schipper Geert Horst – de mannen van het kaas- en boterschip dat op 8 augustus 1550 op de Eems was aangehouden – bij hem waren gekomen. Ze hadden hem meegedeeld dat de Groninger burgemeester dr. Johan Sickinge een opening had geboden voor de oplossing van het conflict.[338] Hij zou gezegd hebben dat men aan Groninger zijde de maatregelen tegen de Oostfriezen zou opheffen als de gravin bereid was de in beslag genomen goederen los te laten. Burgemeesters en raad van Groningen zouden verder genegen zijn om opnieuw met de Oostfriezen te praten en te bekijken of men het toch niet met elkaar eens kon worden en alles als een wederzijds misverstand terzijde schuiven. Braemsche had een en ander met de gravin besproken. Zij had benadrukt dat zij de goede nabuurschap met de Groningers graag hersteld zag, maar hield vast aan haar standpunt dat dit niet ten koste mocht gaan van de rechten van haar onmondige kinderen. Wat de Groningse gijzelaars hadden gezegd, waren echter 'slechts woorden' geweest. Het kwam er nu op aan te weten of deze strookten met het officiële Groninger standpunt. Braemsche verzocht daarom de Groningse secretaris om burgemeester Sickinge te vragen of het klopte wat de schippers in Emden hadden gezegd. 'Als het tot een nieuwe conferentie mocht komen, moet het daarbij wel wat vriendelijker toegaan dan de laatste keer', zo waarschuwde Braemsche, 'anders zal de verbittering over en weer alleen maar toenemen.' Van de gelegenheid maakte hij gebruik om een vrijgeleide te vragen voor hemzelf en drie anderen, omdat hij van plan was binnenkort naar Hoorn te reizen om zijn zuster daar te bezoeken die hij in twintig jaar niet had gezien.

Uit deze brief blijkt dat op dat moment – medio april 1551 – in ieder geval de Groninger arrestanten nog steeds niet in vrijheid waren. Hier breekt de film over de Emder voorbijvaart abrupt af. We weten niet

of de bedoelde bijeenkomst inderdaad heeft plaatsgevonden en of de Groningers hebben toegegeven, zoals uit het standpunt van dr. Sickinge zou kunnen blijken. Daarin was immers geen sprake meer van het herstel van de vrije voorbijvaart en de afschaffing van de Emder tolmaatregelen, maar enkel van het loslaten van de Groninger gearresteerden. Er is wel een aanwijzing dat de zaak een dergelijke wending heeft genomen: op 3 juli 1551 sloot Geert Horst, schipper *up Damsterdeep*, een overeenkomst met het Groninger stadsbestuur inzake de vergoeding van de hinder en schade die hij had geleden door het feit dat hij met zijn schip te Emden was.[339] Deze afrekening kon eerst plaatsvinden nadat de totale schade was opgemaakt, hetgeen op zijn beurt pas kon geschieden na terugkeer van betrokkenen uit Emden.[340] Er is nog een andere aanwijzing voor het vermoeden dat de Groningers uiteindelijk hebben toegegeven en hun arrestanten hebben laten gaan zonder het eigenlijke doel, het herstel van de vrije passage over de Eems, te hebben bereikt: de in 1550 te Emden in beslag genomen schepen en goederen golden in 1557 nog altijd voor verbeurd![341]

We kunnen slechts gissen naar de redenen die het Groninger stadsbestuur ertoe hebben gebracht om de rechten op te geven die het zolang en zo hardnekkig tegen de Oostfriese maatregelen had verdedigd. Bij gebrek aan nadere informatie moeten we het doen met het vermoeden dat men ten stadhuize tot het besef was gekomen dat de verwachte voordelen van het gevoerde beleid niet opwogen tegen de concrete nadelen ervan. De praktijk had getoond dat de Groningers zelf uiterst kwetsbaar waren en zwaar getroffen werden door de Oostfriese tegenmaatregelen. Tegelijkertijd nam de twijfel toe aan de ruggesteun die Brussel aan Groningen zou geven en slonk de hoop dat de genomen maatregelen zouden kunnen leiden tot een herstel van de vrije voorbijvaart van Emden.

Voor de rest van het verhaal zijn we aangewezen op gegevens uit andere bronnen die, in combinatie met het verloop van de grote politiek, niet meer dan een indruk kunnen geven van de verdere ontwikkeling van de kwestie. Op 17 februari 1552 verleende keizer Karel V aan Groningen nog het recht om in het Groninger rechtsgebied een extra tol te heffen op vee van Oostfriezen. Ik vermoed dat dit octrooi niet beschouwd moet worden als een nieuwe dwangmaatregel tegen de Oostfriezen, maar als een pleister op de wonde voor Groningen, dat door de onverzettelijkheid van gravin Anna tenslotte toch het hoofd had moeten buigen en accoord was gegaan met de Oostfriese eisen. Het octrooi zal ongetwijfeld zijn uitgevoerd, maar of het opwoog tegen het nadeel van de Emder *Niderlage* valt niet te zeggen.

Ook de politieke situatie had zich inmiddels sterk gewijzigd, en wel in het nadeel van de keizer en de Brusselse regering, en dus ook in het nadeel van de stad Groningen. De keizer zat zelfs ernstig in het nauw. De protestantse Maurits van Saksen, die zich in 1547 als keurvorst aan de zijde van de keizer had geschaard, was nu tegen hem in opstand gekomen en had een bondgenootschap met de Franse koning gesloten. De Saksische keurvorst slaagde er zelfs in de keizer uit Innsbruck te verjagen. Deze moest daarop de wijk nemen naar Villach. Het Trentse concilie spatte uit elkaar en heel Europa raakte in verwarring door de dreigende oorlog (1552). In alle landen waar men de keizer trouw was gebleven, werden troepen aangeworven voor het keizerlijke leger. Dat dit in Karels eigen Nederlanden gebeurde, was de normaalste zaak van de wereld. De wens van Maria van Hongarije om ook in het Oostfriese Reiderland troepen te werven, kon echter aan gene zijde van de Eems worden opgevat als een inbreuk op de Oostfriese rechten.[342] Om die reden moest de Groningse luitenant-stadhouder op 5 mei 1552 naar gravin Anna om haar

te verzoeken toestemming te verlenen tot het lichten van troepen voor de keizer en om te vragen of Groningse schepen, wanneer ze door zeerovers met Franse kaperbrieven in het nauw werden gedreven, in Oostfriese havens hun toevlucht zouden mogen zoeken. Met geen woord werd gerept over een eventueel nog onopgeloste strijdvraag tussen Groningen en Emden, laat staan dat het onder de gegeven omstandigheden mogelijk zou zijn geweest Groningse verlangens te presenteren. Deze gebeurtenis doet vermoeden dat Groningen zoal niet met een officieel geboekstaafde overeenkomst, dan toch officieus de Emder *Niderlage* en de eigen nederlaag heeft erkend.

Een schriftelijke stellingname van de Oostfriese kanselier Frederick ter Westen leidde er in 1553 vervolgens toe dat het octrooi op de heffing van *f* 25 van elk Oostfries schip en van 5% op de waarde van de lading werd ingetrokken.[343] Daarmee waren de strafmaatregelen van de baan.

Wellicht kan de inhoud van de regeling die Emden en Groningen in 1551 met elkaar hebben getroffen, nog wat nader gepreciseerd worden aan de hand van enkele praktijkgevallen. Een Groninger schuitemaker wiens naam niet wordt vermeld, had zich in 1555 bij de raad en de gezworen meente erover beklaagd dat zijn schip in Emden werd opgehouden. Hij had, zoals men vanouds gewend was te doen, het schip in Westfalen gebouwd en opgetuigd en vervolgens beladen met planken en ander hout.[344] Hij had – overeenkomstig de Emder *Niderlage* – zijn lading daar te koop aangeboden maar het zag ernaar uit dat de opbrengst ervan nauwelijks zou opwegen tegen de kosten die hij had gemaakt. Hij wilde daarom de verplichting afkopen om zijn goederen in Emden te verkopen. Hij had daartoe allerlei verzoekschriften aan gravin Anna gericht, maar geen antwoord gekregen. Men had hem geadviseerd zich tot het stadsbestuur in Groningen te wenden en om een aanbevelingsbrief te vragen. Dan zou het allemaal wel goed komen.[345] De schuitemaker verzocht daarom aan burgemeesters en raad of ze hem wilden helpen. Het Groninger stadsbestuur weigerde echter het gevraagde document te geven met het argument dat hij op eigen houtje had gehandeld. De zaak zou anders zijn geweest wanneer hij zich van te voren bij de Raad had gemeld en om ondersteuning had gevraagd. Nu hij dat had nagelaten moest hij ook maar op eigen kracht de beste prijs voor zijn handel zien te krijgen.[346] Korte tijd later, op 16 april 1555, blijken de kerkvoogden van de Akerk te Groningen inderdaad om toestemming te hebben gevraagd om met een lading balken voorbij Emden te varen. Deze gevallen wijzen erop dat de Groningers uiteindelijk hebben ingestemd met het aanbod dat de gravin al bij het eerste gesprek in Oosterwierum had gedaan en waarvan ze sindsdien nooit is afgeweken: ieder schip zou *Niderlage* moeten houden te Emden, tenzij daarvan op speciaal verzoek ontheffing zou zijn verleend.[347] Daarmee was de situatie hersteld zoals die in het laatste kwart van de vijftiende eeuw naar het oordeel van de Oostfriese regenten was geweest. Ook van Ommelander zijde werden de Emder rechten erkend: op 29 juni 1555 vroeg jonker Jurgen van Munster toestemming om een transport hout te laten passeren onder uitdrukkelijke erkenning van het Emder recht van *Niderlage*.

Nadat hij in 1555 al afstand had gedaan van zijn erflanden ten gunste van zijn zoon, de Spaanse koning Filips II, droeg Karel V in 1556 zijn plaats aan het hoofd van het Duitse rijk over aan zijn jongere broer Ferdinand. Met de Habsburgse erflanden erfde Filips ook de oorlog met Frankrijk. Franse kapers maakten de Eems onveilig en Groningen verweet gravin Anna dat zij deze de hand boven het hoofd hield. Ook in Brussel was men om deze reden gebeten op de Oostfriezen.[348] De Emder rechten werden weer in twijfel

Portret van keizer Ferdinand van Habsburg (1503-1564). Ferdinand was een jongere broer van Karel V. Nadat deze in 1556 afstand had gedaan van zijn rechten op het Rijk trad Ferdinand als rooms-koning en vanaf 1558 als keizer op. De afbeelding is afkomstig uit: Ludwig Bechstein, *Zweihundert deutsche Männer in Bildnissen und Lebensbeschreibungen* (Leipzig 1854).

getrokken en op bevel van de Brusselse regering ging de stad Groningen er opnieuw toe over getuigenverklaringen te verzamelen over de vrije vaart op de Eems. Syndicus Herman Abbring ging, voorzien van een aanbevelingsbrief van burgemeesters en raad van 7 juni 1557,[349] op pad om geschikte getuigen[350] te zoeken. In Haren aan de Eems wist hij van rechter Johan Wiggerinck gedaan te krijgen dat deze de door Abbring aangewezen getuigen zou horen. De Harense rechter had hieraan algemene bekendheid gegeven, maar speciaal aan Emden.[351] Zodra dit Gronings voornemen in Emden bekend werd, protesteerde men van die zijde opnieuw en wees men erop dat in deze zaak alleen het Rijkskamergerecht competent was.[352] Toch slaagde Abbring erin om aan een aantal geschikte verklaringen te komen. Met toestemming van de bisschop van Münster[353] werden in augustus 1557 in Friesoythe nog eens 21 getuigen gehoord, die allen verklaarden dat de Groningers oudtijds vrij voorbij Emden voeren en dat daarin in 1529 verandering gekomen was.

In Emden was men uiteraard allerminst ingenomen met deze activiteiten van de Groningers. Men zag er reden in om op zoek te gaan naar mogelijkheden om de Groningers eens en voor al duidelijk te maken dat de Eems voor hen 'buitenland' was. In diezelfde richting drongen ook de confrontaties tussen Groningers en Emders rond de kaapvaart op de Eems. Het hierna beschreven geval kan geen rol meer hebben gespeeld in het complex van factoren dat tot de aanstonds te behandelen ontknoping leidde. Toch is het zinvol er gewag van te maken, omdat het illustreert dat de jurisdictie op de Eems hoog op het verlanglijstje van de Oostfriese graven stond en aanleiding gaf tot een krachtige stellingname van Oostfriese zijde.

Toen enkele Farmsumers eind 1557 een Schots schip opbrachten omdat het roofgoed aan boord zou hebben, protesteerde gravin Anna krachtig bij luitenant en hoofdmannen te Groningen: alleen zij had het recht om dergelijke maatregelen op de Eems te nemen.[354] De Damster rechter Haro Wincken erkende dit,[355] maar op het Groninger stadhuis dacht men hier anders over. Groningen was echter niet in staat iets tegen de Oostfriese pretenties te ondernemen, ook al door gebrek aan rugdekking vanuit Brussel.

Inmiddels waren Anna's zonen tot volwassenheid gekomen en was het tijd dat Karels opvolger Ferdinand het Oostfriese leen bevestigde. Daartoe werd kanse-

lier Frederick ter Westen naar Oostenrijk gestuurd om het begeerde stuk van rooms-koning Ferdinand te verwerven. Deze bevestigde op 14 januari 1558 de (valse) leenbrief van 1454, met alle *puncten und articulen, nichts darvan utbescheden*.[356] Ubbo Emmius vertelt zelfs dat de tekst bevestigd werd zonder dat er ook maar een letter werd gewijzigd.[357] Hier dwaalt onze kritische historicus echter en niet zo weinig ook. Koning Ferdinand had niet zoals zijn broer en voorganger op de Duitse troon ook 'Nederlandse' belangen te behartigen. Er was zelfs eerder sprake van het tegendeel: het rijksonmiddellijke Oost-Friesland stond Ferdinand heel wat nader dan de landen van de Bourgondische Kreits, die weliswaar formeel nog wel onder het Rijk ressorteerden, maar in feite vanuit Duits zicht zoiets als buitenland waren of althans aan het worden waren. Daarmee was ook de Eems van karakter veranderd: van rijksbinnenwater werd zij een grensrivier. Uitgaande van de gedachte dat grote stromen des keizers zijn kon de keizer deze wateren in leen geven. En dat was precies datgene wat er in de leenbrief van 1558 met de Eems gebeurde. In de oudere Oostfriese leenbrieven was de Eems slechts genoemd als westelijke grens van het graafschap. Nu werd de rivier zèlf uitdrukkelijk als onderdeel van het graafschap aangewezen door de toevoeging *mit dem Wasser die Eemse, und allen anderen schiffreichen Wassern*. De manier waarop deze nadere precisering van het grafelijke territoir werd vastgelegd is echter opmerkelijk. Ze werd niet als een beschikking – of zo men wil interpretatieve bepaling – van keizer Ferdinand geformuleerd, maar – net zoals in 1495 met Jever en Esens was gebeurd – als een *interpolatie* in de (valse) leenbrief van 1454 'meegenomen' in de nieuwe tekst![358]

In 1558 vielen de belangen van de Oostfriese graven en die van de stad Emden ten aanzien van de Eems, samen met die van het Rijk, dat verdere expansie van de Bourgondische Kreits wilde verhinderen. Omdat de keizer op grond van de oude regalen de beschikkingsbevoegdheid had over de Eems konden de Oostfriese aanspraken op deze rivier bij de belening van de jonge graven Edzard, Johan en Christoph formeel rijksrecht worden en hoefden de Oostfriezen zich vanaf dat moment niet meer te behelpen met een onjuiste interpretatie van de oude leenbrieven. Om verder definitief elke mogelijkheid uit te sluiten dat de Groningers nog ooit de Emder *Niderlage* in twijfel zouden kunnen trekken, herriep Ferdinand alle privileges die met de nu uitgevaardigde leenbrief in strijd waren, ook als ze van de keizer zelf of van zijn voorgangers afkomstig waren. Dat betekende dat ook het fraaie privilege dat de Groningers in 1548 in Augsburg hadden verworven en dat hen had vrijgesteld van het Emder stapelrecht, zijn waarde verloor. Het werd *to nichte und krafftloess gemaket und erkent*.[359] Gravin Anna schreef op 14 februari 1558 aan de stad Emden dat die laatste clausule op haar verzoek was opgenomen.[360]

Hiermee was de nederlaag van de stad Groningen in dit langdurige conflict een feit. De stad had deze déconfiture overigens nauwelijks aan zichzelf te wijten: de uiteindelijke afloop van de kwestie is vooral bepaald door de 'grote politiek' waarop ze geen enkele invloed had. Dat neemt niet weg dat men zich in Oost-Friesland, en vooral in Emden, vrolijk zal hebben gemaakt over het gezichtsverlies van de machtige nabuurstad. Bernhard Alting, de Groninger syndicus van een goede eeuw later, besluit in zijn *Pilaren en Peerlen* het verhaal over de Emder voorbijvaart met de ironische opmerking dat *d'eene* (Emden) *de possessie van de tol* had behouden, *ende d'ander* (Groningen) *de Bulle*.[361]

Zo verloor Groningen de vrije voorbijvaart en 'Nederland' de Eems.

3.4 De Eems van 1558 tot heden; een overzicht

3.4.1 Tot aan de Westfaalse vrede

Hiermee zou het verhaal over de conflicten rond de voorbijvaart van Emden kunnen eindigen. De zaak is nu immers duidelijk: hoe verdacht de leenbrief van 1454 ook was en hoezeer 'eigenlijk' ook de rechtsgrond ontbrak voor de passage over het bezit van de Eems die de Oostfriezen er op slinkse wijze aan toe hadden weten te voegen, Ferdinands akte van 14 januari 1558 verhief wel de Oostfriese soevereiniteit over de Eems tot wat de Duitsers *formelles Reichsrecht* noemen.[362] Voorts beroofde de intrekking van andere, met deze akte strijdige, privileges de stad Groningen van haar vrijdom van de Emder stapel en schiep een algemeen kader waarbinnen de Oostfriezen de Emder *Niderlage* ongehinderd konden uitoefenen. Pas op 5 juni 1808 is het Emder stapelrecht door een besluit van koning Lodewijk Napoleon aan zijn einde gekomen.[363] Op grond van de leenoorkonde van 1558 is de Eems echter nog steeds Duits territoir. Nederland is het daarmee niet eens, maar verdedigt zijn standpunt niet actief.

Juist omdat deze kwestie nog zo lang omstreden is geweest, is het goed om hier nog even een beknopt overzicht te geven van wat er na 1558 met betrekking tot de Eems als grensrivier is gebeurd. Maar alvorens dat te doen moeten we enige aandacht schenken aan Groningens concurrent, de stad Emden, en haar opmerkelijke geschiedenis in de zestiende en begin zeventiende eeuw.

Aan het begin van de zestiende eeuw was Emden niet meer dan een kleine plaats geweest.[364] Halverwege de jaren dertig brak een periode van grotere economische dynamiek aan, die zo'n vier decennia duurde. Het was vooral de zeevaart die hiervan de motor was. Het vervoer van massagoederen was de specialiteit van de Emder schippers. Zout dat aan de Franse kust tussen de mondingen van de Garonne en de Loire werd gewonnen, vervoerden zij naar Ne-

Het raadhuis te Emden.
Het in de jaren 1574-1576 in renaissancestijl opgetrokken 'Rathaus am Delft' was een welsprekend en overtuigend blijk van de welvaart van de stad Emden en het zelfbewustzijn van zijn bestuurders. Het is gebouwd naar een ontwerp van de Antwerpse bouwmeester Laurens van Steenwinkel (c.1517-1585), die het raadhuis in zijn vaderstad als voorbeeld nam. Het werd volledig verwoest bij het bombardement dat Emden op 6 september 1944 trof en deze stad voor 80% met de grond gelijk maakte.
Ostfriesische Landschaft Aurich, Bildarchiv.

derlandse havens en verder via de Sont naar de Oostzee. Uit de Baltische staten, Pruisen en Danzig brachten ze graan naar de bevolkingscentra in Holland en Vlaanderen, maar ook naar Engeland, Frankrijk en Spanje. De oorlogen tussen Frankrijk en de Habsburgse landen belemmerden de Hollandse handel en daarvan maakten de Emders dankbaar gebruik. In de jaren 1551–1559 beleefde Emden een verdubbeling van het handelsverkeer en overvleugelde het als havenstad het trotse Groningen. We hebben aan het einde van de vorige paragraaf gezien dat dit ook precies de periode is geweest waarin Groningen zich geschikt lijkt te hebben naar de Emder stapelrechtspretenties.

Het toppunt van zijn bloei bereikte Emden in de jaren 1570-1573. Niet ten onrechte beweerden de Emder schippers en reders destijds dat heel Westfalen, Groningerland en Friesland hun achterland vormden.[365] In de periode 1580-1594, toen Groningen aan de kant van Filips II stond en de Staatsen probeerden die stad economisch te isoleren, was Groningen voor wat betreft zijn bevoorrading zelfs grotendeels afhankelijk van aanvoer vanuit Emden.

Verschillende immigratiegolven hadden in de loop van de zestiende eeuw bijgedragen aan Emdens razendsnelle opkomst. Eerst waren er ondernemers gekomen, vooral uit de zuidelijke Nederlanden. Geplaagd door de oorlogsomstandigheden waren zij op zoek gegaan naar een plek waar zij hun zaken ongestoord konden voortzetten. Daarna kwamen er velen die om religieuze redenen hun vaderland ontvluchtten. Zij vonden een gastvrij onthaal in Emden, waar het aanvankelijk nog niet duidelijk was welke richting de kerkstrijd zou nemen.[367] Na de Beeldenstorm (1566) en de aankomst van Alva (1567) weken vele gereformeerden uit de zuidelijke Nederlanden, Holland en Zeeland naar Emden uit.[368] Later groeide het aandeel van de gereformeerden in de Emder bevolking nog verder als gevolg van Groningens keuze voor de koning en tegen de opstand (1580), en na Parma's grote successen in de zuidelijke Nederlanden – Antwerpen viel in de zomer van 1585 in handen van de koningsgezinden. Mede door de toevloed van immigranten werd Emden in korte tijd niet alleen een rijke stad, maar ook een gereformeerd bolwerk waarin voor andersdenkenden – die er wel waren! – eigenlijk geen plaats was.[369] Daar komt nog bij dat de gereformeerden allergisch waren voor vorstenmacht. Ze waren hun vaderland ontvlucht 'omwille van godsdienst en vrijheid' (*religionis et libertatis ergo*), begrippen die in hun bewustzijn elkaar eigenlijk impliceerden. De gereformeerde Emders moesten daarom niets hebben van de pogingen van de lutherse graaf Edzard om de 'landskerk' naar zijn godsdienstige voorkeur in te richten. Zo kwam het, vooral in het laatste kwart van de zestiende eeuw, tot ernstige spanningen tussen de graaf van Oost-Friesland en de belangrijkste stad van zijn graafschap.[370]

De verwijdering tussen Emden en het gravenhuis was echter al veel eerder begonnen en had alles te maken met de miraculeuze groei van de stad sinds het tweede kwartaal van de zestiende eeuw. Deze had zijn uitwerking gehad op de aard van de verantwoordelijkheden en de status van de Emder stadsbestuurders. Dezen werden weliswaar door de graaf aangesteld en waren in feite dus niet meer dan zijn 'officianten', maar dit weerhield hen er niet van zich meer en meer te concentreren op de belangen van hun stad. In hun beleving kwamen die van de graaf en zijn huis op het tweede plan. De Emder magistraat voelde zich in toenemende mate autonoom tegenover de graaf. Reeds gravin Anna had zich zorgen gemaakt over de snelle economische groei van Emden omdat deze negatieve gevolgen zou kunnen hebben voor de landsheerlijke rechten van haar zoons ('der jungen heren gerechti-

Emden in 1555

Een opmerkelijk getuigenis over de snelle opkomst van Emden vinden we terug in een verklaring die enkele Amsterdamse burgers op 11 april 1555 aflegden ten overstaan van twee schepenen.

Jakob Reyners, 60 jaar oud, en Peter Hendrickz. Opmeer (41) waren drie weken tevoren op verzoek van de Amsterdamse burgemeesters naar Emden gereisd om informatie in te winnen over die stad en haar economische groei. Ze vertelden drie dagen te Emden te zijn geweest en ter plaatse en ook in de omgeving van de stad vele grote en kleine schepen te hebben gezien. Op de rede van de Knock, zo'n mijl ten westen van Emden, lagen elf grote schepen klaar om naar het westen te zeilen. In de haven en direct voor de stad lagen nog eens 22 en 23 grote en kleine schepen. Ook die lagen klaar om uit te zeilen, maar de Amsterdammers hadden er niet achter kunnen komen waarheen. Mensen die zij gesproken hadden, vertelden dat er ook nog eens zo'n 25 schepen vanuit Emden naar het oosten waren gezeild. Er waren ook heel wat vissersschepen – een aantal ervan was uitgevaren – en er stonden ook nog vijf nieuwe haringbuizen op stapel. Er werd verteld dat alles bij elkaar ongeveer 100 grote en kleine schepen Emden als thuishaven hadden.

De Amsterdammers hadden in en nabij Emden vele nieuwe pakhuizen, andere bedrijfsgebouwen en luxe huizen gezien. Er was blijkbaar zoveel behoefte aan woon- en bedrijfsruimten dat in Faldern, vlak buiten Emden, een hele nieuwe stad uit de grond werd gestampt, 'ongeveer half zo groot als Weesp'. Daarvoor was een stratenplan vastgesteld dat aansloot op de straten in Emden zelf. Er waren al wel 200 nieuwe huizen gebouwd. De meeste mensen die zij daar hadden aangetroffen, bleken immigranten te zijn.

Men had de Amsterdammers verteld dat er zeven schepen waren uitgezeild naar Engeland en dat die beladen waren met ongeveer 300 lasten graan. Dat graan was voor een deel te Emden gekocht door Amsterdamse burgers, voor een ander deel door Gentenaren die in Emden woonden. De getuigen hadden op de rede van Emden ook twee graanschepen zien klaarliggen om uit te zeilen naar Engeland. Ook Münster, Westfalen, Friesland en Groningen betrokken hun graan uit Emden.

Ze hadden verder vastgesteld dat er in Emden Engelsen waren die hun lakens daar in het groot verkochten. Verder hadden zij er mensen getroffen van allerlei herkomst: Hollanders, Brabanders, Vlamingen, Engelsen en Franssprekenden. Sommigen kwamen in Emden als handelaar of schipper, maar een groot aantal van hen woonde er ook.

Tenslotte was het de getuigen gebleken dat er in Emden vanuit Westfalen zoveel hout voor de scheepsbouw werd aangevoerd, dat het daar goedkoper was dan in Amsterdam.[366]

cheit'). Dit thema klinkt reeds door in haar *Polizeiordnung* van 1545.[371] Uit het voorafgaande hebben we bij herhaling kunnen vernemen hoe bezorgd zij juist op dit punt was.

Nadat Groningen door Staatse troepen was veroverd (de zogenaamde 'Reductie van Groningen', juli 1594), kwam het in het Overeemse tot een echte revolutie: onder de bezielende leiding van de uit een Drents-Gronings geslacht stammende gereformeerde predikant Menso Alting kwamen de Emders in opstand tegen hun graaf (de 'Emder Revolution', 18 maart 1595).[372] Omdat een instabiel Oost-Friesland voor de opstandige Nederlandse Provincies een veiligheidsrisico betekende[373] besloten de Staten-Generaal zich actief te mengen in de Oostfriese politiek.[374] Zij brachten enkele maanden later het 'Verdrag van Delfzijl' tot stand, waarbij de verhouding tussen de graaf en Emden werd geregeld. De Staten-Generaal zouden de naleving ervan garanderen en legden daartoe een garnizoen in de buurt van Emden.[375] Vanaf dit moment bleef de Nederlandse bemoeienis met de Oostfriese zaken groot. In 1599, toen graaf Enno III zijn overleden vader Edzard (II) wilde opvolgen, moesten de Staten-Generaal opnieuw ingrijpen om

te voorkomen dat de partijen daadwerkelijk slaags zouden raken.[376] Johan van Oldenbarnevelt bracht in 1603 in Den Haag een nieuw accoord tot stand ('Haagischer Vergleich'), op grond waarvan 600-700 man Nederlandse troepen in Emden zouden worden gelegerd om de stad te beschermen en 'oproer tegen te gaan'.[377] Tenslotte verwierven de Staten-Generaal in 1611 het recht om troepen te leggen in Leerort, welke plaats in strategisch opzicht nog gunstiger gelegen was dan Emden ('Osterhusischer Akkord', 21 mei 1611).[378] De Nederlandse troepen bleven in Oost-Friesland totdat dit gebied deel ging uitmaken van Pruisen (1744).[379]

Hoe intensief de nieuwe 'landelijke overheid' in Den Haag ook betrokken was bij de situatie aan gene zijde van de Eems, de specifiek Groningse belangen speelden hierbij geen enkele rol. Integendeel. Voor de Staten-Generaal was de stad Groningen eerst en vooral een militair steunpunt. Gedurende de eerste jaren na de Reductie waren de verhoudingen tussen het nu uiteraard gereformeerde stadsbestuur van Groningen en de Staten-Generaal even moeizaam als deze in 'de katholieke tijd' waren geweest tussen de stad en de koninklijke regering te Brussel. 'Brussel' had destijds beloofd de Groningse autonomie en privileges te zullen respecteren en verdedigen, maar had in de praktijk bij herhaling geprobeerd in te grijpen in wat de Groningers als hun eigen domein zagen en was schromelijk tekort geschoten waar het de bescherming van de stedelijke rechten aanging. In de ogen van het Groninger stadsbestuur deden de Staten-Generaal nu precies hetzelfde. In het Tractaat van Reductie was Groningen behoud van autonomie en privileges toegezegd, maar de Staten-Generaal braken deze belofte en maakten 'daartoe aangezet door de Ommelanders' inbreuk op Groningens rechten. De kwestie spitste zich toe op de financiële bijdragen die de stad moest betalen aan de Staatse centrale kas. Net zoals de gehate Alva bouwden de Staten-Generaal zelfs een dwangburcht om de stad te bedwingen (1600), in weerwil van het Groningse argument dat dit niet de methode was om de *hearts and minds* van de Groningse bevolking voor de Staatse zaak te winnen en dat het ook naar buiten toe een slechte reclame was voor de zaak van de vrijheid, die de Staten-Generaal zo hoog in het vaandel zeiden te hebben.[380]

Mocht er, ook in Groningen, nog iemand zijn geweest die in Groningens vrijdom van de Emder stapel geloofde, dan nog was dit punt onder de toenmalige omstandigheden natuurlijk een *non issue*. Zo komt het dat onder de grafelijke rechten die in deze jaren bij herhaling werden bevestigd, ook de *Territorialhoheit* over de Eems begrepen was, waarmee keizer Ferdinand in 1558 de Oostfriese graven expliciet had beleend. Onder deze 'juridische paraplu' bleef de stad Emden doen wat zij voordien ook steeds had gedaan: het op orde houden van de scheepvaartroute over de Eems en de beveiliging ervan.[381] Zo had ze in 1576 op het eiland Borkum een vuurtoren gebouwd. Voor de instandhouding daarvan en ter bestrijding van de kosten die de stad verder moest maken voor het leggen van tonnen en het zetten van bakens, hief men ton-, vuur- en bakengeld van de schepen die gebruik maakten van deze zeearm. Van 1576-1780 was ook op de westoever van de Eems, en wel te Delfzijl, een ontvangkantoor voor deze heffing gevestigd. Ter beveiliging van de scheepvaart plaatste Emden ook op onbetwist Nederlands gebied bakens: op Rottum stond behalve een Groninger ook een Emder kaap.[382]

Het is van belang hierop in het bijzonder de aandacht te vestigen, omdat van Duitse zijde herhaaldelijk als extra argument (naast het 'formele rijksrecht') voor de Duitse soevereiniteit over de Eems gewezen is op de zorg die de stad Emden in de praktijk droeg voor de beveiliging van de vaart op de Eems. Volgens deze gedachtengang hoorde het plaatsen van

zeetekens tot het stroomrecht, dat op zijn beurt geacht werd een onderdeel te zijn van de zgn. *Territorialhoheit* van de Oostfriese graven.[383]

Misschien is in samenhang met de voorbereidingen tot het Akkoord van Osterhusen ook de voorbijvaartkwestie weer aan de orde geweest, getuige de verschillende authentieke afschriften die in 1610 en 1611 zijn vervaardigd van stukken die op deze zaak betrekking hebben.[384] Groningen opperde overigens geen bezwaren meer tegen de Emder stapel. Precies zoals reeds in 1555 gebeurde, werd in 1608 aan Emden onbelemmerde doorgang gevraagd voor een lading hout ten behoeve van de reparatie van een zijl. De Groningers motiveerden dit verzoek om deze uitzonderlijke gunst door erop te wijzen dat het hierbij om een bijzonder geval ging. Men was niet van zins de Emder rechten in twijfel te trekken, maar deed een beroep op de goede nabuurschap.

Vogelvluchtplattegrond van Emden uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg (1575).
De grafelijke burcht stond in het uiterste zuidwesten van Emden, ten westen van de Grote Kerk.
Groninger Archieven, Collectie DAPD.

Tot 1648 behoorden de Nederlanden formeel tot het Duitse Rijk en kon de Eems dus als een rijks-binnenrivier worden beschouwd. Bij de Westfaalse vrede werd de band tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Rijk definitief verbroken en werd de Eems ook in formele zin grensrivier. Tegelijkertijd bevestigden het verdrag van Osnabrück (caput 8, §1) en het verdrag van Münster (caput 9, §62) uitdrukkelijk de soevereine rechten van de betrokken vorsten en staten, welke gebaseerd waren op oude privileges.[385] Doordat de *Emshoheit* van de Oostfriese graven zonder meer als een soeverein recht werd gezien, had deze bepaling het vreemde gevolg dat de Eems in haar geheel aan één der beide grensstaten toekwam. Hugo de Groot beschouwde deze situatie als een uitzondering op de regel dat de grens tussen staten in het midden van de grensrivier verloopt.[386] Zo'n uitzondering kon volgens De Groot teruggaan op het feit dat één der staten de rivier in bezit genomen had alvorens de andere zijn heerschappij over de andere oever had verworven of op een verdrag dat het grensverloop aldus bepaalt.

3.4.2 Van de Westfaalse vrede tot heden

Halverwege de zeventiende eeuw (1651, 1655, 1661) heeft het Groninger stadsbestuur opnieuw het plan opgevat om een kortere vaarroute naar de Eems te maken. Men dacht toen aan het doortrekken van het kort tevoren aangelegde Winschoterdiep, dat via Nieuweschans naar Weener zou lopen. In 1696 werd zoiets ook nog eens van de zijde van de Oostfriese vorst geopperd.[387] Tenslotte is zelfs nog in de jaren 1801-1806 van een dergelijke verbinding sprake geweest. Steeds echter stuitten de plannen op heftig verzet van de stad Emden.[388]

Het Weens congres van 1815 bracht ingrijpende wijzigingen van de staatkundige kaart van Europa; een aanpassing van het grensverloop in de Eems zou daarbij niet hebben misstaan. De Nederlanders hebben echter niet gevraagd om zo'n wijziging, zodat de zaak bleef zoals zij was: de hele Eems behoorde bij Duitsland (i.c. het Koninkrijk Hannover).[389] De Nederlanders hadden slechts recht op een strook langs de westelijke oever van de Eems ter breedte van de afstand waarover een man een hoefijzer kan werpen.[390] Deze grens is nader gefixeerd op de laagwaterlijn.[391]

Op 2 juli 1824 werd te Meppen een grensverdrag gesloten tussen Nederland en Hannover. Daarbij werd de gemeenschappelijke grens in de Dollard vastgelegd, waarvoor men kon teruggaan op soortgelijke afspraken uit 1723.[392] De Nederlandse onderhandelaars hebben te Meppen nog wel het standpunt verdedigd dat de grens in de Eems via het stroombed moest lopen, maar de Hannoverse afgevaardigden verklaarden geen opdracht te hebben daarover te onderhandelen. Wel werd vastgelegd dat Hannover voor de bebakening van de Eems zou zorgen.[393] Nederland schijnt niet verder te hebben aangedrongen op regeling van de Eemsgrens, ook niet toen in 1863 een revisie van het Verdrag van Meppen aan de orde was.[394] Van Duitse zijde zijn in de praktijk bij herhaling daden gesteld welke dienden ter bevestiging van de Duitse soevereiniteit over de rivier. Daarop is door Nederland niet of slechts zwak gereageerd, met het gevolg dat deze feiten de status van precedenten kregen die de Duitse rechten versterkten.[395] Over het in verband met oorlogssituaties wegnemen van de tonnen door de Duitsers is de literatuur niet zeer duidelijk: dat Pruisen in 1870 de Nederlandse regering om toestemming daartoe heeft gevraagd, wordt enerzijds vermeld, anderzijds ontkend.[396] Op grond van het in 1896 tussen Nederland en Duitsland gesloten staatsverdrag hebben de Duitsers zich gerechtigd geacht tot het nemen van eenzijdige maatregelen op dit gebied.[397] In ieder geval hebben de Duitsers in

1914 zonder vooroverleg de bebakening in de Eems weggehaald.

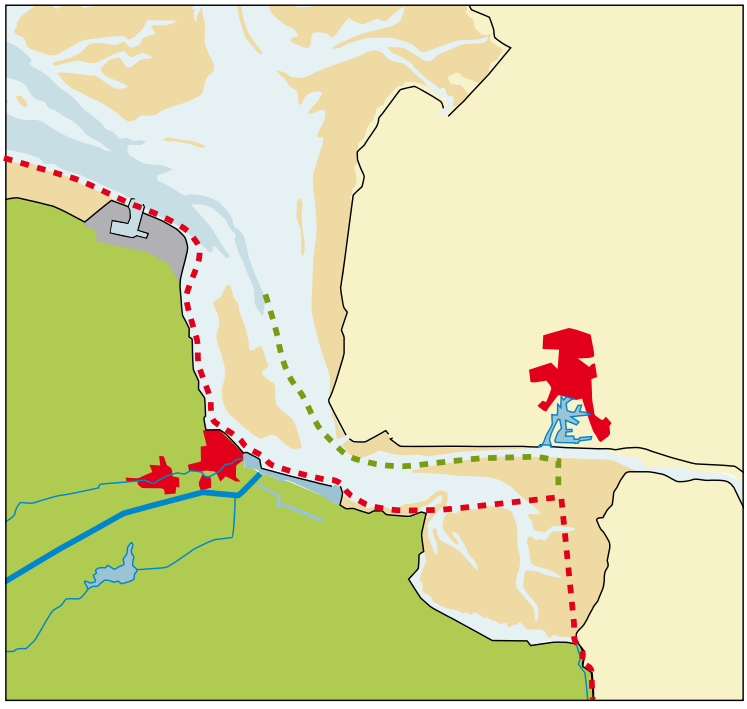
In 1909 werd geconstateerd dat tegenover Emden (op de Geise) een betonnen dam was gelegd om verder dichtslibben van de Eems te voorkomen. De betrokken plek is echter volgens de door Nederland aangehangen stroomdaltheorie Nederlands grondgebied. Ook is de vaargeul in het Oostfriese Gaatje door de Duitsers bij herhaling uitgebaggerd, waarbij de baggerspecie eenvoudig in de naar Delfzijl leidende vaargeul werd gedeponeerd. Deze incidenten werden aan de Groninger officier van justitie gemeld (1924, 1929). In 1933 werd de Geisedam verder verlengd op Nederlands gebied. In de literatuur is sprake van een 'uiterst handig stelsel van precedenten en daden enerzijds, en schijnbaar stilzwijgende erkenningen anderzijds' waardoor de Duitsers langzamerhand hun positie in de Eems hebben versterkt.[398]

Sindsdien is er echter veel veranderd. Op 8 april 1960 sloten Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland het zgn. Eems-Dollard-verdrag, dat de samenwerking regelt van beide staten met betrekking tot de Eems. Daarbij zijn afspraken gemaakt over het gebruik, het onderhoud en de beveiliging van de beide hoofdvaarwegen.[399] Ook de visserij en de robbenjacht (!) op de banken en platen zijn in dit verdrag geregeld. Artikel 46 laat de grenskwestie echter onbeslist. Wel is voorzien dat de zaak desgewenst kan worden voorgelegd aan het Internationaal Gerechtshof of onderworpen aan de scheidsrechterlijke procedure zoals die bedoeld is in het Nederlands-Duitse Arbitrage- en Verzoeningsverdrag van 20 mei 1926.[400] Als direct gevolg van de opzienbarende aardgasvondsten in de Groninger bodem halverwege de vorige eeuw is op 14 mei 1962 nog een aanvullend verdrag gesloten inzake de ontginning van bodemschatten in het Eemsgebied. Daarbij is bepaald dat beide staten deze gelijk zullen delen. Tenslotte sloten Nederland en Duitsland, ter aanvulling op het Eems-Dollardverdrag, in 1996 nog het Eems-Dollardmilieuprotocol. Daarmee is vrijwel alles wat tot ernstige conflicten aanleiding zou kunnen geven geregeld.

Men kan zeggen dat Nederland en Duitsland met het afsluiten van het Eems-Dollardverdrag de soevereiniteitskwestie in feite tussen haakjes hebben gezet. De aard van deze overeenkomst – een soort 'gebruiksreglement' dat ieders recht onaangetast laat – brengt wel met zich mee dat van tijd tot tijd aanpassingen of aanvullingen nodig zijn, al naar gelang de omstandigheden en/of belangen van partijen veranderen. In de meeste gevallen lukt het Duits-Nederlandse commissies om op een soepele manier tegemoet te komen aan de eisen van de tijd en de ontwikkeling. Hun besluiten halen meestal de krant niet eens. Er hebben zich echter ook enkele gevallen voorgedaan die zo ingrijpend waren of gevoelig lagen, dat ze uitgebreid in het nieuws zijn geweest. Zo moesten vertegenwoordigers van de Nederlandse en Duitse Bondsregering in 1984 een aanvullend akkoord sluiten in verband met de Duitse plannen tot het aanleggen van een *Dollarthafen* en deed zich in 2001 een conflict voor naar aanleiding van het weghalen door Duitse vissers van mosselbanken op de Hond en de Paap. In dit laatste geval protesteerden zowel Nederlandse als Duitse milieubeschermers luidkeels en de Nederlandse staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij wendde zich tot de regering van Nedersaksen in Hannover. Ook het Milieuministerie van de Duitse Bondsrepubliek was erg ongelukkig met het voorval. De Duitsers gaven deemoedig toe dat er van hun kant fouten waren gemaakt en beloofden dat het in de toekomst niet meer zou gebeuren. Een Duitse instantie had zonder overleg met de Nederlandse autoriteiten een vergunning afgegeven voor het 'oogsten' van mosselzaad, een handelwijze die in strijd was met de tussen beide landen geldende afspraken.[401]

Tijdens een eerder in hetzelfde jaar 2001 gehouden regulier overleg tussen Nederlanders en Duitsers kwam de 'Derde Nota Waddenzee' aan de orde. In dit stuk – een zogenaamde 'planologische kernbeslissing' (PKB) – was ook de Eemsmonding in de beschouwingen meegenomen. Dit gaf de Duitse delegatie aanleiding tot de opmerking dat de Nederlandse regering hierin uitspraken deed over een gebied waarover zij geen soevereine rechten had. De Duitsers kondigden aan hiertegen in Den Haag een officieel protest te zullen indienen. De zaak kon binnenskamers blijven doordat de Nederlanders hun Duitse gesprekspartners erop wezen dat het hier niet om concrete beleidsvoornemens ging, maar om de formulering van planologische wensen voor een onderling samenhangend gebied. Voor wat betreft het gebied waarop Duitsland aanspraken maakt, zou de PKB daarom hoogstens de basis voor nader overleg kunnen zijn. Desondanks vonden de Duitsers dat het omstreden gebied op de kaarten die bij het beleidsstuk behoorden, duidelijk als zodanig moest worden aangegeven.[402]

In dit soort gevallen wordt telkens weer geconstateerd dat de achterliggende oorzaak van de problemen gelegen is in het feit dat Nederland en Duitsland het niet eens zijn over het grensverloop. Zolang de grenskwestie niet eens en voor al is geregeld, zo heet het dan, zullen misverstanden en conflicten blijven optreden. Tot dusver heeft echter geen van beide regeringen lust getoond om veel energie te steken in deze kwestie. Ze hebben daar natuurlijk groot gelijk in, want de praktijk toont aan dat men met wat goede wil en wederzijds vertrouwen best verder kan op de huidige manier. Zelfs aan de Europese kaderrichtlijn van 23 oktober 2000 die de lidstaten van de Europese Unie verplicht om het waterbeheer te orga-

De Westereems met Emden en de grens tussen Nederland en Duitsland.
Naar Duits standpunt volgt de staatsgrens de westelijke laagwaterlijn (hier aangegeven met rode streepjeslijn). De groene streepjes markeren het grensverloop naar de Nederlandse opvatting.
Kaart door Henk Kampen.

niseren op basis van 'stroomgebiedsdistricten',[403] lijkt te kunnen worden voldaan zonder de grenskwestie ten principale te regelen.

3.5 Terugblik en besluit

3.5.1 Groningen en de centrale regering

In de inleiding op deze studie heb ik er al op gewezen hoe zestiende-eeuwse partijen de factor tijd benutten om hun zin te krijgen. Door gebruik te maken van de gegeven beperkingen op het terrein van het reizen en communiceren, door het uitspelen van formaliteiten en het toepassen van vertragingstactieken probeerde men tijd te winnen in de hoop dat men hierdoor zijn positie kon versterken of dat problemen ondertussen vanzelf zouden overgaan.[404]

Een dergelijke manier van doen is een effectieve methode om het functioneren van de staat te verlammen. We stuiten hier op een tegenstrijdigheid waaraan nog enkele woorden gewijd moeten worden. In een kwestie als die van de Emder voorbijvaart blijkt hoe beperkt de macht van de staat in de zestiende-eeuwse praktijk nog was. Keizers en koningen konden wel indrukwekkende privileges en bevelen uitvaardigen, maar wanneer zij niet in staat waren om de naleving ervan af te dwingen, hadden deze fraaie oorkonden in de praktijk geen betekenis. Zelfs de grootste potentaat was en is nog altijd afhankelijk van de medewerking van zijn ambtenaren. Fysieke afstand speelt hierbij een belangrijke rol: plaatselijke autoriteiten zijn meer geneigd hun eigen gang te gaan naarmate zij zich verder van het machtscentrum bevinden en zich in de praktijk gedwongen zien zelfstandig te handelen. Zeker voor een perifeer gebied als Groningerland ontbrak het de Brusselse regering aan het netwerk van rechten, functionarissen, procedures en andere instrumenten dat noodzakelijk is voor een effectieve controle op hetgeen er gebeurde. In zo'n situatie heeft de eerste de beste subalterne functionaris *on the ground* meer te vertellen dan de keizer van het Duitse Rijk of de koning die de machtigste vorst ter wereld heette te zijn.

Daarbij komt nog de beperkte betekenis die dit gebied voor de centrale regering had. In de regeringsorganen domineerden Zuid-Nederlandse edelen, voor wie Groningerland ver achter de horizon lag. Het feit dat de Fries Viglius van Aytta in Brussel zo'n hoge positie bekleedde gaf de Groningers – tijdelijk – een goede ingang bij de landsregering. Voor Viglius wàs Groningen wat en hij kon zich ook wat voorstellen bij de berichten over de gebeurtenissen aan weerszijden van de Eems. Viglius was ook degene die het Nederlandse beleid ten aanzien van Oost-Friesland vorm gaf. Het valt te betwijfelen of de regering te Brussel zich in de zaak van de Emder voorbijvaart zou hebben gemengd, wanneer deze man niet in de hoogste regeringskringen had verkeerd. Anderzijds had Viglius, zo blijkt uit ons verhaal, een meer realistische kijk op de macht van de regering dan de Groningers. De laatsten veronderstelden dat het ter wille van de verdediging van hun rechten mogelijk zou zijn om overal in de Nederlanden van overheidswege tegen de Oostfriezen op te treden. Hieruit spreekt enerzijds een overschatting van het gewicht van de Groningse belangen en van de macht van de centrale regering en, anderzijds, een onderschatting van de mate waarin diezelfde regering afhankelijk was van plaatselijke autoriteiten. Viglius wist beter en begreep dat de tegen de Oostfriezen gerichte maatregelen alleen in het noorden konden worden geïmplementeerd.

Overigens is het wat vreemd dat het Groninger stadsbestuur zulke hooggestemde verwachtingen had van het ingrijpen van de centrale regering te Brussel. De heren van Groningen wisten als geen ander dat

die regering afhankelijk was van de medewerking van plaatselijke 'officieren'. Daarvoor hoefden ze alleen maar naar zichzelf te kijken en naar hun eigen relatie met 'Brussel'. Het was meer dan eens voorgekomen dat zij keizerlijke en koninklijke bevelen naast zich neer legden of zelfs terugstuurden met het argument, dat ze in strijd waren met de plaatselijke privileges. In alle gevallen beriepen ze zich op de stedelijke autonomie. Naar Gronings inzicht was de landsheer er alleen maar om de stad en haar vrijheden te verdedigen. Alle Brusselse beleidsmaatregelen die niet als acties ter bescherming van Groningen en zijn inwoners konden worden opgevat, waren het stadsbestuur in principe onwelkom.

Overigens scholen onder de formele dekmantel van het beroep op de privileges vaak ook inhoudelijke verschillen van inzicht tussen Brussel en Groningen of was er sprake van een afwijkende inschatting van de effectiviteit van de maatregelen die door Brussel werden opgelegd. Het optreden van de stadsbestuurders mag daarom niet simpel als conservatief en eng 'particularisme' of zelfs als dwarsliggerij worden afgedaan. Burgemeesters en raad waren ervan overtuigd dat niemand anders dan zijzelf het best in staat waren om het beleid hier te bepalen. Zij hoefden maar naar ervaringen in het verleden te kijken om zich gestijfd te voelen in hun gehechtheid aan de stedelijke autonomie.[405]

3.5.2 De vragen blijven

In deze studie zijn – naast een paar kleine zijsprongen – twee onderling samenhangende thema's aan de orde geweest: de Emder voorbijvaart en de soevereiniteit over de Eems. Aan het einde van het verhaal moeten we vaststellen dat in geen van beide kwesties volledige klaarheid is gekomen.

Met betrekking tot de soevereiniteit over de Eems hebben we gezien dat de Duitse Bondsrepubliek en Nederland de openstaande kwestie onschadelijk hebben gemaakt door het treffen van praktische regelingen en dat beide landen elkaar hebben beloofd op deze weg voort te gaan. Met het recht om vrij aan Emden voorbij te mogen varen ligt het anders. Die zaak is wel degelijk afgedaan, zij het niet op de wijze waarop de Groningers dat graag hadden gewild. Hierboven hebben we gezien dat de leenbrief die rooms-koning Ferdinand in januari 1558 voor de jonge Oostfriese graven Edzard, Johan en Christoph uitvaardigde, clausules bevatte waarin het Oostfriese bezit van de Eems werd gesanctioneerd en alle privileges van anderen werden herroepen voor zover die met deze leenbrief in strijd waren.[406] Overeenkomstig haar eigen verklaring was deze clausule speciaal op verzoek van gravin Anna in de tekst opgenomen. Uit het feit dat de gravin dit zo uitdrukkelijk aan de Emders meedeelde, mogen we opmaken dat het hier gaat om een vooral voor de stad Emden belangrijke aangelegenheid. Anna heeft in het bijzonder het privilege willen uitschakelen dat Karel V in 1548 voor de stad Groningen had uitgevaardigd en waarmee hij de Groningers vrijstelde van het Emder stapelrecht. Daarmee was het pleit in het voordeel van de Emders beslecht.

Er is reeds gewezen op het feit dat deze oplossing van de zaak het directe gevolg was van de veranderde politieke verhoudingen. Ferdinand had geen binding met Groningen en zal er misschien ook zelf behoefte aan hebben gehad de rechten van het Rijk ten opzichte van de Bourgondische Kreits scherp in het oog te houden. De Oostfriezen zullen van hun kant zeker niet hebben nagelaten de koning erop te wijzen dat de rijksrechten op de stroom in gevaar waren. Anderzijds was ook het Augsburgse privilege voor Groningen ondenkbaar geweest als de Duitse keizer destijds niet tegelijkertijd in zijn kwaliteit van landsheer van

de Habsburgse Nederlanden een speciale band met Groningen had gehad. Niet voor niets had Viglius er tijdens de onderhandelingen tussen Groningen en de Brusselse regering uitdrukkelijk op gewezen, dat Groningen de ontheffing van de Emder stapel nooit zou hebben verworven wanneer deze stad niet tot Karels eigen landen had behoord. Viglius zei dit onder verwijzing naar Osnabrück, dat ook had geprotesteerd tegen de Emder maatregelen, maar van Karel géén ontheffing kreeg.

Zo zien we dat dit bij uitstek regionale conflict tussen Groningen en Emden een bescheiden bijrol speelt in een van de centrale thema's van Karels politiek: de verhouding tussen zijn erflanden en het Rijk. Het idee dat een vorst in zijn eigen landen op enigerlei terrein zou moeten concurreren met andere machthebbers was strijdig met de staatkundige opvattingen van deze tijd. Karel kon daarom niet dulden dat zijn onderdanen aan een andere rechtsmacht onderworpen waren dan die van hemzelf. Zolang de Habsburgse erflanden echter onderdeel uitmaakten van het Duitse Rijk hadden de inwoners ervan te maken met de jurisdictie van het Rijkskamergerecht. De keizer moest daarom zijn erflanden van het Duitse Rijk loskoppelen of tenminste de band tussen beide zwakker maken. De in 1548 te Augsburg gesloten overeenkomst over de vorming van de Bourgondische Kreits is een belangrijke stap in dit proces geweest. Eén van de belangrijkste onderdelen van het akkoord betrof in het bijzonder de rechtsmacht. Formeel bleef de Bourgondische Kreits deel uitmaken van het Duitse Rijk, maar het Rijkskamergerecht gold voor Karels erflanden niet langer als hoogste rechtsinstantie. Als zodanig kende men daar de Grote Raad te Mechelen en de Geheime Raad in Brussel. Groningen kon in de kwestie van de Emder voorbijvaart dus niet meer voor het Rijkskamergerecht gedaagd worden. Illustratief is het feit dat Karel V in de herfst van 1548 niet wilde dat de zaak tussen Groningen en Emden voor het Kamergerecht zou dienen, maar de kwestie tussen Osnabrück en Emden wel daarheen verwees. Alleen wanneer de Groningers zich uit eigen beweging tot het Rijkskamergerecht zouden hebben gewend met klachten over de Emders zou het Rijksgerecht in deze zaak uitspraak hebben kunnen doen. Dat is de achtergrond van de herhaalde pogingen van de Emders om Groningen zover te krijgen dat deze stad zich als *actor* (eiser) tot het Kamergericht zou wenden om de kwestie daar aanhangig te maken. Vandaar anderzijds ook de hardnekkigheid waarmee de Groningers zichzelf als benadeelde partij hebben gepresenteerd. Ze wilden vooral niet de indruk wekken dat ze iets nieuws van de Emders los wilden krijgen (in dat geval waren ze immers *actores*); in de Groninger optiek was Groningen in de *possessie* van het recht om Emden vrij te passeren en waren de Emders met nieuwigheden gekomen die inbreuk maakten op de Groninger rechten. Indien de Emders iets van Groningen wilden, moesten ze zich tot 'Brussel' wenden.

Het geschil tussen Groningen en Emden over de vrije passage via de Eems was sinds 1548 alleen in formele zin een interne aangelegenheid van het Duitse Rijk. Gezien de ontwikkeling van de politieke verhoudingen waarvan de vorming van de Bourgondische Kreits het resultaat was, kan men echter materieel eerder spreken van een internationaal conflict *avant la lettre*, waarvoor geen competente rechtsinstantie bestond. Uit Viglius' uiteenzetting tegenover Abbring[407] hebben we kunnen opmaken dat voor soortgelijke conflicten wel in een arbitrageregeling was voorzien, maar niets wijst erop dat deze in de kwestie van de Emder voorbijvaart is toegepast. Zo kon het gebeuren dat in dit geval de politieke machtsverhoudingen in de hogere regionen niet alleen het verloop van het conflict, maar ook de afloop ervan bepaalden. Zij zijn er ook de oorzaak

van geweest dat de in het geding zijnde rechtsvraag onbeantwoord bleef, ja zelfs in het geheel niet gesteld werd.

3.5.3 Wie had/heeft er gelijk?

De voorbijvaart

Ofschoon hij beslist niet zeldzaam is, laat deze gang van zaken – met alle respect voor de omstandigheden – toch een wat onbevredigende nasmaak achter. De lezer – en ook de schrijver – blijft zitten met de vraag wie van beide partijen nu 'eigenlijk' gelijk had. Natuurlijk, de veronderstelling dat er op elke serieuze vraag uiteindelijk maar één goed antwoord te geven is, behoort tot een zienswijze die zo langzamerhand echt overwonnen is. Verschillende mensen kunnen over een en dezelfde zaak op volstrekt redelijke en legitieme gronden tot verschillende opvattingen komen.[408] Wie de onbereikbaarheid van een *God's eye view* erkent houdt nog altijd de taak over uit te leggen hoe het komt dat redelijke mensen er zulke verschillende visies op na kunnen houden. Dat zegt immers wat over de wereld waarin zij leven en de kaders waarbinnen zij denken.

Het is niet de bedoeling hier alle relevante feiten nog weer eens te bespreken, maar enkele opmerkingen verdienen het nog wel om gemaakt worden. In de eerste plaats is er de duistere herkomst van de Emder stapelpretenties: we weten niet precies van welke tijd ze dateren en hoe hun inhoud zich heeft ontwikkeld.[409] Hierboven hebben we melding gemaakt van de overlevering dat ten tijde van het Hamburgse bewind de gewoonte zou zijn ontstaan dat schepen niet zonder meer aan Emden voorbij mochten varen.[410] Uit de wijze waarop de Emders hebben getracht hun stapelrecht af te dwingen kan men opmaken dat zij zich ervan bewust waren dat het met de grondslag van dit recht niet precies zo zat als zij zich wensten. In 1531 heette het dat het Emder stapelrecht een oeroud recht was en dat het al meer dan 150 jaar daarvoor officieel bevestigd was door de keizer. Een dergelijk stuk hebben de Emders echter nooit getoond. Dat konden ze ook niet omdat het niet bestond. Ook het privilege van Maximiliaan uit 1494 was denkelijk in de ogen van de Emders zelf niet erg overtuigend: het was (veel) te recent, te vaag, uitgevaardigd door een keizer van wie bekend was dat hij – mits goed betaald – privileges om zich heen strooide en, ook heel vervelend, het liet uitdrukkelijk andermans rechten onverlet. Dit alles zal er wel de oorzaak van geweest zijn dat de Emders pas in 1550 te Appingedam met dit stuk op de proppen zijn gekomen.[411] De Groningers hebben terecht onmiddellijk dit vreemdsoortige gedrag van de Emders gesignaleerd. Het wekt echter verbazing dat de Groninger onderhandelaars zich niet, onder verwijzing naar het voorbehoud van ieders recht dat in Maximiliaans privilege was opgenomen, hebben beroepen op de verdragen met Ulrich van Greetsiel uit 1457 en 1459, maar alleen gewezen hebben op het algemene recht en de oude praktijk, toen de Groningers naar hun zeggen het recht van vrije voorbijvaart bezaten.

Indien de verdragen met Ulrich inderdaad voorzagen in een vrije voorbijvaart, kon deze niet op basis van Maximiliaans privilege worden verhinderd. We hebben gezien dat Hindrick Grauwert in 1545 een interpretatie van de betreffende verdragen ten beste gaf, die zo'n vrije voorbijvaart van de Groningers juist uitsloot.[412] Wellicht dacht men op het Groninger stadhuis dat de inhoud van deze verdragen inderdaad voor meer dan één uitleg vatbaar was en dat het, om de reële betekenis ervan vast te stellen, nodig was na te gaan hoe de praktijk in het verleden was geweest. Daartoe moest men teruggaan tot vóór de periode dat graaf Edzard heer van Groningen werd (1506), want

dat feit had Oost-Friesland en Groningen tijdelijk tot één land gemaakt. Zowel bij de getuigenverhoren van 1544 als die van 1550 was het gelukt verklaringen te protocolleren waaruit bleek dat Groningers toen inderdaad ongehinderd voorbij Emden mochten varen en dat de grote problemen eerst in 1529 waren begonnen. Er werd echter geen relatie gelegd met de handelsverdragen met Ulrich; zoals gezegd baseerden de Groningers zich op het algemene recht, op grond waarvan grote stromen van niemand (dat wil zeggen: van de koning) waren en het gebruik ervan vrij behoorde te zijn. Met andere woorden: de Groningers claimden geen op gesloten verdragen gebaseerde uitzonderingspositie, maar stelden zich op naast de door de Emder maatregelen getroffen onderdanen van andere landsheren, zoals de Osnabrückers en Münsterlanders. In die positie stonden de Groningers echter zwak: de bisschop van Münster had de Emder rechten al in 1497 erkend en een handelsovereenkomst met de Oostfriezen gesloten en de stad Osnabrück zou in een gerechtelijke procedure tegen de Emders het onderspit delven (1553).[413]

Of de Groningers in de vijftiende eeuw werkelijk vrij voorbij Emden zijn gevaren, is niet meer met volstrekte zekerheid uit te maken. De enkele stukken in de Oostfriese archieven waarmee de Oostfriezen wilden aantonen dat de vrije passage aan de Groningers alleen in uitzonderingsgevallen en op speciaal verzoek werd vergund, doen in feite niet ter zake. Het gaat hier immers niet om verzoekschriften van stad-Groninger, maar van Ommelander belanghebbenden. Ook het plan om een kanaal door het Bourtanger Moor aan te leggen (1483) is geen echt bewijs voor het onderworpen-zijn van Groningen aan het Emder stapelrecht. Wèl duidt het erop dat het handelsverkeer tussen Groningen en Münsterland voor beide partijen belangrijk moet zijn geweest. Daarmee in tegenspraak is de mededeling van graaf Johan van Oost-Friesland (1544), waarin hij erop wees dat de Groningers slechts incidenteel gebruik maakten van de Eems.[414] Deze verklaring staat ook lijnrecht tegenover de getuigenissen die in 1544 en 1550 werden afgelegd door Groninger en Damster schippers en handelaren. Hierin wordt immers gerept van een 'dagelijks' verkeer via de Eems. Ofschoon het aantal Groninger Eemsvaarders wellicht klein was[415] wijzen hun verklaringen erop dat het gebruik van de Eems aanzienlijk moet zijn geweest.

Het is overigens zeer de vraag of we veel waarde moeten hechten aan de hier besproken verklaring van graaf Johan. Zij is gebaseerd op het geringe aantal malen dat van 'Groninger' zijde verzoeken waren binnengekomen om voorbij Emden te mogen varen.[416] Als de Groningers gelijk hadden met hun bewering vrijgesteld te zijn van het Emder stapelrecht zou het juist vreemd zijn wanneer er grote aantallen verzoeken om vrije voorbijvaart in de Oostfriese archieven lagen. Het ontbreken van dergelijke stukken ondersteunt juist de Groninger claim. Graaf Johan daarentegen was ervan overtuigd dat de Groningers wèl aan de Emder *Niderlage* onderworpen waren, of wilde althans aantonen dat dit het geval was.

Op grond van de zwakte van de Oostfriese argumenten en afgaand op de genoemde getuigenverklaringen zou men kunnen concluderen dat de handelsverdragen van Ulrich met de stad Groningen voor deze laatste inderdaad een bijzondere positie hebben geschapen en dat Groningen dus met succes een beroep had kunnen doen op de clausule in Maximiliaans privilege welke andermans rechten onverlet liet. Zoals we gezien hebben is dit niet expliciet gebeurd. Waarom dit is nagelaten is niet echt duidelijk geworden.

Het lijkt er trouwens op dat de zaak ook voor de tijdgenoten allerminst helder was. Dat de Brusselse pleitbezorgers voor Groningen in Augsburg een

privilege wisten te verkrijgen dat de stad op grond van een algemene argumentatie een uitzonderingspositie verschafte ten aanzien van de Emder stapel, is een tegenstrijdigheid die alleen maar aantoont dat men in dit gecompliceerde geval zowel in Groningen als in Brussel het overzicht kwijt was. We moeten dus constateren dat Groningen heeft moeten buigen voor Emder maatregelen waarvan de legitimiteit niet met schriftelijke bewijsstukken kon worden aangetoond, maar waarvan een rechterlijke of arbitrale toetsing achterwege is gebleven als gevolg van de politieke constellatie.

Daarmee vergunt dit incident ons een blik op een kenmerkende trek van het rechtsbesef in vroeger eeuwen. In onze ogen behoren rechten in wetten of verdragen vast te liggen. Dit is echter niet altijd zo geweest. Juist in de zestiende eeuw streefden landsheren ernaar om het in hun gebieden geldende gewoonterecht in wetboeken te laten vastleggen.[417] Ook de stedelijke stapelrechten waren doorgaans niets anders dan wat wij 'gewoonten' noemen. Stadsbesturen deden hun best het functioneren van hun markt te bevorderen door de kooplieden die er gebruik van maakten veiligheid te bieden en het handelsverkeer zoveel mogelijk naar die markt te geleiden. In eerste aanleg had eenieder hier baat bij: de stedelingen, handelaren en handwerkslieden, de boeren in de omgeving en de kooplieden uit den vreemde. Deze algemeen gangbare praktijk is er de oorzaak van dat er vóór de zeventiende eeuw nauwelijks sprake is van de verlening van stapelrechten, maar enkel van bevestigingen van gewoonten.[418] Ook het Groninger stapelrecht was zo'n gewoonte, zij het een gewoonte van respectabele ouderdom.[419] De inhoud ervan was in hoge mate afhankelijk van de feitelijke gedragingen van de Olderman van het Gildrecht die zijn werkzaamheden verrichtte onder dekking van het stadsbestuur en de Hoofdmannenkamer.

De voorrang van de praktijk en de geaccepteerde gewoonte boven de 'papieren wet' klinkt door in Viglius' advies van 25 juni 1549 om het Augsburgse privilege, dat de Groningers vrijstelling van het Emder stapelrecht vergunde, eerst maar een tijdje te laten verouderen en in de tussentijd via de weg van onderhandelingen te proberen daadwerkelijk vrijstelling van de Emder stapel te krijgen.[420]

De soevereiniteit over de Eems

Het gewicht van precedenten of voldongen feiten is ook te herkennen in de kwestie van de soevereiniteit over de Eems. De eerste maal dat deze in de kwestie rond de Emder voorbijvaart ter sprake kwam, was in de brief waarmee stadsschrijver Johannes Voget zich in 1543 tot landvoogdes Maria wendde. Hij schreef toen dat de graaf van Oost-Friesland de Eems voor zich opeiste, hoewel deze grensrivier toch zowel tot 's keizers gebied als dat van Oost-Friesland behoorde.[421]

Het zou interessant zijn te weten waarop Johannes Voget hier precies doelt. Op grond van welke feiten meenden de Groningers te kunnen zeggen dat de Oostfriese graven aanspraak maakten op de Eems? Of hadden de Oostfriezen misschien al eens met zoveel woorden hun standpunt duidelijk gemaakt? Gezien de bronnensituatie mag men nauwelijks verwachten dat deze vragen ooit kunnen worden beantwoord. In het voorgaande hebben we gezien dat er vóór het jaar 1558 geen sprake is van de overdracht van rechten op de Eems aan de Oostfriese graaf. In de oudere leenbrieven voor de Oostfriese graven wordt de Eems slechts genoemd als de westelijke begrenzing van het graafschap, waarvan gezegd wordt dat het gelegen is *'von der Westeremse osterwards'*.[422] In Oost-Friesland ziet men dat anders. Daar wordt de mening gehuldigd dat Ulrich Cirksena deze woorden

nodig had om de *Hoheit* over de Eems in handen te kunnen krijgen. Net zoals Lübeck de 'hoogheid' over de hele Trave had verworven en Bremen die over de *Unterweser*, aldus deze redenering, zo kreeg de graaf van Oost-Friesland, c.q. de stad Emden van de keizer in 1464 de hoogheid over de Eems.[423] Doordat zij de hoogheid over de genoemde rivieren bezaten konden deze havensteden de maatregelen treffen die nodig waren voor hun handelsverkeer.

Dit laatste is ongetwijfeld juist, maar deze interpretatie van de leenbrief van 1464 is niet de enig denkbare. De Oostfriese gedachtengang leunt zwaar op de betekenis die men hecht aan het begrip 'Westereems', het zeegat tussen Rottumeroog en Borkum. Het is mogelijk dat de vermelding van de Westereems niet zozeer bedoeld was om de zeearm zelf aan Oost-Friesland toe te wijzen, zoals de Oostfriese opvatting luidt, maar om duidelijk te maken dat ook het eiland Borkum tot het hoogheidsgebied van de Cirksena's behoorde. Juist het feit dat de bewoordingen van de akte van 1464 verschillende interpretaties toelaten, is de oorzaak van de verwarring geweest. De Oostfriezen hebben in 1558 hun kans schoon gezien en hebben rooms-koning Ferdinand toen een stuk ter bevestiging voorgelegd dat op dit punt geen misverstand liet bestaan. Hierdoor kon de Oostfriese visie tot Rijksrecht worden.[424]

De woorden die Johannes Voget in 1543 gebruikte om aan te geven dat de graaf van Oost-Friesland aanspraak maakte op de Eems – hij schrijft dat de graaf van Oost-Friesland de Eems heel graag *solde willen voordedynghen* – , suggereert dat men aan Groningse zijde in de Oostfriese pretentie vooral een praktische lading zag en een verband veronderstelde tussen de claim en de belangen van de Emder zeevaart. Dat lag in de lijn van wat uit het verleden bekend was. Het ingrijpen van de Hamburgers in de jaren dertig van de vijftiende eeuw was direct gericht geweest tegen de vrijheid die de zeerovers in de Oostfriese wateren genoten en de afzetmogelijkheden die zij in de Oostfriese kustplaatsen – en vooral in Emden – voor hun roofgoed vonden. Destijds had de westelijke oever van de Eems in dit opzicht nog geen rol van betekenis gespeeld. Juist in die periode waren de Groningers daar bezig hun invloed te vestigen.[425] Vanuit Emden controleerden de Hamburgers de Eems, beveiligden er hun eigen handel en verleenden steun aan degenen die zich op de westoever van de Eems verzetten tegen de Groninger stapeldwang.[426] Het Hamburgse streven naar beveiliging van het vaarwater zal ongetwijfeld gestalte gekregen hebben in de betonning en bebakening van de vaarroutes en in de uitoefening van de stroompolitie: het gewapenderhand weren van kapers en vijanden die het handelsverkeer konden bedreigen. Hier zien we twee elementen waarvan we achteraf kunnen vaststellen dat ze aan de basis liggen van de Oostfriese soevereiniteit over de Eems.[427]

Ook na het vertrek van de Hamburgers zijn de Emders doorgegaan met de beveiliging van de Eems. De stad Emden had daarbij ook het grootste belang. De op dit gebied gegroeide gewoonten hebben zich in het bewustzijn van de tijdgenoten tot rechten ontwikkeld, waarvoor in het bijzonder de graaf van Oost-Friesland belangstelling moest hebben. Niet in alle gevallen leidden gewoonten die aan directe belangen ontsproten waren, zoals stroompolitie, betonning en bebakening, tot internationaal erkende soevereine rechten. Zo gaf de Engelse rechter Scott in 1799 blijk van een zakelijke visie in deze toen hij uitspraak deed in een door de Pruisische regering aangespannen zaak. Pruisen eiste de teruggave van het Nederlandse schip 'De Twee Gebroeders', dat door Engelsen op het Uithuizer Wad was genomen. De Pruisen beweerden dat het schip op Pruisisch gebied was buitgemaakt. Zij meenden de Pruisische soevereiniteit aldaar te kunnen aantonen door er onder meer op te wijzen dat

de betonning ter plaatse door de Pruisische provincie Oost-Friesland werd verzorgd. De Engelse rechter overwoog dat het leggen van zeetonnen beschouwd kan worden als een servituut en een last en dat de Nederlanders, die veel minder belang bij dit vaarwater hadden dan de stad Emden, het dragen daarvan graag aan hun buren overlieten.[428] Volgens rechter Scott was de beveiliging van de scheepvaartroute dus een kwestie van praktisch belang, niet van soevereiniteit. Ofschoon mr. Scott als rechter in eigen zaak natuurlijk volop beschuldigd kan worden van partijdigheid, slaat hij wel de spijker op zijn kop. Toen de Groningers in het begin van de vijftiende eeuw via het Damsterdiep en Delfzijl een intensiever gebruik van de Eems begonnen te maken, troffen zij daar de Emder gewoonten aan. Zolang de Emders hun tonnen correct legden en de bakens juist plaatsten, was er voor niemand, ook niet voor de Groningers, enige reden om daarin verandering te willen brengen. Het abstracte begrip 'territoriale soevereiniteit' lijkt dan nog geen enkele rol te spelen in het rechtsbewustzijn.

De Groningers hadden zelf ook een pragmatische kijk op het leggen van tonnen en bakens.[429] In de zestiende eeuw ontlook echter ook bij hen het besef dat een dergelijke activiteit iets met soevereine rechten over het betrokken water te maken kon hebben. In de jaren dertig van die eeuw – Groningen was toen Gelders – deden burgemeesters en raad aan de autoriteiten te Leeuwarden – waar Karel V de landsheer was – het aanbod om de betonning en bebakening van de Scholbalg gezamenlijk ter hand te nemen.[430] De Scholbalg, een Fries water, diende van oudsher vooral de stad Groningen als *approach.* De Groningers erkenden de Friese jurisdictie over dit vaarwater, maar wezen erop dat de beveiliging ervan sinds mensenheugenis vanuit Groningen werd verzorgd omdat hun stad er het meeste belang bij had. Het Groningse aanbod werd afgewezen en ook twintig jaar later, toen zich opnieuw een conflict tussen Friesland en de stad Groningen over deze kwestie voordeed, kreeg Groningen nul op het rekest, al liet de regering in Brussel de Groningers wel de mogelijkheid om via een 'administratieve beroepsprocedure' hun rechten aan te tonen.[431] Uit het verloop van deze zaak blijkt dat niet alleen de Groningers er een pragmatische denktrant op na hielden, maar dat ook de juristen aan het Brusselse Hof terugdeinsden voor een poging de zaak definitief te beslechten met een beroep op heerlijke rechten, die men in de praktijk wellicht niet zou kunnen waarmaken. Ook daar bestond dus respect voor de werkelijkheid en wilde men de onderlinge verhoudingen niet nodeloos in gevaar brengen.

Een belanghebbende moest, aldus de traditionele denktrant die in de kwestie van de Scholbalg ook door Groningen werd gevolgd, eenvoudig doen wat in zijn belang was zonder daarbij schade te berokkenen aan een ander of eventuele rechten van anderen te verkorten. In deze visie kon Groningen gewoon doorgaan met het leggen van tonnen in de Scholbalg en het plaatsen en onderhouden van bakens op Schiermonnikoog, zonder de rechten van de keizer te schenden. Analoog daaraan konden de Groningers geen begrip opbrengen voor de Oostfriese claim, dat de Emder tonnen en bakens in en bij de Eems de soevereiniteit impliceerden over het gehele vaarwater en dus ook de landsheerlijke rechten van Karel V als erfheer van Stad en Lande buitenspel zetten.

In dit licht moet ook de stroompolitie worden gezien. Zolang de Oostfriezen bereid waren hun taak zó te vervullen als men dat in Groningen, Brussel of Den Haag wenste, liet men hen begaan, maar als ze weigerden bepaalde kapers te weren, trad men van 'Nederlandse' zijde zelf op.[432] Ten tijde van de rebellie tegen Filips II maakten de opstandige Nederlandse gewesten vrijwel constant op een grove wijze inbreuk op de Oostfriese *Emshoheit*, die sinds 1558 formeel

bestond. Het ging daarbij echter niet om een principiële loochening van de Oostfriese *Territorialhoheit*, maar om strategische en tactische bewegingen die konden worden uitgevoerd op basis van het recht van de sterkste.[433] De Nederlandse rebellen voerden geen oorlog tegen Oost-Friesland en hadden al helemaal niet de bedoeling de rechten van de Oostfriese graaf te betwisten. Officieel heette het dat ze de Oostfriese handelsvaart op de Eems hinderden en posities in Oost-Friesland bezetten om de aanvoer van goederen naar de tegenpartij te dwarsbomen en de export vanuit het koningsgezinde Groningen onmogelijk te maken. Het staat echter wel vast dat dit optreden evenzeer gemotiveerd is geweest door de behoefte de eigen Hollandse koopvaardij te beschermen tegen de concurrentie die zij van Emden ondervond.

Het lijdt geen twijfel dat de handhaving van de Emder stapeldwang of, zo men wil, de uitbreiding van de Emder stapelmaatregelen, van doorslaggevende invloed is geweest op de ontwikkeling van de Oostfriese territoriale aanspraken. Voor de bestrijding van zeerovers – de traditionele inhoud van de 'stroompolitie' – moest Emden in voorkomend geval oorlogsschepen uitrusten. Deze kruisten op de Eems om kaperschepen op te sporen, maar konden ook worden ingezet om koopvaarders op te brengen die probeerden de Emder stapel te omzeilen. Deze acties vielen echter buiten het traditionele bestek en waren eerst afdoende te rechtvaardigen, wanneer de Eems Oostfries territorium was. Niet voor niets herinnerden de Oostfriese onderhandelaars er in 1550 te Appingedam aan, dat zij de Oostfriese leenbrief aan luitenant-stadhouder Maarten van Naarden hadden laten zien en dat deze met eigen ogen had gezien dat dit stuk 'de Oostfriese eigendom van de Eems bewees'. In de Oostfriese gedachtengang was de eigendom van de Eems een onmisbaar hulpmiddel om het Emder stapelrecht te handhaven.

Een levendige belangstelling voor de theorie van de soevereiniteit hebben de Groningers verder niet aan de dag gelegd; zij hadden voornamelijk oog voor de praktijk. Ook de Brusselse regering blijkt in de territoriale aspecten van de voorbijvaart nauwelijks geïnteresseerd te zijn geweest. Zelfs een juridisch geverseerd man als Viglius blijkt in hoofdzaak concreet te denken. Zijn antwoord op de Oostfriese aanspraken is het voorstel tot oprichting van een contra-*niderlage* aan de westelijke Eemsoever, die, zoals hij zei, kon uitgroeien tot een *emporium* (stapelplaats) en de Oostfriese handelsvaart smoren. Indien dit plan van Viglius was gerealiseerd, zou de gepretendeerde Oostfriese soevereiniteit over de Eems niet zomaar bevestiging van hogerhand hebben kunnen krijgen. We hebben echter gezien dat de Groningers negatief reageerden op Viglius' voorstel. De stad Groningen had in het verleden nare ervaringen opgedaan met fortificaties in haar nabijheid en het stadsbestuur voelde zich al helemaal ongelukkig bij het idee dat er buiten haarzelf een tweede versterkte stapelplaats zou komen. Daarmee zou het met de monopoliepositie van de Groninger markt gedaan zijn. Een stadsbestuur dat zoiets over zijn kant liet gaan, riskeerde een volksopstand en zijn eigen huid. Ook later in de zestiende eeuw, toen Alva het idee van Viglius weer oppakte en Delfzijl wilde uitbouwen tot een groot fort (Marsburg), hebben de Groningers zich daartegen met hand en tand verzet. Dat ze het met hun angst voor een sterk Delfzijl bij het rechte eind hadden, bleek in de jaren na 1591, toen Delfzijl in Staatse handen was en als gevolg daarvan de aanvoer van levensmiddelen en munitie naar de omsingelde stad was afgesneden.

Groningens bestaan berustte, zo zagen de stadjers het zelf, op het stapelrecht. Daarom konden zij niet toestaan dat daarop enige inbreuk werd gemaakt. Elke militaire activiteit in de Ommelanden werd

vanuit die optiek dan ook als een bedreiging van de welvaart en zelfs het voortbestaan van de stad gezien. Vooral vaste militaire faciliteiten konden, wanneer de Ommelanders daartoe de kans kregen, gemakkelijk tegen de stad worden gebruikt. De nimmer aflatende twisten tussen de stad Groningen en de Ommelander heren maakten het ook onmogelijk dat zich hier in het uiterste noordoosten van de Habsburgse Nederlanden een landsheerlijke bestuursstructuur ontwikkelde, waarbinnen het staatsrechtelijke denken gelijke tred kon houden met datgene wat op dat gebied zowel in de rest van de Nederlanden als ten oosten van de Eems was gebeurd, respectievelijk gebeurde. In Oost-Friesland heersten – om een *understatement* te gebruiken – tussen de graaf en de standen ook wel niet steeds pais en vree, maar de geleidelijke uitbouw van de grafelijke rechten geeft onmiskenbaar aan dat daar met succes de weg naar de vorming van een territoriaal vorstendom was ingeslagen. Daarmee liep Oost-Friesland in de pas met de ontwikkelingen elders in het Duitse Rijk, waarvan de resultaten in 1648 bij de Westfaalse vrede werden erkend.

In Groningen en Groningerland kon van zoiets geen sprake zijn. Ook van de stadhouders en hun luitenanten, als vertegenwoordigers van de landsheer in dit gewest, was op dit punt niets te verwachten. Zij konden in dit wespennest van tegenstrijdige belangen weinig meer doen dan laveren tussen de onderling strijdende partijen. Elke toenadering van hen tot een van beide partijen werd door de andere als verraad opgevat en afgestraft. Hierdoor wekten de vertegenwoordigers van de Brusselse regering vaak de indruk loopjongens te zijn van Stad of Ommelanden, die naar welgevallen konden worden ontslagen of in genade aangenomen en gebruikt. De uitzonderlijke – en zwakke – constellatie van het gewest Stad en Lande heeft ook in de kwestie van de soevereiniteit over de Eems een sleutelrol gespeeld. In ieder geval zou het de Oostfriese graven moeilijker zijn gevallen hun macht over de hele Eems uit te breiden, wanneer ze op de westelijke oever eendrachtige naburen hadden gehad. Dan zouden wellicht ook hedendaagse Duitse kartografen de grens tussen Nederland en Duitsland niet langs de westelijke laagwaterlijn laten lopen, maar wat verder naar het oosten.

Het officiële Nederlandse standpunt is nog steeds dat de Eems een gemeenschappelijke rivier is en dat de grens de dalweg volgt. Deze positie is – net zoals die van de Groningers in 1543 en 1550 – gebaseerd op het volkenrecht, waarin deze situatie de normale is. Zoals we hebben gezien erkende Hugo de Groot twee gronden voor afwijking van deze regel: (1) eerdere inbezitname van de rivier door één van beide oeverstaten, en (2) regeling bij verdrag.[434] Met enige goede wil kan men de eerste grond in het geval van de Eems van toepassing verklaren. Daarbij moet men echter wel – enigszins anachronistisch – het bezitsrecht identificeren met de uitoefening van beheershandelingen, zoals stroompolitie, betonning en bebakening etc. De onduidelijke praktijk van de Eems beantwoordt niet aan de zuivere theorie die aan Grotius' formulering ten grondslag ligt. De Duitsers beroepen zich dan ook niet op deze overweging. Hun hoofdargumenten zijn: (1) rechtmatige verwerving, en (2) ongestoord en langdurig bezit.[435]

Formeel gezien is het met de 'rechtmatige verwerving' van de Eems wel in orde: de Eems was van het Rijk en de keizer (c.q. koning) was gerechtigd de rivier in leen uit te geven. Dit heeft hij in 1558 gedaan, zij het dat de manier waarop dit gebeurde niet fraai was. Ten aanzien van de grens in de Eems kon de keizer een beslissing nemen op grond van oude rijksrechten die in 1558 nog geldigheid hadden en dus konden worden ingezet om Oostfriese en daarmee Duitse 'nationale belangen' te dienen. Het zou ongetwijfeld mooier zijn geweest wanneer koning Filips II

en zijn oom, koning Ferdinand, rechtdoend aan het feit dat de Eems in 1548 een grensrivier was geworden, met elkaar rond de tafel waren gaan zitten om het verloop van de grens in gezamenlijk overleg vast te stellen. De politieke verhoudingen maakten zoiets echter ondenkbaar. Eenzijdige territoriale maatregelen waren in de zestiende eeuw overigens niets bijzonders, net zo min als nu. De uitgifte in leen van de Eems door Ferdinand was in ieder geval gebaseerd op een deugdelijk juridisch fundament. Dat kan van de territoriale verwervingen van Karel V ten behoeve van zijn eigen erflanden niet altijd worden gezegd. Een Nederlands beroep op onjuiste verwerving van de Eems door Oost-Friesland is – gelet op het van Oostfriese zijde gepleegde 'bedrog' – weliswaar niet helemaal zonder grond, maar het is de vraag of de daarvoor in stelling te brengen argumenten opwegen tegen 's keizers beschikkingsbevoegdheid over de Eems.

Ook bij het tweede Duitse argument zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Een wetenschappelijke analyse van alle op deze zaak betrekking hebbende feiten heeft niet plaatsgevonden. Het lijstje van feiten dat door Hermann Aubin en Eberhard Menzel in hun al vaak geciteerde rapport wordt gepresenteerd, kan zeker geen aanspraak maken op volledigheid. Uit datgene wat ondertussen wel bekend is, mag men de voorlopige conclusie trekken dat van Nederlandse zijde inderdaad niet altijd even krachtig stelling genomen is tegen de gepretendeerde Duitse soevereiniteit over de Eems. Wel is een constante factor te herkennen in de houding die van Nederlandse zijde door de eeuwen heen ten opzichte van de Duitse claim op de Eems is aangenomen. Ik doel daarmee op de pragmatische wijze waarop men altijd vanuit Groningen, Brussel en Den Haag dit probleem tegemoet is getreden. Men heeft de Duitsers steeds laten begaan voor zover dat geen afbreuk deed aan directe Groninger, respectievelijk Nederlandse nationale belangen. In geval van conflicten probeerde men, meestal met succes, tot deeloplossingen te komen en een enkele keer, als het niet anders kon en het niet al te grote risico's met zich meebracht, verheelde men de Duitsers niet dat men over de soevereiniteitskwestie een andere mening was toegedaan.

In dit verband mag men niet vergeten dat de Republiek der Verenigde Nederlanden als garantiemacht tot 1744 een bijzondere verhouding tot Oost-Friesland heeft gehad en dat men daarna – toen de Republiek als grote mogendheid definitief had afgedaan en slechts bij de gratie van de grote mogendheden mocht blijven voortbestaan als koninkrijk der Nederlanden – aan Nederlandse zijde besefte niet opgewassen te zijn tegen achtereenvolgens Pruisen, Hannover, opnieuw Pruisen, het Duitse Rijk en de Duitse Bondsrepubliek, waarvan Oost-Friesland achtereenvolgens een provincie werd. Zeker omdat hier geen vitale nationale belangen in het geding waren, voelde men er aan Nederlandse zijde niets voor om zich met een krachtige stellingname de ongunst van de machtige buurman en belangrijkste handelspartner op de hals te halen.

Het valt niet te verwachten dat er nog nieuwe gegevens zullen opduiken die het mogelijk maken de kwestie van de soevereiniteit over de Eems met juridische en historische argumenten te beslechten. We hebben inmiddels geleerd dat het streven daarnaar ook niet zoveel zin heeft. De belangstelling voor de soevereiniteit past bij een negentiende-eeuwse manier van denken waarin het begrip 'staat' centraal stond en een normatieve status had.[436] Bovendien hebben we in het voorgaande gezien dat het onbeslist zijn van de soevereiniteitskwestie in de praktijk geen ramp is: de zaak is alleen nog interessant vanuit historisch en rechtstheoretisch oogpunt. Beide buurlanden heb-

ben op *ad hoc*-basis steeds goede oplossingen kunnen vinden voor gerezen of dreigende conflicten en er is geen reden om aan te nemen dat dit in de toekomst anders zal zijn. Wie de huidige situatie in de Eems bekijkt en die vergelijkt met de ontwikkelingen in de zestiende eeuw, komt tot de opmerkelijke slotsom dat in onze huidige tijd eigenlijk precies het omgekeerde gebeurt van wat er toen aan de hand was. Toen verdichtten het langdurig gebruik en de daarop gebaseerde gewoonten zich tot de Oostfriese soevereiniteitsaanspraken op de Eems. Nu zien we hoe de soevereiniteitskwestie tussen haakjes wordt gezet en allerlei praktische zaken – kwesties die niet geregeld zouden hoeven worden wanneer de kwestie van de soevereiniteit duidelijk was – als zelfstandige punten in de verhouding tussen beide buurlanden worden beschouwd. Uitgaand van een pragmatische behartiging van belangen zijn we, via het theoretische begrip van de territoriale soevereiniteit, in een U-bocht weer aangeland bij het punt van vertrek: pragmatische afspraken over concrete belangen.

De Oostfriese aandacht voor de soevereiniteit over de Eems in de zestiende eeuw past in de politieke denktrant van die dagen, waarin de oude vazalstaten zich tot territoriale vorstendommen ontwikkelden en juridisch denken de verhoudingen bepaalde. Daarmee is de Duitse soevereiniteit over de Eems een *historisch* feit in de pregnante betekenis van het woord: zij wortelt niet in een eeuwige en onaantastbare rechtsorde, maar in het denken en handelen van zestiende-eeuwse politici die zich ervan bewust waren dat ze als Oostfriezen met meer recht aanspraak konden maken op bescherming vanwege het Duitse Rijk dan hun buren aan de overkant van de Eems.

Noten hoofdstuk 3

1 Schuitema Meijer, *Historie*, 7 evv.

2 Zie de inventaris in het stadsarchief na de reductie, rnr 493 fol. 9-10.

3 Zie over deze bundels ook Driessen, *Monumenta* IV, 790 ev. Mr. R.K. Driessen was in de jaren 1825-1831 de eerste 'provinciale archivarius' van Groningen, mr. H.O. Feith sr. volgde hem in 1832 op en vervulde het archivariaat tot zijn dood in 1849 (Schuitema Meijer, *Historie*, 142 evv.).

4 Net zoals in vele Noordduitse steden was de syndicus in de stad Groningen de rechtsgeleerde ambtenaar die namens het stadsbestuur verantwoordelijk was voor de stedelijke diplomatie en de contacten met de landsregering onderhield. In West-Nederland wordt deze functionaris meest 'stads- of raadspensionaris' genoemd.

5 Het ontcijferen van deze stukken was ook voor G. Acker Stratingh, die overigens niet van een gebrek aan nieuwsgierigheid en werklust verdacht kan worden, wat te veel gevraagd. Dit weerhield deze negentiende-eeuwse kenner van de gewestelijke geschiedenis er niet van om maar liefst drie opstellen over de Eems en het conflict tussen Groningen en Emden te publiceren: 'De Eems, vooral de Beneden-Eems, als handel- en grensstroom beschouwd', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 181-206, 'Het geschil over de regten van tol en stapel te Emden, tusschen deze stad en de stad Groningen', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 81-135 en 'Nog iets over de Eems als grensstroom', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 57-58.

6 Zie de akte van 15 juni 1536 (stadsarchief rvr 447.1).

7 De Groningers kochten in het voorjaar jongvee in Noord-Duitsland en Denemarken en dreven dat naar de stad. Hier kon het zich gedurende de zomermaanden te goed doen aan het voedselrijke gras op de weiden bij Groningen. In de herfst werden de beesten voor consumptie naar de grote bevolkingsconcentraties in Brabant en het Rijnland gedreven (H.O. Feith, 'De veehandel en de ossen van Groningen', in: *BGOG* III (1866) 275-292). De omvang van deze nering wordt geïllustreerd door het bericht dat in de herfst van 1469 een twaalftal met name genoemde Groningers met 1000-1200 ossen te 's-Hertogenbosch zou hebben verbleven (stadsarchief Groningen rvr 1118.7). Overigens

ontkenden de Groningers dat al die beesten van hen waren (H.O. Feith, 'Groningen veroordeeld door het Veemgerigt te Wunnenberg in 1456', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1e reeks, IX (1854) 164-194, aldaar 179). Zie voor de ossenhandel ook W. Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999) en J. Benders, 'Over ossen en keurslagers', in: De Boer, *Het Noorden in het midden*, 61-86.

8 De vaagheid van deze omschrijving heeft te maken met het feit dat op het moment van het schrijven van deze brief de voogdij voor de onmondige zonen van de in 1540 overleden graaf Enno van Oost-Friesland nog niet was geregeld. Zie de volgende pagina.

9 Stadsarchief rvr 925.7.1-2.

10 Zie hiervoor E.M. Meyers, 'Des graven stroom', in: *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen, afd. letterkunde* (nieuwe reeks) 3 nr. 4 (Amsterdam 1940) 1-2.

11 '...Szo ist dat den stroem als de Emse, lopende tusschen desen Keyr Mayts unses aldergnedighsten heren landen ende der graveschup van Oestfrieslandt, de grave van Oestfrieslandt vor sych heel gheerne solde willen vordedynghen, de doch so wall up dese syden deser landtschup als de ander syden hoert, wairover den unsen de voerbyvairt tho Embden ys geweygert worden. Szo dan Keye Maye sulxs behoert tho bescharmen.....'

12 Mellink, 'Territoriale afronding', 499.

13 Deze mogelijkheid wordt geopperd door F. Postma (F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat* (Zutphen 1983) 152, in het bijzonder noot 197.

14 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 74-77.

15 Postma, ib.

16 Schmidt, *Politische Geschichte*, 170-171.

17 Schmidt, *Politische Geschichte*, 149.

18 Hij zou beleend worden met het graafschap Valkenburg en Dalhem (Schmidt, *Politische Geschichte*, 175).

19 Schmidt, *Politische Geschichte*, 176. De langdurige strijd over de voogdij over graaf Enno's zonen verklaart waarom het Groninger stadsbestuur in zijn brief van 28 februari 1543 zo vaag was over de leiding van het graafschap Oost-Friesland: 'de graven van Oost-Friesland of de regenten van dat land'.

20 Blijkens hun namen waren deze burgers allen afkomstig uit Westfalen en als zodanig voor de hand liggende tussenpersonen tussen de stad Groningen en dat gebied.

21 Afschrift door Johannes Voget, stadsarchief rvr 962.3. De waarde van een *krumstert* bedraagt vier plakken (2/3 groninger stuiver of ½ brabantse stuiver).

22 Stadsarchief rvr 962.4.

23 Stadsrekening over 1543 fol. 266.

24 Hajo van Lengen, 'Geschichte Emdens von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters', in: Klaus Brandt e.a., *Geschichte der Stadt Emden* I. Ostfriesland im Schutze des Deiches 10 (Leer 1994) 59-159, hier 104-105.

25 Negende keste. Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (Berlin 1840) 14, J. Hoekstra, *Die Gemeinfriesischen siebzehn Küren* (Assen 1940) 96-104 en de inhoudelijke kritiek van N.E. Algra, *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten* (Doorn 1991²) 132. Zie voor een recente uitgave met commentaar: Sytsema, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten*, in het bijzonder 212-213.

26 De spoorlijn die *Westbahn* wordt genoemd dateert van 1856, het *Dortmund-Emskanal* is in 1899 aangelegd (Ernst Siebert e.a., *Geschichte der Stadt Emden 1750 bis zur Gegenwart*, Ostfriesland im Schutze des Deiches 7 (Leer 1980) 54-60, 209-211). Eerst in de tweede helft van de twintigste eeuw kwam het tot de bouw van een *Autobahn* (de A31, Emden-Bottrop). Nadat eerst een stuk tussen Emden en Leer is aangelegd, heeft men ruim vijftien jaar gedaan over het gedeelte van Leer naar het zuiden. Geldgebrek was daarbij het grootste probleem. Op 20 december 2004 werd het laatste stuk snelweg (bij Schüttorf) voor het verkeer opengesteld.

27 Acker Stratingh en Venema, *De Dollard*, 70 ev. Er bestaat overigens grote onzekerheid over het ontstaan van de Dollard. Zie hiervoor Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen* I, 220-226. Deze auteur wijst erop dat er geen enkel betrouwbaar bericht is over een eventuele grote stormvloed in 1277. Halverwege de zestiende eeuw werd aangenomen dat de eerste dijkdoorbraken die tot het ontstaan van de Dollard hebben geleid in het jaar 1299 hebben plaatsgevonden (Gottschalk, a.w. 268-270).

28 Walter Deeters, 'Geschichte der Stadt Emden von 1576 bis 1611', in: Brandt, *Geschichte der Stadt Emden* I, 271-336, hier 273, 280.

29 De werkzaamheden aan het Nesserlander Hoofd zijn

pas in 1631 gestaakt (Deeters, 'Emden' 280). Zie over het vooruitbrengen van de Emder haven de betreffende paragrafen in Siebert, *Geschichte der Stadt Emden.*

30 Zie de oorkonde van 23 maart 1253 (*OUB* I 25), Hajo van Lengen, *Geschichte des Emsigerlandes* I (Aurich 1973) 25-31 en Schmidt, *Politische Geschichte*, 42 evv.

31 Zie Wilfried Ehbrecht, 'Hansen, Friesen und Vitalienbrüder an der Wende zum 15. Jahrhundert', in: Wilfried Ehbrecht en Heinz Schilling, red., *Niederlande und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1983) 61-98, en Matthias Puhle, *Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit* (Frankfurt 1994[2]) en Van Lengen, *Emsigerland*, 47 evv.

32 Zie de oorkonde van 18 mei 1424, waarbij de inlating van het Oosterstadshamrik van Groningen in het Scharmerzijlvest wordt geregeld (RF 1424.13) en J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939) 127-128. Zie over de waterstaatkundige problematiek rond de stad Groningen en de gevolgen daarvan ook de kaderteksten *Twee Westerstadshamrikken* en *Lijnen trekken* in 'Groningens eerste parel', pp. 255, 269 ev., en 'Een stad apart', p. 66.

33 De stad Groningen was kort tevoren ook om andere redenen betrokken geraakt bij de ontwikkelingen in de buurt van de Eems. De Oldambtsters hadden rond 1400 de hulp ingeroepen van de Ommelanden en de stad tegen de dictatuur van de hoofdelingen (JR I 91 en *OGD* II 1039). Nadat Albrecht van Beieren in 1401 zijn pogingen had moeten opgeven om geheel Friesland (met inbegrip van Groningen en Groningerland) in handen te krijgen, verwoestten de Groningers de burchten van de hoofdelingen die de Hollandse partij hadden gesteund. Ook de borgen van Eelt Gockinga te Zuidbroek en Menno Houwerda te Termunten werden veroverd. Zie A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden*, 94 (naar Ubbo Emmius' *RFH*), Hofstee, *Het Oldambt*, 119 evv. en ook C.E. Dijkstra, 'De Oldambten tegen de Stad – een vruchteloze strijd', in: *GVA* 1974-1975, 39-58, in het bijzonder 39-41.

34 Oorkonde van 6 oktober 1434 (rvr 150). Acker Stratingh vergist zich wanneer hij zegt dat de verdragspartijen elkaar vrije handel toestonden (Acker Stratingh, 'Het geschil', 85).

35 Zie voor de geschiedenis van het Groninger stapelrecht: Bos, *Stapelrecht*. De eerste indicatie voor het bestaan te Groningen van zoiets als een stapelrecht dateert van 1250, toen de bisschop van Utrecht de abt van Aduard vrijstelling verleende van de *consuetudo municipalis* (*OGD* I 114). Zie p. 291.

36 Stadsarchief rvr 39. Het Oldermansboek is in 1850 uitgegeven door H.O. Feith (Feith, *Het Oldermansboek*).

37 Zie 'Een stad apart', §1.2.4, pp. 63 evv.

38 Bos, *Stapelrecht* 105-109.

39 Stadsarchief rvr 1236.1.

40 Stadsarchief rvr 151.1 en p. 65.

41 Diest Lorgion, Geschiedkundige beschrijving I, 186.

42 Stadsarchief rvr 164.

43 Acker Stratingh, 'Het geschil'. 88; stadsarchief rvr 1439.7.

44 Acker Stratingh, a.w. 90.

45 W. von Bippen, 'Die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft', *Hansische Geschichtsblätter* 1883 (Leipzig 1884) 45-48, hier 64, Van Lengen, 'Emden', 117 en Schmidt, *Politische Geschichte*, 105.

46 Ik heb niet kunnen vaststellen hoe groot een schip van 'vijf borden groot' is.

47 Stadsarchief rvr 198 (*OUB* I 714).

48 Stadsarchief rvr 201 (*OUB* I 720) en Feith en Blok, *De kroniek*, 134.

49 Zie 'Een stad apart', p. 115.

50 Stadsarchief rvr 203 (*OUB* i 745).

51 Deze, zoon van paltsgraaf Stephan van Simmern-Zweibrücken, bekleedde de Münsterse bisschopszetel van 1457-1466 (Börsting en Schröer, *Handbuch des Bistums Münster* I, 104-105.

52 Schmidt, *Politische Geschichte*, 107, Von Bippen, *Die Erhebung*, 67.

53 E. Friedländer, *OUB* II 807. Zie ook Van Lengen, 'Emden' 121.

54 Oebele Vries geeft een goed overzicht over de gebeurtenissen rond de verheffing van Ulrich Cirksena tot graaf in Oost-Friesland met verwijzingen naar de relevante literatuur (Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 77-80).

55 Zie het Oostfriese oorkondenboek (*OUB* II 176 evv.).

56 *OUB* II 1117.

57 *OUB* II 1098.

58 Stadsarchief rvr 200, gedrukt: *HUB* VII 636.

59 Heinrich, graaf van Schwarzenburg, was bisschop van

Münster in de jaren 1466-1496 (Börsting und Schröer, *Handbuch* I, 105).

60 *OUB* II 1111.

61 Stadsarchief rvr 238. Zie *HUB* X 1102; het stuk is ook gedrukt in *BGOG* III, 133-134.

62 Bernhard Alting, *De pilaren*, 19.

63 P.J. van Winter, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948) 65-66.

64 Benninge schrijft dat men van plan was *die nye Eems toe graven* (SB 13).

65 Acker Stratingh, 'Het geschil', 95.

66 SB 13.

67 Van Winter vermoedt dat de stad de door de bisschop te maken kosten heeft willen voorschieten (Van Winter, *Westerwolde*, 10).

68 Zie over deze zaak ook nog P. Eibergen, 'Het Eemsgebied als achterland van de stad Groningen,' *GVA* 1929, 43-55.

69 Zie de tekst bij R. Heesing, 'Geschichte des Emder Stapelrechts', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, XVIII (Emden 1913/1914) 1-5, XIX (Emden 1916/1918) 1-68 en 274-324; hier 312 ev. Het door Maria Theresia in 1749 opgerichte *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (HHStA) maakt tegenwoordig deel uit van het Österreichisches Staatsarchiv.

70 In 1550 wordt melding gemaakt van een bevestiging door keizer Maximiliaan van een door keizer Frederik aan Emden verleend stapelprivilege. Het stuk van Maximiliaan zwijgt echter over een eerdere akte van Frederik (zie p. 451, noot 256).

71 Op 24 mei 1494 verleende Maximiliaan aan Groningen een akte waarbij hij de voorrechten en gewoonten van de stad bevestigde en haar in de bescherming van het Rijk opnam, alsmede een akte waarbij hij de stad het privilege *de non evocando* verleende (stadsarchief rvr 312.1 en 311).

72 *OUB* II 1414, Antwerpen 4 november 1494.

73 Leerort is een vesting aan de samenvloeiïng van de Leda en de Eems, even ten zuiden van Leer.

74 *OUB* II 1361.

75 Heinrich Schmidt, 'Geschichte der Stadt Emden von 1500 bis 1575', in: Brandt, *Geschichte der Stadt Emden* I, 161-269, hier 162.

76 Oorkonde van 15 juni 1497 (*OUB* II 1545) en Schmidt, ib.

77 Zie p. 411 (*OUB* II 1117).

78 Stadsarchief rvr 203.

79 Bernhard Hagedorn, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert*, Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte III (Berlin 1910) 62.

80 Zie de tekst in het Oostfriese oorkondenboek (*OUB* I 677). Ik volg hier het verhaal zoals dat door Heinrich Schmidt wordt verteld (Schmidt, *Politische Geschichte* 124-125). Zie de bijlage 'Goochelen met akten' op pp. 512 evv.

81 Formsma, 'De landsheerlijke periode' 173-177, Schmidt, *Politische Geschichte*, 128-140, en recent Baks, 'Saksische heerschappij in Friesland', 103.

82 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 66.

83 Ib.

84 Wellicht gaat het hier om het havengeld waarvan ook sprake is in de oorkonde van Maximiliaan in 1494.

85 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 75.

86 Zie voor de heffing van belastingen in Stad en Lande ter voldoening van de geldeisen van de Saksische hertogen en de graaf van Oost-Friesland het artikel van R.H. Alma, 'Schattingen en jaartax 1498-1516', in: *Gruoninga 2001*, 166-193. Er is sprake van verschillende totaalbedragen. In 1502 werd in Saksische kring gedacht aan *f* 8000, even later werd dit bedrag teruggebracht tot *f* 7000. In 1508, tijdens het beschermheerschap van graaf Edzard, was het doel *f* 9000 binnen te halen, maar kon slechts *f* 7000 worden geïnd.

87 Stadsarchief rvr 925.49.

88 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 72 ev.

89 Acker Stratingh, 'Het geschil', 99.

90 Zie Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 73. Gelet op de herkomst van het te Emden geheven tolrecht – het hoorde tot de grafelijke rechten – is het vreemd dat het Emder stadsbestuur zich met de hoogte van de tarieven bemoeide.

91 Stadsarchief rvr 925.7.3.

92 Deze brief van Maria van Hongarije is gedateerd op 11 maart 1543.

93 Stadsarchief rvr 925.8. Zie pp. 402 ev. en noot 8.

94 Stadsarchief rvr 925.9.1.

95 De brief van Maria van Hongarije is gedateerd op 27 januari 1544 (*stilo Brabantico*: 27 januari 1543).
96 Stadsarchief rvr 925.10.1.
97 Stadsarchief rvr 925.10.3.
98 Stadsarchief rvr 925.10.5.
99 Brief van 16 maart 1544; stadsarchief rvr 925.11.1.
100 Stadsarchief rvr 925.11.2.
101 Zie p. 420.
102 Zie p. 410, noten 47 en 50. Zie ook 'Een stad apart', p. 115.
103 Zie voor de Hoofdmannenkamer en haar positie in de 'Habsburgse tijd' ook 'Een stad apart', p. 34, 85 ev. en 144. In de jaren 1541-1557 werd de kamer voorgezeten door luitenant-stadhouder Maarten van Naarden, een uit Holland afkomstige jurist. Zie over hem: Postma, 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden'.
104 Zie p. 418, noot 87; stadsarchief rvr 925.49.
105 In strijd hiermee is de mededeling van graaf Johan van Oost-Friesland (in zijn op p. 421 genoemde brief van 16 maart 1544 aan koningin Maria) dat de Groningers slechts zelden gebruik maakten van de Eems.
106 Stadsarchief rvr 925.50. Het afschrift van dit stuk in rvr 925.12.3 is abusievelijk gedateerd op 21 mei 1544.
107 Havens werden 's avonds tegelijk met het sluiten van de stadspoorten afgesloten met een in het water drijvende balk of boom. 's Morgens, bij het openen van de poorten, werd deze weer weggehaald.
108 Stadsarchief rvr 925.7. De tekst is te vinden bij Acker Stratingh, 'Het geschil' 113 ev.
109 Men neemt aan dat de Dollard in het jaar 1509 zijn grootste omvang bereikte. Hij drong toen op tot even ten oosten van Noordbroek. Ook in 1542 lijken er stormen gewoed te hebben die gevaar opleverden voor dorpen en landerijen bij de Dollard (Gottschalk, *Stormvloeden* II, 355-356 en 523-524).
110 Blijkens een aantekening achterop het stuk is het verzoekschrift op 9 juni 1544 aan de koningin aangeboden.
111 Johan van den Grave heeft tijdens zijn verblijf in Brussel waarschijnlijk de gelegenheid gekregen kopie te nemen van de brief die graaf Johan op 16 maart had geschreven in antwoord op Maria's aanschrijving van 1 maart 1544 (rvr 925.11.1). Behalve die kopie bracht hij uit Brussel ook een ongedateerd uittreksel mee van de brief die koningin Maria naar aanleiding van het Groninger klaagschrift aan gravin Anna en de stad Emden schreef (rvr 925.12.4).
112 Deze was hoofd-president van de Geheime Raad en tevens voorzitter van de Raad van State (Postma, *Viglius* (1983) 90).
113 Stadsarchief rvr 962.6.
114 In juli 1544 waren daar de antwoorden binnengekomen die de stad Emden en gravin Anna hadden geschreven op Maria's 'laatste aanschrijving' (rvr 925.12.4).
115 Stadsarchief rvr 925.11.2. Vgl. voor de dreiging met economische sancties de brief van Johannes à Lasco aan Albert Hardenberg d.d. 26 juli 1544, waarin sprake is van een verhevigde vervolging van sectariërs op last van de keizer. Zie A.F. Mellink, ed., *Documenta anabaptistica Neerlandica* I, Friesland en Groningen (1530-1550) (Leiden 1975). Overigens spoort de door Mellink op dezelfde pagina in noot 7 gedane mededeling over de gevangenen te Deventer niet met de inhoud van de hier genoemde brieven van Emden en gravin Anna.
116 Stadsarchief rvr 925.11.1; zie p. 421.
117 Stadsarchief rvr 925.11.2.
118 Het gaat hier waarschijnlijk om de kroniekschrijver Eggerik Beninga of de Poolse edelman en theoloog Johannes à Lasco. De laatste was in 1542 door Anna vanuit de Nederlanden naar Oost-Friesland gehaald om superintendent van de Oostfriese kerk te worden (Schmidt, *Politische Geschichte*, 176).
119 Stadsarchief rvr 962.7.
120 Ibidem.
121 Afschrift in stadsarchief rvr 925.20.2, gedrukt bij Acker Stratingh, 'Het geschil', 118 ev.
122 Anna aan Groningen, 2 maart 1545 (rvr 925.13.1).
123 Afschrift in rvr 925.20.2.
124 EB 702.
125 Zie p. 417.
126 Ubbo Emmius, *RFH* XLV 703.
127 Zie p. 407.
128 Zie p. 402.
129 Zie p. 414.
130 Zie pp. 477 ev.
131 Anna's *Polizeiordnung* had niet alleen grote betekenis voor de relatie tussen het Oostfriese gravenhuis en de stad Emden. Volgens Schmidt bevestigt het stuk dat het

grafelijke gezag het ordenende centrum van Oost-Friesland is geworden (Schmidt, *Politische Geschichte*, 152).

132 Schmidt, *Politische Geschichte*, 152.

133 Schmidt, *Politische Geschichte*, 149.

134 Postma, *Viglius* (1983) 142-143. Zie ook pp. 402 ev. Overigens liep Maria's poging in 1545 op niets uit.

135 W.B.S. Boeles, 'Het bezoek van de landvoogdes Maria aan de Noord-Nederlandsche gewesten in den zomer van 1545', *BGOG* II (Groningen 1865) 207-245; hier 213.

136 Emmius, *RFH* LIX 928, EB 677.

137 De pastoorsweem van Sint Maarten lag aan de zuidzijde van het Martinikerkhof en staat tegenwoordig bekend als 'het Feithhuis'.

138 Emmius, *RFH* LIX 929.

139 Afschrift stadsarchief rvr 925.14.1.

140 Afschrift stadsarchief rvr 925.14.2.

141 Stadsarchief rvr 925.15.

142 Ubbo Emmius deelt mee dat luitenant-stadhouder Maarten van Naarden de initiatiefnemer was (Emmius, *RFH* LIX 929). Hij baseert zich daarbij waarschijnlijk op een onjuiste interpretatie van een mededeling bij Eggerik Beninga (EB 717).

143 Stadsarchief rvr 925.16.1.

144 6 augustus 1545; stadsarchief rvr 925.16.2.

145 Het hiernavolgende is gebaseerd op het verslag dat de stadssecretaris over dit gezantschap schreef. De inhoud ervan wijkt sterk af van Ubbo Emmius' weergave van deze episode (Emmius, *RFH* LIX 929). Dit komt doordat diens verhaal teruggaat op Eggerik Beninga's verslag van een gesprek tussen Oostfriezen en Groningers dat vijf jaar later, in 1550, te Appingedam plaatsvond (EB 744; zie pp. 450 evv.).

146 Zie over Viglius van Aytta het al eerder aangehaalde werk van Postma, *Viglius* (1983) en dezelfde, *Viglius van Aytta: de jaren met Granvelle* (Zwolle 2000).

147 Bij het verdrag van Venlo, 7 september 1543 (Mellink, 'Territoriale afronding', 504).

148 Blockmans en Van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555', 483.

149 Stadsarchief rvr 925.18.

150 Het is uiteraard moeilijk zich een voorstelling te maken van de waarde van 2000 zestiende-eeuwse guldens. Er zijn wel vergelijkingen te trekken tussen toen en nu, maar omdat onze economie zo sterk verschilt van die van toen is het niet duidelijk hoe men de uitkomsten van zo'n vergelijking eigenlijk moet interpreteren. De daglonen voor arbeiders liepen in het Groningen van omstreeks 1550 uiteen van drie tot zeven stuivers. Als we uitgaan van een gemiddelde van vijf stuivers per dag en daarmee het huidige wettelijke (netto) minimumloon (€48) vergelijken, leidt dit tot de conclusie dat de *f*2000 van toen gelijk staan aan zo'n €575.000 nu. Dat lijkt wel erg veel, maar een andere vergelijking doet vermoeden dat de hoogte van dit bedrag toch niet helemaal ongerijmd is. Schoenen kostten halverwege de zestiende eeuw negen stuivers per paar. Als de op basis van het dagloon gevonden verhouding opgaat, betekent dit dat een paar schoenen ruim €85 gekost zou hebben. Zo'n bedrag komt aardig overeen met wat we nu gewend zijn. Het is ook mogelijk de euro's buiten beschouwing te laten en het schadebedrag van *f*2000 te vergelijken met de jaarlijkse inkomsten en uitgaven van het stadsbestuur rond het midden van de zestiende eeuw. In 1548 bedroegen de totale ontvangsten van het stadsbestuur *f*10.000 en gaf het *f*8000 uit, waarvan *f*1135 besteed werd aan zaken die wij nu Publieke Werken zouden noemen. Zie P.J. Blok ed., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16de eeuw*. Werken van het Historisch Genootschap, derde serie nr. 9 ('s-Gravenhage 1896).

151 Stadsarchief rvr 467, gedrukt bij Acker Stratingh, 'Het geschil', 119 ev. en HJK inv. nr. 40.

152 Verwijzing naar de gebeurtenissen in de jaren 1500-1514; zie pp. 415 ev.

153 Coert Coenders, zoon van Johan Coenders uit Dokkum, was in de eerste jaren van de zestiende eeuw herhaaldelijk burgemeester van Groningen.

154 Zie p. 410. De bedoelde akte is die van 13 november 1459 (stadsarchief rvr 203).

155 Zie p. 411.

156 HJK inv. nr. 40, gedrukt bij Acker Stratingh 'Het geschil', 121 ev.

157 Augustus 1545; zie p. 427.

158 EB 717.

159 Ibidem.

160 Stadsarchief rvr 925.19.1, gedateerd op 18 maart 1546 (afschrift).

161 Het wordt in deze brief voor het eerst zo genoemd en

houdt waarschijnlijk een verwijzing in naar de vanouds samen met de grafelijke rechten verleende *regalia* als stroom- en visrechten op wateren. Het is echter de vraag of de 'grafelijke rechten' met betrekking tot de Eems wel echt aan de Oostfriese graven toekwamen! Zie §3.5.3.

162 EB 719 ev.

163 Diens chef, Maximiliaan van Buren, maakte ondertussen met een Nederlands leger in Zuid-Duitsland deel uit van de keizerlijke strijdmacht tegen de protestantse rijksstanden. Wegens zijn verdiensten tijdens deze zogenaamde Donauveldtocht beloonde de keizer hem korte tijd later met stad en land van Lingen (3 november 1546; Postma, *Viglius* (1983), 143).

164 Stadsarchief rvr 962.8. De Vrijmarkt is een jaarlijks terugkerende periode waarin de voorrechten van Groninger handelaren op de markt in Groningen buiten werking waren gesteld en iedereen, ook vreemdelingen, in die stad onbelemmerd handel mocht drijven. De Vrijmarkt duurde drie weken en begon op de dag voor de feestdag van Maria Geboorte (8 september) en eindigde op de eerste werkdag na St. Michiel (29 september).

165 Stadsrekening 1546-1547 fol. 313 d.d. 23 oktober 1546.

166 JR I 73.

167 Acker Stratingh en Venema, *De Dollard*, 85 ev. De context van Johan Rengers' vermelding van de Dollard-kaarten in het Groninger raadhuis doet vermoeden dat het maken ervan verband heeft gehouden met de Groningse verantwoordelijkheden met betrekking tot de Eems- en Dollarddijken (de zogenaamde 'Oosterse dijken') en de aanspraken die de stad op de aanwassen in de Dollard kon doen gelden. Rengers vertelt in deze passage dat de aanwassen 'krachtens ons eigen recht en het volkenrecht' (*jure gentium et nostro*) eigendom zijn van de eigenaars van de grond waartegen ze opslibben. Ook de Dollard-kaart die destijds in het Emder raadhuis heeft gehangen kan te maken hebben gehad met eventuele Oostfriese claims op de Dollard zelf en de daarin aan te winnen gronden. Zij hield de herinnering levend aan het door de inbraak van de Dollard verloren gegane land, dat in ieder geval ten dele tot Oost-Friesland kon worden gerekend. Zie over de Dollard-kaarten Acker Stratingh en Venema, a.w. 3 ev.

168 Schmidt, *Politische Geschichte*, 179.

169 Postma, *Viglius* (1983), 153.

170 Stadsarchief rvr 925.20.1.

171 Stadsarchief rvr 467; zie p. 430.

172 Zie p. 430.

173 Stadsarchief rvr 925.19.1; zie p. 432.

174 Stadsarchief rvr 925.20.3.

175 Uit de stadsrekening van het jaar 1548 weten we dat Johan van den Grave op woensdag 25 april van zijn missie te Groningen is teruggekeerd en dat stadsbode Jacob Strijcker nog op diezelfde dag met het koninklijke mandaat tot scherpe executie naar Leeuwarden is afgereisd.

176 De eerste zittingsperiode van het door paus Paulus III bijeengeroepen Concilie van Trente was in 1545 begonnen. De derde en laatste zitting eindigde pas in 1563.

177 H. de Schepper, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579', in: *AGN* V (1980) 312-349, hier 313, en Blockmans en Van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555', 484. De Nederlanden betaalden het Rijk tweemaal zoveel als een keurvorst. De regeling, bekend als 'de Transactie van Augsburg', is gedateerd op 26 juni 1548.

178 Postma heeft laten zien dat in het bijzonder Viglius van Aytta – deze was gedurende deze periode zelf ook te Augsburg – zich met deze problematiek heeft bezig gehouden (Postma, *Viglius* (1983), 153-154 en 162-163). Hij wist te bewerken dat Esens in Habsburgse handen kwam en was voorstander van een harde lijn tegen het Oostfriese gravenhuis.

179 Nationaal Archief, 's-Gravenhage, Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur tijdens de regering van Karel V gedeponeerd ter charterkamer van Holland, inv. nr. 960.

180 P.J. van Winter, 'De Zeven Provinciën', in: *Verkenning en onderzoek*, 82-104, hier 89 en Postma, *Viglius* (1983), 162-163. Postma verwijst bij de bespreking van de inhoud van het decreet naar Ubbo Emmius. Deze heeft echter niet 's keizers antwoord op Anna's verzoek om 'acte van non-prejudicie' bestudeerd, maar het op dezelfde dag aan Groningen verleende privilege dat in het Groninger stadsarchief berust (Emmius *RFH* LIX 934-935). Overigens dwaalt Emmius enigszins waar hij veronderstelt dat Groningers of hun gemachtigden te Augsburg erin slaagden de keizer zover te krijgen hun een privilege tegen Emden te geven. Het is, zoals Postma aantoont,

zonder enige twijfel Viglius van Aytta geweest die deze zaak heeft behandeld. Overigens denk ik dat Postma een te hoge dunk heeft van de macht van de Brusselse regering wanneer hij meedeelt dat Oost-Friesland door dit decreet *de facto* (mijn cursivering) onder curatele van de regering in Brussel werd gesteld. Het Brusselse plan is juist nooit een *factum* geworden. Ik vermoed zelfs – getuige het feit dat het stuk in Den Haag bewaard wordt en niet in Aurich – dat het zelfs nooit aan de Oostfriese autoriteiten is gepresenteerd. Daarmee is dit geval een mooi voorbeeld van het veelvuldig voorkomende verschijnsel dat hoge heren en regeringen wel fraai beleid kunnen bedenken en afkondigen, maar bij de tenuitvoerlegging ervan stuiten op de weerbarstige praktijk. Aardig is het dat Ubbo Emmius deze zelfde constatering doet met betrekking tot het door de keizer aan Groningen verleende privilege (Emmius, *RFH* LIX 935).

181 Stadsarchief rvr 470; gedrukt bij Acker Stratingh, 'Het geschil', 124-128.

182 In het voor Oost-Friesland bestemde decreet is niet 1454, maar 1464 als jaar van de oorspronkelijke belening genoemd. Dit laatste jaartal is correct; in 1464 verhief keizer Frederik III de hoofdeling Ulrich Cirksena inderdaad tot graaf in Oost-Friesland (zie p. 410). Ik heb er ook op gewezen dat het wellicht graaf Edzard is geweest die in 1495 een op 1454 gedateerde vervalsing ter bevestiging aan keizer Maximiliaan heeft laten voorleggen (zie p. 416.; zie ook de bijlage op pp. 512 evv.). In het te Groningen bewaarde exemplaar van het hier behandelde Augsburgse privilege wordt naar de valse akte van 1454 verwezen. Het voorkomen van zowel het jaartal 1454 als 1464 in de beide akten van 30 juni 1548 duidt erop dat men in Brussel wel op de hoogte was van het Oostfriese gerommel met de leenbrieven, maar er de voorkeur aan gaf om zich tegenover de Oostfriese autoriteiten van de domme te houden.

183 Voor het gemak worden hier de uit de oudste feodale tijden stammende tolrechten te Emden vergeten.

184 De waarde van een mark bedroeg in deze tijd 6 emder gulden à 30 groninger stuivers.

185 Emmius, *RFH* LIX 934-935.

186 Dat Emmius zich vergist, blijkt uit het vervolg van dit verhaal: pas in juni 1549 kreeg de nieuwe stadssyndicus dr. Herman Abbring het stuk in handen (zie p. 442).

187 Akte van 16 april 1548; zie p. 435.

188 Betekent dit dat Oostfriese schippers en kooplieden gewoonlijk slechts tweemaal per jaar de Groninger markt bezochten? Of gebeurde dat wel vaker maar waren de St. Jacobs- en Vrijmarkt de gelegenheden waarop zij in groten getale naar Groningen kwamen? Het feit dat we vragen als deze niet kunnen beantwoorden, is illustratief voor onze gebrekkige kennis van de Groningse economie.

189 Stadsarchief rvr 962.10.1. 's Anderendaags schreef Johannes Voget nog een ongeveer gelijkluidende brief aan Lodewijk van Schore, de president van de Geheime Raad.

190 Stadsrekening 1548 fol. 262.

191 Zie p. 435.

192 Emmius, *RFH* LIX 936 en EB 739-740.

193 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 75 ev.

194 EB 735.

195 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 76.

196 Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, bekleedde het ambt van stadhouder van Stad en Lande van 1540 tot zijn dood op 25 december 1548.

197 Stadsarchief rvr 962.12 (afschrift).

198 Zie de akte van 29 november 1548 (stadsarchief rvr 958.1). Herman Abbring was in 1523 vicaris in de Sint Maartenskerk (Archief Parochiekerken voor de Reductie inv. nr. 148, reg. nr. 690) en wordt op 4 augustus 1528 genoemd als deken van Drenthe (Archief van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen, inv. nr. 125, reg. nr. 266). Abel Eppens deelt in de context van gebeurtenissen in 1585 mee dat Abbring 30 jaar tevoren samen met rentmeester Hiëronymus [Frederici] bijzonder adviseur van het Groninger stadsbestuur is geweest; hij roemt hem als *verstandiger* en vertelt dat hij als enige oppositie voerde tegen de benoeming van dr. Johan de Mepsche als luitenant-stadhouder voor Stad en Lande in 1557 (AE II 80-81). Niettegenstaande zijn geestelijk ambt was Abbring getrouwd. Ook overigens huldigde hij verlichte ideeën over kerkelijke zaken. In het godsdienstgesprek dat in 1523 te Groningen is gehouden, verdedigde hij het standpunt dat de paus geen wereldlijk vorst behoort te zijn (Daniel Gerdes, *Historia Reformationis* III, 32 §13; zie ook Wolfs, *Das Groninger "Religionsgespräch"*, 132-146, en §1.3.6, p. 128).

199 Stadsarchief rvr 925.21.1.

200 C.P.L. Rutgers, 'Een langdurig proces', in: *GVA* 1892, 121-143. Zie onder meer stadsarchief rvr 1115. Jean de Ligne, graaf van Aremberg, de opvolger van Filips van Egmond, graaf van Buren, zou tot aan zijn dood in de slag bij Heiligerlee (1568) de functie vervullen van stadhouder van Stad en Lande.

201 Zie over deze aangelegenheid uitvoeriger 'Groningens eerste parel', §2.2.12.

202 Zie Karl Pagel, *Die Hanse* (Braunschweig 1963[3]) 334. Nadere details over de gesprekken tussen Abbring en Viglius over Groningens lidmaatschap van de Hanze zijn opgenomen in: Jan van den Broek, 'Een "freije Anzeestat". De stad Groningen en de Hanze in de 16e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2002* (Assen/Groningen 2002) 43-71, in het bijzonder pp. 54-55.

203 Alle bijzonderheden betreffende deze ambassade van Herman Abbring zijn ontleend aan de aantekeningen die de syndicus hierover maakte (stadsarchief rvr 925.21.2).

204 Ik herinner eraan dat de Groningers niet op de hoogte waren van het feit dat de keizer op initiatief van Viglius te Augsburg aan Groningen een speciaal privilege had verleend.

205 Om de relaties met invloedrijke personen soepel te houden schonk het Groninger stadsbestuur herhaaldelijk 'vette ossen' aan hoge ambtenaren. Talrijke bedankbriefjes in het stadsarchief getuigen daarvan. Zie ook Feith, 'Veehandel en ossen'.

206 Alting was toen 31 jaar. Schuitema Meijer, *Historie*, 36. Vgl. stadsarchief rvr 959 (7 februari 1549): Egbert Alting wordt benoemd tot medesecretaris; hem wordt toegestaan nog twee jaren te Brussel en Mechelen te verblijven om te studeren en zich vertrouwd te maken met de ten Hove gebruikelijke procedures.

207 I.c. de bisschop van Münster en de graven van Rietberg, Bentheim en Oldenburg.

208 Deze functie werd van 1544 tot 1555 vervuld door Filips van Lalaing, graaf van Hoogstraten.

209 Zie voor de voorrang van de praktijk en, in het bijzonder, aanvaarde gewoonten, boven het geschreven recht ook p. 490.

210 Daartoe behoorde Groningen uiteraard niet, omdat het pas sinds 1536 deel uitmaakte van Karels erflanden. Men was zich nog altijd scherp bewust van het onderscheid tussen de gebieden waarvan Karel V de landsheerlijkheid van zijn vader Filips de Schone had geërfd en die welke hij daarna had verworven. Dit onderscheid had niet alleen te maken met status, maar ook – en vooral – met de mate waarin de betrokken gebieden vertrouwd waren met de staatsrechtelijke structuur en usances van de Bourgondische, c.q. Habsburgse Nederlanden. De 'nieuwe' delen van Karels Nederlanden stonden op dit punt ver af van de oude.

211 Stadsrekening 1548 fol. 280: de bode Claes Kremer wordt op 29 juni 1549 naar Aremberg te Brussel gestuurd.

212 Stadsarchief rvr 925.22.1.

213 Stadsarchief rvr 925.22.2. Zie Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 80.

214 Ibidem.

215 Stadsrekening 1549 fol. 281.

216 Gedateerd op 14 september 1549; stadsarchief rvr 925.22.3.

217 Stadsarchief rvr 925.22.4.

218 Stadsarchief rvr 925.22.5 d.d. 28 september 1549.

219 Stadsrekening 1549 fol. 282.

220 Stadsarchief rvr 925.22.6. d.d. 2 november 1549.

221 EB 741 ev.

222 Stadsarchief rvr 782.1.

223 Stadsrekening 1549 fol. 304.

224 Zie p. 440.

225 De stad Groningen verzette zich tegen de handelsactiviteiten die de Damsters aan de dag legden omdat ze deze in strijd achtten met het Groninger stapelrecht. In 1541 had Maria van Hongarije een voorlopige uitspraak gedaan in het geschil, maar die had beide partijen ontevreden gelaten. Het conflict bleef daarom nog lange tijd doorzieken (zie Bos, *Stapelrecht*, 197 ev.).

226 Het verslag van het gezantschap is gebaseerd op de aantekeningen van Herman Abbring (stadsarchief rvr 925.23.3). Enkele details ervan komen ook aan de orde in 'Groningens eerste parel', pp. 342 ev.

227 Zie p. 442.

228 De heerlijkheid Lingen was eigendom van de graven van Tecklenburg. Doordat Konrad, graaf van Tecklenburg-Schwerin, voor het protestantisme koos, kwam hij tegenover keizer Karel V te staan. Over de graaf werd de

rijksban uitgesproken en de keizer schonk Lingen aan zijn veldheer Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren (1547).

229 Stadsarchief rvr 925.1. Viglius doelt op een akte van 11 september 1398, waarbij de hoofdelingen Widzel Ockens to Broke en Volmaer Allens aan hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland en heer van Friesland, *den rechten eygendom* overdragen van hun goederen tussen de Eems en de Jade (E. Friedländer, *OUB* I 141 nr. 167; ook gedrukt bij Driessen, *Monumenta* IV, 792). Zie over de historische context daarvan: Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' 94, Van Lengen, 'Emden' 76 ev. en Janse, *Grenzen aan de macht*, 148 ev.

230 Vgl. pp. 416 (met noot 80), 437 ev. en ook 452 ev., alsmede de bijlage ' Goochelen met akten', op pp. 512 evv.

231 Stadsarchief rvr 924 (minuut).

232 Zie p. 446 en noot 229 (hierboven).

233 Kopie stadsarchief rvr 925.24.2. Deze brief heeft een missive gekruist die luitenant-stadhouder Maarten van Naarden op 5 november 1549 aan Maria van Hongarije verstuurde. Daarin meldde hij dat gravin Anna van Oost-Friesland zich wat inschikkelijker betoonde voor wat de godsdienstkwestie betreft, 'vermoedelijk als gevolg van de vermaning die ze hieromtrent van de keizer heeft gekregen' Zie De Boer, 'Uwe Majesteit' 124.

234 Deze gegevens zijn ontleend aan een aantekening op de rugzijde van de kopie van Maria's brief.

235 Zie Rutgers, 'Een langdurig proces'.

236 De voor alle Nederlandse gewesten geldende regeling van de opvolging van Karel V. Deze moest voorkomen dat deze 'Erflanden' nog ooit van elkaar zouden worden gescheiden. Het stuk was een belangrijke stap op de weg naar de omvorming van de Nederlanden van een verzameling losse gewesten tot een territoriale staat.

237 Alessandro Farnese (paus Paulus III), een taaie tegenspeler van de keizer, was op 10 november 1549 overleden.

238 Rading Koninck bekleedde één van de twee pastoorsambten die verbonden waren aan de Sint Maartenskerk te Groningen. Hij wordt als zodanig voor het eerst in 1541 genoemd (E. van Dijk, 'Dr. Johannes Eelts, ca. 1528-1588, persona te Groningen, en de tegenstelling katholicisme/protestantisme in zijn tijd' in: *GVA* 1970-1971, 16-48, hier 22).

239 Dr. Hugo te Nulo overleed op 28 oktober 1549 (Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting* 114 noot a).

240 De functie van *persona* werd bekleed door één van beide pastoors van de Sint Maartenskerk. Dit ambt gaat vermoedelijk terug op dat van de allereerste pastoor te Groningen. De oorspronkelijke parochie van Sint Maarten had zich over het hele Gorecht uitgestrekt. De uit later tijden bekende parochies (het Akerspel en de Gorechter kerspelen Haren, Noordlaren, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek en Kropswolde) zijn afsplitsingen van deze 'oerparochie'. Zie ook 'Groningens eerste parel', p. 348, noot 621.

241 De Mepsche vervulde deze functie van 1557 tot 1585. Zie over hem: J. Nanninga Uiterdijk, 'Dr. Johan de Mepsche; eene bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Groningen en Ommelanden onder Spaansche heerschappij', in *BGOG* IX (Groningen 1872), 81-160.

242 Stadsarchief rvr 1201.

243 Rading Koninck die op 14 mei 1581 op 83-jarige leeftijd overleed, wordt nooit als persona genoemd (AE II 308, DA 517 en Van Dijk, 'Johannes Eelts' 22). Henricus Sutoris (=Schoenmakers) overleed op 14 oktober 1557 (DA 114 noot a).

244 Stadsarchief rvr 477.

245 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 80.

246 Stadsarchief rvr 962.11, concept.

247 EB 743 ev.

248 Stadsarchief rvr 925.22.8.

249 Stadsrekening 1550 fol. 276.

250 Stadsarchief rvr 925.22.9.

251 Stadsarchief rvr 925.26.2.

252 Het hierna volgende is in hoofdzaak gebaseerd op het verslag dat dr. Herman Abbring van deze conferentie maakte (stadsarchief rvr 925.26.3).

253 Beter bekend als de kroniekschrijver Eggerik Beninga, die ook zelf in zijn kroniek verslag doet van deze conferentie (EB 744 ev.).

254 Ditzelfde punt had graaf Johan in 1544 ook al aangevoerd. Zie p. 421 (stadsarchief rvr 925.10.1).

255 Luitenant-stadhouder Maarten van Naarden heeft het bedoelde document mogelijkerwijs onder ogen gekregen in de periode waarin hij probeerde te bemiddelen tussen Groningen en Emden, hetgeen leidde tot een tweede gesprek in Oosterwierum. Dit onderhoud heeft

mogelijk in februari 1546 plaatsgevonden (EB 717; zie p. 431). Toen dit gesprek zonder resultaat was geëindigd, hadden de Emders schepen uitgerust om de Groninger scheepvaart via de Dollard en Wedde te blokkeren, waarover de luitenant opheldering vroeg (stadsarchief rvr 925.19.1, 16 maart 1546). We weten dat Maarten van Naarden in de maand juli van datzelfde jaar 1546 in Oost-Friesland is geweest om bij gravin Anna te informeren naar de houding die zij in het conflict tussen de keizer en de protestantse rijksstanden zou aannemen (zie p. 432 en EB 719 ev.). Het ligt voor de hand dat bij dit bezoek ook het conflict over de Emder voorbijvaart onderwerp van gesprek is geweest en dat Maarten van Naarden, gezien het politieke belang van zijn hoofdopdracht bij deze missie, zich ten aanzien van het regionale probleem wat inschikkelijker heeft getoond. Men zal hem, ter legitimering van de Oostfriese patrouilles op de Eems, inzage hebben gegeven van de Oostfriese leenbrief waarin het van Ulrich Cirksena's goederen heet dat ze gelegen zijn 'van de Westereems oostwaarts tot aan de Wezer'. Men zal de Groningse luitenant ongetwijfeld hebben willen laten geloven dat deze grensaanduiding inclusief moest worden opgevat en dat de Westereems dus Oostfries territoir was. Zie over de Oostfriese leenbrief en de daarop gebaseerde claim op de 'eigendom van de Eems' verder de bijlage op pp. 512 evv.

256 Herman Abbring noteerde in zijn verslag van de conferentie dat er een oorkonde van keizer Maximiliaan werd voorgelezen, waarbij deze een door keizer Frederik (III) verleend privilege inzake het Emder stapelrecht bevestigde. Zo'n stuk is echter onbekend. We kennen wel het bestaan van twee andere stukken die hier bedoeld zouden kunnen zijn. In de eerste plaats is daar (a) de (echte) bevestiging door keizer Maximiliaan van het gewoonterecht, dat wordt aangeduid als de *Niderlage* te Emden (*OUB* II 1414, Antwerpen 4 november 1494). Dit stuk is echter *geen* bevestiging van een door keizer Frederik afgegeven privilege, zij het dat er in 1486 wel sprake is geweest van een (vruchteloze) poging van de stad Emden om van deze keizer een stapelrechtsprivilege los te krijgen (zie pp. 413 ev. en noot 70 daarbij). In de tweede plaats is er (b) de (mogelijk valse) bevestiging door keizer Maximiliaan van de (zeker valse) leenbrief van Frederik III voor Ulrich Cirksena uit 1454, gedateerd op 5 april 1495 te Worms en uitgevaardigd ten behoeve van graaf Edzard (*OUB* II 1433). Daarin worden Jever en Esens genoemd. Er zijn verschillende verklaringen denkbaar voor Abbrings mededeling. Ik noem er twee. (1) De Oostfriese delegatie heeft de twee genoemde oorkonden laten voorlezen en de Groningse syndicus Abbring heeft gedacht dat het om één stuk ging waarin èn het Emder stapelrecht werd bevestigd èn ook de Eems aan Oost-Friesland werd toegewezen. (2) De Oostfriese delegatie heeft alleen Maximiliaans stapelrechtprivilege (a) ter tafel gebracht en verder verwezen naar Maximiliaans 'bevestiging' van de (valse) leenbrief van keizer Frederik voor Ulrich Cirksena (b), die te Emden in het archief lag. Ik acht de laatste mogelijkheid het meest waarschijnlijk. In ieder geval was het privilege waarmee de Oostfriezen nu voor de dag kwamen, volslagen nieuw voor Abbring en moet het hem en de andere Groningers even in verwarring hebben gebracht.

257 Eggerik Beninga vertelt in zijn kroniek uitdrukkelijk dat graaf Edzard de leenbrieven die zijn vader en hij van respectievelijk Frederik III en Maximiliaan ontvangen hadden, aan Karel V ter bevestiging had voorgelegd. Dat klopt niet met de theorie dat de vervalsing van de oudste leenbrief het belang van graaf Edzard zou hebben gediend. Hagedorn trekt echter Beninga's betrouwbaarheid op dit punt in twijfel: 'er gehörte hier vermutlich zu den Wissenden' (Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 81).

258 Zie pp. 413 ev.

259 Zie de op pp. 403 ev. beschreven handelwijze.

260 Stadsarchief rvr 925.26.3 en 925.32.2. Let wel: de Groningse delegatie, niet de Oostfriese, bracht de Oostfriese leenbrief ter sprake.

261 Stadsarchief rvr 925.32.1.

262 EB 744 ev.

263 Stadsarchief rvr 925.32.2.

264 Ibidem.

265 Geschreven te Berum op 28 mei 1550 (stadsarchief rvr 925.27).

266 Stadsrekening 1550 fol. 291. Tijdens de conferentie te Appingedam had men slechts een uittreksel uit het stuk gemaakt.

267 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 82.

268 Stadsarchief rvr 925.28.2 (Brusselse kopie).

269 Zie §3.2.6.
270 Stadsarchief rvr 925.30.
271 Hij zinspeelt hiermee op Oedipus' succes bij het oplossen van raadsels. Volgens de Griekse mythe werd de stad Thebe geteisterd door de Sphinx die iedereen ombracht die niet in staat was de raadsels op te lossen die zij opgaf. Oedipus raadde echter dat zij de mens bedoelde toen de Sphinx hem vroeg welk wezen zich in zijn jeugd voortbeweegt op vier voeten, tijdens de volwassenheid op twee voeten en tijdens de ouderdom op drie voeten. De Sphinx sloeg de hand aan zichzelf en Thebe was gered.
272 Zie hiervoor stadsarchief rvr 782.
273 Alting lijkt met deze opmerking te suggereren dat zich in het Groninger stadsarchief een (oud) stuk bevond waaruit Groningens lidmaatschap van de Hanze kon blijken. Een dergelijk document is nu niet meer voorhanden. Ook van de serie Hanzerecessen, waarvan we met zekerheid weten dat ze op het raadhuis hebben berust, is niets bewaard gebleven.
274 EB 745.
275 Emmius, *RFH* LX 943.
276 Vgl. EB 746 ev.
277 Bedoeld is de 'pedagoog' van de jonge graven, Eggerik Beninga.
278 Stadsarchief rvr 925.52. Uit rvr 861.2 blijkt dat de gearresteerde Groninger kooplieden op 27 september 1550 nog in Groningen waren. Op die dag gaf de stadsrentmeester hun *f* 15 kostgeld mee. Op 4 november waren ze opnieuw in Groningen. Ze hadden blijkbaar opnieuw verlof gekregen tijdelijk naar Groningen te gaan. Op die dag ontvingen ze ook weer een bedrag van *f* 15 aan kostgeld dat ze naar Emden moesten meenemen.
279 Stadsarchief rvr 925.34.1; instructie d.d. 1 september 1550.
280 Uit het vervolg blijkt dat het om de boterhandelaar Johan van Lingen gaat.
281 Stadsarchief rvr 925.34.2.
282 Deze Groninger jurist zou in 1551 voor het eerst het burgemeestersambt te Groningen bekleden en had in 1550 vermoedelijk zitting in de raad. Hij maakte samen met dr. Hiëronymus Frederici (nu 'Wylhelmi' genoemd), de hoofdeling Edzard Rengers en syndicus Abbring deel uit van de commissie die kort tevoren bezig was geweest met de herziening van het Ommelander Landrecht (A.S. de Blécourt, 'Het ontwerp-1550 van het Ommelander landrecht', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XII, 328-389, hier 328 ev.).
283 Stadsarchief rvr 925.33.1.
284 Stadsarchief rvr 925.33.2.
285 Bijkens het proces-verbaal van het te Appingedam gehouden getuigenverhoor (stadsarchief rvr 925.53) zijn de verklaringen van slechts zeven getuigen geprotocolleerd.
286 Stadsrekening 1550 fol. 296.
287 Stadsarchief rvr 925.34.3. Zie p. 458 voor de Emder toezegging van 15 augustus 1550.
288 Zie pp. 417 ev. en stadsarchief rvr 925.53.
289 Stadsarchief rvr 925.51.
290 Stadsarchief rvr 925.32.
291 Zie pp. 429 ev. en 435.
292 Zie Huussen, 'Scholbalg', 87-115.
293 Stadsarchief rvr 925.35.1.1.
294 Stadsarchief rvr 925.35.3.
295 Stadsarchief rvr 925.35.2.
296 Deze mogelijkheid om de haven van Emden voorbij te varen zonder aan te leggen zou door de bouw van het Nesserlander hoofd (begonnen in 1583) verdwijnen. Zie p. 406.
297 Op 24 juni 1549; zie pp. 442 ev.
298 Friesland, Stad en Lande, Drenthe, Overijssel en Lingen.
299 Het Hubertsgat.
300 Stadsarchief rvr 925.35.5.
301 Zie pp. 429 ev. Stadsarchief rvr 467.
302 Stadsarchief rvr 925.35.6. De ironie wil dat deze verzekering van regeringswege – zeker voor wat betreft de algemene strekking ervan – later ijdel zou blijken te zijn. Nadat Karel V als keizer was opgevolgd door zijn broer Ferdinand ontstond een geheel andere situatie, waarin Groningen wel degelijk veel zwakker stond. Zie pp. 475 ev.
303 Stadsarchief rvr 782.3.1.
304 Stadsarchief rvr 476, 478 en 475.
305 Stadsarchief rvr 925.36.
306 Stadsarchief rvr 925.37.1.
307 Ibidem. Vgl. ook rvr 28, fol. 6.
308 Stadsarchief rvr 479 d.d. 25 oktober 1550.
309 Brief van 27 oktober 1550 (stadsarchief rvr 925.37.2).

310 Zie p. 443.
311 Stadsarchief rvr 1461.76 d.d. 28 oktober 1550.
312 Hun geloofsbrief dateert van 13 november 1550 (stadsarchief rvr 962.13).
313 Op woensdag 3 september 1550. Zie p. 459.
314 EB 747.
315 Stadsarchief rvr 925.37.3.
316 Een mijl is ongeveer 10 km.
317 Stadsarchief rvr 925.40.4. en 925.40.1.
318 Stadsarchief rvr 925.39.
319 Stadsarchief rvr 925.40.4.
320 Stadsarchief rvr 925.40.3.
321 Stadsarchief rvr 925.40.6.2.
322 Stadsarchief rvr 925.43.1 en 2.
323 Zo interpreteer ik de uitdrukking '*offt de vor een olde wilge sitten solde*'.
324 Stadsarchief rvr 925.41.
325 Stadsarchief rvr 925.44.1.
326 Stadsarchief rvr 925.44.2 d.d. 28 december 1550.
327 Stadsrekening 1550 fol. 280.
328 Stadsrekening 1550 fol. 298. Met deze 'kroepel' wordt ongetwijfeld dezelfde man bedoeld die ook in 1548 op het Damsterdiep belast was met de inning van extra-heffingen van Overeemse waren (zie p. 438).
329 Stadsrekening 1550 fol. 279, rvr 925.41.
330 Stadsarchief rvr 925.37.5.
331 Stadsarchief rvr 1461, zie ook rvr 925.37.4.
332 Stadsarchief rvr 925.37.5 dorsale aantekening.
333 Stadsarchief rvr 962.14; zie ook rvr 479.
334 De Groningse zaakwaarnemer ten Hove stuurde kopieën van de processen-verbaal van insinuatie op 7 en 8 april naar Groningen (rvr 962.15, rvr 485, rvr 925.46.2 en rvr 925.45.1).
335 Stadsarchief rvr 925.29. Zie p. 470, stadsarchief rvr 925.44.2 van 28 december 1550.
336 Ook in Groningen was het plakkaat, gedateerd 25 september 1550 te Augsburg, niet zonder meer afgekondigd. Stadhouder Aremberg had het op 5 november 1550 vanuit Utrecht ter publicatie naar Groningen gezonden, maar burgemeesters en raad hadden het op 16 januari 1551 teruggestuurd met de mededeling dat het in strijd was met de oude gebruiken die de keizer had beloofd te zullen eerbiedigen en handhaven. Het stadsbestuur verklaarde zijnerzijds alles te zullen doen wat nodig was om de gewraakte *boese secten ende quade luede* te bestrijden. 'Als wij in ons gebied iemand aantreffen die "met de secte besmet is" zullen wij hem, in overeenstemming met onze eigen publicatie terzake, *an den halse* straffen.' Burgemeesters en raad verzochten de stadhouder om in te stemmen met opschorting van de uitvoering van het plakkaat, totdat hij in eigen persoon naar Groningen zou zijn gekomen en overleg met de Ommelanden zou hebben plaatsgevonden. Aremberg stond er echter op dat het bevel van de keizer onverwijld werd opgevolgd en beval het stadsbestuur een kopie te sturen van de publicatie die het op eigen titel tegen de ketters had afgekondigd (brief van 13 februari 1551; rvr 1090.1 en 2).
337 Stadsarchief rvr 962.16 van 18 april 1551.
338 De beide kooplieden kregen op 22 februari 1551 van de stadsrentmeester 25 rijder guldens (stadsarchief rvr 861.2). Ze waren toen in Groningen en hebben waarschijnlijk bij die gelegenheid overleg gevoerd met burgemeester Sickinge.
339 Stadsarchief rvr 483.
340 In verband met het vruchteloze onderhoud van het Oostfriese gezantschap met het Groninger stadsbestuur op 15 november 1550 meldt Ubbo Emmius nog dat de gijzelaars 'niet lang daarna' naar huis terugkeerden (Emmius, *RFH* LX 945). De vraag is nu maar hoe lang 'niet lang' is! Het lijkt erop dat het toch nog meer dan een half jaar heeft geduurd.
341 Dit blijkt uit de 'positiën ende articulen, die syndicus Herman Abbring in het genoemde jaar inzake de voorbijvaartkwestie opstelde (rvr 925.47, gedrukt bij Acker Stratingh, 'Het geschil', 128-132).
342 EB 748 en 749; maart en mei 1552.
343 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 84.
344 Eerder (p. 417) is erop gewezen dat dit voor de Groninger schuitemakers reeds vóór 1529 de gangbare praktijk was.
345 De Oostfriezen waren blijkbaar uit op een – herhaalde? – formele erkenning van hun rechten.
346 DA 28-29 (13 maart 1555).
347 Zie pp. 427 en 453.
348 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 84. Vgl. ook de zeeroverij van Thomas Luchtemaker en Eilard Quaderik (stadsarchief rvr 787 en 497). Uit deze stukken blijkt,

dat hun roofpartijen – onderdeel van de strijd tussen Habsburg en Frankrijk – opnieuw tot confrontaties tussen Groningen en Emden leidden.

349 Stadsarchief rvr 925.47.2.

350 Nu worden *vreemde* getuigen gezocht. In 1550 waren het *eigen* mensen die getuigenis aflegden. Vgl. het bezwaar van Viglius, dat de eerdere getuigen *testes de in sua* waren (zie p. 464).

351 Stadsarchief rvr 925.47.3.1 en 2.

352 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 84.

353 Stadsarchief rvr 925.47.5.5 en 4.

354 Stadsarchief rvr 925.48 (23 december 1557).

355 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 89.

356 EB 774.

357 Emmius, *RFH* LX 956.

358 Acker Stratingh heeft reeds op deze toevoeging in de leenbrief van 1558 gewezen (Acker Stratingh, 'De Eems', 193). Hagedorn attendeert op een in het Oostfriese Landsarchief berustend processtuk uit 1665, waarin wordt vastgesteld dat de in de tekst geciteerde, op de Eems betrekking hebbende woorden in de eerste zeven leenbrieven voor de Oostfriese graven ontbreken (Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 81). Zie ook de bijlage 'Goochelen met akten' op pp. 512 evv.

359 EB 775.

360 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 85 en Acker Stratingh, 'Het geschil', 105.

361 Bernhard Alting, *De pilaren en peerlen*, 19. Met de 'bulle' bedoelt Alting uiteraard het fraaie privilege dat Karel V in 1548 te Augsburg voor de Groningers had uitgevaardigd.

362 Hermann Aubin/Eberhard Menzel, *Die niederländischen Ansprüche auf die Emsmündung* (Abhandlungen der Forschungsstelle für Völkerrecht und ausländisches Öffentliches Recht der Universität Hamburg, Band 4) (Hamburg 1951) 17.

363 Heesing, *Emder Stapelrecht*, 309. Oost-Friesland maakte toen deel uit van het koninkrijk Holland dat in 1806 overeenkomstig de wens van Napoleon tot stand was gekomen. Bij de vrede van Tilsit (1807) verloor Pruisen aan Frankrijk onder meer al zijn gebieden ten westen van de Elbe, waaronder ook Oost-Friesland. Dit laatste gebied werd een departement van het koninkrijk Holland. Deze situatie duurde slechts kort. Vanaf 1 januari 1811 hield het koninkrijk Holland op te bestaan en werd het grondgebied ervan ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Oost-Friesland werd als *Département de l'Ems oriental* één van de 130 Franse departementen. Nog voordat de bestuurlijke structuren er waren opgezet stortte de Franse heerschappij al weer in en werd Oost-Friesland weer Pruisisch (november 1813). In 1815 kwam het gebied vervolgens aan het koninkrijk Hannover (Deeters, 'Grenze', 66-67).

364 Schmidt, 'Emden', 162.

365 Schmidt, 'Emden', 192-194.

366 R. Häpke, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte. Erster Band: 1531-1557* (München en Leipzig 1913) nr. 762.

367 Heinz Schilling, 'Die "Emder Revolution" als europäisches Ereignis', in: Hajo van Lengen, red., *Die "Emder Revolution" von 1595. Kolloquium der Ostfriesland-Stiftung am 17. März 1995 zu Emden* (Aurich 1995) 113-136, vooral 121-123.

368 Schmidt, 'Emden', 197.

369 De naar Emden uitgeweken gereformeerde Ommelander Abel Eppens ergerde zich hevig aan het morele bederf dat hij onder de niet-gereformeerde bevolking van Emden zag en dat hij toeschreef aan de snelle economische ontwikkeling van de stad. 'Emden is rijk geworden door de vluchtelingen. Voor 30 jaar kwamen er vluchtelingen uit Engeland en nu uit Brabant en alle provincies als gevolg van de inquisitie. Geen stad is in 50 jaar zo gegroeid en rijk geworden als Emden. *Religio peperit Embdae divitias, filia vero devorabat matrem*' ('de godsdienst heeft Emden rijkdommen gebaard, maar de dochter verslond haar moeder', AE I 370).

370 Schilling, 'Emder Revolution'.

371 Zie p. 425.

372 Schmidt, *Politische Geschichte*, 215-217.

373 In de jaren 1580-1594 hadden de troepen van de Spaanse koning het Westfaalse achterland van Emden herhaaldelijk gebruikt als corridor, uitvalsbasis voor acties of als gebied om te overwinteren. Verder waren deze troepen meer dan eens afhankelijk gebleken van aanvoer van proviand via de haven van Emden en de Eems. Tenslotte beschikte 'Den Haag' in 1598 over informatie dat de koninklijke legerleiding van plan was Emden in te nemen (Harm Wiemann, 'Das Reich, die Niederlande,

der Graf und die Stände Ostfrieslands 1595-1603', in: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 39 (Hildesheim 1967) 115-149, hier: 129).

374 Zie voor het door de Staten-Generaal in deze periode ten aanzien van Oost-Friesland gevoerde beleid de betreffende resoluties, zoals die gepubliceerd zijn in: N. Japikse en H.H.P. Rijperman, eds., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, RGP grote serie ('s-Gravenhage 1922-1970) en A.Th. van Deursen, J.G. Smit en J. Roelevink eds., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610 tot 1670*, RGP grote serie ('s-Gravenhage (1970-). Zie ook de correspondentie van Johan van Oldenbarnevelt: S.P. Haak en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt: bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en familie. 1570-1620*, drie dln., RGP grote serie ('s-Gravenhage (1934-1967).

375 Wiemann, 'Das Reich', 122-123.

376 Wiemann, 'Das Reich', 129.

377 Wiemann, 'Das Reich', 144-145.

378 Schmidt, Politische Geschichte, 248.

379 Deeters, 'Emden', 315.

380 Zie het vierde discours in het tractaat 'Oudt en nieu Groningen' van Bernhard Alting ([1648] RF Hs in folio 293, 96-108). Overigens is de stadsgeschiedenis uit de periode 1596-1601 nog nooit onderwerp geweest van serieus onderzoek, ook niet toen het aantal historici dat de weerbarstige bronnen kon lezen nog niet zo klein was als nu. De reden ligt voor de hand: de Groningers schaamden zich voor hun 'particularisme' in die jaren, de Ommelanders hadden er geen boodschap aan en voor de anderen was Groningen te ver weg om interessant te zijn. Toch is in deze jaren een cruciale stap gezet op de lange weg die Groningen moest afleggen om van stadsrepubliek en 'stad apart' een gewone Nederlandse provinciehoofdstad te worden en zijn de gebeurtenissen van deze jaren ook van grote betekenis voor de interpretatie van de staatkunde van de vroege republiek. Zie ook 'Een stad apart', §1.3.12, pp. 152 evv.

381 Deeters, 'Grenze', 65.

382 G.M. de Vries, *Pompen, paapen en kiellichten.* Bijdrage tot de geschiedenis van het zeewezen 8 ('s-Gravenhage 1977) 47.

383 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 15 en 63.

384 RF 1611.15-19.

385 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 27 en 63.

386 Hugo de Groot, *De iure belli ac pacis*, boek II cap. III §18, geciteerd bij Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 28.

387 Zie ook de raadsresolutie van 21 juni 1697 (stadsarchief rnr 314.24 fol. 389). Bij deze gelegenheid werd de vier burgemeesters verzocht kopieën te maken van de in de stadskist berustende stukken aan de hand waarvan de Groninger voorrechten ten aanzien *van de voorbijvaert en tollen tot Embden in Oostvrieslandt en op de Eemse* konden worden aangetoond.

388 Acker Stratingh, 'Het geschil' 107 en 108 en de verwijzingen aldaar.

389 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 41.

390 Aldus de Emder burgemeester Loesing (H. Loesing, *Geschichte der Stadt Emden bis 1595* (Emden 1843) 105).

391 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 59.

392 Deeters, 'Grenze', 66.

393 Acker Stratingh, 'De Eems', 200 ev.

394 Ib.

395 De 'Eemskwestie' kwam herhaaldelijk aan de orde in de Nederlands-Duitse betrekkingen. Vele delen van de *Bescheiden* (of: *Documenten*) *betreffende de buitenlandse politiek van Nederland* uit de periode 1848-1945, die in de grote serie 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën' zijn verschenen, bevatten informatie over dit thema.

396 J. van der Hoeven Leonhard, *De Eemskwestie; een overzicht* (Haarlem 1918) 25.

397 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 59.

398 Van der Hoeven Leonhard, *Eemskwestie*, 25.

399 De eerste loopt via het Oostfriese Gaatje, het Eemshorngat, het Randselgat en de Westereems, de tweede via de Bocht van Watum, het Doekegat, de Oude Westereems en het Hubertsgat. Van de laatste, westelijke geul werd in de jaren zestig gemeld dat ze minder bruikbaar werd als gevolg van verzanding die waarschijnlijk mede in de hand werd gewerkt door de Duitse baggerwerkzaamheden in de oostelijke vaargeul (L.J. Bouchez, 'De Nederlands-Duitse regeling van het Eems-Dollardvraagstuk', *Sociologisch Bulletin*, 17e jrg. 1963 nr. 2/3, 89-94; hier 90).

400 Bouchez, 'Eems-Dollard-vraagstuk', 89.

401 Brief van de staatssecretaris van LNV aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 19 juni 2001 (DNO 2001/2000) en verslag van de 12e verga-

dering van de subcommissie 'G' Eems-Dollard van de Permanente Nederlands-Duitse Grenswaterencommissie van 11 oktober 2001 te Nieuweschans.

402 Verslag van de 11e zitting van de Permanente Nederlands-Duitse Grenswaterencommissie van 19 april 2001 te Gandersum op www.waddenzee.nl.

403 Onderscheiden worden de stroomgebieden van Rijn, Maas, Schelde en Eems.

404 Zie ook Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910). 90.

405 Zie hiervoor ook 'Een stad apart', p. 38.

406 Zie §3.3.13, in het bijzonder p. 476.

407 Zie het verslag van de bespreking van 5 oktober 1550 op pp. 465 ev.

408 'The truth, no doubt, is one, but that fact does not preclude a diversity of justified beliefs about it' (Nicolas Rescher, *Pluralism; Against the Demand for Consensus* (Oxford 1992) 9. Zie over dit thema ook Isaiah Berlin, *Against the current. Essays in the history of ideas*, uitgegeven en ingeleid door Henry Hardy en Roger Hausheer (Oxford 1981).

409 Ook de herkomst en ontwikkeling van het Groninger stapelrecht is niet in alle opzichten duidelijk. Zie p. 408 en 'Een stad apart', §1.2.4.

410 Zie p. 407.

411 Zie pp. 451 ev.

412 Zie p. 430.

413 Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910), 12 en 76.

414 Zie p. 421, stadsarchief rvr 925.11.1.

415 Enkele van de getuigen van 1544 waren ook in 1550 weer als zodanig van de partij en ook de opvarenden van het 'proefschip' van 1550, Hindrick Tekenborg en Johan Quakenbrug, hoorden tot degenen die al in 1544 hadden geklaagd over de Oostfriese maatregelen.

416 Zie p. 411.

417 Zie over de ontwikkeling van het denken over rechtsbronnen het artikel van J.P.A. Coopmans, 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie' in: *Rechtsvinding. Opstellen aangeboden aan prof.dr. J.M. Pieters* (Deventer 1970) 71-109.

418 Heesing, *Emder Stapelrecht*, 7.

419 Zie 'Een stad apart', §1.2.4, pp. 63 evv.

420 Zie p. 443.

421 Zie p. 402.

422 Zie p. 410.

423 Deeters, 'Grenze', 62.

424 Zie de bijlage 'Goochelen met akten' op pp. 512 evv.

425 Zie pp. 407 ev. en 'Een stad apart', pp. 66 ev.

426 Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving* I, 182 ev.

427 Aubin/Menzel, a.w., 12-16.

428 J. van der Hoeven Leonhard, *De Eemskwestie; een overzicht* (Haarlem 1918) 7-8.

429 Zie 'Een stad apart', §1.1.7.

430 Huussen, 'Scholbalg', 87-88.

431 Huussen, 'Scholbalg', 96-97.

432 Voorbeelden hiervan zijn de strijd tegen de zeerovers die in de jaren vijftig van de zestiende eeuw het noordelijk kustgebied onveilig maakten, en de blokkade die Staatse oorlogsschepen in de jaren na 1580 op de Eems legden. Zie hiervoor Bernhard Hagedorn, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des 16. Jahrhunderts bis zum westfälischen Frieden (1580-1648)*, Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VI (Berlin 1912).

433 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 18.

434 Zie p. 482.

435 Aubin/Menzel, *Ansprüche*, 62.

436 Zie voor de 'historisering' van de staat als object van de rechts- en institutionele geschiedenis: Schilling, *Die Stadt in der frühen Neuzeit* 51-56 ('Ein Paradigmawechsel').

Bijlage

Goochelen met akten

Hierboven is enkele malen gewezen op de Oostfriese leenbrieven en de dubieuze status daarvan.[1] Het gaat hier om een ingewikkelde zaak, die in de tekst van mijn studie niet nader kon worden toegelicht. Bovendien zijn er in deze kwestie nog onlangs vergissingen gemaakt die de verwarring verder hebben vergroot. Deze bijlage bedoelt enige helderheid te verschaffen, zij het dat ik mij beperk tot hetgeen in het verband van deze studie van belang is.

Op 1 oktober 1464 verhief keizer Frederik III de hoofdeling Ulrich Cirksena tot graaf in Oost-Friesland. Aan de uitvaardiging van deze oorkonde, die dateert van 1 oktober 1464 en nog altijd *in originali* bestaat, waren langdurige onderhandelingen vooraf gegaan.[2]
Kort samengevat luidt de tekst aldus:

> Keizer Frederik overweegt dat Ulrich, hoofdeling te Norden in Oost-Friesland, bekend staat om zijn 'eerbaarheid, redelijkheid, vernuft en deugd' en zich voor het Rijk verdienstelijk heeft gemaakt. De hoofdeling wil daarmee ook in de toekomst doorgaan. Ulrich heeft zijn eigendommen aan de keizer opgedragen en deze geeft ze hem als Rijksleengoederen weer terug, verheft ze tot een graafschap van het Heilige Roomse Rijk en benoemt Ulrich tot graaf.
> De betreffende eigendommen worden opgesomd: de 'wonung, wesen und sloss' in Norden, Emden en de Eemsgouw, samen met de sloten in Greetsiel, Berum, Aurich, Leerort en Stickhausen, zoals die gelegen zijn 'von der Westeremse osterwards biss an die Weser, von der see zutwert biss an die teutschen palen [....]' en van het noorden van de zee tot 'Hennenpoel, zu Dethern und Lengen' [...].

In 1495 vroegen Ulrichs zonen Edzard en Uko aan koning Maximiliaan een bevestiging van hun grafelijke rechten. Ze legden hem niet (een kopie van) de oorkonde van 1464 voor, maar een namaak-akte die gedateerd was op 30 september 1454.[3] De tekst ervan werd opgenomen in de bevestigingsoorkonde die Maximiliaan op 5 april 1495 uitvaardigde.[4] De valse akte van 1454 is eeuwenlang voor echt aangezien en gold als 'das wichtigste Aktenstück für Ostfriesland'.[5]
Ter vergelijking met de tekst van 1464 geef ik ook van deze valse tekst de hoofdpunten, waarbij ik de afwijkingen van de tekst van 1464 cursief zet:

1 Zie pp. 410 en 437 ev.
2 *OUB* I 807. Deeters, 'Grenze', 62. Eerder maakte de keizer van Ulrich Cirksena's bezittingen te Norden een graafschap en verhief hem tot 'graaf in Norden' (14 juni 1463, *OUB* I 790). Zie p. 410.
3 *OUB* I 677.
4 *OUB* II 1433.
5 K. Herquet, 'Ueber die Echtheit des ersten Kaiserlichen Lehenbriefs für Ostfriesland von 1454 und sein Verhältnis zu den beiden anderen von 1463 und 1464', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* V (Emden 1882) 1-13.

> Keizer Frederik overweegt dat Ulrich, *heer in Oost-Friesland*, bekend staat om zijn '*adeldom*, redelijkheid, vernuft, *waardigheid* en deugd' en zich voor het Rijk verdienstelijk heeft gemaakt. Ulrich zal dat ook in de toekomst willen doen. Hij heeft *alles wat bij Oost-Friesland behoort* aan de keizer opgedragen en deze geeft dat alles als Rijksleengoederen aan hem terug, *uit eigen beweging, zonder dat Ulrich daarom heeft gevraagd,* verheft het tot een graafschap van het Heilige Roomse Rijk en benoemt Ulrich tot graaf.
>
> Ook nu weer bevat de tekst een opsomming van wat Ulrich aan de keizer heeft opgedragen: de sloten en steden Emden, Norden, Greetsiel, Berum, *Esens, Jever*, *Friedeburg*, Aurich, Leerort, Stickhausen en *Lengen*, en verder *alle sloten, steden en dorpen* van de Westereems oostwaarts tot aan de Wezer, *met Butjadingen en Stadland*, *alle eilanden die bij Oost-Friesland in zee liggen*, van de zee tot aan de *oude* Duitse palen, 'von der Aha bis zu Hempoel, zu Detern und zu Lengen' [....].

De tekst van de hierboven geciteerde oorkonden is opgenomen in het eerste deel van het *Ostfriesische Urkundenbuch*, dat in 1878 verscheen en dat was samengesteld door de archivaris Ernst Friedländer. Zijn Hamburgse collega Wilhelm von Bippen recenseerde Friedländers werk in de *Historische Zeitschrift* van 1880. Een flink deel van zijn recensie wijdde Von Bippen aan het feit dat zijn collega zonder blikken of blozen een vervalst stuk als echt had opgenomen. De recensent doelde daarbij op de akte van 1454 en voerde een aantal krachtige argumenten aan ter onderbouwing van zijn stelling dat het hier om een *falsum* gaat.[6] Het hoofd van het Staatsarchiv te Aurich, K. Herquet, nam het hierna op voor de echtheid van het stuk, waarna Von Bippen nogmaals, in een nog veel uitvoeriger en overtuigender artikel, zijn mening naar voren bracht dat de beleningsakte van 1454 wel degelijk vals is.[7]

Tegenwoordig bestaat er geen onenigheid meer over deze kwestie. De onderzoekingen van Von Bippen en anderen na hem hebben duidelijk gemaakt dat de valse, op 1454 gedateerde tekst heel goed past in de politieke context van 1495. Het gebied dat in de akte van 1454 als het territorium van het Oostfriese graafschap wordt aangeduid is zowat tweemaal zo groot als dat van 1464. In 1464 was er nog geen sprake van Esens, Jever, Friedeburg, Butjadingen en Stadland, maar het waren wel de gebieden die graaf Edzard graag bij zijn graafschap wilde incorporeren. De vervalsing van 1495 diende een uiterst praktisch doel: ze moest de aanspraken van Edzard (en zijn broer Uko) op de genoemde gebieden kracht bijzetten.[8]

Hierboven is in de context van het zgn. Augsburger privilege van 1548 al aangestipt dat de Nederlandse regering te Brussel halverwege de zestiende eeuw reeds verdenkingen koesterde tegen de Oostfriese leenakte van 1454.[9] Even leek het erop dat dit gevoelige punt ook ter tafel zou komen tijdens de conferentie, die op 14 mei 1550 te Appingedam werd gehouden en waar Oostfriese en Groninger delegaties trachtten een oplossing te vinden voor de problemen rond de 'Emder voorbijvaart'.[10] Toen de Groningse deelnemers aan het gesprek hoorden dat in een van de stukken die de Oostfriezen ter tafel brachten ook Jever en Esens werden genoemd als plaatsen die bij Oost-Friesland behoorden, reageerden ze verbaasd. In de hun bekende tekst van de Oostfriese leenbrief (de echte van 1464) kwamen die plaatsen immers niet voor.

Dit is de eerste vervalsing. Er is echter ook nog een tweede onregelmatigheid, maar die is niet door iedereen opgemerkt. Vreemder nog, ook nadat zij was opgemerkt werd en wordt zij niet begrepen. Voor een bespreking daarvan kunnen we opnieuw het verslag ter hand nemen, dat syndicus Abbring maakte van de conferentie te Appingedam. Hij noteerde daarin dat de Groningse delegatie protest aantekende tegen

6 W. von Bippen, recensie van het Oostfriese oorkondenboek in: *Historische Zeitschrift* 44 (Neue Folge 8) (München und Leipzig 1880) 299-306.

7 Herquet, 'Ueber die Echtheit' en W. von Bippen, 'Die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft', *Hansische Geschichtsblätter* 1883 (Leipzig 1884) 45-85.

8 Schmidt, *Politische Geschichte*, 124-125.

9 Zie p. 438, noot 182.

10 Zie §3.3.6.

de interpretatie die de Oostfriezen gaven van de woorden in de Oostfriese beleningsakte, waarin de westelijke grens van het graafschap werd aangegeven. In die tekst stond dat het graafschap gelegen was 'von der Westeremse osterwards biss an die Weser'. De Oostfriezen meenden dat deze woorden *inclusief* moesten worden opgevat en dat dus ook de Eems zelf in haar geheel bij Oost-Friesland hoorde. De Groningers van hun kant betoogden dat men deze passage *exclusief* moest interpreteren: de Eems behoorde naar hun mening zowel tot de Habsburgse Nederlanden als tot Oost-Friesland.[11]

Zoals we hebben gezien is de (valse) oorkonde van 1454 opgenomen in de bevestigingsakte die koning Maximiliaan in 1495 voor de gebroeders Edzard en Uko Cirksena uitvaardigde. De opsomming van steden, sloten en gebieden die bij Oost-Friesland horen, wordt in die tekst gevolgd door de woorden 'mit [....] auch dem wasser die Embse und allen andern schiffreichen wassern, bachen, teichen, flussen, klain und gross, wie dieselben den nahmen haben, und von recht zu Oistfrieslandt gehorig seindt [....]'. Op grond hiervan zou er ook omtrent de status van de Eems al sinds het jaar 1495 geen misverstand meer kunnen bestaan. De nadruk ligt hier op het woordje 'zou'. Deze conclusie zou juist zijn indien deze frase inderdaad in de tekst van Maximiliaans bevestigingsoorkonde zou zijn opgenomen. Dat is echter *niet* het geval.

De uitgever van het oorkondenboek tekende in de noten bij deze tekst[12] wel aan dat er verschillende lezingen van deze oorkonde bestaan, maar merkte niets op ten aanzien van de frase over de Eems en de andere wateren. Daardoor *lijkt* het alsof deze onderdeel was van de (valse) tekst die in 1495 ter bevestiging aan keizer Maximiliaan is voorgelegd. Veertig jaar voordat Friedländer het eerste deel van zijn *Ostfriesisches Urkundenbuch* publiceerde, had de jonge Groninger jurist H.O. Feith jr. er in zijn dissertatie *De gildis Groninganis* reeds op gewezen dat rooms-koning Ferdinand in 1558 de Eems aan het graafschap Oost-Friesland had *toegevoegd*. Feith had daarbij alleen verwezen naar de achttiende-eeuwse uitgave van de bewuste oorkonde van 14 januari 1558, maar verder niet aangegeven hoe hij tot die slotsom was gekomen.[13] Of de arts en historicus G. Acker Stratingh kennis heeft gehad van Feiths mededeling is niet onwaarschijnlijk, maar in de studie die hij in 1865 over de Eems publiceerde noemde hij haar niet. Ook Stratingh deelde in zijn artikel mee dat de Eems pas in 1558 uitdrukkelijk aan Oost-Friesland is toegewezen, maar anders dan Feith vertelt hij ons ook hoe hij tot die opvatting is gekomen. Het was hem opgevallen dat de passage over de Eems ontbreekt in enkele afschriften van de akte van 1454 die in het stadsarchief van Groningen liggen.[14] Toen hij de zaak verder uitzocht bleek dat de bewuste woorden voor het eerst voorkomen als een interpolatie in de leenakte van 1454, die is opgenomen in de oorkonde van 14 januari 1558, waarbij koning Ferdinand de zonen van graaf Enno en Anna van Oldenburg bevestigde in hun grafelijke waardigheid.[15]

Noch Feiths mededeling van 1838, noch die van Acker Stratingh uit 1865 is aan de orde gekomen in de discussie die na het verschijnen van het Oostfriese oorkondenboek over de Oostfriese leenbrieven is gevoerd. Iedereen bleef denken dat de woorden *auch dem Wasser ....* ook in Maximiliaans akte van 1495 stonden. Ook Walter Deeters heeft zich op dit punt

11 Zie p. 453.

12 *OUB* I 591.

13 H.O. Feith, *De gildis Groninganis* (Groningen 1838) 23-24. De oorkonde van 1558 is uitgegeven door E.R. Brenneysen, *Ost-Friesische Historie und Landes-Verfassung*, 2 dln. (Aurich 1720) I, 240.

14 De tekst van de valse akte van 1454 is in het Register Feith opgenomen onder RF 1454.9. Mij zijn zes afschriften bekend. Stadsarchief rvr 925.5 (geschreven door dr. Herman Abbring) en 925.6 (in duplo, met een aantekening van Johannes Voget) zijn afschriften van Maximiliaans oorkonde (RF 1495.24), waarin de tekst van 1454 is opgenomen. Verder is er een los afschrift (rvr 1399.1) en een tweetal kopieën van de oorkonde waarbij keizer Karel V ten behoeve van graaf Enno de valse akte van 1454 bevestigt, gegeven te Spiers op 24 september 1528 (RF 1528.19, rvr 1399.2 en 1399.3). In deze tekst verklaart de keizer dat hij dezelfde akte al eens eerder, op 31 mei 1521, bevestigd had ten behoeve van graaf Edzard. De kopie onder rvr 1399.3 bevat de aantekening dat deze akte in januari 1558 bevestigd is ten behoeve van 'de drie gebroeders Edzard, Christoffer en Johan'.

15 Acker Stratingh, 'De Eems', in het bijzonder 193 evv.

vergist.[16] In zijn uit 1992 stammende en al vaker geciteerde artikel over de grens tussen Drenthe en het Eemsland en Groningen en Oost-Friesland verwijst hij wel naar de studie van Acker Stratingh over de Eems, maar de portee ervan is hem ontgaan. Deeters schrijft dat Acker Stratingh de valsheid van de akte van 1454 heeft aangetoond – dat is niet het geval, Stratingh zwijgt daarover – en verklaart nog eens weer dat de woorden *auch dem Wasser die Embse und allen andern schiffreichen wassern, bachen, teichen, flussen* zo precies passen bij de expansiepolitiek van graaf Edzard en daarom in 1495 zijn geïnterpoleerd – alsof Acker Stratingh in het bewuste artikel niet juist had aangetoond dat deze woorden pas in 1558 in de beleningsakte zijn ingevoegd.

Er is naar mijn mening geen enkele reden om Acker Stratingh enig misverstand aan te wrijven of hem te zien als een slachtoffer van 'negentiende-eeuws nationalistisch denken'.[17] De onechtheid van de oorkonde van 1454 is ook allerminst 'een spook' dat door 'de Nederlanders' wordt ingezet ter verdediging van hun claim op de helft van de Eems, zoals Deeters schrijft. Het gaat in deze discussie niet over de onechtheid van de oorkonde van 1454, maar om twee andere dingen: (1) het feit dat de Oostfriese autoriteiten van mening waren dat de tekst van de echte oorkonde van 1464 – en ook die van de valse van 1454 of 1495 – onvoldoende steun bood aan hun opvatting dat de Eems in haar geheel tot Oost-Friesland behoorde, en (2) dat men dit manco in 1558 heeft gerepareerd door rooms-koning Ferdinand een akte te laten bezegelen waarin een passage was opgenomen die aan elke twijfel op dit punt een einde moest maken.

Het lijkt erop dat Feith en Acker Stratingh tot nu toe de enigen zijn geweest die dit hebben begrepen. De vraag die nu te beantwoorden overblijft, is of de Oostfriese interpretatie van de belening van 1464 – die in 1558 'Rijksrecht' werd – juist is of niet, met andere woorden, of keizer Frederik III in 1464 inderdaad bedoeld heeft om de Eems aan Oost-Friesland toe te wijzen. 'Ja', zeggen alle Oostfriese auteurs, 'Nee', zeggen de Nederlanders. Zoals ik in mijn studie heb betoogd, kan de kwestie niet met ja of nee beantwoord worden. Het besef dat het territoriale bezit van de Eems van belang was, heeft aan Oostfriese zijde in de loop van de tijd vastere vorm aangenomen – het conflict met Groningen over de voorbijvaart was één van de praktijkgevallen, die aantoonden dat het inderdaad om een gewichtig punt ging – en de Oostfriese regering heeft handig gebruik gemaakt van de gelegenheid die zich in 1558 voordeed om haar wens op dit punt gerealiseerd te krijgen.

16 Toen Walter Deeters, mijn oud-collega van het Staatsarchiv in Aurich, op 14 oktober 2004 onverwacht overleed, had ik zijn opstel over de grens tussen Oost-Friesland en Groningerland nog niet gelezen. Achteraf spijt het me zeer dat ik deze kwestie niet met hem heb kunnen bespreken.

17 Deeters, 'Grenze', 63.

4 Dansen om de bruid

Staatse plannen om Groningen te veroveren (1587)

In een brief van 1 mei 1592 informeerden burgemeesters en raad van Groningen stadhouder Francisco Verdugo over de bewegingen van het Staatse leger in de noordelijke gewesten. De opsteller van dit schrijven, stadssyndicus dr. Wilhelmus Hammonius, wees erop dat het uiteindelijk allemaal om de stad Groningen ging: 'Deze stad is de bruid waarom men danst'.[1] Vriend en vijand waren ervan overtuigd dat het bezit van deze stad beslissend was voor het beheersen van alle gebieden die nu het noordoostelijke deel van Nederland uitmaken. Dat gold in feite voor de hele periode waarin Groningen aan de kant van Filips II stond en de Ommelander heren de zijde van de Unie van Utrecht hielden (1580-1594).

Tijdens de bewerking van de archieven van de Friese stadhouders stuitten de archivarissen op een bundel stukken die aantekeningen bleken te bevatten over een militaire operatie, die in 1587 door Willem Lodewijk op touw was gezet om Groningen in handen te krijgen.[2] Een onderzoek naar de achtergronden van deze gebeurtenis bracht een andere vondst aan het licht: een – waarschijnlijk – in de stad Groningen zelf geschreven plan om Stad en Lande te veroveren.

Portret van Francisco Verdugo (1531-1595).
De Spaanse kolonel Francisco Verdugo kwam in de zomer van 1581 aan het hoofd van een koninklijk leger naar het noorden om de stad Groningen bij te staan tegen de Staatse troepen die zich in de Ommelanden genesteld hadden. Hij vervulde aanvankelijk de functie van plaatsvervangend stadhouder, maar werd pas per 1 juli 1585 officieel als gouverneur van Groningen, Friesland, Drenthe en Lingen aangesteld.
Gravure uit Pieter Chr. Bor, *Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam 1679-1684). Groninger Archieven, THAG 4397.

4.1 Verraad en Reductie

Gedurende de veertien jaar die liggen tussen het 'Verraad van Rennenberg' (1580) en de 'Reductie van Groningen' (1594) zijn van Staatsgezinde zijde ver-

schillende – vergeefse – pogingen ondernomen om de stad Groningen te bemachtigen. Men heeft het geprobeerd met hele en halve belegeringen (1580, 1581 en 1591) en met enkele listige aanslagen (1585 en 1587). Zoals bekend slaagden prins Maurits en zijn neef Willem Lodewijk er pas in juli 1594 in de stad te veroveren. 'Te reduceren', zoals men destijds zei. Met deze 'reductie' werd bedoeld dat Groningen werd 'teruggebracht' tot de Unie van Utrecht waarvan het door het 'verraad van Rennenberg' was losgeraakt.

Dit traditionele woordgebruik verhult de werkelijke gang van zaken. In tegenstelling tot de meest prominente vertegenwoordigers van de Ommelanden heeft de stad Groningen de Unie van Utrecht niet ondertekend en heeft ze alleen gedurende de eerste tien jaren van de Nederlandse opstand wat halfhartig meegedaan met de strijd tegen de Spaanse koning. Ze heeft de grootst mogelijke moeite gehad met het bepalen van haar positie ten aanzien van de gebeurtenissen die zich afspeelden in de zuidelijke Nederlanden en de westelijke kustgebieden. Vooral de laatstgenoemde streken waren voor Groningen van minder betekenis. De stad was minder op Holland en Zeeland geörienteerd dan op haar directe omgeving – Westerlauwers Friesland, Drenthe en de Ommelanden – en op Oost-Friesland, Westfalen, Nedersaksen en de Nederrijn.[3]

Bij de positiekeuze ten aanzien van de opstand tegen de koning van Spanje speelde de religiekwestie ook in Groningen wel een zekere rol, maar deze was toch niet zo belangrijk dat men andere belangen daarvoor in de waagschaal wilde stellen. Veel gewichtiger was de traditionele suprematie van de stad Groningen over de 'Friese Ommelanden'. Alle Groningers, zowel de leden van het leidinggevende patriciaat als de gildebroeders en het ongeorganiseerde volk, waren ervan overtuigd dat het bestaan van hun stad – en dus ook van henzelf – afhankelijk was van de Groninger markt.[4] Groningen was eeuwenlang de plaats geweest waar Stadjers en Ommelanders handel dreven en er was geen Groninger die zich kon voorstellen dat het ook anders zou kunnen.

Zolang de stad door iedereen als het vanzelfsprekende handelscentrum (de 'stapelplaats') van de regio werd beschouwd, was dit alles goed gegaan. Maar in de voorbije decennia hadden zich ontwikkelingen voorgedaan die maakten dat er nogal wat af te dingen was op de stelling die aan de basis lag van het Groninger stapelrecht. In de dertiende eeuw hadden de kooplieden die gebruik maakten van de Groninger markt, met elkaar afgesproken dat daar de 'hoghesten markeden' zouden zijn voor het verhandelen van Ommelander producten. De kooplieden waren dus overeengekomen dat ze geen Ommelander waren van de producenten of tussenhandelaren zouden opkopen voordat die in Groningen ter markt waren gebracht. Op die manier zou iedereen een eerlijke kans krijgen en zouden ook goede prijzen kunnen worden gemaakt.[5] In de loop van de eeuwen was de situatie echter ingrijpend veranderd. Steeds vaker kwam het voor dat plattelandsbewoners zelf producten opkochten en verhandelden buiten de Groninger markt om. Zolang dit binnen de perken bleef was dat niet zo'n probleem. Halverwege de zestiende eeuw lijken de handelsactiviteiten in de Ommelanden echter explosief te zijn toegenomen. Een uit 1560 daterende memorie stelt dat er 'vroeger' niet meer dan vijf of zes kooplieden in een dorp waren, maar dat er 'tegenwoordig' wel 150 of meer zijn.[6] Het succes van de Ommelander handel ondergroef de positie van de Groninger markt en begon een bedreiging te worden voor de stedelijke kooplieden. Onder druk van de handelaren nam het stadsbestuur dwangmaatregelen die moesten garanderen dat de goederenstromen als vanouds naar Groningen zouden blijven lopen. Door dit beleid joeg het stadsbestuur de plattelands-

bevolking echter tegen zich in het harnas. De grote Ommelander hoofdelingen, die zich in hun streven naar erkend adeldom gehinderd zagen door de dominante stad, maakten graag gebruik van het ongenoegen dat onder hun 'onderzaten' leefde. Gesterkt door deze anti-stedelijke sentimenten onder de bevolking wierpen zij zich op als bestrijders van de Groningse dwingelandij. Deze situatie bepaalde ook de opstelling van de meest invloedrijke Ommelander hoofdelingen in het conflict tussen de Staten en de koning van Spanje: zij verwachtten van de Staatsgezinde partij steun te krijgen tegen de stad en tekenden in 1579 de Unie van Utrecht.[7]

Pas toen deze Ommelanders eenduidig voor de opstand van Holland en Zeeland kozen werd het de Groningers duidelijk dat ze niet in hun wankelmoedigheid konden volharden. Door de opstelling van de Ommelander heren werd de opstand een rechtstreekse bedreiging voor Groningens positie[8] en zag het stadsbestuur in dat het kleur moest bekennen. Mocht er al twijfel zijn geweest bij welke partij, de Nadere Unie of de koning van Spanje, de stedelijke privileges het veiligst waren, nu de Ommelanders eenduidig Staatsgezind waren, moest de stad haar toevlucht nemen tot de koning. Zo leek het althans. Toch duurde het nog een vol jaar alvorens de Groningers de knoop doorhakten. Dat kwam doordat de politieke situatie vertroebeld werd door de religiekwestie. Vele vooraanstaande stadjers, onder wie ook een man als burgemeester Reint Alberda, sympathiseerden op grond van hun gereformeerde levensbeschouwing met de opstand tegen de Spaanse koning. Tegelijkertijd echter waren dezen, net als hun katholieke collega's, overtuigd van de noodzaak de stedelijke machtspositie desnoods met geweld te verdedigen.[9] Het waren juist deze mensen die zich door de partijkeuze van de Ommelanders voor een vrijwel onmogelijk dilemma geplaatst zagen.

De beslissing werd geforceerd door de dramatische gebeurtenissen die vanaf de eerste week van februari van het jaar 1580 in buurprovincie Friesland plaatsvonden. De Staten van dat gewest – gereformeerden gaven hier de toon aan – vermoedden dat stadhouder Rennenberg zich met de koning zou gaan verzoenen en besloten hem een stap voor te zijn. Ze maakten zich met geweld meester van de blokhuizen te Leeuwarden, Harlingen en andere steden. Kerkgebouwen en andere kerkelijke bezittingen werden genaast en geestelijken verbannen. Vele honderden katholieke Friezen zagen zich gedwongen huis en haard te verlaten. De meesten van hen zochten en vonden hun toevlucht in de stad Groningen. Ofschoon hun aantal fors is, mag men niet de gevolgtrekking maken dat degenen die Friesland *niet* ontvluchtten *dus* gereformeerd waren of met de opstand sympathiseerden. De meerderheid van de Friese bevolking was, net als die in Groningen, 'min of meer' katholiek. Tegelijkertijd zag, ook weer zoals in Groningen en Groningerland het geval was, slechts een kleine minderheid van de bevolking in het geloof een doorslaggevend motief voor het politiek handelen. Vluchten deden daarom alleen diegenen die inzagen dat zij vanwege hun verleden of uitgesproken geloofsovertuiging geen bestaanszekerheid meer hadden in een door gereformeerden gedomineerd Friesland: katholieke geestelijken die trouw wilden blijven aan het oude geloof, gewestelijke en lokale bestuurders, hoge ambtenaren en militairen.[10]

Met hun verhalen over de gewelddaden aan gene zijde van de Lauwers veroorzaakten de Friese vluchtelingen de nodige nervositeit in de stad Groningen. Zowel katholieke als gereformeerde stadjers hadden alle reden om bang te zijn. De katholieken vreesden voor een herhaling in Groningen van hetgeen zich in Friesland afspeelde en de gereformeerden waren benauwd voor een katholieke staatsgreep in reactie

op de Friese gebeurtenissen. Daarop was des te meer kans nu de 'katholieke' partij in de stad drastisch versterkt was door de aanwezigheid van een berooide en verbitterde schare Friese vluchtelingen.[11]

Zo kwam het dat de godsdienst, ofschoon de religiekwestie voor de stedelijke politiek van niet meer dan ondergeschikte betekenis was, toch de doorslag gaf bij de positiekeuze van de stad Groningen in het grote conflict tussen de koning van Spanje en de gewesten van de Nadere Unie. In de vroege ochtenduren van 3 maart 1580 pleegden de leidinggevende katholieken samen met stadhouder Rennenberg – deze was op zijn beurt al maandenlang door familieleden en andere personen uit de kringen rond de prins van Parma bewerkt – hun *coup* en kozen openlijk voor Filips II.[12] De meest uitgesproken aanhangers van de reformatie, ruim 300 personen,[13] werden opgepakt en gevangen gezet. Onder hen waren er velen die jarenlang samen met hun katholieke of indifferente collega's op de bres hadden gestaan voor de stedelijke belangen. Onder de huidige omstandigheden vormden ze echter een veiligheidsrisico. Vanwege hun godsdienstige gezindheid zouden ze wel eens partij kunnen kiezen vóór de opstand en dus tégen de belangen van de stad. Daarom werden de meesten van de arrestanten uitgewezen. Toen in de maanden die volgden bleek dat het de Staatsen niet zou lukken de stad Groningen met militair geweld in handen te krijgen, zagen ook vele Ommelanders zich genoodzaakt uit te wijken. Een groot deel van hen trok naar Emden, anderen naar Westerlauwers Friesland.[14] Overigens is voor Groningen en Groningerland, *mutatis mutandis*, dezelfde opmerking van toepassing die eerder ten aanzien van Westerlauwers Friesland is gemaakt. Degenen die *niet* uitweken of verbannen werden en er voor kozen om in Stad en Lande te blijven, waren beslist niet allemaal katholiek of sympathisanten van de koning van Spanje. Net zoals er in Friesland vele katholieken en koningsgezinden waren achtergebleven, gaven ook in Groningen en Groningerland vele gereformeerden en staatsgezinden er de voorkeur aan te blijven. We tasten echter in het duister voor wat betreft hun aandeel in de bevolking en hun invloed op de loop der dingen. Dat ook de tijdgenoten op dat punt in onzekerheid verkeerden zullen we in de loop van dit verhaal nog zien.

Omdat Groningen in 1579 niet is meegegaan met de opstandige gewesten die zich nader aaneensloten tegen de koning, heeft de stad zich in 1580 niet van hen kunnen verwijderen en is ook het woord 'reductie' niet op zijn plaats. In de loop van de jaren heeft de opstand echter een mythische status gekregen: de rebellie was een strijd van vrijheidslievende en rechtzinnige Nederlanders tegen Spaanse tirannie en afgodendienst. Toen de stad Groningen na een jarenlange verwoestende oorlog en een uitputtende belegering eindelijk op de knieën gedwongen werd – in de steek gelaten door een machteloze koninklijke regering te Brussel – was de waarheid te ongemakkelijk om haar in haar onverhulde gedaante aan te zien. Die waarheid was dat met deze zwaar bevochten overwinning een einde kwam aan een echte burgeroorlog, waarin stad- en landgenoten elkaar naar het leven hadden gestaan.[15] In werkelijkheid hadden Willem Lodewijk en Maurits niet zozeer een gehate Spaanse bezettingsmacht verdreven, als wel onwillige 'landgenoten' onderworpen. Overwinnaars en overwonnenen moesten echter met elkaar verder. Daarom was het nodig de bittere pil van de vernederende nederlaag voor de onderliggende partij enigszins te vergulden. De overwinnaars namen daarvoor hun toevlucht tot een zestiende-eeuwse vorm van *spin*. Kernstuk daarin was de fictie dat de verovering van Groningen eigenlijk een bevrijding was. Het handjevol verjaagde bui-

Groningen en Holland

Op grond van een beschikking van graaf Jan (II) van Henegouwen en Holland (1299-1304) genoten Groninger kooplieden bepaalde voorrechten in het Hollandse. Desondanks lijken de handelsbetrekkingen tussen Groningen en Holland in de middeleeuwen niet erg intensief geweest te zijn. Ook in politieke zin was Holland voor de Groningers vanouds een afgelegen streek waarmee ze niet zoveel te maken hadden.

Daarin kwam verandering toen de Hollandse graven later oude machtsaanspraken op Friesland wilden realiseren. Tegen 1400 probeerde de graaf van Holland dit gebied te onderwerpen en zocht daarvoor steun bij aanzienlijke heren in alle Friese landen, tot aan de Jade toe.[17] Friesland werd destijds verscheurd door partijstrijd. De partij van de Vetkopers was op de hand van de graaf van Holland, de Schieringers wilden hem buiten de deur houden. Nog in 1406 beschouwde de Hollandse graaf, Albrecht van Beieren, de Ommelander Vetkopers als zijn leenmannen. Een nieuwe fase brak aan toen Oostfriese hoofdelingen zich met de strijd gingen bemoeien. Het kwam tot een *renversement des alliances*, zodat niet de Vetkopers, maar de Schieringers aan de Hollandse kant meevochten. De strijd eindigde op 1 februari 1422 met een verzoening (de zogenaamde 'Groninger vrede'). Daarbij werd het gezag van Jan van Beieren – deze was toen (als 'ruwaard') in het bezit van de grafelijke macht van Holland – in Westerlauwers Friesland erkend. 'Holland' was hierdoor erg dicht in de buurt gekomen van Groningen. De stad zette alles op alles om zelfstandig te kunnen blijven en maakte daartoe met zijn heer, de bisschop van Utrecht, ook de nodige afspraken. De stadjers wilden voorkomen dat hun stad stapsgewijs en ongemerkt verder in de Hollandse invloedssfeer werd getrokken. Dat is de achtergrond van een opmerkelijke bepaling in het Stadboek van 1425. In artikel 9 van het zesde boek, waarin de manier geregeld wordt waarop 'buitenlanders' het burgerrecht te Groningen kunnen verwerven, is voor Hollanders een bijzondere procedure vastgelegd. Burgemeesters en raad – het dagelijks bestuur van de stad – mochten een Hollander slechts het burgerrecht verlenen wanneer de meerderheid van de Gezworen Meente ermee instemde. In 1446 ging men nog een stap verder. Toen besloten burgemeesters en raad, gezworen meente en 'de wijsheid' van de stad dat voortaan geen enkele Hollander of Zeeuw meer als burger, buur of inwoner zou worden toegelaten (art. 18 van het negende boek).[18]

De Hollandse graaf wist zich niet in Friesland te handhaven, maar halverwege de vijftiende eeuw kwam er een tegen de stad Groningen gerichte samenwerking tot stand tussen hertog Filips (de Goede) van Bourgondië – die toen op de Hollandse gravenstoel zat – en enkele niet met name genoemde hoofdelingen. Ook zijn zoon, hertog Karel de Stoute, wilde een poging doen de Hollandse aanspraken op Friesland te realiseren.[19] In 1473 wist hij Gelre te veroveren, maar verder naar het noorden kwam hij niet. Daarmee was een politieke verbinding tussen Groningen en de Ommelanden enerzijds en Holland en de overige Bourgondische gewesten anderzijds voorlopig van de baan.

Na enkele decennia van strijd waarbij Groningen met diverse heren te maken kreeg, bracht het jaar 1536 uiteindelijk de aansluiting van Groningen en Groningerland bij de Bourgondisch-Habsburgse erflanden, waartoe ook Holland en Zeeland behoorden: Karel V werd als landsheer erkend en zijn 'Nederlandse regering' te Brussel werd de overheid waaraan ook Groningen onderworpen was. Dit wil niet zeggen dat hierdoor meteen intensieve relaties ontstonden tussen Groningen en 'het westen'.

In de loop van de zestiende eeuw horen we wel wat meer over contacten tussen Groningen en Holland. Mogelijk is er sprake van een zekere – in elk geval geleidelijke – heroriëntatie van de Groningers en hun stadsbestuur. In het bijzonder gedurende de jaren zeventig – de stad zuchtte toen onder het juk van Alva's maatregelen en sympathiseerde aarzelend met de opstandige gewesten – begonnen de heren hun blik wat meer naar het westen te richten. Het Groninger raadhuis moest in ieder geval rekening houden met de mogelijkheid dat het politieke zwaartepunt in de Nederlanden vanuit Brussel naar Holland zou gaan verschuiven. Een aanwijzing voor deze groeiende belangstelling voor Holland zou men kunnen zien in de aanstelling van de Hollandse jurist dr. Johan de Gouda tot stadssyndicus (1 september 1575). Deze was vóór zijn komst naar Groningen advocaat in het Hof van Holland en beschikte als zodanig niet alleen over een gedegen kennis van de juridische en bestuurlijke procedures aldaar, maar tevens over een netwerk van relaties dat ook Groningen goed van pas zou kunnen komen. In diezelfde tijd blijken Groninger veehandelaren actief te zijn in

Amsterdam. In het stadsarchief van Groningen berusten brieven van 27 en 28 september 1572, waarin gerept wordt van de organisatie van convooien tussen Harlingen en Amsterdam. Het doel daarvan was de Groningse ossenkooplieden in de gelegenheid te stellen hun beesten veilig in Amsterdam ter markt te brengen.[20]

Met het 'verraad van Rennenberg' (3 maart 1580) werd de relatie met het westen echter weer voor een periode van veertien jaar verbroken.[21] Pas door de verovering van Groningen in 1594 kwam de stad definitief terecht in het kamp van de opstandige gewesten, dat in alle opzichten gedomineerd werd door het rijke Holland.

tenlanders kreeg de schuld in de schoenen geschoven voor alle ellende die de strijdende partijen elkaar de afgelopen veertien jaar hadden aangedaan. Volgens deze mythe konden de onderworpen Groningers het in wezen niet helpen dat ze in het verkeerde kamp hadden gezeten; ze waren eigenlijk gegijzeld geweest door de verrader Rennenberg, de Spanjaarden en de jezuïeten.[16]

4.2 Verwarring en wanhoop

In 1587 was er echter nog geen mens die kon voorzien dat de worsteling een dergelijke uitkomst zou hebben. In de vaderlandse geschiedenis staan de jaren 1586-1587 bekend als een periode van verwarring en wanhoop. De prins van Parma, die als gouverneur-generaal aan het hoofd stond van de koninklijke regering, was er in 1585 in geslaagd vele belangrijke steden in de zuidelijke Nederlanden te heroveren. Als gevolg daarvan was ook het Hof teruggekeerd naar zijn traditionele zetel: Brussel. Vanuit die stad regisseerde Parma zijn campagnes tot herstel van het gezag van Filips II. In de kerngebieden van de opstand, Holland en Zeeland, heerste paniek. Het gat dat door de dood van prins Willem van Oranje (1584) was gevallen had men geprobeerd op te vullen door de Franse koning Henri III te vragen de soevereiniteit over de opstandige Nederlanden op zich te nemen. Dat bleek een ongelukkige keus, want de Franse monarch stond op het punt toe te treden tot de Heilige Liga, het verbond van Franse katholieken met Filips II.

Vervolgens richtten de rebellen hun vizier naar het westen. De Engelse koningin Elizabeth was een notoire vijand van Filips II en de paus. Dezen hadden in 1581 een – overigens mislukte – opstand van de katholieke Ieren tegen hun Engelse overheersers gesteund. Het Engelse beleid was erop gericht paal en perk te stellen aan de groei van de Spaanse macht, waar dat maar mogelijk was: op zee, in Portugal, op de Azoren en in de Nederlanden. De anti-Spaanse manoeuvres moesten echter zo georganiseerd worden dat ze niet zouden leiden tot een openlijke oorlog.[22] Overeenkomstig de verwachtingen bleek Elizabeth wel bereid de opstandige Nederlandse gewesten te helpen, alleen niet op de manier waarop de Nederlanders dat graag wilden. Die wilden dat de Engelse koningin de soevereiniteit op zich zou nemen en de veiligheid van de Nederlanden garanderen. Verder verwachtte men van haar dat ze de Staten-Generaal hun gang zou laten gaan zoals ze inmiddels gewend waren. Voor Elizabeth waren de Staten echter dubieuze partners. Waren dat niet gewoon Hollandse burgers die het gewaagd hadden tegen hun rechtmatige vorst in opstand te komen? De protestantse vorstin had – net zomin als haar collega's elders, ongeacht hun geloof – in principe helemaal niets op met rebellen: wat voor een wereld zou het wel niet worden wanneer iedereen zomaar tegen zijn wettige overheid

in opstand kon komen? Bovendien was het haar duidelijk dat de Nederlanders voor een dubbeltje op de eerste rang wensten te zitten: de koningin mocht de kastanjes uit het vuur halen, maar de Staten wilden wel eigen baas blijven. Tenslotte, zo overwoog ze, zou inwilliging van de Nederlandse wensen haar in een rechtstreeks conflict met de Spaanse koning storten en dat was nu net hetgeen ze wilde vermijden.[23]

Elizabeth weigerde dus om de soevereiniteit over de Nederlanden te aanvaarden, maar was wel bereid militaire hulp te sturen. Ze verplichtte zich tot het zenden van een expeditieleger van 6.350 man te voet en 1.000 man te paard. De kosten ervan zouden door haarzelf en de Staten-Generaal gezamenlijk gedragen worden. Tot bevelhebber van de gecombineerde Engelse en Staatse troepen benoemde Elizabeth haar gunsteling Robert Dudley, beter bekend als de graaf van Leicester. Deze protestantse edelman moest ook de bestuurlijke gang van zaken in de opstandige Nederlandse gewesten stroomlijnen en de leiding op zich nemen van de Raad van State. Op 30 december 1585 arriveerde Leicester in Vlissingen en liet zich in de volgende maand door de Staten-Generaal tot gouverneur-generaal over de Nederlanden benoemen. Dit laatste tot grote woede van *Her Majestie*, die zich hierdoor toch weer openlijk te kijk gezet wist als vijand van Spanje en ook vond dat ze hierdoor al te zeer verbonden raakte met de Nederlandse opstand.[24]

Voor de plechtigheden en onderhandelingen waarmee de introductie van Leicester als hoofd van de regering gepaard gingen, was ook stadhouder Willem Lodewijk van Nassau uit het verre Friesland naar Holland overgekomen. De status van de stadhouders in de Nederlandse gewesten was een precair punt. In het verdrag van Nonsuch (20 augustus 1585) hadden de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal en de Engelse kroon laten vastleggen dat deze functionarissen in het vervolg hun aanstelling zouden ontvangen van de Raad van State, waarin ook enkele door Elizabeth benoemde Engelse heren zitting zouden hebben. Deze regeling botste met het aan Nederlandse zijde levende idee dat de gewestelijke Staten de basis van de staatsmacht vormden en dat zij ook ten aanzien van de benoeming van stadhouders het laatste woord hadden.[25]

4.3 De situatie in het noorden

Graaf Willem Lodewijk was in februari 1584 door zijn oom Willem van Oranje tot diens plaatsvervanger in Friesland benoemd. Willem Lodewijk was toen een jongeman van 23 jaar. Na de gewelddadige dood van de prins van Oranje (10 juli 1584) hadden de Staten van Friesland hem tot stadhouder en kapitein-generaal gekozen en in die functie was hij in november 1584 door de Staten-Generaal aangesteld. Overigens had hij sinds mei 1584 ook commissie van de Staten-Generaal als stadhouder voor de Ommelanden van Groningen. Hij was daartoe door de uitgeweken Ommelander heren voorgedragen. In de praktijk lag de uitoefening van deze functies echter nogal problematisch. Zowel in Friesland als in de Ommelanden was Willem Lodewijk immers niet de enige die de functie van stadhouder bekleedde. Nadat de graaf van Rennenberg in juli 1581 te Groningen aan de pest was gestorven, had de prins van Parma de Spaanse kolonel Francisco Verdugo tot gouverneur-ad interim benoemd voor de noordelijke gewesten, inclusief Drenthe, de Ommelanden en Westerlauwers Friesland.

Het zou een te simpele voorstelling van zaken zijn te denken dat Willem Lodewijk het ten westen van de Lauwers voor het zeggen had en dat Verdugo heerste tussen de Lauwers en de Eems. Beide stadhouders moesten het aanzien dat de vijand in 'hun'

gebied actief was. In de Ommelanden beschikten de Staatsen over twee belangrijke steunpunten: Niezijl en Oterdum. Het Staatse garnizoen te Niezijl beheerste de noordelijke landweg tussen Groningen en Westerlauwers Friesland en was tegelijkertijd een basis voor operaties op het Reitdiep en in de richting van de Marne. De Staatse schans te Oterdum controleerde de Eems en bracht het Groninger handelsverkeer zware schade toe. Bovendien hadden de Staatsen de zeedijken aan weerszijden van hun schans doorgestoken, zodat de 'Oosterhorn' bloot stond aan vrijwel permanente overstromingen.

Verdugo had weliswaar geen schansen en nauwelijks 'een voet landts' in Westerlauwers Friesland,[26] maar Steenwijk was sinds november 1582 vast in handen van de koninklijke troepen, die vanuit die stad herhaaldelijk invallen deden in Zevenwolden. Bovendien controleerde deze sterke stad de zuidelijke toegang tot Friesland. Deze omstandigheid, gecombineerd met het feit dat Coevorden en de stad Groningen de oostflank beheersten, maakte dat Friesland aan de landzijde geïsoleerd was. De enige verbinding die het met de rest van de opstandige gewesten had liep over de Zuiderzee.

De koninklijke troepen hadden in de Ommelanden verschillende sterke posities, maar de regie daarover verschilde nogal. De stad Groningen was vanzelfsprekend 's konings belangrijkste bolwerk, maar daarover had Verdugo zo goed als niets te zeggen. Het stadsbestuur achtte alleen zichzelf met uitsluiting van ieder ander verantwoordelijk voor de verdediging van de stad en steunde volledig op zijn eigen strijdkrachten, bestaande uit acht à negen vendels (compagnieën) gewapende burgers.[27] Ook Verdugo's zeggenschap over het voor de beveiliging van het Groninger handelsverkeer zo belangrijke Delfzijlster garnizoen was beperkt. Delfzijl functioneerde als een voorhaven voor Groningen en het stadsbestuur zou het liefst zien dat het ter plaatse ook de overheidsfuncties zou mogen uitoefenen.[28] In de havenstad lag een van de vendels die het koningsgezinde bestuur van Stad en Lande in het voorjaar van 1580 had aangenomen om zich tegen het Staatse leger te kunnen verdedigen. Het stadsbestuur stond erop dat het bevel daar gevoerd werd door een Groninger burger, die men op grond van de door hem afgelegde burgereed[29] enigszins in de hand kon houden. Indien men zo'n belangrijke plek in handen liet van een bevelhebber die alleen verantwoording schuldig was aan zijn militaire superieuren, kon men erop rekenen dat het beleid ter plaatse alleen op basis van krijgskundige overwegingen zou worden gevoerd, zonder begrip voor de finesses en gevoeligheden van het handelsverkeer. Wanneer zo'n militaire commandant alle koopvaarders over één kam schoor, kon dit uiterst onplezierige gevolgen hebben. Kooplieden zouden de gevarenzone gaan mijden en schippers die bereid waren het risico van aanhouding te trotseren, zouden dat alleen willen doen tegen een hoge vergoeding. Dat zou de vrachtkosten omhoog jagen, hetgeen op zijn beurt weer zou leiden tot hoge prijzen op de Groninger markt. Wat voor effect dit op de stemming van de bevolking en de politieke stabiliteit zou hebben laat zich raden. Het was dus zaak dat er te Delfzijl voorzichtig werd geopereerd en dat daarbij de stedelijke belangen goed in de gaten gehouden werden.[30]

Overigens vertrouwde Verdugo de Groningers voor geen cent. Hij was ervan overtuigd dat ze alleen uit eigenbelang 's konings zijde hadden gekozen en zonder enige scrupule naar de Staatse kant zouden overstappen als hun dat beter uitkwam.[31] Gedurende de dertien jaar dat hij functionerend gouverneur van Groningen was, is de Spanjaard permanent bang geweest voor verraad. Geen wonder dan ook dat hij het sterkste van zijn garnizoenen – waarover hij wel rechtstreeks via de militaire hiërarchie te comman-

deren had – had ondergebracht op de Ripperdaborg te Farmsum, pal tegenover Delfzijl. Verder lag er in Groningerland een groot aantal koningsgetrouwe detachementen, die meest van bescheiden omvang waren: Wedde, Zwaagsterzijl (bij Woldendorp), Nijenhuis bij Termunten, Reide, Watum, Uithuizen, Warffum, Pieterburen, Hornhuizen, Zoutkamp, Onderdendam, Winsum, Noordhorn, (Aduarder) Steentil, Aduarderzijl, Enumatil, de Nienoord en de Punt.[32] Vanuit deze steunpunten probeerden de koninklijken de bewegingsvrijheid van de Staatse garnizoenen te Oterdum en Niezijl te beperken, de kust te vrijwaren tegen invasies vanuit zee en de aanvoerroutes te beschermen.

Verdugo verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat hij voor het behouden van zijn belangrijkste bolwerken nauwelijks troepen nodig had. De inwoners van deze plaatsen – Groningen voorop – voelden in meerderheid helemaal niets voor de rebellie tegen de koning van Spanje.[33] Er is dus geen sprake van dat de zittende – koningsgezinde – overheid een opstandige bevolking met militair geweld onder de duim moest houden. Deze comfortabele situatie stelde Verdugo – althans in theorie – in staat om de hem ter beschikking staande eenheden als veldleger her en der in te zetten en zo 'meester in het veld' te blijven. Dit voordeel lijkt echter groter dan het in de praktijk was. De koninklijke troepen kregen vanuit Brussel niet of nauwelijks betaald, zodat de plattelandsbevolking voor het onderhoud van de soldateska moest opdraaien. De betaling haperde regelmatig, hetgeen op zijn beurt aanleiding gaf tot vrijwel permanent gemor onder de troep. Omdat ontevreden soldaten doorgaans weinig neiging vertonen om bevelen op te volgen, zeker wanneer daaruit gevaar voor lijf en leden kan ontstaan, konden Verdugo en zijn bevelhebbers met hun soldaten beslist niet altijd doen wat ze graag wilden en wat, militair gezien, noodzakelijk was. Er deden zich dan ook opmerkelijke staaltjes van insubordinatie voor.

Willem Lodewijk had nog veel minder bewegingsvrijheid dan zijn koninklijke opponenten. Het Friese regiment was weliswaar van een geduchte omvang,[34] maar het grootste deel ervan lag vast in de garnizoenen in de Friese steden en de schansen die ter beveiliging van het platteland waren opgeworpen. De garnizoenen in de steden hadden niet alleen tot taak om de vijand te weerstaan, ze moesten ook de eigen bevolking in bedwang houden.[35] Tegelijkertijd betaalde het Friese platteland schatting aan Verdugo. Koninklijke commissarissen trokken voor de inning daarvan door het land zonder dat Willem Lodewijk daar veel tegen kon doen. Wanneer de bevolking niet of te laat betaalde, mocht ze erop rekenen dat het koninklijke leger zijn portie – en meer dan dat – zou komen halen, zodra de weersomstandigheden dat toelieten. Omgekeerd wist Willem Lodewijk in deze jaren nauwelijks iets uit de Ommelanden los te krijgen. Het garnizoen van Oterdum was van meet af aan (oktober 1583) zo onbehouwen tekeer gegaan, dat de Oosterhorn zo goed als niets meer kon opbrengen. Ook uit de omgeving van de Staatse schans te Niezijl kwam niets: het land was verwoest en de bevolking had de benen genomen met have en goed.

4.4 Een gruwelijke ervaring

Terwijl Willem Lodewijk op uitnodiging van de Staten-Generaal in Holland was om de graaf van Leicester te begroeten (januari 1586), voltrok zich in Friesland een ramp. Het was hard gaan vriezen, zodat de sloten en venen in het waterrijke land waren dichtgevroren en het hele land openlag voor de vijand.[36] Onder leiding van Verdugo's plaatsvervanger, de overste-luitenant Juan Baptista Taxis, was een koninklijke strijdmacht Friesland binnengevallen.

Naar verluidt ging het om een strafexpeditie tegen diegenen die weigerden de beloofde contributie voor het koninklijke leger te betalen of daarmee te lang talmden.[37] De naar Emden uitgeweken Ommelander Abel Eppens – wiens persoonlijke situatie verklaart waarom hij de rampen van zijn tijd zoveel mogelijk aan de stad Groningen en zijn bestuurders toeschrijft – meldt in zijn kroniek dat het de Groninger burgemeester Joachim Ubbena is geweest die Taxis had getipt. Ubbena was op 10 januari 1586 naar Zutphen – waar Taxis gouverneur was – gereisd om de overste erop te wijzen dat hij bij het invallen van de vorst een uitstekende mogelijkheid zou krijgen om Friesland binnen te vallen.[38] Het Groningse stadsbestuur was er destijds inderdaad van overtuigd dat het Staatse bewind op instorten stond. Het meende dat er maar een klein duwtje nodig was om de opstandelingen uit buurprovincie Friesland te verwijderen en de rust in het noorden te herstellen. Of Eppens' mededeling over de Groningse inbreng klopt, valt echter nog te bezien.[39] Francisco Verdugo, die na de val van Groningen te Lingen zijn memoires schreef, herinnert zich dat hij het zelf is geweest die Taxis door middel van een bode heeft opgeroepen om een inval te doen. Hij gaf zijn luitenant opdracht zoveel mogelijk troepen uit het garnizoen van Zutphen te halen en mobiliseerde ook de graven Herman en Oswald van den Berg,[40] Antonie de Cocquel (garnizoenscommandant van Steenwijk) en Joost de Vooght van Rijneveld (commandant te Farmsum) om gezamenlijk Friesland binnen te vallen.[41] Hoe het ook zij, kort daarna begon het inderdaad streng te vriezen en Taxis kon meteen in actie komen. Hij had in allerijl troepen laten samentrekken, waarvan een flink deel voor de winter in Westfalen was ondergebracht. Deze laatste hadden zich te Metelen verzameld en waren via Coevorden naar de Nienoord getrokken, waarheen zich ook de soldaten uit Groningerland hadden begeven.[42] Vanuit de Nienoord en Steenwijk[43] was de strijdmacht – er is sprake van tenminste 600 ruiters en 2500 infanteristen van uiteenlopende nationaliteit[44] – Friesland binnengevallen.

De omvang van deze koninklijke strijdmacht wijst erop dat het zeker niet om een simpele strafexpeditie ging. Wel droeg het opgegeven doel ertoe bij dat Taxis snel kon handelen. Bij de voorbereiding van een reguliere veldtocht hoorde uiteraard ook de complexe en tijdrovende organisatie van de bevoorrading. Wanneer het leger op pad ging, werd het gevolgd door een omvangrijke tros van zoetelaars of marketenters, voerlieden, handwerkslieden en handlangers, meestal compleet met vrouwen en kinderen. Omdat het in dit geval de bedoeling was om op de weigerachtige Friezen te teren, was dit alles niet nodig. Het leger zou Friesland binnenvallen en daar meer dan genoeg te eten vinden, om van de overige buit nog maar te zwijgen. Overste Taxis zal echter net als de Groningers gemeend hebben dat er, met een beetje geluk, ook wel wat meer in zat.[45] Niet dat ze gedacht hebben aan het belegeren en veroveren van schansen of steden. Tijdens een vorstperiode was het immers onmogelijk om het daartoe benodigde graafwerk te verrichten en het is ook niet zeker of het leger wel artillerie bij zich had. Men zal echter gespeculeerd hebben op de mogelijkheid dat de Friese legerleiding een poging zou doen het platteland te beschermen en de inval van de koninklijken te keren. In dat geval zou zij soldaten uit de garnizoenen moeten halen. Maar, zo was de redenering, als de Staatsen de Friese steden niet aan hun eigen, koningsgezinde, burgers wilden prijsgeven, moesten ze daarin aanzienlijke bezettingen achterlaten en zou het hun nooit lukken om een strijdmacht in het veld te brengen die opgewassen zou zijn tegen het koninklijke leger. In het mooiste geval zou het Friese regiment in een veldslag het onderspit delven en zouden de steden vervolgens

zonder slag of stoot in handen van de koning vallen. Voorwaar een goedkope manier om een beslissende overwinning te behalen.

Het is hier niet de plaats om gedetailleerd verslag te doen van het gruwelijke verloop en de onverwachte uitkomst van deze inval.[46] Ik volsta met de mededeling dat de koninklijke troepen zich drie dagen lang te buiten gingen aan buitensporig geweld[47] en dat zij zich, na een zwaar bevochten overwinning op een deel van het Friese regiment bij Boxum, halsoverkop hebben moeten terugtrekken vanwege de plotseling ingevallen dooi. Voor dit verhaal is het van belang dat Willem Lodewijk, na het ontvangen van het bericht over deze inval, ijlings uit Den Haag terugkeerde en niet veel meer kon doen dan getuige zijn van het bloedige treffen bij Boxum. Ondertussen was het kwaad echter geschied: afgezien nog van de doden, gewonden, de gestolen goederen en aangerichte verwoestingen leken ook de overlevenden voor de opstand verloren te zijn. Het grootste deel van de Friese bevolking was voor de druk van de koninklijke wapens gezwicht en was bereid met Verdugo en de zijnen samen te werken. Zelfs kooplieden en magistraten in de steden deden daaraan mee. Er voeren geen schepen meer uit of zij hadden vrijgeleiden of 'sauvegardes' van Verdugo. Dit waren documenten die men tegen betaling van 's konings officieren kon verwerven en die de bezitter ervan vrijwaarden van plundering. Degenen die zich van dit soort 'papieren harnassen' voorzagen waren volgens Willem Lodewijks adviseur Everhard van Reyd al meer dan half op weg naar volledige verzoening met de koning. Ze dienden Filips dan wel niet openlijk, ze verzetten zich ook niet tegen hem. De stemming was 'flaeuhertigh' en her en der werden oproepen gehoord om zich met de koning te verzoenen.[48]

4.5 Willem Lodewijk heeft een plan

Als de gebeurtenissen van januari 1586 Willem Lodewijk één ding hadden duidelijk gemaakt, dan was het wel dat Friesland onder de huidige omstandigheden niets meer of minder was dan een bufferzone tussen de kerngebieden van de opstand en de koninklijke gewesten. Willem Lodewijks gouvernement dekte de oostflank van Hollands Noorderkwartier en beveiligde aldus het handelsverkeer van Amsterdam en de Westfriese havens, hetgeen voor de Hollanders uiteraard zeer welkom was. Friesland zelf echter was blootgesteld aan invallen vanuit het oosten en het zuiden en kon zich daartegen eigenlijk niet verdedigen. De Friese stadhouder begreep dat aan deze situatie zo spoedig mogelijk een eind moest komen. Hij had al vaker over het probleem nagedacht en besloot nu zijn strategische ideeën op papier te zetten en deze voor te leggen aan de graaf van Leicester, de opperbevelhebber van de gecombineerde Staatse en Engelse strijdkrachten.

In dit plan, dat gedateerd is op vrijdag 28 februari 1586 te Leeuwarden, wees Willem Lodewijk erop dat de stad Groningen een sleutelpositie innam.[49] De hele wereld, aldus de Friese stadhouder, weet dat de overgang van Groningen naar 's konings zijde er de oorzaak van is dat alle buurprovincies blootgesteld zijn aan oorlog en ellende. Daarom is het noodzakelijk die stad 'tot reden ende gehorsaemheyt' te brengen. Het mooiste zou het natuurlijk zijn wanneer er een groot leger kon worden uitgerust om Groningen in te nemen. Willem Lodewijk begreep dat dat er niet inzat. Om een groot leger vrij te maken voor de verovering van Groningen zou Leicester zijn troepen moeten splitsen, want in het zuiden moest hij het hoofd bieden aan de opdringende legers van de prins van Parma.

Er was in de visie van Willem Lodewijk echter wel een andere oplossing. Volgens hem moest het mo-

gelijk zijn de stad Groningen af te snijden van alle aanvoer van levensmiddelen en andere noodzakelijke goederen. Door de Staatse bezetting van de schans te Niezijl – die stond immers in rechtstreekse verbinding met de Lauwerszee – was het Reitdiep al uitgeschakeld als aanvoerroute voor de stad. De enige waterweg die haar nog restte was die vanuit het oosten: via Delfzijl en het Damsterdiep. Van overzee en via de Eems vanuit Westfalen werden vele goederen in de Oostfriese havenstad Emden aangevoerd. Via Delfzijl vond een aanzienlijk deel daarvan zijn weg naar Groningen.

Dan waren er de landwegen. De route waarlangs de stad Groningen voor het handelsverkeer vanuit steden als Hamburg, Bremen, Oldenburg en uit Westfalen bereikbaar was, liep over de pas door het veen bij Bourtange. Voor de verbinding met zuidelijke streken was er de weg over de Hondsrug en Coevorden. Deze routes zouden moeten worden afgesneden. Indien men erin zou slagen de Eems en de Wezer te blokkeren zouden behalve Groningen ook strategisch belangrijke steden als Zutphen, Steenwijk, Nijmegen en zelfs het vijandelijke leger in Brabant en Vlaanderen gebrek gaan lijden. De honger zou de steden in die gebieden binnen vijf of zes maanden doen capituleren en 's konings troepen dwingen het veld te ruimen.

Mocht Leicester dit laatste al te drastisch vinden, dan zou men kunnen beginnen met het afsluiten van de landwegen. In de eerste plaats zou het goed zijn een fort te leggen voor Delfzijl. Met behulp van zo'n versterking waren ook de koningsgezinden er in 1580 in geslaagd Delfzijl te veroveren. In de tweede plaats moest er een schans komen bij Bellingwolderzijl.[50] Hier mondde de Westerwoldse A in de Dollard uit en moesten alle bootjes passeren die de via Bourtange over land aangevoerde goederen verder brachten. Bovendien kon vanaf deze plaats de landweg over het

Graaf Willem Lodewijk van Nassau (1560-1620) was een oomzegger van Willem van Oranje en een neef van prins Maurits. Willem Lodewijk werd in 1584 kolonel van het Friese regiment, de strijdmacht van het rebellerende Friesland. Na de moord op Willem van Oranje werd hij aangesteld als stadhouder en kapitein-generaal van Friesland.
Foto: Österreichische Nationalbibliothek.

Oostfriese Dünebroek worden afgesloten. Dan was er, ten derde, de grote schans te Coevorden die nu in handen van de vijand was. Wanneer de Staatsen deze zouden kunnen bemachtigen, zou daarmee niet alleen de aanvoer van levensmiddelen voor de stad zijn geblokkeerd, maar zou haar ook de mogelijkheid ontnomen worden nog langer handel te drijven.

Het afsluiten van landwegen zou volgens Willem Lodewijk ook voordelen hebben boven de blokkade van rivieren als de Eems en de Wezer. Het was niet alleen goedkoper, maar ook effectiever. De eerder vanwege de Generaliteit ingestelde blokkade van de Eems was weinig succesvol gebleken. Steeds weer slaagden smokkelaars – de zogenaamde 'hoytevaarders'[51] – erin om ongezien voorbij de patrouilleschepen te komen en er waren ook verhalen over corrupte Staatse kapiteins. Tegen betaling waren die maar al te graag bereid de andere kant op te kijken. Bovendien had de afsluiting van de landwegen het grote voordeel dat ze het hele jaar door gehandhaafd kon blijven. De schepen op de zeearmen moesten bij het invallen van de winter worden weggehaald, zodat de vijand gedurende de winter vrij spel had. Die kon dan over de toegevroren Eems of Dollard met paard-en-wagen zijn levensmiddelen ophalen waar het hem beliefde.

We hebben al gezien dat Willem Lodewijk niet vrijelijk met zijn eigen Friese regiment kon manoeuvreren omdat hij daarmee de onwillige bevolking in bedwang moest houden. Voor de uitvoering van zijn plan had hij dus extra-strijdkrachten nodig die door anderen (de Staten-Generaal, lees: Holland, of de Engelsen) zouden moeten worden geleverd. Het ging, aldus de Friese stadhouder, echter over een gering aantal soldaten. Om een begin te maken met Delfzijl en Bellingwolde zouden 200 pioniers en 500 of 600 soldaten al voldoende zijn. Die zouden vanuit Holland kunnen worden aangevoerd onder het mom van versterking van het Staatse garnizoen te Oterdum. Op die manier zouden de beide plaatsen kunnen worden bezet nog voor de vijand er lucht van zou krijgen. Ondertussen zou Leicester een flink leger naar de grenzen van Drenthe en Twente moeten sturen om de vijand af te leiden. Die strijdmacht zou in één moeite door ook een poging kunnen doen om Coevorden in handen te krijgen.

Willem Lodewijk stuurde een tweetal uitgeweken Ommelanders, de hoofdeling Johan Rengers to Hellum en syndicus dr. Hiëronymus Verrutius, naar Holland om dit plan aan Leicester en de Raad van State voor te leggen. De Engelse landvoogd besprak de zaak met de Amsterdamse burgemeester Willem Bardesius, maar die drong er alleen maar op aan dat men een schans zou opwerpen op de Knock[52] alvorens graaf Edzard van Oost-Friesland of Verdugo dat zouden kunnen doen. Willem Lodewijks suggesties werden 'in beraad genomen', maar in de praktijk is er niets mee gedaan.[53] Ook al kwam er geen positieve reactie op zijn plan, de Friese stadhouder hoopte toch dat er tegen de zomer een veldleger zou komen waarmee een beslissing kon worden geforceerd. Voor het moment volstond hij met het versterken van Friesland defensie.[54]

4.6 Verraad en ander leed

De Engelse interventie had niet de positieve effecten die de Staten-Generaal ervan hadden verwacht. Leicester mocht dan wel de kerkhervorming zijn toegedaan, het beleid dat hij voerde bracht hem op verschillende terreinen in botsing met de vertegenwoordigers van de Hollandse steden, waar – net als in de stad Groningen – handelsbelangen de politieke lijn bepaalden. Hij wilde een centrale commandostructuur opzetten en alle machtsbronnen van de Staten bundelen. Daarbij stuitte hij op de onwilligheid van

de bevelhebbers te velde en op de vrijheidsdrang van de Staten. Die wilden baas blijven in eigen huis en beschuldigden Leicester ervan 'absoluut' te willen regeren.

Ondertussen slaagden de koninklijke legers er in het jaar 1586 in een aantal belangrijke steden te veroveren: Grave, Venlo en Neuss. Leicester van zijn kant had vergeefs geprobeerd Zutphen te overmeesteren.[55] Tot overmaat van ramp besloten de door Leicester aangestelde gouverneur van de schans op de linker IJsseloever tegenover Zutphen en die van de stad Deventer in januari 1587 naar 's konings zijde over te stappen, waardoor de Staten twee strategisch belangrijke steunpunten verloren.

Ook al hadden de leidinggevende kringen in Holland het vertrouwen in de persoon van Leicester en de Engelse interventie al gauw verloren, zij moesten toch nog een tijdje rekening houden met het feit dat Leicester in de ogen van vele gereformeerden en hun geestelijke leidslieden – ook die in Holland – een soort Godsgeschenk was. Voor hen was de graaf de enige die, met de macht van de Engelse kroon achter zich, de Nederlandse calvinisten uit de klauwen van de Spaanse inquisitie kon redden. De Staatse regering was veel te weinig doortastend naar hun zin en ook te weinig gemotiveerd om de Spaanse wapens tegen te houden. De Hollandse regenten dachten alleen aan hun handel en vergaten dat de strijd eigenlijk om vrijheid voor de 'ware religie' behoorde te gaan. Zeker buiten Holland was dit de algemene opvatting onder het gereformeerde volk. De Friese predikanten en ook de Groninger en Ommelander uitgewekenen te Emden moesten niets hebben van het slappe gedoe van de door Holland gedomineerde Staten-Generaal. Die hadden voortdurend te weinig geld over voor de oorlog.[56] De overtuigde calvinisten konden dan ook geen enkel begrip opbrengen voor de tegenwerking die Leicester ondervond van de zijde van de Staten-Generaal en 'de graven' (de stadhouders Maurits, Willem Lodewijk en Adolf van Nieuwenaar en Meurs en legeraanvoerder Filips van Hohenlohe), die ook door de Staten bewust klein gehouden werden. Deze verarmde heren[57] hadden het lef om tegen de Engelsen te opponeren 'omdat dat vreemdelingen waren', terwijl ze zelf ook geen Nederlanders waren.[58] Daar kwam nog bij dat Maurits veel te jong was (19 jaar), Willem Lodewijk zich zelfs in zijn eigen gouvernement nauwelijks staande kon houden en Filips van Hohenlohe in moreel opzicht niet deugde. Alleen de luitenant-stadhouder en militaire commandant van Hollands Noorderkwartier, de gereformeerde houwdegen Diederik Sonoy, was een man waarop men kon bouwen. En die stond gelukkig aan de kant van Leicester, de 'sterke man' die de slapheid terzijde kon schuiven.[59]

Het vertrouwen van de gereformeerde bevolking in Willem Lodewijk was in de jaren 1586-1587 dus zo goed als nihil. In calvinistische kringen in Friesland en Emden deden de wonderlijkste verhalen de ronde. De Friese stadhouder zou in het geheim zelfs goede maatjes zijn geworden met Verdugo,[60] hij bevoorraadde de vijand[61] en men verdacht er hem zelfs van dat hij zijn gouvernement aan de Spanjaarden in handen wilde spelen.[62] In mei 1587, ten tijde van een nieuwe inval van koninklijke troepen, ging het verhaal rond dat heel Friesland 's konings zijde had gekozen. De Friezen zouden massaal gezwicht zijn voor de avances van de hertog van Parma. Die zou voor een periode van vijftien jaar vrijheid van godsdienst hebben toegezegd en verder amnestie verlenen aan alle uitgewekenen.[63] De verdachtmakingen aan het adres van Willem Lodewijk vonden hun oorzaak in gebeurtenissen waarvan de achtergrond of strekking niet of verkeerd begrepen was door degenen die er getuige van waren geweest. Hun verhalen bevestigden voor de berooide en verbitterde Ommelander

ballingen in Westerlauwers en Oost-Friesland – die waren nu al voor het zevende jaar van huis en haard verdreven – een voor hen al veel langer vaststaand feit: ze werden door de 'hoge heren' in Holland en door de stadhouders aan hun lot overgelaten.

De ballingen zullen maar weinig troost geput hebben uit het feit dat ook bij de vijand lang niet alles naar wens ging. Parma's leger dreigde uiteen te vallen als gevolg van onderbetaling en hongersnood en tussen Verdugo en de stad Groningen traden in het begin van het jaar 1587 diepgaande verschillen van inzicht aan de dag over de manier waarop men met het fenomeen van de Staatse sauvegardes[64] moest omgaan. De stadhouder had in februari goedgevonden dat de ingezetenen en landeigenaren van het Westerkwartier zich onder bescherming van de Staatsen stelden. De boeren die voor de overvallen vanuit Niezijl op de loop gegaan waren, zouden dan kunnen terugkeren en het land opnieuw in gebruik nemen. Wat Verdugo betreft zouden ze plundering door de Staatsen mogen afkopen door maandelijkse betalingen te doen aan de vijand. Dit strookte met zijn opvatting dat de boerenbevolking zoveel mogelijk gevrijwaard moest blijven van overlast, zodat ze door kon blijven gaan met het agrarisch bedrijf en de economie draaiende bleef. Bovendien was het hard nodig dat er voldoende voedsel geproduceerd werd voor het leger. De stadsbestuurders en de 'verordenten der Ommelanden'[65] dachten hier heel anders over. Wanneer de inwoners van het Westerkwartier sauvegardes van Willem Lodewijk kochten, betekende dit dat dit gebied vrij toegankelijk werd voor de vijand en dat men het *de facto* opgaf. Ze vreesden een domino-effect: Ubbega[66] en de Marne zouden daardoor in de frontlijn komen te liggen en het zou onmogelijk zijn de boeren daar te verbieden ook sauvegardes van de vijand te nemen. Op die manier zouden de koninklijken de greep op de Ommelanden stap voor stap kwijtraken. Zelfs de burgers van de stad zouden zich op den duur onder bescherming van de vijand moeten stellen wanneer ze zich buiten de poorten waagden.[67]

Een ander geschilpunt tussen Verdugo en het stadsbestuur vond zijn oorsprong in de argwaan die de stadhouder jegens de Groningers koesterde. Hij vertrouwde deze 'republikeins' denkende heren, die alleen oog hadden voor de belangen van hun stad, voor geen cent. Sinds het begin van zijn optreden in het noorden, in de zomer van 1581, had hij vergeefs geprobeerd om een garnizoen binnen de stadsmuren gelegerd te krijgen, maar dat was hem telkens beleefd maar wel zeer beslist geweigerd. Dit voorjaar probeerde hij opnieuw een voet tussen de deur te krijgen, maar opnieuw kreeg hij nul op het rekest.

Tenslotte waren daar de geldeisen van de stadhouder. Op grond van toezeggingen van de hertog van Parma had hij recht op bepaalde sommen gelds, maar Stad en Lande verklaarden botweg dat ze niet betalen konden. Volgens hen was het omgekeerd: Verdugo moest ervoor zorgen dat er geld uit Brussel kwam! In mei 1587 was de stadhouder persoonlijk aanwezig op een Landdag om de jammerklachten en noodkreten van de vertegenwoordigers der Ommelanden te aanhoren. Tijdens de nabespreking met het dagelijks bestuur van Stad en Lande wond de Spanjaard zich zo op dat hij kwaad wegliep.[68] Dat maakte de stadsbestuurders weer bang dat Verdugo negatieve berichten over Groningen naar Brussel zou doorseinen, waardoor men in het regeringscentrum helemaal afkerig zou worden van het idee om een dure militaire expeditie op touw te zetten om het verre Groningen te helpen.[69]

Overigens was er tot halverwege de meimaand van het jaar 1587 geen sprake van enige militaire activiteit. Op Pinksteren (17 mei) mislukte een poging van Verdugo om Niezijl, een van de beide luizen in de pels van Groningen, bij verrassing te nemen.

Overigens had Willem Lodewijk het juist in deze tijd aangedurfd een gedeelte van zijn Friese regiment uit de garnizoenen te laten wegtrekken, mogelijk om het Staatse leger te versterken dat een aanval vanuit Deventer verwachtte. Verdugo's tweede man Taxis had een brug over de IJssel gelegd en bereidde een inval op de Veluwe voor.[70] De – in hun ellende bijziende – gereformeerde uitgewekenen hadden er geen oog voor dat er wel eens een verband zou kunnen bestaan tussen Willem Lodewijks handelwijze en de oorlogsdreiging aan de IJssel. Zij zagen in het feit dat Willem Lodewijk de Friese defensie had verzwakt, uitgerekend op het moment dat Verdugo Niezijl aanviel, een teken van 's graven trouweloosheid. Volgens hen had hij dit gedaan om voor Verdugo de deur naar Friesland open te zetten.[71]

4.7 Van Leicester moet de redding komen

De zwakte van Willem Lodewijk was niet alleen een gevolg van het feit dat hij aan Groningen en Verdugo zulke lastige buren had. De belangrijkste oorzaak ervan school in het feit dat Friesland in deze jaren hopeloos verdeeld was. Het is in het kader van dit verhaal niet nodig om diep in te gaan op de partijstrijd ten westen van de Lauwers. Wel is het van belang de partijen voor te stellen: de steden (met uitzondering van Franeker) waren samen met Oostergo op de hand van Leicester, Gedeputeerde Staten, Westergo en Zevenwolden waren de Staatse partij.[72] Willem Lodewijk zat daar tussenin, maar schoof door de druk der omstandigheden steeds verder op naar de 'Staatse' (=Hollandsgezinde) kant. Ook in dit conflict is het weer erg moeilijk de rol van de religie als politieke factor naar waarde te schatten: ofschoon een groot deel van de Friese stadsbevolking traditioneel katholiek of indifferent was, stonden de vertegenwoordi-

Portret van Robert Dudley, graaf van Leicester (c. 1532-1588). De graaf stond aan het hoofd van de Engelse troepen die eind 1585 naar de Nederlanden kwamen om de opstandige gewesten bij te staan in hun strijd tegen koning Filips II.
Illustratie uit Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* VIII (Amsterdam 1753).

gers van de Friese steden aan de kant van de partij die het meest uitgesproken gereformeerd was. Het was dan ook om andere dan godsdienstige redenen dat de Friese steden tot deze keuze waren gekomen.

De overtuigde gereformeerden vonden dat de Staten-Generaal bij de onderhandelingen met de Engelse koningin in 1585 een veel te grote broek hadden aangetrokken. Ze hadden Elizabeth afkerig gemaakt van de Nederlandse zaak door hun eisen te hoog op te schroeven. Het zou beter zijn geweest als men haar gewoon de soevereiniteit over de Nederlanden had aangeboden, zonder mitsen en maren. In Friesland was Hessel Aysma, sinds de verdrijving van de katholiek Igram van Achelen president van het Hof van Friesland, de aanvoerder van de partij die deze opvatting huldigde. In februari 1587 lukte het deze groepering een gezantschap naar Engeland te sturen, waar zich toen ook de graaf van Leicester bevond.[73] Tezelfdertijd schreef Aysma aan Leicester een brief waarin hij zijn vertrouwen in de Engelsen een bovennatuurlijke basis gaf: 'Ik ben er zeker van dat de goede God Hare Majesteit en u heeft uitgekozen om Hem hier te dienen. Bovendien moeten de wandaden van de Spanjolisten[74] en van hen die alleen hun eigen heil zoeken ten koste van het gemenebest, voor u toch aanleiding zijn om de kerk Gods en Zijn benarde volk te helpen.' Wybrand van Aylva en Douwe Richaeus, de op pad gestuurde gezanten, waren, aldus Aysma, vertegenwoordigers van het kwartier Oostergo, 'het eerste lid der Staten van Friesland', en hun opdracht behelsde eenvoudig het opdragen van de soevereiniteit over dit land aan koningin Elizabeth en het verzoek om de arme bevolking in bescherming te nemen. Aysma wees er verder op dat er een oude profetie bestond volgens welke de Engelsen de Friezen 'in hun uiterste nood' zouden verlossen. Die reddersrol hadden de Engelsen trouwens ook al eens eerder gespeeld, want het waren Engelse missionarissen geweest die de Friezen hadden gekerstend.[75]

De Friese gezanten gingen in Holland langs bij George Gilpin, de Engelse secretaris van de Raad van State, die een aanbevelingsbrief meegaf voor Elizabeths *Secretary of State*, sir Francis Walsingham. Volgens Gilpin waren de Oostergoërs echt toegewijde dienaren van de Engelse koningin en verdiende hun zaak steun, tenminste, als Elizabeth werkelijk van plan was zich nader in te laten met de Nederlanden. Hij wees er voorts op dat, mocht de koningin inderdaad de aangeboden ongeclausuleerde soevereiniteit over dat gebied aanvaarden, zonder twijfel andere gewesten zouden volgen. Ingaan op het verlangen van deze gezanten zou dus een manier zijn om de andere provincies ertoe te verlokken, ja zelfs te dwingen hetzelfde te doen.'[76] 'Het gewone volk is op onze hand, alleen de Gedeputeerde Staten zijn tegen.' Met dit laatste had Gilpin ongetwijfeld gelijk, maar hij vergat even dat het in de politiek niet altijd gaat om de gezindheid van de bevolking en de voorkeur van de meerderheid, maar om het geld. Het waren de Staten van Holland die de geldkraan bedienden en het waren dan ook de opvattingen van de Hollandse steden die uiteindelijk de doorslag gaven. Dat die op hun beurt weinig onder de indruk waren van de noden en opvattingen van de Friese calvinisten is al eerder meegedeeld.

Koningin Elizabeth en haar naaste adviseurs waren realistisch genoeg om dit te beseffen. Zij begrepen dat een positieve houding van de koningin jegens de Friezen de conflicten tussen de Engelse kroon en de Generaliteit verder op de spits zou drijven. Dat was geenszins in het belang van Elizabeth, die zich niet al te diep in de Nederlandse troebelen wilde mengen en een directe confrontatie met de Spaanse koning liever vermeed. De Friezen werden daarom in Engeland wel met de nodige égards onthaald – dit in tegenstelling tot de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal,

die allerlei verwijten te horen kregen – maar meer dan een mooie brief voor de Friese landdag kregen ze van de koningin niet los.[77]

Ondanks het uitblijven van een merkbaar positief resultaat van deze Oostergoër missie, bleef bij de noordelijke calvinisten de overtuiging ongeschokt dat hun redding in handen lag van koningin Elizabeth.[78] De Ommelander ballingen waren gefrustreerd door de ongeïnteresseerde opstelling van de Staten-Generaal die hen, in weerwil van het feit dat de Ommelanders vanaf het eerste uur de opstand hadden gesteund, beschouwden als een politieke en financiële *quantité negligeable*. Ze wilden de vertegenwoordigers van de Ommelanden niet eens tot hun vergaderingen toelaten![79] Daarom zaten de Ommelander heren op dezelfde politieke lijn als Hessel Aysma en Oostergo en waren ook zij bereid zich onvoorwaardelijk aan de Engelse koningin te onderwerpen. Begin mei 1587 stuurden ze een driekoppige delegatie naar de Staten-Generaal en de Engelse ambassadeur in de Nederlanden, lord Thomas Buckhurst.[80] De instructie die de gezanten meekregen geeft een goed inzicht in de politieke positie van de Ommelander heren .[81] In hun gesprek met Buckhurst moesten de gezanten, de hoofdelingen Eilco Onsta en dr. Johan Tjarda van Starkenborg en syndicus dr. Hiëronymus Verrutius, er eerst en vooral op wijzen dat de 'Staten der Ommelanden' zich distantieerden van de ondankbaarheid die door enkele 'vianden van de gemene ruste ende walvaert' jegens de Engelse koningin aan de dag werd gelegd. Hare Majesteit verdiende juist de grootst mogelijke erkentelijkheid voor het feit dat zij zich het lot van de verdrukten in de Nederlanden had aangetrokken. Ze moesten ook uitleggen waarom ze eerder dat jaar niet met de delegatie van de Staten-Generaal mee waren gereisd naar Engeland: de Staten-Generaal trokken zich al jarenlang niets van de Ommelanders aan en hadden hen niet bij die missie betrokken. In tegenstelling tot hen stonden de Ommelander heren op het standpunt dat de situatie in de Nederlanden van dien aard was, dat alleen een 'seker absolut ende soeverein hoefft' uitkomst kon brengen. Vervolgens moesten de gezanten aan de Engelse ambassadeur opening van zaken geven over de geografische situatie van de Ommelanden en over de actuele militaire toestand, zowel te land als te water. Het gebied, aldus de instructie, beschikt over goede havens. Wanneer de Ommelanden deel zouden gaan uitmaken van het Engelse koninkrijk, zouden Elizabeth en haar onderdanen daarvan nog veel plezier kunnen hebben. Om er profijt van te kunnen trekken moest het gebied natuurlijk wel eerst veroverd worden. Dat betekende vooral het bedwingen van de stad Groningen, 'den eenijge oerspronck van hoere ende aller umliggender quartieren verdarff'. Veel moeite, tijd en kosten hoefde dat echter niet te vergen. De gezanten moesten uitleggen hoe een dergelijke operatie het best zou kunnen worden aangepakt.

Voor het overige moesten Onsta en Starkenborg contact zoeken met de regering van Utrecht, de enigen in de Staten-Generaal die Leicester met overtuiging steunden, en een nieuwe poging doen om toegelaten te worden tot de vergaderingen van de Staten-Generaal.

Uit een tekst als de hier besproken instructie zien we hoe ver de Ommelander heren in 1587 nog afstonden van de kernbegrippen uit de mythologie rond de Nederlandse opstand: er is geen sprake van afkeer van absolute koningsmacht en ook van Nederlands nationalisme ontbreekt elk spoor. In plaats van de door hen als chaotisch en machteloos ervaren, door koopmansbelangen gedicteerde koers van de Staten-Generaal, eisten ze de duidelijkheid van een absolute vorst – zoals Filips II er ook een was – en tegenover de ongecoördineerde en door persoonlijke grillen gekenmerkte strijdwijze van elkaar beconcur-

Over trouw en politiek[83]

Met hun streven naar vorming van een Ommelander ridderschap en uitschakeling van de stad Groningen als dominante factor in een wijde omgeving stonden de grote Ommelander heren in een oude traditie. Reeds aan het einde van de veertiende eeuw hadden enkele hoofdelingen zich om deze redenen onderworpen aan de graaf van Holland: in 1398 hadden Aylco Verhildema (Onsta) en Reyner Eysinga het landschap Hunsingo opgedragen aan de Hollandse graaf Albrecht van Beieren, van wie zij vervolgens dit gebied in erfleen terugkregen.[84] De beide heren wensten hun status op te krikken door leenman te worden van de machtige Hollandse graaf. Hetzelfde deden Omeko Snelgers en Hayo Wibben in Fivelgo en Tammo Gockinga en Menno Houwerda in het Oldambt. Deze heren namen weliswaar vooraanstaande posities in deze landschappen in en bezaten er ook veel grond, maar of zij hierdoor over deze gebieden in hun geheel konden beschikken is op zijn minst betwistbaar. Onderdeel van de in 1398 gemaakte afspraken was de belofte van de hoofdelingen dat zij de graaf zouden helpen om de stad Groningen te bedwingen.[85]

Halverwege de vijftiende eeuw probeerden enkele niet met name bekende hoofdelingen met Filips de Goede samen te werken tegen Groningen en even later werd aan Karel de Stoute gerapporteerd dat hij op de vriendschap van de gebroeders Van Ewsum en Onsta kon rekenen.[86]

In 1498 herhaalden zich de gebeurtenissen van een eeuw tevoren: de belangrijkste Ommelander hoofdelingen (Ewsum, Ripperda, Rengers, Onsta en Tamminga) kozen partij voor hertog Albrecht van Saksen die Stad en Lande aan zich wilde onderwerpen. Zij huldigden de hertog als hun heer en sommigen van hen, zoals Johan Rengers van Ten Post, lieten zich door de hertog met hun eigen goederen belenen.[87] Ze deden dit ook nu weer in de hoop dat zijzelf, nadat de hertog met de stad Groningen had afgerekend, een vooraanstaande positie zouden krijgen. Vervolgens hebben vanaf het begin van de zestiende eeuw zowel de stad Groningen als de Ommelander heren hun best gedaan om steun te verwerven van buitenlandse machthebbers teneinde sterker te staan in de onderlinge ruzies.

Ommelander kroniekschrijvers zoals Johan Rengers van Ten Post en Abel Eppens hebben er bij herhaling op gewezen hoe trouweloos de stad Groningen wel niet was: als ze dat nodig achtte ruilde ze met het grootste gemak de ene landsheer tegen de andere in. Dit oordeel is een gemeenplaats geworden in de beeldvorming over Groningen en werd graag gehanteerd door iedereen die zich door de stad tekort gedaan voelde. Ook een man als stadhouder Francisco Verdugo – die niet alleen beducht was voor gereformeerde 'verraders' in de stad, maar ook de 'koningsgezinde' Groningers voor geen haar vertrouwde – was ervan overtuigd dat de Groningers alleen loyaal waren aan Filips II zolang ze dachten daar beter van te worden.[88]

Dat Groningen enkele malen van landsheer heeft gewisseld is een onomstreden historisch feit en ook op de constatering dat het stadsbestuur consequent het stadsbelang nastreefde valt niets af te dingen. De vraag is echter of men zich over deze dingen zou moeten verbazen of dat men ze als negatief moet beoordelen. Men dient zich te realiseren dat de stadsbestuurders 'in de eed stonden', dat wil zeggen: gezworen hadden zich bij hun handelen alleen te laten leiden door de belangen van de stad.[89] Voor hen was de koning slechts een beschermer van de stedelijke vrijheid en privileges, een verplichting die hij in de praktijk niet of in ieder geval onvoldoende nakwam. De spreekwoordelijke ontrouw van Groningen is dus het rechtstreekse gevolg van het feit dat de stadsbestuurders hun eigen taak en die van de landsheer serieus namen. Daar komt nog bij dat de Groninger stadsbestuurders vele generaties lang hun gang hebben kunnen gaan zonder dat een landsheer zich met hun beleid bemoeide.

Het verwijt van de Ommelander heren over de 'trouweloosheid' van Groningen klinkt niet alleen wat vals omdat zijzelf – zoals ook hun voorgangers in vroeger tijd – bereid waren buitenlandse heren te hulp te roepen als hun dat goed uitkwam, het is ook vanuit een ander oogpunt discutabel. De Groninger stadsbestuurders traden immers op namens en onder druk van een stedelijke gemeenschap, die zich er terdege van bewust was dat de stad niet kon bestaan zonder een welvarend Ommeland. Over de relatie tussen de Ommelander heren en hun 'onderzaten' is niet veel bekend. Een kroniekschrijver als Abel Eppens wekt echter de indruk dat de Ommelander jonkers zich in hun optreden vooral lieten

sturen door hun eigen belang of dat van hun familie, en veel minder door dat van de inwoners van hun 'rechtstoelen'. Volgens Eppens was de Ommelander adel erop uit om als kleine vorsten te heersen over hun onderdanen.[90]

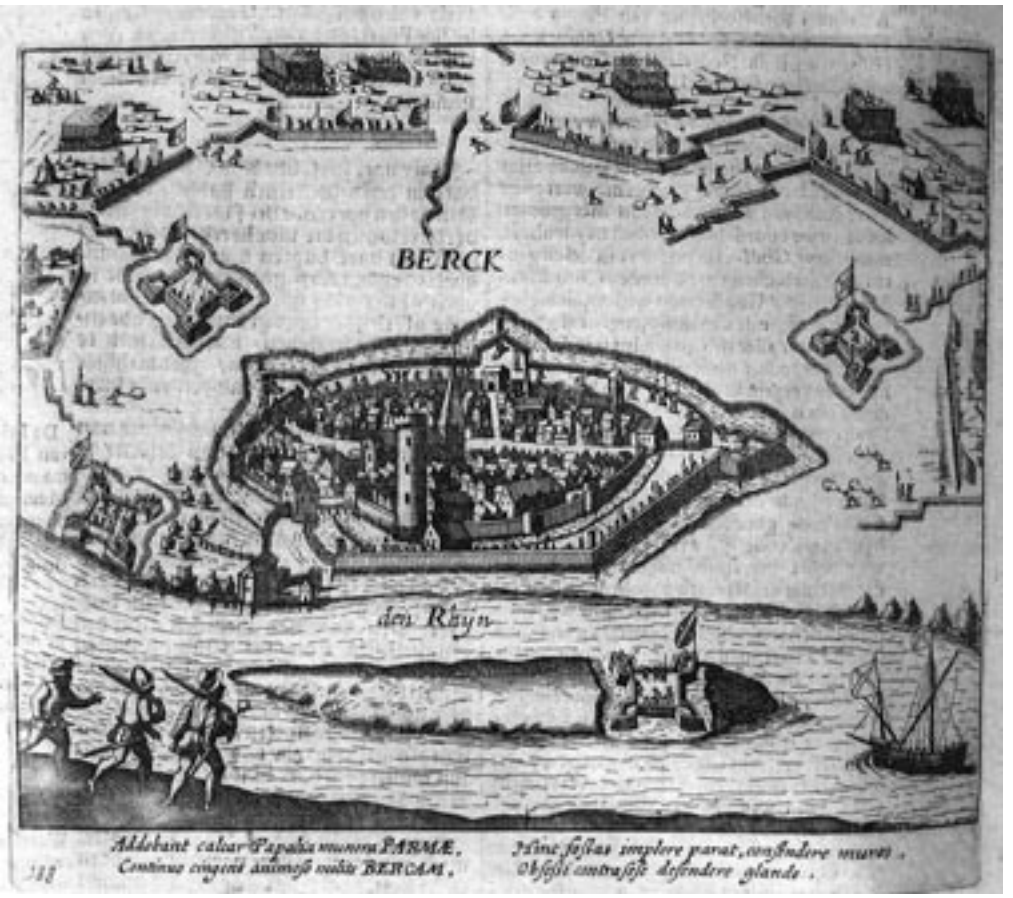
Wanneer Verdugo, zijn officieren van adellijke afkomst en Brusselse ambtenaren zich misprijzend uitlaten over Groningens zelfstandigheidsdrang en gebrek aan 'oprechte trouw', moeten we ons realiseren hoe verschillend de culturele achtergronden waren van de beoordelaars en de beoordeelde. De staatkundige werkelijkheid van Verdugo en andere dienaren van de koning was die van de hiërarchisch gestructureerde vorstenstaat waarin vooral *top down* werd gedacht en eer en macht golden als emanaties van een koningschap dat bij de gratie Gods werd vervuld.

Overigens is het in dit verband zinvol te wijzen op de overeenkomst tussen de argumentatie die de Staten-Generaal hanteerden om hun afzwering van Filips II te rechtvaardigen enerzijds en de aloude, consequente politieke praktijk van het Groninger stadsbestuur anderzijds. In de considerans van het 'Plakkaat van Verlatinge' van 26 juli 1581 geven de Staten-Generaal op stilistisch weinig fraaie, maar wel duidelijke wijze uiting aan hun staatkundige opvattingen en in het bijzonder aan hun visie op de verhouding tussen vorst en onderdanen.[91] Volgens deze opvatting is de vorst niets anders dan de door God aangewezen beschermer van het volk, en is het volk allerminst de slaaf van de vorst. Anders gezegd: de vorst is er voor de onderzaten en niet andersom. Dit is exact het adagium waaraan het Groninger stadsbestuur zich steeds heeft gehouden. Wat de Ommelander critici van de stad dwarszat was daarom niet zozeer het politieke denken dat aan de basis lag van het stedelijke beleid, maar het succes dat Groningen daarmee had. Alleen al het feit dat de stad Groningen met deze handelwijze 'wegkwam' – overal elders moesten stadsbesturen buigen voor hun vorsten – moet de Ommelander heren met afgrijzen en jaloezie hebben vervuld.

rerende Staatse legerleiders wilden ze een krachtdadig, éénhoofdig opperbevel, uitgeoefend door een respectabel edelman als Leicester. De Ommelander heren lieten zich dan ook door heel andere motieven leiden dan die welke als de canonieke motor van de opstand gelden. Het ging hun er in de eerste plaats om hun goederen en rechten terug te krijgen die door de koningsgezinden waren geconfisqueerd. De gunst van een machtig potentaat was daarbij onontbeerlijk: die zou hen misschien zelfs wel willen belenen met die goederen. Daardoor zouden ze de status van leenman krijgen en met elkaar een echte ridderschap vormen, zoals ook in andere gewesten de normale situatie was.[82] Daarnaast ging het uiteraard om de uitschakeling van de stad Groningen, om het vergroten van de kansen op een voorspoedige economische ontwikkeling van hun eigen gebied – de Ommelander havens zouden gebruikt kunnen worden door de *Merchant Adventurers* – en tenslotte was er bij enkelen ook het oprechte verlangen om in vrijheid te kunnen leven naar hun gereformeerde geloofsovertuiging.

4.8 Gezantschappen

Het gezantschap van de Ommelander hoofdelingen Onsta en Tjarda van Starkenborg naar de Engelse ambassadeur haalde niets uit. Nadat de graaf van Leicester halverwege de maand juli 1587 met verse troepen uit Engeland was teruggekeerd, had hij geen tijd om aandacht te schenken aan het verre noorden. Hij moest meteen naar Sluis omdat deze stad sinds begin juni belegerd werd door koninklijke troepen.[92] Ook in het Rijnland stonden de Staatse zaken er slecht voor: de stad Rheinberg liep gevaar veroverd te worden en kort voor Leicesters aankomst was Geldern door verraad in handen gevallen van 's konings gouverneur van Gelre en het graafschap Zutphen.[93] De Staten-Generaal hadden op 15 juni besloten een

De belegering van Rheinberg door Parma's troepen, zomer 1586. Het bezit van deze op de linker Rijnoever gelegen stad was van groot belang voor de passage van de Rijn. De route vanuit Brabant naar het noorden liep via Rheinberg, het tegenover deze stad gelegen Wesel en het Münsterland. Zolang de Staatsen de Nederrijn beheersten was het voor de koninklijke legerleiding moeilijk voldoende ondersteuning te geven aan Groningen en de andere koningsgezinde streken in het noorden. Gravure uit Bor, boek xxi fol. 44v.

legermacht op de been te brengen die vier maanden lang in het veld zou blijven en tot taak kreeg de opmars van de koninklijke strijdkrachten te stuiten en de intocht te beveiligen van versterkingen die vanuit Duitsland voor het Staatse leger werden verwacht.[94]

In Groningerland hadden Stadhouder en Hoofdmannen datzelfde voorjaar maatregelen getroffen tegen mogelijke Staatse aanslagen vanuit zee. Daar was alle reden toe, want er waren niet alleen berichten binnengekomen waaruit bleek dat de vijand iets van plan was, maar tegelijkertijd was Verdugo bezig soldaten uit de garnizoenen in Groningerland weg te halen om een inval te doen in Westerlauwers Friesland.[95] Dit betekende dat de Ommelander bevolking ingeschakeld moest worden bij de verdediging. Alle redgers en richters[96] kregen bevel om in hun gebied dag en nacht goede wacht te houden, 'zeewaarts en Eemswaarts', zowel op de dijken als op de wegen. De vuurbakens op de torens en dijken moesten in gereedheid worden gebracht en men moest zorgen voor permanent contact met de in de buurt gelegen militaire eenheden en collega-redgers. De aangeschrevenen moesten verder betrouwbare wacht- en rotmeesters aanwijzen en zelf toezicht houden. Indien de vijand

zou komen en duidelijk was dat men hem niet zou kunnen stuiten, moest alarm geslagen worden: van kerspel tot kerspel tot aan de stad toe moesten de klokken worden geluid en vuurtekens gegeven.[97]

Gedurende de hele zomer gebeurde er echter niets noemenswaardigs. Het mocht dan zo zijn dat een militaire inval uitbleef, Oldambt en Ommelanden kregen wel te maken met een aanval van een andere, formidabele vijand: het zeewater. Halverwege juli stormde het zo hard, dat de zwakke kadijk ter hoogte van Oosterwierum (Heveskesklooster) en Wagenborgen het begaf en de lage landen ten zuiden van het Damsterdiep, ruim 11.000 ha in totaal, onder water liepen. Alle gewassen in de streek gingen verloren en de boeren zochten met hun vee een goed heenkomen in de streek rond Aduard. De landeigenaren daar stonden de arme evacué's uit Fivelgo toe hun beesten te weiden op de graslanden die daar al lange tijd ongebruikt lagen en ondertussen danig verwilderd waren – de oorspronkelijke meiers waren vertrokken vanwege de nabijheid van het Staatse garnizoen te Niezijl.[98]

Deze watersnood verscherpte de toch al crisisachtige sfeer in Stad en Lande. Zoals we hebben gezien had de plattelandsbevolking in het voorjaar reeds aan Verdugo duidelijk gemaakt dat ze aan het eind van haar Latijn was. De boeren konden de contributies en andere lasten niet langer opbrengen en stonden op het punt het oorlogsgebied te ontvluchten. Omdat er volgens hen van Verdugo geen soelaas te verwachten was, hadden vooral de Ommelander leden in het gewestelijke bestuur al sinds april 1587 aangedrongen op het zenden van een gezantschap naar de hertog van Parma. Het stadsbestuur verwachtte daar weinig heil van. Het schrok ook terug voor de gevaren waaraan het gezantschap onderweg zou worden blootgesteld en voor de hoge kosten die een dergelijke onderneming met zich mee zou brengen. Tenslotte, had Verdugo niet onlangs zelf gezegd dat het belangrijkste punt waarover men in Brussel wilde praten, de buitensporige lasten waaronder Stad en Lande gebukt gingen, in feite was opgelost? Volgens de stadhouder was er geld onderweg.[99] Daarom talmden burgemeesters en raad met het nemen van een beslissing en hielden ze de Ommelanders nog even aan het lijntje. Uiteindelijk kregen de Ommelanders toch hun zin: op 19 augustus 1587 vertrok een gezantschap van Stad en Lande vanuit Groningen voor de lange reis naar Brussel.[100] Ze zouden eerst in januari van het volgend jaar terugkeren, beladen met mooie beloften van hulp, maar ook met de opdracht om toch vooral getrouw te zijn en maatregelen te nemen ter bevordering van de contra-reformatie.

Terwijl dit gezantschap zich in Groningen klaarmaakte voor de reis en de klerken op het raadhuis bezig waren de voor deze missie benodigde stukken te schrijven, bereidden ook de uitgeweken Ommelander heren een gezantschap voor. Sinds 17 juli 1587 was Leicester weer in het land. De gouverneur-generaal had weliswaar zijn aandacht eerst en vooral op Sluis moeten vestigen, maar nu die stad door de koninklijke troepen veroverd was (5 augustus 1587)[101] had hij zijn handen vrij om het Staatse leger voor iets anders in te zetten. De Ommelanders achtten daarom de tijd rijp om hun zaak nog eens bij de Engelse opperbevelhebber te bepleiten en hem uit te leggen, hoe eenvoudig het zou zijn om de strijd tegen 's konings leger in het noorden in één klap in gunstige zin te beslissen. Misschien wilden de Engelsen, anders dan de Staten-Generaal, de Ommelander zaak wel serieus nemen en waren zij bereid een veldtocht naar het noorden te ondernemen.[102]

Op 17 augustus 1587[103] kregen de gezanten, Johan Tjarda van Starkenborg, Johan Rengers van Ten Post en Hiëronymus Verrutius, te Harlingen een

akte van volmacht en een instructie mee die, mede namens de ballingen in Oost-Friesland, was getekend door de hoofdelingen Rempt Jensema, Bocko Auwema, Johan de Mepsche sr., Henrick Clant en Allert Gaykinga.[104] In de eerste plaats zouden ze de graaf van Leicester moeten bedanken voor het feit dat hij naar de Nederlanden was teruggekomen, in weerwil van alle tegenstand die tegen hem was gerezen. Vervolgens moesten ze hem ervan verzekeren dat de Ommelanden al hun hoop hadden gesteld op God, koningin Elizabeth en de graaf van Leicester. Alleen God, de koningin en de graaf, aldus de instructie, zouden de Ommelanden kunnen bevrijden van de 'viandt der waerheit und der eeren Gods' en de stad Groningen tot gehoorzaamheid dwingen. Nadat de gezanten erop hadden gewezen hoe belangrijk 'de reductie van Groningen' zou zijn voor de hele Generaliteit en in het bijzonder voor de provincies 'up deser zijde van der Mazen', zouden ze moeten uitleggen hoe dat het gemakkelijkst gerealiseerd kon worden.[105] De precieze inhoud van het plan dat ze aan Leicester moesten presenteren is niet bekend.

4.9 Het 'plan-Julsing'

Het kost weinig fantasie om ons voor te stellen dat de Ommelander ballingen in Emden en Westerlauwers Friesland voortdurend bezig zijn geweest met het uitdenken en bespreken van plannen die het einde van hun beproevingen naderbij zouden kunnen brengen. Het ligt ook voor de hand dat degenen die binnen de bolwerken van de stad Groningen reikhalzend uitkeken naar het instorten van 's konings gezag, eveneens hun gedachten lieten gaan over de manier waarop de koningsgezinden het beste verdreven zouden kunnen worden. Maar het is wel verrassend dat in het hol van de leeuw zelf, op het Groninger raadhuis, iemand werkte die een plan voor de verovering van de stad Groningen op papier zette. Het gaat hier om een in het Latijn gestelde tekst, waarvan het op grond van het handschrift zeker is dat hij geschreven is door de gereformeerde stadssecretaris Johan Julsing.[106] Of Julsing behalve de schrijver ook de bedenker van het plan is geweest, valt niet uit te maken. De stijl waarin het stuk geschreven is zou aanleiding kunnen geven tot het vermoeden dat hij ook de hand heeft gehad in de redactie ervan, maar meer dan een vermoeden is dat niet.[107] In Julsings tijd schreven vele geleerde lieden op deze manier. Het is daarom niet uitgesloten dat Johan Julsing alleen een kopie heeft gemaakt van een tekst die hem onder ogen gekomen is en die hem interessant voorkwam. De inhoud van het plan voldoet echter geheel aan hetgeen we zouden verwachten, wanneer we ons voor de geest proberen te halen wat overtuigde gereformeerden uit Stad en Lande in de zomer van 1587 aan de graaf van Leicester zouden hebben willen voorleggen.

Johan Julsing, die vermoedelijk rond 1545 geboren is, studeerde rechten te Orléans en kreeg in 1570 een aanstelling als ondersecretaris van Groningen. Hij was een overtuigde calvinist[108] en bleef gedurende de 'katholieke' periode (1580-1594) nauwe betrekkingen onderhouden met vrienden en verwanten die omwille van hun geloof naar Emden waren uitgeweken. Tegelijkertijd was Julsing een toegewijd stadjer, die door zijn familiebetrekkingen in relatie stond met de grote ondernemers in zijn stad. Verder was hij schrijver van het Gildrecht, het lichaam dat onder meer zorgde voor de juiste toepassing van het Groninger stapelrecht. Als geen ander wist hij hoezeer de stad en haar inwoners afhankelijk waren van het ongestoorde functioneren van de koophandel. Als calvinist en overtuigd Groninger was Johan Julsing één van die mensen voor wie het maken van een gewetensvolle keuze in het conflict tussen de opstand en de koning ernstig bemoeilijkt werd door de tegen-

stelling tussen de stad Groningen en de belangrijkste Ommelander heren. Voor oprechte gereformeerden als Julsing golden de meeste van die heren echter niet als betrouwbare medestanders, ook al beleden ze met de mond de nieuwe leer. Zij waren, zo wisten Julsing en zijn vrienden, slechts uit op eigen gewin, net zoals de door Holland gedomineerde 'Staten'.

De katholieke stadsbestuurders moeten een groot vertrouwen in Julsings loyaliteit hebben gehad, want ze hebben in zijn gereformeerde levensovertuiging nooit aanleiding gezien hem van zijn functie te ontheffen. Wel is er in deze periode – voor zover mij bekend driemaal – sprake geweest van verdenkingen tegen hem. In 1583 werd Julsing een tijdje geschorst omdat hij kopieën van belangrijke stukken aan de vijand zou hebben gegeven[109] en later, in 1590, schreef hij zelf in zijn dagboek dat hij zich moest verantwoorden voor zijn opmerkingen over de jezuïet Henricus Samerius. Hij zou dingen hebben gezegd die anderen als 'te vrij' ervaren hadden.[110] De derde keer dat hij zich voor zijn gedrag moest verantwoorden was in 1591. Toen hij op 2 juli van dat jaar samen met zijn halfbroer Jelto Coene een wandeling maakte over de stadswal, raakte hij bij de Steentilpoort in gesprek met enkele burgers die daar wachtdienst deden. Hij zei daarbij enkele dingen, die konden worden uitgelegd als blijk van een negatieve houding ten aanzien van het koninklijke leger en zijn bevelhebber. Julsings woorden werden doorgebriefd aan Verdugo. Deze vatte ze op als een bevestiging van zijn overtuiging, dat het Groninger stadsbestuur en zijn ambtenaren niet te vertrouwen waren en beklaagde zich bij de burgemeesters over hun secretaris. Burgemeester Egbert Upkena, die naar aanleiding van deze klacht met Julsing sprak, zei hem dat hij zich maar niets van de lasterpraat moest aantrekken; ook onder de raadsheren zelf waren er enkelen tegen wie Verdugo verdenkingen koesterde.[111]

Voor het verloop van mijn verhaal is het niet nodig om tot in detail in te gaan op dit plan, dat weliswaar niet nader gedateerd is dan '1587', maar op grond van inwendige criteria geacht kan worden uit de zomer van dat jaar te stammen. Het opschrift van de memorie bevat meteen al de conclusie van de overwegingen: 'Het beste en tegelijkertijd enige dat men ter bevordering van de goede zaak in de streken aan deze zijde van de Maas kan doen, is het voeren van een offensieve oorlog in dat deel van Friesland dat tussen Eems en Lauwers ligt en gewoonlijk Ommelanden genoemd wordt.' Met zijn uitgebreide omschrijving van de Ommelanden maakt de opsteller duidelijk dat hij deze memorie – in gedachten? – voor lezers schreef die niet op de hoogte waren van de precieze situatie in het noorden van de Nederlanden. In overeenstemming met de instructie voor de Ommelander gezanten begint het betoog met een uiteenzetting van de argumenten ten bewijze van de nuttigheid van het veroveren van de Ommelanden. Met voorbijgaan aan de overige punten wijs ik hier alleen op het onder het cijfer 7 genoemde argument, dat de partijstrijd in Westerlauwers Friesland betreft. 'We kennen', aldus de tekst, 'de aard van de Westerlauwerse Friezen en weten uit ervaring dat velen daar onstandvastig zijn en geneigd tot oproer. Er zijn er nog veel meer die door een ziekelijke aandoening van hun in wezen niet kwalijkgezinde geest aan het wankelen raken alsof de grond onder hun voeten glad is.' 'Wanneer de Ommelanden vast in onze handen komen, zal dat ook een doeltreffend medicijn zijn tegen de wankelmoedigheid van de Friese bevolking.' De conclusie van dit onderdeel van het betoog luidt dan ook dat men nergens beter – en nuttiger – oorlog kan voeren dan in de Ommelanden.

De memorie gaat verder – opnieuw in overeenstemming met de instructie voor de Ommelander gezanten – met het presenteren van enkele argumen-

Diederik Sonoy (1529-1597)

Zo weinig de Groninger en Ommelander calvinisten moesten hebben van graaf Willem Lodewijk van Nassau, zo'n rotsvast vertrouwen hadden ze in de watergeus Diederik (Dirk) Sonoy (1529-1597). Deze edelman, die 'geen roomse draad aan het lijf' had,[116] was geboortig van Kalkar aan de Nederrijn, nam in 1566 deel aan het Compromis der Edelen dat om vrijheden voor de gereformeerde religie vroeg, en zag zich in het volgende jaar genoodzaakt uit te wijken. In 1572 werd hij door Willem van Oranje tot gouverneur van Enkhuizen benoemd. Vandaaruit veroverde hij Medemblik, Hoorn en andere plaatsen. Van 1572 tot 1588 was hij gouverneur van Hollands Noorderkwartier, waar hij oorlog voerde tegen de Spanjaarden. In het ontzet van Alkmaar ('Van Alkmaar begint de victorie', 1573) had hij een belangrijk aandeel. Opmerkelijk was de wreedheid waarmee hij optrad tegen de katholieken en degenen die hij ervan verdacht met de vijand te heulen, in het bijzonder in 1572 en 1575. In deze tijd kreeg hij te maken met de Spaanse kolonel Francisco Verdugo, die toen gouverneur van Haarlem was. Sonoy en Verdugo schreven elkaar brieven waarvan de omslachtige beleefdheid in schril contrast staat met de schampere en bittere verwijten die deze tegenstanders elkaar tegelijkertijd maakten. Sonoy wees er onder meer op dat Verdugo zijn naam ten volle waarmaakte. Het Spaanse woord *verdugo* betekent onder andere 'beul' en het was dan ook niet te verwonderen, aldus Sonoy, dat de Spanjaard 'wreetheyt ende bitterheyt' naar Holland had gebracht.[117]

Tussen 1575 en 1580 diende Sonoy de graaf van Rennenberg en veroverde Kampen en Deventer voor de Staten. Nadat Rennenberg in 1580 samen met de stad Groningen voor de koning had gekozen, bestreed Sonoy zijn voormalige superieur. Daarbij maakte hij kennis met Groningerland. Op 14 maart 1580 stuurde Willem van Oranje hem naar Coevorden en Wedde om de toegangen naar Groningen af te snijden voor het geval er hulptroepen uit het zuiden zouden komen. In verband hiermee begon Sonoy met de aanleg van een schans op de pas door de Bourtanger moerassen. Nadat Staatse troepen zich bij Hardenberg door een koningsgezind hulpleger hadden laten verrassen (juni 1580), trok Sonoy zich samen met de rest van het Staatse leger uit Groningerland terug.[118]

Een jaar later had Dirk Sonoy een belangrijk aandeel in de verovering van Friesland op de koningsgezinden: op 11 mei 1581 maakte hij zich meester van de stad Staveren. Alle koninklijke troepen werden uit de Friese schansen verdreven.[119] Op 19 juli van hetzelfde jaar wist hij bij Visvliet een koninklijke strijdmacht te verslaan. Aan deze successen kwam een einde door de slag bij Noordhorn (30 september 1581). In de Staatse legermacht die hier – door Verdugo! – vernietigend werd verslagen, vochten ook negen vendels van Sonoys Noordhollandse regiment mee.[120]

Nadat de Hollandse landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt er eind 1585 in was geslaagd de 18-jarige Maurits van Nassau aanvaard te krijgen als stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal van de troepen, weigerde Sonoy de nieuwe leider trouw te zweren. Net als de meeste overtuigde gereformeerden wantrouwde hij de Hollandse regenten en beschouwde hij mensen als Maurits, Willem Lodewijk en Filips van Hohenlohe als hun instrumenten. Dezen heulden in het geheim met de vijand, zo was het vermoeden.[121] Trouw aan deze lijn koos hij in het conflict tussen de Staten-Generaal (en in het bijzonder Holland en Zeeland) en de graaf van Leicester voor de laatste. Als een van de meest betrouwbare steunpilaren van de 'Engelse partij' kreeg hij op 28 maart 1586 van Leicester de opdracht om graaf Edzard van Oost-Friesland de middelen te ontnemen waarmee deze de opstandige gewesten zou kunnen schaden. Met behulp van de Oostfriese jonkers en andere aanhangers van de reformatie moest hij proberen zich meester te maken van de stad Emden en de rest van het land. Van dit plan kwam niets terecht, mede omdat de Staten van Hollands Noorderkwartier er weinig voor voelden om over de brug te komen met het geld dat voor de operatie nodig was.[122]

Terwijl door de Ommelander uitgewekenen en Willem Lodewijk – en misschien ook in Groningen zelf – plannen werden gemaakt voor een inval in Groningerland (zomer 1587), was Leicester samen met Dirk Sonoy bezig een coup voor te bereiden tegen de Staten-Generaal, graaf Maurits van Nassau en de Hollandse advocaat Johan van Oldenbarnevelt.[123] Zoals bekend mislukte Leicesters opzet, maar ook na het vertrek van de Engelse gouverneur probeerde Sonoy zich in het Noorderkwartier te handhaven. Maurits belegerde hem in Medemblik, maar er moest Engelse bemiddeling aan te pas komen om Sonoy ertoe te brengen Maurits de stad binnen te laten (april 1588). Omdat de Staten van Holland van

Sonoy af wilden en deze ook zelf niet langer in Staatse dienst wenste te blijven, kreeg hij zijn ontslag en emigreerde met zijn gezin naar Engeland. Daar kreeg hij van koningin Elizabeth een stuk overstroomd land dat hij met kolonisten uit Noord-Holland zonder veel succes bruikbaar probeerde te maken.

Enkele jaren later verhuisde hij naar het Oostfriese Norden, maar nadat Groningen door het Staatse leger was veroverd ging hij op de borg Dijksterhuis in Pieterburen wonen. Daar overleed hij op 2 juni 1597 aan een beroerte. Dat Dirk Sonoy zijn laatste jaren op Dijksterhuis sleet was geen toeval: het huis Dijksterhuis of Ten Dijke behoorde toe aan zijn schoonzoon Luert. Halverwege de zestiende eeuw was de Pieterbuurster borg in handen gekomen van de hervormingsgezinde Hayo Manninga, die van oorsprong uit Oost-Friesland afkomstig was. In het jaar 1585, hetzelfde jaar waarin Sonoys enige dochter Emerentiana met Luert Manninga was getrouwd, was ook Dirk Sonoy zelf een (tweede) huwelijk aangegaan met een vrouw uit Groningerland: Johanna de Mepsche, dochter van Roelof de Mepsche (van Meyma te Rasquert) en Ode Tamminga.[124]

Diederik Sonoy is begraven in de kerk te Pieterburen, waar een rouwbord aan hem herinnert.[125]

ten die moeten aantonen dat het zeker niet moeilijk zal zijn de Ommelanden te bezetten en bezet te houden. ‘Wanneer men deze adviezen opvolgt, zal ook de stad Groningen stap voor stap naar onze kant gaan overhellen.’ De stad is immers alleen trouw aan de Spaanse koning omdat ze bang is voor ‘de ongewisse krijgsfortuin’. Er zijn binnen de muren twee hoofdstromingen: ‘De ene is in het geheim op onze hand en daarmee zou een uitwisseling van plannen op gang gebracht moeten worden. De andere groep is uiterst onstabiel en bestaat uit volk dat met alle winden meewaait. Beide groepen zullen, wanneer ze zien dat het ons noch aan plannen, noch aan leiding (zoals tot nu toe) ontbreekt, in de hoop op beter succes in opstand komen en ons helpen. Dat zal hun niet

Portret van Diederik Sonoy (1529-1597).
Sonoy heeft naam gemaakt als watergeus en gouverneur van Noord-Holland (1572-1588). Hij werd door de hervormingsgezinden in Friesland en Stad en Lande beschouwd als de man die het koninklijke leger zou kunnen verdrijven.
Illustratie uit P.C. Hoofts *Nederlandsche Historien*, II (vierde druk 1703) 1142-1143.

moeilijk vallen, omdat zij niet door een garnizoen in bedwang worden gehouden.' Vervolgens schenkt de tekst aandacht aan de natuurlijke gesteldheid van het betrokken gebied, de omvang van de benodigde troepen en de te volgen tactiek. Opmerkelijk daarbij is de rol die wordt toegedacht aan Diederik Sonoy, de militaire gouverneur van Hollands Noorderkwartier en een notoir aanhanger van de Leicesterse lijn. De koningin en Leicester zouden hem in de gelegenheid moeten stellen zijn regiment zodanig te versterken, dat hij de aan zijn hoede toevertrouwde vestingen in Noord-Holland voldoende bezet zou kunnen houden en tegelijkertijd in staat zou zijn de aanval op de Ommelanden uit te voeren. Het stuk sluit met de opmerking dat de auteur zijn plan aan een klein aantal personen heeft voorgelegd en dat hij het graag wil aanbieden als zijn bijdrage aan de discussie.[112]

Het is niet erg waarschijnlijk dat de bewaard gebleven memorie ook werkelijk de versie is geweest die door de Ommelander gezanten medio augustus 1587 werd meegenomen op hun missie naar Leicester. Enkele punten erin doen vermoeden dat de hier besproken redactie van iets later datum is.[113] Dit neemt echter niet weg dat het aan Leicester voorgelegde plan inhoudelijk sterke verwantschap zal hebben vertoond met de door Julsing geschreven tekst.

Het gezantschap keerde in september naar Friesland terug en deed rapport over allerlei andere punten van zijn instructie, maar over het aanvalsplan op de Ommelanden had het niets te melden. Het is daarom zeer de vraag of het wel echt aan Leicester is gepresenteerd. Wel werd het de uitgeweken Ommelanders duidelijk dat hun zaak er slecht voor stond. De Staten-Generaal, in het bijzonder de afgevaardigden van Holland en Friesland, waren Leicester liever kwijt dan rijk maar kwamen daar niet openlijk voor uit, omdat dat slecht zou vallen bij het gewone volk. Ze wilden graag van de Engelsen af omdat ze, zoals Eppens het zegt, op hun eigen hoogheid en profijt uit waren. Leicester van zijn kant hield vast aan het tractaat dat in 1585 met koningin Elizabeth van Engeland was gesloten. Tegelijkertijd was er sprake van beschuldigingen aan het adres van Leicester en de koningin. Zij zouden in het geheim met de koning van Spanje over vrede onderhandelen en van plan zijn de Nederlanden weer aan de Spanjaarden uit te leveren. Leicester had gezegd dat het allemaal gelogen was.[114] Eppens kon uit eigen ervaring melden dat deze rapportage onder de uitgewekenen verslagenheid teweeg bracht.[115]

4.10 Een kans voor Willem Lodewijk

Noch in het 'plan-Julsing', noch in de Ommelander documenten van deze periode vinden we een woord over Willem Lodewijk. Uit de manier waarop Abel Eppens over Willem Lodewijk schrijft, blijkt dat de uitgeweken Ommelanders geen enkel vertrouwen in de Friese stadhouder hadden. Er leek helemaal niets van hem uit te gaan. In zijn al vaker geciteerde brief van 3 juni 1587 aan Walsingham schreef Robert Gilpin dat het in het noorden stil was. 'Graaf Willem blijft in Friesland en de vijand doet niets. Aan beide zijden is het rustig.'[126] Eerder dat jaar had hij al laten weten dat er over Willem Lodewijk niets te melden was, maar dat hij begrepen had dat Verdugo de meeste plaatsen in Friesland 'onder contributie hield'.[127] Ondertussen zat Willem Lodewijk niet echt stil, maar was hij weloverwogen bezig de defensie van zijn gouvernement te verbeteren. Hij wilde af van de belangrijke rol die de bevolking daarin nog steeds speelde – zij was onvoldoende betrouwbaar gebleken – en streefde ernaar de verdediging geheel in handen van professionals te geven.[128] Het realiseren van zijn opzet werd bemoeilijkt door de partijstrijd die Fries-

land verdeelde. De stadhouder was zelf het mikpunt van allerlei verdachtmakingen en hij durfde het nauwelijks aan zijn garnizoenen uit de steden weg te halen om ermee te velde te trekken. Dit wil echter niet zeggen dat hij niet uitkeek naar een mogelijkheid om in actie te komen. In ieder geval wees Willem Lodewijks vertrouweling Everhard van Reyd de Engelse diplomaat William Herle erop dat de vijand geen grootscheepse krijgsvoorbereidingen trof en dat het goed zou zijn wanneer de Staten van deze gelegenheid gebruik maakten. 'Dat zou beter zijn dan tijd te verliezen aan onderlinge disputen.'[129]

Had Willem Lodewijk dus de handen vol aan de organisatie van de Friese defensie en het overleven in politieke zin, in de meest letterlijke betekenis is deze uitdrukking van toepassing op een gebeurtenis die in de zomer van 1587 plaatsvond. Toen werd in Leeuwarden een voormalig koningsgezinde soldaat ontmaskerd die van plan was een aanslag op de persoon van de graaf te plegen. Het woord 'ontmaskering' is hier eigenlijk minder op zijn plaats, want de betrokkene, Michaël Lauterbeck, had uit eigen beweging bekend dat Verdugo hemzelf en zijn broer had uitgezonden om Willem Lodewijk om te brengen. Lauterbeck werd ter dood veroordeeld en op 17 juli 1587 onthoofd en gevierendeeld. De Spaanse stadhouder schreef, nadat hij van de terechtstelling had gehoord, een brief aan zijn Staatse collega waarin hij alle betrokkenheid ontkende en als zijn mening te kennen gaf dat die Lauterbeck gek moest zijn geweest. Hij, Verdugo, was wars van dit soort minderwaardige strijdmethoden. Van de gelegenheid maakte hij gebruik om Willem Lodewijk te waarschuwen voor Leicester. Die zou iets gemeens tegen hem in de zin hebben. Dit schrijven miste zijn doel volledig. Willem Lodewijk antwoordde Verdugo afgemeten: 'Ik geloof u niet. Die Lauterbeck was niet gek. Ik bid God dat ik de kans krijg om u te beoorlogen op een manier die een oprecht soldaat en man van eer betaamt. En wat de beschuldigingen aan het adres van Leicester betreft: dat is de vroomste man die ik ooit op zo'n positie heb gezien. Uw pogingen halen niets uit.'[130]

Onder dergelijke omstandigheden kan men zich voorstellen dat de moed Willem Lodewijk soms in de schoenen moet zijn gezonken. Op 2 september 1587 stuurde hij zijn vader Jan van Nassau op de Dillenburg een brief waarin hij klaagde dat bijna iedereen hem in de steek liet en dat hij daar niets aan kon doen. Hij was het mikpunt van beledigingen en zijn eer lag te grabbel. Het ergst waren de simpele gereformeerde predikanten ('der – leider Gott – alle zuviel seindt') en materialistisch ingestelde ouderlingen. Volgens Willem Lodewijk waren dat echter niet de ware schuldigen. Deze gereformeerden waren simpele zielen, die zich door lieden van hogere rang en met andere bedoelingen voor hun karretje lieten spannen.[131] Daarmee deed de stadhouder natuurlijk onrecht aan een man als dr. Hessel Aysma, de president van het Hof van Friesland en aanvoerder van de Leicesterse partij. Of was dat in de ogen van Willem Lodewijk juist een van die hoger geplaatsten die eenvoudige calvinisten voor hun eigen doeleinden misbruikten?

De tegenwerking en spot brachten Willem Lodewijk echter niet aan het wankelen. Hij was ervan overtuigd dat hij het gelijk aan zijn zijde had en in de tijdige ontdekking van het tegen hem gerichte complot zag hij een aanwijzing dat hij de steun van God zelf genoot. Onder de huidige moeilijke omstandigheden – Sluis was verloren gegaan en dit verlies had alom verbittering veroorzaakt en heftige verwijten uitgelokt – was godsvertrouwen het enige houvast.[132] Mogelijk heeft Willem Lodewijk zich door de ondervonden argwaan, kritiek en tegenwerking uitgedaagd gevoeld om te laten zien dat hij, anders dan iedereen

Het stroomgebied van de Eems en de situering van Meppen en Lingen. Gedeelte van de kaart van Friesland, Groningerland en Eemsland met omliggende streken, door Nicolaas Visscher uit 1649. Tussen de Dollard in het noorden en het graafschap Bentheim in het zuiden ligt het uitgestrekte Bourtanger Moor. Achter het woord 'Bourtang' staat te lezen: *desertum, ob paludes et aquas inaccessum* ('verlaten gebied, vanwege moerassen en water ontoegankelijk'). Verkeer van oost naar west en omgekeerd was hier alleen mogelijk via een 'pas' bij Bourtange. Ten zuidoosten van het veengebied ligt het stadje Meppen aan de Eems (in de rode cirkel). De plaats behoorde tot het staatkundig zwakke Sticht Münster. Even ten zuiden van Meppen ligt Lingen (blauw omcirkeld), dat deel uitmaakte van het gouvernement van Francisco Verdugo en waar een detachement van het koninklijke leger in garnizoen lag. De Eems was voor de bevoorrading van de koninklijke troepen van groot belang. Door zijn situering was Meppen de enige plaats waarlangs verkeer over land mogelijk was tussen de opstandige Nederlandse gewesten en Noord-Duitsland.
Groninger Archieven, THAG 5137.

dacht, niet met de handen over elkaar zat af te wachten hoe de ruzies tussen Leicester en de Staten-Generaal zouden aflopen[133] en dat hij ook zonder hulp van buitenaf initiatieven durfde te nemen. Feit is in ieder geval dat hij ten tijde van het schrijven van de brief aan zijn vader (of kort daarna) begonnen is met het organiseren van een militaire operatie tegen Groningen.

In het begin van september 1587 haalde Verdugo een groot deel van zijn troepen uit de garnizoenen in de Ommelanden weg en nam ze mee naar het Eemsland. Het was zijn bedoeling om de intocht van Staatse versterkingen vanuit Duitsland te blokkeren, waarover al een tijdlang geruchten de ronde deden. Volgens die verhalen waren de Staatsen bezig troepen te werven in het hertogdom Brunswijk, in de buurt van Bremen

en in Holstein. Dat hadden ze ook het jaar tevoren – vruchteloos – geprobeerd. Er zou ook Engels geld in het spel zijn. Onder de uitgeweken Ommelanders die deze geruchten natuurlijk ook kenden, gloorde de hoop dat er eindelijk iets groots op handen was.[134] In augustus werden fantastische aantallen genoemd: er zouden wel 3000 Duitse ruiters en 4000 infanteristen op weg zijn naar Lingen en misschien ook wel naar Groningen. Om hen te betalen en van uitrusting te voorzien zouden vanuit Holland grote hoeveelheden geld en wapens naar Bremen zijn gestuurd. Het was de bedoeling, zo wilden de berichten, dat de nieuwe troepen een aanstelling zouden krijgen op naam van de koningin van Engeland, ofschoon de Staten toch het grootste aandeel hadden in de financiering. De reden daarvoor was dat de Staten-Generaal allesbehalve populair waren bij de naburige vorsten, steden en landen. In het buitenland beschouwde iedereen, van hoog tot laag, de Staten als rebellen. In opstand komen tegen de 'hoege overicheit' was *not done*, hoe tiranniek de regering ook was en wat voor privileges je ook had.[135] Een fatsoenlijk edelman verwaardigde zich niet in dienst te treden van een rebellenregime. Terwijl er in de buurt van Bremen onderhandeld werd tussen de afgevaardigden van de Staten-Generaal en de Duitse bevelhebbers die beloofd hadden soldaten en ruiters te zullen leveren, lagen Verdugo en zijn luitenant Taxis bij Lingen op de nieuwe Duitse troepen te wachten. Ze schreven naar het stadsbestuur te Bremen en de jonkers in het land aldaar om hen ervan te weerhouden onderdak te verschaffen aan 's konings vijanden. Ze slaagden er zelfs in om soldaten die al voor het Staatse leger waren aangeworven naar hun eigen kant te laten overstappen.[136]

In Holland was op dat moment nog niet bekend dat de werving van Duitse versterkingen ten behoeve van een Staats veldleger opnieuw aan het mislukken was. Daarom trok een Staatse strijdmacht onder bevel van graaf Adolf van Nieuwenaar en Meurs de IJssel over en zette via Zwolle koers naar Westfalen. De bedoeling was de intocht van de verwachte Duitsers te beveiligen tegen Verdugo en Taxis die daar op de loer lagen. Zodra de graaf van Meurs zich in beweging zette en Verdugo hiervan lucht kreeg, haalde deze laatste zoveel mogelijk soldaten uit de garnizoenen in Groningerland en Steenwijk weg en trok daarmee naar Coevorden.[137] De graaf van Meurs nam echter onverwachts het aan de Eems gelegen Münsterse stadje Meppen in en legde er een bezetting (11 september 1587). Het bezit van deze plaats was voor de Staatsen niet alleen van belang voor de passage van de Duitse versterkingen, maar had ook betekenis omdat van hieruit het handelsverkeer over de Eems kon worden gecontroleerd. Nadat hij zich goed en wel in Meppen had genesteld, kreeg Van Meurs door dat de werving van Duitse troepen op niets was uitgelopen. Hij nam daarom het besluit om zich, met achterlating van een kleine bezetting, met het gros van zijn troepen weer uit Meppen terug te trekken en naar Zwolle te gaan.[138] Voor Verdugo was deze situatie natuurlijk uiterst onplezierig. Het Staatse garnizoen te Meppen was een directe bedreiging voor de verbinding van Groningen en Drenthe met Lingen, het Münsterland en verder gelegen streken.[139] De Spaanse bevelhebber moest de Staatse bezetting door middel van een belegering zien weg te krijgen of het gevaar ervan neutraliseren door met zijn troepen in de buurt te blijven hangen. Ofschoon het probleem zich na twee maanden min of meer vanzelf oploste doordat de Staatse bezetting van Meppen een akkoord sloot over haar aftocht, hield het Verdugo en zijn strijdkrachten wel een flinke tijd bezig. Dit gaf op zijn beurt Willem Lodewijk weer de mogelijkheid zijn geluk te beproeven in Groningerland.

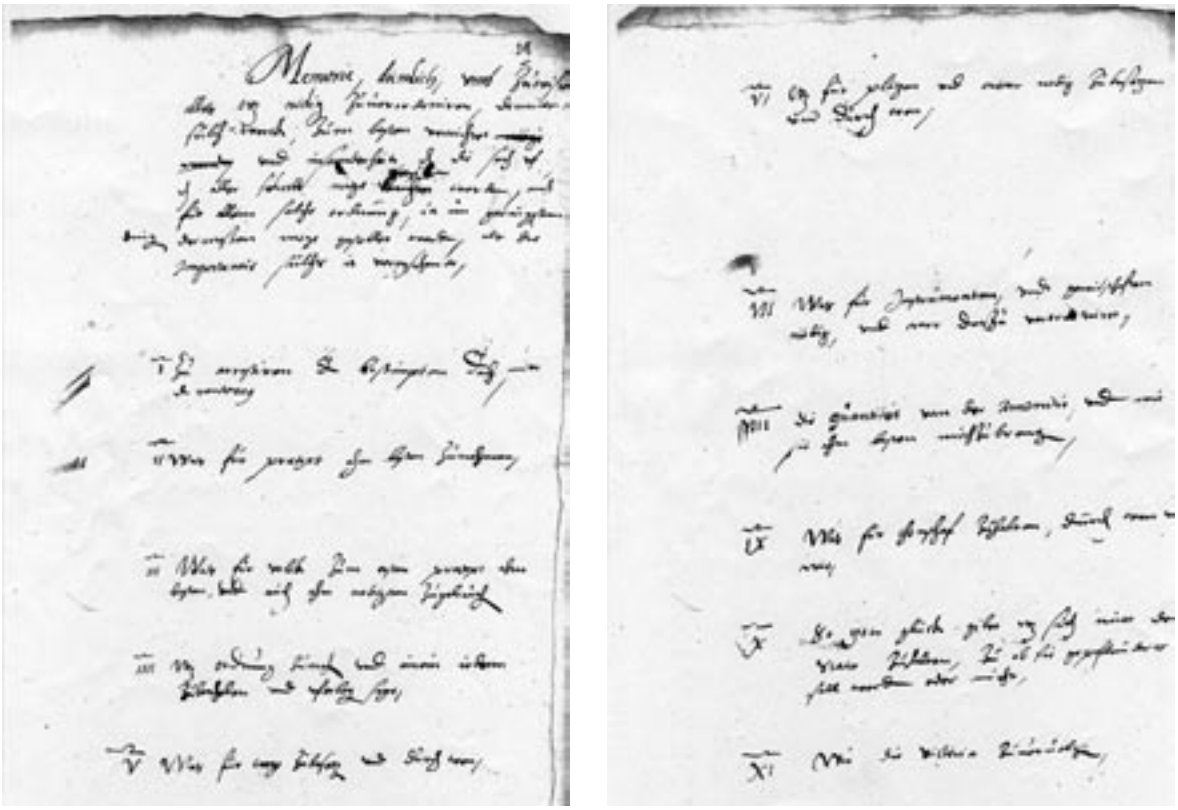
4.11 Plan de campagne

De stad Groningen stond vanouds bekend als een zeer sterke vesting. In de jaren vijftig van de zestiende eeuw waren de bolwerken gemoderniseerd naar de nieuwste buitenlandse inzichten.[140] De hertog van Alva had de zuidzijde van de vesting weliswaar laten openbreken om er een dwangburcht te leggen, maar die schade was allang weer hersteld.[141] Er was echter wel degelijk een zwakke plek en daarvan wilde Willem Lodewijk gebruik maken.

Of het werkelijk zo gegaan is weten we niet, maar het is niet onmogelijk dat Willem Lodewijk vanuit Groningen is getipt. Er zou aan de westzijde van de vesting een plek zijn waar men 's nachts ongezien over de gracht kon komen. Voorzichtig als hij was had de Friese stadhouder enkele verspieders op pad gestuurd om te kijken of dat klopte. Onder dekking van het nachtelijke duister vonden de spionnen inderdaad een stuk wal waar de wachtposten zover uit elkaar stonden, dat ze de gracht ter plaatse niet volledig in de gaten konden houden. Bij wijze van proef zwommen de verspieders een paar keer op en neer de gracht over. Ze werden niet opgemerkt.[142] Het leek een schitterende mogelijkheid om de stad zonder grootscheepse belegering in handen te krijgen. Zeker nu Verdugo zich met het grootste deel van zijn troepen in de buurt van Meppen ophield, was het de moeite waard een serieuze poging te doen. Willem Lodewijk ging bij de voorbereiding van de operatie weloverwogen en stapsgewijs te werk. Hij begon met het aanleggen van een lijstje van aandachtspunten.[143] Hij groepeerde deze eerste aantekeningen in drie afdelingen. De eerste bestond uit een aantal prealabele vragen, aan de hand waarvan kon worden vastgesteld of het plan wel echt zo uitvoerbaar was als het leek. Vervolgens kwamen enkele punten waaraan men bij de voorbereiding moest denken en tenslotte enkele zaken die van belang waren wanneer het tot uitvoering van het plan zou komen.

Het idee was dat een betrekkelijk kleine groep gewapende soldaten – een man of 100 – onder dekking van de nacht op de aangegeven plaats de gracht zou overzwemmen, de wal beklimmen, de wacht van de Apoort besluipen en deze overmeesteren. Vervolgens zouden ze de poort moeten openen om de hoofdmacht binnen te laten. Zouden de 'zwemmers' echter wel met hun wapens en munitie over de gracht kunnen komen? Of moesten ze drijvende bakjes meenemen, waarin ze hun wapens, kruit en gereedschappen droog konden houden? Was het misschien nodig om nader contact te zoeken met staatsgezinde ingezetenen van de stad Groningen, of zou dat alleen maar slapende honden wakker maken? Over honden gesproken, er stonden buiten de Apoort enkele huizen en daar zouden ongetwijfeld honden zijn. Die zouden aanslaan als ze onraad bespeurden. 'Moeten we de bewoners van die huizen proberen voor ons te winnen of moeten we ze wegjagen door die panden eerst in brand te steken? Of moeten we daar helemaal niets aan doen?' En dan: 'bij deze operatie zullen we op verschillende plaatsen te maken krijgen met het getij. Dat kan gunstig, maar ook ongunstig zijn.'

Ondertussen konden alvast wel een aantal andere zaken bekeken worden. Beschikte het Friese regiment over voldoende manschappen of moest er hulp van buitenaf komen? Als het leger op pad ging zou dat binnen de kortste keren ook in Groningen bekend zijn. Daarom was het nodig om zolang mogelijk uiterste geheimhouding te betrachten. Verder zou het dienstig kunnen zijn om een afleidingsmanoeuvre te bedenken. Om te voorkomen dat de Groningers toch op het laatste moment de opmars van het leger zouden opmerken, zouden alle wegen in het gebied tussen de stad en Friesland op strategische plaatsen bezet moeten worden. Iedereen die zich daar vertoonde

De eerste notities van Willem Lodewijks plan om Groningen te overmeesteren.

Tresoar, Archieven van de Friese stadhouders, inv. nr. 700.

Transcriptie

Memorie, dienlich, umb zu wissen alles was nödig zu verordoniren, domitt sulch warck zum besten verrichtet ~~möge werden~~ und insonderheit das die sich uf den sekerst möge ~~berichtet~~ getriben, auch für allem solche ordnung, ja im geringsten dingen dermaßen moge gestellet werden, als die importantie sulchs is vereyschende.

I Zu arrestiren den bestimpten dach mit den rendevous
II Was fur praetext ahm besten zunehmen.
III Was fur volck zum ersten praetext ahm besten, und auch ahm nodigsten zu gebrauchen
IIII Was ordnung zu machen und einem jedenn zu bevhelen und uferlegen seye,
V Was für wege zu besetzen und durch wen,
VI Was für plätzen und orter nodig zu besetzen und durch wen,
VII Was für instrumenten, undt gereitschaften nödig, und wer darzu verordoniret,
VIII die quantiteit van der ammonitie, und wie sie ahm besten mithzubrengen,
IX Was fur chonschaf zu halten, durch wen und wie,
X So Gott glück gibet was sich mitt der statt zu halten, ~~zu~~ ob si gepflundertt sall worden oder nicht,
XI Wie die victoria zu vervolgen.

Vertaling/parafrase

Notitie.

Punten waarop beslissingen genomen moeten worden, opdat de operatie het best en speciaal met de grootst mogelijke kans op succes kan worden uitgevoerd en dat vóór alles zulke regelingen – tot in het kleinste detail – worden getroffen, als het belang van de onderneming vereist.

1 De dag voor de operatie vaststellen met het rendez-vous
2 Wat het beste als dekmantel kan worden genomen.
3 Welke soldaten voor de afleidingsmanoeuvre het best kunnen worden ingezet.
4 Welke taken en instructies aan iedereen zijn op te leggen.
5 Welke wegen bezet moeten worden en door wie.
6 Welke plaatsen moeten worden bezet en door wie.
7 Welke hulpmiddelen en gereedschappen nodig zijn en wie daarvoor verantwoordelijk moet zijn.
8 De hoeveelheid ammunitie en hoe die het beste mee te brengen is.
9 Welke informatie nodig is, wie die moet leveren en hoe.
10 Als God ons geluk verleent: wat we met de stad moeten doen, of ze geplunderd zal worden of niet.
11 Wat we, nadat we de overwinning hebben behaald, verder moeten doen.

moest worden opgepakt en vastgehouden tot nader order. Er moesten verder maatregelen getroffen worden opdat de bevelvoering voortdurend over actuele en correcte informatie beschikte. Bij mensen die de situatie ter plaatse goed kenden, moest advies worden ingewonnen over de route die het leger vanuit Friesland het beste zou kunnen volgen. En natuurlijk moest tijdig duidelijk zijn welke soldaten konden zwemmen en als 'commando's' zouden kunnen worden ingezet. Tenslotte waren daar de operationele aandachtspunten: het vaststellen van een datum voor de onderneming, het aanwijzen van de manschappen die op de afgesproken tijd zouden worden samengetrokken, het uitkiezen van de officieren voor de bevelvoering en het opstellen van de instructies. Bepaald moest worden welke strategisch belangrijke plaatsen in de stad Groningen zouden worden bezet en er moest een tijdschema worden gemaakt voor de bezetting van de wegen en voor de opmars zelf. Voorts was er behoefte aan een goede regeling voor de aanvoer van voorraden munitie en gereedschap. 'En als God ons geluk verleent', zo besloot Willem Lodewijk zijn eerste lijstje van aandachtspunten, 'hoe moeten we dan met de veroverde stad omgaan? Wat moet, na een overwinning, de volgende stap zijn?'

Op basis van deze schets bereidden Willem Lodewijk en zijn staf drie onderling samenhangende operaties voor die min of meer gelijktijdig moesten worden uitgevoerd: een afleidingsmanoeuvre, de bezetting van strategische punten in het gebied tussen Friesland en de stad Groningen en de aanslag zelf.

In totaal kon Willem Lodewijk beschikken over zeventien vendels of compagnieën. Vijf daarvan lagen in Staatse schansen in Groningerland: twee te Niezijl en drie in Oterdum. In Friesland zelf lagen er twee compagnieën in Dokkum, drie in Leeuwarden, in Harlingen en Franeker samen twee, in Bolsward en Sneek ieder twee en Sloten en Lemmer waren samen bezet door één vendel. In totaal was de sterkte ruim 1930 man. Om deze steden en andere vestingen te bewaken moesten ongeveer 650 man achterblijven. Dezen vielen dus af. Een ruwe schatting wees echter uit dat er voor de operatie toch wel 1500-1600 manschappen nodig waren, nog afgezien van de soldaten die de strategische plekken in het grensgebied moesten bewaken. Men kwam dus nogal wat mensen tekort en Willem Lodewijk vroeg zich dan ook af of het zinvol zou zijn hulp vanuit Holland te vragen. In een later stadium van de voorbereiding werd er nog danig gesleuteld aan deze schattingen. Uiteindelijk bleek de inzet van extra-troepen niet echt nodig te zijn.

Nadat Willem Lodewijk en de zijnen tot de conclusie gekomen waren dat het plan kon worden uitgevoerd, hebben ze zich eerst gericht op de afleidingsmanoeuvre.[144] Besloten werd om vanaf het wad bij Usquert de Ommelanden binnen te vallen. Net zoals Verdugo dat van tijd tot tijd in Westerlauwers Friesland deed, zou deze inval tot doel hebben de plaatselijke bevolking onder druk te zetten om contributie aan het leger te betalen. Kapitein Matthijs Egberts Knoop kreeg het bevel over de strijdmacht die deze klus moest klaren. Deze officier was afkomstig uit Emden en voerde in deze periode het bevel over een van de compagnieën die te Dokkum lagen.[145] De voor deze operatie aangewezen soldaten, afkomstig uit de garnizoenen van Dokkum, Harlingen, Bolsward, Sneek, Sloten en Lemmer, moesten zich op 20 september na de middag te Harlingen melden. Daar zouden ze door Knoop nader geïnstrueerd worden en meteen afvaren. De soldaten uit de genoemde garnizoenen die de zwemkunst machtig waren en dus ingezet konden worden bij de hoofdoperatie tegen de stad Groningen, moesten tot nader order op hun standplaats blijven. Zij zouden later worden opgeroepen.

Zo verzamelden zich op 20 september op de kade te Harlingen ongeveer 700 manschappen. Daar kregen allen, officieren en soldaten, te horen dat het om een tegen Groningerland gerichte operatie ging en dat ze voor de duur ervan onder bevel zouden staan van kapitein Knoop. De officieren werd op het hart gebonden dat ze goede discipline moesten houden. Elke soldaat die in strijd met de bevelen handelde moesten ze ter plaatse ombrengen. De officieren moesten er in het bijzonder scherp op toezien dat de soldaten geen vrouwen, jonge meisjes en kinderen verkrachtten of geweld aandeden en dat er ook niet onnodig brand gesticht werd. Eerst zou men naar Oostmahorn varen en vandaar verder naar het oosten. Bij de bevoorrading – verzorgd door twee schepen van Franeker schippers – werd rekening gehouden met een expeditie die in totaal twaalf dagen[146] zou duren. Op 24 september 1587 werden, vermoedelijk te Oostmahorn, nadere afspraken gemaakt tussen het opperbevel en kapitein Knoop. Deze stond toen op het punt om met zijn manschappen in 28 schepen uit te varen voor de uitvoering van zijn missie in Groningerland. Afgesproken werd bij deze gelegenheid dat hij uiterlijk op zaterdag 3 oktober tegen de avond met zijn mannen weer in Oostmahorn zou zijn en de volgende dag naar Dokkum zou komen. Op diezelfde zaterdag moest 's nachts om twaalf uur precies een aantal bevoorradingsschepen voor de Zijl verschijnen. Deze moesten op zondag 4 oktober met proviand beladen worden voor de rest van de onderneming. Die dag zouden Knoop en zijn mannen in de schepen buiten de zijl moeten wachten op een order van Willem Lodewijk om af te varen naar Niezijl. Daar zouden zij zich voegen bij de hoofdmacht die over land naar Groningen zou trekken.

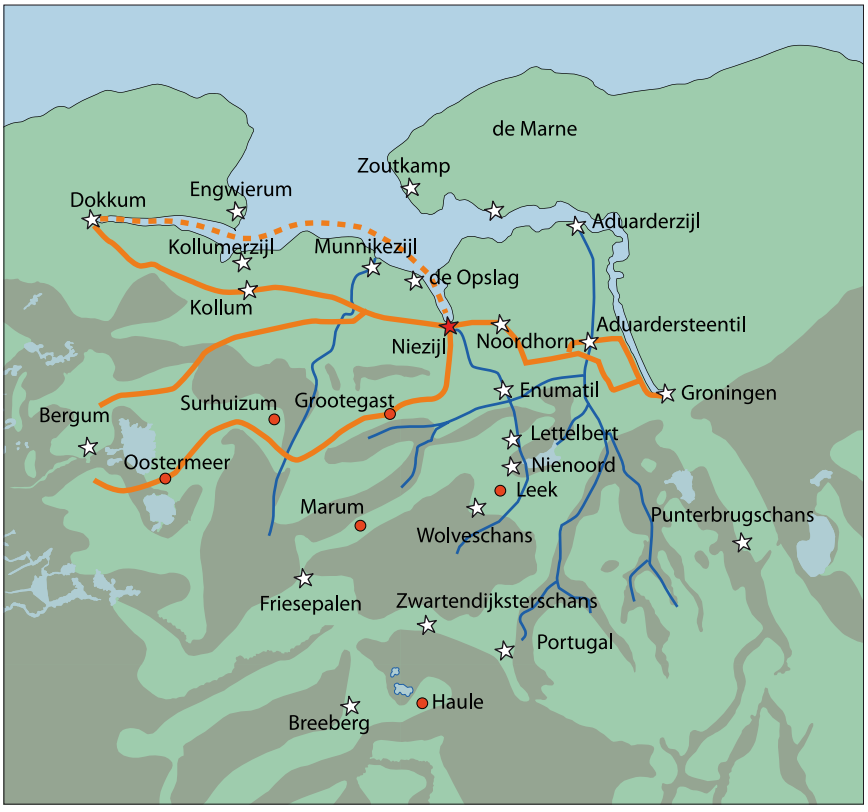
Het is niet geheel duidelijk via welke route (of routes) het leger naar Groningen moest optrekken. Het is mogelijk dat Willem Lodewijk zich vanuit Kollum naar Niezijl begaf,[147] maar er zijn ook aanwijzingen dat (een deel van) het leger een zuidelijker route moest volgen. Er valt dan te denken aan de weg vanaf Leeuwarden via Oostermeer en Kortwoude (bij het latere Surhuisterveen) naar de grens met Groningerland, vervolgens over Doezum en Grootegast naar Sebaldeburen en vanaf die plek wellicht naar het noorden, naar Niezijl, of via Zuidhorn oostwaarts. Mogelijk heeft het vanuit Leeuwarden opgetrokken deel van het leger, enkele honderden manschappen sterk, de zuidelijke route genomen. Zeker is wel dat de 700 man die op zondag 4 oktober vanuit Dokkum naar Niezijl zouden varen, zich daar bij de bezetting van die schans zouden voegen om vervolgens gezamenlijk in oostelijke richting op te trekken. Allen zouden de koninklijke versterkingen te Noordhorn en Aduard moeten passeren. Vlak na Aduard kregen ze nog eens te maken met een vijandelijke schans, die bij de Aduardersteentil. Verder zou de route lopen naar het Reitdiep. Daar aangekomen moest het leger rechtsaf slaan om via de westelijke Reitdiepsdijk bij de stad te komen.[148]

Ter dekking van de operatie voorzag Willem Lodewijks plan in een vrijwel complete blokkade van alle wegen in het zuidelijk Westerkwartier vanaf de avondschemering op 3 oktober tot het ochtendgloren van 5 oktober. We hebben al gezien waartoe deze maatregel diende: hij moest voorkomen dat de plaatselijke bevolking, de bezetting van koninklijke schansen – zoals die in Nienoord, Noordhorn en Enumatil – of voorbijgangers de kans zouden krijgen in Groningen alarm te slaan. Kapitein Gerrit de Jonge, de garnizoenscommandant te Niezijl, werd belast met de verantwoordelijkheid voor de afsluiting van de wegen in het Westerkwartier. Hij moest kleine detachementen (twaalf tot dertig man) leggen te Sebaldeburen bij de brug, bij Ipe Hayma's huis in Oosterzand en bij de molen te Kuzemer. Verder kwa-

men er bezettingen in Kornhorn ('Doezumerveen'), op de Munnikeweg onder Grootegast, op de Balkweg ten zuiden van Noordwijk en bij de Kortwoudertil, even over de Friese grens. Gerrit de Jonge moest bovendien zorgen voor posten aan het Aduarderdiep: de adelborst Christiaan (ook wel genoemd 'Kyndt van Maastricht') moest Hoogkerk bezetten, Sybrand van Groningen kreeg de steenoven[149] toegewezen en Willem Hartog moest de boerderij 'dar men oversett in die Marne' onder zijn hoede nemen.[150]

Maar ook op veel grotere afstand van de stad moesten gedurende de kritische periode alle 'passen' door het veen worden afgesloten. Bij het Voorwerk (tussen De Wilp en Bakkeveen), de Leidijk achter Siegerswoude, de pas tussen Noorderdrachten en Trimunt, de weg te Frieschepalen, de Leidijk achter de Linde (ten zuiden van Marum), de Leidijk en de weg bij Bakkeveen, de pas bij Breeberg (bij Waskemeer) en ten slotte de doorgang bij Haule ('de Hawel'). Al deze zuidelijke passen moesten worden bezet door manschappen, afkomstig van het garnizoen van Sneek.

Hopman Gerrit de Jonge vervulde een sleutelrol in de onderneming. Dat had uiteraard te maken met het feit dat hij het bevel voerde over een van de compagnieën te Niezijl en als zodanig ook vertrouwd was met de omgeving. Behalve het uitzetten van controleposten in het Westerkwartier en een hoofdrol in de aanslag op Groningen zelf – waarover straks meer – kreeg hij enkele dagen voor de geplande

Het grensgebied tussen Groningerland en Friesland met de routes die het Staatse leger nam (oranje gemarkeerd). Niezijl was het punt van rendez-vous, waar de verschillende groepen bijeen zouden komen.
Kaart door Henk Kampen.

De Aduardersteentil vanuit het zuidwesten.
De huidige Steentil is in de zeventiende eeuw gebouwd ter vervanging van een oudere stenen brug. Bij deze passage van het Aduarderdiep bevond zich een schans die in 1587 bezet gehouden werd door soldaten van het koninklijke leger.
Eigen foto (oktober 2005).

aanslag nog een aantal extra-opdrachten. Hij zou op donderdag 2 oktober enkele verspieders, de gebroeders Moyvogel – dezen woonden bij Noordhorn en dienden onder hopman Knoop in Dokkum – en een zekere Jacob Schut, naar Groningen moeten sturen om zich te vergewissen van de situatie in de stad. Ze zouden zich op zondag 4 oktober rond het middaguur weer in Niezijl bij de hopman moeten melden. Verder moest De Jonge zorgen dat er op diezelfde zondag te Niezijl 30 sterke boerenpaarden met zadels klaar stonden en kreeg hij opdracht om schuiten en paarden te regelen om het leger de oversteek over het Aduarderdiep te laten maken.[151] Tenslotte kreeg De Jonge ook de verantwoordelijkheid voor iets wat enkele dagen later cruciaal zou blijken te zijn: het leggen van een (schip)brug 'over de Leek'[152] bij Niezijl. Ook dit moest op zondag 4 oktober gebeuren, en wel 'een uur vóór het vallen van de avond'. Speciaal bij

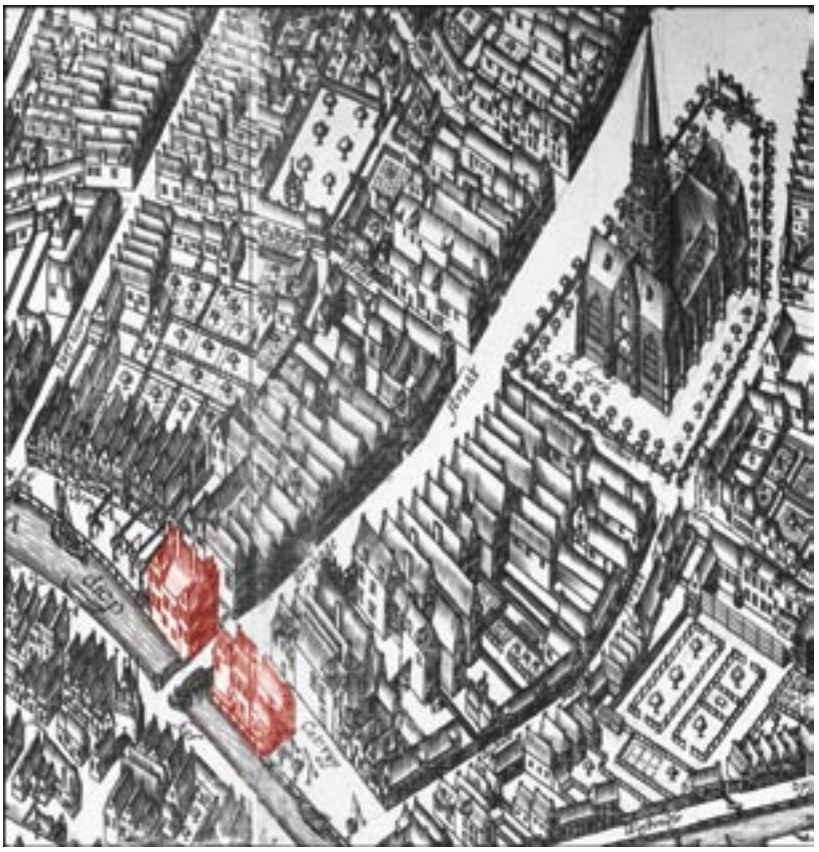
Op deze uitsnede uit een zeventiende-eeuwse kaart is een aantal wegen en waterlopen ten westen van Groningen schematisch weergegeven. De wegen zijn met rode onderbroken lijnen geaccentueerd.
De weg van Aduard (‘Adwert’)naar Groningen kruist via de Aduardersteentil (‘Stientil’) het Aduarderdiep. Wie van deze weg gebruik maakte kon daarna noordelijk of zuidelijk Dorkwerd passeren om via de ‘Hogeweg’ langs de Reitdiepsdijk de stad te bereiken. Een wat verder naar het zuiden gelegen route, afkomstig van Zuidhorn, Enumatil (niet op het kaartje) en den Horn, kruiste bij de Nieuwebrug (‘Niebrugge’, nu Nieuwbrug), even ten westen van Leegkerk, het Aduarderdiep. Vandaar voerde de Legeweg (‘Leegewech’ of Lageweg) naar de stad. Deze Legeweg was een zogenaamde ‘zomerweg’: door zijn lage ligging was hij in de wintermaanden niet bruikbaar. Ten oosten van Leegkerk stak men via de Woltil of Woldtil het Oude Maar over en kwam zo op de Hogeweg uit. Op het kaartje zijn de (huidige) Kerkstraat te Hoogkerk, de Nootweg en Zijlvesterweg niet ingetekend. Laatstgenoemde weg kruiste via de Slaperstil ten zuiden van Gaaikema een tochtsloot, die westwaarts in het Aduarderdiep uitkwam. Ook de merkwaardige dubbele knik in de Legeweg ten westen van de Woldtil is niet getekend. Zie daarvoor de afbeelding op p. 256.
Groninger Archieven, stamnummer 1052.

De Legeweg tussen Leegkerk en Nieuwbrug
De foto toont het tracé van de Legeweg ten westen van Leegkerk. Aanvankelijk moet hier een brug over het Peizerdiep of de Hunsinge gelegen hebben. Na de aanleg van het Aduarderdiep, een eindje verder naar het westen, is een nieuwe brug gebouwd (de zogenaamde *Nije brugge*). De herberg bij de brug behoorde in eigendom toe aan de stad Groningen. Eind zestiende eeuw bevond zich bij de Nieuwebrug de steenoven van Doe Ticheler. Ingevolge bevel van graaf Willem Lodewijk moest Sybrand van Groningen begin oktober 1587 deze plaats bezetten om vandaaruit de passage over de Nieuwebrug te bewaken. De bosschages op de achtergrond vormen de 'aankleding' van een slibdepot langs het Aduarderdiep.
Eigen foto (september 2006).
Zie voor de Legeweg en Nieuwbrug ook de afbeeldingen op pp. 256 en 553 met de bijschriften daarbij.

dit punt werd hem op het hart gebonden dat dit zeer zorgvuldig moest gebeuren.

Op 19 september 1587, daags voordat het door hopman Knoop geleide legertje vanuit Harlingen naar Oostmahorn en Groningerland vertrok, werd een gedetailleerde opzet gemaakt voor het belangrijkste onderdeel van de operatie, de overval op de stad Groningen zelf. Deze moest in de nacht van zondag 4 op maandag 5 oktober plaatsvinden. Het plan diende als basis voor de instructies die aan de verschillende bevelhebbers werden verstrekt. De plannenmakers gingen ervan uit dat het leger onopgemerkt tot aan de stad Groningen zou kunnen optrekken en dat de strijdkrachten zich ondertussen zouden hebben gegroepeerd naar de taken die zij te verrichten hadden.

Huizen aan de Brugstraat.
Ter weerszijden van het westelijke uiteinde van de Brugstraat hebben huizen gestaan. Het noordelijke huis is gesloopt in 1766, het zuidelijke huis bestaat nog altijd. Op de vogelvluchtplattegrond van Egbert Haubois (1637) is de situatie van 1587 nog te zien.

De toegang tot de stad zou geforceerd moeten worden door de 100 zwemmers die vanuit alle beschikbare garnizoenen waren geselecteerd. Deze 'commando's' stonden onder bevel van kapitein Gerrit de Jonge, de luitenant van hopman Sybrand van Kamminga en een sergeant uit het vendel van Doeko Martena. 'Omdat alle overwinningen, geluk en heil van God komen' moest iedereen, alvorens aan de onderneming te beginnen, 'einen ootmoudigen foutfal vor den ansschijen des Allerhougesten' doen en Hem om hulp vragen. Wanneer men eenmaal op pad was, moesten allen muisstil blijven, zich desnoods op handen en voeten voortbewegen en niets anders doen dan hun bevelhebbers gehoorzamen. Eenmaal over de gracht en de wal zouden ze zo heimelijk en handig mogelijk de wacht van de Apoort en de *corps de garde* daar moeten uitschakelen. Meester Sibold, een *genist* of technicus die ook verantwoordelijk was voor de gereedschappen, zou hen helpen om de poort zo snel mogelijk open te krijgen. Daarna moesten ze de poort voorlopig bezetten. Hopman Tako Hettinga moest daar zolang het commando voeren totdat zijn eigen compagnie in de stad zou zijn aangekomen. Zodra die zou zijn gearriveerd, zou Hettinga met zijn eigen mannen naar de voor hen aangewezen plaats gaan. Nadat de bemanning van het wachthuis bij de Apoort overmeesterd was moest Gerrit de Jonge zelf met 50 man de binnen-Apoort[153] bezetten en aan-

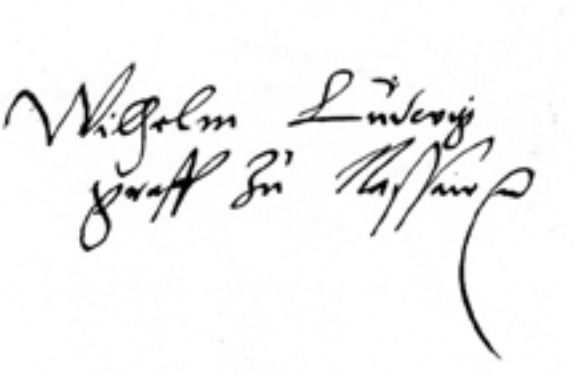
Het aanvalsplan voor de stad Groningen.

1 Residentie van Verdugo
2 Raad- en wijnhuis op de Brede Markt
3 Vismarkt
4 Schuitenschuiversschans
5 Route van hopman Tako Hettinga
6 Route van hopman Lambert Berntsen

Naar een reproductie van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer, uitgegeven door J.B. Wolters, in 1949 geproduceerd ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de vereniging Stad en Lande.

stonds een twintigtal anderen de brug[154] oversturen om de beide ter weerszijden gelegen huizen[155] te bezetten. Voor de 'zwemmers' gold hetzelfde wat ook aan alle andere deelnemers aan deze operatie werd opgelegd: niemand zou de plaats mogen verlaten die hem was aangewezen om inbraken te plegen, te gaan plunderen of iets te beschadigen. Nog veel minder zou men zich mogen vergrijpen aan 'einige frawen, junge dochtern, kindern offte eenige ander perssonen'. Men zou geen enkele overlast mogen veroorzaken alvorens de vijand geheel ontwapend en overwonnen was en Willem Lodewijk zelf anders zou bevelen. De officieren mochten geen enkel mededogen tonen: wie in strijd met dit bevel handelde moest ter plekke met zijn eigen wapen worden gedood.[156] Was getekend: 'Wilhelm Ludwig graff zu Nassaw'.

Als de zwemmers in hun opzet slaagden zou nu de Apoort open zijn en waren de binnen-Apoort alsmede de strategisch gelegen huizen aan het westelijke einde van de Brugstraat bezet. De ingenieur meester Joost was belast met het openen van de hamei voor de Apoort en – zo nodig – het in brand steken van de obstakels in de buurt. Hij had voor dit werk de beschikking over twaalf helpers. Wanneer dit alles was gelukt, kon de hoofdmacht naar binnen: 800 man onder aanvoering van de kapiteins Peter van Sedlnitzky, Michiel Hogelcke, Michiel Hacq, Caspar van Ewsum, Assuerus Adriani, Sybrand van Kamminga en Doeko Martena. Allen moesten zich onmiddellijk naar de Grote Markt reppen en zich meester maken van het raad- en wijnhuis en het wachthuis. Vervolgens zouden de manschappen van de Deen Clas Maltes[157] en hopman Tjaart Wederspan, 120 man ongeveer, naar de Vismarkt moeten gaan om de Akerk, de *corps de garde* en enkele hoekhuizen te bezetten. Dan kwam de beurt aan hopman Lambert Berntsen met zijn mannen. Zij moesten langs de wal rechtsaf slaan en de poorten bezetten die ze tegenkwamen: de Herepoort en Oosterpoort elk met 50 man en de Steentilpoort met 100. Hopman Tako Hettinga zou met zijn soldaten linksaf slaan en de andere poorten bezetten: 25 man op de Boteringepoort, 35 op de Ebbingepoort en 30 op de Poelepoort.

Handtekening van Willem Lodewijk van Nassau ('Wilhelm Ludwig graff zu Nassaw').

Na Berntsen en Hettinga zou Matthijs Knoop, de man van de inval bij Usquert, volgen. Hij moest met zijn detachement via de kortste weg naar Verdugo's residentie aan het Sint Walburgkerkhof[158] en het ammunitiehuis of arsenaal aan wat nu de Hofstraat heet. Hij zou zijn manschappen gelijkelijk over beide objecten moeten verdelen. De hoplieden Gerrit de Jonge en Willem Willemsen moesten met de hunnen de natte zwemmers in de Apoort aflossen en de Kranepoort in bezit nemen met respectievelijk 40 en 30 man. Tenslotte moest de sergeant van hopman Kamminga met 20 man de Schuitenschuiversschans ten oosten van de Steentilpoort bezetten.

Als alles goed ging zouden hiermee alle strategische punten in handen van de aanvallers zijn. De gerichtsschulte Hermannus Abeli en de provoost Johan Ippes[159] waren voor deze onderneming belast met de zorg voor de munitie. Zij moesten nu de meegevoerde voorraden aan kruit, lood en lonten laten overbrengen naar de Apoort en zorgdragen voor de

bewaking ervan. Ze konden daarbij rekenen op de hulp van de barbiers, 'hospikken' en oppassers van de officieren.

Tenslotte zou de ruiterij, 40 combinaties, de stad moeten binnenrijden. Haar taak was het vooral om de stadjers te intimideren. De ruiters moesten de hoofdstraten op en neer rijden om de burgerij ervan te weerhouden uit hun huizen te komen en op straat samen te scholen.

Willem Lodewijk had in een van zijn eerste aantekeningen genoteerd dat hij ook bedacht moest zijn op de vraag wat hem te doen stond nadat hij de stad Groningen in handen zou hebben gekregen. Onder zijn papieren ontbreken echter sporen van een plan voor dat geval. Achteraf bleek zo'n plan ook niet nodig, want de onderneming is, ondanks de gedegen voorbereiding, mislukt. Het is goed om, na zoveel aandacht te hebben geschonken aan de planning, nog even te kijken naar wat er in werkelijkheid is gebeurd.

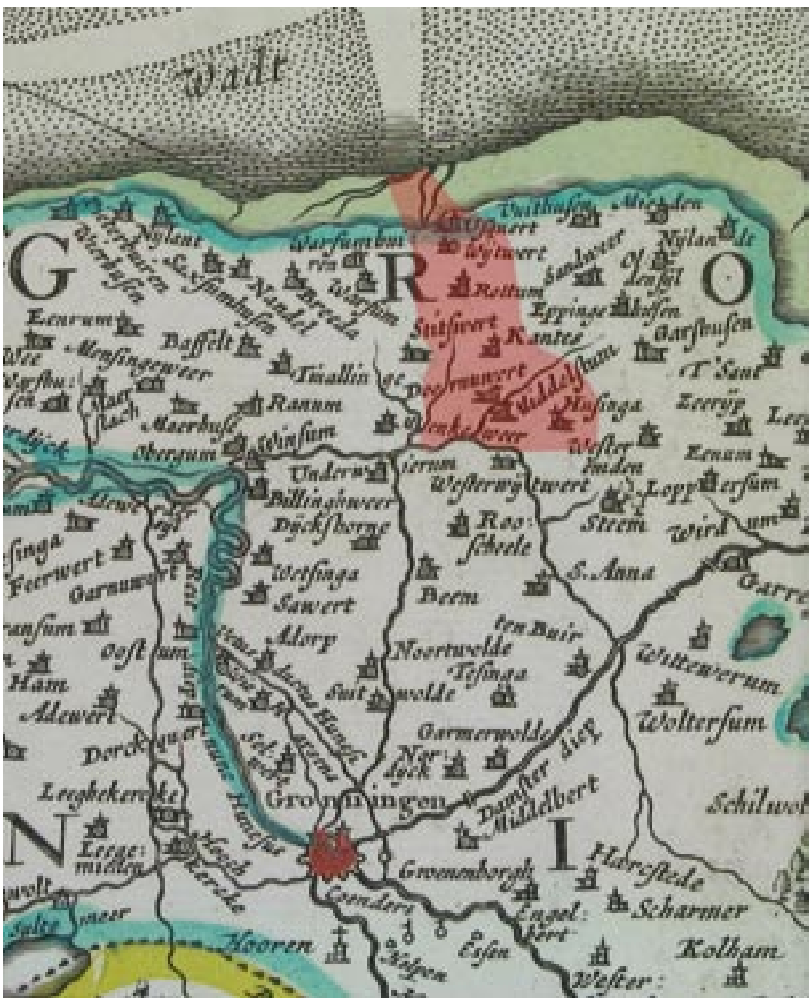
4.12 Wat er van de plannen terecht kwam

Het duurde vrij lang voordat men in Groningen in de gaten had dat er een aanval op til was. Halverwege de maand september had Verdugo – we hebben gezien dat die zich in de buurt van Meppen ophield – te horen gekregen dat zich te Amsterdam een aantal soldaten had ingescheept. Hij wist niet zeker of het om een actie tegen Groningerland ging, maar nam liever het zekere voor het onzekere en waarschuwde het stadsbestuur. Hij was wellicht bang dat het Staatse leger hem van Groningen wilde afsnijden door iets te ondernemen in de buurt van de Dollard. Burgemeesters en raad namen de zaak serieus en droegen de stadsfunctionarissen in het Oldambt en de hopman te Delfzijl op om extra waakzaam te zijn. Op aanwijzing van Verdugo liet het stadsbestuur verder 50 man van het garnizoen van Delfzijl naar Wedde trekken en legde 50 andere soldaten in Farmsum. De militairen werkten hieraan niet van ganser harte mee. Het handjevol soldaten dat in Groningerland was achtergebleven moest volgens hen veel te veel objecten bewaken.[160]

Vijf dagen later, het was inmiddels 25 september 1587, noteerde stadssecretaris Egbert Alting in zijn protocol dat er een bericht was binnengekomen over troepenconcentraties in Westerlauwers Friesland. Er werden soldaten uit de garnizoenen in de steden en schansen gelicht. De bedoeling was waarschijnlijk een inval te doen in Drenthe of de Ommelanden, maar het kon ook zijn dat ze Meppen wilden ontzetten. '*Dies docebit exitum*.'[161] Het bericht was afkomstig van overste-luitenant Antonie de Cocquel, de garnizoenscommandant van Steenwijk, die ongetwijfeld zal hebben gemerkt dat er soldaten waren gelicht uit de garnizoenen bij hem in de buurt: Slijkenburg, Lemmer, Sloten en Terband bij het latere Heerenveen. Het waren de soldaten die van Willem Lodewijk het bevel hadden gekregen om zich op 20 september te Harlingen te melden voor de inval, die onder leiding van Matthijs Knoop in Noord-Groningen zou worden gedaan. Het Groninger stadsbestuur alarmeerde onmiddellijk per brief stadhouder Verdugo: 'We hebben gehoord dat de vijand zich in Friesland aan het samentrekken is, maar weten nog niet wat hij van plan is. Vermoedelijk is het hem bekend dat hier maar weinig soldaten achtergebleven zijn. We verwachten daarom een aanval. Neem maatregelen ter bescherming van dit arme land.'[162] Daags daarna (zondag 27 september 1587) herhaalden de stadsbestuurders hun waarschuwing nog eens: 'De vijand trekt in Friesland soldaten samen. Ze zijn een groot aantal zwarte jassen aan het maken en die worden aan de soldaten uitgereikt. We moeten dus

rekening houden met een nachtelijke aanslag op dit gebied waar nu vrijwel geen soldaten meer liggen. Stuurt in ieder geval de soldaten terug die hun geld van Stad en Lande krijgen, opdat ze de arme ingezetenen van de Ommelanden tegen aanslagen kunnen beschermen.'[163]

Ofschoon Verdugo naar aanleiding van deze waarschuwing meteen een bestand sloot met de door hem te Meppen ingesloten Staatse troepen en zo de handen vrij kreeg om met zijn eigen strijdmacht naar Groningerland terug te keren, kwam hij te laat om nog iets tegen de inval van Matthijs Knoop te kunnen doen. We hebben hierboven gezien dat Knoop op donderdag 24 september te Oostmahorn de laatste instructies had ontvangen voor zijn inval in de Ommelanden. In de vroege ochtend van maandag 28 september landden hij en zijn mannen achter Usquert.[164] Veel konden ze niet doen in de dorpen die aan de zeekant lagen, omdat vrijwel iedereen daar onder sauvegarde van Willem Lodewijk stond. Daarom

Het operatiegebied van Matthijs Knoop, ingetekend op een kaart van Friesland, Groningerland en Eemsland met omliggende streken, door Nicolaas Visscher uit 1649. Staatse troepen onder bevel van Matthijs Knoop landden op 28 september 1587 vanaf het wad achter Usquert en plunderden Usquert, Rottum, Kantens, Middelstum en Huizinge.
Groninger Archieven, THAG 5137.

Westerwijtwerd vanuit het westen.
Westerwijtwerd was het dorp waar Johan Krithe, de syndicus van de koningsgezinde Ommelanders, pastoor was. Als de Staatse soldaten die bij Usquert Groningerland waren binnengevallen, zich niet hadden overgegeven aan plunderingen, hadden ze in Westerwijtwerd een goede slag kunnen slaan. Daar werd op 28 september 1587 een bruiloft gevierd waar de *upper ten* van de koningsgezinde Groningers en Ommelanders aanwezig was. Wanneer de invallers enkelen van hen hadden kunnen oppakken, zou hun dat ongetwijfeld grote bedragen aan losgeld hebben opgeleverd.
Eigen foto (augustus 2006).

moesten ze verder landinwaarts trekken, naar dorpen als Kantens, Toornwerd, Middelstum en Huizinge. De boeren sloegen massaal op de vlucht, zodat de Staatsen een grote hoeveelheid buit wisten te bemachtigen. Het bericht daarover verspreidde zich als een lopend vuurtje door het hele land.

In het rapport dat hopman Knoop daags daarna 'vanaf het wad' aan Willem Lodewijk schreef, deelde hij zijn opperbevelhebber mee dat zijn mannen hier en daar ook nog wat brand hadden gesticht in dorpen die nog niet onder sauvegarde stonden. 'We twijfelen er daarom niet aan of ze zullen ook wel om bescherming komen vragen.' Het was precies hetzelfde als wat Verdugo anderhalf jaar tevoren in Westerlauwers Friesland had gedaan. Knoop meldde voorts dat hij vrij spel had gehad doordat Verdugo met zijn mensen nog bij Meppen lag. Het liefst was hij daarom nog wat langer in het land gebleven en hij zou dat ook zeker gedaan hebben, als hij zijn manschappen van plundering had kunnen weerhouden. Omdat hij bang was dat ze door hun ongedisciplineerde gedrag in ernstige problemen zouden kunnen komen, en ook omdat hij toch niets zinnigs meer kon uitrichten, had hij voor alle zekerheid maar het bevel gegeven terug te gaan naar de schepen. Daarbij hadden ze nauwelijks vee mee kunnen nemen. Maar in ieder geval was het wel gelukt de Groningers flink de stui-

pen op het lijf te jagen. Terwijl Knoop aan boord van zijn schip zijn rapport aan Willem Lodewijk zat te schrijven, waren zo'n 200 man koningsgezinde troepen aan de dijk bij Usquert verschenen. Meer was het niet dat het centrale commando in Groningen ter verdediging van Groningerland bij elkaar had weten te krijgen. Knoop had ook gehoord dat de Groningers vanuit Leeuwarden gewaarschuwd waren voor een inval van 2000 Engelsen vanuit Amsterdam; maar het fijne wisten ze er niet van. In dezelfde brief kondigde Knoop aan dat hij reeds op 2 oktober in Oostmahorn zou aankomen en zich daags daarna te Dokkum zou melden.

Knoops verhaal komt aardig overeen met wat anderen ons weten te melden, met dien verstande evenwel dat Knoop wat luchtig doet over de aangerichte schade, terwijl uit de andere berichten valt op te maken dat het er toch wel hevig moet zijn toegegaan. Volgens deze zegslieden plunderden de Staatsen het benedictijnenklooster te Rottum en dat van de johannieters in Wijtwerd onder Usquert. Ze staken deze gebouwen in brand, alsook de wemen[165] te Kantens, Toornwerd en Middelstum. Ook enkele particuliere huizen moesten het ontgelden, omdat de eigenaren ervan hadden geweigerd sauvegardes van de Staatsen te kopen. Verder roofden ze de nodige ossen, koeien, paarden en schapen. De actie – waaraan volgens stadssecretaris Alting 600-800 man[166] deelnamen – speelde zich af tussen zeven uur 's morgens en drie uur 's middags, het moment waarop de invallers weer scheep gingen. Ook de Ommelander edelman Caspar van Ewsum[167] zou van de partij geweest zijn. Men had hem horen zeggen dat hij alles tot aan de poorten van Groningen zou platbranden als de Ommelanders geen contributie betaalden en sauvegardes kochten, '*quod Deus avertat*.'[168]

Doordat de invallers – ondanks het strikte verbod – zich toch aan 'moeskopperij' (plundering) overgaven, misten ze op een haar na een opgelegde kans om een nog veel grotere buit binnen te halen en de vijand een nog veel zwaardere psychologische slag toe te dienen. In Westerwijtwerd, op slechts één kilometer ten zuiden van Middelstum waar de Staatsen aan het plunderen waren, werd die dag toevallig een rijke bruiloft gevierd. Daar waren vele Groningse burgers en prominenten te gast, zoals Popco Everardi, de secretaris van de Hoofdmannenkamer, en Ayso to Wartum, die voor het Groninger stadsbestuur de functie van ambtman in het Klei-Oldambt vervulde. De sobere calvinist Abel Eppens tekent hier misprijzend bij aan dat de bruidegom in peperduur zwart en rood fluweel gekleed ging. Als de Staatsen hun aanval serieus hadden doorgezet zouden ze alle bruiloftsgasten hebben kunnen aanhouden en als gevangenen meeslepen. In dat geval hadden ze een groot bedrag aan losgeld kunnen vragen. Door de roofpartijen konden de hoge pieten echter naar Groningen ontkomen. Tegen het bevel van kapitein Knoop in werd in Wijtwerd zelfs een begijn doodgestoken. De kerspels stuurden in allerijl boden naar de Staatsen om geld aan te bieden en zodoende plundering af te wenden.[169] Van de koningsgezinde soldaten die her en der in kleine versterkingen lagen, hadden de invallers niets te vrezen gehad: die waren meteen op de vlucht geslagen naar de grote schansen, zoals Zoutkamp, Delfzijl en Reide. De Groninger stadspoorten bleven de hele nacht open om de talrijke vluchtelingen op te kunnen nemen.

Deze Staatse invasie bracht het zelfvertrouwen in Stad en Lande een flinke deuk toe, maar droeg weinig bij tot verbetering van de reputatie van Willem Lodewijk. Volgens de uitgeweken Ommelanders had de Friese stadhouder juist een schitterende kans op verovering van de Ommelanden laten lopen. Het enige dat de Staatsen met deze ongedisciplineerde inval hadden bereikt, was dat ze de bevolking nog erger

van zich hadden vervreemd dan al het geval was. Wanneer de zaak goed was aangepakt, aldus Abel Eppens, zou het land gemakkelijk zijn veroverd en zou Verdugo Groningen hebben moeten verlaten. Voor hem was de zaak duidelijk: als het zo simpel is om contributie op te leggen is het ook goed mogelijk om het hele land te beheersen en te behouden. De Groningers wilden immers geen koninklijk garnizoen binnen de stadsmuren toelaten en hadden kunnen worden gedwongen te onderhandelen. De graanzolders in de stad waren zo goed als leeg en de Staatse bezetting te Meppen sloot de aanvoerroute af. Verdugo en Taxis lagen vast in het Eemsland en zouden ook zelf in het nauw gekomen zijn wanneer Willem Lodewijk nu de Ommelanden met schansen bevestigd had.

Het feit dat de Friese stadhouder deze mooie kans had laten liggen bevestigde de negatieve gevoelens die de uitgewekenen jegens hem koesterden. Het bericht over de veeroof in de buurt van Usquert verlokte sommigen tot de honende opmerking dat Willem Lodewijk die ossen kennelijk nodig had voor zijn bruiloft met zijn nichtje.[170] Anderen zagen in de halfhartigheid van deze inval een bewijs voor de juistheid van hun vermoeden dat Willem Lodewijk het in het geheim op een akkoordje had gegooid met Verdugo om op deze manier van Leicester af te komen. Minder cynische en achterdochtige lieden dachten dat de inval een manoeuvre was geweest om Verdugo uit Westfalen weg te lokken en naar Friesland te laten trekken.

Twee dagen na de inval bij Usquert, op donderdag 1 oktober 1587, arriveerden Verdugo en de soldaten die hij begin september uit de Ommelanden had gelicht vanuit Lingen in Farmsum. Het opgeluchte stadsbestuur schreef hem meteen een welkomstbrief: 'We danken u voor uw komst met de troepen. De vijand zal ongetwijfeld van uw aankomst op de hoogte zijn en zal het nu wel laten om opnieuw een inval te doen.'[171] Verdugo van zijn kant probeerde meteen het stadsbestuur onder druk te zetten door erop te wijzen dat hij over berichten beschikte dat er zich binnen de stad nog steeds lieden ophielden die niet te vertrouwen waren. Het stadsbestuur zou zich in de ogen van de regering te Brussel onmogelijk maken wanneer het daartegen niet streng optrad.[172]

Het weekend van 3-4 oktober 1587, de dagen waarop het Staatse leger de posten in het Westerkwartier moest bezetten en vanuit Dokkum via Niezijl naar Groningen moest optrekken, ging in Groningen voorbij zonder dat iemand iets vreemds bemerkte. De wachten waren opgekomen en afgegaan zonder dat er iets bijzonders gebeurde. Alleen had het op zondag stevig gewaaid. Pas enkele dagen later kregen de Groningers in de gaten aan welk gevaar ze waren ontsnapt. Het was uitgerekend een fout van de garnizoenscommandant van Niezijl, Gerrit de Jonge – we hebben al eerder gezien dat hij een sleutelrol speelde in de hele onderneming – die de hele operatie op losse schroeven zette. Of was het geen fout maar domme pech? In de nacht van zondag op maandag, toen het leger bij Niezijl over de Leek moest worden gezet, bleek het springtij nog eens opgestuwd te worden door een harde noordenwind. De schipbrug die hopman De Jonge had laten leggen – hij was toevallig ook nog timmerman van zijn vak, kende de stroming als geen ander en had al eerder zo'n schipbrug gelegd – bleek niet bestand tegen het natuurgeweld, zodat het leger de oversteek niet kon maken en de hele onderneming moest worden afgeblazen.[173] Gerrit de Jonge werd op beschuldiging van nalatigheid gearresteerd en de Staatse troepen keerden na verloop van enige tijd alle weer terug naar hun eigen garnizoenen.[174] Weken van planning en organisatie waren voor niets geweest.

Uit de manier waarop de tijdgenoten melding maken van deze gebeurtenis en uit het commentaar dat zij erop geven, blijkt hoezeer zij in het duister tastten over het verband tussen de dingen die er in hun tijd gebeurden. Zo schrijft Eppens (correct!) dat Willem Lodewijk in eigen persoon met 1500 man naar Groningen opmarcheerde, maar door het hoge water bij Niezijl werd gestuit. Hij ondernam deze operatie, aldus Eppens, omdat de inval van Matthijs Knoop zo goed was gelukt en dit hem hoop had gegeven dat hij de stad door middel van een beter opgezette invasie zou kunnen overmeesteren, mede door verstandhouding met lieden daarbinnen.[175] We hebben in het voorgaande gezien hoelang Willem Lodewijk bezig is geweest met de voorbereiding van deze aanslag en hoeveel er geregeld moest worden alvorens een dergelijke ingewikkelde operatie kon worden uitgevoerd. Dit en ook het feit dat de inval van Knoop bij Usquert een onderdeel was van een groter geheel, is Eppens volledig ontgaan. De veronderstelling dat contacten tussen Staatsgezinde Groningers en Willem Lodewijk ook een rol zouden hebben gespeeld – ook een stokpaardje van Verdugo – vindt geen bevestiging in andere bronnen, maar hoeft natuurlijk niet onjuist te zijn.

Niet alleen Eppens, ook de Groninger stadssecretaris Alting zat er met zijn interpretatie van de gebeurtenissen helemaal naast. Hij deelt mee dat Verdugo, bij wijze van represaille voor de inval van Matthijs Knoop en Caspar van Ewsum bij Usquert, een overval heeft laten uitvoeren bij Oostmahorn.[176] Volgens Alting had graaf Willem Lodewijk op zijn beurt deze actie weer willen wreken en had hij daarom via Niezijl naar de stad willen trekken.

4.13 De gevolgen

Korte tijd later hebben de Groningers zich gerealiseerd wat de opzet van de Staatsen was geweest. De maatregelen die ze later in het najaar van 1587 – mede onder druk van Verdugo – troffen ter versterking van de vesting, zouden erop kunnen wijzen dat hun ook de details van Willem Lodewijks plan bekend zijn geworden. Het zou te ver voeren om alle extra-verdedigingsmaatregelen in extenso te behandelen. Ik vermeld alleen die welke een direct verband vertonen met het tot dusver vertelde.

Zoals gezegd maakte Verdugo direct na zijn terugkeer uit het Eemsland gebruik van de situatie door het stadsbestuur onder druk te zetten. Hij verweet de heren dat ze te weinig doortastend waren in het verwijderen van 'wederdopers' en andere verdachte lieden. Zolang de magistraat deze mensen de hand boven het hoofd hield, kon men erop rekenen dat er heimelijke aanslagen werden georganiseerd, zo hield hij de stadsbestuurders voor. Niemand zou daarvoor bang hoeven te zijn wanneer er in de stad een koningsgezind garnizoen lag dat ondergeschikt was aan Verdugo zelf of zijn plaatsvervanger. Door zijn slappe optreden en het niet accepteren van een garnizoen kon het niet anders of het Groninger stadsbestuur moest op de Brusselse regering een onbetrouwbare indruk maken.[177] Mede naar aanleiding van deze opmerkingen nam het stadsbestuur op 10 oktober 1587 een aantal besluiten ter verzekering van de veiligheid. Daar was alle reden toe, want door de Staatse inval in de Ommelanden was het aantal plattelanders dat zijn toevlucht tot de stad had genomen erg groot en men kon er niet zeker van zijn dat al die buitenlui te goeder trouw waren. Besloten werd daarom dat de namen van alle vreemdelingen die de nacht in de stad doorbrachten 's avonds schriftelijk moesten worden gemeld en dat alle herbergen werden gecontroleerd.

Er was ook twijfel aan de betrouwbaarheid van de huurlingen. Alle weerbare burgers en ingezetenen waren verplicht wachtdienst te doen, maar in de praktijk lieten velen deze dienst tegen betaling door anderen, huurlingen, verrichten. Het zou goed zijn deze huurlingen een eed van trouw op het stadsbestuur af te laten leggen. Ook fysieke maatregelen werden overwogen, zoals het aanbrengen van slagbomen of kettingen ter afsluiting van belangrijke straten.[178]

Ondertussen lagen enkele vijandelijke schepen nog altijd voor de kust. Er waren dergelijke meldingen uit Pieterburen (Dijksterhuis), Uithuizen en Watum. Om te verhinderen dat de Staatsen opnieuw een poging zouden doen aan land te komen, werd een vendel uit Farmsum naar de noordkust overgeplaatst. Verdugo legde het commando over de kustverdediging in handen van graaf Frederik van den Berg, die hij tevens als zijn plaatsvervanger aanwees toen hij zelf op 11 oktober weer uit Groningen vertrok.[179]

Op het Groninger stadhuis vroeg men zich ook af wat al die honderden Staatse soldaten te betekenen hadden die bij Niezijl gesignaleerd waren. De Groningers wisten op dat moment nog niet dat de Staatse plannen al verijdeld waren en verkeerden in de veronderstelling dat de vijandelijke troepen zich daar bevonden omdat ze in de naaste toekomst een aanslag in de zin hadden. Was het dan toch terecht dat Verdugo had gewaarschuwd voor een 'vijfde kolonne' binnen de stadsmuren? Er deden voortdurend geruchten de ronde over verraad. Burgemeesters en raad klaagden daarover in een brief aan de gezanten die zij in augustus naar Brabant hadden gestuurd en die zich nog altijd aan het Hof ophielden. Ze opperden het vermoeden dat al die verhalen over verraad rondgestrooid werden om Groningen in diskrediet te brengen. Alle controlemaatregelen, huiszoekingen en ondervragingen hadden niet één verdachte persoon opgeleverd. De conclusie moest volgens de stadsbestuurders dan ook zijn dat hier sprake was van een doelgerichte en achterbakse lastercampagne. Vijanden van de stad probeerden met dit soort verhalen de regering in Brussel ervan te overtuigen dat de stad Groningen zo onbetrouwbaar was dat ze het niet verdiende om voor de koning behouden te blijven![180] Als de koning Groningen in de steek liet zouden de Staatsgezinde Ommelander heren vrij spel krijgen. Dat was, zo wisten de Groningers, de arglistige opzet achter deze laster.

Dat in hofkringen te Brussel inderdaad verhalen circuleerden over de 'wantoestanden in Groningen' is een feit dat later deze maand werd bevestigd door de gezanten ten Hove. Het bericht daarover moet op het raadhuis tot grote ontsteltenis hebben geleid. Als de regering in Brussel aan de goede trouw van Groningen twijfelde was alles verloren, ook als de geruchten klopten dat er vredesonderhandelingen op komst waren. Als het werkelijk zover zou komen, was het voor de stad Groningen van de grootst mogelijke betekenis dat haar punten door de Brusselse onderhandelaars werden 'meegenomen' in het eisenpakket dat aan de tegenpartij werd voorgelegd. Bovendien zouden de koninklijke diplomaten ook echt hun best moeten doen om die punten binnen te halen. De Ommelanders van hun kant zouden zonder enige twijfel hetzelfde proberen te doen via de Staten-Generaal.[181] In zo'n situatie zou het uiteraard wel heel ongelukkig zijn als men in Brussel een verkeerde kijk op Groningen had. Overigens, zo wist men op het stadhuis, was de kans op serieuze vredesonderhandelingen erg klein. Burgemeester Joachim Ubbena, een van de gezanten die zich op dat moment in de Brabantse hoofdstad bevonden, had signalen opgevangen die daarop wezen en had dit aan het thuisfront doorgegeven.[182] Misschien was het in de stad ook bekend dat er bij de andere partij, de Generaliteit, evenmin sprake was van echte vredeswil. Integendeel, dit

najaar groeide, onder aanvoering van Holland, het verzet tegen de Engelse politiek. De oorlogspartij die onderhandelingen met de regering in Brussel afwees, was aan de winnende hand.[183]

Wanneer de barometer op oorlog stond was het echter evengoed een ramp wanneer 'Brussel' twijfelde aan de loyaliteit van de Groningers. Dan zou er uit die richting geen steun te verwachten zijn en moest de stad op eigen kracht zich de vijand van het lijf zien te houden. Des te belangrijker waren dan ook de weerbaarheid en trouw van de ingezetenen en de kwaliteit van de vestingwerken. Daarom werden dit najaar de eigen strijdkrachten (het 'burgerregiment') kritisch onder de loep genomen en oplossingen bedacht voor de zwakke plekken in de vesting. Stadhouder Verdugo adviseerde de stadsbestuurders om onmiddellijk een palissade te laten slaan vanaf de Kranepoort in de noordwesthoek tot aan de Drenkelaarstoren in het zuidoosten. Een rij van rechtopstaande, gevlakte balken, op korte afstand van elkaar in de gracht geheid aan de voet van de wal, moest voorkomen dat de vijand ooit nog eens zou proberen om langs deze weg binnen te komen. In een poging Verdugo's gunst toch weer een beetje terug te winnen lieten burgemeesters en raad de stadhouder weten dat ze allang van plan waren om zo'n 'staketting' aan te brengen en dat dit ook allang gerealiseerd zou zijn als ze over het benodigde hout hadden beschikt. Zou Verdugo niet kunnen helpen om aan hout te komen? Het stadsbestuur was bereid te betalen – ongeacht het feit dat de oorlog toch al zo duur was.[184] Ondertussen waren de eerste voorbereidingen voor de bouw van een palissade al in gang gezet en was stadsbouwmeester Gerrit Kistemaker erop uit gestuurd om in de omgeving van de stad geschikte bomen te zoeken.

Nadat het dagelijks bestuur van de stad zelf al een aantal besluiten had genomen ter verhoging van de veiligheid, besprak begin november een speciale vergadering van burgemeesters en raad, gezworen meente, hoofdmannen en oude raad Verdugo's adviezen ter verbetering van de defensie van de stad. Behalve op het slaan van een palissade drong de stadhouder aan op het leggen van fortificatiewerken buiten de stadspoorten. De verzamelde heren stonden weliswaar positief tegenover dat idee, maar aarzelden vanwege de hoge kosten. Uiteindelijk besloot men toch maar tot (gedeeltelijke) uitvoering ervan over te gaan. Van schansen voor alle poorten wilden ze niets weten, maar aan de westkant van de stad, voor de A- en Kranepoort, zou een voorschans komen.[185] Dat de dreiging serieus te nemen was bleek aanstonds. In de nacht die volgde op deze vergadering (3-4 november 1587) was er alarm en het hele burgerregiment werd te wapen geroepen. Achteraf bleek het mee te vallen: vijf losse soldaten van de vijand hadden zich

Palissade in de gracht, voorbeeld Coevorden.
Van de palissade die in het late najaar van 1587 in de Groninger stadsgracht werd aangebracht zijn geen afbeeldingen bewaard gebleven. Op deze gravure van de vesting Coevorden is te zien hoe men zich een dergelijke palissade moet voorstellen.
Groninger Archieven, THAG 3313.

De schans voor de Kranepoort en Apoort.
De poging die Willem Lodewijk in de nacht van 4 op 5 oktober 1587 deed om zich van Groningen meester te maken, had duidelijk gemaakt dat Groningen aan de westzijde kwetsbaar was. Om dit manco te verhelpen werd op advies van stadhouder Verdugo een voorschans gelegd voor de Kranepoort en de ten zuiden daarvan gelegen Apoort. De schans is afgebeeld op een stadsplattegrond, die gemaakt is ter herinnering aan de verovering van Groningen in 1594.
Groninger Archieven, THAG 4661.

voor de Apoort laten zien en de reactie van de stadjers op dit alarm was voorbeeldig geweest. Er was geen spoor van verraad of zelfs maar aarzeling geweest. Iedereen was naar behoren opgekomen en de bolwerken, wegen en stegen waren alle meteen en volgens voorschrift bezet.[186] Toch nam het stadsbestuur de volgende dag opnieuw een hele serie besluiten ter beveiliging van de stad. Onder andere werd bij deze gelegenheid besloten dubbele bomen te leggen bij de kraan in het Reitdiep en bij de zogenaamde Volenkamers in het Schuitendiep. Ook zouden er aan de stadspoorten klokken komen te hangen die in geval van alarm zouden worden geluid.[187]

De stadsbouwmeester had inmiddels rapport uitgebracht over het voor de palissade benodigde hout. Volgens hem waren er wel geschikte bomen in de bossen ('holtingen') te Eelderwolde en Kropswolde, maar die behoorden wel toe aan particulieren, zowel geestelijken als leken. Omdat de stad zelf niet over een voldoende grote voorraad hout beschikte, zouden er dus bomen van anderen geveld moeten worden. Per brief wezen burgemeesters en raad Verdugo erop dat hij maar geen acht moest slaan op de klachten die hem daarover zouden bereiken. Het stadsbestuur zou de om te halen bomen laten taxeren en de eigenaars te zijner tijd netjes schadeloos stellen. De gerichtsschrijver van het Gorecht, Hendrick Galinge, kreeg opdracht om te zorgen voor de levering van de benodigde bomen.[188]

Wat de aanleg van de schans buiten de Apoort betreft – Verdugo had aanbevolen de huizen buiten de Apoort door een bolwerk te laten omringen en er vijftig reguliere soldaten te leggen, net zoals het geval was in de schans op het Schuitendiep – , konden burgemeesters en raad de stadhouder meedelen dat de nodige voorbereidingen al getroffen waren. De bewuste plek was reeds geïnspecteerd en opgemeten, zodat het werk binnenkort van start kon gaan.[189]
In de loop van de maand november werd met de landeigenaren en ingezetenen van Eelderwolde Wolfsbarge, Kropswolde en Westerbroek onderhandeld over de levering van bomen. In verband daarmee werden diverse malen raadsheren afgevaardigd die bij deze bezoeken wijn meekregen en geld om de boeren op bier te tracteren.[190] Uit lijstjes van de secretaris en de rentmeester blijkt dat de conventen te Aduard, Warffum, Selwerd en Assen, het Geestelijke Maagdenconvent en het Fraterhuis te Groningen,

het kerspel Kropswolde en enkele particulieren maar liefst 471 bomen schonken voor het goede doel.[191] Er bleken in Groningen niet genoeg houtzagers en timmerlieden te zijn om deze enorme massa stammen binnen redelijke tijd te verwerken. Daarom riep het stadsbestuur de hulp in van de drost te Coevorden. Ze vroegen hem alle professionele houtzagers in Drenthe te bevelen naar Groningen te komen en uit de gevelde bomen 'ribben' te zagen van de vereiste maat: 240 cm lang en 7,5 cm dik.[192] Iedereen zou goed betaald krijgen.[193] Korte tijd later blijken werklieden bezig te zijn met het plaatsen van de palissade waarbij gebruik gemaakt werd van schuiten en een heistelling.[194] Voor de financiering van deze onderneming werd een afzonderlijke regeling getroffen.[195]

Ofschoon reeds begin november gemeld werd dat de aanleg van een versterking buiten de Apoort spoedig zou kunnen beginnen, duurde het toch nog een paar weken eer men daar begon te graven. Deze vertraging is mogelijkerwijs te wijten aan het verzet van de gilden. Deze waren niet bij de besluitvorming betrokken geweest en het is niet ondenkbaar dat de gildebroeders zich daaraan zo gestoord hebben, dat ze de uitvoering van het besluit hebben geblokkeerd. In Groningen was het de gewoonte dat het stadsbestuur bij ingrijpende maatregelen, zeker wanneer die tot lastenverzwaring van de bevolking aanleiding konden geven, eenieder de gelegenheid gaf zijn standpunt in te brengen. Abel Eppens, die melding maakt van het dwarsliggen van de gilden, noemt het hier opgegeven motief niet, maar wel twee andere. Volgens hem waren de gilden tegen, omdat ze in de aan te leggen voorschans een gevaar zagen voor de stedelijke autonomie. Vanuit zo'n versterking zouden koninklijke soldaten wel eens een poging kunnen doen om de stad binnen te komen. Eppens oppert ook de mogelijkheid dat het verzet tegen deze fortificatie afkomstig was van burgers die in correspondentie met de vijand stonden, want Willem Lodewijks aanslag was – naar hij meende te weten – ook gebaseerd geweest 'up enigen burgeren'.[196] De eerste verklaring is ongetwijfeld juist: de vrees voor een garnizoen binnen de muren zat er bij alle lagen van de bevolking diep in. Als de nood echt aan de man kwam konden fanatiek koningsgezinde stadjers wel eens in de verleiding komen om, tegen de zin van hun medeburgers in, soldaten binnen te laten. De kans daarop was des te groter naarmate de troepen dichter bij de poorten gelegerd waren. Eppens' tweede verklaring geef ik voor wat ze waard is.[197]

Eind november waagden enkele soldaten van de Staatse bezetting van Niezijl het toch nog weer om aan de westkant van de stad een aanslag te plegen. 'Gisteravond (23 november 1587) tussen elf en twaalf uur is de vijand met twintig tot vijfentwintig man per schip voor de Apoort opgedoken. Ze hebben enkele kleine, met riet gedekte hutten en wat hooi in brand gestoken. Ze hebben ook een van de soldaten en bewoners die daar wacht hielden gevankelijk meegenomen en een soldaat gewond. De burgers hebben zich echter uiterst waakzaam en dapper betoond en zijn onmiddellijk naar de voor hen bestemde plaatsen opgekomen. De vijand is meteen op de loop gegaan. Omdat de aanvallers in het licht van de brandende hutten goed zichtbaar waren, konden onze burgers hen vanaf de vesten gericht onder vuur nemen.'[198] Wie er tot dusver ook mocht hebben getwijfeld aan de zin van het opwerpen van een extra-bolwerk buiten de Apoort, deze gebeurtenis brak het laatste verzet daartegen. De daadwerkelijke aanleg van de schans – onder leiding van de stadsbouwmeester – vond plaats in de eerste weken van december. Daarbij waren doorgaans tussen de dertig en veertig arbeiders tegelijk aan het werk. De werkzaamheden, die aan

de noordzijde bij de kraan op de Reitdiepskade begonnen, vlotten goed, zodat reeds aan het einde van de maand een borstwering op de nieuwe wallen kon worden aangebracht.

Zoals hierboven is opgemerkt besloot het stadsbestuur niet alleen tot versterking van de vesting Groningen, maar wilde het ook de sterkte van het burgerleger controleren en zonodig verbeteren. Een tweetal raadsheren monsterde eind oktober de acht burgervendels en stelde vast dat men op dat moment de beschikking had over 1.145 man. Dit getal was exclusief het negende stadsvendel dat tien jaren tevoren was opgericht en waarin de weerbare mannen dienden die in de 'schuitenschuiversschans' buiten de Steentilpoort woonden. Deze laatsten hadden tot taak de eigen schans te bewaken. De burgervendels waren verantwoordelijk voor de stedelijke vestingwerken die zij telkens met drie vendels tegelijk bewaakten. Omdat de omvang van het burgerregiment voor een dergelijke intensieve inzet toch wat krap was, besloot het stadsbestuur het burgerleger uit te breiden. Daarom werden begin december ook de vrijgezellen en jongens vanaf 18 jaar, die tot dusver buiten de wachtdienst waren gebleven, opgeroepen. Ofschoon het ook mogelijk was geweest om de jongemannen in te delen bij de bestaande burgervendels werd uiteindelijk toch een apart vendel opgericht, met een eigen vaandel, eigen officieren en een eigen taak. Op 30 december 1587 verzamelde het nieuwe vendel zich voor de deur van zijn vaandrig Luert Upkena op de Vismarkt. Daarna trokken ze naar de Sint Walburgkerk, waar ze door burgemeesters en raad, in aanwezigheid van de kapiteins der acht burgervendels en hun eigen hopman Roelof de Mepsche, op de rij af in het koor werden gemonsterd. Daarna werden ze officieel toegesproken en werd hun op het hart gebonden hun hopman en andere officieren gehoorzaam te zijn.[199] Het vrijgezellenvendel kreeg tot taak het raadhuis te bewaken gedurende de nachtelijke uren, dat wil zeggen van negen uur 's avonds tot vijf uur 's morgens, en moest eenmaal per veertien dagen op zondagavond de nachtwacht betrekken.[200]

4.14 Verraad, 'spin' en de neus van Cleopatra

Wanneer we op het bovenstaande terugkijken moeten we vaststellen dat de in 1587 gesmede plannen om Groningen te veroveren vooral een averechts effect hebben gesorteerd: ze hebben geleid tot een grotere waakzaamheid van de Groningers en een verbetering van de stedelijke defensie. Ofschoon het een hachelijke zaak blijft uitspraken te doen over de gezindheid van de bevolking, lijkt het me toch wel gerechtvaardigd vraagtekens te zetten bij het wantrouwen dat Verdugo bij voortduring jegens de Groninger autoriteiten aan de dag legde en dat zijn – even dubieuze – tegendeel heeft in het vertrouwen dat de uitgeweken calvinisten hadden in de bereidheid van de gereformeerde stadjers om hun stad de Staatsen in handen te spelen. In de vele en diverse bronnen die over de gebeurtenissen van deze jaren bewaard gebleven zijn, is nauwelijks iets te vinden over verraad. Op zichzelf hoeft dat geen verbazing te wekken: verraders lopen nu eenmaal niet met hun plannen te koop. Toch is het ontbreken van aanwijzingen voor het bestaan van een serieuze veranderingsgezinde oppositie opmerkelijk.[201] Ik vermoed dat we de oorzaak hiervan moeten zoeken in de machtsverhoudingen die in deze jaren in de stad heersten. Het lijkt erop dat de gereformeerde ingezetenen hun kansen, of liever het ontbreken daarvan, beter hebben ingeschat dan degenen die de wijk hadden genomen. Ze waren er blijkbaar van overtuigd dat de koningsgezinde partij nog veel te stevig in het zadel zat en dat het onverstandig zou zijn om nu al hun nek uit te ste-

ken of gevaarlijke dingen uit te halen. Hadden de uitgewekenen wel een realistisch beeld van wat er in Groningen aan de hand was? Wie zich een beetje inleeft in de destijds heersende omstandigheden kan zich voorstellen dat hoopgevende berichten van het thuisfront tot overspannen verwachtingen en *wishful thinking* hebben geleid bij de uitgewekenen, die in Westerlauwers Friesland of aan gene zijde van de Eems zaten te wachten op het moment dat zij naar huis konden terugkeren.

Dit brengt mij tot enkele andere opmerkingen. De politiek wordt weliswaar gemaakt in de top van de samenleving, maar verstandige bestuurders doen er goed aan de stemming onder de bevolking voortdurend in de peiling te houden. Dat is nu zo en was in de zestiende eeuw niet anders. Wel zijn er grote verschillen te constateren in de mate waarin de autoriteiten rekening hielden met 'het volk'. Het Groningse stadsbestuur had er meer oog voor dan stadhouder Verdugo en, afgezet tegen Filips II, lijkt de hertog van Parma wel een democraat. Het Groninger stadsbestuur was bij voortduring op zoek naar 'draagvlak' voor het te voeren beleid. Daarbij werd ook 'het lagere volk' niet geschuwd, ofschoon dat naar het oordeel van geleerde schrijvers uit die tijd toch vooral achterlijk, instabiel en kortzichtig was. Groningen was in deze periode eigenlijk nog een middeleeuwse stad, waarin de handelingsruimte van de magistraat meer bepaald werd door de stemming van de eigen bevolking dan door het beleid van de nog altijd uiterst zwakke staat.

Net als nu waren de stemming van de bevolking en de mogelijkheden van de autoriteiten om een verantwoord beleid te voeren in niet geringe mate afhankelijk van de beschikbare informatie. Uiteraard waren de middelen (de *media* dus) van informatievoorziening in de zestiende eeuw heel wat simpeler dan die van nu en trager werkten ze zeker. Men was voor nieuwsberichten afhankelijk van brieven, boden, schippers, kooplieden en andere reizigers. De markt en de jachtweiden (gelagkamers) van de herbergen waren de plaatsen waar nieuwtjes en geruchten werden opgevangen, aangedikt en doorverteld. Het feit dat niet alleen de zenders en overbrengers van het nieuws, maar ook de ontvangers ervan het hunne bijdroegen aan de vervorming van de informatie kan men herhaaldelijk bevestigd zien in de verhalen die Abel Eppens in zijn kroniek vastlegde. De uitgeweken Ommelanders – het milieu waarin de schrijver zich te Emden bevond – interpreteerden alles wat hun ter ore kwam op zo'n manier dat het paste bij het beeld dat zij zich hadden gevormd van het verleden en van de verhoudingen die aan de overkant, ten westen van de Eems, heersten. Nieuws werd zodanig opgevat – en doorverteld – dat het als een bevestiging ervaren kon worden voor de overtuigingen die men toch al koesterde; het idee dat er wellicht ook andere manieren waren om de dingen te bekijken kwam hooguit sporadisch op. De in het bovenstaande opstel beschreven houding van de gefrustreerde ballingen jegens Willem Lodewijk is een sprekend voorbeeld van deze manier van omgaan met informatie.

Public relations en *image building* zijn gewichtige instrumenten in het moderne maatschappelijk leven. Ondernemers of politici die wat willen bereiken kunnen – een enkele uitzondering daargelaten – het niet meer af zonder professionals op dit terrein. Dit verraadt niet zozeer het toegenomen belang van deze fenomenen, als wel de toegenomen complexiteit van de samenleving die speciale methoden vereist voor het bewerken van de publieke opinie. Immers, de heden ten dage gebruikte middelen mogen modern zijn, de zaak zelve bestaat al zo lang het succes van mensen afhankelijk is van het oordeel van anderen. Wie wat gedaan wil krijgen moet zorgen dat zijn imago klopt en

wie een tegenstander wil uitschakelen heeft er belang bij dat zijn opponent op een kwalijke manier in de schijnwerpers komt te staan. *Spin*, gerichte informatievoorziening en desnoods een stukje desinformatie kunnen daarbij goede diensten bewijzen, zeker wanneer de afstanden groot zijn en effectieve controle van de berichtgeving moeilijk of zelfs onmogelijk is. Het is een verschijnsel waarvan we in het voorgaande een voorbeeld hebben gezien, toen het ging over de verhouding tussen 'Brussel' en Groningen. Er zou een dik boek over te schrijven zijn.

'Als de neus van Cleopatra wat korter was geweest zou het hele aangezicht van de aarde zijn veranderd.' Met deze allerbekendste van zijn *pensées* wilde de zeventiende-eeuwse Franse denker Blaise Pascal vooral de ijdelheid van de menselijke liefde aan de kaak stellen. Als de neus van Cleopatra korter was geweest zou de Egyptische koningin wellicht niet de bruid geworden zijn om wie de Romeinse grootheden Caesar en Antonius dansten en zou de hele wereldgeschiedenis een andere loop hebben genomen. Tegelijk is deze gedachte natuurlijk ook – en vooral – een cultureel verantwoorde versie van ons eigen spreekwoord 'kleine oorzaken grote gevolgen' en als zodanig een verre voorloper van het *butterfly effect*, het verhaal dat de meteoroloog Edward Lorenz in 1979 gebruikte om de wereld kennis te laten maken met de chaostheorie: 'Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set off a Tornado in Texas?'[202] Toegepast op ons verhaal: wat zou er gebeurd zijn wanneer het in de nacht van 4 op 5 oktober 1587 nu eens niet had gestormd? Dan zou het leger bij Niezijl wel over het diep gekomen zijn en was het misschien doorgedrongen tot Groningen. Misschien hadden de 'zwemmers' inderdaad hun geheime missie kunnen uitvoeren en zou de stad in Staatse handen zijn gevallen!

Ik denk dat het in ieder geval voor Willem Lodewijk zelf een geluk is geweest dat die ene vlinder aan de evenaar op het beslissende moment niet stil is blijven zitten, maar net wel dàt beweginkje met zijn vleugel heeft gemaakt dat een cascade van natuurverschijnselen teweeg bracht die uiteindelijk voor het hoge water bij Niezijl zorgde. Het is zeer de vraag of Willem Lodewijk in 1587 werkelijk in staat zou zijn geweest om zijn gezag in de stad Groningen te vestigen, laat staan of hij de problematiek die Stad en Lande kenmerkte – en al zo lang geteisterd had – had kunnen oplossen. Zoals ik al aangaf: de positie van de koningsgezinden was nog veel te sterk. Zij waren er nog veel te vast van overtuigd dat de machtige koning van Spanje werkelijk in staat en bereid zou zijn hen te helpen. In 1587 stonden de beide strijdende partijen, de stadsbestuurders en de Ommelander prominenten, nog veel te vijandig tegenover elkaar, de over en weer toegebrachte wonden waren nog te vers, de wraakgevoelens te hevig en de kelk van het leed – een bitter maar krachtig medicijn – was nog zeker half vol. Een 'bijltjesdag' zou onvermijdelijk zijn geweest. Daarbij komt dat Willem Lodewijk in 1587 nog altijd te maken had met een hopeloos verdeelde achterban in Friesland en bij het oplossen van de problemen in Stad en Lande ook geen enkele steun had kunnen verwachten van de Geünieerde Provincies. Ook die verkeerden nog al te zeer in onzekerheid over de te volgen koers. Pas in de hierna volgende jaren zou zich geleidelijk een duidelijker lijn gaan aftekenen, mede als gevolg van het feit dat de Spaanse koning in de praktijk toch minder machtig bleek dan men vreesde.[203] Zeven jaar later, toen de politieke situatie grondig was veranderd en de Republiek een echte staat was geworden, lagen de kaarten anders. Toen was ook de bevolking van Groningen voldoende murw door de jarenlange oorlog en kon het staatsgezag – belichaamd in inmiddels ervaren en erkende autoriteiten als prins Maurits

en Willem Lodewijk, de Raad van State en een aantal knappe adviseurs – worden ingezet om een oplossing te vinden voor de complexe problematiek van Stad en Lande. Desondanks zou de vorming van de nieuwe provincie Stad Groningen en Ommelanden een lastige opgave blijken.

Noten hoofdstuk 4

1 B&R aan Verdugo, 1 mei 1592 (MH II 107).

2 Nu beschreven als inv. nr. 700 in de Archieven van de Friese stadhouders. Zie A.P. van Nienes en M. Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders, Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum-Den Haag-Leeuwarden 2002).

3 Zie hiervoor ook Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1912), 100-101. Er bestaat helaas geen goed boek over de economische geschiedenis van de stad Groningen in deze periode. De studie van H.A. Wijnne uit 1862 is sterk verouderd en wordt terecht nauwelijks meer gebruikt (Wijnne, *Handel en ontwikkeling*). Bij gebrek aan beter baseert nu al een eeuw lang elke historicus zich vrijwel uitsluitend op het werk van P.G. Bos over het Gild- en Stapelrecht (Bos, *Stapelrecht*). Dit boek is echter geen studie over de stedelijke economie, maar gaat vooral over een oude gewoonte die het Groninger stadsbestuur als een stedelijk recht beschouwde en over de politieke perikelen die daaruit voortvloeiden. Bos' werk lijdt helaas aan een storend gebrek aan distantie tot de kwestie Stad-Ommelanden en een te beperkte keuze uit de beschikbare bronnen. Zie voor de betrekkingen met Holland ook de kadertekst *Groningen en Holland* op p. 521.

4 Dat niet alleen de inwoners, maar ook de stedelijke organisatie als zodanig in hoge mate van de door het stapelrecht geschraagde Groninger markt afhankelijk was, blijkt uit de stadsrekeningen. Zo bedroegen in het jaar 1587 de met de markt samenhangende inkomsten van het stadsbestuur maar liefst 83% van de totale ontvangsten! (Stadsrekening over 1587, fol. 207 en 208).

5 Art. 45 van het tweede boek van het 'Oldermansboek' (Feith, *Het Oldermansboek*, 18). Zie ook 'Een stad apart', §1.2.4.

6 Stadsarchief rvr 1233.

7 Op de landdag die op 4 januari 1579 te Winsum werd gehouden kregen Eiso Jarges en Egbert Clant opdracht om naar Utrecht te reizen en namens de Staten van de Ommelanden de Nadere Unie te ondertekenen. De ondertekening van de Unie van Utrecht had vervolgens op 23 januari 1579 plaats (Formsma, *Ommelander strijd*, 105 en 107).

8 Voor zover mij bekend is de Duitser Bernhard Hagedorn de enige historicus die een kleine eeuw geleden begrip opbracht voor Groningens positie en zelfs meer dan dat. De manier waarop Willem van Oranje en de Generaliteit omgingen met de belangen van de stad Groningen getuigt volgens hem van 'een ongelooflijke lichtvaardigheid' en van een 'kortzichtigheid, die eenvoudig geen notitie nam van de werkelijke machtsverhoudingen' (Hagedorn *Ostfrieslands Handel* (1912), 69).

9 Reint Alberda was een van de drijvende krachten achter de arrestatie van de Ommelander heren in november 1577 (AE II 731). Zie hierover C.P.L. Rutgers, 'De gevangenschap der Ommelander heeren in 1577', in: *GVA* 1896, 192-223, en Formsma, *Ommelander strijd*, 89 evv.

10 Rogier heeft in Hotzo Aexma's *Conscriptio exulum Frisiae* 626 Friese katholieken, geestelijken en leken geteld. Onder hen zijn 139 priesters, 60 monniken en nonnen. Bij 140 leken wordt aangetekend dat zij met vrouw en kinderen zijn gevlucht. Geschat wordt dat het totale aantal uitgewekenen boven de 1000 ligt (L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland*, 3 dln. (Amsterdam, 1945-1947), hoofdstuk VII). Zie A.J.J. Hoogland, '*Conscriptio exulum Frisiae*, de Friesche vlugtelingen in 1580', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XVI (Utrecht 1888) 321-371.

11 Mijn voorstelling van zaken lijkt voor wat betreft de volgorde van de gebeurtenissen enigszins in tegenspraak met die van J.J. Woltjer. Volgens deze auteur bezorgde het 'verraad van Rennenberg' de 'linkerzijde' (= de gereformeerden) de overwinning in de partijstrijd die Friesland al vele jaren verdeeld hield. De grootscheepse en georganiseerde anti-katholieke gebeurtenissen in Friesland waren volgens hem een reactie op de overgang van

de stadhouder en stad Groningen naar het koninklijke kamp (J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962) 308-301). Dit mag in grote lijnen juist zijn, zeker is echter wel dat de 'incidentele aanvallen', die aanstonds na de Staatse overname van het Leeuwarder blokhuis (1 februari 1580) plaatsvonden en – in de woorden van Woltjer – het voorspel waren tot die systematische anti-katholieke maatregelen, een eerste vluchtelingenstroom naar Groningen op gang hebben gebracht. Dit blijkt uit een schrijven van Gedeputeerde Staten van Friesland van 11 februari 1580, waarin zij er bij het Groninger stadsbestuur op aandringen de onlangs uit Friesland naar Groningen uitgeweken 'vijanden van het vaderland' uit Groningen uit te wijzen en dergelijke personen in de toekomst niet meer toe te laten (stadsarchief rvr 1462.300). Ook de Groninger stadssecretaris Egbert Alting wijst er in zijn dagboek op dat anti-katholieke maatregelen in Friesland voorafgingen aan Rennenbergs coup (DA 498): 'Den III martii 1580 is de apprehensie der gereformeerden durch sijn Gen. [=Rennenberg] ende den catholijcken gescheet, nadat de catholijcken eerst durch de gereformeerden edder guesen allenthalven in Westerlandt [=Friesland] verdreven, de blockhuser voert kercken ende cloesteren geplundert ende destrueert gewest. *O furor hominum* [o dwaasheid der mensen].' Overigens moet hierbij worden aangetekend dat deze notitie naar alle waarschijnlijkheid niet op 3 maart 1580 zelf is geschreven. De secretaris was sinds 28 februari 1580 ziek thuis en keerde pas op 8 maart terug op zijn werk. Echter, onafhankelijk van het tijdstip waarop Alting zijn notitie schreef, de inhoud ervan geeft aan dat men in Groningen verband zag tussen de gebeurtenissen in Friesland en de dramatische stap van Rennenberg en de Groningse katholieken.

12 Zie voor deze geschiedenis Ros, *Rennenberg*.

13 Abel Eppens geeft hun namen (AE I 47-49).

14 Johan Rengers van Ten Post meldt dat er 400 families uit de Ommelanden zijn vertrokken (JR II 208).

15 Eppens heeft nog geen behoefte aan verhullend taalgebruik. Hij vestigt er juist de aandacht op dat de wederzijdse haat tot gewelddaden leidde die erger waren dan men in geval van een vijandelijke bezetting kon verwachten en dat er in deze tijd vijandschappen zijn ontstaan die niet spoedig zouden kunnen worden bijgelegd: 'In dusse uproer und borgelicke twist hefft men gesien wat onenicheit van religion doet in een stadt, dat kindt tegens den vader, nabuer tegens nabuer, borger up borger sick laeten verhessen. Want het vreder affgegaen ys dan offte daer besettinge yn gewest weere und neit balde weder to versoenen sal wesen' (AE I 271).

16 Vermoedelijk zijn er niet meer dan drie jezuïeten in Groningen geweest! (zie: Van den Broek, *Het geheime dagboek* 158.

17 In het kader van de Hollandse belangstelling voor het Friese kustgebied en de stad Groningen past de akte van 3 augustus 1365, waarbij hertog Albrecht van Beieren als ruwaard over Holland, Zeeland, Henegouwen en Friesland de privileges bevestigde die graaf Jan (II) van Henegouwen en Holland aan de Groningers had toegekend (stadsarchief rvr 79).

18 Hier is de nummering gebruikt die te vinden is in De Rhoers uitgave van het Groninger stadboek uit 1828 (De Rhoer, 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425').

19 Zie 'Een stad apart', pp. 60 evv.

20 Stadsarchief rvr 1462.254.

21 Zie voor het hier behandelde: Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid' en 'De landsheerlijke periode' en F.J. Bakker, 'Velerlei gezag tot 1536', in: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 47-63.

22 Patrick Williams, *Philip II*,176.

23 Israel, *De Republiek*, 244-245.

24 Ze heeft zelfs op het punt gestaan om Leicester terug te roepen (Williams, *Philip II*, 188). Zie over het optreden van de graaf van Leicester en de achtergronden daarvan: Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*.

25 Zie M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986), 345-365, hier 358; zie ook Israel, *De Republiek*, 250-251.

26 Stadsarchief rvr 1173.3.1: Antwoord van Filips II op het memorandum van de stadsgezanten Ubbena en De Gouda; 'decretos sobre el memorial de los de Groninge', 31 oktober 1582.

27 De stad Groningen telde vier kluften die onderverdeeld waren in rotten. Deze indeling vormde de basis voor vrijwel alle andere vormen van organisatie binnen de stadsmuren. Omdat er nogal wat verwarring is over de

wijkindeling van de stad noem ik hier de namen van de kluften: met de klok mee en startend 'op twaalf uur' noteren we de Ebbingekluft, de Oosterkluft (ook wel Gaddinge-, Haddinge- of Gelkingekluft genoemd), de Akluft en de Boteringekluft. Elke kluft leverde twee vendels voor het burgerregiment.

28 In 1581 hebben burgemeesters en raad een serieuze poging gedaan om dit gerealiseerd te krijgen. Ze instrueerden hun gezanten ten Hove dat zij moesten vragen of de stad niet bekleed kon worden met de jurisdictie en gerechtigheid te Delfzijl, opdat men het stapelrecht beter zou kunnen handhaven; een en ander naar het voorbeeld van de jurisdictie van Delft over Delfshaven (6 december 1581, MA II 283-284 en DA 541).

29 Ofschoon we allemaal wel denken te weten wat een burger is, realiseren we ons niet steeds wat burgerschap eigenlijk inhoudt. Dat geldt voor nu, maar zeker ook voor het burgerschap zoals men dat zag ten tijde van de gebeurtenissen die hier aan de orde zijn. Het kan daarom geen kwaad om kennis te nemen van de destijds geldende Groningse burgereed. Ik geef deze hier in geparafraseerde vorm weer: 'Ik zweer dat ik een trouw burger van deze stad zal zijn en het stadsbestuur nu en in de toekomst naar vermogen met lijf en goed zal bijstaan; dat ik naar mijn kunnen en nadat de raad daartoe toestemming heeft gegeven mee zal helpen de vijanden van de stad te bestrijden; dat ik al mijn medeburgers en de andere ingezetenen van Groningen zal steunen tegen onverschillig welke vreemdeling, wanneer het erom gaat hen aan hun recht te helpen; dat ik elke bedreiging voor de belangen van de stad die mij ter ore komt aan het stadsbestuur zal melden en, tenslotte, dat ik met niemand afspraken zal maken die kunnen leiden tot partijstrijd binnen de stad of de goede verhouding tussen het stadsbestuur en de ingezetenen in gevaar kunnen brengen, maar steeds behulpzaam zijn. Zo helpe mij God' (stadsarchief rvr 26, fol. 100v). Zie voor de burgereden van Deventer, Kampen en Zwolle: F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap; een verkennende inventarisatie in Deventer, Kampen en Zwolle (1302-1811)* (Zwolle 2005) 413, 418-419 en 428. Ook in Keulen moesten de burgers zweren de magistraat op de hoogte te zullen stellen van dreigend gevaar (Berkenvelder, ib. 435).

30 Zie Van den Broek, *Het geheime dagboek*, 62 en de verwijzingen aldaar.

31 Zie 'Een stad apart', p. 43.

32 Deze opsomming is niet volledig.

33 Dit klinkt nogal boud en past niet bij het beeld dat we doorgaans van de Nederlandse opstand hebben. Ik hoop in ander verband uitvoerig op dit thema te kunnen ingaan.

34 Het bestond uit zeventien vendels, waarvan de sterkte varieerde van 150 tot 200 man. Daarnaast had Willem Lodewijk de beschikking over een vaan van 100 Nederlandse ruiters en kwam er in 1584 versterking in de vorm van een afdeling Franse cavalerie. Tenslotte lagen er te Harlingen twee Hollandse vendels waarvan hij in geval van nood 100 man mocht gebruiken (Van Reyd, *Historie* IV 63).

35 Willem Lodewijks adviseur en vertrouweling Van Reyd – een in dezen bij uitstek geloofwaardige bron – schrijft dat de garnizoenen in de Friese steden noodzakelijk waren, 'bykans soo seer teghens d'inwoonders als den vyandt' (Van Reyd ib). Ook een man als Abel Eppens wist dat Willem Lodewijk niet in staat was de Staatse garnizoenen uit de Friese steden weg te halen omdat de bevolking ervan zo verdeeld was (AE I 434 en AE II 258). Ofschoon Willem Lodewijk zijn Friese regiment dus hard nodig had om Friesland voor de Geünieerden te behouden, kon hij soms wel wat soldaten missen om elders op campagne te gaan. Zo treffen we hem in het najaar van 1586 aan bij de belegering van Zutphen (zie p. 530, noot 55).

36 Met uitzondering van Zevenwolden was Friesland, net als de Ommelanden, het grootste deel van het jaar ontoegankelijk voor de ruiterij. Alleen in vorstperioden en wanneer het 's zomers gedurende lange tijd droog was, kon de cavalerie er wat uitrichten.

37 Feith, *Phebens*, 108.

38 AE II 260.

39 Eppens' verhaal dat Taxis door de Groningers is getipt, is via Pieter Bor in de 'officiële' vaderlandse geschiedenis terecht gekomen (Bor XXI 10).

40 Neven van Willem Lodewijk.

41 Lonchay, *Commentario Verdugo*, 73.

42 AE II 260. Ook uit Delfzijl werden soldaten gelicht. Om de opengevallen plaatsen aldaar te bezetten werd een de-

tachement uit het Groningse burgerregiment ter grootte van 122 man (inclusief hopman Claes Varwer, een vaandrig en een sergeant) naar Delfzijl gestuurd. Het detachement werd begeleid door de raadsheren Habbe Aldringa en Derck Draper. De burgersoldaten moesten op donderdag 23 januari 1586 's morgens om 6 uur op pad gaan (DA 655-656; zie ook de stadsrekening over 1586 fol. 537).

43 Een deel van het leger trok vanuit Steenwijk via de Wolden en Lemsterland naar Westergo (Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 72).

44 Eppens noemt Spanjaarden, Albanezen en Walen. De uit Delfzijl opgeroepen soldaten waren echter Nederlanders. Het feit dat ze zichzelf 'Duitsers' noemden, mag wat dit aangaat geen verwarring scheppen.

45 Daarop lijkt de wens te slaan waarmee stadssecretaris Alting zijn aantekening over de op handen zijnde inval in Friesland besloot (DA 656): '*Dii coepta secundent*' (mogen de goden deze onderneming steunen).

46 Zie voor verslagen: Feith, *Phebens*, 108-109, Bor XXI 10, AE II 260, Van Reyd, *Historie* IV 68-69, Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 69-80 en F.R.H. Smit, *De slach by Boksum* (Leeuwarden 1986). De prins van Parma meldde de koning – uiteraard op basis van een rapport van Verdugo – dat deze slag van grote betekenis was. Het Staatse krijgsvolk dat in Friesland bijeen was, had ernstige schade aan 's konings positie kunnen toebrengen (Alexander Farnese aan Filips II uit Brussel, 28 februari 1586, *CPH* III 91 nr. 205 en het uittreksel in [Fuensanta del Valle en Jose Sancho Rayon, eds.], *Comentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisia en XIV años que fué gobernador y capitan general de aquel estado y ejército por el Rey don Felipe II, nuestro Señor* (Madrid 1872) 274-275).

47 Niet geremd door de noodzaak politiek-correcte taal te gebruiken weet Eppens te melden dat 's konings leger zich op zo'n barbaarse manier aan de weerloze bevolking vergreep, dat men zelfs Joden, Turken of 'Moscoviteren' daartoe niet in staat zou achten (AE II 260).

48 Van Reyd, *Historie* IV 69. Zie over Everhard van Reyd E.H. Waterbolk, 'Terug naar Everard van Reyd (1550-1602), in: Van Berkel, *Nederland en het noorden*, 27-46.

49 Het stuk draagt de datum 18 februari 1586. Zoals bekend, werd in 1582 op aanwijzing van de paus de kalender hervormd omdat de jaartelling niet meer in de pas liep met de kosmische cycli. De gereformeerde gewesten wilden niets van dit pauselijke decreet weten en hielden vast aan wat ze gewend waren. Sindsdien liepen ze tien dagen achter bij degenen die wel met de kalenderhervorming waren meegegaan. Ik geef Willem Lodewijks plan hier weer naar de tekst bij Pieter Bor (Bor XXI 14v-15), aangevuld met wat opmerkingen van mijn kant ter verduidelijking van de gedachtengang.

50 De plaats van het latere Oudeschans.

51 Het woord 'hoytevaarder' is afgeleid van 'heude': een platboomd vaartuig met één mast dat voor de binnenvaart werd gebruikt. In plaats van 'heude' treft men onder meer ook de vormen 'heu', 'hoei' en 'hoede' aan. Een hoytevaarder is dus iemand die met een 'heude' vaart. Merkwaardigerwijs wist ook in de zestiende eeuw niet iedereen wat de herkomst was van het woord 'hoytevaarder'. Een anonieme kroniekschrijver weet te vertellen dat het teruggaat op het Friese 'heit', dat 'vader' betekent, maar ook gebruikt zou worden om er elke willekeurige andere man mee aan te duiden. Volgens deze zegsman zouden Friese schippers bij het werven van passagiers voor Emden gewoonlijk de vraag stellen: 'Heit, wilt ghij mit varen?' (Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje* 57). Bergsma vermeldt deze absurde verklaring zonder commentaar en wekt daarmee de indruk haar serieus te nemen (Bergsma, *De wereld van Abel Eppens*, 119).

52 Aan de Oostfriese kant van de Eems, tegenover Delfzijl.

53 Of het moet zijn dat het door Leicester afgekondigde embargo tegen de handel met gebieden die zich in 's konings handen bevonden (28 maart en 14 april 1586) mede is ingegeven geweest door Willem Lodewijks plan.

54 Van Reyd, *Historie* VI 69-70.

55 Aan deze operatie (herfst 1586) nam Willem Lodewijk met een deel van het Friese garnizoen deel. In Groningen had men begin september berichten ontvangen dat Willem Lodewijk met 300 man te voet en 100 man te paard te velde was. Men wist op dat moment niet of de toebereidselen die ten westen van de Lauwers werden getroffen, wezen op een aanslag op de Ommelanden of dat men er andere bedoelingen mee had. De mogelijk-

heid dat het om een operatie in Gelderland ging werd ook geopperd (MA II 481v-483v). Verdugo – die persoonlijk betrokken was bij de verdediging van Zutphen – vertelt dat de Friese stadhouder aan de oostzijde van de IJssel een sterk gelegen schans bezet hield, terwijl de hoofdmacht van het Staatse leger zich op de Veluwse oever bevond (Lonchay, *Commentario Verdugo*, 80).

56 Overigens was het nog maar enkele jaren geleden dat ditzelfde verwijt gemaakt werd aan de gereformeerde uitgewekenen zelf. Toen Wigbold van Ewsum en Azinge Entens met door hen geworven troepen Oterdum hadden bezet, was er geen geld geweest om het garnizoen fatsoenlijk te onderhouden. Voor de betaling van de soldaten werd daarom ook een beroep gedaan op financiële steun door de ballingen en vluchtelingen. Dezen gaven niet thuis, zodat zich bij de achtergeblevenen het beeld vormde dat de uitgeweken Ommelanders wel graag in hun bezit en waardigheid hersteld wilden worden, maar daar zelf niets voor over hadden. 'Ze gedroegen zich als een kat die wel vis wil eten maar bang is natte poten te krijgen' (AE I 502).

57 In de ogen van Leicester stelden de heren van Nassau niets voor: ze waren 'mervellous poor and in little regard by the States' (Israel, *De Republiek*, 215). Dat laatste was natuurlijk ook de bedoeling van de Staten. Die hadden geen enkel belang bij stadhouders met een sterke persoonlijke machtsbasis.

58 AE II 506-507.

59 Zie de kadertekst *Diederik Sonoy (1529-1597)* op p. 541 ev.

60 Van Reyd, *Historie* VI 103.

61 AE II 466-467.

62 AE II 479, 503, 515.

63 AE II 503.

64 Zie p. 527, waar het gaat om door Verdugo afgegeven sauvegardes.

65 Zo werden de Ommelander heren (enkele kloosteroversten en hoofdelingen) genoemd die in de jaren 1580-1594 samen met het Groninger stadsbestuur en de Hoofdmannenkamer het gewestelijk bestuur vormden.

66 Het gebied tussen de stad Groningen en Winsum.

67 Stadsarchief rvr 25.1 (RF 1587.66), MJ I 191a, 192-194, en AE II 428-429, 436.

68 Brieven van B&R en verordenten van Stad en Lande aan syndicus/luitenant De Gouda, 16 en 24 mei 1587 (MJ I 191a, 192-194).

69 Zie voor de Groningse angst voor een slecht imago ook 'Een stad apart', pp. 46 en 91 en ook 564.

70 AE II 496.

71 AE II 502.

72 Zie over de partijstrijd in Friesland ook Oosterhoff, *Leicester*, 74 evv.

73 Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 99. In een brief van 23 januari 1587 had George Gilpin, de Engelse secretaris van de Raad van State, de graaf van Leicester erop gewezen dat de vertegenwoordigers van Oostergo ontevreden waren met het feit dat Wytse van Camminga deel zou uitmaken van een gezantschap dat namens de Staten-Generaal naar Engeland zou gaan. Van Camminga stond aan de kant van de Staten-Generaal en zou niet het gevoelen van de Friese bevolking overbrengen, die graag 'ye absolute gouvernment without exception' aan de koningin zou willen opdragen. Daarom wilden de Oostergoërs een eigen gezantschap sturen en dat een officiële commissie van de Staten van Friesland meegeven (*CRD* II 36-41).

74 De tekst heeft '*les Espagnolloses*', een woord dat door de uitgever, H. Brugmans, met de voetnoot '*sic*' wordt voorzien. Ik denk dat Aysma hier niet echte Spanjaarden bedoelt, maar koningsgezinde landgenoten, de mensen dus die door de kroniekschrijver Johan Rengers 'spanjolisten' genoemd worden. Echt verwarrend is het woordgebruik van de Ommelander kroniekschrijver Abel Eppens. Bij hem dient het woord 'Spangerden' (waarbij de 'g' als een weergave van de j-klank dient) soms om echte Spanjaarden aan te duiden, maar vaak bedoelt hij er koningsgezinde Ommelanders of stadjers mee. Men merke op dat deze manier van zeggen bijdraagt tot versluiering van het onwelkome feit dat de opstand tegen de koning van Spanje weliswaar voor een deel van de bevolking der Nederlandse gewesten een vrijheidsstrijd was, maar door alle tijdgenoten toch in de eerste plaats als een burgeroorlog werd ervaren (zie p. 520). Een buitenlander als George Gilpin had op dit punt minder last van scrupules en noemde het beestje gewoon bij zijn naam. In een aan sir Francis Walsingham gerichte brief van 3 juni 1587 omschreef hij de situatie van dat moment als gevaarlijk: 'De mensen zijn uitgeput als ge-

volg van de zware lasten die op hen drukken en de hoge prijzen die ze voor alles moeten betalen, de rampspoed die de armen treft en waarvan zij getuige zijn, zowel aan onze kant als aan die van de vijand, bij hun voormalige vrienden die nu hun gedwongen vijanden zijn, de slechte betaling voor de soldaten, en tenslotte – "besides the miseries, that follow civill warres" – het gebrek aan uitzicht op verbetering' (*CRD* II 289-292).

75 Hessel Aysma aan Leicester, 6 februari 1587 (*CRD* II 82-83).

76 De Friese gezanten komen [naar Engeland] met het doel 'to offer to Her Majestie the souveranitie or protection absolutely withowt restrictions, and nodoubtedlye but the other will followe, yf Her Highnes accepte these. Their good willes desarve well, and may be a meane to provoke, yea and force other provinces to the lyke' (Gilpin aan Walsingham *CRD* II 73-74).

77 Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 100. Toen de gezanten met de brief van Elizabeth terugkeerden werd deze niet geaccepteerd. De tegenstanders van Oostergo beschuldigden de gezanten ervan hun missie op eigen houtje te hebben ondernomen (verslag van Thomas Wilkes, Engels lid van de Raad van State, over zijn handelingen tijdens de afwezigheid van de graaf van Leicester, mei 1587; *CRD* II 421-472, hier 465-466).

78 In april 1587 namen de Staten-Generaal kennis van een brief die Hessel Aysma op 18 maart 1587 (8 maart oude stijl) aan zijn geestverwant Gerard Prouninck te Utrecht schreef. Hij bekende daarin uiterst ongelukkig te zijn met de impasse van dat moment die, naar zijn opvatting, een gevolg was van het feit dat het civiel en militair gezag in de Geünieerde Provincies van elkaar gescheiden waren. 'Als de macht niet wordt overgedragen, of wanneer het burgerlijke gezag niet wordt gecombineerd met de militaire bevelvoering, zie ik nauwelijks hoop op een goede afloop. Het Romeinse volk wist dit ook en gaf de macht daarom aan een dictator. Er is niets zo verderfelijk voor de Verenigde Nederlanden als het gebrek aan autoriteit.' In dezelfde brief wees Aysma ook op de gevaarlijke stemming onder het volk: 'Het grootste deel van de bevolking bestaat uit mensen die de koning van Spanje met uitgestoken armen opwachten, uit lieden die gek zijn geworden door honger naar macht en uit mensen die de langdurige oorlog meer dan beu zijn. Niet alleen de boeren, maar ook zeer vele burgers hebben zich met de vijand verzoend of hebben met hem gepacteerd en betalen hem een maandgeld' (P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622) fol. 781-782). Zie ook Resoluties Staten-Generaal (RGP grote serie 47) 749.

79 Zie Resoluties Staten-Generaal 8 januari 1585 (RGP grote serie 47) 5-6 en Formsma, *Ommelander strijd*, 133.

80 Het was natuurlijk beter geweest wanneer men de graaf van Leicester zelf te spreken had kunnen krijgen. Deze keerde echter pas op 17 juli 1587 uit Engeland terug.

81 Dit stuk (OA 273) werd op 3 mei 1587 te Harlingen bezegeld door de hoofdelingen Rempt Jensema en Bocko Auwema. Omdat de uitgeweken Ommelanders de 'oude stijl' gebruikten is het gedateerd op 23 april 1587.

82 AE II 493. Zie Alma, 'De Ommelander ridderschap'.

83 Zie ook de kadertekst *Een onbetrouwbare stad* in 'Een stad apart', p. 30.

84 Zie voor dit thema, maar dan vanuit een ander perspectief, ook de kadertekst *Groningen en Holland* op p. 521. Zie ook 'Een stad apart', p. 57, en 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 446, noot 229 (over de identieke handelwijze van Oostfriese hoofdelingen).

85 Zie de oorkonden van 11 en 12 september 1398, afgedrukt in het *OGD* II 242-251, nrs. 995-1008. Met name het laatstgenoemde stuk behelst de belofte van de hoofdelingen dat zij hun best zullen doen om de hertog door Groningen als heer geaccepteerd te krijgen en dat zij hem, in het geval Groningen zich tegen de wensen van de hertog zou verzetten, zullen helpen de stad gewapenderhand te veroveren. Zie Alma, 'Ommelander ridderschap' 48-49.

86 Zie Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 101.

87 RF 1499.31 en 1503.32 (OA 27). Zie voor deze episode JR I 174 en 69.

88 Zie 'Een stad apart', p. 43.

89 Zie Stadboek, boek I art. 3 en boek VIII art. 5 voor de eed der raadsheren en die der burgemeesters.

90 Zie bijvoorbeeld AE I 347-348, 370, II 389.

91 'Also een yegelick kennelick is dat een Prince van de Lande van Gode gestelt is hooft over syne ondersaten, om deselve te bewaren ende beschermen van alle onghelijck, overlast ende gewelt, gelijck een herder tot be-

warenisse van zijn schapen, ende dat d'ondersaten niet en zijn van Gode geschapen tot behoef van den Prince om hem in alles wat hy beveelt, weder het goddelick oft ongoddelick recht ofte onrecht is, onderdanich te wesen ende als slaven te dienen, maar den Prince om d'ondersaten wille, sonder dewelcke hy egeen Prince en is, om dezelve met recht ende redene te regeren, voor te staen ende lief te hebben als een vader syne kinderen ende een herder syne schapen die syn lijf ende leven set om deselve te bewaren ....' Zie voor tekst, vertaling en commentaar Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, hier in het bijzonder 94-95 (tekst en vertaling) en 40-46 (commentaar).

92 De aanval op Sluis paste in de strategie die de hertog van Parma in opdracht van Filips II moest volgen. Het bezit van deze haven was noodzakelijk in verband met de grote onderneming die in het geheim tegen Engeland werd voorbereid: de bekende Armada van 1588. Nadat deze onoverwinnelijke vloot de passage zou hebben vrijgemaakt, zou vanuit Vlaanderen een expeditieleger naar Engeland worden overgezet. De haven van Sluis was weliswaar niet geschikt om de diepstekende schepen van de Armada te herbergen, maar kon wel, net als de kusthavens Nieuwpoort en Duinkerken, dienen als de plaats vanwaaruit soldaten met kleine bootjes konden worden overgebracht naar de vloot die op de rede voor anker lag (Williams, *Philip II*, 194). Zoals bekend was Parma geen voorstander van deze onderneming; hijzelf was er veel meer op uit een vrede met de opstandelingen en Engeland te bewerkstelligen. De koning dwong hem echter tot dubbelspel. Op 13 mei 1587 schreef Filips II aan Alexander Farnese uit Aranjuez (*CPH* III 205-206, nr. 462): 'Ga maar door met de onderhandelingen met Elizabeth en laat haar maar hoop krijgen op een accoord, als u denkt dat het mogelijk is op die manier haar krijgsvoorbereidingen te vertragen.'

93 Bor XXII 94v-95. Claude de Berlaymont, heer van Haultepenne (1555-1587); als gouverneur van Gelderland was hij de koninklijke tegenspeler van de Staatse gouverneur Adolf graaf van Nieuwenaar en Meurs.

94 J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche Leger* (hierna: *SL*), deel I (Breda 1911) 91.

95 Nienoord was de verzamelplaats waar 1200-1500 man koninklijke troepen uit de schansen in de Ommelanden werden samengetrokken en van waaruit ze Friesland binnentrokken (AE II 503 en 515).

96 In Hunsingo en Fivelgo werden de bedieners van de rechtstoelen 'redgers' genoemd, in het Westerkwartier heetten ze 'richters'.

97 HJK inv. nr. 610; 26 mei 1587 (ChvdH VI 539).

98 DA 697. De evacué's moesten de landeigenaren een daalder per koe betalen die ze daar lieten grazen. Voor henzelf waren er geen fatsoenlijke onderkomens. Ze moesten zich behelpen met tenten en provisorisch gebouwde hutten (AE II 523).

99 VH I 1v (6 augustus 1587).

100 Het gezantschap bestond uit burgemeester Joachim Ubbena, die dat jaar zitting had in de Hoofdmannenkamer, presiderend burgemeester Johan Wyfrink, de hoofdeling jonker Abeko van Ewsum, Taco Haringius, proost van het Praemonstratenserklooster te Schildwolde, en de nieuwe stadssyndicus dr. Willem Hammonius, die kort tevoren (20 juli 1587) in dienst was getreden.

101 *SL* I 93.

102 AE II 544.

103 7 augustus 1587 oude stijl.

104 RF 1587.4 (=OA 273).

105 De instructie bevat ook nog enkele andere punten, maar die zijn voor dit verhaal niet van betekenis.

106 OA 274.

107 Julsings Latijn is nogal gekunsteld. Zijn woordkeus suggereert geleerdheid en grote belezenheid in allerlei klassieke schrijvers. Zie over Johan Julsing verder: Van den Broek, *Het geheime dagboek*.

108 Na de Reductie lieten Julsing en zijn vrouw, Geertruida van Coevorden, zich registreren als lidmaten van de Groninger gereformeerde gemeente en namen deel aan de eerste Avondmaalsviering die te Groningen werd gehouden nadat de stad door prins Maurits en graaf Willem Lodewijk was veroverd (W.G. Doornbos e.a., eds, *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660.* Groninger bronnen en toegangen 28 (Groningen 2001) 206).

109 AE I 481.

110 Van den Broek, *Het geheime dagboek,* 53.

111 Ib. 121.

112 De volledige tekst van het 'plan-Julsing' en een vertaling ervan vindt men als bijlage bij deze studie (pp. 582 evv.

113 In de tekst wordt erop gewezen dat het aantal grazen land dat door recente overstromingen onder water is komen te staan 46.000 bedraagt (ruim 21.000 ha). Dit is veel meer dan de ruim 11.000 ha die als gevolg van de overstromingen van medio juli blank stonden (zie p. 538). We weten echter dat het in de tweede helft van september 1587 opnieuw enkele etmalen lang hard heeft gestormd. Opnieuw braken op vele plaatsen de dijken door en raakte het land overstroomd. Het Oosterkwartier stond tot aan Oosterhoogebrug onder het zoute water. Burgemeesters en raad deelden dit mee aan hun gezanten ten Hove om de noodzaak van lastenverlichting nog meer kracht bij te zetten. Onder deze omstandigheden kon er natuurlijk geen sprake van zijn dat de plattelandsbevolking de gebruikelijke contributie voor het onderhoud van het leger – elke week enkele duizenden guldens – kon betalen (MJ II 214v; geschreven door Johan Julsing!). Een tweede argument voor een datering op eind september 1587 kan men vinden in de mededeling dat de vijand een groot deel van zijn soldaten uit de garnizoenen in de Ommelanden heeft weggehaald. Dit slaat vermoedelijk op de acties die Verdugo ondernam ter indamming van de Staatse operaties in het Eemsland. Ik kom daarop in de tekst nog even terug.

114 Leicesters ontkenning was zelf in strijd met de waarheid. Er was wel degelijk sprake van contacten tussen de Engelsen en Parma's regering. Eerder (in noot 92 op p. 577) is reeds meegedeeld dat Parma van Filips II toestemming had gekregen om met de Engelsen over vrede te onderhandelen teneinde hen minder bedacht te doen zijn op de noodzaak hun verdediging te organiseren.

115 Ondanks de ontkenning van Leicester zullen deze berichten over geheime vredesonderhandelingen toch wel twijfel hebben gezaaid bij de uitgewekenen. Zij waren er rotsvast van overtuigd geweest dat die verhalen over vredesbesprekingen vuige lasterpraat waren. In het plan-Julsing heet het letterlijk: 'Er zijn in deze tijd vele perverse lieden, die, belust op eigen gewin en de begeerte om de baas te spelen, het volk opruien met valse geruchten. Ze strooien het verhaal rond dat Hare Koninklijke Majesteit van Engeland en de heer gouverneur, de graaf van Leicester, na het sluiten van een vredesovereenkomst met de Spanjaard er alleen maar op uit zijn om de Nederlanden, die zij dan in hun macht zullen hebben verkregen, uit te leveren aan de koning van Spanje. Met deze sinistere inblazingen hebben ze heel wat simpele zielen die de buik meer dan vol hadden van de Spaanse tirannie misleid. Het gevolg is dat dezen hun energie nu tegen de Koninklijke Majesteit en de graaf van Leicester inzetten.' Zie voor de rapportage van de gezanten: AE II 563-564.

116 A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau* (Amsterdam 2000) 37.

117 Bor XXVIII 39v.

118 Feith, *Phebens*, 67-68, 71.

119 MA II 256.

120 Bor XVI 42.

121 AE II 487 en 491.

122 Bor XXI 12-12v en Hagedorn *Ostfrieslands Handel* (1912), 145.

123 Israel, *De Republiek*, 256.

124 Zie Formsma, *De Ommelander borgen en steenhuizen*, 335, DA 122 en Groninger Archieven, RA IIIa.

125 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen/Amsterdam 1977) 580. Een deel van de informatie in deze kadertekst is ontleend aan het artikel 'Sonoy' in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, vijfde deel (Leiden 1921) 774-775.

126 *CRD* II 289-292.

127 Brief van 23 januari 1587 (*CRD* II 36-41).

128 Van Reyd, *Historie* VII 135 en Ubbo Emmius, *Willem Lodewijk*, 97.

129 Brief van 28 april 1587. Zie E.H. Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', in: *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981) 307 (noot).

130 Zie voor deze episode: Van Reyd, *Historie* VII 122, Bor XXIII 8 en AE II 520. Zie ook *Archieven van de Friese stadhouders*, inv. nr. 299. Behalve Verdugo zaten ook de Overijsselaar dr. Georgien van Westendorp (raadsheer in het Hof van Friesland), de Brabander dr. Igram van Achelen (president van hetzelfde Hof tot 1578) en de Friese edellieden Tiete van Camminga en Jarich van Liauckama (beiden dienden als kapitein in het koninklijke leger) achter de aanslag. Deze vier personen waren allen in 1580 naar Groningen uitgeweken. Het complot was opgezet in samenwerking met enkele Leeuwarder burgers die na de bekentenis van Lauterbeck werden op-

gepakt. Voor Eppens toonde dit geval aan dat er overal verraad loerde en dat er veel te veel lieden waren die de lakens meenden te moeten uitdelen. Het was volgens hem veel beter om een sterke man ('een hoefft als *dictatorem* und gubernuer') te hebben (AE II 520 en 531).

131 Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 107-108.

132 Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 110-111.

133 AE II 544.

134 AE II 483, 504 en 517 (mei-juli 1587).

135 AE II 522.

136 AE II 550.

137 Lonchay, *Commentario Verdugo*, 91. Zie ook AE II 562.

138 *SL* I 92. Op 19 september 1587 concludeerden de Staten-Generaal dat de werving mislukt was en riepen hun vertegenwoordigers te Bremen op om terug te keren (Resoluties Staten-Generaal (RGP 47) 657).

139 Zie ook Lonchay, *Commentario Verdugo*, 94. Vanwege de oorlogssituatie aan de Nederrijn liepen de handels- en postroutes in deze tijd vanuit Groningen naar Keulen en Brabant via het Münsterland. Ook de graaf van Leicester begreep dat het bezit van Meppen wel degelijk van strategische betekenis was, maar twijfelde aan de mogelijkheid de stad te kunnen houden, gelet op het feit dat de Staatsen geen enkel steunpunt in de buurt hadden (brief van Leicester aan de Engelse thesaurier Burghley d.d. 21 september 1587; *CRD* II 109-123). Iedereen, zo meldt Eppens, was verbaasd over deze actie van de graaf van Meurs. Had hij Meppen ingenomen omdat hij zijn eigen bezittingen was kwijt geraakt en op compensatie uit was? Of was het een afleidingsmanoeuvre, bedoeld om de hertog van Parma uit Brabant weg te lokken? Anderen gisten dat de Staatsen wellicht van plan waren om met behulp van de stad Meppen de verbindingen tussen het Sticht Münster, Twente en Friesland af te sluiten en de stad Groningen in het nauw te brengen. Feit is in elk geval dat de Groninger veehandelaren bang waren dat hun belangrijkste handelsweg nu was geblokkeerd. De ossenweiders hadden deze zomer rond de 5000 ossen onbekommerd kunnen weiden in de graslanden rondom de stad en tot aan Winsum toe; ze waren van plan om, zoals de gewoonte was, deze dieren in de herfst via het Eemsland naar het zuiden te drijven. Door de Staatse bezetting van Meppen kwam deze opzet in gevaar (AE II 561-562). Zie voor de (oudere) geschiedenis van de Groninger ossenweiderij: Benders, 'Over ossen en keurslagers'.

140 Zie Parker, *The army of Flanders*, 1 evv. en Charles van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken' De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991). Zie voor Groningen: Menno van der Laan, 'Het versterkte Groningen; de verdedigingswerken van Groningen, 1527-1577' (onuitgegeven doctoraalscriptie, 1985).

141 Zie Paul Baks, 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten. De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577', in: Brood, *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 27-52.

142 Van Reyd, *Historie* VII 135.

143 Het volgende is in hoofdzaak gebaseerd op het dossier dat beschreven is als inv. nr. 700 in de Archieven van de Friese stadhouders. Zie Van Nienes en Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders.*

144 Niet alle stappen in de voorbereiding zijn gedocumenteerd. Het hier vertelde verhaal is een reconstructie aan de hand van de bewaard gebleven stukken.

145 Abel Eppens vertelt dat Matthijs Knoop geen oog had voor de gecompliceerde situatie in Groningerland. Voor deze Staatse officier kon je alleen maar vriend of vijand zijn. Knoop vond dat mensen die de opstand gunstig gezind waren het land moesten verlaten en alle contacten met de vijand moesten verbreken. Ze moesten ook geen eigendommen achterlaten. Elders in de Nederlanden was het ook zo gegaan. Eppens kan voor dit zwart-wit denken geen begrip opbrengen. Hij wijst erop dat de ene situatie niet te vergelijken is met de andere. 'Stedelingen kunnen hun goederen in een schip laden en wegvaren, maar de Ommelanders hebben te maken met landerijen en grote bezittingen en die kun je niet zomaar verschepen. Het is onmogelijk om zomaar een-twee-drie op te breken.' Het is daarom niet terecht dat het Staatse leger de eigendommen van de Ommelanders aan zich trekt (AE I 386).

146 Drie dagen voor de verplaatsing naar Oostmahorn en negen dagen voor de missie zelf.

147 AE II 573.

148 Het is ook mogelijk dat een zuidelijker koers was voorzien. Er is wel een notitie bewaard gebleven waaruit

blijkt dat de weg tussen de Aduardersteentil en Groningen moest worden bezet. Dit had uiteraard tot doel te voorkomen dat de bezetting van de schans bij Steentil in de stad alarm kon slaan.

149 Deze moet bij de Nieuwebrug hebben gelegen, op het driehoekige terrein ten westen van Leegkerk, dat nu omsloten wordt door de Zuidwending, het Aduarderdiep en de Aduarderdiepsterweg. In 1589 en 1590 is er sprake van de bewaking van 'Doe Tichelers steenovens' en het opwerpen van een kleine verschansing ter plaatse om te voorkomen dat Staatsen vanuit Enumatil (sinds 19 maart 1589 in handen van de vijand) het vee van Groninger burgers weghalen (8 juni 1589; DA 762, VH II 83, 11 en 12 mei 1590).

150 Uit de context blijkt dat hier het Washuis bedoeld wordt, dat op ruim ½ km ten zuiden van Nieuwklap aan het Aduarderdiep gelegen was. De betreffende polder heette vroeger 'Polder Waschhuizen'. Het huis is nu verdwenen, maar in het veld en op luchtfoto's is de locatie ervan nog goed te herkennen. Omdat het Aduarderdiep niet onderhevig was aan eb en vloed vormde dit kanaal de beste scheepvaartverbinding tussen Groningen en de Marne. Zie de kadertekst *Washuis en Wasingehuis* op p. 261.

151 Dit wijst erop dat men vanuit Aduard niet via de Steentil trok, maar ten zuiden daarvan het diep wilde passeren.

152 De Leek is hier de benaming van de afwatering van het Leekstermeer (het 'lekwater' uit de Nienoordse venen; nu bekend onder de namen Lettelberterdiep, Hoendiep en Niezijlsterdiep).

153 Gelegen ten westen van de A.

154 De Abrug.

155 Op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg (1575) en de plattegronden van Nicolaas Geelkerken (1616) en Egbert Haubois (1637) is de situatie nog duidelijk te zien. Het noordelijke huis is gesloopt in 1766 (Resoluties van burgemeesters en raad van 20 en 21 maart 1765 en 28 mei 1766), het zuidelijke huis bestaat nog altijd. Deze beide ter weerszijden van het oosteinde van de Abrug gesitueerde huizen hebben oudtijds vlak bij de stadsmuur gestaan, die op de oostelijke oever van de A was opgetrokken. Tussen de huizen en de muur bevond zich slechts een smalle gang.

156 Dit was een destijds algemeen gebruikelijk voorschrift.

157 Een broer van Stein Maltes, die fungeerde als luitenant van Willem Lodewijk en tijdens de slag bij Boxum door het koninklijke leger gevangen was genomen.

158 Het latere 'Prinsenhof'.

159 De gerichtsschulte en provoost zijn functionarissen die taken vervulden ter handhaving van recht en discipline binnen het leger. De schulte was belast met de rechtspraak en de taak van de provoost is die van de moderne militaire politie.

160 Brief van het stadsbestuur aan Verdugo, 20 september 1587 (MJ I 213v).

161 'De tijd zal 't leren' (DA 702).

162 MJ II 216-216v.

163 MJ I 217v.

164 De betrokken Staatse bevelvoerders waren, behalve Matthijs Knoop zelf, Tako Hettinga, Caspar van Ewsum, Tjaart Wederspan en Clas Maltes.

165 Pastorieën.

166 Een opmerkelijk correcte schatting. Eppens' schatting (400) is veel te laag (AE II 570).

167 Een zoon van Wigbold van Ewsum. Deze laatste was samen met Azinge Entens verantwoordelijk voor de bezetting van Oterdum in 1583. Caspar was in augustus 1586 als hopman te Oterdum gelegd, maar werd na een jaar afgelost door Doeko Martena. Met ingang van augustus 1587 lag Van Ewsum te Sneek.

168 'Wat God verhoede' (DA 703).

169 AE II 570-572.

170 Willem Lodewijk trouwde op 2 november 1587 met Anna, dochter van prins Willem van Oranje – een broer van Willem Lodewijks vader – en hertogin Anna van Saksen.

171 MJ I 218 (2 oktober 1587).

172 DA 703-704.

173 AE II 573. Zie ook Van Reyd, *Historie* VII 135 en Bor XXIII 20v [1626]. Bors verhaal is een vrijwel letterlijke vertaling van hetgeen Ubbo Emmius vertelt (Ubbo Emmius, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620), Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe.* [1621; vertaald door P. Schoonbeeg] (Hilversum 1994) 97.

174 DA 705.

175 AE II 573.

176 Dit feit wordt door verschillende bronnen bevestigd.

Eppens deelt mee dat Engwierum het slachtoffer was; de koninklijken zouden daar enkele huizen in brand gestoken hebben, ofschoon de boeren onder sauvegarde van Verdugo zaten en hun contributie betaald hadden (AE II 572). Volgens Phebens vond deze strafactie op zaterdag 3 oktober plaats, op dezelfde dag dus dat Knoop en de anderen met hun schepen voor de Zijl te Dokkum lagen (Feith, *Phebens*, 112)!

177 AE II 583.

178 DA 705.

179 Ib.

180 Groningen aan de gezanten, 12 oktober 1587 (MJ I 218v-219v).

181 Dat gebeurde inderdaad, zij het veel later. Op 30 december 1587 bezegelden de hoofdelingen der Friese Ommelanden een commissiebrief voor Johan Tjarda van Starkenborg en Hiëronymus Verrutius ten behoeve van hun missie naar de Staten-Generaal en de Engelse ambassadeur: 'We hebben vernomen dat de koningin van Engeland via de graaf van Leicester en haar ambassadeur bij de Staten-Generaal heeft laten aandienen dat zij van plan is te bemiddelen tussen de koning van Spanje en de Staten der Nederlandse provincies, opdat de landen hun privileges kunnen behouden en de vrije uitoefening der ware religie gegarandeerd wordt.' De instructie die de heren meekregen telt veertien artikelen die vrijwel alle gedetailleerde eisen betreffen gericht op het beteugelen van de stad Groningen (RF 1587.5, OA 273).

182 AE II 583.

183 Eind november schreef Leicester vanuit Vlissingen aan thesaurier William Cecil Burghley dat het door de Hollanders geleide verzet tegen de Engelsen en de vredesonderhandelingen de overhand leek te krijgen. 'Die belhamels (=de Hollanders) hebben alleen hun eigen belang voor ogen. Het zijn ofwel verraders die op deze manier de Nederlanden in handen van Filips II willen spelen, of het zijn de blindste ezels die ooit aan het hoofd van een regering hebben gestaan. Immers, door het in hun eentje te willen opnemen tegen zo'n machtige koning als de Spaanse monarch storten ze zich halsoverkop in het verderf' (*CRD* III 307-311).

184 B&R aan Verdugo, 19 oktober 1587 (MJ II 220-221).

185 DA 707 van 3 november 1587 (zie ook RF 1587.49). Pas enkele jaren later (in 1593) werden ook voor andere stadspoorten aanvullende versterkingen aangelegd.

186 B&R aan Verdugo, 4 november 1587 (MJ I 226v-228).

187 DA 707-708.

188 DA 707.

189 B&R aan Verdugo, 4 november 1587 (MJ I 226v-228).

190 Stadsrekening over 1587 fol. 431-432, 511-513.

191 DA 709 en de stadsrekening over 1587 fol. 180v. Op 25 november 1587 reisde de stadsbouwmeester met tien timmerlui naar Wolfsbarge (het 'Warffumerbos') en Westerbroek, waar ze 432 bomen hebben gekapt en ingekort (Stadsrekening over 1587 fol. 389).

192 'Een vorndell holtvoet kantich ende achte derselver voeten langk'.

193 Brief van B&R aan drost Evert van Ensse, 3 december 1587 (MJ II 236).

194 Stadsrekening over 1587 fol. 393-396.

195 DA 712.

196 AE II 587.

197 Zie voor de politieke betekenis van de gilden in de stad Groningen ook 'Groningen en de Groningers: "Volksrepubliek Groningen"', pp. 99 evv.

198 B&R aan Verdugo, 24 november 1587 (MJ I 230v-231).

199 DA 713.

200 Zie J.A. Feith, *Uit Groningens verleden*, 243 en H.O. Feith, 'Vaandel van de vrije gezellen en jongelingen, opgerigt in 1587', in: *BGOG* IV (Groningen 1867), 73-80.

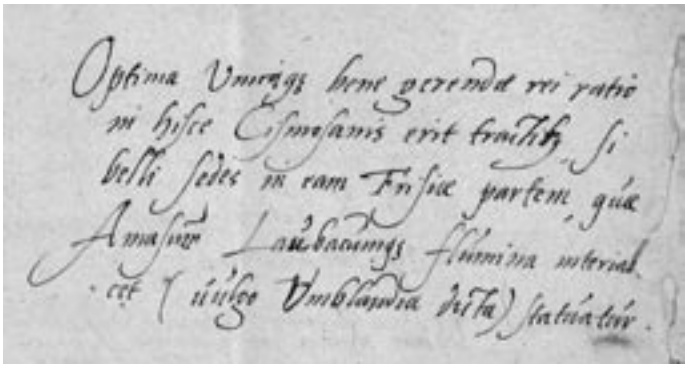
201 Zo er al sprake is van oppositie tegen het beleid van het stadsbestuur, dan vindt men deze in conservatief-katholieke hoek.

202 James Gleick, *Chaos* (Londen 1993) 322.

203 Zie R. Fruin, Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598 (Amsterdam 1861).

Bijlage

Aanhef van het 'plan Julsing'.

Transcriptie:

Optima unicaque bene gerendae rei ratio in hisce Cismosanis erit tractibus, si belli sedes in eam Frisiae partem, quae Amasum Laubacumque flumina interjacet (vulgo Umblandia dicta), statuatur.

De term *belli sedes* (letterlijk 'de "zetels" van de oorlog') verraadt de belezenheid van de auteur in de klassieke literatuur. Hij is gebruikt door Marcus Annaeus Lucanus (39-65) in het tweede boek van zijn geschiedenis-in-verzen over de Romeinse burgeroorlog (Bellum civile sive Pharsalia, boek II, regel 394) en door de bekende geschiedschrijver Cornelius Tacitus (c. 55-na 115) in het derde boek van zijn Historiae (cap. 32).

Het 'plan-Julsing'.[1]

Transcriptie

[1]

> Optima unicaque bene gerendae rei ratio in hisce Cismosanis erit tractibus, si belli sedes in eam Frisiae partem, quae Amasum Laubacumque flumina interjacet (vulgo Umblandia dicta), statuatur.

Hoc ipsum sicut extra controversiam a cunctis sanioris juditij ponitur ita etiam ex adversariorum consilijs eorumque successu iampridem comprobatum est.

1 Groninger Archieven, T2 (Ommelander Archieven) inv. nr. 274 (RF 1587.56). De inventarisator van de archieven der Ommelander Staten, W.J. Formsma, heeft – wijselijk – niet de onjuiste beschrijving overgenomen waaronder het stuk in het Register Feith is vermeld, maar eenvoudig het Latijnse opschrift gekopieerd. Bij Feith vindt men: 'Ontwikkeling der redenen *voor de Spanjaarden* (mijn cursivering) om de oorlog in de Ommelanden te beginnen' (RF 1587.56). Feith heeft het stuk waarschijnlijk niet gelezen en zich voor zijn beschrijving gemakshalve gebaseerd op de notitie van een achttiende-eeuwse inventarisator. Deze heeft echter niet begrepen dat het hier om een plan gaat dat tot doel had de Ommelanden in handen van 's konings rebellen te brengen en heeft op de achterkant van het stuk aangetekend: 'Reden om den oorlogh in de Ommelanden tusschen d'Eems ende Lauwers te beginnen voor de Spanjaarden. 1587'.

Anno enim 1576, cum omnes Belgij provinciae tijrannidis Hispanicae pertesae in libertatem avitam se vindicassent, hoc unum tum Johannes Austriacus – quamvis non tali quem sperarat exitu – molitus est, ut Bileij dominus Umblandicam provinciam tueretur, hanc unam oportunam fore existimans reliquis omnibus in regiam potestatem reducendis.

Et Parmensis etiam, qui illum in imperio secutus est, predecessoris sui vestigijs insistens rem eandem meliori successu anno 1580 per Rennenbergiae comitem tentavit et perfecit.

Utrum vero haec postmodum salutaria hosti consilia extiterint nec ne, experientia ipsa per continuam septennij infoelicitatem magistra nobis fuit.

[1v]

Sequitur ergo ut et nos tandem, veterno isto heu nimio excusso, si non rationibus adversariorumque exemplo edocti, saltem malis iugis fatigati, melioribus consilijs locum demus.

Hanc autem consiliorum viam ingressis, plurima commoda accedent nobis, hosti vero auferentur.

Utilitas[2]

1 Principio enim nos tam divitis provinciae accessione ditabimur et hostis ea amissa infirmabitur.
2 Nam non solum proventibus reliquisque tolerandae vitae necessarijs rebus (quas illa affatim terra prebet) carebit, sed etiam omni collatione menstrua quam tum Frisii Occidui tam etiam Trentini in belli usum liberaliter conferunt, destituetur. Unde etiam paulo post consequi necesse erit, ut hostis extra hanc provinciam exclusus et belli nervo et commeatu deficere incipiet, siquidem, Parmensi parcius stipendia prębente, et reliqua hosti parentia loca per se arida, infructuosa ac vastata fundendis alimentis militumque praebitione nullo pacto sufficient.
3 Tertio a fortalitijs duobus, scilicet Oterdummano Neosilianoque, confestim liberabimur, quae ipsa iam non offendendis damnique quid hostibus inferendi causa, sed in solam finium defensionem septem signorum presidio alijsque non contemnendis inpensis exiguo cum fructu vix tuemur.

[2]

4 Etiam quindecim navium bellicarum classis milesque nauticus quem et commeatu sumptuque incredibili ad negotiantium securitatem contra hostium ex Umblandia excursiones maritimas necessario alimus, inutilis esset.
5 Quinto cessarent omnes querelae principum civitatumque sancti Romani Imperij, quas illi de commerciorum impedimentis sine fine et modo et de militum nostrorum nimia licentia non sine causa effundunt sępius.
6 Neque in extremis ponemus sextus hic fructus: Notum est Frisiae Orientalis comitem Edzardum plus nimium adversae parti iampridem favisse. Quodipsum quamvis alij potentis nimisque vicini hostis metu, alij aut animi inclinatione quadam, aut alteratione ex ataxia nostrorum concepta, alij etiam spe Jeveranae ditionis potiundae fieri affirmant, non desunt tamen qui metuant ne quando ille superiorum qua causa incitatus portum suum Embdanum Hispano tradat et sic ex dissimulato apertum se hostem declaret. Malum autem hoc omne superioribus parendo preveniri avertique poterit, occupata enim Umblandica provincia et potentia ei etiam vel volenti auferetur et armorum nostrorum conversione a subditis suis in hostes nobis pacificabitur.
7 Notus etiam Frisiorum Occiduorum est status, quorum multos inconstantes inque novitatem pronos experti sumus,

[2] Dit kopje staat, net als alle volgende, in de marge.

[2v]

plures etiam aliqui non mali animi quadam infirmitate, quasi in loco stantes lubrico, nutare incipiunt; utrisque occupata Umblandia omnique belli impetu in hos conversa medela esset. Nam et hi derivato periculo in vicinos confirmarentur et alij occasione quid tentandi prę̨repta a tam noxijs consilijs arcerentur.

8 Quantum autem roboris duarum harum provinciarum coniunctio adferret, superiorum temporum nos satis edocuit disiunctio. Praeter enim id quod vires subito in unum collatae varias bene gerendae rei occasiones preberent, etiam adversarij undique hostem a tergo linquendo non temere harum alteram ingrederentur, cum propter potentiam tum etiam periculum.

9 Prę̨cipuum autem inter alia minimeque negligendum erit: Multos hoc tempore homines perversos, proprio commodo ac regendi cupidine accensos, vulgus commovere falsisque inspirationibus inducere, serenissimam Regiam Majestatem Angliae atque dominum gubernatorem illustrissimum comitem Licestriae, iam pacis conditionibus cum Hispano completis, hoc solum modo agere, quo Belgiam in suam potestatem redactam regi Hispaniae tradant. Qua sinistra inductione homines quidam simplices decepti tirannidisque Hispanicae pertaesi, perverso zelo et Regiae Majestati et illustrissimo comiti Licestriae se opponunt.

[3]

Si autem prędicta ratione Hispanus a serenissima Regia Majestate Angliae armis serio petitus, Umblandia ac Groninga tanquam sacra sua anchora, atque omni et commeatus et contributionum oportunitate spolietur, hij certo sese seductos falsaque opinione inbutos agnoscent, culpanque [sic] deprecantes Regiae Majestatis comitisque Licestriae fidei tuto concredent.

Supradicta itaque omnia, ut vera, hortari nos merito debent ut in hanc potius quam aliam ullam provinciam belli molem tranferamus, non dubitantes quin talibus initijs et processus et exitus respondebit brevi.

Facilitas in occupando et retinendo

Neque difficultas ulla ab hoc nos negotio terrebit, quin contra ex ijs quae sequuntur planum fiet, neque in occupanda neque in conservanda ea provincia ullam difficultatem futuram, modo consilio locus detur et serio res agatur

1 Nam principio hostis quasi omni solutus metu dimissis distractisque militibus suis presidio defensioni iustae necessario Umblandiam totam nudavit, ita ut prorsus difficilis periculosusque ingressus futurus non sit.

2 A popularibus etiam tantum abest ut hostile quid metuendum sit, ut etiam iampridem adversariorum impotentem dominatum execrantes, nosque ut communis libertatis vindices cum desiderio expectantes cęptorum nostrorum adiutores eos experturi simus.

3 Fortalitiorum porro in hostico erectorum omnium excepto uno Delfsilio tanta est infirmitas, ut vel ad paucos etiam dies tueri se nequeant.

[3v]

4 Delfsilium vero etsi mœniis, propugnaculis presidioque instructum sit modico, tamen objectis duobus aut ad summum tribus munitionibus et in earum tutelam trecentis admodum militibus, ita coarctari potest ut milite intercluso nullus omnino commeatus advehi ipsis quęat. Et hoc si in duos continuetur menses non ulterius obsidionem tollerare poterunt propter requisitorum subito defectum, quorum nulla apud eos est affluentia.

5 Contra a nostris provinciam illam tenentibus et terra ex Frisia Occidua marique circumcirca aperto commeatus aliaque bello necessaria supportari possunt et alioquin Umblandia per se foecunda alimentorum inque omnia frugum genera hoc praesertim anno foeracissima usui nostro non mediocriter serviet.
6 Sic autem institutis rebus nostris non dubium foret quin etiam ipsa urbs Groninga, quam solus dubiae belli fortunae metus in fide tenet paulatim iuris nostri fieret. Duo enim in ea principua sunt hominum genera. Unum partibus nostris occulte studet, cum quibus consiliorum commertia instituenda essent. Alterum vero et maximum est mutabile, inque se omnes cum fortuna formas mutans vulgus. Utrique videntes quod neque consilio, neque capite (ut hactenus) res nostrae carerent, in spem melioris successus erecti non dubiam nobis operam navarent, neque difficile hoc ipsis esset, cum nullo intus presidio coarceantur.

[4]

In retinendo

Atque haec de occupandis Umblandis dicta sufficiant. Sequitur ut etiam paucis de retinendi conservandique modo adiungamus. Non enim minor est virtus parta tueri quam querere.

1 Frisia Umblandica declivis est undique fossis aquis in profundum ducendis conscissa, lijmosa et idcirco etiam hiemis presertim tempore equitatui inepta. Hoc autem solo cum hostis nos semper prevaluerit pedite alioqui longe nobis inferior, efficietur ut hic, loci natura pro nobis pugnante, adversus robore suo carentem exercitum pares futuri simus.
2 Omitto etiam quod loca plurima arcendis hostibus aptissima firmari possint, ita ut aditibus interclusis[3] temere belli fortunam experiri necessarium non esset nostris.
3 Neque his oppugnandis diu immorari poterit hostis tum propter varias quas hijems locorumque iniquitas difficultates parit, tum etiam periculum quod ei a nostris immineret et omnium necessariorum propediem defectum.

Expositis itaque his liquet, neque opus neque laborem provinciae Umblandicae aut potiundae aut etiam conservandae futurum modo praemissa sequendo pronam ad illam viam ingrediamur.

[4v]

Militum numerus et alia ad hanc expeditionem necessaria

1 Militum autem 3000 numerus equites vero quadringenti ad hanc expeditionem sufficerent. Nam si ingruentibus hostibus copiae maiores requirerentur Frisij Occidui belli metu liberati subsidio esse possent.
2 Omnimodo autem necessitatis postularet habitus ut copijs ijs aliquod caput rei militaris peritum cautum, strenuum ac manu promptum cum imperio proponeretur.
3 Militari etiam consilio, eoque ex paucis personis constante opus esset, prudente locorum Umblandicarumque rerum non ignar eaque authoritate fulto ut sine eo praefectus nil posset aut faceret.
4 Aliqua etiam castrorum forma in confinio opus esset, quae ipsa in hoc servirent, ut hostem distinerent ne quando in ultionis solatium intentus omnem belli impetum in Umblandos convertere posset.

[3] De originele tekst heeft 'interclusus'.

Metari autem haec circa Coverdiam optimum foret, per quam unam, Buertange clauso, iter ei in Umblandos patet, atque sic, aditu illo angustissimo occupato, non solum supradicta sine periculo effecta dare, sed etiam opera eadem arcem Covordiensem obsidione cinctam premere, urgere et sic pedetentim ad deditionem compellere possemus. Et hoc utilius foret quam ut in pagis urbibusque non sine fructu

[5]

tantum, sed cum offensa etiam damnisque agresstium [sic] civiumque otiosus in hibernis alatur miles; in hoc adversariorum exemplum sequentes, qui in omnes vel quovis etiam tempore occasiones intenti nonquam non promovendae causae suae materiam amplectuntur.

Miles expeditioni destinatus unde petendus

Copiarum supraposita quantitas quam ad hanc expeditionem Umblandicam requiri signavimus, si nobis non suppetat propterea quod urbes castellaque debitis suis presidijs labefactari non expediat, etiam quod castra circa Covordiam locanda non exiguam equitum peditumque manum poscerent, novus miles legendus esset.

Idque hac ratione commodissima fieri posset. Satis enim constat colonellum Didericum Senoij, gubernatorem Borealis Hollandiae, Regiae Majestatis Angliae fidelissimum et finium Frisiae Umblandice expertum. Si ergo serenissime Suae Majestati placeat in hunc finem predicti praefecti Senoij opera uti ipsique permittere ut undecim signa vel vexilla sua militaria quae plerumque ex centum 50 militibus constant, ad numerum 300 capitum impleat, hoc modo prefectus Senoijus civitates et fortalitia sibi a Regia Majestate concredita satis amplo presidio tueri et nihilominus cum reliqua parte suorum militum hostem adoriri poterit. Cui etiam Regia Majestas vel illustrissimus comes Licestriae alias auxiliares copias pro discretione ac libitu adiungere poterint.

[5v]

Ad eum vero armis, instrumento bellico primoque menstruo stipendio instruendum bona argenti summa requireretur primitus. Quam si ordines nobilesque Umblandici aliunde mutuari possent cum foenere aliquando debitaque gratitudine patria tectisque restituti refunderent.

Sequentibus vero mensibus ex Umblandorum proventibus collectisque maxima ex parte sustentari posset, nisi humillima quaeque loca quadraginta sex graminatorum millia conficientia, aquis maris tecta, et aliquae eius provinciae regiones ferro flammisque vastatae essent.

Colligendum vero ex Umblandis foret quantum pro facultatum suarum modulo conferre possent provinciales quod vero iustae deesset summae supplendum foret ex impensis sumptibusque qui alioqui alendae classi tuendisque duobus fortalitijs requiruntur.

Curandum interim esset ut nostrorum in provinciam accessus pacatus, amicus et absque ulla populatione fieret, ne illa perderentur unde post belli sumptus petendus esset.

Atque sic paucis transferendi belli in Umblandos consilium, fructus, facilitatem modumque aperui. Quae ipsa tamen salvo aliorum juditio dicta esse velim.

Anno Domini 1587.

Vertaling

[1]

> Het beste en tegelijkertijd enige dat men kan doen ter bevordering van de goede zaak in de streken aan deze zijde van de Maas is het voeren van een offensieve oorlog in dat deel van Friesland dat tussen Eems en Lauwers ligt en gewoonlijk Ommelanden genoemd wordt.

Dit wordt door alle oordeelkundigen zonder discussie erkend en vindt ook bevestiging in het reeds lang door de vijand gevoerde beleid en zijn handelingen. Immers, in het jaar 1576, toen alle Nederlandse provincies, walgend van de Spaanse tirannie, zichzelf hebben bevrijd,[4] is dit precies datgene geweest wat Don Juan van Oostenrijk[5] heeft geprobeerd, zij het niet met het door hem gewenste resultaat. Hij wilde dat de heer van Billy[6] de Ommelanden onder zijn hoede zou nemen omdat hij ervan overtuigd was dat dit de enige gelegenheid zou zijn om alle andere provincies onder de macht van de koning terug te brengen. Ook de hertog van Parma, die hem in de regering is opgevolgd, heeft deze zelfde lijn gevolgd. Hij heeft het opnieuw en met meer succes geprobeerd: in het jaar 1580 lukte het hem met behulp van de graaf van Rennenberg. Of dit beleid vervolgens de vijand al dan niet tot voordeel heeft gestrekt hebben we gedurende zeven jaar van ellende aan den lijve kunnen ondervinden.

[1v]

> Hieruit volgt dat ook wij – zoniet wijs geworden door het voorbeeld van de vijand, dan toch uitgeput door de ellende – eindelijk uit onze slaap moeten ontwaken en moeten kiezen voor een beter beleid. Als we deze weg inslaan zullen we grote voordelen boeken en deze aan de vijand ontnemen.

Het nut van het plan

1 In de eerste plaats zal onze welvaart toenemen doordat we toegang krijgen tot een rijke provincie, terwijl die van de vijand zal worden verzwakt.[7]
2 Immers, niet alleen zal hij de inkomsten en andere voor het levensonderhoud benodigde zaken (welke voldoende door die provincie verschaft worden) missen, hij zal ook beroofd worden van de maandelijkse contributie die de Westerlauwerse Friezen en ook de Drenten hem ten behoeve van de oorlogvoering in ruime mate betalen. Wanneer de vijand uit deze provincie wordt buitengesloten, zal dit kort daarna tot noodzakelijk gevolg hebben dat hij gebrek zal krijgen aan de 'zenuw van de oorlog'[8] en proviand. De hertog van Parma komt maar mondjesmaat met soldij over de brug en de overige streken die aan de vijand gehoorzamen, zullen onvoldoende proviand en voorraden voor de soldaten kunnen leveren, omdat ze van zichzelf een droog en onvruchtbaar karakter hebben en bovendien verwoest zijn.

4 Het gaat hier om de Pacificatie van Gent, waarbij de protestantse en katholieke gewesten elkaar vonden in de eis dat vreemde troepen de Nederlanden zouden moeten verlaten.
5 Don Juan van Oostenrijk (1547-1578), werd op 3 mei 1576 door zijn halfbroer Filips II tot landvoogd van de Nederlanden benoemd. Zijn positie in de Nederlanden werd onmogelijk toen hij een aanslag op Namen (juni 1577) uitvoerde en men voor een herhaling van de Spaanse Furie vreesde. Op 1 januari 1578 werd hij te Groningen officieel tot vijand verklaard.
6 Caspar de Robles, baron van Billy, stadhouder van Groningen, Friesland en Drenthe in de jaren 1572-1576.
7 De opsteller van het plan beschrijft de materie vanuit het gezichtspunt van de ('Nederlandse' en Engelse?) supporters van de man die over de uitvoering ervan moest beslissen, de graaf van Leicester. Zie §4.7.
8 Geld.

3 In de derde plaats zullen we van de twee forten, te weten dat te Oterdum en dat te Niezijl,[9] worden verlost. We kunnen deze met hun bezetting van zeven vendels en niet te verwaarlozen kosten ternauwernood in stand houden, en dat terwijl ze geen offensieve betekenis hebben of de vijand schade berokkenen, maar alleen dienen ter verdediging van de grens.

[2]

4 Ook zal de vloot van vijftien oorlogsschepen met de bijbehorende opvarenden overbodig worden, welke wij met een ongelooflijke hoeveelheid proviand en kosten onderhouden ter noodzakelijke bescherming van het handelsverkeer tegen de uitvallen die de vijand vanuit de Ommelanden onderneemt.

5 In de vijfde plaats zouden de vorsten en steden van het Heilige Roomse Rijk ophouden met hun eindeloze – overigens niet ongegronde – klachten over de grenze- en mateloze handelsbelemmeringen en de buitensporige losbandigheid van onze soldaten.[10]

6 Laten we niet op de laatste plaats dit zesde voordeel noemen: het is bekend dat graaf Edzard van Oost-Friesland al lange tijd de tegenpartij steunt. Sommigen zeggen dat hij bang is voor een te krachtige vijand in de buurt, anderen zeggen dat hij persoonlijk van inzicht is veranderd als gevolg van de tuchteloosheid van onze soldaten, terwijl weer anderen zeggen dat hij misschien vlast op het verwerven van de heerlijkheid Jever.[11] Er zijn er echter ook die bang zijn dat hij op enig moment, op grond van een van de hierboven genoemde redenen, de haven van Emden aan de Spanjaard overdraagt en zich zo van een heimelijke tot een openbare vijand verklaart. Al dit onheil kan voorkomen en vermeden worden door gehoor te geven aan het bovenstaande. Wanneer de provincie der Ommelanden is bezet zal hem de mogelijkheid ontnomen worden iets dergelijks te doen en, omdat wij onze wapens niet meer tegen zijn onderdanen maar tegen de vijand richten, zal hij jegens ons vreedzaam gestemd worden.[12]

7 We kennen de aard van de Westerlauwerse Friezen; we weten uit ervaring dat velen onstandvastig en tot oproer geneigd zijn,

[2v]

en dat een nog groter aantal van hen door een soort van ziekte van hun in wezen niet kwalijkgezinde geest aan het wankelen raken alsof ze op een glibberige bodem staan. Voor beide groepen zou de bezetting van de Ommelanden een medicijn zijn. De wankelmoedigen zullen gesterkt worden doordat het gevaar naar naburige streken wordt afgeleid en de oproerigen zullen, wanneer hun de mogelijkheid wordt ontnomen om iets te ondernemen, ervan worden weerhouden dergelijke schadelijke plannen te smeden.

9 Het Staatse leger hield sinds juli 1581 de schans te Niezijl bezet, sinds september 1583 Oterdum.

10 Abel Eppens maakt hiervan in zijn kroniek veelvuldig melding; men zie hiervoor ook Hagedorn, *Ostfrieslands Handel* (1910) passim.

11 Jever was een twistappel tussen graaf Edzard van Oost-Friesland en graaf Johan van Oldenburg. De gunst van de koning van Spanje zou de Oostfriese graaf in dit conflict van voordeel kunnen zijn.

12 Graaf Edzard van Oost-Friesland probeerde een neutrale politiek te voeren, maar dit kwam hem te staan op verwijten van beide partijen. De Staatsen beschuldigden hem ervan in het geheim de koning van Spanje te dienen en de koningsgezinden meenden dat hij te weinig krachtig optrad tegen de rebellen. In feite was Edzard meer lijdend voorwerp dan acteur. De strijdende partijen ontzagen Oost-Friesland en zijn graaf slechts in zoverre zij een botsing met het Duitse Rijk wilden voorkomen (Schmidt, *Politische Geschichte* 202).

8 Hoeveel de vereniging van deze beide provincies[13] in termen van toegenomen potentie zou kunnen betekenen, kan men genoegzaam leren uit hetgeen de afgelopen periode van scheiding heeft laten zien. De plotselinge bundeling van krachten schept niet alleen gelegenheden voor het voeren van een goed beleid, ze zal de vijand er ook van weerhouden om zomaar één van beide provincies binnen te vallen. Hij zou dan immers het risico lopen van alle kanten zijn tegenstanders in de rug te krijgen. Voor zulke confrontaties beschikt hij over te weinig militair potentieel en het gevaar zal voor hem te groot zijn.

9 Uiterst belangrijk en temidden van al deze punten allerminst te verwaarlozen zal het volgende zijn: Er zijn in deze tijd vele perverse lieden die, belust op eigen gewin en de begeerte om de baas te spelen, het volk opruien met valse geruchten.[14] Ze strooien het verhaal rond dat Hare Koninklijke Majesteit van Engeland en de heer gouverneur, de graaf van Leicester, er met het sluiten van een vredesovereenkomst met de Spanjaard alleen maar op uit zijn om de Nederlanden in hun macht te krijgen en vervolgens uit te leveren aan de koning van Spanje. Met deze sinistere inblazingen hebben ze heel wat simpele zielen misleid, die de buik meer dan vol hadden van de Spaanse tirannie. Het gevolg is dat dezen hun energie nu tegen de Koninklijke Majesteit en de graaf van Leicester inzetten.

[3]

Als echter op de bovenbeschreven manier de Spanjaard door de Koninklijke Majesteit van Engeland serieus wordt aangevallen en van de Ommelanden en Groningen – als het ware zijn heilige ankers – en alle mogelijkheden van proviandering en contributies wordt beroofd, dan zullen deze misleide figuren zich ervan bewust worden dat men hen bedrogen heeft, ze zullen Hare Koninklijke Majesteit en de graaf van Leicester om vergiffenis vragen en zich aan hun bescherming toevertrouwen.

Al het bovenstaande is in overeenstemming met de waarheid en moet ons daarom aansporen om de oorlog liever in de Ommelanden te voeren dan in welke andere provincie dan ook. We twijfelen er niet aan dat het verloop en de uitkomst binnen de kortst mogelijke tijd zal beantwoorden aan de verwachtingen.

Geen enkele moeilijkheid zal ons voor deze onderneming doen terugdeinzen. Uit hetgeen volgt zal duidelijk worden dat noch het bezetten, noch het bezet houden van deze provincie enig probleem zal opleveren, als men maar met beleid te werk gaat en de zaak serieus aanpakt.

Het gemak waarmee het gebied kan worden ingenomen en bezet gehouden

1 In de eerste plaats is de vijand op dit moment als het ware vrij van alle vrees en heeft hij, nu hij zijn soldaten heeft laten wegtrekken, de Ommelanden geheel ontbloot van de voor een goede verdediging noodzakelijke bezettingstroepen. Het zal dus geenszins moeilijk of gevaarlijk zijn de Ommelanden binnen te komen.[15]

2 Van de kant van de bevolking is geen enkel gevaar te duchten. Integendeel, zij vervloeken al heel lang de machteloze heerschappij der tegenstanders en kijken met verlangen uit naar ons als bewerkers van de gemene vrijheid. We zullen in de praktijk ervaren dat ze ons in onze onderneming zullen helpen.

3 Verder zijn de schansen die in vijandelijk gebied zijn aangelegd, met uitzondering van die in Delfzijl, zo zwak dat ze zelfs niet gedurende een paar dagen te houden zijn.

13 Westerlauwers Friesland en de Ommelanden.

14 De schrijver heeft hier de partijgangers van de Staten-Generaal op het oog die zich verzetten tegen de overdracht van de soevereiniteit aan koningin Elizabeth van Engeland.

15 Eppens deelt mee dat Verdugo in september 1587 zijn troepen uit Farmsum en alle andere schansen heeft weggehaald en daarmee naar Coevorden is getrokken (AE II 562). Hij deed dit om de Staatse soldaten in te sluiten die Meppen bezet hadden.

[3v]

4 Het fort te Delfzijl is weliswaar met muren, bolwerken en een middelgroot garnizoen bezet, maar als men er twee of ten hoogste drie schansen met een bezetting van tenminste 300 soldaten in de buurt legt, kan het zo worden ingesloten dat er geen enkele proviand naar het ingesloten garnizoen kan worden aangevoerd. Wanneer men dit twee maanden volhoudt zullen ze de sterkte moeten opgeven, want hun voorraden zijn absoluut ontoereikend.[16]
5 Wanneer de onzen de provincie in handen hebben, kunnen wij over land uit Westerlauwers Friesland en over zee – die rondom open ligt – voldoende proviand en andere krijgsbenodigdheden aangevoerd krijgen. Overigens zullen ook de Ommelanden zelf, die op zich vruchtbaar zijn aan levensmiddelen en in het bijzonder dit jaar zeer rijk zijn aan allerhande soorten vruchten,[17] ons in niet geringe mate bedienen.
6 Als de zaak zo is opgezet zal ongetwijfeld ook de stad Groningen zelf, die alleen uit vrees voor de ongewisse krijgsfortuin trouw blijft aan de Spaanse koning, naar onze zijde gaan overhellen. Er zijn daar namelijk twee hoofdstromingen onder de mensen. De ene is in het geheim op onze hand en daarmee zou een uitwisseling van plannen op gang gebracht moeten worden. De andere groep is uiterst onstabiel en bestaat uit volk dat met alle winden meewaait. Beide groepen zullen, wanneer ze zien dat het ons noch aan plannen, noch aan leiding (zoals tot nu toe)[18] ontbreekt, in de hoop op een betere toekomst, in opstand komen en ons helpen. Dat zal hun niet moeilijk vallen, want zij worden niet door een in de stad gelegerd garnizoen in bedwang gehouden.[19]

[4]

Het bezet houden

Laat dit voldoende zijn over het bezetten van de Ommelanden. Hier volgen enkele overwegingen over de manier waarop men het gebied kan behouden en bewaren. Het behouden van het gewonnene is immers niet minder belangrijk dan het verwerven.

1 Het Ommelander Friesland heeft een afhellende bodem en is overal doorsneden door waterlopen die het water naar de zee doen afstromen, het is klei-achtig en daarom ook in de winter meestentijds ongeschikt voor de ruiterij. De vijand is ons altijd enkel en alleen door zijn cavalerie de baas geweest, terwijl hij qua infanterie verre de mindere is van de onzen. Dit betekent dat de bodemgesteldheid aan onze kant meevecht en dat wij tegen hem opgewassen zullen zijn omdat hij zijn hoofdwapen niet kan inzetten.
2 Ik ga voorbij aan het feit dat de meeste plekken die uiterst geschikt zijn om de vijand af te weren, zodanig versterkt kunnen worden dat de toegangen kunnen worden afgesloten en dat de onzen niet meer blootgesteld zullen zijn aan eventuele invallen.
3 De vijand zal ook niet in staat zijn om langdurig in het veld te blijven om deze schansen te belegeren; dit als gevolg van de problemen die veroorzaakt worden door de winter en de ongeschiktheid van de bodem, door het gevaar dat hem van de kant van de onzen bedreigt, alsmede door het weldra optredende tekort aan voorraden.

16 Zie ook het plan van Willem Lodewijk, §4.5 (pp. 527 evv.).
17 Abel Eppens meldt eveneens de weliswaar late, maar opvallend goede oogst, vooral op het Hogeland (AE II 523, 544, 553, 562, 565).
18 Zie de tekst, p. 536.
19 Zie de tekst, §4.3.

Hiermee is het duidelijk dat het noch moeilijk noch moeizaam zal zijn om zich van de provincie Ommelanden meester te maken en haar ook te behouden, wanneer we het voorgaande volgen en deze weg inslaan.

[4v]

Het aantal soldaten en de andere benodigdheden voor deze onderneming

1 3000 infanteristen en 400 ruiters zijn voldoende om deze operatie uit te voeren. Als de vijand zou komen opdagen en versterkingen nodig zijn zouden de Westerlauwerse Friezen – die hoeven in dat geval niet meer bang te zijn voor de oorlog[20] – te hulp kunnen komen.
2 Het is echter beslist noodzakelijk dat deze troepen worden aangevoerd door een ervaren, voorzichtig en krachtig veldheer, begiftigd met persoonlijke moed en bekleed met het nodige gezag.
3 Er zal ook behoefte zijn aan een militaire raad, bestaande uit een beperkt aantal personen die goed op de hoogte zijn van de topografie en andere bijzonderheden van de Ommelanden. De raad moet op grond daarvan zoveel gezag hebben, dat de bevelhebber zonder hem niets vermag of zal willen doen.[21]
4 Er is ook een soort schans nodig in het grensgebied om de vijand ervan te weerhouden dat hij ooit nog bij wijze van wraakoefening een militaire inval in de Ommelanden kan doen.
5 Het beste zou zijn om deze schans in de buurt van Coevorden[22] aan te leggen. Daarlangs immers voert, wanneer Bourtange is afgesloten, de enige weg waarlangs de vijand naar de Ommelanden kan komen. Op die manier, als die heel smalle toegang is ingenomen, zullen we niet alleen het bovengenoemde doel bereiken, maar in één moeite door ook het fort van Coevorden kunnen insluiten, onder druk zetten en geleidelijk tot overgave dwingen. Dit zal nuttiger zijn dan dat het krijgsvolk in de dorpen en steden ligt te lanterfanten en onderhouden moet worden zonder dat het iets nuttigs doet

[5]

en in plaats daarvan ook nog hinder en schade toebrengt aan de boeren en burgers die hen in de wintertijd kwartier bieden. Op dit moment gedragen ze zich als de vijand die op elk willekeurig moment alle kansen aangrijpt om eigen voordeel te zoeken.

20 Sc. op eigen bodem.

21 Deze gedachte is illustratief voor de spagaat die we ook in het calvinistische staatsrechtelijke denken tegenkomen. Enerzijds wil men een 'absoluut' hoofd dat alle 'particuliere' belangen aan de kant schuift en alleen 'de gemene zaak' dient, anderzijds wordt de leider aan handen en voeten gebonden door 'raden' of 'commissarissen' die namens 'de gemeente' zijn handelingen moeten leiden en controleren.

22 Dat Coevorden geacht wordt in het grensgebied van de Ommelanden te liggen doet wellicht vreemd aan. De gedachte sluit echter aan bij de omstandigheid dat Drenthe een uiterst dunbevolkt en schraal gebied was, dat in economische en politieke zin niet veel voorstelde. Vanuit Groningen werd eigenlijk heel Drenthe beschouwd als een onderdeel van de eigen invloedssfeer. In 1587 was de vesting Coevorden nog vast in handen van de koninklijke troepen, evenals Bourtange. Reeds in 1580 was van Staatse zijde geprobeerd Bourtange af te sluiten (Feith, *Phebens* 71), maar deze poging was door tijdig ingrijpen van Rennenberg verijdeld (4 september 1580; Reisjournaal Coenders 195). In het plan dat Willem Lodewijk op 18 februari 1586 oude stijl te Leeuwarden maakte en dat diende om de graaf van Leicester van advies te dienen, nam de afsluiting van de passen bij Bourtange en Coevorden een prominente plaats in (Bor XXI 14v-15; zie ook p. 528).

Waar het voor deze operatie bestemde krijgsvolk vandaan te halen

Omdat we steden en schansen niet in gevaar mogen brengen door ze van hun garnizoenen te ontdoen en ook omdat de bij Coevorden aan te leggen schans geen gering aantal ruiters en infanteristen zal vergen, kan het nodig zijn om nieuwe soldaten aan te werven teneinde het voor deze expeditie naar de Ommelanden benodigde, hierboven genoemde aantal troepen bijeen te krijgen.

Dit kan op de volgende, heel plezierige manier worden gerealiseerd. Het is voldoende bekend dat kolonel Diederik Sonoy, de gouverneur van Hollands Noorderkwartier, een zeer getrouw dienaar is van Hare Majesteit de koningin van Engeland en ervaringsdeskundige is waar het 't Ommelander Friesland betreft.[23] Als het Hare Majesteit behaagt om voor dit doel gebruik te maken van Sonoys dienst en zij hem zou willen toestaan zijn elf vendels – die merendeels uit 150 man bestaan – aan te vullen tot 300 koppen, zal Sonoy de steden en forten die Hare Koninklijke Majesteit hem heeft toevertrouwd met een voldoende sterk garnizoen bezet kunnen houden en met de rest van zijn soldaten de vijand kunnen aanvallen. Hare Koninklijke Majesteit of de doorluchtigste graaf van Leicester zouden hem naar hun eigen discretie en believen ook andere hulptroepen kunnen toevoegen.

[5v]

Om hem van wapens, oorlogsuitrusting en een eerste maand soldij te voorzien zal in eerste instantie een flinke som geld nodig zijn. Als de Staten en Edelen van de Ommelanden dit bedrag elders op rente zouden kunnen lenen zouden ze, na hun vaderland en woonsteden te hebben herwonnen, dit geld met passende dankbaarheid kunnen terugbetalen. In de volgende maanden echter zou het leger voor het grootste deel uit de inkomsten en schattingen van de Ommelanders onderhouden kunnen worden, ware het niet dat de laagstgelegen gedeelten, samen 46.000 grazen, bedekt zijn met zeewater en enkele delen van de provincie te vuur en te zwaard verwoest zijn.[24]

23 Zie de kadertekst *Diederik Sonoy (1529-1597)* op pp. 541 ev.

24 Het aantal grazen dat onder water stond is een indicatie voor de datering van dit stuk. In juli 1587 brak de kadijk tussen Weiwerd en Wagenborgen met het gevolg dat 24.000 grazen land onder water stonden (DA 697). Op 12 september van hetzelfde jaar was het opnieuw raak en wel op dezelfde plaats (AE II 562). In de hele Oosterhorn (het oostelijk deel van Fivelgo) verlieten de plattelanders hun boerderijen. Er werd geen hooi gewonnen en dat wat geoogst was stond onder water (AE II 564). Het zou echter nog erger worden. Even later stormde het enkele etmalen achter elkaar. Op vele plaatsen braken de dijken en kwam het zeewater naar binnen. Het zoute water bedekte niet alleen het hele oostelijk deel van de Ommelanden – met name de laaggelegen streek ten zuiden van Appingedam – , maar stond zelfs tot aan Oosterhoogebrug! Het moet deze overstroming zijn geweest waardoor 46.000 grazen onder water kwamen te staan. In zijn functie van tweede secretaris van de stad Groningen kreeg Julsing opdracht om dit treurige nieuws te melden aan de gezanten, die Stad en Lande deze zomer naar de hertog van Parma hadden afgevaardigd (MJ II 214v). Er was geen sprake van, aldus deze brief, dat de Ommelander boeren nog langer bijdragen konden betalen tot onderhoud van de koninklijke troepen. Dat moesten de gezanten aan de hertog melden. Terwijl Julsing deze brief schreef heeft hij zich natuurlijk gerealiseerd dat de overstromingen ook het plan voor militaire operaties in Groningerland op losse schroeven zetten. Vandaar de gewrongen redactie van dit onderdeel van de tekst. In theorie was het goed bedacht: De Ommelanden leveren genoeg op om een Staats expeditieleger te kunnen betalen, maar niet onder de op dat moment heersende omstandigheden.

De ingezetenen van de Ommelanden zouden echter moeten opbrengen wat ze, gelet op hun geringe mogelijkheden, kunnen; datgene wat aan de vereiste som ontbreekt zou aangevuld moeten worden uit de heffingen en kosten die anders benodigd zijn voor het onderhoud van de vloot[25] en de bezetting van de beide schansen.[26]

Ondertussen moet ervoor worden gewaakt dat de intocht van de onzen in de provincie vreedzaam, welgezind en zonder enige plundering verloopt, opdat niet datgene verloren gaat waaruit later de krijgskosten betaald moeten worden.

Dit plan om de oorlog naar de Ommelanden over te brengen, de voordelen, mogelijkheid en de te volgen methode heb ik aan een klein aantal personen ontvouwd. Dit alles zou ik gezegd willen hebben behoudens het oordeel van anderen.

In het jaar des Heren 1587.

25 Op de Eems.
26 Niezijl en Oterdum.

Tot besluit

'Afstand' is een sleutelbegrip in de geschiedenis van Groningen. Die gedachte ligt ten grondslag aan 'Groningen, een stad apart', de eerste van de vier in dit boek bijeengebrachte studies. We hebben daarin gezien welke gevolgen de – betrekkelijk – grote afstand tussen Groningen en de 'centra van de macht' direct of indirect heeft gehad. We hebben ons daarbij geconcentreerd op de relaties tussen de stad en verschillende vorsten, op de betrekkingen tussen Groningen en zijn buren en op de manier waarop de stedelijke samenleving was georganiseerd en functioneerde. Voor wat het eerste betreft wees ik op de hardnekkigheid waarmee de Groningers de autonomie van hun stad hebben verdedigd en het succes dat zij daarmee hebben gehad. Daarnaast is de afgelegenheid van Groningen en de omgelegen streken er, samen met het ontbreken van invloeden van buitenaf, de oorzaak van geweest dat de stad kon uitgroeien tot het onbetwiste centrum van een verhoudingsgewijs groot gebied. Ten derde heeft deze combinatie van factoren ook tot gevolg gehad dat de Groninger bestuurders sterk gebonden waren aan de opvattingen en stemmingen die onder 'het volk' leefden, en dat deze situatie ook ongebruikelijk lang heeft geduurd.

In de andere verhandelingen in dit boek is Groningens afgelegenheid geen centraal thema, maar ze speelt op de achtergrond wel steeds haar rol. Men hoeft niet eens erg goed te kijken om te zien dat die rol ook vaak van grote betekenis was.

'Groningens eerste parel' is het verhaal over het Gorecht, een gebied dat ook wel bekend staat als 'het Gericht van Selwerd' en waarover de stad Groningen eeuwenlang de overheidsrechten heeft uitgeoefend. Deze streek is het decor èn voorwerp geweest van belangentegenstellingen tussen lokale krachten enerzijds en vertegenwoordigers van het landsheerlijke gezag anderzijds. Een rondgang langs de grenzen van dit gebied leverde nieuwe inzichten op over de manier waarop het in de dertiende eeuw (opnieuw) in gebruik is genomen. Opvallend is daarnaast de belangrijke rol die de Friese Ommelanden gespeeld hebben in het proces dat van Groningen een zo goed als onafhankelijke stad maakte. De bisschop van Utrecht was sinds het jaar 1040 weliswaar de baas over Groningen en het Gorecht, maar in de praktijk kon hij zijn rechten niet handhaven. Het Utrechtse domkapittel zei het zelfs met zoveel woorden: we kunnen het Gorecht niet beheren zoals het zou moeten, want het ligt te ver weg. Het stadsbestuur kreeg hierdoor de ruimte om niet alleen binnen de muren, maar ook in het aangrenzende gebied de hoogste autoriteit te worden. Ook voor de regeringen van Karel V en Filips II was Groningen ver weg. Stad en Lande waren Karel V min of meer bij toeval in handen gevallen en zijn regering had er weinig voor hoeven doen. Daartegenover stond dat zij van het afgelegen gewest ook niet zoveel kon eisen. Toen de stad zich aan Karel V onderwierp, kreeg Groningen met betrekking tot het Gorecht zelfs meer dan het ooit had

gehad. Het stadsbestuur gedroeg zich sindsdien alsof het in de bestuurshiërarchie de plaats van de bisschop van Utrecht had ingenomen. De regering in Brussel heeft hiertegen eigenlijk niets ondernomen.

De Groninger stadsbestuurders waren slechts bereid directieven van de centrale regering op te volgen wanneer en voor zover zij die in het belang van de stad achtten. Maar ook omgekeerd verleende de regering aan de afgelegen stad slechts steun zolang zij haar nodig had. We zien dat in het derde verhaal, 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', waarin verslag wordt gedaan van een langdurige ruzie tussen beide steden. Volgens de Groningers had het stadsbestuur van Emden niet het recht om hun de vrije vaart over de Eems te verbieden. Zolang de regering in Brussel geïnteresseerd was in de ten oosten van de Eems gelegen streken, steunde zij Groningens positie tegenover Emden. In de tweede helft van de zestiende eeuw veranderde de politieke situatie. In het verhaal volgden we het verloop van dit diplomatieke conflict, dat zich afspeelt tegen de achtergrond van een stuk Westeuropese geschiedenis: het losser worden van de band tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk, de ontwikkeling van de vorstenstaat en de groeiende betekenis van de centrale regering daarin. Deze laatste had echter in Groningen en Groningerland verhoudingsgewijs weinig te zeggen; alleen daarom al was 'Brussel' minder geneigd regionale problemen in dat afgelegen deel van de Nederlanden in verband te brengen met het belang van de staat. In het conflict rond de voorbijvaart van Emden gaf daarom niet het staatsbelang de doorslag, maar de opstelling van de stad Groningen, die bepaald werd door haar tradities en aloude angst voor economische en politieke concurrentie. Het resultaat was dat Groningen aan het kortste eind trok en dat er tot op de dag van vandaag onenigheid bestaat over de staatsgrens in de Eems.

In 'Dansen om de bruid' zagen we de Friese stadhouder Willem Lodewijk een vergeefse poging doen om de stad Groningen door middel van een list in handen te krijgen (1587). Ook ten tijde van de Opstand tegen Filips II was de afgelegenheid van Groningen en Groningerland van invloed op het verloop van de gebeurtenissen. Het relaas maakt tevens duidelijk dat we aan de complexiteit van de toenmalige verhoudingen in het noordelijk kustgebied geen recht doen, wanneer we die terugbrengen tot het eenvoudige schema 'Staatsen' *versus* 'Spanjaarden'. De Spaanse stadhouder Francisco Verdugo verkeerde in een moeilijke positie. Hij was voortdurend bang voor verraad, verafschuwde de eigengereide stadsbestuurders en wantrouwde hen. Maar Groningen was de sterkste vesting van zijn gouvernement en daarom moest hij wel met deze partners-tegen-wil-en-dank samenwerken. De Brusselse regering nam zijn adviezen niet serieus en wanneer ze dat een enkele keer wel deed, was ze niet bij machte hem de steun te geven die hij nodig had. Groningen lag zo ver weg dat er slechts sporadisch hulptroepen en geld aankwamen. Ondertussen worstelde de stad Groningen met een onmogelijk dilemma: voor haar veiligheid was ze afhankelijk van het koninklijke leger, maar tegelijkertijd zag ze – niet ten onrechte – in de aanwezigheid van deze strijdkrachten een bedreiging voor haar politieke onafhankelijkheid en economische basis. Tegelijk werden de stadsbestuurders keer op keer beschaamd in hun vertrouwen in de centrale regering. 'Brussel' bleek in de praktijk tot niet veel meer in staat dan het 'schenken van Hoofs wijwater', anders gezegd: het doen van loze beloften. Ook Verdugo's tegenspeler, de Friese stadhouder Willem Lodewijk, zat in een moeilijk parket. In eigen land had hij te maken met onbetrouwbare steden en met gereformeerden die hem te slap vonden. Ze verdachten hem zelfs van verraad. Bovendien werd zijn gouvernement vanuit het

zuiden en oosten bedreigd door koninklijke troepen. Ook Willem Lodewijk hoefde niet op veel steun van buitenaf te rekenen. De andere opstandige gewesten hadden het te druk met hun eigen zaken en wensten geen geld te spenderen aan Friesland. De aanslag die de Friese stadhouder in 1587 op Groningen deed, heeft nauwelijks bijgedragen tot versterking van zijn positie. Erkenning en roem werden pas zijn deel in 1594. Toen viel het besluit om alle beschikbare Staatse strijdkrachten tegen Groningen in te zetten en wisten Willem Lodewijk en zijn neef Maurits deze onderneming tot een succes te maken.

Wie aan het verleden van Groningen denkt, denkt aan de eeuwige ruzies tussen Stad en Ommelanden. Dat is geen wonder, want als we de afgelegenheid van dit gebied een doorslaggevende factor noemen voor zijn ontwikkeling en aard, dan kan de tegenstelling tussen stad en land worden aangemerkt als het meest specifieke motief in zijn geschiedenis, enigszins te vergelijken met wat men een *attractor state* noemt: de toestand waarnaar een systeem spontaan terugkeert, ongeacht de gebeurtenissen die zich voordoen. De stad kon niet zonder de Ommelanden, en ook omgekeerd was dat zo. Maar ambitieuze Ommelander heren meenden dat zij wel degelijk buiten de stad konden of, sterker nog, dat zij van de stad af moesten. Zij zagen Groningen als een onoverkomelijke hindernis op de weg naar de politieke macht waarop ze, als leden van een echte landadel, recht meenden te hebben. Overigens wekte het stadsbestuur door zijn vaak arrogante optreden ook wrevel en weerstand bij plattelanders, die voor hun dagelijks leven van de stad afhankelijk waren en nauwelijks reden hadden om de stedelingen een kwaad hart toe te dragen.

Sommige kwesties hebben zo'n lange en ingewikkelde geschiedenis, dat een uitputtende analyse ervan onmogelijk is, laat staan dat men zich er een bezonken oordeel over kan vormen. Toch nemen we ook ten aanzien van dergelijke moeilijke zaken vaak een stellig standpunt in en houden daaraan vast. De neiging daartoe is des te sterker naarmate het probleem in kwestie ons meer persoonlijk raakt en nauwer samenhangt met ons zelfbeeld. Zo is het ook met de tegenstelling tussen Stad en Lande. Iedereen kent het verhaal en heeft zijn mening erover klaar. De kwestie zelf is gelukkig voltooid verleden tijd, zodat ze in toespraken, boeken en artikelen over het regionale verleden meestal op een luchtige toon kan worden besproken. Maar nog altijd liggen dicht onder de oppervlakte de emoties klaar om de kop op te steken zodra er een verkeerd woord valt. Vroeger, toen de controverse nog in volle hevigheid woekerde, was die gevoeligheid uiteraard nog veel groter. Dat was in het bijzonder halverwege de zeventiende eeuw het geval. Het min of meer serene beeld van de geschiedenis van Stad en Lande dat oprijst uit de geschriften van een geleerd en serieus vorser als Ubbo Emmius, werd toen door de Ommelander heren afgeserveerd als het partijdige product van een man die 'der stad eigen historicus' was en dus alleen *his masters voice* liet horen.

Ofschoon het thema van de problematische relatie tussen Stad en Ommelanden alleen in 'Groningen, een stad apart' als zodanig is besproken, klonk het – het kan ja niet anders – ook in de andere stukken luid en duidelijk door. Beide partijen beriepen zich voortdurend op de geschiedenis: de Ommelanders op de oude Friese vrijheden uit een mythisch verleden, de stadjers op gebruiken die sinds mensenheugenis werden geëerbiedigd. Hoeveel begrip er ook mag zijn voor de traditionele voorstelling van zaken, toch moeten we ook met betrekking tot de verhouding tussen stad en Ommelanden oppassen voor een al te schematische kijk op de gebeurtenissen. Het beeld dat wij van de Groninger geschiedenis hebben,

is in hoge mate bepaald door de verhalen van verbitterde tegenstanders van de stedelijke politiek, zoals de kronieken van de jonker Johan Rengers van Ten Post en van de gereformeerde Ommelander boer Abel Eppens. In die geschriften wordt de stad Groningen weggezet als een nietsontziende tiran die zijn onderdanen tot zijn slaven maakt en leegzuigt. Ditzelfde beeld komen we tegen in de politieke memoranda, waarmee de Ommelander heren steun van buitenaf probeerden te krijgen voor hun strijd tegen de stad. In hun ogen was de stad Groningen 'de oorsprong van alle ellende'. Dat beeld is uiteraard een karikatuur. In ieder geval doet het geen recht aan de wederzijdse afhankelijkheid van stad en land, aan de talrijke familiebanden tussen stadsbewoners en Ommelanders, aan de compassie waarmee ook binnen de stadsmuren gesproken werd over het lijden van de Ommelander bevolking in de oorlogsjaren aan het einde van de zestiende eeuw, aan de volharding waarmee Ommelander en Drentse boeren, ondanks de gevaren die hen toen bedreigden, bleven doorgaan met het naar de stad brengen van hun producten, aan de voorschotten die Groninger handelaren aan de boeren uitbetaalden voor producten die pas vele maanden later zouden worden geleverd, en aan de steun die plattelanders, in geld of natura, van landeigenaren en kooplieden in de stad ontvingen wanneer het hun tegenzat.

Van stadszijde staat weinig of niets tegenover de negatieve karikatuur, die van de stad en haar politiek gemaakt is door haar Ommelander opposanten en door anderen die de Ommelander visie hebben overgenomen. In de stedelijke bronnen vinden we ook niets wat getuigt van eenzelfde haat tegen 'de Ommelanders' als mensensoort, als in de Ommelander geschriften tegen 'de Groningers'. De stadjers kenden hun tegenstanders: hun *'widersacher'* waren niet *alle* Ommelanders of de meerderheid van de plattelandsbevolking, maar een beperkt aantal toonaangevende jonkers, die gebruik maakten van de diensten van een 'verrader' als dr. Hiëronymus Verrucius, de burgerzoon die als Ommelander syndicus de oppositie tegen zijn vaderstad aanvoerde en in pleitnota's en andere geschriften daaraan vorm gaf.

Eigenlijk was geen van beide partijen, de stadsbestuurders noch de Ommelander heren, in staat mee te groeien met de veranderende omstandigheden, laat staan dat ze in staat waren om dat in harmonie met elkaar te doen. Zoals ik zei: beide hielden vast aan het verleden. Opmerkelijk is dat eigenlijk niet. Onze voorouders vertrouwden alleen wat ze kenden, wat door de geschiedenis was beproefd en deugdelijk bevonden. Het nieuwe was onbekend en gold daarom als een bedreiging. Teruggrijpen op het oude vertrouwde was hun reflex bij alles wat zich voordeed. Dat verschijnsel zien we steeds weer en in allerlei verschillende omstandigheden terug. Wanneer de beperkte groep van stadsbestuurders te ver afweek van het geijkte patroon en de macht in de stad al te zeer dreigde te monopoliseren, kwam het vroeg of laat tot een reactie die erop gericht was de oude situatie te herstellen. De oligarchen werden tot de orde geroepen. Hun werd duidelijk gemaakt dat in Groningen het stadsvolk de baas was en dat dit 'de heren' alleen liet 'regeren', wanneer die bereid waren rekening te houden met de belangen van de stadjers. Herstel van de oude situatie was ook wat het Groninger stadsbestuur wilde in zijn conflict met Emden. Met het verbieden van de vrije vaart op de Eems hadden de autoriteiten in Emden, zo meenden hun Groninger collega's, 'iets nieuws' bedacht. Door zo te handelen hadden de Emders de vrede op het spel gezet. Met de leus 'terug naar de oude toestand' wist het Groninger stadsbestuur de Brusselse regering achter zich te krijgen. Maar toen deze de mogelijkheid opperde om ook van Nederlandse zijde 'iets nieuws' in

te voeren, schrokken de Groningers daarvoor terug. Het door Viglius van Aytta voorgestelde steunpunt op de westelijke oever van de Eems zou misschien een effectief middel zijn geweest ter bestrijding van de Emder pretenties, maar voor Groningen was zo'n nieuwigheid onaanvaardbaar. Het middel zou erger zijn dan de kwaal, omdat het de aloude monopoliepositie van de stad Groningen als haven en marktplaats zou ondergraven.

De conservatieve grondhouding was zo sterk, dat ook in die gevallen werd gedacht in termen van behoud en herstel, waar wij zouden spreken van ingrijpende veranderingen en vernieuwing. De Groningers zagen de uitbreiding van hun stapelclaim over een groter gebied niet als de invoering van nieuwe maatregelen, maar als de verdediging van een oud recht dat ze altijd al hadden bezeten, maar waarvan de toepassing door allerlei omstandigheden tot dusver niet mogelijk was geweest. Voor de hervormingsgezinden stond de reformatie niet gelijk aan de introductie van een nieuwe godsdienst, maar ging het om het herstel van de enige ware leer die in de loop van de eeuwen tot onherkenbaarheid verworden was.

Het vasthouden aan het oude en zonodig willen terugkeren naar de oude toestand zien we ook bij de verdragen die Groningen met zijn landsheren sloot. Handhaving en bescherming van de oude rechten en privileges namen daarin steeds een prominente plaats in. Dat was ook nog het geval in 1594, toen de stad zich na een langdurig beleg gewonnen moest geven en naar de Staatse zijde overging. Het Tractaat van Reductie bevatte weliswaar geruststellende woorden die Groningen behoud van rechten toezegden, maar deze frasen konden niet verhelen dat de werkelijkheid ingrijpend was veranderd. Het duurde nog vele tientallen jaren voordat dit tot de Groningers doordrong en zij begrepen dat er een eind was gekomen aan de eeuwenlange onafhankelijkheid van hun stad.

Het hierboven beschreven conservatisme hangt nauw samen met de beperkte mogelijkheden die destijds op technisch vlak bestonden. In de eeuwen waarover deze verhalen gaan was het nog niet mogelijk om op grote schaal in te grijpen in het landschap of de structuur van de samenleving. De wereld was nog niet beheersbaar en van 'langetermijnvisies' had nog niemand gehoord. De tijdgenoten hadden vooral oog voor wat dichtbij was, zowel in ruimte als in tijd, en daarop reageerden zij. Natuurlijk keken ze ook wel vooruit en pleegden ze ingrepen om doelen te verwezenlijken. Die doelen lagen echter voor ons begrip zo goed als onder handbereik en wanneer ze werden gerealiseerd kwam van het een het ander, zonder dat alles van te voren was uitgestippeld. Dat is het beeld dat zich vanzelf vormt wanneer men de dagelijkse administratie van een stad als Groningen zorgvuldig bestudeert. Er zijn geen grote plannen, geen strategieën om de stedelijke macht uit te breiden, geen *masterplan* om de infrastructuur van Groningen en Groningerland geleidelijk het aanzien te geven van 'een spin in zijn web'. Brieven, aantekeningen van secretarissen, rapporten, memoranda en akten laten alleen kleine stapjes zien, meest reacties op wat zich binnen en buiten de stadsmuren voordeed.

Het motief van het benutten van de kansen en kansjes die zich voordeden, het zetten van kleine stapjes en het ontbreken van grote visies komt in de studies in dit boek niet aan bod. De aanwijzingen die we daarvoor in de bronnen tegenkomen zijn weliswaar talrijk, maar tegelijk ook zo minuscuul, dat men de sfeer die ze oproepen alleen op de lezer kan overbrengen wanneer men daarvan echt werk maakt. Hoogstens enkele passages zouden misschien voedsel kunnen geven aan het vermoeden dat de tijdgenoten niet in staat waren tot het realiseren van omvangrijke en ingewikkelde plannen en het overzien van grootschalige gebeurtenissen, laat staan dat ze daaraan gewend

waren. Ik doel hier op de verschillende vergeefse pogingen die zijn gedaan om een verbinding tot stand te brengen tussen de Eems en de Westerwoldse A (in 'Groningen en de voorbijvaart van Emden') en op de vergissingen die Groningers en Ommelanders maakten bij het interpreteren van oorlogshandelingen ('Dansen om de bruid'). De manier waarop zij de feiten duidden, wijst erop dat ze geen idee hadden van wat er kwam kijken voor een operatie zoals die door Willem Lodewijk in 1587 op touw was gezet. Zoals ik zei: men zag vooral het nabije en sloot bij het interpreteren daarvan aan bij wat men van vroeger en uit eigen ervaring wist. Des te meer reliëf krijgen de weinige echt grote ondernemingen die zijn aangepakt en tot een goed einde gebracht: de stapsgewijze en vele jaren durende economische verwurging van de stad door Willem Lodewijk en ook, enkele eeuwen eerder, de herindeling van het 'reitland' ten noordwesten van de middeleeuwse stad.

Het beste voorbeeld dat ik ken van de tastende manier waarmee het Groninger stadsbestuur tewerk ging, heb ik weliswaar niet in dit boek beschreven, maar kan ik in dit verband niet onvermeld laten. Ik doel op de ontsluiting en inrichting van de onbewoonde veengebieden ten zuidoosten van Groningen in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het verhaal daarover betreft een gebied dat grotendeels bij het Gorecht behoorde en is wat inhoud betreft te beschouwen als het natuurlijke vervolg op 'Groningens eerste parel'. Vaak wordt de 'kolonisatie' van de veengebieden aangewezen als het overtuigende bewijs voor de opmerkelijke ondernemingszin en doelgerichtheid die de heren op het Groninger raadhuis zouden hebben gekenmerkt. Het is waar dat het Groninger stadsbestuur hier het initiatief heeft (over)genomen, consequent richting heeft gegeven aan de ontwikkelingen en er zijn stempel op heeft gedrukt. Maar wie kennis neemt van de dagelijkse gang van zaken zoals die in de archieven is gedocumenteerd, komt er al gauw achter dat we hier eerder te maken hebben met een stapsgewijs proces dat volgens het principe van *trial and error* voortgang vond, dan dat de heren bezig zijn geweest met de realisatie van een *grand design*. De gangbare zienswijze op de manier waarop de venen in Groningerland tot ontwikkeling zijn gebracht, past in een algemeen patroon: we hebben van nature de neiging om de gaten in onze waarneming en kennis op te vullen met voorstellingen die ons vertrouwd zijn, we brengen gecompliceerde verschijnselen het liefst terug tot eenvoudige schema's en we zien de betekenis van gebeurtenissen in het licht van wat we als het resultaat ervan beschouwen.

Ruimte is er in vele soorten. Er is ruimte van plaats en tijd, maar we kunnen ook spreken van psychologische en culturele ruimte en de ruimte van mogelijkheden en belangen. In het geval van Groningen hebben fysieke afstand en de afwezigheid van machtige heren in de buurt de spontane opkomst mogelijk gemaakt van een zelfstandig lokaal centrum en lokale netwerken. Successen versterkten de autonome structuren, die op hun beurt potentiële machthebbers op afstand hielden. Maar de autonomie werd doel op zich en het vasthouden daaraan zette Stad en Lande min of meer buitenspel: behalve perifeer in de fysieke ruimte werden ze dat ook in de psychologische sfeer en in die van de politieke belangen. Het koppig – en met succes – verdedigen van oude rechten met behulp van geweld en eindeloze juridische procedures leidde ertoe dat oude verhoudingen als anachronismen bleven voortbestaan, deed in het gewest zelf de onderlinge verbittering toenemen, verslond gigantische hoeveelheden geld en energie en werkte stagnatie in de hand. Tegelijkertijd leidde het naar buiten toe tot verdere vergroting van de psychologische afstand tussen het centrale gezag en de regio:

het imago van Groningen en de Ommelanden was zowel in Brussel als in Den Haag niet altijd gunstig. Op eigen kracht konden Stad en Lande hun onderlinge problemen niet echt tot een oplossing brengen, maar de invloed van de 'hoge overigheid' was tijdens het *Ancien Régime* te zwak om de vastgelopen verhoudingen uit het vertrouwde spoor te stoten. Dat geldt voor de koninklijke regering in Brussel, maar ook voor de Staten-Generaal na 1594. De belangrijkste oorzaak daarvoor is weer gelegen in de afstand in verschillende ruimten: Groningen was te ver, de problematiek te ingewikkeld en te weinig van belang voor de staat als geheel. Pas de grondige reorganisatie van het bestuurlijke landschap in 'de Franse tijd' zou de zaak weer wat in beweging brengen. Maar wie zich verdiept in de lotgevallen van Groningen en Groningerland gedurende de laatste twee eeuwen, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de oude reflexen in zekere zin nog altijd werkzaam zijn. Wat ook gebleven is, is skepsis jegens 'hogerhand', in het bijzonder de landsregering. Als puntje bij paaltje komt, zo heeft de geschiedenis bij herhaling laten zien, zijn Stad en Lande op zichzelf aangewezen. Ze moeten het samen zien te rooien. Dat is altijd, om het op zijn Gronings te zeggen, een 'stoere' opgave geweest. In Groningen weten ze dat 'soezen' geen nut heeft. 'Kop der veur' en 'doun', dan komt het goed.

Tenslotte: bestuurders en ondernemers die vinden dat er toch te klagen valt over een nationale regering die wel verwachtingen wekt maar zomaar kan terugkomen op gedane toezeggingen, moeten maar bedenken dat die manier van doen in een oude traditie past. Ook in de zestiende eeuw had 'Brussel' het verre Groningen al weinig meer te bieden dan 'Hoofs wijwater'.

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht
AE	Feith en Brugmans, Kroniek van Abel Eppens
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
AHN	Actueel Hoogtebestand Nederland
ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, nu Nationaal Archief
BGOG	Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen, 10 delen (Groningen 1864-1873)
BMGN	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
Bor	Pieter Bor Christiaens, Vervolch der Nederlantsche Oorloghen
B&R	Burgemeesters en raad (van Groningen)
ChvdH	Charters van den Hove
CPH	Lefèvre, Correspondance de Philippe II
CRD	Brugmans, Correspondentie van Robert Dudley
DA	Formsma en R. van Roijen, Diarium van Egbert Alting
EB	Hahn en Ramm, Cronica ... Eggerik Beninga
EEP	Feith, Kronijk van Eggerik Egges Phebens
GHR	Groninger Historische Reeks
GVA	Gronings(ch)e Volksalmanak
HAF	Groninger Archieven; Huisarchief Farmsum (T 619)
HGG	Groninger Archieven; Heiligen Geest Gasthuis (T 1473)
HJK	Groninger Archieven; archief van de Hoge Justitiekamer (T 136)
HUB	Hansisches Urkundenbuch
JR	Feith, Werken van Johan Rengers van Ten Post
MA	Missivenprotocol Alting (rvr 16.4)
MH	Missivenprotocol Hammonius (rvr 15.1)
MJ	Missivenprotocol Julsing (rvr 17.1-2)
NAB	Nederlands Archievenblad
NGN	Nomina Geografica Neerlandica
OA	Groninger Archieven; Ommelander Archieven (T 2)
OGD	P.J. Blok e.a., Oorkondenboek van Groningen en Drente
OUB	Friedländer, Ostfriesisches Urkundenbuch
PEIP	[Societas] Pro excolendo jure patrio
RA	Groninger Archieven, Rechterlijke Archieven
RAG	Rijksarchief Groningen
RF	Register Feith (H.O. Feith, Register van het archief van Groningen)

RFH	Ubbo Emmius, Rerum Frisicarum Historia
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
rvr	Groninger Archieven; stadsarchief Groningen tot 1594 (T 2100)
rnr	Groninger Archieven; stadsarchief Groningen na 1594 (T 1605)
SB	Brouerius van Nidek, Sicke Beningha
SL	Ten Raa en De Bas, Het Staatsche Leger
THAG	Groninger Archieven; Topografisch-Historische Atlas Gemeente Groningen (T 1536)
TS	[De Sitter] Tegenwoordige Staat van Stad en Lande
VH	Verbaal Hammonius (stadsarchief rvr 1.1-2)
VVS	Groninger Archieven; Verzameling van stukken
WNT	Woordenboek der Nederlandse Taal

Literatuur

Acker Stratingh, G., 'Appingedam als stad beschouwd', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 117-144.

Acker Stratingh, G., 'De Eems, vooral de Beneden-Eems, als handel- en grensstroom beschouwd', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 181-206.

Acker Stratingh, G., 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt', in: *BGOG* V (Groningen 1868) 81-144.

Acker Stratingh, G., 'De Precarie of Bede, beschouwd als eene wereldlijke schatting, door Groningen zoowel als het Goregt en Drenthe, aan den Bisschop van Utrecht op te brengen', in: *BGOG* IV (Groningen 1867) 309-330.

Acker Stratingh, G., 'De tienden in Drenthe, 't Gorecht en Groningen', in: *BGOG* VI (Groningen 1869) 279-309.

Acker Stratingh, G., 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* V (Groningen 1868) 1-23.

Acker Stratingh, G., 'Het geschil over de regten van tol en stapel te Emden, tusschen deze stad en de stad Groningen', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 81-135.

Acker Stratingh, G., 'Het Ommelander wapen' in *BGOG* VII (Groningen 1870) 200-216.

Acker Stratingh, G., 'Lieuwerderwolde', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 96-116.

Acker Stratingh, G., 'Nog iets over de Eems als grensstroom', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 57-58.

Acker Stratingh, G., en G.A. Venema, *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems* (Groningen 1855).

Alberts, W. Jappe, 'De middeleeuwen, staatkundig beschouwd', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel*, 61-69.

Algra, N.E., *Een spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967).

Algra, N.E., *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten* (Doorn 1991[2]).

Alma, R.H., 'Bewoningsgeschiedenis tot 1765', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994) 25-64.

Alma, Redmer, 'De Ommelander ridderschap (1498-1516)', in: *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis* 10 (2003) 7-70.

Alma, R.H., 'Hekerens en Bronkhorsten in Groningen', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden,* 18-30.

Alma, R.H., 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', in: *Gruoninga* 36 (1991) 58-89.

Alma, R.H., 'Schattingen en jaartax 1498-1516', in *Gruoninga* 2001, 166-193.

Alting, Bernhard, *Der Old-Ambten Dependentie van de stadt Groningen* (Groningen 1643).

Alting, Bernhard, *Syndicus, ofte tractaetken over 't ambt van de syndijcqen ende pensionarissen* (Groningen 1645).

Alting, Bernhard, *De Pilaren ende Peerlen van Groningen* (Groningen 1648).

Aubin, Hermann, en Eberhard Menzel, *Die niederländischen Ansprüche auf die Emsmündung.* Abhandlungen der Forschungsstelle für Völkerrecht und ausländisches Öffentliches Recht der Universität Hamburg IV (Hamburg 1951).

Bakker, F.J., *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen.* GHR 3 (Assen/Maastricht 1988).

Bakker, F.J., 'De archivistische lotgevallen van een oorkonde van 1040', in: *Nederlands Archievenblad* 90 (1986) 270-281.

Bakker, F.J., 'Velerlei gezag tot 1536', in: *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, GHR 10 (Assen 1994) 47-63.

Baks, Paul, 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: Frieswijk, J., e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* , 85-106.

Baks, Paul, 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten. De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577', in: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen,* 27-52.

Baks, P., 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130.

Beekman, A.A., *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland* ('s-Gravenhage 1905).

Benders, Jeroen, 'Over ossen en keurslagers: de stad Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen 1350 en 1550', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red. *Het Noorden in het midden,* 61-86.

Benders, J.F., 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400', in: Jos Mooijweer, red., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-125.

Bergsma, Wiebe, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988).

Bergsma, W., en E.H. Waterbolk, *Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw* (Groningen 1986).

Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden.Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaine Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen op 25 september 1990,* GHR 8 (Assen 1991).

Berkel, K. van, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', *BMGN* 69 (1981) 1-25.

Berkenvelder, F.C., *Stedelijk burgerrecht en burgerschap; een verkennende inventarisatie in Deventer, Kampen en Zwolle (1302-1811)* (Zwolle 2005).

Bippen, W. von, 'Die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft', *Hansische Geschichtblätter* 1883 (Leipzig 1884) 45-85.

Bippen, W. von, Recensie van het Oostfriese Oorkondenboek in: *Historische Zeitschrift* 44 (nieuwe serie 8) (München und Leipzig 1880) 299-306.

Blécourt, A.S. de, 'Het ontwerp-1550 van het Ommelander landrecht', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XII, 328-389.

Blécourt, A.S. de, *Het stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën* (Zutphen 1907).

Blécourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden* (Assen 1935).

Blickle, Peter, *Die Revolution von 1525* (München 2004[4]).

Blockmans, W.P., en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *AGN* V (Haarlem 1980) 443-491.

Blockmans, Wim, 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe', *Theory and Society* 18 nr. 5 (1989) 733-755.

Blok, D.P., 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht (DD O I, nr. 62)', in: Cappon, C.M., e.a., red., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam,* 61-67.

Blok, D.P., 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in: Heringa, J., e.a., red., *Geschiedenis van Drenthe*, 141-170.

Blok, P.J., e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594* (Groningen 1894).

Blok, P.J., 'Raad en gilden te Groningen', in: *GVA* 1895, 1-35.

Blok, P.J., ed., *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, derde serie 9 ('s-Gravenhage 1896).

Blok, P.J., e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drente.* 2 dln. (Groningen 1896-1899).

Bodin, Jean, *Les six livres de la République* (1576).

Boekema, E.J., e.a., red., *Vogels van de provincie Groningen* (Groningen 1983).

Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen, 1594-1994*. GHR 10 (Assen1994).

Boeles, W.B.S., 'Ommelander geuzenliederen', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 49-68.

Boeles, W.B.S., 'Het bezoek van de landvoogdes Maria aan de Noord-Nederlandsche gewesten in den zomer van 1545', in: *BGOG* II (Groningen 1865) 207-245.

Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.Aangeboden aan dr. F.J. Bakker ter gelegenheid van zijn afscheid als docent in de Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen.* GHR 17 (Assen 1998).

Boer, Edze de, '"Uwe Majesteit sal believen te weeten..." Brieven van en aan mr. Maarten van Naarden, Luitenant en

Eerste Hoofdman in de hoofdmannenkamer te Groningen (1541-1557) in zijn functie van vertrouwensman van het Hof te Brussel' (niet uitgegeven scriptie Groningen 1993).

Boersma, J.W., en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995).

Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990).

Börsting, Heinrich, en Alois Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, 2 dln. (Münster 1946[2]).

Bor Christiaenszoon, Pieter, *Vervolch der Nederlantsche Oorloghen*, tweede deel [boeken X-XVIII] (Leiden/Amsterdam 1621) derde deel [boeken XIX-XXII] (Leiden/Amsterdam 1626) derde deel, tweede stuk [boeken XXIII-XXVII], vierde deel [boeken XXVIII-XXXII] (Leiden/Amsterdam 1630).

Bos, P.G., *Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de reductie in 1594* (Groningen 1904).

Bos, P.G., 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de reductie in 1594', in: *Historische avonden. Tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen* (Groningen 1907) 200-448.

Bos, P.G., 'Overheidsbepalingen betreffende brood en bier', in: *GVA* 1904, 141-182.

Bouchez, L.J., 'De Nederlands-Duitse regeling van het Eems-Dollardvraagstuk', in: *Sociologisch Bulletin*, 17 (1963) 2/3, 89-94.

Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* I. Ostfriesland im Schutze des Deiches X (Leer 1994).

Fernand [P.] Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949).

Brenneysen, E.R., *Ost-Friesische Historie und Landes-Verfassung*, 2 dln. (Aurich 1720).

Broek, Jan van den, '"Een freije Anzeestat". De stad Groningen en de Hanze in de 16e eeuw', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2002*, 43-71.

Broek, Jan van den, 'Het beleg van Groningen, mei-juli 1594', in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de Reductie,* 9-44.

Broek, Jan van den, ed. en vert., *Het geheime dagboek van Johan Julsing*, Groninger Bronnenreeks 2 (Assen 2006).

Broek, Jan van den, 'Hoe de bisschop van Munster Westerwolde kwijtraakte. Een pleitnota voor Karel Schenk van Tautenburg uit 1540/1541', in: *GVA* 1984-1985, 53-63.

Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994).

Brom, G., en A.H.L. Hensen, eds., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, RGP grote serie nr. 52 ('s-Gravenhage 1922).

Brood, Paul, e.a., red., *375 jaar Hoogezand en Sappemeer* (Bedum 2003).

Brood, Paul, 'Een speurtocht door het Groninger recht. De verpachting van de Hof te Hemmen als casus' in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden,* 126-138.

Brood, P., e.a., red., *Nieuwe Groninger Encyclopedie* 3 dln. (Groningen 1999).

Brood, Paul, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).

Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994).

Brouerius van Nidek, Matthaeus, ed., 'Sicke Beningha Chronickel der Vriescher landen en der Stadt Groningen', in: *Analecta Medii Aevi* I (Amsterdam/Middelburg 1725) 1-432.

Brouerius van Nidek, Matthaeus, ed., 'Tjalling Aykema's Cronyke van die Ommelanden', in: *Analecta Medii Aevi* I (Amsterdam/Middelburg 1725) 477-491.

Brouwer, Johan, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933).

Brouwer, J., e.a., 'De herinnering aan het Cortinghuis' in: *GVA* 1959, 117-128.

Bruch, H., ed., *Chronographia Johannis de Beke*, RGP grote serie 143 ('s-Gravenhage 1973).

Bruch, H., ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 ('s-Gravenhage 1982).

Brünner, E.C.G., *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het Graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).

Brugmans, H., ed., *Correspondentie van Robert Dudley graaf van Leycester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie 56, drie dln. (Utrecht 1931).

Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande; overzicht van Gro-*

ningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795. Historia Agriculturae XIV (Groningen 1983).

Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht. 'Een paradijs vol weelde'* (Utrecht 2002).

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (onder redactie van A.F.V. van Engelen) I (Franeker 1995) 620 evv.).

Buist, M.G., e.a., red., *Historisch bewogen; opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw. Opstellen aangeboden aan Prof.dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1984).

Cappon, C.M., e.a., red., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984).

Casparie, W.A., 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde', in: *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988) 196-213.

Cleveringa Pzn, R.P., *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger,* Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks deel LXIX nr. 3 (Amsterdam 1963).

Clingeborg, A.E., 'Het Groninger woudgebied, een voormalig veenlandschap?', *Boor en Spade* 20 (1981) 184-205.

Clingeborg. A.E., 'De bodem in en rond de stad Groningen', in: J.W. Boersma e.a., red., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990).

Coopmans, J.P.A., 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie,' in: *Rechtsvinding. Opstellen aangeboden aan prof.dr. J.M. Pieters* (Deventer 1970) 71-109.

Coster, H.P., en P. Biesta, *Eenicheyt ende accord. Beschouwingen naar aanleiding van de reductie van Groningen 1594-1944* (Assen 1945).

Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur* (Den Haag 2005).

Dawkins, Richard, *The blind watchmaker* (New York 1986).

Decavele, J., ed., *Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen 1989).

Deeters, Walter, 'Geschichte der Grenze zwischen Drenthe und dem Emsland und Groningen und Ostfriesland', in: Knottnerus, O.S., e.a., red., *Rondom Eems en Dollard.*,59-69.

Deeters, Walter, 'Geschichte der Stadt Emden von 1576 bis 1611', in: Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* I, 271-336.

Dennett, Daniel C., *Darwin's dangerous idea: Evolution and the Meanings of Life* (New York 1995).

Deursen, A.Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *AGN* V (Haarlem 1980) 350-387.

Deursen, A.Th. van, 'De plaats van de noordelijke gewesten in de republiek', in: Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden,* 19-26.

Deursen, A.Th. van, 'De 16e eeuw', in: Heringa, J., e.a., red., *Geschiedenis van Drenthe,* 241-296.

Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau* (Amsterdam 2000).

Deursen, A.Th. van, J.G. Smit en J. Roelevink, eds., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610 tot 1670*, RGP grote serie ('s-Gravenhage (1970-).

Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen/Utrecht 1950).

Diest Lorgion, E.J., *Geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen* I en II (Groningen 1852-1857).

Dijk, E. van, 'Dr. Johannes Eelts, ca. 1528-1588, persona te Groningen, en de tegenstelling katholicisme/protestantisme in zijn tijd' in: *GVA* 1970-1971, 16-48.

Dijkstra, C.E., 'De grenzen van de kluften', in: *GVA* 1960, 39-58.

Dijkstra, C.E., 'De Oldambten tegen de Stad – een vruchteloze strijd', in: *GVA* 1974-1975, 39-58.

Dijkstra, C.E., 'Een raadselachtig hoofdstuk uit de geschiedenis der stad Groningen', *GVA* 1953*,* 4-43.

Dijkstra, C.E., 'Magistraatsbestel in middeleeuws Groningen', in: *GVA* 1964, 60-86.

Doedens, Lammert, *De wereld boven Zwolle. 30 jaar regionale geschiedenis in prenten van Nico Visscher* [1993].

Doornbos, W.G., e.a., eds, *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660.* Groninger bronnen en toegangen 28 (Groningen 2001).

Doornkaat Koolman, J. ten, *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*, etymologisch bearbeitet II (Norden [1879-]1882).

Driessen, R.K., *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, 4 dln. (Groningen 1822-1830).

Drucker, Peter F., *The essential Drucker* (2001) 33 (oorspronkelijk verschenen als: Peter F. Drucker, *Management, Tasks, Responsibilities, Practices* (1974).

Duijvendak, Maarten en Bart de Vries, red., *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw.* GHR 25 (Assen 2003).

Ebels-Hoving, B., e.a., reds., *Genoechlicke ende lustige historiën. Laat middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Middeleeuwse studies en bronnen 4 (Hilversum 1987).

Ehbrecht, Wilfried, 'Hansen, Friesen und Vitalienbrüder an der Wende zum 15. Jahrhundert', in: Ehbrecht, Wilfried, en Heinz Schilling, red., *Niederlande und Nordwestdeutschland,* 61-98,

Ehbrecht, W., *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974).

Ehbrecht, Wilfried, en Heinz Schilling, red., *Niederlande und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien 1983).

Ehbrecht, W., 'Noordelijke gewesten 1100-1423', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 346-371.

Eibergen, P., 'Het Eemsgebied als achterland van de stad Groningen', *GVA* 1929, 43-55.

Elerie, J.N.H., en P.H. Pellenbarg, red., *De welvarende periferie. Beschouwingen over infrastructuur, economie en het mozaïek van functies in Noord- en Oost-Nederland* (Groningen 1998),

Emmius, Ubbo, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem* (Groningen 1605).

Emmius, Ubbo, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616).

Emmius, Ubbo, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620), Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe* [1621; vertaald door P. Schoonbeeg] (Hilversum 1994).

Ennen, Edith, *De Europese stad in de middeleeuwen* (Haarlem 1978).

Feenstra, Hidde, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie' in: Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 143-182.

Feith, H.O., 'Beknopt geschiedkundig overzigt van Selwerd en diens regten' in: *Verhandelingen […]* PEIP VI (Groningen 1846) 643-670.

Feith, H.O., *De gildis Groninganis* (Groningen 1838).

Feith, H.O., 'De veehandel en de ossen van Groningen', in: *BGOG* III (Groningen 1866) 275-292.

Feith, H.O., 'Groningen veroordeeld door het Veemgericht te Wunnenberg in 1456', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1e reeks IX (1854) 164-194.

Feith, H.O., ed., *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie 7 (Utrecht 1867).

Feith, H.O., ed., *Het Oldermansboek* (Groningen 1850).

Feith, H.O., *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840).

Feith jr., H.O., 'Over de oude Groningsche schutterij', in (Nijhoff's) *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* 5 (Arnhem 1847) 133-162.

Feith, H.O., *Register van het Archief van Groningen*, 9 dln. (Groningen 1853-1877).

Feith, H.O., 'Selwerder Landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529' in: *Verhandelingen […]* PEIP VI (Groningen 1846) 597-625.

Feith, H.O., 'Vaandel van de vrije gezellen en jongelingen, opgerigt in 1587', in: *BGOG* IV (Groningen 1867).

Feith, H.O., ed., 'Verbaal van de reis van den Burgemeester Johan Wifringk, den Raadsheer Luloff Roelofs en den Syndicus Johan de Gouda, Gezanten naar den Aartshertog Mathias van Oostenrijk, de Generale Staten, den Prins van Oranje enz. te Antwerpen, van 3 April 1579-13 Januarij 1580', in: *BGOG* VI (Groningen 1869) 161-228.

Feith, H.O., ed., *Warfsconstitutien en oordeelen Verhandelingen […]* PEIP VII (Groningen 1863).

Feith, H.O., ed., *Werken van Johan Rengers van Ten Post* I *Kronyk* (Groningen 1852).

Feith, H.O., en G. Acker Stratingh, eds., *Kronijken van Emo en Menko (...)* Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks 4 (Utrecht 1866).

Feith, J.A., *Catalogus der inventarissen van de archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen* (Groningen/Den Haag [1901]).

Feith, J.A., 'De Groningsche schutterij', in: idem, *Uit Groningens verleden,* 214-270.

Feith, J.A., *Het Gericht van Selwerd* (Groningen 1885).

Feith, J.A., *Uit Groningens verleden* (Groningen 1902).

Feith, J.A., 'Wandelingen door het oude Groningen III, De straten en hare namen.' in: *GVA* 1892, 41-73.

Feith, J.A., en P.J. Blok, ed. en inl., *De kroniek van Sicke Benninge*, 1e en 2e dl. *(Kroniek van Van Lemego)* Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie 48 (Utrecht 1887).

Feith, J.A., en H. Brugmans, eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911).

Formsma, W.J., *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke instellingen tot 1811* (['s-Gravenhage 1967]).

Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen,Stad en Land* (Groningen 1976).

Formsma, W.J., 'De landsheerlijke periode' in: idem, e.a., red., *Historie van Groningen,* 173-206.

Formsma, W.J., 'De middeleeuwse vrijheid', in: idem, e.a., red., *Historie van Groningen,* 77-106.

Formsma, W.J., 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel,* 119-135.

Formsma, W.J., e.a., *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen/Maastricht 1987[2]).

Formsma, W.J., *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)* (Assen 1938).

Formsma, W.J., 'De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw', in: *GVA* 1965-1966, 1-16.

Formsma, W.J., 'De vorming der Groninger gemeenten', in: idem, *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers,* 167-193.

Formsma, W.J., *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers,* GHR 4 (Assen/Maastricht 1988).

Formsma, W.J., *De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen 1930).

Formsma, W.J., 'Een borg ten oosten van de Hunze', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze,* 65-68.

Formsma, W.J., en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*. RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964).

Friedländer, E., *Ostfriesisches Urkundenbuch*, 2 dln. (Emden 1878 en 1881).

Frieswijk, J., e.a., red., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999).

Friso, W., en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997).

Fruin, R., *Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde tot op zijn vereeniging met de XVII Nederlanden* (Leiden 1886).

Fruin, R., *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598* (Amsterdam 1861).

Gadamer, Hans-Georg, *Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen 1965[2]).

Geertsema, C.C., *De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* I ([2e dr.]; Groningen 1910).

Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures* (New York 1973).

Gerbenzon, P., *Enige middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten* (Zutphen 1980).

Gerdes, Daniel, *Historia Reformationis* (Groningen 1746-1752).

Giffen, A.E. van, en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (I)', in: *GVA* 1962, 68-154.

Giffen, A.E. van, en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (II)', *GVA* 1965-1966, 109-194.

Gijsbers, W., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999).

Gosses, I.H., 'De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 7 (1909) 25-135, opnieuw uitgegeven in: Idem, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer eds. (Groningen/Batavia 1946) 152-207.

Gosses, I.H., 'Met meerderheid van stemmen', in:, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer, eds. (Groningen/Batavia 1946) 34-54.

Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* I en II (Assen 1971 en 1975).

Grendler, P., ed., *Encyclopedia of the Renaissance.* (New York 1999).

Groenveld, S., e.a.., red., *Bestuurders en Geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit van Leiden* (Amsterdam/Dieren 1985).

Grommers, H.E., 'Wold en Go', *GVA* 1961, 85-96.

Haak, S.P., en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt: bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en familie. 1570-1620* 3 dln. RGP grote serie 80, 108 en 121 ('s-Gravenhage (1934-1967).

Häpke, R., *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte. Erster Band: 1531-1557* (München en Leipzig 1913).

Haer, Daan van der, 'Hoogkerk ruimtelijk', in: P. Kooij, ed., *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914,* GHR 9 (Assen 1993) 9-29.

Hagedorn, Bernhard, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert.* Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte III (Berlijn 1910).

Hagedorn, Bernhard, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des 16. Jahrhunderts bis zum westfälischen Frieden (1580-1648).* Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VI (Berlijn 1912).

Hahn, L., en H. Ramm, eds., *Eggerik Beninga: Cronica der Fresen* 2 dln. (Aurich 1961-1964).

Hajema, Luuk, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie: Groningen in landelijk perspectief 1945-2001.* GHR 22 (Assen 2001).

Hansisches Urkundenbuch, 11 dln. (Halle 1976-1916).

Havinga, B., en A. Ufkes, 'De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen' in: *Paleo-Aktueel 5*, 130-133.

Heeroma, K., en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen* (Zuidlaren 1961).

Heesing, R., 'Geschichte des Emder Stapelrechts', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden,* XVIII (Emden 1913/1914) 1-5, XIX (Emden 1916/1918) 1-68 en 274-324.

Henstra, Dirk Jan, en Jan C. van der Wis, 'De koninklijke adelaar op Groninger stedelijke munten', *De beeldenaar* 28 (2004) 63-72.

Heringa, J., e.a., red. *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985).

Herquet, K., 'Ueber die Echtheit des ersten Kaiserlichen Lehenbriefs für Ostfriesland von 1454 und sein Verhältnis zu den beiden anderen von 1463 und 1464', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* V (Emden 1882) 1-13.

Heuvel, Charles van den, *'Papiere Bolwercken' De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991).

Hoekstra, J., *Die Gemeinfriesischen siebzehn Küren* (Assen 1940).

Hoeve, Jan van der, 'De bouwgeschiedenis', in: Friso, W., en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997) 17-42.

Hoeven Leonhard, J. van der, *De Eemskwestie; een overzicht* (Haarlem 1918).

Hofstee, E.W., *Het Oldambt. Een sociografie.I: Vormende krachten* (Groningen/Batavia 1937).

Hofman, Beno, *De Westerhaven. Van kering tot nering,* Groningen van alle tijden 2 (Groningen 2001).

Holtman, M.A., *Meten en wegen in Groningen* (Uithuizen 1986).

Hombergh, F.A.H. van den, 'Een verdienstelijk Groninger: Sicke Benninge', in: *Groningen Toen* (Groningen 1982) 57-79.

Hommes, H.L., 'Coenders van Helpen', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XVII ('s-Gravenhage 1963) 167-198; met naschrift door jhr. mr. M.A. Beelaerts van Blokland, 'Aantekeningen inzake de eerste generaties Coenders' (ib., 199-200).

Hoogland, A.J.J., '*Conscriptio exulum Frisiae*, de Friesche vlugtelingen in 1580', in: *AAU* XVI (Utrecht 1888) 321-371.

Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht, 1304-1528', in: Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht,* 113-189.

Huizenga, K., *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514-1536)* (Groningen/Den Haag 1925).

Huizinga, J., 'Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430', in: *GVA* 1910*,* 210-232.

Huizinga, J., 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?', in: *Driemaandelijkse bladen* XIV (1914) 1-77, herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* I (Haarlem 1948) 464-522.

[Huninga, Sebo,] *Bewys van de vryheyt ende independentie der vrije Oldampten* (Rotterdam 1640).

Hurenkamp, H.G., *Een lang slepend Gronings-Drents conflict. Het liquidatieproces van de stadsbezittingen en -rechten van de gemeente Groningen* (z.p. [2003]).

Huussen jr., A.H., 'Het Fries-Groningse geschil voor de Geheime Raad te Brussel over het leggen der tonnen in de Scholbalg (1550-1556)', in: *GVA* 1978-1979, 87-115.

Idsinga, S.H. van, *Het staats-recht derVereenigde Nederlanden*, 2 dl. (Leeuwarden 1758-1765).

Israël, Jonathan I., *De Republiek* 1477-1806 (Franeker 1996).

Janse, Antheun, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993).

Jansen, H.P.H., *Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw.* Stad en Lande historische reeks 3 (Utrecht 1984).

Jansen, H.P.H., 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: *AGN* II (Haarlem 1982).

Jansen, H.P.H., 'Kerkgeschiedenis', in: Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen, Stad en Land,* 147-169.

Jansen, H.P.H., 'Sociaal-economische geschiedenis', in: Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen. Stad en Land,* 123-146.

Jansen, H.P.H., en A Janse, ed. en vert., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).

Japikse, N., en H.H.P. Rijperman eds. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dln. 8-14. RGP grote serie nrs. 57, 62, 71, 85, 92, 101, 131 ('s-Gravenhage 1925-1970).

Jonckbloet, W.J.A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest.* 2 dln. (Groningen 1864).

Jongkees, A.G., 'Vorming van de Bourgondische staat', in: *AGN* IV (Haarlem 1980) 184-200.

Jongkees, A.G., 'Charles le Téméraire et la souveraineté: quelques considérations', *BMGN* 95 (1980) 315-334, hier 321 ev.

Joosting, J.G.C., 'Groningen en de Omlanden', *GVA* 1920 1-27.

Kalveen, C.A. van, 'De late middeleeuwen', in: Heringa, J., e.a., red, *Geschiedenis van Drenthe,* 197-240.

Kalveen, C.A. van, *Bernold. Bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht* (Utrecht 2002).

Kempius, Cornelius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri III* (Keulen 1588).

Keuning, H.J., *De regio Groningen* (Groningen 1974).

Kieft, C. van de, 'De ontwikkeling van de stedelijke autonomie in de Noordelijke Nederlanden gedurende de Middeleeuwen', *NAB* 72 (1968) 229-241.

Kloppenburg, D., 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455.

Kluyskens, J., 'Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme', *BMGN* 88 (1973) 19-37.

Knottnerus, O.S., e.a., red., *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost Nederland en Noordwest Duitsland* (Groningen/Leer 1992).

Koenigsberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit.* [Schriften des Historischen Kollegs] (München 1988).

Kooij, P., *Groningen 1870-1914*, GHR 1 (Groningen 1987).

Kooij, Pim, 'Groningen: central place and peripheral city', in: Kooij, Pim, en Piet Pellenbarg, eds., *Regional capitals*, 37-62.

Kooij, Pim, en Piet Pellenbarg, eds., *Regional capitals* (Groningen 1994).

Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).

Koopman, Gerrie, 'Zeeklei in de Drentsche Aa', in: *Noorderbreedte* jrg. 28 nr. 1 (2004) 41.

Kortekaas, G.L.G.A., 'De opgraving en de resultaten', in: Broekhuizen, P.H., e.a., red., *Oudheden onder De Hunze,* 5-24.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Graven in Lieuwerderwolde', in: *Hervonden stad* 1996, 51-62.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1995', in: *Hervonden stad* 1996 (Groningen 1996) 8-18.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1996', in: *Hervonden stad* 1997 (Groningen 1997) 6-17.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1997', in: *Hervonden stad* 1998 (Groningen 1998) 4-18.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1998', in: *Hervonden stad* 1999 (Groningen 1999) 6-25.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000 (Groningen 2000) 4-24.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2000', in: *Hervonden stad* 2001 (Groningen 2001) 4-22.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2001', in: *Hervonden stad* 2002 (Groningen 2002) 4-28.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2002', in: *Hervonden stad* 2003 (Groningen 2003) 6-32.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2003', in: *Hervonden stad* 2004 (Groningen 2004) 6-28.

Kortekaas, G.L.G.A., 'Archeologie in 2004', in: *Hervonden stad* 2005 (Groningen 2005) 6-36.

Kossmann, E.H., 'Bodin, Althusius en Parker, of: Over de moderniteit van de Nederlandse opstand', in: *Geschiedenis is als een olifant,* 112-130, hier 123; eerder verschenen in: L. Brummel e.a., *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann t.g.v. zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als bibliothecaris der gemeente Rotterdam* ('s-Gravenhage 1958) 79-98 en in: E.H. Kossmann, *Politieke Theorie en Geschiedenis* (Amsterdam 1987).

Kossmann, E.H., *Geschiedenis is als een olifant* (Amsterdam 2005).

Kossmann, E.H., 'Volkssouvereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980) 1-34.

Kossmann-Putto, J.A., 'Staatsinstellingen en recht circa 1100-1400', in: *AGN* III (Haarlem 1982) 11-59.

Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht jrg. 7 (1851).

Krueger, P., ed., *Codex Justinianus. Corpus Iuris Civilis*, P. Krueger ed., II (Berlijn 1888[4]).

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademig van Wetenschappen, 8 (Amsterdam 1989[2]).

Kuppers, W.J., e.a., red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen/Emden 1994).

Laan, Menno van der, 'Het versterkte Groningen; de verdedigingswerken van Groningen, 1527-1577' (onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1985).

Laan, K. ter, *Nieuw Groninger woordenboek* (Groningen 1929).

Lambooij, H.Th.M., en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001) 384-385.

Lefèvre, Joseph,, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième partie. III (1585-1591)* Brussel 1956).

Lengen, Hajo van, 'De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis [van] hun landszegels', in: *Historisch jaarboek Groningen* 2004, 7-25.

Lengen, Hajo van, ed., *Die "Emder Revolution" von 1595. Kolloquium der Ostfriesland-Stiftung am 17. März 1995 zu Emden* (Aurich 1995).

Lengen, Hajo van, *Geschichte des Emsigerlandes*, 2 dln. (Aurich 1973, 1976).

Lengen, Hajo van, 'Geschichte Emdens von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters', in: Klaus Brandt, Hajo van Lengen, Heinrich Schmidt en Walter Deeters, *Geschichte der Stadt Emden* I. Ostfriesland im Schutze des Deiches X (Leer 1994) 59-159.

Leupen, P.H.D., 'Filips van Leiden en "Medieval Political Thought'. Naar aanleiding van een recensie', *BMGN* 98 (1983) 483-489.

Ligtendag, W.A., *De wolden en het water* (Groningen 1995).

Linden, H. van der, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 48-82.

Loesing, H., *Geschichte der Stadt Emden bis 1595* (Emden 1843).

Lonchay, Henri, ed., *Commentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisa* (Brussel 1899).

Loonstra, J., e.a., *Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroomdal* (Groningen 1997).

Looper, Bert, '"Universitas in Groninge". De verhouding tussen een gemeenschap en haar vertegenwoordigers in de Middeleeuwen', in: *GVA* 1982-1983, 7-20.

Lübben, August, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Darmstadt 1965).

Meijering, H.D., *De willekeuren van de Opstalsboom (1323): een filologisch-historische monografie* ([Groningen] 1974).

Meilink, P.A., 'Groningens oudste handel', in: *GVA* 1912, 161-185

Meilink, P.A., 'De persona van Groningen en het kerspel van St. Maarten', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks I (1913) 333-394.

Mellink, A.F., ed., *Documenta anabaptistica Neerlandica*, I Friesland en Groningen (1530-1550) (Leiden 1975).

Mellink, A.F., 'Territoriale afronding der Nederlanden', in: *AGN* V (Haarlem 1980) 492-505.

Mellink, A.F., 'Uit de voorgeschiedenis van de reformatie in Groningen', in: Buist, M.G., e.a., red., *Historisch bewogen,* 139-158.

Meyer, G.A., 'Het Jacopijnenklooster te Groningen' I, in: *AAU* XXXII (1907) 1-102, en II, ib., 299-330.

Meyers, E.M., 'Des graven stroom', in: *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen, afd. letterkunde* (nieuwe reeks) 3 nr. 4 (Amsterdam 1940).

Michaud-Quantin, Pierre, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Age latin.* L'église et l'état au Moyen Age XIII (Parijs 1970).

Miedema, Marijke, *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (eigen uitgave 1983).

Möhlmann, G., *Geschichte Ostfrieslands, ein Ueberblick* (Würzburg 1962).

Möhlmann, G. e.a., *Ostfriesisches Urkundenbuch*, III (Aurich 1975).

Monté Verloren, J.Ph. de, en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit*

de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling (Deventer 1972[5]).

Mout, Nicolette, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: Koenigsberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit,* 169-194.

Mout, M.E.H.N., ed., *Plakkaat van Verlatinge* (['s-Gravenhage] 1979).

Mout, M.E.H.N., 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: Groenveld, S., e.a.., red., *Bestuurders en Geleerden,* 55-64.

Mout, M.E.H.N., 'Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN* 101 (1986) 345-365.

Mout, M.E.H.N., 'Justus Lipsius', in: Grendler, P., ed., *Encyclopedia of the Renaissance.* (New York 1999) 427-429.

Mulder-Bakker, A.B., '*Oculus ecclesiae*' or the eyes of the people. Church and society in medieval Frisia', *Journal of Medieval History* 11 (1985) 295-314.

Muller Fzn, S., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* III (Utrecht 1919).

Muller Hzn, S., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart*. I. *Het bisdom Utrecht* ('s-Gravenhage 1921).

Naarding, J., 'Stad en Ommelanden', in: Heeroma, K., en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen,* 45-62.

Nanninga Uiterdijk, J., 'Dr. Johan de Mepsche; eene bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Groningen en Ommelanden onder Spaansche heerschappij', in *BGOG* IX (Groningen 1872) 81-160.

Nienes, A.P. van, en M. Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders, Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum-Den Haag-Leeuwarden 2002).

Niermeyer, J.F., 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw' in: *AGN* III (Utrecht 1951) 125-160.

Nierop, H.F.K. van, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *BMGN* 110 (1995) 205-224.

Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland onder de regering van hertog Karel van Egmond* II (Arnhem 1862).

Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* VI 3 (Arnhem 1875).

Nip, R.I.A., 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief' in: Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040,* 67-92.

Noomen, P.N., 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: Boersma, J.W., e.a., red., *Groningen 1040,* 97-144.

Oosterhoff, F.G., *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988).

Oosterhout, M.G., e.a., eds., *Pax Groningana. 204 oarkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu,* (Groningen 1975).

Overdiep, G., 'Mitspete of Nutspete', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 81 (1963) 241-247 en afb. III-VI.

Overdiep, G., 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', in: *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191.

Pagel, Karl, *Die Hanse* (Braunschweig 1963[3]).

Parker, Geoffrey, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659* (Cambridge 1972).

Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt* (Penguin books 1990),

Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen/Amsterdam 1977).

Poelman, H.A., 'De buitenlandsche handel van Groningen in verband met den Frieschen handel gedurende de twaalfde en dertiende eeuw', in: Poelman, H.A., e.a., *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans,* 9-21.

Poelman, H.A., e.a., *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans* (Amsterdam 1929)

Postma, F., 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', in: *BMGN* 120 (2005) 1-27.

Postma, F., 'Het ontstaan van het Nederlandse Statenbewind. Monarchomachistische import of product van eigen bodem?', in: *BMGN* 120 (2005) 362-378.

Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat* (Zutphen 1983).

Postma, F., *Viglius van Aytta: de jaren met Granvelle* (Zwolle 2000).

Praamstra, H., 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', *GVA* 1958, 127-144

Pronk-Wiersema, L.M., en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl* (Ezinge 1988).

Puhle, Matthias, *Die Vitalienbrüder. Klaus Störtebeker und die Seeräuber der Hansezeit* (Frankfurt 1994²).

Raa, F.J.G. ten, en F. de Bas, *Het Staatsche Leger*, deel I (Breda 1911).

Reimers, H., *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908).

Rescher, Nicolas, *Pluralism; Against the Demand for Consensus* (Oxford 1992).

Reyd, Everhard van, *Historie der Nederlantscher oorlogen* (Leeuwarden 1650).

Rhoer, J. de, 'Plaatselijke beschrijving van Westwoldingerland benevens de dorpen Bellingwolde en Blijham, en 't gene verder tot dien rechtstoel behoort', in: *Verhandelingen [....]* PEIP IV tweede stuk (Groningen 1809).

Rhoer, J. de, ed., 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425' in: *Verhandelingen [...]* PEIP V (Groningen 1828).

Richthofen, Karl Freiherr von, *Friesische Rechtsquellen* (Berlin 1840).

Ridderikhoff. C.M. ed., *Deuxième livre des procurateurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1546-1567. Première Partie,* II (Leiden 1988).

Rietema, S.P., 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijl', *GVA* 1924, 108-120.

Rij, Hans van, ed. en vert., *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989).

Rinzema, Anton, 'De stadhouder en de houding van de stad. Jasper van Merwijck als Gelders stadhouder in Groningen (1522-1530)', in: Boer, D.E.H. de, e.a., red., *Het Noorden in het midden,* 87-106

Rinzema, Anton [J.], 'Een burger vertelt. De kroniek van Johan van Lemego' in: Ebels-Hoving, B., e.a., reds., *Genoechlicke ende lustige historiën. Laat middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland,* 61-78.

Rinzema, A.J., 'Ubbo Emmius als historicus', in: Kuppers, W.J., e.a., red. *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen,* 49-62.

Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* (2003).

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw,* 3 dln., (Amsterdam, 1945-1947).

Ros, F.U., *Rennenberg en de Groningse malcontenten* (Assen 1964).

Rutgers, C.P.L., 'De gevangenschap van enige Ommelander prelaten en edelen', in: *GVA* 1896, 192-223.

Rutgers, C.P.L., 'Een langdurig proces', in: *GVA* 1892, 121-143.

Rutgers, C.P.L., 'Vóór en na de Reductie', in: Blok, P.J., e.a., *Gedenkboek der reductie van Groningen in 1594,* 119-136.

Ryle, Gilbert, *Collected papers*. 2 dln. (Londen 1971).

Schaap, J.W., 'De burggraven van Groningen' *De Nederlandsche Leeuw* 96 (1979) 71-104.

Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: Bruin, R.E. de, e.a., red., *Geschiedenis van de stad Utrecht,* 191-294.

Schaïk, Remi van, *Walfridus van Bedum; een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985).

Schaïk, Remi van, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Schaïk, Remi van, e.a., red., *Onder vele torens,* 15-47.

Schaïk, Remi van, e.a., red., *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002)

Scheltens, J., 'De positie van den noordrand van Drenthe tegenover de stad Groningen gedurende de middeleeuwen' I, *Nieuwe Drenthsche Volksalmanak* 12, 1894 (1893) 235-273.

Schepper, H. de, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579', in: *AGN* V (Haarlem 1980) 312-349.

Schilling, Heinz, 'Die "Emder Revolution" als europäisches Ereignis', in: Lengen, Hajo van, ed., *Die "Emder Revolution" von 1595,* 113-136.

Schilling, Heinz, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums', in: Koenigsberger, Helmut G., en Elisabeth Müller-Luckner, eds., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*, 101-144.

Schilling, Heinz, *Die Stadt in der frühen Neuzeit.* Enzyklopädie deutscher Geschichte 24 (München 2004²).

Schmidt, H., *Politische Geschichte Ostfrieslands.* Ostfriesland im Schutze des Deiches 5 (Leer 1975).

Schmidt, Heinrich, 'Geschichte der Stadt Emden von 1500 bis 1575', in: Brandt, Klaus, e.a., *Geschichte der Stadt Emden* I, 161-269.

Schoonbeeg, P., e.a., *Ubbo Emmius. Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen* (Groningen 1989).

Schotanus, Chr., *De geschiedenissen (...) van Friesland* (Franeker 1658).

Schroor, Meindert, *De atlas der provincielanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996).

Schroor, M., *De atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).

Schroor, Meindert, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).

Schuitema Meijer, A.T., e.a., *Historie van het archief der gemeente Groningen* (Groningen 1974).

Schuitema Meijer, A.T., en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965).

Schuitema Meijer, A.T., en Eef van Dijk, *Inventaris van de archieven van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen en de daarmee samenhangende stichtingen* ([Groningen] 1973).

Schutter, G.N., *Het Huis met de Dertien Tempels* ([Groningen] 1964).

Schuur, J.R.G., 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *BMGN* 102 (1987) 1-28.

Schwartsenberg tho Hohenlansberg, G.F., *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland* II (Leeuwarden 1773).

Siebert, E., Walter Deeters en Bernhard Schröer, *Geschichte der Stadt Emden 1750 bis zur Gegenwart.* Ostfriesland im Schutze des Deiches VII (Leer 1980).

Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* [met toelichting] (Groningen 1962).

Siemens, B.W., *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).

[Sitter, A.J. de,] *Tegenwoordige Staat (…) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794).

Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970).

Smit, F.R.H., *De slach by Boxum* (Leeuwarden 1586).

Spruit, J.E., e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* I *Instituten* (Zutphen/'s-Gravenhage 1993).

Spruit, J.E., e.a., red., *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling* II *Digesten* 1-10 (Zutphen/'s-Gravenhage 1994).

Stichting voor Bodemkartering, *Bodemkaart van Nederland*, blad 7 west; Groningen (1973).

Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968).

Sytsema, Johanneke, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelander Rechtshandschriften* (Amsterdam 1998).

Telting, A., ed., *Stadboek van Groningen.* Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks 9 ('s-Gravenhage 1886).

Tijms, W., 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', in: *Noorderlicht*, Historia Agriculturae XVIII (Groningen 1988) 21-44.

Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Leipzig 1887).

Toulmin, Stephen, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (Chicago 1990).

[Trip, Lucas,] 'Vertoog over den invloed van onze Nederlandsche moedertaal op onze Vaderlandsche Rechtsgeleerdheid in derzelver kunde en gebruik', in: *Verhandelingen [....]* PEIP I (Groningen 1773) 19-126.

Tromp, H.M.J., 'Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395' in: Heringa, J., red., *Geschiedenis van Drenthe,* 171-196.

Tyaerda van Rinsumageest, Worp, *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850).

Ullmann, Walter, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Londen 1961).

Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *AGN* II (Haarlem 1982) 188-253.

[Valle, Fuensanta del, en Jose Sancho Rayon,] eds., *Comentario del coronel Francisco Verdugo de la guerra de Frisia en XIV años que fué gobernador y capitan general de aquel estado y ejército por el Rey don Felipe II, nuestro Señor* (Madrid 1872).

Veen, J.S. van, en A.A. Beekman, *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III. De bisdommen Munster, Keulen en Luik; het bisdom Doornik.* Geschiedkundige atlas van Nederland (Den Haag 1923).

Veen, W.K. van der, 'Het Sint-Jurgensgasthuis en de weren te Helpman', in: Boersma, J.W., en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut,* 333-351).

Verhoeven, Cornelis, *Het grote gebeuren* (Utrecht 1966).

Verhoeven, Cornelis, *Omzien naar het heden* (Utrecht 1968).

Versfelt, H.J., *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794* (Groningen 2003).

Vredenberg-Alink, J.J., *Kaarten van Groningerland. De ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen met een lijst van gedrukte kaarten vervaarigd tussen 1545 en 1846* (Uithuizen 1974).

Vries, Oebele, 'Bestond er bij de Groningers vóór de Reductie

een Fries besef?, in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie*, 223-235

Vries, Oebele, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).

Vries, G.M. de, *Pompen, paapen en kiellichten.* Bijdrage tot de geschiedenis van het zeewezen VIII ('s-Gravenhage 1977).

Vries, K. de, 'De middeleeuwse stadsrechten', in: Slicher van Bath, B.H., e.a., red., *Geschiedenis van Overijssel*, 89-92.

Vries, W. de, 'Friese namen in 't Gorecht en over de Drentse grens', in: *NGN* VIII (Leiden 1932) 20-29.

Vries, W. de, 'Groninger topographica', in: *NGN* X (Leiden 1936) 97-163.

Vries, W. de, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946).

Wagenaar, L.H., *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria).

Waterbolk, E.H., 'Staatkundige geschiedenis', in: Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen,* 235-276.

Waterbolk, E.H., 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: Boekholt, P.Th.F.M., e.a., red., *Rondom de reductie,* 98-115.

Waterbolk, E.H., 'Met Willem Lodewijk aan tafel', in: idem, *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981) 296-315.

Waterbolk, E.H., 'Terug naar Everard van Reyd (1550-1602) in: Berkel, K. van, e.a., red., *Nederland en het noorden,* 27-46.

Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen-Djakarta 1952).

Weber, E., 'Das Dollartprojekt als völkerrechtliches Problem', *Ostfriesland* 1978/1, 3-9.

Werff, E.O. van der 'De opkomst van het stadsbestuur van Groningen 1245-1400', in: Boersma, J.W., e.a.., red., *Groningen 1040,* 193-208.

Werff, Egbert van der 'Katholiek en protestant rond de Reductie', in: Brood, P., red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, 117-142

Westra, Frans 'Johan Sems 1572-1635' (onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1980).

Wiarda, T.D. *Ostfriesische Geschichte*, 11 dln. (Aurich/Leer 1791-1817).

Wichers, H.L. *Verklaring van het tractaat van reductie der stadt Groningen aan de Unie van Utrecht*, 2 dln. (Groningen 1794-1796).

Wiemann, Harm 'Das Reich, die Niederlande, der Graf und die Stände Ostfrieslands 1595-1603', in: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 39 (Hildesheim 1967) 115-149.

Wieringa, W.J., *Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946). Wiersum, E. *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898).

Wijnne, H.A. *Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd* (Groningen 1865).

Williams, Patrick *Philip II* (Palgrave 2001).

Winsemius, P. *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622).

Winter, P.J. van *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* I. Werken uitgegeven door de vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, gevestigd te 's-Gravenhage, 12 ('s-Gravenhage 1951).

Winter, P.J. van 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?' in: idem, *Verkenning en onderzoek,* 189-240; eerder verschenen in *GVA* 1942, 1-78.

Winter, P.J. van, *Verkenning en onderzoek. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1965).

Winter, P.J. van 'De Zeven Provinciën', in: idem, *Verkenning en onderzoek,* 82-104.

Winter, P.J. van, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948).

Wolfs OP, S.P. *Das Groninger "Religionsgespräch" (1523) und seine Hintergründe* (Utrecht/Nijmegen 1959).

Woltjer, J.J. *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).

Woltjer, J.J. 'Van katholiek tot protestant', in: Formsma, W.J., e.a., red., *Historie van Groningen,* 207-232.

Woordenboek der Nederlandsche taal XII, 1e st. ('s-Gravenhage / Leiden 1931).

Wybrands, Aem.W. ed., *Vita Sibrandi* in: *Gesta abbatum Orti sanctae Mariae* (Leeuwarden 1879).

Ypeij, A., en H.O. Feith*, Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend uit den giftbrief van Hendrik III aan de St. Martenskerk van Utrecht van den jare 1040* (Groningen 1836).

Zuidema, W., ed., 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *BMHG* 12 (1889) 93-181.

Zuidema, W., *Wilhelmus Frederici, Persona van Sint Maarten te Groningen, 1489-1525* (Groningen 1888).

Enkele termen toegelicht

Ambtman	In principe iedere functionaris die belast is met de uitoefening van een overheidstaak. Het woord werd in Groningerland vooral gebruikt voor degene die uit naam van de bevoegde autoriteit de overheidsrechten in het Gorecht of het Oldambt uitoefende.
Banmijl	De banmijl van een stad is de grens van het gebied waarbinnen het recht van die stad gold. Zie ook *stadsvrijheid.
Bouwmeester	In Groningen (1) de functiebenaming van de 'directeur Openbare Werken', en (2) een officiële vertegenwoordiger en woordvoerder van de gilden bij het stadsbestuur, die als zodanig deel uitmaakte van de *wijsheid.
Corpus	(Latijn) Letterlijk: lichaam. In overdrachtelijke zin gebruikt voor een eenheid die niet zonder fatale gevolgen verbroken kan worden.
Corpusland	De in de onmiddellijke nabijheid van een klooster gelegen landerijen die door de kloosterlingen zelf worden gebruikt.
Costumen	Gebruiken die de status van gewoonterecht hebben verworven.
Drost	Oorspronkelijk hoofd van de Frankische paleishuishouding, later algemene functie-aanduiding voor bepaalde plaatselijke gezagsdragers. In Groningerland vooral gebruikt voor degene die in naam van het stadsbestuur het overheidsgezag uitoefende in het Oldambt en als zodanig ook wel *ambtman werd genoemd.
Emphiteosis	Verpachting.
Gezworen meente, gezworenen	College van vertegenwoordigers van de Groninger burgerij die, na het afleggen van een bijzondere eed, optraden als adviseurs voor het stadsbestuur.
Gildrecht	Het college dat in Groningen belast was met de rechtspraak in kwesties van handels- en zeerecht en toezicht uitoefende op de handhaving van het Groninger *stapelrecht.
Grietman	Bediener van een plattelandsjurisdictie in het Westerkwartier en Westerlauwers Friesland.
Hamrik	In het oorspronkelijk onbedijkte Friese (en ook Ommelander) wierdenlandschap het bij een nederzetting horende grasland dat in de zomer droogviel en – gemeenschappelijk – werd gebruikt.
Heerlijkheid	Overheidsrechten die men niet als ambtenaar, maar als eigen erfelijk rechten uitoefent. Het woord kan ook het gebied aanduiden waarbinnen deze rechten golden.
Hof, hofrecht, hofgerecht	Een hof of *curtis* is het centrum van een groot landgoed, waarvan meerdere hoeven deel uitmaken en dat beheerd wordt door een (hof-) meier of **villicus*. Hofrecht is de aanduiding van (1) de relatie tussen de eigenaar van het landgoed en degene die het namens hem beheert, en (2) de rechtsverhouding tussen de bij het beheer van het landgoed betrokken personen. Het hofgerecht is het lichaam dat belast is met de handhaving van het hofrecht.
Hoofdeling	Lid van de autochtone adel in de Friese Ommelanden dat overheidsrechten over een bepaald gebied uitoefent. Het woord wordt in de loop van de zestiende eeuw ook gebruikt voor niet-adellijke personen die deelhebben aan rechtspraak en bestuur ten plattelande.

Hoofdman	Stad-Gronings functionaris die oorspronkelijk samen met Ommelander rechters, later ook zonder hen, overheidstaken uitoefende ten aanzien van die delen van de Ommelanden waarmee de stad Groningen in verbond stond. De hoofdmannen waren meestal ervaren stadsbestuurders die het hoofdmanschap bekleedden in de jaren dat ze om reglementaire redenen geen lid van het stadsbestuur konden zijn.
Hoofdmannenkamer	De vergaderruimte van het college van hoofdmannen in het raadhuiscomplex op de Grote Markt te Groningen. Bij metonymie ook het college zelf, dat vergaderde onder voorzitterschap van de stadhouder, die de plaats innam van de landsheer. De stadhouder kon weer worden vervangen door een *luitenant (-stadhouder). De Hoofdmannenkamer werd ten tijde van Filips II ook wel 's Konings Kamer genoemd.
Hoogheid	Dit woord wordt soms gebruikt als synoniem voor 'soevereiniteit'.
Hoveling, hoveding	In de stad Groningen de benaming van bestuursleden van de ambachtsgilden.
Immuniteit	Oorspronkelijk: 'vrijstelling van lasten'. Het woord wordt gebruikt voor de rechtstoestand van een gebied dat in zekere mate onttrokken was aan het normale overheidsgezag. Het woord kan ook het gebied aanduiden waar een dergelijke rechtstoestand gold.
Investituur	Letterlijk: bekleding. Officiële overdracht van rechten aan degene die met de uitoefening daarvan is belast.
Jaartax	De aan de landsheer verschuldigde jaarlijkse belasting.
Jure belli	(Latijn) Krachtens oorlogsrecht.
Jus de non evocando	(Latijn) Het recht om niet buiten de eigen residentie terecht te hoeven staan.
Jus forestense	(Latijn) Het aan de koning toekomende recht op de woeste grond.
Kluft	Stadswijk in Groningen.
Krumstert	Munt ter grootte van 2/3 Groninger stuiver (½ Brabantse stuiver).
Luitenant	Algemene aanduiding voor 'plaatsvervanger'. In het zestiende-eeuwse Groningen speciaal gebruikt voor de functionaris die in Stad en Lande als vertegenwoordiger van de centrale regering optrad en als zodanig de stadhouder verving ('luitenant-stadhouder').
Marke	Van oorsprong 'grens'. Ook aanduiding van het geheel van een bij een buurschap behorend gebied, inclusief de wegen, wateren en onverdeelde, gemeenschappelijk beheerde landerijen, zoals hooilanden, venen en bossen. Met het woord markegrond worden in het bijzonder de gemeenschappelijke eigendommen van de buurschap bedoeld.
Mene achte	Deze term uit de bestuursorganisatie van de stad Groningen is vooralsnog niet met zekerheid te duiden. Vermoedelijk staat hij voor zoiets als 'inspraak van allen die daartoe gerechtigd zijn' en bij metonymie ook voor degenen die inspreken.
Ministeriaal	Van oorsprong onvrij of halfvrij persoon die in dienst was van de koning of zijn vertegenwoordiger. In de loop van de tijd klimmen de ministerialen op tot vrijen en worden lid van de adel.
Narratio (*narrata*)	(Latijn) Dat deel van een oorkonde waarin een exposé wordt gegeven van de omstandigheden die hebben geleid tot de in het stuk vastgelegde rechtshandeling.
Nootweg	Landweg met een agrarische functie, niet dienend als verbindingsweg tussen nederzettingen.
Olderman	Oorspronkelijk waarschijnlijk algemene benaming voor een functionaris die, als ouder en ervaren lid van een bepaalde kring van personen, optreedt als bestuurder en woordvoerder van die kring. In Groningen in het bijzonder de benaming van de functionaris die belast is met het voorzitterschap van het *Gildrecht.

Ommelanden	Aanduiding voor de landschappen Westerkwartier, Hunsingo en Fivelgo. Zie voor de ligging van deze gebieden en de onderdelen ervan de kaart op p. 49.
Pandhaling	Het bij een schuldenaar weghalen van onderpanden ter waarde van het door hem verschuldigde bedrag.
Persona	(Latijn) Functie-aanduiding van een van de beide pastoors van de Sint Maartenskerk te Groningen. De persona was de 'hoofdpastoor' van Groningen en stond aan het hoofd van de kerkelijke organisatie in Groningen en het Gorecht.
Pijp	Stenen boogbrug van geringe omvang of grote duiker, waardoor een watergang onder de stadswal werd doorgevoerd.
Precariën	Een elk schrikkeljaar door de inwoners van het Gorecht te betalen heffing waarmee zij het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht erkenden. Later is het recht erop door de stad Groningen in bezit genomen.
Redger	Bediener van een plattelandsjurisdictie in Hunsingo en Fivelgo.
Regaal	Een (oorspronkelijk) uitsluitend aan de koning toekomend recht.
Rijk	Het (Duitse) Rijk of Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie was de staatsrechtelijke koepel van de Duitse landen die eens tot het rijk van Karel de Grote hadden behoord. Tot de Westfaalse vrede van 1648 maakten ook Stad en Lande van Groningen en de overige Nederlandse gewesten deel uit van het Duitse Rijk.
Rooms-koning	Sinds halverwege de elfde eeuw de titel van de Duitse koning gedurende de periode tussen zijn uitverkiezing en zijn officiële kroning tot keizer. De titel geeft aan dat de Duitse koningen en keizers zich zagen als de opvolgers van de Romeinse keizers.
Rijksdag	Vanaf het einde van de vijftiende eeuw de benaming van de vergadering van vorsten en notabelen die de Duitse koning of keizer bijstond bij het besturen van zijn rijk.
Rijkskamergerecht	Het in 1495 opgerichte en te Spiers gevestigde hoogste rechtscollege van het Duitse Rijk
Rot	Gedeelte van een *kluft, meestal bestaande uit één straat.
Sauvegarde	Een document dat tegen betaling door militaire autoriteiten werd afgegeven en de bezitter ervan vrijwaarde van plundering.
Schepenen	De door het bevoegd gezag uit de vrije bevolking gerecruteerde, later ook wel door verkiezing door de rechtsgenoten aangewezen 'oordeelvinders', die onder voorzitterschap van een landsheerlijk ambtenaar (de *schout) de plaatselijke rechtbank vormen.
Schepperij	Een door een 'schepper' geleid onderdeel van een *zijlvest of waterschap, zelf bestaande uit meerdere zijl-eden.
Schout	In Groningen: 'schulte'. De ambtenaar die als plaatselijk vertegenwoordiger – direct of indirect – van de landsheer optreedt en als zodanig belast is met het opsporen van strafbare feiten, het formuleren van aanklachten, het voorzitten van het plaatselijke gerecht en het tenuitvoerleggen van het gevelde vonnis.
Schuitenschuivers	Binnenschippers. In Groningen in het bijzonder de benaming van de schippers die vanuit de venen ten zuidoosten van de stad turf aanvoerden over de Hunze en – later – het Schuitendiep en daartoe ook dit vaarwater onderhielden. Ze woonden in een ten zuidoosten van de stad Groningen, buiten de muren of wallen gelegen 'voorstad', het Schuitenschuiverskwartier. Deze is in de late zestiende eeuw van een omwalling voorzien (de 'Schuitenschuiversschans') en diende de koninklijke troepen tot legerplaats.
Stadsjurisdicties	De plattelandsgebieden waar (een deel van) het overheidsgezag bij de stad Groningen berustte. De beide Oldambten en het Gorecht of Gericht van Selwerd waren de eerste stads-

	jurisdicties. In 1619 kwam daar Westerwolde bij en in 1633 werd in de tot ontwikkeling gebrachte veengebieden tussen het Gorecht en het (Wold-) Oldambt het Gericht van Sappemeer als aparte rechtstoel opgericht.
Stadsvrijheid, stadstafel	Het buiten de stadsmuren of –wallen gelegen gebied waar het Groninger stadsrecht gold. Zie ook *banmijl.
Stapelrecht	Een stedelijk recht op grond waarvan een stad de enige plaats was binnen een bepaald gebied, waar handel gedreven mocht worden.
Taalman	Woordvoerder van de *gezworen meente.
Villicus	(Latijn) Beheerder van een *hof, 'hofmeier'.
Vrijbuiter	Een krijgsman die niet in dienst is van een opdrachtgever, geen soldij ontvangt en ook niet onder de krijgstucht staat, maar van de oorlogssituatie gebruik maakt om onderdanen van de vijand te arresteren en transporten ten behoeve van de vijand te onderscheppen. Soms, maar lang niet altijd, beschikten vrijbuiters wel over een officiële licentie ('kaperbrief') hiervoor.
Vroedschap	Vertegenwoordiging van de meest gegoede en daarom belangrijkste burgers van een stad.
Warf	Vergadering van plattelandsrechters in Groningerland.
Wijsheid	Term uit de bestuursorganisatie van de stad Groningen, waarmee burgemeesters en raad, gezworen meente en bouwmeesters van de gilden als collectief worden aangeduid.
Zijl	Uitwateringssluis.
Zijlvest	Waterschap. Een zijlvest bestaat meestal uit meerdere *schepperijen.
Zuidwending, zijdwende	Ten behoeve van de grondexploitatie aangelegde, van een ter plaatse gegeven hoofdrichting afwijkende combinatie van een watergang met dijk.

Index

Bij geografische namen zijn, ook wanneer ze niet uitdrukkelijk worden vermeld, ook de bijbehorende bijvoeglijke naamwoorden en aanduidingen van bewoners mede begrepen. Dus: 'Friesland' staat ook voor Fries en Friezen, 'Holland' voor Hollands en Hollander(s).

A

A	zie Drentse A, Münsterse A, Westerwoldse A
Aagte, vrouw van Jan Jacobs	261
Abbingesloot (Avingesloot, Havensloot)	249, 366
Abbingeweer	357, 366
Abbring, Herman	194, 340-343, 390, 440-451, 453, 455-457, 459-467, 475, 487, 503-508, 513-514
Abdena, familie	407
- , Imel	407
Abdinc- (lande, strange)	357, 361, 366
Abel Tasmanstraat	252, 253
Abeli, Hermannus	557
Abrug	580
Achelen, dr. Igram van	533, 578
Achtkarspelen	59, 73
Acht Zijlvesten	248, 313-315, 378-379
Acker Stratingh, G.	zie Stratingh, G. Acker
Addinga	70
- , Egge	70
- , Hayo	71, 185
Adorp	209, 223, 274, 292, 303, 371
- , jurisdictie	210, 213
Adriani, Assuerus	557
Aduard	59, 77, 120, 124, 209, 221, 247-249, 252-253, 265, 282, 364-367, 371, 378, 538, 550, 553, 580
- , jurisdictie	210, 212-213
- , klooster	55, 61, 259, 261, 291, 309, 313, 359, 411, 566
- , abt	52, 249, 259, 392, 431, 498
Aduarderdiep	249, 261-262, 279, 281, 366, 551-554, 580
Aduarderdiepsterweg	580
Aduardersteentil	525, 550, 552-553, 580
Aduarderzijl	249, 250, 279, 363-366, 370, 525
Aduarderzijlvest	239-240, 246, 249, 255, 279, 281, 366
Aexma, Hotzo	571
Agneza	297-298, 310, 376
Agricolastraat	359
Aha	513
Akerk	237, 362, 392, 474, 557
Akerkhof	237
Akerspel	196, 505
Akluft	196, 573
Albada, Aggaeus van	175
Albanië, Albanezen	574
Alberda, Reint	132, 519, 571
Alberti, Thomas, accijns-meester	468
Alberts, Johan	111
Aldegonde, Marnix van Sint	175
Alderd	218
Aldringa, Habbe	574
Alfgerdis	19
Alinghuizen	279, 370
Alkmaar	541
Alleke, weduwe van Hugo Calmers	177
Allens, Volmaer	505
Allersma	247
Alma, Jelmer	133

Alma, R.H.	182, 379
Alpen	169
Altenesch	300, 377
Althusius, Johannes	9, 97, 102, 157, 162-164, 171, 188-189, 196, 200
Alting	
- , Bernhard, syndicus van Groningen	8, 103, 156-159, 163, 187, 190, 198, 205-206, 231, 289, 322-323, 330, 333, 351-352, 373, 384, 388, 412, 476, 509-510
- , Egbert, secretaris van Groningen	38, 95, 145, 149, 197, 366, 368, 386, 441, 448, 455-456, 458-460, 462, 469, 471-472, 504, 558, 561, 563, 572, 574
- , Joachim, burgemeester van Groningen	199
- , Menso, predikant	187, 479
Alva, hertog van	35, 87, 148, 150, 160, 198, 364, 478, 480, 493, 521, 547, 579
Ambrosius	202, 344
Ameland	176, 461
Amerika	11
Amersfoort	107
Amsterdam	36, 160, 429-430, 435, 463, 472, 479, 522, 527, 529, 558, 561
Andernach	62
Ane	18, 288, 296
Anloo, pastoor	291, 374
Anna, dochter van Willem van Oranje	580
Anna Paulowna	235
Annen	310
Ansfried, bisschop van Utrecht	353
Antonius	570
Antwerpen	43, 91, 160, 176, 188, 191, 414, 435, 440-441, 455, 458, 463, 469, 471, 477-478
Apen	410, 458
Apoort	251-253, 281, 363, 547, 555, 557, 565-567
Appèlbergen	296
Appingedam, Damster	3, 20-21, 67, 77-78, 82-83, 87, 119, 300, 310, 333, 335, 336, 388, 444-445, 448, 450, 455, 458, 460, 475, 488-489, 493, 501, 504, 507, 513, 592
Aquino, Thomas van	101
Aragon, Johanna van	31
Aranjuez	577
Arbere	221, 247, 249, 259, 265, 281-282, 364-366, 371, 378
Aremberg, Jean de Ligne, graaf van	34, 185, 440-443, 446, 448, 463, 466, 468-469, 504, 508
Aristoteles	100-102, 189
Arkel, Jan van	26
Armada	577
Arnhem	13, 81, 128
- , Godfridus van, abt van Aduard	392
Arntzenius, H.J.	235
Aschendorf	221, 460
Aschool	185
Assen, klooster	234, 238, 566
Assingekluft	196
Asterwalda (Oosterwolde)	zie Drenterwolde
Astraat	280
Aubin, Hermann	495
Augsburg	188, 418, 434-513 (passim)
Augustinus	202
Augustijnenklooster te Appingedam	336
Aurich	409, 437, 503, 512-513, 515
Auvergne, Guilaume d', bisschop van Parijs	21, 170
Auwema, Bocko	539, 576
Avesnes, Guido van, bisschop van Utrecht	22, 25, 52, 105, 190
Avingesloot	249, 366 zie ook Abbingesloot
Aweg	280, 367

Aykema, Tjalling	333, 387
Aylva, Wybrand van	533
Aysma, Hessel, president van het Hof van Friesland	336, 533-534, 544, 575-576
Aytta, Viglius van	340-343, 428-429, 434, 441-443, 445-447, 449, 455-456, 459-466, 469, 472, 485, 487, 490, 493, 501-505, 509, 599
Azoren	522

B

Backer, Willem	438
Baden, Frederik van, bisschop van Utrecht	172-173, 320, 323, 327, 382, 390
Baert, Johannes, drost te Greetsiel	457
Baflo	178
Bakkeveen	270, 551
Ballen, van	
- , Egbert	192
- , Johan van	198
Balkweg	551
Baltische staten	478
Bangeweer (Bawingewere; onder Hoogkerk)	244, 247, 256, 266, 288, 363-364, 374
- , Herdericus tho	364
Bardesius, Willem	529
Barlinckhoff, Cornelis en Johannes	28
Berlaymont (*Barlemont*), van	462
Baroldes, Hendrick	115
Barrahûs	235, 361
Bazel	162
Beckeringh, Lambertus	382
Bederawolde	357
Bedum	223, 227, 285, 292, 356-357
Bedumerzijlvest	379
Bedumerweg	382, 396
Beerta	68
Beieren	93, 141
- , Albrecht van	57, 68, 173, 178, 216, 260, 263, 380, 498, 505, 521, 535, 572
- , Jan van	521
Beijum	225, 228, 285, 292
Beijumer Zuidwending	224-229, 254, 285, 293, 369-370, 394-397
Beke, Johannes de	296, 372
Bellingwolde	69, 71, 331, 417, 529
Bellingwolderzijl	72, 528
Belta, Peter	102
Beneluxweg	221
Beninga, Eggerik (van Grimersum)	30, 173, 194, 332, 387, 444, 450-451, 454, 467, 500-501, 505-507
Benninge, Sicke	119, 124-125, 132-133, 136, 139-140, 186, 194-195, 321, 323-324, 326-328, 338-339, 384-386, 412-413
Bentheim	417, 545
- , graaf van	438, 504
- , graaf Everwijn van	192
Berg, van den	
- , Frederik	186, 564
- , Herman	526
- , Oswald	526
Bergen op Zoom	107, 435, 469, 471
Berghuis	220
Berlaymont, Claude de	577
Berlin, Isaiah	201
Bernold, bisschop van Utrecht	315, 354
Berntsen, Lambert	556-557
Berum	286, 305, 409, 506, 512-513
- ,	zie Hartbert van
Besloten Venen	296
Beswerd	247
Beyers, Nicolaas en Evert	177
Billy	zie Robles, Caspar de
Bippen, Wilhelm von	513
Bisschopsberg	18, 295
Blaeu, J.	461
Blankenheim, Frederik van, bisschop van Utrecht	27, 57-58, 68, 172-173, 179, 318-319, 324, 376, 380

Blankeweer	376
Blauwbörgje	255, 367
Blauwbörgstertocht	255, 276, 278, 285, 377
Blickle, Peter	159
Blijham	72, 331
Blok, D.P.	295, 377
Bocht van Watum	510
Bodin, Jean	112-113, 174
Boendale, Jan van	191
Boien, Herman, landrechter	467-468
Bolardus, Rotger, veehandelaar	467-468, 471
Bolwerk	296, 376
Bolsward	549
Bor Christiaens, Pieter	573
Borg	226-228, 233, 308, 313, 379
Borgham (Borgmannenham)	265, 278-279, 285, 293, 306, 317, 371, 375
Borgsloot	226-227, 315
Borgsweer	68
Borgwal	315
Borgweg	228-229
Borkum	406, 464, 480, 491
Bornevrede	73
Borssum	463
Bos, P.G.	146-147, 179-181, 183-184, 198, 388, 571
Boterdiep	224, 293, 370, 382, 396
Boteringekluft	196, 573
Boteringepoort	52, 297, 557
Boteringestraat	274
Bottrop	497
Boudewijn II van Holland, bisschop van Utrecht	287, 312
Bourgondië, Bourgondisch, Bourgondiërs	14, 29-32, 34, 60, 62-64, 67, 69, 73, 75, 82-83, 109, 122-124, 134, 142-143, 173, 186, 191, 319-320-321, 332, 336, 338-339, 352, 387, 389, 401-402, 409, 419, 446, 449, 466, 504, 521
- , David van, bisschop van Utrecht	60, 68, 142, 173, 319, 324, 326, 336, 338, 342, 381-382, 389
- , Filips de Goede, hertog van	60, 74, 109, 521, 535
- , Karel de Stoute, hertog van	60-62, 64, 75, 90, 109, 319-320, 521, 535
- , Filips de Schone	31, 504
- , Karel van	zie Karel V
- , Maria van	31, 414
Bourgondische Kreits	437, 465, 476, 486-487
Bourtange	71, 431, 528, 591
Bourtanger Moor	431, 489, 541, 545
Bove, Henrick, accijnsmeester	468
Bovenrijn	139
Boxum	527, 580
Brabant	16, 25, 32-33, 62, 90, 107, 143, 333, 335, 338, 388, 403, 426-427, 439, 448, 455, 462, 469, 471, 479, 496, 509, 528, 537, 564, 579
Braemsche, Johan(nes)	120, 428, 439, 443, 447-448, 450, 452, 457, 459-460, 472
Brake, Herman ter, notaris	343
Brandi, Karl	112
Brants, Jacob	204
Braudel, Fernand	14
Braun en Hogenberg, stedenatlas van	424, 481, 580
Brede Markt (Grote Markt)	127, 237, 556
Breeberg	551
Bremen	29, 93, 168, 188, 190, 204, 300, 428, 434, 491, 528, 545-546, 579
- , bisschop	297, 300
- , Coert van	183
Breyninck, dr. Wolfgang, procureur te Spiers	469
Brielle, Den Briel	180, 187
Briltil	362
Brimeu, Karel van, graaf van Megen	35, 174
Broerklooster	zie: Augustijnenklooster te Appingedam

Broke, to (ten Broek)	
- , Keno	58, 441
- , Ocko	58, 74
- , Widzel Ockens	505
Brokmerland (Broekmerland)	52-53
Bronkhorst, Frans	28
Bruggen, Heyne ter	368
Brugmans, H.	575
Brugstraat	219, 357, 368, 555, 557
Bruilwering	276, 362
Brundekamaar	255, 279
Brunonen	48
Brunswijk, hertog van	35, 545
Brussel	passim
Buckhurst, Thomas	534
Buitenhof, de	219, 357
Buiter, H.G.	201
Buning	
- , Ludolf	177
- , Otto	310
Buren, graaf van	zie Egmond, Maximiliaan van
Burghley, thesaurier van Engeland	579, 581
Burgsteinfurt	162
Burmania, (van)	
- , Joost	134, 136
- , Rinck	76
- , Tjaart	142, 196
Butjadingen	416, 513
Buttel, Hindrick	417-418
Buurmande (Boermande)	309
Buwe, mr.	339
C	zie ook K...
Caesar	570
Calmers,	
- , Barwold	177, 368
- , Hugo	177
Camminga, van	
- , Tiete	578
- , Wytse	575
Campen, Herman van	133
Campinglaan	238, 269, 275-276
Canter, Gelmer, secretaris van Groningen	120
Cartow, Johan	260
Casparie, W.A.	218-219
Catharijneveld te Utrecht	32
Chartres, bisschop van	172
Chastellain, Georges	109
Christiaan (Kyndt van Maastricht), adelborst in het Staatse leger	551
Christina, koningin van Zweden	100
Cicero	101
Cirksena	402, 413, 416, 425, 437, 446, 491
- , Christoph	403, 419, 425, 476, 486, 514
- , Edzard, hoofdeling	408-409
- , Edzard I ('graaf Edzard')	29-31, 68, 78-80, 82, 108, 119-122, 173, 183, 193, 320-323, 326-328, 330, 382-384, 402, 411, 415-417, 425, 430, 458-459, 488, 499, 503, 506, 512-515
- , Edzard II	403, 419, 425, 434, 476, 478-479, 486, 514, 529, 541, 588
- , Enno I	411-412, 420
- , Enno II	402-403, 417-419, 425, 454, 497, 514
- , Enno III	479
- , Johan I	403, 420-421, 423, 426, 454, 489, 500
- , Johan II	403, 419, 425, 476, 486, 514
- , Uko	411, 415-416, 512-514
- , Ulrich	29, 115, 192, 402, 409-411, 413, 415, 421, 425, 430-431, 437-438, 441, 451-453, 488, 490, 498, 503, 506, 512-513
Clant, familie	390
- , Allert	133

- , Claes
- , Egbert 571
- , Henrick 539
- , Lubbert 123, 133, 193
Claudianus 8, 11
Clemens VII, paus 112, 194
Cleopatra 568, 570
Cleve, Joost van 162, 199-200
Clingeborg, A.E. 264, 266
Cock, Herman 133, 195
Cocquel, Antonie de 526, 558
Coenders (Conrades)
- , Albert 462
- , Bartold 471
- , Berend 193, 325-329, 385-386
- , Coert 193, 323, 326, 328, 386, 430, 501
- , Johan 326, 501
- , Lulof 80, 132-134, 192-194, 328, 386
Coendersborg 385
Coene, Jelto 540
Coep, Lubbert, accijnsmeester 468
Coevorden 18, 34, 90, 286-287, 291, 295-297, 318, 332, 340, 348, 372, 375-376, 381, 389, 404, 406, 449, 524, 526, 528-529, 541, 546, 565, 567, 581, 589, 591-592
- , Frederik van 297
- , Geertruida van 577
- , Reinold van 297, 311
- , Roelof van 288, 374
Conring, Hermann 99, 100, 119
Cortinghuis 283-284, 292-294, 297, 300, 302-303, 306, 371, 375, 382, 396
Coster, H.P. 399
Criecke, Jan 471
Curtinge, Hendrick 375

D

Dalen 18
Dalhem 420, 497
Damsterdiep 10, 66, 221, 228, 255, 266, 270, 279, 345, 368, 395-396, 398, 407, 417, 432, 439, 492, 508, 528, 538
Damsterweg 120, 320
Danzig 188, 338, 478
Darwin, Charles 201
De Klerkstraat 375
Deeters, Walter 514
Delf 66
Delfshaven 99, 573
Delft 91, 99, 184, 573
Delfzijl 66, 83, 87, 89, 279, 333, 345, 407, 417, 480, 483, 492-493, 525, 528-529, 558, 561, 573-574, 590
- , Verdrag van 479
Denemarken 100, 172, 195, 496
Den Haag zie Gravenhage, 's-
Den Ham 249
Descartes, René 188
Dethern (Detern) 512-513
Deventer 25, 107, 126, 142, 151, 172, 322-323, 423, 435, 445-446, 463, 500, 530, 532, 541, 573
- , Herman van 387
- , Jacob van 252-253, 268, 274, 293, 556
Diamantlaan 370
Diedenshausen 162
Diepholt, Rudolf van, bischop van Utrecht 172-173
Dijksterhuis of Ten Dijke te Pieterburen 542, 564
Dijkstra, C.E. 172, 196
Dillenburg 544
Dodingehorn zie Donghorn
Dodo (Doede) 235
Doekegat 510
Doezum 550

Doezumerveen	zie Kornhorn
Dokkum	46, 51, 72-73, 76, 177, 183, 311, 326, 338, 501, 549-550, 552, 561-562, 581
Dollard	66, 68-71, 98, 329, 353, 406, 412, 417, 431-433, 482, 497, 500, 502, 506, 528-529, 545, 558
Dollarthafen	405-406, 422, 483
Domselaar, Evert van	125, 329
Donau	502
Donghorn (Dodingehorn)	234-235, 251, 253-254, 264-265, 280, 312, 314, 361
Doornik	143
Dordrecht	99, 179-180
Dorkwerd (Dorquart, Monomawalde)	219-220, 230, 233, 238, 242, 252, 254, 256, 258, 260-261, 265-271, 274-276, 278, 280, 282-283, 305, 314, 356, 358, 367-370, 553
Dorkwerdersluis	279
Dornum, Sibo van	115
Dortmund-Emskanal	497
Dotiken, Willem van	435
Drachsdorf, Vyt van (Vitt)	119-120, 122, 193, 382
Draper, Derck	574
Drenkelaarstoren	381, 565
Drenterwolde (Wold, *Threntawalda*, *Asterwalde*, Oosterwolde)	18, 288-289, 292, 296, 298, 300-302, 306-311, 314-315, 374, 376-377, 379
Drenthe, Drenten, Drents	passim
- , deken van	390, 440
- , drost van	581
Drentse A	10, 209-211, 213, 217-220, 230-232, 234-238, 241, 243, 247-248, 253-255, 257, 263-266, 276, 278, 280-281, 284, 286, 288, 295, 298, 303, 305, 310, 312, 314, 354, 357-358, 360, 365, 580
Drentselaan (de Lane, Langelaan)	230-232, 234, 236, 238-240, 242, 245, 250-252, 255, 268-269, 271, 312, 362-363 zie ook Peizerweg
Dresden	13
Drie Delfzijlen	313-314, 379
Driemolendrift	357
Drierechtstoelenpunt (de Mude)	210, 212-213, 242, 314, 366 zie ook Mude
Driessen, R.K.	235, 320, 496
Dudley, Robert	zie Leicester
Dülmen	417
Dünebroek	529
Dürer, Albrecht	414
Duinkerken	577
Duitsland, Duitse Rijk, Duits	passim
- , Bondsrepubliek	483, 486, 495
Dulck, Gosen van	115
Dunema, Wyt	387
Durkheim, Émile	200
Duurswold	49, 61, 71, 214, 228, 313, 411
Dwarsdijk	225-228, 394-397

E

Ebbinga, Dodo	361
Ebbingekluft	573
Ebbingepoort	52, 303, 427, 557
Ebbingestraat	115, 126, 131-133, 194, 221, 427
Eckerdisstede	366
Edikan	379
Edzard, graaf	zie Cirksena, Edzard
Eeck, Van der	462
Eeck, Johan, secretaris van Groningen	125
Eelde	209, 211, 230-231, 233, 238, 247, 258, 267-270, 275-276, 278, 282, 288-289, 291, 305, 311, 360, 376
Eelderdiep	217-218, 231, 242-249, 253, 256, 259, 271, 274, 355, 358, 360, 363-366, 369-371, 373-374
Eelderdijk (Meerweg)	209, 211, 230, 233-234, 237, 312, 355, 357

Eelderkolk	360
Eelderwolde	239, 245, 275, 360, 364, 566
Eelderwolderhooiweg (Eelderwolderhooidijk, Madijk, Hooiweg)	230-232, 239, 246, 250, 363
Eelderwolder Onland	364
Eelts	
- , Albert	153
- , Michaël	462
Eems	passim
Eemsdijk	502
Eems-Dollardverdrag	483
Eemsgebied	5
Eemsgouw (*Emisga*)	407, 410-411, 512 zie ook Eemsland
Eemshorngat	510
Eemskanaal	279, 309, 315
Eemsland	52-53, 409, 514, 545, 562-563, 578
Eemsmond	407, 410, 463, 484
Eenum	356
Eexta	68, 181
Egbert II, prefect van Groningen	288-289, 296-298, 374
Egbert III, zoon van Egbert II van Groningen	374
Egbert IV van Groningen	309-310
Egmond, van	
- , Floris	338
- , Karel, hertog van Gelre (Karel van Gelre)	30-31, 68, 79-83, 86, 122-125, 128-131, 139, 145-146, 173, 184, 193-195, 322-325, 327-332, 335, 338, 383, 386, 388, 417, 442
- , Karel jr	134,
- , Maximiliaan, graaf van Buren	439, 502-505
Egypte	570
Ehbrecht, Wilfried	50, 176
Eiteweerd	247
Elama, Gezina	28
Elba (boerderij)	283, 293-294, 300, 302-303
Elbe	404, 509
Elizabeth, koningin van Engeland ('her Majestie')	6, 35, 161-162, 522-523, 533-534, 539, 542-543, 546, 576, 578, 581, 589, 592
Ellens, Wilhelm	261
Elmersma	
- , huis	240-241, 363
- , Reynerus (Elmersna)	364
Elzevier	205
Emden	5-6, 35, 66, 69, 71, 93, 95, 162-163, 169, 175, 187-188, 200, 205, 321, 353, 399-513 (passim), 520, 526, 528, 530, 539, 541, 549, 569, 588, 596, 598-600
Emerentiana, dochter van Diederik Sonoy	542
Emmen	260
Emmius, Ubbo	13, 57, 101-103, 121-122, 144, 146, 157-158, 177-178, 180-181, 192-193, 195, 197, 205, 311, 322, 326, 332-333, 337, 363, 367, 372-373, 377-378, 383-387, 410, 438, 456, 476, 502-503, 508, 597
Emo, abt van Wittewierum	288-289
Emsgonië	zie Eemsland
Enens (Paddepoel)	365
Enens	
- , Herman	95
- , Wicher	177
Engeland, Engels	170, 195, 200, 478-479, 491-492, 509, 522, 527, 529-530, 532-533, 536, 541-543, 546, 561, 565, 575, 577-578, 581, 587, 589, 592
Engelbert	209, 217, 226-228, 289, 292, 295-296, 298, 305-306, 313, 332, 348, 376, 379, 390, 392, 505
Engwierum	580
Enkhuizen	435, 541
Ensse, Evert van	581

Entens	
- . Azinge	575, 580
- , Bartold	332, 387
Enumatil	525, 550, 553, 580
Eppens, Abel	9, 38, 42, 84, 91, 96, 140, 151, 164, 169, 185, 187, 200, 387, 509, 526, 535-536, 543, 561-563, 567, 569, 572-573, 575, 579-580, 588-590, 598
Erasmus van Rotterdam	128
Es, W.A. van	264
Esens	403, 416, 426, 434, 437, 443, 446, 451, 453, 467, 476, 502, 506, 513
Essen, klooster	19, 313, 319
Europa	11, 35, 86, 139, 163, 165, 211, 400, 406, 473
Europese Unie	484
Euvelgunne	217
Euvelgunnerweg	217
Everardi, Popco	198, 561
Everswolde	359
Ewsum, van	535
- , Abeko	577
- , Caspar	557, 561, 563, 580
- , Ewe	178, 535
- , Johan	392
- , Onno	178, 535
- , Wigbold	575, 580
Eysinga, Reyner	535
Ezinge	247
F	zie ook Ph...
Faldern	479
Farmsum	66, 69, 71, 178-181, 408, 475, 525-526, 558, 562, 564, 589
Farnese	
- , Alessandro (paus Paulus III)	112, 505
- , Alessandro, hertog (prins) van Parma	zie Parma, hertog van
Feerwerd	247
Feith	
- , H.O. (I)	391, 399, 496
- , H.O. (II)	221, 323, 337, 339, 390, 514-515
- , J.A.	241, 323, 330, 343
Ferdinand van Habsburg, keizer	474-477, 480, 486, 491, 495, 507, 514-515
Filips	
- , de Goede	zie Bourgondië
- , de Schone	zie Bourgondië
- , II van Habsburg (prins, de Spaanse koning)	4, 6, 14, 29, 35-36, 38, 42-44, 46, 88-89, 95-96, 143, 159-162, 173, 175, 186, 344, 389, 448-449, 465, 474, 478, 492, 494, 509, 517-596 (passim)
Finsehaven	283
Finsterwolde	68, 70, 181
Fivel	93, 214
Fivelgo	20-21, 49-53, 55-57, 59, 61, 64-69, 74, 81, 93, 176-177, 179, 181, 187, 214, 228, 248, 270, 288-292, 300, 302, 304, 306-315, 330, 370, 374, 379, 391, 408, 535, 538, 577, 592
Floris IV, graaf van Holland	297
Folckers, H.W.	243, 277
Folkerding, Folkerdinge, familie	280, 370
- , Alleke	177
Folkersweer	413
Folkert	280
Folkingestraat	389
Folquakerke	zie Dorkwerd
Formsma, W.J.	374, 379, 582
Foxwolde	248-249, 259
Franeker	181, 532, 549-550
Frankfurt	188
Frankische koningen	358, 406

Frankrijk, Frans, Fransen	31, 62, 101, 122, 143, 174, 195, 200, 201, 332, 388, 403, 474, 477-479, 509, 570, 573, 601
- , koning van	100, 473, 522
Franse Revolutie	11, 165
Fransum	247
Fraterhuis	333, 411, 566
Frederik	
- II, keizer	170, 172
- III, keizer	62, 179, 402, 410, 414, 437-438, 451-452, 460, 499, 503, 506, 512-513, 515
- , burggraaf van Coevorden	297
Frederiks (Frederici)	
- , Hiëronymus (Wilhelmi)	503, 507
- , Willem (Wilhelmus)	80, 92, 94, 128, 193, 347
Freriks, Lambert	183, 194
Friedeburg	416, 448, 513
Friedländer, Ernst	513-514
Frieschepalen	551
Friesestraatweg (Hogeweg)	252, 366-367
Friesland (Frisia, Frisa), Fries	passim; zie ook Westerlauwers Friesland
- , Gedeputeerde Staten	532-533, 572
- , Hof van	533, 578
Friesoythe	404, 410, 458, 475
Friezenkerk (San Michele) te Rome	94

G

Gaaikema	553
Gaaikemadijk	247, 262, 358
Gaddingekluft	196, 573
Gaikinga	zie Gaaikema
Galgedwinger	375
Galgeveldje	277, 279
Galgeweg	375
Galinge, Henricus	337, 339, 346, 389, 566
Gandersum	459-460, 511
Garmens, Reiner	450
Garmerwolde	228, 338, 394-395, 397-398
Garnwerd	303, 370
Garonne	477
Garrelsweer	93
Gasteren	95
Gaykinga, Allert	539
Geelkerken, Nicolaas	580
Geerts, Jacob	471
Geertz, Clifford	11
Geesker, Gerrit	447-448
Geestelijke Maagdenklooster (Olde Convent, Conventus Antiquus)	72, 132, 195, 566
Geheime Raad	424, 428, 441, 445, 464, 487, 500, 503
Geise	483
Gelderland (Gelre), Gelders	75, 79, 81, 122-125, 129, 134-136, 138, 143, 148, 184-185, 324, 331, 333, 335, 338-339, 345, 385-389, 426, 429, 435, 438, 442, 446-447, 465-466, 492, 521, 575, 577
- , hertog van	30-31, 81-82, 122-123, 125, 128-129, 131, 178, 184, 194-195, 322-325, 327-335, 338-339, 341, 383-384, 386, 388, 390, 417 zie ook Egmond, Karel van
Geldern	536
Gelkingekluft	196, 573 zie ook Oosterkluft
Gelkingeland	234, 236-241, 244-246, 250-251, 258, 268, 271, 278, 280, 288, 290, 305, 361, 363
Gelkingen	18, 170, 176, 250, 268, 280, 288-289, 296, 304, 311, 373-374
Gelre	zie Gelderland
Geltens, Hendrick	471
Gent	
- , stad	32, 112, 142, 168, 180, 184, 456, 479
- , Hendrick van	122

- , Pacificatie van	35
Gerkesklooster	124
Germaans	19, 258
Geuzenweg	285
Gierke, Otto	199
Giffen, A.E. van	264
Gildrecht	63, 86-87, 179, 181, 204, 408, 417, 490, 539
Gilpin, George	533, 543, 575-576
Glimmen	209, 211, 296-298, 303, 355, 360, 374, 376
Glimmermade	288
Go	311-314, 374, 379, 390
Gockinga	408
- , Eelt	69, 498
- , Eppo	69-71
- , Tammo	535
Godebold, bisschop van Utrecht	373
Godekenheerd	225
Godschalk I, zoon van Egbert II van Groningen	374
Go en Wold	zie Gorecht
Goltsmit, Johan	450
Gorecht (Go en Wold, Gericht van Selwerd)	5, 26-27, 33, 41, 49, 60, 67-70, 83-84, 89, 93-94, 96, 98, 172, 176, 183, 205-214, 217, 219, 223-398 (passim), 440-441, 447, 505, 566, 595, 600
Gorinchem (Gorcum)	
- , martelaren van	187
- , verdrag van	332-333, 335
Gosses, I.H.	24, 235
Gouda	
- , stad	99, 200, 387
- , Johan de, syndicus van Groningen	91, 176, 197, 203, 521, 572, 575
Goutum	361
Gozelo, hertog van Lotharingen	355
Grauwert, mr. Hindrick	430-431, 435, 488
Grave	530
Grave, mr. Johan van den, stadssecretaris	389, 419, 423-424, 428-429, 434-435, 439-440, 500, 502
Gravenburg	223, 256-257, 267
Gravenhage, 's- (Den Haag)	4, 13, 154, 166-167, 351-352, 480, 492, 495, 503, 601
Greetsiel	421, 438, 457, 464, 488, 510, 512-513, 527
- , van	zie Cirksena
Gregorius de Grote	202
Greven	404
Grijzemonnikenklooster	120
Grimersum, Eggerik van	zie Beninga, Eggerik
Groene dijkje	zie Penningsdijk
Groenedijk	292
Groenenberg, van	
- , Egbert	373
- , Leffard	373
Groeneweg	364
Groeve, de	309
Grollerholt	194
Grondzijlsmaar	260
Gronebeke, Ludolf van	22-23, 259, 282, 310
Gronenburg	283, 289-290, 292-294, 300, 302-303, 375
Gronesbeke	359
Groningen (Grins)	passim
- , Sybrand van	551, 554
Groningerdiep (Reitdiep)	213, 218, 261, 263, 265, 275, 366, 378
Groningerland	passim
Groot, Hugo de	155, 482, 494, 525-526, 592
Grootegast	550-551
Grote Kruisstraat	268
Grote Markt	395 zie ook Brede Markt
Gruythues, Arnt van den	195
Guikema, H.	260, 356

H

Haarlem	456, 541
Habbens, Haro	428

Habsburg	5, 31-32, 34, 46, 67, 83, 87, 122, 124, 142-145, 196, 323, 332-333, 352, 389, 401-403, 414, 418, 426, 429, 442, 449, 474, 478, 487, 494, 500, 502, 504, 509, 514, 521 zie ook Oostenrijk
- , Ferdinand van	zie Ferdinand
- , Karel van (zie ook Karel V en Karel van Bourgondië)	31, 82, 142, 196, 338
Hacq, Michiel	557
Hackfort van	
- , Berend	336
- , Berend	435
Haddingekluft	573 zie ook Oosterkluft
Hagedorn, Bernhard	571
Halfambt	49, 59, 61
Haltern	417
Ham, Meindert van	335-336
Hamburg	29, 69, 404, 407-410, 415-416, 425, 468, 488, 491, 513, 528
Hamburger bier	126
Hammonius, Wilhelmus, syndicus van Groningen	146, 168, 261, 392, 517, 577
Hannover	
- , stad	190, 483
- , koninkrijk	482, 495, 509
Hansouw, Otto ter	115, 133
Hanze	42, 373, 388, 408, 440-441, 445-448, 456, 504, 507
Harbarge- (land, maar, weg; Harbargebuurschap, Herebure Sidwendene, Herbergiersweg; *Haribergi*)	220-221, 228, 254-255, 308-309
Hardenberg	192, 541
- , Albert	500
Haren	208, 210, 216, 218, 231, 234, 289, 292, 296, 305, 324, 326, 354, 357, 360, 376, 384-385, 389-390, 505
Haren aan de Eems	475
Haringius, Taco	577
Harkema, Albert	221
Harkstede	226-228
Harlingen	183, 467, 519, 522, 538, 549-550, 554, 558, 573, 576
Harmoniecomplex	274
Harssens	220, 292, 303, 306, 313, 365-366
Harssensbosch	210, 213, 218, 265, 314, 365
Hartbert van Berum, bisschop van Utrecht	18, 286-287, 305, 372-373
Hartog, Willem	551
Hase	404
Haselünne	404
Hattem	321, 383
Haubois, Egbert	555, 580
Haule (Hawel)	551
Haultepenne, Claude de Berlaymont, heer van	577
Havelte	18, 295
Havensloot	zie Abbingesloot
Hayma, Ipe	550
Heede	412
Heemse	192
Heerenveen	558
Heiligen Geest-Gasthuis	190, 258, 260, 357, 364, 367-368
Heiligerlee	504
Held, de	267
Held, Oude en Jonge (de Helden)	219, 256, 358
Helmstedt	100
Helpman	132, 152-153, 161, 218, 231, 233-234, 236, 292, 305, 348, 351, 385, 390
Hemelrijk	212, 222
Hemmen	218-219, 357
Hemmerwolde	218-219, 234, 237, 243, 357, 361
Hendrik II, koning van Duitsland	355
Hendrik III, koning van Duitsland	17, 92, 206, 304, 316, 318, 354-355

Henegouwen	62, 521, 572
Hennenpoel (Hempoel)	512-513
Henri III Valois, koning van Frankrijk	522
Henri IV, koning van Frankrijk	201
Herbergiersweg	221, 309
Herbere hense	358
Herborn	162
Herbrum ('Herebremen')	221, 357-358
Herebure Sidwendene	zie Harberge-
Herestraat ('Heerstrate')	22, 310, 371
Herepoort	132, 557
Hereweg	231, 360
Herle, William, Engels diplomaat	544
Herquet, K.	513
Hertogenbosch, 's-	99, 151, 184, 496
Hesse, Hans	336
Hessen, Filips van	432, 434
Hettinga, Tako, officier in het Staatse leger	555-557, 580
Heusden	389
Heuterus (de Huyter), Pontus	91, 187
Heuuuorouualda	218-219, 357
Heveskes	181, 427
Heveskesklooster (Oosterwierum)	538
Heyngehamrik	254-255, 309
Hiëronymus	202
Hindrix, Albert	261
Hisse, weduwe van Eylco ter Munten Houwerda)	181
Hoendiep	241-242, 244-246, 251-253, 255, 275-276, 281, 365, 580
Hoendiepskade	367
Hoenen (Noordhoen en Zuidhoen; polders)	247, 251, 280, 363, 378
Hoensloot	240, 244, 247, 250-253, 255, 281, 363, 365
Hoentil	252
Hofstede de Grootkade	366-367
Hofstraat	557
Hoge der A	219
Hoge Hereweg	296, 298
Hogelcke, Michiel	557
Hogeland	590
Hogeweg	252-253, 256, 259-260, 271, 273, 366-367, 369, 553 zie ook Friesestraatweg
Hohenlohe, Filips van	530, 541
Hohorst, klooster	353-354
Holdinga, Minne van	93
Holland	passim
- , graaf van	32, 57, 62, 73, 297, 333, 335, 338, 362, 368, 388, 403, 407, 426, 437, 446-447, 505, 521, 535, 572
- , Hof van	521
- , koninkrijk	509
- , Otto (III) van, bisschop van Utrecht	297, 377
- , Staten van	533, 541
Holstein	546
Holtrop, Ede van	471
Holwierde	181
Hond, de	483
Hondsrug	13, 63-64, 66-67, 104, 208-209, 214, 217, 220, 229-231, 233, 237, 247, 255, 266-268, 274, 289, 292, 295-296, 298, 305, 312-314, 360, 366, 528
Hongarije	195, 321
- , koning van	418
- , Maria van	197, 332, 336-337, 343, 390, 401-402, 418-473 (passim), 490, 499-501, 504-505
Hoofdmannenkamer	34, 38, 59, 74-75, 77-78, 80, 85-86, 88, 95, 124, 144, 178, 184, 197, 205, 345, 350, 372, 388, 421, 490, 500, 575, 577
Hoofdstation	357
Hoofdweg (Harkstede)	226-227
Hoofdweg (Paterswolde)	209, 211, 275, 362

Hoogezand	216
Hoogezand-Sappemeer	49, 289
Hoogkerk (*Alta Ecclesia*, Zuid-Lieuwerderwolde)	220, 231, 240-242, 244-247, 249-251, 254-258, 266, 269, 271, 275-276, 280, 282, 288, 356-358, 361-368, 371, 551
Hoogte, de (stadswijk)	283-284, 292, 371
Hooihuis	237-238, 254-255, 257, 259, 269-273, 275-276, 278, 282, 285, 368-370
Hooiweg (Eelde)	230, 231 zie ook Eelderwolderhooiweg
Hool, het	218, 247-248, 358
Hoorn (Noord-Holland)	435, 472, 541
Hoorn (den Hoorn)	238, 240, 244, 361 zie ook Maria ten Hoorn
Hoornsediep (Noord-Willemskanaal)	360
Hoornsedijk (Paterswoldsedijk, Paterswoldseweg, Potterwoltmerdijk)	230-232, 234, 236, 238, 240, 244, 250, 252, 269, 271, 361, 364
Horn, den	553
Horna, in	zie Hoorn
Horneken (Horenken), familie	390
- , Evert	70
- , Geert	339, 390
- , Johan,	133, 193, 337
- , Lodewijk (Loech)	69, 192
- , Ludeken	81, 193, 326, 385
Hornhuizen	525
Horst, Geert	456-457, 472-473
Hotman, François	189
Hottinga	221
Houfflin de la Faillerie, Jean, syndicus van Groningen	199
Houwerda ('ter Munten')	408
- , Eylco	69, 181
- , Menno	69, 498, 535
Houwerdaborg	71
Hoving, Hindrick	153
Hoya, graaf van	411
Hoytingehuis (Hoytum)	364, 368
Hubbeldink, Evert	179
Hubersum	464
Hubertsgat	507, 510
Huginge	zie Huyinge
Hugo	357
Huis de Beurs	389
Huis met de Dertien Tempels	382
Huizenga, K.	125, 184
Huizinga, Johan	13, 99
Huizinge	559-560
Hulsvoorde	18, 295
Humsterland (Humerke)	20, 49, 52-61, 64, 74, 81, 93, 179, 187, 263, 330, 338, 381-382
Huninga, Sebo	383
Hunsinge	249, 255-256, 260, 265-266, 281-282, 358, 365, 370, 554 zie ook Peizerdiep
Hunsingo	passim
Hunze	18, 64, 93, 172, 180, 209-396 (passim)
Hunze, de (stadswijk)	283, 293-295, 299, 355, 358-359, 379
Hunzehuis	357
Hunzeroord	358
Huppels, de	299, 375
Huynge (Huginge)	
- , Reinold	314, 379
- , Roelof	80-81, 133, 184, 193-194, 382
Huyter, Pontus de	zie Heuterus
I	
Iepenlaan	283-284, 299
Ieper	184
Ierland	522
IJssel	530, 532, 546, 575
IJsselsteden	32
Ilderado	94
Illegaliteitslaan	234

Innersdijk	49, 223-229, 285, 368, 397
Innsbruck	473
Ippes, Johan	557
Irak	178
J	
Jacobijnenklooster (dominicanen-, predikheren-)	115, 128, 131-132, 194, 202, 293, 309, 375
Jacobijnerweg	293, 375
Jacobs, Jan	261
Jade	57, 415, 434, 437, 505, 521
Jager, Albert	111
Jan II van Henegouwen en Holland	521, 572
Jansen, Johan	460
Jansum	406
Jarges	362
- , Albert	152-153, 198, 239, 363
- , Eiso	95, 188, 571
- , Evert	80
- , Johan	129
Jemgum	456
Jennelt	471
Jensema, Rempt	539, 576
Jever	403-404, 410, 416, 426, 437, 446, 449, 451, 453, 476, 506, 513, 588
Joden	164, 574
Johan II, bisschop van Münster	410
Johan de Wittstraat	279
Johannieters	198, 427, 431
Jonge, Gerrit de, officier in het Staatse leger	550-551, 555, 557, 562
Joost, mr.	557
Juist	406
Julius II, paus	370
Julsing, Johan	9, 38, 95, 151-152, 539-540, 543, 577-578, 592
Justinianus	101, 158

K	
Kalkar	541
Kamminga (van)	
- , Peter	76
- , Sybrand	555, 557
Kampen	141-142, 322, 541, 573
Kantens	559-561
Kardingermaar	398
Karel de Grote	48, 94, 186, 354
Karel de Stoute	zie Bourgondië
Karel van Gelre	zie Egmond, van
Karel V (Karel van Bourgondië, Karel van Habsburg)	4-5, 30, 32-35, 38, 82-84, 86, 96-98, 112, 123-124, 134, 142, 175, 184, 186, 196, 322-455 (passim), 472-475, 486-487, 492, 495, 504-506-507, 509, 514, 521, 595
Karolingen	303
Kater	
- , Herman	133
- , Sweer	133
Katrijp	zie Schuitemakersstraat
Kempius, Cornelis	36, 46-48, 72-73, 92, 95, 176, 188
Kerklaan	268
Kerkstraat (Hoogkerk)	255-256, 553
Ketel, Gerard	28
Keulen	46-48, 197, 380, 413, 579
Keuning, H.J.	13
Kielsterdiep	359
Kistemaker, Gerrit, stadsbouwmeester	565
Kleef	466
Klei-Oldambt (het Kleine Oldambt)	49, 51, 68-70, 176, 329, 561 zie ook Oldambt
Kleisloot	396
Kleiweg	302, 394-397
Kleiwerd	220, 242, 266-267, 273, 357-358
Klerkenhuis	72
Klief	365

Kliefdiep	245-246, 255-256, 281
Kliefsloot	247
Kloppenburg, D.	
Knarsrenswering	374
Knerdawinkel	373-374
Knijpe, de	64, 180
Knock	479, 529
Knokenhouwer, Claes	133
Knoop	
- , stadsdienaar van Emden	457
- , Matthijs Egberts, Staats officier	549-550, 552, 554, 557-561, 563, 579-581
Knoppert, Herman	195
Knypense, Tido van	428
Koch, Johan	471
Kock	zie Cock
Koekoek	285
Koenraad II, koning van Duitsland	215, 355
Koenraad van Groningen, prefect	290-291
Kolde Ovent	265
Kolham	229
Kollum	550
Kollumerland	60, 75
Koninck, Rading	366, 448, 505
Koningslaagte	212, 220, 284, 358
Kooij, P.	13
Korenpoorting (Korenpoort)	
- , Hendrick	183
- , Lubbert	194
Kornhorn (Doezumerveen)	551
Korreweg	225, 255, 293, 394-397
Kortwoude	550
Kortwoudertil	551
Kossmann, E.H.	44, 112-113, 159, 200
Kostverloren	234, 275
Kraanland	232, 234-235, 239-243, 245-246, 250, 268, 275-276, 285, 302, 363
Kranenburg	241
Kranepoort	241, 557, 565-566
Kraneweg	241
Kremer, Claes	504
Krithe, Johannes	198, 560
Kromme Jat	zie Turftorenstraat
Kropotkin, Pjotr Aleksejevitsj	160
Kropswolde	64, 209, 228-229, 289, 296-298, 313, 359, 390, 505, 566-567
Kuzemer	550

L

Laan, de	267-268, 271, 274, 361
Laan Corpus den Hoorn	236, 243
Laanhuizen	234, 236
Laer, Derck van	111
Lalaing (*La Laine*) van	
- *, mijnhere*	462
- , Philips, graaf van Hoogstraten	504
- , George, graaf van Rennenberg	88
Landleven	255, 264, 370
Landsberg aan de Lech	93
Langelaan	zie Drentselaan
Langewold	49, 56, 58-60, 64, 74, 81, 177, 179, 187, 330, 365, 381
Lannoy, Jean de, heer van Molembais	86, 174
Lare	296-297
Larrelt	406, 413
Lasco, Johannes à	500
Laurentii, Laurentius	128, 202
Lautenbach	101, 189
Lauterbeck, Michaël	544, 578
Lauwers	51, 57, 62, 71-74, 76-77, 88, 99, 115, 179, 181, 187, 216, 266, 320, 327, 330, 350, 375, 412, 519, 523, 532, 540, 574, 582, 587
Lauwersmeerboezem	279
Lauwerszee	279, 528
Lech	93
Leda	404, 499

Leegkerk (Noord-Lieuwerderwolde)	247, 254, 256, 258, 269-273, 276, 278, 280, 282, 357, 361, 363, 368-371, 553-554, 580
Leek	64, 180, 562, 580
Leekstermeer	580
Leens	178
Leer	497, 499
Leerort	415-416, 428, 457, 468, 480, 499, 513
Leermens	93, 356, 512
Leeuwarden	34, 51, 73, 75-76, 95, 177, 183, 197, 235, 251, 311, 361, 427, 435, 492, 502, 519, 527, 544, 549-550, 561, 572, 578
Leeuwenburg	226, 228
Leffard, broer van Hartbert van Berum, prefect van Groningen	18, 286, 373
Legeweg	255-257, 260, 266, 273, 368, 553-554
Leicester, Robert Dudley, graaf van,	6, 161, 523, 525, 527-530, 532-534, 536, 538-539, 541, 543-545, 562, 574-576, 578-579, 581, 587, 589
Leiden	
- , stad	99, 179, 184, 205
- , Cornelis van	440, 443, 445, 448, 456, 461
- , Jan van	142
Leidijk	551
Lellens	
- , Eltet to	331, 333, 387
- , Johan to	347
Lemgo, Johan van	60, 297, 368, 373, 380
Lemmer	549, 558
Lemsterland	574
Lenerdawinkel	zie Lieuwerdawinkel
Lengen	512-513
Lennep, Rudolf van	383
Lettelberterdiep	580
Leusden	353
Leuven	93, 128, 179, 184, 428, 441
Lewe, Geert	387
Lewenborg	217
Liauckama, Jarich van	153, 578
Lier	469, 471
Lieuwerd	357
Lieuwerdawinkel	250, 288, 373-374
Lieuwerderwolde (*Liuvurtherowalda*)	220, 223, 236-238, 247-249, 251, 254-261, 263, 267-272, 274, 276, 278-282, 305, 310-312, 357, 361, 363, 365, 367-369, 371, 373, 378, 397
Ligne, Jean de, heer van Barbanzon	zie Aremberg
Lijfland	296
Lijsterbeslaan	255
Limburg	421
Linde, de	551
Lingen	34, 404, 464, 502, 526, 545-546, 562
- , heerlijkheid	331, 446, 502, 505, 507, 517
- , Johan van	459-460, 507
- , Jurgen van	403
Lippe	
- , jonker van	411
- , Otto van, bisschop van Utrecht	288, 296
Lipsius, Justus (Joost Lips)	189, 200-201
Lithinius, Joannes	164, 392
Liudger	178, 216
Lodewijk II van Hongarije	418
Lodewijk XIV	100
Lodewijk Napoleon	477
Lodijk	229
Loire	477
Longijn, thesaurier	462
Loppersum	178
- , proost te	193
Lorenz, Edward	570
Lot, het	382
Lotharingen	75, 215, 355, 466
Lubberts	
- , Jacob	385

- , Johan – Maler	153
Lucanus, Marcus Annaeus	582
Lucas	202
Luchtemaker, Thomas	509
Ludolf, broer van Hartbert van Berum	286
Lübeck	188, 491
Lüneburg	190
Lumey	187
Lustigemaar	180
Luther, Maarten	128, 139-142
Luthgerus	221-222
Luxemburg	466
M	
Maarhuizen, Petrus van	95
Maas	90, 511, 540, 587
Maastricht, Kyndt van	551
Madijk	zie Eelderwolderhooiweg
Maler	zie Lubberts
- , Hans	433
Maltes	
- , Clas	557, 580
- , Stein	580
Manegold van Lautenbach	101, 189
Manninga	
- , Hayo	542
- , Luert	542
Maria	
Maria ten Hoorn (Onze Lieve Vrouw ten Hoorn)	234-235, 238, 240, 242, 343-244
Maria Theresia	499
Marne, de	49, 59, 61, 524, 531, 580
Marretien, vrouw van Wilhelm Ellens	261
Marsburg	493
Marsilius van Padua	101, 192
Marsum	181
Marten, dr.	428
Martena, Doeko	555, 557, 580
Martenshoek	229
Marum	551
Marwijk, Jasper van	123-126, 129, 131, 134-136, 195, 338-339, 387, 389
Mattheus	202
Maulbronn	141
Maurijs, De S.	462
Maurits	zie Nassau
Maximiliaan van Oostenrijk, keizer	76, 320, 323, 383, 414, 416, 425, 451-453, 455, 457, 459-460, 465, 467, 488, 499, 503, 506
Mechelen	112, 186, 487, 504, 512, 514
Medemblik	541
Medici, Giulio de'	112
Meeden	68
Meedenpad	396, 398
Meerweg (Eelderdijk)	209, 211, 230, 234, 237, 275, 312, 357, 362, 369
Meeuwerderweg	221
Megen	zie Brimeu, Karel van
Meinders, Claes	417
Meinerts, Jacob	460
Meininge, Geert	471
Menkeweer	220
Menko, abt te Wittewierum	290-292, 298, 300, 302, 306, 373-374
Menterne	64, 68, 176, 181, 290, 311, 407 zie ook Oldambt
Menterwolde	68, 176, 311 zie ook Oldambt
Menzel, Eberhard	495
Meppen	404, 482, 545-547, 558-560, 562, 579, 589
- , Johan van	417
- , Luitje van	417
- , verdrag van	482
Mepsche, de	
- , Evert	130
- , Geert	338
- , dr. Johan	448, 503, 505
- , Johan	539
- , Johanna	542
- , Roelof	542

- , Roelof 568
Messemaker, Johan 111
Metelen 526
- , Jan (Johan) van 450, 470
Meurs, Adolf van Nieuwenaar en zie Nieuwenaar
Meurs, Christoffel van 386
Meyma te Rasquert 542
Michaud-Quantin, Pierre 20, 172
Middag (Middagsterland) 49, 55-56, 58, 61, 64, 81, 187, 253, 260, 275, 303, 330, 366, 378
Middagster Riet 247
Middelbert 209, 226-228, 270, 289, 292, 294-296, 298, 305-306, 313, 315, 348, 376, 379, 390, 396-397, 505
Middelburg 99, 107
Middelbuurschap (Neerwolde; Den Hoorn) 234, 236-237, 243-244, 361, 363
Middellandse Zee 14
Middelstum 178, 332, 559-561
Middelzee 361
Midlaren 122, 296, 359
Midwolda 68
Mierevelt, Michiel van 43
Minderbroederskloster 148
Minucci, Minutio 186
Mitspete zie Nutspete
Moesstraat 382
Molema, J. 228
Molembais zie Lannoy
Monomawalde zie Dorkwerd
Moskovieten 574
Moysteen, Frederik 198
Moyvogel, gebroeders 552
Mude (Paddepoel, 'Driehoekstoelenpunt') 279, 284, 313-314, 358, 366, 369, 378
Mude, oude 365
Mude (Damsterdiep) 368
Mühlberg 433
Münster 71, 90, 93, 126, 142, 151-152, 168, 187, 404, 406, 411, 413, 479
- , bisdom (Sticht) 128, 231, 364, 367, 378, 411, 413, 422, 459, 545-546, 579
- , bisschop van 56, 69, 70, 72, 407, 410-415, 430, 438, 447, 464-465, 475, 489, 504
- , verdrag van 482
Münsterland 36, 71, 358, 399, 411-413, 415, 417, 489, 537, 579
Münsterse A 404
Mulder Jzn., J. 243, 364
Mulert
- , Gerard 86, 142
- , Herman 435
Munnikeweg (Grootegast) 551
Munster, van
- , Jurgen 474
- , Roelof 192
Musselkanaal 270

N

Naarden
- , stad 180
- , Maarten van, luitenant-stadhouder (1541-1557) 38-39, 139, 143-144, 160, 175, 197, 337, 388, 427, 430-433, 443, 446-447, 449-451, 453, 456, 470, 493, 500-501, 505-506
Naarding, J. 170, 176
Nadorst 212, 222
Namen 587
Nancy 62
Napoleon 7, 360, 509
Nassau 575
- , Jan van 544
- , Maurits van 5, 35, 152-153, 199, 349, 351, 383, 517-518, 520, 528, 530, 541, 570, 577, 597
- , Willem Lodewijk van 5-6, 9, 35, 97, 152-156, 349-351, 383, 517-600 (passim)
Navarra, koning van (Henri IV) 201

Nederduits	53, 187, 190, 399
Nederkluft	237
Nederland, de Nederlanden	passim
Nederrijn	36, 518, 537, 541, 579, 581, 587, 589
Nedersaksen	483, 518
Nedersticht	60, 301
Neerwolde	222, 234, 236-238, 244-245, 258, 280, 295, 356-357, 363-364
Nesserland	404, 406, 463, 497
Neuenahr, graaf van	zie Nieuwenaar
Neurenberg	188
Neuss	530
Niehove	20
Nienoord	180, 525-526, 550, 577, 580
Nieuwbrug (de Nije brugge)	247, 365-366, 370, 553-554, 580
Nieuwe Compagniesterdiep	359
Nieuwe Ebbingestraat	396
Nieuwe Gat	285
Nieuwe Ruigezandsterpolder	270
Nieuweklap	261
Nieuwenaar en Meurs, Adolf van	198, 530, 546, 577
Nieuweschans	482
Nieuwklap	261, 580
Nieuwpoort	577
Niezijl	6, 524-525, 528, 531-532, 538, 549-552, 562-564, 567, 570, 588, 593
Niezijlsterdiep	580
Nijdingegoed	317, 340
Nijenhuis	525
Nijensteinheerd	225
Nijhoff, I.A.	328
Nijmegen	151, 168, 198, 528
Nonsuch	523
Noomen, P.N.	218, 221, 286-287
Noordbroek	68, 500
Noorddijk	209, 216, 217, 224-227, 270, 289, 292-296, 298, 303, 305-306, 326, 369, 376, 379, 390, 394-398, 505
Noorddijkerweg	217, 394, 396, 398
Noord-Drenthe	247
Noord-Duitsland	434, 496, 545
Noorderbuurschap (Neerwolde; Gelkingeland)	234, 236, 244-245, 280, 361
Noorderdrachten	551
Noorderhoogebrug	224, 285, 294, 300, 303, 359, 371, 396-397
Noorderkwartier, Hollands	36, 527, 530, 541, 543, 592
Noorderstation	382
Noorderstationstraat	382
Noordhoen	237, 363, 365-366, 378
Noord-Holland	235, 542
Noordhorn	263, 525, 541, 543, 552
Noord-Italië	170
Noordlaarderbos	296
Noordlaardermeer (*Northlara mare*)	228, 359
Noordlaren	122, 230, 292, 296-298, 303, 376, 390, 392, 505
Noord-Nederland	354
Noordoost-Nederland	20, 33
Noordwest-Europa	30
Noordwijk	551
Noord-Willemskanaal	360, 367
Noordwolde	223, 226-228, 285, 292
Noordwolderzijlvest	379
Noordzee	169, 187
Noormannen	50
Nootweg	255-256, 273, 553
Norden	100, 409-410, 453, 512-513, 542
Nulo, Hugo te	339, 426, 448, 505
Nutspete (Mitspete)	296-298, 303, 376, 378
Nydingegoed	317, 340

O

Obergum	303
Ockels, Wubbo	15, 169
Ockham, Willem van	170
Oedipus	507

Oldambt (Menterne, Menterwolde, Oldambten, Klei-Oldambt, Wold-Oldambt)	passim
Oldambtsterwarf	70
Olde Convent	zie Geestelijke Maagdenklooster
Oldehove	20, 178
Oldenbarnevelt, Johan van	480, 510, 541
Oldenburg	29, 528
- , graaf	297, 300, 438, 504
- , Anna van, weduwe van Enno II Cirksena, graaf in Oost-Friesland	403-514 (passim)
- , Gerd, graaf van	410
- , Johan, graaf van	588
- , Wilbrand van, bisschop van Utrecht	25, 288, 296-297, 372
Oldenburgerland	464
Olderman	181, 408, 417, 490
Oldermansboek	63-64, 66, 137, 180, 221, 408
Oldersum, Hero van	450, 454
Oldetil	239, 242, 245, 363
Ommelanden, Ommelander	passim
- , Staten der	534, 571
Ommerke	379 zie ook Borg
Onderdendam	214, 525
Onlandsedijk	238-239, 242-244
Onnens, Pieter	261
Onsta, familie	379, 535
- , Abel	178
- , Aylco Verhildema	535
- , Eilco	389, 534, 536
- , Hiddo	332, 387
- , Onno	55, 73
Onze Lieve Vrouw ten Hoorn	zie Maria ten Hoorn
Ooievaarsland	221
Oostbroeksterland	73
Oostenrijk	475
- , Matthias van	176
- , Maximiliaan van	31-32, 142
- , Don Juan van	587
Oosterambt	49, 59, 61, 66
Oosterdiep	266
Oosterdijkshorn	180, 368
Oostereems	406, 464
Oostergo	21, 48, 51-53, 57, 73-76, 79, 177, 311, 330, 532-534, 575-576
Oosterhamrik	zie Oosterstadshamrik
Oosterhoogebrug	120, 270, 294, 371, 578, 592
Oosterhorn	524, 592
Oosterhuizen	228
Oosterkluft (Gaddinge-, Haddinge- of Gelkingekluft)	196, 573
Oosterkwartier	578
Oosterland, het	354
Oosterlauwers	59, 74
Oostermeer (Eastermar)	550
Oostermoer	235, 270
Oostermoersevaart	180
Oosterpark	283, 294
Oosterpoort	123, 155, 557
Oosterse dijken	502
Oosterstadshamrik, Oosterhamrik	180, 221, 227, 254-255, 266, 270, 279, 292-294, 305, 309, 362, 369, 395-396, 498
Oostervant, Willem van	173
Oosterwarf	56, 80
Oosterweg (Beijum)	394, 396
Oosterweg (Groningen)	367
Oosterweg (Lieuwerde wolde)	369
Oosterwierum	427-428, 431-432, 453, 474, 506, 538
Oosterwolde	zie Drenterwolde
Oosterzand	550
Oostfriese Gaatje	483, 510
Oost-Friesland, Oostfries	5, 27, 29-30, 34-35, 45, 58, 62, 69, 77, 79, 100, 115, 119-122, 173, 185, 192, 385, 399-542 (passim)

- , Edzard (I), graaf van	78-79, 82, 183, 320-323, 326-328, 330, 382, 384 zie ook: Cirksena
- , Edzard (II), graaf van	403, 419, 425, 434, 476, 478-479, 486, 514, 529, 541, 588 zie ook: Cirksena
- , Theda, gravin van	62
Oostfriezen	6, 31, 178
Oostmahorn	550, 554, 559, 561, 563, 579
Oost-Nederland	144
Oostum	262, 303
Oostwold	68
Oostwoldzijlvest	379
Oostzee	374, 478
Ooy, Willem van - , Gelders maarschalk	79, 122, 324-328, 383-385
Opmeer, Peter Hendrickz.	479
Opsterland	59, 60, 73-75
Oranje, Willem van	43, 88, 176, 200, 522-523, 528, 571, 580
Orléans	95, 197, 539, 541
Osnabrück	90, 418, 439, 487, 489
- , bisschop van	415
- , bisdom	70
- , verdrag van	482
Osterhusen, Osterhusischer Akkord	481
Oterdum	181, 524-525, 529, 549, 575, 580, 588, 593
Otto	
- I, koning	214, 372
- II van Lippe, bisschop van Utrecht	288, 296
- III van Holland, bisschop van Utrecht	297, 377
Ottoonse koningen	215
Oude Aa	209
Oude Adorperweg	222, 285, 299
Oude Boteringestraat	382
Oude Maar	255-257, 281, 553
Oudeschans	574
Oude Tocht	249
Oude Weg (Westerbroek)	228-229
Oude Westereems	510
Oude Winsumerweg	283-284, 299, 303
Oudewater, Johan van	338, 390
Overdiep, G.	296, 317
Overeemse	34, 402, 437, 462, 466-467, 471, 508
Overijssel	18, 31-33, 42, 60, 76, 86, 142-143, 174, 323, 331, 333, 335, 388, 392, 426, 433, 438, 456, 466, 507, 578
Overijsselse Vecht	406
Oversticht	62, 340
P	
Paap, de	483
Paddepoel	221-222, 247, 264, 279, 294, 313, 365-366, 369
Paddepoelsterbrug	253
Paddepoelsterweg	210, 212, 220, 253, 255, 264-265, 267, 269-271, 274, 276-279, 282-284, 299, 302-304
Padua, Marsilius van	101, 192
Palmar, klooster	70
Pamele, Adolf van	428
Panhuijs, jhr. Abr. van	390
Pannenbacker, Herman	471
Papelingen	18, 289
Papenpoortje	203
Parijs	1, 21, 170, 201
Parker, Geoffrey	44, 176
Parma	
- , Alessandro Farnese, prins/hertog van	12, 151, 198, 478, 520, 522-523, 527, 530-531, 537-538, 569, 574, 577-579, 587, 592
- , Margaretha van	2, 336
Pascal, Blaise	570
Paterswolde (Potterwolde)	209, 211, 237-238, 254, 257, 275-276, 354, 362
Paterswoldsedijk	zie Hoornsedijk
Paterswoldsemeer	209, 211, 230, 357, 360, 364

Paterswoldseweg	230-232, 234, 240, 243, 250, 252, 269 zie ook Hoornsedijk
Paulus	202
Paulus III, paus	112, 448, 502, 505
Peelo	356
Peize (Pedge)	231, 235, 248-249, 259, 276, 288-289, 371, 373-374
- , Adolf van	291
- , Egbert van	259
- , Rudolf van	291
Peizerdiep	180, 217, 220-221, 243, 247-249, 256, 260, 265-266, 280-282, 358, 363-366, 370, 554
Peizerhorn	235
Peizerweg (Drentselaan, Langelaan)	230-232, 234, 236, 238, 241, 250-253, 255, 268-269, 271, 312, 360, 362, 369
Pekel	71
Pekelborg	71, 182
Penningsdijk ('Groene dijkje')	254, 269-270, 276-279, 282, 285, 310, 361, 377
Petrus	202
Phebens, Eggerik Egges	581
Piccardthof	276
Piccardthofplas (Eelderkolk)	245, 360
Pieter, St., proosdij (Utrecht)	357
Pieterburen	525, 542, 564
Pishoek	235, 361
Pishorn	233-235, 237, 280, 312
Piskhoarnedyk	235, 361
Plantijn	91
Plataanlaan	284, 367, 370
Ploeg, de (kunstenaarskring)	255
Poelepoort	203, 221, 427, 557
Pogum	406
Polen	195
Polman, familie	375
- , Roelof	375
Porrenhuis	362
Portugal	522
Postma, F.	144, 159, 174
Potter, These	183
Praamstra, H.	264
Praedinius, Regnerus	93, 185
Praet, Van	462
Predekere, Roelof	294, 304, 375
Pricker, Herman, stadsbode	419, 444-445, 449
Prinsenhof	580
Professor Uilkensbrug	253
Prouninck, Gerard	576
Pruisen	478, 480, 482, 491-492, 495, 509
Prumesleke	359
Punt, de	231, 525
Punterbrug	298, 321, 323, 383

Q

Quaderik, Eilard	509
Quakenbrug, Johan	403, 456-457, 460, 472, 511

R

Raad van State	153, 349, 351, 464, 470-471, 500, 523, 529, 533, 571, 575-576
Randselgat	510
Rasquert	542
Ravensberg-Calvelage, graven van	407
Reddijc	zie Reitdiepsdijk
Reecamp, Johannes, abt te Aduard	431
Reest	76
Reide	70, 220, 412, 442, 463, 525, 561
Reiderdijken	69
Reiderland	49, 52-53, 68-69, 71, 177, 406, 473
Reiderwolde	69, 181
Reiners, Pieter	261, 263, 368
Reinhard	407
Reinold van Coevorden	311

Reitdiep (Westerdiep, Groningerdiep, 'der stad diep')	10, 49, 66, 213, 218-220, 223, 234-314 (passim), 358, 365-367, 369-370, 524, 528, 550, 566
Reitdiepsdijk (Reddijc)	362, 367, 369, 553
Reitdiepskade	241, 568
Reitemakersrijge	357
Rembada, Eppo	370
Rengers	535
- , Edzard	507
- to Hellum, Johan	529
- van Ten Post (I) , Johan	111, 116, 179, 192, 216, 535
- van Ten Post (II), Johan	13, 64, 84, 92-93, 95, 99, 177, 180, 183-184, 187, 208, 322, 332, 354, 372, 383, 386, 502, 538, 572, 575, 598
Rennenberg, George van Lalaing, graaf van,	43, 70, 93, 162, 517-520, 522-523, 541, 571-572, 587, 591
Retweren, de	369
Reyd, Everhard van	527, 544, 573-574
Reyners, Jakob	479
Rheinberg	536-537
Rheine	404
Richaeus, Douwe	533
Rietberg	
- , graaf van	438, 504
- , Konrad van, bisschop van Osnabrück, later Münster	415
Rijksdag	424-426, 428, 435, 437, 467
Rijkskamergerecht	429, 439, 442, 446, 454-455, 459, 462, 464-465, 469-470, 475, 487
Rijn	90, 95, 303, 404, 511, 537
Rijneveld, Joost de Vooght van	526
Rijnland	496, 536
Rijpweg (Ripe)	369
Ripperda	65, 535
- , Bolo	65-66, 69, 408
- , Hayo	65-66, 69, 408
- , Onno	95, 188
- , Unico	179
- , Wigbold	95, 188
Ripperdaborg	66, 71, 525
Robles, Caspar de - , heer van Billy	198, 587
Roden	59, 64, 73, 249
Roderwolde	248, 259, 371
Rodeweeshuisstraat	195
Rodin, Auguste	1
Roeleff, jonghe	471
Roelof, kastelein te Coevorden	288
Roelof, zoon van Egbert II van Groningen	374
Roelofs, Lulof	176
Rolde	348
Rolteman, Hilbrand	129-130, 132
Rome, Romeins	19, 24-25, 33, 94, 96, 101, 158, 189, 196, 201, 287, 367, 372-373, 570, 576, 582
Roorda, Karel	165
Rotterdam, Erasmus van	128
Rottum	480, 559, 561
Rottumeroog	306, 404, 491
Rudolf	
Rügen	338
Rues, Van	462
Rüstringen, Sibet van	74
Ruhr	216, 266, 361
Ruigezandsterpolder, Nieuwe	270
Ruinen	221-222
Ruischerbrug	227, 270, 315, 394-395, 397
Ruskenveen	219, 223, 232
Rusland	7
Ryle, Gilbert (1900-1976)	1
S	
Saaksum	20, 95
Saghelterland	zie Saterland

Saksen, Saksisch	13, 25, 48, 68, 76, 91, 113, 119-123, 126, 186, 193, 312, 321, 367, 382-383, 416-417, 430
- , Anna van	580
- , hertog van	29-31, 173, 183, 193, 320, 323, 382, 499
- , hertog Albrecht van	76-77, 113, 118-119, 216, 320-321, 382-383, 416, 535
- , hertog Frederik van	321
- , hertog Georg van	78, 121-122, 183, 196, 321, 323, 325, 327, 334-335
- , hertog Johan Frederik van	432
- , hertog, Maurits van	473
Salland	18
Salisbury, Johannes van	171
Salische koningen	215
Salomons, Willem	64, 73
Samerius, Henricus	540
San Michele (Friezenkerk) te Rome	94
Sappemeer	68, 229, 340, 353, 359
Saracenen	94
Sass, Hans	28
Saterland (Saghelterland)	410, 458, 464
Sauwerd	178, 210, 223, 285, 332
Scandinavië	34
Schaffer	
- , Claes	81, 133, 193
- , Derck	38
Scharmer	93, 179, 226-228
Scharmerzijlvest	66, 180, 255, 270, 279, 369, 379, 407, 498
Schatter	
- , Johan	387
- , Wolter	95
Schaumburg, Wilbold van	382
Scheemda	68, 181
Schelde	511
Schenck van Toutenburg, Jurgen (George)	30, 82-84, 86, 142, 173-174, 331-333, 336, 342, 387
Scheper, Wigbold	343
Schepperus	462
Schieringers	27, 57, 74-76, 173, 368, 521
Schiermonnikoog	176, 461, 492
Schildwolde, Praemonstratenserklooster te	577
Schilligeham	365
Schilling, Heinz	159, 165, 175, 191, 196
Schmalkaldische Bond	434, 441, 455
Schoenlapper, Alef, stadsbode	434
Scholbalg	45, 176, 461, 492
Schoolholm	357
Schore, Lodewijk van	423, 428, 434, 441, 503
Schoterwerf	73
Schotland	195, 475
Schroor, Meindert	13, 270
Schubert, Franz	139
Schüttorf	497
Schuitemaker	
- , Berend	417-418, 459-460
- , Joachim	459-460
- , Joost	417
- , Rotger	126
- , Simon	417
Schuitemakersstraat (Katrijp)	126, 194
Schuitendiep	10, 278-279, 303, 317, 319-320, 345, 379, 382, 566
Schuitenschuiversschans	556-557, 568
Schultingeland	361
Schut, Jacob	552
Schutterlaan, G.N.	270
Schwarzenburg, Heinrich (III) van, bisschop van Münster	412, 415, 498
Scott	491-492
Sebaldeburen	73, 550
Sedlnitzky, Peter van	557
Selwerd	209-390 (passim)
- , abt	375
- , klooster (Siloe)	260, 279, 282, 358, 361, 368, 370, 566
- , Gericht van	49, 67, 187, 325, 330, 337, 340, 343, 367-368, 380-381, 384, 389, 595 zie ook Gorecht

- , Park 264, 274
- , stadswijk 255, 284, 371
Selwerd, van
- , Adolf 294
- , Egbert 310
- , Hendrik van 297
- , Ida 368
- , Ludolf 310
Selwerderdiep 279, 370, 382
Selwerderdiepje 210, 212, 242, 265, 270, 278-279, 283-284, 306, 314, 358, 361, 378
Selwerderhof 255, 264, 266, 284, 370, 375
Sems, Johan 270
Semslinie 270
Sennerheide 404
Sibold, mr. 555
Sickinge
- , Johan 38-39, 345-347, 450, 462, 472-473, 508
- , Peter 120, 133, 195
Siegen 162
Siegerswoude 551
Sielmönken 411
Siemens, B.W. 366
Sigismund, keizer 27
Simmern-Zweibrücken, Stephan van 498
Simonssloot 255, 366
Sint Jurgensgasthuis 385
Sint Maarten, parochie van 392
Sint Maartenskerk (Martinikerk) 80, 92, 124, 128, 132, 194, 237, 241, 333, 339, 366, 392, 395, 397-398, 426, 503, 505
Sint Maartenskerkhof (Martinikerkhof) 115, 501
Sint Maartensschool 46, 185
Sint Maartenstoren (Martinitoren) 201, 270, 390, 417
Sint Walburgkerk 120-124, 131, 142, 146, 287, 333, 348, 568
Sint Walburgkerkhof 333, 557
Sissing, Roelof 133, 195
Sitter, A.J. de 125, 150, 193, 333, 384, 387
Slaperstil 365, 553
Slijkenburg 558
Slochteren 227, 229
Slochtersloot 413
Slochterzijlvest 379
Sloten (Sloeten) 183, 549, 558
- , Hinrick van 336
Sluis 536, 538, 544, 577
Smallingerland 73
Smit
- , Jacob 126, 132
- , Warner 114-115
- , Wigbold 120
Sneek 549, 551, 580
Snelgers, Omeko 535
Sonoy, Diederik 530, 541-543, 578, 592
Sont 478
Spanheim, Andreas 261
Spanje, Spaans, Spanjaard 12, 31, 43, 151-152, 198, 200, 335, 345, 351, 388, 441, 478, 522-524, 530-531, 533, 541-544, 570, 574-575, 578, 582, 587-589, 596
- , koning van 9, 29, 35, 70, 88, 175, 517-520, 523, 525, 570, 581, 588-590
Spiers 448, 456, 469, 514, 576
Staats, Staatsen 6, 42, 89-90, 151-152, 154, 161-162, 186, 198, 478-479, 511-599 (passim)
Stad en Lande, Stad Groningen en Ommelanden passim
Stade 100
Stadland 416, 513
Stadsweg 226, 228, 302, 303, 371, 394-398
Stadsweg (bij de Ruigezandsterpolder) 270
Stapelagerberg 404
Starkenborg, Johan Tjarda van 534, 536, 538, 581

Starkenborghkanaal, Van	212, 222, 253, 284-285, 299, 314
Staten-Generaal	6, 29, 35, 88, 90, 96-99, 153-206 (passim), 349-353, 392, 479-480, 510-601 (passim)
Stavoren	404, 406, 541
Stedesdorff	467
Stedingers	297, 300, 377
Stedum	357
Steentil	320, 525 zie ook Aduardersteentil
Steentilpoort	203, 540, 557, 568
Steenwijk	18, 72, 90, 524, 526, 528, 546, 558, 574
Steenwinkel, Laurens van	477
Steerwolde	357
Stellinck, Johan	381
Stellingwerf	73
Sticht	zie Utrecht
Stickhausen	447, 512-513
Stilicho	11
Stitswerd	220
Stoter, Hendrik	179
Straatsburg	188
Stratingh, G. Acker	235, 257-258, 299, 496, 514-515
Strijcker, Jacob, stadsbode	439, 444, 469, 502
Suikerunie	251
Surhuisterveen	550
Sutoris, Henricus	zie Wilhelmi
Sygers, Bruen	114

T

Tacitus, Cornelius	582
Tammens, Eelt	192
Tamminga	535
- , Ode	542
Tammingeland	234, 244-245, 247, 251, 253, 271, 280, 363, 365, 378
Taxis, Juan Baptista	525-526, 532, 546, 562, 573
Tecklenburg	426 zie ook Tekenborg
- , graven van	505
Tecklenburg-Schwerin, Konrad, graaf van	505
Teysinga, Henricus	277
Tekenborg, Hindrick	403, 456-457, 460, 472, 511
Ten Boer	180, 228, 261, 338, 386
Ten Dijke	542
Ten Post	66, 93, 180, 368
Ter Apel	229
Terband	558
Ter Borchlaan	359, 374
Teringveld, Hindrick	120
Termunten (Groot en Klein Termunten)	68-71, 120, 407-408, 498, 525
Teysinga, Henricus	243, 277, 279
Thebe	507
Theda, weduwe van Ulrich Cirksena	411-412, 415
Thema, Johan	76
Thesinge	228, 261, 270, 398
Thesingerlaan	270
Thesingermaar	228, 394, 396
Thizo van Eelde	289
Thomas van Aquino	101
Thomassen à Thuessinklaan	375
Threntawalda	zie Drenterwolde
Thurn, Georg van	77
Ticheler, Doe	366, 554, 580
Tiel	107
Tietjerksteradeel	73
Tilsit	509
Titiaan	433
Tjabbern, Hoitet	450, 467-468
Tjamsweer	120
Tocqueville, Alexis de	11
Tönnies, Ferdinand	199
Tolstoj, Lev Nikolajevitsj	7
Toornwerd	560-561
Toulmin, Stephen	201
Toutenburg, Jurgen (George) Schenck van	zie Schenck

Trave	491
Trente, Concilie van	435, 472-473, 502
Trier	62
Trimunt	551
Turfsingel	317
Turftorenstraat	274
Turken	112, 574
Turnhout	455
Tuwinga	93
Twee Gebroeders, De	491
Twente	529, 579
Twixlum, Ubbo to	471
Tynaarlo, Rug van	244, 266, 364-365

U

Ubbega	49, 223-224, 274, 285, 303, 368, 531
Ubbena, Joachim	37, 526, 564, 572, 577
Uffelte	356
Ufkens, dr. Ufko	458
Uithuizen	87, 525, 564
Uithuizer Wad	491
Ukena, Focko	58
Ulfert, proost te Loppersum	193
Ulferts, Sibrand	76
Ulger	
- , Hendrick	183
- , Peter	193
- , Ulger	153
Ulm	96, 188
Uninga, Worp	76
Unterweser	491
Uphusen	93
Upkena	
- , Egbert	540
- , Luert	568
Upleward	471
Upstalboom	53, 68, 177, 306, 311-312, 315
Usquert	549, 557, 559-563
Utingekluft	237, 268, 362
Utrecht	4, 13, 18, 26, 32, 68, 83, 92-93, 141-143, 174, 187, 196, 215, 285-286, 296, 315, 318, 322, 338, 381, 387, 389, 508, 571, 576
- , bisdom, Sticht (de kerk, 'Sint Maarten')	22, 25-27, 29, 57, 68, 107, 128, 172, 177, 190, 206-388 (passim), 435, 465, 472
- , bisschop	5, 21, 25, 30, 48, 50, 55, 57, 60, 69, 73, 78, 104, 119, 173, 178, 182, 192, 205, 216, 236, 268, 285-390 (passim), 407, 440, 498, 521, 595-596
- , domkapittel	218, 280, 315-316, 340, 368, 375, 379
- , gewest	534
- , proosdij van Sint Pieter	357
- , Unie van	35, 70, 162, 188, 349, 517-520, 571

V

Valenciennes	160
Valkenburg	420, 497
Varwer, Claes	574
Vecht, Overijsselse	406
Veen, Ludolfus van	92
Veenkoloniën	206, 339, 353
Veenweg	231
Veluwe	532, 575
Venlo	530
- , verdrag van	501
Vennebroek	209, 211
Verdugo, Francisco	43, 46, 151, 186, 345, 517-596 (passim)
Verhaxemahuis	368
Verhildema, Aylco	zie Onsta
Verhoeven, Cornelis	11
Verrutius	
- , Gerlacus	185
- , Hiëronymus	38, 350, 529, 534, 538, 581, 598

Verswerd	218, 221, 242, 253, 358
Verzetsstrijderslaan	234
Verydemen-	zie Vrydema-
Vetkopers	27, 57-58, 73-76, 173, 216, 379, 521
Vianden, Hendrik van, bisschop van Utrecht	291, 302, 377
Vierendeel	49, 379
Vierhuizen	270
Vietnam	178
Villach	473
Vincent	462
Vinkedijk	253, 367
Vinkemaar	255
Vinkenstraat	375
Vinkhuis, het	367
Vinkhuizen	237, 253, 256, 275, 359, 367-368, 370
Virneburg, Johan van, bisschop van Utrecht	172
Vismarkt	556-557
Visscher, Cornelis de	43
Visscher, Nico	15
Visscher, Nicolaas	404, 545, 559
Visvliet	541
Vitaliebrüder	407
Vlaanderen	25, 32-33, 90, 107, 143, 388, 478, 528, 577
Vlamingen	479
Vlissingen	523, 581
Vogelzangsteeg	296
Voget, Johannes	334-335, 388, 401-402, 439, 450-451, 455, 457-459, 466, 471-472, 490, 491, 497, 503, 514
Volenkamers (aan het Schuitendiep)	566
Volkeers, Johan	133
Vollenhove	326, 362, 376, 382, v
Voorwerk	551
Vranck, François	200
Vredenburg	32
Vredewold	20, 49, 56, 58-61, 64, 74, 81, 177, 179, 187, 221, 288, 330, 365, 381
Vrese, Claes	428
Vries, W. de	241, 289
Vriendschap, de	362
Vrijmarkt	
Vrydema (Verydema), familie	293
- , Rolof	375
- , Wigbold	375
- , -huis	283, 293, 297, 300, 302-303
- , -land, - hamrik (Vrymer-hamrik)	254-255, 285, 293-294, 305, 309, 375
- , -weg (Vrymerweg, Vrydemer Zuidwending)	293-294, 308-309, 375, 397
Vyrssen, Johannes	195

W

Waddenzee	483
Wagenborgen	68, 538, 592
Walfridusbrug	303, 371, 396
Walfridusweg	285, 396
Wallonië, Waals, Walen	35, 147-148, 150-151, 574
Walsingham, Francis	533, 543, 575-576
Warffum	87, 198, 387, 525, 566
Warffumerbos (te Wolfsbarge)	581
Wartum, Ayso to	561
Waschhuizen, polder	580
Washuis	261-263, 368, 580
Wasingehuis	248, 261-263, 368
Waskemeer	551
Water, Roelof ten	124, 133, 337-340, 388, 390
Waterbolk, E.H.	190
Waterhuizen	359
Waterland	430
Watum	87, 463, 510, 525, 564
Wedde	49, 70, 71, 98, 331, 402, 431-432, 506, 525, 541, 558
Wederspan, Tjaart	557, 580
Weener	404, 482
Weens congres	482

Weerdenbras	323, 325, 385
Weesp	479
Wegsloot	219, 242-246, 360, 364
Weiwerd	181, 592
Wenen	413, 482
Werden, klooster	22, 216, 218, 220-221, 266, 354, 357
- , abt	104, 286, 361
Werl, graven van	48
Werve, Willem van den	435
Wesel	537
Westbahn	497
Westen, Frederick ter	439, 456, 474-476
Westendorp, Georgien van	578
Westerambt ('Westerompte')	61, 177, 379
Westerbroek	209, 226, 228-229, 289, 292, 295-296, 298, 305-306, 376, 390, 505, 566, 581
Westerdiep (Reitdiep)	219, 255, 265-266, 279, 282
Westerdijk	233-234, 257-258, 263, 276, 312
Westereems	404, 410, 453, 464, 484, 490-491, 506, 510, 512-514
Westergo	52-53, 57, 73-76, 79, 330, 532, 574
Westerhoogebrug	zie Noorderhoogebrug
Westerkwartier	49, 58-61, 67, 241, 247, 262, 275, 282, 289, 305, 338, 360, 362, 364, 391, 531, 550-551, 562, 577
Westerlanden, de	209, 211
Westerlauwers Friesland	45, 48, 51, 55, 57, 59, 67, 72-76, 82-83, 107, 117-118, 123, 142, 182-183, 185-186, 197, 286, 319, 338, 402, 470, 518, 520-521, 523-524, 531, 537, 539-540, 549, 558, 560, 569, 587-591 (passim) zie ook Friesland
Westerlee	68
Westerpartij	22-23, 310-311, 371
Westersingel	367
Westerstadshamrik	245-246, 254-255, 276, 279, 285, 360, 362-363, 366, 367, 369, 395
Westerwarf	56, 80
Westerwolde	49, 67, 70-72, 82, 98, 177, 185, 205, 270, 331, 411, 417, 431
Westerwoldse A	71, 412-413, 431, 528, 600
Westerwijtwerd	560-561
West-Europa	20, 29, 122, 596
Westfaalse Kreits	174, 435
Westfaalse vrede	477, 482, 494
Westfalen, Westfalingen, Westfaals	5, 9, 66, 71, 90-91, 93, 142, 151, 162, 187-188, 195, 358, 372, 399, 403-404, 406, 409-412, 415, 417, 421, 431, 433, 452-453, 457, 460, 464, 474, 478-479, 497, 509, 518, 526, 528, 546, 562
West-Friesland	527
Wetsinge	223
Wetsingerzijlvest	370
Wettin, huis	321
Wevelinchoven, Floris van, bisschop van Utrecht	172
Wezer	297, 300, 404, 410, 434, 453, 491, 506, 512-514, 528-529
Wibben, Hayo	535
Wibenaheerd	396, 398
Wichers, Hendrik Ludolf	180
Wicheringe	342
- , Bartold	390
- , Geert	340, 342, 389-390
- , Jantien	338, 390
- , Johan	320, 338, 380-382, 389
- , Sweder	342, 390
- , Willem	66, 180-181, 192, 340-342, 389-390
Wieringerwaard	235
Wieringen	235

Wierum	247-249, 261, 265, 303, 314, 358, 365-366, 368, 371
Wierumerschouw	248, 261-262
Wigboldes, Ludeke Albert	240, 362-363
Wiggerinck, Johan	475
Wijnbrugge, Herman	203
Wijnne, H.A.	13, 571
Wijtwerd, commanderij te	561
- , commandeur te	387
Wilbrand van Oldenburg, bisschop van Utrecht	288, 296-297, 372
Wildesloot	zie Woldsloot
Wilhelmi	
- , Henricus	448
- , Hiëronymus	zie Frederiks
Wilhelmina, molen te Noorderhoogebrug	396
Wilkes, Thomas	200, 576
Willem II, graaf van Holland, koning van Duitsland	407
Willem Lodewijk	zie Nassau
Willemsen, Willem	557
Wilp, De	551
Wincken, Haro	475
Winschoten	68-69, 71, 181-182
Winschoterdiep	98, 228, 482
Winsum	79, 81, 95, 183, 188, 247, 274, 303, 382, 525, 571, 575, 579
Winsumerweg	302
Winter, P.J. van	231, 276
Wittelte	356
Wittewierum	261, 280, 373
- , abt	52, 288-290, 292, 387
- , klooster	18, 298, 411
Wittmund	403, 434, 443, 467
Wold	zie Drenterwolde
Wold en Go	zie Gorecht
Wold-Oldambt	49, 51, 68-69, 71, 176, 329 zie ook Oldambt
Wolddiep	365
Wolddijk	220, 223-224, 285, 302-303, 359, 371-372, 396
Woldendorp	68, 525
Woldgebied	214, 227, 304, 356
Woldsloot (Wildesloot; 'Eelderwoldttmannen wateringe')	209, 211, 231-232, 238-240, 242-243, 245-246, 259, 274-275, 357, 360, 363-365
Woldtil (Woltil)	255-257, 553
Woldzijlvest	379
Wolfsbarge	209, 228-229, 296, 298, 309, 356, 376, 392, 566, 581
Woltgraf	255-256, 260, 266, 281-282, 369
Woltjer, J.J.	571
Wolvedijk	241, 250-251, 255, 269, 271, 275-276, 362
Woortmanslaan	228
Workum	183
Worms	425-426, 428
Wridema-	zie Vrydema-
Wybelsum	413
Wycheri, Johannes	381
Wyfrink, Johan	95, 176, 577
Y	
Yde	209, 211
Ypeij, A.	323
Z	
Zaagmuldersweg	309
Zandt, 't	93
Zandt, Assuerus	389
Zassmarckeden	410
Zeeland, Zeeuws	25, 33, 60, 62, 107, 143, 260, 478, 518-519, 521, 541, 572
Zeelanden, Friese	52-53, 68, 93, 306 zie ook Friesland
Zernikeburcht	284, 294, 302
Zernike-complex	279
Zernikelaan	282-283, 294, 304, 377
Zevenwouden (Zevenwolden)	76, 123, 524, 532, 573-574

Zierikzee	99, 180, 184
Zijl (te Dokkum)	550, 581
Zijlvesterweg	256, 267, 273, 553
Zonck, Anthonis	435
Zoutkamp	68-69, 71, 525, 561
Zürich	140
Zuidbroek	408, 498
Zuid-Duitsland	96, 502
Zuidelijke Nederlanden	478, 485, 518, 522
Zuidenveld	235
Zuiderbuurschap (Neerwolde)	234, 236-237, 243, 361, 363
Zuiderveen	182
Zuiderweg	244, 362, 364
Zuiderzee	36, 235, 524
Zuidhoen	237, 363, 365, 367, 378
Zuidhorn	81, 263, 273, 362, 550, 553
Zuidlaardermeer	206, 228-229, 345, 353, 359
Zuidlaarderweg	359
Zuidlaren	64, 180, 292, 295-296, 309, 313, 345, 359, 377
Zuidwending (onder Hoogkerk)	580
Zuidwolde	223-224, 226-228, 285, 292
Zuidwolderzijlvest	379
Zutphen	48, 151, 179, 429, 435, 526, 528, 530, 536, 575
Zwaagsterzijl	525
Zwaben	141
Zweden	100, 195
Zwingli	140
Zwitserland	195
Zwolle	25, 107, 142, 172, 322-323, 392, 427, 435, 463, 546, 573

Aantekening bij de kaarten en plattegronden

Een van de lastigste opgaven die zich bij het maken van de kaartjes voordeden, was het beantwoorden van de vraag of de topografische informatie uit het verleden in relatie moest worden gebracht met de huidige situatie en zo ja, hoe dat dan het beste zou kunnen. In eerste instantie gingen Henk Kampen en ikzelf ervan uit dat we de oude toestand, bekend of hypothetisch, steeds op een moderne kaart of stadsplattegrond moesten projecteren. Op die manier zouden we duidelijk kunnen maken over welke plek het telkens ging en zouden we menig lezer verrassen met de onvermoede historische achtergrond van een hem overigens welbekende plaats. We stuitten echter al gauw op een ernstig bezwaar. Het bleek in veel gevallen vrijwel onmogelijk de topografische informatie op een overtuigende manier te presenteren zonder de daarbij passende historische context te laten zien. Deze context bestaat vooral uit verkavelingspatronen en sporen van verdwenen landschapselementen, zoals wegen, dijken en, vooral, natuurlijke en kunstmatige waterlopen. Binnen het bebouwde stadsareaal zijn vele daarvan vrijwel restloos opgeruimd. Buiten de bebouwde kom wordt het beeld dikwijls ernstig verstoord door grootschalige infrastructurele elementen, zoals kanalen, (spoor)wegen en baggerdepots. Om deze reden is er niet voor gekozen om in dit boek één enkele werkwijze consequent toe te passen, maar hebben wij in elk geval afzonderlijk bekeken hoe we de gegevens het beste konden presenteren. Vaak is de situatie uit de negentiende eeuw of de eerste helft van de twintigste eeuw als referentiekader gekozen. De plattegronden uit die tijd geven immers een beeld van het betreffende gebied voordat het tot grootschalige ingrepen kwam. Een enkele 'moderne' toevoeging, zoals een spoorbaan, een kanaal of een snelweg moet in dergelijke gevallen de lezer enig houvast geven bij de oriëntatie. Slechts bij uitzondering is de oude situatie ingetekend op uitsneden uit de hedendaagse stadsplattegrond, die ons ter beschikking zijn gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen.

Zusammenfassung

Die vier Aufsätze, die in diesem Buch unter dem Titel 'Een stad apart' veröffentlicht werden, stehen für sich selbst, obwohl die erste Studie einige allgemeine Motive aus der Groninger Stadtgeschichte behandelt und als ein Rahmen für die andere gemeint ist.

Der ersten Arbeit, die, wie das Buch selbst 'Een stad apart' zum Titel hat, liegt der Gedanke zugrunde, dass die periphere Lage Groningens in Bezug auf Utrecht, Brüssel und Den Haag, 'den Zentren der Macht', mit denen die Stadt im Laufe der Jahrhunderte zu tun gehabt hat, ihre Auswirkung auf die Entwicklung Groningens gehabt haben muss. Für eine Reihe von Landesherren (*in spe* oder in der Realität) war Groningen einfach zu weit weg, um ihre Herrschaft hier gründen und ausbauen zu können. Auch nachdem die Stadt sich höheren Machthabern zu unterwerfen gezwungen war, fiel es der Regierung jener mächtigen Fürsten, Karl V. und Philipp II., schwer, die Staatsgewalt in Groningen und den 'Ommelanden' in der Praxis zu etablieren. Dieser Umstand hat nicht nur den Gang der Dinge beeinflusst, er hat auch seine Auswirkung auf die Eigenart der Stadt und auf die Einstellung und Vorstellungswelt der Groninger gehabt.

Diese Effekte werden in drei Kapiteln erörtert. Das erste handelt von der starken Neigung der Groninger zur Autonomie und von dem Erfolg, den sie lange Zeit in ihrem Streit um die Selbständigkeit ihrer Stadt hatten. Das zweite Kapitel behandelt die zentrale Stellung der Stadt in Hinblick auf ihre Umgebung und die Dominanz, die sie sich über die umliegenden friesischen Gebiete erwarb. In diesem Zusammenhang war wichtig, dass nicht nur die Stadt Groningen selbst faktisch 'herrenlos' war, sondern dass es auch in der weiten Umgebung keinem einzigen Landesherrn gelungen ist, solide und dauerhafte Obrigkeitsstrukturen zu gründen. Die Groninger und ihre Nachbarn waren daher genötigt, selbst die Verbände zu schaffen, die ihnen die Möglichkeit gaben, gemeinsame Probleme durch gemeinsamen Einsatz zu bewältigen. Es werden die verschiedenen Formen erörtert, in denen die Beziehungen Groningens mit den umliegenden Landesgemeinden Gestalt gewannen: Zusammenarbeit auf der Grundlage von Verträgen mit den 'klassischen' Ommelanden (Hunsingo, Fivelgo und Westerkwartier) und unterschiedlichen Partnern im Westerlauwersschen Friesland, und Oberherrschaft in Bezug auf die 'Stadtjurisdiktionen' Gorecht und Oldambt. Selbstverständlich spielt in diesem Zusammenhang auch das verrufene Groninger Stapelrecht eine Rolle. Zum Schluss behandelt das dritte Kapitel die interne Organisation der Stadt Groningen. Das Fehlen einer effektiven, der Stadt übergeordneten Obrigkeit hatte zur Folge, dass wir in den Verhältnissen innerhalb Groningens auch noch zu späterer Zeit vormoderne 'kommunale' Strukturen nachweisen können, in denen die aktive Anteilnahme der Bürger und anderen Einwohner an der städtischen Gemeinschaft und ihr starker Einfluss auf den vom Magistrat verfolgten Kurs die am meisten auffallenden sind. Die Eroberung der Stadt Groningen durch Wilhelm Ludwig von Nassau und Moritz von Oranien 1594 machte mit dem Volke als politischem Faktor ein Ende und hatte zur Folge, dass auch in dieser Stadt die Gestaltung der Politik und die Verwaltung in die Hände einer elitären Oligarchie gerieten.

Die zweite Abhandlung, 'Groningens eerste parel' ('Die erste Perle Groningens'), beantwortet die Frage, wie die Stadt Groningen die Herrschaft über das Gorecht (umfasst heute die Stadt Groningen und die Gemeinden Haren und Hoogezand-Sappemeer) erworben hat. Ehe der Leser hierüber informiert wird, macht er zweimal einen Rundgang entlang der Grenzen des Gebiets um zu erfahren, wie diese zustande gekommen sind. Dabei treten einige Linien zutage, die einen neuen Blick auf die Okkupationsgeschichte dieser Gegend und auf die In-

teressen, um die man sich im späten Mittelalter gestritten hat, eröffnen. Die am meisten auffallenden Elemente sind neue Hypothesen über die Einrichtung des Landes in der unmittelbaren Nähe der Stadt, über die Funktion der Burgen im städtischen Umfeld und über die Rolle der Ommelander Friesen im Kampf um die Befreiung der jungen Stadt Groningen aus der Gewalt ihres Herrn, des Utrechter Bischofs. Die Schwäche des Bischofs als weltlicher Fürst hat dazu geführt, dass die Stadt Groningen die Herrschaft im Gorecht erwerben konnte. Nach einer chaotischen Episode, in der verschiedene Landesherren versucht haben, sich der Stadt zu bemächtigen, musste der Magistrat den Habsburger Karl V. als Oberherrn anerkennen, aber es gelang den Groningern, vom Kaiser die formelle Bestätigung ihrer Herrschaft über das Gorecht zu erwerben. Seitdem war die Verwaltung in den Händen der Groninger Stadtväter. Später, in der ersten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts, verschaffte der Besitz dieser obrigkeitlichen Rechte über dieses Gebiet der Stadt eine günstige Ausgangsposition bei der Erschliessung und Nutzung der Fehne, die sich an der südostlichen Flanke des Gorechts erstreckten.

Der dritte Aufsatz, 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', erzählt die Geschichte eines langwierigen Konflikts zwischen den Städten Groningen und Emden. Im Laufe des fünfzehnten Jahrhunderts wurde Groningen mehr als vorher an den Ereignissen im Emsgebiet beteiligt. Es wuchs auch das schon vorhandene Interesse der Städter an Westfalen, das über die Ems einfach zugänglich war. Am Anfang des sechzehnten Jahrhunderts wurden in Emden Massnahmen getroffen, die von den Groningern für unberechtigte Handelshemmnisse gehalten wurden. Der Groninger Magistrat wusste die zentrale Regierung der Habsburgischen Niederlande in Brüssel dazu zu bringen, dass sie Schritte unternahm, um die Ostfriesen zur Aufhebung der missbilligten Massnahmen zu zwingen. Solange es für 'Brüssel' auch andere Motive gab, um sich mit Ostfriesland zu beschäftigen, durfte die Stadt Groningen hoffen, dass sie letztendlich als Siegerin aus dem Konflikt hervorgehen könnte. Politische Entwicklungen auf hohem Niveau führten jedoch dazu, dass das Interesse der Regierung für das Problem im abgelegenen Norden allmählich nachliess. Die Ostfriesen benutzten auf geschickte Weise die veränderte Situation und wussten vom Kaiser eine offizielle Bestätigung ihrer Gewalt über die Ems zu bekommen. Die Folge war nicht nur, dass die Groninger dem Emder Stapelrecht unterworfen blieben, sondern auch, dass in der Ems eine Grenze gezogen wurde, deren Verlauf dem westlichen Nachbarn nicht gefallen konnte. Zurzeit spielt die Grenzfrage aber kaum eine Rolle. Die Praxis zeigt, dass die Niederlande und Deutschland auch ohne formelle Lösung dieser Frage auskommen können.

Der vierte und letzte Aufsatz, 'Dansen om de bruid' ('Tanz um die Braut'), behandelt eine unbekannte Episode aus dem niederländischen Aufstand gegen Philipp II. Die Stadt Groningen stand in den Jahren 1580-1594 an der Seite des spanischen Königs und das Groningerland und Drenthe dienten als Basis für Ausfälle der königlichen Streitkräfte in das Westerlauwerssche Friesland. Dort war die Gewalt zwar in den Händen der Anhänger der Staaten, aber die Bevölkerung hatte sich noch keineswegs einhellig für den Aufstand entschieden. Es gab unter den reformierten Groningern und Ommelandern, die ins Exil gegangen oder verbannt worden waren, nur wenige, die ihre Zuversicht auf die Regierung der Generalstaten setzten. Auch dem friesischen Statthalter Wilhelm Ludwig gegenüber war ihre Haltung eher misstrauisch. Genau wie die friesischen Reformierten setzten sie ihre Hoffnung auf Königin Elisabeth von England und ihren Favoriten, den Grafen von Leicester. Wilhelm Ludwig wollte jedoch zeigen, dass auf ihn Verlass war und dass er tatsächlich bereit und im Stande war, gegen den grossmächtigen König von Spanien und seine Anhänger aufzutreten. Im Frühherbst von 1587 unternahm er einen Versuch, die Stadt Groningen mit Hilfe einer List zu erobern und liess dafür einen detaillierten Plan aufstellen. Dass das Unternehmen fehlschlug, war nicht einer unzulänglichen Vorbereitung zuzuschreiben, sondern dem unerwartet hohen Wasserstand an einer entscheidenden Stelle, der auf dem *moment suprème* den Aufmarsch der Staatischen Streitkräfte verhinderte.

Das Buch endet mit einigen Bemerkungen über die Kontroverse zwischen der Stadt Groningen und den Ommelanden, über den die Gesellschaft in der behandelten Zeit kennzeichnenden Konservatismus und über den begrenzten Horizont der Politiker jenes Zeitalters.